

О. О. ЧУВПИЛО

ВИБРАНІ ІНДОЛОГІЧНІ ТВОРИ

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ

ХАРКІВСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ ІМЕНІ В. Н. КАРАЗІНА

*Присвячується світлій пам'яті моїх батьків
Чувпило Олександра Ілліча та Чувпило
Явдокиї Федорівни, уродженої Опалко Я. Ф.*

О. О. ЧУВПИЛО

ВИБРАНІ ІНДОЛОГІЧНІ ТВОРИ

Харків 2013

УДК 94(540)(081)
ББК 63.3(5ИНД)я44
Ч82

*Друкується за рішенням Вченої ради історичного факультету
Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна*

Рецензенти:

Лиман С. І. – доктор історичних наук, професор кафедри музеєзнавства та пам'яткознавства Харківської державної академії культури;

Чернявський Г. Й. – доктор історичних наук, професор департаменту історії університету ім. Джонса Гопкінса (м. Балтимор, США)

Ч82   *Чувпило О. О.* Вибрані індологічні твори. – Харків: ХНУ імені В. Н. Каразіна, 2013. – 748 с.

У даному виданні вміщені кращі твори, опубліковані в різних виданнях протягом 40 років, доктора історичних наук, професора кафедри нової та новітньої історії Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна Олександра Олександровича Чувпила – видатного харківського індолога, фундатора української національної індології, який увійшов до десяти провідних індологів світу.

Воно може бути корисним історикам, індологам, сходознавцям, усім тим, хто цікавиться історією Індії, Пакистану та Бангладеш.

Автор висловлює щирю подяку дружині Чувпило Раїсі Іванівні за видання цієї книги.

ISBN

УДК 94(540)(081)
ББК 63.3(5Инд)я44

© Харківський національний університет
імені В. Н. Каразіна

© Чувпило О. О., 2013

Від автора

Ідея видання цієї книги належить моїй дружині Чувпило Раїсі Іванівні, яка з дитинства займається вивченням культури народів Сходу, зокрема японської каліграфії, а також японського, китайського та індійського живопису. Вона ж стала її упорядником і редактором, повністю зберігши авторську редакцію робіт, їхній стиль і пунктуацію. Оформлення довідкового апарату публікацій відповідає правилам тих численних видань, у яких вони друкувалися й передруковувалися протягом майже чотирьох десятиліть. Щиро дякуючи Раїсі Іванівні, не можна не згадати світлі імена тих моїх улюблених учителів, без яких не могло відбутися мого становлення як індолога та сходознавця. На превеликий жаль, змушений говорити про них у минулому часі. Це, насамперед, мій перший науковий наставник, керівник моїх перших студентських наукових робіт (курсівих і дипломної), визначний одеський історик і лектор-міжнародник, доктор історичних наук, професор кафедри нової та новітньої історії Одеського державного (зараз національного) університету ім. І. І. Мечнікова (тривалий час він очолював цю кафедру) Семен Йосипович Аппатов. Він же дав мені шлях у велику науку, рекомендувавши до аспірантури в Інститут сходознавства АН СРСР. Це також не менш визначна особистість, декан історичного факультету ОДУ, доктор історичних наук, професор, завідувачка кафедри історії СРСР ОДУ Заїра Валентинівна Першина, яка з першого курсу всіляко підтримувала мої сходознавчі та індологічні наукові уподобання. Святе ставлення у мене до Степана Івановича Сідельнікова – людини з великої літери, Героя війни, видатного дослідника національно-визвольного руху болгарського та інших слов'янських народів, декана історичного факультету ХДУ, завідувача кафедри нової та новітньої історії ХДУ, великого лектора, педагога й вихователя. Під його керівництвом я написав і захистив кандидатську дисертацію, а також став активно працювати над докторською дисертацією. Я щиро вдячний доценту кафедри нової та новітньої історії ХДУ, визначному досліднику робітничого та національно-визвольного рухів народів Британської Індії – Юрію Григоровичу Литвиненку, який надав мені величезну допомогу під час роботи над кандидатською та докторською дисертаціями. Саме Ю. Г. Литвиненко влітку 1971 р. визначив темою моєї наукової роботи боротьбу течій в Індійському національному конгресі в 20-ті роки ХХ ст.

У пам'яті я тримаю імена ще кількох сотень людей, яким теж хотілося б висловити свої найтепліші слова вдячності за їхнє добре ставлення до мене. Своїми порадами, зауваженнями, дружньою увагою та участю вони надавали мені неоціненну допомогу. На жаль, всіх їх неможливо назвати. Я особливо вдячний Васильєвій (Злодєєвій) Тамарі Костянтинівні, Васильєву Івану Михайловичу, Винограденку Павлу Ананійовичу, Гончару Борису Михайловичу, Дев'яткіній Тамарі Пилипівні, Єгоровій Маргариті Миколаївні, Єні Миколі Івановичу, Жиліній Зої Юхимівні, Калюжко Наталі Іванівні, Клейману Ісаку Йосиповичу, Коптеловій Галині Василівні, Котовському Григорію Григоровичу, Крижанівському Олегу Прокоповичу, Кротенку Трифону Івановичу, Лиману Сергію Івановичу, Літману Олексію Давидовичу, Лукаш Ользі Іванівні, Меламеду

Борису Мойсейовичу, Маценку Миколі Івановичу, Мітряєву Анатолію Іллічу, Муйжнієкс Галіні Омелянівні, Нефедову Костянтину Юрійовичу, Опалко Анатолію Івановичу, Опалко (Слупіцькій) Секлеті Іванівні, Павлову Володимирі Івановичу, Пащенко Наталі Сергіївні, Петряєву Костянтину Дмитровичу, Погореловій Раїсі Василівні, Прицаку Омеляну Йосиповичу, Райкову Олексію Васильовичу, Резніку Ісаку Михайловичу, Рибалці Івану Климентійовичу, Рубелю Вадиму Анатолійовичу, Сенченку Івану Андрійовичу, Ужвію В'ячеславу Федоровичу, Урсу Дмитру Павловичу, Чернікову Ігорю Федоровичу, Чернявському Георгію Йосиповичу, Чорноморченко Ларисі Степанівні, Чувпило Лідії Олександрівні, Чумаку Володимирі Михайловичу, Щербаню Петру Миколайовичу, Щербінській Любові Олександрівні, Яблоковій Тетяні Анатоліївні.

Автор вважає своїм приємним обов'язком окремо висловити щирі подяку усім без винятку викладачам минулого й сьогодення рідної мені кафедри нової та новітньої історії ХДУ/ХНУ, очолюваної С.І. Сідельніковим, М.П. Подлесним, Г.М. Поповим, Є.П. Пугачем, О.П. Чижовим і М.Г. Станчевим, усім викладачам і співробітникам дорогого мені історичного факультету ХДУ/ХНУ, очолюваного С.І. Сідельніковим, В.В. Кадеєвим, В.І. Булахом, Ю.Й. Журавським, Ю.В. Буйновим і С.І. Посоховим, викладачам історичних факультетів Київського національного університету ім. Тараса Шевченка та Одеського національного університету ім. І.І. Мечнікова, колективам Інституту сходознавства НАН України на чолі з Л.В. Матвеевою та Центру індійських досліджень Інституту сходознавства РАН, працівникам Центральної наукової бібліотеки ХНУ, Харківської наукової бібліотеки ім. В.Г. Короленка, архівів і бібліотек Москви та Санкт-Петербургу.

Олександр Чувпило

**ІДЕЙНО-ПОЛІТИЧНА БОРОТЬБА
В ІНДІЙСЬКОМУ НАЦІОНАЛЬНОМУ КОНГРЕСІ
(20–30-ті роки XX ст.)**

ВСТУП

65 років тому, у 1947 р. Індія звільнилася від гніту англійських колонізаторів і стала на шлях самостійного розвитку. Завоюванню національної незалежності передувала тривала й вперта боротьба народів Індійського субконтиненту проти іноземного гноблення. Особливого розмаху вона набула після Першої світової війни 1914–1918 рр., коли у зв'язку із послабленням європейських країн, викликаного війною, спостерігалось піднесення визвольних рухів у всьому світі й почалася криза британської колоніальної імперії.

Антиколоніальний рух очолювала найбільша й найвпливовіша загальноіндійська політична організація – Індійський національний конгрес (ІНК), що являв собою фактично не традиційну партію в звичайному розумінні цього слова, а швидше широкий блок або навіть своєрідний національний фронт різних патріотичних сил країни, які тимчасово об'єдналися навколо величної ідеї національного визволення. Це значною мірою зумовило його своєрідність і суперечливий характер діяльності, а також наклало свій відбиток на політичний курс, програмні й тактичні настанови. Ідейним керівником і беззаперечним харизматичним лідером ІНК із 1919 по 1947 рік був М.К.Ганді. Під його керівництвом Конгрес перетворився на масову організацію, що нараховувала мільйони членів, і користувалася підтримкою широких верств народних мас.

У багаторічній історії ІНК, який виник ще у 1885 р., особливе місце займають 20–30-ті роки ХХ ст. Саме в цей час Конгрес став загальнонародною партією, виробив програму й тактику визвольної боротьби, що передбачала завоювання політичної незалежності, зробив важливі кроки до встановлення співробітництва з антибританськими рухами на міжнародній арені, взяв активну участь у створенні робітничих, селянських і молодіжних організацій, розробив низку заходів щодо ліквідації міжобщинної та кастової ворожнечі, ліквідації інституту недоторканості, прийняв схему адміністративного поділу Індії, яка передбачала знищення князівств і створення провінцій на лінгвістичній основі, ухвалив проект конституції суверенної Індії, створив напередодні Другої світової війни конгресистські уряди у більшості провінцій Британської Індії, котрі розпочали перетворення, що взагалі відповідали національним інтересам.

Цей складний і цікавий період діяльності Конгресу, що висунув багато надзвичайно важливих проблем, які не втратили свого значення й актуальності навіть у наш час, характеризувався гострою ідейно-політичною боротьбою між різними угрупованнями конгресистів, які відстоювали своє розуміння суті, цілей і завдань національно-визвольного руху.

Об'єктивне висвітлення з наукових позицій важливих етапів історії ІНК, внутрішньопартійної боротьби в ньому є актуальним з точки зору відтворення справжнього ходу визвольних змагань, визначення в них позицій усіх угруповань конгресистів, аналізу їхніх програмних і тактичних вимог, форм і методів впливу на народні маси, еволюції поглядів лідерів нації, усунення "білих плям" історії, а також викриття різноманітних вигадок і фальсифікацій як апологетів колоніалізму, так і дослідників, що мали на меті певні політичні цілі.

Значної уваги дослідженню історії боротьби народів Індії за свободу й незалежність приділила радянська історіографія [про неї детально див.: Алаев 2000б, 25-41]. Можна назвати багато наукових і науково-популярних статей В.В. Балабушевича (Бушевича), О.М. Дьякова, І.М. Рейснера, Л. Геллера, Б. Сейгеля та ін., що були опубліковані в центральних журналах ще у 20–30-ті роки ХХ ст. [див.: Балабушевич (Бушевич) 1927, 13-16; 1929, 922-927; 1939, 133-152; Борисов 1930, 88-105; Валя 1930, 35-43; Варга 1928, 53-71; Геллер 1928, 264-279; Дьяков 1939, 77-92; Осипов 1934, 134-152; Процесс... 1929, 64-74; Работа... 1927, 40-43; Рейснер 1922, 119-132; 1929а, 44-52; 1929б, 108-120; 1930а, 37-42; 1930б, 59-71; 1930в, 28-44; 1932а, 109-142; 1934, 108-123; Рославлев (Ульяновский) 1932б, 37-51; 1934, 136-148; Сафаров 1922, 58-74; Сейгель 1923, 98-121; 1924, 226-244; 1928а, 45-76; 1928б, 49-71; Тивель 1922, 104-118; Фрейер 1929, 5-30; 1932, 59-72; Шубин 1929, 12-22]. У них із позицій того часу та відповідно до офіційних партійних настанов давалася оцінка найважливішим подіям політичного життя Британської Індії та діяльності Конгресу. Однак ідейно-політичну боротьбу в ньому автори цих статей спеціально не розглядали.

Тоді ж з'явилися й перші монографічні праці, присвячені різним аспектам політичного та економічного розвитку Індії у міжвоєнні роки. Заслужують на увагу передусім дослідження І. Дубінського, А. Камова, М. Корнієнка, Д. Нагієва, М. Павловича, О. Проніна, М. Рафаїла, І.М. Рейснера, У. Рославлева (Р.О. Ульяновського), К. Штейнберг [див.: Дубінський 1930; Камов 1931; Корнієнко 1924; Нагиев 1925; Павлович, Гурко-Кряжин, Вельтман 1925; Пронин 1934; Рафаил 1928; Рейснер 1932б; Рославлев 1931; 1932а; Штейнберг 1926; 1930]. Аналізуючи економічні й політичні проблеми Індії, робітничий і селянський рухи, їхні автори торкалися також визвольної боротьби, діяльності ІНК та інших індійських політичних партій. Що ж стосується суперечностей у лавах конгресистів, то вони лише констатувалися.

У 50–80-ті роки ХХ ст. побачила світ величезна кількість публікацій, присвячених історії індійського визвольного руху, участі різних партій, організацій, угруповань і прошарків у боротьбі за незалежність, суспільно-політичній діяльності видатних лідерів нації, діяльності патріотичних організацій. Це дослідження В.В. Балабушевича, О.М. Дьякова, І.М. Рейснера, М.М. Гольдберга, Р.О. Ульяновського, В.І. Павлова, Т.П. Дев'яткіної, О.В. Райкова, А.А. Куценкова, Л.Р. Гордон-Полонської, Г.Г. Котовського, П.В. Куцобіна, Е.Н. Комарова, О.І. Регініна, М.М. Єгорової, І.М. Хашимова та ін. [див., наприклад: Балабушевич 1954, 3-56; Гольдберг 1965; Гордон-Полонская 1957а, 82-97; Девяткина 1966, 155-167; 1970; Девяткина, Егорова, Мельников 1978; Дьяков, Рейснер 1956, 21-34; Дьяков 1957; Егорова 1973, 59-66; 1988; Комаров 1974, 162-173; 1985, 10-13; Котовский 1951, 20-39; Куценков 1983; Куцобин 1985; Левковский 1956; Литвиненко 1964; Мартышин 1969, 380-421; Павлов 1958; Райков 1968; 1979; 1985; Регинин 1978; Ульяновский 1986б; Хашимов 1977; 1985; Хашимов, Кутина 1988]. У них поставлені ключові проблеми історії індійського національно-визвольного руху й зроблена спроба розв'язати їх на основі істматівської методології. Проте діяльність ІНК у 20–30-ті роки ХХ ст., внутрішньопартійна боротьба в ньому та політичний курс

угруповань не стали предметом спеціального дослідження, хоча окремі автори торкалися становища у Конгресі при висвітленні інших питань.

Із багатьох робіт радянських індологів слід виділити дослідження, в яких аналізувалося життя, діяльність і світогляд видатних діячів індійського визвольного руху Б.Г. Тілака, М.К. Ганді та Дж. Неру [див.: Вафа, Литман 1987; Володин, Шаститко 1990; Горев 1984; Горев, Зимянин 1980, 93-108; 1988; Джавахарлал Неру... 1965; 1989; Комаров, Литман 1969; Мартышин 1970; 1981; Мироззрение... 1973; Национально-освободительное... 1958; Райков 1967, 145-167; Ульяновский 1964, 16-19; 1983; 1986а, 57-65; 1986б]. Розглядаючи суспільно-політичну діяльність і погляди цих відомих усьому світові індійців, які присвятили своє життя боротьбі за незалежність батьківщини, автори звернули увагу й на боротьбу між поміркованими та екстремістами, противниками змін і свараджистами, правим і лівим крилом.

Необхідно також відзначити фундаментальні колективні праці "Новітня історія Індії" [Новейшая... 1959] та "Історія Індії" [Антонова, Бонгард-Левин, Котовский 1979], написані провідними радянськими індологами. Вони узагальнили накопичений радянською історіографією значний фактичний матеріал, висвітлили діяльність конгресистської організації та показали її особливу роль у визвольному русі. При цьому стисло викладається боротьба угруповань, які діяли всередині ІНК у міжвоєнні роки.

Підбиваючи підсумки огляду індологічної літератури, яка вийшла в світ за радянських часів, можна констатувати, що в ній не аналізувалася діяльність ІНК та ідейно-політична боротьба серед його членів у 20–30-ті роки ХХ ст. До того ж радянські індологи піддавали не завжди виправданій різкій критиці представників немарксистської історіографії, перебільшували роль індійських комуністів у визвольному русі, ідеалізували робітничий клас Індії, а також деякою мірою й селянство, ІНК називали буржуазною організацією, критикуючи його за поміркованість, відмову від революційних методів боротьби та стійке прагнення досягти компромісу з британськими колонізаторами, недооцінювали або ігнорували діяльність окремих партій та угруповань, особливо тих, які намагалися протидіяти політиці Комінтерну або індійських комуністів.

Після розпаду СРСР серед індологів незалежних країн СНД активно розпочався процес переосмислення історії Індії та її визвольного руху [детально див.: Индийские... 2007]. Однак, незважаючи на значні досягнення української та російської індологічної науки за останні двадцять років, внутрішньопартійна боротьба в ІНК у міжвоєнний період ще не стала предметом спеціального дослідження в узагальнюючій фундаментальній праці, а висвітлювалися лише окремі її аспекти [детально див.: Алаев, Загородникова 1993, 121-128; Алаев 2000а; 2000б, 25-41; 2003, 5-9, 242-268; Альбедиль 2005; Амоголонова 1996, 141-165; Белокреницкий, Москаленко, Шаумян 2003; Борділовська 2000, 114-119; 2002, 24-29; 2003а, 162-164; 2003б, 68-73; 2004; Бочкарева 2004; Брагина 1999, 109-113; Бурмистров 2006, 55-69; Взаимодействие... 2004; Выдающиеся... 2002; Галака 1999, 64-68; Галиуллин 2007; Горобець 2000, 20-25; Горошко 1999; Гусева 2002; Древо... 1999; Ерекешева 1997; 2005; Жириновский 2000; Ибрагимова 2003; Индийская... 2005; Индия... 2000; 2002; 2003а+б; 2004; Индуизм... 1996;

История... 2004; Игнатьев 2003, 117-120; Индия... 2003; Кашин 1998, 65-69; 2001, 42-48; 2004, 45-50; Ключев 2002; Кожина 1999; Комаров 1998; Костиков 2000; Криворучко 1997; Курныкин 1996, 140-150; 1998; Куценков 1999, 4-12; Ленко 2001; Лукаш 2001, 161-162; Мартышин 1998, 108-124; Матьянова 2006; Москаленко 2001, 47-51; Небогатова 2004, 91-105; Носовский 2004; Паничкин 2005; Пахомов 2001; Плешова 1992; Поліха 1997а, 174-180; 1997б; Попов 2006; Потапов 2002, 10-17; Райков 1994, 167-170; 1999; Растяников 1999; Рашковский 2003, 66-73; Розка 2003; Российско... 2006; Россия... 2005; Сдасюк 2005; Семенець 2002, 3-8; Скороходова 2000; Тези... 2000; 2007; Трыканова 2001; Ульциферов 2005; Федорова 2006; Цепенко 2002; Черешнева 1995; 2007, 24-36; Черновская 1993; Чернышов 1998; Чувпило А.А. (О.О.) 1996; 1999; 2000а; 2000б; Чувпило Л. О. 2002; Шаумян 2002, 63-70; Шахматов 2005; Южная... 2004; Юрлова 2003; Юрлов 1997, 61-63; 1998; 2003, 24-30].

Багато уваги вивченню історії ІНК та визвольного руху приділила історіографія Індії [детально див.: Чувпило О.О. 2002, 249-253; Majumdar R.C. 1970; National... 1985; Sharma J.S. 1959]. У численних працях індійських авторів різних напрямів детально висвітлюється історія Індії за часів колоніалізму, боротьба народів Індостану проти іноземного гноблення, повідомляються важливі дані про становище в Конгресі та інших індійських партіях і організаціях, про діяльність провідних національних лідерів і очолюваних ними угруповань, розглядається політика колоніальної влади, її ставлення до сил національного визволення тощо [див., наприклад: Aggarvala 1956; Anand 1967; Bahadur L. 1983; Bakshi 1985a+b; 1987; 1996; Bala 1986; Bartarya 1958; Bipan 1966; Chand 1961; Chandra 1966; 1981; 1989; Chandra, Tripathi 1992; Chatterji 1958; Choudhary S. 1973; Desai A.R. 1966; Gopal R. 1967; Guha A.C. 1982; Gupta D. 1970; Hardas 1958; Jha 1973; Joshi 1999; Kaur 1985; Majumdar R.C. 1961; 1963; 1969; Mittal 1977; Mukerjee H. 1948; Nanda R.L. 1968; Nargalkar 1975; Prasad B. 1966; Radhon 1930; Raghuvanshi 1959; Rao B.S. 1972; Sareen 1977; Shach 1979; Singh B.P. 1996; Singh D. 2005; Sinha L.P. 1965; Sinha P.B. 1975; Sinha S. 1964; Srivastava N.M.P. 1973; Taroqi 1974; The Role ... 1986]. Проте досліджень, в котрих спеціально аналізувалася б ідейно-політична боротьба серед конгресистів у міжвоєнний період, немає. Всі автори обмежуються лише її констатацією, повністю зосередившись на масовому антибританському русі.

Найбільший фактичний матеріал містять публікації, присвячені історії конгресистської організації та різним аспектам її багатогранної діяльності [див.: A Study... 1961; Attar 1985; Bakshi 1985a+b; 1996; Bhattacharya N. 1948; Das Gupta 1947; Dua 1967; Gautam 1981; Ghose 1975; Has Congress... 1943; Kaushik 1964; Lakshman 1947; Malaviya 1966; Mehrotra 1971; National Seminar... 1985; Pandey G. 1984; Rai G. 1946; Rajkumar 1949; Rao M.V.R. 1958; 1959; Ray N.R. 1985; Sadig 1961; Satyapal 1946; Shankardas 1982; Singh G.N. 1985; Sitaramaуа 1946–1947]. Переважно це англомова література. Із робіт, виданих національними мовами, зокрема мовою гінді, можна виділити лише працю Т.Р. Сінха [Сінх 1949]. Найзначнішою ж є фундаментальна монографія Б.П. Сітарамайї, в якій розглядається історія Конгресу від його заснування і до 1947 р., коли Індія отримала довгоочікувану свободу [див.: Sitaramaуа 1946–

1947]. Перший том видання (690 с.) охоплює період 1885–1935 рр., а другий (828 с.) – наступні досить насичені 12 років боротьби за незалежність.

Автор – учасник і свідок багатьох описуваних ним подій. Зокрема, у 20-ті роки ХХ ст. він був одним із лідерів досить впливового конгресистського угруповання противників змін, а в 30-ті – претендував на вищі партійні посади. У 1939 р. кандидатура Б.П. Сітарамайї навіть висувалася на пост президента (голови) ІНК, але в суперництві з С.Ч. Босом він зазнав поразки. Залучивши оригінальні документальні матеріали, автор докладно й всебічно описав діяльність конгресистів і зобразив розгорнуту картину визвольного руху протягом шести десятиліть. Отримавши загальне визнання й будучи офіційною історією партії, твір Б.П. Сітарамайї, надрукований ще напередодні незалежності англійською мовою, а у 1948 р. перекладений на гінді [див.: Сітарамай 1948], надовго став головним посібником для усіх тих, хто вивчав минуле найстарішої індійської політичної партії. Навіть у наш час він фактично є основою наукових і популярних видань про неї. Однак Б.П. Сітарамайя обмежився лише переліком і стислим викладом суперечностей у лавах конгресистів, хоча як учасник і очевидець усього того, що відбувалося в партії у 20–30-ті роки ХХ ст., володів унікальними даними. Пояснюється це передусім його побоюваннями бути звинуваченим сучасниками й нащадками в упередженості щодо окремих угруповань або політичних діячів.

Значно меншими за обсягом і наявністю фактичного матеріалу є інші праці індійських вчених і політиків із історії ІНК. Переважна більшість цієї літератури вторинна, оскільки їхні автори не повідомляють майже нічого нового, обмежившись повторенням того, що написав у свій час Б.П. Сітарамайя. Серед оригінальних виділимо ювілейне тритомне видання до 100-річчя від дня заснування конгресистської організації, написане колективом провідних індійських "конгресологів", а також роботи Т. Кундри, Б. Прасада та Б.П. Сінґха [див.: *A Centenary...* 1985; *Kundra* 1996; *Prasad B.* 1960; *Singh B.P.* 1996]. Для них притаманний більш аналітичний характер, критичне ставлення до праць і поглядів попередників, намагання не повторювати загальновідоме, а залучати нові джерела й під новим кутом розглядати події минулого. Проте, слід підкреслити, що автори цих праць лише вказують на наявність гострої ідейно-політичної боротьби у лавах ІНК, але ніхто спеціально не зайнявся її аналізом.

Те ж саме можна сказати й про дослідження із загальної історії індійського національно-визвольного руху, що з'явилися у великій кількості після здобуття Індією незалежності [див., наприклад: *Кабирадж* 1956; *Aggarvala* 1956; *Chandra* 1966; 1981; 1989; *Chandra, Tripathi* 1992; *Chatterji N.* 1958; *Gopal R.* 1967; *Gupta D.* 1970; *Магажан V.D.* 1976; *Mukerjee H.* 1948; *Raghuvanshi* 1959; *Sinha S.* 1964]. Винятком у цьому відношенні є тритомна монографія одного з провідних індійських істориків Р.Ч. Маджумдара [див.: *Majumdar R.C.* 1963]. Її третій том (902 с.) охоплює період 1919–1947 рр. Висвітлюючи визвольну боротьбу індійців під керівництвом ІНК, автор вказав на розбіжності серед конгресистів щодо її тактики й програми, які стали причиною утворення угруповань, подав стислі відомості про них, виділивши противників змін, свараджистів, респонсивістів і конгрес-соціалістів. Він також охарактеризував діяльність і погляди визначних

конгресистських лідерів Б.Г. Тілака, М.К. Ганді, Ч.Р. Даса, М. Неру, Дж. Неру, С.Ч. Боса, Ч. Раджагопалачаріі, М.Р. Джаякара, Н.Ч. Келкара та деяких інших. Однак Р.Ч. Маджумдар не ставив перед собою завдання розглянути усі перипетії внутрішньопартійної боротьби в ІНК, а торкнувся лише окремих її аспектів, приділивши значно більше уваги протиріччям серед конгресистів у 20-ті роки ХХ ст., коли поляризація в таборі патріотичних сил була найбільш виразною [у зв'язку з цим див. також дві інші його роботи: Majumdar R.C. 1961; 1969].

Значний фактичний матеріал містить література, в якій описується життєвий шлях, діяльність і світогляд визначних лідерів ІНК і визвольного руху. У незалежній Індії побачила світ величезна кількість подібних публікацій [див., наприклад: Ahluwalia B.K. 1974; Baig 1974; Bajwa 1987; Bakshi 1985a; 1987; 1996; Bala 1986; Bose N.K. 1972; Chalapathi 1967; Chatterjee 1965; Chattopadhyaya 1973; Chaturvedy, Sykes 1971; Choudhary N.N. 1965; Dalal 1971; Das Gupta 1960; Dharmavira 1970; Gopal R. 1956; Gopal S. (Гопал) 1976–1984; 1989–1990; Gopal T. 1953; Gordon 1990; Gupta H.D. 1960; Jagadisan 1969; Karunakaran 1979; Kripalani J.B. 1970; Krishnan 1971; Kulkarni 1976; Kumar M. 1981; Majumdar S.K. 1966; Malaviya 1964; Mangat 1986; Mukerjee H. 1958; 1964; 1982; Nanda B.R. 1959; 1962; 1964; 1974; 1977; 1985; 1989; Narasimhan 1963; Netaji... 1948; Patel G.I. 1951; Patel P.U. 1964; Patil 1977; Pradhan B. 1974; Pradhan G.P. 1963; Raj 1981; Rau 1978; Ray P.C. 1927; Saha 1970; Sastri K.R.R. 1972; Shankardas 1988; Sharma J.S. 1955b+c; Singh H. 1984; Singh V. 1977; Tendulkar 1951–1954; 1967; Thakur 1953; Yajnik 1950]. Не забули нікого з більш-менш відомих керівників антиколоніальної боротьби, хоча перевага надавалася знаковим особистостям – Б.Г. Тілаку, М.К. Ганді, Ч.Р. Дасу, М. Неру, Дж. Неру, С.Ч. Босу, А. Безант, Р. Прасаду, обом Пателям, М.Р. Джаякару, Б. Сінгху, біографічні твори про яких видавалися неодноразово. Але найбільше, звичайно, написано про М.К. Ганді, що дало змогу індійському історичу Дж. С. Шармі ще у 1955 р. створити "Гандіану" – бібліографію видань про "найвідомішого індійця ХХ ст.", яка нараховує сотні назв [Sharma J.S. 1955c].

Найзначнішою ж є восьмитомна, детальна, добре ілюстрована біографія М.К. Ганді, написана другом і дослідником його життєвого шляху Д.Г. Тендулкар, що вийшла в світ на початку 50-х років ХХ ст., і стала основою для переважної більшості наступних подібних робіт [Tendulkar 1951–1954]. Праця насичена уривками з промов, статей, листування М.К. Ганді. Автор навів чимало цікавих фактів стосовно некоронованого короля ІНК та інших його керівників. У другому й частково в третьому томі містяться важливі відомості про внутрішньопартійну боротьбу серед конгресистів. При цьому головна увага звертається на суперечності між противниками змін і свараджистами у першій половині 20-х років ХХ ст. та на ставлення М.К. Ганді до програми й тактики цих двох угруповань.

Великий інтерес також викликає двотомна біографія М.К. Ганді, що належить перу відомого індійського дослідника Н. П'ярелала [Pyarelal 1956–1958]. У свій час вона цілком справедливо користувалася світовою популярністю, вважаючись однією з кращих у своєму жанрі. У праці, багатій фактичним матеріалом, дається не тільки детальний опис життя, діяльності та поглядів

М.К. Ганді, а й робиться спроба проаналізувати різні аспекти гандистської ідеології та показати її вплив на Конгрес і визвольний рух. У деяких місцях автор показує розбіжності в ІНК, аналізує ставлення М.К. Ганді до різних течій індійського націоналізму.

Серед інших численних праць, у яких розглядаються діяльність і погляди визначних борців за незалежність, помітне місце посідають біографії лідерів лівого крила ІНК Ч.Р. Даса, Дж. Неру, С.Ч. Боса та С. Айєнгара [див., наприклад: Das Gupta 1960; Gopal S. 1976–1984; Jog 1969; Sastri K.R.R. 1972]. У них є цінна інформація про боротьбу між поміркованими й радикальними конгресистами, про становище в інших індійських партіях та організаціях, наводяться важливі дані про діяльність неконгресистських діячів антиколоніального руху, цитуються матеріали Конгресу та організацій, що знаходилися під його впливом, свідчення індійської та європейської преси, висловлювання представників англійської колоніальної адміністрації в Індії.

На жаль, після урочистого святкування в грудні 1995 р. 110-ї річниці від дня заснування ІНК і публікації серії ювілейних видань про найстарішу політичну партію Республіки Індія у наступні роки значно послабився інтерес не тільки до неї та до її харизматичних лідерів М.К. Ганді й Дж. Неру, а й взагалі до історії національно-визвольного руху народів Індостану. Пояснюється це насамперед тим, що ІНК втратив монополію на владу в країні, позбувшись ореолу легендарності й перетворившись із широкого національного фронту, яким він був напередодні досягнення незалежності, на звичайну політичну партію, значною мірою дискредитовану діями окремих її керівників, віддаленістю подій антиколоніальної боротьби, які в очах нинішнього покоління не викликають такої гострої зацікавленості, як у його попередників, загальною вивченістю ключових проблем визвольного руху та проблем становлення й розвитку провідної індійської політичної організації, що очолювала антибританський рух за національне визволення протягом шести десятиліть. Тим більшу цінність у цьому відношенні становить видання у 2001 р. Радою з дослідження духовних і філософських цінностей (RVP) з центром у Вашингтоні солідної колективної праці під редакцією К. Пандікатту про беззаперечного лідера Конгресу й індійського визвольного руху М.К. Ганді та значення його спадщини для людства на початку третього тисячоліття, авторами якої стали 9 провідних вчених із різних індійських штатів [див.: Gandhi... 2001].

Отже, індійська національна історіографія, присвячена історії ІНК і визвольного руху, не створила спеціального комплексного дослідження, в якому б аналізувалася ідейно-політична боротьба в ІНК у міжвоєнні роки, хоча окремі її аспекти знайшли певне відображення у працях Б.П. Сітарамайї, Р.Ч. Маджумдара та в літературі біографічного жанру.

У західній індологічній літературі досліджувалися переважно загальні проблеми теорії й практики індійського визвольного руху та роль у ньому ІНК, стратегія й тактика Комуністичного Інтернаціоналу в Індії, політика СРСР щодо найбільшої британської колонії, комуністичний рух та його стосунки з силами індійського націоналізму, політична діяльність і світогляд Г.К. Гокхале, Б.Г. Тілака, М.К. Ганді, Дж. Неру, С.Ч. Боса, розпад Британської імперії,

внутрішня та зовнішня політика конгресистських урядів після проголошення незалежності, політична боротьба в Республіці Індія та ін. [див., наприклад: A Military... 2006; Aloysius 1999; Alphonso-Karkala 1975; Alter 2000; Anagol 2006; Bondurant 1971; Borman 1986; Brass 1990; Brecher 1959; Brock 1995; Brown 1961; 1972; 1977a+b; 2003; Campbell-Johnson 1951; Clymer 1995; Crocker 1966; Dalton 1993; Deliege 1999; De Mello 1934; Draper 1981; Druhe 1959; Edwardes 1971; Erikson 1969; Fay 1995; Fischer 1981; Fisher 1966; Fox 1935; Frank K. 2002; Frank M. 1956; French 1997; Gordon 1974; 1990; Green 1993; Griffiths 1946; Haithcox 1971; Hardgrave, Kochanek 1993; Heehs 1988; 1994; Heimsath 1964; Hunt 1978; Hutchins 1973; Hutchinson 1935; Israel 1994; Jaffrelot 2004; Jordens 1998; Kautsky 1956; Kidambi 2007; Kochanek 1968; Lovett 1920; Low 1977; 1997; Mallick 1994; Marcovits 1985; Martin 1969; McDonough 1994; McLane 1977; Meadowcroft 2003; Moore 1974; Moraes 1958; 1960; Morris-Jones 1971; Overstreet, Windmiller 1959; Pandiri 2007; Park 1967; Riddick 2006; Rothermund 1970; Rudolph L.S., Rudolph S.H. 1967; Rutherford 1927; Schweinitz 1983; Sisson, Wolpert 1988; Smith 1973; Stern 1970; Strachey 1959; Studdert-Kennedy 1991; Sunderland 1929; Swinson 1964; Thomas G. 1979; Thompson 1970; Tomlinson 1976; Toye 1959; Trevaskis 1973; Tunzelmann 2007; Tyne 1923; Veer 1994; Waley 1964; Weiner 1957; 1967; Wilson P. 1956; Wolpert 1962; 1984; 1997; 2004; 2006; Zachariah 2004]. Торкаючись безпосередньо питань визвольної боротьби індійців проти англійських колонізаторів у 20–30-ті роки ХХ ст., представники західної історіографії вказували на гострі розбіжності у лавах конгресистів, але ніхто спеціально їх не розглядав.

Таким чином, стислий аналіз радянської, пострадянської, індійської та західної індологічної літератури показує, що в ній досить поверхово висвітлювалися лише окремі аспекти ідейно-політичної боротьби в ІНК у міжвоєнні роки, але спеціального комплексного дослідження, присвяченого її цілісному та всебічному відображенню, немає.

Метою даної монографії є комплексний аналіз ідейно-політичної боротьби в Індійському національному конгресі у 20–30-ті роки ХХ ст., висвітлення питань утворення та діяльності найважливіших угруповань усередині партії, з'ясування мети і завдань, які вони ставили в національно-визвольному русі, розгляд роботи сесій Конгресу та його керівних органів, показ діяльності ІНК щодо організації масових антибританських кампаній.

Хронологічні рамки праці – 1922–1939 рр., тобто від припинення масової ненасильницької кампанії неспівробітництва у лютому 1922 р., що спричинило різке загострення ідейно-політичної боротьби серед конгресистів та утворення угруповань, і до 1939 р., коли почалася Друга світова війна, яка започаткувала принципово новий етап конгресистської історії.

Її територіальні рамки – Британська Індія (без князівств) у період 1922–1939 рр.

Джерельну базу роботи складають:

- матеріали Індійського національного конгресу;
- документи й матеріали інших індійських партій та організацій;

- збірники документів із історії індійського національно-визвольного руху;
- щорічні звіти англійської колоніальної адміністрації в Індії британському парламенту й уряду, а також різні індійські та англійські офіційні публікації, що мали відношення до Індії;
- матеріали преси;
- виступи, праці та листування лідерів Конгресу й визвольного руху;
- спогади учасників визвольних змагань і мемуари англійських колоніальних чиновників.

Найважливішим джерелом є різноманітні матеріали Національного конгресу, опубліковані в Індії у колоніальний період і після здобуття нею політичної незалежності [див., наприклад: *Sut ke dhaage...* 1920; *A Centenary...* 1985; *Chakrabarti, Bhattacharya C.* 1935; *Congress Presidential...* 1934; 1975; *Congress Varnika...* 1985; *Indian National Congress...* 1919; 1920; 1922a+b; 1924; 1925a+b; 1929; 1936a+b; 1937a+b; 1938; 1954; 1956a+b; *The Indian National Congress...* 1917; *The Indian National Congress...* 1924]. Це матеріали сесій ІНК, засідань Робочого комітету та Всеіндійського комітету Конгресу (ВІККу), звернення конгресистських президентів до щорічних партійних сесій (з'їздів), доповіді генеральних секретарів ІНК, з якими вони виступали на сесіях, програми партії, матеріали, що утворилися в процесі діяльності керівних органів Конгресу, документи й матеріали провінційних партійних організацій, агітаційно-пропагандистські та роз'яснювальні документи тощо. У них знайшла своє конкретне відображення багатогранна діяльність ІНК на всіх етапах його розвитку, зокрема, керівництво національно-визвольним рухом, процес розробки його програми й політики, розвиток організаційних форм і принципів роботи партії, процес розробки, обговорення та прийняття рішень і постанов, деякі інші важливі аспекти внутрішньопартійного життя. Аналіз матеріалів ІНК дає можливість всебічно охарактеризувати не тільки діяльність і політичний курс партії на будь-якому відрізку часу, а й становище в ній, основні напрями внутрішньопартійної боротьби, ідейні засади, програму, тактику й діяльність практично всіх угруповань конгресистів.

Велику цінність становлять документи й матеріали інших індійських партій та організацій [див., наприклад: *Біхар...* 1936; *Сам'явад...* 1936; *Ahmedabad...* 1925; *All-India Congress...* 1934; *All-India Kisan...* 1936; *All-India Trade...* 1925; 1927; 1928; 1936; 1973; *All Parties Conference...* 1928; *All Parties National...* 1928; *Communist Party...* 1925; 1926; 1934; *Communist Statement...* 1958, 32-51; *Documents...* 1971; 1974; 1979; *Foundations...* 1982; *Indian Communist...* 1957; *Proceedings...* 1925; *Report...* 1938; 1939; *Sareen* 1988; *The All India...* 1972; *The Constitution...* 1926; 1944; *The Political...* 1929, 151-162; *The Proceeding...* 1928; *Workers...* 1927; 1928a+b]. У них містяться важливі дані про діяльність Федерації лібералів, Мусульманської ліги, Хінду Махасабхи, Комуністичної партії та інших партій та організацій, є відомості про становище в Індії, про політику британських колоніальних властей, визвольний рух, діяльність Конгресу та його лідерів, особливо М.К. Ганді, про деякі події міжнародного життя того часу. На основі цих документів можна дослідити розвиток індійського національно-визвольного

руху, боротьбу течій в ньому, стратегію, тактику й основні напрями діяльності окремих партій, їхнє ставлення до форм і методів боротьби за незалежність, висунутих Конгресом. Щодо цього значний інтерес викликають вміщені в збірниках документів із історії окремих партій звернення їхніх лідерів до ІНК та його керівників, програмні документи партій та угруповань, які в тій чи іншій формі брали участь у визвольній боротьбі, промови та уривки з праць визначних діячів неконгресистського руху з питань теорії й практики антиколоніальної боротьби, різноманітні матеріали про участь представників Індії в роботі різних міжнародних організацій, конференцій тощо, їхні звернення на адресу індійських політичних партій чи до їхніх лідерів.

Особливу цінність становлять збірники документів із історії індійського національно-визвольного руху [див.: Бхаратій... 1939; A History... 1956; 1960; Bazaz 1954; Datta 1957–1958; Die Internationale... 1984; Dobbine 1970; Historic... 1970; History... 1957; 1968; Indian Constitutional... 1948; Indian Nationalist... 1979; India's... 1962–1965; Philips 1964; Rare... 1967; Selected Documents... 1958; Some Documents... 1992; Speeches... 1957; Struggle... 1993; The Freedom... 1956; 1957–1958; The History... 1956; The Indian... 1979; The Making... 1997; Towards... 1985]. Вони містять найрізноманітніші документи стосовно боротьби народів Індії проти британських колонізаторів, починаючи ще з другої половини XVIII ст.: законодавчі акти британського парламенту щодо Індії, матеріали діяльності колоніального уряду та різних його служб, промови віце-королів, генерал-губернаторів провінцій та інших високопоставлених чиновників, документи різних організацій, політичних партій, конференцій, промови лідерів Конгресу та інших індійських партій, уривки з преси. Першорядне значення мають вміщені в збірниках численні матеріали Національного конгресу. Вони включають документи й матеріали сесій, конференцій, засідань Робочого комітету й ВІККу (доповіді, звіти, промови, виступи, програмні документи, резолюції, постанови, звернення, заклики, привітання та ін.), матеріали діяльності конгресистських організацій окремих провінцій, програмні документи ІНК та угруповань, що діяли всередині нього (противників змін, свараджистів, респонсивістів, конгрес-соціалістів, Форвард блоку та ін.), виступи керівників партії та угруповань перед народом, їхні заяви, інтерв'ю, заклики, звіти про участь конгресистських представників у роботі центральної та провінційних легіслатур, матеріали організацій, що були складовою частиною ІНК або знаходилися під його впливом (Всеіндійської асоціації ручних ткачів, Ліги боротьби з недоторканістю, Товариства індійських слуг-недоторканих тощо).

Значний фактичний матеріал містять щорічні фундаментальні звіти колоніальної адміністрації британському парламенту й уряду [India in... 1920–1939; Statement... 1922–1937; The Indian Year... 1918–1939]. У них докладно висвітлювалося економічне й політичне життя Британської Індії за рік, що минув, подавалися важливі відомості про визвольну боротьбу її народів і настрої населення, про діяльність ІНК та інших партій, характеризувалися визначні національні лідери, передусім М.К. Ганді, описувалися діяльність Центральних законодавчих зборів і місцевих легіслатур, провінційних урядів, різних установ, служб, органів місцевого самоврядування тощо. До звітів, як правило, додавалися

досить важливі офіційні документи: матеріали діяльності центральної легіслатури, документи Конгресу, Мусульманської ліги, Хінду Махасабхи та інших провідних партій країни, зокрема, резолюції їхніх щорічних сесій, матеріали колоніального уряду й різних державних установ, промови віце-королів, генерал-губернаторів провінцій, деяких інших впливових офіційних осіб.

Однак слід зазначити, що колоніальна адміністрація, звичайно, не могла об'єктивно висвітлювати становище в Індії. Укладачі звітів заперечували право її народів на самостійне існування й вільний розвиток, вбачаючи його лише у складі Британської імперії. Панування англійців у найбільшій колонії світу обґрунтовувалося різними посиленнями на її загальну відсталість, гострі релігійно-общинні протиріччя в індійському суспільстві, кастове розмежування індусів і політичну незрілість населення країни, яке начебто ще довго треба було готувати для надання самоврядування. Внаслідок цього матеріали звітів здебільшого підбиралися вкрай тенденційно, маючи на меті прикрасити існуючий колоніальний режим, і в непривабливому вигляді показати визвольний рух, Конгрес та його керівників. Тому ці документи вимагають до себе особливо критичного підходу. Те ж саме стосується й інших індійських та англійських офіційних публікацій 20–30-х років ХХ ст., що мали відношення до Британської Індії [див.: Documents... 1930; East India... 1932; Great Britain... 1918a–1947a; 1918b–1947b; 1926; 1928; 1930; 1931; 1934; 1935; India. Governor... 1939; India. Home... 1918; India. Legislative... 1921–1946; Indian Constitutional... 1934; Indian Round... 1931a+b+c; 1932a+b; 1933; Indian Statutory... 1930; Montagu, Chelmsford 1918; Papers... 1920; Selections... 1987; Source... 1957–1958; The Simons... 1930; Times... 1918–1939].

Важливим джерелом для дослідження історії індійського національно-визвольного руху, очолюваного ІНК, є періодична преса. Дореволюційні російські періодичні видання дуже мало уваги приділяли Індії та боротьбі її народів за свободу й незалежність. Натомість численні статті, в яких аналізувалося становище в Індії, визвольному русі та Конгресі, друкували у 20–30-ті роки ХХ ст. радянські газети й журнали "Правда", "Известия", "Комсомольская правда", "Заря Востока", "Большевик", "Коммунистический Интернационал", "Новый Восток", "Революционный Восток", "Східний світ", "Червоний Схід" та ін. Однак висвітлювали вони визвольний рух виключно з партійно-класових позицій, у дусі свого часу. Називаючи ІНК національно-буржуазною організацією, яка начебто проводила угодовську політику щодо колонізаторів, майже повністю відмовившись боротися за незалежність, автори статей піддавали різкій критиці його керівництво, зокрема М.К. Ганді, за поміркованість, небажання вдаватися до насильницьких форм боротьби, намагання отримати поступки від метрополії лише на користь експлуататорських класів Індії, забувши про мільйони голодуючих бідняків. Визнаного лідера конгресистів М.К. Ганді вони вважали "пророком індійської буржуазії", який свідомо відвертав широкі народні маси від революційних методів боротьби, пропонованих Комінтерном та індійськими комуністами, а лідерів свараджистів Ч.Р. Даса й М. Неру, що наполягали на участі конгресистів у роботі реформованих колонізаторами законодавчих органів, виразниками інтересів індійської компрадорської

буржуазії. Що ж до суперечностей у лавах конгресистів, то вони розцінювалися як боротьба між різними прошарками національної буржуазії за владу в партії та визвольному русі. Діяльність ліворадикальних конгресистів на чолі з Дж. Неру та С.Ч. Босом, які висунули гасло активної боротьби за повну незалежність Індії, характеризувалася як лівий маневр з боку буржуазії, спрямований на підрив впливу комуністів і членів робітничо-селянських партій у визвольному русі.

Багата інформація про найрізноманітніші події індійського політичного життя колоніальної епохи міститься на сторінках численних британських періодичних видань. "Таймс", "Манчестер Гардіан", "Манчестер Пост", "Дейлі Геральд", "Дейлі Телеграф" та ін. описували їх щоденно й здебільшого з усіма подробицями. Вони повідомляли про становище в Індії взагалі, про національно-визвольний рух, про діяльність усіх політичних партій, організацій та товариств, як загальноіндійських, так і провінційних. Особливо широко висвітлювалася діяльність Конгресу та його лідерів. Майже в кожному номері газет можна знайти докладний опис засідання Робочого комітету ІНК чи ВІККу з досить повним текстом ухвалених резолюцій з питань визвольного руху та аналізом суперечностей, що виникли під час їхнього обговорення, або відомості про життєвий шлях, діяльність і навіть світогляд М.К. Ганді, Ч.Р. Даса, М. Неру, Дж. Неру, С.Ч. Боса. При цьому слід зазначити, що значна кількість повідомлень та оглядів мають суто інформаційний характер, коли симпатії чи антипатії авторів дуже важко визначити. Деякі оглядачі, як наприклад, кореспондент "Дейлі Геральд" Дж. Слокомб, засуджували колоніальні порядки й співчували справі індійської незалежності. Але було чимало й таких журналістів, особливо в періоди піднесення визвольного руху, які висвітлювали його тенденційно, з проімперських позицій, відкрито й прямо відстоюючи англійське панування в Індії, виправдовували звірства колонізаторів, виступали проти надання будь-яких поступок індійцям, таврували видатних борців за національне визволення. Подібні статті час від часу з'являлися майже в усіх британських газетах і журналах. Звичайно, що вони потребують особливо ретельного критичного підходу й розгляду.

Великий фактичний матеріал містить індійська преса. На жаль, у книгосховищах незалежних країн, що виникли на терені колишнього СРСР, наявні далеко не всі індійські газети й журнали колоніального періоду. Значна частина їх представлена лише окремими примірниками чи тематичними вирізками, переважно в бібліотеках або архівах Москви. Все ж навіть ці нечисленні індійські видання можна розділити на дві частини: англо-індійська та національна преса. Англо-індійські часописи, висвітлюючи події в Британській Індії, як правило, з точки зору колоніального уряду, дуже мало уваги приділяли визвольній боротьбі та діяльності ІНК. На сторінках таких газет, як "Таймс оф Індія", друкувалися лише коротенькі повідомлення про найважливіші події антиколоніального руху, та й то досить часто в перекрученому вигляді. У цьому відношенні вигідно відрізняються національні видання, особливо ті з них, які були в свій час органами ІНК. Такими є газети "Бенгалі", "Бомбей кронікл", "Янг Індія". Головну увагу вони приділяли боротьбі за незалежність і діяльності конгресистської організації. На їхніх сторінках із номера в номер детально

висвітлювалися антибританські виступи народних мас, всі аспекти діяльності Конгресу та його керівників, друкувалися програмні документи партії, матеріали її сесій, засідань Робочого комітету й ВІККу, промови та полемічні статті національних лідерів. Надзвичайно важливим джерелом для вивчення ідейних засад, політичного курсу й діяльності свараджистів, одного з найбільших угруповань в ІНК за всю його історію, був офіційний орган свараджистської партії – газета "Форвард". Тривалий час її редагував один із визначних лідерів ліворадикального крила Конгресу й визвольного руху С.Ч. Бос. Газета "Форвард" всебічно висвітлювала діяльність свараджистів, друкувала їхні програмні документи й матеріали, виступи та праці лідерів.

Діяльність конгресистів і членів інших патріотичних організацій висвітлювалася й на сторінках деяких індійських журналів, які також друкували різноманітні документи й матеріали визвольного руху, праці його керівників, насамперед М.К. Ганді та Дж. Неру. Зокрема, багато цікавих відомостей щодо цього наводив журнал "Індіен Рев'ю", що виходив у Мадрасі англійською мовою. Різні аспекти економічного розвитку та політичної боротьби в індійському суспільстві знайшли своє відображення на сторінках бомбейських журналів "Лейбор газетт", "Індіен сошіел реформер", "Модерн Рев'ю". Точку зору лівої частини індійської еміграції на найважливіші події політичного життя Індії 20-х років ХХ ст. відображав журнал "Месіз оф Індія", який видавався нею у 20-ті роки в Парижі англійською мовою.

Велике значення для вивчення історії ІНК та індійського національно-визвольного руху мають виступи, праці й листування визначних борців за незалежність. В Індії у колоніальний період та особливо після завоювання незалежності видано надзвичайно багато подібної літератури. Найбільший інтерес викликає написане й висловлене М.К. Ганді, Ч.Р. Дасом, М. Неру, Дж. Неру та С.Ч. Босом [див.: Гхош 1962; Данге 1930; 1974, 115-121; Дев 1938; Дев, Сампурнананд 1940; Неру 1955a; 1981; Рой 1926; Сардесаи 1967; Сатьябхакта 1924; 1975; Сітарамай 1948; A Bunch... 1958; Ahmad M. 1959; 1987; Andrews 1929a+b; 1930; Andrews, Mookerjee G.N. 1938; Aurobindo 1947; Barr 1948; Besant 1925; Bhave 1964; Bose S.C. 1938; 1962; Dange 1952; 1969; 1974; Das C.R. 1921; 1922; Desai M. 1929; 1941; Gandhi M.K. 1924; 1927; 1948; 1949; 1951; 1954; 1956; 1957; 1958a; 1958b–1978; 1959; 1963; 1965; 1969; 1991; 1992; 1994; 1998; Gokhale 1920; Goswami 1971; Gupta M. 1972; Jinnah 1960; Kelkar 1925; 1928; Kripalani A.J.B. 1948; Mazumdar A.C. 1917; Muslims... 1979; Naoroji 1887; 1901; Narayan J.P. 1946; Narayan S. 1968; Nehru J. 1936; 1948; 1949; 1964a+b; 1965; 1972a; 1972b–1982; Nehru M. 1928; 1961a+b; 1982–1986; Pal 1916; 1954; Pyarelal 1956–1958; Rai L.L. 1928; 1966; Ranade 1906; Ranga 1938a+b; 1939a+b; 1949; Roy M.N. 1923; 1926; 1945; 1960; 1968; Sastri S., Sankaranarayana V. 1963; Sitaramaуа 1943–1944; 1946–1947; Tilak 1918; 1919]. Уважне вивчення цієї групи джерел дає змогу виразніше зрозуміти різні аспекти ідейно-політичної боротьби в Конгресі, уточнити окремі важливі деталі виникнення й діяльності всіх угруповань у ньому, визначити роль деяких лідерів партії в появі та діяльності противників змін, свараджистів, респонсивістів, конгрес-соціалістів та ін., з'ясувати характер розбіжностей між ними, мотиви, що визначали поведінку тих

чи інших діячів визвольного руху, узнати їхню оцінку подій, що відбувалися, настрої народу. При цьому звертаємо увагу на те, що псевдоніми учасників визвольного руху не мають ініціалів (наприклад: Махадевабхаї, Сампурнананд, Сатьябхакта, Сатьяпал, Яшпал).

Одним із найважливіших джерел з історії боротьби ІНК за незалежність є мемуари учасників національно-визвольного руху та англійських колоніальних чиновників. Це їхні щоденники, спогади про події чи окремих діячів, записки, автобіографії [див.: Азад 1961; 1993; Ганди 1934; 1959; 1969; Махадевабхаї 1947–1951; Неру 1955б; Прасад 1961; Сатьябхакта 1956; Ahmad M. 1970; Ali 1946; Banerjee 1925; Besant 1939; Birla 1953; Bose N.K. 1974; Bose S.C. 1964; Chirol 1926; Coatman 1928; 1932; 1942; Desai M. 1927; 1978; Dutt 1945; Dwarkadas 1966; 1968; Ghosh A. 1946; Gupta M. 1969; Jayakar 1958–1959; Krishnadas 1928; Montagu 1930; Morley 1924; Mukerjee H. 1983; Narayan S. 1971; Nehru J. 1941; Nehru K.H., Hatch A. 1967; O'Dwyer 1925; Prasad R. 1955; Rai L.L. 1965; Roy M.N. 1964; Slade 1960; Spratt 1955; Trevaskis 1973; Wavell 1973; Yashpal 1981]. Спогади М.К. Ганді, Дж. Неру, С.Ч. Боса, А.К. Азада, Р. Прасада, М.Р. Джаякара, М. Десаї, а також М.Н. Роя, який у 30-ті роки входив до складу керівництва конгресистської організації, містять широку інформацію про антиколоніальні виступи під керівництвом ІНК, про виникнення у Конгресі різних угруповань і найважливіші напрями їхньої діяльності, висвітлюють настрої в партії на тому чи іншому етапі її розвитку, розкривають психологічні мотиви вчинків лідерів визвольного руху. Е. Монтегю, Дж. Морлі, М. О'Двайер, Е. Уейвел, В. Чіроль і Дж. Коутмен, тодішні представники верхівки британської колоніальної адміністрації в Індії, у своїх мемуарах повідомляють різноманітні дані про політичне та економічне становище країни, про політику іноземної влади та її ставлення до Національного конгресу й очолюваного ним масового руху за незалежність, про настрої у таборі колонізаторів. Автори залучили безліч цінних, іноді унікальних, відсутніх в інших джерелах матеріалів, про діяльність ІНК та інших індійських політичних партій та організацій, їхні стосунки з колоніальною владою й між собою. Вони дають свої характеристики лідерам антибританського руху, наводять цитати з їхніх промов і праць, витяги з секретних архівів, давно забутої преси, важливих офіційних звітів, різноманітних збірників. Матеріал подається так, щоб у найвигіднішому світлі постало правління англійців у своїй головній колонії та діяльність авторів спогадів, серед яких були й віце-королі. Тому ці документальні джерела потребують до себе уважного й критичного ставлення, особливо там, де мова йде про національно-визвольний рух.

Таким чином, представлені джерела дають можливість охарактеризувати антиколоніальний рух у міжвоєнні роки, визначити місце й роль у ньому Національного конгресу, проаналізувати його ідейні засади, програму, тактику й діяльність, висвітлити перебіг ідейно-політичної боротьби у лавах конгресистів, розкрити процес формування усіх угруповань, дослідити їхні програми, тактичні принципи й основні напрями діяльності, проаналізувати світогляд і діяльність визначних конгресистських лідерів, показати еволюцію їхніх поглядів, форми й методи впливу на народні маси.

Структура монографії визначається змістом проблеми, метою та завданнями дослідження. Вона написана в хронологічному плані й складається зі вступу, п'ятьох розділів, висновків і списку джерел і літератури.

У вступі обґрунтовується актуальність проблеми, визначені хронологічні й територіальні рамки дослідження, дається характеристика стану наукової розробки теми, визначається мета роботи, її наукова новизна, розглядається джерельна база праці.

У першому розділі – "Боротьба в Індійському національному конгресі з питань тактики національно-визвольного руху (1922–1926 рр.)" дається загальна характеристика економічного та політичного становища Британської Індії на початку 20-х років ХХ ст., аналізується визвольний рух і роль у ньому ІНК, всебічно висвітлюється ідейно-політична боротьба у лавах конгресистів під час спаду масового народного руху (1922–1926 рр.).

У другому розділі – "Боротьба в Індійському національному конгресі з питання про мету національно-визвольного руху (1927–1929 рр.)" характеризується становище в ІНК напередодні й під час нового піднесення національно-визвольного руху, показується процес формування в ньому лівонаціоналістичного крила, аналізуються рішення керівних органів партії та сесій у Мадрасі, Калькутті й Лахорі, докладно висвітлюються розбіжності серед конгресистів із програмних питань.

У третьому розділі – "Індійський національний конгрес у період нового піднесення національно-визвольного руху (1930–1934 рр.)" висвітлюється перебіг першої та другої масових ненасильницьких кампаній громадянської непокори, досліджується внутрішньопартійна боротьба в ІНК під час народно-визвольного руху та відразу ж після його припинення.

У четвертому розділі – "Боротьба лівого крила ІНК за радикалізацію політичного курсу партії (1934–1936 рр.)" характеризується становище в Конгресі після Делійської конференції, показується процес формування у ньому конгрес-соціалістичної партії та основні напрями її діяльності, висвітлюється ідейно-політична боротьба в конгресистській організації після введення колонізаторами нового Закону про управління Індією.

У п'ятому розділі – "Політичний курс ІНК і внутрішньопартійні суперечності напередодні Другої світової війни (1937–1939 рр.)" розглядаються провінційні вибори 1937 р., утворення та діяльність конгресистських урядів, аналізується діяльність С.Ч. Боса на посаді президента ІНК, висвітлюється політика всіх угруповань конгресистів і боротьба між ними у переддень Другої світової війни.

У висновках монографії підведені підсумки дослідження та пропонуються загальні рекомендації.

РОЗДІЛ 1

БОРОТЬБА В ІНДІЙСЬКОМУ НАЦІОНАЛЬНОМУ КОНГРЕСІ З ПИТАНЬ ТАКТИКИ НАЦІОНАЛЬНО-ВИЗВОЛЬНОГО РУХУ (1922–1926 рр.)

§ 1.1. Деякі характерні риси економічного та політичного становища Індії на початку 20-х років ХХ ст. Визвольний рух

На початку 20-х років ХХ ст. Індія залишалася колонією Англії, яка усіляко перешкоджала її самостійному економічному розвитку. Основу економіки країни складало сільське господарство, в якому було зайнято близько 70% населення. Земельні реформи, здійснені колонізаторами ще у ХІХ ст., а також розвиток товарно-грошових відносин призвели до руйнування сільської общини. Земельні реформи мали назви систем заміндарі та райятварі. Заміндарі охоплювала Бенгал, Біхар, Оріссу, значну частину Сполучених і Центральних провінцій, а також північну частину Мадраської провінції. Система райятварі була поширена в Бомбейській провінції, частині Мадраської, Берарі, Ассамі, Сінді. Обидві вони мали на меті зміцнення англійського панування в найбільшій колонії світу, яка не випадково отримала назву Британської Індії [детально див.: Гопал Р. 1955; Котовский 1951, 20-39; Левковский 1956; Махаджан, Сетха 1960; Мельман 1951, 9-10; Раджкумар 1962; Сундерлал 1938; Тхакур 1959; Anstev 1936; Arnot 1929; Fox 1935; Gopal R. 1963; Smith 1973].

Переважна більшість індійських поміщиків здавала землю в оренду; досить поширеною була й суборенда. Три чверті індійського селянства не мали власної землі, фактично будучи безправними орендарями. Узагалі в аграрній Індії зберігалися стійкі пережитки минулих епох, а тому розвиток капіталізму на селі відбувався в особливій, властивій колоніальним країнам формі. Селянство майже не мало зв'язку з ринком, продаючи свою продукцію скупникам. Позбавлені землі селяни, через повільний розвиток промисловості в містах, змушені були залишатися у сільській місцевості, працюючи на кабальних умовах на поміщиків. Прошарок сільської буржуазії ріс надзвичайно повільно. Колоніальне становище Індії, збереження значних пережитків минулого у сільському господарстві країни, а також деякі інші причини зумовлювали його відсталість [детально див.: Новейшая... 1959, 10-11; Mukerjee R. 1933].

Англійські колонізатори гальмували самостійний економічний розвиток Індії та перешкоджали її індустріалізації, боячись конкуренції з боку індійських підприємців, що народжувалися. Проте повністю зупинити розвиток індійської національної промисловості правлячі кола Британської імперії, незважаючи на свою економічну й політичну могутність, не могли. Особливо це було помітно під час Першої світової війни, коли, як відомо, значно посилювався розвиток індійського капіталізму й досить швидко стала формуватися місцева промисловість, зокрема фабрично-заводська. Розширилися позиції національного капіталу, а також зростає кількість індійських підприємців і робітників. Однак у фабрично-заводській промисловості переважали галузі легкої промисловості (бавовняна й джутова), в яких було зайнято понад 80% усіх робітників. Важка

промисловість, розвитку якої заважали колонізатори, лише зароджувалася. Тому Індія, як і раніше, отримувала обладнання для промислових підприємств лише з-за кордону [детально див.: Чувпило Л.А. 1995, 122-124; *India and War 1915*; Pillai 1925; Saksena 1920; *Statement... 1919*].

Після війни посилилася нерівномірність економічного й соціально-політичного розвитку окремих районів Британської Індії. Бенгал, Махараштра з Бомбеєм, а також деякі області Мадраського президентства в своєму соціально-економічному розвитку значно випереджали інші національні райони колонії. На півночі Панджаб набував усе більшого політичного й економічного значення. Це призводило до певних змін у співвідношенні сил між різними етнічними загонами індійських промислових і фінансових кіл, до загострення конкуренції між ними, що зумовлювало й різне ставлення до боротьби за національне визволення. У цілому ж більшість представників молодого індійського бізнесу займала антибританські позиції, оскільки іноземна влада заважала розвиткові національного підприємництва [детально див.: *Национально-освободительное... 1958*, 198; Павлов 1957, 19-34; 1958; Banerjea 1940].

Що ж до індійських робітників, то для них була характерна розмаїтість національного, релігійного й кастового складу. Через слабкий розвиток національної промисловості фабрично-заводські робітники становили в ній меншість. Так, у 1922 р. їх нараховувалося всього 1361002 при населенні країни у 300 млн. чол. [Мельман 1951, 30]. Перші робітничі організації, що з'явилися у великих промислових центрах, були слабкими, їхній склад постійно змінювався, що визначалося плинністю робочої сили [про них див.: Балабушевич 1954, 3-56; Егорова 1973, 59-66; 1988; Мукерджи 1952; *All-India Trade... 1925*; 1927; 1928; 1929, 49-84; 1936; 1973; Karnik 1960; Mathur A.S., Mathur J.S. 1957; Mukerjee R. 1951; Rao B.S. 1939; Srivastava K.N. 1955].

Перша світова війна та визвольні рухи в колоніальних і залежних країнах, що розпочалися услід за нею, створили сприятливі умови для підняття мас на боротьбу за національну незалежність в Індії [детально див.: Чувпило Л.А. 1995, 122-124]. У 1918–1922 рр. відбувалося її піднесення. Керівництво народними виступами здійснювала найбільша й найвпливовіша загальноіндійська політична організація – Індійський національний конгрес (ІНК), створений у 1885 р. за сприяння британської колоніальної адміністрації, яка вважала, що він перетвориться на лояльну опозицію імперії, та відверне елітарні прошарки індійського суспільства від активної боротьби проти колонізаторів разом із простим народом. Дійсно, спочатку діячі Конгресу, який не був масовим, а являв собою аморфну організацію без чіткої програми й постійно функціонуючого органу та стабільної структури, займали цілком лояльні позиції щодо іноземного панування [детально див.: Хашимов, Кутина 1988; Andrews, Mookerjee G.N. 1938; De Mello 1934; Dua 1967; Gautam 1981; Ghosh P.S. 1960; Majumdar B.B., Mazumdar B.P. 1967; Malkani 1951; Martin 1969; Mehrotra 1971; Sen S.N. 1989; *Struggling... 1987*].

Незважаючи на організаційну слабкість, ІНК, завдяки систематичним щорічним сесіям, відразу ж набув характеру постійно діючої загальноіндійської організації. Для підготовки чергової сесії створювався Підготовчий комітет, а у

1887 р. до нього додався ще й Комітет із підготовки та розгляду резолюцій і пропозицій, який призначався президентом (главою) Конгресу за принципом регіонального представництва. Функції цих комітетів залишилися майже без змін і до початку 20-х років ХХ ст. Чотири роки конгресисти не могли розробити статут партії. Лише на сесії в Лакхнау (грудень 1889 р.) ухвалюється конституція організації, в якій містилися одночасно програмні й статутні положення. Метою Конгресу проголошувалося "сприяти зростанню благополуччя народу Індійської імперії конституційними засобами". Верховним органом партії, згідно з її конституцією, визначалися щорічні сесії (з'їзди). Для керівництва діяльністю конгресистської організації створювався спеціальний Комітет Індійського національного конгресу кількістю 45 чол., який обирався партійною сесією за певною схемою. З часом він отримав назву Всеіндійського комітету Конгресу (ВІККу), будучи вищим законодавчим органом конгресистів, а їхнім вищим виконавчим органом став Робочий комітет ІНК. Конституція не визначала умов членства в партії та структуру провінційних організацій. Фінансову базу організації складали епізодичні пожертвування патріотично настроєних підприємців, торговців і поміщиків.

Прийняття конституції ІНК стало важливим кроком у побудові політичної партії. Конгрес став провідною загальноіндійською світською політичною організацією, що прагнула здолати традиційний поділ індійського суспільства за національною, релігійною, кастовою, мовною та іншими ознаками. Президентами ІНК були індуси й мусульмани, а Підготовчий комітет, ВІКК, Робочий комітет та інші органи формувалися із представників різних релігійних общин, що для Індії з її численними рудиментами минулого в усіх сферах життя було унікальним явищем. Проте Конгрес охоплював лише провінції Британської Індії, князівства не входили до сфери його діяльності. Слід зазначити, що у Конгресі, зважаючи на його неоднорідність і строкатість складу, з самого початку існування відбувалася гостра ідейно-політична боротьба між різними соціально-політичними силами, утворювалися течії та угруповання. Ця боротьба зумовила постійні зміни в конституції організації. Основа її зберігалася, але майже на кожній сесії до неї вносилися поправки, котрі з часом дещо змінили й сам характер цього документу [детально див.: Девяткина 1966, 155-167; Поддубный 1989; Argov 1967; Indian National Congress... 1925b; Kaushik 1964; Rajkumar 1949].

У боротьбі народів Індостану за визволення від англійського колоніального панування на загальноіндійському рівні разом із Національним конгресом брали участь також інші патріотичні партії та організації, які зробили свій певний внесок у справу завоювання індійської незалежності [детально див.: Ahluwalia M.M. 1965; Limaye 1989; Lovett 1920; Misra 1976; Rajkumar 1948; Sahgal 1970; Sharma J.S. 1971]. Другою за величиною та значенням після ІНК організацією й першою загальноіндійською мусульманською релігійно-общинною політичною партією була Мусульманська ліга. Вона виникла у 1906 р. й очолювалася великим поміщиком Ага-ханом, главою секти ісмаїлітів, котрі становили провідну торговельно-гендлярську общину серед мусульман. Стосунки Ліги з Конгресом, яка звинувачувала його в проіндуських настроях, розвивалися досить складно й змінювалися в залежності від обставин. У 1916 р., ухваливши

"Пакт у Лакхнау", обидві організації вирішили спільно боротися за самоврядування в складі Британської імперії [детально див.: Чернова 1975]. Однак після невдачі конгресистського ненасильницького руху неспівробітництва (1920–1922 рр.) під проводом М.К. Ганді, в якому активну участь взяли й індійські мусульмани, керівництво Ліги стало на шлях самостійної боротьби за конституційні реформи в Індії та забезпечення гарантій общинних прав мусульманської меншості [детально див.: Бельский 1988; Пономарев 1982; Ahmad N. 1991; Ahmed A.S. 1997; Asis 1963; Foundations... 1982; Gopal R. 1959; Hamid 1967; Jeelani 1992; Lal B. 1954; Majumdar S.K. 1966; Shakir 1983; The Constitution... 1944; Wolpert 1984].

У тому ж 1906 р. утворилася релігійно-общинна індуська партія Хінду Махасабха або Велика спілка індусів, яку часто називають антиподом Мусульманської ліги. Вона мала найбільший вплив серед елітарних прошарків індусів, настроєних у релігійно-шовіністичному дусі, передусім у Бенгалі й Панджабі, де індуська меншість нерідко зазнавала утисків із боку мусульманської більшості, а також у Махараштрі та Сполучених провінціях, де давні історичні традиції сприяли розвитку націоналістичного індуського духу. Загалом керівництво Хінду Махасабхи виступало з патріотичних позицій, висловлюючись за ліквідацію британського панування в Індії та утворення суверенної індійської держави. Однак ця партія мала надто помірковану політичну програму, домагаючись на практиці лише обмеженого статусу домініону для Індії. Зате її національно-релігійна програма передбачала організацію індусів у загальноіндійському масштабі для наступу проти мусульман. Фактично політика Хінду Махасабхи, як і її супротивника Мусульманської ліги, посилювала в країні релігійно-общинні (комуналістські) протиріччя, підривала вплив Конгресу серед індусів, була однією з причин розколу визвольного руху й сприяла політиці британських колонізаторів, котрі розпалювали міжобщинну ворожнечу [детально див.: Бельский 1984; Бельский, Фурман 1992; Дьяков 1948, 236-237; Дюмон 2001; Жоль 2006; Индуизм... 1985; 1996; Meadowcroft 2003; Misra 1976; Prakash 1966; Rajkumar 1948; Singh A.L. 1987; Veer 1994].

У 1918 р. із Конгресу вийшло помірковане угруповання, вважаючи його політику занадто радикальною, й утворило Всеіндійську ліберальну федерацію або Федерацію лібералів на чолі з ветеранами визвольного руху С. Банерджі та Т.Б. Сапру, який отримав від англійців титул сера [про нього детально див.: Kumar M. 1981]. На відміну від ІНК, Ліберальна федерація стала переважно індуською організацією, хоча й не релігійно-общинною, і виявилася відносно нечисленною. Вона дещо нагадувала ІНК перших років його діяльності, орієнтуючись виключно на законні, мирні й конституційні форми діяльності та боротьби з колоніальним режимом, коли до неї залучалося лише незначне коло людей. Ліберали досить часто співробітничали з конгресистами, але не мали впливу на широкі верстви народних мас і не відігравали суттєвої ролі у національно-визвольному русі [про них детально див.: Saxena A. 1986; Shukla 1960].

Активну участь у боротьбі з колоніалізмом брали індійські робітники, хоча вони, як зазначалося, становили незначний відсоток населення Британської Індії.

Робітничий рух став важливою складовою частиною визвольних змагань 1905–1908 рр., гандистської кампанії неспівробітництва 1920–1922 рр. та інших масових антибританських виступів за незалежність. Організований робітничий рух веде свій початок від 31 жовтня 1920 р., коли у Бомбеї відбулася установча сесія Всеіндійського конгресу профспілок. У її роботі взяли участь представники кількох десятків робітничих спілок Індії, а також відомі діячі ІНК і посланці англійської лейбористської партії. Головою Всеіндійського конгресу профспілок (ВІКПу) було обрано одного з лідерів Національного конгресу, ветерана визвольного руху Л.Л. Рая. Під його керівництвом індійські профспілки організовано виступали не тільки з економічними, а й з політичними вимогами, повністю підтримуючи національно-патріотичні сили в їхньому протистоянні з іноземним пануванням [детально див.: Егорова 1973, 59-66; All-India Trade... 1925; 1928; Forward 1929, 2, 3, January; Kamanujam 1986; Lakshman 1947; Mukhtar 1935; Ramanujam 1986; Sharma G.K. 1971; The Bombay Chronicle 1927, 18, 20 May, 29 November; 1928, 25 April, 1, 3, 4, 5, 8, 9 May; The Daily Worker 1930, 18 February; The Hindu 1929, 8, 13, 16 March, 27 April, 5 June, 3, 10, 17 August].

Однією з рушійних сил національно-визвольного руху було індійське селянство, яке становило переважну більшість населення головної англійської колонії. Селяни складали основу усіх масових кампаній, спрямованих проти британського гніту. Серед них беззаперечним авторитетом і фактично монопольним впливом користувалися конгресисти, які створили майже в кожному селі свій осередок, ставши організаторами та керівниками селянських спілок – кісан сабх, що неухильно виконували настанови чільних конгресистських посадовців. На початку 20-х років ХХ ст. увага всієї Індії була прикута до боротьби за свої права наймитів і здольщиків-мусульман у Малабарській окрузі Мадраської провінції під назвою мопла, яка невдовзі перетворилася на повстання проти місцевих поміщиків та англійських властей, а також до руху селян-сикхів у Панджабі, що отримав назву рух акалі [детально див.: Бхагван 1949; Девяткина 1957, 109-113; Мельников 1954, 117-127; 1966, 82-99; All-India Kisan... 1936; Choudhary S. 1971; Dhanagare 1983; Ranga 1938b; 1939a; 1949; Rasul 1974; Sen S. 1982; Sihgh M. 1978; Wood 1987].

Свій чималий внесок у загальноіндійську боротьбу з колоніалізмом зробили й національно-революційні організації, які діяли в Індії та в еміграції з кінця ХІХ ст. Вони першими висунули гасло боротьби за повну незалежність батьківщини й пропагували необхідність застосування насильницьких методів для втілення його в життя, не виключаючи й збройне повстання та терористичну діяльність. Національні революціонери до появи комуністів являли собою найрадикальнішу течію в політичному житті Індії. Вони йшли у перших лавах борців за свободу, діючи в глибокому підпіллі, та вдаючись до змовницьких і терористичних методів боротьби, за що колоніальні власті охрестили їх терористами, й найбільш нещадно переслідували. Революціонери також мали великі заслуги в розвитку ідеології визвольного руху, які полягали в тому, що досить тривалий час вони єдині відстоювали демократичні ідеали: право народу на повстання проти гноблення й тиранії, народовладдя, демократичні свободи за західними зразками, соціальну справедливість і загальне братство людей

[детально див.: Архива...Серия А, № 78; Персиц 1973; Райков 1968; 1976, 59-71; 1979; Deol 1969; Dharmavira 1970; Dubbish 1982; Dutt 1945; Ghosh A. 1946; Gopal T. 1953; Guha A.C. 1971; Gupta M. 1969; 1972; Hardas 1958; Heehs 1994; Laushey 1975; Thakur 1953; The Hindu 1929, 9, 16 April, 10 August; Yajnik 1950].

Особливе місце в індійському національно-визвольному русі займав комуністичний рух, що претендував виступати від імені робітничого класу, але користувався в ньому недостатнім впливом. Перші комуністичні гуртки й групи з'явилися в Індії на початку 20-х років ХХ ст. Як правило, вони відгалужувалися від ліворадикального крила ІНК і лівих профспілок. Так, на початку 1922 р. у Бомбеї була створена Радикальна партія Конгресу на чолі з Ш.А. Данге, а вслід за нею з'явилися комуністичні групи у Мадрасі С. Четтіяра, котрий водночас був і головою місцевого комітету Конгресу, та у Бенгалі під керівництвом М. Ахмада. Невеличкі комуністичні групи діяли і в інших індійських провінціях. Між ними й всередині кожної з них велася гостра ідейно-політична боротьба з програмно-тактичних питань і боротьба за лідерство у загальноіндійському масштабі. Комінтерн тоді ще не мав регулярних зв'язків із цими першими паростками лівого соціально-політичного радикалізму й егалітаризму в Індії, хоча М.Н. Рой доклав чимало зусиль для підкорення їх впливу Москви. Діяли індійські комуністичні осередки й за межами Індії, зокрема у Радянській Росії та в деяких інших європейських країнах [детально див.: Девяткина, Егорова, Мельников 1978; Круглов 1964, 19-48; 1966; Куцобин 1985; Мартышин 1969, 380-421; Проблемы коммунистического... 1971; Резников 1975, 50-66; Сатьябхакта 1924; 1975; Balaram 1967; Communist Party... 1925; 1926; 1934; Documents... 1971; 1974; 1979; Druhe 1959; Ghosh P.S. 1971; Gupta S.D. 1976; Haithcox 1971; Indian Communist... 1957; Kautsky 1956; Kaye 1971; Limaye 1951; Masani 1954; Overstreet, Windmiller 1959; Some Documents... 1992; Spratt 1955; Tarooqi 1974; The Bombay Chronicle 1924, 23, 24 April, 21 May, 21 June; The Hindu 1929, 5 June, 4 December].

Значна кількість дослідників до загальноіндійського національно-визвольного руху відносить і різні патріотичні рухи в князівствах, яких на час здобуття незалежності нараховувалося аж 601 [про них див.: Nanda R.L. 1968]. Вони виходять з того, що оскільки князівства фактично були у васальній залежності від британської корони, а з набуттям незалежності 555 із них увійшло до складу сучасної Республіки Індія, то й їхні численні народно-визвольні рухи можна вважати складовою частиною загальноіндійського антиколоніального руху. У радянській історіографії ці рухи називали демократичними за спрямованість проти авторитаризму й жорстокої середньовічної тиранії місцевих правителів і теж вважали частиною загального антиімперіалістичного руху народів Індостану. На нашу думку, усе, що відбувалося в князівствах, включаючи й народно-визвольні рухи, не можна відносити до загальноіндійських процесів, а лише до регіональних або місцевих, тому що князівства мали правовий статус вільних держав, зберігаючи формальну незалежність від Англії, й до того ж вони не входили до складу Британської Індії. Їхні визвольні рухи були самостійними, відокремленими один від одного і ніким не координувалися, хоча ІНК іноді намагався впливати на них.

Таким чином, жорстокий англійський колоніальний гніт породжував непримиренні протиріччя між населенням Індії та іноземним пануванням. Тому у визвольній боротьбі брали активну участь представники усіх національностей, релігійних общин, каст і класів індійського суспільства. На початку 20-х років ХХ ст. індійський визвольний рух не був однорідним. У ньому відбувалася гостра ідейно-політична боротьба між різними течіями. Прихильники отримання Індією статусу домініону в складі Британської імперії утворювали помірковане крило руху. Воно обмежувалося вимогою надання індіям часткового самоврядування та проведення в країні деяких важливих реформ. Питання про повний розрив зв'язків із метрополією та утворення суверенної індійської держави представниками поміркованої течії не піднімалося, вважаючись справою далекого майбутнього. Прихильники надання Індії повної незалежності складали радикальне крило визвольного руху. Хоча його діячі все активніше виступали зі своєю програмою національних вимог, вони скрізь були у меншості.

§ 1.2. Індійський національний конгрес у період піднесення масового руху (1918–1922 рр.)

У перші три десятиріччя свого існування (1885–1918 рр.) Конгрес був елітарною організацією, відірваною від простого народу та його потреб. Переважну більшість партії (близько 90%) складали індуси, майже половина яких належала до вищої касті – брахманів. Інші релігійні общини (мусульмани, сикхи, парси, християни) завжди були у меншості. За соціальним складом переважали представники національної інтелігенції (50%), насамперед, юристи (понад 40%), журналісти, лікарі, педагоги, чиновники колоніальної адміністрації (відставний англійський чиновник А.О. Юм був засновником партії та її генеральним секретарем упродовж перших 20 років діяльності), а поміщики, гендлярі, торговці й підприємці становили меншість. Хоча Конгрес був загальноіндійською організацією, на щорічних сесіях домінували делегати від Бомбею, Сінду, Мадрасу, Бенгалу та Ассаму [детально див.: The Indian National Congress... 1917; Mazumdar A.C. 1917; Wedderburn 1913].

Релігійний, соціальний та національний склад ІНК обумовив його поміркованість, обмеженість програмних настанов і діяльності. Незважаючи на те, що конгресисти на досить високому рівні розглядали економічні, політичні та соціальні проблеми, ніхто з них до 1906 р. не порушив питання про надання Індії навіть обмеженого самоврядування, хоча С. Банерджі, Г.К. Гокхале, Д. Наороджі, Б.Ч. Пал і М.Г. Ранаде дуже багато говорили й писали про згубні наслідки англійського панування в країні та мріяли про її незалежність [детально див.: Banerjee S. 1925; Gokhale 1920; Naoroji 1887; 1901; Pal 1916; 1954; Ranade 1906]. На практиці ж вони вимагали лише ввести по всій Британській Індії систему постійного земельного оподаткування, знизити основні податки, особливо податок на сіль, домагалися захисту індійської промисловості й ремесла від імпорту дешевих іноземних товарів, активно боролися за розвиток національного підприємництва й торгівлі, виступали з пропозиціями більш активного залучення індіців до управління країною. Непокоїли конгресистів також загальна бідність

найбільшої колонії світу та злидні основної маси її населення [детально див.: Chandra 1966; Ghose 1975, 1-37; Mahajan V.D. 1976, 88-172; McLane 1977; Nanda B.R. 1977; Seal 1968].

Однак під час піднесення національно-визвольного руху (1905–1908 рр.) ІНК виступив із вимогою надання Індії свараджу (самоврядування), розуміючи під ним не повну незалежність, а систему управління на кшталт колонії з самоврядуванням у складі Британської імперії. Економічною програмою партії стало гасло свадеші – заохочення розвитку вітчизняного виробництва та його захист від іноземної конкуренції [детально див.: Pal 1954]. У роки Першої світової війни Конгрес взяв активну участь у русі за гомруль (самоуправління), метою якого було досягнення конституційними методами самоврядування знову ж таки в межах Британської імперії. Гомрулісти, очолювані А. Безант і Б.Г. Тілаком, пропагували необхідність проведення низки реформ системи управління Британською Індією та створення в ній національного парламенту, який мав би право контролювати внутрішню політику країни. Вони заперечували необхідність виходу Індії зі складу Британської імперії, сподіваючись, що колонізатори після закінчення війни нададуть Індії самоврядування або повністю відповідальний уряд [детально див.: Хашимов 1973, 5-30; 1974, 181-190; 1977; Mehrotra 1979, 124-134; Raj 1981; Self-Government for India 1916].

Пов'язуючи майбутнє батьківщини з Британською імперією, ІНК і його лідери до початку 20-х років ХХ ст. не розробляли якихось конкретних планів незалежного розвитку Індії, а всі свої надії покладали на конституційні реформи англійських правлячих кіл [детально див.: Mehrotra 1965]. Єдиним винятком у цьому відношенні був лідер екстремістської течії в Конгресі Б.Г. Тілак (1856–1920), який рішуче виступив за ліквідацію колоніального режиму в Індії та проголошення її самостійності [про нього детально див.: Національно-освободительное... 1958; Райков 1967, 145-167; Athalye 1921; Gopal R. 1956; Karmarkar 1956; Kelkar 1928; Pradhan G.P. 1963; Shay 1956; Wolpert 1962]. Заперечуючи тогочасний західноєвропейський буржуазний лад і створену ним цивілізацію як загарбницьку, колонізаторську, антинародну й антигуманну, Б.Г. Тілак, як і багато інших індійських політичних діячів, літераторів і філософів, не бачив іншого засобу вирішення суспільних проблем країни крім відродження й розвитку древніх релігійних традицій, національних ідеалів, інститутів і звичаїв, які мали уберегти індійців від шкідливого впливу західних ідей. Тому зразком суспільно-політичного устрою для вільної Індії він обрав маратхську феодальну державу часів правителя Шиваджі (1627–1680), де начебто панували ідеали справедливості, висока мораль, релігійність і загальне щастя. Ідеалізуючи історичні та особливо релігійні традиції маратхів, зокрема, ортодоксальний індуїзм та його кастову систему, Б.Г. Тілак, який був вихідцем із Махараштри, твердив, що й майбутнє Індії обов'язково мало бути пов'язане з кастовістю, індуїстськими обрядами та іншими атрибутами життя маратхського суспільства ХVII ст. [детально див.: Tilak 1918; 1919]. За це його погляди різкій критиці піддали сучасники з табору конгресистів-секуляристів і нащадки, вважаючи їх реакційними у соціальному відношенні [див.: Mahajan V.D. 1976, 171-172].

Могутнє піднесення антиколоніальної боротьби наприкінці Першої світової

війни змусило конгресистів шукати опору в масовому русі, щоб не залишитися осторонь бурхливих подій. Більшість лідерів ІНК дійшла висновку, що за нових умов необхідно перетворити Конгрес на масову партію, кардинально змінити його стратегічний і тактичний курс, розпочавши боротьбу за національне визволення. Уже в квітні 1918 р. лідери Конгресу виступили з маніфестом, в якому висувалася вимога надання Індії незалежності. Маніфест підписали такі широко відомі діячі визвольного руху, як Б.Г. Тілак, А. Безант, Ч.Р. Дас, Валлабхбхай Пател та інші [про Валлабхбхая Пателя детально див.: Shankardas 1988; Tahmankar 1970]. Його було надіслано колоніальній адміністрації в Індії, а також англійському парламенту [Dwarkanadas 1966, 94]. Разом із цим ІНК розгорнув широку пропаганду ідей гомруля, знайомлячи громадськість країни з вимогами конгресистів і закликаючи населення брати участь у визвольному русі. Особливу активність виявляв Б.Г. Тілак, який у своїх виступах не тільки пропагував визвольні ідеї, а й закликав народ боротися за незалежність. Так, виступаючи в червні 1918 р. на масовому мітингу в Пуні, Б.Г. Тілак закликав індійців не вступати до англо-індійської армії, а активно боротися проти колонізаторів. При цьому він зазначив, що в Індії люди голодують і відсутні елементарні права людини [Majumdar R.C. V.2. 1963, 532]. Іншим разом на провінційній конференції з військових питань у Бомбеї Б.Г. Тілак вимагав від англійського уряду негайного надання Індії самоврядування, без чого не могло бути й мови про розвиток нормальних відносин між народами Індії та Англії [Source Material... V.2. 1958, 711]. Вимоги надання Індії гомруля лунали й в інших його промовах.

Визвольні ідеї, пропаговані Б.Г. Тілаком та іншими конгресистськими діячами, знаходили гарячу підтримку серед населення. Тому рух за самоврядування досить швидко поширювався країною і вже влітку 1918 р. набув такого розмаху, що всерйоз почав непокоїти британську колоніальну адміністрацію в Індії. Спочатку власті вдалися до жорстоких репресій, а потім, не отримавши від них бажаних наслідків, вирішили піти на деякі незначні поступки. У липні 1918 р. вони опублікували доповідь Монтегю-Челмсфорда, що являла собою проект реформ управління Індією [див.: Montagu, Chelmsford 1918]. У доповіді передбачалося створити в Британській Індії (князівства залишалися осторонь) колоніальний парламент із двох палат: Законодавчих зборів і Державної ради [про нього детально див.: Jha 1972]. Із 140 членів Законодавчих зборів 100 обиралися і 40 призначалося англійським генерал-губернатором, якого називали віце-королем. Із 60-ти членів Державної ради 34 обиралися і 26 призначалося. Право участі в виборах мало трохи більше одного відсотка населення. До того ж встановлювалися багатоступінчаті й цензові вибори. Найважливіші питання – військові, фінансові, зовнішніх відносин, релігійні тощо обговорювалися тільки з особистого дозволу генерал-губернатора.

Таким чином, парламент ставав фактично не законодавчим, а швидше законодорадчим органом при всесильному англійському генерал-губернаторові, а індійці ніякого самоврядування не отримували. Але публікація доповіді мала на меті послабити національно-визвольний рух, внести розбіжності в лави борців за самоврядування; адже серед них були й такі, хто міг би задовольнитися кучими реформами, обіцяними державним секретарем у справах Індії Е. Монтегю та віце-

королем Британської Індії Ф. Челмсфордом [про них детально див.: Waley 1964]. Доповідь дійсно викликала розбіжності серед конгресистів. Помірковані лідери ІНК виступили за її схвалення та прийняття Конгресом, припинення пропаганди за самоврядування й співробітництво з колоніальними властями. Суперечності набули такої гостроти, що керівництво партії змушене було скликати надзвичайну сесію, яка відбулася в Бомбеї у кінці серпня 1918 р.

У роботі Бомбейської сесії взяло участь близько чотирьох тисяч делегатів і гостей із різних куточків Індії. Головував відомий мусульманський діяч національно-визвольного руху Х. Імам. Обговорювалася доповідь Монтегю-Челмсфорда та питання про участь конгресистів у масовому русі. Помірковані лідери Конгресу вважали доповідь важливим кроком на шляху до самоврядування, наполягали на її схваленні та відмові від участі конгресистів у національно-визвольній боротьбі. Після тривалих дискусій сесія ухвалила головну резолюцію, в якій зазначалося, що індійський народ не може задовольнитися нічим іншим, крім самоврядування. Реформи, пропоновані індійцям Е. Монтегю та Ф. Челмсфордом, визнавалися повністю незадовільними й неприйнятними [Majumdar R.C. V.2. 1963, 519-521]. Зазнавши поразки, помірковані конгресисти невдовзі залишили ІНК, утворивши самостійну Національну ліберальну федерацію, яка засуджувала масовий рух і дотримувалася виключно конституційних форм боротьби. До її складу ввійшли переважно англомовні елітарні прошарки індійського суспільства, близькі до колонізаторів, що боялися зростаючого визвольного руху. Для них Конгрес після Бомбейської сесії ставав уже занадто радикального організацією [про лібералів детально див.: Shukla 1960].

Засудивши доповідь Монтегю-Челмсфорда, ІНК збільшив свою популярність серед народу й поступово почав перетворюватися на масову партію. У цьому відношенні важливе значення мала чергова партійна сесія в Делі (грудень 1918 р.). В її роботі взяло участь уже близько шести тисяч чоловік, причому тисяча селян-землеробів. Головуючий М.М. Малавія вказав на справедливість і законність вимог індійців надати їм самоврядування. Сесія ухвалила спеціальну резолюцію про самоврядування, в якій висувалася вимога, щоб британський парламент негайно надав Індії самоврядування та визнав її самостійною нацією [Indian National Congress... 1919].

Справедливі вимоги конгресистів не були задоволені англійськими правлячими колами; натомість колоніальні власті посилили репресії, прийнявши драконівський закон Роулетта, що наділяв їх необмеженими повноваженнями для придушення народних виступів [про нього див.: Statement... 1920, 206-216]. ІНК різко засудив цей закон і очолив демонстрації протесту проти його прийняття. Серед конгресистів і народу в цей час особливої популярності набув М.К. Ганді. Він невтомно пропагував визвольні ідеї, вимагав поліпшення становища широких верств народних мас, закликав їх брати активну участь у боротьбі за свободу, а також виступав ініціатором проведення по всій країні масових антибританських кампаній. Разом із тим М.К. Ганді категорично виступав проти будь-якого насильства у боротьбі за самоврядування, вважаючи ненасильство єдиним можливим засобом звільнення країни від іноземного гніту.

Прозваний у народі Махатма, що значить Велика душа [про нього детально див.: Намбудирипад 1960; Яшпал б.п.; Alter 2000; Andrews 1929a; Antony 1983; Ashe 1968; Bakshi 1996; Bedekar 1975; Bondurant 1971; Bose N.K. 1972; Brock 1995; Brown 1972; Deliege 1999; Dhanajay 1973; Dhavan 1990; Documents... V.1. 1971, 324; Gandhi R. 1995; Gandhi... 2001; Grabner 1983; Iyer R. 1993; Kitle 1982; Kripalani J.B. 1970; Mahajan P.M., Bharathi K.S. 1987; Mahatma Gandhi... 1999; Mashruwala 1951; McDonough 1994; Nair (Наир) 1996; 2005; Nanda B.R. 1959; 1974; 1985; 1989; Oza 1991; Pandiri 2007; Parekh 1996; Richards 1991; Roy R. 1996; Saxena S.K. 1988; The Encyclopaedia... 1985; The Mahatma 1969; The Moral... 1973; Thomas A. 1983], М.К. Ганді мріяв побудувати в суверенній Індії сарводаю – суспільство загального благополуччя, засноване на принципах ненасильства, високої моралі та соціального егалітаризму. Ця своєрідна утопічна модель гандистського індійського соціалізму, передбачала відмову від усіх благ машинної цивілізації та повернення країни до патріархального "золотого віку", схожого на біблійний рай, з справедливими й чесними відносинами між людьми, який яскраво зображений у священних книгах індуїзму, що означало децентралізацію усього промислового виробництва та перетворення його в дрібнотоварне, введення ручної ремісничої й кустарної праці та общинно-кооперативних форм виробництва й розподілу. У такому самотньому казковому суспільстві, "царстві Божому на Землі", де усі повинні фізично працювати, добуваючи засоби існування власними руками, хоча фізична й розумова праця однаково поважалася, люди мали повністю позбутися насильницьких інстинктів, жорстокості та аморальності, мали панувати ідеали свободи й справедливості, загальна рівність, світле братство, гармонія у відносинах між людьми, увага й глибока повага до кожної людини, всеохоплююча любов і жалість кожного до всіх і усіх до кожного, радість, щастя й благородні піднесені почуття. У ньому також мали бути відсутні соціальні негаразди й протиріччя, експлуатація, корупція, жадібність, заздрість, упередженість, ненависть, ворожнеча між різними віруваннями, голод, злидні, нетрі, горе, злочинність, пияцтво, проституція, куріння тютюну, наркоманія, засилля машин, масове знищення природи та інші вади й неминучі супутники західноєвропейської буржуазної цивілізації [детально див.: Gandhi M.K. 1954; 1956; 1957; 1958a; 1965; 1991; 1992; 1994; 1998].

За ініціативою М.К. Ганді Конгрес повністю взяв у свої руки керівництво визвольним рухом, а також вирішив підготувати й провести в країні загальний хартал (страйк). Днем його проведення стало 30 березня 1919 р. Виступивши з відозвою до народу, М.К. Ганді закликав його взяти активну участь у мирних демонстраціях протесту проти закону Роулетта, суворо дотримуючись ненасильства, і присвятити цей день посту та молитвам [Majumdar R.C. V.3. 1963, 14-15]. Напередодні харталу масовий рух набув надзвичайно гострих форм. По всій Індії прокотилася хвиля робітничих виступів: страйкували робітники найбільших промислових центрів. На боротьбу піднялися й селяни, особливо в районах, що знаходилися поблизу великих міст. Як свідчив кореспондент "Дейлі Геральд", у русі взяли участь представники усіх класів, релігійних общин і національностей, що населяли Індію [див.: The Daily Herald 1919, 17 April]. Боячись переростання його за рамки ненасильства, М.К. Ганді переніс хартал із 30

березня на 6 квітня, маючи намір як слід до нього підготуватися, і не допустити насильницьких дій. ІНК затвердив це рішення, але народ ігнорував заклики конгресистів трохи зачекати з виступом, і стихійно провів його все-таки 30 березня. У цей день хартали відбулися в Делі, Ахмедабаді, Амрітсарі, Лахорі та в багатьох інших містах, охопивши майже всі провінції Британської Індії [детально див.: Kumar R. 1971; Statement... 1920, 34].

Колонізатори придушували виступи мас силою зброї. Варварську жорстокість вони продемонстрували в провінції Панджаб, де визвольна боротьба набула найбільшого розмаху. У центральному місті Панджабу Амрітсарі на майдані Джаліанвала Баг війська генерала Дайера 13 квітня 1919 р. вчинили криваву розправу над 20 тис. беззбройних людей, що зібралися на мітинг протесту. При цьому загинуло близько тисячі чоловік і вдвічі більше було поранених [детально див.: Draper 1981; Indian National Congress... V.2. 1920, 10-11; Swinson 1964]. Однак розстріл в Амрітсарі та інші варварські акти властей призвели лише до посилення визвольного руху. В окремих місцях у відповідь на звірства колонізаторів розгорнулася збройна боротьба, активізували свою діяльність організації, що агітували за збройне повстання. Невдовзі народ почав знищувати урядові установи, поліцейські дільниці, підпалювати будинки пошти, телеграфу тощо. Конгресисти, очолювані М.К. Ганді, закликали до ненасильства, але в більшості випадків нічого не могли вдіяти з розгніваними людьми. Так, М.К. Ганді, виступаючи перед робітниками Ахмедабаду, вмовляв їх проводити мирні демонстрації, суворо дотримуючись ненасильства. Та робітники не послухали його й розгорнули збройну боротьбу з колонізаторами [Indian National Congress... V.2. 1920, 12,14, 38].

Великий розмах антибританського руху змусив Національний конгрес здійснити рішучіші кроки до оволодіння ним. Керівництво партії почало терміново розроблювати тактичні заходи для посилення впливу конгресистів на населення та утримання народних виступів під своїм контролем. Із цією метою М.К. Ганді проголосив т. зв. програму неспівробітництва. Вона передбачала бойкот усього англійського: законодавчих органів, урядових установ і навчальних закладів, судових установ, британських товарів, відмову від різних титулів і звань, наданих англійцями, а також розвиток ручного прядіння й ткацтва у широкому масштабі для боротьби з засиллям дешевих фабричних текстильних виробів із Англії. На останньому етапі руху неспівробітництва М.К. Ганді мав намір розгорнути масову кампанію несплати податків колонізаторам [Gandhi M.K. 1924, 221-230].

Конгрес і М.К. Ганді вважали за необхідне підкорити своєму впливові зростаючий робітничий рух. Тому перед конгресистами було поставлене завдання активно боротися за поліпшення становища робітників і зайнятися організацією профспілок по всій країні. Сесія ІНК в Амрітсарі (грудень 1919 р.) ухвалила спеціальну резолюцію з робітничого питання, в якій провінційним комітетам партії вказувалося на необхідність організації профспілок під егідою ІНК і залучення організованих робітників до ненасильницького визвольного руху [Lakshman 1947, 17]. На сесії в Амрітсарі також розгорнулася боротьба між різними угрупованнями конгресистів стосовно тактики партії до реформ

Монтегю-Челмсфорда. Значна частина делегатів наполягала на тому, щоб їх схвалити, але не повністю, а частково. Погляди ліворадикального крила ІНК виразив бенгальський конгресист, визначний діяч визвольного руху Ч.Р. Дас (1870–1925) [про нього детально див.: Chatterjee 1965; Das Gupta 1960; Gupta H.D. 1960; Ray P.C. 1927]. Він закликав Конгрес повністю засудити реформи й запропонував резолюцію, що вимагала створення в Індії самостійного уряду на основі принципів самоврядування. Більшістю голосів ця резолюція була схвалена. Однак угруповання поміркованих конгресистів, очолюване А. Безант, домоглося того, що в резолюцію Ч.Р. Даса було внесене доповнення, в якому наголошувалося, що ІНК буде сприяти здійсненню реформ, маючи на меті прискорити утворення національного індійського уряду [Majumdar R.C. V.3. 1963, 52].

Амрітсарська сесія показала, що в Конгресі заявило про себе ліворадикальне крило, продовжувач справи крайніх на чолі з Б.Г. Тілаком. Воно значною мірою було виразником настроїв робітників і селян, дрібних і середніх підприємців, торгівців, зв'язаних з місцевим ринком, студентів, представників інтелігенції. Очолив ліворадикальних конгресистів Ч.Р. Дас. На відміну від Б.Г. Тілака, М.К. Ганді та багатьох інших індійських політиків, які ідеалізували старовину й релігійні традиції, вбачаючи майбутнє Індії в її минулому, Ч.Р. Дас не заперечував досягнень науково-технічного прогресу та здобутків людської цивілізації, але вважав за необхідне примусити їх служити не на користь купки багатіїв, а на благо більшості населення. Звідси його категоричні заяви про необхідність введення в Індії широкого народовладдя, встановлення свараджу для мас, а не для класів, "для 98% населення", і демократії для бідних, висловлювання про надзвичайну важливість організації трудящих та активної боротьби за поліпшення їхнього становища, засудження гноблення й експлуатації, а іноді й приватної власності [див.: Congress Presidential... 1934, 600-602; Documents... V.2. 1974, 91, 490, 506, 532, 542-543]. Ч.Р. Дас виступав прихильником світської держави, республіканського устрою та парламентської форми правління, надання народам Індостану реальних демократичних прав і свобод, ліквідації введених англійцями грабіжницьких земельно-податкових систем і наділення селян землею, проведення реформ у промисловості й торгівлі, встановлення рівності усіх національностей, релігійних общин, каст і класів індійського суспільства [детально див.: Das C.R. 1921; 1922].

Із розгортанням антиколоніальної боротьби Ч.Р. Дас та його прихильники стали вимагати від керівництва партії прийняття бойової програми визвольного руху й чіткого визначення дати початку боротьби за повну національну незалежність. Під їхнім тиском М.К. Ганді змушений був розпочати кампанію неспівробітництва раніше, ніж він до цього передбачав. Вона почалася 1 серпня 1920 р. і відразу ж набула всенародного характеру. Це змусило конгресистських лідерів уже в вересні 1920 р. скликати в Калькутті надзвичайну сесію ІНК для визначення подальшої стратегії й тактики національно-визвольного руху. Під час обговорення делегатами сесії програми неспівробітництва виникли гострі протиріччя. Прихильники Ч.Р. Даса виступили проти її схвалення, вважаючи занадто поміркованою. Ч.Р. Дас, зокрема, заявив, що втілення в життя програми

М.К. Ганді не дасть змоги назавжди покінчити з англійським пануванням в Індії. Угрупування, очолюване А. Безант, навпаки, виступило проти програми неспівробітництва тому, що вважало її занадто радикальною. Після довгих суперечок програма М.К. Ганді все ж була ухвалена 1886 голосами проти 884 [Majumdar R.C. V.3. 1963, 88]. Та обставина, що 884 делегати вищого форуму ІНК проголосували проти неї і більшість з них становили ліворадикальні конгресисти, свідчить про досить-таки значний вплив прихильників Ч.Р. Даса.

На черговій сесії у Нагпурі (грудень 1920 р.) ліворадикальні конгресисти, очолювані Ч.Р. Дасом, уже виступили майже з усіх питань порядку денного й внесли кілька пропозицій, схвалення яких значно збільшило авторитет Конгресу серед народу й сприяло перетворенню його на масову партію. Так, у резолюції з робітничого питання, запропонованій угрупуванням Ч.Р. Даса, ІНК заявив про свою повну підтримку боротьби індійських робітників за їхні соціальні права, засудивши репресії колоніальних властей проти трудящих. Аналогічна резолюція з селянського питання високо оцінювала участь селян у визвольній боротьбі й наголошувала, що англійське панування вело до їхнього розорення [Lakshman 1947, 18; The Indian National Congress... 1924, 35]. Ліворадикальне крило запропонувало й свою програму визвольної боротьби, головною стратегічною метою якої було досягнення повної незалежності Індії. Вона, однак, не знайшла підтримки серед делегатів і більшістю голосів сесія вирішила втілювати в життя програму неспівробітництва М.К. Ганді. Метою ІНК і національно-визвольного руху ставала не повна незалежність, а гандистський сварадж (самоврядування), під яким аж до Мадраської сесії (1927 р.) розумівся статус домініону [детально про сутність свараджу див.: Сінха 1935]. Все ж за пропозицією ліворадикального крила сесія в Нагпурі ухвалила рішення утворити 150-тисячний корпус конгресистських волонтерів для організації та проведення масової кампанії неспівробітництва ненасильницькими методами. До його складу ввійшла переважно молодь: учні, студенти, робітники, ремісники, навіть службовці, що за закликом Конгресу залишили місце своєї служби. Цей корпус зіграв важливу роль під час проведення кампанії неспівробітництва у 1921–1922 рр.

Після тривалого обговорення Нагпурська сесія прийняла й статут Конгресу. Створювалася організаційна структура, що ґрунтувалася на конгресівському поділу країни згідно з національним розселенням народів Індії, а не на тодішньому колоніальному адміністративному розподілу. Замість семи провінцій Британської Індії й великої кількості князівств ІНК утворив 21 провінцію, сформувавши там свої організації. У кожній конгресівській провінції був створений провінційний комітет, підлеглий Всеіндійському комітету Конгресу. Постійно функціонуючим вищим виконавчим органом партії ставав Робочий комітет ІНК, куди входило 15 чоловік, призначених президентом Національного конгресу. Визначалася також процедура виборів президента ІНК. Уперше в історії провідної індійської політичної організації в ній вводилося індивідуальне членство. Кожний член партії був зобов'язаний визнавати мету ІНК (сварадж) і сплачувати членські внески в розмірі 4 анна на рік [Девяткина 1966, 158-159].

Сесія в Нагпурі стала переломною в історії Національного конгресу. Прийняття статуту партії, а також важливих резолюцій ліворадикального крила

показало, що ІНК уже перестав бути організацією невеличкої групи фрондуєчих інтелектуалів, повністю відірваних від простого народу, а поступово перетворювався на масову партію, кількість членів якої неухильно збільшувалася [детально див.: Krishna 1966, 413-430]. Після сесії Конгрес очолив масовий ненасильницький рух неспівробітництва, а М.К. Ганді став його визнаним керівником [див.: Gandhi M.K 1924, 221-230, 333-347, 365-369, 490-505, 553-555]. У русі взяли активну участь селяни, робітники, підприємці, ремісники, інтелігенція. Кампанія неспівробітництва охопила практично всю Британську Індію, як міські, так і сільські райони країни, залучила широкі народні маси до участі у визвольній боротьбі, створивши серйозну загрозу англійському пануванню в Південній Азії [детально див.: Taunk 1978]. Її проведення значно збільшило авторитет ІНК серед індійців, а М.К. Ганді набув небаченої популярності.

Ліворадикальні конгресисти, очолювані Ч.Р. Дасом, активно включилися в боротьбу з колонізаторами. Сам Ч.Р. Дас організував антиурядові виступи у Бенгалі, вимагаючи негайного надання Індії незалежності [детально див.: Das Gupta 1960, 50-72]. У 1921 р. вийшла з друку його праця "Індія для індійців", у якій зазначалося, що Індією повинні управляти самі індійці, а форма правління має бути такою, як і в незалежних державах [див.: Das C.R. 1921]. У своїх промовах Ч.Р. Дас, закликаючи до активізації кампанії неспівробітництва, іноді допускав навіть відмову від ненасильства в боротьбі з колонізаторами. Деякі джерела свідчать про його зв'язки з революціонерами Бенгалу [див.: Девяткина, Егорова, Мельников 1978, 313; Documents... V.2. 1974, 73; Guha A.C. 1971, 102]. Діяльність Ч.Р. Даса у 1921 р. значно збільшила авторитет цього політика серед конгресистів, які обрали його президентом партії напередодні чергової сесії Конгресу в Ахмедабаді (грудень 1921 р.). Однак колоніальні власті заарештували Ч.Р. Даса, Л.Л. Рая, М. Неру, Дж. Неру, С. Кітчлу, братів Алі та деяких інших провідних керівників руху неспівробітництва [Documents... V.1. 1971, 332, 413, 495]. Ці арешти значно посилили боротьбу з чужоземним режимом по всій Індії, яка наприкінці 1921 р. досягла своєї кульмінації, поєднуючись із рухом мільйонів мусульман Британської Індії на захист прав турецького султана, який був халіфом (релігійним главою) усіх мусульман-сунітів. Цей рух, що отримав назву халіфатистського, фактично злився з кампанією неспівробітництва, оскільки халіфатисти визнали М.К. Ганді своїм керівником [детально див.: Амоголонова 1996, 141-165; Литвиненко, Чувпило А.А. 1988, 94-103; Niemeijer 1972, 86-143].

За таких напружених обставин у Ахмедабаді зібралася сесія ІНК. Незважаючи на відсутність Ч.Р. Даса, його президентське звернення було поширене серед делегатів і викликало у них великий ентузіазм, оскільки керівник партії закликав патріотів не припиняти боротьбу з колоніальною владою до тих пір, доки не буде встановлений сварадж. Звернення Ч.Р. Даса надало впевненості лівим радикалам, яким симпатизував головуючий замість нього на сесії один із лідерів конгресистів-мусульман Х.А. Хан. Від їхнього імені виступив ватажок значної кількості халіфатистів, що входили до складу ІНК, Х. Мохані, який у 1925 р. стане одним із засновників т. зв. легальної компартії Індії. Він запропонував делегатам відмовитися від невиразного гасла свараджу, під яким

розумівся обмежений статус домініону, і визначити головною метою партії боротьбу за повну незалежність Індії, ухваливши розроблену ним спеціальну резолюцію. Значна частина делегатів підтримала резолюцію Х. Мохані, але завдяки активній протидії М.К. Ганді, який вважав передчасним вносити такі серйозні зміни в конституцію конгресистської організації, вона була відхилена. Все ж під тиском ліворадикального крила сесія ухвалила рішення активізувати кампанію неспівробітництва й не припиняти її аж до ліквідації британського колоніального режиму в Індії. З цією метою вона закликала усіх конгресистів проводити індивідуальну й масову громадянську непокору іноземній владі, але суворо дотримуватися ненасильства. У зверненні до студентів, яким виповнилося 18 років, сесія закликала їх вступати до створеної Конгресом організації Національних волонтерів. Спеціальною резолюцією М.К. Ганді призначався диктатором ІНК із майже необмеженим повноваженнями. За задумом керівництва Конгресу рух неспівробітництва мав досягти своєї останньої стадії – відмови населення від сплати податків і вигнання англійців із Індії [Documents... V.1. 1971, 340; Majumdar R.C. V.3. 1963, 147-149; Niemeijer 1972, 139-140].

Після Ахмедабадської сесії конгресисти й народні маси стали активно втілювати її рішення в життя. Як свідчив учасник кампанії неспівробітництва, майбутній лідер ліворадикального крила ІНК С.Ч. Бос, умови в країні у той час були надзвичайно сприятливі для повного успіху очолюваного Конгресом масового руху та ліквідації англійського панування в Індії [Bose S.C. 1964, 72-73]. Проте, боячись переростання його за рамки ненасильства (у багатьох місцях виникали збройні сутички з колонізаторами), керівні органи ІНК за наполяганням М.К. Ганді несподівано припинили рух неспівробітництва "якраз тоді, коли ентузіазм мас досяг найвищої точки" [Bose S.C. 1964, 73]. Приводом до такого рішення стали трагічні події, що відбулися 4 лютого 1922 р. у селищі Чаурі-Чаура (округа Горакхпур, Сполучені провінції), де розгнівана безчинствами поліції, юрба селян, очолювана волонтерами Конгресу, спалила поліцейську дільницю разом із поліцаями, що сховалися в ній. Загибло 22 чоловіка [The Indian Year... 1923, 653-654].

За категоричною вимогою М.К. Ганді, який боявся переростання мирної кампанії неспівробітництва у кривавий неконтрольований загальноіндійський бунт із непередбачуваними наслідками, і не хотів вдаватися до будь-яких антигуманних дій, навіть якщо вони виправдовувалися найвеличнішими ідеалами, Робочий комітет ІНК на своєму позачерговому засіданні в містечку Бардолі 11-12 лютого 1922 р. схвалив резолюцію, в якій членам ІНК рекомендувалося відмовитися від активної боротьби з колонізаторами по всій країні до тих пір, поки народні маси не засвоять принципи ненасильства [The Indian National Congress... 1924, 176-182]. Готуючи їх до цього, конгресисти мали послідовно й неухильно втілювати в життя т. зв. конструктивну програму М.К. Ганді, яка передбачала пропаганду та організацію в країні ручного прядіння й ткацтва з метою відродження у широкому масштабі древніх національних промислів, боротьбу за зміцнення єдності індусів і мусульман, а також боротьбу з різними вадами індійського суспільства, передусім із недоторканістю [про неї див.: Gandhi M.K. 1924, 1002-1011]. Одночасно Робочий комітет закликав селян

повсюди сплачувати податки заміндарам і запевнив поміщиків у тому, що буде прагнути вирішувати усі соціальні суперечки й конфлікти на селі мирним шляхом [The Indian Year... 1923, 654-655].

Слід зазначити, що перед ухвалою Бардолійської резолюції Конгрес був найбільшою й найвпливовішою політичною організацією Британської Індії. Як свідчив один із найближчих послідовників М.К. Ганді, майбутній президент вільної Індії Р. Прасад, кількість конгресистів у 1921 р. сягнула величезної навіть для Індії цифри у 10 млн. членів [Gandhi M.K. 1924, XLVII]. Цю цифру наводять також індійські комуністи, яких не можна запідозрити в якихось особливих симпатіях до Конгресу та очолюваного ним ненасильницького визвольного руху. У "Документах із історії КПІ" міститься твердження М.Н. Роя, що під час післявоєнного піднесення масового народно-визвольного руху кількість членів ІНК зростає від кількох тисяч чоловік до 10 млн. [Documents... V.1. 1971, 325]. У Конгресі тоді повністю домінував М.К. Ганді, який виступав проти внесення будь-яких змін у програму неспівробітництва. Разом із тим у партії вже чималим впливом користувався й лідер ліворадикального крила Ч.Р. Дас, який відстоював необхідність активізації антибританського руху, залучення до нього трудящих і радикалізації програми неспівробітництва. Хоча прибічники Ч.Р. Даса домоглися схвалення Конгресом деяких своїх важливих пропозицій, більшість конгресистів підтримувала М.К. Ганді, який досить швидко став беззаперечним загальнонаціональним харизматичним лідером, і безмежно вірила в програму неспівробітництва, борючись за досягнення обіцяного їм свараджу "протягом одного року" [про це детально див.: Gandhi M.K. 1924, 872-878]. Однак становище в партії суттєво змінилося після ухвали Бардолійської резолюції.

§ 1.3. Загострення внутрішньопартійної боротьби в Конгресі після ухвали Бардолійського рішення

Рішення про припинення масового руху неспівробітництва викликало глибоке невдоволення як серед рядових його учасників, так і серед багатьох лідерів ІНК. Відразу ж після його ухвали у кількох районах Індії відбулися публічні зібрання, на яких рішення М.К. Ганді піддавалося різкій критиці. Народні маси вимагали продовження боротьби й досягнення обіцяного їм свараджу. Авторитет М.К. Ганді серед народу та віра в його методи боротьби були підірвані. На цю обставину вказували й представники колоніальної адміністрації. Так, віце-король Індії лорд Рідінг [про нього детально див.: Sinha A. 1985] зазначав, що Бардолійською резолюцією "М.К. Ганді сам собі викопав політичну яму" [Nanda B.R. 1962, 203].

Настрої більшості учасників руху неспівробітництва висловили лідери ліворадикального крила ІНК, які надіслали М.К. Ганді листи із засудженням Бардолійської резолюції Робочого комітету й вимогою скасування її на наступному засіданні ВІККу. М.К. Ганді отримав листи від Ч.Р. Даса, Л.Л. Рая та інших відомих діячів Конгресу, що знаходилися у в'язниці [Das Gupta 1960, 77; Jog 1969, 44-45]. Із різкою критикою Бардолійської резолюції виступив лідер конгресистів Махараштри, один із найближчих послідовників Б.Г. Тілака –

Н.Ч. Келкар. На шпальтах газети "Махратта" від 19 лютого 1922 р. він опублікував статтю під характерною назвою "Нестійка політика" [Kelkar 1925, 80-86]. У ній автор, який очолював провінційний комітет ІНК Махараштри, засудив рішення М.К. Ганді про припинення масового руху, піддав різкій критиці програму неспівробітництва й виступив за прийняття нової програми антиколоніальної боротьби. Причому підкреслювалася та обставина, що хоча М.К. Ганді й переміг у Бардолі, його авторитет серед мас різко впав, відтепер йому набагато складніше буде вести їх за собою.

Проте, незважаючи на всебічну критику, М.К. Ганді уперто наполягав на затвердженні Бардолійських рішень ВІККом. Напередодні його засідання (23 лютого 1922 р.) М.К. Ганді в редагованій ним газеті "Янг Індія" опублікував статтю "Бардолі й після Бардолі" [Gandhi M.K. 1924, 1002-1011], в якій виправдовував Бардолійське рішення, різко виступав проти всіх критиків, особливо проти статті Н.Ч. Келкара, і закликав країну до здійснення конструктивної програми, розглядаючи її як єдиний ефективний засіб підготовки мас до ненасильницької боротьби за сварадж. М.К. Ганді добре розумів, як свідчить його стаття, що матиме на засіданні ВІККу сильну опозицію, але висловив своє прагнення не поступатися, а домогтися затвердження Бардолійської резолюції.

На засіданні ВІККу в Делі 24-25 лютого 1922 р. кілька його членів виступили проти припинення масового руху й вимагали скасувати Бардолійську резолюцію. Цю пропозицію висунули Б.С. Мунші та Дж. Сен Гупта. Під час дебатів найактивніше вели себе представники конгресистів Махараштри й Бенгалу, де настрої на користь продовження боротьби до встановлення свараджу були найсильнішими. Вони навіть запропонували винести вотум недовіри М.К. Ганді. Все ж після довгої боротьби йому вдалося залучити на свій бік більшість. Резолюцію М.К. Ганді, підтриману Валлабхбхаєм Пателем, було схвалено. Пропозицію Б.С. Мунші про призначення підкомітету для вивчення можливостей внесення змін до програми неспівробітництва та її поліпшення ВІКК відхилив. Основний наголос робився на здійсненні конструктивної програми М.К. Ганді [про засідання ВІККу в Делі детально див.: Gandhi M.K. 1924, 1019-1024; Rao M.V.R. 1959, 102; Sitaramayya V.1. 1946, 236-237; The Indian National Congress... 1924, 158-161]. Отже, М.К. Ганді, незважаючи на наявність сильної опозиції, вдалося домогтися затвердження ВІККом Бардолійської резолюції. Однією з причин його успіху була відсутність на засіданні ВІККу значної частини найнепримиренніших супротивників Бардолійського рішення, що перебували на той час у в'язниці. Аналізуючи засідання ВІККу в Делі, М.К. Ганді відзначав, що й за їхньої відсутності він мав досить потужну опозицію, для боротьби з якою не був підготовлений, і з великими труднощами зумів домогтися ухвали своєї резолюції. Він також підкреслював, що конструктивна програма у багатьох членів ВІККу не викликала захоплення, як і рекомендовані ним ненасильницькі методи боротьби. Обурення М.К. Ганді опозицією було настільки сильним, що він навіть радив своїм супротивникам залишити лави ІНК і взятися за створення власної партії [див.: Gandhi M.K. 1924, 1011-1017].

Рішення Конгресу про припинення масового руху призвело до послаблення антиколоніальної боротьби. У свою чергу колоніальні власті посилили репресії, намагаючись повністю придушити вибухи народного невдоволення. Близько 25 тис. учасників руху неспівробітництва було ув'язнено [Бошам 1935, 140-141]. 10 березня 1922 р. колоніальна влада заарештувала й М.К. Ганді, звинувативши його в публікації трьох бунтівливих статей в "Янг Індія". Суд під головуванням англійського судді Брумсфілда ув'язнив М.К. Ганді на шість років [про суд над М.К. Ганді детально див.: Gandhi M.K. 1924, 1038-1056; Tendulkar V.2. 1951, 125-136].

Напередодні арешту М.К. Ганді в "Янг Індія" виступив зі статтею "Якщо я буду заарештований", котра була своєрідним заповітом для ІНК [Gandhi M.K. 1924, 1031-1036]. У ній він радив Робочому комітету чітко дотримуватися Бардолійського рішення й не допускати проведення громадянської непокори, а також інших масових дій. Замість цього він закликав конгресистів втілювати в життя конструктивну програму й займатися нею до тих пір, поки народні маси не засвоять принципів ненасильства. 16 березня 1922 р., перебуваючи у в'язниці, М.К. Ганді надіслав листа голові Робочого комітету Х.А. Хану, в якому ще раз запропонував Конгресу зайнятися конструктивною програмою, розглядаючи її як єдине, що можна було тоді запропонувати масам [Gandhi M.K. 1924, 1057-1061]. Заклик до виконання конструктивної програми лунав і в усному посланні М.К. Ганді керівництву ІНК, переданому його дружиною Кастурбай Ганді [Gandhi M.K. 1924, 1066-1067].

Арешт і засудження М.К. Ганді, його заклики до виконання лише конструктивної програми посилили в Конгресі настрої зневіри й занепаду, викликані прийняттям Бардолійської резолюції. ІНК у цей час фактично не мав програми дій на майбутнє й поступово втрачав свою масову базу. Конструктивна програма, яку так відстоював М.К. Ганді, не могла мати будь-якого практичного значення для справи визволення країни, а швидше відвертала людей від ведення активної боротьби. Тому серед керівництва ІНК під час визначення тактики боротьби з колоніалізмом за умов спаду масового руху виявилися глибокі розбіжності, зумовлені відмінністю позицій різних угруповань з питання про подальші форми й методи боротьби за незалежність.

Найближчі послідовники М.К. Ганді в керівництві ІНК (їхнім лідером був мадраський конгресист Ч. Раджагопалачарія) вважали за необхідне чітко дотримуватися усіх положень програми неспівробітництва, відмовитися від масових дій, вдаючись лише у виняткових випадках до громадянської непокори, й сконцентрувати всю увагу конгресистів на конструктивній програмі, готуючи таким чином маси до ненасильницької боротьби за сварадж. За основу діяльності вони брали Бардолійську резолюцію Робочого комітету, виступаючи проти будь-яких змін у тактичних настановах М.К. Ганді, котрі той рекомендував Конгресу напередодні свого арешту. Ця частина конгресистів отримала назву противників змін. На початку 1922 р. вони становили більшість майже в усіх провінційних комітетах ІНК, що пояснюється ув'язненням прихильників Ч.Р. Даса, відсутністю в Конгресі на той час якоїсь іншої програми, а також збереженням впливу

гандизму серед значної частини конгресистів, які все ще вбачали в М.К. Ганді свого вождя.

Після арешту М.К. Ганді противники змін, за свідченням одного з їхніх лідерів Р. Прасада, закликали народ вступати до ІНК, пропагували носіння домотканого одягу (кхаді), боролися за скасування недоторканості, займалися організацією національної освіти тощо [Прасад 1961, 172-173]. Керівні органи Конгресу, що склалися переважно із противників змін, координували цю роботу, регулювали її темпи, встановлювали терміни виконання, випускали пропагандистську літературу, розробляли інструкції для провінційних комітетів. "Всеіндійський комітет Конгресу, який неодноразово засідав після ув'язнення Махатми Ганді, – згадував Р. Прасад, – підкреслював значення конструктивної роботи. На одному з засідань було вирішено створити спеціальне бюро для організації й координації пропаганди кхаді та видати для цієї справи кошти із фонду свараджу імені Тілака" [Прасад 1961, 173]. Проте, незважаючи на чималі зусилля Конгресу в цьому напрямку, його керівництво "не задовольняли темпи, якими виконувалася конструктивна програма" [Прасад 1961, 173]. Головна причина повільних темпів її виконання полягала в тому, що вона не знаходила належного відгуку як серед народних мас, так і серед частини конгресистів, котрі вважали пропаганду ручного прядіння й ткацтва марним заняттям для справи національного визволення.

Чимало конгресистів, незадоволених конструктивною програмою М.К. Ганді, зайнялися пошуком інших шляхів боротьби з колоніалізмом. Невдовзі в Конгресі сформувалося угруповання т. зв. прихильників змін, котрі вимагали зміни курсу ІНК, розробки ним програми й тактики, що відповідали б назрілим потребам національно-визвольного руху. Основу його склали ліворадикальні конгресисти на чолі з Ч.Р. Дасом, які виступали під час руху неспівробітництва прихильниками активізації антиколоніальної боротьби. До них також приєдналися конгресисти, незадоволені тими чи іншими аспектами програми М.К. Ганді, що прагнули її модифікації. Деякі представники цієї частини прихильників змін розглядали ІНК як занадто радикальну організацію й прагнули, щоб його політика не відрізнялася від політики Ліберальної федерації. Проте вони становили меншість прихильників змін; більшість їх критикувала програму Конгресу з ліворадикальних позицій. У цілому ж угруповання прихильників змін не було єдиним: тут на антигандистській платформі об'єдналися найрізноманітніші елементи, як ліві, так і праві, що намагалися повернути ІНК утрачений престиж серед народних мас.

Лідером та ідейним натхненником прихильників змін був Ч.Р. Дас. Після припинення руху неспівробітництва він разом із С.Ч. Босом та іншими своїми найближчими послідовниками, що теж перебували в Аліпурській центральній в'язниці Калькутти, став розробляти тактику боротьби за незалежність із урахуванням спаду національно-визвольного руху. "Не було майже жодного дня, – згадував відомий мусульманський діяч ІНК А.К. Азад, – щоб Ч.Р. Дас не обговорював зі мною становища, що склалося. Він був переконаний, що Ганді допустився прикрої помилки, припинивши рух неспівробітництва... Він не був прихильником очікування й споглядання, доки становище знову поліпшиться. Він

вірив у можливість альтернативної програми й говорив, що за такого становища (спад масового руху, репресії колоніальних властей – О.Ч.) слід відмовитися від прямих дій і вести політичну боротьбу всередині законодавчих органів..., використавши їх для подальшого досягнення своєї політичної мети" [Азад 1961, 55-56].

За свідченням С.Ч. Боса, Ч.Р. Дас вважав, що за умов спаду масового руху необхідно розширити сферу діяльності Конгресу, не обмежуватися однією лише конструктивною програмою, а використати усі можливості для активізації боротьби за сварадж. Одну з таких невикористаних конгресистами можливостей він вбачав у законодавчих органах і в органах місцевого самоврядування, брати участь у роботі яких конгресистам згідно з програмою неспівробітництва категорично заборонялося [про індійські законодавчі органи детально див.: Jha 1972; Majumdar B.V. 1966]. На думку Ч.Р. Даса, конгресисти мали взяти участь у виборах до всіх законодавчих і місцевих органів, домогтися в них більшості, а потім використати їх для боротьби з колоніальною владою, проводячи політику систематичної обструкції, і тим самим заважаючи їй здійснювати свої задуми на шкоду національно-визвольному рухові. Головне завдання депутатів ІНК у законодавчих органах полягало в тому, щоб викривати колоніальну політику Англії в Індії. У свою чергу Конгрес, проводячи боротьбу в легіслатурах, не відмовлявся й від інших видів діяльності, а мав поєднувати парламентську діяльність із роботою серед широких верств народних мас [Bose S.C. 1964, 78-79; Das Gupta 1960, 77-81].

С.Ч. Бос зазначав, що перебуваючи у в'язниці, Ч.Р. Дас під час розмов зі своїми однодумцями висував завдання залучити громадську думку та конгресистів на свій бік. Передусім він збирався заснувати газету англійською та місцевими мовами для пропаганди своїх ідей серед конгресистів і народу [Bose S.C. 1964, 80]. Програма Ч.Р. Даса стала причиною напружених дискусій і гострих суперечок серед конгресистів, ув'язнених в Аліпурській тюрмі. Вони тривали кілька тижнів і незабаром учасники суперечок розділилися: одні цілковито підтримували Ч.Р. Даса, а інші солідаризувалися з противниками змін, вимагаючи неухильного виконання заповітів М.К. Ганді [Bose S.C. 1964, 79]. Більшість, проте, пішла за Ч.Р. Дасом, і він тішив себе думкою, що лідери ІНК, котрі перебували на волі, теж невдовзі перейдуть на його бік. "Я вважав його настроїм занадто оптимістичним, – згадував А.К. Азад, – але погоджувався, що після звільнення йому варто порадитися з друзями й підготувати нову програму для країни" [Азад 1961, 56].

Однак, не чекаючи звільнення, Ч.Р. Дас зумів передати з в'язниці своє послання лідерам Конгресу, в якому виклав основні положення нової тактики. Керівництво ІНК, що складалося переважно з противників змін, розцінило послання Ч.Р. Даса як незгоду з програмою М.К. Ганді й рішеннями партії. Воно відмовилося обговорювати його на засіданнях керівних органів ІНК. На відміну від противників змін, прихильники змін вимагали негайного публічного обговорення пропозицій Ч.Р. Даса та схвалення певного рішення. Після довгих суперечок між лідерами Конгресу Робочий комітет на своєму засіданні в Бомбеї 12-15 травня 1922 р. вирішив скликати 7 червня засідання ВІККу в Лакхнау для

розгляду становища, що склалося в країні та в ІНК. Одночасно Робочий комітет ухвалив виділити додаткові кошти на розвиток прядіння й ткацтва [The Indian National Congress... 1924, 196-204].

Незважаючи на відмову керівництва Конгресу обговорити послання Ч.Р. Даса, основні його положення стали відомі широкій конгресистській громадськості. У травні 1922 р. провінційні комітети ІНК проводили свої щорічні конференції, під час яких обговорювалося питання тактики національно-визвольного руху. Лідери прихильників змін виступили на них за відмову від конструктивної програми й прийняття програми Ч.Р. Даса, оскільки вона відповідала назрілим потребам визвольного руху. І хоча більшість конференцій висловилося за програму М.К. Ганді, майже всі пропозиції противників змін зустріли сильну опозицію. А кілька конференцій взагалі виступили проти офіційної лінії ІНК, вимагаючи модернізувати програму М.К. Ганді [Documents... V.1. 1971, 500-501]. Серед них особливо виділялася конференція конгресистів Бенгалу в Чіттагонзі, на якій головувала С.Б. Дас, – дружина Ч.Р. Даса [див.: Documents... V.1. 1971, 444-445].

На конференції в Чіттагонзі бурхливо обговорювалося становище в Конгресі після арешту М.К. Ганді. Виступаючи зазначали, що конструктивна програма, незважаючи на затрачені ІНК величезні зусилля й кошти, лише посилила кризові явища в партії. Думку прихильників змін з трибуни конференції висловила С.Б. Дас, яка вимагала зміни тактики антиколоніальної боротьби за умов спаду масового руху. Вона виклала основні положення програми Ч.Р. Даса й висловилося за розширення сфери діяльності ІНК, включаючи відмову від бойкоту законодавчих органів, і використання їх в інтересах національно-визвольного руху [Bose S.C. 1964, 79; Documents... V.1. 1971, 444]. У промові С.Б. Дас також підкреслювалося, що Конгрес мав більше уваги приділяти потребам робітників і селян, оскільки тільки вони могли ефективно здійснювати програму неспівробітництва, а не заможні класи, котрим "важко жити без англійських судів, шкіл і коледжів" [Documents... V.1. 1971, 444].

На підтримку конгресистів Бенгалу, очолюваних С.Б. Дас, активно виступили провінційні конгресистські організації Центральних провінцій, Махараштри, Берару, а також кілька відомих лідерів ІНК. У Махараштрі, Центральних провінціях і Берарі навіть утворилися ліворадикальні угруповання, представники яких вимагали негайного повного перегляду конструктивної програми. Незважаючи на те, що ці конгресисти все ж залишилися в меншості, вони зуміли провести кілька своїх резолюцій, а також домоглися призначення спеціальних комітетів для розгляду можливостей внесення змін до програми Конгресу. Цим комітетам рекомендувалася відмова від прядіння й ткацтва та повернення до програми свадеші, вступ до законодавчих органів для організації опозиції колоніальній владі тощо. Невдовзі комітети склали свої доповіді, в яких рекомендувався перегляд програми ІНК. Характерно, що в доповіді Нагпурського комітету взагалі пропонувалося відмовитися від Ахмедабадських і особливо Бардолійських рішень [Documents... V.1. 1971, 500-501].

В інших провінційних організаціях ліворадикальні елементи також активізували боротьбу з противниками змін, вимагаючи перегляду програми

М.К. Ганді та переходу до більш ефективних методів боротьби. Тиск їх був настільки сильним, що невдовзі лідери прихильників змін стали вже обговорювати питання про можливість утворення всередині ІНК партії, яка об'єднала б навколо себе його радикалів і домоглася прийняття бойової антиколоніальної програми. Один із лідерів прихильників змін Бомбею М.Р. Джаякар був ініціатором створення такої партії [про нього детально див.: Kulkarni 1976]. У листах до С. Сат'ямурті та С. Айєнгара від 24 травня 1922 р. він писав про необхідність скликання наради лідерів прихильників змін усіх провінцій, на якій можна було б домовитися про утворення всередині ІНК партії прихильників змін [Jayakar V.2. 1959, 14-15]. Проте ініціативу М.Р. Джаякара не підтримали інші відомі прихильники змін, які вважали, що створення нової партії не сприятиме прогресу Конгресу, а швидше посилить у ньому кризові явища.

Провінційні конференції конгресистів показали, що в ІНК посилювалися розбіжності щодо тактики національно-визвольного руху. Конструктивна програма не могла задовольнити багатьох його членів, які прагнули до участі в політичній боротьбі за визволення Індії від колоніального гніту. Вимога прихильників змін розширити сферу діяльності Конгресу та використати усі можливості для активізації антиколоніального руху, висунута Ч.Р. Дасом, набувала все більше прихильників у провінційних організаціях і серед рядових членів ІНК. Між тим керівництво партії в особі противників змін різко виступало проти будь-яких спроб перегляду спадщини М.К. Ганді й закликала народні маси продовжувати виконувати конструктивну програму, поступово готуючись до громадянської непокори.

Рупором противників змін стала популярна серед конгресистів і народу газета "Янг Індія", редакторами якої після арешту М.К. Ганді стали спочатку Ш. Квуреші, а згодом Ч. Раджагопалачарія та син М.К. Ганді – Рамадас Ганді [про неї детально див.: Васильєва Р.И., Чувпило А.А. 1995, 59-60; Bhargava 1987; Gandhi M.K. 1924, XXI]. У прихильниках змін, що відкрито виступили проти найважливіших положень програми М.К. Ганді, "Янг Індія" та ще одна націоналістична газета "Бомбей кронікл" вбачали небезпечну антигандистську течію. Перемога прихильників змін, на думку цих газет, означала б забуття основних положень гандистського вчення, насамперед необхідності здійснення конструктивної програми. Тому невдовзі на шпальтах "Янг Індія" від 22 червня 1922 р. навіть з'явилася вимога виключення прихильників змін зі складу ІНК і вказувалося на можливість створення ними окремої партії поза Конгресом [Young India 1922, 22 June].

Виступ "Янг Індія" був сприйнятий противниками змін як своєрідний сигнал для утвердження свого керівного становища в Конгресі, що значно ослабло у зв'язку зі збільшенням впливу прихильників змін. Вони навіть почали вимагати вжиття суворих заходів до інакомислячих аж до виключення їх із лав конгресистської організації та підтвердження непохитності гандистського вчення на засіданні ВІККу. За становища, що склалося влітку 1922 р., "тріумфірат" противників змін у складі Ч. Раджагопалачарії, Р. Прасада та М.А. Ансарі розпочав атаку на прихильників змін, вимагаючи втілення гандистської програми та змін у зв'язку з цим структури й персонального складу керівних органів ІНК.

На початку червня 1922 р., згідно з Бомбейськими рішеннями Робочого комітету, в Лакхнау відбулося засідання Робочого комітету й ВІККу, скликаних для розгляду становища, що склалося в ІНК і національно-визвольному русі після ухвали Бардолійської резолюції [про засідання Робочого комітету й ВІККу в Лакхнау детально див.: Nanda B.R. 1962, 203-204; Sitaramayya V.1. 1946, 243; The Indian National Congress... 1924, 161-164, 204-209]. Під час обговорення питання про майбутню політику Конгресу Робочий комітет і ВІКК розділилися на дві нерівні частини. Більшість, що складалася з противників змін, очолюваних Ч. Раджагопалачарією, піддала різкій критиці прихильників змін і виступила за втілення в життя конструктивної програми М.К. Ганді. Меншість – прихильники змін на чолі з М. Неру – вказувала на необхідність внесення до тактики ІНК певних змін. М. Неру, котрий виражав настрої поміркованої частини прихильників змін, запропонував, зокрема, відмовитися від бойкоту законодавчих органів. Кілька керівних діячів Конгресу зайняли компромісну позицію.

Після тривалих дискусій (Робочий комітет засідав 6, 7, 10 червня; ВІКК – 7-9 червня) пропозицію М. Неру було відхилено й спочатку ВІКК, а згодом і Робочий комітет, ухвалили резолюції, що підтверджували непохитність гандистської тактики. Головна резолюція закликала провінційні комітети і всіх конгресистів активізувати здійснення конструктивної програми [The Indian National Congress... 1924, 161-163, 204]. З метою активізації діяльності конгресистів щодо усунення недоторканості – одного з головних пунктів конструктивної програми – ВІКК призначив спеціальний комітет для надання допомоги недоторканим у їхній боротьбі за усунення громадянської нерівноправності. До Робочого комітету Конгресу замість М.К. Ганді, К. Венкатапайї та К. Сінгха були обрані противники змін Дж. Сен Гупта, Т. Пракасам і Г. Дунічанд. Генеральним секретарем ІНК, проте, став один із лідерів прихильників змін М. Неру [The Indian National Congress... 1924, 161-162]. Певною поступкою вимогам прихильників змін стало призначення спеціального комітету для вивчення питання про можливість введення тих чи інших форм громадянської непокори в країні. До складу комітету, головою якого став Х.А. Хан, увійшли М. Неру, Ч. Раджагопалачарія, М.А. Ансарі, Вітхалбхай Пател [про нього детально див.: Patel G.I. 1951] і К.Р. Айєнгар. Він також мав з'ясувати ставлення конгресистів щодо їхнього вступу до законодавчих органів, подавши свою доповідь ВІККу до 15 серпня 1922 р. [The Indian National Congress... 1924, 164].

Рішення Робочого комітету й ВІККу в Лакхнау показали, що керівництво Конгресу не бажало допускати будь-яких змін у політиці ІНК. Разом із тим у конгресистів виникли настрої на користь досягнення компромісу між двома угрупованнями, що й знайшло своє відображення в призначенні ВІККом комітету щодо громадянської непокори.

Цікаво, що англійські колоніальні власті в Індії загалом схвально оцінювали тактику противників змін і занепокоєно спостерігали за діяльністю їхніх супротивників. Так, у листі віце-короля головному міністру уряду провінції Біхар та Орісса Е.Л.Л. Хаммонду від 28 червня 1922 р. [див.: Datta V.1. 1957, 426-427] аналізувалося становище в ІНК після припинення руху неспівробітництва. На

думку властей, у Конгресі з'явилася сильна фракція (прихильники змін), яка добре усвідомлювала кризу, що виникла в національно-визвольному русі після раптового припинення руху неспівробітництва, апатію мас і марність конструктивної програми. Представники цієї фракції вважали, що для пожвавлення визвольного руху необхідно розробити низку заходів, котрі б підняли ентузіазм мас. Одним із таких заходів мало бути негайне оголошення окремих видів громадянської непокори. Проте, консервативні елементи в Конгресі (противники змін) виявилися достатньо сильними, щоб завадити ухваленню такого рішення, – підкреслювалося в листі. Їхні лідери, котрі ввійшли до призначеного ВІККом комітету щодо громадянської непокори, "щиро" виступили проти відновлення масової боротьби. Але інша частина членів комітету становила значну небезпеку, оскільки прагнула не лише вивчати питання про можливість введення громадянської непокори, а й вести пропаганду та підготовку населення до участі в ній.

Комітет щодо громадянської непокори відразу ж після свого утворення почав з'ясовувати ставлення конгресистів різних провінцій, а також широкої індійської громадськості до можливого введення громадянської непокори та відносно участі конгресистів у роботі законодавчих органів. Ним був розроблений спеціальний запитальник, який пропонувався місцевим комітетам ІНК та окремим конгресистам під час відвідувань членами комітету провінційних центрів [перелік цих запитань детально див.: Kelkar 1925, 111-162]. Висловлювання активістів Конгресу детально фіксувалися і на їхній основі передбачалося скласти доповідь про становище в партії та в країні. Члени комітету не обмежувалися пасивним вивченням становища в провінціях, а пропагували визвольні ідеї, політику й програму Конгресу, виступаючи на зібраннях, мітингах тощо [Datta V.1. 1957, 429]. Робота комітету широко висвітлювалася індійською та англійською пресою, яка публікувала навіть відповіді рядових конгресистів на запропоновані їм запитання. Загалом він опитав 825 чол. 459 з них виклали свої погляди на письмі, а 366 відповіли усно [див.: Narasimhan 1963, 207]. Не приховуючи свого невдоволення політикою керівництва Конгресу, більшість опитуваних висловлювала розчарування конструктивною програмою; конгресисти відзначали послаблення в масах віри в гандистські методи боротьби, підкреслювали, що країна не готова до масової громадянської непокори, а може йтися лише про введення її в окремих місцевостях.

Піддавши різкій критиці основні положення гандистського вчення, представники прихильників змін у своїх відповідях засуджували керівництво Конгресу за надмірне захоплення конструктивною програмою й вимагали прийняти їхні пропозиції. Так, Н.Ч. Келкар заявив, що хоча конструктивна програма мала певне позитивне значення для ІНК, але вона не могла бути єдиним засобом досягнення свараджу. Між тим абсолютизація її керівництвом Конгресу позбавляла членів партії можливості вести роботу в інших напрямках. Н.Ч. Келкар також висловив сумнів щодо ефективності решти важливих положень гандистського вчення, особливо ненасильства, ненасильницького супротиву та відмови від великої машинної промисловості. Високо оцінивши кампанію неспівробітництва та роль у ній М.К. Ганді, Н.Ч. Келкар засудив Бардолійське

рішення, котре паралізувало масовий рух, і вказав на неготовність Індії в цілому та провінції Махараштри зокрема, до введення масової громадянської непокори. Для активізації народно-визвольного руху Н.Ч. Келкар запропонував керівництву ІНК відмовитися від деяких положень гандистської програми та взяти на озброєння тактику прихильників змін, яка передбачала поєднання масового руху з активною боротьбою всередині законодавчих органів та органів місцевого самоврядування. Висловлювання Н.Ч. Келкара стали відомі індійській громадськості, оскільки його заява комітету щодо громадянської непокори була опублікована в "Махратті" 20 липня 1922 р. [див.: Kelkar 1925, 90-162].

Публікація висловлювань Н.Ч. Келкара та інших відомих прихильників змін викликала хвилю невдоволення з боку їхніх опонентів. Націоналістична преса [про неї детально див.: Bhargava 1987; Israel 1994] друкувала численні статті Ч. Раджагопалачаріі, Б.П. Сітарамайї та Р. Прасада, в яких погляди Н.Ч. Келкара піддавалися критиці й усіялому осуду. Деякі противники змін у провінційних організаціях виступили з вимогою виключення усіх супротивників гандистського вчення із керівних органів Конгресу. Після цього Н.Ч. Келкар під тиском противників змін Махараштри й деяких газет (особливо відзначалася "Бомбей кронікл") відмовився бути президентом провінційного комітету ІНК Махараштри й членом Робочого комітету Конгресу [Kelkar 1925, 86-90, 162]. Керівні посади в Конгресі залишили й інші лідери прихильників змін, зокрема М.Р. Джаякар [Jayakar V.2. 1959, 16]. Вони стали готуватися для створення власної партії. Ініціативу знову взяв до своїх рук М.Р. Джаякар. Після обміну листами зі своїми однодумцями він збирався скликати конференцію, яка мала проголосити створення нової партії всередині ІНК. Її передбачалося провести 15 серпня 1922 р. у Калькутті одночасно із засіданням ВІККу. Враховуючи популярність Ч.Р. Даса серед конгресистів, М.Р. Джаякар прагнув заручитися його підтримкою, оскільки звільнення Ч.Р. Даса очікувалося теж 15 серпня [див.: Jayakar V.2. 1959, 16-30].

Проте Ч.Р. Дас був звільнений 9 серпня 1922 р. [Sharma J.S. 1959, 491]. Він відразу ж із притаманною йому енергією очолив табір прихильників змін, намагаючись збільшити їхній вплив і престиж серед народних мас. У промовах Ч.Р. Даса говорилося про необхідність поліпшення становища найбідніших прошарків індійського суспільства, про важливість організації трудящих для боротьби за встановлення свараджу для переважної більшості населення Індії, підкреслювалося значення пропаганди визвольних ідей. Так, виступаючи на політичній конференції Сполучених провінцій, де він головував, Ч.Р. Дас заявив: "Я не хочу свараджу, який задовольнить лише середні класи. Я хочу свараджу для мас, а не для класів" [Das Gupta 1960, 83]. Ч.Р. Даса було обрано головою третьої сесії Всеіндійського конгресу профспілок, що відбулася в Лахорі у 1922 р. У своїй промові він наголосив, що має на меті встановити сварадж не для елітарних прошарків суспільства, а для простих людей, що становили 98% населення країни [Bose S.C. 1964, 81-82]. Висловлювання про "сварадж для 98% населення" можна знайти й в інших промовах Ч.Р. Даса. Все це збільшувало його авторитет серед народу й досить швидко він очолив патріотичні сили Індії. У народі Ч.Р. Даса прозвали Дешбандху (Другом країни). На засіданні ВІККу 28 серпня 1922 р. його було обрано президентом чергової сесії ІНК у Гая [Sharma J.S. 1959, 492].

Слід зазначити, що діяльність Ч.Р. Даса привернула увагу індійських комуністів, які розглядали його як впливового радикального лідера, здатного сформулювати сильне ліве крило всередині Конгресу. Тому М.Н. Рой, котрий фактично очолював у той час східний відділ Комінтерну, навіть запросив Ч.Р. Даса й вже відомого своїми лівими настроями іншого лідера прихильників змін С.Ч. Боса прибути на IV Конгрес Комінтерну, намагаючись переконати їх прийняти програму комуністів [Documents... V.1. 1971, 520-521]. Напередодні сесії ІНК у Гая М.Н. Рой від імені індійських комуністів надіслав "Відкритого листа до Ч.Р. Даса", в якому виклав їхні програмні вимоги й знову запросив Дешбандху прибути до Європи. Лист закінчувався закликом до Ч.Р. Даса спиратися на робітників і селян у боротьбі за свободу [Documents... V.1. 1971, 565-566]. Він не дійшов до адресата, тому що був перехоплений поліцією.

Однак рішення М.Р. Джаякара та його прибічників створити партію прихильників змін спочатку не отримало з боку Ч.Р. Даса належної підтримки, оскільки він вважав, що це може призвести до розколу Конгресу. В результаті М.Р. Джаякар вразе змушений був відмовитися від свого плану утворення нової партії, відклавши його здійснення до сесії ІНК у Гая.

Весь час перед сесією в Гая прихильники змін на чолі з Ч.Р. Дасом і М. Неру, вплив якого серед них значно зріс, вирішили використати для підготовки до вищого партійного форуму, прагнучи домогтися на ньому вирішального впливу й схвалення своєї програми Конгресом [див.: Das Gupta 1960, 85]. Не маючи змоги змінити співвідношення сил у конгресистській організації на свою користь і знаючи, що противники змін великі надії покладали на рішення комітету щодо громадянської непокори, прихильники змін одночасно з широкою пропагандистською кампанією в країні значної уваги надавали ухвалі комітетом вигідних для них рішень. Та голоси членів комітету розділилися порівну. Ч. Раджагопалачарія, М.А. Ансарі та К.Р. Айєнгар категорично висловилися проти зміни тактичного курсу ІНК; М. Неру, Вітхалбхай Патель і Х.А. Хан виступили за його зміну [Majumdar R.C. V.3. 1963, 211]. Розподіл голосів у комітеті свідчив про загострення боротьби течій у Конгресі, значне зростання впливу прихильників змін, а також послаблення позицій їхніх супротивників. Якщо раніше вони наполягали негайно опублікувати доповідь комітету та ухвалити рішення про громадянську непокору й законодавчі органи, то тепер, боячись зазнати невдачі, перенесли з 15 серпня на листопад засідання ВІККу, де мала обговорюватися доповідь комітету щодо громадянської непокори [Sitaramaya V.1. 1946, 249].

Доповідь була опублікована 13 листопада 1922 р. Напередодні, за наполяганням противників змін, що прагнули домогтися ухвали комітетом вигідних для них рішень, відбулося кілька засідань Робочого комітету ІНК, під час яких колишні розбіжності спалахнули з новою силою. Внаслідок цього Робочий комітет не зміг дійти єдиної думки щодо обговорюваних питань. У доповіді, обсягом понад 50 сторінок, розглядалися найважливіші питання теорії й практики національно-визвольного руху, що хвилювали Конгрес ще з часу ухвали Бардолійських рішень. Головна увага приділялася громадянській непокорі,

неспівробітництву та ставленню конгресистів до законодавчих органів [див.: Majumdar R.C. V.3. 1963, 210-215].

Стосовно введення громадянської непокори автори доповіді дійшли одностайного висновку, що країну до неї ще довго треба готувати. Розбіжності виявилися в оцінці перспектив руху неспівробітництва та політики Конгресу щодо законодавчих органів. Кожна з груп у доступній формі спробувала обґрунтувати свої погляди. Докази противників змін зводилися до того, що політика неспівробітництва мала залишатися в силі, а вступ до законодавчих органів якраз означав визнання її невдачі, будучи грубим порушенням тактичних принципів ІНК і заповітів його вождя М.К. Ганді. Прихильники змін, навпаки, підкреслювали, що політика бойкоту законодавчих органів, як і взагалі рух неспівробітництва, зазнали краху. Тому свараджу нібито можна було домогтися лише використанням цих органів у власних інтересах, перенісши до них центр боротьби з колоніалізмом.

Таким чином, комітет розділювався, не виконавши свого головного завдання – дати відповідь на нагальні питання національно-визвольного руху. Надії супротивних угруповань домогтися ухвали комітетом вигідних для них рішень також не виправдалися, лише посиливши давні суперечки. Однак становище прихильників змін здавалося кращим, оскільки за умов засилля противників змін вони змогли домогтися обрання свого лідера Ч.Р. Даса президентом сесії в Гая та керівником Конгресу на 1923 рік. Крім цього, вони вже користувалися чималим впливом у країні та в конгресистській організації. Що ж до противників змін, то вони поступово втрачали своє становище провідної політичної сили в партії.

Зміцнення позицій прихильників змін виявило також засідання ВІККу в Калькутті 20-24 листопада 1922 р., що проходило під головуванням Ч.Р. Даса. ВІКК зібрався для розгляду доповіді комітету щодо громадянської непокори та розробки плану підготовки до сесії в Гая. Прихильники змін спробували домогтися затвердження ВІККом тієї частини доповіді комітету щодо громадянської непокори, котра складалася їхніми однодумцями, а також санкції Конгресу на вступ патріотів до законодавчих органів. Противники змін, піддавшись натиску Ч.Р. Даса та його оточення, під час напружених дебатів не змогли дати їм належної відсічі й лише домоглися перенесення цих питань на розгляд сесії ІНК у Гая. У схваленій ВІККом резолюції з питання громадянської непокори наголошувалося, що країна ще не була готова до масової громадянської непокори й тому санкціонувався громадянська непокора лише в окремих місцевостях за спеціальним рішенням провінційних органів ІНК, яка отримала назву обмеженої непокори [резолюції, ухвалені ВІККом у Калькутті, див.: The Indian National Congress... 1924, 164-166].

Засідання ВІККу в Калькутті надало прихильникам змін упевненості в своїх силах і породило надії на успіх у Гая. Противники змін також сподівалися на перемогу в Гая та зміцнення своїх позицій у Конгресі. Тому напередодні сесії обидва угруповання розгорнули широку пропагандистську кампанію, в якій взяли участь найвідоміші діячі ІНК, що перебували тоді на волі: Ч.Р. Дас, Ч. Раджагопалачарія, М. Неру, Н.Ч. Келкар, Р. Прасад, М.Р. Джаякар, М.А. Ансарі, Б.П. Сітарамая, С. Сатьямурті, С. Айенгар та ін. Противники змін

щодо цього мали певну перевагу, оскільки націоналістична преса переважно перебувала на їхньому боці. Такі великі й впливові газети як "Бомбей кронікл" і "Хінду" друкували статті, в котрих різко засуджувалися погляди Ч.Р. Даса та його прибічників. Їх підтримувала "Янг Індія", на шпальтах якої Ч. Раджагопалачарія напередодні сесії виступив проти програми прихильників змін, засудивши їхні спроби домогтися зміни тактики антиімперської боротьби [Jayakar V.2. 1959, 43].

Прихильники змін також намагалися залучити громадську думку на свій бік, хоча й не мали власних друкованих органів. Напередодні сесії вони випустили збірник висловлювань на користь зміни тактики національно-визвольного руху, в якому наводилися погляди людей, відомих широкому загалу. Передмову до цього видання написав М.Р. Джаякар, у якій він популярно виклав погляди прихильників змін на найважливіші проблеми національно-визвольного руху. При цьому автор указував на важливість використання законодавчих органів для активізації боротьби з колоніальною владою за умов спаду масового руху [Jayakar V.2. 1959, 44-45].

Напередодні сесії в Гая відбувся остаточний поділ сил серед провінційних організацій ІНК. Прихильників змін підтримували Бенгал, Сполучені провінції, Махараштра, Центральні провінції, Панджаб. Форпостом противників змін стали Біхар, Орісса, Андхра й Мадрас [Bose S.C. 1964, 82; Datta V.1. 1957, 433]. Інші провінційні комітети також розділилися, але в них жодне з угруповань не змогло домогтися переваги. У керівних органах ІНК домінували противники змін, що давало їм змогу сподіватися в Гая на успіх.

Таким чином, після ухвали Бардолійського рішення про припинення масового антиколоніального руху всередині ІНК спостерігалось загострення боротьби течій. У партії виділялося два найбільших угруповання – противники та прихильники змін. Їх розділяло питання тактики боротьби з колоніалізмом. Противники змін, що становили більшість у керівних органах ІНК, категорично виступали проти зміни форм і методів боротьби, розроблених керівником кампанії неспівробітництва М.К. Ганді ще за часів піднесення масового руху. Основою діяльності Конгресу вони вважали Бардолійську резолюцію, що рекомендувала конгресистам тимчасово відмовитися від активної боротьби з колоніалізмом і втілювати в життя конструктивну програму. Прихильники змін вимагали відмови від конструктивної програми й розширення сфери діяльності ІНК, включаючи участь у роботі законодавчих і місцевих органів. Частина прихильників змін виступала за повну національну незалежність і навіть відмову від ненасильства для її досягнення. Обидва угруповання поклали великі надії на щорічну сесію ІНК, прагнучи домогтися на ній ухвали своїх програмних положень.

§ 1.4. Утворення та початок діяльності свараджистської партії

Сесія Конгресу в Гая відбулася 26-31 грудня 1922 р. [про неї детально див.: Чувпило А.А. 1978а, 125-138; Indian National Congress... 1922b; The Indian National Congress... 1924, 229]. На її адресу звернувся Комінтерн та індійські комуністи. Комінтерн, який до цього весь час домагався радикалізації програми й

тактики ІНК, що розцінювалося конгресистським керівництвом як втручання у внутрішньопартійні справи й нав'язування насильницької лінії Москви індійському визвольному рухові, на цей раз лише проаналізував становище в ньому, високо оцінив діяльність ІНК у справі організації антиколоніальної боротьби та звернув увагу конгресистів на те, що їм варто було б сформулювати програму партії згідно з потребами й вимогами більшості індійського народу [див.: Documents... V.1. 1971, 573-577].

Індійські комуністи звернулися до сесії з "Програмою Національного конгресу", яка містила такі вимоги-рекомендації індійським націоналістам: визнати метою партії повну національну незалежність, відмовитися від гасла свараджу, під яким розумівся статус домініону, внести до програми Конгресу пункти про ліквідацію поміщицького землеволодіння, про націоналізацію шахт, залізниць, поліпшення становища робітників тощо. У "Програмі" визначалися й методи боротьби: створення бойових селянських організацій, страйки та їхня підтримка із фондів Конгресу [див.: Documents... V.1. 1971, 577-578]. "Програму" поширили серед делегатів сесії. Проти всіх її положень виступили противники змін. Серед частини прихильників змін звернення Комінтерну та "Програма" індійських комуністів користувалися деяким співчуттям [детально див.: Inprescor 1923. V.3. №4, 63-64].

У президентському зверненні до сесії, що тривало понад 2,5 години [див.: Congress Presidential... 1934, 557-605], Ч.Р. Дас засудив репресивну політику, яку проводили колоніальні власті проти учасників національно-визвольного руху, та підкреслив важливість ідей націоналізму. При цьому він указав на відмінність між націоналізмом народів, що боролися проти колоніалізму, котрий був прогресивним, і реакційним націоналізмом імперіалістичних країн, які пригнічували більшу частину людства.

Характеризуючи індійський національно-визвольний рух, Ч.Р. Дас заявив, що він вступив у смугу глибокої кризи, а Національний конгрес фактично втратив контакт із масами, встановлений під час кампанії неспівробітництва. За таких умов проведення кампанії масової громадянської непокори, на думку Ч.Р. Даса, могло б призвести до ще більшої дезорганізації в таборі патріотичних сил, а також викликати посилення репресій з боку колоніальних властей. Конструктивна програма, на яку такі великі надії поклали противники змін, не могла мати суттєвого практичного значення в справі визволення країни й вже довела свою неефективність, зустрівшись із байдужістю широких верств народних мас, – підкреслив Ч.Р. Дас.

За таких обставин ІНК мав використати усі легальні можливості для підготовки населення Індії до майбутньої боротьби з колонізаторами. Одну з таких можливостей Ч.Р. Дас вбачав у законодавчих органах. На його думку, Конгрес обов'язково мав взяти участь у виборах до законодавчих органів і органів місцевого самоврядування. Вибрані до законодавчих органів його представники повинні були вимагати від колоніальних властей задоволення національних вимог у певний термін. У разі негативної відповіді вони зобов'язувалися застосовувати в легіслатурах тактику постійної обструкції їхньої діяльності, щоб паралізувати всю машину управління в центрі й на місцях і позбавити англійців такої важливої

зброї імперської політики як законодавчі органи. Конгресисти, – наголошував Ч.Р. Дас, – ні в якому разі не мали права обіймати будь-які адміністративні посади, запропоновані їм колонізаторами.

Одночасно ІНК, за словами Ч.Р. Даса, мав займатися й підготовкою до масової боротьби. Для цього йому необхідно було насамперед звернути увагу на робітників і селян, надати їм допомогу в створенні профспілок і залучити до національно-визвольного руху під керівництвом Конгресу. Разом із тим ІНК не відмовлявся й від таких засобів боротьби, як бойкот усього англійського, передусім від бойкоту британських товарів. Ч.Р. Дас також виступив за зміцнення індусько-мусульманської єдності, за створення Федерації азійських країн для боротьби з колоніалізмом, закликав до ефективної пропаганди справи індійської незалежності за кордоном, підтримав вимогу Халіфатського комітету про "виправлення несправедливостей", завданих мусульманам англійцями, а також виклав свій ідеал державного устрою незалежної Індії.

Проти Ч.Р. Даса виступило кілька представників противників змін. Вони наполягали на виконанні програми неспівробітництва, бойкоті законодавчих органів, пропонували сконцентрувати всі зусилля ІНК на здійсненні конструктивної програми, звинувачували Ч.Р. Даса та прихильників змін у прагненні підірвати вплив М.К. Ганді в Конгресі тощо. Найрізкіше проти зміни тактики висловилися генеральні секретарі ІНК Ч. Раджагопалачарія та М.А. Ансарі, які вимагали суворого дотримання заповітів і тактичної лінії М.К. Ганді [див.: Jayakar V.2. 1959, 57-58]. Ч.Р. Даса активно підтримали його найближчі послідовники – М. Неру та С. Айєнгар [див.: Sitaramaууа V.1. 1946, 251].

Ч.Р. Дас запропонував сесії резолюцію, в якій визнавалася невдача гандистської програми й тактики і висувалася пропозиція, щоб ІНК перейшов до нової тактики боротьби за сварадж – поєднання масового руху із активною опозиційною парламентською діяльністю всередині законодавчих органів. Під час голосування вона зазнала невдачі: за неї проголосувало 894, а проти – 1740 чол. [Majumdar R.C. V.3. 1963, 218]. Сесія ухвалила резолюцію Ч. Раджагопалачарії, яка рекомендувала конгресистам чітко виконувати заповіді М.К. Ганді, та засуджувала усі спроби змінити тактику Конгресу [The Indian National Congress... 1924, 233]. Резолюція про бойкоти, складена противниками змін, знову підтверджувала незмінність політики бойкотів М.К. Ганді, забороняючи конгресистам брати участь у виборах до законодавчих органів [The Indian National Congress... 1924, 235].

Сесія, проте, ухвалила й кілька резолюцій, висунутих прихильниками змін. Запропонована ними резолюція про громадянську непокору закликала конгресистів готуватися до масової громадянської непокори, яка визначалася як єдина ефективна альтернатива збройному повстанню [The Indian National Congress... 1924, 234]. У резолюції прихильників змін із робітничого питання вказувалося на необхідність створення під егідою ІНК робітничих організацій з метою ширшого залучення трудящих до національно-визвольного руху [The Indian National Congress... 1924, 236]. Для її здійснення сесія призначила

спеціальний комітет на чолі з Ч.Ф. Ендрюсом і Дж. Сен Гуптою [Sitaramayya V.1. 1946, 251].

Під час обговорення питання про мету національно-визвольного руху представник радикальної частини прихильників змін халіфатист Х. Мохані знову запропонував резолюцію, в якій говорилося, що метою ІНК мав бути не сварадж, а повна незалежність на основі розриву усіх зв'язків із Британською імперією. За свідченням М.Р. Джаякара, її підтримало чимало відомих діячів Конгресу [див.: Jayakar V.2. 1959, 65-66]. На користь резолюції Х. Мохані висловився й представник комуністичного руху Індії М. Сінгаравелу Четтіяр, що виступив від імені поміркованої частини комуністів, яка хотіла не конфронтації з ІНК, на чому в більшості випадків наполягав Комінтерн і особисто М.Н. Рой, вважаючи Конгрес буржуазною націоналістичною організацією, а тісного співробітництва. У своїй промові він підкреслив, що індійські комуністи закликають ІНК відмовитися від ідеї статусу домініону, активізувати боротьбу за незалежність, сприяти організації робітників, зробивши їх складовою частиною конгресистської організації. Текст цієї промови, хоча вона й відрізнялася від офіційних настанов Комінтерну, в першій половині 1923 р. опублікував його журнал "Інпрекор" [див.: Inprescor 1923. V.3. № 31, 253]. Із різкою критикою резолюції Х. Мохані виступив тільки Ч. Раджагопалачарія – найнепримиренніший противник змін. Незважаючи на те, що третина конгресистів голосувала за її схвалення, резолюцію Х. Мохані було відхилено [Documents... V.2. 1974, 16-17]. Ст. І. конституції ІНК не була змінена і до Лахорської сесії (1929 р.) метою партії залишалося невизначене гасло свараджу, під яким традиційно розумівся статус домініону [див.: Indian National Congress... 1925b].

Таким чином, найважливіші пропозиції прихильників змін, що мали на меті модернізувати політику ІНК за умов спаду масового руху, сесія в Гая відхилила. Противники змін здобули перемогу, що підтвердило й обрання керівних органів Конгресу. За винятком Ч.Р. Даса, до них були обрані переважно противники змін. До складу нового Робочого комітету ввійшли противники змін Ч. Раджагопалачарія, М.А. Ансарі, С. Найду, Г.Б. Дешпанде, Т. Пракасам, П. Дунічанд, Б.К. Прасад, Т.С. Самундрі, а також нейтраліст А.К. Азад. Генеральними секретарями Конгресу стали нейтраліст М. Алі, а також противники змін – Валлабхбхай Патель і Р. Прасад [The Indian National Congress... 1924, 238].

Зазнавши поразки на сесії в Гая, Ч.Р. Дас і його прибічники вирішили утворити всередині ІНК нову партію для реалізації своєї програми в життя. Зібрання прихильників змін, скликане Ч.Р. Дасом відразу ж після закінчення сесії, вирішило, що Ч.Р. Дас відмовиться бути президентом Конгресу й віддасть усі свої сили на створення цієї партії, котру вирішили назвати свараджистською. Ч.Р. Даса обрали її президентом, а М. Неру – генеральним секретарем [Nanda V.R. 1962, 205].

На засіданні ВІККу 1 січня 1923 р., що зібрався для розробки програми роботи ІНК на 1923 рік, М. Неру від імені прихильників змін виступив із заявою. У ній повідомлялося про створення в Конгресі свараджистської партії, метою якої було досягнення свараджу (самоврядування). Потім Ч.Р. Дас подав заяву про

звільнення з посади президента ІНК. При цьому він підкреслив, що свараджистська партія залишиться в Конгресі й буде прагнути залучити більшість конгресистів на свій бік [Bose S.C. 1964, 82-83]. Однак відмову Ч.Р. Даса ВІКК не прийняв, відклавши вирішення цього питання на своє наступне засідання [The Indian National Congress... 1924, 239].

Незважаючи на це, Ч.Р. Дас і його однодумці відразу ж розпочали оформлення своєї партії. Після закінчення роботи ВІККу вони випустили маніфест про створення всередині ІНК свараджистської партії, котрий підписало понад сто відомих діячів Конгресу, в тому числі Х.А. Хан, ще недавній нейтраліст, Вітхалбхай Патель, Н.Ч. Келкар, С. Сатьямурті, М.Р. Джаякар та ін. [Majumdar R.C. V.3. 1963, 219]. У маніфесті зазначалося, що свараджистська партія мала на меті досягнення свараджу законними й мирними засобами, дотримуючись принципів ненасильницького неспівробітництва. Формальне проголошення утворення нової партії, а також схвалення її програми переносилося на установчу конференцію, яка, на думку Ч.Р. Даса та М. Неру, могла бути скликана лише після утворення широкої мережі партійних організацій на місцях, насамперед у тих провінціях, де прихильники змін мали найбільший вплив. Тому після публікації маніфесту лідери свараджистів розгорнули активну пропаганду серед конгресистів і широких верств народних мас, прагнучи залучити їх на свій бік. Націоналістична преса переважно була антисвараджистською й тому головним засобом пропаганди стали публічні виступи провідних діячів партії. Країну поділили на сфери пропаганди: Ч.Р. Дас активно проводив її у Бенгалі, Центральних провінціях і Південній Індії, М. Неру у Верхній Індії, а Вітхалбхай Патель у Бомбейській окрузі [Bose S.C. 1964, 84].

Однак незабаром Ч.Р. Дас і його оточення відчули недостатність лише усної пропаганди. Тому вони заснували кілька друкованих видань. У Калькутті з'явилася щоденна газета "Банглар Катха", редактором якої став С.Ч. Бос. У Мадрасі А. Рангасвами Айенгар випускав щоденну газету тамільською мовою "Свадешмітран", котру невдовзі доповнив щотижневик англійською мовою під тією ж назвою. У Пуні активну пропаганду на користь свараджистів вела газета "Кесарі", яку раніше видавав лідер крайніх Б.Г. Тілак. Після його смерті (1920 р.) редактором "Кесарі" став Н.Ч. Келкар і з 1923 р. вона перетворилася в орган свараджистської партії. Органом свараджистів у Махараштрі став ще один колишній часопис крайніх, що виходив англійською мовою, – газета "Махратта" [Bose S.C. 1964, 84].

Що ж до участі лідерів свараджистів у роботі керівних органів ІНК, то під час їхніх засідань вона зводилася в основному до вимог скасування резолюцій, проведених противниками змін у Гая. "Спочатку наша партія зазнавала поразок на таких засіданнях, – згадував С.Ч. Бос, – але поступово ми стали робити успіхи й, коли наша партія досягала успіху в одному місці, повідомлення про це підбадьорювали наших прибічників в інших місцях" [Bose S.C. 1964, 85].

Досить-таки швидко діяльність свараджистських лідерів щодо організації партії дала певні результати [детально див.: Курныкин 1996, 140-150; Чувпило А.А. 1979а, 71-79; 1980, 106-115; Baker 1970, 85-113; Bakshi 1985b]. У більшості провінцій до березня 1923 р. були створені первинні партійні

організації, обрані керівні органи, зросла кількість членів партії, оскільки умови вступу до неї не відрізнялися від умов вступу до ІНК: членом свараджистської партії міг стати будь-який конгресист і навіть член іншої політичної партії чи організації, котрий визнавав мету свараджистів, – досягнення Індією свараджу на основі законних і мирних засобів [Indian Constitutional... V.1. 1948, 4-5]. Як і всі конгресисти, свараджисти, керуючись вченням М.К. Ганді про ненасильство, визнавали тільки мирні й законні засоби в політичній боротьбі, засуджуючи політичне насильство та екстремізм.

При цьому слід зазначити, що з самого початку свого існування свараджистська партія являла собою широкий блок найрізноманітніших елементів, незадоволених тими чи іншими аспектами політичної програми М.К. Ганді. Основу її склали ліворадикальні конгресисти на чолі з Ч.Р. Дасом, які, намагаючись розширити сферу діяльності ІНК, критикували гандистську програму з лівих позицій як занадто помірковану й обмежену. Бажаючи стати депутатами легіслатур і використовувати їх на користь нації, вони разом із тим не відмовлялися й від масових форм боротьби. Ч.Р. Дас постійно підкреслював, що треба поєднувати активну парламентську діяльність із боротьбою народних мас за сварадж, готуючись до громадянської непокори. Однак до партії вступила й значна кількість конгресистів і діячів інших партій, котрі, за словами С.Ч. Боса, "віддавали перевагу конституційній діяльності перед громадянською непокорою" [Bose S.C. 1964, 115]. Таким діячем був М. Неру, який очолював помірковане крило свараджистської партії. У ній також опинилося дуже багато безпринципних діячів і кар'єристів, що прагнули використати популярність Ч.Р. Даса серед електорату й полегшити собі участь у виборах до законодавчих органів, маючи на меті отримати вигідні посади в колоніальному апараті. Ця права частина свараджистів відразу ж виступила проти проведення партією політики постійної та послідовної обструкції всередині законодавчих органів, на чому весь час наполягали Ч.Р. Дас і М. Неру. Нарешті, серед свараджистів було чимало й політичних екстремістів та авантюристів, які заради задоволення своїх амбіцій готові були відмовитися від мирних і законних засобів і вдаватися до насильства, тероризму та жорстокостей. Навіть Ч.Р. Даса, як уже зазначалося, підозрювали в зв'язках із революціонерами Бенгалу. Все це передбачало неминучість гострої та напруженої внутрішньопартійної боротьби в такому строкатому й неоднорідному об'єднанні як свараджистська партія. Перемогу в ній у більшості випадків здобувала група М. Неру, який у зв'язку з поганим станом здоров'я Ч.Р. Даса, фактично очолив свараджистську партію [див.: Nanda V.R. 1962, 205-206].

У лавах ІНК інтенсивна діяльність свараджистів щодо створення своєї партії викликала занепокоєння не тільки у противників змін, а й у значної кількості нейтралістів, котрі вважали, що її оформлення може призвести до розколу Конгресу та втрати його впливу на народні маси. Тому група нейтралістів, куди ввійшли такі відомі діячі ІНК, як А.К. Азад, Дж. Неру (син М. Неру), К. Сінха та М. Шафі, намагалася примирити ворогуючі течії. Особливу активність виявили А.К. Азад і звільнений із в'язниці на початку 1923 р. лідер молодіжних елементів Конгресу Дж. Неру, вже тоді відомий своїми ліворадикальними поглядами [про нього детально див.: The Bombay Chronicle

1923, 24 February; The Leader 1923, 4 February]. А.К. Азад спочатку порушив питання про досягнення компромісу на засіданні Робочого комітету ІНК, а потім лідери свараджистів дали згоду обговорити його умови на засіданні ВІККу [Прасад 1961, 194-195]. Натомість Дж. Неру в своїх промовах перед конгресистами й народом закликав до єдності лав Конгресу, вважаючи це головною умовою успішної боротьби за сварадж [детально див.: Nehru J. V.I. 1965, 99; V.1. 1972a, 351-354, 360-363].

Нейтралістам вдалося домогтися того, що 27 лютого 1923 р. в Аллахабаді під головуванням Ч.Р. Даса відбулося засідання ВІККу, на якому обговорювалися умови компромісу між противниками змін і свараджистами. Частина свараджистів на чолі з М.Р. Джаякармом вважала, що компроміс стане головною перешкодою на шляху створення власної партії, а тому М. Р. Джаякар і деякі його однодумці відмовилися брати участь в Аллахабадському засіданні ВІККу, незважаючи на наполегливі прохання Ч.Р. Даса [Jayakar V.2. 1959, 82-83].

Після тривалих дискусій між свараджистами, нейтралістами й противниками змін ВІКК ухвалив компромісну резолюцію. Вона передбачала:

1) противники змін і свараджисти припиняли пропаганду з питання законодавчих органів до 30 квітня 1923 р.; 2) обидва угруповання могли здійснювати решту пунктів своїх програм, не завдаючи шкоди один одному; 3) більшість Конгресу – противники змін, згідно з рішеннями сесії ІНК у Гая, зобов'язувалися вербувати корпус волонтерів і продовжувати збирати кошти до фонду свараджу пам'яті Тілака; 4) меншість – прихильники змін або свараджисти (так їх стали називати на початку 1923 р.) мали співробітничати з противниками змін у їхній практичній роботі та в здійсненні інших пунктів програми Конгресу, які не викликали розбіжностей між конгресистами; 5) кожне угруповання після 30 квітня 1923 р. могло проводити таку політику, яку вважало за необхідну [The Indian National Congress... 1924, 240]. ВІКК висловив подяку А.К. Азаду й Дж. Неру за їхню діяльність, спрямовану на досягнення компромісу.

Компроміс дав змогу противникам змін повністю присвятити себе здійсненню конструктивної програми й спробувати утримати під своїм контролем ті райони країни, які ще не відгукнулися на заклики свараджистів. Із цією метою їхні лідери Ч. Раджагопалачарія та Р. Прасад здійснили пропагандистську поїздку, відвідуючи ті провінції, що були опорою противників змін. Поряд із пропагандою основних положень конструктивної програми вони також збирали кошти для проведення кампанії громадянської непокори, маючи на меті зібрати 2,5 млн. рупій. Проте населення зустрічало їх без особливого ентузіазму й противники змін із великими труднощами зібрали лише 1,3 млн. рупій [Прасад 1961, 195].

Невдача противників змін надихнула свараджистів і вони вирішили діяти рішучіше. Ч.Р. Дас від імені свараджистської партії запропонував Робочому комітету ІНК нібито з метою досягнення міцної згоди між двома течіями розділити всю конгресівську роботу на окремі види й доручити її спеціальним відділам на чолі з компетентними особами, вибраними із конгресистів, відомих широкому загалу. Він мав на меті створити відділи, котрі б займалися національною освітою, кхаді, парламентською діяльністю, зарубіжною пропагандою, робітничими організаціями тощо. Для цього Ч.Р. Дас пропонував

зібрати кошти в сумі від 50 до 60 млн. рупій [Прасад 1961, 195-196; Sitaramaууа V.1. 1946, 255].

У цій, на перший погляд невинній пропозиції, приховувалася велика небезпека для противників змін. Адже вона фактично означала передачу всієї політичної роботи до рук свараджистів, що значно послаблювало позиції противників змін і в перспективі могло призвести до повної втрати їхнього впливу. До того ж Ч.Р. Дас пропонував фінансувати парламентську діяльність свараджистів за рахунок Конгресу, що також не могло не викликати невдоволення Ч. Раджагопалачарії та його оточення. Цілком очевидно, що пропозиція Ч.Р. Даса не сподобалася противникам змін і Робочий комітет ІНК після тривалих дискусій її відхилив [Sitaramaууа V.1. 1946, 255].

Така позиція керівництва Конгресу викликала загострення протиріч. Лідери свараджистів піддали різкій критиці рішення Робочого комітету, звинувативши противників змін у неможливості встановлення мирних відносин, у порушенні умов Ахмедабадського компромісу та в спробах встановлення своєї диктатури в керівних органах ІНК. Навіть деякі противники змін висловлювали невдоволення позицією Робочого комітету. Зокрема, С. Найду [про неї детально див.: Sengupta 1966], за твердженням Р. Прасада, "сама будучи противницею змін, неправильно зрозуміла позицію своїх колег і була невдоволена тим, що вони нібито втратили можливість досягнення згоди" [Прасад 1961, 197].

За таких обставин розгубленості в стані противників змін свараджисти діяли швидко й рішуче. У березні 1923 р. вони скликали в Аллахабаді установчу конференцію свараджистської партії, яка завершила її оформлення та ухвалила програму організації. На конференції розгорнулася боротьба між радикальними й поміркованими свараджистами. Представники радикального крила наполягали на тому, щоб метою партії була проголошена повна незалежність Індії; помірковані ж свараджисти висловлювалися за статус домініону. Після тривалих дискусій конференція ухвалила компромісне рішення, що найближчою, а не кінцевою метою партії мало бути досягнення статусу домініону [Bose S.C. 1964, 85]. Розходження виявилися й під час обговорення інших пунктів програми. Зокрема, помірковане крило, очолюване М. Неру, наполягало на тому, щоб свараджистська партія займалася лише парламентською діяльністю, відмовившись від роботи серед мас. Значна частина його вимог знайшла своє відображення в партійній програмі [див. програму свараджистської партії, яка розглядалася в Аллахабаді: Jayakar V.2. 1959, 84-86; у серпні 1924 р. до неї були внесені певні зміни: Speeches... V.1. 1957, 4-5].

Так, більшість пунктів програми присвячувалася діяльності всередині законодавчих органів. У ній зазначалося, що свараджистська партія мала на меті активну участь у виборах до центральної та провінційних легіслатур. Будучи обраними до них, депутати-свараджисти повинні були запропонувати колоніальним властям свої вимоги і, якщо ті відмовлялися їх задовольнити, патріоти зобов'язувалися вдаватися до тактики постійної й послідовної обструкції діяльності легіслатур, щоб управління країною за допомогою законодавчих органів стало неможливим. При цьому свараджистам категорично заборонялося отримувати будь-які посади від колоніального уряду. У законодавчих органах

вони збиралися вести боротьбу не тільки з політичними, а й з економічними заходами іноземної влади, звертаючи увагу на те, щоб сприяти промислового розвитку Індії.

Свараджисти також збиралися брати участь у виборах до місцевих органів, зокрема до муніципалітетів, щоб домогтися контролю над ними. Планувалося проведення й інших заходів, які сприяли б зростанню впливу націоналістів у країні. Так, члени партії мали бойкотувати британські товари, надавати усілякої допомоги конструктивній програмі М.К. Ганді, вести пропаганду ідей індійського свараджу за кордоном, брати участь у створенні Федерації азійських країн та ін. Спеціальний пункт торкався ставлення свараджистів до робітників. У ньому йшлося про те, що партія мала займатися організацією сільськогосподарських і промислових робітників з метою їхнього активного залучення до боротьби за сварадж.

Таким чином, установча конференція офіційно оголосила про створення всередині Конгресу свараджистської партії, яка мала на меті досягнення свараджу (самоврядування) на основі поєднання масової боротьби з активною парламентською діяльністю. Її засновниками стали ліворадикальні конгресисти на чолі з Ч.Р. Дасом, невдоволені політикою керівництва ІНК, які вимагали зміни форм антиколоніальної боротьби. Це значною мірою визначило подальше зростання кількості членів свараджистської партії та збільшення її популярності в країні. Проте в керівництві партії, з самого початку її існування, переважали помірковані лідери на чолі з М. Неру, котрі прагнули обмежити її діяльність участю в роботі колоніальних легіслатур. Вони становили більшість в усіх місцевих комітетах партії, за винятком Бенгалу. Тому в партії свараджистів, як і в Конгресі, не було внутрішньої єдності; у ній постійно відбувалася гостра ідейно-політична боротьба між ліворадикальним крилом на чолі з Ч.Р. Дасом, С.Ч. Босом, С. Айєнгаром і поміркованим, очолюваним М. Неру і Вітхалбхаєм Пателем. Свараджистська партія стала першою політичною організацією в Індії, якою повністю керував центральний виконавчий орган, а всередині її встановлювалася жорстка партійна дисципліна. Очолював свараджистів президент, але на відміну від ІНК, більші повноваження мав генеральний секретар. Вищим органом партії були конференції, а в період між ними – Генеральна рада свараджистської партії. Первинні партійні організації, а також провінційні комітети зобов'язувалися суворо підкорятися рішенням центральних органів.

Установча конференція вирішила, що свараджисти залишалися в ІНК і мали вести в ньому боротьбу за прийняття їхньої програми та за домінування в конгресистській організації. Відразу ж після конференції свараджистські лідери висунули своїм головним завданням пропаганду серед конгресистів і народних мас основних положень програми партії. На початку травня 1923 р. вони заявили в пресі, що досягти нормалізації відносин між двома течіями в ІНК з вини противників змін не вдалося, а тому свараджистська партія розпочала по всій країні пропаганду своєї програми, а також підготовку до виборчої кампанії [The Daily Telegraph 1923, 4 May].

Ця заява викликала занепокоєння в таборі противників змін і нейтралістів [див.: *The Bombay Chronicle* 1923, 10 May]. За їхньою вимогою в Бомбеї 25-28 травня 1923 р. було скликане засідання ВІККу, на якому головував Ч.Р. Дас [про засідання ВІККу в Бомбеї детально див.: Прасад 1961, 197-198; *The Indian National Congress... 1924*, 241-244]. Противники змін від імені Робочого комітету запропонували скликати надзвичайну сесію ІНК, щоб врегулювати внутрішньопартійні розбіжності й не допустити розколу Конгресу. Умовою її скликання мала бути обіцянка свараджистів підкоритися рішенням надзвичайної сесії. Але Ч.Р. Дас відмовився дати від імені своєї партії таке зобов'язання і Робочий комітет зняв свою пропозицію. Після тривалих суперечок нейтраліст П. Тандон, підтриманий Дж. Неру, висунув резолюцію, в якій пропонувалося для припинення внутрішніх суперечок дозволити членам ІНК брати участь у виборчій кампанії і не вживати до них ніяких санкцій, оскільки багато конгресистів хотіло зайнятися парламентською діяльністю. За неї проголосувало 96, а проти – 71 чол. [*The Bombay Chronicle* 1923, 30 May; *The Manchester Guardian* 1923, 29 May]. Це викликало величезне обурення з боку противників змін, які заявили про свій вихід зі складу Робочого комітету. Відмовилися бути його членами Ч. Раджагопалачарія, Валлабххай Патель, Р. Прасад, Г.Б. Дешпанде та Дж. Баджадж. Умовляння нейтралістів на чолі з Дж. Неру залишитися ні до чого не призвели, тому було обрано новий Робочий комітет кількістю 15 членів. Головою його став М.А. Ансарі, а генеральним секретарем – Дж. Неру. Новий виконавчий комітет ІНК виступив із заявою, що рішення сесії в Гая залишалися в силі, а резолюція Бомбейського засідання ВІККу означала лише, що припинялася пропаганда бойкоту законодавчих органів [Прасад 1961, 198].

Одночасно з цим провінційним комітетам ІНК було надіслано циркуляр, у якому містився заклик до місцевих конгресистів підкоритися рішенням нового Робочого комітету й докласти всіх зусиль для послаблення внутрішньопартійних суперечок. Автором циркуляру був генеральний секретар Робочого комітету ІНК Дж. Неру [Nehru J. V.2. 1972a, 81-83]. Провідні націоналістичні газети 19 червня 1923 р. опублікували інтерв'ю Дж. Неру, в якому пояснювалося ставлення нового Робочого комітету до протиріч між противниками змін і свараджистами. Він засудив поведінку Ч. Раджагопалачарії, який, на його думку, порушив умови Бомбейського компромісу і заявив, що хоч він і не схвалював деякі положення свараджистської програми, зокрема, прагнення свараджистів стати депутатами легіслатур, все-таки не варто було перешкоджати їм здійснювати її, оскільки участь патріотів у роботі законодавчих органів могла принести користь справі національного визволення [повний текст його див.: Nehru J. V.1. 1972a, 360-363].

Проте пояснення Дж. Неру не задовольнило противників змін, які наполягали скликати ще одне засідання ВІККу. Воно відбулося в Нагпурі 8-10 липня 1923 р. За пропозицією свараджистів Робочий комітет виніс на розгляд ВІККу резолюцію, в якій йшлося про застосування дисциплінарних санкцій проти тих провінційних комітетів Конгресу, котрі не визнавали рішення Бомбейського засідання ВІККу. Ця резолюція фактично була спрямована проти Ч. Раджагопалачарії, оскільки головну роль серед провінційних комітетів, що виступили проти Бомбейського рішення, відігравав провінційний комітет

Тамілнаду, очолюваний саме ним. Обговорення її проходило за умов гострого протистояння. Свараджисти твердили, що виступ провінційних комітетів порушував рішення Бомбейського засідання ВІККу. Противники змін, у свою чергу, наполягали, що саме Бомбейська резолюція була порушенням ухвалених у Гая рішень. Невдовзі й частина нейтралістів почала схилитися до підтримки противників змін і під час голосування резолюцію щодо дисциплінарних заходів до конгресистських провінційних комітетів, котрі порушили Бомбейське рішення ВІККу, не схвалили: 65 чол. висловилося за неї, а 67 – проти [The Indian National Congress... 1924, 246; The Leader 1923, 14 July].

Робочий комітет, який запропонував цю резолюцію, наступного дня змушений був скласти свої повноваження. Обраний новий комітет кількістю 10 чол. складався повністю з противників змін: голова – К. Венкатапайя; генеральні секретарі – Гопалакрішнаїя, Т.А. Шервані, Р. Прасад; члени – Дж. Джозеф, П. Дешпанде, Валлабхбхай Патель, С. Найду, Ч. Раджагопалачарія, М. Шафі [The Indian National Congress... 1924, 246-247]. Він вирішив для врегулювання розбіжностей, що розділяли партію, скликати в Делі надзвичайну сесію ІНК. Президентом її було обрано нейтраліста А.К. Азада [Das Gupta 1960, 93].

Надзвичайна сесія в Делі відбулася 15-19 вересня 1923 р. У президентському зверненні до делегатів [див.: The Manchester Guardian 1923, 18 September] А.К. Азад указав на важливість єдності лав ІНК у зв'язку зі значним погіршенням міжобщинних відносин і посиленням репресій колоніальних властей. Він закликав противників змін поступитися свараджистам, вважаючи це єдиним можливим засобом ліквідації протиріч у конгресистській організації. Промова А.К. Азада викликала гострі дискусії. У дебатах взяла участь більшість лідерів обох угруповань, а також деякі нейтралісти, кількість яких у цей час значно збільшилася. Один із лідерів нейтралістів М. Алі, що ще з часів боротьби за халіфат користувався великою популярністю в ІНК, особливо серед конгресистів-мусульман, якраз тоді, коли суперечки досягли своєї кульмінації, заявив, що він начебто отримав від М.К. Ганді вказівку про необхідність поступитися свараджистам, і Махатма доручив йому діяти під час сесії на власний розсуд, залежно від ситуації [The Times 1923, 18 September].

Заява про те, що вже й М.К. Ганді висловився за надання поступок свараджистам, деморалізувала противників змін, які не змогли після цього продовжувати подальшу боротьбу. До того ж їхній лідер Ч. Раджагопалачарія не брав участі в роботі сесії, відмовившись вести діалог зі свараджистами. Тому сесія більшістю голосів ухвалила компромісну резолюцію, яку запропонував М. Алі, а підтримали С. Кітчлу, А. Тайябджі та С. Найду. У ній, зокрема, зазначалося: "Залишаючись вірним принципам ненасильницького неспівробітництва, Конгрес разом із тим заявляє, що конгресисти, котрі не мають релігійних чи якихось морально-етичних мотивів проти вступу до законодавчих органів, можуть брати участь у наступних виборах до них і висувати свої кандидатури. Конгрес, у свою чергу, припиняє будь-яку пропаганду проти входження до законодавчих органів. Конгрес також закликає всіх конгресистів подвоїти їхні зусилля щодо здійснення

конструктивної програми... М.К. Ганді для швидшого досягнення свараджу" [The Indian National Congress... 1924, 299].

Сесія ухвалила й інші компромісні резолюції. Так, була прийнята запропонована нейтралістами резолюція про створення комітету для підготовки до кампанії масової громадянської непокори. На думку нейтралістів, він мав символізувати єдність лав ІНК. До складу комітету ввійшли противники змін – Валлабххай Патель, Р. Прасад; нейтралісти – С. Кітчлу, М. Алі, М. Сінгх, Дж. Неру; свараджисти – Ч.Р. Дас, Вітхалбхай Патель [The Indian National Congress... 1924, 300]. Резолюція про перегляд конституції ІНК, запропонована свараджистами, призначила змішаний комітет, який мав підготувати на розгляд чергової сесії ІНК у Коканаді доповідь про рекомендовані ним зміни до конституції Конгресу. До його складу ввійшли нейтралісти – Дж. Джозеф, Дж. Неру, П.Д. Тандон, свараджист С.Ч. Бос і противник змін Б.П. Сітарамая [The Indian National Congress... 1924, 301]. Призначалися й змішані комітети для підготовки національного пакту (за пропозицією Ч.Р. Даса), а також комітет для організації бойкоту іноземних товарів [див.: The Indian National Congress... 1924, 302-307]. Сесія відхилила чергову резолюцію ліворадикальних свараджистів, у якій метою національно-визвольного руху проголошувалася повна незалежність Індії. Під час напруженої дискусії М. Алі назвав її несерйозною [The Times 1923, 20 September].

Делійська сесія знаменувала собою важливий етап на шляху Конгресу до прийняття ним нової тактики антиколоніальної боротьби. Ухвалені нею резолюції – серйозна перемога свараджистів, які зуміли залучити на свій бік нейтралістські настроєних діячів ІНК і домоглися схвалення делегатами вигідних для них рішень. Делійські рішення також свідчили про значне послаблення позицій противників змін у Конгресі й країні, про розчарування мас основними положеннями гандистської програми, про прагнення конгресистів знайти вихід із кризового становища, що склалося у визвольному русі, перейти до нових форм боротьби з колонізаторами. Чимало конгресистів поклали великі надії на свараджистів, вбачаючи в них єдину силу, здатну виконати завдання, що постали перед національно-визвольним рухом, і в цьому – запорука їхнього успіху. Проте ці надії, як показали подальші події, не справдилися.

Рішення Делійської сесії, однак, не викликали особливого захоплення як серед противників змін, так і свараджистів, оскільки обидва угруповання сподівалися домогтися на ній вирішального успіху. Навпаки, нейтралісти оцінювали сесію в Делі досить схвально, вважаючи, що вона поклала кінець суперечностям у Конгресі. Так, лідер нейтралістів А.К. Азад зазначав, що після Делі кожне угруповання отримало свободу втілювати в життя свою програму, чим ліквідувалася основа колишніх протиріч [Азад 1961, 57]. Ще один лідер нейтралістів Дж. Неру, виступаючи на конференції конгресистів Сполучених провінцій 13 жовтня 1923 р., заявив, що Делійські рішення означали кінець розбрату серед конгресистів [Nehru J. V.2. 1972a, 204-213]. Проте в іншому виступі він висловив жаль, що сесія відхилила резолюцію ліворадикальних свараджистів про повну незалежність. "Особисто я буду вітати той день, – сказав

він, – коли Конгрес проголосить своєю метою незалежність. Я переконаний, що єдиною метою для Індії є незалежність" [Nehru J. V.1. 1965, 108].

При цьому слід зазначити, що Делійські рішення повністю не ліквідували протиріччя серед конгресистів, але значно їх послабили. Здобувши право на участь у роботі законодавчих органів, свараджисти відразу ж включилися в передвиборну боротьбу, оскільки наближалися вибори до центральної та провінційних легіслатур. Противники змін зайнялися втіленням у життя конструктивної програми, сподіваючись домогтися перегляду Делійських рішень на черговій сесії ІНК у Коканаді. З цього приводу один із їхніх лідерів Б.П. Сітарамая зазначав: "У деяких противників змін ще жевріла надія ..., що знамено ортодоксального неспівробітництва все ж буде високо підняте на щорічній сесії" [Sitaramaya V.1. 1946, 261].

Напередодні виборів 14 жовтня 1923 р. свараджисти виступили із передвиборним маніфестом за підписом генерального секретаря партії М. Неру [див.: Nehru M. 1961b, 505-513]. У ньому викладалися основні положення партійної програми, ухваленої в Аллахабаді, а також внесені до неї деякі доповнення. У маніфесті зазначалося, що свараджистська партія не збиралася більше вести боротьбу з Конгресом, а залишалася вірною його ідеалам, і зобов'язувалася дотримуватися умов Делійського компромісу. Засуджувалися реформи Монтегю-Челмсфорда, висувалася вимога ліквідації колоніального режиму та передачі влади до рук індійців. Що ж до політики свараджистів у законодавчих органах, то в маніфесті повторювалися положення партійної програми про обструкцію всіх урядових заходів, відмову від отримання посад тощо. Разом із тим зазначалося, що свараджисти в легіслатурах збиралися вступати в союзи з іншими націоналістичними партіями, сподіваючись отримати від них допомогу в боротьбі з іноземною владою.

Характерно, що в маніфесті заперечувалося хибне уявлення ніби свараджистська партія виступала проти великої приватної власності, зокрема проти заміндарів, у чому її звинувачували політичні опоненти, перекручуючи заяви Ч.Р. Даса про сварадж для мас. Навпаки, автори маніфесту закликали їх надавати партії допомогу й навіть вступати до неї. Стосовно землевласників говорилося: "Вірно, що партія виступає за справедливість по відношенню до орендаря, але погана буде та справедливість, якщо буде допущена несправедливість щодо землевласника. Партія вважає, що вона має служити інтересам обох" [Nehru M. 1961b, 512]. Це положення маніфесту дало привід М.Н. Рою, який не враховував неоднорідності свараджистської партії та надзвичайної строкатості її складу, говорити про певну соціальну орієнтацію свараджистів загалом у бік відстоювання в законодавчих органах інтересів тільки індійських заміндарів і капіталістів, забувши про мільйони голодуючих бідняків [див.: Рой 1926, 39-40, 43-46].

Подібні твердження можна знайти і в роботах радянських авторів, які аж до кінця 70-х років ХХ ст. вважали свараджистську партію правим буржуазним угрупованням усередині ІНК, що тяжіло до співробітництва з колонізаторами. При цьому оцінювалася вона взагалі, не виділялися окремі етапи в діяльності партії, не проводилася диференціація її на течії, не визначалося домінування

певної течії чи тенденції в діяльності організації на тому чи іншому етапі. Адже засновником свараджистської партії, як уже зазначалося, був впливовий ліворадикальний лідер із Бенгалу, де завжди були сильні ліві настрої, – Ч.Р. Дас. Він очолював ліворадикальне крило партії, яке М.М. Єгорова визначила наприкінці 70-х років як революційно-демократичне [див.: Девяткина, Егорова, Мельников 1978, 94-106]. Помірковані й праві свараджисти йшли за М. Неру, поміркованим політиком із ліберальним світоглядом, який виступав як своєрідна зв'язуюча ланка між Ч.Р. Дасом і правим крилом. Вони, однак, теж не були однорідні. Особисто М. Неру та його найближче оточення передбачали боротися з властями у законодавчих органах, відстоюючи національні інтереси. Але серед поміркованих і правих було чимало й таких діячів, які збиралися в легіслатурах співробітничати з колонізаторами, щоб отримати від них вигідні посади у колоніальному державному апараті. Тому, характеризуючи свараджистів та їхню діяльність, не можна давати оцінки взагалі, а треба завжди визначати, яка тенденція і на якому етапі була домінуючою.

При цьому, звичайно, не слід впадати в крайність і повністю заперечувати соціальну орієнтованість значної частини свараджистів, наявності в партії з самого початку її існування впливового угруповання, своєрідного "промислового лобі", яке прагнуло відстоювати в законодавчих органах інтереси індійських промислових кіл, вболіваючи за розвиток національної індустрії, а також виразників інтересів заміндарів і сільської верхівки. Вже у 1923 р. вони вели себе досить активно й з часом стали відігравати все більшу роль. Їм значною мірою сприяло те, що колоніальні власті у вересні – жовтні 1923 р. провели масові арешти серед свараджистів [Agraval 1970, 163]. Причому, були заарештовані переважно ліворадикальні діячі, котрих звинуватили в зв'язках із терористами. Більшість арештів власті провели в Бенгалі, центрі лівих свараджистів, видавши т. зв. Бенгальський ордонанс 24 жовтня 1923 р. [The Daily Telegraph 1923, 26 October]. Унаслідок цього найрадикальніші свараджисти, які збиралися активно боротися за незалежність, опинилися у в'язниці, що полегшило діяльність поміркованих і правих свараджистів, очолюваних М. Неру, метою яких була конституційна діяльність у легіслатурах.

Готуючись до виборів, свараджисти продовжували створювати свій партійний апарат, фонди, пресу та збільшувати кількість членів партії [Tendulkar V.2. 1951, 153]. Особлива увага приділялася створенню нових органів свараджистської преси. Тому в жовтні 1923 р. Ч.Р. Дас у Калькутті заснував офіційний орган партії – щоденну газету "Форвард". Перший її номер вийшов у розпал передвиборної кампанії 23 жовтня 1923 р. Фактичним редактором газети став С.Ч. Бос. Невдовзі вона посіла одне з провідних місць серед націоналістичної преси Індії. У цей же час свараджисти заснували в Делі ще одну газету "Хіндустан Таймс". Редактором її став К.М. Паніккар [див.: Agraval 1970, 159]. Отже, під час виборчої кампанії рупорами свараджистської партії були "Банглар Катха", "Свадешмітран", "Кесарі", "Махратта", "Форвард" і "Хіндустан Таймс".

Вибори до центральної та провінційних легіслатур відбулися в листопаді 1923 р. Свараджисти взяли в них активну участь і зуміли домогтися в окремих провінціях значних успіхів, послабивши позиції лібералів і модератів, які

проводили всередині законодавчих органів переважно політику співробітництва з колоніальною владою. Головною причиною успіху свараджистів було те, що вони висунули гасло загальної обструкції діяльності законодавчих органів. Це дало змогу свараджистським кандидатам залучити на свій бік більшість голосів виборців, зневірених політикою лібералів та інших вкрай поміркованих партій. У Центральних законодавчих зборах свараджисти отримали 45 із 140 місць, зайнявши перше місце серед учасників виборчих перегонів. У Законодавчій раді Центральних провінцій вони здобули абсолютну більшість місць, а в Бенгалі свараджисти стали найбільшою партією в Законодавчій раді. На пропозицію генерал-губернатора Бенгалу лорда Літтона Ч.Р. Дасу сформувати уряд, той у листі до Літтона від 16 грудня 1923 р. відповів відмовою. При цьому Ч.Р. Дас підкреслив, що головним завданням свараджистів було знищення існуючої системи управління. Не домоглися кількісної переваги свараджисти в Бомбеї, Мадрасі й Лахорі, а в Сполучених провінціях, Агрі та Ауді зазнали невдач [про результати виборів 1923 р. до законодавчих органів детально див.: India in 1923–1924... 1924, 266-267; Nanda B.R. 1962, 208; Sinha S. 1964, 127-128].

У цілому результати виборів 1923 р. можна вважати успішними для свараджистських кандидатів, оскільки вони були обрані майже до всіх законодавчих органів, витіснивши представників різних партій та угруповань, що співробітничали з колоніальною адміністрацією. Це збільшило престиж свараджистської партії серед конгресистів і змінило співвідношення сил у Конгресі: уже в грудні 1923 р. більшість його членів пішла за свараджистами, що й продемонструвала чергова сесія ІНК у Коканаді.

38-а сесія Конгресу в Коканаді розпочала свою роботу 28 грудня 1923 р., а закінчила розгляд усіх питань 1 січня 1924 р. [див.: The Indian National Congress... 1924, 315]. На відміну від Делійської сесії, вона не була особливо бурхливою. Обраний президентом сесії та ІНК на 1924 рік нейтраліст М. Алі у зверненні до делегатів [див.: Congress Presidential... 1934, 606-731] активно підтримав свараджистів і виступив прихильником врегулювання конфлікту в партії на основі надання їм подальших поступок. Він висловився за те, щоб змінити ставлення конгресистів до програми й діяльності свараджистів, підкресливши, що свого часу М.К. Ганді теж був прихильником вступу конгресистів до законодавчих органів, хоча Ч.Р. Дас разом із Б.Г. Тілаком виступили тоді проти подібного кроку з боку конгресистів. М. Алі також звернув увагу присутніх на зростаючу міць і вплив свараджистської партії, вказав на важливість для визвольного руху її успіхів під час листопадових виборів до законодавчих органів і закликав Конгрес надати свараджистам повну свободу дій. Разом із тим М. Алі зазначив, що ІНК ще не в змозі визнати їхню програму своєю, але він схвалить її тоді, коли свараджисти нададуть Конгресу можливість керувати їхньою роботою в законодавчих органах. Одночасно М. Алі не хотів образити й противників змін, висловивши віру в ненасильство, конструктивну програму та інші положення їхнього кредо.

Противники змін, очолювані Ч. Раджагопалачарією, спочатку виступили проти надання будь-яких поступок свараджистам, вимагаючи скасувати Делійські рішення. Але згодом, побачивши, що за свараджистами пішла більшість делегатів, Ч. Раджагопалачарія зайняв компромісну позицію. Однак проти нього виступили

противники змін Бенгалу на чолі з Ш. Чакраварті. Вони навіть звинуватили Ч. Раджагопалачарію в зраді й вимагали розриву всіх зв'язків зі свараджистами аж до виходу противників змін із ІНК [Jayakar V.2. 1959, 178]. Проте більшістю голосів сесія ухвалила компромісну резолюцію, яку під тиском нейтралістів запропонував сам Ч. Раджагопалачарія. У ній наголошувалося, що неспівробітництво, потрібний бойкот, конструктивна програма, громадянська непокора й надалі залишалися основою діяльності Конгресу. Разом із тим у резолюції підтверджувалися Делійські рішення стосовно законодавчих органів [The Indian National Congress... 1924, 319].

На сесії в Коканаді, як і в Делі, знову розгорнулася гостра дискусія з питання про кінцеву мету національно-визвольного руху і в зв'язку з цим про трактування слова "сварадж". Кілька прихильників повної незалежності зі стану ліворадикальних свараджистів ще в Комітеті з підготовки до розгляду резолюцій і пропозицій наполягали визначити сварадж як повну незалежність Індії. Під час голосування в Комітеті вони зазнали поразки. Проте на сесії їхня пропозиція, хоча й була відхилена після довгих суперечок, все ж викликала симпатії значної частини делегатів. Під їхнім натиском М. Алі змушений був заявити, що якщо протягом року Англія не надасть Індії самоврядування, то Конгрес підніме знамено індійської незалежності [The Daily Telegraph 1923, 31 December; The Times 1923, 31 December]. Та згодом цю заяву М. Алі незаслужено забули, згадавши про неї лише на сесії в Мадрасі у 1927 р.

Рішення, ухвалені на сесіях у Делі й Коканаді, незважаючи на їхню компромісність, були серйозною перемогою свараджистів, які домоглися використання законодавчих органів в інтересах національно-визвольного руху. Проте це ще не означало встановлення тривкого миру в Конгресі, на що сподівалися нейтралісти. Свараджисти не відмовилися від своєї мети – домогтися визнання їхньої програми як офіційної програми ІНК. Противники змін, у свою чергу, не припинили боротьбу повністю, сподіваючись повернути втрачені в Конгресі позиції після звільнення з ув'язнення М.К. Ганді. Таким чином, на початку 1924 р. боротьба течій лише частково втратила свою гостроту, а перші місяці після Коканадської сесії стали періодом підготовки обох угруповань для продовження боротьби.

§ 1.5. Послаблення суперечностей між противниками змін і свараджистами; консолідація лав конгресистського керівництва

Противники змін, як уже зазначалося, великі надії покладали на повернення до політичної діяльності М.К. Ганді. Проте його звільнення з тюрми 5 лютого 1924 р. лише погіршило їхнє становище, тому що Махатма зайняв щодо свараджистів компромісну позицію, переконавшись у їхній силі та в послабленні віри мас у його методи боротьби. Це яскраво проявилось під час зустрічі М.К. Ганді з Ч.Р. Дасом і М. Неру в Джуху в квітні-травні 1924 р. Свараджистам, однак, не вдалося переконати М.К. Ганді прийняти їхню програму, тому після зустрічі кожна з сторін виступила зі своєю заявою про її результати [див.: Nehru M. 1961b, 519-523].

М.К. Ганді твердив, що він зберіг віру в програму неспівробітництва, включаючи бойкот законодавчих органів. Разом із тим він погоджувався з Делійсько-Коканадським компромісом і вказав на необхідність надати свараджистам повну свободу дій. Ч.Р. Дас і М. Неру висловили жаль, що їм не вдалося повністю переконати М.К. Ганді в правильності їхньої тактики й стисло виклали основні положення політики свараджистської партії. Всередині легіслатур вони збиралися проводити постійну обструкцію всіх політичних і економічних заходів колоніальної влади та вносити свої пропозиції, що мали на меті поліпшення економічного й політичного становища Індії. Поза законодавчими органами свараджисти обіцяли надавати допомогу конструктивній програмі М.К. Ганді, готувати населення до масової громадянської непокори й займатися організацією трудящих. У разі необхідності вони зобов'язувалися залишити колоніальний парламент напризволяще.

Стосовно робітничого питання свараджисти заявили таке: "Робітничу проблему дуже важко розв'язати в будь-якій країні, а в Індії особливо ... Ми маємо знайти такий шлях організації трудящих, який перешкоджав би експлуатації робітників капіталістами, а селян – землевласниками. Разом із тим, необхідно слідкувати, щоб робітничі організації не стали джерелом гноблення, висуваючи необґрунтовані вимоги. Праця, без сумніву, вимагає захисту, але захисту вимагають і підприємці" [Nehru M. 1961b, 522-523]. Ч.Р. Дас і М. Неру висунули ідею організації профспілок, які були б посередниками в конфліктах між працею й капіталом, вирішуючи їх на основі взаємної згоди.

Ставлення М.К. Ганді до свараджистів викликало активну протидію з боку особливо непримиренних противників змін. Деякі з них навіть звинуватили його в просвараджистських настроях. Тому М.К. Ганді змушений був діяти рішучіше. 29 травня 1924 р. в "Янг Індія" з'явилася його стаття, в якій говорилося, що суперечності між ним і свараджистами все ще важливі й досі не ліквідовані. У зв'язку з цим Махатма вимагав, щоб ті, хто не вірив у політику "п'яти бойкотів", ненасильство та істину, не перебували на чолі керівних органів Конгресу та його різноманітних комітетів [див.: Gandhi M.K. 1927, 321-325]. Отже, йшлося про перехід керівництва конгресистською організацією повністю до рук противників змін, що не могло не викликати невдоволення й опору з боку свараджистів, котрі прагнули оволодіти апаратом ІНК і використовувати його для пропаганди своїх поглядів.

Унаслідок цього всередині 1924 р. спостерігалось нове загострення суперечностей у Конгресі, що відзначали як його діячі, так і представники англійської колоніальної адміністрації в Індії. Зокрема, президент ІНК М. Алі в листі до Дж. Неру від 15 червня 1924 р. так охарактеризував ситуацію, що склалася тоді в партії: "Я, здається, бачу бісівську посмішку на обличчях деяких противників змін. Ваш батько, всупереч моїм очікуванням, зберіг свою добру вдачу, але це швидше для публіки, а особливо для уряду" [A Bunch... 1958, 39]. А віце-король Індії лорд Рідінг у листі до державного секретаря в справах Індії від 6 червня 1924 р. навіть допускав розкол ІНК: "Ймовірність розколу між свараджистами та М.К. Ганді все зростає ... Свараджисти зараз збирають сили для остаточного підриву впливу М.К. Ганді в Конгресі" [Nanda B.R. 1962, 239].

За цих умов противники змін стали наполегливо переконувати М.К. Ганді вжити дисциплінарних заходів до всіх тих, хто не вірив у його програму. Спочатку М.К. Ганді сумнівався, але отримавши листа від Г.Д. Бірли, в якому той повідомляв, що свараджисти нібито "зірвали з себе маску ненасильства", виступивши прихильниками насильницьких дій на партійній конференції в Сераджгунджі, де вони ухвалили резолюцію, що виражала захоплення мужністю Г. Сахи, котрий убив англійського чиновника [Birla 1953, 4-6], М.К. Ганді опублікував у "Янг Індія" 19 червня 1924 р. статтю, яка стала предметом гострих суперечок [див.: Gandhi M.K. 1927, 330-334]. У ній він повідомляв конгресистів і громадськість про свій намір ухвалити на наступному засіданні ВІККу чотири резолюції, щоб втілити в життя ідею перебудови конгресистської організації. Головною з них була резолюція, в якій пропонувалося замінити сплачувані конгресистами членські внески в розмірі 4 анна на 2 тис. ярдів пряжі, зітканої власноручно. При цьому він підкреслив, що до керівних органів ІНК мали право обиратися лише ті конгресисти, які виконували це правило, й крім того, вірили в "п'ять бойкотів". Фактично введення такого правила позбавляло свараджистів можливості обіймати керівні посади в Конгресі, повертаючи їх на позиції періоду сесії в Гая.

На засіданні ВІККу в Ахмедабаді 27-29 червня 1924 р. М.К. Ганді вніс резолюцію про обов'язковість регулярного прядіння кожним членом ІНК, вимагаючи звільнення з керівних партійних посад осіб, які не дотримувалися цього правила й не вірили в "п'ять бойкотів". Свараджисти категорично виступили проти її схвалення, вважаючи, що це була спроба вигнати їх із Конгресу. Під час дебатів М. Неру заявив: "Ми виступаємо проти пропозиції зробити фетиш із ткацького верстата, а також проти твердження, що тільки прядка є єдиним засобом досягнення свараджу" [див.: Documents... V.2. 1974, 395]. Далі він звернув увагу присутніх на те, що резолюція М.К. Ганді суперечила конституції ІНК, а потім на знак протесту свараджисти, очолювані Ч.Р. Дасом, М. Неру та С. Айєнгаром, залишили залу засідань ВІККу. Після цього резолюція Махатми була схвалена більшістю голосів: 85 проти 25 [Documents... V.2. 1974, 395]. Все ж демарш свараджистів, незважаючи на протести противників змін, змусив М.К. Ганді вилучити зі своєї резолюції пункт про дисциплінарні заходи щодо всіх тих, хто не виконував умови про прядіння, і в новому трактуванні вона твердила лише про обов'язковість прядіння для всіх членів ІНК.

Суперечності між свараджистами й М.К. Ганді виникли також під час обговорення ВІККом резолюції про політичне вбивство, теж запропонованої Махатмою, в якій засуджувався вчинок індійського патріота Г. Сахи, котрий убив англійця Дея, прийнявши його за переслідувача революціонерів Ч. Тегарта. Ч.Р. Дас вніс до неї поправку, в якій віддавалася данина мужності й самопожертвуванню Г. Сахи. Вона була ідентичною резолюції, що свараджисти ухвалили в Сераджгунджі, яку М.К. Ганді розцінив як їхню відмову від ненасильства. Пропонуючи поправку, Ч.Р. Дас виголосив схвильовану промову на її підтримку. Все ж під час голосування вона була відхилена незначною більшістю: 78 проти 70 голосів. ВІКК схвалив резолюцію М.К. Ганді [детально див.: Documents... V.2. 1974, 395, 401-403].

М.К. Ганді в "Янг Індія" присвятив Ахмедабадському засіданню ВІККу дві статті від 3 і 5 липня 1924 р. [див.: Gandhi M.K. 1927, 326-328, 339-346]. У них він розцінив досягнуту ним більшість під час голосування з приводу своїх резолюцій, особливо резолюції про Г. Саху, як меншість, оскільки багато з тих, хто голосував за їхнє схвалення в душі були проти, але їм не вистачило рішучості й мужності відкрито виступити з тих чи інших міркувань. Засідання ВІККу, на думку М.К. Ганді, було ще однією перемогою свараджистів, хоча їхні вимоги й не були задоволені. Проте, незважаючи на зростаючий вплив прихильників Ч.Р. Даса, М.К. Ганді висловив свій намір не поступатися їм надалі, а докласти всіх зусиль для завоювання більшості на черговій сесії Конгресу. Та невдовзі він відчув нагальну необхідність об'єднання ІНК і змушений був відмовитися від подальшої серйозної боротьби з свараджистами. Про це, зокрема, свідчить промова Махатми в Бомбеї 31 серпня 1924 р., в якій він підкреслив, що не має підстав для боротьби з свараджистами, й закликав до згуртування лав конгресистів для розв'язання питань першочергової ваги [Majumdar R.C. V.3. 1963, 250].

Слід виділити три головні причини, які вплинули на зміну ставлення М.К. Ганді до свараджистів: 1) значне послаблення віри конгресистів у гандистські методи боротьби й зростання впливу свараджистів, програма яких виглядала дещо привабливішою; 2) різке загострення індусько-мусульманських відносин у 1924 р.; 3) посилення репресій з боку колоніальних властей і в зв'язку з цим нагальна необхідність згуртування лав Конгресу. Під впливом цих чинників М.К. Ганді змушений був піти на швидке зближення з свараджистами, майже не зустрівши опору з боку противників змін, значна частина яких у цей час також виступила прихильниками примирення двох угруповань у партії. Після великої підготовчої роботи в Калькутті 6-9 листопада 1924 р. відбулася зустріч лідерів свараджистів із М.К. Ганді. Під час переговорів було досягнуто угоди, що ввійшла в історію під назвою "Калькуттський пакт" або "Пакт між М.К. Ганді та Ч.Р. Дасом" [див.: Datta V.1. 1957, 459-461].

Його умовно можна розділити на дві частини. Перша – рішення про відмову від неспівробітництва як національної програми з метою забезпечення спільних дій усіх угруповань і партій для захисту національних інтересів та опору політиці репресій. Відміна неспівробітництва, проте, не означала відмови від бойкоту іноземного одягу, передусім англійського. Усім конгресистам також рекомендувалося визнати й втілювати в життя конструктивну програму, а свараджистська партія уповноважувалася займатися парламентською діяльністю в законодавчих органах від імені ІНК і як його складова частина. Це була поступка М.К. Ганді свараджистам.

Друга частина – наслідок запеклої боротьби між М.К. Ганді й лідерами свараджистів – була поступкою свараджистів Махатмі. Передбачалося створення Всеіндійської асоціації ручних ткачів зі своїми особливими фондами для організації в країні ручного прядіння й ручного ткацтва, тобто здійснення основного пункту конструктивної програми М.К. Ганді. До того ж конгресистам рекомендувалося щорічно вносити членські внески у вигляді 2 тис. ярдів пряжі ручного виробу замість грошей у сумі 4 анна, які регулярно сплачувалися раніше.

Угода спочатку була затверджена на засіданні ВІККу 21-22 листопада 1924 р. у Бомбеї, а потім на щорічній сесії ІНК у Белгаумі, що відбулася 26-27 грудня 1924 р. під головуванням М.К. Ганді, обраного президентом партії. На сесії майже не було боротьби із більшістю обговорюваних питань, оскільки М.К. Ганді виступив за те, щоб свараджистська партія від імені Конгресу взяла участь у роботі законодавчих органів, а ІНК мав би займатися втіленням у життя конструктивної програми [Congress Presidential... 1934, 732-755]. Неспівробітництво як національна програма відмінялося практично повністю [Indian National Congress... 1925a, 1-10].

Рішення, прийняті наприкінці 1924 р., були значною перемогою свараджистської партії. Її вплив у Конгресі збільшився, а позиції противників змін значно ослабли. Разом із тим на сесії в Белгаумі відбулася зміна тактики й методів боротьби з колоніалізмом під час спаду визвольного руху. ІНК взяв на озброєння тактику поєднання руху народних мас із активною парламентською боротьбою. Відтепер противники змін разом із нейтралістами зайнялися підготовкою населення до кампанії громадянської непокори, а свараджисти протистояли колоніальній владі у законодавчих органах, представляючи Конгрес.

Після Белгаумської сесії свараджистська партія посіла провідне місце в ІНК, що згодом змусило М.К. Ганді тимчасово припинити активну діяльність і на деякий час зійти з політичної арени. Слід зазначити, що його поступки свараджистам викликали невдоволення значної частини противників змін, які не могли змиритися з втратою свого керівного становища в партії. В "Янг Індія" М.К. Ганді визнав, що його позиція оцінювалася ними як велика помилка й навіть зрада. виправдовуючись, він закликав противників змін не заважати діяльності свараджистів у законодавчих органах, а натомість зайнятися втіленням у життя конструктивної програми [Gandhi M.K. 1927, 403-404].

Послаблення внутрішньопартійної боротьби в ІНК, яке спостерігалось після сесії в Белгаумі, однак, не означало, що противники змін повністю змирилися з гегемонією свараджистів і зовсім припинили боротьбу. Вона тривала, й особливо посилилася після того, як свараджисти виступили за те, щоб політичною діяльністю займався безпосередньо сам Конгрес із використанням для цієї мети його апарату й фондів, а конструктивна робота здійснювалася б не ІНК, а Всеіндійською асоціацією ручних ткачів. Проте на цей раз боротьба виявилася не такою тривалою, й свараджисти досить швидко зуміли здобути вирішальну перемогу, яка стала наслідком їхньої більш ніж трирічної боротьби з противниками змін за гегемонію в ІНК.

22-23 вересня 1925 р. на засіданні ВІККу в Патні свараджисти домоглися схвалення резолюції, яка повністю скасувала "Калькуттський пакт". Її основні положення зводилися до того, що політична діяльність ставала головним завданням самого Конгресу, а конструктивна програма мала здійснюватися Асоціацією ручних ткачів. Тим самим суперечності між противниками змін і свараджистами були остаточно ліквідовані. Свараджистська партія, продовжуючи формально існувати, фактично злилася з Конгресом і на виборах 1926 р. виступила від його імені [Documents... V.2. 1974, 692].

Після засідання ВІККу в Патні ІНК під керівництвом свараджистів зайнявся парламентською діяльністю в законодавчих органах, а М.К. Ганді очолив противників змін, зосередивши всю свою увагу на пропаганді й здійсненні конструктивної програми, якій надавалося надзвичайно великого значення. Він також публічно заявив про тимчасову відмову від політичної діяльності та про передачу всієї влади над Конгресом до рук свараджистських лідерів. Засіданню ВІККу в Патні М.К. Ганді присвятив статтю в "Янг Індія" [див.: Gandhi M.K. 1927, 564-568]. У ній він закликав противників змін зайнятися виключно втіленням у життя конструктивної програми й припинити ворожу діяльність щодо свараджистів, щоб ті без перешкод могли займатися парламентською діяльністю. Характерно, що тим противникам змін, які збиралися продовжувати боротьбу з свараджистами, він взагалі порадив залишити ІНК.

Слід зазначити, що хоча боротьба свараджистів із іноземною владою в законодавчих органах мала велике позитивне значення для викриття політики британських правлячих кіл у найбільшій колонії світу, їхня парламентська діяльність загалом не виправдала тих сподівань і надій, що покладалися на них. Річ у тім, що свараджистські депутати були не в змозі суворо дотримуватися своїх програмних заяв та обіцянок, котрі полягали в тому, щоб шляхом обструкції всіх урядових заходів змінити функції легіслатур на користь свараджу, або покінчити з ними. З одного боку, їм здебільшого не вдавалося отримати в них бажану чисельну перевагу для проведення ефективної обструкції, а з іншого, частина свараджистських депутатів, прагнучи отримання посад від колоніальних властей, уникала боротьби з ними.

На практиці свараджисти, щоб здобути необхідну більшість у легіслатурах, вступали в коаліцію з іншими партіями та угрупованнями, програми яких передбачали випрохування часткових реформ у колоніальній владі. Такий шлях означав тактику поступок, компромісів і, нарешті, відмову від політики обструкції. З цього приводу індійський історик П.Д. Каушкік зазначив: "Вони (свараджисти) сповзли з позицій непримиренних борців за сварадж до становища вимагачів дрібних реформ" [Kaushik 1964, 342]. Не вдалося свараджистам повною мірою використати й поступки, надані індійському бізнесу реформами 1919 р. в галузі економіки, оскільки їхні можливості обмежувалися відсутністю належної більшості під час голосування з економічних питань.

Боротьба з урядом розпочалася в Законодавчій раді Центральних провінцій, де свараджисти після виборів отримали абсолютну більшість місць. Спочатку вони відмовилися від міністерських посад у губернаторській Виконавчій раді, а після того, як були призначені міністри з представників інших партій, свараджистські кандидати проголосували проти їхнього затвердження. Під час обговорення бюджету вони відхилили всі пункти, які за колоніальною конституцією мали затверджуватися легіслатурами. Дія конституції була призупинена, оскільки міністерські посади залишалися вакантними через відмову Законодавчої ради затвердити бюджет [Gopal R. 1967, 341].

У Бенгалі свараджистам вдалося досягти більшості в місцевих законодавчих органах лише вступивши в коаліцію з частиною представників т. зв. незалежних, переважно мусульман. Їхня боротьба з владою також велася шляхом

відмов ухвалити пропозиції уряду, котрі відхилялися одна за одною. Уже на початку 1924 р. уряд тричі зазнавав поразок від коаліції. Тут теж була відхилена платня міністрам. Законодавча рада ухвалила резолюцію, в якій від уряду вимагалось "рахуватися з думкою народу", звільнити всіх політичних в'язнів, а також скасувати всі репресивні закони. Губернатор відхилив ці пропозиції [див.: Gopal R. 1967, 342].

У Центральних законодавчих зборах свараджисти об'єдналися з іншими партіями й висунули вимогу скликання конференції круглого столу із представників Англії та Індії для розробки проекту конституції, яка мала б на меті встановлення в Індії повністю відповідального уряду [детально див.: Indian Constitutional... V.3. 1948, 146-155; Nehru M. 1961b, 101-502, 514-518]. Резолюцію з цією вимогою Законодавчі збори ухвалили переважною більшістю: 76 проти 48 голосів [Indian Constitutional... V.3. 1948, 147]. Колоніальні власті, проте, залишили її без відповіді.

Отже, свараджисти не змогли втілити в життя намічену ними програму ефективної боротьби з іноземним режимом у легіслатурах, які тільки зовні нагадували парламент, а в дійсності були законодорадчими органами, карикатурою на парламент, адже їхні рішення не ставали законом і не були обов'язковими для виконання центральною та місцевою владою. Основний пункт програми свараджистської партії – послідовна обструкція всіх дій колоніальної адміністрації всередині законодавчих органів – на практиці виявився складним для виконання і малоефективним. Та обставина, що свараджистські лідери фактично зосередили всю свою увагу тільки на законодавчих органах та органах місцевого самоврядування на шкоду іншим пунктам їхньої програми, й не змогли досягти в них обіцяних успіхів, стало найважливішою причиною значного послаблення престижу свараджистської партії та її керівництва серед мас.

Послабленню її впливу та престижу сприяло й те, що свараджистські депутати на чолі з М. Неру в Центральних законодавчих зборах стали відстоювати переважно інтереси індійського промислового й торговельного бізнесу, а не десятків мільйонів індійських бідняків, забувши заяви Ч.Р. Даса про необхідність встановлення "свараджу для 98% населення" [детально див.: The Masses of India 1926. V.2. № 7, 1-5; № 8, 4-7; № 9, 2]. Особливо чітко це простежується під час обговорення в законодавчих органах у червні 1924 р. нового тарифу для Індії. Отримавши напередодні категоричну відмову від колоніального уряду переглянути конституцію, свараджисти оголосили про безумовну обструкцію всіх його заходів. Незабаром уряд під тиском індійських торговельно-промислових кіл вносить проект протекційного тарифу, який приносив інтереси більшості індійського сільського населення (89,8%) в жертву інтересам промисловців. Свараджисти, незважаючи на оголошену ними обструкцію, ввійшли до урядової тарифної комісії і взяли активну участь в її роботі, відстоюючи інтереси індійського бізнесу. Солідаризуючись із М.Н. Роєм, радянські сходознавці 20-х років ХХ ст., які уважно стежили за кожним кроком свараджистських лідерів, особливо у легіслатурах, навели цей факт як красномовне свідчення закономірного виродження свараджистської партії, в якій уже через 1,5 роки стали домінувати діячі зовсім іншої соціальної орієнтації, ніж

це було під час її утворення в 1923 р. [див.: Павлович, Гурко-Кряжин, Вельтман 1925, 76-77].

Сам же М.Н. Рой навів інший схожий приклад, звинувативши М. Неру, якого вважав виразником інтересів індійських багатіїв (а в дійсності це було не зовсім так), у захисті прав і інтересів тільки національної буржуазії, ігноруючи потреби решти населення Індії. 3 грудня 1925 р. М. Неру запросили на вечір власники текстильних фабрик. Президент асоціації текстильних фабрикантів дякував свараджистському лідеру за великі послуги, надані його партією головній галузі національної індустрії, яка підтримала скасування акцизу на текстильні підприємства. М. Неру відповів: "Я та мої товариші лише виконали свій обов'язок. Я можу запевнити підприємців, що ми будемо діяти так завжди, коли індійській буржуазії буде загрозувати небезпека з боку іноземної чи нечесної конкуренції" [Рой 1926, 68-69].

Слід зазначити, що вже на початку 1925 р. в свараджистській партії з'явилися настрої на користь відмови від тактики обструкції та переходу до політики прийняття посад від властей. Кілька її діячів, порушуючи партійну програму, прийняли запропоновані їм колоніальним урядом вигідні посади в державному апараті. Найбільшої уваги привернув вчинок лідера свараджистів Центральних провінцій С.Б. Тамбе, який обійняв посаду члена губернаторської Виконавчої ради, розділивши тим самим відповідальність за злочини колонізаторів. Його вчинок став причиною гострої полеміки не лише серед свараджистів Центральних провінцій, а й в усій країні. М. Неру різко засудив С.Б. Тамбе за грубе порушення статуту партії [див.: Documents... V.2. 1974, 495-496, 556, 693]. Проте на його захист виступили всі ті, хто розглядав свою участь у роботі законодавчих органів як засіб для отримання вигідних посад.

Унаслідок цього в лавах свараджистів розгорнулася гостра боротьба з питання про подальшу політику партії всередині законодавчих органів. Поступово в свараджистській партії виділилося три угруповання: 1) керівне ядро, очолюване М. Неру (іноді їх називають ортодоксальними свараджистами). Воно виступало за обструкцію всередині законодавчих органів; 2) праві, які вимагали прийняття посад і співробітництва з колонізаторами; 3) ліві, очолювані С.Ч. Босом, найближчим соратником Ч.Р. Даса. Наприкінці 1924 р. ліві свараджисти в черговий раз були ув'язнені; їх знову звинуватили в зв'язках із революціонерами Бенгалу, заарештувавши близько 60 чол.

Після смерті Ч.Р. Даса (він пішов із життя 16 червня 1925 р.) у свараджистській партії почався процес розпаду: прийняття посад набуло масового характеру. Це могло остаточно підірвати її вплив і престиж серед народу. Тому М. Неру змушений був розпочати боротьбу з респонсivistами (так стали називати прихильників прийняття посад). У листі до М.К. Ганді від 25 листопада 1925 р. він повідомляв, що починає відкриту боротьбу з респонсivistами, першим етапом якої мала стати щорічна сесія Конгресу в Канпурі [Nanda B.R. 1962, 265]. Напередодні її М. Неру провів кампанію боротьби з респонсivistами. Він також зумів заручитися підтримкою М.К. Ганді та значної частини противників змін, обіцявши їм невдовзі залишити законодавчі органи.

На сесії в Канпурі (26-28 грудня 1925 р.), що пройшла під головуванням С. Найду, М. Неру запропонував резолюцію, в якій висувалася вимога до свараджистських представників залишити легіслатури, якщо колоніальний уряд не дасть позитивної відповіді на національні вимоги. Незважаючи на сильну опозицію, її схвалили більшістю голосів. На знак протесту лідери респонсивістів відмовилися брати участь у роботі законодавчих органів за свараджистськими мандатами й заявили про свій намір взагалі залишити свараджистську партію [The Daily Herald 1925, 30 December]. Сесія завершилася перемогою ортодоксальних свараджистів на чолі з М. Неру, яких підтримала частина противників змін, очолюваних М.К. Ганді.

У січні 1926 р. респонсивісти офіційно відмовилися від участі в роботі легіслатур за свараджистськими мандатами [див.: The Daily Herald 1926, 14 January]. Вони обіцяли громадськості створити власну партію, метою якої мала бути боротьба з свараджистами під час осінніх (1926 р.) виборів до законодавчих органів. На початку лютого 1926 р. лідери респонсивістів виступили з маніфестом про створення всередині Конгресу респонсивістської партії [див.: Speeches... V.2. 1957, 5-6]. Метою її проголошувалося досягнення свараджу виключно мирними й законними засобами. У маніфесті зазначалося, що нова партія буде проводити в законодавчих органах не політику обструкції, а політику співробітництва з колоніальними властями, маючи на меті отримання від них різноманітних поступок і вигідних посад.

Намагаючись отримати підтримку в боротьбі з респонсивістами з боку М.К. Ганді та противників змін, М. Неру вирішив виконати рішення Канпурської сесії, тим паче, що колонізатори категорично відмовилися задовольнити вимоги націоналістів. 8 березня 1926 р. свараджистські депутати залишили Центральні законодавчі збори й поверталися туди лише в окремих випадках за спеціальним рішенням керівництва Конгресу. Покидаючи куций колоніальний парламент, М. Неру заявив, що свараджисти протягом двох з половиною років сприяли здійсненню реформ Монтегію-Челмсфорда, але натомість не отримали нічого, крім пониження [The Manchester Guardian 1926, 9 March].

Це була демонстрація не тільки проти колоніального уряду, а й за підняття престижу свараджистської партії, що значно підупав. За таких умов вона вже не мала іншого виходу, ніж зайняти рішучішу позицію щодо влади. Бойкот свараджистами законодавчих органів нарешті привів їх до зближення з більшою частиною противників змін. Його, зокрема, схвалив М.К. Ганді, який в одному зі своїх листів писав, що стане щасливим тоді, коли свараджисти залишать законодавчі органи напризволяще [див.: Nanda V.R. 1962, 265].

У відповідь на бойкот свараджистами Центральних законодавчих зборів респонсивісти скликали в Бомбеї 3 квітня 1926 р. конференцію представників модератів, незалежних і респонсивістів, на якій була створена т. зв. Індійська національна партія. Вона мала намір завдати поразку свараджистам, очолюваним М. Неру, на чергових виборах до легіслатур. Метою партії проголошувалося досягнення статусу домініону за допомогою т. зв. відповідального співробітництва з владою всередині законодавчих органів. Вона також підкреслювала свою вірність виключно мирним і законним засобам боротьби.

Громадянська непокора та інші акти масової дії визнавалися неприпустимими [The Indian Review 1926. V.17. № 4, 265-266].

Небезпека створення реакційного блоку антиконгресистських проанглійськи настроєних правих партій та угруповань для боротьби з свараджистською партією і Конгресом змусили М. Неру (зі згоди М.К. Ганді) поступитися респонсivistам, котрі, незважаючи на створення Національної партії, не залишили ІНК і свараджистську партію, а заявили про свою рішучість боротися за перехід Конгресу в цілому на позиції відповідального співробітництва. Тому в квітні 1926 р. М. Неру скликав в Ахмедабаді за участю М.К. Ганді засідання свараджистської партії для розгляду становища, що склалося в ІНК. Після тривалих дискусій був укладений т. зв. Сабарматський пакт, який являв собою компроміс між ортодоксальними свараджистами та респонсivistами. Його констатуюча частина проголошувала: "Якщо влада, відповідальність та ініціатива, необхідні для ефективного виконання їхнього обов'язку, будуть надані міністрам, то конгресисти зможуть отримувати посади. Ступінь такої влади, відповідальності та ініціативи буде визначатися в кожній провінції окремо конгресистами – членами законодавчих органів" [The Times 1926, 23 April].

Сабарматський пакт фактично скасував заборону на отримання посад. Тому після його укладення прийняття посад свараджистами стало масовим явищем. Англійські газети влітку та восени 1926 р. рясніли повідомленнями про прийняття посад діячами свараджистської партії, описами окремих успіхів респонсivistів, прогнозами про розпад свараджистської партії тощо [див., наприклад: The Daily Telegraph 1926, 23 August; The Manchester Guardian 1926, 3, 16 June, 4 October; The Manchester Post 1926, 4 June; The Times 1926, 15, 22 June, 9 July, 4 August, 1 September, 1 October]. Вони також відзначали, що діяльність респонсivistів значно зменшила вплив свараджистів у країні, викликала розчарування й невдоволення рядових членів партії, внаслідок чого свараджистську партію стали покидати ліворадикальні елементи та всі ті, хто виступав проти прийняття посад.

Бажаючи врятувати свараджистську партію від розпаду й повернути їй втрачений престиж (адже наближалися вибори до законодавчих органів), М. Неру ще раз звернувся за підтримкою до противників змін і особисто до Махатми, обіцяючи їм подальші поступки. Одночасно в своїх промовах він підкреслював віру в програму М.К. Ганді, вказував на необхідність встановлення союзу між ортодоксальними свараджистами й противниками змін для боротьби з респонсivistами, закликав до єдності лав Конгресу. Так, виступаючи на мітингу в Музаффарі 9 вересня 1926 р., М. Неру заявив, що суперечності між свараджистами й респонсivistами з питань отримання посад та участі в роботі законодавчих органів, як і раніше, досить гострі. Він висловив свою віру в громадянську непокору, неспівробітництво та в інші положення політичної програми М.К. Ганді, протиставивши себе тим, хто в них не вірив. Він також заявив, що всі ті, хто виступав за прийняття посад і співробітництво з владою, втратили головну мету, тоді як Конгрес понад усе ставив кінцеву мету – звільнення батьківщини від колоніального гніту – і на її досягненні мав сконцентрувати всі свої сили [The Bombay Chronicle 1926, 11 September].

Респонсивісти, в свою чергу, об'єдналися з т. зв. Незалежною партією, яка користувалася незначним впливом серед окремих прошарків мусульман, пообіцявши їй захищати права мусульман у законодавчих органах. У вересні 1926 р. це об'єднання провело в Делі свою конференцію, на якій було оголошено про створення всередині ІНК ще однієї партії, що виступала за співробітництво з колоніальними властями, – т. зв. Незалежної партії Конгресу [The Monitor 1926, 13 September]. Найбільшим впливом ця партія користувалася у Верхній Індії, де сили ортодоксальних свараджистів були розпорошені, й де респонсивісти займали провідне становище в місцевих конгресистських організаціях, знайшовши спільну мову з лідерами мусульман.

Напередодні виборів респонсивісти виступили з програмою вибіркової обструкції всередині законодавчих органів замість постійної обструкції, що відстоювали ортодоксальні свараджисти. Цим самим у виборців створювалося враження, що респонсивісти теж збиралися вести боротьбу з урядом. Насправді ж головною їхньою метою було отримання від нього посад. Свараджисти на чолі з М. Неру також готувалися взяти участь у виборах, але, на думку "Манчестер Гардіан", їхнє становище було найгіршим із усіх партій та угруповань, що збиралися брати участь у виборчій кампанії [див.: The Manchester Guardian 1926, 4 October]. Дійсно, свараджисти зазнали поразки на виборах, що відбулися в листопаді 1926 р. У більшості провінцій успіху домоглися респонсивісти й представники інших правих партій [Tendulkar V.2. 1951, 310].

Результати виборів ще раз показали марність надій М. Неру та його найближчого оточення домогтися зміни колоніального статусу Індії шляхом боротьби всередині законодавчих органів. У листі до сина (Дж. Неру) від 2 грудня 1926 р. М. Неру, описуючи перебіг виборчої кампанії, дійшов висновку, що свараджистам доведеться залишити законодавчі органи, й піти на зближення з М.К. Ганді [див.: A Bunch... 1958, 49-51]. Тому після виборів спостерігалось подальше зближення ортодоксальних свараджистів і противників змін, тим паче, що напередодні щорічної сесії ІНК респонсивісти заявили про свій намір здобути на ній вирішальну перемогу й домогтися прийняття їхньої політики відповідального співробітництва Конгресом. Поступово складався блок із представників раніше ворогуючих угруповань, який активно протидіяв політиці співробітництва з колонізаторами. Великого значення в боротьбі з респонсивістами свараджисти надавали підтримці М.К. Ганді, але той ще раз заявив про відхід від активної політичної діяльності й спочатку відмовився навіть приїхати на щорічну партійну сесію, але згодом, у відповідь на прохання С. Найду, яку зумів залучити на свій бік М. Неру, погодився взяти в ній участь [The Manchester Guardian 1926, 11 December].

Чергова 41-а сесія ІНК відбулася в Гаухаті 26-28 грудня 1926 р. Президентом сесії та Конгресу на 1927 рік було обрано одного з лідерів лівих свараджистів С. Айєнгара. Його обрання свідчило про активізацію сил ліворадикальних конгресистів напередодні нового піднесення національно-визвольного руху, а також показувало невдоволення рядових членів ІНК і свараджистської партії політикою керівництва свараджистів та їхнє прагнення посилити антиколоніальну боротьбу. Тому поміркований гандистсько-

сварджистський блок, що остаточно сформувався під час сесії, різко виступив як проти респонсивістів, так і проти лівих сварджистів, відмовившись задовольнити їхні вимоги.

У президентській промові [див.: *Congress Presidential... 1934*, 783-822] С. Айєнгар проаналізував діяльність націоналістів у законодавчих органах, звернувши особливу увагу на висунення ними національних вимог, і дійшов висновку, що англійський уряд не бажав їм поступатися. Тому, наголосив він, необхідно об'єднати лави конгресистів для активної боротьби з колоніальними властями й детально виклав свою програму: це послідовна боротьба з урядом у законодавчих органах, відмова від отримання посад, активізація діяльності Конгресу серед мас, проведення патріотичної пропаганди в селах і містах, акцентуючи увагу на конструктивній програмі, оволодіння муніципалітетами та іншими органами місцевого самоврядування. С. Айєнгар також висунув завдання боротися за поліпшення становища сільськогосподарських і промислових робітників, усіляко захищаючи їхні права, вказав на необхідність ліквідації безробіття, звернув особливу увагу на важливість для ІНК організації трудящих і врегулювання міжобщинних протиріч, насамперед, індусько-мусульманських. Свій виступ С. Айєнгар закінчив закликом віддати всі сили боротьбі за сварадж.

Промову С. Айєнгара зі схваленням сприйняли ортодоксальні сварджисти, противники змін і ліві сварджисти, які спільно протистояли натиску респонсивістів, що вимагали співробітництва ІНК із владою. Вони твердили, що тільки таким шляхом можна домогтися поступок від колонізаторів і проведення ними реформ. Більшість ораторів різко засудила співробітництво з колонізаторами. Сесія ухвалила патріотичну резолюцію, в якій повністю відхилила й засудила політику й програму респонсивістів, підтвердивши віру більшості членів Конгресу в неспівробітництво з колоніалізмом, хоча й не заперечувалася можливість участі конгресистів у роботі законодавчих органів для сприяння національній справі [*India's... V.3. 1965*, 830-831]. Були ухвалені також резолюції про бойкот іноземного одягу та про одягання всіма конгресистами одягу з кхаді. Ліві сварджисти, що вимагали прийняття Конгресом активної програми антиколоніальної боротьби, запропонували резолюцію, яка проголошувала повну незалежність головною метою національно-визвольного руху. Проти виступив М.К. Ганді й вона була відхилена. Натомість делегати вирішили домагатися скликання конференції круглого столу з представників індійських політичних партій для розробки конституції Індії [про сесію в Гаухаті детально див.: *The Daily Herald 1926*, 30 December; *The Indian Review 1927*. V.28. № 1, 21-31; *The Manchester Guardian 1926*, 30 December; *The Times 1926*, 30 December].

Зазнавши повної поразки, респонсивісти відкрито перейшли до політики співробітництва з владою, а згодом і зовсім залишили Конгрес. Крах програми респонсивістів на сесії в Гаухаті означав поразку правого крила сварджистської партії, яке виражало прагнення поміркованої частини конгресистів співробітничати з колоніальними властями для того, щоб домогтися від них деяких економічних і політичних поступок. Разом із тим на сесії зазнало поразки й ліворадикальне крило ІНК, представлене лівими сварджистами, які вимагали

прийняття повної незалежності метою Конгресу. Гандистсько-свараджистський блок, таким чином, виступив як проти правих, так і проти лівих конгресистів, котрі в той час ще не мали оформленої політичної програми [детально див.: *The Masses of India* 1927. V.3. № 2, 4-8; № 4, 1-11; № 5, 1-13].

Консервативна "Таймс" розцінила сесію в Гаухаті як "повернення до гандизму" [*The Times* 1926, 30 December]. Загалом британська преса поставилася до її рішень з настороженістю, розглядаючи консолідацію конгресистських лав як тенденцію небезпечну для колоніалізму. Англійські газети по-різному ставилися до респонсивістів і подібних їм організацій. Якщо "Таймс" переважно виступала проти прийняття пропозицій про співробітництво з боку представників поміркованих верств індійського суспільства й проти надання їм будь-яких поступок, то "Манчестер Гардіан" рекомендувала дарувати Індії помірковані політичні реформи, прийнявши пропозиції про співробітництво, що надходили від респонсивістів. Так, під час найбільшої активності респонсивістів наприкінці 1925 р. вона писала: "Зараз, коли Індія проявляє велику витримку, важливо продемонструвати їй, що можна багато чого домогтися на основі конституційності й співробітництва" [*The Manchester Guardian* 1925, 21 December].

Сесія в Гаухаті остаточно поклала кінець суперечностям між противниками змін і свараджистами. Це було значним успіхом М. Неру та М.К. Ганді, які зуміли досягти консолідації лав конгресистського керівництва напередодні нового піднесення національно-визвольного руху. М. Неру так оцінив роботу сесії в листі до Дж. Неру від 30 грудня 1926 р.: "... досягнуто більшого успіху, ніж очікувалося. Ми міцно протистояли всім реакціонерам і домоглися всього, чого хотіли, переважною більшістю" [*A Bunch...* 1958, 53].

Характеризуючи ідейно-політичну боротьбу в ІНК у 1922–1926 рр., можна зробити такі висновки. Під час спаду масового народного руху в лавах конгресистів відбувалася гостра боротьба з питання форм і методів антиімперського руху, яка закінчилася консолідацією партії напередодні нового піднесення визвольної боротьби. Відтепер на перше місце в ІНК вийшли суперечності між поміркованим гандистсько-свараджистським блоком і лівонаціоналістичним крилом, яке швидко формувалося. Незважаючи на тенденцію до співробітництва з колонізаторами (респонсивісти), ІНК у цілому залишився на антиколоніальних позиціях (противники змін, свараджисти). Це пояснюється тим, що проти британського панування, яке гальмувало розвиток Індії та перешкоджало її прогресу, виступала переважна більшість населення країни, вбачаючи своє майбутнє тільки на шляху незалежності.

РОЗДІЛ 2

БОРОТЬБА В ІНДІЙСЬКОМУ НАЦІОНАЛЬНОМУ КОНГРЕСІ З ПИТАННЯ ПРО МЕТУ НАЦІОНАЛЬНО-ВИЗВОЛЬНОГО РУХУ (1927–1929 рр.)

§ 2.1. Оформлення лівого крила Конгресу напередодні нового піднесення визвольного руху

У 1927 р. в Індії з'явилися ознаки поживлення національно-визвольного руху. Це проявилось в збільшенні кількості робітничих і селянських виступів, активізації студентства та інших прошарків населення. Особливу активність виявляли робітники Індії. У 1927 р. було проведено 129 страйків, у яких взяло участь 131655 робітників. Унаслідок страйків втрачено 2019970 робочих днів [Srivastava K.N. 1955, 51]. Боротьба проводилася як під економічними, так і політичними гаслами. Характерно, що в робітничому русі збільшили свій вплив ліві елементи: члени робітничо-селянських партій, що виникли в середині 20-х років, ліві діячі профспілкового руху, ліві свараджисти, а також комуністи [детально див.: The Bombay Chronicle 1927, 18, 20 May, 29 November].

У багатьох районах Індії на боротьбу за задоволення своїх вимог знову, як і в 1919–1922 рр., піднялися селяни. Активізувалися селянські спілки, керівництво якими в більшості випадків здійснювали конгресисти. Значного розмаху набув молодіжний рух. Молодь, невдоволена поміркованою політикою керівництва ІНК, прагнула до активної боротьби з колоніалізмом. Молодіжні організації, що діяли в країні, виступали під гаслами посилення боротьби за повну незалежність Індії.

Процес активізації мас призвів і до значних зрушень всередині Конгресу, який залишався головною політичною організацією Британської Індії, очолюючи її національно-визвольний рух. У ньому в цей час не тільки різко загострилася боротьба ліворадикальних сил проти поміркованого гандистсько-свараджистського блоку, а й відбувалася надзвичайно швидка й інтенсивна поляризація сил, яка призвела до поділу конгресистів на два протилежних крила [детально див.: The Masses of India 1927. V.3. № 7, 5-7].

Діяльність ІНК у 1922–1926 рр. показала його членам, що політика конгресистського керівництва не відповідала назрілим потребам визвольного руху й не могла привести до завоювання незалежності. Але й після сесії в Гаухаті правлячий гандистсько-свараджистський блок, який у світовій індологічній літературі отримав узагальнену умовну назву правого крила, дуже повільно реагував на поживлення масового руху, знову пропонуючи конгресистам сварадж, під яким розумівся статус домініону, ненасильство та конструктивну програму, що задовольняло далеко не всіх. Тому рядові члени партії, а також багато її відомих лідерів розпочали пошук нових форм і методів антиколоніальної боротьби. Ліві свараджисти стають осередком, навколо якого згуртувалися всі ті, хто вимагав від конгресистського керівництва модифікації та радикалізації політичного курсу партії. Досить швидко, внаслідок поляризації сил, на протигагу правому крилу утворюється надзвичайно строката, розпилена й неоднорідна

ліворадикальна течія в ІНК, яка в індійській та західній історіографії, незалежно від поглядів того чи іншого автора, отримала не зовсім виправдану, абстрактну, швидше для зручності оцінок, загальноприйнятту й теж умовну назву лівонаціоналістичного або лівого крила [детально див.: Sen M. 1977, 77-108; Sinha L.P. 1965]. Організаційно воно так ніколи й не сформувалося, а діяльність лівих, особливо в тридцяті роки, мала суперечливий і неоднозначний характер. Традиційно вважається, що вже з 1927 р. лівих конгресистів очолили Дж. Неру та С.Ч. Бос, хоча формально їх ніхто ні на які посади не обирав, адже не існувало організації лідерами якої вони могли б стати. До того ж не треба забувати про активну діяльність по згуртуванню сил ліворадикальних конгресистів ще двох видатних діячів лівого крила ІНК С. Айєнгара та С. Кітчлу [про них детально див.: Бхатія 1989; Вафа, Литман 1987; Володин, Шаститко 1990; Горев, Зимянин 1980, 93-108; 1988; Джавахарлал Неру... 1965; 1989; Джилл 1997, 10-188; Крипалани 1968, 26-29; Курныкин 1998; Ленько 2001; Мартышин 1981; Мироззрение... 1973; Проблемы... 1971; Райков 1994, 167-170; Регинин 1970, 204-218; Ульяновский 1964, 16-19; 1983; 1986а, 57-65; 1986б; Чичеров 1990; Чувпило А.А. (О.О.) 1978б, 22-29; 1988; 1996; 1999; 2000а; Юрлов 1997, 61-63; A Study... 1960; Alphonso-Karkala 1975; Bakshi 1985а; Brecher 1959; Bright 1958; Brown 2003; Chalapathi 1967; Chattopadhyaya 1973; Choudhary N.N. 1965; Crocker 1966; Dasgupta 1977, 7-10, 32; Das M.N. 1961; Dwivedy 1984; Edwardes 1971; Frank K. 2002; Frank M. 1956; Ghosh P.S. 1971; Gopal S. 1976-1984; Gordon 1990; Guha S. 1986; Haithcox 1971; Husein 1959; Jawaharlal Nehru... 1965; Kalhan 1973; Karanjya 1960; Karunakaran 1979; Lakhanpal 1946; Lamb 1967; Laushey 1975; Lengyel 1968; Lorents 1976; Malaviya 1964; 1966; Mende 1958; Mookerjee G.K. 1972; Moraes 1958; Mukerjee H. 1964; Muller, Bhattacharjee A. 1985; Nanda B.R. 1962; 1964; 1974; Netaji... 1948; Pandey B.N. 1976; Pandey N.K. 1955; Patel G. 1951; Patil 1977; Patwardhan 1966; Pradhan B. 1974; Ralhan 1996; Rao V.K.R.V. 1971; Sadig 1961; Sastri K.R.R. 1972; Sen M. 1977; Seton 1967; Sharma J.S. 1955b; Sheean 1960; Singh G.N. 1985; Singh H. 1984; Singh V. 1977; Sinha L.P. 1965; S. Srinivasa Iyengar 1972; Tarooqi 1974; The Emerging... 1964; Venkateswaran 1962; Werth, Harbich 1970; Wolpert 1997; Zachariah 2004].

Що ж до складу лівого крила, то в ньому переважала недосвідчена молодь, яка щойно вступила в партію (таких у ній було більше половини членів). Вона виявляла нетерпіння, бажаючи якомога швидше побачити свою батьківщину вільною й незалежною. Однак серед лівих було чимало й політичних демагогів і популістів. Їм протистояв табір прихильників статусу домініону, який не можна оцінювати однозначно негативно, як це роблять деякі автори, вкладаючи в поняття праве крило негативний, а іноді й принизливо-образливий зміст. Це створює в читача враження, що всі його представники не тільки не бажали Індії незалежності, а ще й активно перешкоджали тим, хто за неї боровся, свідомо чи несвідомо потураючи колонізаторам. У дійсності все було набагато складніше. Не треба також забувати, що праве крило складалося в більшості своїй із поміркованих ветеранів визвольної боротьби, реалістів і прагматиків, які чудово розуміли, що в другій половині 20-х років ХХ ст. Британська імперія ще не

втратила своєї могутності й за таких обставин Індія могла розраховувати максимум на отримання обмеженого статусу домініону.

При цьому слід зазначити, що абстрактний і значною мірою умовний поділ конгресистів на правих і лівих, починаючи з 1927–1928 рр., якого дотримується світова індологія (ми теж змушені його дотримуватися, віддаючи данину науковій традиції), незважаючи на наявність у ній десятків шкіл, течій і напрямів, дуже зручний, оскільки значно полегшує висвітлення й пояснення усього того, що відбувалося в Конгресі у кінці 20-х років, дає можливість "поставити всі речі на свої полиці" згідно з катехізисним мисленням багатьох авторів і досить часто примітивним недиференційованим підходом. Але ця вдавана зручність та оцінки взагалі, не враховуючи конкретику часу, місця й подій, не завжди дають можливість глибоко й вірно проаналізувати всі тонкощі та хитросплетіння ідейно-політичної боротьби в лавах конгресистів, показати розбіжності всередині кожного крила, які ніколи не були однорідними та єдиними як організаційно, так і ідейно, складаючись у свою чергу із різних угруповань, а також значно утруднює розуміння окремих подій та перешкоджає дати їм вірну оцінку в кожному конкретному випадку.

Лівонаціоналістична течія виступила з категоричною вимогою активізації боротьби з колоніалізмом, висунувши гасло повної національної незалежності. Її лідери також вимагали від керівництва ІНК прийняти радикальну програму, яка відображала б вимоги мас, маючи на меті залучити їх до участі в антиколоніальному русі. Загалом ліве крило відображало позицію тих верств населення, котрі виражали невдоволення поміркованою політикою керівництва ІНК і були прихильниками активізації боротьби з колоніалізмом для досягнення незалежності.

Уже на початку 1927 р. ліві конгресисти під впливом зростання антиколоніальних настроїв у країні розгорнули різку критику керівництва партії в особі гандистсько-сварджистського блоку. Цей блок, очолюваний М. Неру, не йшов далі вимог статусу домініону й всіляко упирався прийняттям Конгресом радикальної антиколоніальної програми. М. Неру та його оточення знову вирішили взяти участь у роботі легіслатур, незважаючи на те, що на виборах 1926 р. сварджисти зазнали поразки, і їхнє представництво в Центральних законодавчих зборах скоротилося на 1/4 [The Daily Telegraph 1927, 22 January]. Ліві конгресисти виступили проти цього. Один із їхніх лідерів С. Айенгар заявив: "Центральні законодавчі збори, а тим паче місцеві законодавчі ради не є тими установами, де нація зможе ефективно проводити політику обструкції" [Rao M.V.R. 1959, 117].

Проте представники Конгресу на чолі з М. Неру в січні 1927 р. таки зайняли свої місця в Центральних законодавчих зборах і залишалися там протягом усього періоду їхньої роботи. "Манчестер Пост", описуючи офіційне відкриття Центральних законодавчих зборів, звернула особливу увагу на присутність сварджистських депутатів як представників ІНК [The Manchester Post 1927, 25 January]. Керівництво Конгресу вирішило ще раз висунути національні вимоги, незважаючи на те, що до цього вони вже неодноразово ігнорувалися колоніальними властями. Тоді представники лівого крила виступили за внесення

до них гасла повної незалежності Індії, що в черговий раз викликало гостру дискусію в партії. Щоб послабити суперечності, керівники ІНК вирішили взагалі не висовувати колоніальному уряду національні вимоги [The Muslim Outlook 1927, 4 February]. Але це тільки загострило протиріччя: критика керівництва Конгресу з боку лівого крила стала настільки сильною, що частина партійних лідерів змушена була навіть подумати про вихід із керівних органів партії. М. Неру так описував свій стан у цей період: "Я стою перед вибором: або придумати бунтівний дух, або піти. Я думаю, що останнє більше відповідає становищу, що склалося, але я ніяк не можу на це наважитися" [Nanda B.R. 1962, 271].

Боротьба лівого крила проти поміркованої політики керівництва партії органічно поєднувалася з його боротьбою проти деяких положень програми М.К. Ганді. Ця обставина дала змогу М. Неру звернутися за допомогою до Махатми, який у цей час повністю був зайнятий втіленням у життя конструктивної програми. Проте на всі прохання М. Неру про допомогу М.К. Ганді відповідав відмовою. Він радив конгресистському керівництву також зайнятися конструктивною програмою, припинивши політичну діяльність. Особливо Махатма наполягав на тому, щоб конгресисти залишили законодавчі органи. Так, в одній зі своїх промов у місті Камілла М.К. Ганді піддав критиці ілюзії М. Неру щодо законодавчих органів і закликав конгресистів зайнятися прядінням і ткацтвом. "Скільки людей можуть вступити до законодавчих рад і законодавчих зборів? Хіба можуть взяти участь у їхній роботі жителі 700 тис. сіл? Тому в мене є тільки одна відповідь народу – прядка й кхаддар ..." [Tendulkar V.2. 1951, 323-324]. В інших промовах він постійно заявляв про непохитну віру в прядку, вважав її панацеєю від усіх бід і засуджував інші види діяльності. Виступаючи на відкритті виставки кхаді в Гаухаті, М.К. Ганді підкреслив, що його віра в прядку зростає з кожним днем, і закликав до посилення пропаганди прядки. При цьому він звернув увагу на те, що Всеіндійська асоціація ручних ткачів пов'язана з 1500 селами, забезпечує зайнятість 50 тис. жінок і 4 тис. ткачів [The Monitor 1927, 19 February].

Не отримавши підтримки з боку М.К. Ганді, М. Неру змушений був тимчасово припинити активну політичну діяльність. 21 серпня 1927 р. він відбув до Європи, де пробув понад чотири місяці [Nanda B.R. 1962, 280]. Перед цим у листі до М.К. Ганді від 6 травня 1927 р., написаного з нагоди святкування свого 66-річчя, М. Неру твердив, що він не бачить перспектив на майбутнє в зв'язку з загостренням внутрішньопартійної боротьби [Nanda B.R. 1962, 272].

Велике значення в формуванні ідеології та політики лівих конгресистів мала участь Дж. Неру в роботі Брюссельського конгресу Антиімперіалістичної ліги [про неї див.: Соркин 1965]. Відбувши до Європи в березні 1926 р., Дж. Неру побував у Швейцарії, Італії, Франції, Німеччині, Англії, Бельгії, Голландії [Nehru J. V.1. 1965, 119]. Поїздка до Європи в 1926–1927 рр. мала значний вплив на формування світогляду та політичних переконань майбутнього прем'єр-міністра незалежної Індії і навіть на політику ІНК. Дізнавшись про скликання Антиімперіалістичною лігою свого конгресу в Брюсселі, він написав 16 листопада 1926 р. листа до М. Неру, в якому зазначав, що ІНК обов'язково має взяти в ньому

участь, і просив включити його до складу індійської делегації [Nehru J. V.2. 1972a, 250-251]. Керівництво Конгресу погодилося з цим і вирішило послати до Брюсселя своїм представником Дж. Неру, який 9 лютого 1927 р. виступив із заявою для преси. Він відзначив важливість згуртування усіх сил, що боролися з колоніалізмом, висловився за досягнення Індією повної незалежності, вітав боротьбу інших народів за свободу та вказав на необхідність надання їм у цьому допомоги [Nehru J. V.2. 1972a, 270-272].

Конгрес Ліги проти імперіалізму, колоніального гніту та за національну незалежність відбувся 10-15 лютого 1927 р. У своїй промові Дж. Неру [див.: Nehru J. V.2. 1972a, 272-276] засудив британське правління в Індії, яке, на його думку, шкодило інтересам країни й вело до її розорення. У різкій формі він звинуватив англійський імперіалізм у пограбуванні народів Індії та в усіх їхніх бідах. У запропонованій ним резолюції стосовно Індії говорилося, що делегати Антиімперіалістичного конгресу заявляють про свою підтримку боротьби індійців за повну незалежність країни. Разом із тим у резолюції висловлювалася надія на повне визволення робітників і селян Індії від експлуатації та на необхідність встановлення співробітництва між народами, які боролися за свою свободу [Nehru J. V.1. 1965, 125].

Рішення Брюссельського конгресу, який заявив про свою підтримку народів Індії в їхній боротьбі з колоніалізмом, промова Дж. Неру та запропонована ним резолюція стосовно Індії, були схвально зустрінуті індійською громадськістю. Тому Дж. Неру та його прихильники виступили за схвалення рішень Брюссельського конгресу, особливо резолюції стосовно Індії, Національним конгресом. Дж. Неру в своїх нотатках про Брюссельський конгрес, поданих Робочому комітету ІНК, досить високо оцінив рішення конгресу, наполягаючи на вступі Національного конгресу до Антиімперіалістичної ліги [Nehru J. V.2. 1972a, 316-323]. Він також надіслав свою доповідь про Брюссельський конгрес для обговорення й затвердження ВІККу [Nehru J. V.2. 1972a, 278-297]. У ній високо оцінювалися рішення конгресу, вказувалося на необхідність їхнього схвалення ІНК, передусім резолюції про незалежність Індії, висувалася вимога встановлення зв'язку конгресистської організації з Лігою проти імперіалізму та налагодження тісних контактів із визвольними рухами в інших азійських країнах.

Обговорення цієї доповіді значно збільшило авторитет і популярність Дж. Неру серед конгресистів, а також сприяло активізації політичної діяльності представників лівого крила. Широкого розповсюдження серед конгресистів набув лист Дж. Неру до керівництва ІНК, опублікований 2 березня 1927 р. в газеті "Адж" [див.: Адж 1927, 2 березня; Nehru J. V.2. 1972a, 297-298], в якому він висловився за проголошення повної незалежності Індії, піддав критиці керівництво Конгресу за його прихильність до ідеї статусу домініону тощо. Однак, виступивши прихильником повної незалежності, Дж. Неру не відмовився й від ідеї свараджу. У своєму листі він висловився за такий сварадж, який означав би свободу для більшості народу, насамперед для робітників і селян Індії.

Доповідь Дж. Неру про Брюссельський конгрес обговорювалася на засіданні ВІККу в Делі 15-16 травня 1927 р. Розглянувши її, ВІКК ухвалив запропоновану лівими конгресистами резолюцію, в якій доповідь схвалювалася, а

також високо оцінювалася діяльність Дж. Неру як представника Національного конгресу в Брюсселі. ВІКК ухвалив і деякі інші резолюції, запропоновані лівими конгресистами. Зокрема резолюцію, в якій висловлювалася симпатія та цілковита підтримка китайському народу в його боротьбі за свободу й засуджувалися дії індійського колоніального уряду, що надіслав свої війська до Китаю, та висувалася вимога їхнього негайного виведення. При цьому високо оцінювалося рішення організації "Хіндустані Сева Дал" надіслати медичний загін до Китаю [Sitaramaуа V.1. 1946, 312-313].

Делійське засідання ВІККу свідчило про зміцнення позицій лівих конгресистів, котрі домоглися ухвали основних своїх пропозицій. Цьому сприяло й те, що на початку 1927 р. посилювалися реакційні тенденції у внутрішній політиці колоніальних властей. Уряд Англії провів у Британській Індії низку заходів, спрямованих на зміцнення свого економічного й політичного панування, що не могло не викликати невдоволення з боку конгресистів і всіх індійців. Особливе занепокоєння у них викликало введення нового курсу рупії: раніше фунт стерлінгів дорівнював 15 рупіям, а на початку 1927 р. уряд ввів новий курс, за яким він дорівнював 13,5 рупій. Під час обговорення цього питання у Центральних законодавчих зборах уряд, незважаючи на опозицію націоналістів, передусім представників ІНК, зумів домогтися ухвали введення нового курсу рупії 68 голосами проти 65 [Sitaramaуа V.1. 1946, 309].

Наступний відчутний удар конгресистам із боку колонізаторів був завданий у квітні 1927 р. публікацією т. зв. "Доповіді комітету Скіна". Цей комітет був створений для розгляду можливостей індіанізації англійської армії, розташованої в Індії. Конгресисти поклали на нього великі надії, розглядаючи створення комітету Скіна як крок на шляху до встановлення самоврядування. М. Неру з цієї причини став членом комітету Скіна, взявши активну участь у його роботі. "Доповідь комітету Скіна" викликала невдоволення навіть серед найпоміркованіших індійських політиків, оскільки в ній передбачалося "індіанізувати" англійську армію лише через 25 років, та й то не всю, а тільки половину. Внаслідок цього М. Неру не підписав доповідь, відмовившись бути членом комітету Скіна ще напередодні її опублікування, оскільки раніше був ознайомлений з її найважливішими положеннями [Bose S.C. 1964, 125].

Наступ колонізаторів на інтереси більшості індійського народу став однією з головних причин того, що керівництво ІНК змушене було зайняти рішучішу позицію стосовно влади й піти на окремі поступки вимогам лівих конгресистів. Цим самим конгресистські лідери сподівалися також повернути партії втрачений престиж серед народних мас, зневірених діяльністю свараджистів протягом двох останніх років, та утримати провідні позиції у національно-визвольному русі. Характерною щодо цього була позиція керівництва ІНК під час обговорення кандидатури президента чергової сесії в Мадрасі, яке тривало серед конгресистів весною та влітку 1927 р.

Враховуючи значний авторитет Дж. Неру в масах, керівництво ІНК висунуло його на посаду президента, хоча Дж. Неру тоді ще перебував у Європі. Проте він відмовився від президентства, посилаючись на свою зайнятість справами в Європі [Nehru J. V.2. 1972a, 325-326]. В одному з листів до Дж. Неру,

написаному після Делійського засідання ВІККу, М.К. Ганді наполегливо переконував Дж. Неру дати згоду на обрання президентом, підкреслюючи, що це питання вже обговорювалося серед керівництва партії, і вибір випав саме на нього, як діяча, котрий зможе повернути Конгресу масову базу. "Ми втратили контроль над масами, – писав М.К. Ганді, – і мені здається, що якщо ви станете президентом, нам вдасться повернути втрачене буквально за рік" [A Bunch... 1958, 54-55]. Проте Дж. Неру повторив свою відмову. Тоді після тривалих дискусій президентом обрали М.А. Ансарі, майстра врегулювання міжобщинних суперечностей, які в 1927 р. досягли значного розмаху.

Значну роль у діяльності лівого крила Конгресу відігравав один із визначних лідерів лівих свараджистів С.Ч. Бос, звільнений з тюрми 16 травня 1927 р. [The Morning Post 1927, 17 May]. Він відразу ж взяв активну участь у створенні молодіжних і студентських організацій, невдовзі ставши справжнім ватажком молодіжних елементів ІНК. Створюючи нові організації, С.Ч. Бос прагнув надати їхній діяльності бойового антиколоніального характеру. Протягом кількох місяців йому вдалося підпорядкувати впливу лівих конгресистів студентські об'єднання, які раніше йшли за лібералами, та утворити кілька молодіжних організацій, що дотримувалися ліворадикальних поглядів. Зокрема, С.Ч. Бос був засновником Всеіндійської студентської спілки та Всебенгальської молодіжної асоціації [див.: Bose S.C. 1962, 15]. Саме в їхньому середовищі він домогся найбільших успіхів у пропаганді ідей повної незалежності Індії. Внаслідок цього молодіжні організації стали найбільш радикальною та послідовною силою в русі лівих. Вони виступали за національну незалежність та активізацію боротьби для її досягнення, відступаючи іноді навіть від принципів ненасильства, за ширше залучення мас до руху за свободу, вели боротьбу з сепаратизмом місцевих партійних лідерів, а також із ідеологічним засиллям різних течій комуналізму. Згодом, особливо після повернення до Індії Дж. Неру, деякі з них заявили про свою прихильність ідеям соціалізму в соціал-демократичній інтерпретації.

С.Ч. Бос також розгорнув активну діяльність у Конгресі, намагаючись згуртувати розпорошені сили лівих, оскільки в цей час у партії продовжувалася консолідація правого крила, представленого такими діячами, як Валлабхбхай Патель, Ч. Раджагопалачарія та Р. Прасад. При цьому формування політичного курсу лівого крила відбувалося за умов гострої боротьби всередині нього різних точок зору, хоча спільною для всіх лівих радикалів була вимога політичної незалежності. Тому С.Ч. Бос проводив широку друковану пропаганду (статті в "Банглар Катхі", "Форварді" та в інших націоналістичних виданнях), відводячи головне місце питанням політичної боротьби. Він вважав проблему незалежності Індії центральною в русі лівих. Однак, слід зазначити, що С.Ч. Бос тоді ще не давав однозначної відповіді на питання, яким шляхом Індія здобуде незалежність. Та вже сама його постановка принесла С.Ч. Босу популярність серед низів Конгресу, молоді, а також серед робітників і селян, котрі гаряче відгукувалися на вимогу національної незалежності.

Наприкінці вересня 1927 р. у таборі лівих конгресистів виникли настрої на користь негайного проголошення метою ІНК повної незалежності Індії. Їхніми

виразниками стали молодіжні елементи Конгресу, котрі заявляли, що проголошення повної незалежності батьківщини – вирішена справа. Приводом до їхнього виступу послужив лист Дж. Неру на адресу ВІККу від 13 вересня 1927 р. [див.: Nehru J. V.2. 1972a, 348-364], в якому той закликав керівництво ІНК відмовитися від вимоги статусу домініону й проголосити метою партії повну незалежність Індії, що полягала в переході контролю над економікою й політикою країни від рук англійських колонізаторів до рук індійців. У листі також висувалася ідея об'єднання пригноблених народів для спільної боротьби з імперіалізмом західних держав та ідея встановлення дружніх стосунків із народами усіх країн світу.

Лист Дж. Неру до ВІККу став своєрідним програмним документом лівих конгресистів, котрі почали вимагати від керівництва ІНК втілення найважливіших його положень у життя і, передусім, відмови від статусу домініону та негайного проголошення повної незалежності метою партії. Проте права більшість у керівних органах ІНК не бажала визнавати своєю метою повну незалежність і, як і раніше, виступала прибічником статусу домініону. Внаслідок цього восени 1927 р. в Конгресі спостерігалось різке загострення суперечностей і навіть поділ його на окремі угруповання. В листі до Г.Д. Бірлі від 26 вересня 1927 р. М.К. Ганді писав, що ІНК "розділився на кілька фракцій", між якими ведеться запекла боротьба з питання про незалежність [Birla 1953, 26-28]. В іншому листі до Г.Д. Бірлі від 1 жовтня 1927 р. М.К. Ганді вже відзначав розкол Конгресу на два табори з програмних питань [Birla 1953, 37-38].

Особливого розмаху боротьба за прийняття Конгресом метою національно-визвольного руху повної незалежності набула в листопаді 1927 р., коли Дж. Неру повернувся на батьківщину після поїздки до Європи та СРСР [детально див.: Nehru J. V.1. 1965, 128-137]. Перед цим він опублікував у газеті "Форвард" статтю, в якій заявив, що "у нас є лише два шляхи: залишатися пригнобленою країною або добитися повної незалежності" [Forward 1927, 26 October]. Повернувшись до Індії, Дж. Неру, сповнений вражень про бачене, відразу ж розгорнув пропаганду ідей повної незалежності. Виступивши з різкою критикою керівництва ІНК, він оголосив себе не тільки борцем за незалежність, а й прихильником соціально-економічних перетворень соціалістичного характеру [Nehru J. V.1. 1965, 138-140]. Дж. Неру також написав серію статей про СРСР, надрукованих у провідних націоналістичних газетах і журналах протягом 1927–1928 рр. У них він, занадто ідеалізуючи бачене в СРСР, де пробув всього кілька днів, відзначав тільки успіхи, досягнуті радянським народом у різних сферах життя, але нічого не говорив про недоліки, порушення прав людини, терор, репресії, голод, насильства тоталітарного режиму тощо [детально див.: Nehru J. V.2. 1972a, 381-451]. Однак пізніше він піддав радянську тоталітарну модель соціалізму гострій критиці.

Таким чином, уже наприкінці 1927 р. лівонаціоналістичне крило користувалося в Конгресі та країні значним впливом. Це було викликане новим піднесенням національно-визвольного руху, яке розпочалося в Індії у 1927 р. Воно прискорило формування лівого крила й сприяло виробленню ним чіткіших програмних і тактичних настанов. У зв'язку з піднесенням масової боротьби

суперечності між правим і лівим крилом ІНК набули важливого значення. Від наслідків цієї боротьби, від розв'язання такого важливого питання як боротьба за незалежність, залежала доля найсильнішої та найвпливовішої партії Індії: чи зуміє вона подолати ту кризу, що виникла після припинення руху неспівробітництва, чи піде шляхом компромісів із колоніалізмом, чи стане на шлях боротьби. Одним із найважливіших етапів у цьому відношенні було зіткнення між правим і лівим крилом, викликане призначенням англійським урядом комісії Саймона й розробкою конгресистським керівництвом т. зв. "Доповіді М. Неру".

§ 2.2. Призначення комісії Саймона і початок боротьби в Конгресі з конституційного питання

Під час піднесення визвольного руху та зростання впливу лівого крила ІНК колоніальний уряд за допомогою політичного маневрування вирішив послабити невдоволення, яке охопило індійський народ. Реформи Монтегю-Челмсфорда 1919 р. передбачали, що через десять років, у 1929 р., буде призначена комісія для їхнього перегляду [див.: *Indian Constitutional...* V.3. 1948, 52; *Rice* 1926, 545-560]. Проте вже 8 листопада 1927 р. віце-король Індії лорд Ірвін офіційно повідомив про дострокове призначення королівської комісії з перегляду реформ під головуванням ліберала Джона Саймона [Bakshi 1977; *Speeches...* V.1. 1957, 206-207; *Symposium...* 1928, 1-7]. Усі члени комісії були англійцями, але вона мала право кооптувати в кожній провінції індійців як членів-консультантів. Комісія готувалася розпочати своє обстеження в Індії на початку 1928 р.

Повідомлення про призначення комісії Саймона викликало протести в усій країні [Прасад 1961, 265]. Вже сам її склад, сформований із представників трьох політичних партій Англії: консервативної, ліберальної та лейбористської, без залучення до нього представників бодай найпоміркованіших організацій Індії, заздалегідь визначав характер тих конституційних змін, які передбачали здійснити в Індії англійці. Тому призначення комісії Саймона було зустрінуте недоброзичливо навіть поміркованими індійськими політиками. Думку конгресистів щодо неї висловив один із лідерів лівого крила, президент ІНК С. Айєнгар: "Коли комісія була необхідна, британський уряд не призначав її; тепер він нав'язує індійському народу комісію, яка не потрібна, і саме тоді, коли вона не потрібна" [Majumdar R.C. V.3. 1963, 307]. 10 листопада 1927 р. він виступив із заявою, в якій закликав індійців до бойкоту комісії Саймона на всіх етапах її діяльності [India's... V.1. 1962, 436-437]. З подібною заявою виступив і Дж. Неру, вказуючи, що навіть включення представників Індії до комісії не могло змінити її сутності, оскільки індійці самі мали вирішувати свою долю [Nehru J. V.3. 1972a, 1-2].

Рішення про бойкот комісії Саймона спочатку було ухвалене Конгресом, а потім за його прикладом і більшістю індійських політичних партій, котрі 16 листопада 1927 р. виступили зі спільним маніфестом про її бойкот [див.: *Speeches...* V.1. 1957, 207-208]. ІНК затвердив складене Дж. Неру звернення до всіх своїх місцевих комітетів та їхніх представників у законодавчих органах, яке було поширене серед конгресистів провінцій напередодні приїзду комісії

Саймона. У ньому містився заклик до конгресистів організувати масовий бойкот комісії по всій країні [Nehru J. V.3. 1972a, 81-83].

Після призначення комісії Саймона спостерігалось деяке послаблення ідейно-політичної боротьби в ІНК, викликане прийняттям спільного рішення про її бойкот. Цим, проте, не закінчилися суперечності між правим і лівим крилом, які знову посилювалися напередодні Мадраської сесії. Ліві перед сесією повели боротьбу за прийняття їхніх найважливіших вимог, насамперед, вимоги про повну незалежність Індії. Їх підтримала значна кількість організацій всередині та поза Конгресом. Особливо слід відзначити підтримку робітничо-селянських партій, а також молодіжних і студентських організацій, що перебували під керівництвом С.Ч. Боса. Так, молодіжний конгрес, що зібрався в Калькутті напередодні Мадраської сесії, у своїх резолюціях підкреслював, що метою молодіжного руху є повна незалежність Індії, залучення робітників і селян до національно-визвольної боротьби та введення для них виборчого права й законодавства, яке сприяло б поліпшенню життєвих умов трудящих. Організаторами молодіжного конгресу були С.Ч. Бос і Дж. Неру [Raghuvanshi 1959, 192].

Водночас ліві посилювали боротьбу в провінційних конгресистських організаціях, намагаючись витіснити правих з усіх керівних посад, котрі ті обіймали, й домогтися обрання своїх лідерів до керівництва місцевими органами ІНК. Особливу активність виявив С.Ч. Бос, який очолював у Бенгалі боротьбу лівих елементів проти правого керівництва місцевого комітету Конгресу. В упертій боротьбі перемогу здобули бенгальські ліві. Праві, очолювані Дж. Сен-Гуптою, зазнали поразки й 20 листопада 1927 р. С.Ч. Бос був обраний президентом Бенгальського провінційного комітету ІНК [Sharma J.S. 1959, 505]. Ліві також увійшли до керівних органів деяких інших провінційних комітетів, домігшись у них значного впливу. Ці успіхи лівого крила дали змогу його лідерам рішучіше виступити на засіданнях керівних органів Конгресу. Так, Дж. Неру від імені лівого крила подав Робочому комітету, що зібрався в Мадрасі напередодні сесії, серію резолюцій про незалежність, про воєнну небезпеку, про приєднання до Антиімперіалістичної ліги та ін., і майже всі вони були схвалені, перетворившись на офіційні резолюції Робочого комітету [Неру 1955б, 186]. Згодом він виніс їх і на розгляд сесії ІНК.

Сесія в Мадрасі відбулася 26-28 грудня 1927 р. Президентом Конгресу було обрано вірного послідовника М.К. Ганді, представника мусульманських кіл ІНК – М.А. Ансарі. У роботі сесії з різних причин не брали участі деякі видатні діячі партії, зокрема М.К. Ганді та М. Неру. М.К. Ганді тоді керував місцевими кампаніями сатьяграхи, а М. Неру – все ще перебував у Європі. Це значно послабило сили прихильників статусу домініону й надало впевненості діям лівих, представлених такими визначними особистостями, як Дж. Неру, С.Ч. Бос і С. Айенгар. Крім того, на сесії були присутні представники робітничо-селянських партій, котрі підтримували ліве крило з усіх найважливіших питань порядку денного.

У президентській промові [див.: Congress Presidential... 1934, 823-852] М.А. Ансарі наголосив, що його обрання символізує зв'язок між минулим і сучасним, і закликав до єдності лав ІНК. Далі він торкнувся питання національної

мети, підбив підсумки діяльності Конгресу впродовж 40 років, проаналізував індусько-мусульманські суперечності, закликав до бойкоту комісії Саймона, вказав на необхідність розробки конституції Індії, осудив урядові репресії, високо оцінив участь представника Індії Дж. Неру в роботі Брюссельського конгресу проти імперіалізму тощо. Загалом його виступ відобразив прагнення керівництва ІНК зберегти в масах свій вплив і з цією метою відмовитися від деяких попередніх настанов, вдавшись до ліворадикальної фразеології, але не вносячи ясності й принциповості в питання, що обговорювалися. Особливо виразно ця тенденція проявилася в тлумаченні М.А. Ансарі питання про національну мету. Враховуючи зростаючу популярність ідеї національної незалежності й переконавшись у тому, що керівництво ІНК не в змозі загальмувати її схвалення, праве крило вирішило змінити тактику. М.А. Ансарі заявив, що він не проти незалежності, але тлумачив її як можливість залишитися в складі Британської імперії на правах домініону. "Наша мета, – підкреслив він, – є вільна й зі своїм самоврядуванням Індія. ... Якщо це можливо всередині імперії, то ми не будемо прагнути розриву зв'язків із нею, але якщо імперія стане на нашому шляху, ми, не вагаючись, розірвемо їх. Наш девіз, за словами М.К. Ганді, "всередині імперії, якщо це можливо, й поза нею, якщо це необхідно" [Congress Presidential... 1934, 824-825]. Проти такого тлумачення національної незалежності виступив лідер лівого крила Дж. Неру. Він вимагав повного розриву з Британською імперією, не чекаючи доки цей розрив стане неминучим. Національна незалежність, зазначав Дж. Неру, має бути досягнута не у віддаленому майбутньому, а негайно; вона означала надання індійському народу права самостійно розпоряджатися збройними силами, зовнішньою політикою, фінансами й економікою своєї країни. Потім він запропонував на розгляд сесії кілька резолюцій, серед яких головною була та, що вимагала повної незалежності Індії [Nehru J. V.1. 1964a, 145-151]. Ці резолюції з великим ентузіазмом зустріли делегати сесії, тому праві не наважилися відкрито виступити проти ідеї повної незалежності. Із лідерів ІНК лише Віджарагхавачарія та Р. Прасад відстоювали статус домініону [Nehru J. V.3. 1972a, 3-5]. До того ж керівництво Конгресу прийняттям резолюції про незалежність хотіло показати англійським правлячим колам, що в зв'язку з майбутнім переглядом Закону про управління Індією, воно схильне домагатися для себе більш значних поступок, ніж це було у минулому. Проте праві намагалися переконати сесію схвалити гасло повної незалежності лише декларативно, не вносячи відповідних змін до конституції партії.

Під час голосування резолюція Дж. Неру про незалежність була схвалена переважною більшістю голосів делегатів. Проти неї голосувало всього кілька чоловік. Постановча частина резолюції наголошувала, що "Конгрес вважає своєю метою повну національну незалежність" [Nehru J. V.3. 1972a, 3]. За наполяганням керівництва ІНК, котре легко погодилося з прийняттям цієї резолюції, відповідних змін до конституції партії не було внесено; Конгрес, як і раніше, вважав своєю метою невизначене гасло свараджу, під яким традиційно розумівся статус домініону. Нереальність резолюції про незалежність виявилася і в зв'язку з обговоренням іншої резолюції, яка засуджувала комісію Саймона й закликала до її бойкоту. В додатку до неї пропонувалося скликати конференцію представників

усіх партій для розробки конституції Індії на основі декларації прав [India's... V.1. 1962, 439]. Тим самим керівництво ІНК нібито давало зрозуміти, що не сприймає всерйоз резолюцію про незалежність, оскільки інші партії стояли на позиціях дуже далеких від вимоги незалежності. Вони, за словами Дж. Неру, могли мріяти максимум про ту чи іншу форму статусу домініону [Nehru 1955б, 187].

Сесія в Мадрасі також ухвалила ще кілька важливих резолюцій, запропонованих Дж. Неру і представниками лівих: про воєнну загрозу, про вступ ІНК до Антиімперіалістичної ліги, про бойкот британських товарів і комісії Саймона, про солідарність із боротьбою китайського народу за своє визволення та ін. [Nehru J. V.3. 1972а, 8]. Пропонуючи резолюцію про воєнну загрозу, Дж. Неру виголосив промову, в якій гнівно засудив мілітаристську політику правлячих кіл західних держав та їхні спроби розв'язати нову світову війну [Nehru J. V.3. 1972а, 25-30].

Генеральними секретарями Конгресу на 1928 рік було обрано Дж. Неру, С.Ч. Боса та С. Квуреші [Bose S.C. 1962, 16]. Деякі рішуче настроєні ліві виступили за те, щоб Дж. Неру та С.Ч. Бос відмовилися від високих посад генеральних секретарів, оскільки вони могли перешкодити їм боротися за незалежність. Проте Дж. Неру щодо цього дотримувався іншої думки: "Я хотів ..., – писав він, – перешкодити поверненню до поміркованого курсу й домогтися того, щоб Конгрес і надалі визнавав своєю метою незалежність" [Nehru 1955б, 187].

Сесія в Мадрасі показала перевагу лівих сил над правими лідерами. На її рішеннях значною мірою позначилися такі чинники, як зростання антибританських настроїв у країні та збільшення впливу лівого крила ІНК. Однак схвалення сесією резолюції Дж. Неру про повну незалежність ще не означало, що керівництво Конгресу буде боротися за її здійснення. Праві лідери змушені були з нею погодитися, але не сприйняли її всерйоз, розглядаючи резолюцію про незалежність лише як знаряддя тиску на англійський уряд і засіб збереження в масах впливу ІНК.

Все ж Дж. Неру високо оцінив результати роботи сесії. Виступаючи на мітингу в Аллахабаді 7 січня 1928 р., він назвав Мадраську сесію "віхою в історії Конгресу" [Nehru J. V.3. 1972а, 8-9]. Його підтримав С.Ч. Бос, вважаючи рішення сесії орієнтацією ІНК вліво [Bose S.C. 1964, 146]. М.К. Ганді, навпаки, визначив резолюцію про незалежність як "поспіхом складену й необдуману схвалену" [Nehru J. V.3. 1972а, 11]. У листі до Дж. Неру від 4 січня 1928 р. він не схвалив діяльність Дж. Неру в Мадрасі, підкресливши, що більшість запропонованих ним резолюцій "могли б зачекати ще з рік" [A Bunch... 1958, 55-56]. У листі-відповіді від 11 січня 1928 р. Дж. Неру писав М.К. Ганді, що він не сумнівається в правильності своїх дій у Мадрасі, й докладе всіх зусиль для втілення в життя рішень Мадраської сесії [Nehru J. V.3. 1972а, 10-15].

Після сесії праві лідери ІНК намагалися переконати прихильників незалежності, що немає ніякої суттєвої різниці між статусом домініону й повною незалежністю. Характерно, що М.К. Ганді теж доклав чимало зусиль, щоб переконати лівих у тотожності свараджу й повної незалежності. Він, зокрема, так писав у газеті "Янг Індія" від 12 січня 1928 р.: "Я вважаю, що сварадж є такою

метою, здійснення якої задовольнить усіх і в будь-який час... Хай же кожен із нас називає незалежність простим індійським словом, зрозумілим народним масам... І в нас є таке слово – сварадж, вперше вживане від імені нації ... Дадабхаєм Наороджі. Воно значно ширше ніж незалежність, і включає її в себе" [Young India 1928, 12 January].

Така політика правого керівництва партії викликала невдоволення не тільки в таборі лівого крила, але й серед конгресистського загалу. На зібраннях, організованих прихильниками незалежності, погляди керівництва ІНК піддавалися різкій критиці. Всюди ухвалювалися резолюції, в яких рішуче засуджувався перегляд рішень Мадраської сесії й висувалися вимоги розпочати активну боротьбу за незалежність. Промовці різко критикували гасло статусу домініону та його захисників. У заяві для преси від 12 січня 1928 р. Дж. Неру осудив намагання свідомого перекручення резолюції про незалежність і наголосив, що її прийняття сесією є волевиявленням переважної більшості конгресистів провінцій, які прагнули вести боротьбу за повну ліквідацію англійського панування в Індії [Nehru J. V.3. 1972a, 16-17; The Bombay Chronicle 1928, 13 January]. Через кілька днів він виступив у пресі ще з однією заявою, закликавши прогресивних журналістів, діячів ІНК, усіх противників колоніального гніту роз'яснювати масам зміст і значення резолюції про незалежність, популяризувати її в пресі, на мітингах, зібраннях тощо. При цьому він вказав на принципову відмінність між статусом домініону та незалежністю й висловив свою категоричну незгоду зі статусом домініону, в якій би формі його не подавали [Nehru J. V.3. 1972a, 20-23; The Bombay Chronicle 1928, 18 January].

За умов гострої критики з боку лівих керівництво ІНК зважилося на маневр, підказаний йому самою ситуацією. Намагаючись послабити внутрішньопартійну боротьбу, воно вирішило виставити себе теж прихильником чіткого дотримання рішень Мадраської сесії та очолити рух бойкоту комісії Саймона. Проте головна увага зверталася не на організацію масової антианглійської кампанії, а на скликання всепартійних конференцій та утворення антисаймонівських комітетів. Такі комітети мали організувати бойкот комісії та висувати вимоги про надання Індії самоврядування на противагу новому Закону про управління Індією, який готувала комісія Саймона [див.: Новейшая... 1959, 202-203].

Конгресистське керівництво виступило ініціатором скликання конференцій, на яких сподівалося досягти згоди між провідними партіями Індії та розробити прийнятну для них конституцію. Оскільки метою цих партій була вимога статусу домініону, то лідери ІНК таким чином начебто знімали з себе всю відповідальність за відступ від Мадраської резолюції про незалежність. Однак на першій всепартійній конференції, скликаній у Бенаресі 15 січня 1928 р., домінували ліві сили й вона ухвалила запропоновану Дж. Неру резолюцію про організацію всеіндійського бойкоту комісії Саймона [Nehru J. V.3. 1972a, 35, 85]. Питання про розробку проекту конституції не обговорювалося й було перенесене на наступне засідання, яке вирішили провести в Делі у лютому 1928 р.

Комісія Саймона відбула з Англії до Індії 19 січня 1928 р. Її прибуття очікувалося на початку лютого. У зв'язку з цим ІНК розпочав підготовку до загальної кампанії бойкоту й проведення всеіндійського харталу. Ліве крило

закликало перетворити антисаймонівські виступи на масовий рух за досягнення незалежності. Так, С.Ч. Бос виступив із маніфестом, у якому закликав населення бойкотувати комісію Саймона й перетворити демонстрації протесту в масову кампанію за незалежність [The Times 1928, 25 January]. А Дж. Неру в своїх промовах, заявах, інтерв'ю закликав до проведення масової кампанії протесту в усіх куточках країни, щоб зробити неможливим перебування англійців на індійській землі [див.: Nehru J. V.3. 1972a, 83-87, 92-95; The Bombay Chronicle 1928, 18, 25 January; The Leader 1928, 21, 27 January]. 3 лютого 1928 р. комісія Саймона прибула до Бомбею. Того ж дня на заклик Конгресу по всій Індії був проведений всеіндійський хартал [детально див.: The Bombay Chronicle 1928, 7 February; The Leader 1928, 6 February]. У демонстраціях протесту взяли участь більшість лідерів ІНК, у тому числі представники лівого крила, очолювані Дж. Неру та С.Ч. Босом. Організовані ними демонстрації пройшли під гаслами бойкоту комісії Саймона з вимогою надання повної незалежності. У Бенгалі місцевий комітет ІНК під керівництвом С.Ч. Боса в день прибуття комісії до Бомбею провів енергійну кампанію бойкоту британських товарів, яка, проте, не знайшла підтримки в інших частинах країни [Bose S.C. 1964, 147].

Кампанія бойкоту комісії Саймона досягла настільки широкого розмаху, що Саймон 7 лютого 1928 р. змушений був виступити з заявою, в якій запропонував індійським лідерам взяти участь у спільній конференції для обговорення спірних питань, але лідери більшості партій відхилили його пропозицію [The New York Times 1928, 12 February]. Тоді ліве крило зажадало від керівництва ІНК вдатися до рішучіших заходів і перетворити антисаймонівський рух на загальну кампанію громадянської непокори, розпочавши її з бойкоту британських товарів по всій Індії. Проте керівництво Конгресу відхилило цю вимогу, прагнучи використати рух народних мас лише для тиску на англійський уряд, щоб змусити його піти на переговори з індійськими лідерами про надання статусу домініону. З цього приводу С.Ч. Бос писав: "Абсолютно не викликає сумніву та обставина, що якби Робочий комітет насмілювався взяти керівництво рухом повністю до своїх рук, то він би випередив рух 1930 року на два роки, а призначення комісії Саймона було б початковим етапом такого руху" [Bose S.C. 1964, 147].

Щоб продемонструвати англійському уряду можливість створення під егідою ІНК широкої опозиції англійським властям, його керівництво вирішило скликати ще одну всепартійну конференцію. Ліве крило було не проти цього, але вимагало, щоб Конгрес на всепартійній конференції запропонував представникам інших партій визнати національною метою досягнення повної незалежності Індії, а також поставив питання про масову боротьбу за неї. Під натиском лівих керівництво ІНК змушене було лавірувати. Визнавши необхідність боротьби за досягнення повної незалежності, праві запропонували залишити це питання відкритим на розгляд всепартійної конференції, сподіваючись уникнути на ній прямої його постанови.

У лютому 1928 р. Робочий комітет Конгресу скликав всепартійну конференцію в Делі під головуванням М.А. Ансарі, яка засідала з великими перервами, й закінчила свою роботу лише в березні. На ній з промовою виступив Дж. Неру. Він запропонував делегатам конференції розробити конституцію

незалежної Індії, що передбачала б встановлення "демократичної соціалістичної республіки в Індії" [Nehru J. V.3. 1972a, 36-37]. Проте вони ухилилися від обговорення пропозиції Дж. Неру, зосередивши всю свою увагу на проблемі міжобщинних відносин. Цим була викликана незвичайна тривалість роботи конференції: її учасники провели 25 засідань, але, як зазначав кореспондент "Таймс", зайшли у безвихідь через суперечності щодо общинного питання [The Times 1928, 24 February].

Після Делійської конференції Дж. Неру виступив зі "Зверненням до молоді", яке було опубліковане в усіх провідних національних газетах [повний текст його див.: Nehru J. V.3. 1972a, 179-181]. Він закликав молоде покоління індійців боротися за свободу, незалежність, ліквідацію соціальної, економічної, кастової та інших видів нерівності. "Звернення" знайшло відгук в усіх куточках країни. На адресу Дж. Неру надійшло чимало листів [див.: Nehru J. V.3. 1972a, 183-184], що спонукало його звернутися з циркулярним листом до конгресистів, у якому викладалися основні положення "Звернення" й висувалася ідея створення організації для втілення їх у життя [Nehru J. V.3. 1972a, 183-185]. Проте ідею створення своєї організації не підтримали інші лідери лівого крила й Дж. Неру змушений був від неї тимчасово відмовитися.

Підготовку до скликання наступної конференції керівництво ІНК розпочало відразу ж після закінчення Делійської. Конгрес разом із іншими партіями створив щось на кшталт організаційного комітету для проведення нової конференції в Бомбеї. Для участі в ній запрошувалися партії, які визнавали необхідність бойкоту комісії Саймона й прагнули розробити конституцію на основі повністю відповідального уряду. Фактично це були ті ж самі партії, що брали участь у попередніх конференціях: Конгрес, Ліберальна федерація, Хінду Махасабха, Мусульманська ліга та ін. [Raghuvanshi 1959, 200].

У зв'язку з тим, що після Делійської конференції її учасники ухвалили рішення про розробку проекту спільної конституції, то він мав розглядатися в Бомбеї. Керівну роль у розробці проекту відігравали представники ІНК, серед яких перебували й діячі лівого крила. Завдяки їхнім зусиллям, питання про національну мету стало центральним під час обговорення найважливіших положень конституції. Ліві конгресисти запропонували включити до неї вимогу повної незалежності. Їм вдалося домогтися того, що представники Конгресу визнали незалежність кінцевою метою національно-визвольного руху, й запропонували зробити те ж саме іншим партіям. Але ті не погодилися. Під час бурхливих дебатів було ухвалене компромісне рішення, що проект складатиметься частинами, які влаштовуватимуть усіх, а спірні питання передаватимуться на розгляд Бомбейської всепартійної конференції, у тому числі й питання про національну мету. Згідно з цим рішенням і розпочалася розробка першої частини конституції – декларації прав. На початку квітня 1928 р. її опублікували [The Daily Herald 1928, 5 April]. Проте під час розробки інших частин конституції колишні суперечності спалахнули з новою силою, і робота над її проектом була призупинена.

Провал спроб домогтися створення спільного проекту конституції внаслідок об'єднання всіх політичних партій країни відкрив шлях іншій формі її

розробки. Ліве крило виступило з вимогою створення конституції виключно Конгресом без залучення інших партій, включивши до неї вимогу повної незалежності та деякі інші радикальні положення. Внаслідок великої агітаційної роботи, проведеної ним у місцевих конгресистських організаціях, ІНК за пропозицією лівих на початку квітня 1928 р. ухвалив рішення скликати провінційні конференції для обговорення положень майбутньої індійської конституції. Конференції відбулися в більшості провінцій і привернули до себе значну увагу. На деяких із них представники лівого крила були обрані на керівні посади й зуміли домогтися ухвали бажаних для них рішень. Так, Дж. Неру головував і виголосив велику промову на Панджабській конференції, проведеній однією з перших ще 11 квітня 1928 р. [див.: Nehru J. V.3. 1972a, 219-230; The Tribune 1928, 18 April].

Під час конференцій ліві розгорнули відкриту боротьбу проти правого керівництва ІНК, виступаючи за розробку конституції на основі повної незалежності. Незважаючи на те, що кілька конференцій висловилося за це, переважна більшість їх не дійшла згоди й конституційне питання перенесли на розгляд Бомбейської конференції. Проте значний ріст популярності гасла повної незалежності, що виявився під час роботи конференцій, змусив правих діячів лавірувати й виставляти себе також прихильниками незалежності або ж вдаватися до радикальної фразеології.

Про це, зокрема, свідчать кілька виступів правих діячів того періоду. Наприклад, Дж. Сен-Гупта в промові на засіданні Бенгальського провінційного комітету ІНК засудив призначення комісії Саймона й висловився на користь повної незалежності [The Times 1928, 19 April]. Він також підкреслив, що Індія ніколи не погодиться на те, щоб її майбутнє визначав англійський парламент. Проте замість призначення комісії Саймона Дж. Сен-Гупта вимагав скликання конференції круглого столу із представників Англії та Індії. Інший представник правого крила М. Неру в одному з публічних виступів висловився за повну незалежність і заявив про свою невіру в прагнення Британії надати Індії статус домініону. Характерно, що тут же він погоджувався із наданням свараджу всередині імперії, але лише в тому разі, якщо він буде таким, як у Канади та Австралії [The Daily Herald 1928, 2 May].

Подібні заяви правих породили в низах Конгресу певні ілюзії щодо справжніх намірів його керівництва. Разом із тим такі виступи робили непопулярним гасло статусу домініону й полегшували лівим пропаганду ідеї повної незалежності. Характерною стосовно цього була нарада свараджистів у Амрітсарі, присвячена поверненню до Англії комісії Саймона. Виступаючи на ній, Дж. Неру виклав точку зору лівого крила з питань про національну мету й конституцію Індії. Він підкреслив, що надання Індії статусу домініону є даремним актом, оскільки країна, як і раніше, залишиться під економічним гнітом Англії. Тому, заявив Дж. Неру, єдиний прийнятний політичний ідеал – це повна незалежність із обов'язковим відділенням від Англії. Далі він указав, що управління незалежної Індії має базуватися на соціалістичних засадах, а не на передачі влади з рук британської олігархії до рук індійської. Під тиском лівих амрітсарська нарада ухвалила резолюцію про те, що свараджистська партія має

домагатися незалежності Індії "усіма можливими засобами" [Заря Востока 1928, 15 травня]. Прийняття цього рішення викликало невдоволення серед частини конгресистського керівництва, яке вважало, що свараджистська нарада відступила від гандистського принципу ненасильства. Тому М.К. Ганді в різкій формі осудив її резолюцію, а президент панджабського провінційного комітету ІНК Е. Сінгх і голова його виконкому М. Сінгх на знак протесту проти цієї резолюції відмовилися від своїх посад. У заяві вони підкреслили, що нічого не мають проти рішення боротися за незалежність, але вказали: домагатися незалежності треба шляхом "мирної революції" [Заря Востока 1928, 15 травня].

Після цього можна було очікувати, що Конгрес під тиском лівих зверне особливу увагу не на скликання всепартійної конференції, а на організацію масової кампанії для досягнення незалежності. Проте ліві в цей час виявили певну слабкість і не виступили достатньо рішуче, як того вимагали обставини. Замість того, щоб виступити проти скликання в Бомбеї цієї конференції та згуртуватися з найрадикальнішими елементами в ІНК і поза ним, котрі підтримували рух за незалежність, ліві лідери підтримали керівництво партії й допомогли йому скликати її, маючи на меті внести до конституції пункт про повну незалежність Індії. Це полегшило М. Неру та іншим лідерам боротьбу проти сил, що виступали за незалежність, і дало змогу правим відкласти вирішення питання про масовий виступ на невизначений термін.

Замість нього для заспокоєння народного невдоволення Конгрес організував в Бардолі місцеву кампанію громадянської непокори під керівництвом Валлабхбая Пателя, яка закінчилася поразкою уряду, продемонструвавши керівництву ІНК необхідність переходу до кампанії загальної громадянської непокори [детально про неї див.: Desai M. 1929, 4-272]. Але на всепартійній конференції, що відбулася 19 травня 1928 р. у Бомбеї під головуванням президента Конгресу М.А. Ансарі, знову переважали міжобщинні суперечності й конференція, як і раніше, не змогла ухвалити будь-яке конкретне рішення [The Times 1928, 21 May]. Присутні на ній ліві конгресисти на чолі з Дж. Неру не стали вимагати негайного розгортання масової кампанії. Дж. Неру, побоюючись подальшого загострення протиріч, повністю підтримав позицію конгресистського керівництва, приділивши основну увагу пошукам виходу із глухого кута, що утворився на конференції внаслідок релігійно-общинних суперечок.

Після тривалих дискусій конференція все ж дійшла згоди про необхідність призначити із представників ІНК та інших провідних політичних партій країни комітет для розробки проекту індійської конституції та підготовки спеціальної доповіді з релігійно-общинного питання. До його складу увійшли М. Неру, А. Імам, Т.Б. Сапру, М.С. Ані, М.Р. Джаякар та інші представники правого крила індійського націоналізму. Головою комітету став М. Неру, тому він і отримав назву "комітет М. Неру", а подана ним доповідь – "доповіддю М. Неру". Вона мала розглядатися всепартійною конференцією до початку липня 1928 р. [Hull, Hist 1930, 15-16]. Така поспішність пояснювалася тим, що Декларація прав була розроблена раніше, склавши приблизно 1/3 конституції.

Зазначимо, що Дж. Неру та С.Ч. Бос, як генеральні секретарі ІНК, стали й секретарями комітету М. Неру. Вони, мабуть, сподівалися домогтися розробки комітетом такої конституції, яка відповідала б вимогам лівого крила. Хоча Дж. Неру щодо цього не мав особливих ілюзій. Він зазначав, що "цей змішаний комітет неминуче повинен був звести нашу мету до того, що називалося статусом домініону, а насправді являло собою навіть дещо менше", у той час як Дж. Неру вважав "абсолютно даремним розробляти подібні паперові конституції", коли "справжнє завдання полягало в завоюванні влади" [Неру 1955б, 191-192]. В інтерв'ю для преси 22 травня 1928 р., підбиваючи підсумки всепартійної конференції в Бомбеї, Дж. Неру заявив, що метою національно-визвольного руху може бути тільки повна незалежність, і висловив свою думку, що англійські правлячі кола не підуть на поступки вимогам націоналістів [повний текст інтерв'ю див.: Nehru J. V.3. 1972a, 40-42]. Але вся подальша діяльність Дж. Неру та лівого крила ІНК показала, що в них все ж були певні надії, пов'язані з роботою комітету М. Неру.

§ 2.3. Боротьба в Конгресі навколо доповіді М. Неру

Призначення комітету М. Неру збіглося з поверненням до активної політичної діяльності М.К. Ганді. Він відразу ж взяв активну участь у засіданнях Робочого комітету ІНК, скликаного напередодні Бомбейської всепартійної конференції для розгляду питання про представництво на ній лідерів Конгресу [The Times 1928, 22 May]. Очікувалася присутність Махатми також на самій конференції і багато хто сподівався, що завдяки йому конференція зуміє вийти з глухого кута. Але М.К. Ганді вважав за краще залишитися осторонь, хоча й схвалив призначення комітету М. Неру. Напередодні Бомбейської конференції М.К. Ганді в його ашрамі на березі річки Сабарматі відвідав С.Ч. Бос. Він висловив йому прохання лівих поновити активну політичну діяльність та очолити рух за незалежність, але Махатма відмовився, посилаючись на те, що нібито не помітив ознак готовності народу до боротьби [Murthi M.V.R. 1958, 55].

Така позиція М.К. Ганді, який залишався безперечним лідером національно-визвольного руху народів Індії, надала впевненості діям правих і значною мірою послабила опір лівих. Тому праві, користуючись підтримкою М.К. Ганді, майже не мали опозиції з боку лівих під час роботи над розробкою проекту індійської конституції. Дж. Неру та С.Ч. Бос у цей час вирішили зосередити всю свою увагу на підготовці народу до масової кампанії громадянської непокорі, початок якої планувався на перші місяці 1929 р.

З цією метою у травні-липні 1928 р. лідери лівих здійснили кілька пропагандистських поїздок по країні, надаючи увагу передусім виступам перед робітниками, селянами, молоддю. Значну увагу привернули відвідини С.Ч. Боса провідних центрів Індії, головне завдання якого полягало в залученні якомога більшої кількості молоді до антиколоніальної боротьби. В його виступах засуджувалася ідея статусу домініону й підкреслювалася необхідність боротьби за повну незалежність. Це широко висвітлювала націоналістична преса на чолі з "Бомбей кронікл", яка описувала кожний виступ С.Ч. Боса з усіма подробицями

[див.: The Bombay Chronicle 1928, 14, 15, 16 June]. А Дж. Неру, в свою чергу, відвідав кілька міст і сільських районів. У своїх промовах він також звертав увагу на соціальні та економічні проблеми [Nehru J. V.1. 1964a, 151-155; V.3. 1972a, 42, 234-245]. Зокрема, Дж. Неру висунув гасло націоналізації землі та ліквідації економічної нерівності в індійському селі [Nehru J. V.3. 1972a, 246-248].

Поїздки лідерів лівих по країні збільшили їхню популярність у народі та сприяли залученню до національно-визвольного руху політично відсталих районів Індії. Разом із тим, отримавши підтримку народних мас, Дж. Неру та С.Ч. Бос змогли рішучіше виступити під час обговорення конгресистами основних положень доповіді М. Неру, вимагаючи включення до неї пункту про повну незалежність Індії. Але М. Неру та іншим представникам очолюваного ним комітету, за підтримки М.К. Ганді, вдалося відстояти статус домініону. Напередодні публікації доповіді М. Неру праве крило зуміло домогтися обрання М. Неру президентом чергової сесії в Калькутті та ІНК на 1929 рік, сподіваючись таким чином зміцнити своє становище. Обрання президента також супроводжувалося гострою дискусією в лавах Конгресу [див., наприклад: A Bunch... 1958, 58-62].

Доповідь М. Неру була опублікована 14 серпня 1928 р. [детально див.: Indian Constitutional... V.3. 1948, 170-175; Nehru M. 1928]. Основні її положення наводилися у провідних націоналістичних газетах [див.: Forward 1928, 15 August; The Bombay Chronicle 1928, 15 August; The Hindu 1928, 21 September], британська преса теж приділила цій доповіді значної уваги [див.: The Daily Telegraph 1928, 18 August; The Manchester Guardian 1928, 15 August; The Times 1928, 15, 18 August, 7 September]. У вступі до неї говорилося, що хоча серед індійських політичних діячів є чимало прихильників незалежності, але все ж таки мінімальною вимогою всіх національних партій і лідерів є статус домініону. Тому для досягнення згоди між ними укладачі доповіді взяли за основу статус домініону. У вигляді поступки лівим конгресистам зазначалося, що ІНК у цілому або окремі його члени, погодившись зі статусом домініону, мали право продовжувати боротися за повну незалежність.

Доповідь М. Неру передбачала створення індійської федерації із провінцій та князівств. Законодавча влада мала належати виборному двопалатному парламенту, що складався б із сенату й палати представників. Залишалися повноваження генерал-губернатора, який призначався англійським королем. Він мав право розпустити індійський парламент і не скликати його протягом шести місяців до виборів нового. Уряд підпорядковувався парламенту й ніс перед ним колективну відповідальність. Провінції, створені на основі мовної спільності населення, користувалися правом самоврядування. За англійцями зберігалися права лише в галузі зовнішньої політики та оборони індійської держави. Англійським колоніальним службовцям передбачалася виплата значних пенсій та різноманітних грошових компенсацій. Вводилася митна автономія.

Доповідь також передбачала встановлення рівності усіх індійців перед законом і надання їм права на свободи: свободу слова, висловлювання думки в пресі й публічно, свободу зібрань, об'єднань, професій, підприємництва, особисту свободу. Вводився й ряд обмежень на свободи, коли вони вступали в протиріччя з

"громадським порядком". При цьому підкреслювалося, що визнається право власності й проголошувалося, що ніхто не може бути позбавлений свободи й майна поза законом. У доповіді відводилося місце й положенням, спрямованим проти релігійної та кастової дискримінації. Усім громадянам вільної Індії, незалежно від кастової належності та віросповідання, надавалося право навчатися, обіймати різні державні посади й брати участь у громадському житті.

Всепартійна конференція відбулася в Лакхнау 28-30 серпня 1928 р. У ній взяли участь представники Конгресу, Ліберальної федерації, Хінду Махасабхи, Халіфатського комітету, Сикхської ліги та інших політичних партій і організацій. М.К. Ганді в роботі конференції участі не брав. Головував президент ІНК М.А. Ансарі, який висловив щире подяку комітету М. Неру за проведену роботу й дав високу оцінку його доповіді. Його підтримали такі представники Конгресу та інших партій: Л.Л. Рай, А.К. Азад, М.М. Малавія, Ш. Алі, А. Безант, С. Найду. Потім лідер Націоналістичної партії М.М. Малавія запропонував резолюцію, яка повністю схвалювала основні положення доповіді М. Неру. Її активно підтримав лідер поміркованих Т.Б. Сапру, один зі співавторів доповіді М. Неру [Dwarkanadas 1966, 337-338].

Проти резолюції М.М. Малавії та доповіді М. Неру виступили ліві конгресисти, які не бажали поступатися з питання незалежності. Вони вимагали, щоб конференція залишила питання про національну мету відкритим, надавши кожному з її учасників повну свободу дій: ІНК міг би визнавати своєю метою незалежність, а помірковані партії та угруповання – статус домініону. "Але мій батько, – зазначав Дж. Неру, – дуже близько сприймав до серця доповідь комітету і не хотів нічим поступатися, а можливо, й не міг цього зробити за обставин, що склалися. Через це наша група делегатів – прихильників незалежності (а вона була досить численною) – попросила мене виступити на конференції з заявою від її імені та повністю відмежуватися від усього, що принижувало нашу мету, – досягнення незалежності" [Неру 1955б, 192]. При цьому, однак, виявилася непослідовність лівих. Вони заявили, що не будуть перешкоджати роботі конференції, оскільки, за словами Дж. Неру, не хотіли завадити врегулюванню нею релігійно-общинного питання [Неру 1955б, 192].

У заяві, зачитаній Дж. Неру, говорилося, що ліве крило не може схвалити конституцію, яка ґрунтується на статусі домініону. Воно виступає проти резолюції, що схвалює й рекомендує конференції затвердити доповідь М. Неру. Разом із тим Дж. Неру ще раз наголосив, що ліві не будуть перешкоджати роботі конференції, але відмежовуються від резолюції М.М. Малавії та заявляють про своє прагнення боротися за повну незалежність Індії [India's... V.2. 1965, 278-282].

Більш різко проти резолюції М.М. Малавії та самої доповіді М. Неру виступив С. Айенгар. Він вимагав включення до доповіді М. Неру пункту про визнання головною метою національно-визвольного руху повної незалежності країни, погрожуючи організувати в Мадрасі (він був лідером конгресистів Мадрасу) масові демонстрації на підтримку вимоги повної незалежності. С. Айенгар також заявив, що якщо Конгрес на щорічній сесії підтримає гасло статусу домініону, то він створить нову партію для боротьби за незалежність [The Daily Telegraph 1928, 28 August]. За повну незалежність проти статусу

домініону в своїх виступах висловилися С.Ч. Бос і С. Кітчлу. Все ж, незважаючи на протидію прихильників незалежності, доповідь М. Неру була схвалена, ставши проектом конституції Індії [The Times 1928, 31 August].

Зазнавши поразки на Всепартійній конференції, ліві націоналісти вирішили створити організацію, основною метою якої була б боротьба за повну незалежність Індії. 30 серпня 1928 р. у Лакхнау вони заснували Лігу незалежності Індії. До неї спочатку ввійшли всі ті, хто підписав на Всепартійній конференції заяву про незалежність. Відразу ж у різних районах країни виникли місцеві Ліги. Восени 1928 р. вони вже діяли у Бомбеї, Бенгалі, Панджабі, Андхрі, Тамілнаді. Спочатку Ліги не мали якоїсь програми крім прагнення боротися за політичну незалежність, але в листопаді 1928 р. було проголошено створення Всеіндійської ліги незалежності й тоді ж вона прийняла свою програму [детально про Лігу незалежності див.: Чувпило О.О. 19786, 22-29].

Створення Ліги незалежності стало проявом глибокого невдоволення, що охопило ІНК у зв'язку з фактичною відмовою керівництва партії втілювати в життя рішення Мадраської сесії. Його висловлювали не тільки рядові конгресисти, а й багато провінційних комітетів. Кількість прихильників незалежності неухильно зростала. Це змушені були відзначати й представники правого крила Конгресу. Так, М. Неру в листі до А. Безант від 30 вересня 1928 р. з тривогою писав, що кількість його прихильників зменшується, а кількість прихильників незалежності зростає величезними темпами, чому значною мірою сприяє діяльність його сина – Дж. Неру [A Bunch... 1958, 63-67].

Дійсно, Дж. Неру тоді розгорнув широку пропаганду серед конгресистів, студентів, молоді та в пресі. Він засуджував згоду керівництва ІНК зі статусом домініону, критикував окремі положення доповіді М. Неру, зокрема, статус домініону, збереження князівств, феодальної власності на землю, зневагу інтересів найбільш вразливих верств населення, вказував на необхідність поліпшення становища робітників і селян, вимагав ліквідації соціальної та економічної нерівності, підкреслював, що Індія не зможе здобути свободу без широкої участі в національно-визвольному русі промислових і сільськогосподарських робітників [Nehru J. V.1. 1964a, 121-129; V.3. 1972a, 61-63, 69-73, 188-201, 251-263]. Дж. Неру також продовжував розробку програми Ліги незалежності та займався організацією місцевих Ліг. Він написав тимчасовий статут Ліги незалежності, який поширювався в провінціях, ставши своєрідним маніфестом прихильників незалежності [Nehru J. V.3. 1972a, 67-68]. Одним із перших Дж. Неру створив на своїй малій батьківщині у Сполучених провінціях Лігу незалежності, котра згодом ухвалила радикальну програму [див.: Nehru J. V.3. 1972a, 287].

Одночасно з великою пропагандистською роботою серед мас лідери лівих розгорнули активну боротьбу з правими під час засідань керівних органів ІНК, висловлюючи свою незгоду з позицією партійного керівництва. Так, на засіданні Підготовчого комітету, скликаного 7 вересня 1928 р. для затвердження на посаду президента Конгресу кандидатури М. Неру, С. Айєнгар вимагав відмови партії від статусу домініону та визначення її метою повної незалежності. Він, зокрема, твердив, що визнання "статусу домініону метою національно-визвольного руху є своєрідним самогубством для індійського народу, оскільки статус домініону

ніколи не буде тотожним повній незалежності" [Sharma J.S. 1959, 511; The Tribune 1928, 9 September].

Із подібною вимогою ліве крило виступило й на засіданні Робочого комітету ІНК, скликаного на початку вересня 1928 р. для розгляду ухваленої Всепартійною конференцією в Лакхнау доповіді М. Неру. Суперечності набули такої гостроти, що Дж. Неру та С.Ч. Бос подали у відставку з посади генеральних секретарів партії, пославшись на те, що вони є засновниками Ліги незалежності [The Bombay Chronicle 1928, 4 September]. "Але Робочий комітет не прийняв моєї відставки, – згадував Дж. Неру, – заявивши мені, а також С. Босу, який подав у відставку під тим же приводом, що ми можемо продовжувати свою діяльність у Лізі, не вступаючи в будь-яке протиріччя з політикою Конгресу" [Неру 1955б, 193]. Після тривалих умовлянь правих Дж. Неру та С. Бос погодилися залишитися на своїх посадах, а Робочий комітет зумів затвердити прийняття Конгресом доповіді М. Неру.

Незважаючи на поразку, ліве крило посилило боротьбу, оскільки останні місяці 1928 р. проходили під знаком подальшої радикалізації народних мас. Стурбоване таким перебігом подій, керівництво ІНК усі свої зусилля спрямувало на організацію кампанії захисту доповіді М. Неру та висунутої ним вимоги – статусу домініону. Під його егідою в більшості міст спочатку були створені комітети підтримки доповіді М. Неру, а потім із жовтня по грудень для її схвалення на місцях проводилися всепартійні конференції. Проте конгресистське керівництво не досягло поставленої мети: більшість місцевих комітетів ІНК і всепартійні конференції окремих провінцій (Делі, Андхри, Бомбею, Бенгалу та ін.) висловилися за повну незалежність [див.: The Bombay Chronicle 1928, 20 October; The Hindu 1928, 27 September, 1, 11, 15 October].

Тоді, для того, щоб переконати рядових конгресистів та індійську громадськість у можливості поєднання гасла статусу домініону з гаслом Мадраської сесії про боротьбу за повну незалежність, керівництво Конгресу залучило до участі в агітаційній кампанії на захист доповіді М. Неру націоналістичну пресу. Газети "Бомбей кронікл", "Хінду" та "Трібюн" присвячували проекту нової конституції цілі шпальти. Газета "Бомбей кронікл", наприклад, писала, що прихильники незалежності мають схвалити доповідь М. Неру, оскільки вона не суперечить їхнім ідеалам [The Bombay Chronicle 1928, 20, 21 October]. "Хінду" наполегливо переконувала підтримати конституцію М. Неру в ім'я національної єдності [The Hindu 1928, 22 October]. До кампанії також підключилися легендарні національні лідери, включаючи й М.К. Ганді. Так, підтримуючи доповідь М. Неру, М.К. Ганді заявив кореспондентам газет: "Для мене статус домініону означає незалежність" [The Hindu 1928, 3 November].

Агітаційна кампанія, розв'язана конгресистським керівництвом на захист статусу домініону, хоч і досягла певних успіхів, все ж загалом не виправдала тих великих надій, які на неї покладалися. Англійська преса, навпаки, відзначала успіхи лівих і звертала увагу на послаблення впливу правого крила на чолі з М. Неру, який, за словами кореспондента "Дейлі Телеграф", здійснював героїчні зусилля, щоб не допустити розколу партії [The Daily Telegraph 1928, 25 October]. Вочевидь це проявилось на засіданні ВІККу, проведеного в Делі 3 листопада

1928 р. під головуванням М.А. Ансарі. ВІКК зібрався для розгляду рішень всепартійної конференції в Лакхнау та доповіді М. Неру. На ньому знову постало головне питання про повну незалежність. Ліве крило категорично виступило проти статусу домініону. Його лідери в своїх виступах різко критикували політику партійного керівництва й наполягали розпочати активну боротьбу за повну незалежність [The Manchester Post 1928, 5 November; The Times 1928, 5 November].

Найбільшу увагу присутніх привернув виступ Дж. Неру, який закликав Конгрес зробити вибір між "революційним підходом, що передбачав докорінні перетворення нашого політичного й соціального устрою, та реформістськими цілями й методами ..." [Неру 1955б, 195]. Проти нього виступив ветеран визвольного руху Л.Л. Рай, який піддав критиці основні положення промови Дж. Неру. Розгорнулася напружена боротьба, під час якої правим довелося застосувати весь свій арсенал маневрування, щоб домогтися ухвали запропонованої ними головної резолюції ВІККу. Вона повністю схвалювала рішення Всепартійної конференції в Лакхнау та доповідь М. Неру. Після тривалої двогодинної дискусії резолюція з великими труднощами була проведена незначною більшістю голосів [The Times 1928, 5 November].

Відразу ж після засідання ВІККу ліві конгресисти скликали в Делі перший з'їзд Ліги незалежності, на якому ухвалили рішення про створення всередині ІНК Всеіндійської ліги незалежності, затвердили її програму та обрали керівні органи. Програма, розроблена Дж. Неру, передбачала досягнення Індією повної національної незалежності на основі ненасильницьких методів, встановлення республіканського правління, надання індійському народу широких демократичних прав, націоналізацію провідних галузей промисловості, ліквідацію феодалських пережитків на селі, значне поліпшення становища трудящих і встановлення релігійної та кастової рівності. З'їзд обрав керівний орган Ліги – Тимчасову раду кількістю 13 чол. Президентом її став С. Айєнгар, генеральними секретарями – Дж. Неру та С.Ч. Бос, а скарбником – Ш.П. Гупта [документи Всеіндійської ліги незалежності див.: Nehru J. V.1. 1965, 183; V.3. 1972а, 74-78, 281-292; The Hindu 1928, 6 November; The Monitor 1928, 7 November].

Згуртувавши навколо себе радикально настроєних прихильників незалежності з лав ІНК, Всеіндійська ліга незалежності очолила їхню боротьбу проти прибічників статусу домініону. Після її створення Дж. Неру, С.Ч. Бос, С. Айєнгар, С. Кітчлу та інші лідери лівих на протипагу агітаційній кампанії, розв'язаній керівництвом Конгресу на користь статусу домініону, розгорнули пропаганду основних положень програми Ліги серед масових організацій, прагнучи залучити на свій бік якомога більше патріотів. Привертають увагу численні виступи Дж. Неру, в яких він не обмежувався лише пропагандою ідей незалежності, а й висловлювався за побудову в Індії суспільства соціалістичного зразка [див.: Nehru J. V.1. 1964а, 53-61; V.3. 1972а, 201-214, 263-266]. Він так писав про свою діяльність у той час: "Я скрізь говорив про політичну незалежність і соціальну свободу, підкреслюючи, що досягнення однієї з них є кроком на шляху до здійснення іншої" [Неру 1955б, 202].

Наприкінці 1928 р. ліве крило ІНК вже отримало підтримку значної кількості масових організацій, користувалося чималим впливом у провінційних комітетах і зуміло збільшити свою чисельність і популярність. Навпаки, М. Неру поступово втрачав свій авторитет серед конгресистів. Не вірячи в успіх на щорічній сесії та в можливість затвердження метою Конгресу статусу домініону, М. Неру вирішив відмовитися від посади президента партії. М.К. Ганді й праві доклали чимало зусиль, намагаючись переконати його в зворотному. Лише коли за наполяганням М.К. Ганді було проведено опитування серед провінційних комітетів ІНК і 13 з них висловили повну довіру М. Неру, він змінив своє рішення, погодившись бути президентом сесії та Конгресу в 1929 р. [The Times 1928, 5 December].

Напередодні щорічної сесії в Калькутті проводилася ще одна всепартійна конференція, скликана керівництвом ІНК для остаточного схвалення доповіді М. Неру, оскільки комітет М. Неру розробив до неї доповнення, що торкалися спірних питань релігійно-общинних відносин. Вона розпочала свою роботу 22 грудня 1928 р., а закінчила її лише 1 січня 1929 р. [матеріали всепартійної конференції в Калькутті детально див.: The Proceeding... 1928, 5-149]. Незадовго до її відкриття віце-король Індії лорд Ірвін [про нього детально див.: Gopal S. 1957], звертаючись до членів Асоціації європейців, рішуче відмовив надати Індії незалежність, але натякав на можливість введення у майбутньому обмеженого статусу домініону [Indian Constitutional... V.3. 1948, 175-177]. Це надало впевненості його прихильникам, які сподівалися, що англійці підуть на поступки, погодившись із найважливішими положеннями доповіді М. Неру.

На Всепартійній конференції розгорнулася гостра боротьба під час обговорення двох питань: національної мети та міжобщинних відносин [детально див.: The Proceeding... 1928, 38-149]. Представник правого крила Конгресу Дж. Сен Гупта запропонував резолюцію, яка схвалювала доповідь М. Неру в остаточному варіанті. Її підтримали А. Безант, Б.Ч. Пал, Ч.Р. Рамасвами Айер та інші представники правого крила індійського націоналізму. Проти схвалення доповіді М. Неру та за внесення до неї суттєвих змін і поправок виступили прихильники незалежності Індії та представники релігійних общин. Від імені прихильників незалежності з заявою виступив С. Айенгар. У ній засуджувалася згода більшості учасників конференції зі статусом домініону й підкреслювалося, що борці за незалежність відмежовуються від доповіді М. Неру, оскільки її схвалення змушує їх погодитися зі статусом домініону. Крім С. Айенгара заяву підписали Дж. Неру, С.Ч. Бос, С. Сатьямурті та ін. Редактор збірника матеріалів всепартійної конференції твердив, що її підписало 115 делегатів, які представляли не тільки ІНК, а й інші індійські партії [The Proceeding... 1928, 118-120]. Зазначимо, що прихильники незалежності не виступили проти інших положень доповіді М. Неру й не внесли до неї більше ніяких поправок. Після тривалих дебатів конференція більшістю голосів ухвалила резолюцію Дж. Сен Гупти, що схвалювала доповідь М. Неру.

Конференція ще не завершила свою роботу, коли в Калькутті відкрилася чергова 43-я сесія Конгресу. До столиці Бенгалу прибуло 6 тис. делегатів від комітетів ІНК окремих провінцій і національних районів Індії та понад 20 тис.

гостей. Було влаштовано огляд загонам волонтерів Конгресу. Проте вже під час засідання Підготовчого комітету й на сесії виявилися серйозні розбіжності між лідерами ІНК із нагальних питань визвольного руху [детально див.: *The Hindu* 1929, 5, 9 January]. Відкриваючи вищий форум партії, М.К. Ганді заявив: "Це не є таємницею, що серед нас існують різні точки зору стосовно тієї позиції, яку мають зайняти конгресисти щодо історичного рішення всепартійного комітету, котрий схвалив доповідь М. Неру" [Tendulkar V.2. 1951, 439].

Ніби продовжуючи промову М.К. Ганді, президент Конгресу М. Неру в зверненні до делегатів [див.: *Congress Presidential... 1934, 853-883*] виклав своє бачення національної мети та засобів її здійснення, а потім закликав присутніх схвалити його доповідь і голосувати за статус домініону. Намагаючись послабити суперечності, керманіч конгресистів запевнив лівих, що він не проти незалежності, якщо англійці підуть на поступки з цього питання. Але, підкреслив М. Неру, статус домініону – єдина основа згоди всіх партій, оскільки більшість із них не йшли далі статусу домініону. Глава партії запропонував на розгляд сесії програму на майбутнє, яка була спрямована на досягнення свараджу. Вона передбачала об'єднання всіх партій під прапором Конгресу, активізацію пропаганди міжобщинної єдності, особливо на селі, роботу серед недоторканих та інших відсталих верств населення, організацію промислових і сільськогосподарських робітників, популяризацію кхаддару та бойкот іноземного одягу, проведення кампаній проти застарілих звичаїв, зокрема тих, які принижували гідність індійських жінок (обряд саті, заборона вдруге виходити заміж тощо), активізацію боротьби з пияцтвом і вживанням наркотиків, популяризацію діяльності ІНК серед народу за допомогою засобів масової інформації [C*ongress Presidential... 1934, 878-879*].

Однак проти подібної програми висловилися робітники провінції Бенгал, яка тоді за економічними показниками значно випереджала інші індійські регіони. Перед будинком Конгресу відбулася демонстрація 50 тис. робітників Калькутти, що несли національні прапори, з вимогою до провідної індійської партії боротися за незалежність і поліпшення становища трудящих Індії [F*orward* 1928, 30 December; *The Daily Telegraph* 1928, 29 December]. Ця демонстрація – один із найзначніших політичних виступів трудящих – значною мірою сприяла вимогам лівого крила боротися за повну незалежність.

Ще на засіданні ВІККу 26 грудня 1928 р. Дж. Неру знову виступив проти ідеї статусу домініону, заявивши, що справжньої свободи не може бути доти, доки Індія перебуватиме в складі Британської імперії. З такою ж заявою він звернувся й до сесії. Його підтримав С.Ч. Бос, який підкреслив, що "свободу слід проголосити в ясній та однозначній формі" [T*he Indian Review* 1929. V.30. № 1, 32, 37]. Коли М.К. Ганді запропонував свою резолюцію про схвалення Конгресом доповіді М. Неру, С.Ч. Бос від імені лівого крила висунув до неї поправку, яка вимагала повної незалежності. Пропонуючи її, він сказав, що доповідь М. Неру повністю неприйнятна для представників лівого крила [B*ose S.C.* 1962, 41-44]. У поправці С.Ч. Боса зазначалося: "Конгрес залишається вірним рішенням Мадраської сесії, яка проголосила національною метою повну незалежність народів Індії, і вважає,

що справжньої свободи не може бути доти, доки з Британією не будуть розірвані всі зв'язки" [The Indian Review 1929. V.30. № 1, 36].

Внаслідок цього розгорілася настільки гостра боротьба між прихильниками незалежності й статусу домініону, що "Таймс" уже в котре знову передрікала розкол Конгресу [The Times 1928, 27 December]. І все ж його досвідчене керівництво та М.К. Ганді зуміли повести партію за собою. Поправка С.Ч. Боса була відхилена 1350 голосами проти 973 [Bose S.C. 1962, 16]. Сесія ухвалила компромісну резолюцію М.К. Ганді. У ній наголошувалося, що ІНК схвалить проект індійської конституції за умови, якщо він буде прийнятий британським парламентом не пізніше 31 грудня 1929 р. Якщо ж цей проект ним не буде прийнятий чи буде відхилений у визначений термін, то Конгрес організує масову кампанію ненасильницького неспівробітництва, закликавши країну до відмови від сплати податків і до інших заходів, котрі він вважатиме за необхідні [Sitaramayya V.1. 1946, 329].

Сесія також ухвалила й резолюції, запропоновані лівими конгресистами: про воєнну небезпеку, про підтримку боротьби китайського народу проти імперіалізму, про призначення Робочим комітетом представників ІНК для участі у другому конгресі Антиімперіалістичної ліги та про скликання Конгресом першої сесії Федерації азійських країн. Одностайно були схвалені запропоновані М.К. Ганді резолюції про бойкот іноземного одягу й британських товарів і про неучасть членів ІНК в офіційних урядових церемоніях та урочистостях [India's ... V.2. 1965, 184, 293].

Закриваючи Калькуттську сесію, М. Неру розцінив її рішення як великий успіх конгресистського керівництва в боротьбі з лівим крилом. Наступного дня він виступив із заявою, в якій підбив підсумки боротьби між правими й лівими. Відзначивши важливість ухваленої Конгресом головної резолюції, насамперед для його керівництва, М. Неру попереджував: "Лихо тому, хто не врахує уроків сесії. Британський уряд має негайно піти назустріч вимогам Конгресу, якщо він хоче уникнути серйозних ускладнень. Якщо надії індійського народу не виправдаються й країна не отримає прав домініону, то індійський народ не задовольниться нічим, крім повної незалежності" [Архивб... Ф. 22. 1929. Д-10, № 43]. Підбиваючи підсумки сесії в Калькутті, М.К. Ганді заявив, що він, як і раніше, не бачить різниці між статусом домініону та повною незалежністю, а також не розуміє тих, хто вбачає різницю між цими двома формами політичного устрою. "Якщо розроблений М. Неру проект конституції буде втілений у життя, то ми станемо творцями власної долі", – підкреслив він [Архивб... Ф. 22. 1929. Д-10, № 43].

Проте зовсім по-іншому розцінили підсумки Калькуттської сесії представники лівої течії. С.Ч. Бос писав, що сесія в Калькутті була кроком назад, якщо порівнювати її з Мадраською сесією. Напередодні її відкриття президент ІНК М. Неру був зустрінутий з захопленням, – зазначав С.Ч. Бос, – але коли він покидав залу засідань після її закриття, то кожне обличчя виражало розчарування. Компромісна резолюція, ухвалена сесією, на думку С.Ч. Боса, прирікала Конгрес на бездіяльність протягом усього 1929 р., а резолюцію про боротьбу за повну незалежність, затверджену Лахорською сесією наприкінці 1929 р., необхідно було

ухвалити не пізніше, ніж на Калькуттській сесії [Bose S.C. 1964, 158]. Дж. Неру розцінив Калькуттську резолюцію як відступ від ідеї незалежності, але зазначив, що вона була необхідною тому, що змогла попередити розкол ІНК, зберігши єдність його лав для боротьби, яка розпочалася в 1930 р. [Неру 1955б, 206].

Що ж до британської преси, то деякі газети навіть не робили спроби приховати своє презирство до "збіговиська політиканів" і його постанов, називаючи ультимативну частину резолюції Калькуттської сесії блефом, на який не варто звертати уваги. Незважаючи на це, провідні англійські часописи рясніли повідомленнями про хід роботи Калькуттської сесії, детально висвітлювали ухвалені нею рішення, давали характеристики лідерам ІНК, особливо М.К. Ганді, М. Неру, Дж. Неру, С.Ч. Босу та С. Айєнгару [див., наприклад: The Daily Telegraph 1928, 27, 28, 29 December; The Manchester Guardian 1928, 29 December; The Manchester Post 1928, 29 December; The Times 1928, 27, 28, 29, 31 December; 1929, 1 January].

Таким чином, боротьба в Конгресі навколо доповіді М. Неру завершилася тим, що керівники партії та М.К. Ганді, які значно втратили престиж в очах широких верств народних мас прийняттям Бардольської резолюції у 1922 р., наприкінці 20-х років знову опинилися на чолі визвольного руху народів Індії, що переживав період піднесення. Ліве крило не змогло домогтися прийняття Конгресом його найважливішої вимоги – про необхідність боротьби за повну незалежність Індії, хоча й користувалося чималим авторитетом у партії та в країні. ІНК схвалив розроблену представниками поміркованого крила індійського націоналізму доповідь М. Неру, яка ґрунтувалася на вимозі надання Індії статусу домініону. Ультимативна резолюція Калькуттської сесії свідчила, що керівництво ІНК прагнуло отримати поступки від англійців конституційним шляхом, не залучаючи до боротьби широкі народні маси. Разом із тим це була спроба збереження народного руху під своїм контролем, намір керівництва ІНК вдатися до масового руху в разі відмови колонізаторів задовольнити вимоги націоналістів, викладені в доповіді М. Неру.

§ 2.4. Загострення боротьби в Конгресі з питання завоювання повної незалежності Індії

Після завершення роботи сесії в Калькутті керівництво Конгресу 3 січня 1929 р. скликало засідання Робочого комітету, на якому обговорювалася висунута М. Неру в президентській промові програма діяльності партії на 1929 рік. Із промовою виступив М.К. Ганді. Він підтримав програму М. Неру, але вказав на необхідність сконцентрувати зусилля конгресистів переважно на проведенні кампанії бойкоту іноземного одягу й запропонував Робочому комітету розглянути план бойкоту іноземного одягу, головним пунктом якого було поширення кхаддару [Datta V.2. 1957, 13-14]. Незадоволені цим, представники лівого крила вимагали активізації масової боротьби. Вони наполягали, щоб ІНК розгорнув широку антибританську кампанію, розпочавши її одночасно з останнім візитом комісії Саймона. Під тиском лівих Робочий комітет відклав розгляд плану бойкоту іноземного одягу на своє лютневе засідання, а натомість ухвалив рішення

спочатку організувати ефективний бойкот комісії Саймона. Виконуючи його, ІНК знову очолив масову антисаймонівську кампанію. Вже 12 січня 1929 р. комісія Саймона, прибувши до Калькутти, була зустрінута великою демонстрацією протесту, організованою Конгресом [Sharma J.S. 1959, 513].

Цим самим створювалися реальні передумови для перетворення руху бойкоту комісії Саймона на початок масової антианглійської кампанії по всій країні. Проте керівництво ІНК не відмовилося від своїх планів досягти угоди з колоніальним урядом, сподіваючись домогтися від нього бажаних поступок і прийняття доповіді М. Неру. Налякані зростанням народних виступів, власті теж намагалися загравати з поміркованими й правими силами національно-визвольного руху, даючи зрозуміти, що не виключена можливість надання Індії статусу домініону. Вони прагнули встановити співробітництво націоналістів із комісією Саймона нібито з метою розробки прийнятної для обох сторін конституції Індії. Таку думку висловив у промові 28 січня 1929 р. на відкритті сесії Центральних законодавчих зборів віце-король Індії лорд Ірвін [Has Congress... 1943, 46].

Керівництво ІНК відразу ж виступило з заявою, в якій промова віце-короля розцінювалася досить-таки схвально й висловлювалася надія на швидке розв'язання індійської проблеми шляхом двосторонніх переговорів. Коментуючи промову Ірвіна, президент ІНК М. Неру заявив: "Двері для переговорів все ще залишаються відкритими. Ще досить часу для обміну думками на умовах, почесних для обох сторін" [Sharma J.S. 1959, 513]. Його повністю підтримав М.К. Ганді, який висловився за припинення масових дій і зосередження зусиль виключно на конструктивній програмі. Виступаючи 30 січня 1929 р. перед студентами Ахмедабаду, він вказав на даремність масових виступів, зокрема, мітингів і демонстрацій, а натомість закликав молодь повністю присвятити себе виконанню конструктивної програми, звернувши головну увагу на прядіння (чаркху) й ткацтво (кхаддар) [Sharma J.S. 1959, 513].

Проте скрізь швидкими темпами наростав визвольний рух: проводилися антисаймонівські демонстрації, кампанії протесту, масові бойкоти тощо. За цих умов лідери лівого крила, зайняті організацією демонстрацій і кампаній, виступили з пропозицією розпочати по всій Індії масову боротьбу за незалежність, не чекаючи відповіді англійців на вимоги націоналістів, що містилися в доповіді М. Неру. Виступаючи на демонстрації в Аллахабаді 12 лютого 1929 р., Дж. Неру заявив, що наближається момент "якщо не розвалу Британської імперії, то, принаймні, великих потрясінь для неї", і що найближчим часом вся Індія має прийти в рух. "1929 рік нагадує мені 1919 рік, – сказав він, – настав час діяти" [Архивб ... Ф. 22. 1929. Д-10, № 43].

За вимогою лівого крила керівництво ІНК скликало в Делі 17-19 лютого 1929 р. ще одне засідання Робочого комітету для обговорення питання про організацію масової боротьби. Воно показало його прагнення зосередити всі сили не на організації масового руху за незалежність, а навпаки, на тому, щоб якомога швидше ліквідувати спалахи народного невдоволення й повернути його в безпечне русло. Під час обговорення питання про початок масового руху М.К. Ганді, який боявся рецидивів дикого насильства юрби, на кшталт подій у

Чаурі-Чаура в 1922 р., подав Робочому комітету розроблений ним раніше план бойкоту іноземного одягу, розцінивши його як єдиний ефективний засіб ведення масової боротьби. Він був схвалений, а всі пропозиції про активізацію народного руху – відхилені. План бойкоту іноземного одягу передбачав: збір волонтерами Конгресу іноземного одягу для його публічного спалення, організацію в широких масштабах пропаганди бойкоту іноземного одягу, поширення кхаддару, пікетування крамниць, де продавався іноземний одяг, ухвалення в законодавчих органах резолюцій, які зобов'язували б англійців, що жили в Індії, купувати тканини й одяг із кхаддару. Для керівництва кампанією бойкоту іноземного одягу був створений спеціальний комітет на чолі з М.К. Ганді. До нього ввійшли М. Неру, Дж. Неру, М.М. Малавія, М.А. Ансарі та А.К. Азад. Функції комітету полягали в організації публікацій і розповсюдженні серед населення різноманітних пропагандистських матеріалів, переважно листівок, що закликали б до бойкоту іноземного одягу та розкривали основні його мотиви [Datta V.2. 1957, 14-15].

Метою чергової гандистської кампанії було насамперед утримання мас від застосування насильства, спрямувавши всю силу їхнього гніву на знищення іноземного одягу. Крім цього, керівництво ІНК розглядало її як своєрідну підготовку до всеіндійської кампанії масової громадянської непокори, маючи намір вдатися до неї, якщо англійський уряд не дасть задовільної відповіді на ультиматум Калькуттської сесії. Аналогічні завдання ставилися й перед іншими важливими кампаніями, організованими Конгресом у той час. Для їхнього керівництва Робочий комітет утворив спеціальні органи. Так, для боротьби з пияцтвом він призначив комітет заборони продажу спиртних напоїв, який очолив Ч. Раджагопалачарія. Були також організовані комітети з питань недоторканості під головуванням Дж. Баджаджа, комітет боротьби за рівноправ'я жінок та ін. [Sitaramaya V.1. 1946, 340-341].

В організації та проведенні цих кампаній активну участь взяли всі відомі лідери як правого, так і лівого крила ІНК під єдиним керівництвом М.К. Ганді. Сам він доклав чимало зусиль і винахідливості, щоб перетворити окремі бойкоти іноземного одягу на загальноіндійські заходи. Поступово кампанія бойкоту іноземного одягу переросла в бойкот усіх іноземних товарів і набула такого розмаху, що власті вирішили провести арешти її керівників і найактивніших учасників. 4 березня 1929 р. М.К. Ганді, виступаючи в Калькутті, закликав населення активізувати бойкот іноземного одягу [див.: Gandhi M.K. 1969, 199-204]. Після цього він разом із іншими лідерами руху бойкоту був заарештований.

Арешти, навпаки, викликали посилення антибританської боротьби по всій країні. Тому власті невдовзі змушені були звільнити заарештованих, але заборонили в деяких місцях проведення демонстрацій та спалення іноземного одягу. У відповідь на репресії колонізаторів у багатьох районах Індії відбулися демонстрації протесту. У Калькутті 17 березня 1929 р. був проведений День кхаддару та спалення іноземного одягу. У Нагпурі він поєднувався з антисаймонівською демонстрацією. Комісію Саймона, що прибула до міста, зустріли 3 тис. демонстрантів із чорними прапорами та вигуками "Саймон, забирайся геть!" [Sharma J.S. 1959, 515].

Значного розмаху набули робітничий, селянський і молодіжний рухи. У промислових центрах Індії відбулися грандіозні робітничі виступи. Трудящі підтримали кампанію бойкоту масовими страйками. Під час демонстрацій робітники вимагали повної незалежності Індії. Багато підприємств взагалі припинили роботу. На допомогу підприємцям прийшла влада, заборонивши збір коштів для страйкуючих [детально див.: *The Bombay Chronicle* 1929, 16, 19, 28 February; *The Hindu* 1929, 8, 13, 16, 21 March]. А 20 березня 1929 р., намагаючись придушити робітничий рух, колонізатори заарештували 32-х його лідерів [Mukerjee H. 1958, 84; *The Hindu* 1929, 26, 27 March].

Тоді М.К. Ганді вирішив вдатися до бойкоту всіх іноземних товарів. Під час 10-тисячного мітингу в Калькутті він закликав його учасників повністю відмовитися від купівлі та використання іноземних товарів і очолив кампанію їхнього бойкоту. М.К. Ганді ще раз арештували, але це викликало таке величезне обурення народних мас, що Калькуттський суд побоювся вдатися до суворого покарання, присудивши Махатму до символічного штрафу в 1 рупію за спалювання іноземного одягу в забороненому місці [*The Daily Telegraph* 1929, 28 March].

Великого поширення набув терористичний рух молоді, яка всупереч закликам М.К. Ганді суворо дотримуватися принципів ненасильства, вважала за необхідне в боротьбі за незалежність вдатися до насильства, звертаючи головну увагу на знищення окремих найбільш одіозних і ненависних народу представників колоніальної адміністрації [детально див.: Архива... Серія А, № 78; *The Hindu* 1929, 5, 6 March, 8, 9 April]. Було вбито кілька відомих англійських сановників, у тому числі поліцейський комісар Саундерс, повинний в смерті 17 листопада 1928 р. відомого діяча національно-визвольного руху Л.Л. Рая. 8 квітня 1929 р. два молодих терористи Б. Сінгх і Б. Датт кинули бомбу в залі засідань Центральних законодавчих зборів, яка, однак, нікому не завдала лиха. Їх заарештували й 10 липня 1929 р. у Лахорі розпочалося слухання їхньої справи, що привернуло увагу всієї індійської громадськості [детально див.: Чувпило О.О. 2007, 30-39; Gopal T. 1953; Sinha L.P. 1965, 299].

Уряд скористався цим для нового наступу на національно-визвольний рух. Було видано драконівський закон про громадську безпеку. Одночасно власті організували в м. Міруті суд над арештованими 20 березня 1929 р. лідерами робітничого руху, т. зв. Мірутський процес, що тривав понад 4 роки [про нього детально див.: *Advance* 1933, 17 January; *Hutchinson* 1935; *The Hindu* 1929, 25 November, 4, 5, 6 December]. Посилення репресій викликало нову хвилю страйків, демонстрацій, терористичних актів. Унаслідок цього колоніальний уряд перебував у величезній паніці [Jog 1969, 75-76; Tendulkar V.2. 1951, 472-473]. А налякана зростанням масових виступів комісія Саймона 14 квітня 1929 р. поспішно відбула до Англії [Statement... 1931, 1].

Рух набув такого розмаху, що виникла пряма загроза англійському пануванню в Індії. Тому ліве крило ІНК стало вимагати негайного розгортання всеіндійської масової ненасильницької кампанії для досягнення незалежності. Цю думку неодноразово висловлювали в своїх публічних виступах і промовах його лідери. Причому С.Ч. Бос закликав у боротьбі за незалежність досягти підтримки

робітничих організацій країни, налагодивши тісне співробітництво між Конгресом і робітничим рухом [Bose S.C. 1962, 49-50]. Проте М.К. Ганді залишався незворушним, знову рекомендуючи народу бойкот іноземного одягу, кхаддар, скасування недоторканості, індусько-мусульманську єдність, ліквідацію пияцтва тощо [Tendulkar V.2. 1951, 473].

Тоді лідери лівого крила стали вимагати обговорити становище, що склалося, на засіданнях керівних органів ІНК. Унаслідок цього 24 травня 1929 р. у Бомбеї під головуванням М. Неру відбулися засідання Робочого комітету й ВІККу, під час яких ліві наполягали негайно розпочати боротьбу за незалежність. М.К. Ганді заявив, що Конгрес до неї ще не готовий і запропонував свій план його реорганізації. Планом передбачалася тривала підготовка партії до загального антибританського виступу. Зокрема, здійснення цілого комплексу заходів, серед яких чи не найголовнішим було суттєве збільшення кількості членів ІНК. М.К. Ганді вважав, що перемоги можна досягти лише за умови вступу до Конгресу чверті населення Індії. Без подібної реорганізації партії масова громадянська непокора неможлива, – підкреслив він. Кореспондент "Дейлі Телеграф" назвав план М.К. Ганді "фантастичним" [The Daily Telegraph 1929, 28 May].

Схвалення плану М.К. Ганді фактично означало відкласти початок масової боротьби за незалежність на невизначений термін. Тому ліві конгресисти категорично виступили проти нього. Намагаючись послабити розбіжності, М.К. Ганді вніс компромісну резолюцію, в якій пропонувалося збільшити кількість членів ІНК на 750 тис. чол. до кінця серпня 1929 р. При цьому він заявив: "Конгрес має бути в кожному селі й кожен член Конгресу має знати, що таке Конгрес, і які обов'язки він на нього покладає" [Tendulkar V.2. 1951, 485]. Як відзначали англійські газети, М.К. Ганді на засіданні ВІККу несхвально висловився на адресу Британської імперії та особливо колоніального уряду, назвавши його диявольським [див., наприклад: The Daily Mail 1929, 27 May; The Times 1929, 27 May].

Ліве крило погодилося з пропозицією М.К. Ганді, але знову поставило питання про початок масової боротьби за незалежність. Тому ВІКК ухвалив рішення відкликати представників ІНК із законодавчих органів, щоб вони могли взяти участь у здійсненні програми партії та готуватися до боротьби з колонізаторами. Під тиском лівих, особливо Дж. Неру, Робочий комітет зробив важливу спробу визначити свій суспільно-політичний ідеал. Він схвалив резолюцію, запропоновану лівим крилом, в якій указувалося на необхідність здійснення кардинальних змін у тогочасній економічній та соціальній структурі суспільства, маючи на меті ліквідувати існуючу нерівність, злидні, голод, страждання й суттєво поліпшити умови життя народних мас Індії. Була також підтримана пропозиція лівого крила про надання матеріальної допомоги Мірутським в'язням, серед яких було 8 членів ВІККу. Більшістю голосів Робочий комітет вирішив виділити їм допомогу в сумі 1500 рупій. ВІКК ще й призначив комітет захисту Мірутських в'язнів [Sitaramaya V.1. 1946, 343]. У його роботі активну участь взяв Дж. Неру, доклавши чимало зусиль для надання необхідної

допомоги звинуваченим лідерам робітничого руху [див.: Nehru J. V.3. 1972a, 331-358].

Відразу ж після засідань Робочого комітету й ВІККу конгресисти зайнялися втіленням їхніх рішень у життя. М.К. Ганді здійснив тривалу поїздку по країні, закликаючи населення вступати до Конгресу та активно здійснювати конструктивну програму. Зміст його виступів перед народом досить повно викладений у біографії, написаній Д.Г. Тендулкар. Це майже виключно заклики до поширення кхаддару, встановлення індусько-мусульманської єдності та боротьби з недоторканістю [Tendulkar V.2. 1951, 485-488]. М.К. Ганді вдалося досягти зростання кількості членів ІНК на кілька тисяч чоловік. Створювалося враження, що він справді вірить у реальну можливість здійснення свого плану.

Що ж до керівництва Конгресу, то воно не сприймало план М.К. Ганді всерйоз, розуміючи його утопічність, а все ще сподівалося отримати поступки від англійського уряду. Але за умов крайнього обурення населення політикою колонізаторів і посилення репресій правим лідерам було все важче утримувати маси від активної боротьби з колоніальною владою. Тому вони змушені були усіляко лавірувати й вдаватися до різноманітних двоїстих заяв. Так, президент Конгресу М. Неру в промові на мітингу в Бомбеї, присвяченому засіданням Робочого комітету й ВІККу, підбив підсумки їхньої роботи й закликав народ Індії бути готовим до загального виступу 1 січня 1930 р. за сигналом ІНК, але лише за умови, якщо уряд Англії до цього часу не дасть задовільної відповіді на національні вимоги [The Daily Telegraph 1929, 28 May]. Отже, керівництво Конгресу, готуючи народ до боротьби, не втрачало й надій на прийняття британським парламентом доповіді М. Неру та мирне врегулювання індійської проблеми.

Ці надії значно посилилися, коли до влади в Англії (травень 1929 р.) прийшли лейбористи на чолі з Р. Макдональдом, який під час виборчої кампанії дуже багато говорив про необхідність розв'язання індійської проблеми. Він відразу ж викликав для переговорів віце-короля Індії лорда Ірвіна й наприкінці червня 1929 р. той відбув до англійської столиці. Водночас Р. Макдональд після наради з Саймоном вирішив продовжити повноваження його комісії, щоб підготувати проведення конференції круглого столу з представників Англії та Індії. Та такі дії глави лейбористського уряду зустріли різкий опір з боку багатьох впливових англійських консерваторів, особливо У. Черчилля та Рідінга. Не витримавши їхнього натиску, Р. Макдональд виступив із заявою, в якій підкреслив незмінність політики лейбористського кабінету щодо Індії. Проте для заспокоєння індійців переговори Р. Макдональда з лордом Ірвіном не переривалися й тривали аж до осені [Dobbine 1970, 95-96].

Заява Р. Макдональда викликала розгубленість у таборі правого крила індійського націоналізму. Частина правих все ще зберігала якісь надії на позитивні наслідки переговорів, інші – втратили віру в британський парламент, але не наважувалися щось робити, боячись активізації народних виступів і масового насильства. Ніяк не реагував на заяву англійського прем'єра М.К. Ганді, який з вражаючим спокоєм їздив по країні та агітував за вступ до Конгресу, не забуваючи й конструктивну програму. Але індійський народ зустрів цю заяву

посиленням боротьби. Страйкувало 150 тис. текстильників Бомбею, 25 тис. робітників джутової промисловості в Бенгалі, 3 тис. робітників олов'яних заводів у Голмурі, що поблизу Джамшедпура [Sitaramaуа V.1. 1946, 344-345]. Почастішали також випадки виступів робітників, селян, ремісників, молоді.

Не знаючи, що вдіяти, керівництво ІНК спочатку змушене було скликати засідання Робочого комітету, а потім і надзвичайну сесію ВІККу. Робочий комітет зібрався в Делі 15 липня 1929 р. Враховуючи серйозність становища, що склалося, М.К. Ганді змушений був перервати свою поїздку по країні й негайно прибув до Делі. Після тривалих дискусій Робочий комітет ухвалив відкликати представників ІНК із законодавчих органів і розпочати безпосередню підготовку до боротьби з колоніальною владою. Для остаточного вирішення цього питання була проведена надзвичайна сесія ВІККу, яка відбулася в Аллахабаді 26 липня 1929 р. Однак через гострі розбіжності ВІКК не затвердив постанову Робочого комітету й відклав її розгляд на чергову сесію Конгресу [Bose S.C. 1964, 168; Sitaramaуа V.1. 1946, 343].

За умов підготовки країни до боротьби за незалежність великого значення набувала особа президента ІНК. Стосовно її в партії розгорнулася дискусія, яка тривала майже весь серпень і вересень 1929 р. [див.: Nehru J. V.1. 1965, 187-191]. Більшість провінційних комітетів Конгресу, вказуючи на необхідність підготовки та організації визвольного руху, запропонували на посаду президента наступної сесії кандидатуру М.К. Ганді. Ліве крило, підтримане рядовими конгресистами, переважно молоддю, висунуло кандидатуру одного з своїх визначних лідерів Дж. Неру, який вже здобув велику популярність серед народу.

На противагу йому праві запропонували кандидатуру Валлабхбхая Пателя, який користувався значним впливом серед селян, оскільки в 1928 р. він успішно очолював відому всій Індії Бардолійську сатьяграху. У боротьбу намагався втрутитися й Н.Ч. Келкар, але його шанси оцінювалися досить низько. Під час голосування 9 провінцій висловилися на користь М.К. Ганді, 5 – за Валлабхбхая Пателя, 3 – за Дж. Неру та одна обрала Н.Ч. Келкара [The Times 1929, 21 August]. Згідно зі статутом, конгресист, який набрав більшість голосів у провінційних комітетах партії, ставав її главою, М.К. Ганді було обрано президентом. Однак спочатку М.К. Ганді, а за ним і Валлабхбхай Патель відмовилися від цієї посади й президентом став Дж. Неру. На думку М.К. Ганді, обранням Дж. Неру керівництво ІНК мало утримувати в своїх руках масовий рух і одночасно збільшити популярність партії серед населення [Young India 1929, 1 August].

Для остаточного затвердження кандидатури майбутнього президента сесії та ІНК на 1930 рік 28 вересня 1929 р. у Лакхнау було скликане засідання ВІККу. На ньому М.К. Ганді, незважаючи на прохання членів ВІККу змінити своє рішення, знову відмовився. Коли частина членів ВІККу наполегливо стала висувати кандидатуру Валлабхбхая Пателя, який начебто передумав і погоджується стати президентом, М.К. Ганді сам запропонував Дж. Неру. При цьому він сказав: "Я знаю, що не встигаю за перебігом подій. Між мною та молодим поколінням пролягає прірва" [Sinha L.P. 1965, 285]. Далі він спростував побоювання правих, що обрання Дж. Неру може призвести до непередбачуваних наслідків: "Прихильник дисципліни, він (Дж. Неру) показав себе спроможним

підкорятися їй навіть у тих випадках, коли йому це не подобалося" [Sinha L.P. 1965, 286].

Після обрання Дж. Неру на вищу партійну посаду Конгрес почав активну підготовку до наступної сесії, на яку обидві течії покладали великі надії. Праві все ще чекали, що Англія напередодні сесії піде на поступки й здійсниться їхня давня мрія про зміну системи індійського управління за допомогою конституційних методів. Тому для них чергова сесія могла стати своєрідним поворотним пунктом, який знаменував би початок нових взаємовідносин між Британською імперією та Індією. Ліве крило, навпаки, напружено готувалося до боротьби за незалежність. Весь вересень і жовтень у провінціях проводилися засідання комітетів для підготовки чергової сесії. Завдяки зусиллям лівих конгресистів значна частина їх висловилися за повну незалежність. Ліві також організували велику кількість мітингів, демонстрацій та конференцій, на яких піднімалося питання про початок боротьби за незалежність. Особливу увагу індійської громадськості привернула студентська конференція, що відбулася в Лахорі 19 жовтня 1929 р. під головуванням С.Ч. Боса.

Виступаючи на ній, С.Ч. Бос заявив, що наближається час звільнення Індії від гніту англійського імперіалізму, відзначив провідну роль робітничого, селянського та молодіжного рухів у антиколоніальних виступах, закликав молодь активізувати боротьбу за досягнення Індією повної незалежності, засудив жорстокі репресії колоніальних властей по всій Індії, особливо в Бенгалі та Панджабі, торкнувся деяких аспектів міжнародного життя того часу. При цьому він високо оцінив боротьбу китайського народу за своє визволення, підкреслив, що в Азії настала пора великих змін, які також суттєво вплинуть на Індію, даруючи їй свободу [див.: Bose S.C. 1962, 51-59]. Більшістю голосів конференція висловилися за повну незалежність Індії.

Одночасно в Індії посилювався народно-визвольний рух, оскільки закінчувався термін ультимативної резолюції Калькуттської сесії, а в політичному житті країни не відчувалося ніяких змін [детально див.: The Hindu 1929, 14, 23, 26 September]. Все це змушувало колоніальні власті лавірувати. 25 жовтня 1929 р. з Англії до Індії повернувся віце-король лорд Ірвін. 31 жовтня 1929 р. він виступив у Центральних законодавчих зборах із заявою, в якій наголосив, що "закономірним результатом конституційного розвитку Індії є надання їй статусу домініону", і вказав на необхідність скликання конференції круглого столу з представників Англії та Індії для розв'язання цього надзвичайно важливого питання [Speeches... V.1. 1957, 225-227]. Характерно, що в заяві не називався конкретний термін надання Британській Індії статусу домініону.

Однак більшість керівників індійських політичних партій, у тому числі й М.К. Ганді, розцінила заяву віце-короля як зміну ставлення представників англійських правлячих кіл до вимог конгресистів. Кореспондент "Манчестер Гардіан" зазначав, що в таборі індійських націоналістів заява віце-короля породила великі надії; реакція національної преси теж була доброзичливою [The Manchester Guardian 1929, 2 November]. Керівництво ІНК вирішило виступити з заявою-відповіддю, детально виклавши свої вимоги й побажання. 1 листопада 1929 р. М. Неру терміново скликав у Делі надзвичайне засідання

Робочого комітету, в якому взяли участь також представники інших партій, що прагнули виробити з Конгресом план спільних дій. Після тривалого обговорення учасники зібрання підготували маніфест, в якому давалася висока оцінка "щирості" віце-короля та прагненню англійського уряду надати Індії поступки [Young India 1929, 7 November].

Щоправда, у ньому містилося й кілька вимог, задоволенням яких англійський уряд забезпечував би участь представників Індії в конференції круглого столу. Найголовнішими з них були амністія політичних в'язнів і визначення конкретного терміну надання Індії статусу домініону. Ліве крило ІНК виступило проти прийняття спільного маніфесту, але все ж більшістю голосів він був схвалений і винесений на затвердження всепартійної конференції. Дж. Неру та С.Ч. Бос на знак протесту відмовилися бути членами Робочого комітету [Sitaramayya V.1. 1946, 350-353]. Що ж до англійців, то вони сприйняли Делійський маніфест із великим захопленням як ознаку послаблення визвольного руху. "Вчорашня заява, фактично, означає провал програми, на основі якої Конгрес мав зібратися у Лахорі", – зазначала консервативна "Таймс" [The Times 1929, 4 November].

Незважаючи на схвалення Робочим комітетом хвалебного маніфесту, М.К. Ганді заявив, що його не влаштує формальне надання Індії статусу домініону. Він погоджувався лише зі статусом домініону, який передбачав би можливість у разі необхідності розірвати з Англією [The Hindu 1929, 5 November]. І все ж Махатма виступив за участь ІНК у конференції всіх партій і за прийняття нею Делійського маніфесту. Всепартійна конференція була скликана Конгресом 16 листопада 1929 р. в Аллахабаді. Напередодні її відкриття Ірвін виступив ініціатором проведення зустрічі з лідерами націоналістів. Хоча після нетривалих переговорів її було перенесено на грудень, це майже остаточно переконало учасників конференції, що Англія готова піти на поступки. Конференція після короткого обговорення ухвалила в остаточному вигляді хвалебний маніфест, який відзначав "щирість віце-короля" і схвалював наміри англійського уряду скликати конференцію круглого столу [The Hindu 1929, 18 November].

Маніфест підписали М.К. Ганді, М. Неру, Дж. Неру, М.М. Малавія, М.А. Ансарі, Б.С. Мунші, Валлабхбхай Патель, С. Шастрі, Т.Б. Сапру, А. Безант, С. Найду та ін. Слід зазначити, що спочатку Дж. Неру та С.Ч. Бос виступили проти маніфесту й збиралися випустити свій. Але М.К. Ганді, твердячи, що маніфест багато в чому втрапить, якщо під ним не буде стояти підпис президента ІНК, переконав Дж. Неру підписати його. Все ж С.Ч. Бос, С. Кітчлу та А. Барі від імені лівого крила виступили з окремим маніфестом. У ньому вони протестували проти статусу домініону та участі Конгресу в конференції круглого столу, підкресливши, що заява віце-короля була оманною британського уряду [Bose S.C. 1964, 171-172]. Зазначимо, що невдовзі Дж. Неру визнав помилковість свого вчинку, назвавши спільний маніфест "гіркою пілюлею", і навіть вирішив відмовитися від посади президента ІНК, але М.К. Ганді зумів переконати його залишитися [див.: Неру 1955б, 218].

Проти маніфесту всепартійної конференції висловилося також кілька провінційних комітетів ІНК, зокрема, Бомбейський комітет різко засудив його

прийняття. Тому ВІКК, що зібрався в Аллахабаді після закінчення всепартійної конференції, за пропозицією частини провінційних комітетів ІНК і лівого крила змушений був відкласти прийняття остаточного рішення відносно промови віце-короля на чергову сесію ІНК. Не залишився в боргу й Дж. Неру, який відкликав свою заяву про відмову бути членом Робочого комітету [Sharma J.S. 1959, 519].

Наприкінці 1929 р. в Індії значно посилювалися антианглійські настрої, ширився робітничий і селянський рух, активізувалися терористи. Між тим колоніальні власті не поспішали з наданням статусу домініону. Напередодні сесії лідери ІНК здійснили останню спробу домогтися від влади обіцяних нею поступок і взяли участь у зустрічі лідерів індійського націоналізму з віце-королем, що була спочатку призначена на листопад, але потім відкладена. До резиденції Ірвіна прибули М.К. Ганді, М. Неру, Т.Б. Сапру, М.А. Джинна та Валлабххай Патель. Коли поїзд віце-короля наблизився до Делі, терористи 22 грудня 1929 р. кинули в нього бомбу, але Ірвін залишився неушкодженим. Це нібито попереджало його бути поступливішим. Проте на зустрічі Ірвін відмовив націоналістичним лідерам надати статус домініону, й вони змушені були піти ні з чим [Tendulkar V.2. 1951, 503-504].

Зустріч із віце-королем показала керівництву ІНК, що англійські колонізатори не збиралися змінювати свою політику щодо Індії. Після неї праве крило вже не могло розраховувати на підтримку рядовими конгресистами гасла статусу домініону. М.К. Ганді одним із перших дійшов висновку, що відкладати надалі проголошення повної незалежності метою Конгресу – означало повністю дискредитувати себе в очах народу. Аналізуючи підсумки зустрічі з Ірвіном, він писав: "Ми тепер вступаємо в нову еру. Нашою найближчою й кінцевою метою є повна незалежність" [Tendulkar V.2. 1951, 503-504]. Інші лідери ІНК одностайно підтримали його. Тому на черговій партійній сесії не спостерігалось особливої боротьби між прихильниками статусу домініону й незалежності, хоча деякі англійські газети до зустрічі Ірвіна з лідерами націоналістів пророкували її загострення [див., наприклад: The Manchester Guardian 1929, 6, 17 December].

Чергова 44-а сесія ІНК проводила свої засідання в Лахорі з 29 грудня 1929 р. по 1 січня 1930 р. На неї прибуло близько 30 тис. делегатів і гостей із різних районів Індії. Порядок денний включав такі важливі питання: обговорення мети національно-визвольного руху та методів її досягнення, ставлення Конгресу до скликання конференції круглого столу, участь конгресистів у роботі законодавчих органів тощо [детально див.: Indian National Congress... 1929; Sharma J.S. 1959, 520; Sitaramayya V.1. 1946, 355; Tendulkar V.2. 1951, 504]. Характерно, що представники лівого крила виступили зі своїми пропозиціями з усіх найважливіших питань.

У президентському зверненні до сесії [див.: Congress Presidential... 1934, 884-902] Дж. Неру звернув увагу на зміни, що відбулися за минулі роки у визвольній боротьбі народів світу проти колоніалізму, підкреслив їхнє значення для Індії, вказав на збільшення її ролі в цій боротьбі, проаналізував заяву віце-короля і дійшов висновку про необхідність боротьби за повну незалежність, визначив методи боротьби за неї (несплата податків, страйки, бойкоти тощо, але із дотриманням ненасильства), відзначив важливість розв'язання для Індії трьох

проблем – національних меншин, індійських князівств, робітників і селян, закликав Конгрес ухвалити соціальну програму, в якій враховувалися б інтереси трудящих, висловився проти їхньої експлуатації та за прийняття такої програми, котра б "не приносила людину в жертву грошам", виклав свій суспільно-політичний ідеал, що полягав у побудові в Індії вільного суспільства без експлуатації мас і залежності від імперіалізму. Він, зокрема, заявив: "Я соціаліст-республіканець і не вірю ні в королів, ні в імператорів, ні в той суспільний порядок, який породжує нинішніх промислових королів" [Congress Presidential... 1934, 894-895].

Виконуючи рішення Калькуттської сесії, яка надала рік відстрочки до оголошення метою ІНК незалежності, Дж. Неру закликав сесію ухвалити резолюцію про незалежність і вказав на необхідність внести відповідні зміни й до конституції партії. Керівництво Конгресу вже не могло надалі відкладати її прийняття, тому М.К. Ганді сам запропонував текст резолюції для схвалення її сесією. Вона наголошувала, що слово "сварадж" у ст. 1 конституції означає повну незалежність, доповідь М. Неру визнавалася недійсною, конгресисти відтепер мали цілковито присвятити себе боротьбі за досягнення незалежності. Конгрес також відмовлявся від участі в конференції круглого столу, бойкотував законодавчі органи й повинен був готуватися до масової кампанії громадянської непокори. ВІКК уповноважувався розпочати кампанію громадянської непокори, включаючи несплату податків, тоді, коли вважатиме за необхідне [India's... V.1. 1962, 446-447].

Праві діячі тепер уже не могли відкрито виступити проти резолюції про незалежність і змушені були голосувати за її прийняття. Хоча М.М. Малавія та його прибічники спробували утримати ІНК від такого кроку до тих пір, поки резолюцію про незалежність і рішення про бойкот конференції круглого столу не схвалить всепартійна конференція, але зазнали невдачі [Dwarkanadas 1966, 367]. Резолюція про незалежність була ухвалена майже одностайно. Як свідчив делегат сесії, один із визначних лідерів правого крила ІНК Б.П. Сітарамайя, тільки 15 чол. із багатотисячної маси присутніх голосували проти [Sitaramayya V.1. 1946, 359]. Керівником кампанії громадянської непокори сесія знову, як і в 1920–1922 рр., призначила М.К. Ганді.

Слід зазначити, що частина найрішучіше настроєних лівих виступила з поправкою до головної резолюції. Їхній лідер С.Ч. Бос запропонував поправку, яка передбачала повний розрив усіх стосунків з Англією, створення паралельного уряду та негайний початок кампанії масової громадянської непокори. Пропонуючи поправку, С.Ч. Бос заявив, що він є екстремістом і керується принципом: "Все або нічого" [Bose S.C. 1962, 61]. З метою ефективнішого втілення в життя резолюції про незалежність С.Ч. Бос запропонував сесії розроблену ним програму, яка передбачала організацію Конгресом робітників, селян і молоді на боротьбу за незалежність. "Якщо моя програма буде схвалена, – заявив він, – то вона стане досить ефективним засобом на шляху досягнення повної незалежності" [Bose S.C. 1962, 61]. Але поправка С.Ч. Боса та його програма діяльності Конгресу на 1930 рік сесією були відхилені. Пізніше він із жалем писав, що хоча Конгрес і обрав своєю метою повну незалежність, але для її

досягнення не було розроблено ні чіткого плану, ні навіть програми боротьби на наступний рік [Bose S.C. 1964, 174].

Під час обрання складу нового Робочого комітету кількістю 15 чол. М.К. Ганді включив до нього переважно правих діячів, відхиливши кандидатури С.Ч. Боса, С. Айєнгара та інших представників лівого крила. Як згадував С.Ч. Бос, багато членів ВІККу сподівалося, що М.К. Ганді залишить у списку хоча б прізвища С.Ч. Боса, який користувався великою популярністю в низах Конгресу, та С. Айєнгара, колишнього президента партії (1926–1927 рр.), але Махатма викреслив їх. При цьому він заявив, що йому потрібен такий Робочий комітет на 1930 рік, який повністю б йому підкорявся. Праві лідери Конгресу перетворили обговорення складу членів Робочого комітету в питання довіри М.К. Ганді й члени ВІККу, не бажаючи позбавитися його керівництва, проголосували за список Махатми [Bose S.C. 1964, 174-175].

Сесія в Лахорі закінчилася 1 січня 1930 р. в обстановці великого ентузіазму мас. Перед її закриттям у ніч з 31 грудня на 1 січня біля священної річки Раві відбулася церемонія підняття національного триколірного прапора незалежності з зображенням прядки. Його підняв Дж. Неру. Виступаючи перед багатотисячним натовпом народу, він сказав: "Ми склали гласну змову з метою звільнити нашу Батьківщину від іноземного панування й запросили вас, наших співвітчизників, приєднатися до неї. Знайте, що нагороди, які на вас чекають, – це страждання, в'язниця, можливо й смерть. Але у вас буде усвідомлення того, що ви зробили все, що могли, для Індії, нашої древньої, але такої молодой Вітчизни, й брали участь, чим могли, у визволенні людства від нинішнього гніту" [Аббас 1956, 228].

Лахорська сесія стала поворотним пунктом в історії індійського національно-визвольного руху. На відміну від резолюції Мадраської сесії про незалежність, що мала швидше декларативний характер, резолюція Лахорської сесії призвела до зміни в конституції ІНК: її ст. 1 проголошувала, що метою Конгресу була повна незалежність Індії. Сесія в Лахорі також продемонструвала значне зрушення конгресистів вліво, що сталося під впливом широкого руху народних мас і тиском лівого крила. Разом із тим, слід зазначити, що ІНК залишався в руках колишніх лідерів, які розглядали резолюцію про незалежність лише як знаряддя тиску на англійський уряд із метою отримання політичних та економічних поступок із його боку. Тому англійські правлячі кола не надавали серйозного значення рішенням Лахорської сесії, розглядаючи їх лише як лівий маневр з боку керівництва Конгресу. Незважаючи на це, Лахорська сесія підбила підсумки першого етапу боротьби народних мас Індії за незалежність і в цьому її велике позитивне значення.

Характеризуючи в цілому ідейно-політичну боротьбу між правим і лівим крилом Конгресу в період 1927–1929 рр., слід відзначити таке. Із 1927 р. в Індії почалося нове піднесення антиколоніального руху, яке збіглося з оформленням у конгресистській організації надзвичайно строкатого лівого крила, що виступило за прийняття метою партії та народно-визвольного руху завоювання повної незалежності батьківщини й вимагало розпочати активну боротьбу за неї. Воно також відстоювало необхідність активного залучення широких верств народних

мас до визвольних змагань і створення єдиного антиколоніального фронту. Під впливом могутнього народного руху та тиском лівого крила, що значною мірою спиралося на нього, Конгрес поступово став відроджувати свою масову базу, проводив велику роботу в місті й на селі, а потім ухвалив рішення про боротьбу за повну незалежність Індії.

РОЗДІЛ 3

ІНДІЙСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ КОНГРЕС У ПЕРІОД НОВОГО ПІДНЕСЕННЯ НАЦІОНАЛЬНО-ВИЗВОЛЬНОГО РУХУ (1930–1934 рр.)

§ 3.1. Перша кампанія громадянської непокори

Виконуючи рішення Лахорської сесії, керівництво ІНК відразу ж після її закінчення розпочало підготовку до кампанії масової громадянської непокори. Важливою подією в цьому відношенні стало засідання Робочого комітету ІНК нового складу, скликаного 2 січня 1930 р. для визначення першочергових завдань національно-визвольного руху. Його рішення, ухвалені після довгих дебатів, під час яких представники лівого крила наполягали на необхідності вироблення програми, спроможної об'єднати всіх індійців, а також вимагали розробки детального плану майбутньої кампанії та призначення її керівників, мали велике значення для мобілізації мас на боротьбу з англійськими колонізаторами [детально див.: The Daily Mail 1930, 8 January; The Times 1930, 6 January].

Робочий комітет закликав усіх представників Конгресу в Центральних законодавчих зборах і провінційних легіслатурах відмовитися від своїх посад, а згодом бойкотувати нові вибори до них. Відразу ж 27 членів Центральних законодавчих зборів і переважна більшість членів місцевих легіслатур подали у відставку, виконуючи постанову партійного керівництва й дані ними передвиборні обіцянки [Sitaramaya V.1. 1946, 362-363]. Вищий виконавчий орган ІНК вирішив також провести по всій країні 26 січня 1930 р. День незалежності (пурна сварадж), щоб дати поштовх кампанії громадянської непокори й з'ясувати настрої народних мас [детально див.: Tendulkar V.3. 1951, 1]. У цей день індійці мали дати клятву боротися за незалежність. Текст такої клятви, написаний М.К. Ганді та Дж. Неру, й схвалений Робочим комітетом, розглядався його членами як програма дій для конгресистів і населення.

У ній вказувалося, що невід'ємними правами індійського народу, як і будь-якого іншого, були право на свободу, право розпоряджатися плодами своєї праці та право на найважливіші засоби для існування. Англійські колонізатори позбавили індійців цих прав і шляхом експлуатації мас підірвали економічне, політичне й культурне життя країни. Далі детально перелічувалися згубні наслідки британського панування в Індії: країна зруйнована економічно, її промисловість, сільське господарство, фінанси й торгівля знаходилися в жахливому стані, будучи підкореними інтересам колонізаторів; політично Британська Індія повністю безправна, а її народи, незважаючи на реформи, позбавлені реальних політичних прав і свобод; винищувалися традиційні культурні й духовні цінності індійців. Тому Індія мала розірвати всі зв'язки з Англією і домагатися повної політичної та економічної незалежності. Згідно з клятвою, ліквідувати британський колоніальний режим в Індії рекомендувалося так: суворо дотримуючись ненасильства, припинити будь-яке співробітництво з чужоземною владою та її установами, а потім організовано вдатися до масової ненасильницької кампанії громадянської непокори, включаючи несплату

податків. На думку авторів клятви, припинення співробітництва з колонізаторами й несплата податків неминуче мали призвести до падіння існуючого режиму в Індії. Той, хто давав клятву, урочисто зобов'язувався беззаперечно втілювати в життя усі вказівки керівництва Конгресу [India's... V.1. 1962, 94-96; The Daily Herald 1930, 7 January; The Observer 1930, 5 January; The Times 1930, 6, 8 January; The Tribune 1930, 8 January].

25 січня 1930 р. віце-король Індії лорд Ірвін [про нього див.: Gopal S. 1957] виступив із великою промовою в Центральних законодавчих зборах, у якій він остаточно поховав надії поміркованої частини конгресистів на можливість досягнення взаємовигідної угоди з англійцями про надання Індії прав домініону в складі Британської імперії у найближчому майбутньому [про статус домініону детально див.: Ravadya 1965, 285-309]. Ірвін заявив, що конференція круглого столу, яка скликається в Лондоні, буде обговорювати питання не надання Індії статусу домініону в певний термін, а лише спробує визначити його можливі варіанти без конкретизації термінів, поставить мету конституційного розвитку країни, але не вирішить її. Глава колоніальної адміністрації спростував чутки про надання Індії прав домініону навіть через десять років, тому що вона начебто до нього ще не готова, й підкреслив, що й надалі індійську політику буде визначати лише англійський уряд [India's... V.1. 1962, 447-449].

Така позиція віце-короля лише посилила антибританські настрої в країні. 26 січня 1930 р. на заклик керівництва Національного конгресу індійці з великим ентузіазмом відзначали День незалежності. Усі верстви населення взяли активну участь у мирних демонстраціях, урочистих зборах і мітингах, під час яких люди давали клятву боротися за незалежність. Багатотисячні демонстрації, очолювані конгресистами, були проведені в Бомбеї, Мадрасі, Калькутті та інших великих центрах Індії. Незважаючи на численні провокації властей, народні зібрання та процесії пройшли у виключно мирній обстановці [див.: The Bengalee 1930, 1 February; The Times of India 1930, 3 February; The Tribune 1930, 30 January]. Тим не менш, багато відомих конгресистів, що очолювали народні виступи, опинилося за ґратами. Зокрема, в Калькутті поліція заарештувала С.Ч. Боса та 11 його найближчих соратників. Суд ухвалив покарати лідера лівих до року тюремного ув'язнення [Netaji... 1948, 362-363]. Відсутність С.Ч. Боса, безперечно, послабила позиції лівого крила в керівних органах Конгресу.

Всенародний ентузіазм, із яким відзначався День незалежності, показав М.К. Ганді й керівництву ІНК, що країна вже готова й для більш рішучих і серйозних дій. "Святкування Дня незалежності, – згадував Дж. Неру, – дало Гандіджі поштовх, якого він потребував; і він, що завжди так добре відчував пульс свого народу, вирішив, що настав час діяти" [Неру 1955б, 230]. Відповідаючи на промову віце-короля в Законодавчих зборах, М.К. Ганді в газеті "Янг Індія", пред'явив владі мінімум вимог, своєрідний "пробний камінь", задоволення яких, за його словами, могло запобігти початку кампанії громадянської непокорі й продемонструвало б конгресистам бажання колоніальної адміністрації піти на поступки з питання про надання незалежності. Це були т. зв. "11 пунктів Ганді", що стали знаменитими, де керівник конгресистів із тактичною метою відмовився від деяких радикальних вимог, зокрема

незалежності, висунутих раніше ІНК під тиском народних мас, а обмежився лише такими вимогами: 1) повна заборона продажу спиртних напоїв; 2) зниження валютного курсу рупії стосовно фунту стерлінгів до 1 шилінга та 4 пенсів; 3) зниження поземельного податку мінімум на 50% і передачу всіх питань, пов'язаних із поземельним податком, під контроль Законодавчих зборів; 4) скасування податку на сіль та урядової соляної монополії; 5) зменшення воєнних витрат з боку Індії мінімум на 50%; 6) зменшення наполовину заробітної плати чиновникам вищих державних установ; 7) введення протекціоністських тарифів на ввезення іноземного одягу; 8) прийняття закону, що надавав би індійському флоту переважне право на внутрішні перевезення; 9) звільнення всіх політичних в'язнів, окрім тих, що були засуджені за вбивство або спробу вбивства, а також припинення всіх політичних переслідувань шляхом скасування відповідних законів, прийнятих раніше, щоб дати змогу тим індійцям, які залишили країну з політичних міркувань, повернутися на батьківщину; 10) ліквідація департаменту карного розшуку або встановлення над ним народного контролю; 11) встановлення народного контролю за виданням ліцензій на право носити вогнепальну зброю для самозахисту [Young India 1930, 30 January].

Однак навіть ці мінімальні вимоги віце-король відмовився задовольнити, начебто давши зрозуміти поміркованому крилу індійського націоналізму, що англійська колоніальна адміністрація відчуває свою силу й не збирається йти ні на які поступки, а шлях для переговорів про майбутнє Індії закритий. Тому на засіданні Робочого комітету ІНК у Сабарматі 14-16 лютого 1930 р. вже обговорювалося питання про розгортання кампанії масової громадянської непокори для завоювання незалежності. Серед членів Робочого комітету виникли серйозні розбіжності з питання оголошення дати її початку. Частина лідерів ІНК засумнівалася в готовності країни до такого швидкого розвитку подій, а також посилялася на відсутність чіткого плану проведення кампанії, що, на їхню думку, прирікало її з самого початку на невдачу. Вони пропонували зачекати з оголошенням кампанії, ретельно до неї підготуватися, розробити й затвердити на засіданні ВІККу детальний план масової боротьби із визначенням її цілей і методів, а потім призначити керівників на всеіндійському та провінційному рівнях. Розгорілася гостра боротьба. Заперечення опонентів зводилися до того, що 26 січня фактично вже стало початком масової антианглійської кампанії, а будь-яка затримка з її проведенням, може призвести до трагічних наслідків: буде втрачено винятково важливий момент, відбудеться спад народного ентузіазму, після чого розпочнуться жорстокі репресії, розгром і крах руху. Після тривалого обговорення Робочий комітет затвердив компромісну резолюцію, яка санкціонувала початок кампанії громадянської непокори, але не визначила її дати. У ній зазначалося, що проголосити громадянську непокору та керувати нею мали право лише ті конгресисти, які чітко дотримувалися принципів ненасильства. Але оскільки серед конгресистів зустрічалося чимало й таких, хто розглядав ненасильство лише як тактичний хід за певних умов, а не як предмет віри, то Робочий комітет вирішив, що тільки М.К. Ганді та його найближче оточення мали право розпочати громадянську непокору на свій розсуд тоді й так, як вважали за

необхідне [див.: The Daily Telegraph 1930, 15, 17 February; The Times 1930, 15, 17 February]. Тим самим було вирішено питання про дату, план і керівників кампанії. М.К. Ганді, як і в 1919–1922 рр., знову фактично ставав диктатором руху. Слід зазначити, що резолюція закликала членів ІНК взяти активну участь у кампанії, але дотримуватися ненасильства і не піддаватися на можливі провокації. У ній також висловлювалася надія, що індійці, які співробітничали з урядом у тій чи іншій формі (юристи, студенти тощо), мали відмовитися від співробітництва й взяти участь у боротьбі за свободу, а якщо лідерів заарештують, то їх мали гідно замінити інші стійкі борці.

Тепер уся країна з нетерпінням чекала, що ж зробить Махатма та його оточення. Деякі ліві конгресисти, які добре знали характерні риси особистості М.К. Ганді, публічно висловлювали свої побоювання, що в нього немає ніякого плану проведення кампанії та навіть чіткого уявлення про її мету. Їхні настрої пізніше передав у "Автобіографії" Дж. Неру: "Незважаючи на моє тісне співробітництво з ним (М.К. Ганді – О.Ч.) протягом багатьох років, у мене немає чіткого уявлення про його мету. Я сумніваюся, чи уявляє він її сам... Потурбуйтеся про засоби, а мета сама потурбується про себе – ось що він весь час повторює" [Неру 1955б, 531]. Дійсно, навіть члени Робочого комітету й ВІККУ не знали планів М.К. Ганді. Тому в народі та в пресі висловлювалися різні припущення, чутки й домисли, переважно такі, що не відповідали дійсності. І все ж більшість схилилася до думки, що М.К. Ганді якимось чином збирався порушити соляний закон. Невдовзі інформація про це дійшла до газет і з їхніх повідомлень вимальовувалася така картина [детально див.: The Daily Herald 1930, 17, 21 February; The Daily Telegraph 1930, 17, 21, 28 February; The Manchester Guardian 1930, 17, 21, 25, 27, 28 February; The Times 1930, 17, 19, 21, 28 February]. М.К. Ганді разом із мешканцями ашраму, що на р. Сабарматі, займеться незаконним видобутком солі в кількох місцях. Країна в цей час буде готуватися до ненасильницької боротьби, чекаючи реакції властей на дії М.К. Ганді. У разі його арешту громадянська непокоря мала поширитися по всій країні. Цілком очевидно, що такі плани викликали активну протидію в лавах Конгресу та за його межами. М.К. Ганді піддали критиці як ліві, так і праві. Навіть модерати назвали його задум випарювати сіль фантастичним, хоча й віддавали належне благородству й чистоті намірів Махатми [Sitaramaуа V.1. 1946, 371-372].

2 березня 1930 р. М.К. Ганді надіслав чергового листа віце-королю, в якому повторював основні положення клятви в День незалежності (про згубні наслідки британського панування в Індії та необхідності ліквідації колоніального режиму), вказував на відсутність у англійців бажання піти назустріч вимогам індійських патріотів і разом із тим на небезпечне зростання впливу прихильників насильницьких методів боротьби. Торкнувшись мети та методів майбутньої кампанії громадянської непокори, Махатма висловив упевненість, що боротьба народів Індії може бути успішною лише тоді, коли рух за визволення буде виключно ненасильницьким. М.К. Ганді повідомив Ірвіна, що він особисто разом із мешканцями ашраму розпочне кампанію громадянської непокори шляхом публічного порушення найбільш несправедливого із введених англійцями законів – соляного, а услід за ним розгорнуться й народні виступи по всій Індії.

Англійська преса розцінила лист лідера ІНК до віце-короля як його ультиматум владі [див.: *The Daily Express* 1930, 3, 5 March; *The Daily Telegraph* 1930, 3, 6 March; *The Times* 1930, 4, 5, 6, 7 March].

Про зміст листа відразу ж дізналася індійська громадськість. Виникли гострі суперечки. Висловлювалися різні точки зору, іноді діаметрально протилежні. Думки конгресистів теж розділилися. Частина їх гадала, що основні положення листа М.К. Ганді суперечать Лахорській резолюції. Але більшість все ж вважала, що М.К. Ганді пред'явив ультиматум віце-королю і з нетерпінням чекала його відповіді, сподіваючись на можливі поступки з боку англо-індійського уряду. Ірвін з відповіддю не забарився. У ній він лише висловив жаль, що М.К. Ганді "зادумує дії, які ведуть до порушення закону й становлять загрозу для громадського спокою" [*The Daily Telegraph* 1930, 8 March; *The Times* 1930, 8 March]. Навіть натяків на поступки чи переговори не було. Колоніальна адміністрація, відчуваючи свою силу, виявляла твердість і непохитність. Всім, і в першу чергу М.К. Ганді, стало зрозуміло, що відкладати надалі початок кампанії громадянської непокори неможливо.

Розпочати її М.К. Ганді, як і планувалося раніше, вирішив із порушення закону про соляну монополію колоніального уряду. 12 березня 1930 р. М.К. Ганді разом із 79-ма своїми найближчими послідовниками розпочав знаменитий соляний похід на берег Аравійського моря до селища Данді, маючи намір символічно випарювати там сіль із морської води, порушуючи таким чином англійський соляний закон, який забороняв індійцям видобувати в себе дома сіль [*The Daily Express* 1930, 13 March]. Напередодні походу (6 березня 1930 р.) до Данді вирушив видний діяч ІНК Валлабхбхай Патель, щоб підготувати населення тієї місцевості, де пролягав шлях походу, до гідної зустрічі М.К. Ганді. Але вже 7 березня його заарештували й засудили на три місяці ув'язнення, що ще більше загострило становище [*The Daily Telegraph* 1930, 8 March]. У багатьох районах Індії під антиколоніальними гаслами відбулися демонстрації й мітинги протесту проти арешту Валлабхбхая Пателя. Особливу активність виявили мешканці Ахмедабаду, де 9 березня 75 тис. учасників мітингу протесту дали клятву боротися за свободу [Tendulkar V.3. 1951, 21].

Похід М.К. Ганді докладно висвітлювала індійська, англійська та преса інших країн. Про нього навіть було знято документальний фільм. Газети з усіма подробицями повідомляли про урочистості, влаштовані для учасників походу в кожному населеному пункті, публікували виступи М.К. Ганді на мітингах, де він закликав місцевих жителів брати активну участь у його кампанії, дотримуючись ненасильницьких форм боротьби. Повідомлялося й про те, що після таких мітингів, багато жителів міст і сіл вступало до ІНК, активно включившись до сатьяграхи, а представники сільської адміністрації бойкотували роботу місцевих органів влади, колективно подаючи у відставку. Ентузіазм народу перевищував усі сподівання [див., наприклад: *Известия* 1930, 13, 14, 17, 22, 24, 26, 27, 28 марта; *Правда* 1930, 13, 14, 23 марта; *Berliner Tageblatt* 1930, 14, 22, 24 März; *Correra della sera* 1930, 13 Marzo; *Deutsche Allgemeine Zeitung* 1930, 14 März; *Die Neue Züricher Zeitung* 1930, 13 März; *Echo de Paris* 1930, 20 Mars; *Frankfurter Zeitung* 1930, 15, 22, 27 März; *Humanite* 1930, 13, 21 Mars; *Kölnische Zeitung* 1930, 15 März; *Le Giornale*

d'Italia 1930, 14 Marzo; Matin 1930, 13, 27 Mars; Neue Frankfurter Presse 1930, 30 März; Petit Parisien 1930, 22 Mars; Temps 1930, 14, 16, 17 Mars; The Daily Express 1930, 13, 14, 17, 27, 31 March; The Daily Herald 1930, 13, 14, 19, 20, 21, 22, 24, 27, 28 March; The Daily Mail 1930, 13, 17, 18, 21, 22, 26, 29, 31 March; The Daily News 1930, 13, 14, 18, 22, 24, 29 March; The Daily Telegraph 1930, 14, 19, 22, 24, 27, 31 March; The Leader 1930, 19 March; The Manchester Guardian 1930, 13, 14, 15, 18, 19, 20, 21, 22, 24, 27, 31 March; The Manchester Post 1930, 13, 15, 17, 18, 21, 22, 24, 28, 31 March; The New York Times 1930, 16, 17 March; The Observer 1930, 16, 23 March; The Times 1930, 13, 14, 15, 17, 19, 20, 22, 24, 25, 27, 28, 29, 31 March; The Washington Post 1930, 13 March; Vorwärts 1930, 14, 16, 26 März; Young India 1930, 27 March].

Ще до закінчення соляного походу 21 березня 1930 р. в Ахмедабаді зібрався ВІКК. Обговорювалося питання про громадянську непокору та координацію її Конгресом. ВІКК обговорив і затвердив резолюцію Робочого комітету від 16 лютого 1930 р., а також закликав конгресистів зосередити всю увагу на порушенні соляної монополії уряду, але радив розпочинати її лише тоді, коли М.К. Ганді зі своїм оточенням прибуде в Данді й особисто проведе цю церемонію. Прихильники активізації кампанії та розробки детального плану її проведення, що склалися переважно з лівих конгресистів, знову залишилися в меншості й не змогли домогтися ухвали своєї важливої пропозиції – розробки детального плану проведення сатьяграхи, який передбачав би досягнення повної незалежності та створення національного уряду. Замість нього ВІКК ухвалив текст клятви борців за свободу, який складався з п'яти пунктів. Кожний учасник кампанії громадянської непокори зобов'язувався визнавати мету ІНК – досягнення повної національної незалежності (пурна сварадж) народами Індії всіма законними й мирними засобами та повністю підкорятися усім наказам тих, хто очолював кампанію. У разі арешту він добровільно погоджувався не тільки витерпіти жахливі страждання в тюрмі, а й відмовлявся від надання будь-якої грошової допомоги його сім'ї з фонду Конгресу. ВІКК також розробив процедуру призначення наступника президента ІНК і нових членів Робочого комітету та членів провінційних комітетів ІНК у разі їхнього арешту [The Daily Mail 1930, 22 March; The Manchester Guardian 1930, 22 March].

Учасники соляного походу прибули до Данді 5 квітня 1930 р. Вони пройшли близько 200 миль за 24 доби. Відразу ж розпочалося порушення соляної монополії англо-індійського уряду, після чого М.К. Ганді зробив заяву для преси, в якій він зазначав, що відтепер кожен бажаючий міг відкрито порушувати соляний закон, де хотів і як хотів. Причому, ті патріоти, які не займалися виробництвом солі, мали вести пропаганду бойкоту іноземного одягу та закликати одягати одягу із кхаддару [The Times 1930, 6 April]. В результаті з 6 квітня 1930 р. в усіх куточках Індії організовано розпочався незаконний видобуток солі. Ця процедура супроводжувалася масовими антианглійськими демонстраціями та мітингами в найбільших містах. Учасники виступів зазнавали жорстоких репресій, зокрема поліція відкрила вогонь по беззбройним людям у Карачі, Ширазі, Ратнагірі, Патні, Пешаварі, Калькутті, Мадрасі та Шолапурі [детально див.: Majumdar R.C. V.3. 1963, 340-366]. Газети повідомляли про

арешти, збройні сутички, вбитих і поранених [The Daily Herald 1930, 15 April; The Daily Telegraph 1930, 29 April; The Manchester Guardian 1930, 24, 29 April; The Times 1930, 24, 28, 29 April].

М.К. Ганді різко засудив дії влади, визначивши становище, що склалося в Британській Індії, як "чорний режим". Він закликав населення зберігати спокій і не вдаватися до насильства у відповідь на звірства колонізаторів. У своєму черговому листі до віце-короля керівник сатьяграхи докладно описав безчинства властей і вимагав скасування закону про соляну монополію, погрожуючи активізацією боротьби. У відповідь на це власті 5 травня заарештували М.К. Ганді та багатьох інших лідерів ІНК [The Manchester Guardian 1930, 1, 3, 6 May]. Однак на їхнє місце стали нові патріоти.

Напередодні арешту М.К. Ганді звернувся до Конгресу й країни зі зверненням, в якому, передбачаючи свій арешт, закликав населення продовжувати боротьбу та виклав свої рекомендації щодо її ведення. У селах він пропонував розгорнути широкомасштабне виробництво солі, а в містах – активно проводити хартали та масові антиурядові маніфестації, пікетувати питні заклади й крамниці, що торгували іноземним одягом, займатися прядінням і ткацтвом, бойкотувати всі урядові установи та навчальні заклади, домагатися єдності релігійних общин із метою активізації боротьби з властями [детально див.: Sitaramayya V.1. 1946, 394-395].

Арешти М.К. Ганді, а згодом батька й сина Неру, викликали посилення антиколоніальної боротьби. У багатьох містах відбулися демонстрації протесту й загальні хартали. Найбільшого розмаху вони набули в Бомбеї, Калькутті, Пуні та Шолапурі. Так, у Бомбеї в мітингу протесту взяло участь 50 тис. чол., а в Шолапурі відбулися зіткнення з поліцією, під час яких загинуло 25 чол. і сотні людей були поранені. Ці події детально описувала преса [див.: The Daily Express 1930, 19, 20 May; The Daily Herald 1930, 13, 21 May; The Daily Telegraph 1930, 9 May; The Daily Worker 1930, 9, 13-16, 19 May; The Manchester Guardian 1930, 17, 19 May; The Morning Post 1930, 5 May; The Times 1930, 13, 19, 23, 26, 27, 29 May]. Жорстокості колонізаторів викликали протести в багатьох країнах світу. Зокрема 102 американські духовні особи різного віросповідання надіслали звернення прем'єр-міністру Англії Р. Макдональду з вимогою врегулювати індійське питання. Надходили також протести від державних діячів і громадськості деяких інших країн, але англійські правлячі кола на них ніяк не реагували [Sitaramayya V.1. 1946, 396].

Після арешту М.К. Ганді всеіндійську сатьяграху очолив його наступник А. Тайябджі, але 12 травня 1930 р. його теж ув'язнили [The Daily Herald 1930, 13 May]. Для аналізу становища, що склалося, 29 травня 1930 р. в Аллахабаді скликається засідання Робочого комітету. Більшість його членів висловилися за активне продовження кампанії громадянської непокорності всіма доступними ненасильницькими методами. В ухваленій Робочим комітетом резолюції з 15-ти пунктів містилися конкретні рекомендації борцям за свободу та вказувалося на необхідність продовження боротьби з колонізаторами до остаточної перемоги. У ній, зокрема, давалася висока оцінка руху сатьяграхи, що охопив країну, й містився заклик до його учасників докласти вирішальних зусиль для досягнення

перемоги. Їм пропонувалося, суворо дотримуючись ненасильства, бойкотувати по всій країні іноземну одягу та товари, значно збільшити виробництво кхаддару, щоб ліквідувати дефіцит одягу, що виник у зв'язку з відмовою від купівлі іноземних текстильних виробів, розпочати кампанію несплати податків, невпинно продовжувати порушувати соляний закон, бойкотувати британські заклади та інститути, пікетувати крамниці, що торгували спиртними напоями, а також закрити всі індійські газети в зв'язку з указом від 27 квітня 1930 р. про посилення контролю над пресою [The Times 1930, 30 May].

Рішення Робочого комітету активізувати кампанію громадянської непокорі з ентузіазмом сприйняла вся країна. Кореспонденти британських газет (на цей час майже всі націоналістичні газети уже не виходили) в травні-червні 1930 р. докладно описували акти порушення соляної монополії, що набули вже масового характеру й поширилися практично на всі індійські провінції, хартали, мітинги та демонстрації в містах і на селі, пікетування магазинів з іноземними товарами тощо. Відзначалося, що в антибританському русі активну участь брали представники різних національностей, класів і прошарків індійського суспільства, молодь, жінки. Британські журналісти, яких важко запідозрити в симпатії до індійців, все ж змушені були звертати увагу на жорстоке поведіння поліції з пікетчиками та учасниками мирних харталів і демонстрацій, підкреслювали, що вони, як правило, виконували рішення та рекомендації конгресистського керівництва і не чинили ніякого опору поліції, а добровільно йшли до в'язниць. Так, Дж. Слокомб із "Дейлі Геральд" дійшов висновку, що англійці своїми каральними діями в Індії сильно дискредитували себе в очах світової громадськості [The Daily Herald 1930, 21 May]. А американець У. Міллер писав, що за 18 років журналістської роботи він ніде не бачив таких звірств поліції й таких жахів, як у Британській Індії. Разом із тим його вражала небачена стійкість і дисциплінованість волонтерів Конгресу, які неухильно виконували інструкції М.К. Ганді про дотримання ненасильства [детально див.: Majumdar R.C. V.3. 1963, 359-366].

Мужність і стійкість індійських патріотів, що в такій своєрідній формі відстоювали своє людське право на свободу й вільне існування, а також численні протести передової громадськості світу, включаючи й британську, яка не могла спокійно спостерігати за жорстокостями й знущаннями над людьми в Індії, вимагаючи припинення репресій та врегулювання індійської проблеми, змусили колонізаторів лавірувати. Ірвін зустрівся з лідерами Ліберальної федерації Т.Б. Сапру та Ч. Сеталвадом, які не брали участі в громадянській непокорі, але користувалися значним впливом у таборі поміркованих конгресистів, що давало їм змогу бути посередниками в переговорах влади з Конгресом. Ліберали порадили віце-королю вжити заходів до примирення з силами національного визволення й негайно скликати конференцію круглого столу для обговорення питання про надання Індії статусу домініону. Проте Ірвін обмежився лише заявою про необхідність її скликання і дозволив опублікувати своє листування з англійським прем'єр-міністром про події в Індії [Sitaramaya V.1. 1946, 396]. Потім, очевидно, з відома властей, в Єсравдській в'язниці м. Пуни з М.К. Ганді двічі зустрівся Дж. Слокомб, який опублікував у "Дейлі Геральд" докладний звіт

про ці зустрічі, що дуже вразив англійську громадськість своєю відвертістю й правдивістю. Він писав, що навіть у цей критичний момент у стосунках англійських властей і патріотів Індії, цілком можливо досягти взаєморозуміння та врегулювати індійську проблему. М.К. Ганді нібито погодився рекомендувати Конгресу припинити громадянську непокору й взяти участь у конференції круглого столу, але натомість запропонував властям виконати три такі головні умови: 1) конференція круглого столу мала зайнятися розробкою проекту конституції на основі надання Індії повної незалежності; 2) задоволення вимог індійців про скасування соляного закону, заборона вживання спиртних напоїв і припинення ввезення й продажу іноземного одягу; 3) амністія політичних в'язнів. Як твердив Дж. Слокомб, ще сім менш значних умов перемир'я М.К. Ганді висунув у своєму окремому посланні Ірвіну. Англійський журналіст висловив надію, що переговори між М.К. Ганді та колоніальною владою почнуться вже найближчим часом [The Daily Herald 1930, 21 May].

Однак колоніальна адміністрація не поспішала розпочинати переговори, а продовжувала проводити жорстокі репресії, намагаючись грубою силою придушувати масові виступи в країні. До того ж 7 червня 1930 р. вийшов з друку перший том доповіді комісії Саймона, з якої виходило, що Індія не отримає навіть обмеженого статусу домініону [детально див.: East India... 1930, 629-676; Indian Statutory... 1930; The Manchester Guardian 1930, 24 June; The Proposals... 1930, 405-420; The Simon's Commission Report 1930]. У свою чергу керівники ІНК, які не були заарештовані, теж не виявляли особливої готовності домовлятися з англійцями. 27 червня 1930 р. Робочий комітет, зібравшись в Ахмедабаді, ухвалив резолюції, що свідчили про його прагнення не припиняти боротьбу. В них давалася висока оцінка діям учасників бойкоту іноземного одягу, які домоглися припинення його продажу в багатьох населених пунктах, і висловлювалася надія, що до 15 липня 1930 р. продаж іноземного текстилю буде зовсім припинений по всій Індії. Резолюції також містили заклик до конгресистів і населення домогтися повного бойкоту британських товарів, усіх урядових служб, установ і закладів, надавалися важливі рекомендації з фінансових питань, щоб послабити девальвацію рупії, зверталася увага місцевих організацій ІНК на необхідність закликати студентів припинити навчання й цілковито присвятити себе національній справі, а конгресистам, незважаючи на репресії та заборони властей, виконувати свої функції та продовжувати втілювати в життя рішення керівних органів ІНК. Як і раніше, Робочий комітет підтвердив свою рішучість продовжувати боротьбу до перемоги [Tendulkar V.3. 1951, 43; The Daily Telegraph 1930, 28 June].

У відповідь власті посилили репресії. ІНК та інші організації, що перебували в опозиції до існуючого режиму, оголошувалися поза законом. Більшість лідерів партії, як і десятки тисяч рядових учасників сатьяграхи, опинилися у в'язницях, що були переповнені. В країні заборонялися публічні зібрання й мітинги [The Bombay Chronicle 1930, 29, 30 June; The Daily Herald 1930, 1 July; The Manchester Guardian 1930, 1 July; The Times 1930, 1 July]. Проте люди не підкорялися наказам властей і продовжували нерівну боротьбу. Найбільшого розмаху вона досягла в Бенгалі, Бомбеї, Гуджараті та Мадрасі, де кількість

заарештованих була найбільшою, а також у Сполучених провінціях, Центральних провінціях, Панджабі, Біхарі, Оріссі, Північно-Західній Прикордонній провінції. А в Чіттагонзі, Пешаварі й Шолапурі спалахнули збройні повстання, жорстоко придушені військами. Звірства колонізаторів засуджували порядні й чесні англійці, які мешкали чи перебували на той час в Індії, а також іноземці [детально див.: Bose S.C. 1964, 187-188; Majumdar R.C. V.3. 1963, 358-366; Tendulkar V.3. 1951, 39].

За таких складних умов робиться ще одна спроба досягнення компромісу між колоніальним урядом і керівництвом ІНК. Готуючись до проведення судового процесу над М. Неру, власті випустили його з в'язниці. З лідером свараджистів двічі зустрічався Дж. Слокомб. Обговорювалося питання про участь представників Конгресу в конференції круглого столу та умови припинення масової боротьби. М. Неру погодився вести переговори з англійцями й підключити до них М.К. Ганді та Дж. Неру, як офіційного президента ІНК, але лише за умови, що англійський уряд і колоніальний уряд Індії дадуть обіцянку підтримати на конференції вимогу конгресистів про утворення в Індії повністю відповідального уряду. Йшлося навіть про припинення кампанії громадянської непокорі, якщо Ірвін погодиться на певні умови. На прохання Дж. Слокомба посередниками під час переговорів віце-короля з лідерами ІНК погодилися бути Т.Б. Сапру та М.Р. Джаякар, яких вважали своїми не тільки помірковані конгресисти, а й значною мірою оточення віце-короля (Т.Б. Сапру, як уже зазначалося, навіть отримав від англійців титул сера). У листі до Ірвіна вони виклали точку зору М. Неру й просили дозволити їм зустрітися у в'язниці з М.К. Ганді, М. Неру та Дж. Неру. Віце-король санкціонував таку зустріч, але обмежився обіцяркою допомогти індійцям домогтися розширення самоврядування лише в окремих сферах [The Daily Express 1930, 18 July; The Manchester Guardian 1930, 21 July].

23 і 24 липня 1930 р. Т.Б. Сапру та М.Р. Джаякар зустрілися в Єсравдській в'язниці з М.К. Ганді (батько й син Неру в цей час знаходилися у тюрмі Наїні в Аллахабаді). Махатма наполягав, щоб на конференції круглого столу головним питанням порядку денного були гарантії Індії протягом перехідного періоду від колоніального статусу до самоврядування. Причому, обов'язково мало обговорюватися й питання про надання Індії повної незалежності. Громадянську непокору він зобов'язувався припинити, але зберігалось мирне пікетування крамниць, що торгували іноземним одягом і спиртними напоями, а також незаконне видобування солі індійцями. У свою чергу власті повинні були звільнити всіх політв'язнів, скасувати штрафи й деякі драконівські укази, видані під час боротьби з учасниками сатьяграхи, поновити статус тих, хто бойкотував англійські установи й заклади, втративши місця роботи чи навчання. При цьому М.К. Ганді передав батькові й сину Неру листа, в якому висловив свої сумніви щодо доцільності будь-яких переговорів із колонізаторами в цей час. Можливо тому обидва Неру спочатку байдуже поставилися до пропозиції Т.Б. Сапру та М.Р. Джаякара про переговори. Але згодом, коли їх перевели з Наїні до Єсравди, щоб вони могли регулярно зустрічатися з М.К. Ганді, взяли в них участь [Архивб... Ф. 22. 1930. Д-10, № 7; The Times 1930, 23, 25, 28 July].

Переговори, що вели Т.Б. Сапру та М.Р. Джаякар із керівництвом ІНК, відбулися в Єравді 13-15 серпня 1930 р. Конгрес представляли його популярні лідери М.К. Ганді, М. Неру, Дж. Неру, Валлабххай Патель, С. Махмуд, Дж. Даулатрам і С. Найду. Результати переговорів знайшли своє відображення в узгодженому їх учасниками листі до віце-короля від 15 серпня 1930 р. Головними попередніми умовами майбутніх переговорів конгресистів з англійцями та участі ІНК у конференції круглого столу керівники сатьяграхи висунули такі вимоги: негайне визнання з боку колоніальної адміністрації права на вихід Індії зі складу Британської імперії та права на створення індійського національного уряду, звільнення всіх політв'язнів, повернення конфіскованого майна й цінностей учасникам сатьяграхи, поновлення на роботі чиновників-індійців, звільнених за політичними мотивами, та тих, хто залишив її на заклик Конгресу, скасування надзвичайних указів, виданих віце-королем. Ірвін у листі від 28 серпня 1930 р. категорично відмовився задовольнити вимоги лідерів конгресистів. Батька й сина Неру знову повернули до Наїні, а власті ще більше посилили репресії проти патріотів, видавши кілька нових драконівських указів, зокрема ордонанси про підбурювання до беззаконня та ордонанси про пресу й незаконні асоціації. Перерваний "діалог у листах" спробував поновити професор коледжу міжнародних відносин в Селлі Оук Х.Т. Александер, але всі його зусилля виявилися марними [детально див.: Архивб... Ф. 22. 1930. Д-10, № 7; The Bombay Chronicle 1930, 6 September; The Daily Herald 1930, 2, 3, 4, 8 September; The Daily Mail 1930, 28 August; The Daily Telegraph 1930, 2, 3, 4, 8 September; The Manchester Guardian 1930, 21, 27 August, 2, 3, 4, 6 September; The Manchester Post 1930, 23 August, 1, 6 September; The Observer 1930, 7 September; The Times 1930, 13, 18, 24 August, 8 September; The Times of India 1930, 22 October].

Конференція круглого столу урочисто відкрилася в Лондоні 12 листопада 1930 р. [про неї детально див.: Indian Round... 1931a+b+c; Rao D.M. 1932; The Manchester Guardian 1930, 13, 29 November; The Times 1930, 13, 28 November]. У ній взяло участь 86 (за іншими даними 89) делегатів, спеціально відібраних властями з числа індійських політиків, що були лояльними до британської корони. 57 із них представляли Британську Індію, 16 – князівства та 13 – різні англійські політичні партії. Серед індійців особливо виділялися такі відомі політичні діячі, як Т.Б. Сапру, М.А. Джинна та М. Алі. Представники Конгресу та лідери інших організацій, що брали участь у кампанії громадянської непокорі, на конференцію запрошення не отримали. Незважаючи на це, багато ораторів звернули увагу на необхідність надання Індії статусу домініону й навіть пропонували різні його варіанти.

Британський прем'єр-міністр Р. Макдональд у своїй промові не заперечував проти цього й навіть запропонував делегатам розробити власний проект індійської конституції. Він заявив, що англійський уряд не проти внесення до конституції положення про відповідальність виконавчої влади перед легіслатурами, залишивши за виконавчою владою лише питання оборони й зовнішньої політики. Але при цьому Р. Макдональд підкреслив, що віце-королю й генерал-губернаторам провінцій мають бути надані особливі повноваження для забезпечення ними громадського спокою та економічної стабільності [див.: The

Times 1930, 13 November]. Таке застереження фактично зводило нанівець прерогативи легіслатур, позбавивши їх реальної можливості здійснювати самостійну внутрішню політику. Поміркувані делегати конференції наче не помітили цього застереження прем'єр-міністра, одностайно схваливши рішення про розробку проекту індійської конституції. Для опрацювання різних її розділів призначалися спеціальні підкомітети з питань оборони, кордонів, національних меншин тощо [див.: Indian Round... 1931b+c]. Свої міркування вони подали на січневу конференцію круглого столу.

Йдучи назустріч побажанням багатьох делегатів конференції, Р. Макдональд у своєму заключному слові 19 січня 1931 р. заявив про можливість залучення до розробки проекту конституції також і учасників кампанії громадянської непокори [Speeches... V.1. 1957, 229-232]. У зв'язку з цим 21 січня 1931 р. в Аллахабаді зібрався Робочий комітет ІНК, який складався переважно з тимчасових членів. Обговорювалася робота конференції круглого столу та заява британського прем'єра. Виникли гострі дискусії. Кілька членів Робочого комітету запропонували піти назустріч Р. Макдональду й припинити кампанію громадянської непокори. Їм заперечував М. Неру, який категорично наполягав продовжувати боротьбу аж до досягнення загальнонаціональної мети. Більшість членів Робочого комітету підтримала його, виступивши проти будь-яких контактів із представниками англійського кабінету до тих пір, поки колоніальні власті не зроблять реальних кроків, котрі засвідчать про зміну їхнього ставлення до питання індійської незалежності. Після тривалого обговорення Робочий комітет ухвалив резолюцію, в якій не визнавав повноважень конференції круглого столу, оскільки вона складалася з членів британського парламенту, індійських князів та індійців – ставлеників колоніального уряду, а не справжніх представників народів Індії, що в цей час знаходилися за ґратами. У заяві Р. Макдональда Робочий комітет не знайшов конкретної відповіді на лист лідерів ІНК від 15 серпня 1930 р. і не побачив ніяких ознак зміни політики правлячих кіл Великої Британії щодо своєї найбільшої колонії. Тому Робочий комітет радив конгресистам і народу продовжувати боротьбу за незалежність, повністю виконуючи схвалені раніше керівництвом Конгресу рішення про громадянську непокору. Він також дав високу оцінку мужності й самовідданості борців за волю, особливо 75 тис. політв'язнів, і рекомендував відзначити День незалежності 26 січня 1931 р. посиленням антиколоніальної боротьби [The Daily Herald 1931, 22 January].

Після схвалення незначною більшістю цієї резолюції серед членів Робочого комітету знову виникли розбіжності. Представники лівого крила вимагали негайної її публікації, оскільки індійська громадськість із нетерпінням очікувала рішень Робочого комітету, готуючись до боротьби за їхнє здійснення. Праві, очолювані Р. Прасадом, який у цей час замінив на посаді президента партії заарештованого в третій раз Валлабхбая Пателя (він після арешту Дж. Неру виконував обов'язки президента), запропонували трохи зачекати з публікацією резолюції Робочого комітету. Вони обіцяли надрукувати її тоді, коли отримають телеграму з англійської столиці про результати посередницької місії Т.Б. Сапру та С. Састрі [про С. Састрі детально див.: Rao K. 1963], які вели там закулісні

переговори з представниками англійського уряду та впливовими британськими політичними діячами про майбутнє Індії. Прихильники Р. Прасада, що склали тоді більшість у Робочому комітеті, оскільки напередодні скликання виконкому ІНК колонізатори звільнили його поміркованих і правих лідерів, змогли домогтися ухвали рішення надрукувати резолюцію пізніше. Наступного дня в телеграмі, надісланій з Лондона, висловлювалося прохання не ухвалювати ніяких рішень щодо промови Р. Макдональда до повернення в Індію Т.Б. Сапру та С. Састрі [Majumdar R.C. V.3. 1963, 374]. Створювалося враження, що вони таки зуміли про щось домовитися з колонізаторами.

Начебто підтверджуючи це, 25 січня 1931 р. колоніальна адміністрація виступила з заявою про своє бажання відновити мир і спокій в країні та створити сприятливі умови для втілення в життя обіцянки глави англійського уряду. У ній зазначалося, що члени Робочого комітету ІНК мають отримати повну свободу для обміну думками з приводу заяви Р. Макдональда. Для цього без будь-яких попередніх умов скасовувався указ, що оголошував Конгрес поза законом, а з тюрем звільнялися М.К. Ганді та інші керівники конгресистської організації. Причому, на волю випустили не тільки всіх членів Робочого комітету, а й їхніх дружин, що теж перебували у в'язницях [The Times 1931, 26 January].

Вийшовши з тюрми, М.К. Ганді відразу ж виступив зі зверненням до народів Індії, в якому заявив про свій намір всебічно проаналізувати становище, що склалося в країні, й обговорити заяву прем'єр-міністра Англії з Т.Б. Сапру, С. Састрі та іншими представниками Індії на конференції круглого столу відразу ж після повернення їх на батьківщину. Він підкреслив, що прагне до укладання почесного миру з англійцями та урегулювання всіх суперечностей з властями, але за умови виконання колонізаторами висунутих ним раніше умов. Великого значення керівник кампанії громадянської непокори, як і раніше, надавав виробництву солі, бойкоту іноземного одягу та питних закладів, указавши на необхідність домагатися скасування заборони на їхнє пікетування, а також надання індійцям права самим добувати сіль. Що ж до роботи конференції круглого столу, то лідер ІНК наголосив, що зможе визначити її реальне політичне значення лише тоді, коли вона принесе якусь користь для Індії [The Observer 1931, 26 January].

Потім М.К. Ганді вирушив із Бомбея до Аллахабаду, щоб провідати М. Неру, котрий перебував у важкому стані. Туди ж прибули й звільнені з ув'язнення постійні та запасні члени Робочого комітету. 31 січня та 1 лютого 1931 р. у Сварадж Бхавані, поблизу будинку М. Неру, відбулося засідання Робочого комітету. На ньому розгорнулася боротьба між прихильниками продовження кампанії громадянської непокори та тими керівниками ІНК, які під різними приводами хотіли її припинення. Домінували помірковані й праві діячі, котрих колонізатори в більшості випустили з тюрем. Незважаючи на те, що ліве крило було позбавлене своїх представників, правим не вдалося домогтися ухвали рішення про припинення кампанії громадянської непокори. У резолюції Робочого комітету зазначалося, що на прохання С. Састрі, Т.Б. Сапру та М.Р. Джаякара Робочий комітет відклав публікацію своєї резолюції від 21 січня, а це породило надію на припинення громадянської непокори. Проте попередні рішення

Конгресу залишалися в силі: громадянська непокора мала тривати до тих пір, поки від керівництва партії не надійде розпорядження про її припинення. Як і раніше, головна увага зверталася на пікетування крамниць, що торгували іноземними тканинами та одягом. Давалася висока оцінка патріотизму власників магазинів іноземного одягу, які підтримали заклики ІНК бойкотувати іноземний одяг і добровільно припинили його продаж [The Manchester Guardian 1931, 2 February; The Times 1931, 2 February]. Проте слід зауважити, що ці торгівці не мали значних збитків, оскільки Конгрес зі своїх фондів частково відшкодував їм витрати від пікетування магазинів.

Проте незабаром позиція керівництва ІНК суттєво змінилася. Помірковані й праві діячі боялися виходу кампанії громадянської непокори за рамки ненасильства та переростання її в загальне народне повстання. Звідси й прагнення домовитися з англійцями, уклавши угоду про почесний мир на умовах, вигідних для обох сторін. Велике значення мали також посилення лівих сил у Конгресі й країні та ослаблення активності мас, які поступово втрачали віру в ефективність запропонованих їм конгресистами методів боротьби для завоювання незалежності. До цього слід додати, що М.К. Ганді й верхівка ІНК побоювалися, щоб унаслідок бойкоту конгресистами конференції круглого столу, політичний вакуум, що утворився, не заповнили представники крайньо правих і релігійно-общинних організацій, поступово позбавивши Конгрес його становища провідної загальноіндійської політичної сили не лише в очах англійських правлячих кіл, а й громадськості Індії. За таких умов М.К. Ганді вирішив кардинально змінити тактику й піти на переговори з колонізаторами.

У свою чергу віце-король та його оточення за ситуації, що склалася, вважали за необхідне розпочати діалог із керівництвом ІНК, розуміючи, що без досягнення домовленості з ним, неможливо буде домогтися припинення кампанії громадянської непокори та прийняти новий Закон про управління Індією, що готували британські державні діячі. Причому колоніальні власті погоджувалися навіть на окремі політичні й економічні поступки вимогам конгресистського керівництва, щоб тільки зберегти колоніальний статус Індії та існуючий у ній суспільно-політичний устрій. Їхніми союзниками виявилися учасники конференції круглого столу, що повернулися з Англії на початку лютого 1931 р., які, за словами Дж. Неру, прагнули "зберегти свої привілеї, прикриваючись націоналізмом", та "хотіли, щоб англійці залишалися в Індії як вирішальний чинник забезпечення існуючого суспільного ладу та інтересів привілейованих груп" [Неру 1955б, 263-264].

6 лютого 1931 р. 26 делегатів конференції круглого столу звернулися до Конгресу з закликом не відмовлятися від співробітництва з англійцями, а разом із ними взяти активну участь у розробці нового Закону про управління Індією. 13 лютого 1931 р. Т.Б. Сапру та С. Састрі виступили на засіданні Робочого комітету ІНК в Аллахабаді з доповіддю про підсумки конференції в Лондоні. Вони, зазначив Дж. Неру, "не розповіли нам нічого такого про цю конференцію, чого б ми вже не знали", й присутні лише зайвий раз переконалися, що її рішення "нічого не варті" [Неру 1955б, 271]. Незважаючи на це, М.К. Ганді вирішив зустрітися з віце-королем, щоб відверто обговорити становище в країні. 14 лютого

1931 р. він надіслав листа Ірвіну, в якому просив аудієнції. Отримавши згоду, М.К. Ганді 16 лютого 1931 р. вирушив до Делі, а згодом туди прибули й усі члени Робочого комітету. У спеціальній резолюції Робочий комітет уповноважив М.К. Ганді вести переговори з віце-королем від імені Конгресу, наділивши його необмеженими повноваженнями [The Daily Herald 1931, 14-17 February].

Переговори, за якими з великою увагою стежила вся Індія, тривали майже три тижні. На них обговорювалися умови врегулювання стосунків між ІНК і колоніальною адміністрацією в Індії. Віце-король лорд Ірвін і М.К. Ганді в конфіденційній обстановці розглянули такі важливі питання: про припинення громадянської непокори, про соляні закони, про пікетування крамниць, що торгували іноземними тканинами та спиртними напоями, про кампанію несплати податків, про злочинні дії поліції щодо борців за незалежність, про амністію усіх політв'язнів і скасування репресивних надзвичайних указів, про повернення учасникам сатьяграхи конфіскованої у них властями земельної та іншої власності й поновлення на роботі всіх патріотів, які на заклик Конгресу залишили її самі або були звільнені за участь в антиурядовій діяльності. Активну участь у переговорах брав начальник департаменту внутрішніх справ Індії К.В. Емерсон. Улаштувалися перерви на три-чотири доби, під час яких колоніальний уряд консультувався з департаментом у справах Індії в Лондоні [детально див.: The Times 1931, 18 February, 4 March].

Що ж до членів Робочого комітету, то вони зустрічалися щоденно й вели тривалі, стомливі дискусії. Їхній зміст, як і перебіг переговорів Ірвіна з Ганді, зберігалися в глибокій таємниці, що спричинило невдоволення іноземних журналістів, особливо американських. Тому в пресі того періоду описувалася переважно атмосфера навколо переговорів, а не їхній перебіг [див., наприклад: The Daily Herald 1931, 17 February, 5 March; The Daily Telegraph 1931, 17 February, 5 March; The Manchester Guardian 1931, 17 February, 5 March; The New York Times 1931, 17 February, 5 March; The Times 1931, 17 February, 5 March]. Висловлювалося безліч припущень, здогадів, прогнозів на майбутнє, в більшості своїй оптимістичних. Створювалося враження, що віце-король і лідер ІНК вирішують питання принаймні про передачу влади в країні Конгресу. До М.К. Ганді, як керівника майбутньої вільної Індії, поспішили висловити свою повагу представники різних партій, організацій, відомі громадські діячі, у тому числі й релігійно-общинні. Люди всіх звань безперервним потоком йшли до будинку М.А. Ансарі, де тоді мешкали М.К. Ганді та більшість членів Робочого комітету. "Багато хто з них були надійною опорою англійського уряду в Індії. Тішило те, що вони стануть такою ж надійною опорою будь-якого іншого уряду в Індії, тільки б він був сильним", – зазначав Дж. Неру [Неру 1955б, 273].

Однак таким надіям індійців отримати власний уряд не судилося збутися. Переговори раптово припинилися, а згодом взагалі виявилися під загрозою зриву. Колонізатори не хотіли йти ні на які поступки, навіть у дрібницях, які могли б якимось чином обмежити їхнє панування в Індії. Поступатися змушений був лише М.К. Ганді, причому, навіть щодо окремих слів майбутньої угоди. Тривалі дискусії, зокрема, викликало питання пікетування магазинів, що торгували іноземним одягом і спиртними напоями, а також питання тлумачення таких

термінів, як "припинення" кампанії громадянської непокори, "бойкот" тощо. Врешті-решт члени Робочого комітету дійшли висновку про неможливість досягнення угоди й схвалили резолюції про продовження боротьби, якими рух громадянської непокори мав керуватися надалі. Раптом у ніч з 4-го на 5-е березня 1931 р. між Ірвіном і М.К. Ганді несподівано було досягнуто угоди, що отримала назву Делійський пакт або "Пакт Ганді-Ірвіна" [див.: India's... V.1. 1962, 100-104; The Daily Herald 1931, 6 March; The Times 1931, 6 March].

Делійський пакт, який активно обговорювала індійська та зарубіжна громадськість, складався із 21-ї статті. Найбільшу увагу викликали ті з них, які стосувалися громадянської непокори, конституційного розвитку та перспектив британської політики в Індії. Питання, яке хвилювало всіх індійців, про надання Індії політичної незалежності чи хоча б якогось обмеженого варіанту статусу домініону, в пакті навіть не порушувалося. Замість нього, в його ст. 2-й лише зазначалося, що на майбутніх переговорах, але обов'язково за згодою англійського кабінету міністрів, буде розглядатися план створення конституційного уряду в Індії, який обговорювався на конференції круглого столу. Далі наголошувалося: "Важливою частиною розробленого там плану є питання про федерацію, а також питання про відповідальність Індії та застереження чи гарантії в інтересах Індії щодо таких питань, як, наприклад, оборона. Частиною цього плану є також питання про зовнішню політику, стосовно меншин, фінансування Індії та погашення зобов'язань" [India's... V.1. 1962, 100]. Ця стаття приголомшила багатьох конгресистів, особливо Дж. Неру, оскільки для нього вона була "цілковитою несподіванкою" [Неру 1955б, 279].

Що ж до кампанії громадянської непокори, то згідно зі ст. 1-ю Делійського пакту, вона повністю припинялася. У наступних статтях угоди містилися конкретні зобов'язання ІНК щодо її припинення: відмова від організованої непокори будь-якому закону, припинення кампанії несплати земельного та інших податків, припинення публікації усіяких матеріалів на підтримку кампанії громадянської непокори, а також агітації серед різних категорій посадових осіб за відмову їх від співробітництва з властями, припинення всіх бойкотів, особливо бойкоту іноземних товарів (тут містилися окремі застереження), припинення пікетування та інших видів непокори індійців колоніальній адміністрації. Це були значні поступки з боку Конгресу, що означали його відмову майже від усіх тих форм боротьби, які він висунув напередодні та під час кампанії громадянської непокори.

Що ж натомість запропонували англійські правлячі кола? Вони зобов'язувалися залучати надалі представників ІНК до обговорення й розробки проектів конституційних реформ у Британській Індії, сприяти економічному розвитку країни та захисту її промисловості шляхом введення протекційних тарифів на окремі іноземні товари, за винятком англійських (для захисту індійської промисловості місцевим адміністраціям дозволялося на свій розсуд в окремих випадках пікетування магазинів за певними правилами), скасувати надзвичайні укази про воєнний стан, спрямовані проти учасників кампанії громадянської непокори (виняток становив указ № 1 від 1931 р. про терористичну діяльність), анулювати виданий у травні 1930 р. указ, який оголошував поза

законом Національний конгрес та інші опозиційні колоніальному уряду організації, звільнити усіх політв'язнів, заарештованих без суду й слідства та засуджених за участь у кампанії громадянської непокори, включаючи й патріотів, засуджених за статтями Карного кодексу, крім тих, хто вдався до насильства або підбурював до насильницьких дій, скасувати штрафи за участь в антиурядовій діяльності, якщо вони ще не сплачені (сплачені штрафи не відшкодовувалися), повернути конфісковану в патріотів власність, але за умови, якщо вона ще не продана, а знаходиться у розпорядженні місцевих властей (за зіпсовану власність компенсація не виплачувалася); це ж стосувалося й конфіскованої землі в учасників кампанії несплати податків (угоди з купівлі-продажу конфіскованої землі визнавалися законними, а вона поверталася колишнім власникам лише тоді, коли її ще не встигли продати приватним особам і за умови надання зобов'язання сплачувати податки у визначені терміни; компенсація тут теж не виплачувалася).

Крім того, власті також обіцяли частково знизити поземельний податок у районах найбільших селянських заворушень, провести розслідування про незаконні вилучення податків, поновити на роботі всіх тих, хто залишив її на заклик Конгресу чи був звільнений за участь у масових антиурядових виступах, але знову ж таки за умови, що їхні місця не зайняли інші люди; у противному разі місцеві власті повинні були сприяти їм влаштуватися на іншу роботу. Знаменитий соляний закон, який став приводом до початку кампанії громадянської непокори, не скасовувався (ст. 20-а), але в окремих випадках допускалося виробництво певної кількості солі для власного споживання, а не для продажу (насамперед це стосувалося найбідніших верств населення). У разі будь-якого порушення конгресистами умов пакту власті залишали за собою повне право вдаватися до таких дій, які вони вважали за необхідне для захисту колоніального закону та порядку (ст. 21-а). Слід зазначити, що віце-король і начальник департаменту внутрішніх справ Британської Індії не пішли назустріч М.К. Ганді та індійській громадськості, які наполегливо просили скасувати смертний вирок молодому революціонеру Б. Сінгху та його товаришам, а також Радж Гуру і Сукхдеву, яких засудили до страти через повішання за вбивство 13 вересня 1928 р. карателя патріотів Саундерса. Ірвін лише пообіцяв перенести страту на пізніший термін, коли закінчиться сесія ІНК у Карачі [детально див.: Чувпило О.О. 2007, 30-39]. Прохання М.К. Ганді відмінити каральні експедиції теж не було задоволено.

Фактично "Пакт Ганді-Ірвіна" був укладений на умовах, запропонованих віце-королем. М.К. Ганді погодився припинити кампанію громадянської непокори, але натомість не зміг домогтися задоволення своїх найголовніших вимог, висунутих ним і підтриманих Конгресом напередодні та на початку масової боротьби. Влада британських колонізаторів зберігалася в Індії у незмінному вигляді. Ті незначні поступки силам національного визволення, на які вони пішли під час укладення пакту, не передбачали ніяких суттєвих політичних чи економічних змін у країні. Індійці, як і раніше, не мали елементарних політичних прав і демократичних свобод, якими вже давно користувалося населення метрополії, залишаючись під жорстоким гнітом колоніального уряду, призначеного Лондоном і підзвітного тільки йому. Мова вже не йшла про статус домініону в складі Британської імперії: ст. 2-а пакту по суті позбавляла індійців

ілюзорних надій отримати його навіть у майбутньому. Колонізатори почували себе в Індії ще досить упевнено й не бажали більше йти ні на які поступки. Отже, історичне рішення Лахорської сесії про завоювання Індією повної національної незалежності виявилось невиконаним, а його виконання відкладалось тепер на невизначений термін.

Разом із тим пакт зіграв і певну позитивну роль у визвольній боротьбі народів Британської Індії. Вперше в історії колонії її всесильний віце-король змушений був на рівних розпочати й вести переговори з главою Конгресу, визнавши тим самим його провідною політичною силою країни, що виступала від імені усієї нації. Це завдало сильного удару по поглядах тих індійських релігійно-общинних діячів, названих в Індії комуналістами, які традиційно вважали ІНК не загальноіндійською світською політичною організацією, а звичайною індуською общинною партією, відмовляючи йому в праві представляти мусульман, сикхів та інші релігійні общини Індостану. Зробивши навіть незначні поступки вимогам конгресистів, правлячі кола Британської імперії цим самим визнали не стільки силу ІНК, скільки силу багатомільйонних народних мас Індії, від імені яких виступали члени однієї з найбільших у світі політичних партій. І, нарешті, визнання Делійським пактом необхідності значних конституційних змін у майбутньому політичному статусі Індії сприяло активізації визвольного руху, а колонізаторів змушувало лавірувати та йти на подальші поступки міцніючим силам національного визволення.

Переговори М.К. Ганді з Ірвіном, за словами Дж. Неру, "породили в країні атмосферу очікування, люди гадали, що буде укладена якась угода, а тому остаточний розрив приніс би розчарування" [Неру 1955б, 280]. Але сам зміст угоди, яка не передбачала надання Індії навіть обмежених прав домініону, викликав велике розчарування, невдоволення та обурення у лавах конгресистів. М.К. Ганді знову, як і після Бардолейської резолюції, піддавався різкій критиці з усіх боків [детально див.: Bose S.C. 1964, 363-365; The Bombay Chronicle 1931, 16 March]. Навіть члени Робочого комітету ІНК критикували пакт у цілому або ті чи інші його положення. Так, усі вони висловлювали невдоволення статтею про політичних в'язнів. Валлабхбая Пателя не влаштувала стаття про землю, а Дж. Неру – стаття про податки й постановка конституційного питання. Загалом серед керівництва ІНК панували настрої розгубленості та пригніченості. У перші дні після укладення угоди М.К. Ганді з Ірвіном члени Робочого комітету навіть не знали, як себе вести. Їхні настрої влучно висловив Дж. Неру: "Справа була зроблена, наш лідер зв'язав себе словом, і навіть якби ми не були згодні з ним, то що ми могли зробити? Залишити його? Порвати з ним? Оголосити про свою незгоду? Це могло б принести якесь власне задоволення, але аж ніяк не змінювало остаточного рішення" [Неру 1955б, 279]. Два дні Дж. Неру вагався, не знаючи, що вдіяти. У такому ж пригніченому стані перебували й інші члени Робочого комітету. Нарешті більшість керівників ІНК, включаючи й Дж. Неру, погодилася з пактом і чесно його виконувала, хоча Дж. Неру це завдавало "великих душевних мук і фізичних страждань" [Неру 1955б, 282].

Однак рядові конгресисти й народні маси не могли відразу ж змиритися з умовами пакту й припиненням антиколоніальної боротьби. В результаті у великих

промислових центрах відбулися демонстрації протесту проти укладення Делійської угоди та припинення кампанії громадянської непокори. Не схвалили пакт також провінційні комітети ІНК Андхри, Панджабу та Бенгалу [Statement... 1933, 2; The Tribune 1931, 9 April]. Колишня єдність партійних лав порушилася, посилювалися процеси дезінтеграції та поляризації. Виникла загроза розколу Конгресу, оскільки невдоволення пактом висловлювалося повсюди й на різному рівні. Почався поступовий відхід від конгресистської організації селян, робітників, молоді, радикальної інтелігенції, дрібної та середньої буржуазії. Все це не могло не турбувати М.К. Ганді й керівників ІНК, які доклали чимало зусиль, щоб повернути до себе прихильність народних мас.

У своїх виступах перед конгресистами й громадськістю вони усіляко намагалися виправдати Делійський пакт, указуючи, що Конгрес, як і раніше, виступає за незалежність, буде боротися за неї, а на конференції круглого столу висуне вимогу про ліквідацію англійського панування в Індії. Приклад лідерам ІНК подав М.К. Ганді, який у заяві для преси й під час бесіди з американськими, англійськими та індійськими журналістами, що відбулася відразу ж після досягнення угоди з віце-королем, переконував їх, що це почесне врегулювання, де перемоги позбавлена кожна з сторін, вона ділиться нарівно. Зате пакт позбавив індійців страждань, які не могли тривати вічно, інакше вони втрачали будь-який сенс, – твердив М.К. Ганді. Оскільки люди втомилися від тривалої боротьби й страждань, необхідно тимчасово відмовитися від конфронтації, ставши на шлях ведення переговорів та укладання угод. Тим, хто розчарований пактом, М.К. Ганді радив чекати, молитися й надіятися. Щодо умов пакту, то він сказав, що це тимчасова угода, де йдеться лише про "умови перемир'я". Метою ж Конгресу залишалася повна незалежність, і ніщо інше не могло задовольнити Індію. На другій конференції круглого столу ІНК висуне вимогу про цілковиту незалежність і буде наполегливо її домагатися. Але для того, щоб досягти успіху, Конгрес мав отримати підтримку з боку інших партій, правителів князівств, а також передових англійців. При цьому М.К. Ганді висловився проти припинення бойкоту іноземного одягу, за введення в Індії протекціоністських тарифів, закликав прихильників насильницьких методів боротьби за свободу дотримуватися ненасильства, висловив надію на звільнення усіх політв'язнів, а не лише учасників кампанії громадянської непокори [The Manchester Guardian 1931, 6-10 March].

Чудово розуміючи, що такі заяви навряд чи зможуть повністю задовольнити прихильників незалежності серед конгресистів і громадськості, а також боячись розколу ІНК, керівництво партії вирішило піти на поступки лівим силам. Це вочевидь виявилось на сесії ІНК у Карачі, скликаній всупереч традиції не наприкінці року, а на його початку. Така поспішність пояснювалася необхідністю обговорити й затвердити пакт Ганді-Ірвіна Конгресом і прагненням його керівництва уникнути наростання невдоволення умовами пакту в провінційних організаціях партії та в народі. Дж. Неру зазначав, що Делійський пакт "не користувався популярністю та любов'ю, і були побоювання, що він може поставити нас у незручне становище" [Nehru 1955b, 286]. Тому, боячись загального невдоволення, праві лідери відійшли в тінь, надавши майже повну свободу дій представникам лівого крила. Навіть резолюцію про Делійський пакт і

конференцію круглого столу на прохання М.К. Ганді для обговорення й затвердження сесією вніс лідер лівих Дж. Неру, хоча вона йому була "не до вподоби" [Неру 1955б, 287]. Перед цим він закликав конгресистів не порушувати угоду з Ірвіном [див.: The Bombay Chronicle 1931, 16 March].

Місцеві організації ІНК, що напередодні сесії поновили легальну політичну діяльність, отримали від ВІККу за підписом його генерального секретаря інструкції, в яких докладно викладалися основні принципи їхньої діяльності згідно з Делійським пактом. У них пояснювалися його найважливіші положення й надавалися відповідні рекомендації щодо їхнього виконання. Конгресистам пропонувалося припинити по всій країні рух громадянської непокори, кампанію несплати податків і бойкот британських товарів. Але зберігався бойкот спиртних напоїв, наркотиків та іноземного одягу. Тому членам ІНК рекомендувалося продовжувати пікетувати магазини, що торгували спиртними напоями та іноземним одягом, чітко дотримуючись розроблених у цей час ВІККом і М.К. Ганді правил. Волонтери, що пікетували магазини, зобов'язані були виявляти витримку, спокій, чемність, виключити грубість, насильство, залякування як продавців, так і покупців. ВІКК також розробив інструкцію про проведення виборів делегатів на сесію в Карачі. У ній зазначалося, що половину делегатів від кожного дистрикту мали обирати ті учасники кампанії громадянської непокори, які були ув'язнені під час боротьби за незалежність [India's... V.1. 1962, 465-466]. Саме ці прошарки партії її керівництво вважало своєю головною опорою, сподіваючись, що вони схвалять укладення пакту, завдяки якому патріоти отримали свободу й повернулися до нормального життя.

Сесія в Карачі відбулася 29-31 березня 1931 р. Її президентом Робочий комітет обрав Валлабхбхая Пателя, який став знаменитістю, захищаючи у 1928 р. права селян провінції Гуджарат. Він виголосив коротку промову, в якій усіляко виправдовуючи укладення пакту Ганді-Ірвіна, спробував показати його значення для справи національного визволення, а також звернув увагу на обов'язки конгресистів, що визначалися змістом Делійської угоди [Congress Presidential... 1934, 903-914]. Інші лідери ІНК у своїх виступах підтримали президента, закликавши делегатів сесії ухвалити резолюцію, яка схвалювала б Делійський пакт і поведінку М.К. Ганді під час його переговорів із віце-королем Індії лордом Ірвіном [The Manchester Post 1931, 30, 31 March].

Однак, всупереч очікуванням делегатів, не ця резолюція була схвалена першою. Боячись розколу партії, керівництво ІНК запропонувало її пізніше, а першою розглядалася резолюція про Б. Сінгха, яка теж викликала палкі суперечки у лавах конгресистів. Ліве крило запропонувало вшанувати світлу пам'ять страченого колонізаторами напередодні сесії патріота, популярність якого серед індійців на початку 30-х років дорівнювала популярності М.К. Ганді. Резолюцію від імені лівих запропонував Дж. Неру. Заперечення правих зводилися до того, що високо оцінивши мужність Б. Сінгха та його товаришів, Конгрес тим самим нібито зіграє на руку прихильникам насильства. Нарешті після довгих дискусій була ухвалена компромісна резолюція, яка наголошувала, що ІНК, не схвалюючи й відмежовуючись від політичного насильства у будь-якій формі, все ж захоплюється хоробрістю й самопожертвою Б. Сінгха та його товаришів,

страчених колонізаторами, й висловлює їхнім рідним свої найпалкіші співчуття. Ця страта визначалася як акт "безглуздої помсти" й свідомого ігнорування думки всіх індійців. З точки зору укладачів резолюції, колоніальний уряд тим самим втратив чудову нагоду налагодити добрі стосунки між двома націями [The Daily Mail 1931, 30, 31 March]. Посилання на осудження насильства викликало невдоволення не тільки багатьох делегатів сесії, а й індійської громадськості. Воно також спричинило гарячі суперечки на провінційних конференціях конгресистів та отримало несхвальні відгуки молоді. Так, конференція волонтерів, що ухвалила аналогічну резолюцію, зовсім вилучила з неї фразу про політичне насильство [Sitaramaya V.1. 1946, 457].

Наступною обговорювалася резолюція про політичних в'язнів, яка теж викликала розбіжності в поглядах. Ліве крило вимагало, щоб ІНК чітко заявив про необхідність звільнення всіх політв'язнів, не поділяючи їх на різні категорії. Це суперечило відповідному пункту Делійського пакту, а тому викликало серйозні заперечення з боку конгресистського керівництва, яке боялося порушити його умови навіть на словах. Знову була ухвалена компромісна резолюція. У ній зазначалося, що якщо уряд хоче встановити добрі стосунки з індійцями, то він звільнить усіх політв'язнів, не поділяючи їх на різні категорії. Переважною більшістю голосів сесія також ухвалила резолюцію з общинного питання, закликавши індусів і мусульман до примирення й припинення численних сутичок, що відбулися під час сесії в кількох районах Індії [The Times 1931, 30, 31 March].

Після цього настала черга обговорення резолюції про Делійський пакт. Її, як зазначалося, запропонував Дж. Неру, піддавшись умовлянням М.К. Ганді та інших лідерів ІНК. Він виголосив щире промову, закликавши зібрання ухвалити пакт. Намагаючись заспокоїти конгресистів і громадськість, укладачі резолюції визначили його лише як тимчасове врегулювання відносин між Робочим комітетом ІНК і колоніальним урядом, наголошуючи при цьому, що метою партії, як і раніше, залишалася повна національна незалежність ("пурна сварадж"). За неї, підкреслювалося в резолюції, делегація ІНК буде вести боротьбу на наступній конференції круглого столу, домагаючись передачі до рук індійців контролю над обороною, внутрішньою й зовнішньою політикою, економікою й фінансами країни, а також за надання права розірвати відносини з Англією та проголосити повну незалежність. Представляти ІНК на конференції резолюція уповноважувала М.К. Ганді. Склад очолюваної ним делегації мав пізніше визначити Робочий комітет [The Manchester Post 1931, 31 March; The Times 1931, 31 March].

Серед інших резолюцій, ухвалених делегатами сесії в Карачі, особливо виділяється "Резолюція про основні права та економічну програму", запропонована від імені лівого крила ІНК Дж. Неру [повний текст її див.: Indian National Congress... 1954, 3-10]. У вступі до неї вказувалося на необхідність чіткого визначення для мас найважливіших принципів політики ІНК після завоювання незалежності, перелічувалися основні положення майбутньої конституції суверенної індійської держави. Вона мала складатися з двох розділів: 1) основні права й обов'язки; 2) праця.

У першому розділі говорилося про важливість надання громадянам Індії свободи слова, думки, зібрань, об'єднань, релігії, встановлення рівності їх перед

законом, незалежно від кастової належності, віросповідання й статі, та рівності у громадській діяльності, при призначенні на керівні посади, виборі професії, прийомі на роботу тощо, наголошувалося на тому, що ніхто не може бути позбавлений свободи, житла, власності, підданий арешту чи конфіскації майна інакше, як у порядку, встановленому законом, що держава має дотримуватися нейтралітету стосовно всіх релігій, ввести загальне виборче право, скасувати смертну кару, дати можливість кожному громадянину вільно вибрати місце проживання, придбати власність, обирати професію, а також встановити рівність усіх перед законом як щодо судового переслідування, так і захисту в будь-якій частині країни.

У другому розділі викладалися основні напрями соціально-економічної політики індійської держави після ліквідації колоніального режиму. Ґрунтуючись на принципах соціальної справедливості, вона мала насамперед забезпечувати задовільний рівень життя населення. Цього, на думку укладача резолюції, можна було досягти таким чином: держава повинна охороняти інтереси промислових робітників, прийнявши справедливе трудове законодавство й призначаючи заробітну плату, яка повністю б задовольняла робітників, ввести регламентований робочий день, забезпечити задовільні умови праці, охорону праці жінок, не допускати на роботу дітей шкільного віку, надати селянам і робітникам право на створення профспілок для захисту їхніх інтересів, провести реформу системи землеволодіння, переглянувши земельну ренту, суттєво знизити податки в сільській місцевості з метою поліпшення становища дрібних селянських господарств, значно скоротити витрати на апарат управління та утримання чиновників усіх рангів, встановивши для них максимально можливу платню до 500 рупій на місяць, скасувати соляні податки, ввести державний протекціонізм для захисту національної промисловості, заборонити виробництво й вживання спиртних напоїв і наркотиків, ввести державне регулювання фінансів і торгівлі, передати у власність держави чи під її контроль ключові галузі промисловості, природні ресурси, водні шляхи, транспорт, готувати кадри з метою створення національної армії.

Слід зазначити, що ідея прийняття такої резолюції виникла серед лівих конгресистів досить давно. Ще в період руху неспівробітництва окремі ліворадикальні конгресисти вимагали, щоб ІНК визначив свій політичний та соціально-економічний ідеал. Зокрема, на сесії в Амрітсарі, а згодом у Нагпурі, це питання порушував Віджарагхавачарія. Аналогічні ідеї пізніше висували деякі ліві свараджисти. Частина їхніх пропозицій знайшла своє відображення в конституції М. Неру. Як уже зазначалося, наприкінці 20-х років Дж. Неру та його прихильники в комітеті ІНК Сполучених провінцій вели агітацію за прийняття Конгресом прогресивної соціально-економічної та політичної програми. Вони усіляко намагалися переконати ВІКК ухвалити відповідну резолюцію, і в 1928 р. домоглися прийняття її в принципі. Але згодом розпочалася кампанія громадянської непокори, під час якої сесії не проводилися, і знову питання про прийняття цієї резолюції було порушене у лютому-березні 1931 р. під час зустрічі Дж. Неру з М.К. Ганді в Делі. Дж. Неру тоді розробив її проект, а М.К. Ганді вніс

кілька змін і доповнень, після чого текст і формулювання ще не раз уточнювалися.

Проект резолюції спочатку розглядався на засіданні Робочого комітету та в комісії з розгляду внесених резолюцій, а потім був переданий ВІККу. Без особливих ускладнень резолюція Дж. Неру пройшла всі ці інстанції і в остаточному варіанті розглядалася сесією, яка її схвалила, але доручила ВІККу внести незначні корективи, що й було зроблено на його засіданні в Бомбеї у серпні 1931 р. Сам Дж. Неру так оцінив запропоновану ним резолюцію: "Остання резолюція особливо цікавила мене. Частково це було викликано її змістом, а ще більшою мірою тим, що вона була чимось новим у поглядах Конгресу. До цього Конгрес мислив у суто націоналістичному плані й уникав економічних проблем, якщо не враховувати того, що він заохочував узагалі розвиток кустарних промислів і свадеші. В резолюції, ухваленій в Карачі, він зробив досить незначний крок у соціалістичному напрямку, висловившись за націоналізацію основних галузей промисловості й комунальних підприємств та за деякі інші заходи, спрямовані на те, щоб зменшити тягар бідних і збільшити тягар багатих. Це аж ніяк не був соціалізм, і капіталістична держава легко могла б прийняти майже все те, що містила ця резолюція" [Неру 1955б, 287-288].

Проте до сесії в Карачі конгресистське керівництво завжди виступало проти прийняття подібних резолюцій, усіляко ухиляючись від обговорення соціальних та економічних проблем. Які ж причини змусили його змінити свою позицію й ухвалити резолюцію Дж. Неру, з багатьма положеннями якої більшість лідерів ІНК не погоджувалася? Слід виділити п'ять найважливіших із них: по-перше, позиція керівництва Конгресу під час укладання Делійського пакту викликала велике невдоволення серед значної кількості його членів, головним чином представників лівого крила. Боячись розколу партії, керівники ІНК вирішили поступитися вимогам лівих із метою їхнього заспокоєння; по-друге, у багатьох конгресистів, особливо молодіжних елементів, а також у громадськості країни складалося враження, що конгресистські лідери, уклавши Делійський пакт, відмовилися від Лахорських рішень і повернулися до колишнього поміркованого курсу, втіленого в конституції М. Неру. Резолюція, запропонована Дж. Неру, могла переконати їх у зворотному, повернувши Конгресу його престиж і вплив; по-третє, готуючись до другої конференції круглого столу, керівництво ІНК поквапилося сформулювати свої вимоги і заздалегідь ознайомити з ними англійські правлячі кола, сподіваючись зробити їх поступливішими; по-четверте, у зв'язку зі зростанням впливу соціалістичних ідей в Індії Конгрес уже давно відчував гостру необхідність у розробці такої політичної та соціально-економічної програми на майбутнє, котру можна було б гідно протиставити програмам комуністів, робітничо-селянських партій та Всеіндійської ліги молоді. Прогресивна програма демократичних перетворень вільної індійської держави, викладена в резолюції Дж. Неру, повністю могла виконати це завдання, оскільки значною мірою відповідала потребам усіх класів і соціальних верств індійського суспільства, у тому числі робітників і селян; по-п'яте, можливо, що помірковані й праві конгресистські керівники легко погодилися з резолюцією Дж. Неру й відкрито не виступили проти неї на сесії в Карачі тому, що не сприймали її

всерйоз, а розглядали лише як своєрідний тактичний маневр за обставин, що склалися, і в перспективі навряд чи збиралися реалізовувати її на практиці.

§ 3.2. Друга кампанія громадянської непокори

Відразу ж після закінчення сесії 1-2 квітня 1931 р. у Карачі відбулося засідання Робочого комітету нового складу. Поряд із іншими питаннями (про кольори національного прапора, Б. Сінгха, резолюції Дж. Неру, боргу Індії та ін.) обговорювалося й питання про представництво ІНК на другій конференції круглого столу, що відкривалася в Лондоні влітку 1931 р. Виникли серйозні суперечки про те, чи має ІНК брати в ній участь і чи їхати на неї М.К. Ганді. Думки членів комітету розділилися; висловлювалися прямо протилежні точки зору. Проте більшість поступово схилялася до думки, що Конгрес повинен дати згоду на запрошення англійського уряду й має взяти участь у розробці на конференції нової конституції для Індії. Потім з'явилися розбіжності під час обговорення питання про кількість і персональний склад конгресистської делегації. Під час дискусії виникли три можливі варіанти: 1) делегувати на конференцію представником від ІНК одного М.К. Ганді; 2) призначити делегацію кількістю 15-ти чол.; 3) прийняти пропозицію англійців про делегацію кількістю 20-ти чол. Спочатку більшість схилялася на користь другого варіанту, але потім, коли члени комітету вирішили не обмежуватися обговоренням окремих деталей нової конституції, а домогтися укладання угоди між Англією та Індією про передачу влади до рук індійців, ухвалюється одностайне рішення про те, що з цим завданням краще за всіх впорається лише М.К. Ганді [Majumdar R.C. V.3. 1963, 386].

Напередодні другої конференції круглого столу політичне становище в Індії залишалось складним. Хоча ІНК отримав відносну свободу дій після укладення Делійського пакту, антиколоніальна боротьба в країні, особливо в Бенгалі, Сполучених провінціях і Прикордонній провінції, не припинялася. Власті там звільнили арештованих патріотів за участь у кампанії громадянської непокори, але в тюрмах ще залишалось багато політичних в'язнів, які не мали прямого відношення до цієї категорії ув'язнених за умовами пакту, а також величезна кількість заарештованих без пред'явлення звинувачень. До того ж проводилися нові арешти за "бунтівні" промови та іншу політичну діяльність. Досить часто застосування спеціальних законів та указів, спрямованих проти терористів, поширювалося й на конгресистів, робітничих і селянських лідерів, дії котрих чимось викликали невдоволення місцевої адміністрації. А Прикордонна провінція взагалі управлялася воєнними методами за допомогою спеціальних законів та указів. Порушувалися й інші умови Делійської угоди. Так, у Сполучених провінціях дії провінційного уряду призвели до серйозного погіршення становища місцевих селян. Орендна плата та земельний податок не були зменшені; більше того, розпочалося примусове збирання податків, масові виселення й конфіскація майна у селян. Унаслідок цього на місцях постійно виникали конфлікти між конгресистами й урядовими чиновниками, котрі взаємно

звинувачували один одного в порушенні умов пакту Ганді-Ірвіна [Неру 1955б, 295, 297-299; Tendulkar V.3. 1951, 97; The Times of India 1931, 6 April].

Становище ще більше загострилося в зв'язку зі зміною глави колоніальної адміністрації. 17 квітня 1931 р. закінчився 5-річний термін повноважень Ірвіна і він відбув до Англії. Новий віце-король лорд Віллінгдон, людина суворої вдачі, не схильний до компромісів, усіляко намагався забути зобов'язання та обіцянки свого попередника. Центральний уряд і провінційні власті посилили переслідування патріотів, що відразу ж позначилося на становищі конгресистів [див.: Advance 1931, 30 May; The Bombay Chronicle 1931, 4, 24 May; The Times of India 1931, 24 May]. Влітку 1931 р. на адресу Робочого комітету у великій кількості стали надходити скарги від місцевих комітетів ІНК про порушення владою статей Делійського пакту в багатьох провінціях. Найбільш серйозні з них він надіслав колоніальному уряду, який у відповідь звинуватив конгресистів в аналогічних порушеннях. Ці звинувачення й контрзвинувачення пізніше навіть були опубліковані [Bose S.C. 1964, 211; Tendulkar V.3. 1951, 100; The Bombay Chronicle 1931, 26, 29 June; The Hindu 1931, 7 July; The Times of India 1931, 8 July].

Намагаючись якимось послабити зростаюче напруження в стосунках влади й ІНК, М.К. Ганді розгорнув широке листування з Віллінгдоном і начальником департаменту внутрішніх справ Індії Х.В. Емерсоном [див.: India's... V.1. 1962, 105-107]. У листах і телеграмах він звертав їхню увагу на численні порушення місцевими властями умов Делійського пакту і вказував на необхідність негайного втручання центру в дії провінційних урядів, які свого часу не схвалили, а тепер не визнавали пакт Ганді-Ірвіна. М.К. Ганді також пропонував створити компетентну арбітражну комісію із осіб, призначених урядом і Конгресом для розслідування усіх випадків порушень умов пакту та розв'язання суперечливих питань. Натомість уряд обмежувався обіцянками уважно вивчити факти, наведені М.К. Ганді. Що ж до призначення арбітражної комісії, то Х.В. Емерсон у листах до М.К. Ганді від 4 і 30 липня 1931 р. дав негативну відповідь, підкресливши, що подібними питаннями має займатися не комісія, а поліція, діючи на основі закону. Отримавши таку відповідь, М.К. Ганді після деяких роздумів 11 серпня надіслав телеграму віце-королю про свою відмову брати участь у другій конференції круглого столу. У свою чергу Робочий комітет ІНК, обговоривши це питання, ухвалив резолюцію, що Конгрес взагалі не буде представлений на конференції, хоча умови Делійської угоди залишалися в силі, і надалі, до отримання особливих розпоряджень, мали неухильно виконуватися всіма конгресистами [Tendulkar V.3. 1951, 105; The Bombay Chronicle 1931, 20 August; The Muslim Outlook 1931, 14 August; Young India 1931, 20 August].

Всупереч загальним очікуванням, Віллінгдон спочатку виявив стійкість і не став умовляти М.К. Ганді змінити своє рішення, а лише повідомив про нього англійського прем'єр-міністра й представників преси. Та згодом, після листування з М.К. Ганді й посередництва з боку Т.Б. Сапру, М.Р. Джаякара та К.Р. Айєнгара, дещо пом'якшився. На запрошення віце-короля М.К. Ганді двічі відвідав Сімлу наприкінці серпня 1931 р., де вів тривалі переговори з Віллінгдоном та іншими високими посадовцями колоніальної адміністрації. Обговорювалося чимало питань, зокрема, про рух "червоносорочників" у Прикордонній провінції, про

становище селян у Сполучених провінціях, а також про конфлікти, що виникали в різних районах Індії [див.: *The Times* 1931, 20-27 August]. Тут виявилось прагнення уряду за будь-яку ціну домогтися приїзду М.К. Ганді до Лондона, дещо поступившись на його вимоги, але не вважаючи їх серйозними й тим паче, не збираючись їх колись виконувати. Нарешті 27 серпня 1931 р. була досягнута угода, текст якої уряд опублікував у пресі [див.: *India's...* V.1. 1962, 105-107; *The Bombay Chronicle* 1931, 28-31 August; *The Times* 1931, 28-31 August].

Вона передбачала: 1) участь М.К. Ганді від імені ІНК в роботі другої конференції круглого столу; 2) неухильне виконання умов Делійського пакту з боку колоніальних властей та ІНК; 3) проведення розслідування законності збирання поземельного податку в окрузі Бардолі; 4) щодо інших питань, порушених Конгресом під час переговорів, то уряд заявив, що він не готовий проводити аналогічне розслідування; 5) усі скарги ІНК, що не торкалися Делійської угоди, мали бути розглянуті в адміністративному порядку, а за необхідності – місцевими урядами. 11 вересня 1931 р. на засіданні Робочого комітету в Ахмедабаді угода між М.К. Ганді й Віллінгдоном була ухвалена [*India's...* V.1. 1962, 465-466]. Але ще 29 серпня М.К. Ганді разом із М. Десаї, Д. Ганді, Н. П'ярелалом, М. Бенном, С. Найду та іншими делегатами конференції круглого столу на пароплаві "Мултан" відбув із Бомбея до Лондона [*The Bombay Chronicle* 1931, 31 August; *The Daily Telegraph* 1931, 31 August].

Чим же керувалися колонізатори, домагаючись участі М.К. Ганді в скликаній ними конференції? Джерела лише вказують на те, що британські правлячі кола усіляко намагалися залучити керівника ІНК на неї, але не дають чіткої відповіді на питання, чому це робилося і з якою метою. Навіть Дж. Неру не зміг розібратися в цьому, лише обмежившись стислою констатацією: "Із якихось міркувань англійський уряд намагався за будь-яку ціну домогтися приїзду Ганді до Лондона й тому старався нічого не робити такого, що могло б цьому завадити" [Неру 1955б, 305]. Майже те ж саме твердив і С.Ч. Бос [див.: *Bose S.C.* 1964, 216-217].

Для того, щоб зрозуміти які надії покладав англійський уряд на М.К. Ганді, необхідно знати його справжні наміри щодо другої конференції круглого столу. Скликаючи її, британський прем'єр-міністр зовсім не збирався розв'язувати на ній питання про надання Індії незалежності чи прав домініону, на що сподівалися М.К. Ганді та ІНК. Навпаки, основна увага приділялася розробці статей нової конституції, пов'язавши її прийняття з вирішенням питання про надання Індії самоврядування. Оскільки склад конференції підбирався Лондоном переважно з найреакційніших прошарків індійського суспільства, серед яких майстерно розпалювалися суперечності, насамперед, релігійно-общинні, то вона так і не змогла ухвалити проект нової конституції, а тому й відпало питання про надання Індії самоврядування. Тактику англійського уряду на конференції блискуче розкрив Дж. Неру: "Він намагався відкласти розгляд основних проблем і змусити конференцію зосередити найбільше уваги й сил на обговоренні дрібних і другорядних питань. Навіть коли розглядалися серйозні питання, уряд не розкривав своїх карт, відмовлявся пов'язувати себе зобов'язаннями й обіцяв висловити свою думку пізніше... Головним козирем уряду було, безумовно,

питання про релігійні общини, й він використав його повною мірою. Це питання перебувало в центрі уваги конференції" [Неру 1955б, 312-313].

Участь М.К. Ганді в роботі конференції англійці уміло використали. По-перше, вони ще раз продемонстрували світу та й індійцям, що долю Індії нібито можна вирішувати тільки з Лондона, й що з цим погодилися М.К. Ганді й Конгрес; по-друге, створювалася ілюзія участі справжніх представників Індії в обговоренні майбутнього країни; тим самим конференція набувала особливої ваги в очах індійської громадськості, збільшувала свій престиж. Адже на конференцію 1930 р. делегатів проводжали з чорними прапорами й невтішними побажаннями; по-третє, конституційні маневри британських колонізаторів похитнули віру в можливість розв'язання індійського питання шляхом переговорів і прийняття конституції, що яскраво проявилось в Індії під час бойкоту комісії Саймона. Конференція знову відроджувала цю віру індійців у конституційний шлях, що означало відмову від масової боротьби; по-четверте, британські правлячі кола сподівалися, що їм вдасться якось "приручити" М.К. Ганді під час конференції та домогтися від нього подальших поступок; по-п'яте, висувалася мета протиставити ІНК іншим індійським партіям та організаціям, посилити між ними суперечності, особливо з релігійно-общинного питання, виставляючи М.К. Ганді й Конгрес як противників урегулювання общинної проблеми й розробки нової конституції; по-шосте, у разі невдачі конференції всю провину за це можна було покласти на М.К. Ганді та інших представників Індії, котрі без допомоги колонізаторів буцімто були не в змозі вирішити свої проблеми й дійти якоїсь згоди. Тепер увесь світ міг переконатися, що присутність Англії в Індії не тільки бажаний, а й необхідний гарант її цілісності та стабільності з огляду наявності непримиренних протиріч серед різних верств її населення.

В Індії, де колоніальні власті після від'їзду М.К. Ганді до Лондона фактично вже перестали рахуватися з Делійською угодою й з осені 1931 р. поступово поверталися до колишньої політики репресій, особливо в сільській місцевості [детально див.: *The Times of India* 1931, 26, 28 September; *The Tribune* 1931, 27, 30 September], за роботою конференції сліdkували з великим інтересом і покладали на неї великі надії. Не тільки конгресисти, а й громадськість країни, чекали, що М.К. Ганді за підтримки інших індійських делегатів зуміє переконати англійський уряд в необхідності передачі влади до рук індійців. У це вірило навіть чимало членів Робочого комітету ІНК, котрі хотіли летіти до Лондона для участі в подальших стадіях переговорів. Що ж до самого М.К. Ганді, то він чудово розумів усі ті труднощі, які могли виникнути на конференції через її реакційний склад і політику британського кабінету, й тому не дуже вірив у її успіх, але хотів використати й цей мізерний шанс для сприяння справі національного визволення Індії [Неру 1955б, 312; Sitaramaуа V.1. 1946, 491; Tendulkar V.3. 1951, 110-112].

М.К. Ганді зайняв досить активну позицію, виступивши на конференції 12 разів. Він виступав у день її відкриття 12 вересня 1931 р. і в різних підкомітетах, особливо з питань федеральної структури Індії та з питань меншин, а також проводив неофіційні переговори з представниками різних релігійних общин. У виступах М.К. Ганді викладалася історія Конгресу з моменту його

заснування, програмні й тактичні настанови партії, основні її політичні принципи, аналізувалася резолюція, ухвалена конгресистами в Карачі та ін. [див.: Bose S.C. 1964, 217-229; India's... V.1. 1962, 240-245, 466-470; Speeches... V.1. 1957, 233-236, 255-259; Tendulkar V.3. 1951, 110-129]. При цьому вказувалося на необхідність надання Індії самоврядування, встановлення повністю відповідального уряду, який контролював би не тільки внутрішню, а й зовнішню політику. Розв'язання питання про надання Індії самоврядування він вважав головним завданням конференції й доклав багато зусиль, щоб переконати англійський уряд і представників індійських релігійних общин зайнятися спочатку ним, а потім уже вирішувати общинну проблему, але не як первинну, а як вторинну. Він підкреслював, що після надання Індії незалежності релігійно-общинні суперечності зникнуть самі по собі.

Але всі зусилля керівника ІНК домогтися єдності представників релігійних общин і каст були марними. Питання про гарантії прав народностей, релігійних общин і каст через суперечності між їхніми представниками так і не було врегульоване. Англійський уряд, вірний своїй політиці "розділяй і володарюй", лицемірно запропонував розв'язати проблему національних меншин законодавчим шляхом, оскільки самі індійці не могли досягти між собою угоди. М.К. Ганді відкинув цю та всі інші його пропозиції, спрямовані на зміцнення британського панування в Індії, а не на задоволення висунутої ним вимоги надання країні статусу домініону в рамках Британської імперії [India's... V.1. 1962, 237-240, 470-474; Speeches... V.1. 1957, 236-239, 252-255; The Manchester Guardian 1931, 24 November; The Observer 1931, 22 November; The Times 1931, 25 November].

Отримавши повідомлення з Індії про репресії та систематичні порушення властями умов Делійської угоди, й побачивши, що розв'язати питання про самоврядування Індії не вдасться, як і розробити нову індійську конституцію, що враховувала б інтереси її народу, М.К. Ганді дійшов висновку про безглуздість його подальшої участі в роботі конференції. У прощальній промові 1 грудня 1931 р. він вказав на кардинальну відмінність підходу до розв'язання індійської проблеми з його боку та з боку англійських державних діячів і після цього відбув до Індії, хоча конференція продовжувала свою роботу до червня 1932 р. Вранці 28 грудня 1931 р. він прибув до Бомбею. Перед цим власті уже заарештували багатьох відомих конгресистів, у тому числі Дж. Неру, Т. Шервані, П. Тандона, Абдул Гаффар-хана [про нього детально див.: Tendulkar 1967], Хана Сахіба та ін. [The Bombay Chronicle 1931, 7, 16 December; The Daily Herald 1931, 28 December; The Manchester Guardian 1931, 28 December; The News Chronicle 1931, 28 December].

Провал конференції круглого столу, дострокове повернення М.К. Ганді та репресії уряду викликали загальне розчарування в Індії. Воно ще більше посилювалося після публікації англійським урядом напередодні нового 1932 р. т. зв. "Білої книги", де містилися основні положення нового Закону про управління Індією, котрий мав замінити Акт 1919 р. [див.: Indian Constitutional... 1934]. Замість очікуваного самоврядування Індія за новим законом могла отримати лише окремі його елементи на провінційному рівні. Як і раніше, питання оборони,

зовнішньої політики та фінансів залишалися в руках англійців, котрі зовсім не збиралися поступатися владою індійському народу й навіть поділяти її з ним. Конституція, що готувалася колонізаторами, мала складатися з "Федеральної схеми", де визначалися функції центральних органів влади, та "Провінційної автономії", що допускала введення в провінціях обмеженого самоврядування шляхом збільшення представництва індійських привілейованих прошарків у місцевих урядах. Публікація "Білої книги" й провал конференції круглого столу викликали масові протести в багатьох районах Індії, на що власті відповіли жорстокими репресіями [див.: East India... 1932].

Ознайомившись із ситуацією в країні, М.К. Ганді став домагатися зустрічі з віце-королем, сподіваючись обговорити становище в Бенгалі, Сполучених провінціях і Північно-Західній Прикордонній провінції, де були видані надзвичайні укази й на їхній основі проведені численні арешти. 29 грудня 1931 р. він послав першу телеграму Віллінгдону, в якій засудив введення надзвичайного стану в цих трьох провінціях і пропонував зустрітися з ним, щоб обговорити спірні питання. Однак 31 грудня 1931 р. замість віце-короля відповів його секретар, який від імені свого високого начальника всю відповідальність за становище, що склалося в країні, поклав на ІНК і його керівництво на місцях. М.К. Ганді пропонувалася зустріч із Віллінгдоном, але за неодмінної умови: не торкатися подій у Бенгалі, Сполучених провінціях і Північно-Західній Прикордонній провінції [детально див.: Sitaramaуа V.1. 1946, 509-512]. 1 січня 1932 р. М.К. Ганді надіслав другу телеграму, але на цей раз уже на ім'я секретаря віце-короля. У ній зазначалося, що висунуті урядом звинувачення на адресу провінційних організацій ІНК, не можуть бути підставою для введення в трьох провінціях надзвичайного стану, арешту популярних у народі конгресистських лідерів і проведення жорстоких репресій з численними людськими жертвами. Керівник ІНК підкреслив, що члени його партії не прагнуть безладдя, а лише домагаються задоволення своїх законних прав. При цьому М.К. Ганді осудив як терористів Бенгалу, котрі вдалися до насильства стосовно англійців, так і жорстокий терор, розв'язаний властями в цій провінції після видання там надзвичайного указу. Він висловив своє бажання обговорити усі спірні питання з віце-королем із метою їхнього конструктивного вирішення й не виключав можливості знову вдатися до громадянської непокори, котра визначалася ним як природне право народу, що не знаходив підтримки у свого уряду, а також як єдина ефективна альтернатива насильству та збройному повстанню [Sitaramaуа V.1. 1946, 512-514].

Із телеграми далі впливало, що за порадою М.К. Ганді Робочий комітет ІНК уже навіть встиг ухвалити резолюцію про громадянську непокору (текст її наводився повністю). У ній Робочий комітет, заслухавши звіт М.К. Ганді про поїздку до Європи й проаналізувавши критичну ситуацію в трьох провінціях після введення там надзвичайного стану, дійшов висновку про неможливість співробітництва з урядом, якщо його політика не буде радикально змінена. Осудивши терористичні дії як патріотів, так і властей, вищий виконавчий орган ІНК не знаходив виправдань для видання указів про надзвичайні повноваження, проведення масових розстрілів у Прикордонній провінції, арештів Т. Шервані,

Дж. Неру, А.Г. Хана та інших провідних конгресистів. Заява англійського прем'єра тут розцінювалася як незадовільна, оскільки конгресистів не могло влаштувати ніщо, крім незалежності, й вони хотіли розробити відповідну конституцію [Sitaramaya V.1. 1946, 514-517].

У резолюції Робочого комітету також містився ультиматум колоніальній адміністрації: якщо власті не дадуть позитивної відповіді на пропозицію ІНК про переговори з метою врегулювання суперечностей між урядом і Конгресом, то Робочий комітет визнає Делійський пакт недійсним і знову закличе народ до громадянської непокори, включаючи й несплату податків. Другу кампанію громадянської непокори передбачалося проводити так: суворо дотримуючись ненасильства, вводити громадянську непокору тільки в тих районах, де була впевненість у тому, що населення не вдасться до насильства, бойкотувати весь іноземний одяг та англійські товари, займатися прядінням і ткацтвом, проводити регулярне пікетування магазинів, котрі торгували спиртними напоями та іноземним одягом, поновити виробництво й збір солі, організувати антианглійські демонстрації, порушувати колоніальні закони й надзвичайні укази.

Проте резолюція Робочого комітету аж ніяк не залякала колонізаторів, які взяли жорсткий курс на придушення національно-визвольного руху й розгром ІНК. 2 січня 1932 р. Віллінгдон через секретаря відмовився задовольнити вимоги конгресистів, поклавши всю відповідальність за розвиток подій особисто на М.К. Ганді та очолювану ним організацію. 3 січня на адресу віце-короля надійшла ще одна телеграма від М.К. Ганді, на яку власті вирішили не відповідати, оскільки 4 січня о третій годині ранку Махатму заарештували й без суду ув'язнили в Центральну тюрму поблизу м. Пуни. Водночас були позбавлені волі президент ІНК Валлабххай Патель, усі члени Робочого комітету ІНК, а також багато керівників партії на провінційному рівні, діяльність яких викликала найбільше невдоволення й роздратування у місцевих властях [Tendulkar V.3. 1951, 153-156].

У день арешту М.К. Ганді були видані ще чотири укази, які охопили майже всі сторони життя індійців, ознаменувавши початок широкомасштабних репресій на більшості території Британської Індії. В країні по суті вводився облоговий стан, а поліція та суди отримали надзвичайні повноваження. Навіть куці громадянські свободи фактично вже перестали існувати. Величезна кількість обмежень, заборон, наказів і законів повністю регламентували життя й побут індійців. Були навіть накази, які забороняли їздити на велосипедах, та такі, що регулювали пересування людей по місту, забороняючи їм з'являтися на вулицях після заходу сонця. Всяка людина могла бути заарештована й позбавлена майна, широко практикувалися тілесні покарання. Публічні зібрання й процесії, а також вивішування конгресистських прапорів суворо заборонялися. На підставі 13-ти указів про надзвичайні повноваження патріотів тисячами засуджували як державних злочинців, садили до в'язниць і ще й змушували сплачувати штрафи (у разі їхньої несплати збільшувалися терміни утримання в тюрмі). За браком місць у в'язницях, створювалися тимчасові тюремні табори. Каральні органи дуже поспішали, оскільки віце-король мав намір покінчити з національно-визвольним рухом народів Індії за шість тижнів [Архивб... Ф.22. 1932. Д-10, № 26].

90 тис. конгресистів опинилося за ґратами; величезні штрафи загрожували решті втратою не лише свободи, а й майна. Колонізатори висунули завдання нейтралізувати значну частину заможних прошарків партії як у місті, так і на селі. Конгрес, його Робочий комітет, ВІКК, провінційні комітети та всі організації, що були зв'язані з ІНК, оголошувалися поза законом і заборонялися, а 200 найвідоміших лідерів ІНК відразу ж були ув'язнені. Це означало, що заборонялися селянські й робітничі спілки, які підлягали Конгресу, молодіжні ліги, студентські товариства, національні навчальні заклади й бібліотеки, чимало підприємств, лікарень і т. д. Кількість заборонених організацій сягнула кількох тисяч, а їхні будівлі, рухоме й нерухоме майно, банківські рахунки й видання – конфісковані. Газети й типографії закривалися або знаходилися під жорстким контролем. Спеціальний закон про пресу забороняв публікацію будь-яких матеріалів, що хоч якимось чином торкалися антиколоніальної боротьби. Навіть вкрай помірковані англо-індійські газети, які усіляко уникали обговорення політичних питань, теж закривалися [детально див.: Архивб... Ф.22. 1932. Д-10, № 26; Majumdar R.C. V.3. 1963, 409-472].

Намагаючись позбавити ІНК масової бази, власті вдалися до витончених прийомів. Спочатку за допомогою штрафів і конфіскації майна вони паралізували волю заможних членів партії, а потім пішли на окремі, іноді досить значні поступки незаможним прошаркам індійського суспільства, щоб відірвати їх від Конгресу, причому саме там, де вплив його був найбільшим. Показовий приклад у цьому відношенні навів Дж. Неру. Комітет ІНК Сполучених провінцій, очолюваний ним, тривалий час ніяк не міг домогтися зниження орендної плати й податків на селі, а після арешту всіх членів ІНК мільйони селян відразу ж отримали найбільші за всю історію провінції знижки податків, що хоч і не вирішило загалом аграрну проблему цього регіону, але значно полегшило становище сільських трудівників [Неру 1955б, 351]. Аналогічну політику, спрямовану на підрив впливу ІНК у народі, колонізатори проводили також стосовно релігій, каст, міжобщинних відносин, національного питання тощо [детально див.: Advance 1932, 14 January; The Bombay Chronicle 1932, 30 January; The Hindu 1932, 14 January; The Times of India 1932, 11, 14, 18 January; The Times 1932, 1, 8, 11, 13, 14 January].

За таких складних умов Конгрес розпочав другу кампанію громадянської непокори. Його керівництво повернулося до "системи диктаторів", яка добре себе зарекомендувала у 1930–1931 рр. За умов постійних репресій та арештів, коли треба було приймати швидке рішення, не маючи можливості скликати вищий виконавчий орган, оскільки арештувати могли кожної хвилини, лідери партії на всіх рівнях отримали право особисто вирішувати усі питання й навіть видавати директиви від імені Робочого комітету, якщо не було змоги його оперативно скликати. Конгресисти зобов'язувалися неухильно виконувати усі їхні розпорядження. Тим самим керівник ІНК тимчасово ставав ніби диктатором, наділеним необмеженими повноваженнями. Цікаво, що їх так і називали. "Диктатор" зобов'язаний був призначати собі наступника, до якого, у разі його арешту, переходили всі функції керівника організації. Оскільки той теж міг бути заарештований, то складалися цілі списки можливих кандидатів у наступники,

щоб послідовно змінювати один одного. Так, із січня 1932 р. по липень 1933 р. 8 чоловік обіймали посаду президента ІНК: Валлабххай Патель, Р. Прасад, М.А. Ансарі, С. Кавішар, Г. Дешпанде, С. Кітчлу, Ч. Раджагопалачарія, знову Р. Прасад і М.С. Ані. Генеральними секретарями Конгресу тоді були Дж. Нараян, Л. Мехротра, Г. Кріпалані, А. Чоудхарі та Дж.К. Агарвал [Sitaramaya V.1. 1946, 556].

Англійські правлячі кола та деякі індійські політичні діячі тих років звинувачували ІНК у недемократичності й авторитаризмі. Незважаючи на такі звинувачення, "система диктаторів" себе повністю виправдала не тільки під час першої, а й другої кампанії громадянської непокори, не даючи колонізаторам змоги обезглавити й розтрошити конгресистську організацію, а національно-визвольний рух залишити без керівництва. Це був необхідний і вимушений захід. Побоювання, що вона може призвести до встановлення диктатури особи в партії, виявилися безпідставними. Як тільки ІНК отримав змогу вести нормальну політичну діяльність, його керівництво повернулося до звичайної демократичної процедури виборності конгресистами свого президента та провінційних лідерів.

"Диктатори" доклали чимало зусиль, намагаючись у нелегальних умовах, без пропагандистського апарату, навчених кадрів, достатньої кількості помічників, коштів і навіть постійного місцезнаходження налагодити функціонування ІНК, його зв'язок із масами й організувати опір наступу колоніального уряду. З величезними труднощами їм вдалося встановити більш-менш регулярний зв'язок із основними провінційними центрами. Він здійснювався переважно через кур'єрів, адже листи й телеграми піддавалися цензурі й часто затримувалися. Оскільки публічні виступи перед народом заборонялися, то особливого значення набувало друковане слово. В друкарнях, порушуючи закон про пресу, який вимагав наявності на всіх друкованих матеріалах імені видавця та повної назви видавництва, конгресисти друкували щоденні або щотижневі бюлетені, листівки, повідомлення та інші пропагандистські матеріали, іноді навіть газети. Друкувалися вони без зазначення видавництва, досить часто під вигаданими іменами [Majumdar R.C. V.3. 1963, 463; Sitaramaya V.1. 1946, 527].

Все це підпорядковувалося одній меті – мобілізації мас на боротьбу з наступом властей та організації другої кампанії громадянської непокори. Розроблений керівництвом ІНК план її проведення передбачав різні форми громадянської непокори колоніальній адміністрації на загальноіндійському та провінційному рівнях. У масштабах країни проводилися численні бойкоти, заборонені мітинги й демонстрації, пікетування магазинів, що торгували англійськими товарами, іноземним одягом і спиртними напоями, святкувалися спеціальні дні, присвячені якомусь діячу національно-визвольного руху чи події (день М.К. Ганді, день Дж. Неру, день мучеників, День національного прапора тощо), порушувалися окремі закони й положення надзвичайних указів, особливо соляна монополія колоніального уряду. В провінціях громадянська непокора спрямовувалася головним чином проти тих місцевих порядків, які викликали найбільше невдоволення населення. Так, у Сполучених провінціях і в Бенгалі особлива увага приділялася несплаті ренти, в Біхарі й Берарі припинялася сплата

податку чаукідарі, у Центральних провінціях, Берарі, Карнатаці, в окремих районах Сполучених провінцій, Мадраському президентстві та Біхарі – не підкорялися місцевим законам [докладніше про громадянську непокору див.: Васильєва Р.И., Чувпило А.А. 1999, 33-50; Brown 1977a+b; Condition of India... 1934; Jha 1973; The Times of India 1932, 25 March; The Tribune 1932, 20 March].

У квітні 1932 р. конгресистам навіть вдалося провести свою щорічну сесію в Делі, заборонену урядом. Незважаючи на те, що більшість її учасників задалегідь була заарештована, близько 500 делегатів все ж зуміли таємно прибути в Делі й зустрітися в умовленому місці. Замість президента ІНК М.М. Малавії, заарештованого напередодні сесії, головував шейх Р. Амрітлал із Ахмедабаду. Протягом десяти хвилин сесія схвалила щорічну доповідь та ухвалила чотири резолюції, а потім була розігнана поліцією, котра арештувала 180 чол., а решту побила. Перша резолюція проголошувала, що метою ІНК залишалася повна незалежність країни. Друга підтверджувала відновлення кампанії громадянської непокори. У третій висловлювалася подяка багатостраждальному індійському народу за те, що він відгукнувся на заклик М.К. Ганді й піднявся на боротьбу за свободу. У четвертій підтверджувалася віра в гандистське ненасильство й давалася висока оцінка тим патріотам, які не піддавалися на провокації властей і не відповідали насильством на насильство. Паралельно з сесією конгресисти провели й численні конференції на місцях [Sitaramaуа V.1. 1946, 531-532; Tendulkar V.3. 1951, 157-158].

Все ж друга кампанія громадянської непокори, на відміну від першої, не стала справді масовою й не мала такого широкого розмаху. Вона переважно обмежувалася індивідуальною непокорю членів ІНК. Із самого початку антибританському руху бракувало наступальності, як це було в 1930–1931 рр. Конгрес у 1932 р. постійно дотримувався оборонної тактики. Активність конгресистів і народних мас виявилася значно нижчою. Якщо в перші чотири місяці рух громадянської непокори ще відрізнявся певною активністю й напористістю, то потім почався поступовий спад, який іноді порушувався окремими спалахами активності. І причина цього вбачається не тільки в жорстоких урядових репресіях. Річ у тім, що серед народних мас виникли почуття розчарування й навіть недовіри до керівництва ІНК, яке виявляло нерішучість, коливання, прагнення до компромісу, та й досить часто неузгодженість дій. Нічого нового воно не пропонувало, а колишні романтичні патріотичні ідеали вже втратили свою привабливість. До того ж вони виявилися ще й малоефективними. Репресії ж колонізаторів лише посилювали занепадницькі настрої. Внаслідок цього ІНК, ядро якого перебувало у в'язницях, поступово втрачав свій вплив у масах, а керовані ним виступи залучали все менше учасників.

З літа 1932 р. кампанія громадянської непокори поступово пішла на спад, а визвольний рух став розпадатися на окремі потоки, вступивши в смугу глибокої кризи. Тому М.К. Ганді й конгресистське керівництво вирішили відмовитися від активної боротьби з колонізаторами, зосередивши основні зусилля на боротьбі проти недоторканості та на ліквідації релігійно-общинних суперечностей. На думку М.К. Ганді, від розв'язання цих двох важливих проблем багато в чому залежала доля Конгресу й очолюваного ним руху громадянської непокори. Адже

відстоюючи інтереси недоторканих або хариджан (їх налічувалося в Індії понад 60 млн. чол.), ІНК серед цих найобездоленіших прошарків індійського суспільства знаходив мільйони нових прихильників, а примиривши усі релігійні общини, він позбавляв колонізаторів їхньої головної зброї в боротьбі з визвольним рухом і під час обговорення конституційних питань – нацьковування однієї общини проти іншої для досягнення своїх імперських політичних цілей.

Знаходячись у в'язниці, М.К. Ганді став ініціатором ще однієї кампанії – проти індуїстського інституту недоторканості [про нього детально див.: Дюмон 2001; Жоль 2006; Куценков 1983; Юрлова 1989; 2003; Heimsath 1964; Jaffrelot 2004; Prashad 2001; Sen A. 2005]. Він віддавав їй всю свою увагу й сили, ніби забувши на деякий час про колоніальний режим, кампанію громадянської непокори й боротьбу за незалежність. Тепер індійську громадськість уже хвилювала не доля руху громадянської непокори, що поступово згасав, але ще довго не припинявся, а права хариджан, які не виділялися особливою політичною активністю. Приводом до початку кампанії проти недоторканості стало обговорення в Центральних законодавчих зборах запропонованого англійським урядом проекту закону про розподіл місць між релігійними общинами й кастами в індійських легіслатурах. Цей проект закону, ухвалений 16 серпня, а опублікований 17 серпня 1932 р., колонізатори назвали "Общинним рішенням" [див.: Speeches... V.1. 1957, 261-265]. Згідно з ним недоторкані виділялися в окрему виборчу курію й отримували 75 місць у майбутніх Центральних законодавчих зборах. Тим самим релігійні й кастові суперечності відтепер переносилися і в легіслатури, протиставляючи там індусів вищих і нижчих каст.

М.К. Ганді, який ніколи не надавав особливого значення законодавчим органам, тим не менш, категорично виступив проти цієї статті проекту "Общинного рішення" й наполегливо вимагав, щоб недоторкані брали участь у виборах по загальній індуській курії. Він надіслав із в'язниці кілька листів англійському прем'єру Р. Макдональду, державному секретареві в справах Індії С. Хору та уряду Бомбейської провінції, погрожуючи розпочати голодовку до смерті, якщо буде ухвалений закон про надання окремої виборчої курії хариджанам. Йому ввічливо відповіли, що нижчі індуські касты виділені в окрему виборчу курію за наполяганням самих індійців. Тоді М.К. Ганді 18 вересня оголосив, а з 20 вересня 1932 р. розпочав голодовку, вимагаючи включення недоторканих до загальної індуської курії та виділення для них 148 місць. Стан його здоров'я швидко погіршувався [Tendulkar V.3. 1951, 160-164].

Голодовка М.К. Ганді схвилювала всю країну. На знак солідарності кілька мільйонів індійців теж оголосили 24-годинну голодовку. У багатьох населених пунктах відбулися мітинги, народні процесії, а в індуїстських храмах були проведені молебні. У Калькутті, Делі та в деяких інших містах хариджан допустили в індуїстські храми, що здавалося неймовірним ще за кілька днів до цього. Національні та релігійно-общинні лідери, що знаходилися на волі, розпочали консультації з метою досягнення спільної угоди для збереження життя М.К. Ганді. Так, М.С. Раджа, один із керівників недоторканих, засудив систему голосування по окремій виборчій курії та запропонував скликати конференцію для розв'язання усіх суперечливих питань. Його підтримав М.М. Малавія, який ще

недавно твердо стояв на позиціях ортодоксального індуїзму. Серйозно занепокоїлася й прогресивна британська громадськість: Ендрюс, Полак і Лансбері висловлювали велику стурбованість розвитком подій в Індії [Sitaramaуа V.1. 1946, 532-533].

Завдяки наполегливості та організаторським здібностям М.М. Малавії, спочатку в Бомбеї, а потім у Пуні відбулася конференція керівників Конгресу, релігійно-общинних індуських діячів і недоторканих. Конструктивну позицію зайняли М.М. Малавія, А. Тхаккар, Ч. Раджагопалачарія, Ч. Мехта, Г.Д. Бірла, Валлабхбхай Патель, С. Найду, Р. Прасад, М.С. Раджа та ін. Внаслідок цього 25 вересня 1932 р., на п'ятий день голодовки М.К. Ганді, було укладено угоду, яка отримала назву Пунський або Єсвадський пакт [повний текст його див.: India's... V.1. 1962, 253-254; Speeches... V.1. 1957, 265-266]. Він складався із дев'яти пунктів і передбачав голосування недоторканих по загальній індуській курії та резервування за ними 148 місць у провінційних легіслатурах, тобто майже вдвічі більше, ніж передбачалося в проекті "Общинного рішення". Конференція також ухвалила складену М.К. Ганді резолюцію про зрівняння хариджан у правах із представниками вищих індуських каст. Вимогу М.К. Ганді було повністю виконано, але він не припиняв голодовку, наполягаючи на тому, щоб англійський уряд визнав Пунський пакт і вніс відповідні зміни до проекту "Общинного рішення". На ім'я Р. Макдональда з проханням задовольнити вимогу М.К. Ганді надіслали телеграми Т.Б. Сапру, Б.Р. Амбедкар і М.М. Малавія. 26 вересня 1932 р. від імені британського кабінету одночасно в Англії та в Індії були зроблені заяви про те, що англійський уряд визнав Пунський пакт і вносить відповідні поправки до "Общинного рішення" [The Times 1932, 27, 28 September]. Після цього М.К. Ганді припинив голодовку.

Пунський пакт фактично став початком організованої Конгресом масової кампанії за ліквідацію недоторканості та надання хариджанам рівних громадянських прав із рештою населення Індії. Із 27 вересня по 2 жовтня 1932 р. конгресисти провели в країні тиждень боротьби проти недоторканості, під час якого організовувалися масові зібрання й мітинги, що ухвалювали резолюції про необхідність ліквідації громадянської нерівноправності в індійському суспільстві. Потім була створена Всеіндійська ліга проти недоторканості на чолі з А.В. Тхаккаром. Її штаб-квартира знаходилася в Делі, але в кожній провінції були свої правління. Ліга стала координаційним центром руху за ліквідацію недоторканості та зрівняння в правах індусів вищих і нижчих каст. На ці цілі вона організувала збір коштів по всій країні. Разом із Лігою діяло ще й Товариство індійських слуг-недоторканих, яке виступало проти політичної відокремленості недоторканих і залучення їх до конгресистського руху [про них детально див.: Mukerjee H. 1982].

До обох цих організацій входило багато конгресистів, а керівництво ними здійснював М.К. Ганді та його найближчі послідовники. За пропозицією М.К. Ганді ІНК і Ліга проти недоторканості восени 1932 р. провели кілька заходів, що справили велике враження не тільки в Індії, а й в Англії. Велике значення мала кампанія за допуск хариджан до індустських храмів, святкування Дня боротьби з недоторканістю та Дня входження недоторканих у храми, обговорення в

Центральних законодавчих зборах за пропозицією Конгресу законопроектів "Про дозвіл недоторканим відвідувати індуські храми" та "Про скасування інституту недоторканості". Водночас М.К. Ганді й Конгрес розгорнули боротьбу проти міжобщинної ворожнечі. М.К. Ганді, зокрема, очолив кампанію за єдність дій індусів і мусульман [Statement... 1933, 66]. Хоча Конгресу й не вдалося вирішити кастову та міжобщинну проблеми, все ж він домогся певного впливу серед обездолених прошарків індійського суспільства, а М.К. Ганді збільшив свій авторитет серед хариджан. Вплив серед недоторканих їхнього харизматичного лідера Б.Р. Амбедкара, який виступав за політичне відокремлення індусів нижчих каст, значно послабився [про нього детально див.: Jaffrelot 2004; Keer 1954]. В їхніх організаціях посилювалися розбіжності з питання про ставлення до руху за незалежність, очолюваного Конгресом, і збільшилася кількість прихильників тісного співробітництва хариджан із конгресистами в боротьбі за визволення Індії від англійського панування.

Наприкінці 1932 р. конгресистам і громадськості стало зрозуміло, що М.К. Ганді, як і в середині 20-х років, знову втратив інтерес до політичних питань, у тому числі й до кампанії громадянської непокори, вирішивши повністю присвятити себе боротьбі на захист прав хариджан і налагодженню міжобщинних стосунків. Тим самим рух громадянської непокори не тільки втратив свого керівника, а ще й був кинутий ним напризволяще, оскільки члени ІНК, що перебували на волі, займалися пропагандою єдності усіх релігійних общин і каст Британської Індії. Третя конференція круглого столу (Лондон, 17-24 грудня 1932 р.), на якій обговорювалися питання майбутнього конституційного устрою Індії, вже відбулася без представників Конгресу [див.: Indian Round... 1933]. Боячись, щоб ІНК не перетворився на звичайнісіньку організацію соціальних реформ, ліві сили партії виступили за обмеження участі конгресистів у гандистських кампаніях по боротьбі з недоторканістю, справедливо вважаючи, що вони відволікають патріотів від головної мети – завоювання незалежності Індії, та завдають значної шкоди руху громадянської непокори. Так, Дж. Неру, висловлюючи думку більшості лівих, дійшов висновку, що рух за ліквідацію недоторканості завдав тяжкого удару по громадянській непокорі. Він хоч і пробудив свідомість мас, але спрямував його в інше русло, відвернув від неї увагу країни й конгресистів, які тепер зайнялися більш безпечною діяльністю, позбувшись загрози ув'язнення, побиття латхі та конфіскації майна [Неру 1955б, 359-360]. Дійсно, власті не чинили особливої протидії руху на захист хариджан, не вбачаючи в ньому серйозної небезпеки колоніальним порядкам в Індії. Виступаючи в палаті громад британського парламенту, С. Хор заявив, що рух на захист недоторканих відвернув увагу конгресистів від боротьби за незалежність [Tendulkar V.3. 1951, 179]. Тому частина їх була звільнена, а М.К. Ганді навіть отримав право зустрічатися у в'язниці з учасниками руху за ліквідацію недоторканості й давати їм керівні вказівки.

Відхід М.К. Ганді від активної політичної діяльності в один із кульмінаційних моментів національно-визвольного руху, коли ІНК і країна відчували гостру потребу в його керівництві, викликав глибоке розчарування й невдоволення в стані лівих. Відносна згода, що встановилася під час кампаній

громадянської непокори в таборі конгресистів, які згуртувалися в ім'я завоювання свободи Індії, виявилася тимчасовою й поступово стала порушуватися. Знову виникли розбіжності з питання про подальші форми й методи боротьби з англійським колоніалізмом. Причому внутрішньопартійні суперечності серйозно загострилися вже на початку 1933 р. Ліві конгресисти стали відкрито критикувати політику М.К. Ганді та його найближчого оточення. Вони категорично наполягали суттєво обмежити участь членів ІНК у гандистських кампаніях на захист прав хариджан і вимагали негайно відновити кампанію громадянської непокори. Окремі конгресисти навіть пропонували взагалі заборонити їм займатися такою діяльністю, надавши М.К. Ганді можливість залучати для роботи серед недоторканих членів інших патріотичних організацій. Зустрівшись із М.К. Ганді в Єравді, лідери ІНК інформували його про настрої в партії, звернувши увагу на посилення невдоволення тим, що сили конгресистів відволікалися на боротьбу з недоторканістю. Керівництво ІНК також піддавалося критиці за обмеженість, прагнення до компромісів, непослідовність і нерішучість у реалізації раніше схвалених рішень. На адресу Р. Прасада, що виконував обов'язки президента ІНК, надійшли пропозиції про необхідність організації антиколоніальних акцій та інших заходів, які б сприяли збереженню авторитету конгресистської організації серед народних мас.

Р. Прасад і члени Робочого комітету обговорили становище, що склалося в партії, і дійшли висновку про необхідність активізації антиколоніальної боротьби. Р. Прасад надіслав усім провінційним комітетам ІНК інструкцію про необхідність відзначення річниці громадянської непокори 4 січня 1933 р., коли виповнився рік від початку широкомасштабного наступу уряду на сили національного визволення та оголошення другої кампанії громадянської непокори. Цього дня по всій країні конгресисти провели урочисті зібрання й мітинги, заборонені властями, під час яких зачитали спеціальну заяву Конгресу. У ній давалася стисла характеристика другої кампанії громадянської непокори, аналізувалися найважливіші проблеми, що хвилювали тоді Індію, зазначалося, що їхнє вирішення неможливе без ліквідації колоніального режиму, а тому ІНК звертався до народу з закликом активізувати боротьбу за незалежність [The Times 1933, 2 January].

Такий несподіваний поворот подій викликав сильне замішання в лавах ІНК. Не знаючи, що вдіяти, конгресисти звернулися за роз'ясненням до М.К. Ганді: чи брати їм участь у кампаніях на захист прав недоторканих чи в русі громадянської непокори, який начебто відроджувався. 7 січня 1933 р. М.К. Ганді (він усе ще знаходився в тюрмі Єравди) виступив із заявою, що внесла деяку ясність у питання, яке хвилювало конгресистський загаль. Махатма стверджував, що рішення про участь у тій чи іншій масовій кампанії, очолюваній ІНК, кожен член партії мав приймати самостійно, без будь-якого примусу ззовні. Тому М.К. Ганді не міг дати поради, що важливіше: громадянська непокора чи права хариджан, вважаючи ці поняття тотожними, оскільки їх не можна відділяти від головної мети Конгресу – досягнення повної незалежності Індії [The Manchester Guardian 1933, 9 January].

Чергова зміна політичного курсу керівництва ІНК не залишилася непоміченою колоніальним урядом. Переслідування конгресистів, які дещо послабилися під час кампанії на захист прав хариджан, знову поновилися. Поліція жорстоко розправлялася з учасниками мирних зібрань і мітингів, біла їх латхі, а іноді застосовувала й вогнепальну зброю. Проводилися численні арешти. 6 січня 1933 р. було заарештовано Р. Прасада й багатьох керівників ІНК загальноіндійського та провінційного рівнів. Деякі з яких вийшли із в'язниці всього лише за кілька тижнів чи днів до цього. Замість Р. Прасада виконувати обов'язки тимчасового президента ІНК став М.С. Ані. Значно погіршилися умови утримання в'язнів – учасників кампанії громадянської непокори, які все частіше піддавалися тілесним покаранням, особливо за порушення тюремної дисципліни. Змінилося ставлення й до самого М.К. Ганді. Його позбавили навіть тих незначних тюремних пільг, які він отримав у зв'язку з необхідністю керівництва рухом на захист прав недоторканих. Зокрема, адміністрація Єсравдської в'язниці значно зменшила кількість відвідувачів М.К. Ганді та обмежила час їхнього спілкування з Махатмою [Tendulkar V.3. 1951, 190; The Manchester Guardian 1933, 9, 13 January; The Times 1933, 9, 10, 11, 14, 16, 19 January].

Урядові репресії, спрямовані проти сил національного визволення, а також розчарування й стомленість людей від боротьби, призвели до того, що масовий рух, який дещо пожвавився на деякий час, знову став поступово затухати. Бойове ядро Конгресу, включаючи М.К. Ганді та Дж. Неру, знаходилося в тюрмах або перебувало за кордоном (Вітхалбхай Пател і С.Ч. Бос), а ті керівники, очолювані М.С. Ані, що залишилися на волі, через переслідування властей опинилися в політичному вакуумі. Вплив ІНК на народні маси все послаблювався, на що відразу ж звернули увагу колонізатори, які давно плекали надії на повну втрату впливу конгресистів у народі. Видаючи бажане за дійсне, віце-король Індії у своїй телеграмі до Лондона зробив висновок, що Конгрес уже "втратив свій вплив на маси" [Горев 1984, 219-220].

За таких складних обставин конгресисти знову опинилися перед дилемою: в'язниця за участь у кампанії громадянської непокори чи відносно безпечна робота серед недоторканих. Більшість обрала другий шлях, присвятивши себе боротьбі за права хариджан під керівництвом М.К. Ганді та здійсненні часткових соціальних реформ. Але й тут колонізатори чинили чимало перепон, вбачаючи в діяльності конгресистів загрозу своїй традиційній політиці "поділяй і володарюй". Загрожуючи з реакційними індуськими елементами, уряд і особисто Віллінгдон, зробили все можливе, щоб перешкодити Центральним законодавчим зборам схвалити 23 січня 1933 р. спочатку білль про скасування недоторканості, розроблений Р. Айсером, а потім білль про дозвіл хариджанам відвідувати індіїстські храми. Це був відчутний удар для М.К. Ганді, який надавав цим біллям, особливо біллю про скасування недоторканості, надзвичайно великого значення. Поведінку віце-короля він із досадою розцінив як виклик усій індійській прогресивній громадськості [The Manchester Guardian 1933, 24, 25 January; The Manchester Post 1933, 24, 25 January; The Times 1933, 24, 25, 28 January].

Зазнавши поразки в центральній колоніальній легіслатурі, М.К. Ганді побачив, що індійське суспільство ще не готове до негайного скасування недоторканості, й дійшов висновку про необхідність тривалої просвітницько-пропагандистської роботи серед різних його верств. Він закликав членів ІНК повністю присвятити себе цій діяльності. Особлива роль в просвітницько-пропагандистській діяльності борців із недоторканістю відводилася пресі. 11 лютого 1933 р. у Пуні вийшов із друку перший номер щотижневика "Хариджан", який став рупором ідейних переконань послідовників М.К. Ганді. Він друкувався англійською мовою Товариством індійських слуг-недоторканих. Тираж спочатку становив 10 тис. примірників, а ціна – 1 анна за номер [The Manchester Guardian 1933, 2 March]. Говорячи про мету цього видання, М.К. Ганді зазначав, що "Хариджан" виступив за ліквідацію недоторканості та за правду (істину), а сама його назва (буквально "божа людина") взята із древності, наповнена глибоким змістом і вищою мірою символічна. Спеціально для першого номера "Хариджана" Р. Тагор присвятив свою поему про важку долю недоторканого. У ньому зі статтею про кастову систему серед індусів виступив також лідер недоторканих Б.Р. Амбедкар, який висловився за її повне знищення [Tendulkar V.3. 1951, 191-192]. "Хариджан" відразу ж став користуватися популярністю в народі, хоча й мав невеличкий тираж. З часом популярність його зростала, незважаючи на вороже ставлення більшості консервативно настроєних представників вищих каст індусів, які вперто продовжували відстоювати свої особливі привілеї.

Прогресивна громадська діяльність М.К. Ганді та його послідовників із числа конгресистів і членів інших організацій проти недоторканості викликала активну протидію з боку індуських реакціонерів, які розгорнули інтенсивну контрпропаганду на її захист, намагаючись усіляко очорнити ідеї М.К. Ганді та його особисто, щоб не допустити проведення в Індії навіть обмежених соціальних реформ. Найбільшого успіху в цьому досягли окремі релігійні фанатики із Хінду Махасабхи та санатаністи, котрі, за словами Дж. Неру, поєднували релігійний обскурантизм крайнього типу з вірністю англійському пануванню [Неру 1955б, 404]. Маючи дозволені урядом друковані видання, й створюючи на противагу "Хариджану" нові, вони всіляко дискредитували рух соціальних реформ, перекручували погляди М.К. Ганді, приписуючи йому абсурдні ідеї, нападали на Пунський пакт. Каста індусів Бенгалу навіть зуміла ухвалити в місцевій законодавчій раді резолюцію, що засуджувала цей пакт [детально див.: Advance 1933, 3, 5, 12, 18 January; The Observer 1933, 22 January; The Times 1933, 4 January]. Фактично в унісон із ними діяв у цей період і Б.Р. Амбедкар, який переслідував свої корисливі, егоїстичні цілі [детально див.: Mukerjee H. 1982].

Релігійна реакція мала значну підтримку колоніального уряду, який під приводом неутручання в питання релігії, заохочував супротивників соціальних реформ і створював різні перепони борцям із недоторканістю, тим самим стримуючи соціальний прогрес Індії. Інколи рух на захист хариджан, незважаючи на всі запобіжні заходи, вжиті його організаторами, мав зіткнення з властями. Такий негласний союз реакційних індуських елементів і колонізаторів призводив до того, що великі зусилля ІНК, спрямовані на проведення соціальних реформ,

наштовхувалися на їхню протидію й не давали тих результатів, які від них очікував М.К. Ганді. Тому рядові конгресисти все більше розчаровувалися в його політиці, а серед лідерів партії посилювалися занепадницькі настрої, розгубленість і пригніченість.

Для підняття загального ентузіазму М.С. Ані, М.М. Малавія та інші керівники Конгресу вирішили скликати наприкінці березня 1933 р. 47-у сесію партії в Калькутті. На думку організаторів, вона мала визначити стратегію й тактику ІНК, ставши важливою подією в політичному житті Індії. Вибори делегатів на місцях відбувалися за умов жорстоких урядових репресій. Тому лише кілька провінцій зуміли надіслати визначену їм кількість представників. Незважаючи на це, на сесію прибуло близько 2200 делегатів. Очікувалася участь у ній і деяких популярних серед конгресистів і народу діячів, зокрема матері Дж. Неру – С.Р. Неру. Головувати на сесії погодився М.М. Малавія. Проте власті заборонили її проведення. Поблизу Калькутти поліція заарештувала осіб, які супроводжували М.М. Малавію, в тому числі й С.Р. Неру. На шляху до Калькутти також були заарештовані М.С. Ані та всі члени Підготовчого комітету ІНК на чолі з його головою П. Гхошем. Подібне сталося й майже з половиною делегатів, але решта все-таки дісталася до місця призначення [див.: Архивб... Ф. 22. 1933. Д-10, №45; The Daily Herald 1933, 29, 31 March, 1 April; The Daily Telegraph 1933, 29, 31 March, 3, 4 April; The Manchester Post 1933, 31 March, 3 April; The Observer 1933, 2 April; The Times 1933, 31 March, 1, 2, 3 April].

Калькуттська сесія розпочала й закінчила свою роботу 31 березня 1933 р. Головувала дружина Дж. Сен-Гупти – Неллі Сен-Гупта. Близько 1100 делегатів зібралися в задалегідь умовленому місці. Незважаючи на напад поліцаїв, які арештовували патріотів, били їх, завдавши багатьом із них серйозних поранень, делегати зуміли зачитати й ухвалити сім резолюцій. У них підтверджувалося, що метою Конгресу залишалася повна незалежність Індії, наголошувалося, що громадянська непокора, як і раніше, була єдиним законним засобом для досягнення цієї мети й захисту прав народу, містився заклик до конгресистів і населення активізувати кампанію громадянської непокори, виконуючи схвалені про неї раніше рішення Робочого комітету, зверталася особлива увага на необхідність бойкоту іноземних товарів і носіння кхаддару, повністю відмовившись від іноземного одягу, відхилявся підготовлений британськими правлячими колами новий Закон про управління Індією як повністю неприйнятний за умов жорстоких репресій та переслідування патріотів, надзвичайних указів і відсутності елементарних демократичних прав і свобод, а нова "Біла книга" в цілому та наявний в ній проект індійської конституції, зокрема, розцінювалися як документи, що суперечили корінним життєвим інтересам народів Індії та мали на меті увічнити в ній іноземне панування. Сесія також висловила надію, що недоторканість буде ліквідована в найближчий час, і затвердила програму побудови незалежної індійської держави, підтвердивши "Резолюцію про основні права...", яку схвалили в Карачі (1931 р.). При цьому підкреслювалося, що Конгрес хотів пояснити народним масам суть свараджу та його значення для них [India's... V.1. 1962, 110; The Observer 1933, 2 April; The Times 1933, 1, 2, 3 April].

Рішення, ухвалені в Калькутті, вже не могли за умов, що склалися, забезпечити Конгресу широку підтримку народних мас, дати новий поштовх національно-визвольному рухові. Надто великою була їхня втома від боротьби та розчарування політикою й тактикою партійного керівництва. Це добре розуміли й самі конгресисти, котрі сприйняли Калькуттські резолюції швидше як спробу зберегти обличчя ІНК, аніж серйозну програму боротьби. Не останню роль, вочевидь, зіграло й прагнення лідерів партії справити сильне враження на колоніальний уряд і британський кабінет, змусивши їх знову піти на переговори. Що ж до властей, то вони майже відразу після сесії випустили більшість заарештованих її делегатів і керівників Конгресу, серед яких були М.М. Малавія та М.С. Ані. Решта отримала невеликі строки тюремного ув'язнення [The Times 1933, 5 April].

Після цього відбулася ще одна подія, яка дуже вразила й схвилювала конгресистів і громадськість. Аналізуючи в "Хариджані" досягнення очолюваного ним руху за ліквідацію недоторканості, М.К. Ганді дійшов висновку, що цей рух не зміг вирішити поставлених перед ним завдань. Намагаючись ще раз привернути увагу населення Індії до проблеми нижчих каст, М.К. Ганді оголосив про свій намір знову вдатися до голодовки. 29 квітня він визначив її тривалість (21 день), а 30 квітня виступив зі спеціальною заявою, в якій обґрунтував необхідність такого кроку зі свого боку, й назвав дати голодовки – 8-29 травня 1933 р. Про своє рішення М.К. Ганді повідомив і уряд, надіславши йому 1 травня телеграму. У ній підкреслювалося, що голодовка не має ніякого відношення до політичних питань, а стосується виключно проблеми недоторканих. У "Хариджані" М.К. Ганді відхилив численні прохання не вдаватися до такого ризикованого засобу боротьби за справедливість і 8 травня розпочав голодовку. Увечері того ж дня його випустили із в'язниці на час голодовки, дозволивши поселитися в Пуні [детально див.: Harijan 1933, 15 April, 5 May; The Daily Herald 1933, 9 May; The Daily Mail 1933, 9 May; The Daily Telegraph 1933, 6, 9 May; The Manchester Guardian 1933, 1, 5, 6, 9, 10 May; The Manchester Post 1933, 9 May; The Times 1933, 4, 8, 9, 10 May].

Опинившись на волі, М.К. Ганді відразу ж виступив із заявою [див.: India's... V.1. 1962, 110-112]. Глава ІНК твердив, що тимчасове звільнення не викликало у нього якихось особливо радісних почуттів, і він не хоче з морально-етичних міркувань скористатися ним для будь-якої участі в кампанії громадянської непокори, а на три тижні повністю відійде від усіх мирських турбот і проведе голодовку, викликану недостатньою увагою до проблеми хариджан. Це аж ніяк не означало, що він змінив свої погляди на громадянську непокору й своє ставлення до неї. Запевнивши конгресистів у зворотному, Махатма виклав свої міркування щодо долі очолюваного ним руху. Високо оцінивши мужність і хоробрість учасників громадянської непокори, він радив їм позбутися конспіративності, яка разом із надзвичайними указами колоніального уряду лише посилювала серед людей почуття страху, деморалізувала їх. М.К. Ганді рекомендував Конгресу призупинити громадянську непокору на місяць або навіть на півтора місяці, а до уряду звернувся з закликом звільнити

політичних в'язнів і досягти взаєморозуміння з ІНК, що дасть тоді реальну можливість припинити її повністю.

9 травня 1933 р. М.С. Ані оголосив про рішення Робочого комітету призупинити громадянську непокору на шість тижнів і закликав конгресистів і народ повністю присвятити себе служінню справі хариджан. У свою чергу колоніальна адміністрація виступила зі спеціальним комюніке, в якому говорилося, що уряд звільнив М.К. Ганді не для вирішення з ним політичних питань, а виключно в зв'язку з проблемою недоторканості. Тому він не збирається звільняти політв'язнів і тим паче вступати в переговори з Конгресом із будь-яких питань, у тому числі й з питання припинення руху громадянської непокори. Виступаючи в Центральних законодавчих зборах представник колоніальної влади заявив, що призупинення руху громадянської непокори не може задовольнити уряд, оскільки постійно буде зберігатися загроза його відновлення, а політичні в'язні, вийшовши з тюремних камер, знову зможуть взяти участь у боротьбі з існуючим режимом. Виходячи з цього, влада вимагала від Конгресу надати їй певні гарантії, що відразу ж після звільнення політичних в'язнів, він не поновить кампанію громадянської непокори. Але керівництво ІНК таких гарантій колоніальному уряду не надало [The Times 1933, 10, 11, 12 May].

Таким чином, друга кампанія громадянської непокори, як і перша, зазнала невдачі. Не виправдалися навіть облудні надії, що покладали на неї М.К. Ганді та його однодумці. Колосальна територія країни потребувала величезних організаційних зусиль і витрати значних коштів на проведення кампанії. Проте керівництву ІНК не вдалося двічі підряд мобілізувати своїх прихильників і кинути реальний виклик чужоземній владі в Індії. Воно не змогло розгорнути достатньо активну діяльність на тлі пасивності більшості членів партії на місцях, втоми й небажання народних мас взяти дійову участь в антиурядових виступах, що організовували конгресисти. Перебіг другої кампанії громадянської непокори, її поразка показали помилковість усіх прогнозів і розрахунків керівних діячів ІНК, а також глибоке розчарування конгресистів і громадськості програмою й тактикою М.К. Ганді, їхню зневіру в ефективність форм і методів боротьби, що ним пропонувалися.

§ 3.3. Фракційна боротьба в ІНК після припинення громадянської непокори

Призупинення кампанії громадянської непокори посилило в лавах ІНК занепадницькі настрої, пригніченість, зневіру та розгубленість. Різко загострилися суперечності між конгресистами. Більшість із них не могла змиритися з тим, що боротьба з недоторканістю стала основним завданням членів партії; тоді як вони вважали її допоміжним засобом для досягнення головної мети – завоювання незалежності Індії. М.К. Ганді піддавався різкій критиці як справа, так і зліва. Праві вимагали повного припинення масового руху, легалізації Конгресу й проведення переговорів з урядом, маючи на меті укладання з ним угоди на кшталт Делійського пакту. Продовження боротьби з колонізаторами вони вважали безглуздом. Ліві конгресисти засуджували М.К. Ганді за її припинення та

вимагали скликання спеціальної конференції для визначення майбутнього політичного курсу партії.

Найбільше невдоволення виявляли С.Ч.Бос і Вітхалбхай Патель, що перебували на лікуванні у Відні. Вони виступили зі спеціальною заявою, поширеною агентством Рейтер. У ній зазначалося: "Останній вчинок м-ра Ганді, який призупинив громадянську непокору, є ознакою поразки. Ми твердо переконані, що м-р Ганді, як політичний лідер, зазнав краху. Тому настав час для радикальної реорганізації Конгресу на основі нових принципів і методів, для чого потрібний інший лідер, оскільки було б безглуздо сподіватися, що Ганді буде розробляти програму, несумісну з його життєвими принципами. Якщо Конгрес повністю зазнає такої трансформації, то це буде найкращий вихід. У противному разі всередині Конгресу буде сформована нова партія, яка складатиметься із радикальних елементів" [Bose S.C. 1964, 261, 357].

Ще один лідер лівих Дж. Неру, який перебував у в'язниці Дехра-Дун, так оцінював те, що сталося: "На початку 1933 р. кампанія громадянської непокори була призупинена на шість тижнів, і ми з тривогою очікували подальших подій. Це завдало руху вирішального удару, оскільки в національній боротьбі не можна бути непослідовним і включати чи виключати її, коли заманеться. Навіть до призупинення кампанії керівництво рухом було на диво слабким і недійовим" [Неру 1955б, 405]. Стосовно руху на захист хариджан Дж. Неру стверджував таке: "... я був дещо незадоволений цим рухом, тому що він стояв на шляху громадянської непокори" [Неру 1955б, 405]. Цікава також його характеристика тодішнього керівництва ІНК: "Дехто з тимчасових голів Конгресу були вельми шанованими людьми, але було просто негарно щодо них покладати на них керівництво активною кампанією. Занадто в них відчувалися втома, бажання уникнути труднощів. Ці хитання й нерішучість у керівництві викликали деяке невдоволення, але його було важко виразити організовано, оскільки всі конгресистські організації були оголошені поза законом" [Неру 1955б, 405].

Про внутрішньопартійну боротьбу, що розгорнулася в Конгресі, віце-король Британської Індії лорд Віллінгдон писав: "Ганді, як керівник, відкрито зазнає нападів як зліва, так і справа. Очолований ним Конгрес після 14 років безперервної боротьби досяг небезпечної межі, близької до краху. У лавах Конгресу існують глибокі розбіжності з приводу вибору політичного курсу й панує загальний занепад духу. Єдиною людиною, яка, можливо, ще здатна об'єднати Конгрес, є Ганді. Він чудово розуміє, що його вплив залежить, по суті, від того, які стосунки будуть у нього з урядом. Якщо він зуміє справити враження, що уряд висловлює готовність мати з ним справу, то його вплив зросте на 100 відсотків" [Горев 1984, 221].

За ситуації, що склалася, конгресисти все більше переконувалися в необхідності скликання спеціальної конференції для обговорення нагальних питань національно-визвольного руху, визначення майбутнього політичного курсу ІНК і подолання гострих розбіжностей, що виникли в партії. Як і передбачав віце-король, погляди більшості керівників і сотень тисяч рядових членів Конгресу знову спрямувалися на М.К. Ганді, надаючи особливого значення його участі в роботі конференції. Але Махатмі, після голодовки й викликаного

нею ослаблення організму, потрібен був деякий час, щоб поправити здоров'я й підготувати себе до такої напруженої діяльності. Враховуючи цю обставину, а також необхідність проведення великої організаційної та ідейної підготовки наради провідних конгресистів, М.С. Ані ще на шість тижнів продовжив термін призупинення кампанії громадянської непокори. Другий її шеститижневий цикл розпочався в середині червня 1933 р. [The Times 1933, 19 June].

Неофіційна конференція Конгресу, що ретельно й довго готувалася, відбулася в Пуні, де перебував М.К. Ганді, 12-14 липня 1933 р. Місцева влада, отримавши, вочевидь, відповідну вказівку з центру, не завадила її скликанню й проведенню. Що ж до представників преси, то вони не були допущені на засідання конференції за рішенням керівництва Конгресу. Ця обставина не тільки збільшила й так надмірний інтерес громадськості до всього того, що відбувалося в Пуні, а й породила масу безглузких чуток. У роботі конференції взяло участь близько 150-ти керівників ІНК і делегатів провідних провінційних конгресистських організацій. Значно переважали помірковані й праві діячі, випущені властями з тюрем, а більшість представників лівого крила перебувала або в ув'язненні, або за кордоном. Це не могло не вплинути на поведінку делегатів, які відчували втому, бажання уникнути труднощів, вагання та нерішучість. Відкрив конференцію вступним словом виконуючий обов'язки тимчасового президента ІНК М.С. Ані. Потім М.К. Ганді змалював становище, що склалося в Конгресі та в країні, і закликав делегатів всебічно його обговорити. Першого дня було заслухано 17 виступаючих. Проте серйозного аналізу становища, що склалося в партії, мети й завдань, які стояли перед конгресистами, не вийшло. Переважна більшість промовців обмежилася обговоренням порівняльних достоїнств масової та індивідуальної громадянської непокори й проблеми конспіративності. Таке їхнє ставлення здивувало й засмутило Дж. Неру та інших лівих діячів [Неру 1955б, 406-407]. Що ж стосується долі кампанії громадянської непокори, то думки ораторів розділилися: одні підтримували С. Сат'ямурті, який запропонував повністю припинити кампанію громадянської непокори, незалежно від того, як уряд вирішить питання про політв'язнів; інші відстоювали точку зору Дж.Б. Кріпалані, котрий категорично виступив проти її припинення; дехто висловлювався на користь припинення масової громадянської непокори, але збереження індивідуальної. Відповідно кожне угруповання запропонувало й свої резолюції. Делегати всі їх відхилили, доручивши М.К. Ганді домагатися нової зустрічі з віце-королем, маючи на меті проведення з ним переговорів про укладання миру з урядом [детально див.: The Daily Express 1933, 13, 14, 15 July; The Daily Herald 1933, 13, 14, 15 July; The Daily Telegraph 1933, 13, 14, 15 July; The Manchester Guardian 1933, 13, 14, 15 July; The Manchester Post 1933, 13, 14, 15 July; The Times 1933, 13, 14, 15 July].

15 липня 1933 р. М.К. Ганді надіслав телеграму Віллінгдону, в якій просив призначити зустріч із ним для обговорення можливостей досягнення миру. Віце-король, однак, відповів відмовою, посилаючись на конференцію в Пуні, яка не припинила кампанію громадянської непокори, й вимагав негайного її припинення. Водночас С. Хор у палаті громад заявив: "Ми скажемо, що не готові до переговорів, і будемо дотримуватися такої позиції. М-р Ганді хоче вести

переговори з урядом Індії, тримаючи в резерві як діючу зброю громадянську непокору. Я повторюю, що угода з Конгресом неможлива..." [Tendulkar V.3. 1951, 209]. Незважаючи на це, М.К. Ганді 17 липня надіслав ще одну телеграму главі колоніальної адміністрації з проханням про аудієнцію. У ній він твердив, що головною метою конференції в Пуні було укладання з владою почесного миру за умови, що його буде досягнуто без приниження, й висловив свою згоду співробітничати з урядом для реалізації цієї мети. Цього разу Віллінгдон доручив дати відповідь на телеграму М.К. Ганді своєму секретареві, який писав, що віцекороль вважає метою громадянської непокори повалення існуючого уряду, а тому не може вести переговори з представником організації, яка вдалася до такого кроку [детально див.: The Daily Herald 1933, 16-19 July; The Daily Telegraph 1933, 16-19 July; The Manchester Guardian 1933, 16-19 July; The Sunday Times 1933, 16 July; The Times 1933, 16-19 July].

Переконавшись у неможливості домовитися з урядом про перемир'я, керівництво Конгресу припинило масову громадянську непокору, але з метою збереження престижу партії залишило індивідуальну, заборонивши при цьому конспіративні методи діяльності. Конгресистам і народу рекомендувалося вдаватися до неї на свій розсуд, виходячи із власних можливостей і бажання. ІНК самоусунувся від керівництва й надання будь-якої допомоги учасникам антиурядових виступів. М.С. Ані у зв'язку з цим видав спеціальні накази про припинення функціонування усіх комітетів, організацій і робочих установ Конгресу. Після цього М.С. Ані та 13 чол. із його найближчого оточення були заарештовані. Новий тимчасовий президент С.С. Кавішар, невдовзі теж ув'язнений, напередодні арешту видав аналогічні накази, котрі скасовували пост президента ІНК і керівні конгресистські посади на всіх рівнях, включаючи й "систему диктаторів". Обґрунтовуючи такі рішення, М.К. Ганді акцентував увагу на необхідності ведення боротьби з урядом відтепер кожним індійцем самостійно, не отримуючи ніякої допомоги й вказівок від Конгресу [детально див.: The Daily Telegraph 1933, 20, 22, 24, 25, 26 July; The Manchester Guardian 1933, 20, 22, 24, 26 July; The Times 1933, 20, 22, 24, 25, 26 July, 15 August].

Розпустивши ашрам, де проживало 170 чол., М.К. Ганді разом із частиною його мешканців вирішив сам подати приклад індивідуальної громадянської непокори, оголосивши 31 липня 1933 р. днем проведення забороненого властями символічного походу від р. Сабарматі до села Рас, яке стало загальновідомим завдяки тому, що в ньому в лютому 1930 р. арештували Валлабхбая Пателя. Але напередодні походу поліція заарештувала М.К. Ганді, його дружину Кастурбай, М. Десаї та 32-х мешканців ашраму. 4 серпня М.К. Ганді звільнили, але за умови не залишати межі Пуни. Тоді він ще раз продемонстрував непокору владі, вирішивши без її дозволу відвідати провінцію Гуджарат. Знову арешт і присуд – рік ув'язнення. Проте й у в'язниці він продовжував боротися, вимагаючи в листі до уряду Бомбейської провінції створення належних умов для керівництва рухом за права хариджан і погрожуючи в противному разі вдатися до голодовки [детально див.: The Daily Express 1933, 31 July, 1, 2 August; The Daily Herald 1933, 31 July, 1, 2 August; The Manchester Guardian 1933, 31 July, 1-6 August; The News

Chronicle 1933, 31 July, 1 August; The New York Times 1933, 31 July, 1 August; The Times 1933, 31 July, 1-6, 10, 11, 15, 16 August].

Бомбейський уряд у зв'язку з загрозою нової голодовки змушений був піти на поступки. 16 серпня М.К. Ганді повідомили, що йому дозволяється займатися питаннями, які мали відношення лише до проблеми недоторканості, на таких умовах: 1) отримувати всю необхідну пресу, але не давати інтерв'ю представникам засобів масової інформації; 2) приймати не більше двох відвідувачів на день; 3) надсилати інструкції своїм однодумцям чи статті до "Хариджану" лише тричі на тиждень, обмеживши листування; 4) мати в своєму розпорядженні книги й газети тільки з питань недоторканості. Вважаючи такі умови недостатніми, М.К. Ганді того ж дня розпочав безстрокову голодовку протесту "до смерті", відмовившись приймати навіть воду. Стан його здоров'я швидко погіршувався. Це справило своє враження на уряд і М.К. Ганді запропонували звільнення в обмін на обіцянку не займатися політичною діяльністю, а обмежуватися лише соціальними питаннями. Та отримавши від нього негативну відповідь, яка свідчила, що нескорений в'язень готується до найгіршого, тюремна адміністрація 21 серпня 1933 р. перевела його до Сассунського шпиталю Пуни, а 23 серпня – звільнила без будь-яких умов [детально див.: The Manchester Guardian 1933, 17-24 August; The Times 1933, 17-24 August].

Трагічні обставини, що призвели до звільнення М.К. Ганді, були оцінені ним із властивою йому принциповістю та скрупульозністю. Він не визнавав себе вільною людиною аж до 3 серпня 1934 р. (закінчення терміну присуду) й прийняв 12-місячне самообмеження на політичну діяльність. Керівник кампанії індивідуальної громадянської непокори зовсім відмовився брати в ній участь і не хотів навіть давати будь-які рекомендації своїм послідовникам, вирішивши повністю присвятити себе на цей час лише справі хариджан. 13 вересня 1933 р. М.К. Ганді оголосив про відмову від громадянської непокори до 3 серпня 1934 р. [детально див.: The Daily Herald 1933, 12, 15, 16 September; The Daily Mail 1933, 16 September; The Daily Telegraph 1933, 7, 12, 14, 15, 16 September; The Manchester Guardian 1933, 8, 12, 15, 16 September; The Manchester Post 1933, 5, 15, 16 September; The News Chronicle 1933, 15, 16 September; The Times 1933, 4, 6, 11, 12, 15, 16, 18 September], а 7 листопада 1933 р., повністю одужавши після голодовки, Махатма розпочав 10-місячну ознайомчо-пропагандистську поїздку по Індії, присвячену недоторканім. Колоніальний уряд не перешкоджав йому, схваливши черговий відхід М.К. Ганді від політики та його самоусунення від керівництва рухом громадянської непокори й Конгресом [детально див.: The Times 1933, 8-11 November].

Арешт і голодовка М.К. Ганді стали сигналом до розгортання кампанії індивідуальної громадянської непокори. Серед перших відразу ж після самоліквідації комітетів ІНК до неї вдалися М.С. Ані, С.С. Кавішар та інші колишні лідери партії. Всі вони невдовзі опинилися в тюрмі. Незважаючи на відсутність керівництва, тисячі конгресистів, представників інших партій та організацій, простих індійців взяли активну участь у кампанії. Вони кожен по-своєму в тій чи іншій формі порушували колоніальні закони й надзвичайні укази,

відмовлялися працювати в урядових установах, вдавалися до різноманітних бойкотів тощо. Уряд перейшов у наступ і зумів досить легко й швидко ліквідувати ці виступи. Тюрми поповнилися сотнями й тисячами нових в'язнів і через кілька тижнів рух пішов на спад [детально див.: *The Daily Telegraph* 1933, 4 October; *The Manchester Post* 1933, 30 October; *The Times* 1933, 3, 27 October, 1 December]. Хоча офіційно її ніхто не відміняв до березня 1934 р., уже з осені 1933 р. кампанія індивідуальної громадянської непокори фактично виродилася в окремі епізодичні акти протиборства патріотів із властями. Чим далі, тим дужче відчувалися загальна втома та апатія. Дж. Неру з цього приводу зазначав: "На практиці продовження кампанії громадянської непокори мало в чому проявлялося, але в даному разі вона мала сенс як акт морального осуду" [Неру 1955б, 427].

Не схвалюючи припинення масової громадянської непокори, Дж. Неру, тим не менш, на відміну від деяких інших лівих лідерів, активно не виступив за її продовження, чудово розуміючи, що масова боротьба стала фікцією. "Ці рішення, – писав він, – були не надто надихаючими, але я не особливо заперечував їх навіть і в такому вигляді. Відмінити масову громадянську непокору означало визнати й стабілізувати існуючі умови, оскільки насправді на той час не було масового руху" [Неру 1955б, 406]. Але, як і більшість представників лівого крила, Дж. Неру піддав гострій критиці політичний курс керівництва ІНК, занепадницькі настрої, що панували тоді в партії, особливо рішення про повне припинення діяльності її керівних органів [детально див.: *The Daily Mail* 1933, 16 September; *The Daily Telegraph* 1933, 7, 12, 14, 16 September; *The Leader* 1933, 3, 6, 13 September; *The Manchester Guardian* 1933, 8, 12, 16 September; *The Times* 1933, 11, 16 September]. Звільнившись із в'язниці 30 серпня 1933 р., у зв'язку з хворобою матері на кілька днів раніше строку, він відмовився приєднатися до масового самозречення від посад у конгресистській організації і наполягав, щоб його, як і раніше, називали генеральним секретарем ІНК. Завдяки зусиллям Дж. Неру вдалося провести дві наради членів Робочого комітету, під час яких обговорювалося внутрішньополітичне становище в Індії. "Ці наради, – зазначав він, – допомогли з'ясувати розбіжності між окремими членами комітету. Було зрозуміло, що ми в глухому куті, причому виходу з нього, прийняттого для всіх, не було" [Неру 1955б, 497]. Проте надалі Робочий комітет не функціонував, а Дж. Неру не зміг виконувати свої обов'язки генерального секретаря, тому що не було президента організації, інших її керівників, службового приміщення, працівників тощо.

Розмірковуючи над долею національно-визвольного руху, Дж. Неру дійшов висновку про необхідність негайного перегляду політики, програмних і тактичних настанов ІНК. У пошуках нових шляхів визвольної боротьби він знову звернувся до М.К. Ганді, з яким не зустрічався понад два роки. Як тільки здоров'я матері поліпшилося, Дж. Неру прибув до Пуни, де Махатма відновлював свої сили після голодовки. Під час зустрічі, що відбулася у вересні 1933 р., вони обмінялися думками про становище в країні та у визвольному русі. Обмін думками щодо цих питань тривав і в листуванні, яке було опубліковане під назвою "Заява в Пуні" [див.: *The Bombay Chronicle* 1933, 16-19 September; *The Leader* 1933,

16 September]. Ця публікація мала велике значення не лише для ознайомлення конгресистів із тодішніми поглядами двох видатних синів Індії, а й змусила їх задуматися про шляхи виходу з глибокої кризи, в якій опинилася найбільша загальноіндійська організація та керований нею визвольний рух, мобілізувала ліві сили на боротьбу за радикалізацію програми й тактики ІНК, повернення йому довіри та підтримки народних мас.

Як згадував Дж. Неру, під час їхнього спілкування з М.К. Ганді виявилися певні розбіжності в поглядах цих двох видатних політичних діячів на життя, політику й економіку. Лідер лівого крила розвивав ідеї про необхідність конкретизації мети Конгресу та чіткого визначення її соціально-економічного змісту. Наполягаючи на боротьбі за повну незалежність Індії, він визначав її як "повний контроль над армією й зовнішньою політикою, а також фінансовий та економічний контроль", висловлювався за поліпшення економічного становища народних мас і введення соціальних свобод у суверенній індійській державі. При цьому Дж. Неру твердив, що не обмежиться програмою, висунутою в "Резолюції про основні права..." на сесії в Карачі, а піде далі, домагаючись перегляду привілеїв і прав панівних класів на користь народних мас. Рівень свободи в майбутньому індійському суспільстві він ставив у пряму залежність від глибини соціально-економічних перетворень в інтересах незаможних верств населення, хоча про методи їхнього проведення він не мав достатньо чіткої уяви, вказуючи лише на необхідність м'якого примусу. Дж. Неру підкреслював, що індійські проблеми не могли бути вирішені при збереженні англійського панування, а конференції круглого столу мали на меті об'єднати привілейовані прошарки населення Індії за спиною колонізаторів, щоб протиставити їх міцніючим силам національного й соціального визволення, які загрожували їхнім інтересам. Національно-визвольний рух народів Індії лідер лівого крила ІНК нерозривно пов'язував із боротьбою між силами прогресу й реакції в усьому світі. Його сильно хвилювало становище в Конгресі, особливо те, що він не міг нормально функціонувати, що люди не розуміли цілей і завдань ІНК, різниці між масовою та індивідуальною громадянською непокорю тощо [Неру 1955б, 424].

Цікаво, що М.К. Ганді погодився з багатьма думками, висловленими Дж. Неру. Він поділяв його точку зору про необхідність співробітництва індійського національно-визвольного руху з прогресивними силами світу, про конференції круглого столу, про необхідність поліпшення умов життя народних мас, позбавивши панівні класи їхнього привілейованого становища, про програму, ухвалену в Карачі, про повну незалежність як мету ІНК. Розбіжності виявилися під час обговорення засобів досягнення цієї мети. М.К. Ганді, як і раніше, надавав їм надзвичайного значення, абсолютизуючи істину, ненасильство та конструктивну програму, яка означала боротьбу за общинну єдність, ліквідацію недоторканості, регулярне особисте прядіння й ткацтво. Все це, на його думку, наближало досягнення незалежності. Махатма Ганді не погоджувався й з критикою Дж. Неру останніх рішень конгресистського керівництва, фактично виправдовуючи їх [The Manchester Post 1933, 16 September].

Зустріч і листування з М.К. Ганді не задовольнили Дж. Неру, оскільки він не отримав переконливої відповіді на питання, що його хвилювали, а рішення

глави ІНК майже на рік відмовитися від політичної діяльності, повністю присвятивши себе боротьбі з недоторканістю, свідчило про те, що погляди його з часом не змінилися, а це означало, що навряд чи М.К. Ганді мав чітку уяву про шляхи виходу із глухого кута, в якому опинилися конгресисти. Дж. Неру та його однодумці вважали, що відхід М.К. Ганді від політики "завдасть важкого удару по залишкам руху громадянської непокори. Якщо сам лідер виходить із боротьби, то навряд чи багато палких конгресистських працівників виявлять готовність кинутися у вогонь" [Неру 1955б, 425]. Ліві дійшли висновку, що ще не настав час для повного припинення громадянської непокори, оскільки теоретично вона залишалася програмою Конгресу. Тому Дж. Неру вирішив згуртувати сили конгресистів для активної протидії колонізаторам хоча б у масштабах однієї чи кількох провінцій. Крім цього, він вирішив привернути увагу народних мас до соціалістичного вчення. "Ми повинні були... старатися поширювати соціалістичні ідеї серед народу, а особливо серед найбільш політично свідомих працівників Конгресу, щоб коли настане час знову проголосити нашу політичну програму, ми були б готові зробити помітний крок уперед", – писав Дж. Неру [Неру 1955б, 424].

Однак за умов жорстоких репресій та постійного нагляду з боку властей проводити цю роботу було дуже важко. Першою спробою її організації була неофіційна нарада конгресистів Сполучених провінцій в Аллахабаді у середині жовтня 1933 р., скликана за ініціативою Дж. Неру та його прихильників. У ній взяли участь члени місцевого комітету, які перебували на нелегальному становищі, а також інші керівні працівники Конгресу. Обговорювалася ситуація в Індії, міжнародне становище та програма подальшої діяльності конгресистів. Нарада звернула особливу увагу членів ІНК на необхідність відновлення контактів із сільськогосподарськими районами, ухвалила резолюцію, яка проголосила їхньою метою соціалізм, і висловилася проти припинення кампанії громадянської непокори. Це рішення, що суперечило офіційним настановам партії, досить переконливо мотивував Дж. Неру: "Усім було добре відомо, що шансів на широку кампанію громадянської непокори не було, і що навіть індивідуальна непокора, за всіма ознаками, невдовзі теж припиниться чи триватиме в дуже обмеженому масштабі. Але зняття гасла не викликало б великих змін, оскільки уряд і віце-король продовжували наступ. Тому швидше просто заради жесту ми вирішили формально не знімати гасла про непокору, давши, проте, вказівку конгресистам не виходити за рамки легальності, щоб не провокувати арештів. Вони мали продовжувати свою звичайну роботу, а в разі, якщо будуть заарештовані, вести себе з гідністю" [Неру 1955б, 496].

Дж. Неру зазначав, що їхня програма була поміркованою, не мала наступального характеру, і в ній нічого не було протизаконного [Неру 1955б, 496]. Але її прийняття та перші ж спроби втілення в життя викликали арешти, несправедливі звинувачення й засудження конгресистів. Стало зрозуміло, що провести подібні наради й налагодити роботу в інших провінціях ніяк не вдасться. Тому Дж. Неру вирішив активізувати друковану пропаганду поглядів лівого крила, виступивши з численними статтями й заявами в пресі, звертаючи увагу передусім на соціально-економічні питання та на необхідність боротьби з різними течіями комуналізму [див., наприклад: *The Bombay Chronicle* 1933, 2 December;

The Daily Herald 1933, 22 November; The Hindu 1933, 14 November; The Leader 1933, 21 November; The Tribune 1933, 24 November]. Хоча йому доводилося рахуватися з цензурою й законами про пресу, пом'якшуючи тон своїх статей, їхня публікація мала велике значення для активізації визвольної боротьби. Увагу громадськості привернув памфлет Дж. Неру "Куди йде Індія?", в якому формулювалася її мета: "Головна мета, до якої має прагнути Індія, може бути сформульована як знищення експлуатації її народу. Політично це має означати досягнення незалежності й розрив із англійцями..., з точки зору економічної та соціальної – це має означати кінець усім особливим класовим привілеям і майновій нерівності" [Горев 1984, 225-226].

Такі погляди викликали невдоволення й протидію в лавах правих конгресистів. Маючи переважну більшість у Робочому комітеті, вони були збентежені тим, що Дж. Неру, на їхню думку, вів соціалістичну пропаганду, тоді як він начебто не мав права цього робити. Дж. Неру навіть подумував формально вийти зі складу Робочого комітету, адже фактично той не функціонував [Неру 1955б, 500-501]. Його діяльність також викликала занепокоєння у властей [див.: The Tribune 1933, 29 December]. Віллінгдон повідомляв у Лондон: "Нині для нашого політичного майбутнього існує одна реальна загроза, яка полягає в тому, як би Джавахарлал Неру не розпочав пропаганду в селах у суто "соціалістичному та комуністичному дусі"... Наслідком всього цього, на думку директора розвідувального бюро, могло стати те, що під час наступної кампанії громадянської непокори Ганді підніме величезну армію хариджан, а Джавахарлал поведе за собою військо стійких аграріїв" [Горев 1984, 227]. Щоб цього не сталося, віце-король вирішив ізолювати видатного лідера лівого крила ІНК. 12 лютого 1934 р. з дріб'язкового приводу Дж. Неру всьоме був заарештований, засуджений на два роки й посаджений до Аліпурської центральної в'язниці Калькутти [Архивб... Ф.22. 1934. Д-10, № 20; The Daily Telegraph 1934, 13 February; The News Chronicle 1934, 13 February; The Times 1934, 17 February].

На час його арешту індивідуальна громадянська непокора практично вже майже ніде не проявлялася. Конгресисти, у більшості своїй випущені з тюрем наприкінці 1933 – на початку 1934 р., були втомлені й не виявляли особливого бажання потрапити до них ще раз. Провінційні лідери, котрі обіцяли на конференції в Пуні організувати й проводити індивідуальну громадянську непокору на місцях, майже всі не дотримали свого слова. Спостерігалася загальна тенденція уникати будь-яких дій, що могли б викликати масові арешти. До того ж 16 січня 1934 р. у Біхарі стався жакхливий землетрус, який схвилював усю Індію, і відвернув увагу громадськості, а також значною мірою й конгресистів, від боротьби з властями. Чимало керівників (Р. Прасад, Дж. Неру до арешту та ін.) і рядових членів ІНК взяли участь у ліквідації його страшних наслідків. М.К. Ганді теж на цей час перервав свою поїздку по Індії, відвідавши постраждалі від землетрусу райони Біхару. Тому Конгрес, незважаючи на зусилля Дж. Неру та інших лівих конгресистів, не зміг навіть гідно відзначити 26 січня 1934 р. – традиційний День незалежності. За винятком Аллахабаду ця дата пройшла майже непоміченою в більшості провінційних центрів Індії [детально див.: The Daily Telegraph 1934, 19 February; The Manchester Guardian 1934, 1, 26 January];

The Manchester Post 1934, 17 February; The Times 1934, 10, 12 January, 8, 12 February].

Поглиблення процесу деморалізації в Конгресі та в країні загострило суперечності між різними угрупованнями й течіями конгресистів, котрі по-різному розуміли й формулювали завдання, що постали тоді перед партією і національно-визвольним рухом. Як зазначалося, помірковані й праві діячі, що в більшості вийшли на свободу, переважали в Робочому комітеті, інших керівних органах ІНК і в провінційних організаціях. Визнавши невдачу громадянської непокори й деяких інших положень гандистської теорії та практики, вони насамперед були стурбовані пошуком більш безпечних форм і методів діяльності, виявляючи готовність піти навіть на компроміс із властями. З часом ідейна та політична консолідація правого крила посилювалася. Деякі його лідери (М.М. Малавія, М.С. Ані та ін.) солідаризувалися з релігійно-общинною реакцією, яка за умов спаду масового руху, різко активізувала свою діяльність, що було вигідно силам колоніалізму. Центр у політиці ІНК неухильно зміщувався вправо.

На практиці ця тенденція проявлялася в спробах повністю відмовитися від масових форм боротьби, зовсім припинити другу кампанію громадянської непокори й зайнятися безпечною конституційною діяльністю, яка не загрожувала переслідуваннями та ув'язненнями. Все більше правих діячів (іноді вони ще виступали з войовничими заявами) вбачали вихід із глухого кута, в якому опинився ІНК, у відродженні свараджистської партії, що припинила свою діяльність на початку першої кампанії громадянської непокори. Вона мала взяти участь у чергових виборах до законодавчих органів. Якщо у 1923 р. Ч.Р. Дас, який згуртував навколо себе значну кількість ліворадикальних конгресистів, запропонував їм окрім участі в роботі легіслатур ще й інші види діяльності, то тепер новоявлені свараджисти збиралися обмежитися виключно законодавчою діяльністю, маючи на меті співробітництво з урядом. Вони аж ніяк не збиралися, як Ч.Р. Дас, "покінчити з ними або змінити їх", хоча чудово розуміли, що самі легіслатури та їхні функції збереглися з того часу в незмінному вигляді. У цьому відношенні їх можна порівняти з респонсivistами та представниками тих партій у Центральних законодавчих зборах, які вже давно втратили довір'я народу.

Слід зазначити, що ідея повернутися до законодавчих органів висувалася деякими конгресистами ще на конференції в Пуні у липні 1933 р. Але тоді вона не могла бути реалізована через протидію М.К. Ганді. У перші ж місяці 1934 р. прихильників відродження свараджистської партії в лавах ІНК ставало все більше. Вони наполегливо вимагали скликання спеціальної конференції для розв'язання цього питання та визначення політичного курсу нових свараджистів [див.: The Daily Telegraph 1934, 13 March; The Times 1934, 10 March]. Лист М.К. Ганді до К.М. Мунші, в якому він твердив, що рішення конференції в Пуні не можуть бути змінені доти, доки не буде досягнуто почесного врегулювання з урядом, надав їм упевненості в своїх силах [The Times 1934, 20 March]. Зрештою 31 березня 1934 р. в Делі під головуванням М.А. Ансарі, колишнього противника змін, відбулася конференція, в роботі якої взяло участь близько сорока конгресистів. Вона й схвалила відродження Всеіндійської свараджистської партії всередині ІНК. Таке рішення мотивувалося необхідністю надати можливість тим

конгресистам, котрі не вдалися до індивідуальної громадянської непокори, взяти участь у виборах до законодавчих органів і втілювати в життя конструктивну програму згідно з липневою 1933 р. заявою М.К. Ганді. Підкреслювалася також настійна потреба для партії взяти організовану участь у наступних виборах до Центральних законодавчих зборів і провінційних легіслатур, маючи на меті: а) домогтися, щоб уряд скасував усі репресивні закони й надзвичайні укази; б) відхилити в легіслатурах усі пропозиції, що містилися в "Білій книзі", та вимагати заміни їх національною вимогою, яка ґрунтувалася б на принципах, викладених М.К. Ганді на другій конференції круглого столу [детально див.: *The Hindustan Times* 1934, 1, 2 April; *The Manchester Guardian* 1934, 2 April; *The Manchester Post* 1934, 2, 3 April; *The Observer* 1934, 1, 2 April; *The Times* 1934, 2, 3 April].

Учасники зібрання також доручили М.А. Ансарі, Бх. Десаї та Б.Ч. Рою зустрітися з М.К. Ганді, щоб ознайомити його з рішеннями конференції та визначити ставлення до них глави ІНК. 4 квітня 1934 р. в Патні відбулася їхня зустріч, під час якої лідери свараджистів без особливих зусиль зуміли заручитися підтримкою М.К. Ганді політичного курсу очолюваної ними організації [див.: *The Daily Herald* 1934, 6, 7 April; *The Manchester Guardian* 1934, 7 April; *The Times* 1934, 7 April]. Свої міркування з приводу відродження свараджистської партії Махатма виклав у листі до М.А. Ансарі від 5 квітня 1934 р., тобто наступного дня після зустрічі зі свараджистами [див.: Sitaramaууа V.1. 1946, 567-568]. М.К. Ганді писав, що його точка зору стосовно ефективності використання легіслатур в інтересах справи національного визволення з часом не змінилася, оскільки вони залишилися такими ж, якими були на початку 20-х років. Але незважаючи на це, він вітав відродження свараджистської партії та рішення її засновників взяти участь у виборах до Центральних законодавчих зборів. Пояснюючи далі свою позицію, М.К. Ганді наголошував, що, на його думку, не тільки правом, а й обов'язком кожного конгресиста, який через ті чи інші причини не брав участі в громадянській непокорі, була участь у роботі легіслатур для втілення в життя програми, котра відповідала б інтересам батьківщини. Тому він зобов'язався надавати новим свараджистам усіляку підтримку й сприяння.

Після бесід із лідерами свараджистської партії та обміну думками з Р. Прасадом і своїми найближчими послідовниками по ашраму М.К. Ганді 7 квітня 1934 р. виступив із заявою для преси [див.: *The Manchester Guardian* 1934, 9 April; *The Sunday Times* 1934, 8 April; *The Times* 1934, 9 April]. У ній він твердив, що взяв на себе велику відповідальність за долю руху громадянської непокори й це давало йому право заявити, що конгресисти й народні маси вже не в змозі продовжувати навіть індивідуальну громадянську непокору. Махатма не став детально аналізувати причини, які призвели до таких жалюгідних наслідків, а лише обмежився твердженням про недостатнє засвоєння принципів і духу сатьяграхи багатьма її учасниками, і рекомендував усім членам ІНК припинити громадянську непокору. Єдиною людиною на всю Індію, яка мала право у будь-який час вдатися до неї без спеціального рішення конгресистських органів, був сам М.К. Ганді. Це, на його думку, максимально відповідало інтересам визвольного руху. Конгресистам, які брали участь у громадянській непокорі,

М.К. Ганді радив віднині оволодівати складним мистецтвом самообмеження й добровільної бідності, поширювати кхаддар, регулярно займатися ручним прядінням і ткацтвом, боротися з недоторканістю та за єдність релігійних общин, протидіяти пияцтву й вживанню наркотиків, а також постійно турбуватися про особисту гігієну. Оскільки такий аскетичний спосіб життя підходив далеко не всім, то Махатма пропонував тим, хто не хотів присвятити себе втіленню в життя висунутої ним програми, зайнятися корисною громадською діяльністю на малих неорганізованих підприємствах, що мали національне значення, й давали можливість отримувати більш високу заробітну плату. Наостанок він підкреслив, що виступає від себе особисто, а не від імені Національного конгресу.

Лист М.К. Ганді до М.А. Ансарі та його заява про повне припинення громадянської непокори були схвально зустрінуті в таборі поміркованих і правих діячів. М.А. Ансарі їх високо оцінив, зазначивши, що відкрита підтримка політичного курсу сварджистів керівником Конгресу нібито вже покінчила з протиріччями й розбіжностями між різними угрупованнями та окремими лідерами в лавах партії. Повернувшись до своєї колишньої програми боротьби з колонізаторами всередині й поза законодавчими органами, ІНК, на думку М.А. Ансарі, міг подолати політичну інертність та інші негативні явища, котрі призвели до кризи організації та викликали невдоволення її діяльністю в народі. Навпаки, у представників лівого крила припинення масової боротьби викликало обурення [детально див.: *The Manchester Guardian* 1934, 14, 17, 23 April, 2 May; *The Manchester Post* 1934, 17, 19 April; *The Observer* 1934, 29 April; *The Sunday Times* 1934, 15 April; *The Times* 1934, 11, 17, 19, 20, 22, 25 April, 2 May].

Заохочені підтримкою М.К. Ганді, М.А. Ансарі та його прихильники скликали в Ранчі 2-3 травня 1934 р. ще одну свою конференцію для визначення політичного курсу й програми сварджистської партії, маючи на меті наступне схвалення їх ВІККом. У ній брало участь близько сотні керівних діячів ІНК, у тому числі кілька представників лівого крила. Напередодні А. Алі, Ч. Раджагопалачарія, М.А. Ансарі, Р. Прасад, С. Найду, Б.Ч. Рой, Бх. Десаї, Дж. Баджадж, К.М. Мунші, Д. Сінгх, М. Трікумджі та К.Ф. Наріман зустрілися в Ранчі з М.К. Ганді й зуміли його переконати, що більшість членів ІНК виступає за повне припинення громадянської непокори та входження конгресистів до законодавчих органів. Було досягнуто принципової згоди М.К. Ганді про затвердження сварджистської платформи ВІККом. Це, безперечно, мало вирішальний вплив на рішення конференції в Ранчі, котра досить легко схвалила резолюцію Делійської конференції про відродження партії сварджистів для участі в виборах до законодавчих органів, визначила принципи її взаємовідносин із Конгресом, віддаючи все-таки йому пальму першості, та ухвалила програму діяльності в легіслатурах [детально див.: *The Daily Herald* 1934, 4 May; *The Daily Mail* 1934, 4 May; *The Daily Telegraph* 1934, 4, 8 May; *The Manchester Guardian* 1934, 5, 9, 14, 17 May; *The Manchester Post* 1934, 3, 4, 5, 7, 15 May; *The Observer* 1934, 6 May; *The Times* 1934, 3, 4, 7 May].

У них нові сварджисти збиралися боротися за скасування усіх законів та указів колоніального уряду, спрямованих проти національних інтересів Індії та розвитку її на шляху до незалежності, домагатися звільнення всіх політв'язнів,

протистояти прийняттю законів, що посилювали б експлуатацію країни, вимагати проведення радикальних реформ у промисловості, сільському господарстві, фінансах, законодавстві тощо. Ця програма не задовольнила лівих конгресистів, які вважали її надто поміркованою та такою, що не відповідала назрілим потребам національно-визвольного руху. Виступаючи від їхнього імені, М.Р. Масані запропонував свараджистській партії разом із парламентською діяльністю зайнятися організацією селян і робітників з метою залучення їх до активної боротьби не тільки з колонізаторами, а й зі ставлениками англійців у Індії. Під час голосування його пропозиція була відхилена 40 голосами проти 26 [Lakhanpal 1946, 17].

Документи, ухвалені в Ранчі, обговорювалися на засіданні ВІККу в Патні 18-19 травня 1934 р. М.А. Ансарі за рекомендацією М.К. Ганді запропонував резолюцію, яка повністю припиняла громадянську непокору. Вона надавала право вдаватися до неї лише М.К. Ганді на його власний розсуд. Усі поправки представників лівого крила, автори яких намагалися зберегти масовий антианглійський рух у тій чи іншій формі, були відхилені більшістю голосів. Потім сам М.К. Ганді вніс на розгляд ВІККу резолюцію, яка допускала входження членів ІНК до законодавчих органів. При цьому він заявив про своє негативне ставлення до легіслатур, але разом із тим висловився на користь участі конгресистів у виборах до них. Під час дискусії М.К. Ганді висловив переконання, що більшість конгресистів все рівно буде байдужою до законодавчої діяльності. Ліві конгресисти на чолі з А.Н. Девом і Дж. Нараяном, підтримані численними колишніми противниками змін, виступили проти участі конгресистів у роботі легіслатур і відродження свараджистської партії. Об'єднана опозиція запропонувала кілька поправок до резолюції М.К. Ганді, але під час голосування вони, як і очікувалося, були відхилені. ВІКК під натиском правих затвердив резолюцію М.К. Ганді [див.: The Manchester Guardian 1934, 19 May; The Manchester Post 1934, 19, 22 May; The Times 1934, 21 May].

Все ж її положення дещо відрізнялися від рішень, ухвалених правими конгресистами на конференціях у Делі й Ранчі. Зокрема, в резолюції зазначалося, що оскільки багато конгресистів вважають, що входження до легіслатур наблизить країну до досягнення свараджу, то ВІКК уповноважує М.М. Малавію та М.А. Ансарі створити й очолити Парламентську раду, до складу якої могло увійти не більше, ніж 25 конгресистів. Вона мала безпосередньо вирішувати усі питання, пов'язані з організацією наступної виборчої кампанії до легіслатур, включаючи відбір кандидатів у депутати від ІНК, утворення виборчого фонду, контроль за виборами тощо. Причому Рада, що знаходилася під контролем ВІККу, отримувала право розробляти власний статут та ухвалювати відповідні рішення з поточних питань своєї діяльності, але за умови їхнього попереднього затвердження Робочим комітетом ІНК. Вона зобов'язувалася відбирати лише таких кандидатів у депутати, які б неухильно виконували в легіслатурах усі рішення конгресистської організації, що стосувалися законодавчих органів [The Times 1934, 22 May].

Робочий комітет ІНК, що складався майже повністю з діячів правого крила, на своїх засіданнях у Патні 18-20 травня 1934 р. без особливих труднощів

затвердив рішення ВІККу про повне припинення громадянської непокори та входження конгресистів до законодавчих органів. Він закликав членів ІНК не порушувати їх, припинивши громадянську непокору по всій країні з 20 травня 1934 р. Одночасно Робочий комітет, скасувавши постанову про припинення функціонування усіх комітетів ІНК і робочих установ і про самозречення партійних керівників, видані тимчасовими президентами в липні 1933 р., рекомендував конгресистам відновити всі конгресистські комітети, провести їхню реорганізацію та зайнятися нормальною політичною діяльністю. З метою надання усієї необхідної допомоги для проведення такої реорганізації вищий виконавчий орган партії ухвалив направити до провінційних центрів кілька провідних діячів Конгресу. У зв'язку з повним припиненням масової антианглійської боротьби скасовувалася посада тимчасового президента ІНК і "система диктаторів". Оскільки Валлабхбхай Патель перебував у в'язниці, то постійним президентом партії Робочий комітет призначив Дж. Баджаджа, доручивши йому виконувати обов'язки її керівника до чергової сесії, яку вирішили скликати в Бомбеї на початку жовтня 1934 р. [The Manchester Guardian 1934, 23 May; The Times 1934, 21 May]. Слід зазначити, що велику роль у прийнятті цих рішень Робочим комітетом відіграло прихильне ставлення колоніальної адміністрації до рішень ВІККу та її обіцянка легалізувати ІНК у разі повного припинення ним громадянської непокори. Свою обіцянку вона виконала на початку червня 1934 р., скасувавши указ про заборону Конгресу та його організацій [див.: The Daily Herald 1934, 7 June; The Daily Telegraph 1934, 7 June; The Manchester Post 1934, 7 June; The Times 1934, 6, 7 June].

Отже, виконуючи рішення Лахорської сесії, яка проголосила головною метою ІНК досягнення повної національної незалежності, Конгрес у 1930–1934 рр. очолив визвольну боротьбу народів Британської Індії. Як і в 1920–1922 рр., вона була повністю ненасильницькою, охопивши величезну частину індійської території, практично всі прошарки її населення, незалежно від національних, релігійних і кастових ознак. Обидві кампанії масової громадянської непокори, організатором і керівником яких був М.К. Ганді, хоч і послабили позиції британських колонізаторів у найбільшій колонії світу й змусили їх визнати ІНК провідною політичною силою країни та розпочати з нею переговори, все ж не досягли поставленої перед ними мети – ліквідації англійського панування в Індії та створення незалежної індійської держави. Вирішення цього завдання відкладалося тепер на невизначений термін.

Участь переважної більшості конгресистів у кампаніях громадянської непокори призвела до згуртування їхніх лав і значного послаблення внутрішньопартійної боротьби в ІНК. Проте вже Делійський пакт, а невдовзі припинення масової громадянської непокори стали її своєрідним каталізатором. Серед конгресистів знову виникли гострі розбіжності. Значна їхня частина, розчарована політикою керівництва партії, піддала критиці гандистську платформу й зайнялася пошуком нових форм і методів антиколоніальної боротьби. У процесі цих пошуків серед конгресистів відбувалася подальша поляризація політичних сил. Наслідком її стало відродження сварджистської

партії, яка зовсім відмовилася від участі в масовому русі, цілковито зосередившись на парламентській діяльності в куцях колоніальних легіслатурах.

РОЗДІЛ 4

**БОРОТЬБА ЛІВОГО КРИЛА ІНК
ЗА РАДИКАЛІЗАЦІЮ ПОЛІТИЧНОГО КУРСУ ПАРТІЇ
(1934–1936 рр.)**

§ 4.1. Оформлення Конгрес-соціалістичної партії

Діяльність правого крила ІНК викликала невдоволення та обурення з боку ліворадикальних сил партії. Дж. Неру, який перебував у тюрмі Дехра-Дун, зазначав, що робота ВІККу в Патні "справляла гнітюче враження". "Мене здивувало, – писав він, – що після всіх подій, які відбулися в Індії та в усьому світі, на першому засіданні не було зроблено жодної спроби дати оцінку становища, всебічно обговорити події та спробувати вибратися зі старої колії... У членів комітету не було абсолютно ніякої ясності, серед них явно панувала розгубленість, і, хоча багато з них готові були критикувати, майже ніяких конструктивних пропозицій не було внесено... У них не було конструктивних ідей, а їхньою єдиною надією та якорем порятунку був Гандіджі. Як і раніше, вони зверталися до нього й робили все за його вказівками, навіть якщо чимало з них і не повністю схвалювали те, що він говорив. А оскільки Гандіджі підтримував помірковані, конституційні елементи, то вони панували в комітеті і в Конгресі. Всього цього слід було очікувати. Але реакція відкинула Конгрес набагато далі, ніж я гадав. Ніколи ще за останні 15 років від часу зародження неспівробітництва лідери Конгресу не висловлювалися в такому ультраконституційному дусі" [Неру 1955б, 578-579].

Дуже засмучувало Дж. Неру надмірне захоплення багатьох конгресистів, особливо лідерів партії, законодавчими органами, прагнення нового парламентського крила ІНК заручитися підтримкою заможних верств населення під час наступних виборів до легіслатур. Наслідком усього цього було те, що "під їхнім натиском Конгрес все більше відходив вправо й намагався залучити до себе помірковані та консервативні елементи населення. Зі словами примирення зверталися навіть до тих, хто в минулому вороже ставився до конгресистського руху, а під час кампанії громадянської непокори був на боці уряду" [Неру 1955б, 582]. Але чи не найбільше лідера лівих хвилювало те, що до партії ринула величезна кількість безпринципних діячів і кар'єристів, які залишалися осторонь визвольного руху, коли участь у ньому була небезпечною. "Нова політична орієнтація, – підкреслював Дж. Неру, – висунула у другий і навіть у перший ряд Конгресу багато таких людей, яких навряд чи можна було б назвати ідеалістами. Звичайно, у лавах Конгресу було чимало й ідеалістів, але тепер для кар'єристів та опортуністів двері були відчинені ширше, ніж будь-коли раніше" [Неру 1955б, 583].

Вони всіляко намагалися потрапити до керівних органів конгресистської організації, сподіваючись використати їх з корисливою метою. Дж. Неру, який присвятив усе своє життя боротьбі за світлі ідеали свободи й справедливості, поведінка нової хвилі конгресистів, що нічим не гребували, не тільки шокувала,

обурювала, а й дивувала. Він не міг зрозуміти людей, які боролися не за ідеї, а за власне благополуччя, прагнучи влади й керівних посад. "Я був здивований тим, – писав Дж. Неру, – що можна упадати в таке збудження з приводу виборів до місцевих органів Конгресу. Особливо відзначалися люди, які колись припинили боротьбу через різні приватні причини. З припиненням громадянської непокори ці причини втратили своє значення, і ці люди раптово впливали на поверхню; вони вели тепер між собою запеклу й досить часто підлу кампанію. Дивно, як під впливом палкого бажання завдати поразки супротивній стороні забувалися найелементарніші правила пристойності" [Неру 1955б, 588].

Ці явні ознаки початку виродження провідної загальноіндійської політичної організації, коли значна частина її членів, якщо не більшість, лише формально визнавали програмні настанови партії та свого головного ідеолога М.К. Ганді, а фактично були їм повністю чужими, використовуючи у власних корисливих інтересах величезну популярність та авторитет Конгресу серед народу, викликали серйозну тривогу й стурбованість не тільки у Дж. Неру, а й у багатьох інших представників лівого крила, ветеранів визвольного руху, рядових конгресистів. Їхня беззастережна віра в М.К. Ганді, його вчення та методи боротьби, що тривала стільки років, після чергового припинення масового руху сильно похитнулася [детально див.: Tendulkar V.3. 1951, 261]. Те, що в ІНК неухильно зростав вплив правих, консервативних діячів, які все міцніше утверджувалися на чолі організації та намагалися ізолювати й послабити її ліві сили, спираючись на величезну кількість партійних бюрократів і псевдопатріотів, змусило ліве крило вдатися до своєї ідейної та організаційної консолідації. Відродження свараджистської партії стало для нього своєрідним каталізатором, який значно прискорив оформлення всередині ІНК організації лівих конгресистів. Цьому передували такі події.

Ще напередодні засідання ВІККу в Патні, коли після неофіційних дискусій всім стало зрозуміло, що він ухвалить вигідні правим рішення про припинення громадянської непокори та відродження свараджистської партії, ліві конгресисти, очолювані А.Н. Девом, скликали свою конференцію. У ній взяло участь 130 делегатів, що прибули в Патну з різних районів Індії, представляючи лівонаціоналістичне крило більшості місцевих комітетів ІНК, а також діючих в окремих провінціях невеличкі ліворадикальні угруповання, які називали себе соціалістами [The Manchester Post 1934, 19 May]. Голова Підготовчого комітету конференції професор А. Барі, який користувався великим авторитетом серед конгресистів і громадськості, у своїй промові підкреслив, що головне питання, яке хвилювало тоді країну, було питання про сварадж, форми й методи його досягнення. Він вказав на недостатність завоювання однієї лише політичної незалежності без прийняття відповідної соціально-економічної програми. "Народні маси Індії, – наголошував А. Барі, – задовольнить лише така форма політичної свободи, яка поєднається з кардинальною реорганізацією економічних основ суспільства, що ліквідує всі форми експлуатації людини людиною й надасть рівні можливості для всіх громадян, маючи на меті моральний та матеріальний прогрес... Ніхто не стане заперечувати, що зараз у нашій країні незначна меншість населення експлуатує переважну її більшість. Чи змінить сварадж це становище? Сказати, що ми не будемо відповідати на це питання

зараз, означає, що ми підтримуємо існуючий порядок" [Lakhanpal 1946, 19]. Тут не можна не помітити зв'язок із політичною позицією Дж. Неру, який закликав ІНК ще в 20-ті роки ХХ ст. поєднати боротьбу за національну незалежність із боротьбою за соціальні та економічні перетворення в інтересах широких верств народних мас.

З А. Барі повністю погодився головуючий на конференції та один із ініціаторів її скликання А.Н. Дев. Він також зазначив, що після поразки масового руху борці за свободу опинилися перед альтернативою: пряма дія, характерна для революційної ситуації, або конструктивна діяльність у куцях колоніальних законодавчих органах, на якій наполягають нові свараджисти, властива періоду реакції. На думку А.Н. Дева, ліві конгресисти мали обрати пряму дію й для цього створити свою соціалістичну організацію на кшталт подібних організацій у Західній Європі. У зв'язку з цим він дуже шкодував про відсутність у цей надзвичайно відповідальний момент їхнього лідера Дж. Неру, який перебував у в'язниці, але висловив тверду впевненість, що він схвалить таке рішення. Говорячи про взаємовідносини нової організації з Конгресом, А.Н. Дев заявив, що соціалістам необхідно залишитися в Конгресі, щоб спільно з конгресистами брати участь у визвольному русі, домагаючись радикалізації політичного курсу найбільшої партії Індії [Lakhanpal 1946, 19-20]. Першим кроком у цьому напрямку мало бути засідання ВІККу в Патні, де ліві, як уже зазначалося, зазнали поразки.

Багато уваги, хоча не зовсім логічно й послідовно, А.Н. Дев відвів соціально-економічним питанням, якими конгресисти завжди нехтували. Він вбачав велику небезпеку для індійського національно-визвольного руху в тому, що англійський колоніалізм поступово перетворював заміндарів та індійських підприємців у свого молодшого партнера, і висунув перед демократичним рухом країни завдання – стати зв'язуючою ланкою між дрібною буржуазією та народними масами. При цьому різкій критиці піддавалася політика ІНК щодо робітничого класу, який "не отримує від нього необхідної допомоги, що наочно продемонстрував героїчний страйк Бомбейських робітників, позбавлений не тільки підтримки Конгресу, а й навіть його симпатії" [Lakhanpal 1946, 20]. А.Н. Дев також торкнувся питань розвитку світової економіки й міжнародних відносин, зосередивши головну увагу на висвітленні світової економічної кризи 1929–1933 рр., гонки озброєнь і збільшення небезпеки фашизму. Аналізуючи природу італійського та німецького фашизму, він твердив, що світ стоїть перед вибором: фашизм або соціалізм, і що метою фашизму є знищення соціалізму. Тому "для світу єдиним виходом є соціалізм. Російський експеримент виявився вдалим" [Lakhanpal 1946, 21]. Що ж до соціалізму в Індії, то А.Н. Дев зазначав: "Соціалізм прийшов у Індію надовго. Але зараз більшість із нас у Конгресі є лише інтелектуальними соціалістами. Оскільки ж тривала участь у національній боротьбі постійно зберігала наш близький зв'язок із масами, то, здається, немає загрози, що ми переродимося в чистих теоретиків і доктринерів. Ми будемо уникати догматизму й сектантства. Ми повинні стати послідовниками наукового соціалізму або соціального реформізму" [Lakhanpal 1946, 21]. Тут теж простежується вплив Дж. Неру.

А.Н. Дев повідомив учасників конференції, що найближчим часом у всіх провінціях будуть створені соціалістичні комітети, а до наступного засідання керівних органів Конгресу необхідно оголосити про утворення Конгрес-соціалістичної партії Індії (КСП). Він виступив за скликання в найближчому майбутньому надзвичайної сесії ІНК для розв'язання питання про вступ конгресистів до законодавчих органів, інших важливих питань внутрішньопартійного життя та переобрання ВІККу, члени якого востаннє обиралися ще у 1931 р. З приводу відродження свараджистської партії лідер майбутніх конгрес-соціалістів заявив, що проголошені нею принципи діяльності кардинально відрізнялися від обструкціоністської політики, яку проводили в легіслатурах Ч.Р. Дас і М. Неру. Тому нові свараджисти мали перебувати під постійним наглядом і контролем Конгресу, інакше виродження свараджистської партії в суто конституційну та реформістську з часом могло призвести до того, що вона могла стати противником ІНК [Lakhanpal 1946, 21-22].

Переважна більшість виступаючих підтримала А. Барі та А.Н. Дева. Після тривалих дискусій конференція ухвалила резолюцію, в якій говорилося, що рішення про бойкот конгресистами легіслатур, ухвалене в Лахорі, може бути скасоване лише сесією ІНК. Якщо ж вона дозволить членам Конгресу брати участь у роботі законодавчих органів, то проведення виборчої кампанії і вся парламентська діяльність мали бути зосереджені в руках конгресистської організації, щоб сприяти втіленню в життя програми соціалістичної за своїм характером і спрямованістю [Lakhanpal 1946, 22-23]. Потім делегати конференції обговорили резолюцію про утворення КСП. Р. Мукерджі із Бенгалу виступила проти неї, наполягаючи, щоб партія створювалася як самостійна політична організація, вийшовши зі складу ІНК. Однак під час голосування делегати відхилили цю пропозицію 58 голосами проти 22-х. Ухвалена більшістю резолюція проголосувала, що настав час сформувати всередині Конгресу всеіндійську організацію соціалістів. Тому для розробки проекту її програми призначався підготовчий комітет із чотирьох чоловік: А.Н. Дев – президент, Дж. Нараян – секретар, а Ч.Ч. Банерджі й Ф. Хан – члени. На Дж. Нараяна [про нього детально див.: Чельшев 1992] покладалася відповідальність негайно організувати конгрес-соціалістичні угруповання в тих провінціях, де їх ще не було. Провести конференцію, яка мала проголосити утворення нової партії, намічалось напередодні сесії ІНК. Було ухвалено також резолюцію, що висловлювала симпатію й підтримку страйкуючим текстильникам Бомбею й засуджувала розстріл шахтарів у Гірджі, які неухильно дотримувалися ненасильства [Lakhanpal 1946, 23-24].

Після неї М.Р. Масані запропонував резолюцію, яку конгрес-соціалісти згодом подали для схвалення ВІККу, але опинилися в меншості. Це був їхній своєрідний наказ ВІККу й керівництву Конгресу, який складався з двох частин: 1) вступ до законодавчих органів і 2) соціалістична програма. Щодо легіслатур стверджувалося, що представники лівого крила ІНК та їхні прихильники не будуть заперечувати проти участі конгресистів у роботі легіслатур, але лише в разі дотримання керівництвом Конгресу таких умов: 1) парламентська програма мала бути затверджена сесією ІНК, а не кучкою однодумців; 2) парламентською

діяльністю мав керувати й здійснювати контроль над нею ІНК; 3) програма діяльності конгресистської фракції в легіслатурах мала ґрунтуватися на соціалістичних принципах. У другій частині йшлося про те, що за рекомендацією ВІККу, ІНК із метою розширення своєї масової бази мав ухвалити соціалістичну програму, яка б відображала інтереси широких верств народних мас і передбачала після завоювання незалежності здійснення мирним шляхом таких соціально-економічних перетворень: 1) передачу всієї влади в країні трудящим; 2) встановлення державного контролю над економікою країни та її плануванням; 3) усупільнення ключових галузей промисловості, банків, транспорту, шахт, рудників тощо, щоб у перспективі встановити загальнонародну власність на всі засоби виробництва, розподіл та обмін; 4) введення державної монополії на зовнішню торгівлю, виробництво, розподіл і кредит у несоціалізованому секторі економіки; 5) ліквідацію князів, поміщиків і всіх інших груп експлуататорів; 6) передачу землі селянам; 7) заохочення й підтримку державою кооперативів і колективної обробки землі з перспективою повної колективізації усього сільського господарства країни; 8) ліквідацію заборгованості селян і робітників; 9) введення загального виборчого права [Lakhanpal 1946, 24-26].

Слід зазначити, що резолюція, запропонована М.Р. Масані, викликала гостру дискусію серед делегатів конференції; до неї навіть було висунуто кілька поправок К. Дасом, П. Гхосе, Р. Мукерджі, Б.К. Шармою та ін. Ніхто, проте, категорично не виступив проти її прийняття. Заперечення й пропозиції торкалися переважно лише окремих пунктів, їхніх формулювань, доповнень до них тощо. Винятком у цьому відношенні можна вважати пропозицію Р. Мукерджі надати у вільній індійській державі трудящим право контролю за економічним життям країни й можливість самим розподіляти результати власної праці, а також побажання К. Даса, щоб КСП вимагала від Конгресу активної боротьби проти "Білої книги", за скасування репресивних законів, звільнення політв'язнів і скликання сесії ІНК для обговорення соціалістичної програми, висунутої конгрес-соціалістами. Під час голосування більшість делегатів схвалила резолюцію М.Р. Масані, відхиливши усі поправки, крім пропозиції Р. Мукерджі. Напередодні свого закриття конференція ухвалила ще дві резолюції, які мали велике значення для визначення тактики нової організації всередині ІНК. Перша забороняла конгрес-соціалістам бути членами свараджистської партії та релігійно-общинних організацій, а в другій підкреслювалася віра делегатів конференції в ефективність прямої дії як засобу досягнення незалежності й висловлювалася подяка всім тим, хто постраждав, застосовуючи її на практиці [Lakhanpal 1946, 26-28].

Рішення конференції конгрес-соціалістів у Патні, особливо резолюція М.Р. Масані, хоча й відхилена через день ВІККом, стали важливою віхою на шляху оформлення програми й тактики лівого крила ІНК. Вони сприяли радикалізації політичного курсу конгресистської організації загалом, а також містили прогресивні вимоги, прийняття яких Конгресом дало б йому змогу подолати внутрішню кризу й повернути втрачений авторитет у народних мас. Програма, висунута М.Р. Масані, була одним із найрадикальніших документів, що будь-коли до цього ухвалювалися конгресистами. У ній знайшли своє відображення ідеї й погляди Б.Г. Тілака, Ч.Р. Даса, Дж. Неру, С.Ч. Боса,

С. Айєнгара та інших ліворадикальних лідерів ІНК, окремі положення зі звернень індійських комуністів на адресу Конгресу, резолюцій ІНК у Лахорі та особливо у Карачі, програм робітничо-селянських партій Індії.

Однак Дж. Неру, ознайомившись із рішеннями конференції конгрес-соціалістів у Патні, не виявив особливого захоплення з цього приводу, сприйнявши їх скептично. Він начебто не вірив, що колись вплив конгрес-соціалістів на політику й програму ІНК зможе стати вирішальним. Дж. Неру, зокрема, писав: "Незадовго перед цим у Конгресі утворилася соціалістична партія, і багато моїх близьких друзів були пов'язані з нею. Наскільки я міг судити, її загальний політичний курс відповідав моїм поглядам, але вона здавалася дивним і строкатим зборищем, і, навіть якби я був зовсім вільним, я б не приєднався до неї відразу" [Неру 1955б, 588]. Додамо, що солідаризуючись у майбутньому з КСП із багатьох політичних питань, Дж. Неру так і не вступив до неї. Що ж мав на увазі легендарний лідер лівого крила ІНК, даючи таку оцінку організації, в якій було багато його товаришів та однодумців? По-перше, те, що конгрес-соціалісти не були ідейно консолідовані; по-друге, більшість із них залишалася в полоні вузького націоналізму, майже не відрізняючись в ідейному відношенні від інших конгресистів. Їхнє знайомство з теорією й практикою соціалізму було поверховим і недостатнім через відсутність необхідної літератури та у зв'язку з низьким загальноосвітнім та ідейно-теоретичним рівнем. Вони відчували швидше інтуїтивний потяг до соціалізму, захоплені романтичними ідеалами й мріями побудови світлого майбутнього в Індії, не уявляючи собі іноді навіть у загальних рисах, що таке соціалізм і які могли існувати його численні моделі. Звідси й вульгаризація соціалістичних ідей та різноманітні перекручення й деформації їх на практиці, що й продемонструвала історія втілення в життя радянської та споріднених їй моделей соціалізму; по-третє, в Індії у 20–30-ті роки ХХ ст., як і в багатьох інших країнах світу, спостерігалася своєрідна мода на захоплення соціалізмом. Люди, абсолютно далекі від усього пов'язаного з ним, і навіть далекі від політики, видавали себе за соціалістів, утверджуючись цим самим в очах оточуючих, відчуваючи певне задоволення власних амбіцій. Зрозуміло, що таке "хобі" не могло бути тривалим. З'являлася мода на щось інше, престижніше й привабливіше з погляду обивателя, й до соціалізму виявлялася цілковита байдужість, а іноді й зневага. Звертаємо увагу на те, що серед конгрес-соціалістів таких "схильних захоплюватися людей", було багато; по-четверте, значна кількість конгресистів, особливо молодь, захопилася соціалізмом після публічних виступів Дж. Неру на різних рівнях із пропагандою його практичних досягнень в СРСР. Це захоплення теж виявилось поверховим і нетривалим, особливо після появи у величезній кількості різноманітних матеріалів і свідчень про масові репресії, голодомор та інші негативні явища у внутрішній та зовнішній політиці Радянського Союзу в 30-ті роки ХХ ст., що шокувало багатьох індійців, насамперед Дж. Неру, інтерес якого до вивчення досвіду будівництва т. зв. реального соціалізму й навіть до теорії соціалізму поступово став згасати; по-п'яте, багатьох конгрес-соціалістів приваблював соціалізм фабіанського зразка, який не враховував історичних особливостей та специфіки розвитку Британської Індії, інші захопилися теорією й практикою лейбористської партії [про ставлення

англійських лейбористів до індійського визвольного руху та ІНК детально див.: Ahmed M. 1987; Puri 1961] та близьких до неї європейських партій, вважаючи, що в їхній діяльності найповніше втілені ідеї демократичного ненасильницького реформістського соціалізму; на кшталт соціал-демократичних і соціалістичних партій Заходу вони мали намір створити й соціалістичну партію в Індії. Марксизм вони заперечували як застарілу для першої половини ХХ ст. теорію або в кращому разі визнавали окремі його положення, що відкрито не вступали в протиріччя з ідеями реформізму. Що ж до ленінізму, з яким багато індійців ототожнювали сталінізм, то він як відверто насильницьке атеїстичне вчення заперечувався повністю. Окремі конгрес-соціалісти уже в 30-ті роки ХХ ст. вважали вульгарну сталінську модель соціалізму деформацією або карикатурою на соціалізм як віковичну мрію людства про справедливий і високоморальний суспільний устрій, де на кшталт гандистської сарводаї мали панувати загальна рівність, соціальний егалітаризм, повна свобода й людське братство; по-шосте, чимало діячів КСП відкидали всі відомі їм тоді соціалістичні теорії, вважаючи їх породженням Заходу, а тому повністю неприйнятними в умовах Індії через її надзвичайну специфічність. Вони намагалися розробити оригінальну концепцію власне індійського соціалізму, взявши за основу гандизм і величезну релігійно-філософську спадщину, яку індійська культура накопичила протягом багатьох тисячоліть існування однієї з найдавніших цивілізацій світу; по-сьоме, значна частина конгрес-соціалістів, хоча й заперечувала насильство, все ж звернулася до марксизму, вивчаючи доступні їм англійські праці К. Маркса, Ф. Енгельса та В.І. Леніна, й навіть встановила зв'язки з КПІ, яка з 1928 по 1935 рік протистояла Конгресу, виконуючи настанови Комінтерну. У той час комуністи піддавали гострій критиці М.К. Ганді та Дж. Неру, називаючи їх ставлениками індійської буржуазії, а іноді навіть і зрадниками справи національного визволення; по-восьме, серед конгрес-соціалістів виявилось багато діячів, які намагалися використати тимчасову популярність ідей соціалізму, як і патріотичні почуття людей, у своїх корисливих цілях. З цього приводу Дж. Неру зауважував: "Патріотизм досить часто буває пристанищем опортуністів і кар'єристів, і існувало багато різновидів його на догоду усім смакам, усім інтересам, усім класам" [Неру 1955б, 435]. Одним із різновидів такого соціального "патріотизму" для деяких конгресистів став у 30-ті роки соціалізм; по-дев'яте, серед конгрес-соціалістів було чимало прихильників ідей т. зв. релігійного соціалізму, в основі якого лежали егалітаристські концепції засновників релігійних вчень, різних релігійних мислителів і пророків. Деякі з них хотіли поєднати релігійний соціалізм із релігійним націоналізмом, наповнивши його егалітаристським змістом; по-десяте, у лавах КСП опинилася значна кількість керівників і рядових членів теоретично надто слабких, іноді зовсім безпомічних, але зате схильних до самовихваляння, фразерства, критиканства, демагогії, популізму, провокаційних закликів, маніпулювання цитатами й різними, на перший погляд, привабливими гаслами. Поводили вони себе досить часто вельми непорядно, змінюючи свої погляди, позиції та симпатії, залежно від зміни обставин. Саме вони, схильні до політиканства й дешевого ефекту, здійснювали багато галасу на засіданнях, мітингах і демонстраціях, виступаючи з пустими промовама й заявами. Не випадково

Дж. Неру охарактеризував ліве крило як "галасливе й критично настроєне" [Неру 1955б, 582]. Такі діячі в Індії зустрічалися скрізь. Вони, за словами Дж. Неру, "хотіли скористатися піднесенням соціалістичним вченням для того, щоб виправдати свою бездіяльність. Було трохи прикро бачити людей, які самі нічого не зробили, але називають реакціонерами тих, хто виніс на собі весь тягар боротьби. Ці салонні революціонери з особливою люттю нападають на Гандіджі, називаючи його архіреакціонером і висуваючи при цьому докази, доволі непослідовні з точки зору логіки. Проте, поза всяким сумнівом, що цей "реакціонер" знає Індію, розуміє Індію, уособлює селянську Індію, і він трусонув Індію з такою силою, якої не знайти у цих так званих революціонерів" [Неру 1955б, 427]. До цього додамо, що деякі з них згодом опинилися в таборі індійської реакції, захопившись релігійно-общинними або навіть фашистськими ідеями, й продовжували грати на почуттях недосвідчених у політиці обивателів [докладніше про соціалістичні ідеї та рухи в Індії див.: Dwivedy 1984].

Така ідейна неоднорідність і строкатість КСП не тільки зумовлювала неминучість у ній гострої внутрішньопартійної боротьби, а й могла привести цю організацію або до розпаду, або до відступу від первісної програми й гасел, тобто до поступового виродження, яке й відбулося пізніше. Не випадково, що Дж. Неру, назвавши конгрес-соціалістів "дивним і строкатим зборищем", не мав особливого бажання до них приєднуватися. Його погляди поділяли й інші ліві конгресисти, яким не подобалося надмірне захоплення керівництва КСП лівою фразою, зовнішніми ефектами, критиканством, надто радикальними деклараціями, гаслами та закличками, що досить часто не супроводжувалися ніякими практичними діями, самолюбівання, категоричність суджень, неповага до опонентів, прагнення до авторитаризму окремих лідерів тощо. Внаслідок цього поза КСП опинилася значна кількість представників лівого крила ІНК, включаючи Дж. Неру та С.Ч. Боса, змушених у більшості випадків займати свою особливу позицію з багатьох важливих питань національно-визвольного руху [детально див.: Lorents 1976]. Враховуючи таку розмаїтість, суперечливість, ідейну й соціальну неоднорідність лівого крила навряд чи можна говорити про наявність у ньому певних течій; швидше, вочевидь, має йтися про виділення якихось тенденцій. Відомий радянський і російський дослідник О.І. Регінін, допускаючи узагальнення та схематизм, виділив у лівонаціоналістичному крилі дві основні тенденції: радикальну й помірковану [Регінін 1970, 204-218; 1978, 34-36]. Проте дуже важко відповісти на питання, яка ж тенденція і коли домінувала, враховуючи умовність і схематичність подібного поділу, можливого лише за певного абстрагування від часу, особистостей і динаміки конкретних подій. У хитросплетіннях внутрішньопартійного життя КСП та ІНК майже неможливо визначити якісь чіткі ознаки, що категорично свідчили б на чиюсь користь.

І все ж перша спроба ідейної та організаційної консолідації значної частини лівого крила ІНК викликала активну протидію з боку правих сил партії, які не задовольнилися своєю важливою перемогою на засіданні ВІККу в Патні. Намагаючись зміцнити свої позиції, вони двічі (12-13 і 17-18 червня 1934 р.) скликали у Вардхі та Бомбеї засідання Робочого комітету, під час яких обговорювалася програма діяльності конгресистських організацій після

скасування урядом указу про їхню заборону. Всі пропозиції лівих про прийняття Конгресом нової радикальної програми й збереження хоча б елементів масової боротьби Робочий комітет відхилив. Незважаючи на те, що організації, які знаходилися під егідою ІНК, все ще не були легалізовані (організація конгресистських добровольців Сева Дал, Кісан сабха, "Худай Хідматгар" та ін.), а уряд залишив у силі всі спеціальні закони, спрямовані проти громадянської непокори, й продовжував тримати в тюрмах багато політв'язнів, включаючи Дж. Неру, А.Г. Хана та Валлабхбая Пателя, Робочий комітет повністю відмовився від прямих дій, повернувшись виключно до конституційних методів діяльності, що не могло не викликати схвалення властей [див.: Speeches... V.1. 1957, 224-225, 267-268; The Times 1934, 15, 16, 18 June].

Комітетам ІНК, які відроджувалися й негайно реорганізовувалися, знову в котрий раз рекомендувалася конструктивна програма, яка майже не змінилася від часу її прийняття на початку 20-х років ХХ ст. Це особисте прядіння й ткацтво з метою виробництва кхаддару, розширення сфери його розповсюдження, боротьба з недоторканістю та за єдність усіх релігійних общин, ведення постійної пропаганди проти вживання алкоголю й наркотиків і за заборону їхнього продажу, розвиток національної освіти, гігієни й дрібних національних промислових підприємств, реконструкція індійського села з метою підняття його економічного й соціального рівня, поширення знань серед дорослого населення, організація трудящих у промисловості, а також усі інші види подібної мирної діяльності, що повністю відповідали б цілям і політиці Конгресу, але ніяк не могли бути пов'язані з будь-якими формами громадянської непокори. Ухваливши таку мирну програму, Робочий комітет звернувся до колоніального уряду з проханням бути послідовним до кінця і скасувати заборону на всі конгресистські організації, у тому числі й на "Худай Хідматгар", але отримав негативну відповідь [детально див.: The Manchester Guardian 1934, 23 June; The Times 1934, 19, 21 June].

Водночас на засіданні в Бомбеї 18 червня 1934 р. Робочий комітет за наполяганням членів Парламентської ради ухвалив резолюцію, спрямовану проти КСП та її прихильників, яка мала на меті заручитися підтримкою заможних верств індійського суспільства під час наступних виборів до легіслатур. У ній стверджувалося, що серед конгресистів виникли настрої на користь конфіскації приватної власності та необхідності розв'язання класової війни. У зв'язку з цим Робочий комітет, який завжди схвально ставився до утворення всередині ІНК груп із різними ідейними платформами, тим не менш, нагадував, що резолюція, ухвалена в Карачі, не передбачала конфіскації приватної власності та ведення класової війни, а тому дії КСП суперечили конгресистським принципам ненасильства. Резолюція Робочого комітету націлювала членів Конгресу втілювати в життя ідеї розумного й справедливого використання приватної власності, щоб не допускати експлуатації безземельної бідноти, та встановити нормальні стосунки між працею й капіталом. Конгрес-соціалісти не забарилися з відповіддю. Зустрівшись у Бенаресі 22 червня 1934 р., А.Н. Дев, Сампурнананд і Дж. Нараян виступили з заявою. У ній лідери КСП відкинули як надумане звинувачення Робочого комітету про їхні наміри конфіскувати приватну власність

і розв'язати класову війну, вказавши, що конференція в Патні подібного рішення не ухвалювала. На ній говорилося лише про прогресивну соціалізацію засобів виробництва, розподілу та обміну, а не про ліквідацію усієї приватної власності [Lakhanpal 1946, 31-32].

Ще однією характерною особливістю Бомбейського засідання Робочого комітету було те, що під час визначення ставлення ІНК до "Білої книги" та "Общинного рішення" виникли гострі розбіжності в лавах правого крила, яке до цього майже завжди виступало єдиним фронтом. Після тривалих і напружених дебатів члени вищого виконавчого органу партії все ж дійшли згоди, що конгресисти мали проводити гнучкий курс щодо цих двох важливих документів. Він полягав у тому, щоб не схвалювати їх, але й не відхиляти. Пояснювалося це тим, що після легалізації ІНК становище його було вкрай нестійким, а категоричне осудження та відхилення розроблених колонізаторами за підтримки індійської реакції законодавчих документів, спрямованих на зміцнення їхнього панування в країні, могло стати приводом до нової заборони конгресистської організації. Навпаки, їхнє схвалення могло викликати масове невдоволення конгресистів, представників інших індійських патріотичних партій та організацій, окремих релігійних общин, а це означало повну дискредитацію ІНК та остаточну втрату його престижу й авторитету серед народних мас і громадськості. Проти запропонованого більшістю членів Робочого комітету гнучкого курсу активно виступили М.М. Малавія та М.С. Ані, які стояли на релігійно-общинних позиціях. Погрожуючи вийти не тільки зі складу Парламентської ради, а й взагалі залишити Конгрес, колишні його керівники висловилися проти "Общинного рішення" й вимагали, щоб Робочий комітет осудив цей документ, оскільки в ньому явно віддавалася перевага мусульманам та обмежувалися права індусів [The Times 1934, 19, 21 June].

Проте в резолюції, ухваленій Робочим комітетом [повний текст її див.: India's... V.1, 1962, 255-256], зазначалося, що "Біла книга" не відповідала цілям ІНК і не могла вважатися задовільною. Єдиною її альтернативою визнавалася конституція, розроблена Центральними законодавчими зборами, які мало обрали усе доросле населення країни. Вони, а не колонізатори, мали вирішувати усі важливі питання, пов'язані з національними меншинами. Що ж до "Общинного рішення" та ставлення до нього ІНК, то з огляду на суперечності між релігійними общинами, викликані цим законом, Конгрес, який претендував представляти однаковою мірою всі общини, не міг ні відхилити, ні схвалити "Общинне рішення", яке визнавалося незадовільним до тих пір, доки існували ці суперечності. Далі говорилося, що політика ІНК із общинного питання не змінилася: він не схвалить жодного рішення, якщо воно не буде відповідати інтересам нації в цілому, але натомість підтримає та ухвалить будь-який документ, що відступає від цього принципу, в разі колективного узгодження його усіма партіями та угрупованнями. Тому, на думку Робочого комітету, на противагу "Общинному рішенню" необхідно узгодити власні спільні конституційні документи, а не апелювати до англійського уряду.

Однак резолюція Робочого комітету лише посилила протиріччя серед конгресистів. М.М. Малавія та М.С. Ані, підтримані іншими комуналістами,

розгорнули масову кампанію по її дискредитації. Виникла нагальна необхідність скликання ще одного засідання Робочого комітету, яке відбулося в Бенаресі 27-30 липня 1934 р. Враховуючи особливу важливість питання, що на ньому обговорювалося, до Бенаресу спеціально прибув М.К. Ганді, який завершив своє 9-місячне подорожування Індією. Він дуже боявся, щоб Робочий комітет не ухвалив вигідних для індуських комуналістів рішень, які дали б общинній реакції всіх мастей черговий привід звинувачувати ІНК в проіндуських симпатіях і виставляти його у вигляді звичайнісінької релігійно-общинної організації. М.К. Ганді запропонував компромісне розв'язання конфлікту: не переглядати Бомбейську резолюцію, але й не застосовувати якісь дисциплінарні санкції до усіх тих, хто виступав проти неї. Розгорілися дебати, під час яких М.М. Малавія та М.С. Ані, погрожуючи виходом із ІНК, категорично наполягали задовольнити їхні вимоги й розробити нову резолюцію стосовно "Общинного рішення". Всі спроби членів Робочого комітету якимось чином умовити їх нічого не дали [The Manchester Post 1934, 28-31 July]. Врешті-решт М.М. Малавія відмовився очолювати Парламентську раду Конгресу, а М.С. Ані вийшов зі складу Робочого комітету та Парламентської ради. Робочий комітет прийняв їхню відставку, але на майбутнє розробив спеціальну резолюцію про дисциплінарні заходи щодо усіх тих конгресистів, які могли виступити проти політики й програми Національного конгресу [The Manchester Guardian 1934, 6 August; The Times 1934, 6 August].

Вийшовши зі складу керівних конгресистських органів, М.М. Малавія та М.С. Ані не припинили боротьбу. Skorиставшись черговою голодовкою М.К. Ганді на захист прав недоторканих [про неї детально див.: The Daily Herald, 1934, 8 August; The Manchester Guardian 1934, 11, 15 August; The Manchester Post 1934, 8 August; The Times 1934, 11 August], 18-19 серпня 1934 р. вони скликали в Калькутті конференцію, на яку запросили своїх численних однодумців із Конгресу та інших організацій. Головував на ній М.М. Малавія, який користувався величезним авторитетом серед індуських релігійно-общинних діячів. Після дводенних дебатів конференція переважною більшістю голосів ухвалила рішення створити нову партію, метою якої було проведення агітаційно-пропагандистської кампанії серед населення та в легіслатурах проти "Общинного рішення" й "Білої книги". Першочерговим її завданням проголошувалося висунення кандидатів для участі в наступних виборах до законодавчих органів. Конференція звернулася з відозвою на адресу Робочого комітету ІНК, пропонуючи скликати спеціальне засідання ВІККу для перегляду тієї частини Бомбейської резолюції, де йшлося про "Общинне рішення" [The Times 1934, 20, 22, 25 August].

Партія, створена М.М. Малавією та М.С. Ані, отримала назву "Націоналістичної". До неї вступили переважно крайньо праві діячі, які стояли на позиціях близьких до Хінду Махасабхи. Багатьох із них вважали реакціонерами не тільки в галузі релігійно-общинних відносин, а й в галузях соціально-економічних і політичних питань. Вони відразу ж розгорнули активну пропаганду й агітацію проти "Общинного рішення", розцінюючи його як величезну несправедливість щодо індуської общини. Промови окремих діячів нової партії відрізнялися крайньою релігійною нетерпимістю й були спрямовані прямо проти

мусульман. Готуючись до виборів у легіслатури, М.М. Малавія та М.С. Ані особисто відбирали своїх кандидатів для участі у виборчій кампанії. Оскільки офіційної заяви про вихід "Націоналістичної партії" зі складу Конгресу не надходило, то Робочий комітет вирішив відгукнутися на відозву Калькуттської конференції й, сподіваючись на примирення, запросив М.М. Малавію та М.С. Ані на своє засідання у Вардху 25 вересня 1934 р. Вони отримали особисте запрошення президента ІНК, який висловив бажання докладно ознайомитися з їхніми вимогами. М.К. Ганді також прибув до Вардхи й взяв активну участь у роботі вищого виконавчого органу ІНК [Sitaramaуа V.1. 1946, 578].

Виступивши з критикою резолюції Робочого комітету ІНК щодо "Общинного рішення", М.М. Малавія та М.С. Ані від імені "Націоналістичної партії" вимагали скликання Робочим комітетом ВІККу для її всебічного обговорення, сподіваючись домогтися ухвали бажаної їм постанови. Кілька годин члени Робочого комітету й М.К. Ганді обмінювалися думками й дійшли висновку про правильність ухваленої в Бенаресі політики Конгресу з релігійно-общинного питання та недоцільності обговорення її ВІККом. Причому зазначалося, що екстрене скликання засідання ВІККу можливе лише за умови, якщо кожен його член особисто на письмі звернеться на адресу Робочого комітету й висловить своє невдоволення його резолюцією. Кандидати в депутати легіслатур від ІНК, які мали брати участь у виборчій кампанії, зобов'язувалися суворо дотримуватися партійних настанов щодо релігійно-общинних питань. Усі конгресистські організації та рядові члени партії одержали вказівки надавати необхідну допомогу Парламентській раді ІНК у проведенні виборчої кампанії. Їм категорично заборонялося будь-яким чином підтримувати інші партії, а також окремих кандидатів, які були опозиційно настроєні до Конгресу та його політики. Оскільки в зв'язку з легалізацією Конгресу та його участю у виборчій кампанії серед конгресистів і громадськості стали поширюватися уперті чутки про відмову ІНК домагатися повної незалежності Індії, то Робочий комітет заявив, що метою партії, як і раніше, була повна національна незалежність (пурна сварадж), і зовсім не змінилися засоби її досягнення [Sitaramaуа V.1. 1946, 578].

Різке загострення суперечностей серед конгресистів весною та влітку 1934 р., яке спочатку призвело до відродження свараджистської партії, а потім до створення осередку конгрес-соціалістів і проголошення "Націоналістичної партії", все більше поглиблювало політичну кризу в ІНК і робило становище його керівництва досить нестійким. За цих складних обставин М.К. Ганді, якому були не до вподоби як праві, які лише формально визнавали його настанови, поступово схиляючись до співробітництва з колоніальною владою та релігійно-общинною реакцією, так і войовничі ліві, що відкрито виступили за прийняття Конгресом програми, фактично несумісної з гандизмом, вирішив залишити Конгрес, повністю відійти від активної політики й зайнятися виключно громадською діяльністю. Висловлювалися припущення, що він не хотів нести відповідальність за майбутні різкі повороти в політичному курсі ІНК, які могли серйозно підірвати престиж і популярність Махатми серед народу. Але не виключена й можливість того, що він дійсно хотів повністю присвятити себе пропаганді серед населення конструктивної програми, захисту прав та інтересів хариджан.

Спочатку М.К. Ганді тільки натякав на те, що незабаром вийде з Конгресу, радився з найбільш близькими йому людьми, серед яких були й відомі лідери ІНК [див.: The Daily Herald 1934, 8 August, 6 September; The Daily Telegraph 1934, 17 September; The Manchester Guardian 1934, 5 September; The Times 1934, 11, 17 September], але потім 17 вересня 1934 р. виступив із офіційною заявою [див.: The Manchester Guardian 1934, 18 September; The Manchester Post 1934, 19 September; The Times 1934, 18 September]. Ця новина приголомшила країну й викликала численні відгуки за межами Індії [див., наприклад: Die Neue Züricher Zeitung 1934, 22 September; Frankfurter Zeitung 1934, 26 September; Kölnische Zeitung 1934, 7 October]. Махатма оголосив не тільки про самоусунення від керівництва Конгресом і небажання якимось впливати на його політику, а й про відмову залишатися в складі ІНК, бути навіть рядовим членом партії.

Які ж докази наводив глава ІНК і визвольного руху, обґрунтовуючи необхідність прийняття такого відповідального рішення, яке могло мати непередбачувані наслідки уже в найближчому майбутньому? М.К. Ганді твердив, що між ним і багатьма конгресистами в останній час значно посилювалися ідеологічні розбіжності з низки принципових питань політики й програми ІНК. Вони існували давно, але ці конгресисти, не поділяючи поглядів та ідейних настанов Махатми, із почуття глибокої поваги до нього та особистої відданості, все ж змушені були ухвалювати й втілювати в життя нав'язаний їм лідером ІНК політичний курс. Далі М.К. Ганді навів питання, які, на його думку, були предметом розходжень у поглядах між ним і багатьма членами Конгресу: 1) невіра більшості конгресистських інтелектуалів у ручне прядіння й ткацтво, яким М.К. Ганді завжди надавав надзвичайного значення, вірячи в здатність прядки й кхаддари кардинально змінити індійське суспільство та існуючі в ньому відносини; 2) гострі розбіжності в лавах Конгресу з питання участі конгресистів у роботі законодавчих органів. М.К. Ганді дійшов висновку, що значна частина членів ІНК схвалила відродження свараджистської партії та створення Парламентської ради, не вірячи в легіслатури й не поділяючи погляди свараджистських лідерів, а лише з поваги до М.К. Ганді, який їх підтримав; 3) принципові розбіжності М.К. Ганді з конгрес-соціалістами. Високо оцінивши особисті якості багатьох конгрес-соціалістів і створення в Конгресі соціалістичного угруповання, М.К. Ганді, тим не менш, заявив про наявність глибоких розходжень із ними, дійшовши такого висновку: "Якщо вони переможуть у Конгресі, що цілком можливо, то я не зможу в ньому залишатися. Оскільки бути в активній опозиції для мене неможливо"; 4) багато конгресистів відстоювало таку політику ІНК щодо індійських князівств, яка повністю суперечила гандистським рекомендаціям; 5) більшість конгресистів не поділяла погляди М.К. Ганді на проблему недоторканості, вважаючи великою помилкою керівника ІНК принести громадянську непокору в жертву кампанії на захист прав хариджан; 6) те ж саме стосується й ненасильства, яке для М.К. Ганді "було головним кредо", а для більшості конгресистів після 14-річного застосування його на практиці "всього лише політикою", так і не ставши складовою частиною їхнього світогляду та головним життєвим принципом; 7) розходження конгресистів із М.К. Ганді з питання громадянської непокори. М.К. Ганді

підкреслював, що резолюції про громадянську непокору, які ухвалювалися керівними органами ІНК за його наполяганням, обговорювалися в атмосфері загальної пригніченості, оскільки люди дотримувалися прямо протилежних поглядів, але благородно голосували за них, виходячи із почуття солідарності й не бажаючи образити свого вождя. У зв'язку з цим Махатма постійно відчував докори совісті; 8) різне тлумачення конгресистами й М.К. Ганді терміну "повна незалежність", що постійно породжувало між ними гострі розбіжності. При цьому М.К. Ганді звернув увагу на те, що для нього мета не мала такого принципового значення як засоби її здійснення, а для значної частини конгресистів, якщо не більшості, мета, навпаки, виправдовувала засоби, якими б вони не були; 9) зростаюча корупція в лавах Конгресу.

М.К. Ганді дійшов висновку, що в зв'язку з наявністю таких глибоких розбіжностей між ним і конгресистами, і з огляду на те, що він не міг запропонувати їм нічого принципово нового, крім прядки, кхаддари, свадеші, боротьби за заборону вживання спиртного й наркотиків, а також боротьби за ліквідацію недоторканості й за індусько-мусульманську єдність, йому краще вийти з Конгресу, щоб позбавити його членів будь-яких моральних зобов'язань щодо керівника партії, та дати їм змогу діяти згідно зі своїми переконаннями, не відчуваючи якогось тиску з його боку. Сам він вирішив зайнятися виключно пропагандою конструктивної програми серед мешканців численних індійських сіл, допомагаючи таким чином Конгресу в реалізації його соціальних проектів і програм.

Але не випадково Дж. Неру постійно нагадував про виняткову парадоксальність М.К. Ганді. Звільнивши конгресистів від необхідності весь час виявляти йому свою довіру й шану, схвалюючи майже кожне рішення на угоду своєму лідеру, а в душі зовсім не погоджуючись із ними, глава ІНК, нібито сумніваючись у правильності власних спостережень і висновків про наявність серйозних суперечностей між ним і конгресистами, вирішив на наступній сесії ІНК ще раз остаточно перевірити настрої делегатів і лише тоді зі спокійною совістю залишити Конгрес. У заяві далі йшлося про те, що М.К. Ганді запропонує на розгляд сесії три важливі поправки до конституції ІНК, що дасть йому змогу судити про настрої в лавах конгресистів, хоча, незважаючи на результати голосування, він все одно залишить партію після закінчення сесії. У першій поправці пропонувалося замінити у тій частині ст. 1 конституції ІНК, де йшлося про засоби боротьби за сварадж, слова "законні й мирні" на "мирні й ненасильницькі". У другій конгресистам рекомендувалося замінити грошові партійні членські внески у сумі 4 анна щомісячним членським внеском у 50 футів (1 фут = 30,5 см) пряжі власного ручного виробу. У третій поправці йшлося про позбавлення права обирати й бути обраним до керівних конгресистських органів тих членів ІНК, які за шість місяців до виборів регулярно не носили одяг із кхаді.

М.К. Ганді у своїй заяві не приховував, що навіть чутки про його відмову надалі керувати Конгресом і рішення про вихід із партії, дуже болісно сприймалися конгресистами, викликавши серед них гостру полеміку. Багато керівників і рядових членів партії зверталося до нього на письмі й усно, прохаючи переглянути своє рішення й залишитися на чолі Конгресу. Пропонувалися навіть

різні варіанти виходу з цієї кризи. Що ж до членів Робочого комітету, то їхні думки розділилися. Г.В. Пант [про нього детально див.: Govind... 1981] і Р.А. Кідваї пропонували М.К. Ганді залишитися в Конгресі, але не брати участі в роботі його керівних органів і не здійснювати ніяких функцій щодо керівництва конгресистською організацією, тобто бути рядовим членом партії. Проти такої пропозиції категорично виступили Валлабхбхай Патель та А.К. Азад, вважаючи її приниженням для такої видатної особи як М.К. Ганді. Валлабхбхай Патель навіть заявив, що було б краще, якби М.К. Ганді зовсім вийшов із Конгресу, ніж прийняти пропозицію Г.В. Панта та Р.А. Кідваї. Інші члени Робочого комітету схилилися до думки якимось чином умовити М.К. Ганді змінити своє рішення й зберегти все по-старому, тим паче, що до сесії ІНК залишалось ще багато часу (понад місяць) [The Manchester Post 1934, 4, 5 October; The Times 1934, 30 September, 1, 2, 4 October].

Поки в лавах Конгресу обговорювалася заява М.К. Ганді та йшла підготовка до чергового вищого партійного форуму лідери конгрес-соціалістів вирішили провести установчу конференцію нової партії, щоб постати на сесії ІНК сформованою організацією. Вона відбулася в Бомбеї 21-22 жовтня 1934 р. Із різних кінців Індії на неї прибуло 150 делегатів. Серед них були такі широко відомі провінційні ліві діячі, як Р.М. Лохія (Центральні провінції), Маркраренсе (Бенгал), Дж. Нараян (Біхар), Сампурнананд і М.Л. Гаутам (Сполучені провінції), А. Патвардхан, М.Р. Масані й Г. Дешпанде (Махараштра) та К. Чаттопадх'я (Бомбей). Головував Сампурнананд, а зі зверненням до присутніх виступив П. Дас. Проаналізувавши політичне становище й розвиток індійського національно-визвольного руху з початку 30-х років ХХ ст., він закликав конгрес-соціалістів зробити серйозні висновки з колишніх помилок патріотів, які були обдурені, повіривши брехливим обіцянкам колонізаторів, та ухвалити рішення боротися тільки за повну незалежність батьківщини. П. Дас підкреслював, що незалежність не може прийти сама по собі або стати результатом компромісу, а якщо таке й станеться, то це буде один із варіантів "троянського коня". "Незалежність, – заявив П. Дас, – має бути завойована. А повна й справжня незалежність може бути досягнута лише за умови повного розриву усіх зв'язків із англійцями" [Lakhanpal 1946, 35-36].

Потім конференція розглянула проект конституції (програму й статут) Конгрес-соціалістичної партії, який розробив спеціальний комітет, призначений у Патні. Під час його обговорення було внесено лише дві поправки й після цього делегати майже одноставно схвалили конституцію в цілому. Вона проголосила кінцевою метою КСП досягнення повної національної незалежності країни, розрив усіх зв'язків Індії з Британською імперією та створення суспільства трудящих. Членом партії міг стати тільки член ІНК, який до того ж не входив до будь-якої релігійно-общинної чи політичної організації, мета якої б суперечила меті КСП, і регулярно сплачував щорічний партійний внесок у сумі 1 анна. В усіх провінціях і князівствах створювалися філіали нової партії. КСП не збиралася виходити з Конгресу, а мала намір залучити більшість конгресистів на свій бік і домогтися ухвали Конгресом своєї програми. Зазначалося, що дисциплінарні заходи проти окремих членів партії та її провінційних організацій могли

виноситься лише Національною радою КСП, але за умови, якщо за них проголосує не менше 2/3 її членів. Конференція висунула таку найближчу мету й завдання КСП: 1) організація селян і робітників з метою створення могутнього масового руху для досягнення незалежності й побудови соціалізму; 2) активна опозиція до всіх імперіалістичних воєн і використання створених ними криз для активізації національно-визвольної боротьби; 3) відмова вступати в переговори з англійським урядом із конституційних питань; 4) скликання після захоплення влади установчих зборів для розробки конституції Індії, яка мала надати виборчі права усьому дорослому населенню країни [Lakhanpal 1946, 37-38].

У доповненні до конституції конференція ухвалила кілька резолюцій, які пояснювали політику й програму КСП. "Незалежність, – говорилося в одній із них, – має означати створення незалежної індійської держави, в якій вся влада буде передана трудящим, і ця мета передбачає відмову під компромісу з англійським імперіалізмом на будь-якій стадії" [Lakhanpal 1946, 39]. В іншій резолюції розкривався соціально-економічний зміст свараджу: "Щоб покінчити з експлуатацією мас, політична свобода має включати в себе справжню економічну свободу голодуючих мільйонів" [Lakhanpal 1946, 39]. У ній підкреслювалося, що для втілення в життя цього принципу в незалежній Індії треба розробити конституцію, яка містила б такі обов'язкові положення: передачу всієї влади трудящим, планування економічного розвитку країни й контроль за ним із боку держави, націоналізацію ключових галузей промисловості, транспорту, шахт, банків, організацію та заохочування кооперативів, встановлення державної монополії на зовнішню торгівлю, ліквідацію князів, поміщиків і всіх інших експлуататорів, передачу землі селянам із перспективою її подальшої колективізації, скасування усіх видів заборгованості селян і робітників, ліквідацію безробіття й встановлення соціального страхування проти безробіття, введення загального виборчого права, розподіл національного прибутку за принципом: кожному по потребі, державне невтручання в справи релігій (заборона підтримки будь-яких релігій чи їхньої дискримінації), заборону дискримінації громадян незалежної індійської держави за статевими, релігійними чи кастовими ознаками [Lakhanpal 1946, 39-40].

Конференція також ухвалила спеціальну резолюцію про участь трудящих у національно-визвольному русі. У ній говорилося, що боротьба селян і робітників Індії за свої життєві інтереси була складовою частиною руху за національну незалежність. Тому трудящі, організовані КСП, мали негайно висунути такі вимоги: введення свободи слова, друку й масових об'єднань, скасування антинаціональних та антиробітничих законів, звільнення всіх політв'язнів та осіб, що утримувалися у в'язницях без суду й слідства, відшкодування усім фермерам і селянам, позбавлених землі за участь у визвольному русі, введення безплатної та обов'язкової початкової освіти й ліквідація безграмотності серед дорослого населення, зниження мінімум наполовину витрат Індії на воєнні цілі, муніципалізація комунальних послуг, контроль за лихварством, введення фіксованих податків на всі прибутки, заборона торгівлі людьми, надання робітникам прав на організацію профспілок і проведення страйків і пікетувань, встановлення рівної оплати за рівну працю для чоловіків і жінок та зарплати, яка

б забезпечувала нормальний життєвий рівень, введення 40-годинного робочого тижня та створення добрих умов для роботи, щотижнева оплата праці, соціальне страхування, щорічна місячна оплачувана відпустка всім робітникам, двомісячна декретна відпустка з повною оплатою жінкам-робітницям, заборона праці дітей і жінок на важких і шкідливих роботах, ліквідація поміщицького землеволодіння в районах заміндарі й талукдарі, скасування усіх феодальних повинностей і поборів із селян, заохочення кооперативів на селі, розробка нового оподаткування й комунальних тарифів, створення банків для кредитування селян, суттєве зниження усім селянам ренти й податків, повне звільнення від ренти й податків селян, що знаходилися на межі розорення, звільнення селян від переслідування за законом через земельну заборгованість [Lakhanpal 1946, 40-42].

Не менш гострою й принциповою проблемою було ставлення КСП до законодавчих органів. Після тривалого обговорення делегати ухвалили резолюцію, яка санкціонувала використання легіслатур патріотами в інтересах національно-визвольного руху, але за таких умов: 1) конгресисти могли вступити до законодавчих органів тільки як представники експлуатованих мас Індії; 2) вони мали підпорядковувати всю свою діяльність виключно задоволенню економічних вимог та інтересів народних мас; 3) обговорення та ухвалення кожного питання в легіслатурах мало сприяти економічному й політичному визволенню індійських народних мас; 4) конгресистам заборонялося обіймати міністерські посади, оскільки вся колоніальна державна машина працювала на посилення експлуатації народів Індії [Lakhanpal 1946, 45-47]. Але керівництво ІНК не збиралося виконувати такі умови, а тому невдовзі конгрес-соціалісти отримали офіційну вказівку бойкотувати вибори до легіслатур і суворо осуджувати всіх тих, хто мав брати в них участь.

Тактичний курс нової партії знайшов своє конкретне втілення в низці ухвалених конгрес-соціалістами резолюцій. Серед них слід виділити резолюції про війну, про ставлення КСП до князівств, із общинного питання, про взаємовідносини КСП із Конгресом та іншими партіями й організаціями. Визначаючи своє ставлення до війни, КСП категорично висловлювалася проти будь-якої участі Індії у воєнних авантюрах англійських правлячих кіл і вважала за необхідне використати воєнну кризу для завоювання свободи. Князівства ж розглядалися нею як опора колоніалізму, імперіалізму, феодалізму й реакції, а ліквідація в них панування феодальних володарів і встановлення тісного союзу визвольного руху народів Британської Індії та антифеодальних рухів населення князівств вважалася обов'язковою умовою досягнення незалежності всім Індостаном. Стосовно вирішення общинної проблеми говорилося, що її неможливо розв'язати лише шляхом формального визнання прав різних релігійних общин, як це намагалися робити ІНК та його Робочий комітет, а цю проблему треба вирішувати через економічне визволення народних мас. Що ж до участі конгрес-соціалістів у роботі різних конгресистських організацій, то конференція забороняла їм обіймати в них керівні посади, за винятком тих випадків, коли втілювалися в життя програмні положення КСП. Виходячи з цього, всі конгрес-соціалісти зобов'язувалися негайно відмовитися від керівних посад у Конгресі, якщо їхня діяльність не відповідала програмі КСП [Lakhanpal 1946, 42-

45]. Стан у Конгресі оцінювався як тривожний. "Націоналістична партія" осуджувалася як комуналістська та антинаціональна. Зазначалося, що праве крило знову намагалося повернути ІНК до збанкрутілого курсу конституційної агітації та перетворити його у виразника інтересів привілейованих верств індійського суспільства, які прагнули до укладання вигідних угод із колонізаторами, що повністю суперечило програмі й політиці ІНК, розробленій у 1920 р. Тому КСП мала намір вести активну боротьбу з правим крилом Конгресу, викриваючи його реакційні цілі, й залучати на свій бік рядових конгресистів шляхом проведення серед них широкої агітації та пропаганди. Вона висувала завдання домагатися ухвали своєї програми Конгресом, щоб запобігти його деморалізації та перетворенню в праву організацію. У разі відхилення Конгресом програми КСП, конгрес-соціалісти збиралися продовжувати боротьбу за радикалізацію політичного курсу ІНК, активізувати свою діяльність серед широких верств народних мас і встановити тісні зв'язки з іншими прогресивними силами країни. Для з'ясування можливостей встановлення співробітництва КСП із різними ліворадикальними партіями та організаціями, що не входили до Конгресу, конференція доручила виконкому КСП призначити спеціальний підкомітет. Для втілення програми партії в життя її виконком мав створити ще три інші підкомітети: з питань пропаганди, з організації селян та з організації робітників. Комітет з питань пропаганди відразу ж після свого створення був зобов'язаний негайно організувати видання центрального друкованого органу партії мовами англійською та гінді, а також з метою пропаганди соціалістичних ідей створити в усіх регіонах Індії друкарні для видання соціалістичної літератури [Lakhanpal 1946, 47-49].

§ 4.2. Суперечності в ІНК із конституційних питань

Через чотири дні після закінчення роботи установчої конференції КСП 26 жовтня 1934 р. в Бомбеї відкрилася 48-а сесія ІНК, яка тривала до 28 жовтня. Конгресисти знову легально зібралися на свій з'їзд після 3,5-річної перерви. Делегатів і гостей налічувалося аж близько 80 тис. Дискусії з актуальних питань партійного життя почалися ще перед сесією. Зокрема обговорювалися заява М.К. Ганді й висунуті ним пропозиції, "Общинне рішення", діяльність Парламентської ради ІНК, підсумки роботи конференції конгрес-соціалістів та ін. [див.: The Daily Telegraph 1934, 22 October; The Manchester Guardian 1934, 15, 17, 26 October; The Manchester Post 1934, 22 October; The Times 1934, 22, 25, 26 October]. Як свідчать джерела, рядові конгресисти й деякі керівники партії сподівалися, що сесія зуміє дати глибокий аналіз причин тривалої кризи в Конгресі та визвольному русі, викриє негативні явища в політиці партійного керівництва й розробить програму їхнього подолання. Проте праве крило, яке домінувало в керівних органах ІНК, зуміло майстерно ухилитися від такого аналізу, сконцентрувавши всю увагу на особі М.К. Ганді та дрібних поточних питаннях діяльності ІНК. Дж. Неру, який знаходився в Алморській в'язниці, з великим інтересом стежив за роботою Бомбейської сесії, читаючи газети. Він з розчаруванням писав: "... робота з'їзду не викликала у мене хвилювання;

незважаючи на деякі важливі рішення, ухвалені ним, він здавався мені якимось нудним і сірим. Питань, які цікавили мене, майже не торкалися. Двома характерними особливостями цього з'їзду... були: домінуючий вплив особистості Гандіджі та виняткове убозтво релігійно-общинної опозиції, очолюваної пандитом Мадан Моханом Малавією та Ані" [Неру 1955б, 596].

Один із лідерів правих Р. Прасад, обраний президентом Конгресу, в традиційному зверненні до делегатів замість всебічного аналізу становища, що склалося в партії та визвольному русі, навів кілька відомих фактів із історії першої та другої кампаній громадянської непокори [див.: Congress Presidential... 1934, 915-941]. Він усіляко виправдовував припинення масової боротьби, хоча й високо оцінив мужність і самовідданість патріотів та осудив дії властей. Назвавши політику колонізаторів двоїстою, президент піддав гострій критиці основні положення "Білої книги", визнав їх незадовільними й спрямованими на зміцнення британського панування в Індії, схвалив рішення ВІККу взяти участь у виборах до легіслатур, але зазначив, що свараджу неможливо домогтися методами парламентської боротьби у куцях колоніальних легіслатурах. Що ж натомість радив Р. Прасад партії та народу? Підтвердивши, що метою індійського національно-визвольного руху залишалася повна національна незалежність, президент ІНК твердив, що досягти її можна було лише керуючись у своїй діяльності гандистськими принципами істини (правди), ненасильства та кхаді. При цьому піддавалися критиці конгрес-соціалісти, які начебто збиралися відступити від ненасильства й грубою силою покінчити з експлуатацією індійських народних мас. Закликавши конгресистів втілювати в життя вчення М.К. Ганді, Р. Прасад рекомендував делегатам ухвалити без обговорення всі пропозиції Махатми й задовольнити його прохання про вихід із Конгресу. Мотивувалося це тим, що всі провідні лідери ІНК, навіть Валлабхбхай Патель, М.А. Ансарі та брати Хан, погодилися з переконливими аргументами М.К. Ганді й схвалили його рішення повністю залишити Конгрес.

У черговий раз під час вирішення важливих питань програми й політики партії праві зв'язали руки опозиції, вимагаючи від конгресистів виявлення сакральної відданості та поваги до свого вождя шляхом ухвали їхніх пропозицій. Не випадково, що присутні, бажаючи востаннє виконати волю Махатми, одноставно схвалили усі резолюції, запропоновані правими лідерами від його імені, майже не задумуючись над ними, а з'їзд загалом виявився "нудним і сірим". Надії лівого крила на масову підтримку не виправдалися. До того ж воно виявилось роз'єднаним та ізольованим. Слід звернути увагу й на те, що делегатами сесії переважно були елітарні прошарки ІНК, уміло відібрані правими, які відрізнялися певним консерватизмом мислення. В ухвалених ними резолюціях затверджувалися спірні рішення Робочого комітету й ВІККу про повне припинення громадянської непокори, про Парламентську раду ІНК та основні принципи її діяльності, про конструктивну програму тощо, а також визначалася політика керівництва Конгресу на майбутнє [детально див.: The Daily Herald 1934, 29 October; The Daily Telegraph 1934, 27, 29 October; The Manchester Guardian 1934, 27, 29 October; The Manchester Post 1934, 29 October; The Times 1934, 27, 29, 30 October].

Визнавалося доцільним повністю розпустити 1 травня 1935 р. Парламентську раду та ввести до її складу усіх нових членів, а також висувалася вимога скликати Установчі збори для розробки проекту нової конституції країни справжніми виразниками інтересів народних мас Індії. Під керівництвом М.К. Ганді для відродження й розвитку кустарної промисловості на селі та відновлення зв'язків ІНК із населенням сіл створювалася Всеіндійська асоціація сільської промисловості. Вона була складовою частиною конгресистської організації, але мала свою програму, особливі фонди та отримала право проведення самостійної політики. Санкціонувався вихід М.К. Ганді з Конгресу, але з правом повернення в будь-який час, та ухвалювалися майже всі внесені ним зміни до конституції партії. Лише затвердження пропозиції Махатми про зміну конгресистами свого кредо, під приводом необхідності детального обговорення її в провінційних організаціях ІНК, відкладалося до сесії 1936 р. Відтепер члени Конгресу, які мали намір обиратися на будь-які керівні посади в партії, зобов'язані були постійно носити одяг із кхаддару, виготовлений власноручно. До того ж на перших порах заборонялося висуватися до складу керівних конгресистських органів тим членам ІНК, які за півроку до виборів постійно не займалися прядінням або якоюсь фізичною працею, що прирівнювалася до прядіння чи ткацтва. Цій "трудовій квоті", що складала 500 ярдів пряжі на місяць, надавалося величезне значення; вона навіть спеціально визначалася Робочим комітетом, який консультувався з місцевими комітетами ІНК і Всеіндійською асоціацією сільської промисловості. Тим самим багаті конгресисти, на думку М.К. Ганді, хоч якимось прилучалися до корисної праці та пізнання краси самозречення, добровільної бідності й аскетизму. Регламентувалася чисельність делегатів наступних сесій ІНК – 2 тис. чол.: 1489 представників сільської Індії та 511 городян. Змінювалася також кількість членів ВІККу, який ще й позбавлявся права обирати Робочий комітет ІНК зі свого складу. Члени вищого виконавчого органу Конгресу (14 чол.) віднині призначалися особисто президентом партії зі складу ВІККу. Таке нововведення було великим завоюванням правого крила, даючи змогу правому президенту створювати слухняний йому Робочий комітет виключно зі своїх однодумців. Ліве крило, принаймні на рік, втрачало всяку надію якимось чином впливати на його політику та рішення.

Відразу ж після закінчення роботи Бомбейської сесії ІНК розпочав виборчу кампанію, розгорнувши агітаційно-пропагандистську діяльність по всій країні. Його супротивники, за словами Дж. Неру, "являли собою цікаве зборище кар'єристів, прихильників релігійно-общинної ворожнечі, ренегатів та осіб, які ревно підтримували уряд в його політиці репресій" [Неру 1955б, 598]. Реальну конкуренцію Конгресу склали кандидати від "Націоналістичної партії", очолювані М.М. Малавією та М.С. Ані, які користувалися значною популярністю в окремих місцевостях із переважаючим індуським населенням. Хоча вони й називали себе націоналістами-конгресистами, багато з них виявляли вороже ставлення до ІНК. Заради успіху на виборах "ця партія пішла на союз із найреакційнішими общинними організаціями, навіть із санатаністами, найреакційнішою як у політичному, так і в соціальному відношенні групою в Індії, а також із багатьма найодіознішими політичними реакціонерами" [Неру 1955б, 598]. Чималий вплив

серед виборців-мусульман також мала Мусульманська ліга на чолі з М.А. Джинною, яка посилила в той час свою релігійну пропаганду.

Незважаючи на те, що кандидатами від Конгресу в переважній більшості були висунуті праві діячі, які виступали з поміркованих, а іноді й з реакційних позицій, особливо щодо соціально-економічних питань, конгресисти на виборах, що відбулися в листопаді 1934 р., зуміли завоювати абсолютну більшість у легіслатурах Південної Індії, Біхару, Центральних провінцій, Махараштри, Гуджарату, Карнатаку, Ассаму та відносну більшість в інших провінціях. Лише у Панджабі ІНК зазнав повної поразки, здобувши всього одне місце. У Центральних законодавчих зборах із 127 місць Конгрес отримав 44, "Націоналістична партія" – 11, "Незалежні" на чолі з М.А. Джинною – 22, група європейців – 11, урядові службовці – 26, призначені члени – 13 [детально див.: *The Daily Telegraph* 1934, 14, 20, 23 November; *The Manchester Guardian* 1934, 14, 16, 23 November, 6 December; *The Manchester Post* 1934, 8, 9, 14, 16, 17 November; *The News Chronicle* 1934, 20, 21, 23 November; *The Observer* 1934, 2 December; *The Times* 1934, 7, 8, 12, 13, 16, 19, 20, 22 November, 3, 10, 14 December]. ІНК, за словами Дж. Неру, "домігся визначного успіху", завдавши поразки значній кількості "небажаних осіб" [Неру 1955б, 598]. У разі підтримки його націоналістами-конгресистами Конгрес міг розраховувати на 55 голосів, а колоніальні власті – на 50. Тепер він вдруге отримав чудову нагоду проявити себе в законодавчих органах, використовуючи навіть їхні обмежені можливості або для боротьби проти політики британських правлячих кіл та індійської реакції, захищаючи права простих людей, або для співробітництва з урядом і відстоювання інтересів імущих верств індійського суспільства.

Що ж зумовило перемогу ІНК на виборах 1934 року? Логічно було б говорити про збереження популярності й престижу партії та її лідерів у народі, про прогресивну передвиборну програму кандидатів від Конгресу, які прагнули не співробітничати з колонізаторами в легіслатурах, а боротися з ними, про убогство релігійно-общинної опозиції, про патріотичні настрої виборців тощо. Проте це все вірно лише частково, а якщо взяти до уваги специфіку тодішньої виборчої системи, дещо зміненої лише в 1935 р. після введення нового Закону про управління Індією, то такі твердження будуть виглядати глибоко помилковими. Річ у тім, що при загальній кількості населення Британської Індії в понад 300 млн. чол., контингент виборців складав всього лише 3 млн. чол., вихідців із заможних класів. Реально ж голосувало набагато менше, а решта населення найбільшої колонії світу була повністю позбавлена виборчих прав. Майновий стан виборців значною мірою визначав соціальну й політичну спрямованість їхніх поглядів, які в більшості своїй відрізнялися не стільки поміркованістю, скільки реакційністю. В результаті, щоб залучити їх на свій бік, ІНК виступав із вкрай поміркованих і навіть реакційних позицій, намагаючись перевершити в цьому відношенні праві організації. Він усіляко пом'якшував свою програму, давав численні обіцянки й запевнення відстоювати в легіслатурах насамперед інтереси тих чи інших імущих прошарків населення, часто змінював свої позиції, вагався, намагався заспокоїти ортодоксально настроєні релігійні кола, досить часто заграючи з релігійно-общинною реакцією. Зрозуміло, що про політичну незалежність і громадянську

непокору конгресисти вже навіть і не згадували. З цього приводу Дж. Неру зазначав: "Чітка наступальна передвиборна програма викликала б ще більший ентузіазм і більшою мірою сприяла б вихованню мас. Тепер, коли Конгрес висунув програму парламентської діяльності, будуть зроблені ще більші поступки реакційним у політичному та соціальному відношенні угрупованням із метою забезпечити собі кілька зайвих голосів, і між керівництвом Конгресу й масами утвориться ще більша прірва. Оратори будуть вихвалитися в красномовстві, буде дотримуватися витончений парламентський етикет, і час від часу уряд буде зазнавати поразок – поразок, які він буде спокійно ігнорувати, як він це робив і раніше" [Неру 1955б, 601].

Як бачимо, вибори 1934 р. продемонстрували подальше зміщення конгресистського керівництва вправо та посилення в його політиці угодовства. Новий Робочий комітет, призначений Р. Прасадом, тепер майже повністю складався з правих діячів. На своєму першому засіданні в Патні 5-7 грудня 1934 р. він передусім розглянув конституційні питання. Обговорювалася доповідь Об'єднаного парламентського комітету про індійську конституційну реформу, опублікована відразу ж після закінчення виборів до законодавчих органів [див.: *Speeches...* V.1. 1957, 270-309]. Це був переглянутий варіант "Білої книги", який містив ще реакційніші положення, ніж вона. Навіть найпоміркованіші та політично відсталі групи в Індії засудили цю конституцію як реакційну, виступивши з численними критичними відгуками й зауваженнями [детально див.: *The Daily Herald* 1934, 28 November; *The Daily Telegraph* 1934, 23 November; *The Manchester Guardian* 1934, 24 November; *The Manchester Post* 1934, 24 November; *The News Chronicle* 1934, 21, 23 November; *The Times* 1934, 22, 24, 30 November, 1 December]. Робочий комітет підтримав їх і теж ухвалив у Патні резолюцію, в якій зазначалося, що доповідь комітету для індійців ще гірша, ніж "Біла книга". Вона засуджувалася як реакційний і неприйнятний документ, метою якого було увічнення британського панування в Індії та експлуатації її англійцями, що прикривалися псевдоконституційними реформами. Робочий комітет вирішив не лише відхилити доповідь, а й розпочати боротьбу за розробку й прийняття Установчими зборами конституції, яка задовольнила б усіх індійців. Резолюція закликала усіх депутатів Центральних законодавчих зборів винести вотум недовіри доповіді Об'єднаного парламентського комітету. Депутати-конгресисти також зобов'язувалися під час засідань легіслатур постійно з'являтися в одязі з кхаддари [The Manchester Guardian 1934, 7 December; The Times 1934, 7 December].

У Патні обговорювався й план діяльності конгресистів на 1935 рік. У більшості членів Робочого комітету не було чіткого уявлення про те, яким мав бути новий курс ІНК і національно-визвольного руху, що треба робити для подолання кризи в партії, як повернути ІНК і його керівництву колишній вплив та авторитет серед широких верств народних мас, які мали бути перші кроки в цьому напрямку тощо. Без М.К. Ганді Робочий комітет взагалі виявився не в змозі оперативно реагувати на зміни, що відбувалися в Конгресі, визвольному русі, в Індії та за її межами, перебуваючи в полоні старих догм і уявлень. Його відрізняло бажання не форсувати події, а вичікувати слушного моменту, пристосовуватися

до обставин, що швидко змінювалися. Тому замість плану діяльності на весь рік провінційні організації ІНК і рядові конгресисти отримали рекомендації лише на перші три його місяці. Їм пропонувалося зосередити увагу на вирішенні трьох головних питань: 1) докласти зусиль для залучення в партію нових членів у зв'язку зі значним скороченням її чисельності й реорганізувати провінційні комітети згідно з положеннями нової конституції Конгресу; 2) зайнятися збором точних відомостей про розвиток на місцях сільської кустарної промисловості; 3) розгорнути серед народних мас інтенсивну пропаганду найважливіших положень "Резолюції про основні права...", схваленої на сесії в Карачі [Sitaramayya V.1. 1946, 598].

Готуючись до участі в роботі легіслатур, передусім Центральних законодавчих зборів, керівництво Конгресу, яке боялося своїми діями викликати невдоволення колоніальної адміністрації, доклало всіх зусиль, щоб оволодіти становищем у провінціях і не допустити якихось несанкціонованих виступів місцевих конгресистів, здатних спровокувати репресивні дії властей. Саме під цим кутом Робочий комітет, що зібрався в Делі 16-18 січня 1935 р., обговорив питання про святкування 26 січня 1935 р. чергового Дня незалежності [детально див.: The Times 1935, 18 January]. Він розробив спеціальну інструкцію для членів ІНК, у якій їм рекомендувалося святкувати цю визначну дату з особливою обережністю, не порушуючи закони, надзвичайні укази та різні інші постанови колонізаторів, а також усіляко уникати дій, які могли б викликати роздратування з боку влади. Допускалися лише тихі процесії та дозволені властями у заздалегідь визначених місцях мітинги, але без виголошення промов. На цих мітингах місцевий лідер ІНК мав зачитати на гінді або мовою, поширеною в даному регіоні, лише резолюцію Робочого комітету про історичне значення Дня незалежності. Там, де мітинги заборонялися, конгресисти мали знайомитися зі змістом резолюції індивідуально. Цьому передувало підняття трикольного індійського національного прапора.

У резолюції, розробленій партійним керівництвом, фактично повторювалися рішення Робочого комітету від 5-7 грудня 1934 р. Зазначивши, що повна незалежність залишалася метою індійців і вони мали право продовжувати боротьбу за її досягнення, але дотримуючись ненасильства, укладачі резолюції, тим не менш, зобов'язали конгресистів і народні маси обмежитися виключно мирною конструктивною діяльністю, не вдаючись до масових дій, політичних виступів і будь-яких порушень закону. Замість проведення харталів вони мали займатися пропагандою єдності релігійних общин Індії, домагатися повної рівності усіх громадян країни, незалежно від їхньої кастової, релігійної та расової належності, боротися проти вживання алкогольних напоїв і наркотиків, сприяти розвитку прядіння та інших сільських промислів, одягати одяг лише із кхаддару та вживати продукти, виготовлені дрібними підприємствами, надавати усіляку допомогу мільйонам голодуючих співвітчизників, а також займатися іншою конструктивною діяльністю, спрямованою на благо нації.

У такому ж дусі була складена й резолюція Робочого комітету про святкування в Індії 25-річчя правління англійського короля Георга V. У ній говорилося, що ІНК нічого не мав проти особи правлячого монарха, але він не міг

не зважати на те, що британське панування в Індії, яке перешкоджало політичному, економічному та духовному розвитку країни, асоціювалося з його іменем. Тому Робочий комітет рекомендував конгресистам та індійській громадськості утримуватися від участі в святкуванні. Разом із тим він не хотів демонструвати свою ворожість і вдаватися до дій, які могли б завадити майбутнім урочистостям. Тому керівництво ІНК сподівалося, що колоніальні власті та англійські громадяни належно оцінять позицію Робочого комітету й не будуть примушувати індійців, які цього не захочуть, брати участь у ювілеї всупереч їхньому бажанню. Автори цього документу, що представляли праве крило ІНК, розвіяли останні надії лівих конгресистів і патріотів із інших організацій, що всім урочистостям з приводу ювілею Георга V, буде оголошено загальноіндійський бойкот і він започаткує нову хвилю антиколоніальних виступів.

Продемонструвавши колоніальному уряду та індійській громадськості своє небажання вдаватися до активних форм боротьби проти іноземного панування, праві лідери ІНК чинили опір навіть обмеженим спробам ліворадикальних конгресистів пожвавити масовий антибританський рух. Незважаючи на заперечення лідерів КСП і протести багатьох рядових конгресистів, Р. Прасад, який у 20-ті роки ХХ ст. був запеклим антисвараджистом, а також вірні йому члени Робочого комітету, сконцентрували всі свої зусилля на парламентській діяльності в легіслатурах, сподіваючись зайняти в них панівне становище й домогтися ухвали законодавчими органами вигідних конгресистському керівництву рішень. При цьому головна увага приділялася обговоренню передусім конституційних питань, які найбільше хвилювали не тільки лідерів ІНК, а й керівників Мусульманської ліги, Хінду Махасабхи, інших загальноіндійських партій та організацій, регіональних угруповань і, звичайно, представників англійських правлячих кіл.

Перша сесія Центральних законодавчих зборів нового скликання відкрилася 21 січня 1935 р. [про неї детально див.: *The Daily Telegraph* 1935, 22 January; *The Manchester Post* 1935, 22 January; *The Times* 1935, 22 January]. Як уже зазначалося, ІНК отримав у них більшість місць (44), але це ще не давало йому реальної можливості мати вирішальну перевагу при голосуванні, оскільки в урядовій фракції було 50 голосів. Лише в разі підтримки його націоналістами-конгресистами Конгрес міг досягти більшості (55 голосів), але це теж не гарантувало йому перемог у майбутньому, зважаючи на те, що фракція "незалежних", очолювана М.А. Джинною, могла повести себе непередбачувано. Тому конгресистам для зміцнення свого становища необхідно було блокуватися з представниками інших партій та угруповань, насамперед із "незалежними", переважну більшість яких (19) становили мусульмани, що входили до Мусульманської ліги. Їхні голоси набували майже вирішального значення в гострій парламентській боротьбі, результат якої тепер прямо залежав від розподілу місць у центральній легіслатурі. Усіляко намагаючись отримати необхідну підтримку "незалежних", керівництво ІНК для цього мало досягти компромісної угоди з Мусульманською лігою, зробивши їй поступки в общинному питанні. У зв'язку з цим один із провідних лідерів конгресистів-мусульман М.А. Ансарі висунув ідею проведення переговорів між керівниками

Конгресу та Мусульманської ліги для розв'язання питань, пов'язаних із законодавчими органами. Конгрес представляв його президент Р. Прасад, який отримав санкцію Робочого комітету на одноособове ведення переговорів, а Мусульманську лігу – її харизматичний лідер М.А. Джинна, що після трирічного перебування в Англії знову очолив провідну мусульманську організацію Британської Індії [про М.А. Джинну детально див.: Wolpert (Уолперт) 1984, 1997]. Переговори зі значними перервами тривали з 23 січня по 1 березня 1935 р. [про них детально див.: Majumdar S.K. 1966, 156-157; The Times 1935, 18 February, 2 March]. За ними з неослабною увагою стежила вся Індія, оскільки Р. Прасад і М.А. Джинна обговорювали не тільки питання співробітництва ІНК і "незалежних" у легіслатурах, а й робилася чергова спроба послабити індусько-мусульманські протиріччя та в перспективі об'єднати усі антиколоніальні сили країни. Проте переговори двох визначних індійських політичних діячів, які спочатку видавалися досить перспективними, врешті-решт зайшли в глухий кут через суперечності з релігійно-общинного питання. Домовленості, яку з нетерпінням очікувала індійська громадськість, на радість колонізаторам, досягнуто не було. Конгрес і Мусульманську лігу в середині 30-х років ХХ ст. уже мало що об'єднувало. А невдача переговорів зробила неможливим їхнє тісне співробітництво в легіслатурах і керівництво ІНК змушене було відмовитися від наміру кардинально змінити співвідношення сил на свою користь у Центральних законодавчих зборах. Як і в 20-ті роки, надії, які покладала значна частина конгресистів на законодавчі органи, знову не виправдалися.

Серйозні розбіжності в таборі антиурядових сил значно зміцнили позиції колоніальної влади в центральній легіслатурі, яка їх вдало використовувала й схвалювала свої антиіндійські законодавчі акти, надаючи їм вигляду легітимності. Усі спроби депутатів від Конгресу якось протидіяти цьому досить часто зазнавали невдачі. До того ж колонізатори завжди вміло використовували надане їм право "вето", щоб не дати можливості патріотам ухвалити в легіслатурах якісь прогресивні рішення [детально див.: The Daily Herald 1935, 31 January; The Daily Telegraph 1935, 28 January; The Manchester Guardian 1935, 23, 28 January, 4 February; The Manchester Post 1935, 1, 2, 4 February; The Times 1935, 23, 29, 30, 31 January, 2 February]. Представники ІНК, очолювані відомим бомбейським адвокатом Бх. Десаї, тим не менш, спробували 4 лютого 1935 р. домогтися засудження й відхилення Центральними законодавчими зборами доповіді Об'єданого парламентського комітету, але зазнали поразки й змушені були підтримати половинчасту резолюцію М.А. Джинни, що схвалювала "Провінційну автономію" й відхиляла "Федеральну схему" [див. промову Бх. Десаї: India's... V.1. 1962, 502-504; Speeches... V.1. 1957, 320-322]. Її ухвалили 74 голосами проти 58. Під час голосування "Общинного закону" конгресисти утрималися. Гостра боротьба розгорнулася й під час обговорення центральною легіслатурою інших законопроектів. Конгресисти змогли домогтися ухвали кількох своїх пропозицій при обговоренні важливих статей бюджету, які відхиляли урядові запити; вони також намагалися перешкодити здійсненню намічених владою інших реакційних заходів, що хоч і викликало схвальні відгуки в країні, але реально нічого не змінило в системі англійського колоніального панування в Індії [детально див.:

India's... V.1. 1962, 504-505; Speeches... V.1. 1957, 322-376; The Daily Telegraph 1935, 6, 7 February; The Manchester Guardian 1935, 5, 6, 8 February; The Manchester Post 1935, 5 February; The Times 1935, 5, 6, 7, 8 February].

Зазнавши невдачі в легіслатурах, керівництво ІНК, яке хотіло показати індійській громадськості свою рішучість активно боротися проти ухвали доповіді Об'єднаного парламентського комітету, організувало 7 лютого 1935 р. День протесту. На заклик Р. Прасада конгресисти під антиколоніальними гаслами провели по всій країні численні мітинги й демонстрації, в яких взяли участь і представники інших опозиційних уряду партій та організацій. На мітингах зачитувалася й ухвалювалася складена конгресистським президентом резолюція, в якій засуджувався новий Закон про управління Індією, що готував англійський кабінет, і висувалася вимога розробки й прийняття конституції, яка надавала б індійцям право брати реальну участь в управлінні своєю країною. Мітинги відбулися не лише в містах, а й у селах, причому практично в усіх індійських провінціях. Навіть у Рангуні на знак солідарності бірманців із індійцями Бірманський провінційний комітет ІНК організував демонстрації під гаслами протесту проти доповіді Об'єднаного парламентського комітету [Адж 1935, 8 лютого; Sitaramaуа V.1. 1946, 601].

У відповідь на це уряд знову організував широкомасштабні репресії, переслідуючи не тільки конгресистів, а й патріотів із інших партій, членів робітничих, селянських і молодіжних організацій. Особливу активність власті виявили в Бенгалі, арештовуючи переважно представників лівого крила ІНК. Вони звинувачували їх у терористичній діяльності або в зв'язках із терористами. Лише за підозрою у терористичній діяльності в бенгальських в'язницях без суду й слідства утримувалося 2700 чол. Загальна ж кількість заарештованих була в кілька разів більшою. Як і в роки громадянської непокори, поліція у величезній кількості стала проводити обшуки в приміщеннях, де знаходилися конгресистські комітети й різноманітні служби, а також вдиратися до помешкань, де проживали члени ІНК та їхні сім'ї. За антиурядові виступи кілька видатних діячів ІНК і національно-визвольного руху були позбавлені волі на різні строки. Так, А.Г. Хан отримав два роки ув'язнення за патріотичну промову в Бомбеї, а Сатьяпал за подібний виступ – рік. У багатьох місцях заборонялося проведення будь-яких зборів, мітингів і демонстрацій. Величезне обурення громадськості викликало рішення Бенгальського провінційного уряду заборонити проведення в Калькутті сесії Всеіндійського конгресу профспілок. Не зустрічаючи опору, власті в березні-квітні 1935 р. посилили свій наступ на визвольний рух [детально див.: Адж 1935, 18, 22 квітня; The Daily Telegraph 1935, 30 March; The Daily Worker 1935, 15, 20 March; The Times 1935, 8 March]. Вони спрямували репресії уже не тільки проти лівих сил, а й проти поміркованих і правих діячів. У багатьох провінціях поліцейський терор набув такого розмаху, що нормальне функціонування провінційних конгресистських організацій фактично стало неможливим. На адресу центральних керівних органів ІНК і особисто на адресу президента партії надійшло чимало скарг про переслідування властями конгресистських організацій та окремих членів ІНК, які ніяк не порушували закони, а займалися мирною конструктивною діяльністю.

З часом становище стало настільки серйозним, що керівництво Конгресу змушене було спеціально скликати ВІКК для аналізу ситуації, що склалася в партії та в країні. Його засідання відбулися 24-25 квітня 1935 р. в Джуббулпурі. Водночас там же засідав і Робочий комітет, який розглядав важливі питання підготовки виборів делегатів на чергову сесію партії. Рішення ВІККу, однак, не виправдали сподівань конгресистів і народу, викликавши загальне розчарування. Його члени схвалили резолюції, які показали небажання керівництва ІНК активно боротися з колоніальним режимом. У них лише суворо засуджувалися каральні дії колоніальних властей, особливо тривалі жорстокі репресії в Бенгалі, заборона діяльності конгресистських організацій у Північно-Західній Прикордонній провінції та в Міднапурському дистрикті Бенгалу, категорична відмова легалізувати близькі до ІНК патріотичні організації "Худай Хідматгар" і Хіндустан Сева Дал, жорстокі поліцейські переслідування робітничих і молодіжних організацій у Бенгалі, Бомбейському президентстві та в Панджабі, незаконне інтернування багатьох конгресистів і членів молодіжних угруповань за межі Британської Індії, тривале утримання без суду й слідства в тюрмах і концтаборах багатьох тисяч патріотів за політичними мотивами. Але висловивши глибоке співчуття репресованим та їхнім сім'ям, ВІКК задовольнився тим, що закликав уряд Бенгалу, де було найбільше заарештованих і постраждалих від безчинств поліції, звільнити їх або влаштувати над затриманими чесний і справедливий суд. Для полегшення становища патріотів і членів їхніх сімей засновувався спеціальний загальноіндійський грошовий фонд під контролем Робочого комітету. На його адресу Бенгальський провінційний комітет ІНК зобов'язаний був терміново надіслати списки заарештованих з усіма даними про час їхнього затримання та матеріальне становище сімей постраждалих [детально див.: Sitaramaуа V.1. 1946, 601-603].

Бенгальські власті на заклик ВІККу не звернули ніякої уваги, а, навпаки, користуючись підтримкою центрального уряду, посилювали репресії. За цих умов керівництво Конгресу вдалося до крайніх заходів, якщо враховувати тодішній його склад і пануючі настрої. Президент ІНК звернувся з відозвою до країни й народу провести по всій Індії 19 травня 1935 р. День протесту проти затримання без суду й слідства тисяч індійських громадян і закликав населення країни взяти в ньому активну участь, але суворо дотримуватися ненасильства. Р. Прасад також оголосив про заснування Конгресом спеціального грошового фонду для заарештованих і про початок масового збирання коштів для надання матеріальної допомоги патріотам, їхнім сім'ям і найближчим родичам. Власті робили все можливе, щоб перешкодити ознайомленню індійської громадськості зі зверненням глави ІНК. У Бенгалі навіть видано було спеціальний указ, який забороняв публікацію будь-яких матеріалів про День протесту, що викликало величезне обурення місцевих журналістів, які відмовилися в цей день видавати газети й журнали. Незважаючи на переслідування поліції, конгресистам все ж вдалося провести 19 травня 1935 р. у багатьох містах і селах народні процесії та організувати збір коштів до фонду допомоги політичним в'язням [Sitaramaуа V.1. 1946, 602].

Зрозуміло, що репресії на цьому не припинилися й навіть не послабилися. Але начебто вважаючи свою місію повністю виконаною, керівництво Конгресу надалі всіляко ухилялося від організації подібних масових виступів. Президент ІНК і вірний йому Робочий комітет кілька місяців уперто мовчали, старанно уникаючи актуальних політичних проблем. Їх цілком захопили набагато спокійніші питання ліквідації наслідків страшного землетрусу в Кветті, що стався 31 травня 1935 р., діяльність легіслатур, стосунки з індійськими князівствами, святкування 50-річчя від дня заснування ІНК, дисциплінарні заходи проти Бенгальського провінційного комітету ІНК за порушення інструкції про сплату внесків у загальнопартійну касу тощо [детально див.: *Speeches...* V.2. 1957, 754-755; *The Manchester Guardian* 1935, 12 June, 16 July; *The Observer* 1935, 16 June; *The Times* 1935, 22, 30 May, 1 June, 23, 25, 29, 30, 31 July]. Обговорення цих питань майже не привертало уваги широкого конгресистського загалу й громадськості країни. До них байдуже ставилися навіть члени Робочого комітету й ВІККу. Створювалося враження, що без М.К. Ганді праві лідери ІНК, які у той час перебували на волі, просто не знали, чим зайнятися, боячись викликати роздратування уряду й посилення репресій. Через це Конгрес і його керівники все більше втрачали свій авторитет і престиж серед широких верств народних мас, а кількість членів партії неухильно скорочувалася. Так, на початку 1936 р. їх у ній нараховувалося всього 600 тис. [Пономарев 1982, 88]. Нагадаємо, що у 1922 р. ІНК нараховував понад 10 млн. членів. Залишаючи ІНК напризволяще, патріоти тим самим висловлювали своє обурення політикою збанкрутілого партійного керівництва.

Що ж до лівого крила, то його представники, знаходячись в опозиції, у 1935 р. виявляли дивну пасивність і майже не впливали на рішення керівництва ІНК, хоча заради справедливості треба відзначити, що найактивніша частина лівих перебувала тоді в тюрмах або за кордоном. Так, Дж. Неру тільки 3 вересня 1935 р. тимчасово був звільнений з Алморської тюрми у зв'язку з погіршенням стану здоров'я дружини [детально див.: *The Bombay Chronicle* 1935, 5 September], і відразу ж вирушив із нею на лікування до Європи, а С.Ч. Бос у 1933–1936 рр. теж перебував там на лікуванні, відвідавши практично всі головні європейські країни, за винятком СРСР. Чимало керівників і рядових членів КСП, звинувачених у тероризмі або в антиурядовій діяльності, опинилося за ґратами, а ті, що залишалися на волі, майже нічим себе не проявляли, явно не виправдовуючи тих надій, які покладалися на них у період заснування партії. Діяльність конгрес-соціалістів у цей час, а швидше бездіяльність, різко контрастувала з їхніми численними заявами, обіцянками та ухваленими до цього ліворадикальними рішеннями [детально див.: *Адж* 1935, 4 серпня]. У зв'язку з цим С.Ч. Бос наголошував, що КСП втратила тоді історичну нагоду створити замість правого гандистського ліве альтернативне керівництво ІНК. Відповідальність за це він значною мірою покладав і на Дж. Неру, який хоч морально й підтримав КСП, але не очолив її і навіть не став конгрес-соціалістом [див.: *Vose S.C.* 1964, 325-326]. Дійсно, Дж. Неру в той час серед усіх діячів індійського національно-визвольного руху за популярністю мало в чому поступався М.К. Ганді.

Кризові явища, що відбувалися в Конгресі, не залишилися непоміченими англійськими колонізаторами, які все менше рахувалися з найбільшою політичною організацією Індії, жорстоко розправляючись із залишками масового народного руху. 2 липня 1935 р. обидві палати британського парламенту схвалили новий Закон (Акт) про управління Індією, повністю проігнорували позицію ІНК та інших індійських партій, які висловилися в Центральних законодавчих зборах проти нього повністю або частково. На початку серпня 1935 р. Закон, який вступив у силу з 24 липня 1935 р., був опублікований у провідних англійських та індійських газетах. Чимало з них надрукували до нього широкі коментарі [див., наприклад: *The Manchester Post* 1935, 5, 6 August; *The Times* 1935, 5, 17 August]. Однак народні маси найбільшої британської колонії, з думкою яких колонізатори зовсім не рахувалися, не відчували особливої необхідності в спеціальному поясненні положень нового Акту, оскільки раніше уважно слідкували за всіма стадіями його підготовки та перипетіями обговорення окремих частин, недвозначно висловлюючись проти розроблених до цього англійським урядом та опублікованих ним "Білої книги", "Общинного рішення" й доповіді Об'єднаного парламентського комітету. В результаті громадськість країни, яка розгорнула боротьбу проти Закону 1935 р. ще у період його підготовки, не помітила нічого принципово нового, з чим би вона вже не була знайома задовго до серпневої публікації.

Як і очікувалося, новий Закон, що став конституцією Індії, складався зі "Вступу" й двох головних частин – "Всеіндійської федерації" або "Федеральної схеми" та "Провінційної автономії" [повний текст його див.: *Great Britain. Laws... 1935*]. У "Вступі" встановлювалися основні принципи взаємовідносин метрополії з її головною колонією. При цьому наголошувалося, що Індія, як і раніше, залишалася підлеглою англійського короля, який поширював на її територію всю свою владу, права і закони. Тим самим панування британських колонізаторів на Індійському субконтиненті зберігалось практично повністю. Якщо це й був якийсь крок на шляху до встановлення самоврядування індійців, як твердили британські політики, то крок дуже й дуже незначний. Зміст же обох частин конституції 1935 р. свідчив про сильне прагнення її імперських укладачів передбачити й зробити все можливе для збереження законодавчої та виконавчої влади в руках англійців, хоча й поступившись окремим вимогам індійців із другорядних питань.

"Федеральна схема" передбачала замість Британської Індії та величезної кількості князівств утворення нової державної одиниці, що складалася з колишніх провінцій Британської Індії та князівств, об'єднаних у федерацію, і мала назву Індійська федерація. Колишній адміністративний поділ країни зберігався майже в незмінному вигляді. Лише Бірма відділялася від Індії, а також створювалися дві нові провінції – Орїсса й Сінд. Звертаємо увагу, що питання про те, входити чи не входити до утворюваної федерації, вирішувалося не волевиявленням індійців, а колонізаторами й залежними від них князями, що діяли за вказівками з Лондона. Їм якраз і відводилася особлива роль опори англійців у новому державному утворенні. Тому й передбачалося офіційне введення Всеіндійської федерації лише після того, як до неї увійде не менше половини населення всіх князівств. Про

надання Індії хоча б самоврядування, про що вже давно мріяло кілька поколінь індійських патріотів, мова не йшла, оскільки "Федеральна схема" передбачала створення федерації "під управлінням британської корони". Законодавча й виконавча влада, що запроваджувалася у ній, свідчила про намір колонізаторів виключити найменшу можливість надання індійцям навіть обмеженого статусу домініону.

Законодавчу владу очолював генерал-губернатор, який фактично всю її зосереджував у своїх руках, маючи величезну кількість різних важливих повноважень. Він міг на свій розсуд припинити дію конституції, скликати й розпускати Центральні законодавчі збори, видавати закони, надзвичайні укази та численні накази, встановлювати всілякі заборони або, навпаки, вводити якісь послаблення тощо. До того ж генерал-губернатор вирішував фінансові й правові питання, розробляв зовнішньополітичний курс, ухвалював або особисто визначав усі найважливіші рішення, що стосувалися ведення державних справ та управління Індією. Якщо враховувати, що генерал-губернатора індійці не обирали, а він, як і головнокомандуючий збройними силами, призначався королем Англії, а відповідальність ніс лише перед британським парламентом і частково перед центральною індійською легіслатурою, то стає очевидним повне безправ'я індійців у питаннях управління своєю країною та у визначенні її внутрішньої й зовнішньої політики. При такому всесильному генерал-губернаторові, якого не випадково називали віце-королем, Центральні законодавчі збори реально майже нічого не вирішували, будучи, як і до цього, законодорадчим, а не законодавчим органом, оскільки схвалені ними закони не мали ніякої юридичної сили без затвердження їх генерал-губернатором. Слід зазначити, що генерал-губернатор фактично був ще й главою виконавчої влади, адже виконавча діяльність колоніального уряду здійснювалася від його імені. Він особисто призначав раду міністрів, яка не несла майже ніякої відповідальності перед центральною легіслатурою, робив окремі призначення членів уряду, причому діючи винятково на свій розсуд. Від загальної культури, освіченості, виховання, характеру, темпераменту та політичних поглядів віце-короля багато в чому залежали долі довірених йому сотень мільйонів людей однієї з найбільших країн світу. Не випадково, що з характерними рисами особистостей віце-королів індійці досить часто ототожнювали політичний курс, який ті здійснювали.

"Федеральна схема" передбачала також створення Центрального законодавчого органу та провінційних легіслатур. Центральна легіслатура, що складалася, як і раніше, з двох палат – Законодавчих зборів і Державної ради, формувалася не з депутатів, обраних усім населенням країни, якого колонізатори позбавили права голосу, а лише частково обиралася дуже вузьким прошарком заможних класів індійського суспільства та частково формувалася з представників князівств, призначених їхніми правителями. Дві третини членів Законодавчих зборів склалися з тих, хто обирався депутатами провінційних легіслатур, а три п'ятих складу Державної ради обиралися цим же обмеженим числом виборців. Незважаючи на те, що кількість жителів князівств ледве сягала чверті населення Індії, їхні піддані при розподілі місць отримували третину їх у Центральних законодавчих зборах і дві п'ятих – у Державній раді. Явна

недемократичність такої системи обумовлювалася прагненням її укладачів уникнути в центральному законодавчому органі утворення більшості із партій та організацій, що представляли національно-визвольний рух.

Друга частина конституції 1935 р., що отримала назву "Провінційна автономія", визначала організацію влади в індійських провінціях. Її структура дуже нагадувала федеральну, відрізняючись лише в деяких назвах та окремих деталях. Як і центр, кожна провінція перебувала під управлінням губернатора. Його повноваження й функції, що стосувалися провінції, майже не відрізнялися від генерал-губернаторських. Губернатор був главою своєї провінції, зосередивши майже всю владу на території, яка нерідко переважала за розмірами й кількістю населення деякі європейські країни. Він затверджував склад ради міністрів провінції та схвалені місцевою легіслатурою закони, мав право накладати вето на будь-які її рішення, міг видавати укази, що мали силу закону, особисто вирішувати найважливіші питання провінційного життя. Проте формування й розподіл місць у провінційних легіслатурах дещо відрізнялося від центру. Їхні депутати повністю обиралися, причому значно ширшим контингентом виборців із числа заможних верств населення провінції. Внаслідок цього у виборах брало участь 12 відсотків жителів Індії або понад 30 млн. виборців. Однопалатні Законодавчі збори формували провінційний уряд – раду міністрів, яка несла відповідальність не перед губернатором, а перед місцевими Законодавчими зборами. Зазначимо, що в деяких провінціях, які посідали особливе місце у федерації, передбачалося створення двопалатних легіслатур. Крім Законодавчих зборів запроваджувалася ще одна палата – верхня. Вона була не законодавчою, а дорадчою, і обиралася значно меншою кількістю виборців, ніж Законодавчі збори. Верхня палата, яка отримала назву Законодавча рада, не ухвалювала закони, але суттєво впливала на їхню розробку.

Вибори депутатів до законодавчих органів відбувалися на основі "Общинного рішення", яке розподіляло жителів Індії, що мали виборчі права, на 12 виборчих курій. Кожній курії в легіслатурах заздалегідь виділялася певна кількість місць. Оскільки при створенні курій до уваги брався й релігійно-общинний чинник, то виборча кампанія значною мірою перетворювалася на боротьбу між релігійними общинами й кастами за розподіл місць у центральній та провінційних легіслатурах, що вело до загострення комуналістських суперечностей. До того ж колонізатори з метою посилення розбіжностей між різними прошарками індійського суспільства й створення для себе надійної опори з окремих їхніх представників свідомо надали деяким куріям перевагу, виділивши їм, без достатніх на те підстав, більше місць, ніж вони того заслуговували, якщо враховувати кількість населення, котре вони представляли. Найбільше невдоволення "Общинним рішенням", як уже зазначалося, виявляли лідери Хінду Махасабхи, які вважали, що мусульманам несправедливо надано занадто багато місць, а індуській курії – дуже мало, та діячі "Націоналістичної партії", очолюваної М.М. Малавією та М.С. Ані [детально див.: Адж 1935, 8 лютого].

У цілому ж Закон про управління Індією 1935 р., незважаючи на окремі поступки, надані заможній частині індійців, зокрема у питаннях виборчого права та провінційної автономії, зберіг у недоторканості колоніальний статус країни.

Тому й не дивно, що він викликав величезне розчарування серед індійської громадськості й був підданий гострій критиці переважною більшістю політичних партій, організацій та лідерів новоствореної Індійської федерації [див.: Bose S.C. 1964, 323-324; Majumdar R.C. V.3. 1963, 531; Majumdar S.K. 1966, 157; Moore 1974, 305; Speeches... V.1. 1957, 384]. Найрізкіше про конституцію 1935 р. висловився М.К. Ганді, назвавши її "рабською" [при цьому зазначимо, що далеко не всі дослідники підтверджують це твердження, яке серед індологів давно вже стало аксіоматичним: див., наприклад: Антонова, Бонгард-Левин, Котовский 1979, 448; Горев 1984, 234]. Проте деякі партії відхилили її не повністю, а лише частково. Всі вони з тих чи інших причин категорично висловлювалися проти "Федеральної схеми", але частина їх із певними застереженнями погоджувалася з "Провінційною автономією", бажаючи хоч якось долучитися до вузького місцевого самоврядування. Мусульманські релігійно-общинні організації влаштувало й "Общинне рішення", яке надавало їм більше місць у легіслатурах, ніж вони могли розраховувати відповідно до кількості населення, котре вони представляли. Загалом обнародування нового Закону про управління Індією загострило ідейно-політичну боротьбу в країні. Воно відновило старі й викликало нові протиріччя, особливо посиливши розбіжності на релігійному ґрунті. Найбільше суперечностей викликало питання розподілу місць у провінційних легіслатурах і перспектива отримати міністерські посади в місцевих урядах. Реальна можливість очолити раду міністрів провінції не давала спокою багатьом лідерам індійських партій та організацій.

Керівництво Конгресу, як зазначалося раніше, ще до опублікування Закону 1935 р. різко висловилося проти нього, засудило й відхилило проект нової конституції. Але представники ІНК у Центральних законодавчих зборах, не знайшовши спільної мови з депутатами інших фракцій, зазнали поразки й змушені були підтримати резолюцію М.А. Джинни. Під час голосування вони схвалили її положення стосовно федерації та провінційної автономії, утримавшись при розгляді "Общинного рішення". Коли конституція 1935 р. після обговорення в палаті громад британського парламенту стала законом і в серпні 1935 р. була опублікована, всі конгресисти піддали її нищівній критиці, повністю засудили й відхилили, категорично виступивши проти будь-якого співробітництва з колонізаторами під час втілення положень нового закону в життя. Та згодом, коли перша хвиля емоцій згасла, поступившись місцем здоровому глузду й тверезим розрахункам, колишня одностайність у лавах ІНК порушилася і ситуація в партії стала нагадувати ту, яка склалася в інших індійських партіях та організаціях, що роздиралися гострими протиріччями з питання введення "Провінційної автономії".

Критикуючи й далі Закон 1935 р., частина керівників і рядових членів Конгресу, тим не менш, уже не наполягала на відхиленні його в цілому, а домагалася відхилення лише "Федеральної схеми", поступово схиляючись до думки якось змиритися з "Провінційною автономією", і вміло скористатися наданими нею поступками. Висувалася навіть приваблива ідея встановлення конгресистського самоврядування в провінціях шляхом здобуття повної перемоги на виборах до місцевих легіслатур і створення там урядів виключно із членів ІНК.

Знову виник і т. зв. свараджистський варіант: взяти участь у виборах, домогтися обрання конгресистів до законодавчих органів, але відмовитися від міністерських посад, запропонованих провінційними властями. Активні прихильники відхилення нової конституції у цілому, які склалися переважно з членів КСП, наводили досить переконливі докази про неможливість перетворення колоніальних легіслатур у знаряддя провінційного самоврядування, оскільки нормальне функціонування конгресистських міністерств за умов іноземного панування – цілковитий абсурд. Вони також наголошували, що відкрите співробітництво з колонізаторами остаточно підірве довіру народу до Конгресу й приведе до його повного виродження. Заперечення правих зводилося до того, що активна передвиборна агітація й пропаганда конгресистів, навпаки, буде сприяти справі національного визволення й викриття колоніальної політики англійського імперіалізму, а міністри-конгресисти стануть серйозно боротися з властями й будуть проводити прогресивний курс, не даючи можливості проанглійським партіям та організаціям повністю оволодіти легіслатурами й використовувати їх на шкоду національним інтересам Індії [про дискусію серед конгресистів щодо ставлення до Закону 1935 р. детально див.: *The Manchester Guardian* 1935, 16, 20 August; *The Manchester Post* 1935, 22 August; *The Times* 1935, 3 September].

Восени 1935 р., як і в 1922–1923 рр., серед конгресистів знову розгорнулася гостра полеміка з питань участі у виборчій кампанії та вступу до законодавчих органів. Вони спеціально обговорювалися на засіданнях Робочого комітету й ВІККу. Прихильники вступу до легіслатур і співробітництва в них із колонізаторами наполегливо вимагали, щоб Конгрес негайно ухвалив чітке рішення про участь партії у майбутній виборчій кампанії, висловив свою готовність отримати посади від властей у разі успіху на виборах і зробив про це спеціальну офіційну заяву. Така поспішність з їхнього боку мотивувалася тим, що ІНК, надовго відклавши ухвалу рішення про участь у виборах, міг не встигнути розгорнути до них належну агітаційно-пропагандистську підготовку, тоді як інші партії та організації, особливо релігійно-общинні, різко активізували свою діяльність у цьому напрямку. Заперечення більшості їхніх опонентів зводилося до того, що до виборів у провінційні законодавчі органи ще досить далеко (їх намічалось провести аж у 1937 р.), а питання про прийняття посад конгресистами настільки серйозне, що його зможе розв'язати тільки сесія Конгресу [див.: *The Bombay Chronicle* 1936, 19 January]. 17-18 жовтня 1935 р. ВІКК на своєму засіданні у Мадрасі після тривалого обговорення, під час якого більшість його членів висловилися проти поспішності при визначенні ставлення партії до різних положень нової конституції, ухвалив рішення, в якому наголошувалося, що оскільки до виборів у провінційні легіслатури ще залишалось багато часу, ухвалювати наперед якесь рішення з питання прийняття посад конгресистами було не тільки передчасним, небажаним, а й політично помилковим [*The Times* 1935, 19 October]. Зрозуміло, що така резолюція повністю не ліквідувала гострі розбіжності в лавах партії, але дещо їх послабила. Тепер великі надії прихильники прийняття посад та їхні супротивники покладали на чергову сесію ІНК у 1936 р.

Однак досить несподівано наприкінці 1935 р. і на початку 1936 р. внутрішньопартійна боротьба в ІНК різко загострилася. Почуття невдоволення та

розчарування політикою правих лідерів партії, що накопичувалися у конгресистів і народних мас ще з часу припинення кампанії масової громадянської непокори, але довго стримувалися, тепер вийшли назовні. Нещодавня пригніченість і пасивність рядових членів Конгресу й багатьох керівників лівонаціоналістичного крила раптом змінилася небаченою активністю. Як зазначав Дж. Неру, виникла атмосфера підозрілості, розлюченості й конфлікту [Неру 1955б, 627]. Діяльність Р. Прасада та призначеного ним Робочого комітету піддавалася гострій критиці. Керівництво ІНК звинувачували в небажанні боротися за незалежність, розвалі партії, некомпетентності, корупції, у прагненні посісти теплі місця в провінційних міністерствах і навіть у змові з властями. Поряд із критикою з усіх боків лунали й наполегливі вимоги відправити у відставку лідерів, що себе дискредитували, та обрати повністю нове партійне керівництво. Чимало конгресистів, особливо з віддалених провінцій, пропонували повернути до активної політичної діяльності М.К. Ганді, прямо пов'язуючи причини гострої кризи в ІНК і визвольному русі з його відсутністю. Ліве крило, навпаки, всі свої надії поклало на Дж. Неру та С.Ч. Боса, вбачаючи в них єдині кандидатури, здатні вивести конгресистську організацію із кризи та застою [The Bombay Chronicle 1936, 16 January].

Для правих такої калейдоскопічної розвиток подій став цілковитою несподіванкою. Вони виявилися до нього зовсім непередбаченими й почувалися досить-таки розгубленими. Адже ніхто не міг передбачити, що через якихось два-три місяці після відносно досить-таки спокійного засідання ВІККу в Мадрасі станеться вибух невдоволення та обурення серед еліти Конгресу й відбудеться різкий поворот у настроях партійних мас. У результаті перед правим крилом, позиції якого ще зовсім недавно здавалися непохитними, виникла реальна загроза втрати контролю над партією та її апаратом, оскільки співвідношення сил у ній поступово стало змінюватися на користь лівих. Це явище Дж. Неру назвав "перегрупуванням сил" [Неру 1955б, 627]. Причому воно більше було помітне не в центрі, а на місцях, де ліві розпочали масований наступ і домоглися ряду успіхів у провінційних організаціях ІНК. Із ними солідаризувалися ліворадикальні сили в інших партіях та організаціях, які підтримали ідею, висунуту в той час комуністами, про необхідність об'єднання усіх антиколоніальних сил в єдиний фронт і перетворення Конгресу в орган єдиного національного фронту [див.: The Labour Monthly 1936, March].

Велике значення для згуртування сил лівих конгресистів і вироблення ними за нових умов своїх програмно-тактичних настанов мала друга сесія КСП, проведена в Міруті 19-20 січня 1936 р. На її адресу з вітальним посланням звернувся Дж. Неру, в якому він солідаризувався з конгрес-соціалістами [див.: The Bombay Chronicle 1936, 16 January]. Присутні обрали президентом визначну діячку індійського національно-визвольного руху К.Д. Чаттопадх'яю, відому своїми ліворадикальними поглядами. Головою Підготовчого комітету стала ще одна жінка – С. Деві. Вона виступила з вітальною промовою до делегатів, закликавши їх боротися проти нової конституції. Потім конгрес-соціалісти обговорили складні проблеми, що постали перед індійським визвольним рухом і країною. Виникли гострі дискусії, які показали, що в КСП продовжувався процес поляризації політичних сил, спричинений крайньою неоднорідністю складу

партії. Вона, як і раніше, являла собою "строкате й галасливе зборище" різних за ідеологічною та політичною спрямованістю угруповань, характерною рисою яких була надзвичайна нестабільність і спорадичність дій. Лише максимально спрощуючись, доволі умовно можна говорити про наявність у КСП правого та лівого крила, якщо за головну ознаку належності до них вважати різне ставлення до інших лівих партій і течій, а також до масових організацій. Праві конгрес-соціалісти виступали проти об'єднання з неконгресистськими лівими за любых умов і навіть не вважали за необхідне встановлювати контакти з ними для координації дій, особливо, коли мова заходила про комуністів. Що ж до масових організацій, то праві, працюючи в них, намагалися обмежити їхню діяльність, підкорити впливу ІНК і домогтися їхньої участі у визвольній боротьбі лише під його керівництвом. Ліві конгрес-соціалісти, навпаки, були прихильниками об'єднання усіх ліворадикальних сил країни під єдиним керівництвом, встановивши співробітництво навіть із комуністами. Вони активно підтримували ідею необхідності створення в Індії єдиного фронту усіх антиколоніальних сил, схвалювали пропозицію комуністів про перетворення ІНК у єдиний національний фронт, допускали, що масові організації могли бути частково й навіть повністю незалежними від Конгресу.

На сесії в Міруті праві конгрес-соціалісти, які мали незначну більшість у керівних органах партії, хоча й змогли домогтися відхилення деяких пропозицій і доповнень лівих, вважаючи їх занадто радикальними, все ж повністю погодились з ними про необхідність зміни керівництва ІНК і перегляду його політичного курсу. Тому одностайно була схвалена головна резолюція, запропонована Дж. Нараяном, про висунення на посаду президента Конгресу кандидатури Дж. Неру, який все ще знаходився у Європі, а також схвалені інші важливі резолюції: про відхилення конституції 1935 р., проти співробітництва з колонізаторами у будь-якій формі та прийняття від них міністерських посад конгресистами, за внесення до конституції ІНК суттєвих змін, спрямованих на демократизацію партії, залучення до її лав трудящих і зміни політичного курсу, соціальної політики та соціальної орієнтації конгресистської організації, про можливість вступу до КСП комуністів і відмову від співробітництва Конгресу з реакційними політичними й соціальними силами Індії тощо [див.: Lakhanpal 1946, 64-66].

У зв'язку з цим значний інтерес викликає резолюція Сампурнананда про конституційні реформи. Вона повністю відхиляла конституцію 1935 р., закликала ІНК активно домагатися її перегляду, вимагала від тих конгресистів, які все-таки вирішили стати членами легіслатур, розгорнути в законодавчих органах непримиренну боротьбу за задоволення насущних інтересів народних мас. Зокрема, особлива увага зверталася на необхідність домагатися скасування введених англійцями земельно-податкових систем і заміни їх єдиним прогресивно-прибутковим сільськогосподарським податком, ліквідації поміщицького землеволодіння та інших пережитків феодалізму, встановлення мінімальної заробітної плати для трудящих (не менше 30 рупій за 40-годинний робочий тиждень), скасування усіх видів заборгованості й надання дешевого кредиту, введення свободи слова й друку. Резолюція Сампурнананда викликала

жваву дискусію. Ніхто не заперечував проти необхідності проведення прогресивних перетворень, запропонованих у ній. Але значна частина делегатів категорично виступила проти вступу конгресистів до законодавчих органів, якими б благородними мотивами це не обґрунтовувалося, вважаючи участь у їхній роботі прямим співробітництвом із колонізаторами. Все ж цю резолюцію сесія ухвалила незначною більшістю голосів [Lakhanpal 1946, 64-65].

Наостанок конгрес-соціалісти за пропозицією представників лівого крила партії ухвалили т. зв. Мірутські тези. У них говорилося, що КСП, яка виникла наприкінці другої кампанії громадянської непокори, була заснована ліворадикальними конгресистами. Знаходячись під впливом піднесеного вчення К. Маркса, вони дійшли висновку про необхідність переорієнтації індійського визвольного руху шляхом поєднання боротьби за національну незалежність із боротьбою за соціалізм. Тому втілення в життя цього завдання й висувалося найближчою метою партії. Причому, залишаючись у Конгресі, КСП збиралася спочатку залучити на свій бік більшість його членів, проводячи серед них послідовну антиколоніальну пропаганду, а вже потім запропонувати конгресистам соціалістичну програму. Успіх такої тактики повністю залежав від суворого виконання конгрес-соціалістами таких неодмінних умов: 1) не підтримувати й засуджувати тих, хто виявляв нетерпіння й не мав витримки; 2) не піддавати обструкції конструктивну програму ІНК, що не виключало можливості її наукової критики; 3) під час виборів до керівних конгресистських органів не намагатися обов'язково туди потрапити та обійняти керівні партійні посади; 4) з цією метою не укладати угод із ненадійними політичними партнерами. Це, однак, не означало, що КСП тимчасово зовсім відмовлялася від ведення соціалістичної пропаганди. Навпаки, її передбачалося вести систематично й наполегливо, але це не вважалося самоціллю. У тезах підкреслювалося, що програма партії мала бути марксистською, інакше вона могла не виконати покладені на неї завдання. Члени КСП зобов'язувалися наполегливо вивчати марксистську теорію, розбиратися в складних питаннях революційної теорії й практики, стратегії й тактики класової боротьби, суті та природі держави, а також у питаннях побудови соціалістичного суспільства в Індії. Разом із тим у тезах нічого не говорилося про модель соціалізму, яку обрали або збиралися обрати конгрес-соціалісти, про шляхи її реалізації на практиці, чи не збиралися вони вдаватися до насильницьких методів боротьби за соціалізм на кшталт російських більшовиків тощо [див.: Lakhanpal 1946, 142-144].

§ 4.3. Обрання Дж. Неру президентом ІНК

Рішення Мірутської сесії КСП, особливо висунення Дж. Неру на посаду президента ІНК, із задоволенням сприйняла більшість конгресистів. На їхню підтримку висловлювалися не лише окремі визначні діячі ІНК, рядові члени партії, а й цілі конгресистські організації. На Дж. Неру також поклали великі надії ліві сили в інших індійських партіях та організаціях, передова громадськість країни. Його обрання мало нанести удар по правому крилу ІНК, позбавити його більшості у керівних партійних органах (адже президент тоді міг призначати

Робочий комітет зі своїх однодумців), повернути Конгресу колишній авторитет, престиж і вплив серед народних мас і провести радикальні зміни в політичному курсі партії та її соціально-економічній політиці. Велике значення мала й значна особиста популярність Дж. Неру, такі риси його характеру, як сміливість, блискучий розум, інтелігентність, простота, доступність, всеіндійська слава сім'ї Неру тощо. Навіть індійські комуністи, які до цього весь час піддавали Дж. Неру гострій критиці, теж висловилися на його користь. На той час КПІ, яка так і не стала масовою, відмовилася від своєї особливої позиції у визвольному русі (протистояння національно-патріотичним силам) і вирішила вступити до Конгресу, сподіваючись перетворити його в орган єдиного національного фронту [Kautsky 1956, 16-17].

За цих умов помірковані та праві лідери ІНК, боячись бути повністю скомпрометованими в очах індійської громадськості, не стали активно виступати проти кандидатури Дж. Неру. Навпаки, намагаючись утримати ІНК під своїм контролем і не допустити в ньому остаточного перегрупування сил на користь лівих, праве крило в черговий раз здійснило тактичний маневр і пішло на компроміс із лівими з метою заспокоєння партійних мас. М.К. Ганді, що знову з'явився на політичному небосхилі, сам висунув кандидатуру Дж. Неру на вищу посаду в партії, а конгресистське керівництво не тільки з ентузіазмом її підтримало, а ще й висловилося на засіданні Робочого комітету на користь прийняття основних вимог лівого крила на черговій сесії ІНК у Лакхнау [див.: *The Bombay Chronicle* 1936, 26 March, 6, 8 April]. Вдавшись до ліворадикальної фразеології, праві знову, як і в 1929 р., сподівалися утриматися на хвилі народного ентузіазму, прийняти деякі вимоги ліворадикального крила, але не сприймати їх всерйоз і не втілювати в життя. При цьому вони враховували характерні риси особистості Дж. Неру та його безмежну відданість М.К. Ганді, маючи намір "приручити" лідера лівих і використати його всеіндійську популярність у своїх інтересах. На думку правих, ставши президентом, Дж. Неру мав утримувати лівих від активних виступів проти правого крила та різних необдуманих вчинків, одночасно даючи змогу поміркованим і правим лідерам реально визначати політичний курс ІНК і зберігати надію повернути собі всю повноту влади в партії. Тим самим Дж. Неру начебто перетворювався на маріонетку в руках правих. Він і сам відразу ж чудово зрозумів делікатність свого становища у конгресистській ієрархії, але не знав, як з честю вийти з нього. Стосовно цього С.Ч. Бос зазначав, що Дж. Неру, опинившись посередині між правими та КПІ, не досаждав правим, але натомість надавав моральну підтримку конгрес-соціалістам [Bose S.C. 1964, 326]. Отже, якихось серйозних заперечень проти кандидатури Дж. Неру висунуто не було і його обрали на посаду президента волевиявленням практично всієї партії. Гідно суперничати з ним міг тільки С.Ч. Бос, який повернувся до Індії з Європи на початку квітня 1936 р., щоб взяти участь у роботі Лакхнауської сесії, але його відразу ж заарештували в Бомбеї і спрямували до місцевої в'язниці [Bose S.C. 1964, 327].

Сесія ІНК у Лакхнау, на яку такі великі надії покладали конгресисти та індійська громадськість, відбулася 12-14 квітня 1936 р. Почесним гостем сесії був М.К. Ганді, але активної участі в її роботі не брав. Дж. Неру в своєму

президентському зверненні до делегатів [див.: Адж 1936, 13 квітня; Nehru J. Presidential... 1936] передусім проаналізував важке становище, що склалося у Конгресі та визвольному русі. Він дійшов висновку, що внаслідок кризових явищ, які мали місце в конгресистській організації, партія фактично відірвалася від народних мас, майже втратила зв'язки з ними. Вихід із глухого кута, в якому опинилися конгресисти, президент вбачав не у відродженні застарілих форм спілкування з народними масами, а у встановленні нових зв'язків і контактів із ними, звернувши пильну увагу насамперед на насущні інтереси й потреби простих індійців. Він визнав за необхідне провести соціальну переорієнтацію ІНК у бік відстоювання ним інтересів не елітарних прошарків індійського суспільства, а широких верств народних мас. У зв'язку з цим Дж. Неру заявив, що тільки при соціалізмі можна розв'язати усі проблеми Індії і, хоча Конгрес боровся за незалежність, логіка боротьби мала привести до переростання визвольного руху в боротьбу за соціалізм, оскільки політична незалежність могла створити лише необхідні передумови для проведення глибоких соціально-економічних перетворень в усіх сферах життя. Далі лідер лівих конгресистів розкрив своє розуміння соціалізму. "Я впевнений, – сказав Дж. Неру, – що єдино можливим ключем для розв'язання проблем, які постали перед світом та Індією, є соціалізм. Коли я вимовляю це слово, я вкладаю в нього не туманний гуманний зміст, а точний, науковий, економічний зміст. Проте соціалізм є чимось більшим, ніж просто економічною доктриною; він є філософією життя, і саме цим він мені імпонує. Я не бачу іншого шляху знищення злиднів, безробіття, деградації та залежності індійського народу. Для цього необхідні широкі та революційні зміни в нашому політичному й суспільному устрої, знищення панування багатих у сільському господарстві й промисловості, а також феодальної деспотичної системи індійських князівств та обмеження приватної власності" [Nehru J. Presidential... 1936, 15-16].

Виступивши з пропозицією радикальної перебудови конгресистської організації, Дж. Неру запропонував розпочати її з розробки та ухвалення нової конституції (програми) ІНК, а також внесення до статуту партії таких змін, які враховували б новітні тенденції в розвитку індійського національно-визвольного руху. Проведення таких широкомасштабних перетворень у партії президент вважав неможливим без опори на робітників і селян. Тому він виступив ініціатором колективного приєднання масових організацій індійських трудящих до Конгресу. Маючи намір уже найближчим часом перетворити ІНК в орган єдиного антиімперіалістичного національного фронту, Дж. Неру звернувся до всіх антиколоніальних сил країни з закликом до об'єднання та тісного співробітництва. Він також різко засудив конституцію 1935 р., визнавши її цілком незадовільною й неприйнятною, категорично виступив проти участі конгресистів у майбутніх виборах до колоніальних легіслатур, вступу їх до законодавчих органів і прийняття міністерських посад, висловився за скликання Установчих зборів, обраних в результаті проведення загальних виборів.

Промова Дж. Неру справила незабутнє враження на делегатів, більшість яких була вкрай незадоволена владою правого крила та становищем, що склалося в Конгресі на той час. Вона надала впевненості й сміливості представникам

ліворадикальних конгресистів, які взяли активну участь в обговоренні майже всіх питань, а також внесли низку важливих резолюцій, поправок і доповнень. Однак у центрі уваги сесії все ж опинилося не питання перетворення ІНК в організацію нового типу, про що говорив Дж. Неру, а Закон про управління Індією та все те, що було пов'язане з ним. Прихильники співробітництва конгресистів із колонізаторами й прийняття від них міністерських посад нав'язали сесії велику дискусію про законодавчі органи, яка значною мірою відвернула увагу присутніх від обговорення інших важливих проблем і призвела до поділу делегатів на кілька угруповань. Праві конгресисти вимагали повного співробітництва з владою під час виборів і після них, маючи на меті отримати від неї усі міністерські посади в разі перемоги на виборах, а також сформувати конгресистські уряди в тих провінціях, де ІНК здобув би більшість місць у легіслатурах. Ортодоксальні свараджисти пропонували вступити до законодавчих органів, але не обіймати міністерські посади, запропоновані місцевою адміністрацією, а розгорнути в легіслатурах активну боротьбу проти реакційної політики провінційних властей. Конгрес-соціалісти спочатку закликали бойкотувати вибори до законодавчих органів і засудити як підсобників імперіалізму усіх тих, хто збирався брати участь у їхній роботі, які б цілі при цьому вони не переслідували, але потім дійшли висновку про необхідність ретельного вивчення ВІККом питання про участь конгресистів у роботі легіслатур та ухвалили щодо нього відповідного рішення [див.: *The Bombay Chronicle* 1936, 14 April].

Висунута ними резолюція була схвалена сесією [повний текст її див.: *India's... V.1. 1962, 555-557; Speeches... V.1. 1957, 385-386*]. У ній зазначалося, що Закон про управління Індією 1935 р., в основу якого покладені "Біла книга" й доповідь Об'єднаного парламентського комітету, виявився ще реакційнішим, ніж ці документи. Його метою було увічнення панування в Індії англійського імперіалізму та експлуатації ним індійців. До того ж колонізатори нав'язали його силою народам Індії у той час, коли по всій країні проводилися жорстокі репресії та придушувалися громадянські свободи. Тому Конгрес, виражаючи волевиявлення населення Індії до повної національної незалежності й створення суверенної демократичної індійської держави, ще раз наголошував, що він відхилив нову конституцію в цілому, оскільки вона була нав'язана індійцям чужоземцями, обмежувала суверенітет Індії та не визнавала за її народами права самостійно вирішувати долю майбутнього політичного й економічного розвитку країни. Розв'язання питання про прийняття конгресистами від властей міністерських посад через його складність і гострі розбіжності, що виникли в лавах ІНК, відкладалося на невизначений термін – до з'ясування ВІККом думки індійської громадськості та погодження дій з провінційними комітетами ІНК.

Однак інші резолюції та поправки, висунуті конгрес-соціалістами, не знайшли підтримки у делегатів. Сесія ухвалила лише поправку К.Д. Чаттопадх'яї, в якій містилося заперечення проти скасування системи пропорційного представництва під час виборів до ВІККу. Решта важливих пропозицій лівого крила, в яких знайшли своє практичне втілення висловлені Дж. Неру ідеї про радикальну перебудову конгресистської організації, були відхилені [див.: *Indian National Congress... 1936b*]. Серед делегатів, відібраних правим керівництвом

ІНК, переважали конгресисти з консервативним мисленням, які боялися серйозних змін у політичному курсі й програмних настановах партії. Найбільше розчарування лівих викликало відхилення сесією їхньої пропозиції про розробку Конгресом нової програми та про колективний вступ до нього масових організацій робітників і селян [Lakhanpal 1946, 53-55].

Все ж сесія зробила їм поступку, призначивши спеціальний комітет, до складу якого ввійшли Б. Р. Прашад, Дж. Р. Даулатрам і Дж. Нараян, для з'ясування можливостей встановлення тісніших контактів між Конгресом і народними масами. Велике значення мало також рішення вищого форуму ІНК, ухвалене під тиском лівого крила, призначити спеціальний комітет із робітничого питання та доручити ВІККу завершити розробку аграрної програми партії з урахуванням побажань провінційних партійних організацій. Її передбачалося обговорити й ухвалити на наступній сесії Конгресу в грудні 1936 р. [див.: India's... V.1. 1962, 28-29]. Незважаючи на відхилення конституції 1935 р. і невирішеність питання про ставлення конгресистів до прийняття міністерських посад, делегати, тим не менш, вважали за необхідне взяти участь у виборчій кампанії, боячись, щоб усі місця в легіслатурах не зайняли суперники ІНК із інших партій та організацій. Тому ВІККу доручалося скласти ще й передвиборний маніфест, виклавши в ньому основні положення політики й програми Конгресу. З метою залучення голосів селян на бік конгресистів особлива увага зверталася на необхідність включення до нього спеціального розділу, присвяченого політиці ІНК у галузі аграрних відносин [див.: The Bombay Chronicle 1936, 14-17 April]. Тим самим ВІКК, завершивши розробку аграрної програми партії, міг відразу ж розпочати пропаганду її найважливіших положень серед селян.

Сесія в Лакхнау показала, що у співвідношенні партійно-політичних сил спостерігалися певні зміни. На її рішення вплинули ліворадикальні конгресисти, які чи не вперше виступили єдиним фронтом. Про це свідчив як зміст ухвалених резолюцій, так і сама атмосфера на сесії під час їхнього обговорення. На цьому, безперечно, позначився вплив антибританських настроїв у країні та зростання політичної активності народних мас, які виступали зі своїми економічними й політичними вимогами, котрі ІНК обов'язково мав враховувати, щоб не залишитися осторонь визвольної боротьби. Тверезо оцінивши співвідношення сил і настроїв у партії, праві відмовилися від відкритої боротьби з Дж. Неру та його прихильниками, що аж ніяк не означало їхньої повної поразки. Разом із тим Дж. Неру та інші ліві лідери дещо переоцінювали власні сили й можливості та недооцінювали величезний політичний досвід і тактичну гнучкість представників правого крила, сприйнявши тимчасове послаблення їхніх позицій і втрату важливої посади президента партії ледь не за капітуляцію. Вони вважали, що праві вже не в змозі повести реальну боротьбу за втрачений вплив і посади в Конгресі та якимось чином перешкодити їм втілити в життя намічені плани. Зокрема, Дж. Неру не вважав таку боротьбу серйозною, будучи впевненим "у своїй здатності впоратися зі становищем, що склалося". Йому спочатку здавалося, що ІНК піддається впливу президента й прямує накресленим ним шляхом [див.: Неру 1955б, 627].

Проте праве крило не збиралося так легко втрачати свої позиції, швидше навпаки. Гостра боротьба розгорнулася вже під час призначення членів нового Робочого комітету. Згідно з новими правилами, Дж. Неру міг призначити його самостійно, не радячись ні з ким, як це раніше зробив Р. Прасад, включивши до складу Робочого комітету лише правих діячів. Але консерваторів у лавах ІНК зовсім не влаштовувала перспектива мати лівого президента та ще й вищий виконавчий орган партії, що складався б повністю з лівих, оскільки це означало фактичне відсторонення їх від влади й крах надій "приручити" Дж. Неру, зробивши його маріонеткою правих. Тому праве крило, заручившись у черговий раз підтримкою М. Г. Ганді, усіляко намагалося домогтися призначення бажаного йому складу Робочого комітету. Спочатку Дж. Неру виявляв непоступливість, але після довгих умовлянь та обговорень, йому нав'язали компромісне рішення: президент міг включити до складу Робочого комітету крім себе ще чотирьох лівих діячів, а десять членів визначали праві, отримуючи тим самим подвійну перевагу. "П'ятірку" лівих склали Дж. Неру, С. Ч. Бос (він весь час перебував у в'язниці й ніякої участі в роботі Робочого комітету не брав), Дж. Нараян, А.Н. Дев і А. Патвардхан [Majumdar R.C. V.3. 1963, 556]. Зрозуміло, що глава ІНК і три його прихильники не могли реально протистояти натиску десяти правих, тим паче, що між ними досить часто не було бажаної єдності, а з деяких питань навіть виникали суттєві розбіжності. Адже кожен із трьох лідерів конгрес-соціалістів претендував на істину, відрізняючись категоричністю суджень, незалежністю мислення, честолюбством, непоступливістю та іншими подібними рисами характеру, що аж ніяк не сприяло досягненню єдності всередині маленької лівої фракції Робочого комітету. Праві, на відміну від них, майже завжди виступали одноставно.

Такий строкатий склад Робочого комітету з самого початку його діяльності визначав неминучість гострої ідейно-політичної боротьби. Обговорення більшості питань породжувало непримиренні протиріччя. Ніхто не бажав йти ні на які поступки й компроміси. Найбільше невдоволення у правих викликали звернення Дж. Неру та трьох лідерів КСП до соціалізму, соціалістичний характер їхніх промов і висловлювань, а також прагнення нового президента змістити акценти в діяльності ІНК, звернувши головну увагу на боротьбу за незалежність, соціально-економічні питання та робітничий і селянський рухи, маючи на меті входження організацій трудящих до Конгресу [детально див.: *The Bombay Chronicle* 1936, 12, 16, 18-21, 23, 28 May; *The Hindu* 1936, 21 June; *The Tribune* 1936, 20 May, 3, 9 June]. Ліві ж активно заперечували проти наполегливих спроб правих зосередити всі сили партії на передвиборній боротьбі та обговоренні лише питань вступу конгресистів до законодавчих органів і прийняття ними міністерських посад [детально див.: *The Congress Socialist* 1936, 26 April]. В результаті Дж. Неру ніяк не вдавалося домогтися нормального функціонування Робочого комітету. Він не раз задумувався над тим, щоб залишити посаду президента ІНК, але завжди його стримувало почуття відповідальності за долю партії та країни. Ось як описував становище, що склалося в Робочому комітеті, сам Дж. Неру: "Мені було важко дійти згоди з членами керівного органу Конгресу, і я зрозумів, що вони дивляться на мою діяльність з пересторогою. Справа полягала не лише в тому, що

вони виступали проти якихось конкретних моїх дій, а й в тому, що їм не до вподоби був загальний курс і напрямок моєї діяльності. Таке ставлення з їхнього боку було цілком виправданим, оскільки ми розходилися в поглядах. Я повністю виконував рішення Конгресу, але намагався підкреслити одні положення цих рішень, тоді як мої колеги робили наголос на інші положення" [Неру 1955б, 627-628].

Поки Дж. Неру вагався, суперечності в Робочому комітеті досягли своєї кульмінації і ситуація повністю вийшла з-під його контролю. Криза, що довго назрівала, у червні 1936 р. вибухнула скандалом, коли відразу шість представників правого крила відмовилися бути членами Робочого комітету. Важко пригадати щось подібне в багаторічній історії ІНК. Свій вчинок вони мотивували відсутністю єдності в лавах вищого виконавчого органу партії. Насправді ж праві сподівалися залякати президента розколом і зробити його поступливішим. Дійсно, Дж. Неру разом із М. К. Ганді вмовляли їх залишитися, обіцяючи розв'язувати усі питання лише з урахуванням думки більшості членів Робочого комітету. Зрештою п'ять протестантів залишилися в його складі, а Ч. Раджагопалачарія, який вимагав, щоб ліві повністю підкорилися волі більшості або були виключені з Робочого комітету, подав у відставку. Те ж саме зробив і найактивніший представник лівих Дж. Нараян, який дійшов висновку, що праві значно зміцнили своє становище й відтепер боротися з ними буде практично неможливо. До того ж він не був обраний до ВІККу, а це позбавляло його права залишатися членом Робочого комітету понад шість місяців. Дві вакансії, що утворилися, досить швидко заповнили С. Найду та Г.В. Пант, які хоч прямо й не належали до правої більшості, але були цілком солідарні з нею [Sitaramaуа V.2. 1947, 25].

Досягнутий за допомогою М. К. Ганді компроміс загалом задовольнив правих, але значно посилив розбіжності в таборі лівого крила. Сампурнананд зазначав, що поступки правим наочно продемонстрували слабкість лівих, завдавши серйозного удару лівій консолідації, яка виникла в Лакхнау [Sinha L.P. 1965, 429]. Дж. Неру почали навіть звинувачувати в капітулянтстві та в небажанні боротися за проголошені ним ідеали. Виступивши зі зверненням до друзів і критиків, він виправдовував свою поведінку, запевняв їх у незмінності своїх соціалістичних переконань і в намаганні виправдати їхні очікування, незважаючи на труднощі, що впливали з його двоїстого становища в керівництві ІНК. Водночас лідер лівих дав усім зрозуміти, що для нього тоді важливішими були не віддалені соціалістичні ідеали, а нагальні питання завоювання політичної незалежності та необхідність досягнення єдності в лавах ІНК для розгортання масової боротьби з колонізаторами. Висунувши на перше місце завдання звільнення Індії від англійського гніту, Дж. Неру категорично висловився проти розколу Конгресу й навіть поділу його на угруповання, назвавши абсурдними такі настрої та плани [The Tribune 1936, 9 June].

Однак заклик до єдності з правими заради досягнення свободи, що пролунав з боку Дж. Неру, не знайшов належного відгуку серед ліворадикальних конгресистів, частина яких якщо й бажала єдності в Конгресі, але не за рахунок постійних поступок консерваторам. Тому критика на адресу президента не

припинилася, а навпаки, посилилася [див.: *The Bombay Chronicle* 1936, 7 July]. До неї також приєдналися вірні послідовники М. К. Ганді, які звинувачували Дж. Неру в неповазі до кхаді, що проявилось в деяких його висловлюваннях. Що ж до становища в Робочому комітеті, то воно значно поліпшилося, проте Дж. Неру поступово перетворювався на знаряддя в руках правих. Якщо раніше ліві називали його "наш президент", то тепер – "маріонеточний президент" [Sinha L.P. 1965, 428]. Зрештою Дж. Неру не витримав і в липні 1936 р. вирішив подати у відставку. У листі до М. К. Ганді він пояснював своє рішення тим, що кожне засідання Робочого комітету підривало його здоров'я [Неру 1955б, 621].

М. К. Ганді чудово розумів, що насправді йдеться про неможливість подальшої спільної роботи з правими. Але добре знаючи характер Дж. Неру та свій величезний вплив на нього, Махатма сподівався досягти нового компромісу. Він доклав величезних зусиль, переконуючи Дж. Неру й членів Робочого комітету відмовитися від конфронтації, розв'язуючи усі спірні питання на основі взаємних поступок та обопільної згоди. М. К. Ганді звертався до їхнього патріотизму, акцентуючи увагу на необхідності досягнення єдності в конгресистській організації в зв'язку з кризовими явищами у визвольному русі, важким становищем у країні та загостренням міжнародної обстановки, викликаного агресивними діями фашистських держав. Праві також не могли не розуміти, до яких непередбачуваних наслідків для них і Конгресу може призвести відставка Дж. Неру, чия кандидатура користувалася беззаперечною підтримкою фактично всієї партії, особливо її рядових членів. Тому вони погодилися піти на суттєві поступки, давши М. К. Ганді обіцянку не перешкоджати президенту в його діяльності та усіляко уникати суперечок і конфліктів усередині Робочого комітету. Спочатку Дж. Неру не піддавався ні на які умовляння, відмовляючись виконувати обов'язки керівника ІНК. Але згодом, отримавши запевнення М. К. Ганді й членів Робочого комітету, що вирішальне слово під час обговорення важливих питань завжди буде за главою ІНК, завагався. Останньою краплею, яка переповнила чашу вагань на користь того, щоб Дж. Неру залишився на посаді президента Конгресу, був заколот генерала Ф. Франко в Іспанії 18 липня 1936 р. "Я уявив собі, – писав Дж. Неру, – як цей заколот за підтримки з боку Німеччини та Італії розростається в загальноєвропейський або навіть світовий конфлікт. Я розумів, що Індія буде обов'язково втягнута в цей конфлікт, і не міг наважитися послабити нашу організацію і своєю відставкою створити внутрішню кризу тоді, коли ми повинні згуртувати свої лави" [Неру 1955б, 628].

Отримавши завдяки активному втручання самого М. К. Ганді відносну свободу дій, Дж. Неру з головою поринув у політичну боротьбу, начебто намагаючись повернути втрачене за три місяці вимушеної бездіяльності [див.: *The Bombay Chronicle* 1936, 20, 26, 31 July]. Незважаючи на супротив правих, але тепер уже прихований, він використовував усі можливості для того, щоб повернути Конгресу колишній вплив та авторитет серед народних мас і зберегти його як провідну політичну силу країни. Щодо цього велике значення мав передвиборний маніфест ІНК, розроблений під керівництвом і за участю Дж. Неру [див.: *Адж* 1937, 17 липня; *The Tribune* 1936, 23 August]. Він був схвалений ВІККом на його засіданні в Бомбеї 22-23 серпня 1936 р. і відразу ж

надрукований. У маніфесті, в якому знайшли своє відображення програмні вимоги лівого крила ІНК, зверталася увага на важку економічну кризу, що охопила Індію, бідність переважної більшості селян і робітників, величезне безробіття тощо. При цьому зазначалося, що розв'язати ці проблеми можливо лише завоювавши політичну незалежність. Однак боротьба за неї викликала жорстокі репресії з боку колоніальної адміністрації. Тому ІНК, який засудив і відхилив Закон про управління Індією 1935 р., тим не менш, вирішив змінити свої форми боротьби з іноземною владою, поширивши її також на законодавчі органи. Вступивши до них, конгресисти обіцяли виборцям активно протидіяти політиці англійських правлячих кіл в Індії, домагатися скасування репресивних законів, надзвичайних указів і постанов, спрямованих проти індійських патріотів. Далі наголошувалося, що Конгрес, керуючись резолюцією, ухваленою в Карачі, виступає за проведення справедливої земельної реформи на селі, суттєве зниження земельних податків, податку на воєнні потреби, ліквідацію посередників між селянином і ринком, зниження боргів, надання дешевого кредиту та введення повної заборони на продаж і вживання спиртних напоїв.

Автори маніфесту також висловилися за встановлення нормального життєвого рівня для промислових робітників, нормованого робочого дня й пристойних умов праці, регулювання відносин між трудящими й підприємцями, матеріальне забезпечення людей пенсійного віку, хворих і безробітних, визнання свободи об'єднань і права на страйк. Першочерговими завданнями діяльності конгресистських депутатів у легіслатурах висувалися такі: допомога інвалідам і матерям, соціальний захист працюючих жінок, рівність чоловіків і жінок у громадянських і соціальних правах, ліквідація недоторканості, поліпшення соціально-економічного становища хариджан (недоторканих) та інших принижених суспільством груп людей, сприяння розвитку ручного прядіння й ткацтва та заохочення дрібної сільської промисловості, поліпшення становища політв'язнів, врегулювання міжобщинних стосунків. У маніфесті зазначалося, що питання про прийняття конгресистами міністерських посад мало вирішуватися лише після проведення виборів до легіслатур.

Передвиборний маніфест був схвалений лівим крилом ІНК як важливий документ, що мав сприяти розвитку прогресивних тенденцій у національно-визвольному русі. Ліві підтримали його в цілому й збиралися брати участь у виборах до законодавчих органів, щоб не розпорошувати антиколоніальні сили й не послаблювати позиції ІНК під час їхнього проведення. Разом із тим вони піддали критиці окремі положення маніфесту. Так, А.Н. Дев, виступаючи на засіданні ВІККу в Бомбеї, заявив, що конгрес-соціалісти, схвалюючи маніфест загалом, не можуть погодитися з тим, що в ньому відсутня конкретна програма соціально-економічних вимог народних мас. Побоюючись, що прийняття міністерських посад правими лідерами ІНК призведе до їхнього співробітництва з колоніальною владою, конгрес-соціалісти також висловилися за включення до маніфесту спеціального пункту, в якому б Конгрес зобов'язувався не приймати від англійців ніяких міністерських посад [Sinha L.P. 1965, 432]. Індійські комуністи, які на правах подвійного партійного членства, широко поширеного в Індії у 20–30-ті роки ХХ ст., вступили до КСП і відповідно в ІНК, підтримали маніфест,

ухвалений ВІККом, але, тим не менш, самостійно підготували проекти ще двох передвиборних маніфестів: один для конгресистів, а інший – для членів КПІ. У першому, доповнюючи конгресистський маніфест, вони звертали увагу на необхідність надання демократичних прав населенню усіх індійських князівств, надання трудящим необмеженого права на страйк, введення восьмигодинного робочого дня в промисловості та скасування Закону про управління Індією 1935 р. У другому містився заклик до створення в Індії робітничо-селянської радянської республіки, ліквідації князівств, націоналізації англійської власності й капіталів у країні тощо [The Communist 1936, September].

Готуючись до виборів, Дж. Неру за підтримки лівих сил розгорнув активну пропаганду ідей повної політичної незалежності, програми радикальних соціально-економічних перетворень в інтересах широких верств народних мас, висунутої Конгресом, а також закликав до масового залучення трудящих до національно-визвольної боротьби [детально див.: Адж 1936, 28 грудня]. Восени 1936 р. президент і його найближче оточення розгорнули велику агітаційно-пропагандистську кампанію, домагаючись згуртування усіх антиколоніальних сил Індії навколо ІНК, досягнення єдності лівих угруповань і течій, встановлення співробітництва конгресистів із масовими організаціями робітників і селян, ізоляції реакційних проанглійських партій та організацій, позбавивши їх довіри виборців. Важливе значення мали поїздки лідерів конгресистів у найвіддаленіші куточки Індії та виступи їх перед населенням із пропагандою політичної та соціально-економічної програми ІНК. Представники лівого крила вирішили максимально скористатися цією нагодою для того, щоб налагодити тісні контакти не лише з 30 млн. виборців, а й з сотнями мільйонів простих людей, позбавлених колонізаторами права голосу. Особистий приклад їм подав Дж. Неру, який виступав від імені кандидатів у депутати до легіслатур від Конгресу, хоча сам таким кандидатом не був. Він об'їздив майже всю країну, подолавши за чотири місяці відстань у 50 тис. миль. Щодня президент ІНК у середньому виступав на 12-ти офіційно організованих мітингах, не рахуючи імпровізованих виступів перед виборцями на шляху до заздалегідь визначеного місця призначення. На окремих великих мітингах кількість присутніх сягала сотні тисяч, а в середньому на мітинг збиралося до 20 тис. людей. Загальна кількість учасників мітингів часто складала 100 тис. чол. на день, а іноді й більше. За підрахунками самого Дж. Неру він загалом виступив приблизно перед 10 млн. людей, не рахуючи ще кілька мільйонів, з якими йому довелося спілкуватися на імпровізованих зібраннях [Неру 1955б, 629-630].

Намагаючись перетворити ІНК в організацію єдиного національного фронту та домогтися його демократизації, ліве крило під час передвиборної кампанії поставило питання про колективне приєднання масових організацій трудящих до Конгресу. Ця ідея, яку раніше висунули комуністи, а висловив Дж. Неру на сесії в Лакхнау, була схвально зустрінута конгрес-соціалістами, але не знайшла підтримки у більшості делегатів сесії. Все ж у Лакхнау був створений спеціальний комітет для розв'язання питання про співробітництво ІНК із масовими організаціями трудящих. Однак, зустрівшись із активною протидією правих лідерів, він існував лише на папері. Тоді Дж. Неру та інші ліві спробували

самостійно налагодити контакти з масовими організаціями робітників і селян. Дж. Неру взяв активну участь у роботі XV-ї сесії Всеіндійського конгресу профспілок, на якій обговорювалася проблема встановлення співробітництва між профспілковим рухом і Національним конгресом [детально див.: All-India Trade... 1936]. Він також зустрічався з керівниками робітничих і селянських організацій, домовившись про співробітництво. Після цього Дж. Неру, підтриманий КСП і комуністами, запропонував на засіданні ВІККу в Мадрасі ухвалити рішення про входження робітничих і селянських організацій до Конгресу, але в боротьбі з правою більшістю зазнав поразки. Ліве крило домоглося лише констатації ВІККом необхідності створення умов для утворення робітничих організацій та надання допомоги промисловим робітникам і тим профспілкам, які підтримували політику й програму ІНК. Усі подальші спроби Дж. Неру та його прихильників залучити до Конгресу організації трудящих постійно закінчувалися невдачею. Як зазначав визначний лідер селянського руху Індії проф. Н. Г. Ранга, Дж. Неру не зміг перетворити ІНК на робітничо-селянську організацію головним чином через жорстку опозицію правих і М. Н. Роя [Sinha L.P. 1965, 435].

Слід зазначити, що М. Н. Рой, якого колонізатори випустили на волю у листопаді 1936 р., приєднався до Конгресу й став відігравати значну роль у діяльності його лівого крила, створивши т. зв. Лігу радикальних конгресистів. На противагу пропозиції Дж. Неру та комуністів про колективне приєднання масових організацій трудящих до Конгресу він висунув ідею індивідуального вступу робітників і селян до конгресистської організації. М. Н. Рой виходив із того, що більшість робітників і селян не могла вступити в ІНК на основі колективного членства, оскільки вони не були членами профспілок і кісан сабх. Тому М. Н. Рой пропонував приймати в партію всіх бажаючих трудящих на основі індивідуального членства. Така пропозиція знайшла багато прихильників, особливо серед конгрес-соціалістів, і викликала тривалу дискусію в лавах лівих конгресистів, які зрештою розділилися на два угруповання. Опоненти М. Н. Роя доводили, що неорганізовані трудящі навряд чи захочуть у великій кількості індивідуально вступати до Конгресу, швидше навпаки. До того ж вони мали занадто низький загальноосвітній та ідейно-політичний рівень і могли принести конгресистській організації більше шкоди, ніж користі [Sinha L.P. 1965, 435-436]. Проте, незважаючи на ці розбіжності, діяльність ліворадикальних конгресистів на чолі з Дж. Неру сприяла поверненню народних мас до Конгресу та популяризації серед них ідей незалежності й глибоких соціально-економічних перетворень, що й проявилось на черговій сесії ІНК 27-28 грудня 1936 р.

Вперше за ініціативою М. К. Ганді конгресисти провели свій з'їзд не у великому місті, а в селищі Файзпур у провінції Махараштра, що мало б символізувати єдність Конгресу з селянами. Майже одночасно тут же відбулися друга сесія Всеіндійської селянської спілки й третя конференція КСП, що не могло не вплинути на рішення вищого форуму ІНК. За рекомендацією М. К. Ганді президентом партії знову став Дж. Неру, підтриманий переважною більшістю делегатів сесії. Праві на противагу йому спробували висунути кандидатуру Валлабхбая Пателя, але той, зрозумівши, що перемогти Дж. Неру в нього немає шансів, відмовився брати участь у виборах і закликав зібрання голосувати за

свого суперника. Чергове обрання Дж. Неру на вищу партійну посаду свідчило не лише про його велику популярність та авторитет серед конгресистів, а й було визнанням правильності обраного ним політичного курсу, спрямованого на поступове відновлення впливу Конгресу серед простих людей. Показовим у цьому відношенні було те, що з 1936 р., як і на початку 20-х років ХХ ст., почалося неухильне зростання кількісного складу ІНК: якщо в 1936 р. у ньому нараховувалося 600 тис. членів, то у 1939 р. – 4,5 млн. [Majumdar R.C. V.3. 1963, 588]. З ім'ям Дж. Неру конгресисти й народні маси пов'язували свої надії на завоювання незалежності та на краще майбутнє. Не випадково, що атмосфера в Файзपुरі, за свідченням одного з лідерів правого крила ІНК Б. П. Сітарамайї, була насичена соціалістичними гаслами [Sitaramaya V.2. 1947, 30].

Водночас Б. П. Сітарамайя, Р. Ч. Маджумдар і деякі інші автори звернули увагу на те, що Дж. Неру, "пройшовши життєвий університет завдовжки в рік", тобто пізнавши таємні механізми політичної влади, помітно змінився, став витриманішим, не таким категоричним, відмовився від деяких своїх колишніх захоплень і поглядів і, нарешті, йому стало властиве почуття політичного реалізму й навіть прагматизму. Він поступово схилився до думки, що ІНК через свою специфіку не зможе стати організацією соціалістичною за характером діяльності, а всі спроби конгрес-соціалістів домогтися цього є утопією і вони приречені на невдачу [див.: Majumdar R.C. V.3. 1963, 558; Sitaramaya V.2. 1947, 31]. Така зміна поглядів Дж. Неру на Конгрес і соціалізм стала проявлятися вже в деяких його виступах напередодні Файзпурської сесії, але найбільше в президентській промові, яка мала велике значення для розробки нового політичного курсу ІНК [див.: Speeches... V.1. 1957, 386-389].

Звертаючись до делегатів Файзпурської сесії 27 грудня 1936 р., Дж. Неру насамперед звернув увагу на зростання небезпеки фашизму в Європі, який порушував усі норми міжнародного права й готувався розв'язати нову світову війну (вона, на його думку, за таких умов ставала неминучою), засудив агресію фашистських держав у Абіссинії та Іспанії, а також політику невтручання в іспанські справи з боку Англії та інших західних держав, як політику фактичного заохочення фашизму в Іспанії та знищення демократії в цій країні. Далі президент ІНК дійшов висновку, що в зв'язку з різким загостренням міжнародного становища й посиленням реакції в усьому світі, "Конгрес у наш час виступає за повну демократію й бореться за створення демократичної держави, а не за соціалізм. За своєю природою він є антиімперіалістичною організацією, яка прагне до великих змін у нашій політичній та економічній структурі. Я все ж сподіваюсь, що логіка розвитку подій зрештою приведе нас до соціалізму, тому що тільки соціалізм здається мені єдиним засобом, який зможе позбавити нас від економічних бідувань і труднощів" [Speeches... V.1. 1957, 389].

Аналізуючи суто індійські проблеми, Дж. Неру виділив серед них Закон про управління Індією 1935 р., передвиборний маніфест ІНК, діяльність Центральних законодавчих зборів, закликав до боротьби проти "Федеральної схеми", а також звернув увагу на необхідність розробки й прийняття Конгресом відповідного зобов'язання чи клятви для всіх майбутніх депутатів від ІНК у легіслатурах про парламентську політику партії. Оратор висловився проти входження

представників ІНК до складу провінційних урядів, тобто проти прийняття ними міністерських посад, оскільки це неминуче приводило до співробітництва конгресистів із колоніальною владою. Ставши міністрами, конгресисти мали нести пряму відповідальність за її політику, в тому числі й за злочини та репресії проти народів Індії. Метою партії було не співробітництво патріотів зі своїми поневолювачами, а створення в країні потужного об'єднання всіх антиімперіалістичних сил, включаючи робітників і селян, і перетворення її в організацію єдиного національного фронту, – підкреслив Дж. Неру.

Промова Дж. Неру була схвально зустрінута делегатами сесії, але його висловлювання проти входження конгресистів до складу провінційних урядів викликали невдоволення з боку представників правого крила. Вони нав'язали аудиторії дискусію з цього питання, вимагаючи ухвали чіткого рішення про дозвіл конгресистам обіймати міністерські посади в провінційних урядах, і висунули відповідну резолюцію. Дж. Неру від імені лівого крила запропонував до неї дві поправки: про відмову конгресистів приймати міністерські посади від колонізаторів і про необхідність підготовки до масової боротьби за скликання Установчих зборів. Хоча вони були відхилені, резолюція, ухвалена сесією, все ж враховувала вимоги лівого крила. У ній зазначалося, що ІНК, як і раніше, відхилив Закон 1935 р., нав'язаний Індії всупереч волі її громадян, і розцінював будь-яке співробітництво з колоніальним урядом щодо втілення його в життя як зраду справи індійської незалежності, а тому конгресисти мали вести рішучу боротьбу всередині легіслатур і поза ними за скасування конституції 1935 р. Конгрес також заявив, що він ніколи не визнає ні за ким права нав'язувати свою волю індійцям, а кожна така спроба викличе активну протидію з його боку. Що ж до питання прийняття конгресистами міністерських посад, то сесія відклала його остаточне вирішення на розсуд ВІККу, але лише після проведення виборів до законодавчих органів. Друга спроба Дж. Неру, підтриманого конгрес-соціалістами, комуністами й представниками робітників і селян, домогтися ухвали рішення про колективний вступ трудящих до Конгресу, знову виявилася невдалою через протидію правих і М. Н. Роя. Щоправда, за їхнім наполяганням був призначений спеціальний підкомітет для розгляду можливості внесення необхідних змін до конституції партії, які санкціонували б вступ трудящих до Конгресу, й схвалено постанову про посилення зв'язків партії з народними масами шляхом встановлення тісних контактів із ними з боку провінційних організацій ІНК. Скориставшись відсутністю єдності в лавах лівого крила, праві лідери домоглися включення до складу підкомітету таких діячів, які зробили все для того, щоб ідея Дж. Неру змінити соціальне обличчя конгресистської організації не була втілена в життя. Вони ж перешкодили здійснити й пропозицію М. Н. Роя про масовий індивідуальний вступ трудящих до ІНК [Indian National Congress... 1937b].

На сесії в Файзпурі також виникли запальні суперечки щодо ухвали аграрної програми ІНК. Її проект був розроблений ще в Лакхнау, але через розбіжності між правими й лівими обговорення та затвердження аграрної програми переносилося в Файзпур. Під тиском лівого крила праві погодилися включити до програми кілька важливих доповнень, запропонованих селянськими

лідерами, але категорично виступили проти внесення до неї пункту про ліквідацію поміщицького землеволодіння. Зрештою аграрна програма, яка складалася спочатку з 9-ти, а потім із 13-ти пунктів, була ухвалена сесією [див.: India's... V.1. 1962, 28-29]. У ній ІНК зобов'язувався домагатися зниження ренти, скасування або суттєвого зменшення селянських заборгованостей, скасування примусової праці та усіх феодалських поборів, зниження земельного й водного податків, встановлення заробітної плати для сільськогосподарських робітників, достатньої для їхнього нормального існування, надання селянам права створювати свої спілки. Ліві конгресисти й представники селян погоджувалися з програмою лише за умови, що вона буде тимчасовим, а не постійним документом. Лідер селянського руху проф. Н. Г. Ранга ще й висловився за розробку селянами на протигагу конгресистській власної аграрної програми, яка б повністю враховувала їхні інтереси й вимоги [Sinha L.P. 1965, 435]. Все ж аграрна програма, прийнята Конгресом уперше в своїй історії у зв'язку з необхідністю участі конгресистів у виборчій кампанії та під тиском лівого крила, була прогресивним документом, який значною мірою відображав вимоги селян про захист їх від свавілля поміщиків і лихварів і про встановлення справедливих орендних відносин.

Серйозні розбіжності між делегатами сесії виникли й під час обговорення інших питань. Так, після тривалих дискусій ліві домоглися ухвали Конгресом важливого рішення провести 1 квітня 1937 р. загальний хартал на знак протесту проти Закону про управління Індією 1935 р. Конгресисти заявляли про свій намір активно боротися з нав'язаною їм англійцями фіктивною конституцією та розробити власний варіант індійської конституції, доручивши це Установчим зборам, обраним на основі загального виборчого права. Ухвалена ними конституція мала передбачати створення в Індії демократичної держави, в якій вся політична влада передавалася б народу. ІНК у Файзпурі також висловився проти участі Індії в новій світовій війні та навіть проти надання будь-якої допомоги Англії в цій війні, засудив репресивну політику колоніального уряду в Північно-Західній Прикордонній провінції, виступив із вимогою звільнення багатьох тисяч політичних в'язнів, що утримувалися за ґратами без суду й слідства, відмовився брати участь у святкових заходах у зв'язку зі сходженням на престол чергового англійського монарха, затвердив передвиборний маніфест, ухвалений у серпні ВІККом, включивши до нього аграрну програму, рекомендував конгресистським організаціям налагодити тісні зв'язки з народними масами та їхніми організаціями у селах і містах, постановив скликати спеціальну конференцію депутатів від ІНК у центральній та провінційних легіслатурах за участю членів ВІККу й деяких інших керівних діячів партії, призначених Робочим комітетом, для визначення ними єдиної лінії поведінки в законодавчих органах і висунення вимоги скликання Установчих зборів, метою яких мала бути розробка конституції незалежної Індії [див.: Indian National Congress... 1937b].

Аналіз резолюцій, ухвалених Конгресом на сесії в Файзпурі, дає змогу стверджувати, що принаймні три з них були запропоновані конгрес-соціалістами, оскільки раніше їх розглядала третя сесія КСП, що проходила у Файзпурі 23-24 грудня 1936 р. під головуванням Дж. Нараяна [див.: Lakhanpal 1946, 66]. Це

резолуція С. Деві, яка закликала бойкотувати коронаційні заходи колоніальної адміністрації в Індії, резолюція Р. Мукерджі, спрямована проти участі Індії у будь-яких війнах, та резолюція М. Л. Кулкарні, що вимагала звільнення всіх політичних в'язнів. Четверта резолюція КСП, автором якої був Р. М. Лохія, на сесії ІНК не висувалася, тому що вона торкалася питань власне внутрішньопартійної діяльності конгрес-соціалістів, закликаючи їх використати виборчу кампанію для пропаганди своїх поглядів серед народних мас. Слід зазначити, що за проханням одного з лідерів КСП М. Р. Масані на адресу сесії КСП у Файзपुरі зі спеціальним посланням звернувся Дж. Неру [див.: Sitaramaуа V.2. 1947, 15]. У ньому він розвивав свої думки про нагальну необхідність створення в Індії могутнього фронту всіх антиколоніальних сил, перетворивши конгресистську організацію в орган єдиного національного фронту. Лідер лівого крила ІНК також наголошував, що він не втратив інтересу до соціалізму, в чому його стали звинувачувати в останній час, але в зв'язку з тим, що егалітаристські ідеї не знаходили колишнього відгуку серед простих людей, закликав конгрес-соціалістів бути реалістами, не ідеалізувати дійсність, а враховувати специфіку Індії, різноманітність умов різних її регіонів, крайню відсталість населення цієї величезної країни, що мислило релігійними категоріями, його надто низький загальноосвітній та ідейно-теоретичний рівень, наявність величезної кількості мов тощо. Тому Дж. Неру дійшов висновку про віддаленість соціалістичної перспективи для Індії, закликавши спрямувати всі зусилля ліворадикальних конгресистів на боротьбу за завоювання політичної незалежності.

Таким чином, період 1934–1936 рр. став важливим етапом у формуванні лівого крила Конгресу та визначенні його програмних і тактичних настанов. Помірковані й праві лідери, що домінували в партії у другій половині 20-х і в першій половині 30-х років ХХ ст., волевиявленням переважної більшості рядових конгресистів у 1936 р. були відсторонені від керівництва найбільшою загальноіндійською політичною організацією, яка очолювала визвольний рух. Її президентом став видатний представник лівонаціоналістичного крила, майбутній прем'єр-міністр незалежної Індії – Дж. Неру, з іменем якого конгресисти пов'язували свої надії на подолання внутрішньопартійної кризи та виконання історичного рішення Лахорської сесії про завоювання Індією повної національної незалежності. Проте це ще не означало, що праве крило, втративши важливу посаду президента партії, втратило й свій вплив над нею. Його представники, як і раніше, залишалися могутньою політичною силою в центрі й на місцях, чисельно переважаючи в керівних органах ІНК і в багатьох провінційних партійних організаціях, що давало їм змогу й при Дж. Неру активно впливати на політичний курс Національного конгресу.

РОЗДІЛ 5

ПОЛІТИЧНИЙ КУРС ІНК І ВНУТРІШНЬОПАРТІЙНІ СУПЕРЕЧНОСТІ
НАПЕРЕДОДНІ ДРУГОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ (1937–1939 рр.)§ 5.1. Провінційні вибори 1937 р., утворення та діяльність
конгресистських урядів

Після Файзпурської сесії Конгрес, як і решта індійських партій та організацій, розгорнув безпосередню підготовку до виборів у законодавчі органи. Його Робочий комітет розробив жорсткі дисциплінарні санкції, які могли застосовуватися проти партійних організацій та комітетів, окремих керівників ІНК і рядових членів за пропаганду проти програми й рішень Конгресу, за дискредитацію й непокору його постановам, розбазарювання виборчих фондів, помилкові дії та нехтування або невиконання своїх службових обов'язків [Sitaramaya V.2. 1947, 37]. Дж. Неру закликав використати виборчу кампанію для популяризації програми ІНК і залучення широких верств народних мас до визвольної боротьби [див.: *The Bombay Chronicle* 1937, 19, 26 January]. Під час виборів Конгрес мав згуртувати навколо себе усі антиколоніальні сили. Конгрес-соціалісти, комуністи та інші ліві угруповання в ІНК, які взяли участь у виборчій кампанії, вели активну антианглійську агітацію й пропаганду. Вони вимагали висунення таких кандидатів, які б захищали в легіслатурах інтереси народних мас [Advance 1937, 17 January; *The Congress Socialist* 1937, 7 January]. Проте Парламентська рада, що майже повністю складалася з представників правого крила, відмовилася в кількох провінціях висувати кандидатами в депутати від ІНК лівих діячів, віддавши перевагу поміркованим і правим політикам, які були відомі своїми реакційними поглядами, а деякі з них у минулому навіть займалися антинаціональною діяльністю. Під час виборчої кампанії вони відмовлялися співробітничати з робітничими й селянськими організаціями, до чого закликав Дж. Неру, уклали угоди з представниками реакційних і релігійно-общинних організацій, за що були піддані гострій критиці з боку лівих конгресистів [див.: *Sinha L.P.* 1965, 437].

Висування кандидатів у депутати до легіслатур загалом загострило ідейно-політичну боротьбу в країні та в ІНК [див., наприклад, полеміку між Дж. Неру та М.А. Джинною: *The Bombay Chronicle* 1937, 10, 16 February]. У деяких місцях навіть виникли серйозні конфлікти, які стали відомі широкій громадськості. Велике обурення у лавах лівих конгресистів викликали події в Бомбеї, де рекомендовані раніше ВІККом кандидати в депутати від робітників і селян не були затверджені Парламентською радою, тому що вони користувалися підтримкою комуністів. Відразу ж керівництво КСП виступило з протестом проти дискримінаційних дій Парламентської ради щодо кандидатів від лівого крила, визначивши їх як грубе порушення положень передвиборного маніфесту ІНК. Воно радило конгрес-соціалістам продовжувати брати активну участь у виборчій кампанії, але при цьому уникати боротьби з офіційними висуванцями ІНК від правих. Незважаючи на протидію консерваторів, лівим все ж вдалося домогтися

участі у виборах за списками ІНК значної кількості своїх представників у Сполучених провінціях, Панджабі та деяких інших. Вибори використовувалися ними насамперед для пропаганди ідей незалежності й встановлення тісних контактів із населенням провінцій. Комуністи в цьому відношенні відрізнялися найбільшим радикалізмом, висунувши гасло: "Перетворимо вибори в могутні антиімперіалістичні демонстрації" [Sinha L.P. 1965, 437-438].

Вибори в провінційні законодавчі органи, що відбулися в лютому 1937 р., пройшли за низької активності людей. У голосуванні взяли участь лише 15,5 млн. чол. із 28 млн., що мали право голосу згідно з конституцією 1935 р., тобто близько 55% [Moore 1974, 305-306]. Переважна більшість населення Індії (понад 350 млн.) була позбавлена права голосу й не брала участі у виборчій кампанії, хоча кількість виборців значно збільшилася у порівнянні з реформами Монтегю-Челмсфорда 1919 р. Незважаючи на те, що передвиборні маніфести майже всіх партій та організацій були прогресивними [див., наприклад: Rare... 1967, 147], оскільки вони враховували настрої виборців, ІНК, який висунув своїх кандидатів за загальною та іншими виборчими куріями, отримав найбільшу підтримку електорату. Його активно підтримали селяни, особливо заможні, які через свою освіченість мали можливість ознайомитися з аграрною програмою ІНК, що відображала значною мірою їхні інтереси, верхівка робітничого класу, а також заможні верстви міста й села [див.: The Congress Socialist 1937, 20 March]. Сподівання індійської реакції та її британських покровителів, що патріотично настроєних виборців вдасться роз'єднати за національною, релігійною, кастовою, мовною та іншими ознаками, загалом не справилися. В результаті Конгрес, на боці якого виступила демократична громадськість і майже всі ліві сили Індії, здобув переконливу перемогу над представниками англійського колоніалізму, релігійно-общинних і поміщицьких партій та організацій, чиї програми здалися виборцям менш привабливими. Можна не сумніватися, що успіх конгресистів був би ще більшим, якби у виборах взяло участь усе доросле населення Індії.

Підрахунок голосів показав, що ІНК в 11-ти провінційних легіслатурах отримав 714 місць із загальної кількості 1585 місць. У законодавчих зборах Мадрасу конгресисти отримали 159 місць із 215, у Біхарі – 98 із 152, у Бенгалі – 54 із 250, у Центральних провінціях – 70 із 112, у Бомбеї – 86 із 175, у Сполучених провінціях – 134 із 228, у Панджабі – 18 із 175, у Північно-Західній Прикордонній провінції – 19 із 50, у Сінді – 7 із 60, в Ассамі – 33 із 108, в Оріссі – 36 із 60 [Rai G. 1946, 327-328]. Отже, Конгрес завоював абсолютну більшість місць у легіслатурах Мадрасу, Біхару, Центральних провінцій, Орісси, Бомбею та Сполучених провінцій, відносну більшість – у Бенгалі, Північно-Західній Прикордонній провінції та Ассамі. І лише в Панджабі й Сінді, де ІНК традиційно не мав особливого впливу, конгресисти зазнали поразки, поступившись у Панджабі Партії уніоністів, а в Сінді – Об'єднаній партії Сінду. Вартий уваги той факт, що кандидати від ІНК досягли успіху не тільки за загальною, а й за іншими куріями. Так, навіть за мусульманською курією ІНК отримав 26 місць із 58, за робітничою – 18 із 20, за курією землевласників – 4 із 8, за торговельною – 3 із 8 [Gordon 1974, 281-282; Majumdar S.K. 1966, 162]. Слід нагадати, що під час виборів до Центральних законодавчих зборів, які відбулися в листопаді 1934 р. на основі

Закону 1919 р., ІНК разом із конгресистами-націоналістами здобув 55 голосів із 106.

Невдалими виявилися результати виборів для поміщицьких і релігійно-общинних партій, які не змогли, як раніше, скласти гідну конкуренцію Конгресу. Важких поразок зазнали Хінду Махасабха й Мусульманська ліга. Якщо партія войовничих індусів не дуже й сподівалася досягти успіху на виборах, зважаючи на свій низький загальний рейтинг серед населення, то мусульманські комуналісти, опублікувавши передвиборний маніфест набагато раніше, ніж конгресисти, розраховували завоювати довіру більшості мусульман по всій країні та утримати їх від надання підтримки Конгресу й лівим організаціям. Керівництво Мусульманської ліги сподівалося перемогти щонайменше в тих провінціях, де чисельно переважало мусульманське населення. Однак результати виборів викликали у нього глибоке розчарування. Із 7,5 млн. індійських мусульман, що мали право голосу, за кандидатів Мусульманської ліги проголосувало трохи більше, ніж 300 тис. чол. Із 482 місць у провінційних легіслатурах, які за законом мали належати мусульманам, Ліга отримала лише 109, поступившись іншим мусульманським організаціям, що діяли тоді в Індії. Мусульманська ліга не грала провідної ролі в жодній з індійських провінцій, втративши підтримку виборців навіть у тих із них, де мусульмани становили більшість населення. Водночас у кількох місцях спостерігалися випадки переходів на бік Конгресу окремих депутатів, обраних від Мусульманської ліги [детально див.: Majumdar R.C. V.3. 1963, 551-560].

Аналізуючи результати виборів до провінційних легіслатур, Робочий комітет ІНК на своєму засіданні у Вардхі 27-28 лютого 1937 р. ухвалив спеціальну резолюцію, в якій із задоволенням констатував переконливу перемогу конгресистів і подякував виборцям за надану їм велику довіру. Вищий виконавчий орган конгресистської організації дійшов висновку, що головною причиною перемоги партії на виборах була підтримка політики й програми ІНК із боку широких верств народних мас, які показали своє бажання боротися за скасування Закону про управління Індією 1935 р., скликання Установчих зборів для розробки індійцями власної конституції та створення після цього на місці найбільшої англійської колонії незалежної індійської демократичної держави, в якій буде ліквідоване усіяке гноблення та експлуатація людини людиною. Далі Робочий комітет, усвідомлюючи велику відповідальність, яку поклала на нього нація, закликав конгресистські організації та депутатів від ІНК у законодавчих органах завжди пам'ятати про цю свою відповідальність і виправдати довіру народу, втілюючи в життя ідеали й принципи партії, а також не припиняти боротьбу за незалежність батьківщини та звільнення мільйонів її громадян від експлуатації [India's... V.1. 1962, 562-564; Speeches... V.1. 1957, 389-391].

Після виборів перед Конгресом постало завдання реалізації політичних і соціально-економічних перетворень, обіцяних виборцям у передвиборному маніфесті партії та в заявах її лідерів. Маючи найбільшу кількість депутатів у легіслатурах семи провінцій із одинадцяти, ІНК отримав право сформувати там свої уряди, а в Бенгалі, Панджабі, Сінді та Ассамі міг увійти до складу коаліційних урядів, створених неконгресистами, щоб впливати на їхню політику.

Проте формування конгресистських кабінетів, намічене на 1 квітня 1937 р., коли офіційно вступала в дію "Провінційна автономія", не могло відбутися без остаточного вирішення керівними органами ІНК надзвичайно важливих питань про прийняття конгресистськими депутатами міністерських посад і про входження до урядів, утворених Конгресом, представників від інших партій, особливо від Мусульманської ліги. Під час обговорення цих питань знову, як і раніше, виникли гострі розбіжності між правими й лівими конгресистами, які по-різному розуміли функції депутатів ІНК у законодавчих органах.

Позиція правих лідерів залишилася незмінною: вони категорично виступали за прийняття конгресистами міністерських посад без будь-яких попередніх умов і створення в семи провінціях власних кабінетів міністрів, на які покладалося завдання виконання передвиборних обіцянок і декларацій партії. Відмова від міністерських посад, на думку правих, означала не тільки їхнє невиконання та розчарування виборців, а й призводила до утворення неконгресистських урядів із представників реакційних і релігійно-общинних організацій. Ліві не менш категорично виступали проти прийняття конгресистами міністерських посад, незважаючи на те, що чимало їхніх представників, всупереч протидії правого крила, було обрано до провінційних легіслатур (переважно в Бенгалі та Панджабі). Вважаючи, що участь конгресистів у роботі провінційних кабінетів міністрів неминуче призведе до співробітництва ІНК із колоніальною владою й невиконанню ним передвиборних зобов'язань, ліве крило вимагало чіткого виконання тієї частини передвиборного маніфесту, в якій йшлося про прагнення конгресистів вступити до легіслатур не для співробітництва з колонізаторами, а для того, щоб домагатися скасування Закону про управління Індією 1935 р. й скликання Установчих зборів для розробки й прийняття індіями власної конституції. Найбільшу активність виявляли Дж. Неру та три керівники КСП: А.Н. Дев, Дж. Нараян і А. Патвардхан. Вони доводили, що провінційні уряди ніяк не зможуть розв'язати основні проблеми Індії та навіть проблеми окремих її провінцій, оскільки зустрінуть активну протидію з боку губернаторів, які мали право накладати вето на будь-які рішення легіслатур і могли втручатися в діяльність міністрів. Особливу стурбованість у них також викликала церемонія приведення до присяги на вірність англійській короні, яка традиційно проводилася перед вступом міністрів на посади. Сама церемонія та клятва, що при цьому виголошувалася, розцінювалися лівими як національна зрада [Sinha L.P. 1965, 438-439; The Bombay Chronicle 1937, 15 March].

Дискусія щодо прийняття конгресистами міністерських посад викликала чергове загострення внутрішньопартійної боротьби в Конгресі й посилила в ньому розмежування політичних сил. Праве крило, яке все ще домінувало у керівних органах партії та в більшості її місцевих організацій, сподіваючись взяти під свій контроль провінційні уряди й визначати їхню політику, вимагало від центральних органів ІНК негайно ухвалити рішення про створення конгресистських кабінетів міністрів. Однак члени Робочого комітету й ВІККу теж розділилися на ворогуючі угруповання й тому ніяк не могли остаточного визначитися стосовно політики партії в легіслатурах. Унаслідок цього виникли серйозні розбіжності між центральними органами ІНК і більшістю його

провінційних організацій, очолюваних правими. Знову змушений був втрутитися М.К. Ганді, який доклав величезних зусиль, щоб налагодити конструктивний діалог між лідерами обох угруповань і переконати їх обговорити й уладнати усі суперечності на спеціальному засіданні ВІККу.

Воно відбулося в Делі 17-18 березня 1937 р. Одночасно там же засідав і Робочий комітет. Протягом двох днів напружено дебатовалося питання прийняття конгресистами міністерських посад. Праві виступали за негайне формування в семи провінціях конгресистських кабінетів міністрів. Натомість ліві вимагали, щоб депутати від Конгресу не входили до складу провінційних урядів і відмовлялися від будь-якого співробітництва з колонізаторами під час введення ними в дію "Провінційної автономії". Обидва угруповання звинувачували одне одного в порушенні ухвалених раніше Конгресом рішень. Серед лівих особливою непоступливістю відрізнялися лідери КСП А. Н. Дев, Дж. Нараян і А. Патвардхан, які погрожували вийти зі складу Робочого комітету ІНК, якщо буде ухвалена пропозиція правих. Усі спроби М.К. Ганді досягти компромісу закінчувалися невдачею. Здавалося, що врегулювати суперечності практично неможливо. Тоді 18 березня 1937 р. М.К. Ганді запропонував резолюцію про умовне прийняття міністерських посад, метою якої було послаблення розбіжностей між конгресистами й навіть об'єднання їхніх зусиль для боротьби з колоніальним режимом. У ній зазначалося, що індійці засуджували й повністю відхиляли Закон про управління Індією 1935 р. Натомість вони вимагали надання їм повної незалежності, скликання Установчих зборів, розробки й прийняття ними власної конституції. ІНК взяв участь у виборах до провінційних легіслатур і здобув на них перемогу, маючи на меті боротися за скасування Закону 1935 р. та досягнення незалежності. Тому першочерговим завданням усіх без винятку конгресистів, включаючи й депутатів законодавчих органів, була боротьба всередині легіслатур і поза ними проти Закону 1935 р., щоб перешкодити колонізаторам здійснювати їхню імперіалістичну політику. Далі наголошувалося, що ВІКК підтверджував резолюцію Робочого комітету, ухвалену в Вардхі 27-28 лютого 1937 р., про політику ІНК всередині законодавчих органів і рекомендував усім членам партії керуватися в своїй діяльності її положеннями. Ця частина резолюції М.К. Ганді, витримана у бойовому дусі, була його поступкою вимогам лівого крила. Вона повністю виключала можливість співробітництва конгресистів із колонізаторами. Проте поступка М.К. Ганді правим виявилася набагато більшою. У другій частині резолюції говорилося, що ВІКК допускав прийняття конгресистами міністерських посад у провінціях, але лише за умови, якщо губернатори дадуть обіцянку не використовувати свої особливі повноваження для втручання в діяльність провінційних урядів, щоб вони могли вільно виконувати свої конституційні обов'язки. Отримавши таке запевнення від глави місцевої влади, лідер конгресистської фракції в легіслатурі мав публічно заявити, що воно його цілком влаштовувало й давало всі підстави розпочати формування провінційного кабінету міністрів [див.: Адж 1937, 18 березня; *The Bombay Chronicle* 1937, 19, 20 March].

Пропозиція М. К. Ганді про умовне прийняття конгресистами міністерських посад була піддана гострій критиці з боку ліворадикальної частини членів ВІККу,

які наполягали, щоб вищий законодавчий орган партії чітко сформулював рішення про відмову конгресистів входити до складу провінційних урядів, не висуваючи ніяких попередніх умов. Дж. Нараян щодо цього вніс відповідну поправку до гандистської резолюції, яка була співзвучна першій її частині: "ВІКК вважає, що прийняття міністерських посад конгресистами, яке суперечить попереднім рішенням керівних конгресистських органів, значно послабить боротьбу за національну незалежність. ВІКК виступає проти твердження, що міністри-конгресисти, діючи в рамках конституції 1935 р., зможуть домогтися суттєвого поліпшення становища експлуатованих і пригноблених верств народних мас і навіть надання їм якихось політичних чи економічних поступок. Навпаки, обіймаючи посади, але не маючи реальної влади, міністри-конгресисти будуть нести відповідальність за репресії та експлуатацію, які є неодмінним атрибутом імперіалістичного режиму, і тим самим дискредитують ІНК в очах народу. Тому ВІКК і виступає проти прийняття Конгресом міністерських посад" [див.: Lakhanpal 1946, 57-58].

Поправка Дж. Нараяна, яка повністю відмовляла конгресистам у праві претендувати на формування провінційних урядів і входити до коаліційних кабінетів, ще більше загострила протиріччя. Праві, висловивши цілковиту незгоду з усіма її положеннями, вимагали навіть не висувати на голосування пропозицію лідера КСП. Ліві ж натомість погрожували створити великі труднощі для конгресистської організації, залишивши усі її керівні органи, щоб присвятити себе боротьбі проти втілення в життя резолюції М.К. Ганді. Назривав конфлікт, який міг призвести до непередбачуваних наслідків, навіть до розколу ІНК. Намагаючись відвернути його, М.К. Ганді наполіг, щоб поправка Дж. Нараяна все-таки була висунута на голосування. З перевагою в 43 голоси вона була відхилена ВІККом (178 проти 135), а ухвалили члени ВІККу резолюцію М.К. Ганді 127 голосами проти 70 [повний текст її див.: Speeches... V.1. 1957, 392-393]. Під час голосування у Робочому комітеті за резолюцію М.К. Ганді висловилося 6 його членів, а проти – 4 (Дж. Неру та три лідера КСП). На знак протесту А.Н. Дев, Дж. Нараян і А. Патвардхан вийшли зі складу Робочого комітету, а їхні одностайні залишили ВІКК [див.: Адж 1937, 18, 20 березня; Lakhanpal 1946, 58; Sinha L.P. 1965, 438-439; The Bombay Chronicle 1937, 19, 20 March]. Що ж до Дж. Неру, то він, проголосувавши проти входження конгресистів до провінційних урядів, продовжував виконувати функції президента ІНК, щоб не посилювати кризи, яка виникла в партії. Однак березневий конфлікт і все, що було пов'язане з ним, викликали у Дж. Неру сумніви в можливості у майбутньому радикально впливати на внутрішньопартійне життя, обіймаючи посаду президента конгресистської організації, і він остаточно вирішив не виставляти свою кандидатуру для балотування на цю посаду в третій раз [Неру 1955б, 633].

Рішення ВІККу, які призвели до виходу багатьох ліворадикальних конгресистів із центральних органів ІНК, могли викликати невдоволення й обурення у рядових членів партії та численних виборців, які повірили обіцянкам кандидатів від ІНК до легіслатур не співробітничати з колонізаторами, а активно боротися з ними за скасування нового Закону про управління Індією та за

розробку індійцями власного варіанту конституції. Тому, намагаючись якимось послабити внутрішньопартійну опозицію й дещо заспокоїти індійську громадськість, керівництво ІНК за порадою М.К. Ганді скликало в Делі 19-20 березня 1937 р. конференцію конгресистських депутатів у законодавчих органах, на якій членам легіслатур була запропонована програма їхньої діяльності. Мета її полягала в тому, щоб підтвердити вірність ІНК проголошеному раніше курсу стосовно Закону 1935 р. і забезпечити йому підтримку партійних мас і широкого кола виборців. Щоб розвіяти побоювання патріотів з приводу прийняття присяги на вірність британському пануванню в Індії та послабити політичний тиск лівого крила, конференція зобов'язала всіх депутатів від ІНК у законодавчих органах спочатку дати на мові гінді клятву на вірність ідеям незалежності й служінню індійському народу, а потім уже присягати на вірність англійській короні. Депутат легіслатури, який давав таку клятву, урочисто обіцяв чесно й сумлінно служити на благо Індії, боротися за незалежність країни та звільнення індійців від експлуатації, гноблення й важких страждань. Потім учасники конференції затвердили програму діяльності депутатів ІНК у законодавчих органах, яку розробив Дж. Неру за участю М.К. Ганді, але вона видавалася як результат колективної творчості усіх лідерів партії [Sitaramaуа V.2. 1947, 40-41].

У цій програмі, яка складалася з 14-ти пунктів [повний текст її див.: India's... V.1. 1962, 564-565], підкреслювалося, що ІНК, вступаючи до законодавчих органів, має на меті не співробітництво з колоніальними властями та сприяння введенню ними в дію Закону 1935 р., а боротьбу з англійцями, оскільки новий Закон про управління Індією буде сприяти зміцненню панування англійського імперіалізму в країні та посиленню експлуатації ним її народних мас. Метою партії є завоювання повної національної незалежності й створення на місці найбільшої британської колонії справжньої демократичної держави, в якій політична влада буде повністю належати народу, а уряд буде знаходитися під його ефективним контролем. Важливим етапом на шляху до створення такої держави стане скликання Установчих зборів, обраних усім дорослим населенням країни, для розробки й прийняття ними конституції незалежної Індії. Тому депутати від ІНК у легіслатурах передусім мали активно боротися за скасування Закону 1935 р., чинити супротив введенню "Федеральної схеми" та висувати вимоги скликання Установчих зборів найближчим часом.

Зазначимо, що конгресистським депутатам категорично заборонялося в будь-якій формі співробітничати з колонізаторами, якщо дії влади хоч якимось чином сприяли зміцненню британського панування в Індії. У зв'язку з цим вони не могли брати участі в офіційних церемоніях, мали відмовлятися від звань і титулів, наданих англійцями, і навіть уникати контактів із органами державного управління та з урядовими чиновниками. Виняток становили окремі випадки, коли спілкування з чиновниками обумовлювалося необхідністю виконання конгресистами їхніх прямих депутатських обов'язків. Налагоджувати зв'язки з державним апаратом і різними офіційними особами та вступати з ними в переговори міг тільки лідер конгресистської фракції в легіслатурі. Для депутатів Конгрес також встановив сувору особисту партійну дисципліну, жорстко регламентувавши їхню поведінку. Вони, зокрема, зобов'язувалися носити одяг,

поштий лише із кхаддару, і без поважної причини не могли пропустити жодного засідання законодавчого органу. Стосунки конгресистської фракції з фракціями інших партій повністю контролював Робочий комітет. Без його дозволу вона не могла вступати з ними в союз. Конгресистська фракція самостійно мала право лише приймати до своїх лав депутатів від інших партій, які перейшли на бік Конгресу, заслуховуючи кожного з них окремо. Але таке правило не розповсюджувалося на колишніх конгресистів. Питання про їхнє повернення до лав ІНК вирішував виключно Робочий комітет.

У програмі робилася спроба визначити й конкретні питання діяльності конгресистів у легіслатурах. Перед ними висувалося завдання домагатися зниження земельної ренти та основних податків, введення обмежень на велику власність і зменшення заборгованостей у сільській місцевості та в містах, а також боротися за скасування по всій Індії репресивних законів, звільнення усіх політичних в'язнів, повернення земель і власності, яку колоніальні власті конфіскували в учасників кампаній громадянської непокори, введення восьмигодинного робочого дня й підвищення заробітної плати робітникам у промисловості. Вони мали висувати законопроекти про заборону виробництва й вживання спиртних напоїв і наркотиків, введення грошової допомоги безробітним, обмеження привілеїв державного апарату, зменшення витрат на оборону та утримання органів державного управління, надання індійцям права контролю над торгівлею, тарифами й грошовим обігом, надання населенню Індії свободи слова, друку, зібрань, організацій та інших громадянських прав. Передбачалися ще й боротьба проти воєнних приготувань англійців в Індії, відмовляючи їм у позиках і кредитах, та апеляція до виборців на підтримку законодавчої діяльності конгресистів і вимог, які вони висували.

Відразу ж після конференції в Делі перед Конгресом постало завдання втілення в життя оголошеної ним програми, оскільки 1 квітня передбачалося введення "Провінційної автономії" та формування законодавчими зборами провінційних урядів. Керуючись резолюцією М.К. Ганді про умовне прийняття конгресистами міністерських посад, Робочий комітет провів серію консультацій з провідними індійськими юристами та політиками й після цього розробив перелік вимог, задоволення яких позбавляло губернаторів можливості скористатися своїми особливими повноваженнями, значно обмежувало їхні функції (главу місцевої влади навіть позбавляли права давати поради провінційним урядам) і регулювало стосунки губернаторів із конгресистськими кабінетами міністрів. Генерал-губернатори семи провінцій, у законодавчі органи яких ІНК провів найбільшу кількість депутатів і отримав право сформувавши там свої уряди, мали дати обіцянку, що вони не будуть втручатися в дії міністрів, розпускати ради міністрів і законодавчі збори за власним бажанням, головувати під час їхніх засідань, встановлювати зарплату міністрам (її мав визначати лідер конгресистської фракції), видавати надзвичайні закони та укази, а також визначати інші, менш важливі питання, які за Законом 1935 р. входили до компетенції провінційної законодавчої та виконавчої влади (вони перераховувалися) [Sitaramaуа V.2. 1947, 45-47].

Умови прийняття міністерських посад, висунуті Конгресом, викликали значний резонанс у країні. Їх підтримали патріоти з інших індійських партій та організацій, передові діячі науки й культури, прогресивна громадськість. Колоніальна адміністрація, навпаки, виступила проти задоволення вимог конгресистів. Вона визнала їх незаконними, оскільки вони суперечили положенням "Провінційної автономії". Провінційні керівники теж відхилили вимоги Робочого комітету. Першими зі спеціальним комюніке виступили власті Сполучених провінцій. Вони наголошували, що конституція 1935 р. наділила губернаторів провінцій особливими повноваженнями, від яких вони не можуть відмовитися, тому що це буде означати грубе порушення закону. З аналогічними заявами виступили й представники інших шести провінцій [Majumdar R.C. V.3. 1963, 560]. Керівництво Конгресу постало перед дилемою: або відмовитися від гандистської формули про умовне прийняття міністерських посад конгресистами й почати формувати свої провінційні уряди, не вимагаючи від губернаторів ніяких обіцянок, на чому весь час наполягали праві лідери партії, або не брати участі в створенні провінційних кабінетів міністрів, які тоді могли бути сформовані без участі представників ІНК депутатами від реакційних і релігійно-общинних партій та організацій, що становили у той час меншість у законодавчих органах.

За цих складних умов М.К. Ганді, який намагався не допустити відновлення внутрішньопартійної боротьби в ІНК із питання прийняття конгресистами міністерських посад, 30 березня 1937 р. заявив, що від губернаторів провінцій ніхто й не вимагає відмовитися від своїх особливих повноважень, а ІНК лише просить не користуватися ними доти, доки міністри будуть діяти в межах конституції, не порушуючи її основні положення [див.: India's... V.1. 1962, 568-570; Speeches... V.1. 1957, 393-394]. Така заява, яку зробив автор резолюції ВІККу про умовне прийняття конгресистами міністерських посад, свідчила про те, що конгресистське керівництво, боячись втратити свої провідні позиції в легіслатурах, вирішило піти на компроміс із колонізаторами, вимагаючи від них лише формальної декларації про поступки з метою заспокоєння лівих конгресистів і громадськості. Проте такої декларації зроблено не було, хоча віце-королю наполегливо радили піти назустріч вимогам М.К. Ганді. Тоді ІНК відмовився сформувати кабінети міністрів у тих провінціях, де він мав більшість у легіслатурах, і ввійти до складу урядів у тих провінціях, де конгресисти становили меншість у законодавчих органах. Губернатори не стали довго зволікати й запропонували депутатській меншості, що складалася з представників реакційних і релігійно-общинних партій, сформувати й очолити провінційні уряди без залучення конгресистів. Для цього їм потрібно було домогтися підтримки більшості депутатів законодавчих органів, що спочатку вдалося досягти лише у Бенгалі й Панджабі, де відразу ж сформувалися коаліційні уряди. Згодом вони утворилися й в інших провінціях [Majumdar S.K. 1966, 162]. 1 квітня 1937 р., коли офіційно вводилася в дію "Провінційна автономія", Конгрес, який виконував рішення, ухвалені за пропозицією його лівого крила, оголосив антиконституційним днем. По всій країні конгресисти, які закликали населення взяти участь у загальному мирному харталі протесту проти Закону 1935 р., провели масові мітинги й демонстрації з антиколоніальним гаслами. У харталі

взяли активну участь мешканці як міст, так і сіл. Не працювали численні установи, промислові підприємства й навчальні заклади. З 1 квітня 1937 р. ІНК вирішив розпочати тривалу боротьбу проти колоніальної адміністрації за прийняття нею своїх вимог, наполягаючи насамперед розпустити неконгресистські уряди. Переважна більшість рядових членів партії та значна кількість її лідерів схвалили дії Дж. Неру, очоливши масову боротьбу, яка тривала з квітня по червень 1937 р. Протягом трьох місяців Конгрес вів інтенсивну пропагандистську кампанію за бойкот діяльності неконгресистських урядів меншості та на підтримку резолюції М.К. Ганді про умовне прийняття конгресистами міністерських посад. Під час народних зібрань засуджувалася поведінка міністрів, які отримали свої високі посади нечесним шляхом, висувалися вимоги про їхню відставку та різко критикувалися дії колоніального уряду. Скликалися також спеціальні конференції, які висловлювали недовіру провінційним урядам, і висували свої пропозиції владі, сподіваючись на зміну її ставлення до Конгресу. Депутати-конгресисти проводили велику роботу серед населення провінцій, закликаючи виборців підтримати ІНК у його боротьбі з центральним урядом. Причому депутатам заборонялося без дозволу лідера конгресистської фракції мати будь-які офіційні або особисті контакти з главами тимчасових провінційних урядів і навіть з окремими їхніми міністрами [детально див.: Sitaramaуа V.2. 1947, 47-48].

Отримавши підтримку широких верств народних мас, керівництво Конгресу стало вести інтенсивне листування з колоніальною адміністрацією, наполягаючи на поступках. Понад два місяці Державний секретар у справах Індії, віце-король і весь державний апарат Індії уперто мовчали, роблячи вигляд, що в країні нічого не відбувалося. Нарешті 21 червня 1937 р. віце-король лорд Лінлітгоу [про нього детально див.: Bhagwat 1979; Rizvi 1978; Singh D. 2005] виступив із довгою заявою, яка повністю була присвячена аналізу становища, що склалося в більшості індійських провінцій у зв'язку з відмовою конгресистів сформувати там свої уряди. Глава колоніальної адміністрації з усіма подробицями розглянув стосунки губернаторів із провінційними радами міністрів у світлі положень "Провінційної автономії" і дійшов висновку, що побоювання конгресистів нібито губернатори постійно будуть шукати привід для втручання в дії міністрів, користуючись своїми особливими повноваженнями, не мали будь-яких підстав. Ніяких обіцянок, що вони все-таки ніколи не скористаються своїми особливими повноваженнями, віце-король не дав [див.: India's... V.1. 1962, 570-572; Speeches... V.1. 1957, 395-396]. У такому ж дусі були витримані й заяви Державного секретаря у справах Індії та інших англійських високих посадовців. Тим не менш, лідери правих конгресистів побачили в цих заявах "щире прагнення" з боку колонізаторів піти назустріч вимогам ІНК і почали наполегливо доводити, що після всього того, що відбулося з провінційними урядами, губернатори й без спеціальних запевнень навряд чи насміляться скористатися своїми особливими повноваженнями. Якраз така точка зору домінувала на засіданні Робочого комітету ІНК, який зібрався у Вардхі 5-8 липня 1937 р. для остаточного вирішення питання про прийняття конгресистами міністерських посад. На поодинокі протести представників лівого крила ніхто вже не зважав і

більшістю голосів була ухвалена резолюція, в якій наголошувалося, що депутати від Конгресу приймуть міністерські посади в тих провінціях, де їм запропонують їхні губернатори. Про будь-які умови прийняття посад у резолюції нічого не говорилося, хоча в ній містилося застереження про необхідність використання міністерських посад конгресистами для втілення в життя положень передвиборного маніфесту партії, боротьби проти Закону про управління Індією 1935 р. та сприяння конструктивній програмі [див.: *India's... V.1. 1962, 573-574; Speeches... V.1. 1957, 396-397; The Bombay Chronicle 1937, 8 July*]. Сподівання лівих на те, що ВІКК скасує рішення Робочого комітету, не справилися. Невдовзі воно було затверджено вищим законодавчим органом ІНК переважною більшістю голосів, а Дж. Неру змушений був сприяти втіленню в життя "Провінційної автономії" [див.: *The Bombay Chronicle 1937, 11, 14, 26 July*].

Отже, праві конгресисти перебороли всі перешкоди на шляху до прийняття міністерських посад і вони вдруге отримали запрошення від губернаторів, які незадовго перед цим розпустили кабінети міністрів, створені меншістю, сформувані провінційні уряди. Короткі переговори між губернаторами семи провінцій і лідерами конгресистських фракцій завершилися досягненням домовленості про формування в них рад міністрів, що склалися б із конгресистів. Потім лідери конгресистських фракцій подали губернаторам для затвердження списки кандидатур майбутніх міністрів, які відразу ж були схвалені. На цьому складний процес формування провінційних урядів у липні 1937 р. завершився створенням їх у Бомбеї, Мадрасі, Сполучених провінціях, Біхарі, Центральних провінціях, Оріссі та Північно-Західній Прикордонній провінції. Невдовзі конгресисти ввійшли також до складу коаліційних рад міністрів Ассаму та Сінду. За рішенням Робочого комітету міністрам-конгресистам встановлювалася невелика щомісячна платня в 500 рупій [детально див.: *Vose S.C. 1964, 329; Towards... 1985*].

Призначення на міністерські посади в провінціях членів Конгресу, за словами Дж. Неру, "викликало в країні почуття полегшення, неначе важкий тягар зняли з плечей народу. По всій країні відчувалося биття нового життя, а робітники й селяни чекали, що відразу ж відбудуться важливі зміни" [Неру 1955б, 631]. Покладаючи величезні надії на конгресистські уряди, люди чекали від них виконання передвиборних обіцянок ІНК, насамперед проведення глибоких соціально-економічних, політичних і культурних перетворень в усіх сферах життя. Особливе значення надавалося втіленню в життя аграрної програми ІНК, введенню трудового законодавства, захисту прав робітників і селян і суттєвому поліпшенню їхнього матеріального становища, зниженню податків, захисту місцевої промисловості й заохоченню ремесел, розв'язанню фінансових питань, боротьбі за скасування Закону 1935 р., введенню демократичних прав і свобод, якими вже давно користувалося населення метрополії, звільнення політичних в'язнів, зрівнянню жінок у правах із чоловіками, розв'язанню общинного питання, скасуванню кастових і релігійних обмежень, ліквідації недоторканості, створенню провінцій на лінгвістичній основі й розвитку національних мов, розвитку народної освіти та охорони здоров'я.

Перші ж кроки конгресистських урядів були зустрінуті населенням Індії з великою радістю та ентузіазмом. Дж. Неру, який побоювався, що вони можуть не виправдати сподівань простих людей, домагався від центральних органів партії встановлення жорсткого контролю за діяльністю провінційних кабінетів міністрів, створених конгресистами. Особливо його турбувало, щоб вони не стали співробітничати з місцевою владою, ухиляючись від виконання передвиборних декларацій ІНК [див.: *The Bombay Chronicle* 1937, 13 August]. Адже він чудово розумів, що міністрами стали переважно помірковані й праві конгресисти, яких мали контролювати провінційні організації ІНК, що теж знаходилися в руках правих сил. У результаті виникли гострі протиріччя між центром, який тяжів вліво, й під керівництвом Дж. Неру всіляко намагався змусити місцеві уряди проводити політику, проголошену в передвиборному маніфесті ІНК, і провінційними організаціями партії, які здебільшого ігнорували його розпорядження. Восени 1937 р. увага всієї партії настільки зосередилася на врегулюванні цих протиріч і здійсненні контролю за діяльністю провінційних рад міністрів, що ІНК у 1937 р. навіть не зміг провести свою щорічну сесію [Majumdar R.C. V.3. 1963, 577]. Дж. Неру та інші лідери лівих стали побоюватися, щоб захоплення парламентською діяльністю не перетворило Конгрес в організацію для проведення виборчих кампаній [Неру 1955б, 631].

Цікаво, що М. К. Ганді, який навіть не був членом Конгресу з 1934 р., але систематично брав участь у роботі його керівних органів, починаючи з 1936 р. [детально див.: Majumdar R.C. V.3. 1963, 578; Nehru J. 1948, 78; Sitaramayya V.2. 1947, 72], теж висловився проти співробітництва конгресистських урядів із колонізаторами, хоча й у властивій йому досить своєрідній формі. На думку Махатми, міністри-конгресисти, ґрунтуючись на високих моральних принципах, у своїй повсякденній практичній діяльності мали орієнтуватися на зовсім іншу систему життєвих цінностей, ніж представники інших партій та організацій, які були звичайними політиками. Він радив їм повністю позбутися колишніх звичок і в усьому стати зразком для нації: відрізнитися бездоганною поведінкою, моральністю й чесністю, вести аскетичний спосіб життя, прагнути не до збагачення й розкоші, а до бідності й добровільних обмежень у побуті, цілковито присвятити себе служінню знедоленим і справі національного відродження, пропагувати ручне прядіння й ткацтво, сприяти розвитку народної освіти, боротися проти численних вад індійського суспільства, передусім проти пияцтва, куріння та вживання наркотиків тощо. М. К. Ганді також рекомендував конгресистським урядам увести в країні обов'язкове безплатне початкове навчання дітей. Він, зокрема, пропонував їхнім міністрам освіти нову програму, яка передбачала навчання дітей якомусь ремеслу. Звичайно, далеко не всі поради Махатми конгресистським кабінетам міністрів були сприйняті ними належним чином. Проте англійці звинуватили його в диктаторстві над провінційними урядами і в схильності до партійної автократії [Горев 1984, 239-240].

Аналізуючи конкретну діяльність конгресистських провінційних кабінетів міністрів, що знаходилися під контролем центральних і місцевих органів партії та М.К. Ганді, не можна категорично твердити, як це роблять деякі автори, що всі вони прагнули тільки до співробітництва з колоніальними властями та не хотіли

виконувати директиви Робочого комітету й ВІККу, хоча багато міністрів дійсно керувалося виключно кар'єристськими міркуваннями. Слід зазначити, що міністри в своїй діяльності були обмежені жорсткими рамками "Провінційної автономії", усіляко пристосовуючись до неї, а тому як би вони того не хотіли, не могли в повному обсязі втілювати в життя свої передвиборні зобов'язання й вимоги, які висувало до них керівництво ІНК. Це невдовзі зрозумів і Дж. Неру, який відзначав, що серед міністрів було чимало чесних і порядних, відданих партії людей, таких, як його сестра В.Л. Пандіт, котра до обрання міністром відбула кілька років ув'язнення. Вони віддавали роботі всі свої сили, змушуючи напружено працювати й своє оточення. "Однак, – писав Дж. Неру, – вони змушені були працювати зі старим державним апаратом, який був їм повністю чужим, а досить часто й просто ворожим. Вони не могли розпоряджатися навіть органами державного управління. Двічі у нас виникав конфлікт із губернаторами, й наші міністри подавали у відставку. Але обидва рази губернатори поступалися, й криза благополучно завершувалася. Проте сила й вплив старих органів державного управління – цивільної служби, поліції та інших, які користувалися підтримкою губернатора та охоронялися самою конституцією, були досить значними й проявлялися сотнями різних способів. Результати нашої діяльності давали себе знаки надто повільно й почуття невдоволення зростало" [Неру 1955б, 631]. Президент ІНК вважав, що міністерства все-таки провели велику роботу в багатьох сферах життя, але вони не змогли розв'язати основні проблеми Індії, тому що для цього "потрібні були більш глибокі й серйозні зміни та ліквідація імперіалістичної системи, яка стояла на боці всякого роду інтересів привілейованих груп" [Неру 1955б, 632].

Що ж вдалося зробити конгресистським урядам із обіцяного в передвиборному маніфесті партії? У політичній галузі вони домоглися звільнення більшості політичних в'язнів (але не всіх, як передбачалося); легалізації майже всіх заборонених політичних організацій (виняток становила КПІ, діяльність якої була заборонена центральним урядом); скасування постанов про інтернування та заслання політичних в'язнів; зняття поліцейського нагляду з величезної кількості різних видань, насамперед газет; скасування заборони на окремі кінофільми й твори художньої літератури; проведення усіма провінційними легіслатурами резолюції про необхідність скликання Установчих зборів і боротьби проти введення в дію "Федеральної схеми". У соціально-економічній галузі кабінети міністрів, створені ІНК, прийняли аграрне законодавство, яке обмежувало експлуатацію селян поміщиками й лихварями та значно поліпшувало їхнє становище. На жаль, практично воно майже ніде не було введено через активний супротив землевласників і місцевих властей. Проте в окремих провінціях все ж вдалося дещо зменшити земельний і водний податки, знизити ренту, відстрочити сплату недоїмок і боргів, затвердити нові закони про оренду й лихварську заборгованість, які передбачали захист орендарів від загрози масових виселок, а також ввести закони, які забороняли підвищення ренти й введення нерегулярних додаткових податків і мит, і забороняли переслідування осіб, що мали заборгованість із ренти [див., наприклад: Ambastha 1985]. У Бомбеї місцевий уряд зумів домогтися часткового відшкодування збитків і повернення земель та іншої

нерухомої власності учасникам кампаній громадянської непокори. У цілому ж аграрна програма ІНК виявилася невиконаною, що викликало масове невдоволення селян і величезний розмах їхнього руху в більшості провінцій. Конгресистські ради міністрів мало що зробили й для поліпшення становища робітників. Винятком у цьому відношенні був Бомбейський уряд, який активно зайнявся розробкою трудового законодавства [про його діяльність детально див.: Shankardas 1982]. Те ж саме можна сказати й про втілення ними в життя конструктивної програми, хоча всі провінційні уряди, пам'ятаючи настанови М. К. Ганді, виділили на неї чималі кошти. Зате найбільших успіхів конгресистські кабінети міністрів досягли в сфері народної освіти. Вони ввели початкове навчання, яке передбачало обов'язкове безплатне семирічне навчання усіх дітей віком від семи до чотирнадцяти років. Його програма ґрунтувалася на методиці навчання, розробленій М.К. Ганді, яка великого значення надавала оволодінню дітьми певного ремесла й навіть кількох ремесел. До того ж ця програма розроблялася таким чином, щоб значно скоротити капітальні й поточні витрати, але без шкоди для навчального процесу. Енергійно проводилася також ліквідація неписьменності серед дорослого населення [Неру 1955б, 632].

Однак те, що більшість важливих передвиборних обіцянок керівництва ІНК залишилася невиконаною провінційними урядами, викликало значне невдоволення серед широких верств народних мас. Тому вже восени 1937 р. різко зросла кількість виступів трудящих, які вимагали від міністрів-конгресистів вжити негайних заходів для поліпшення їхнього економічного становища. У багатьох промислових центрах колонії відбулися страйки робітників: у 1937 р. їх нараховувалося 379 (більше їх було лише у 1921 р.), а кількість учасників цих страйків становила 648 тис. чол. [Sinha L.P. 1965, 442]. Широкого розмаху набув і селянський рух [див.: Ranga 1938b, 22]. На заклик Всеіндійського селянського комітету "розпочати бойову пропаганду з метою нагадати міністрам і членам законодавчих зборів про їхній прямий і найголовніший обов'язок щодо селянських виборців" багатолюдні селянські виступи відбулися в Біхарі, Сполучених провінціях, Андхрі, Бомбеї та деяких інших провінціях [див.: *Advance* 1937, 2 September; Ranga 1938a, 37-38; 1939a, 90, 93-94; *The Congress Socialist* 1937, 16 October, 30 November]. Було проведено багато мітингів протесту, демонстрацій та конференцій, причому далеко не завжди місцеві уряди йшли селянам на поступки. Траплялися й поодинокі випадки прийняття ними жорстоких репресивних законів і навіть придушення виступів трудящих силою, що викликало обурення й масові протести індійської громадськості та більшості конгресистів [див.: Sinha L.P. 1965, 440-441]. Особливо згубні наслідки для справи національного визволення мало невдоволення індійських мусульман тим, що провінційні уряди не виконували взяті на себе зобов'язання з общинного питання й досить часто відкрито виявляли свої симпатії в бік індуського релігійного націоналізму. Так, вони ввели обов'язкове виконання гімну "Банде матарам" в усіх законодавчих зборах і навчальних закладах, ухвалили рішення вивішувати прапор Конгресу на багатьох громадських будівлях і намагалися в деяких місцях примусово замінити мову урду мовою гінді [див.: *The Bombay Chronicle* 1937, 19, 30 October]. Все це дуже

сильно ображало релігійні почуття мусульманського населення, а тому було вміло використано комуналістами з лав Мусульманської ліги, які надрукували спеціальні доповіді про образи, що завдали мусульманам конгресистські уряди, й розгорнули кампанію з залучення невдоволених мусульман на свій бік [детально див.: Fazlul Haq 1939; Report... 1938; 1939].

Намагаючись зняти з себе провину за невиконання передвиборних зобов'язань партії, керівництво ІНК, і передусім Дж. Неру, усіяко критикували дії своїх урядів, давали їм величезну кількість різноманітних вказівок і рекомендацій, приймали спеціальні рішення, спрямовані на активізацію діяльності міністрів. Так, Дж. Неру піддав гострій критиці уряд Мадрасу, очолюваний колишнім активним противником вступу конгресистів до законодавчих органів і прийняття ними міністерських посад Ч. Раджагопалачарією, за проведення ним жорстокої репресивної політики в Мадраському президентстві. Він же дав невтішну оцінку діяльності усіх кабінетів міністрів, що склалися з конгресистів: "Я впевнений, що конгресистські уряди діють неефективно, й не роблять багато з того, що могли б зробити. Вони намагаються пристосуватися самі, наскільки це можливо, до старого порядку й намагаються виправдовувати його" [Sinha L.P. 1965, 441]. А в листі до Г.В. Панта від 25 листопада 1937 р. Дж. Неру назвав діяльність конгресистських урядів контрреволюційною [див.: A Bunch... 1958, 256-257]. Найбільшу стурбованість у Дж. Неру викликало невдоволення конгресистськими урядами з боку трудящих. Він боявся, що ІНК значно послабить і навіть втратить свій вплив серед робітників і селян, а на його місце прийдуть інші партії та організації, особливо комуністи та ліві профспілки, що знаходилися під їхнім контролем [див.: Адж 1937, 3 липня]. Адже вони в той час домоглися значних успіхів, очолюючи боротьбу робітників за свої права [див.: Адж 1937, 13 серпня]. Тому ВІКК, що зібрався в Калькутті у жовтні 1937 р., після довгих суперечок затвердив програму реформ у галузі праці, яку розробив створений ще в 1930 р. комітет ІНК із робітничого питання. Вона передбачала внесення суттєвих доповнень до фабричного законодавства, які б полегшували здійснення контролю за його дотриманням із боку державних органів, і прийняття нових законів: про встановлення мінімуму заробітної плати для всіх категорій трудящих і перегляд її на великих промислових підприємствах; про збереження місця й заробітної плати у разі хвороби; про введення оплачуваних святкових днів; про надання пільг робітницям-матерям; про чітку регламентацію робочого дня; про врегулювання конфліктів у промисловості; про визнання державою професійних спілок, але тільки тих, які дотримувалися мирних і законних засобів боротьби; про страхування робітників, а також про надання державної допомоги промисловим підприємствам на охорону здоров'я та лікування трудящих [Sitaramaууа V.2. 1947, 65-66]. ВІКК рекомендував цю програму усім конгресистським урядам для обов'язкового втілення в життя, висунувши перед ними завдання здійснення єдиної політики з робітничого питання в тих індійських провінціях, де при владі знаходилися конгресисти.

Крім цього, ВІКК, піддавши діяльність провінційних конгресистських урядів гострій критиці, зобов'язав їх зайнятися передусім розв'язанням проблеми

національних меншин, релігійно-общинними питаннями, створенням провінцій на лінгвістичній основі, спочатку надавши статус самостійних провінціям Андхра та Карнатак, категорично відмовлятися від різних титулів і звань, введених англійцями, надавати всебічну допомогу індійцям, що знаходилися за межами Індії та населенню сотень індійських князівств, що боролися за свої громадянські права й свободи, а також підтримувати народи інших країн світу, які відстоювали свою свободу й незалежність. ВІКК також вирішив нагадати індійській громадськості, невдоволеній діяльністю конгресистських урядів і більшістю їхніх міністрів, що метою партії залишалося утворення незалежної та єдиної Індії, в якій буде ліквідована всяка експлуатація людини людиною, а кожний громадянин отримує рівні можливості для повної реалізації своїх здібностей. Індійцям знову, як і в "Резолюції про основні права та обов'язки громадян Індії", ухваленій в Карачі у 1931 р., обіцялися демократичні свободи (слова, висловлення думки, релігії, об'єднань, зібрань (без зброї), поселення, пересування та ін.) і права (обирати й бути обраним, рівність усіх перед законом, незалежно від релігійної чи кастової належності, статі чи переконань, на захист від переслідування з боку властей чи окремих осіб, на власність, вибір професії тощо). Підкреслювалося, що держава мала дотримуватися нейтралітету стосовно всіх релігій, але захищати культуру, мови й писемність меншин [Netaji... 1948, 307-308; Sitaramayya V.2. 1947, 67-69].

Таким чином, ВІКК вніс суттєві корективи в діяльність конгресистських урядів, які очолювали виконавчу владу всього три місяці, й за цей час ніяк не могли виконати усі передвиборні обіцянки партії. Однак ліве крило виступило з гострою критикою керівництва ІНК і звинуваченнями на адресу Дж. Неру в капітуляції перед правими, невиконанні передвиборного маніфесту конгресистів, у відмові від масових форм боротьби й перетворенні ІНК у суто парламентську партію, в обмеженні діяльності ліворадикальних сил і конфронтації з масовими організаціями робітників і селян, а також у загостренні індусько-мусульманських відносин, викликаного комуналістськими діями окремих міністрів-конгресистів. Лідери лівих вважали, що праве крило, задовольнившись "Провінційною автономією", вже було не проти введення й "Федеральної схеми", сподіваючись домовитися з англійцями про подальшу передачу йому влади, а це неминуче могло призвести до співробітництва патріотів із колонізаторами [див.: Majumdar R.C. V.3. 1963, 577-578; Sinha L.P. 1965, 441-443; The Bombay Chronicle 1937, 11 November]. Незважаючи на критику й звинувачення з боку лівого крила, підтриманого значною кількістю конгресистів на місцях, особливо в Бенгалі та Панджабі, праві, очолювані Валлабхбаєм Пателем і Ч. Раджагопалачарією, як і раніше, контролювали більшість провінційних організацій ІНК і продовжували приділяти основну увагу партії парламентській боротьбі в законодавчих органах і діяльності провінційних конгресистських кабінетів міністрів. Тоді конгрес-соціалісти, які були найбільшим лівим угрупованням у конгресистській організації, вирішили скликати конференцію КСП для визначення свого політичного курсу.

§ 5.2. Політична позиція С. Ч. Боса на посаді президента ІНК

Вона відбулася у Файзпурі 23-24 грудня 1937 р. Обговоривши становище, що склалося в Конгресі та визвольному русі, делегати після тривалих дискусій ухвалили т. зв. Файзпурські тези [див.: Lakhanpal 1946, 144-149; The Thesis... 1938, 17-19]. Це фактично була програма діяльності лівих конгресистів на найближче майбутнє. У тезах КСП, до лав якої вступили комуністи, висунула головною метою своєї діяльності створення єдиного національного фронту усіх патріотичних сил Індії для боротьби за повну незалежність батьківщини. Для цього передбачалося перетворення Конгресу в орган такого фронту шляхом об'єднання навколо нього усіх радикальних антиколоніальних партій, організацій та угруповань країни. Для здійснення цього завдання конгрес-соціалісти вважали за необхідне приділити особливу увагу активній пропагандистській діяльності серед конгресистів і народних мас, а також зайнятися координацією зусиль антиколоніальних і лівих сил поза Конгресом.

Проголосивши політику створення єдиного національного фронту, керівництво КСП виходило з того, що Конгрес, де все ще домінували праві, за своїм складом начебто був переважно дрібнобуржуазною організацією, але знаходився під сильним впливом буржуазії, оскільки мав із нею дуже тісні зв'язки. Тому перед членами КСП висувалося завдання активізувати свою діяльність усередині конгресистської організації, маючи на меті вивести її з-під буржуазного впливу, й значно розширити соціальну базу ІНК за рахунок залучення до нього у величезній кількості робітників і селян. Це мало створити усі необхідні передумови для перетворення ІНК в орган єдиного національного фронту. Конгрес-соціалісти також усіляко мали домагатися значного зростання лівих сил у Конгресі, звільнення його з-під впливу правих лідерів, демократизації конгресистської організації та прийняття нею нової програми й статуту, які надали б широких прав низовим організаціям і рядовим членам. У програмі ІНК пропонувалося насамперед відобразити насущні інтереси народних мас, висунувши основним завданням місцевих організацій і рядових членів партії повсякденну роботу серед робітників і селян, створення їхніх масових організацій і надання всебічної допомоги трудящим у боротьбі за їхні права й інтереси, взявши активну участь у робітничому й селянському русі. Причому робітникам відводилася особлива роль, оскільки "робітничий клас в Індії, будучи організаційно слабким і політично недостатньо свідомим, все ж таки є потенційно найреволюційнішим класом" і "боротьба індійських народних мас за свободу не буде успішною, якщо робітничий клас не опиниться в її авангарді" [Lakhanpal 1946, 147]. Виходячи з цього, конгрес-соціалісти вважали, що неодмінними умовами перетворення ІНК в організацію єдиного національного фронту були колективне приєднання до нього масових організацій трудящих і встановлення єдності усіх лівих сил країни.

Першим кроком на шляху до досягнення такої єдності керівництво КСП вважало негайну розробку конституції власної партії (фактично програми й статуту). У ній [див.: Lakhanpal 1946, 150-155] воно висунуло своїм першочерговим завданням значне збільшення кількості членів партії та

згуртування усіх лівих сил країни на основі бойової антиімперіалістичної програми. Метою партії проголошувалося завоювання повної національної незалежності Індії та побудова у ній соціалістичного суспільства. Її членом міг стати будь-який конгресист, що не входив до релігійно-общинної чи якоїсь іншої організації, програма якої суперечила б цілям і завданням КСП. Передбачалося створення широкої мережі партійних організацій у кожній провінції Індії, а також у князівствах. Провінційні організації в своїй діяльності мали керуватися програмою КСП, але вони отримали право вносити до неї незначні зміни й доповнення з урахуванням специфіки місцевих умов. Членські внески сплачувалися в сумі 4 анна, з яких у фонди партії відраховувалося лише 25%. Визнавалося за необхідне проводити щорічні сесії (з'їзди), визначення місця й часу проведення яких доручалося виконавчому комітету КСП. Допускалося скликання й надзвичайної конференції за рішенням виконкому або за вимогою щонайменше трьох провінційних партійних організацій. Їхні рішення обов'язково мали виконувати усі низові організації та рядові члени партії. Не пізніше, ніж за місяць до початку щорічної сесії, генеральний секретар партії обов'язково мав ознайомити провінційні організації зі своєю щорічною доповіддю.

Виконавчий комітет, який обирався сесією, складався з генерального секретаря, 4-х секретарів і 12-ти членів (для кворуму необхідно було 8 його членів). Вважалося доцільним також обрання 5-ти кандидатів у його члени. Виконком мав досить широкі повноваження, вирішуючи практично всі питання життя й діяльності КСП. До того ж він вдавався до жорстких дисциплінарних заходів щодо провінційних організацій або окремих конгрес-соціалістів у разі, якщо вони серйозно порушували партійну дисципліну. Він же розроблював статут партії. Члени КСП поділялися на активних і звичайних. Активні – це ті, хто брав активну участь у партійному житті, а звичайні – визнавали програму й статут, але нічим особливим себе не проявляли, лише регулярно сплачуючи членські внески. Обидві ці категорії не були статичними, оскільки їхні списки регулярно переглядалися. Визначався й інститут кандидатів у члени партії, котрі, на відміну від її членів, не мали права голосу. Прийняття кандидатів здійснював виконавчий комітет низової партійної організації КСП.

Характерною особливістю конференції конгрес-соціалістів у Файзпурі була широка дискусія про кандидатуру президента Конгресу на 1938 рік. Вона була викликана категоричною відмовою Дж. Неру, якому давно вже набридли внутрішньопартійні чвари, втретє балотуватися на вищу конгресистську посаду. Виражаючи думку практично всіх лівих сил у Конгресі, невдоволених нерішучим курсом колишнього партійного керівництва, конгрес-соціалісти, які сподівалися забезпечити ефективне втілення в життя своєї політики, висунули кандидатуру С.Ч. Боса. При цьому вони висловили надію на проведення ним рішучої боротьби з колоніальним режимом і створення єдиного антиімперіалістичного фронту всіх патріотичних сил Індії. Повною несподіванкою для правих, різко настроєних проти С.Ч. Боса за його надзвичайно популярний памфлет "Докази "за" та "проти" прийняття посад", що вийшов із друку в серпні 1937 р., стала підтримка цього найрадикальнішого лідера лівих з боку М.К. Ганді, який сам висунув його кандидатуру на посаду президента, знову, як і у випадку з обранням Дж. Неру,

здивувавши всіх своєю винятковою парадоксальністю й непередбачуваністю. Можна лише висловити припущення, що Махатма мабуть враховував популярність С.Ч. Боса серед конгресистів і народу, а також вплив лівого крила ІНК, що безупинно зростає, якому він вирішив піти на поступку. В результаті голосування, проведене в січні 1938 р., перетворилося на пусту формальність, і новий президент без будь-якої боротьби був обраний практично одностайно. Отримавши цю радісну звістку, С.Ч. Бос, який у черговий раз знаходився в Австрії у зв'язку з загостренням хронічного захворювання, змушений був перервати лікування і, побувши трохи в Англії, повернувся в Індію для виконання своїх нелегких президентських обов'язків [Bose S.C. 1964, 331; Gordon 1974, 166].

Обрання С.Ч. Боса на вищу партійну посаду могло суттєво вплинути на співвідношення політичних сил в ІНК, значно посиливши вплив у ньому ліворадикальних елементів, що спиралися на робітничий і селянський рухи. Тому ліве крило, яке весь час перебувало в пошуках ефективних форм боротьби з колоніалізмом, із захопленням зустріло повідомлення про повернення С.Ч. Боса на батьківщину, сподіваючись на швидку зміну політичного курсу ІНК у бік відмови від куцого провінційного парламентаризму. Тепер, коли почалося поступове відродження масового руху [детально див.: Harijan 1938, 8 January; National Front 1938, 13 February; The Bombay Chronicle 1938, 9, 18, 19 February], від поведінки президента багато в чому залежала його доля, а ліві ще раз отримали нагоду реально впливати на рішення керівних органів ІНК, підтримувати народні виступи згори, домагатися створення єдиного національного фронту всіх антиімперіалістичних течій [про національний фронт детально див.: National Front 1938, 13 February], ефективно протидіяти правим і введенню "Федеральної схеми", активно впливати на діяльність провінційних конгресистських урядів, боротися не за окремі реформи, а за досягнення повної незалежності Індії.

С.Ч. Боса тоді відрізняла пристрасна непримиренність до колоніалізму, палкий патріотизм, різке невдоволення політикою партійних вождів, намагання усіма можливими засобами активізувати боротьбу за незалежність, а також бажання максимально використати в інтересах Індії майбутні воєнні ускладнення Англії в Європі. Так, в інтерв'ю кореспонденту лівої англійської газети "Дейлі Уоркер" С. Ч. Бос визначив найголовнішими цілями Конгресу повну політичну незалежність і соціалізм [The Daily Worker 1938, 24 January], але не конкретизуючи при цьому, що він вкладав у поняття соціалізм. Повернувшись на батьківщину на початку лютого 1938 р., якраз напередодні чергової сесії ІНК у Харіпурі, С.Ч. Бос був із захопленням зустрінутий величезними натовпами народу. Під час його публічних виступів на антибританських мітингах і демонстраціях збиралися тисячі людей, які з ентузіазмом підтримували заклики нового глави конгресистів до рішучих і сміливих дій у боротьбі за ідеали свободи, виявляли невдоволення політикою колишнього конгресистського керівництва, піддавали гострій критиці діяльність Валлабхбая Пателя, Ч. Раджагопалачарі, Б. П. Сітарамаяї та інших правих діячів, що схвалили "Провінційну автономію", й були не проти введення й "Федеральної схеми", якби колонізатори пішли б їм на поступки, засуджували політику конгресистських урядів загалом і діяльність окремих їхніх міністрів. Найбільшої уваги С.Ч. Бос приділяв критиці

"Федеральної схеми", яка увічнювала колоніальний статус Індії, категорично висловлюючись проти її схвалення конгресистами [див.: Speeches... V.1. 1957, 323-376].

Визначаючи лінію поведінки на посаді президента, С.Ч. Бос головним завданням своєї діяльності висунув активну боротьбу проти введення англійцями "Федеральної схеми", обіцяючи при цьому згідно з програмою конгресистської організації дотримуватися законних і мирних засобів, але не виключав можливості вдатися й до ненасильницького неспівробітництва, якщо в ньому виникне гостра потреба. Президент наголошував, що він буде намагатися розвинути в народі могутній рух опору "Федеральній схемі", який змусить британські правлячі кола відмовитися від ідеї насильницьким шляхом ввести в дію першу частину Закону про управління Індією, та усіяко спростовував досить поширену серед колонізаторів думку, що ІНК, який досить швидко змирився з введенням "Провінційної автономії", нібито без особливої боротьби погодиться й на введення "Федеральної схеми". Серед інших питань, що мали надзвичайне значення для конгресистського керівництва, С.Ч. Бос висунув проблему досягнення взаєморозуміння та єдності усіх релігійних общин, що населяли Індію, насамперед врегулювання індусько-мусульманських суперечностей, а також указав на необхідність глибокого аналізу міжнародного становища, сподіваючись використати його загострення для завоювання Індією політичної незалежності [Sitaramaya V.2. 1947, 73-74].

Перші ж кроки С. Ч. Боса на посаді президента ІНК викликали значне невдоволення й роздратування в середовищі поміркованих і правих лідерів, які досить швидко зрозуміли, що "приручити" нового лівого президента, як його попередника, не вдасться. За словами С.Ч. Боса, його активна діяльність стала головною причиною загострення ідейно-політичної боротьби в лавах конгресистів [Bose S.C. 1964, 331]. Вона невдовзі розгорнулася вже на 51-й сесії ІНК у Харіпурі (провінція Гуджарат), яка відбулася 19-21 лютого 1938 р. Прибічники президента, представлені п'ятьма ліворадикальними угрупованнями, яких підтримала значна кількість делегатів вищого партійного форуму, виступили з вимогою негайної кардинальної зміни політичного курсу ІНК, але зустріли сильну протидію з боку старої гвардії партії, переважно колишніх противників змін. Основними питаннями, навколо яких на сесії виникли гострі розбіжності, були такі: ставлення конгресистів до введення англійцями в дію "Федеральної схеми", політика ІНК щодо робітничого й селянського рухів, оцінка міжнародних подій, особливо майбутньої великої війни в Європі, конгресисти й народно-визвольні рухи в індійських князівствах, де проживала майже третина майбутніх громадян вільної Індії, оцінка політики семи конгресистських провінційних урядів, проблема перетворення ІНК в орган єдиного національного фронту усіх патріотичних сил країни [Sinha L.P. 1965, 443-444].

Погляди ліворадикальної частини делегатів сесії, що виступала проти будь-якого співробітництва з метрополією та за активізацію боротьби з нею для завоювання повної незалежності, знайшли своє відображення в традиційному зверненні президента партії до сесії, яке він виголосив 19 лютого 1938 р. [див.: Bose S.C. 1938; Netaji... 1948, 303-326]. Сама його назва "Індія для індійців"

символізувала велике бажання оратора бачити свою батьківщину вільною й незалежною від іноземного панування, в якій би формі воно не здійснювалося. Розпочавши свій виступ із всебічної характеристики й аналізу становища у Британській імперії, С.Ч. Бос зробив пророчий висновок, що її неминуче спіткає трагічна доля усіх великих імперій минулого, які існували за рахунок поневолення, пограбування, експлуатації та приниження національної гідності безлічі народів, що їх населяли, й розпалися внаслідок могутніх ударів внутрішніх або зовнішніх ворогів. Він звернув особливу увагу на нерозривний зв'язок між пануванням класу капіталістів у метрополії та хижацьким пограбуванням колоній, навів слова В.І. Леніна про поневолення й гноблення імперіалістичною Англією величезної кількості націй, підкреслив, що англійська аристократія та буржуазія процвітали виключно завдяки пограбуванню своїх колоній і залежних від Британії країн і територій, досягнення повної політичної незалежності якими мало завдати важкого удару по правлячим колам Англії, прискоривши встановлення в ній соціалістичного устрою. На думку С.Ч. Боса, соціалістичне суспільство в Англії неможливо було побудувати без ліквідації колоніальної системи імперіалізму, а тому Індія та інші британські колонії, що боролися за свою незалежність, одночасно боролися й за соціально-економічне визволення англійського народу. Причому він не виключав можливості утворення на місці величезної Британської імперії федерації вільних націй, але за неодмінної умови повного звільнення жителів британських островів від капіталістичної експлуатації та перетворення Англії в соціалістичну державу. Визначення цього поняття та конкретизації моделі соціалізму, якій надавав перевагу С.Ч. Бос, а також шляхів її реалізації на практиці, не давалося (як і в інших виступах та інтерв'ю С.Ч. Боса), але швидше всього малася на увазі радянська тоталітарна модель [детально про це див.: Choudhary N.N. 1965].

Далі глава партії проаналізував політику англійських правлячих кіл у найбільшій колонії світу, якою була Індія, різко її засудив і піддав гострій критиці, висвітлив визвольний рух народів Індостану, зауваживши, що їхнім найближчим союзником у боротьбі з іноземним пануванням була Радянська Росія (звичайно, йшлося про СРСР), "саме існування якої наповнює жахом серця представників правлячих класів у кожній імперіалістичній державі" [Netaji... 1948, 306]. При цьому увага присутніх зверталася на втрату колишньої могутності й впливу Англії, яка колись була "майстернею світу" та "володаркою морів", на значне зростання сил індійського національного визволення, на необхідність розв'язання проблеми релігійних меншин та активного опору конгресистів і народних мас введенню в дію "Федеральної схеми". С.Ч. Бос закликав керівників ІНК усіх рівнів і рядових членів партії повністю відмовитися від набридлої та марної політики реформізму й конституціоналізму, а натомість використовувати найменшу можливість для посиленої підготовки до всенародної кампанії масової громадянської непокори, єдиною метою якої мало бути завоювання Індією повної політичної незалежності й створення самостійної індійської держави.

На думку С.Ч. Боса, після вигнання англійців із Індії Конгрес обов'язково мав повністю взяти владу в свої руки й відразу ж розпочати національну реконструкцію, яка означала глибокі політичні, соціально-економічні та культурні

реформи й перетворення, що створювали б умови для побудови в Індії соціалістичного суспільства. Індійський національний уряд, утворений конгресистами, мав насамперед ліквідувати бідність, злидні, нетрі, голод, хвороби та зайнятися організацією виробництва й розподілу на основі соціалістичних принципів, встановивши економічну й соціальну рівність. Потім висувалося завдання провести радикальну земельну реформу, ліквідувавши введені англієцями грабіжницькі земельно-податкові системи, поміщицьке землеволодіння, усі види заборгованості селян поміщикам і лихварям, надати селянам і сільськогосподарським робітникам необхідні кредити для ведення господарства, сприяти розвитку кооперативного руху на селі, а також провести індустріалізацію Індії. Для розробки плану її економічного розвитку, що передбачав створення й розширення державного сектору та встановлення контролю держави над економічним життям країни, пропонувалося створити спеціальний комітет із планування, який мав визначити головні напрями й форми індустріалізації, маючи на меті соціалізацію промисловості та сільського господарства. Президент вважав, що комітет із планування міг би розпочати свою діяльність ще до завоювання незалежності, тісно співробітничавши з конгресистськими урядами провінцій.

Звернення глави ІНК містило й програму діяльності конгресистів на 1938 рік. Він закликав членів партії повністю присвятити себе активній боротьбі проти введення в дію колонізаторами "Федеральної схеми", проводити постійну агітаційно-пропагандистську роботу серед широких верств народних мас, брати активну участь у русі трудящих, встановити тісне співробітництво з організаціями робітників і селян, домагаючись їхнього приєднання до Конгресу, налагодити близькі стосунки з усіма антиколоніальними силами в країні, ставлячи завдання перетворити ІНК у реально діючий орган єдиного національного фронту, активно підтримувати народно-визвольні рухи в князівствах, боротися за звільнення усіх політичних в'язнів, до якої б ідейної течії вони не належали, налагоджувати контакти й встановлювати зв'язки з найближчими сусідами Індії, які теж потерпали від колоніальної залежності, для спільної боротьби проти західних держав за національне визволення. На противагу тим, хто хотів перетворити Конгрес у суто парламентську партію, С.Ч. Бос заявив: "Прийняття конгресистами міністерських посад у провінціях було експериментальним кроком, і буде великою помилкою вважати, що наша майбутня політика має бути обмежена рамками жорсткого конституціоналізму" [Netaji... 1948, 310]. Натомість перед конгресистами висувалося завдання не захоплюватися парламентською діяльністю у легіслатурах, а продовжувати боротися за повну національну незалежність, розуміючи під нею ліквідацію колоніального режиму в країні, звільнення її від усіх форм залежності від Англії, укладання з колишньою метрополією рівноправної угоди про міждержавні стосунки, проведення Індією самостійної внутрішньої та зовнішньої політики. Повністю погодившись із програмою й тактичним курсом КСП, президент радив усім лівим угрупованням у лавах ІНК подолати гострі внутрішні розбіжності та об'єднатися в єдину партію, яка була б соціалістичною за своїм характером. При цьому він заявив: "Хоча соціалізм не є для нас безпосередньою метою, тим не менш, пропагуючи його

зараз, ми будемо готувати країну до соціалістичних перетворень після завоювання політичної незалежності" [Netaji... 1948, 322].

Висунута С.Ч. Босом програма побудови незалежної індійської держави, що проголошувала бажаність перетворень соціалістичного характеру у вільній Індії, незважаючи на декларативність багатьох її положень і симпатії автора радянській тоталітарній моделі соціалізму, не викликала особливих заперечень і зауважень у делегатів сесії, оскільки соціалістичні ідеї в різній інтерпретації, від фабіанства до марксизму, напередодні Другої світової війни, як уже зазначалося, користувалися досить значною популярністю серед конгресистів, головним чином завдяки пропаганді їх Дж. Неру, КСП і комуністами [детально див.: Malaviya 1966; Pradhan B. 1974; Sadig 1961; Singh G. N. 1985; Singh V. 1977]. Однак гостра боротьба розгорнулася під час обговорення питання про ставлення партії до введення в дію "Федеральної схеми", до масового руху селян та їхнім організаціям, до боротьби населення індійських князівств за демократичні перетворення й незалежність, а також до міжнародних подій, які мали значний вплив на колоніальну політику Англії.

Найбільші протиріччя виникли тоді, коли делегати визначали своє ставлення до введення в дію колонізаторами "Федеральної схеми". Праві, очолювані Валлабхбаєм Пателем і Ч. Раджагопалачарією, схилилися до думки про можливість укладання компромісу з колоніальною адміністрацією, якщо він буде вигідним і почесним для Конгресу, тобто власті підуть на якісь суттєві поступки силам національного визволення. Намагаючись завоювати прихильність аудиторії, вони в своїх критичних виступах вдалися до давно випробуваного засобу, весь час посилаючись на М.К. Ганді, його вчення та авторитет. Сам Махатма не брав активної участі в дебатах і не втручався в те, що відбувалося на сесії, але окремі його репліки свідчили про симпатії некоронованого короля ІНК до поміркованих і правих лідерів. Ліве крило, що згуртувалося навколо президента, категорично заперечувало "Федеральну схему" в цілому, без будь-яких зауважень і додатків до неї, і наполягало негайно розпочати підготовку партії та населення країни до рішучої боротьби проти введення федерації в дію, не висуваючи колонізаторам ніяких попередніх умов, а тим паче не йти з ними ні на які компроміси. Оратори, які відстоювали подібну точку зору, наполягали, що тільки активний опір народних мас не дасть колонізаторам змогу ввести в дію "Федеральну схему", й змусить їх надати Індії самоврядування. Великі надії вони також покладали на те, що Англія неодмінно буде втягнута в нову світову війну, в неминучості якої вже мало хто сумнівався, і якщо й не зазнає у ній поразки, то вийде з неї дуже послабленою, з чого зможуть вдало скористатися індійські патріоти, завоювавши повну незалежність [Sinha L.P. 1965, 443-444]. Переважна більшість делегатів, настроєних проти введення федерації, підтримала лівих. У резолюції, ухваленій сесією, вказувалося на необхідність організації членами Конгресу активного опору введенню в дію "Федеральної схеми", а також негайного розгортання масової антибританської кампанії по всій Індії, якщо колонізатори все-таки введуть федерацію [див.: India's... V.1. 1962, 565-566].

Суттєві розбіжності між правими та лівими виникли й під час обговорення питання про участь конгресистів у робітничому й селянському русі, а також у

діяльності організацій трудящих. Skorиставшись підтримкою М.К. Ганді, який засудив дії окремих селянських організацій, що начебто висунули своєю метою захоплення ІНК, праві підготували спеціальну резолюцію з селянського питання. Вона визнавала за селянами право організовуватися в спілки, але забороняла конгресистам брати будь-яку участь у селянському русі, а також у діяльності кісан сабх, оскільки ті буцімто проводили політику, ворожу ІНК і повністю несумісну з його принципами. У ній же провінційні комітети партії зобов'язувалися вдаватися до жорстких дисциплінарних заходів щодо тих членів ІНК, хто брав участь у селянському русі й діяльності кісан сабх, порушуючи заборону вищого форуму конгресистів. Ліве крило різко виступило проти неї, знову висунувши свою пропозицію про колективний вступ селян і робітників до Конгресу з метою перетворення його в організацію єдиного національного фронту та надання підтримки кісан сабхам і профспілкам. Тривала й напружена дискусія завершилася ухваленням компромісної резолюції, в якій за селянами визнавалося право організовувати кісан сабхи, а конгресистам дозволялося брати участь у їхній роботі, але за умови, що селянські спілки не будуть займатися діяльністю, ворожою ІНК, або несумісною з його програмою та політикою. Остаточне вирішення питання про колективне приєднання організацій трудящих до Конгресу знову відкладалося на невизначений термін [див.: *India's...* V.1. 1962, 576-577; *Speeches...* V.1. 1957, 399-400].

Суперечності на сесії виявилися й під час обговорення питання про ставлення конгресистів до народно-визвольних і демократичних рухів у князівствах, спрямованих проти індійської феодальної реакції та британських колонізаторів. Якраз тоді населення більшості з 562 феодальних князівств, підтримане створеними в деяких із них організаціями ІНК, розгорнуло боротьбу за ліквідацію феодальних середньовічних порядків і введення демократичних свобод [детально див.: *History...* 1968; Moore 1974, 308-309; Nanda R.L. 1968; *National Front* 1938, 6 March; *The Bombay Chronicle* 1938, 18, 19 February]. Ліві висловлювалися за активну участь конгресистів у демократичному русі в князівствах, створення в них комітетів ІНК і встановлення тісних зв'язків між боротьбою населення Індії за незалежність і боротьбою народів князівств за демократичні свободи й політичні права, маючи на меті повністю ліквідувати князівства, позбавивши їхніх правителів влади та усіх привілеїв. Замість влади князів пропонувалося створити уряди, обрані на основі загального виборчого права, які мали нести відповідальність лише перед місцевими легіслатурами. Праві, навпаки, виступали проти надання Конгресом будь-якої допомоги й підтримки демократичним силам князівств у їхній боротьбі за прогресивні реформи, вважаючи це грубим втручанням у внутрішні справи князівств. Вони визнавали за ними право боротися лише проти англійського панування в Індії, наполягаючи значно обмежити діяльність конгресистів у князівствах аж до ліквідації в них комітетів ІНК і заборонити створення нових. Влада князів мала зберігатися в недоторканості, хоча висловлювалося наївне сподівання, що вони відгукнуться на заклики конгресистського керівництва й самі проведуть демократичні перетворення. Зрештою сесія ухвалила компромісну поправку представника правих Б.П. Сітарамайї до резолюції лівого крила, яка допускала

існування в князівствах комітетів ІНК і дозволяла конгресистам вести там свою роботу, але під контролем Робочого комітету. Членам ІНК також заборонялося вдаватися до прямих дій у князівствах і займатися там будь-якою парламентською діяльністю, виступаючи від імені партії, але вони могли робити це як приватні особи [Moore 1974, 308].

Сесія в Харіпурі свідчила про подальше зміцнення позицій лівого крила в ІНК, створивши на цей раз реальні передумови для завоювання ним вирішального впливу в партії та перетворення її в орган єдиного національного фронту. В це вірила більшість лівих [детально див.: The Congress Socialist 1938, 5 March], передусім сам С.Ч. Бос, який відразу ж після закінчення роботи Харіпурської сесії вирушив у тривале агітаційно-пропагандистське турне по Індії. Як колись М.К. Ганді, він відвідував одну провінцію за іншою, скрізь збираючи багатотисячні аудиторії людей. Виступаючи перед ними з полум'яними промовами, президент Конгресу закликав народні маси готуватися до тривалої та впертої боротьби за незалежність, висловлювався на користь рішучих дій у протиборстві з властями, багато часу приділяв викладенню своїх соціально-економічних і політичних поглядів, всебічному аналізу ухвалених у Харіпурі рішень, висвітленню програми ІНК та основних напрямів його майбутньої політики. С.Ч. Боса з захопленням зустрічали величезні натовпи людей, в атмосфері небаченого ентузіазму проводилися публічні мітинги й демонстрації, а антиколоніальні висловлювання супроводжувалися схвальними вигуками. Найбільшу підтримку індійських патріотів викликала заява конгресистського президента на багатотисячному мітингу в Калькутті про те, що вже настав час пред'явити Великій Британії єдині вимоги усіх жителів Індостану, проти яких вона виявиться безсилою. Після цього фанатики з Мусульманської ліги, стурбовані зростанням популярності С.Ч. Боса, організували проти нього в Чіттагонзі збройну провокацію, внаслідок якої глава ІНК і кілька його супутників отримали, однак, лише легкі травми [Netaji... 1948, 221].

Зростання впливу лівого крила, пропагандистська кампанія С.Ч. Боса, особливо його заклики до рішучих дій у боротьбі за незалежність, хоча й не виходячи за межі гандистських принципів ненасильства, призвели весною та влітку 1938 р. до чергового загострення внутрішньопартійної боротьби в ІНК. Причому, слід звернути увагу на те, що серед конгресистського керівництва відбувалася глибока підспудна боротьба, яка практично не проявлялася у вигляді відкритих активних виступів, майже непомітна для партійних низів і широкої громадськості, швидше на апаратному рівні, але вона мала велике значення й наслідки як для майбутньої долі Конгресу, так і для долі його лівого крила. Вона значно посилилася після повернення С.Ч. Боса з поїздки по країні, коли він, підтриманий багатьма відомими конгресистами й рядовими членами партії, здійснив кілька серйозних спроб рішуче змінити політичний курс ІНК у центрі й на місцях, але зіткнувся з впертою протидією консервативних сил, що чекали від колонізаторів суттєвих поступок із питання введення федерації. Праві усіяко обмежували діяльність лівого крила, перешкоджали перетворенню ІНК в орган єдиного національного фронту, протиставляючи конгресистів членам робітничих і селянських організацій, стримували розвиток масового народного руху в Індії та

демократичного руху в князівствах, протидіяли спробам С.Ч. Боса кардинально змінити характер діяльності конгресистських урядів, не підтримували президента в його боротьбі за звільнення всіх політичних в'язнів (розв'язанню цього питання С. Ч. Бос влітку 1938 р. приділив левову частку свого часу) [детально див.: Netaji... 1948, 221-222].

Внутрішньопартійна боротьба в конгресистській організації досягла своєї кульмінації і стала відома широкому загалу в кінці червня – на початку липня 1938 р., коли помірковані й праві діячі, намагаючись перетворити ІНК у партію парламентських дій, стали вимагати укладання з британськими правлячими колами компромісної угоди на основі "Федеральної схеми". Вони навіть висунули пропозицію провести в Лондоні таємні переговори з англійцями стосовно введення федерації, оскільки в цей час віце-король Індії лорд Лінлітгоу та деякі інші англійські високі посадовці, які намагалися розв'язати політичну кризу в Індії якомога швидше, виступили ініціаторами укладання закулісної угоди з конгресистським керівництвом [див.: India's... V.1. 1962, 577-580; Speeches... V.1. 1957, 400-402]. Усі спроби С.Ч. Боса перешкодити втіленню в життя угодовських планів правих, не роблячи їх надбанням широкої громадськості, закінчилися повною невдачею. Тоді 8 липня 1938 р. він виступив зі спеціальним зверненням до народів Індії, в якому категорично протестував проти намагань правих ввести федерацію, і навіть погрожував негайно залишити посаду президента ІНК, щоб повністю присвятити себе боротьбі проти введення англійцями в дію "Федеральної схеми" [див.: The Bombay Chronicle 1938, 9, 10 July]. Назрив скандал, якого ще не знала історія Конгресу від часу його заснування. Тому прихильники укладання чергового компромісу з колонізаторами змушені були відмовитися від своїх планів, а С. Ч. Бос та його оточення отримали дещо більшу свободу дій.

У боротьбі за зміну політичного курсу ІНК С.Ч. Бос великого значення надавав досягненню єдності усіх лівих угруповань у партії, чудово розуміючи, що їхні розбіжності та роздрібненість можуть призвести до перегрупування внутрішньопартійних сил на користь поміркованих і правих. Незважаючи на величезну зайнятість і значне погіршення стану здоров'я восени 1938 р., президент багато уваги приділяв послабленню протиріч, що існували серед ліворадикальних угруповань, і встановленню співробітництва між ними з метою розробки плану спільних дій для завоювання незалежності. Він неодноразово рекомендував керівництву КСП сформувати лівий блок, об'єднавши навколо своєї партії на основі спільної платформи всі ліві сили в ІНК. Завдяки зусиллям С.Ч. Боса, а також підтримці його з боку деяких лідерів КСП, і з боку Дж. Неру, який восени 1938 р. повернувся з тривалої поїздки країнами Європи [про нього детально див.: The Bombay Chronicle 1938, 8 August], представникам лівих угруповань вдалося досягти принципової домовленості про необхідність проведення першої конференції ліворадикальних конгресистів для вирішення питання про їхню єдність і розробки плану спільних дій для завоювання незалежності Індії. Проте остаточно ліквідувати суперечності всередині лівого крила ІНК С.Ч. Босу, як і до нього Дж. Неру, не вдалося. Вони залишалися в стосунках між конгрес-соціалістами й комуністами, які входили тоді до складу

КСП, а відповідно й до складу Конгресу, а також існували розбіжності між різними фракціями КСП. Невдовзі досить сильна напруга виникла і в стосунках С.Ч. Боса з Дж. Неру, що згодом породило між ними приховану неприязнь. До цього слід додати, що М. Н. Рой та очолювана ним Ліга радикальних конгресистів досить часто займали свою особливу позицію з багатьох питань [детально див.: Chattopadhyaya 1973; Lakhanpal 1946, 66-68; The Congress Socialist 1938, 21 August].

Найбільші ж розбіжності з програмно-тактичних питань існували між КСП і КПІ, які виникли ще під час обговорення умов об'єднання двох партій. Вперше вони відкрито проявилися на четвертій щорічній конференції КСП, що відбулася в Лахорі 12 квітня 1938 р. Під час обговорення її делегатами складу нового виконавчого комітету КСП між лідерами конгрес-соціалістів і комуністів виник конфлікт, який започаткував тривалий період взаємних звинувачень і недовіри, що зрештою призвело до виключення КПІ зі складу КСП у 1940 р. Його причиною стала пропозиція генерального секретаря КСП Дж. Нараяна [про нього детально див.: Vajwa 1987] надати комуністам третину місць у новому виконкомі. Комуністи відхилили його список і запропонували свій, в якому вони становили більшість. Розгорілися напружені дебати, під час яких комуністів підтримали ліві конгрес-соціалісти. Виникла реальна загроза, що комуністи здобудуть вирішального впливу в КСП, отримавши більшість у виконкомі. Тоді Дж. Нараян заявив, що він і його прихильники негайно залишать КСП, якщо буде ухвалений список комуністів. Небезпека розколу партії та втрати її лідера справила на присутніх сильне враження, і конференція незначною більшістю голосів ухвалила список Дж. Нараяна [Lakhanpal 1946, 66-68; Majumdar R.C. V.3. 1963, 686]. Однак на цьому боротьба угруповань в КСП не припинилася, ставши однією з головних перешкод на шляху до перетворення ІНК в орган єдиного національного фронту.

Особливої уваги заслуговують також наполегливі спроби С.Ч. Боса змінити характер діяльності провінційних конгресистських урядів, що проводили політику, яка далеко не завжди відповідала національним інтересам. Деякі з них взагалі стали співробітничати з місцевими властями, порушивши передвиборні зобов'язання ІНК активно боротися з ними, що викликало невдоволення багатьох конгресистів і патріотично настроєної частини індійської громадськості. Президент вимагав від провінційних кабінетів міністрів постійного захисту національних інтересів і задоволення найголовніших вимог робітників і селян. Він неодноразово зустрічався з прем'єр-міністрами конгресистських урядів, окремими міністрами, проводив з ними тривалі бесіди, наради й конференції, під час яких вносив пропозиції про необхідність тісної координації діяльності усіх кабінетів міністрів, створених на місцях конгресистами, та проведення ними єдиної узгодженої політики, яка відповідала б інтересам широких верств народних мас, активно допомагав врегулюванню частих конфліктних ситуацій з провінційною владою в Ассамі, Сполучених провінціях і Центральних провінціях, вимагав від Робочого комітету й ВІККу приділяти значно більше уваги діяльності конгресистських кабінетів міністрів і надавати їм усю необхідну допомогу [детально див.: Gordon 1974, 284-285; Netaji... 1948, 224; Sitaramayya V.2. 1947, 92-97].

Надзвичайного значення С.Ч. Бос надавав індустріалізації Індії та плануванню її економічного розвитку [детально див.: Majumdar S.K. 1966, 293-295]. Він розробив програму національного планування, що передбачала індустріалізацію країни, ознайомив з нею спочатку прем'єр-міністрів провінційних конгресистських урядів, а потім, отримавши згоду Робочого комітету ІНК, провів у Делі 2-3 жовтня 1938 р. конференцію міністрів промисловості у конгресистських кабінетах, яка ухвалила рішення створити Національний комітет із планування, до складу якого мало входити 27 підкомітетів. Визначення персонального складу комітету й призначення його голови конференція доручила С.Ч. Босу [Netaji... 1948, 223; Sitaramayya V.2. 1947, 97]. В результаті головою комітету став Дж. Неру, а до його складу, за словами Дж. Неру, увійшли "тверезо мислячі представники великого капіталу", "соціалісти та особи, близькі до комунізму" [Неру 1955а, 429]. Вони відразу ж зайнялися розробкою плану економічного розвитку Індії. Як свідчив С.Ч. Бос, праві лідери ІНК сприйняли рішення про створення Національного комітету з планування із великим невдоволенням, розцінивши його діяльність як "загрозу цілям і завданням Всеіндійської асоціації сільських ремесел, створеною Махатмою Ганді. Дехто навіть заявляв, що комітет підрве те, чому все своє життя присвятив Махатма" [Netaji... 1948, 224]. Сам же М.К. Ганді підтримав їх у цьому відношенні [див.: A Bunch... 1958, 378-379].

Незважаючи на протидію правих лідерів ІНК та окремих консервативно настроєних членів комітету, він під керівництвом Дж. Неру в 1938–1940 рр. розробив детальний план економічного розвитку Індії, що передбачав створення національного уряду, який мав здійснити такі прогресивні соціально-економічні перетворення: встановити державну власність на провідні галузі промисловості, провести індустріалізацію країни, націоналізувати землю, ліквідувати велике поміщицьке землеволодіння, розвивати кооперацію на селі, докорінно поліпшити життя простих людей, ліквідувати неписьменність, злидні та інші згубні наслідки панування англійських колонізаторів на Індостанському півострові. Цей план, на думку Дж. Неру, "неминуче мав привести нас до створення деяких основ соціалістичного ладу" [Неру 1955а, 434].

Невдоволення та активний опір правих конгресистів викликали й інші дії С.Ч. Боса, зокрема, розв'язана ним восени 1938 р. масова кампанія на підтримку демократичних рухів у князівствах, завдяки якій ІНК надав суттєву допомогу народам Траванкуру, Майсуру, Хайдарабаду та Раджкоту, які активізували боротьбу за демократичні реформи [детально див.: Moore 1974, 308-309; The Bombay Chronicle 1938, 30 November; 1939, 10, 11 February], а також активна пропагандистська діяльність керівника ІНК щодо чіткого визначення ставлення партії та очолюваного нею індійського національно-визвольного руху до майбутньої світової війни, яка викликала чергове загострення внутрішньопартійних суперечностей. С.Ч. Бос і значна кількість лівих конгресистів, що підтримала його, категорично виступили проти будь-якої участі Індії у війні між європейськими державами, вважаючи за необхідне скористатися з можливих воєнних невдач Англії для завоювання політичної незалежності. Помірковані й праві конгресисти також висловлювалися проти втягнення народів

Індостану у воєнні дії на боці метрополії, посилаючись на гандистську ненасильницьку доктрину ІНК, але, боячись втратити міністерські посади, під різними приводами відмовлялися ухвалити рішення про розгортання в країні масового антивоєнного руху в разі, якщо Індія стане воюючою державою. За вимогою лівих, питання про ставлення конгресистів до війни спеціально обговорювалося на засіданні Робочого комітету ІНК 24-26 вересня 1938 р. у Делі. Думки членів вищого виконавчого органу ІНК розділилися, і він довго ніяк не міг ухвалити узгоджену постанову. Лише заява М.К. Ганді про те, що він відмовляється очолити масовий рух і навіть виступає проти його розгортання, зумовила перемогу правого крила [детально див.: Bose S. C. 1964, 336; Majumdar R.C. V.3. 1963, 580; Sitaramayya V.2. 1947, 101].

Зазнавши поразки на засіданні Робочого комітету, С.Ч. Бос здійснив ще одну пропагандистську поїздку по Індії, під час якої закликав населення країни посилено готуватися до майбутньої боротьби за незалежність, визначивши її початком розгортання широкомасштабних воєнних операцій у Європі за участю Англії [див.: Bose S.C. 1964, 332]. Знову його захоплено зустрічали величезні натовпи людей, демонструючи свою підтримку рішучості й сміливості лівого президента. Побачивши бажання народних мас боротися за звільнення країни від іноземних поневолювачів, С.Ч. Бос у кінці 1938 р. виступив із "Планом дій", який привернув пильну увагу не лише індійської, а й світової громадськості. Він передбачав пред'явлення індійськими патріотами ультиматуму англійському уряду про надання Індії повної політичної незалежності без будь-яких застережень у шестимісячний термін. У разі, якщо англійці відмовляться повністю задовольнити його, С.Ч. Бос пропонував негайно розпочати по всій країні масову кампанію громадянської непокори для завоювання незалежності. Проголошуючи "План дій", глава ІНК заявив: "Ми хочемо "пурна сварадж" (повної незалежності) якомога швидше, і для того, щоб домогтися його, нам самим треба виявити ініціативу" [Новейшая... 1959, 363].

"План дій", на відміну від багатьох інших ініціатив С.Ч. Боса, отримав повну підтримку усіх лівих угруповань конгресистів, а також більшості учасників антибританського руху; деякі з них, схвалюючи його взагалі, висували до нього лише незначні доповнення. Навпаки, помірковані й праві лідери ІНК, що, як і раніше, відстоювали політику вичікування, піддали "План дій" різкій критиці, виступивши проти пред'явлення Лондону ультиматуму, оскільки вважали його занадто передчасним. Їхнє невдоволення й роздратування "екстремістською" політикою президента партії у кінці 1938 р. досягло своєї кульмінації, знайшовши підтримку в лідерів Хінду Махасабхи [детально див.: The Bombay Chronicle 1938, 31 December]. Тому, коли ліве крило, сподіваючись ухвали "Плану дій" на черговій сесії ІНК, висунуло кандидатуру С.Ч. Боса ще на один річний президентський термін, то зустріло активну протидію правих і М.К. Ганді, який раніше рекомендував його на вищу партійну посаду. Причому Махатма виступив проти переобрання С.Ч. Боса лише після появи "Плану дій", оскільки в вересні 1938 р. йому було добре відомо, що той збирається вдруге висувати свою кандидатуру на посаду президента, і тоді з боку М.К. Ганді ніяких заперечень не було. Що ж до самого С.Ч. Боса, то, ставши президентом ІНК у 1939 р., він мав

намір домогтися ухвали партією "Плану дій" і здійснити все те, що йому не вдалося втілити в життя у 1938 р. через опір правих, часті хвороби й недостатню підтримку з боку лівого крила. Обрання президента, висунутого правим крилом, яке виступало проти розгортання масової боротьби за незалежність, а всі надії покладало лише на парламентську діяльність у куцях колоніальних легіслатурах, С.Ч. Бос вважав трагедією для Конгресу, справи національного визволення та висунутого ним "Плану дій". Тому дискусія про особистість президента, що розгорнулася серед конгресистів наприкінці 1938 – на початку 1939 р., набула для ІНК принципового значення й проходила за умов небачених суперечностей. Дещо схоже в багаторічній історії ІНК спостерігалось лише одного разу, у 1907 р., напередодні сесії в Сураті, коли відбулися надзвичайно бурхливі зіткнення з питання про кандидатуру президента партії між прибічниками Б.Г. Тілака й Р.Б. Гхоша, що призвели тоді до розколу конгресистської організації та виходу з неї крайніх [детально див.: Sinha L.P. 1965, 447; Sitaramayya V.2. 1947, 104].

Намагаючись послабити протиріччя, М.К. Ганді висунув кандидатуру центриста А.К. Азада, яка могла б певною мірою влаштувати як правих, так і лівих. До того ж він користувався значним впливом серед мусульманських політиків, що за умов загострення індусько-мусульманських відносин набувало особливого значення. Спочатку А.К. Азад з явною неохотою погодився, і його кандидатура в середині січня 1939 р. була затверджена на засіданні Робочого комітету в Бардолі, але через кілька днів передумав і відмовився під тим приводом, що йому здається неетичним суперничати зі своїм земляком, ставлячи того в незручне становище (А.К. Азад, як і С.Ч. Бос, був вихідцем із Бенгалу). У пошуках виходу із глухого кута, в якому опинилося конгресистське керівництво, М. К. Ганді провів кілька неофіційних нарад із найвпливовішими тоді лідерами ІНК. У них взяли участь А.К. Азад, Дж. Неру, Р. Прасад, Валлабххай Патель і Бх. Десаї. Але Махатмі так і не вдалося переконати А.К. Азада балотуватися на вищу партійну посаду. Тоді він запропонував кандидатуру правого лідера з Андхри Б.П. Сітарамайї, висловившись при цьому проти переобрання С.Ч. Боса, і був підтриманий учасниками нарад. Оскільки Б.П. Сітарамайя теж відмовився суперничати з С.Ч. Босом, то праві члени Робочого комітету виступили з заявою, в якій вимагали, щоб С.Ч. Бос наслідував приклад А.К. Азада. Вони доводили, що згідно з давньою традицією, президент не мав права визначати політику партії, чим завжди займався Робочий комітет, а він був лише символом єдності Конгресу з народом [Sinha L.P. 1965, 447].

У відповідь С.Ч. Бос виступив зі своєю заявою, в якій від імені усього лівого крила наголошував: "Спроба висунення на посаду президента ІНК кандидата від правих сил не є за ситуації, що склалася, такою вже й невинною. Усім відомо, що з'явилася перспектива укладання компромісної угоди протягом цього року між правим крилом Конгресу та англійським урядом. Тому праве крило й не хоче обрання лівого президента, який може стати каменем спотикання на шляху до компромісу... За обставин, що склалися, виникає нагальна необхідність обрання президентом тільки такого конгресиста, який був би антифедералістом аж до кісток" [Netaji... 1948, 84]. Далі С.Ч. Бос рішуче виступив проти спроби правих представляти президента ІНК тільки в ролі

"весільного генерала" й висловив готовність не домагатися свого переобрання, але лише за умови, якщо на президентську посаду буде висунута кандидатура, яка б представляла ліві сили. Замість себе він, зокрема, запропонував кандидатуру одного з провідних лідерів КСП А.Н. Дева [Sinha L.P. 1965, 448]. Однак на цю пропозицію майже ніхто не звернув уваги, й С.Ч. Бос не став відмовлятися від участі у виборах на другий термін. Так уперше в історії Конгресу на посаду його президента було висунуто відразу дві кандидатури.

§ 5.3. Загострення ідейно-політичної боротьби серед конгресистів напередодні Другої світової війни (1939 р.)

Підготовка до виборів і самі вибори, що відбулися 29 січня 1939 р., проходили в гострій боротьбі. Усі спроби представників правого крила залучити більшість конгресистів на свій бік не мали успіху. Переміг С.Ч. Бос, набравши 1580 голосів, а його супротивник Б.П. Сітарамайя, хоча й підтриманий М.К. Ганді (до цього висуванці Махатми практично завжди перемагали), – 1375 [детально див.: Gordon 1974, 268; Majumdar S.K. 1966, 295-297; Netaji... 1948, 80-85]. За С.Ч. Боса голосувала більшість представників Бенгалу, Сполучених провінцій, Панджабу, Керали й Карнатаку, а за Б.П. Сітарамайю – Гуджарату, Орісси, Андхри та Біхару. Голоси делегатів Мадрасу й Бомбею розділилися приблизно порівну [Gordon 1974, 270]. У спеціальній заяві М.К. Ганді проаналізував результати виборів конгресистського президента, й розцінив їх як власну поразку [Majumdar S.K. 1966, 297]. Проте до складу нового Робочого комітету ІНК крім самого С.Ч. Боса, його брата Сарата [про нього див.: Gordon 1990] та Дж. Неру ввійшли 12 представників правого крила. Скориставшись заявою М.К. Ганді, вони відмовилися співробітничати з С.Ч. Босом і 22 лютого 1939 р. подали у відставку. Своє рішення праві мотивували необхідністю проведення Конгресом чіткої політики, яка не була б результатом компромісу між угрупованнями з протилежними поглядами, й рекомендували С. Ч. Босу створити однорідний за складом виконавчий комітет. У відставку подав і Дж. Неру, який заявив, що він усіяко намагався досягти компромісу між правими й лівими, але нічого не добився [Majumdar S.K. 1966, 298; National Front 1939, 5 February, 19 March; Sinha L.P. 1965, 448].

Становище в партії ускладнювалося ще й черговим загостренням хвороби її президента, а також відсутністю єдності в таборі лівого крила. Річ у тім, що підтримуючи С.Ч. Боса в його боротьбі з правими лідерами, кожне ліворадикальне угруповання водночас намагалося забезпечити в рамках ІНК і свої власні політичні інтереси, сподіваючись передусім отримати якомога більше представництво в його керівних органах [детально див.: National Front 1939, 5 February]. Так, Ліга радикальних конгресистів, очолювана М.Н. Роєм, вимагала створити однорідний за складом Робочий комітет, включивши до нього лише представників лівих сил. Тому колективну відставку правих діячів члени Ліги вважали чудовою нагодою для лівих оволодіти Робочим комітетом і значно зміцнити свої позиції в конгресистській організації. Особисто М.Н. Рой претендував на високу посаду одного з генеральних секретарів Конгресу, в

обов'язки якого входило керівництво роботою апарату ВІККу, а також підготовка звітів про роботу сесії та звітів про фінансову діяльність партії, які вона ухвалювала [Gordon 1974, 270-271].

Керівництво КПІ, яке в цей час називало себе Національним фронтом, теж претендувало на входження до вищих керівних органів ІНК. Комуністи засудили відмову правих співробітничати з С.Ч. Босом, визначивши їхній вихід зі складу Робочого комітету як чергову спробу ізоляції ними ліворадикального крила. Вони виступили за створення змішаного Робочого комітету, в якому представництво правих і лівих визначалося б їхнім співвідношенням у лавах конгресистської організації. На відміну від М.Н. Роя, який вважав, що обрання С.Ч. Боса президентом ІНК означало поразку М.К. Ганді та його політичної програми, комуністи розцінили успіх кандидата від лівих не як крах гандистської ідеології, а лише як бажання конгресистів активізувати боротьбу за повну незалежність Індії, оскільки більшість членів ІНК ще залишалася правовірними гандистами [National Front 1939, 5 February, 19 March]. Особливу позицію зайняли лідери КСП. Підтримавши С.Ч. Боса, Дж. Нараян і А.Н. Дев, однак, висловилися проти створення лівого Робочого комітету, вбачаючи в цьому загрозу розколу ІНК. Виступивши прихильниками збереження його єдності шляхом негайного врегулювання розбіжностей між правими й лівими, конгрес-соціалісти запропонували створити об'єднаний Робочий комітет із правих і лівих, але з незначною перевагою представників лівого крила [Gordon 1974, 271].

Оскільки в лавах лівих все-таки переважали настрої на користь створення лівого Робочого комітету, не боячись навіть розколу конгресистської організації, то позиція КСП розцінювалася рештою ліворадикальних угруповань як серйозна перешкода на шляху до встановлення єдності усіх лівих сил. Тому, як зазначав Л.А. Гордон, конгрес-соціалісти змушені були роздвоюватися між національною єдністю та лівою єдністю [Gordon 1974, 271]. Що ж до самого С.Ч. Боса, то він, відчуваючи величезний тиск із боку свого найближчого оточення, особливо С.С. Кавішара (він вимагав розколу Конгресу й створення альтернативного лівого керівництва партії), не форсував події, розуміючи, що колонізатори заборонять ІНК, якщо в ньому стануть домінувати С.Ч. Бос і його прихильники [див.: Gordon 1974, 271]. Великі надії він покладав на чергову сесію партії в Тріпурі (провінція Ассам, нині індійський штат Мадх'я Прадеш), розгорнувши до неї ретельну підготовку. У Тріпурі С.Ч. Бос мав намір об'єднати навколо себе всіх лівих конгресистів і завдати вирішальної поразки правому крилу.

Із цією метою напередодні Тріпурської сесії за ініціативою С.Ч. Боса у Калькутті була скликана неофіційна конференція усіх лівонаціоналістичних угруповань, що входили до складу Конгресу. Головною її метою було досягнення єдності лівих конгресистів для протидії натиску правих у Тріпурі. Хоча на конференції розгорнулася гостра дискусія щодо змісту документів, які ліві збиралися запропонувати для схвалення сесією, все ж вони визнали необхідним встановити ліву єдність [Sinha L.P. 1965, 451]. Праве крило теж розгорнуло активну підготовку до Тріпурської сесії, сподіваючись повести за собою більшість конгресистів і ліквідувати нестійку рівновагу в співвідношенні політичних сил, що склалася у Конгресі взимку 1939 р. Тим самим відбувалося відкрите

розмежування всередині найбільшої політичної організації Індії. Причому, на відміну від лівих, праві виступали єдиним згуртованим фронтом, досить легко узгодивши всі принципові питання. Їм вдалося заручитися майже повною підтримкою М.К. Ганді, що давало всі підстави розраховувати на успіх. Велике значення надавалося також апаратним іграм, особливо умілому відбору таких делегатів, які забезпечили б ухвалення запропонованих правими резолюцій та затвердження відповідного політичного курсу.

52-а сесія ІНК у Тріпурі відбулася 10-12 березня 1939 р. Із 3319 делегатів на сесію прибуло 2285 представників комітетів ІНК окремих провінцій та національних районів Індії. У яскравій церемонії відкриття не змогли взяти участь С.Ч. Бос (у нього було загострення хронічного захворювання, яке позбавило главу ІНК навіть можливості пересуватися) та М.К. Ганді, який напередодні сесії проводив голодовку в князівстві Раджкот на знак протесту проти порушення його правителем угоди з ІНК про проведення там демократичних реформ. М.К. Ганді так і не з'явився в Тріпурі, а С.Ч. Бос зробив героїчну спробу включитися в роботу сесії, але зміг побути лише на засіданні Підготовчого комітету, внесений на ношах. Його відсутність негативно позначилася на поведінці лівого крила, яке так і не зуміло об'єднатися для боротьби з правим крилом, котре на сесії виступило згуртовано й активно [детально див.: Gordon 1974, 271; Majumdar R.C. V.3. 1963, 582; Netaji... 1948, 227-228; Sitaramaya V.2. 1947, 109, 111, 113].

Серйозні протиріччя між правими й лівими виникли вже на засіданні Підготовчого комітету, який зібрався перед сесією для розробки програми її роботи та проектів резолюцій, які мала розглядати сесія. На ньому були присутні усі члени ВІККу, а головував С.Ч. Бос як президент ІНК. Під час обговорення порядку денного сесії та проектів її підсумкових документів виявилися принципові розбіжності в поглядах представників правого крила й прихильників С.Ч. Боса. Причому ліві угруповання (оточення С.Ч. Боса, конгрес-соціалісти, представники організацій трудящих, комуністи й Ліга радикальних конгресистів) чи не вперше виступили єдиним фронтом, виконуючи домовленість, досягнуту в Калькутті. Найбільшій критиці вони піддали проект резолюції правого конгресиста Г.В. Панта, спрямований на ізоляцію та обмеження політичної діяльності лівого крила ІНК. У ньому пропонувалося, щоб президент Конгресу призначив нових членів Робочого комітету замість тих, що подали у відставку, керуючись виключно побажаннями М.К. Ганді. Це аргументувалося можливістю виникнення в найближчому майбутньому кризової ситуації та необхідністю у зв'язку з нею передачі усієї повноти влади над Конгресом до рук Махатми, оскільки тільки він міг очолити партію в такий складний час і повести країну до перемоги [Advance 1939, 10 March; Netaji... 1948, 229; Sinha L.P. 1965, 449; Sitaramaya V.2. 1947, 110].

Думку всіх лівих стосовно резолюції Г.В. Панта висловив Н.Д. Мазумдар, один із керівників робітничого руху Індії, член бенгальської легіслатури. Він визначив її як помсту С.Ч. Босу з боку правих членів останнього Робочого комітету та як удар у спину президента ІНК. Намагаючись змінити антидемократичний характер резолюції Г.В. Панта й створити С.Ч. Босу умови хоча б для відносної свободи дій, М.Н. Рой від імені лівого крила запропонував до

неї поправку, в якій було відсутнє положення про обов'язковість призначення членів Робочого комітету згідно з волею М.К. Ганді, а лише говорилося про глибоку повагу до нього. Ухвалення поправки М.Н. Роя позбавляло правих їхнього головного козиря в боротьбі з лівим президентом. Тому її обговорення проходило в надзвичайно гострій боротьбі, під час якої значна частина прихильників правих відмовилася від підтримки резолюції Г.В. Панта й перейшла на бік лівих. Виникла реальна загроза поразки правих під час голосування у Підготовчому комітеті. Тоді вони оголосили його членам, що М.К. Ганді в телефонній розмові нібито схвалив резолюцію Г.В. Панта. Пізніше М.К. Ганді категорично заперечував це, а також будь-яку свою причетність до її розробки. Однак підлог правих зіграв свою роль і вони домоглися схвалення резолюції Г. В. Панта [Advance 1939, 10 March; Gordon 1974, 272-273; Netaji... 1948, 229].

Суперечності між правими та лівими з більшості питань порядку денного продовжилися й на сесії. Серйозну дискусію викликало вже президентське звернення С.Ч. Боса до делегатів, яке зачитав його брат – Сарат Чандра Бос [детально див.: Netaji... 1948, 102-103, 228]. Проаналізувавши міжнародне становище, насамперед події в Європі та їхній вплив на Індію, президент Конгресу дійшов пророчого висновку, що протягом найближчих шести місяців у Європі буде розв'язана нова імперіалістична війна, в якій неминуче візьме участь Англія. ІНК, на думку С.Ч. Боса, мав здобути максимальну вигоду зі скрутного становища, в яке під час війни попаде метрополія, негайно пред'явивши англійському уряду жорсткий ультиматум із вимогою надання Індії повної незалежності ("пурна сварадж") у шестимісячний термін. Якщо ж колонізатори відмовляться задовольнити вимогу конгресистів, то ІНК почне чергову кампанію масової громадянської непокори, метою якої буде повна ліквідація англійського панування в Індії. Готуючись до неї заздалегідь, Конгрес мав кардинально змінити форми й методи своєї діяльності, встановити тісне співробітництво з усіма антиімперіалістичними силами країни, звернувши особливу увагу на широку участь профспілок і селянських спілок у боротьбі за визволення Індії. Причому С.Ч. Бос не вбачав ніяких підстав для песимізму й був настроєний вельми оптимістично щодо перспектив розвитку масового народно-визвольного руху та його кінцевого результату, тоді як більшість лідерів партії та значна частина її рядових членів давно вже втратили всяку віру в гандистську громадянську непокору та в її здатність принести Індії звільнення від колоніального гніту, а всі надії покладали на укладання нової компромісної угоди з англійцями про надання індійцям більших політичних та економічних поступок. Свій оптимізм президент обґрунтовував калейдоскопічним розвитком подій у Європі й світі та тим, що для Індії створювалося надзвичайно сприятливе міжнародне становище, яке відкривало їй реальні перспективи здобуття повної політичної незалежності. С.Ч. Бос вважав, що час вичікування й пасивного споглядання вже минув; слід активно діяти, поки колонізатори не позбавили конгресистів такої можливості, ввівши в дію "Федеральну схему". Він висловив тверду переконаність, що наприкінці 30-х років англійський уряд уже не зможе, як це було раніше, протягом тривалого часу успішно витримувати натиск сил

національного визволення, якщо вони організують могутню всеіндійську сатьяграху.

Праві різко виступили проти пред'явлення колонізаторам будь-якого ультиматуму, піддавши нищівній критиці резолюції, які запропонували прихильники С. Ч. Боса, що містили основні положення його виступу. Розгорілася напружена дискусія, під час якої оратори перешкоджали один одному говорити, а деяких і зовсім позбавили можливості виступити. Незабаром суперечки переросли в зіткнення й сутички. За таких складних умов не проходила жодна сесія ІНК у новітній час; за напругою її можна порівняти лише з сесією в Сураті. У цей критичний момент найближче оточення С.Ч. Боса опинилося в ізоляції, не отримавши бажаної підтримки з боку інших лівих угруповань, які виступили кожне зі своєю окремою платформою. Як з'ясувалося під час дебатів, вони лише тимчасово об'єдналися для того, щоб С.Ч. Боса було обрано президентом, але в майбутньому не збиралися тісно координувати свою діяльність. Повною несподіванкою для більшості делегатів була відмова від підтримки С.Ч. Боса лідерів КСП, особливо Дж. Нараяна, які визнали свій союз із ним помилковим. У своїх виступах конгрес-соціалісти висловилися проти пред'явлення колонізаторам ультиматуму, тому що англійці, отримавши цілих півроку на роздуми, могли всебічно підготуватися до придушення кампанії громадянської непокори й досить швидко покінчити з індійськими патріотами ще до початку великої війни в Європі. З конгрес-соціалістами солідаризувався Дж. Неру, який усіляко намагався послабити розбіжності між правим і лівим крилом. Він розробив компромісну резолюцію про національні вимоги, яку Дж. Нараян запропонував замість резолюції про пред'явлення ультиматуму. Дж. Неру сподівався, що його резолюція влаштує усі угруповання в Конгресі, ставши основою для їхньої консолідації, оскільки в ній містився заклик до конгресистів, провінційних урядів і народу розпочати підготовку до масової боротьби. У резолюції, складеній Дж. Неру, також повністю заперечувалася "Федеральна схема" й наголошувалося, що у разі введення її в дію, ІНК організує населення Індії на боротьбу, але не визначалися дії конгресистів, якщо англійці відмовляться від введення федерації або відкладуть його на невизначений термін, указувалося на необхідність надання Індії повного самоврядування, підтверджувалося мета партії – завоювання повної незалежності батьківщини й проголошувалося право народів Індії на прийняття конституції суверенної держави, розробленої Установчими зборами, обраними усім дорослим населенням країни на основі вільного волевиявлення й без втручання колонізаторів [див.: Lakhanpal 1946, 60-63; National Front 1939, 19 March; Netaji... 1948, 228-229; Sinha L.P. 1965, 449-451; Sitaramayya V.2. 1947, 113-114].

Запропонована Дж. Нараяном резолюція у цілому відповідала настроям більшості конгресистів і широких верств народних мас. Її активно підтримав А.Н. Дев, а також представники КПІ, які раніше солідаризувалися з С. Ч. Босом. Проте Сарат Чандра Бос категорично вимагав пред'явлення Англії ультиматуму. Він висловився проти прийняття резолюції Дж. Нараяна, піддавши її критиці за набір штампів, невизначеність і відсутність конкретної програми дій. Знову виникли палкі суперечки й зіткнення, а під час голосування стояв гвалт.

Прихильники ультиматуму опинилися в меншості, й сесія схвалила резолюцію про національні вимоги. За неї голосували А.К. Азад, що головував на сесії, конгрес-соціалісти, комуністи, а також багато представників правого крила, які вважали, що ухвалення такої резолюції поки що ні до чого їх не зобов'язує [Sinha L.P. 1965, 450].

Голосування, без сумніву, продемонструвало розкол у таборі лівих сил. З усією очевидністю це проявилось під час обговорення 12 березня 1939 р. резолюції Г.В. Панта, яку праве крило усіляко намагалось перетворити на головну резолюцію Тріпурської сесії. Пропонуючи її, Г.В. Пант, пам'ятаючи реакцію членів Підготовчого комітету, виступив із промовою, в якій доводив нагальну необхідність висловлення повної довіри М.К. Ганді з боку конгресистів, підтвердженням чого й мало бути призначення президентом ІНК Робочого комітету згідно з його побажаннями. Оратор переконував делегатів, що за кризової ситуації, яка склалася в партії та в країні, лише М.К. Ганді міг очолити Конгрес і визвольний рух на шляху до незалежності, а тому сесія мала висловити йому свою повну довіру, якщо хотіла повернути Махатму до лав конгресистської організації. При цьому Г.В. Пант заперечував, що резолюція довіри М.К. Ганді могла призвести до загострення внутрішньопартійної боротьби в ІНК і, заспокоюючи лівих, заявив про її спрямованість на підтримку Махатми, але не проти С.Ч. Боса, до якого він відчував глибоку особисту повагу [див.: Gordon 1974, 273; Netaji... 1948, 229; Sinha L.P. 1965, 451].

Однак промова Г.В. Панта не послабила, а лише посилила протиріччя. Делегати звинувачували один одного в усіляких гріхах, а пристрасті розпалилися настільки, що в залі не можна було нічого почути. Боячись розколу ІНК, Дж. Неру спробував заспокоїти аудиторію, але його виступ був зірваний, – явище саме по собі унікальне, якщо зважити на авторитет і величезний вплив цього лідера серед конгресистів. Із миротворчою місією, несподівано для багатьох правих, виступив і М.С. Ані. Він висунув резолюцію, в якій пропонувалося у зв'язку з хворобою С.Ч. Боса не вирішувати на сесії питання про призначення Робочого комітету, а доручити ВІККу всебічно обговорити його після одужання президента. Проте М.С. Ані не витримав шаленого натиску обурених односторонців Г.В. Панта, які різко заперечували проти будь-якого відстрочування ухвалення вирішальної для них резолюції, і змушений був зняти свою резолюцію, не доводячи її до відкритого голосування. У цей кульмінаційний для лівого крила момент, як і під час обговорення резолюції про національні вимоги, воно виявилось розколотим. Лише дві невеличкі групи лівих, очолювані Сарат Чандра Босом і М.Н. Роем, продовжували повністю підтримувати С.Ч. Боса. Вони й прийняли на себе головний удар правих, відхиляючи резолюцію Г.В. Панта. Невдовзі з ними солідаризувалися комуністи, які активно виступили проти висловлення сесією вотуму довіри М.К. Ганді в формі, запропонованій правими. Але найчисленніше угруповання лівих сил в особі КСП відмовилося від підтримки С.Ч. Боса та боротьби проти резолюції Г.В. Панта, оголосивши про свій нейтралітет [Majumdar R.C. V.3. 1963, 583; Sinha L.P. 1965, 449].

Лідер конгрес-соціалістів Дж. Нараян, звинувачений у зраді лівої єдності, виступив на сесії зі спеціальною заявою, в якій докладно пояснив, чому його

партія ухвалила рішення про нейтралітет. Голосуючи за С.Ч. Боса на протигагу Б.П. Сітарамайї, конгрес-соціалісти, за словами їхнього керманіча, навіть уявити собі не могли, що це призведе до небаченого загострення внутрішньопартійної боротьби в ІНК, здатної викликати його розкол. Тому КСП, головною метою якої було досягнення єдності між різними угрупованнями конгресистів і запобігання розколу в патріотичному таборі, ухвалила тверде рішення більше не брати ніякої участі в суперечках і зіткненнях, а домагатися врегулювання усіх розбіжностей шляхом розробки та укладання компромісних угод. Що ж до резолюції Г.В. Панта, яка викликала небачене розмежування в лавах ІНК, то конгрес-соціалісти, не погоджуючись із окремими її положеннями, все ж вважали за необхідне призначити Робочий комітет згідно з побажаннями М.К. Ганді, тому що вони не бачили підстав не довіряти Г.В. Панту, який запевнив делегатів, що його резолюція не означала вотуму недовіри С.Ч. Босу. У противному разі конгрес-соціалісти вважали неможливим зберегти єдність ІНК та уникнути поділу партії на ворогуючі угруповання, тобто її розколу. Як твердив Дж. Нараян, рішення про нейтралітет, ухвалене керівництвом КСП уночі напередодні його виступу на сесії, підтримали й комуністи, які тоді ще входили до КСП, але у вирішальний момент вони виступили проти резолюції Г.В. Панта, що для лідера КСП стало цілковитою несподіванкою. На відміну від Дж. Нараяна, інший визначний керівник КСП А.Н. Дев, можливо, був ближчим до істини, виділивши дві головні причини прийняття його партією рішення про нейтралітет: 1) слабкість позицій лівого крила, незважаючи на його останні значні успіхи в боротьбі з правими; 2) побоювання лідерів КСП зазнати принизливої поразки на сесії, після чого в Конгресі з ними просто перестали б рахуватися [Lakhanpal 1946, 59-61; Netaji... 1948, 230; Sinha L.P. 1965, 449-450].

Відмова керівництва КСП продовжувати боротьбу з правими й фактична підтримка ним резолюції Г.В. Панта викликали різкий протест прихильників С.Ч. Боса. Конгрес-соціалістів та їхніх лідерів звинувачували в зраді, нещирості, підступності, розколі лівої єдності, невиконанні взятих на себе зобов'язань, у намаганні зняти з себе провину за поразку лівих сил тощо. Незабаром на Делійській конференції КСП рядові конгрес-соціалісти також піддали критиці керівництво партії, звинувативши його в обмеженості, непослідовності, нерішучості, бажанні укласти компроміс зі своїми ідейними супротивниками та в зраді ідей, за які вони боролися. З ними солідаризувався С.Ч. Бос, який назвав поведінку лідерів КСП на сесії в Тріпурі зрадою. Він поклав на них головну відповідальність за поразку лівих сил на вищому форумі ІНК. Невтішно оцінив С. Ч. Бос і поведінку інших визначних представників лівого крила у Тріпурі, особливо Дж. Неру, який начебто виступив проти нього разом зі старою гвардією ІНК [див.: Gordon 1974, 273; Jog 1969, 158; Lakhanpal 1946, 60; Netaji... 1948, 228-229; Sinha L.P. 1965, 451-452].

Дійсно, нейтралітет, оголошений КСП, а також Дж. Неру та його найближчим оточенням, призвів до того, що на сесії в Тріпурі резолюція Г.В. Панта була схвалена зі значно більшою перевагою голосів, ніж раніше у Підготовчому комітеті [див.: Gordon 1974, 273]. Її прийняття, зберігши формальну цілісність конгресистської організації, значно зміцнило позиції правих у її

керівних органах, надавши їм можливість практично без будь-яких перешкод виводити з них усіх небажаних осіб, прикриваючись ім'ям М.К. Ганді. Відтепер праві, керуючись резолюцією Тріпурської сесії, могли вже на цілком законних підставах виводити зі складу Робочого комітету представників лівого крила й формувати його повністю за власним розсудом, кожного разу посилаючись на бажання Махатми. Тим самим поразка лівих під час голосування з приводу резолюції Г.В. Панта, яка поклала початок широкомасштабному наступу правих сил, мала такі важливі наслідки: 1) ліві втратили останню можливість зберегти свої позиції не тільки в Робочому комітеті, а й у партійному апараті ІНК, де вони на той час мали вже чималий вплив; 2) після того, що відбулося, С.Ч. Бос уже не міг залишатися на посаді президента ІНК; 3) відбулося суттєве зміщення в загальному співвідношенні політичних сил у партії, коли перевага правого крила у центрі й на місцях ставала все відчутнішою, і воно поступово набувало достатніх сил, щоб повністю повернути собі втрачені позиції й вплив у Конгресі та в його численних організаціях.

Намагаючись хоч якось цьому завадити, С.Ч. Бос у березні-квітні 1939 р. розгорнув активне листування з М.К. Ганді та Дж. Неру [детально див.: A Bunch... 1958, 307-375], а також провів чимало зустрічей і переговорів із М.К. Ганді, представниками правого крила й керівниками лівих угруповань. Він весь час акцентував увагу на тому, що резолюція Г.В. Панта повністю суперечила конституції ІНК, була антидемократичною, оскільки позбавляла главу партії проводити самостійний політичний курс, наполягав на її перегляді або внесенні до неї суттєвих змін. Усіляко намагаючись зберегти за собою президентську посаду, С.Ч. Бос навіть пропонував компромісний варіант формування Робочого комітету, коли він призначав би лише половину його членів, а решту міг запропонувати лідер правих Валлабхбхай Пател. Причому С.Ч. Бос погоджувався й на входження до Робочого комітету представників усіх ідейних течій. Проте праві, відчуваючи свою силу й підтримку М.К. Ганді, не йшли ні на які поступки, вимагаючи неухильного виконання рішення Тріпурської сесії про призначення виконавчого комітету ІНК згідно з волею М. К. Ганді. Сам Махатма недвозначно дав зрозуміти, що не хоче мати на чолі Конгресу лівого президента, й повністю відхилив усі проекти компромісного розв'язання наболілого питання. Невдалою виявилася також спроба С.Ч. Боса домогтися принципової домовленості з керівниками лівих угруповань про об'єднання зусиль. На той час суперечності між КСП і КПІ, С.Ч. Босом, Дж. Неру, робітничими й селянськими лідерами та Лігою радикальних конгресистів набули вже такої гостроти, що їхнє колишнє співробітництво, а тим паче єдність, стали практично неможливими [детально див.: Bose S.C. 1964, 332-333; Gordon 1974, 274; Majumdar R.C. V.3. 1963, 584-585; National Front 1939, 23 April; Netaji... 1948, 103, 231; Sinha L.P. 1965, 453-460; The Congress Socialist 1939, 9 April].

Опинившись у такому надзвичайно складному становищі, С.Ч. Бос вирішив подати у відставку з посади президента ІНК. Співвідношення політичних сил у партії складалося тоді явно не на його користь, що з усією очевидністю проявилось на засіданні ВІККу в Калькутті 29-30 квітня 1939 р. Праві, очолювані Валлабхбхаєм Пателем і Р. Прасадом, були настільки впевнені у своїх силах, що

стали заздалегідь підбирати на ще не звільнену посаду президента ІНК свою кандидатуру. Серед можливих претендентів називалися прізвища Дж. Неру, Валлабхбая Пателя, А.К. Азада та Р. Прасада. Вирішальне слово, однак, залишалося за М.К. Ганді, хоча він і не з'явився на засідання ВІККу. Махатма, не вагаючись, заочно віддав перевагу колишньому активному противнику змін Р. Прасаду, який очолював Біхарський провінційний комітет партії. Знаючи це, С.Ч. Бос не став чекати офіційної вимоги своєї відставки з боку правих, а сам відмовився обіймати посаду президента конгресистської організації, заявивши їй про небажання більше входити до складу її центральних керівних органів. Цікаво, що відставку С.Ч. Боса з великим задоволенням сприйняли не тільки праві, а й значна кількість лівих, які вважали його головним порушником спокою в ІНК. Її, зокрема, схвалив М.Н. Рой, який водночас різко виступив проти резолюції Г.В. Панта, назвавши її антидемократичною та антиконституційною. Переважна більшість членів ВІККу висловила повну довіру Р. Прасаду, обравши його 30 квітня 1939 р. черговим президентом Конгресу на річний термін. Згідно з традицією, яку не дали додержати лише С.Ч. Босу, глава партії 1 травня призначив Робочий комітет, включивши до нього переважно правих діячів, які раніше відмовилися від співробітництва з С.Ч. Босом. Виняток склали Дж. Неру та Сарат Чандра Бос, але вони не захотіли брати участі в роботі вищого виконавчого органу ІНК [Bose S.C. 1964, 333; Gordon 1974, 275; Majumdar R.C. V.3. 1963, 584-585; Mukerjee H. 1958, 121; Netaji... 1948, 231-232; Sitaramayya V.2. 1947, 114-115].

Подавши у відставку з посади конгресистського президента, С.Ч. Бос ні в якому разі не збирався припиняти боротьбу з правими. Уже 3 травня 1939 р. він оголосив про утворення всередині ІНК нової політичної організації лівої орієнтації, якій він дав назву "Форвард блок". До неї могли входити лише ліві конгресисти на основі індивідуального членства. Їхніми головними завданнями проголошувалися боротьба з поміркованими й правими силами у Конгресі, завоювання в ньому вирішального впливу й перетворення ІНК в орган єдиного антиколоніального фронту усіх патріотичних партій та організацій Індії з метою розгортання масової боротьби за повну національну незалежність. "Форвард блок", очолюваний С.Ч. Босом і С.С. Кавішаром, у своїй діяльності мав повністю керуватися програмою ІНК, лише активно протидіючи політиці його правих лідерів [Majumdar R.C. V.3. 1963, 586; Netaji... 1948, 103, 234; Sinha L.P. 1965, 462, 466]. Фактично С.Ч. Бос не зміг чи не захотів через якісь тільки одному йому відомі поважні причини сформулювати принципово нову ідейно-політичну платформу, яка могла б стати реальною основою для об'єднання усіх лівих угруповань всередині Конгресу, а також можливо й за його межами.

С.Ч. Бос сподівався, що "Форвард блок" буде визнаний організацією усіх лівих конгресистів і стане масовим. Проте цьому заважали протиріччя між лівими угрупованнями й значні розбіжності в поглядах між С.Ч. Босом і рештою лівих лідерів. Оскільки у "Форвард блоку" не було власної соціально-економічної та політичної програми, то лідери лівих угруповань майже одностайно розцінили його утворення як черговий виток боротьби за владу в ІНК і за лідерство у національно-визвольному русі, в чому був зацікавлений лише С.Ч. Бос, і спочатку

відмовилися приєднатися до "Форвард блоку", хоча й не виключали можливості співробітництва з ним. М.Н. Рой, зокрема, висловив сумнів у доцільності створення ще одного лівого угруповання всередині ІНК. Він же побоювався, що з часом воно може вийти з Конгресу, поклавши початок його розпаду. Конгрес-соціалісти й комуністи засудили ініціаторів створення "Форвард блоку", звинувативши їх у поглибленні розколу лівого крила ІНК і створенні реальної загрози досягненню єдності усіх антиімперіалістичних сил. У спільній заяві лідери КСП і КПІ Дж. Нараян і П.Ч. Джоші, визнавши необхідним домагатися консолідації лівих сил у конгресистській організації, дійшли висновку, що очолюване С.Ч. Босом угруповання навряд чи зможе виконати це завдання, будучи сектантським за своїм характером, і тому вважали його утворення помилкою, яка вела до розколу ІНК. Вони наголошували, що Конгрес – це не парламент, де борються між собою за лідерство різні партії та угруповання, а широкий національний фронт, єдність якого мала бути непорушною. У заяві також висувалася ідея скликання спеціальної конференції для обговорення питання про консолідацію сил лівих конгресистів і прийняття єдиної програми їхньої діяльності. Причому підкреслювалося, що така програма не могла бути сектантською, а її метою мало бути збереження єдності ІНК та утворення в ньому об'єднаних керівних органів. У програму пропонувалося включити положення про національні вимоги, антивоєнні та антифашистські резолюції ІНК, розділи про підтримку визвольної боротьби населення князівств, про необхідність організації робітників і селян, про боротьбу проти релігійно-общинної реакції та про демократизацію Конгресу. На конференції визнавалося необхідним створити Всеіндійський лівий координаційний комітет, завданням якого було б об'єднання усіх ліворадикальних угруповань і координація їхньої діяльності в масштабах країни [детально див.: National Front 1939, 21 May, 25 June; Netaji... 1948, 103, 234; Sinha L.P. 1965, 462, 465-467; The Congress Socialist 1939, 18 June].

Однак досить швидко ставлення конгрес-соціалістів, а особливо комуністів, до "Форвард блоку" змінилося. Вони стали схилитися до думки про необхідність встановлення з ним тісного співробітництва й навіть союзу. 11 червня 1939 р. орган КПІ "Нешнл фронт" у редакційній статті оцінював "Форвард блок" уже не як організацію, що вела до розколу лівих сил і національної єдності, а як союзника, який міг би взяти участь у створенні єдиного антиімперіалістичного фронту й навіть стати його консолідуючим центром. Із цією метою комуністи пропонували провести реорганізацію "Форвард блоку" таким чином, щоб він функціонував не у вигляді партії чи угруповання, а у вигляді блоку або альянсу, який об'єднував би усі ліві організації. Серйозною перешкодою на шляху до перетворення "Форвард блоку" в альянс лівих сил вони вважали лише індивідуальне членство в ньому та ухвалення рішень більшістю голосів, а не на основі взаємної згоди [National Front 1939, 11 June].

Курс на об'єднання лівих сил, висунутий КПІ, підтримали інші ліворадикальні конгресистські угруповання, що дало їм змогу провести з С.Ч. Босом переговори про створення єдиної лівої організації. Керівники "Форвард блоку", КСП, КПІ (Національний фронт) і Ліги радикальних конгресистів зробили чергову спробу подолати гострі розбіжності, що існували

між ними, й домовитися про спільні дії та об'єднання. С.Ч. Бос висунув пропозицію утворити на основі спільної програми-мінімуму як постійно діючу організацію об'єднаний Лівий блок. До його складу мали увійти всі ліворадикальні угруповання, що діяли в ІНК. Причому вони не розпускалися, а зберігали повну самостійність, втілюючи в життя найважливіші положення своїх програм. Під час тривалих і напружених дискусій виявилися принципові відмінності в позиціях кожної групи, які перешкоджали досягненню взаємної угоди. Коли всім стало зрозуміло, що створити єдину ліву організацію у такому вигляді, як пропонував її С.Ч. Бос, не вдасться, соціалісти й комуністи внесли компромісну пропозицію про формування лівого консолідаційного комітету лише з тих угруповань, представники яких брали участь у переговорах, але на таких умовах: 1) метою лівої консолідації мав бути не розкол, а єдність ІНК; 2) основою її діяльності ставала участь у визвольному русі як складової частини конгресистської організації; 3) "Форвард блок" не мав права перетворюватися на партію; 4) він зобов'язувався ввести не лише індивідуальне, а й колективне членство; 5) представляти ліві групи у консолідаційному комітеті мали їхні виконавчі комітети [Sinha L.P. 1965, 468].

С.Ч. Бос змушений був піти на поступки і 22-23 червня 1939 р. у Бомбеї під його головуванням відбулася спеціальна конференція, яка оголосила про створення Лівого консолідаційного комітету (ЛКК) та ухвалила рішення про необхідність розробки програми й політичного курсу нового лівого об'єднання. До його складу увійшли представники КСП, КПІ, "Форвард блоку", який так і не став масовою організацією, Ліги радикальних конгресистів, лівого крила індійських профспілок і Всеіндійської селянської спілки (вони приєдналися за згодою всіх учасників переговорів). Конференція одностайно схвалила резолюцію, в якій проголошувалася мета лівої консолідації – досягнення Індією повної національної незалежності та створення суверенної індійської держави. У ній також указувалося на необхідність підготовки населення Індії та народів князівств до вирішального виступу проти англійських колонізаторів, щоб максимально використати в інтересах національно-визвольного руху різке погіршення міжнародного становища й можливі майбутні воєнні труднощі метрополії. Зі створенням ЛКК усі ліві угруповання, що ввійшли до нього, зберігали свою організаційну та ідейну самостійність, а також повну свободу дій, виступаючи кожне зі своєю політичною платформою. Рішення, ухвалені ЛКК, були обов'язковими для виконання лише у разі їхнього одностайного схвалення представниками усіх угруповань, що входили до його складу [Bose S.C. 1964, 404; Netaji... 1948, 104, 234-235; Sinha L.P. 1965, 468-469]. Однак їхні серйозні розбіжності з кардинальних питань визвольного руху робили майже неможливим досягнення одностайності. Тим самим ЛКК на практиці перетворювався у своєрідний колективний дорадчий орган із дуже обмеженими можливостями та повноваженнями.

Незважаючи на це, активізація діяльності лівого крила ІНК, спроби його консолідації в рамках ЛКК і досягнення єдності дій, всерйоз стривожили праве керівництво партії, яке вбачало в об'єднанні ліворадикальних угруповань реальну загрозу своїй політиці відмови від активної боротьби з колоніалізмом. Відразу ж

після утворення ЛКК Робочий комітет ІНК скликав у тому ж Бомбеї засідання ВІККу, на якому розглядалися запропоновані виконкомом кілька резолюцій про зміни в конституції ІНК, спрямовані на значне обмеження політичної діяльності лівих конгресистів. Із приводу їхнього змісту серед членів вищого законодавчого органу партії розгорнулася гостра дискусія. Представники лівого крила С.Ч. Бос і С.С. Сарасваті виступили проти цих антидемократичних документів, які, на їхню думку, вели до встановлення диктатури правих в ІНК, заборони діяльності лівого крила та відмови від масового руху. За словами С.Ч. Боса, вони здобули моральну перемогу, хоча й були в меншості, перешкодивши правим ухвалити низку одіозних резолюцій, на які ті покладали величезні надії [Bose S.C. 1964, 404]. Все ж ВІКК, незважаючи на опір лівих, особливо А.Н. Дева, який входив до складу конституційного підкомітету, ухвалив дві резолюції, запропоновані Робочим комітетом, що стали великим досягненням правого крила. Перша резолюція категорично забороняла конгресистам брати участь у всіх видах сатьяграх без попередньої санкції провінційного комітету партії. Оскільки переважна більшість сатьяграх проводилася у сільській місцевості, то лідери лівих розцінили її як серйозну спробу перешкодити їм брати участь у селянському русі. Друга резолюція була ще реакційнішою, тому що надавала практично необмежені повноваження провінційним конгресистським урядам, де домінували праві діячі, для вирішення усіх важливих питань внутрішнього життя провінцій, у тому числі й питань придушення робітничого та селянського рухів. Міністри фактично ставали безконтрольними; вони підкорялися лише Центральній парламентській раді ІНК, зате були повністю незалежними від контролю провінційних комітетів партії. Внесення таких суттєвих змін у конгресистський основний закон аргументувалося назрілою необхідністю надати більшої ваги парламентській діяльності конгресистів, послабивши роботу серед широких верств народних мас, яка з цього часу відходила на задній план, ставала начебто другорядною. Ця ж резолюція уповноважувала Робочий комітет виключати з партії тих її членів, хто був ще й членом релігійно-общинної або якоїсь іншої організації. Заперечуючи проти неї, А.Н. Дев звернув увагу присутніх, що ця частина резолюції спрямована насамперед проти членів лівих угруповань, надавши виконкому право виключати їх із Конгресу, коли в цьому виникне гостра потреба [Advance 1939, 26 June; Majumdar R.C. V.3. 1963, 586-587; Sinha L.P. 1965, 469; Sitaramayya V.2. 1947, 114-115; The Bombay Chronicle 1939, 28 June].

Представники ЛКК, невдоволені рішеннями ВІККу в Бомбеї, відразу ж після закінчення його роботи виступили з заявою, в якій піддали гострій критиці політику правих лідерів партії та нав'язані ними антидемократичні резолюції про зміни в конституції ІНК. Автори заяви з великою тривогою зазначали, що після формування конгресистами провінційних кабінетів міністрів минуло вже багато часу, але для втілення в життя положень передвиборного маніфесту зроблено ще дуже мало. Замість виконання аграрної програми та інших передвиборних обіцянок провінційні конгресистські уряди, підтримані Робочим комітетом, перейшли на бік реакції, борючись проти виступів народних мас. Така політика міністрів-конгресистів викликала розчарування й невдоволення населення, значно послабила серед простих людей авторитет і вплив конгресистів. Тому резолюція

ВІККу, яка забороняла членам ІНК брати участь у проведенні сатьяграх, відлучала їх від масового руху, могла викликати деморалізацію конгресистської організації та остаточно підірвати її вплив серед народу. Відтепер робітничі й селянські організації, створені по всій країні конгресистами, ставали об'єктом діяльності реакційних партій та організацій і могли потрапити під повний їхній вплив. Щоб цього не сталося, керівники ЛКК звернулися до громадськості країни із закликом провести 9 липня 1939 р. всеіндійський День протесту проти ухвалених ВІККом рішень і на підтримку вимоги про їхнє скасування, ознаменувавши його масовими мітингами й демонстраціями [див.: National Front 1939, 2 July].

Президент ІНК Р. Прасад, у свою чергу, відразу ж виступив зі спеціальною заявою, в якій він категорично заборонив конгресистам брати участь у Дні протесту, погрожуючи їм жорсткими дисциплінарними санкціями. Він обіцяв вжити їх передусім проти тих, хто обіймав керівні посади в конгресистських організаціях. Йшлося не про звичайне покарання, а про усунення з керівних посад і позбавлення права обіймати їх щонайменше протягом трьох років [Bose S.C. 1964, 404; Gordon 1974, 276-277; Netaji... 1948, 104, 237; Sinha L.P. 1965, 470]. Найбільше міг постраждати С.Ч. Бос, оскільки він був не лише президентом Бенгальського провінційного комітету ІНК, одного з найбільших і найвпливовіших у Конгресі, а в своїй діяльності ще й спирався на значну підтримку бенгальських конгресистів, серед яких традиційно були дуже сильні ліві настрої [детально див.: Khan 1987]. Проте з усіх лівих лідерів, які входили до ЛКК, погрозам Р. Прасада піддався тільки М.Н. Рой, який поспішив публічно заявити, що він особисто та очолювана ним Ліга радикальних конгресистів, відмовляються від будь-якої участі в проведенні Дня протесту 9 липня. Крім цього, М.Н. Рой послав телеграму Дж. Неру з проханням переконати лідерів КСП теж не брати участі в ньому. С.Ч. Бос із властивою йому категоричністю розцінив дії М.Н. Роя, схвалені правим крилом, як зраду справи лівої єдності [Bose S.C. 1964, 404].

Намагаючись зірвати проведення Дня протесту, М.Н. Рой і значна кількість конгрес-соціалістів, що підтримала його, наполягли, щоб ЛКК повторно обговорив питання про доцільність цього заходу. Лідер Ліги радикальних конгресистів підтвердив небажання членів очолюваної ним організації брати участь у масових акціях, спрямованих проти конгресистського керівництва, й закликав інших лівих радикалів наслідувати їх. Незважаючи на вагання керівників КСП, ЛКК після тривалого обговорення зобов'язав усі ліві організації, що входили до його складу, взяти активну участь в організації та проведенні масових мітингів і демонстрацій у найбільших центрах країни. Категорично відмовившись виконувати це рішення, М.Н. Рой на знак протесту оголосив про вихід Ліги радикальних конгресистів зі складу ЛКК. Виникла критична ситуація, яка загрожувала розпадом створеного з такими труднощами об'єднання лівих. Його доля тепер майже повністю залежала від позиції конгрес-соціалістів, які залишалися найбільшим лівим угрупованням. Але керівництво КСП після тривалих дискусій утрималося від такого згубного для лівої єдності кроку, відмовившись підтримати Лігу радикальних конгресистів [Sinha L.P. 1965, 470].

В результаті ЛКК, ледь не розпавшись, все ж провів 9 липня 1939 р. всеіндійський День протесту проти Бомбейських рішень ВІККу, організувавши по всій країні масові мітинги й демонстрації з вимогою їхнього негайного скасування. Найактивніше вони пройшли в Бенгалі, Сполучених провінціях, Центральних провінціях, у містах Калькутті, Нагпурі та Джуббулпурі. Тут на вулиці вийшла більшість керівників провінційних комітетів ІНК. Демонстранти протестували проти антидемократичних змін у конституції Конгресу, вимагаючи скасування ВІККом двох важливих резолюцій, ухвалених у Бомбеї за наполяганням правих. Багатолюдні мітинги й демонстрації, проведені лівими конгресистами, відрізнялися спокоєм і проходили без будь-яких зіткнень і провокацій. Колоніальна адміністрація, яка в цей час займалася розв'язанням набагато важливіших проблем, не надала їм особливого значення, а провінційні уряди, очолювані правими лідерами ІНК, не стали перешкоджати масовим процесіям, хоча водночас у кількох місцях вони провели арешти керівників робітничого та селянського руху [детально див.: Bose S.C. 1964, 404; Gordon 1974, 278; Majumdar R.C. V.3. 1963, 587; Sinha L.P. 1965, 470; Sitaramayya V.2. 1947, 115].

Однак ліве крило, що мобілізувало своїх прихильників взяти участь у Дні протесту, кинуло виклик владі правих, які розцінили це як грубе порушення партійної дисципліни. Вони стали наполегливо вимагати від Р. Прасада вжити обіцяних ним жорстких дисциплінарних заходів щодо С.Ч. Боса, якого вважали головним натхненником та організатором виступів проти політики конгресистського керівництва. Спочатку президент ІНК, що знаходився у Ранчі, обмежився лише коротенькою запискою від 18 липня 1939 р., у якій він просив С.Ч. Боса в офіційній формі пояснити мотиви своєї поведінки. С.Ч. Бос майже три тижні зволікав із відповіддю, надіславши її лише 7 серпня. У докладному листі на ім'я Р. Прасада він досить чітко й аргументовано відстоював конституційне право членів ІНК на висловлювання власної думки та публічної критики будь-якої резолюції, ухваленої ВІККом. При цьому заперечувалася законність дій партійного керівництва, яке заборонило конгресистам протестувати проти рішень ВІККу, ухвалених у Бомбеї. Вони розцінювалися як неповага й заперечення одного з найголовніших громадянських прав, за які завжди боролися конгресисти, – права на свободу, що включало в себе свободу слова, висловлення думки й зібрань. На думку С.Ч. Боса, керівництво ІНК здійснило оригінальну спробу ввести своєрідне обмеження на це право, дозволяючи своїм підлеглим говорити тільки те, що йому хотілося б почути, й забороняючи їм висловлюватися в критичному дусі. Відтак конгресисти отримали повне право як завгодно критикувати англійські порядки в Індії, але під приводом зміцнення дисципліни в лавах конгресистської організації, вони не мали права цього робити стосовно рішень керівних партійних органів. У листі також зазначалося, що Бомбейські резолюції, які означали відмову ІНК від масового руху, вели до відриву партії від народу, збільшували прірву між Робочим комітетом, ВІККом і рядовими членами ІНК, підриваючи бойовий дух патріотів. Оскільки вони повністю суперечили національним інтересам Індії, то мали бути негайно скасовані або суттєво змінені, – наголошував С.Ч. Бос. У протилежному разі він залишав за собою повне право

продовжувати боротьбу, висловивши готовність понести будь-яке покарання [Majumdar R.C. V.3. 1963, 587-590; Sitaramaуа V.2. 1947, 116-117].

Отримавши листа, Р. Прасад відразу ж скликав у Вардхі 11 серпня 1939 р. екстрене засідання Робочого комітету, на якому лист С.Ч. Боса фігурував як пояснювальна записка. Тому присутність її автора члени виконкому визнали необов'язковим. Аргументи, висунуті С.Ч. Босом, їх зовсім не переконали. Виступаючі зазначали, що С. Ч. Бос, який двічі виконував обов'язки президента ІНК, чудово знав статутні правила партійної дисципліни, а тому зобов'язаний був підкоритися забороні Р. Прасада щодо проведення Дня протесту, хоча й мав іншу думку з цього приводу. Своє невдоволення діями президента він міг висловити лише у вигляді скарги, викладеної на письмі, надісланої на адресу Робочого комітету чи ВІККу. Виходячи з цього, Робочий комітет у своїй постанові, звернувши особливу увагу конгресистів на необхідність зміцнення партійної дисципліни, піддав різкій критиці й засудив погляди та діяльність С.Ч. Боса. Його звинуватили в нехтуванні нормами внутрішньопартійного життя, а також у відстоюванні хибної та шкідливої теорії, що буцімто кожний член партії мав право інтерпретувати конституцію ІНК так, як йому заманеться. На думку авторів постанови, надання такого права конгресистам могло призвести до цілковитої анархії в ІНК і навіть до його розколу або й розпаду. За грубе порушення партійної дисципліни Робочий комітет усунув С.Ч. Боса з посади президента Бенгальського провінційного комітету ІНК і позбавив його права обіймати будь-яку виборну керівну посаду у вищих партійних органах протягом трьох років, починаючи з серпня 1939 р. При цьому висловлювалася надія, що він усвідомить свої помилки, зробить із них належні висновки й підкориться цьому суворому покаранню. Різні дисциплінарні догани від Робочого комітету отримали й інші ліворадикальні конгресисти; причому не тільки ті, хто взяв активну участь у мітингах і демонстраціях 9 липня, а й ті, хто лише висловив у тій чи іншій формі свою незгоду з Бомбейськими резолюціями [детально див.: Bose S.C. 1964, 404-406; Gordon 1974, 278; Majumdar R.C. V.3. 1963, 590-591; Netaji... 1948, 104-105, 236-237; Sinha L.P. 1965, 470; Sitaramaуа V.2. 1947, 116-118]. За словами С.Ч. Боса, який вважав їх наслідком посилення процесу "правої консолідації в ІНК", рішення Робочого комітету у Вардхі стали лише першою ланкою в довгому ланцюгу переслідувань лівих сил із боку вищого виконавчого органу Конгресу, який усіляко намагався їх ізолювати та послабити [Bose S.C. 1964, 406].

Дійсно, праве крило, серйозно зміцнивши своє становище в ІНК, з серпня 1939 р. розпочало широкий наступ у центрі та в провінційних конгресистських організаціях, намагаючись повністю змістити ліворадикальних діячів з усіх найважливіших партійних посад. Найбільших переслідувань та утисків ліві конгресисти зазнали в Бенгалі. Подолавши внутрішні розбіжності, вони чинили активний опір політиці Робочого комітету, проводячи масові акції протесту. Все ж бенгальських лівих повністю усунули від участі в керівництві місцевим провінційним комітетом ІНК [Bose S.C. 1964, 406]. Що ж до С.Ч. Боса, то він заявив, що Конгрес, який переживав досить складний етап у своїй історії, став йому ще дорожчим, і закликав своїх прихильників не впадати у відчай, а наполегливо готуватися до майбутньої боротьби з колонізаторами, висловивши

тверду впевненість, що рано чи пізно ІНК все рівно розпочне масову боротьбу за повну незалежність [Netaji... 1948, 105]. Незважаючи на заборони провінційних конгресистських урядів, керівник "Форвард блоку" здійснив у цей час агітаційно-пропагандистську поїздку районами Південної Індії, роз'яснюючи на велелюдних мітингах мету й завдання очолюваної ним організації. Скрізь йому влаштовували захоплені зустрічі. Тільки на мітингу в Мадраській провінції було присутніх близько 200 тис. чол. [Bose S.C. 1964, 339].

Із початком Другої світової війни, в яку Індія була втягнута 3 вересня 1939 р. простим оголошенням віце-короля лорда Лінлітгоу, всупереч волі її народів і переважної більшості політичних партій та організацій [детально див.: Ahmed M. 1987; India. Governor... 1939; India's... V.1. 1962, 585-588; Rai G. 1946, 3-42; Speeches... V.1. 1957, 416-433; V.2. 1957, 444-498; The Bombay Chronicle 1939, 19 September], ідейно-політична боротьба в ІНК значно загострилася. Питання ставлення до війни та участі у ній стало головною причиною посилення протиріч не лише між правими й лівими конгресистами, а й усередині лівого крила, в якому знову стали домінувати конфронтація та дезінтеграційні процеси. Зокрема, виникли серйозні розбіжності між КСП і КПІ, внаслідок чого у 1940 р. комуністи були виключені зі складу КСП і стали проводити політику підтримки Англії у війні, між "Форвард блоком" і КПІ, "Форвард блоком" і Лігою радикальних конгресистів, що наприкінці 1939 р. стала називатися Радикально-демократичною партією, "Форвард блоком" і КСП, а також між окремими лідерами лівих угруповань і всередині кожної організації [детально див.: Bose S.C. 1964, 405-407; Gordon 1974, 288-289; Lakhanpal 1946, 68-69; Majumdar R.C. V.3. 1963, 596-600; Majumdar S.K. 1966, 172-176; Netaji... 1948, 105; Sinha L. P. 1965, 485-511; The Bombay Chronicle 1939, 7 November]. Причому ці розбіжності, відображаючи як протиборство різних ідейних позицій, так і перипетії боротьби за владу, торкалися не лише питання ставлення до війни, а й питання про те, які сили і хто очолить ліве крило ІНК за нових політичних умов. У цій боротьбі С.Ч. Бос, висуваючи переважно популістські гасла, так і не зміг сформулювати чітку ідейно-політичну платформу, яка могла б стати основою консолідації розрізнених лівих угруповань на початку війни. Тому всі його спроби й докладені величезні зусилля досягти їхньої єдності в рамках ЛКК закінчилися невдачею, внаслідок чого вже на кінець 1939 р. у ньому залишилися лише "Форвард блок" і Всеіндійська селянська спілка [Bose S.C. 1964, 407]. Проте це вже зовсім інший розділ конгресистської історії, який виходить за межі нашого дослідження.

Отже, на початку Другої світової війни в Індійському національному конгресі після тривалої внутрішньопартійної боротьби в черговий раз домінували помірковані й праві діячі, у більшості своїй ветерани визвольного руху, які віддавали перевагу виключно конституційним формам досягнення незалежності. Ліве крило, яке у 1936–1939 рр. користувалося досить значним впливом серед конгресистів та індійської громадськості, так і не змогло реанімувати масовий народний рух і якраз напередодні вступу Індії в Другу світову війну зазнало поразки й було повністю усунене від влади у конгресистській організації. Незважаючи на те, що політичний курс ІНК у цілому та стратегічний і тактичний курс кожного його угруповання відрізнялися крайньою суперечливістю, що

значно утруднює зробити глибокий і всебічний аналіз причин невдачі лівих сил, спробуємо визначити найважливіші з них. Це неоднорідність лівого крила, що заважала досягненню справжньої єдності в його таборі; політична недосвідченість ліворадикальних конгресистів, серед яких переважала молодь; відсутність чіткої ідейно-політичної платформи, відмінної від гандизму, яка могла б об'єднати розрізнені й не досить численні ліворадикальні угруповання; наявність глибоких розбіжностей і навіть антипатії між їхніми лідерами, котрі нерідко переслідували свої вузькокорисні цілі та інтереси; втома та апатія, що охопили конгресистів після невдало проведених кампаній громадянської непокори 1930–1934 рр., внаслідок чого багато з них не тільки відчували відразу до політичної діяльності, а й боялися жорстоких репресій з боку колоніального уряду; тісно пов'язане з цим прагнення значної кількості конгресистів зайнятися відносно безпечнішою й спокійнішою законодавчою діяльністю всередині реформованих колоніальних легіслатур та органів місцевого самоврядування; надто низький загальноосвітній та ідейно-теоретичний рівень більшості рядових конгресистів, що давало змогу досвідченим поміркованим і правим політикам, прикриваючись іменем М.К. Ганді, надзвичайно вміло маніпулювати громадською думкою й домагатися ухвали вигідних для них рішень керівними конгресистськими органами; на відміну від лівих, єдність і згуртованість представників правого крила; величезний політичний досвід і майстерність Валлабхбая Пателя, Р. Прасада, Ч. Раджагопалачарі та інших ветеранів визвольного руху, які зуміли зберегти традиційний вплив у керівних конгресистських структурах і значну підтримку партійних мас у центрі й на місцях.

Підбиваючи підсумки перебігу внутрішньопартійної боротьби в Індійському національному конгресі у 1930–1939 рр., слід зазначити, що ІНК у цей період, як і в 20-ті роки ХХ ст., являв собою строкатий блок або навіть своєрідний національний фронт різних соціально-політичних сил, об'єднаних ідеями національного визволення в гандистській інтерпретації. Це зумовило неминучість гострої ідейно-політичної боротьби між різними течіями та угрупованнями конгресистів. Вона дещо послаблювалася під час активізації масового народно-визвольного руху й значно посилювалася, коли наступав спад антианглійських виступів. Головними предметами розходжень у поглядах конгресистів були такі: тактика й програма національно-визвольного руху, незмінно очолюваного ІНК, ставлення до різних його партій, організацій, течій та угруповань, ставлення конгресистів до політики англійських колонізаторів у Британській Індії, питання майбутнього політичного та державного устрою незалежної індійської держави, ставлення Конгресу до майбутньої великої війни в Європі.

У 30-ті роки ХХ ст. в Конгресі домінували помірковані й праві діячі, які, звичайно, були прихильниками самостійного розвитку Індії, але вони визнавали за краще домагатися його поступово, переважно шляхом конституційних реформ і укладання різних угод із метрополією. Їхні соціально-економічні погляди обмежувалися майже виключно конструктивною програмою М.К. Ганді, яка передбачала бойкот англійських текстильних виробів, розповсюдження в країні ручного прядіння й ткацтва та масове виробництво кхаддари – бавовняної

домотканої матерії. Головною причиною політичної могутності правого крила ІНК була його опора на авторитет М.К. Ганді – некоронованого короля Конгресу й Індії, який користувався величезним впливом серед народних мас. Ліве крило партії, очолюване Дж. Неру та С.Ч. Босом, постійно вимагало активізації боротьби за незалежність шляхом модифікації її форм і методів, а також прийняття Конгресом радикальної політичної та соціально-економічної програми. У 30-ті роки воно так і не змогло остаточно сформуватися, відрізняючись крайньою неоднорідністю, відсутністю ідейної та організаційної консолідації, наявністю суттєвих розбіжностей між різними угрупованнями. Незважаючи на те, що визначні лідери лівих Дж. Неру та С.Ч. Бос три роки очолювали конгресистську організацію, їм не вдалося домогтися радикальної зміни її політичного курсу. Більше того, напередодні Другої світової війни праві зуміли взяти впевнений реванш за тимчасові поразки у 1936–1938 рр., повністю усунувши лівих від керівництва Конгресом. Усі подальші спроби їхніх керівників, передусім С.Ч. Боса, домогтися консолідації лівого крила ні до чого не призвели, лише посиливши протиріччя між різними його угрупованнями, що поступово втрачали свою масову базу.

Які ж головні підсумки національно-визвольної боротьби народів Індії в 30-ті роки ХХ ст.? Очоливши першу та другу масові ненасильницькі кампанії громадянської непокори у 1930–1934 рр., Конгрес не зміг домогтися задоволення найважливіших своїх вимог, уклавши з колонізаторами компромісний Делійський пакт, умови якого постійно ними порушувалися, що призвело до низки конфронтацій між ІНК і колоніальною владою. Зазнавши в них поразки, керівництво Конгресу зайнялося пошуком безпечніших форм і методів діяльності. В результаті конгресисти зайнялися парламентською діяльністю в куцях колоніальних легіслатурах, організацією ручного прядіння й ткацтва, організацією кампаній за ліквідацію недоторканості та за єдність усіх релігійних общин, пропагандою проти вживання спиртних напоїв і наркотиків, розвитком національної освіти, створенням дрібних національних промислів і реконструкцією індійського села з метою підняття рівня його розвитку. Після введення в дію англійцями "Провінційної автономії" конгресисти, які перемогли на виборах до місцевих законодавчих органів, напередодні Другої світової війни утворили в більшості провінцій свої уряди. Оцінка їхньої діяльності не може бути однозначною. З одного боку, вони зробили чимало корисного для Індії та її людей, а з іншого, – багато міністрів заплямували себе співробітництвом із місцевою колоніальною владою. Загалом же провінційні уряди не виправдали тих величезних надій, які на них покладали індійці, хоча вони й стали важливим кроком на складному шляху Індії до самоврядування та незалежності. Напередодні Другої світової війни ІНК та очолюваний ним визвольний рух не визначили свого ставлення до майбутньої війни й не мали програми дій у разі війни, що неминуче вело до нового витку ідейно-політичної боротьби серед конгресистів.

ВИСНОВКИ

Аналіз ідейно-політичної боротьби серед конгресистів у 20–30-ті рр. ХХ ст. дає змогу зробити такі важливі для сучасної індології узагальнюючі висновки та рекомендації автора, які могли б сприяти подальшому дослідженню історії ІНК:

1. Індійська національна історіографія (в радянській науці вона отримала назву буржуазної), незважаючи на величезну кількість робіт різного характеру й спрямованості, в яких висвітлювалася історія ІНК і визвольного руху, переважно обмежилася викладом загальних фактів із історії антибританських виступів 20–30-х років, знайомих ще з праці Б.П. Сітарамайї. Ідейно-політична боротьба в ІНК тільки констатувалася, але докладно не розглядалася, тому що вся увага зосередилася на керівництві ІНК масовими антианглійськими кампаніями та на його діяльності. У західній, радянській та пострадянській історіографії це одна з "білих плям", що потребує в наш час всебічного розгляду.

2. Висвітлення внутрішньопартійних розбіжностей в ІНК дозволяє побачити обмеженість багатьох колишніх оцінок і висновків, нестачу джерел, які залучалися дослідниками, неповноту фактів та їхнє свідоме перекручення. Це насамперед стосується свараджистів, яких вважали правим угрупованням, що було виразником інтересів великого індійського капіталу в ІНК, і конгрес-соціалістів, діяльність яких ігнорувалася (у радянській індологічній літературі про КСП можна знайти хіба що окремі згадки), або оцінювалася негативно за їхню протидію політиці комуністів. Зовсім не висвітлювалася історія Всеіндійської ліги незалежності, Націоналістичної партії всередині ІНК, утворення й діяльність Лівого консолідаційного комітету, "Форвард блоку", Ліги радикальних конгресистів, політична діяльність С.Ч. Боса, М.Н. Роя, обох Пателів, Р. Прасада, Ч. Раджагопалачарії та багатьох інших.

3. Що ж до ідейно-політичної боротьби на провінційному рівні, то варто зазначити, що найгострішою вона була в Бенгалі, Біхарі, Панджабі та Сполучених провінціях. Угруповання, що там утворювалися, з часом набували ваги й ставали всеіндійськими. Їхня історія здебільшого висвітлена. Однак ідеологічні, організаційні й тактичні принципи решти провінційних угруповань ще не досліджені. Вивчаючи їхні документи, слід мати на увазі значні розбіжності між програмними положеннями й практичною діяльністю.

4. Історія багатьох партій незалежної Індії веде свій початок із 20–30-х років. Угруповання, що виникли тоді в ІНК, стали зародками Народно-соціалістичної партії, Соціалістичної, Сватантри, Джан сангху, "Форвард блоку" та деяких інших. Майбутні дослідники історії цих партій мають звернутися до їхніх попередників, що діяли в ІНК напередодні Другої світової війни. Це ж саме можна сказати й про М.Р. Масані, Дж. Нараяна, А.Ч. Кріпалані та інших лідерів індійських партій 50–70-х рр. ХХ ст., які розпочали свою політичну діяльність як керівники відповідних угруповань усередині ІНК ще за часів боротьби проти англійського панування.

5. Традиційний поділ конгресистів на праве й ліве крило, який домінує в індологічній літературі, досить-таки відносний, особливо коли йдеться про аналогічні терміни стосовно європейських реалій. Праві й ліві в ІНК дуже мало

спільного мають з правими й лівими в будь-якій політичній партії Заходу. Тому спроби оцінювати їх з позицій європейської системи цінностей, як це роблять деякі автори, майже не звертаючи увагу на специфіку політичного життя Індії 20–30-х років ХХ ст. і своєрідний менталітет конгресистів, призводить до прикрих помилок як в оцінках внутрішньопартійної боротьби в ІНК, так і при висвітленні діяльності М.К. Ганді та Дж. Неру. До того ж значна кількість дослідників, дотримуючись певних політичних поглядів, не приховують своїх симпатій або антипатій до тих чи інших угруповань конгресистів, що неминуче призводить до суб'єктивізму в оцінці їхніх програм і діяльності.

6. Чимало індологів (М.М. Єгорова, Л.А. Гордон, Л.П. Сінха та ін.) вважали, що ліве крило ІНК у 20–30-ті роки ХХ ст. стало прямим спадкоємцем крайніх на чолі з Б.Г. Тілаком, а праві, навпаки, успадкували основні риси поміркованих. Це твердження дуже важко довести й не менш важко спростувати. Однак зазначимо, що між ними було й багато відмінностей, і найголовніша з них та, що діяли вони в різні епохи й за різних обставин. Такі порівняння досить часто мають вигляд штучних і далеко не завжди переконливих, особливо, коли автори переслідують певні політичні цілі.

7. Спірним в індології залишається питання про боротьбу в ІНК між противниками й прихильниками насильницьких форм боротьби. Воно навряд чи буде вирішене в найближчому майбутньому, головним чином через відсутність достовірних джерел; адже ця боротьба через переслідування властей не велася відкрито, а тому про неї майже нічого не знала індійська громадськість. Зауважимо лише, що в ІНК було багато діячів, які за своїми ідейними позиціями стояли близько до національних революціонерів. Є свідчення про зв'язки Ч.Р. Даса з революціонерами Бенгалу. Але яким чином прихильники насильницьких форм боротьби з колонізаторами відстоювали свої погляди в Конгресі, майже нічого невідомо.

8. Дискусійним є також питання про кількість членів ІНК у міжвоєнний період. Узагальнюючих статистичних даних за кожний рік у нас, на жаль, немає. Зробити такі підрахунки неможливо через існуючу плутанину з членством і велику розбіжність даних (дуже важко підрахувати через широко поширене тоді в Індії подвійне партійне членство та колективне членство). Можна лише констатувати, що кількість членів ІНК коливалася від кількох сотень тисяч (середина 30-х рр. ХХ ст.) до 10 млн. (1921 р.). Те ж саме стосується й кількості членів угруповань, відомості про яких цілком довільні.

9. Ще не знайшла свого дослідника проблема взаємовідносин ІНК і найважливіших його угруповань з англійськими та європейськими партіями, хоча є багато відомостей про контакти й навіть зв'язки конгресистів із ними.

10. Історія Конгресу в 20–30-ті роки, як і на попередніх етапах його діяльності, є історією постійних конфліктів і компромісів з англійськими колонізаторами, що безпосередньо впливало на співвідношення сил усередині ІНК і на ідейно-політичну боротьбу в ньому. Спостерігалася тенденція, на яку раніше майже не звертали уваги: як тільки посилювався наступ англійців на сили національного визволення, конгресисти згуртовували свої лави, протиріччя між ними поступово згасали, й відбувалася консолідація ІНК як політичної

організації. Навпаки, в період затишшя колишні чвари розгоралися з новою силою, виникали різні угруповання та посилювалися дезінтеграційні процеси. Ці явища ще повинні стати предметом окремого дослідження.

11. ІНК не був індуською общинною організацією, як вважають деякі пакистанські та індійські автори, що стоять на комуналістських позиціях. У його діяльності брали активну участь індуси, мусульмани, сикхи та представники інших релігійних общин Індії, хоча в кількісному відношенні переважали індуси – найбільша індійська община. У керівні конгресистські органи разом із індусами в різні роки входили представники усіх общин. Що ж до тверджень, що ІНК проводив проіндуську політику, то тут має бути диференційований підхід стосовно кожного конкретного випадку. Зазначимо, що в цілому керівництво ІНК ніколи офіційно не виявляло своїх проіндуських симпатій. Але були окремі випадки, коли своїми діями, як під час введення провінційної автономії, ІНК настроював проти себе мусульман, унаслідок чого більшість їх урешті-решт пішла за Мусульманською лігою. Додамо, що крім періоду спільної боротьби з халіфатистами, конгресисти дуже рідко в своїй діяльності враховували вимоги й побажання мусульманської общини та організацій, що її представляли. Така політика стала одним із чинників посилення індусько-мусульманських суперечностей, кульмінацією яких було утворення Пакистану в 1947 р.

12. Конгрес також не був буржуазною організацією, як це твердила радянська та індійська марксистська історіографія майже сім десятиліть. Він являв собою не звичайну партію, а швидше широкий блок або навіть національний фронт різних соціально-політичних сил, що тимчасово згуртувалися навколо величної ідеї національного визволення в гандистській інтерпретації. До цього загальнонаціонального об'єднання входили представники усіх класів, національностей, релігій і каст, що населяли Індію. Тому постає питання про вивчення масової бази ІНК на новій основі, повністю відмовившись від ідеологічних і політичних штампів і стереотипів минулого. На жаль, за двадцять років незалежності цього поки що не зроблено.

13. Питання про ставлення ІНК до національної буржуазії належить до особливо дискусійних питань індології, заслуговуючи спеціального розгляду. Слід зазначити, що в існуючій літературі (навіть індійській) переважають оцінки взагалі, без виділення етапів та аналізу кожної конкретної ситуації, здебільшого ігнорується вплив на конгресистську політику щодо індійської буржуазії програмних вимог угруповань, що діяли в Конгресі у той чи інший час [як виняток див.: Markovits 1985]. Дуже часто автори забувають, що політику ІНК визначав М.К. Ганді, який мріяв побудувати в Індії сарводаю – суспільство загального благополуччя, засноване на принципах високої моралі та соціального егалітаризму (т. зв. гандистський соціалізм). Він засуджував західноєвропейську буржуазну цивілізацію, засновану на приватній власності, та її велику машинну індустрію, закликав повернутися до традиційної індійської прядки, відродити древні національні традиції та промисли, передусім кустарну промисловість, врятувавши тим самим мільйони кустарів і ремісників, які розорявалися від конкуренції дешевих товарів фабричного виробництва, переважно англійських, і поліпшити становище трудящих, що страждали від експлуатації підприємців.

М.К. Ганді розробив патерналістську теорію опіки, згідно з якою підприємці мали піклуватися про робітників, опікати їх, а всі конфлікти між капіталістами й трудящими він пропонував розв'язувати шляхом арбітражу. Звичайно, такі погляди й відповідна політика Конгресу були до вподоби далеко не всім представникам національного капіталу, який в різні часи по-різному ставився до гандистських кампаній. До того ж, аналізуючи взаємини ІНК і буржуазії, більшість дослідників не показують ставлення до конгресистів та очолюваного ними визвольного руху різних прошарків індійської буржуазії, даючи узагальнені характеристики, що призводять до помилкових висновків. Адже були прошарки буржуазії, що потерпали від колоніального гніту, бажаючи звільнитися від нього, й були прошарки, які мали тісні зв'язки з англійським капіталом, і ніяк не хотіли з ним поривати.

14. Усіляко намагаючись залучити робітників і селян до визвольної боротьби, Конгрес і всі його угруповання так і не змогли в 20–30-ті роки чітко визначити своє ставлення до робітничого й селянського руху та виробити якусь чітко сформульовану програму щодо нього. Це стало однією з головних причин того, що значна кількість трудящих опинилася поза конгресистським рухом. Незважаючи на значну кількість робіт радянських авторів про індійський робітничий і селянський рух, взаємини ІНК із трудящими й до цього часу майже не висвітлені, тому що в них все зводилося до тверджень про буржуазність Конгресу та його намагання підкорити робітничий і селянський рух впливові буржуазії. Насправді ж все було набагато складніше і це потребує детального вивчення.

15. Що ж до комуністів, то вся радянська та індійська марксистська література перебільшувала їхню участь і роль у визвольній боротьбі та вплив на неї. КПІ, що у міжвоєнні роки нараховувала від кількох сотень до кількох тисяч членів, не могла грати суттєвої ролі в антибританському русі Індії, населення якої становило 350–400 млн. чол., а Конгрес ще в 1921 р. нараховував 10 млн. членів. Це ж саме стосується й Комінтерну, вплив якого на індійський визвольний рух із політичних та ідеологічних міркувань значно перебільшувався.

16. Гандизм, як головна доктрина ІНК та індійського визвольного руху, не був буржуазною ідеологією, а М. К. Ганді не був виразником інтересів національної буржуазії, як вважали в свій час радянські й деякі індійські автори. М. К. Ганді виступав як загальнонаціональний лідер руху, спрямованого на завоювання незалежності, а гандизм став ідеологією народних мас, переважно селян, відображаючи їхні антиколоніальні настрої та мрії про краще майбутнє. Про це яскраво свідчать його політичний ідеал – звільнення від іноземного гніту, соціальний ідеал – сарводая, тобто суспільство загального благополуччя, а також метод його досягнення – ненасильницька боротьба. Гандистські ідеї мали великий вплив серед простих людей, що у 20–30-ті роки забезпечувало Конгресу їхню постійну підтримку. Тому всі угруповання в Конгресі (за винятком комуністів) у своїх теоретичних настановах не виходили за межі гандизму. Фактично різниця між ними полягала лише в різному його трактуванні: помірковані й праві діячі всіляко намагалися обмежити прогресивні та демократичні тенденції комплексного гандистського вчення, а ліві конгресисти, очолювані Дж. Неру та

С.Ч. Босом, навпаки, акцентували увагу саме на них, критикуючи в ньому все те консервативне, що їм було не до вподоби. Не випадково, що вони користувалися значним впливом в партії та в народі ще наприкінці 20-х років, а після досягнення незалежності Дж. Неру 17 років очолював уряд Індії. При цьому ще раз варто наголосити, що лівих конгресистів не можна ототожнювати з лівими в європейському політичному житті, а особливо з тими лівими та крайньо лівими, діяльність яких часто асоціюється з екстремізмом, насильством, тоталітаризмом тощо, а в очах громадськості вони (і вже навіть сам термін) набули негативного емоційного відтінку.

17. Конструктивна програма М.К. Ганді залишається поза увагою дослідників. Вони в кращому разі давали перелік її найважливіших положень або ж піддавали їх нищівній критиці за обмеженість, навіть шкідливість для справи національного визволення. Настав час визначити реальні достоїнства й недоліки конструктивної програми, її внесок у боротьбу за незалежність. У зв'язку з цим постає нагальна потреба написання спеціальної роботи, присвяченої дослідженню таких питань: передумови появи конструктивної програми, її ідейні попередники, практичне втілення програми в життя у різних районах Індії, ставлення конгресистів, а також жителів міст та особливо сіл, до конструктивної програми, її економічні наслідки, конструктивна програма в незалежній Індії тощо.

18. У цілому ж період, що став предметом нашого дослідження, був важливим етапом в історії ІНК. У 1918–1939 рр. Конгрес перетворився на масову організацію, виробив у ході тривалої боротьби між поміркованим і ліворадикальним крилом тактику й програму, яка передбачала досягнення політичної незалежності, зробив кілька важливих кроків до встановлення співробітництва з антиколоніальними силами на міжнародній арені, взяв активну участь у створенні робітничих, селянських і молодіжних організацій, розробив низку заходів для усунення міжобщинної та кастової ворожнечі, ліквідації інституту недоторканості, прийняв схему адміністративного поділу Індії, яка передбачала ліквідацію князівств і створення провінцій на лінгвістичній основі, розробив проект конституції незалежної Індії, утворив у семи провінціях із одинадцяти конгресистські уряди, які стали важливим кроком на шляху до встановлення самоврядування.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

Матеріали ІНК та інших індійських партій та організацій

1. *Bihar* прантія самаджваді саммелан (Біхарська провінційна соціалістична конференція. Документи). – Патна, 1936 (мовою гінді).
2. *Сам'явад* ка бігуль (Голос соціалізму). – Бенарес, 1936 (мовою гінді).
3. *Сут ке дхаге* мен сварадж'я (Від пряжі до свараджу). – Калькутта, 1920 (мовою гінді).
4. *A Centenary History of the Indian National Congress: Vol. 1-3.* – Delhi, 1985.
5. *Ahmedabad Textile Labour Union. Annual Report.* – Ahmedabad, 1925.
6. *All-India Congress Socialist Party. Constitution, Programme and Resolutions of the 1-st Conference of the Party and Report of the Organizing Secretary.* – Bombay, 1934.
7. *All-India Kisan Sabha. Constitution of the All-India Kisan Sabha.* – Delhi, 1936.
8. *All-India Trade Union Congress. Directory of Trade Unions.* – Bombay, 1925.
9. *All-India Trade Union Congress. 7-th Session. Report of 7-th Session.* – Bombay, 1927.
10. *All-India Trade Union Congress. 8-th Session. Cawnpore, 1927. Report and Congress Constitution.* – Bombay, 1928.
11. *All-India Trade Union Congress. 9-th Session. Report of the Ninth Session // The All-India Trade Union Bulletin.* – 1929. – Vol. 5, № 7. – P. 49-84.
12. *All-India Trade Union Congress. 15-th Session. Bombay, 1936. Report and Proceeding of the 15-th Session of the All-India Trade Union Congress Held at Bombay on the 17-th and 18-th May 1936.* – Bombay, 1936.
13. *All-India Trade Union Congress: Documents.* – New Delhi, 1973.
14. *All Parties Conference, Bombay, 1928. Report of the Committee Appointed by the Conference to Determine the Principles of the Constitution for India.* – Allahabad, 1928.
15. *All Parties National Convention, Calcutta, 1928.* – Allahabad, 1928.
16. *Chakrabarti D., Bhattacharya C. Congress in Evolution. A Collection of Congress Resolutions from 1885–1934 and Other Important Documents.* – Calcutta, 1935.
17. *Communist Party of India. Communism and Nationalism. A Statement.* – Calcutta, 1925.
18. *Communist Party of India. Manifesto to the All-India National Congress.* – London, 1926.
19. *Communist Party of India. Programme of the Communist Party of India.* – Bombay, 1934.
20. *Communist Statement at Meerut. Document // New Age (monthly).* – 1958. – Vol. VII, № 4. – P. 32-51.
21. *Congress Presidential Addresses from Silver to the Golden Jubilee.* – Madras, 1934.
22. *Congress Presidential Speeches. A Selection.* – New Delhi, 1975.
23. *Congress Varnika. 100 Years of the Indian National Congress. Centenary Commemorative Volume.* – Delhi, 1985.

24. *Documents of the History of the Communist Party of India: Vol. 1-3.* – New Delhi, 1971, 1974, 1979.
25. *Foundations of Pakistan: All-India Muslim League Documents: 1906–1947: In 2 Vols.* – New Delhi, 1982.
26. *Indian Communist Party. Documents (1930–1956).* – Bombay, 1957.
27. *Indian National Congress. Report of the 33-rd Session of the Indian National Congress Held at Delhi 26-31.XII.1918.* – Delhi, 1919.
28. *Indian National Congress. Punjab Subcommittee. Report of the Commissioners Appointed by the Punjab Subcommittee of the National Congress, 1920: In 2 Vols.* – Bombay, 1920.
29. *Indian National Congress. AICC, 1922.* – Bombay, 1922a.
30. *Indian National Congress. Report of the 37-th Session of the Indian National Congress Held at Gaya. Patna, December 26, 1922.* – Patna, 1922b.
31. *Indian National Congress. Guru-ka-Bagh Congress Enquiry Committee. Report of the Guru-ka-Bagh Congress Enquiry Committee, with Evidence and 44 Photogr.* – Lahore, 1924.
32. *Indian National Congress. Belgaum, 1924. Resolutions Passed by the 39-th Sessions of the Indian National Congress, Held at Belgaum on December 26-th and 27-th 1924.* – Allahabad, 1925a.
33. *Indian National Congress. Constitution of the Indian National Congress.* – Allahabad, 1925b.
34. *Indian National Congress. Report of the 44-th Annual Session.* – Lahore, 1929.
35. *Indian National Congress. General Secretary. November 1934 – March 1936. Report of the Working General Secretary.* – Lucknow, 1936a.
36. *Indian National Congress. Resolutions Passed at the 49-th Congress Held at Lucknow on April 12-14, 1936.* – Allahabad, 1936b.
37. *Indian National Congress. General Secretary. April – December, 1936. Report of the General Secretary.* – Allahabad, 1937a.
38. *Indian National Congress. Resolutions Passed at the 50-th Session of the Congress Held at Faizpur (Maharashtra), December 27 and 28, 1936.* – Allahabad, 1937b.
39. *Indian National Congress. General Secretary. January 1937 – February 1938. Report of the General Secretary.* – Allahabad, 1938.
40. *Indian National Congress. Resolutions on Economic Policy and Programme 1924–1954.* – New Delhi, 1954.
41. *Indian National Congress. Report of the General Secretaries: In 3 Vols.* – Lahore, 1956a.
42. *Indian National Congress. Resolutions on States Reorganization, 1920–1956.* – New Delhi, 1956b.
43. *Proceedings of the First Indian Communist Conference Held the 26-th December 1925.* – Kanpur, 1925.
44. *Report of the Inquiry Committee Appointed by the Council of the All-India Muslim League to Inquire into Muslim Grievances in Congress Provinces (Pirpur Report).* – Delhi, 1938.

45. *Report of the Inquiry Committee Appointed by the Working Committee of the Bihar Provincial Muslim League to Inquire into Some Grievances of Muslims in Bihar (Shareef Report)*. – Patna, 1939.
46. *Statement of Left Consolidation Committee // National Front*. – 1939, July 2. – Vol. 2, № 21. – P. 330.
47. *The All India Muslim Conference, 1928–1935. A Documentary Record*. – Karachi, 1972.
48. *The Constitution and Rules of the All Indian Muslim League*. – Lahore, 1944.
49. *The Constitution of the Federated Republics of India*. – Madras, 1926.
50. *The Indian National Congress, Containing an Account of Its Origin and Growth, Full Text of All the Presidential Addresses, Reprint of All the Congress Resolutions, extracts from All the Welcome Addresses, Notable Utterances on the Movement, Portraits of All the Congress Presidents*. – Madras, 1917.
51. *The Indian National Congress 1920–1923. Being a Collection of the Resolutions of the Congress and of the All India Congress Committee and of the Working Committee of the Congress, from September 1920 to December 1923*. – Allahabad, 1924.
52. *The Political Situation in India. Thesis of the Workers and Peasants Party of India // The Labour Monthly*. – 1929. – Vol. XI, № 3. – P. 151-162.
53. *The Proceeding of the All Parties National Convention*. – Allahabad, 1928.
54. *The Thesis of the Congress Socialist Party. Adopted by the Third Annual Conference of the Party at Faizpur, on December 23, 24 and 25, 1937 // The Congress Socialist*. – 1938. – January 9. – Vol. 2, № 1. – P. 17-19.
55. *Workers and Peasants Party. Manifesto to the Indian National Congress. Calcutta, 1927, December 22*. – Calcutta, 1927.
56. *Workers and Peasants Party of Bengal. Report of the Executive Committee 1927–1928*. – Calcutta, 1928a.
57. *Workers and Peasants Party of Bengal. 3-rd Conference. Bhatpara, 1928. A Call to Action. Being the Resolutions, Thesis and Report Presented to the Third Annual Conference of the Workers and Peasants Party of Bengal*. – Calcutta, 1928b.

Збірники документів та офіційні публікації

58. *Бхаратій джаграті (Пробудження Індії. Документи)*. – Бріндабан, 1939 (мовою гінді).
59. *A History of Orissa: In 2 Vs.* – Calcutta, 1956.
60. *A History of the Freedom Movement 1707–1947: In 4 Vs.* – Karachi, 1960.
61. *Bazaz P. N. The History of Struggle for Freedom in Kashmir*. – New Delhi, 1954.
62. *Condition of India. Being the Report of the Delegation Sent to India by the India League in 1932*. – London, 1934.
63. *Datta K. K. History of the Freedom Movement in Bihar: In 3 Vs.* – Patna, 1957–1958.
64. *Die internationale Arbeiterbewegung und die indische nationale befreiungsbewegung: Bd.1-4*. – Berlin, 1984.

65. *Dobbine C.* Basic Documents in the Development of Modern India and Pakistan 1835–1947. – London, 1970.
66. *Documents* Concerning the Origin and Purpose of the Indian Statutory Commission. – New York, 1930.
67. *East India* (Emergency Measures). Measures Taken to Counteract the Civil Disobedience Movement and Deal with the Terrorist Movement in Bengal. – London, 1932.
68. *Great Britain.* Parliament. House of Commons. Parliamentary Debates. Official Report. Ser. 5, 1918–1947. – London, 1918a–1947a.
69. *Great Britain.* Parliament. House of Lords. Parliamentary Debates. Official Report. Ser. 5, 1918–1947. – London, 1918b–1947b.
70. *Great Britain.* Royal Commission on Indian Currency and Finance. Report, Appendice, Minutes of Evidence: In 5 Vs. – London, 1926.
71. *Great Britain.* Royal Commission on Agriculture in India. Report. – London, 1928.
72. *Great Britain.* Indian Statutory Commission. Report of the Indian Statutory Commission (Surveys, Recommendations, Reports of the Committees Appointed by the Provincial Legislature Councils, Memoranda Submitted, Extracts and Selections from Oral Evidence): In 17 Vs. – London, 1930.
73. *Great Britain.* Royal Commission on Labour in India. Report. – London, 1931.
74. *Great Britain.* Joint Committee on Indian Constitutional Reform (Session 1932–1933). Minutes of Evidence Given Before the Joint Committee on Indian Constitutional Reform: In 3 Parts. – London, 1934.
75. *Great Britain.* Laws, Statutes etc. Government of India Act, 1935. – London, 1935.
76. *Historic Documents* on Muslim Freedom Movement. – Lahore, 1970.
77. *History of the Freedom Movement in Orissa:* In 3 Vs. – Cuttack, 1957.
78. *History of the Freedom Struggle in Princely States.* – Delhi, 1968.
79. *India.* Home Department. Seditious Committee. Report of the Committee Appointed to Investigate Revolutionary Conspiracies in India, with Two Resolutions by the Government of India. – Calcutta, 1918.
80. *India, Legislative Assembly.* The Legislative Assembly Debates (Official Report), 1921–1945. – Delhi, 1921–1946.
81. *India.* Governor-General. India and the War. – London, 1939.
82. *India in...* 1920–1939. – Delhi, 1920–1939.
83. *Indian Constitutional Documents 1757–1939:* In 3 Vs. – Calcutta, 1948.
84. *Indian Constitutional Reform.* Vol. 1: The White Paper of December, 1931. – London, 1934.
85. *Indian Nationalist Movement 1885–1947.* Select Documents. – New York, 1979.
86. *Indian Round Table Conference 1-st Session.* 1930–1931. Proceedings. – London, 1931a.
87. *Indian Round Table Conference 1-st Session.* 1930–1931. Proceedings of Subcommittees: In 2 parts. – London, 1931b.
88. *Indian Round Table Conference 1-st Session.* 1930–1931. Subcommittees Reports, Conference Resolutions and Prime Minister's Statement. – London, 1931c.
89. *Indian Round Table Conference 2-nd Session.* 1931. Proceedings. – London, 1932a.

90. *Indian Round Table Conference 2-nd Session*. 1931. Proceedings of Federal Structure Committee and Minorities Committee. – London, 1932b.
91. *Indian Round Table Conference 3-d Session*. 1932. Proceedings. – London, 1933.
92. *Indian Statutory Commission*. Report of the Indian Statutory Commission: In 2 Vs. – London, 1930.
93. *India's Struggle for Freedom*. Selected Documents and Sources: In 3 Vs. – Delhi, 1962–1965.
94. *Montagu E. S. and Chelmsford F. J.* Report on Indian Constitutional Reforms. – Calcutta, 1918.
95. *Orissa States Peoples Conference*. Enquiry Committee. Report of the Enquiry Committee. Orissa States. – Cuttack, 1939.
96. *Papers Relating to the Application of the Principle of Dyarchy to the Government of India*. – Oxford, 1920.
97. *Philips C. H.* The Evolution of India and Pakistan. 1858–1947. Select Documents. – London, 1964.
98. *Rare Documents*. – Lahore, 1967.
99. *Sareen T. R.* Select Documents on Indian National Army. – Delhi, 1988.
100. *Selected Documents of the British Period of Indian History*. – Calcutta, 1958.
101. *Selections from the Records of the Government of India, 1849–1937*. – London, 1987.
102. *Self-Government for India*. – Lucknow, 1916.
103. *Some Documents Relating to Early Indian Communists and Controversies Around Them*. – New Delhi, 1992.
104. *Source Material for a History of the Freedom Movement in India (Collected from the Bombay Government Record)*: In 2 Vs. – Bombay, 1957–1958.
105. *Speeches and Documents on the Indian Constitution 1921–1947*: In 2 Vs. – Bombay, 1957.
106. *Statement Exhibiting the Moral and Material Progress and Condition of India During the Years... 1920–1935*. – Calcutta, 1922–1937.
107. *Struggle for Independence*. 1857–1947. – Karachi, 1993.
108. *The Freedom Struggle in Hyderabad*: In 2 Vs. – Hyderabad, 1956.
109. *The Freedom Struggle in Uttar Pradesh*: In 2 Vs. – Uttar Pradesh: 1957–1958.
110. *The History of the Freedom Movement in Madhya Pradesh*. – Nagpur, 1956.
111. *The Indian Nationalist Movement, 1885–1947*. Select Documents. – London, 1979.
112. *The Indian Year Book*. A Statistical and Historical Annual of the Indian Empire, with an Explanation of the Principal Topics of the Day, 1918–1939. – Bombay–Calcutta, 1918–1939.
113. *The Making of India and Pakistan*: Select Documents: In 6 Vs. – New Delhi, 1997.
114. *The Simon's Commission Report*. – London, 1930.
115. *Times of India Directory and Year-book Including Who's Who...* 1918–1939. – Bombay, 1918–1939.
116. *Towards Freedom 1937–1947*. – Vol. 1 (Experiment with Provincial Autonomy. January 1 – December 31. 1937). – New Delhi, 1985.

Виступи, праці та листи учасників визвольного руху

117. *Гхош А. К.* Статті и речи. – М., 1962.
118. *Данге Ш. А.* В тюрмах Индии. – М., 1930.
119. *Данге Ш. А.* У истоков профсоюзного движения Индии // Рабочий класс и современный мир. – 1974. – № 6. – С.115-121.
120. *Неру Дж.* Открытие Индии. – М., 1955а.
121. *Неру Дж.* Взгляд на всемирную историю; Письма к дочери из тюрьмы, содержащие свободное изложение истории для юношества: В 3-х т. – М., 1981.
122. *Рой М. Н.* Будущее индийской политики (рабочая партия или народная партия). – М., 1926.
123. *Сардесаи Ш. Г.* Индия и революция в России. – М., 1967.
124. *Дев А. Н.* Марксвада аур соушеліст парті (Марксистська чи соціалістична партія). – Бенарес, 1938 (мовою гінді).
125. *Дев А. Н., Сампурнананд.* Сам'явад ка бігуль (Голос соціалізму). – Бенарес, 1940 (мовою гінді).
126. *Сатьябхакта.* Большевізм к'я хай? (Що таке більшовізм?). – Канпур, 1924 (мовою гінді).
127. *Сатьябхакта.* Бхарат мен кам'юніст парті кі стхапна (Заснування Комуністичної партії в Індії). – Матхура, 1975 (мовою гінді).
128. *Сітарамай П.* Конгрес ка ітіхас (Історія Конгресу). – Т.2. – Делі, 1948 (мовою гінді).
129. *A Bunch of Old Letters.* – Bombay, 1958.
130. *Ahmad M.* Communist Party of India. Years of Formation 1921–1933. – Calcutta, 1959.
131. *Ahmad M.* Indian Response to the Second World War. – New Delhi, 1987.
132. *Andrews C. F.* Mahatma Gandhi's Ideas. – London, 1929a.
133. *Andrews C. F.* The Indian Problem. – Madras, 1929b.
134. *Andrews C. F.* India and Simon Report. – London, 1930.
135. *Andrews C. F., Mookerjee G. N.* The Rise and Growth of the Congress in India. – London, 1938.
136. *Aurobindo S.* Bankin-Tilak-Dayananda. – Calcutta, 1947.
137. *Barr F. M.* Vapu. Conversations and Correspondence with Mahatma Gandhi. – Bombay, 1948.
138. *Besant A.* Shall India Live or Die. – Madras, 1925.
139. *Bhave A. V.* Revolutionary Sarvodaya. – Bombay, 1964.
140. *Bose S. C.* Presidential Address, Haripura. 19-th February, 1938. – Calcutta, 1938.
141. *Bose S. C.* Selected Speeches. – Delhi, 1962.
142. *Dange S. A.* On the Indian Trade Union Movement. – Calcutta, 1952.
143. *Dange S. A.* Mahatma Gandhi and History. – New Delhi, 1969.
144. *Dange S. A.* Selected Writings. – Bombay, 1974.
145. *Das C. R.* India for Indians. – Madras, 1921.
146. *Das C. R.* The Philosophy of Non-cooperation and Spiritual-political Swaraj. – Madras, 1922.

147. *Desai M.* The Story of Bardoli. – Ahmedabad, 1929.
148. *Desai M.* Maulana Abul Kalam Azad. – London, 1941.
149. *Gandhi M.* Young India 1919–1922. – Madras, 1924.
150. *Gandhi M.* Young India 1924–1926. – Madras, 1927.
151. *Gandhi M. K.* Non-violence in Peace and War: In 2 Vs. – Ahmedabad, 1948.
152. *Gandhi M. K.* Communal Unity. – Ahmedabad, 1949.
153. *Gandhi M. K.* Satyagraha (Non-violent Resistance). – Ahmedabad, 1951.
154. *Gandhi M. K.* Sarvodaya (The Welfare of All). – Ahmedabad, 1954.
155. *Gandhi M. K.* My Socialism. – Ahmedabad, 1956.
156. *Gandhi M. K.* Sarvodaya. Its Principles and Programme. – Ahmedabad, 1957.
157. *Gandhi M. K.* All Men are Brothers. – Paris, 1958a.
158. *Gandhi M. K.* The Collected Works of Mahatma Gandhi: In 77 Vs. – New Delhi, 1958b–1978.
159. *Gandhi M. K.* Khadi (Hand-spun Cloth). Why and How. – Ahmedabad, 1959.
160. *Gandhi M. K.* Letters to Manibahen Patel. – Ahmedabad, 1963.
161. *Gandhi M.* My Picture of Free India. – Bombay, 1965.
162. *Gandhi M. K.* Selected Speeches. – New Delhi, 1969.
163. *Gandhi M. K.* Hind Swaraj or Indian Home Rule. – Ahmedabad, 1991.
164. *Gandhi M. K.* India of My Dreams. – Ahmedabad, 1992.
165. *Gandhi M. K.* The Message of the Gita. – Ahmedabad, 1994.
166. *Gandhi M. K.* Hind Swaraj. – Ahmedabad, 1998.
167. *Gokhale G. K.* Speeches of Gopal Krishna Gokhale. – Madras, 1920.
168. *Goswami T. C.* Footprints of Liberty. – Calcutta, 1971.
169. *Gupta M.* History of the Indian Revolutionary Movement. – Bombay, 1972.
170. *Jinnah M. A.* Speeches and Writings of M. A. Jinnah. – Lahore, 1960.
171. *Kelkar N. C.* A Passing Phase of Politics. – Poona, 1925.
172. *Kelkar N. C.* Life and Times of Lokamanya Tilak. – Madras, 1928.
173. *Kripalani A. J. B.* The Future of the Congress. An Analysis. – Bombay, 1948.
174. *Mazumdar A. C.* Indian National Evolution. A Brief Survey of the Origin and Progress of the Indian National Congress and the Growth of Indian Nationalism. – Madras, 1917.
175. *Muslims and the Congress.* Select Correspondence of Dr. M. A. Ansari, 1912–1935. – New Delhi, 1979.
176. *Naoroji D.* Essays, Speeches, Adresses and Writings (on Indian Politics). – Bombay, 1887.
177. *Naoroji D.* Poverty and Un-British Rule in India. – London, 1901.
178. *Narayan J. P.* Towards Struggle. Selected Manifestoes, Speeches and Writings. – Bombay, 1946.
179. *Narayan S.* Letters from Gandhi, Nehru, Vinoba. – London, 1968.
180. *Nehru J.* Presidential Address. Indian National Congress. Forty Nineth Session. April 1936, Lucknow. – Allahabad, 1936.
181. *Nehru J.* Nehru on Gandhi. – New York, 1948.
182. *Nehru J.* The Soviet Russia. – Bombay, 1949.
183. *Nehru J.* Before and After Independence: In 2 Vs. – New Delhi, 1964a.

184. *Nehru J.* Congressmen's Primer for Socialism: A Compilation. – New Delhi, 1964b.
185. *Nehru J.* The First Sixty Years: In 2 Vs. – New York, 1965.
186. *Nehru J.* Selected Works: In 3 Vs. – New Delhi, 1972a.
187. *Nehru J.* Selected Works: In 15 Vs. – New Delhi, 1972b–1982.
188. *Nehru M.* All Parties Conference, 1928 ("Nehru Report"). – Allahabad, 1928.
189. *Nehru M.* Essays and Reflection on His Life and Times. – Delhi, 1961a.
190. *Nehru M.* The Voice of Freedom. Selected Speeches of M. Nehru. – Bombay, 1961b.
191. *Nehru M.* Selected Works: In 4 Vs. – New Delhi, 1982–1986.
192. *Pal B. C.* Nationality and Empire. A Running Study of Some Current Indian Problems. – Calcutta, 1916.
193. *Pal B. C.* Swadeshi and Swaraj: The Rise of New Patriotism. – Calcutta, 1954.
194. *Pyarelal N.* Mahatma Gandhi. The Last Phase: In 2 Vs. – Ahmedabad, 1956–1958.
195. *Rai L. L.* Unhappy India. – Calcutta, 1928.
196. *Rai L. L.* Writings and Speeches: In 2 Vs. – Delhi, 1966.
197. *Ranade M. G.* Essays on Indian Economics. – Madras, 1906.
198. *Ranga N. G.* Kisan Hand Book. – Madras, 1938a.
199. *Ranga N. G.* Peasants and Congress. – Madras, 1938b.
200. *Ranga N. G.* History of Kisan Movement in India. – Madras, 1939a.
201. *Ranga N. G.* Kisan Speaks. – Madras, 1939b.
202. *Ranga N. G.* Revolutionary Peasants. – New Delhi, 1949.
203. *Roy M. N.* One Year of Non-cooperation. From Ahmedabad to Gaya. – Calcutta, 1923.
204. *Roy M. N.* The Aftermath of Non-cooperation. Indian Nationalism and Labour Politics. – London, 1926.
205. *Roy M. N.* Jawaharlal Nehru. – Delhi, 1945.
206. *Roy M. N.* Political Power and Parties. – Calcutta, 1960.
207. *Roy M. N.* Men I Met. – Bombay, 1968.
208. *Sastri S., Sankaranarayana V.* Letters of the Right Honourable V. S. Srinivasa Sastri. – London, 1963.
209. *Sitaramayya B. P.* Gandhi and Gandhism (A Study): In 2 Vs. – Allahabad, 1943–1944.
210. *Sitaramayya B. P.* The History of the Indian National Congress: In 2 Vs. – Bombay, 1946–1947.
211. *Tilak B. G.* Speeches of Bal Gangadhar Tilak. – Madras, 1918.
212. *Tilak B. G.* Writings and Speeches. – Madras, 1919.

Архівні матеріали

213. *Архива* Института востоковедения РАН. Микрофильмы Национального архива Индии.
214. *Архивб* Института Российской истории РАН: Фонд 22 (НКИД. Отдел печати и информации. Досье).

Преса

а) газети

215. Адж (МОВОЮ ГІНДІ)
216. Заря Востока
217. Известия
218. Правда
219. Advance
220. Berliner Tageblatt
221. Corriera della sera
222. Deutsche Allgemeine Zeitung
223. Die Neue Züricher Zeitung
224. Echo de Paris
225. Forward
226. Frankfurter Zeitung
227. Harijan
228. Humanite
229. Kölnische Zeitung
230. Le Giornale d'Italia
231. Liberty
232. Matin
233. National Front
234. Neue Frankfurter Presse
235. New Age
236. Petit Parisien
237. Temps
238. The Bengalee
239. The Bombay Chronicle
240. The Congress Socialist
241. The Daily Express
242. The Daily Herald
243. The Daily Mail
244. The Daily News
245. The Daily Telegraph
246. The Daily Worker
247. The Hindu
248. The Hindustan Times
249. The Leader
250. The Manchester Guardian
251. The Manchester Post
252. The Monitor
253. The Morning Post
254. The Muslim Outlook
255. The News Chronicle
256. The New York Times

- 257. The Observer
- 258. The Sunday Times
- 259. The Times
- 260. The Times of India
- 261. The Tribune
- 262. The Washington Post
- 263. The Worker
- 264. The Worker's Life
- 265. Vorwärts
- 266. Young India

б) журнали

- 267. Большевик
- 268. Восток
- 269. Коммунистический Интернационал
- 270. Красный Интернационал профсоюзов
- 271. Народы Азии и Африки
- 272. Новый Восток
- 273. Революционный Восток
- 274. Східний світ
- 275. Червоний Схід
- 276. International Press Correspondence (Inprecor)
- 277. The Annual Register
- 278. The Asiatic Review
- 279. The Communist
- 280. The Contemporary Review
- 281. The Indian Review
- 282. The Indian Social Reformer
- 283. The Labour Gazette
- 284. The Labour Monthly
- 285. The Masses of India
- 286. The Modern Review

Мемуари

- 287. *Азад А. К.* Индия добивается свободы. – М., 1961 (повна англійська версія: New Delhi, 1993).
- 288. *Ганди М. К.* Моя жизнь. – М., 1934, 1959, 1969.
- 289. *Кауль Т. Н.* Воспоминания о Джавахарлале Неру // Индия. – 1964. – № 1. – С.6-8.
- 290. *Махадевабхаї.* Махадевабхаї кі даярі (Щоденник Махадевабхаї). – В 3-х т. – Ахмадабад, 1947–1951 (мовою гінді).
- 291. *Неру Дж.* Автобиография. – М., 1955б.
- 292. *Прасад Р.* Автобиография. – М., 1961.

293. *Сатьябхакта*. Патракар дживан ке кучх сансмаран (Спогади з життя газетяра). – Канпур, 1956 (мовою гінді).
294. *Ahmad M.* Myself and Communist Party of India, 1920–1929. – Calcutta, 1970.
295. *Ali M.* My Life. – Lahore, 1946.
296. *Banerjee S.* A Nation in Making. Being the Reminiscences of Fifty Years of Public Life. – Madras, 1925.
297. *Besant A.* Annie Besant: An Autobiography. – Adyar, 1939.
298. *Birla G. D.* In the Shadow of the Mahatma. – Bombay, 1953.
299. *Bose N. K.* My Days with Gandhi. – Bombay, 1974.
300. *Bose S. C.* The Indian Struggle 1920–1942. – Calcutta, 1964.
301. *Chirol V.* India. – London, 1926.
302. *Coatman J.* India in 1926–1927. – Calcutta, 1928.
303. *Coatman J.* Years of Destiny. – London, 1932.
304. *Coatman J.* India. The Road to Self-government. – London, 1942.
305. *Desai M.* Gandhiji in Indian Villages. – Madras, 1927.
306. *Desai M.* The Story of My Life: In 3 Vs. – Delhi, 1978.
307. *Dutt K.* Chittagong Armourers Raiders. Reminiscences. – Bombay, 1945.
308. *Dwarkadas K.* India's Fight for Freedom. – Bombay, 1966.
309. *Dwarkadas K.* Ten Years to Freedom, 1938–1947. – Bombay, 1968.
310. *Ghosh A.* Bhagat Singh and His Comrades. – Bombay, 1946.
311. *Gupta M.* They Lived Dangerously. Reminiscences of Revolutionary. – Delhi, 1969.
312. *Jayakar M. R.* The Story of My Life: In 2 Vs. – Bombay, 1958–1959.
313. *Krishnadas N.* Seven Months with Mahatma Gandhi: In 2 Vs. – Calcutta, 1928.
314. *Montagu E.* An Indian Diary. – London, 1930.
315. *Morley J.* Recollection: In 2 Vs. – London, 1924.
316. *Mukerjee H.* Recalling India's Struggle for Freedom. – Delhi, 1983.
317. *Narayan S.* Memoirs. Window on Gandhi and Nehru. – Bombay, 1971.
318. *Nehru J.* Towards Freedom. – New York, 1941.
319. *Nehru K. H., Hatch A.* We Nehrus. – New York, 1967.
320. *O'Dwyer M.* India as I Knew It. – London, 1925.
321. *Prasad R.* At the Feet of Mahatma Gandhi. – New York, 1955.
322. *Rai L. L.* Autobiographical Writings. – Delhi, 1965.
323. *Roy M. N.* Memoirs. – Bombay, 1964.
324. *Slade M.* The Spirit of Pilgrimage. – New York, 1960.
325. *Spratt P.* Blowing up India: Reminiscences and Reflections of a Former Comintern Emissary. – Calcutta, 1955.
326. *Trevaskis H. K.* The End of an Era. Memories of the British Raj in India: 1905–1928. – Shorchemby-Sea, 1973.
327. *Wavell A.* The Viceroy's Journal. – London, 1973.
328. *Yashpal.* Yashpal Looks Back. – New Delhi, 1981.

Література

329. *Аббас Х. А.* Сын Индии. – М., 1956.
330. *Алаев Л. Б.* Изучение истории Индии в СССР в 1917–1934 гг. // Народы Азии и Африки. – 1963. – № 2. – С.160-172.
331. *Алаев Л. Б., Загородникова Т. Н.* Кастовый состав населения Индии // Восток. – 1993. – № 1. – С.121-128.
332. *Алаев Л. Б.* Община в его жизни. История нескольких научных идей в документах и материалах. – М., 2000а.
333. *Алаев Л. Б.* Советская школа индологии. Исторические исследования (1917–1991) // Россия–Индия: перспективы регионального сотрудничества (Липецкая область). – М., 2000б. – С.25-41.
334. *Алаев Л. Б.* Средневековая Индия. – Санкт-Петербург, 2003.
335. *Альбедиль М. Ф.* Индия: беспредельная мудрость. – М., 2005.
336. *Амоголонова Д. Д.* Халифатское движение в Индии и деятельность М. К. Ганди // Методологические и теоретические аспекты изучения духовной культуры Востока. – Улан-Удэ, 1996. – С.141-165.
337. *Антонова К. А., Бонгард-Левин Г. М., Котовский Г. Г.* История Индии. – М., 1979.
338. *Антонова Т. С.* Отношения между СССР и Индией: Взгляд из Индии. – М., 1991.
339. *Балабушевич В. В.* Бомбейская рабоче-крестьянская партия // Международное рабочее движение. – 1927. – № 30. – С.13-16.
340. *Балабушевич В. В.* К X съезду индийских профсоюзов // Красный Интернационал профсоюзов. – 1929. – № 12. – С.922-927.
341. *Балабушевич В. В.* Рабочий класс и национально-освободительное движение Индии в 1923–1927 гг. // Ученые записки Института востоковедения. – 1954. – Т. 10. – С.3-56.
342. *Белокреницкий В. Я., Москаленко В. Н., Шаумян Т. Л.* Южная Азия в мировой политике. – М., 2003.
343. *Бельский А. Г.* Идеология и политика современного индусского коммунизма. – М., 1984.
344. *Бельский А. Г.* Мусульманский коммунизм в Индии (возникновение, идеология и политика). – М., 1988.
345. *Бельский А. Г., Фурман Д. Е.* Сикхи и индусы. Религия, политика, терроризм. – М., 1992.
346. *Беляев Е. Г.* К вопросу о кризисе английского колониального господства в Индии (1924–1932 гг.) // Вопросы всеобщей истории. – Чебоксары, 1974. – С.3-25.
347. *Беннет.* Колониальные тезисы и проблемы революционного движения в Индии // Коммунистический Интернационал. – 1928. – № 33-34. – С.43-49.
348. *Беннет.* Революционное движение в Индии и колониальная дискуссия на VI конгрессе // Большевик. – 1929. – № 16. – С.93-104.
349. *Библиография Индии.* 1968–1975. – М., 1982.

350. *Борділовська О.* Міжнародний аспект кашмірської проблеми: історія і сучасність // Вісник КНУ: Історія. – 2000. – № 59-60. – С.114-119.
351. *Борділовська О.* Перспективи розвитку українсько-індійського співробітництва // Актуальні проблеми міжнародних відносин. – К., 2002. – Вип. 24. – Ч.2. – С.24-29.
352. *Борділовська О.* Доктор А. П. Дж. Абдул Калам – 12-й президент незалежної Індії // Східний Світ. – 2003а. – № 1. – С.162-164.
353. *Борділовська О.* Українсько-індійське гуманітарне співробітництво (1991–2002) // Актуальні проблеми міжнародних відносин. – К., 2003б. – Вип. 42. – Ч. 2. – С.68-73.
354. *Борділовська О. А.* Республіка Індія: у пошуках власного шляху. Навчальний посібник. – К., 2004.
355. *Борисов Г.* К вопросам революционного подъема в Индии // Большевик. – 1930. – № 15-16. – С.88-105.
356. *Бочкарёва И. Б.* Свараджистская партия и ее роль в становлении парламентских институтов в Индии: 1920-е гг. Канд. диссерт. – Томск, 2004.
357. *Бошам Дж.* Английский империализм в Индии. – М., 1935.
358. *Брагина Е.* Индия: продолжение экономических реформ // Мировая экономика и международные отношения. – 1999. – № 8. – С.109-113.
359. *Брутенц К. Н.* Современные национально-освободительные революции (Некоторые вопросы теории). – М., 1974.
360. *Бурмистров С. Л.* Гандистский утопический проект: социально-философский аспект // Восток. – 2006. – № 4. – С.55-69.
361. *Бушевич В. В.* Национально-освободительное движение в Индии и борьба рабочего класса // Мировое хозяйство и мировая политика. – 1939. – № 11. – С.133-152.
362. *Бхатия В.* Джавахарлал Неру и становление индийско-советских отношений, 1917–1947. – М., 1989.
363. *Валя.* Конференция "круглого стола" и Национальный конгресс Индии // Коммунистический Интернационал. – 1930. – № 34-35. – С.35-43.
364. *Варга Е.* Политика британских империалистов в Индии // Большевик. – 1928. – № 3-4. – С.53-71.
365. *Васильева Р. И., Чувпило А. А.* "Янг Индия" как источник по истории идейно-политической борьбы в Индийском национальном конгрессе (20-е – начало 30-х годов XX в.) // На честь Заслуженого діяча науки України Андрія Петровича Ковалівського 1895–1969 рр. Тези міжнародної наукової конференції, присвяченої 100-річчю від дня народження. – Х., 1995. – С.59-60.
366. *Васильева Р. И., Чувпило А. А.* Политический курс Индийского национального конгресса во время массовых кампаний гражданского неповиновения 1930–1934 гг. // Эпохи (Великотырново, Болгария). – 1996 (надрукований у 1999 р.). – № 4. – С.33-50.
367. *Вафа А. Х., Литман А. Д.* Философские взгляды Джавахарлала Неру. – М., 1987.
368. *Везиров Э. А.* Студенческое движение в Индии. – М., 1988.

369. *Взаимодействие России, Индии и Китая в XXI веке: проблемы, перспективы, направления*: В 2-х т. – М., 2004.
370. *Видьяланкар С.* Освободительное движение в Индии (1917–1930) // Советское востоковедение. – 1957. – № 5. – С.76-80.
371. *Володин А. Г.* Индия: становление институтов буржуазной демократии. – М., 1989.
372. *Володин А. Г., Шаститко П. М.* "Пусть не обманет надежда!..." Жизнь и борьба Джавахарлала Неру. – М., 1990.
373. *Выдающиеся женщины Индии XX века.* – М., 2002.
374. *Галака С. П.* Проблеми ядерної зброї після ядерних випробувань в Індії та Пакистані // Вісник дипломатичної академії. – 1999. – № 2. – С.64-68.
375. *Галиуллин М. З.* Становление федеративной системы постколониальной Индии (50–70-е годы XX в.). Канд. диссерт. – М., 2007.
376. *Ганковский Ю. В., Гордон-Полонская Л. Р.* История Пакистана. – М., 1961.
377. *Ганковский Ю. В.* Некоторые особенности бенгальского национального движения в колониальную эпоху // Экономика и история Индии и Пакистана. – М., 1966.
378. *Гарнетт Д. С.* После выборов в Индии // Коммунистический Интернационал. – 1937. – № 4. – С.62-68.
379. *Геллер Л.* Новая политика британского империализма и задачи левого крыла рабочего движения в Индии // Красный Интернационал профсоюзов. – 1928. – № 3. – С.264-279.
380. *Гобсон Дж.* Империализм в Индии. – Л., 1927.
381. *Гольдберг Н. М.* Очерки по истории Индии. Национально-освободительное движение в новое время. – М., 1965.
382. *Гордон-Полонская Л. Р.* Деятельность мелкобуржуазных террористических организаций во время подъема антиимпериалистического движения народов Индии в 1928–1933 гг. // Краткие сообщения Института востоковедения. – 1957а. – № 23. – С.82-97.
383. *Гордон-Полонская Л. Р.* Подготовка английским правительством нового акта об управлении Индией и позиция индийских политических партий (1928–1933) // Ученые записки Института востоковедения. – 1957б. – Т. 18. – С.355-406.
384. *Горев А. В., Зимянин В. М.* Джавахарлал Неру: страницы жизни и политической деятельности // Новая и новейшая история. – 1980. – № 4. – С.93-108.
385. *Горев А. В.* Махатма Ганди. – М., 1984.
386. *Горев А. В., Зимянин В. М.* Неру. – М., 1988.
387. *Горобець І.* Індія та Пакистан на межі ХХІ ст.: компаративний аналіз особливостей сучасного внутрішньополітичного становища // Людина і політика. – 2000. – № 5. – С.20-25.
388. *Горошко Г. Б.* Береза и баньян: российско-индийские отношения: вчера, сегодня, завтра. – М., 1999.
389. *Губер А.* Письмо в редакцию // Международная жизнь. – 1956. – № 3. – С.61-63.

390. *Гусева Н. Р.* Индия в зеркале веков. – М., 2002.
391. *Гхош М.* Індія: розставляючи крапки над "і". Посольство Індії в Україні. – К., 2002.
392. *Датт В. П.* Внешняя политика Индии. – М., 1988.
393. *Датт К.* Проблемы индийской революции // Коммунистический Интернационал. – 1928. – № 23-24. – С.67-73.
394. *Датт Р. П.* Вопросы индийской революции. – М.-Л., 1927.
395. *Датт Р. П., Брэдли Б.* Антиимпериалистический народный фронт в Индии // Революционный Восток. – 1936. – № 2-3. – С.209-222.
396. *Датт Р. П.* Индия сегодня. – М., 1948.
397. *Датт Р. П.* Кризис Британии и Британской империи. – М., 1959.
398. *Девяткина Т. Ф.* Движение "Акали" в период антиимпериалистической борьбы в Индии (1918–1922 гг.) // Краткие сообщения Института востоковедения. – М., 1957. – С.109-113.
399. *Девяткина Т. Ф.* Организационные принципы построения партии Индийский национальный конгресс // Экономика и история Индии и Пакистана. – М., 1966. – С.155-167.
400. *Девяткина Т. Ф.* Индийский национальный конгресс (1947–1964). – М., 1970.
401. *Девяткина Т. Ф., Егорова М. Н., Мельников А. М.* Зарождение коммунистического движения в Индии. – М., 1978.
402. *Джавахарлал Неру* – его жизнь и деятельность. – М., 1965.
403. *Джавахарлал Неру:* Воспоминания, исследования. – М., 1989.
404. *Джилл С. С.* Династия Ганди. – Ростов-на-Дону, 1997.
405. *Древо* индуизма. – М., 1999.
406. *Дубінський І.* Повстала Індія. – Харків, 1930.
407. *Дьяков А. М.* Национальная политика британского империализма в Индии // Мировое хозяйство и мировая политика. – 1939. – № 12. – С.77-92.
408. *Дьяков А. М.* Национальный вопрос и английский империализм в Индии. – М., 1948.
409. *Дьяков А. М., Рейснер И. М.* Роль Ганди в национально-освободительной борьбе народов Индии // Советское востоковедение. – 1956. – № 5. – С.21-34.
410. *Дьяков А. М.* Национально-освободительная борьба народов Индии и рабочее движение на первом этапе общего кризиса капитализма. – М., 1957.
411. *Дюмон Л.* Номо Hierarchicus. Опыт описания системы каст. – Санкт-Петербург, 2001.
412. *Егорова М. Н.* Ахмедабадская стачка 1918 г. // Народы Азии и Африки. – 1973. – № 5. – С.59-66.
413. *Егорова М. Н.* Рабочий класс Индии: Социально-экономические аспекты формирования и особенности массового сознания. – М., 1988.
414. *Ерекешева Л. Г.* Межконфессиональные отношения в политике Индийского национального конгресса в первой половине XX века: Проблема индуско-мусульманского противостояния. Канд. диссерт. – М., 1997.
415. *Ерекешева Л. Г.* Религия и политика в Южной Азии. Индийский Национальный Конгресс и индуско-мусульманская проблема в Британской Индии. – Алматы, 2005.

416. *Жириновский В. В.* Россия, Китай, Индия: политико-идеологические доминанты в XX столетии. – М., 2000.
417. *Жоль К. К.* Индуизм в истории Индии. – М., 2006.
418. *Жуков Е.* Об исторической роли Махатмы Ганди. Письмо в редакцию // Новое время. – 1956. – № 6. – С.15-17.
419. *Ибрагимова З. Х.* Индия в планах Германии и Японии в годы Второй мировой войны. – М., 2003.
420. *Идеологические течения современной Индии.* – М., 1965.
421. *Индийская цивилизация в глобализирующемся мире. По материалам международной конференции.* – М., 2005.
422. *Индийские исследования в странах СНГ. Материалы международной научной конференции.* – М., 2007.
423. *Индийское национально-освободительное движение в новейшее время. Политика и идеология.* – Рязань, 1985.
424. *Индия.* – Ташкент, 1973.
425. *Индия: современность и история.* – М., 1974.
426. *Индия: религия и политика в общественном сознании.* – М., 1991.
427. *Индия: страна и ее регионы.* – М., 2000.
428. *Индия: достижения и проблемы. Материалы научной конференции.* – М., 2002.
429. *Индия в глобальной политике. Внешние и внутренние аспекты. Материалы научного семинара.* – М., 2003а.
430. *Индия: общество, власть, реформы.* – М., 2003б.
431. *Индия в современном мире.* – Санкт-Петербург, 2004.
432. *Индуизм. Джайнизм. Сикхизм: Словарь.* – М., 1996.
433. *Индуизм. Традиции и современность.* – М., 1985.
434. *История Индии.* – М., 2004.
435. *Ігнат'єв П.* Індія та Китай у ХХІ столітті: суперники чи партнери? // Вісник КНУ: Міжнародні відносини. – 2003. – Вип. 25-28. – С.117-120.
436. *Індія: давнина і сучасність. Збірник наукових праць.* – К., 2003. – Вип. 1.
437. *Кабирадж Н.* Национально-освободительное движение в Бенгалии. – М., 1956.
438. *Камов А.* Мусульмане в Индии. – М., 1931.
439. *Картхилль.* Потерянная империя. – М., 1925.
440. *Кашин В.* Эксперименты Махатмы Ганди как брахмачари // Азия и Африка сегодня. – 1998. – № 9. – С.65-69.
441. *Кашин В.* Независимая Индия и Советский Союз (по материалам рассекреченного архива) // Восток. – 2001. – № 1. – С.42-48.
442. *Кашин В.* Махараджи и навабы без слонов и алмазов // Азия и Африка сегодня. – 2004. – № 3. – С.45-50.
443. *Клюев Б. И.* Религия и конфликт в Индии. – М., 2002.
444. *Кожина Т. Н.* Формирование парламентской системы в Индии в 30–50-х гг. XX в. Канд. диссерт. – Казань, 1999.
445. *Кольцов Н. Н.* СССР – Индия: плодотворное сотрудничество. – М., 1987.

446. *Комаров Э. Н., Литман А. Д.* Мировоззрение Мохандаса Карамчанда Ганди. – М., 1969.
447. *Комаров Э. Н.* Воздействие Советского Союза на освободительное движение в Индии (первая половина XX в.) // *Индия. Современность и история.* – М., 1974. – С.162-173.
448. *Комаров Э.* Столетие Индийского национального конгресса // *Азия и Африка сегодня.* – 1985. – № 12. – С.10-13.
449. *Комаров Э. Н.* В России и Индии: Из воспоминаний и наблюдений индолога. – М., 1998.
450. *Корнієнко М.* Індія. – К., 1924.
451. *Костиков В. М.* Очерки истории внешней политики Индии XIX–XX веков. – Рязань, 2000.
452. *Котовский Г. Г.* Аграрная программа Индийского национального конгресса в 1885–1917 гг. // *Очерки по новой истории стран Среднего Востока.* – М., 1951. – С.20-39.
453. *Криворучко О. В.* Акт про незалежність Індії 1947 року (історико-правовий аспект). Канд. дисерт. – Харків, 1997.
454. *Крипалани К.* Неру и Ганди // *Азия и Африка сегодня.* – 1968. – № 11. – С.26-29.
455. *Круглов Е. В.* У истоков индийской коммунистической печати // *Зарубежная печать.* – М., 1964. – С.19-48.
456. *Круглов Е. В.* Коммунистическая печать Индии. – М., 1966.
457. *Куминов Н. Н.* Образование рабоче-крестьянских партий в Индии и основные направления их деятельности (1926–1929 гг.). Канд. дисерт. – М., 1983.
458. *Курныкин О. Ю.* Деятельность бенгальских свараджистов в калькуттском муниципалитете (20-е гг. XX в.) // *Актуальные вопросы истории, историографии и международных отношений.* – Барнаул, 1996. – С.140-150.
459. *Курныкин О. Ю.* С. Ч. Бос и индийское национально-освободительное движение (20–30-е гг. XX в.). Канд. дисерт. – Томск, 1998.
460. *Куценков А. А.* Эволюция индийской касты. – М., 1983.
461. *Куценков А.* На рубеже веков: Республике Индии – 50 лет // *Азия и Африка сегодня.* – 1999. – № 12. – С.4-12.
462. *Куцобин П. В.* Аджой Гхош и коммунистическое движение в Индии. – М., 1985.
463. *Левковский А. И.* Некоторые особенности развития капитализма в Индии до 1947 г. – М., 1956.
464. *Ленько О. В.* Суспільно-політичні погляди Джавахарлала Неру та становлення індійської державності (1947–1964 рр.). Канд. дисерт. – Харків, 2001.
465. *Литвиненко Ю. Г.* Робітничий рух в Індії у кінці часткової тимчасової стабілізації капіталізму (1927–1929 рр.). Канд. дисерт. – Харків, 1964.
466. *Литвиненко Ю. Г., Чувпило А. А.* Индийский национальный конгресс и халифатистское движение // *Вопросы новой и новейшей истории.* – 1988. – Вып. 34. – С.94-103.
467. *Литман А. Д.* Современная индийская философия. – М., 1985.

468. *Лукаш О. І.* Роль і місце Індії в русі неприєднання в умовах глобалізації // Тези доповідей V міжнародної наукової конференції "Сходознавчі читання А. Кримського" 10-12 жовтня 2001 р. – К., 2001. – С.161-162.
469. *Лунев С.* ИНК: Сто лет истории // Азия и Африка сегодня. – 1986. – № 1. – С.42-43.
470. *Лунев С. И.* Индия и США. – М., 1987.
471. *Мадьяр Л. И.* Проблемы индийской революции // Молодая гвардия. – 1929. – № 9. – С.68-76.
472. *Мартышин О. В.* Коминтерн и проблема единого антиимпериалистического фронта в Индии // Коминтерн и Восток. – М., 1969. – С.380-421.
473. *Мартышин О. В.* Политические взгляды Мохандаса Карамчанда Ганди. – М., 1970.
474. *Мартышин О. В.* Политические взгляды Джавахарлала Неру. – М., 1981.
475. *Мартышин О. В.* Политик и святой: к 50-летию гибели М. Ганди // Восток. – 1998. – № 5. – С.108-124.
476. *Матьянова Л. Д.* Индийский национальный конгресс: защита социально-политических и экономических интересов индийской диаспоры в Британской Восточной Африке (1885–1993). Канд. диссерт. – М., 2006.
477. *Мезенцева О. В.* Роль индуизма в идеологической борьбе современной Индии. – М., 1985.
478. *Мельман С. М.* Индия. – М., 1943.
479. *Мельман С. М.* Экономика Индии и политика английского империализма. – М., 1951.
480. *Мельников А. М.* Крестьянское движение в Индии в 1934–1936 годах и образование Всеиндийского крестьянского союза // Вопросы истории. – 1954. – № 6. – С.117-127.
481. *Мельников А. М.* Крестьянское движение в Индии после первой мировой войны (1917–1922 гг.) // Экономика и история Индии и Пакистана. – М., 1966. – С.82-99.
482. *Микаелян Н. Р.* Общественно-политические движения и религиозная традиция в Индии и Пакистане (50-е – нач. 80-х гг.). – М., 1989.
483. *Мировоззрение Джавахарлала Неру.* – М., 1973.
484. *Митрохин Л. В.* Индия: вступая в век XXI. – М., 1987.
485. *Москаленко В.* Пакистан и Индия: две страны, один конфликт // Азия и Африка сегодня. – 2001. – № 1. – С.47-51.
486. *Мукерджи Р.* Рабочий класс Индии. – М., 1952.
487. *Мухарджи А.* Англия и Индия. – М.-Л., 1929.
488. *Нагиев Д.* Индия под гнетом Англии. – М.-Л., 1925.
489. *Намбудирипад Е. М. Ш.* Махатма Ганди и гандизм. – М., 1960.
490. *Национально-освободительное движение в Индии и деятельность Б. Г. Тилака.* – М., 1958.
491. *Небогатова О. А.* Экономические реформы 1990-х годов и проблемы бедности в Индии // Восток. – 2004. – № 5. – С.91-105.
492. *Новейшая история Индии.* – М., 1959.
493. *Носовский Г. В.* Новая хронология Индии. – М., 2004.

494. *Осипов А. М.* Альварское восстание 1932–1933 года и британский империализм // Аграрные проблемы. – 1934. – № 3-4. – С.134-152.
495. *Павлов В. И.* Некоторые черты формирования и развития бенгальской буржуазии (до второй мировой войны) // Краткие сообщения Института востоковедения. – 1957. – № 23. – С.19-34.
496. *Павлов В. И.* Формирование индийской буржуазии. – М., 1958.
497. *Павлович М., Гурко-Кряжсин В., Вельтман С.* Индия в борьбе за независимость. – М., 1925.
498. *Паничкин Ю. Н.* Образование Пакистана и пуштунский вопрос. – М., 2005.
499. *Пахомов А. С.* Деятельность Всеиндийской мусульманской лиги в годы Второй мировой войны. Канд. диссерт. – Воронеж, 2001.
500. *Персиц М. А.* Революционеры Индии в Стране Советов. – М., 1973.
501. *Плешова М. А.* Демократия в Индии. Проблемы местного самоуправления. – М., 1992.
502. *Поддубный В. К.* Идеология и политика Индийского национального конгресса в 1917–1947 гг.: Учебное пособие по спецкурсу. – Рязань, 1989.
503. *Политическое развитие и общественная мысль Индии в новое и новейшее время.* – М., 1976.
504. *Поліха І. З.* Зростання впливу партій релігійної орієнтації на внутрішньополітичні процеси сучасної Індії // Східний Світ. – 1997а. – № 1-2. – С.174-180.
505. *Поліха І. З.* Основні особливості і результати розвитку багатопартійної політичної системи в Індії (1947–1997 рр.). Канд. дисерт. – К., 1997б.
506. *Пономарев Ю. А.* История Мусульманской лиги Пакистана. – М., 1982.
507. *Пономарев Ю. А.* История Мусульманской лиги Пакистана. Докт. диссерт. – Ташкент, 1983.
508. *Попов В. В.* Правовое регулирование становления индийской национальной государственности в 20–30-е годы XX в. – М., 2006.
509. *Потапов А.* Информационный потенциал Индии // Азия и Африка сегодня. – 2002. – № 5. – С.10-17.
510. *Правдина Н. Б.* Йога радости. – М., 2007.
511. *Празаускас А. А.* Этнос, политика и государство в современной Индии. – М., 1990.
512. *Проблемы истории Индии и стран Среднего Востока.* – М., 1972.
513. *Проблемы коммунистического движения в Индии.* – М., 1971.
514. *Прокуменищиков М. Ю.* Коминтерн и разработка проблем политики коммунистов в национально-освободительном движении (на примере азиатских колоний и полуколоний Британской империи) 1919–1939 гг. Канд. диссерт. – М., 1991.
515. *Пронин А. А.* Классовая борьба и конституционные реформы британского империализма в Индии. – М., 1934.
516. *Процесс индийских революционеров* // Коммунистический Интернационал. – 1929. – № 29-30. – С.64-74.
517. *Работа индусской комиссии ИККИ* // Коммунистический Интернационал. – 1927. – № 38. – С.40-43.

518. *Райков А. В.* Тилак и Ганди // Ученые записки Липецкого пединститута. – 1967. – С.145-167.
519. *Райков А. В.* Пробуждение Индии. – М., 1968.
520. *Райков А. В.* М. К. Ганди и национальные революционеры // Народы Азии и Африки. – 1976. – № 1. – С.59-71.
521. *Райков А. В.* Национально-революционные организации Индии в борьбе за свободу, 1905–1930 гг. – М., 1979.
522. *Райков А. В.* Амритсарская трагедия 1919 г. и освободительное движение в Индии. – М., 1985.
523. *Райков А. В.* Субхас Чандра Бос // Вопросы истории. – 1994. – № 5. – С.167-170.
524. *Райков А. В.* Опаснейший час Индии. – Липецк, 1999.
525. *Растяжников В. Г.* Становление современного аграрного хозяйства в Индии. Земельный вопрос. – М., 1999.
526. *Рафаил М. А.* Проблемы индийской революции. – Л., 1928.
527. *Рашковский Е.* Индия: лик цивилизации (аналитический обзор) // Мировая экономика и международные отношения. – 2003. – №3. – С.66-73.
528. *Регинин А. И.* О характеристике левого течения в партии Индийский национальный конгресс (накануне второй мировой войны) // Проблемы востоковедения. – 1970. – С.204-218.
529. *Регинин А. И.* Индийский национальный конгресс: очерки идеологии и политики (60-е и первая половина 70-х годов). – М., 1978.
530. *Резников А. Б.* Из истории Коммунистической партии Индии: первые годы // Народы Азии и Африки. – 1975. – № 5. – С.50-66.
531. *Рейснер И. М.* Экономические предпосылки политической борьбы в современной Индии // Новый Восток. – 1922. – Т. 1. – С.119-132.
532. *Рейснер И. М.* Платформа индийской буржуазии // Мировое хозяйство и мировая политика. – 1929а. – № 1. – С.44-52.
533. *Рейснер И. М.* Политика Индии в 1928 г. // Мировое хозяйство и мировая политика. – 1929б. – № 10. – С.108-120.
534. *Рейснер И. М.* Ганди, пророк индийской буржуазии // Коммунистический Интернационал. – 1930а. – № 15. – С.37-42.
535. *Рейснер И. М.* Национальный конгресс и индийская революция // Международная жизнь. – 1930б. – № 3. – С.59-71.
536. *Рейснер И. М.* Пути индийской революции // Международная жизнь. – 1930в. – № 7-8. – С.28-44.
537. *Рейснер И. М.* Индийские национальные конгрессы // Аграрные проблемы. – 1932а. – №3-4. – С.109-142.
538. *Рейснер И. М.* Очерки классовой борьбы в Индии. – Ч. 1. – М., 1932б.
539. *Рейснер И. М.* Аграрная программа Индийского национального конгресса // Империализм, национал-реформизм и аграрная революция в Индии. – М., 1934. – С.108-123.
540. *Розка В. Ю.* Проблема обретения Индией независимости в деятельности политических партий Великобритании (1946–1948 гг.). Канд. диссерт. – М., 2003.

541. *Рославлев У.* Гандизм. – М.-Л., 1931.
542. *Рославлев У.* Аграрный кризис в Индии. – М., 1932а.
543. *Рославлев У.* К вопросу о классовой сущности гандизма // Аграрные проблемы. – 1932б. – № 5-6. – С.37-51.
544. *Российско-индийские отношения: нынешнее состояние и перспективы.* – М., 2006.
545. *Россия и Индия в современном мире.* – Санкт-Петербург, 2005.
546. *Сафаров Г.* Национально-колониальный вопрос на IV конгрессе Коминтерна // Новый Восток. – 1922. – № 1. – С.58-74.
547. *Сдасюк Г. В.* Индия сегодня. – М., 2005.
548. *Сейгель Б.* Англия и Индия // Новый Восток. – 1923. – № 4. – С.98-121.
549. *Сейгель Б.* Эволюция индийских национальных конгрессов // Новый Восток. – 1924. – № 6. – С.226-244.
550. *Сейгель Б.* Комиссия Саймона и английская политика в Индии // Революционный Восток. – 1928а. – № 4-5. – С.45-76.
551. *Сейгель Б.* Развитие национально-революционного движения и борьба за гегемонию в индийской революции (1918–1927) // Большевик. – 1928б. – № 13-14. – С.49-71.
552. *Семенець О.Є.* На нову прагматичну основу. Україна й Індія: погляд у XXI століття // Політика і час. – 2002. – № 1. – С.3-8.
553. *Сикхский сепаратизм: история возникновения, социально-экономические корни и политическая эволюция.* – М., 1987.
554. *Скороходова Т. Г.* Проблемы предоставления Индии независимости в политике лейбористского правительства. 1945–1951 гг. Канд. диссерт. – М., 2000.
555. *Соркин Г. З.* Антиимпериалистическая лига (1927–1935). – М., 1965.
556. *СССР и Индия.* – М., 1987.
557. *Тези I Всеукраїнської науково-практичної конференції індологів, присвяченої 50-річчю Республіки Індія.* – К., 2000.
558. *Тези II-ї Всеукраїнської конференції індологів.* – К., 2007.
559. *Тивель.* Пути и перспективы индийской революции // Новый Восток. – 1922. – № 1. – С.104-118.
560. *Трыканова С. А.* Индийская проблема в имперской политике Великобритании (1939–1947 гг.). Позиция У. Черчилля в урегулировании индийской проблемы. Канд. диссерт. – М., 2001.
561. *Ульциферов О. Г.* Культурное наследие Индии. – М., 2005.
562. *Ульяновский Р. А.* Положение крестьянства, крестьянское движение и всеобщая стачка текстильщиков в Индии // Аграрные проблемы. – 1934. – № 9-10. – С.136-148.
563. *Ульяновский Р. А.* Джавахарлал Неру и дело его жизни // Новое время. – 1964. – № 23. – С.16-19.
564. *Ульяновский Р. А.* Очерки национально-освободительной борьбы. Вопросы теории и практики. – М., 1976.
565. *Ульяновский Р. А.* Политические портреты борцов за национальную независимость. – М., 1983.

566. *Ульяновский Р. А.* Джавахарлал Неру – эволюция политических взглядов: к 100-летию Индийского национального конгресса, 1885–1985 гг. // Вопросы истории. – 1986а. – № 1. – С.57-65.
567. *Ульяновский Р. А.* Три лидера великого индийского народа. – М., 1986б.
568. *Федорова Т. А.* Власть и бизнес в Индии: стратегия политического взаимодействия первой половины XX в. Канд. диссерт. – М., 2006.
569. *Фрейер Б.* Революционный подъем в Индии // Революционный Восток. – 1929. – № 7. – С.5-30.
570. *Фрейер Б.* Подъем антиимпериалистической борьбы в Индии // Большевик. – 1932. – № 10. – С.59-72.
571. *Хашимов И. М.* Движение гомруль и Индийский национальный конгресс // Индия. – Ташкент, 1973. – С.5-30.
572. *Хашимов И. М.* Национальный конгресс в период первой мировой войны // Индия: современность и история. – М., 1974. – С.181-190.
573. *Хашимов И. М.* Борьба Национального конгресса за самоуправление Индии (1914–1919). – Ташкент, 1977.
574. *Хашимов И. М.* Формирование основных идейно-политических течений в Индийском национальном конгрессе: Проблемы индийского либерализма и радикализма (1885–1917 гг.) Докт. диссерт. – Ташкент, 1985.
575. *Хашимов И. М., Кутина М. М.* Деятельность Индийского национального конгресса и региональных общественных организаций Индии (конец XIX – начало XX в.). – Ташкент, 1988.
576. *Цепенко А. А.* Индийское национально-освободительное движение в 1919–1929 гг. Роль партии свараджистов внутри Всеиндийского национального конгресса в развитии конституционно-парламентской системы Британской Индии. Канд. диссерт. – Владимир, 2002.
577. *Чельшев Д. Е.* Джаяпракаш Нараян: Политическая биография. – М., 1992.
578. *Ченганпа Р.* Как создавалось ядерное оружие Индии // Азия и Африка сегодня. – 2003. – № 3. – С.47-55.
579. *Черешнева Л. А.* "Августовская революция" 1942 г. в Индии. Канд. диссерт. – Воронеж, 1995.
580. *Черешнева Л. А.* Британская Индия в 1942 г.: миссия Криппса // Восток. – 2007. – № 2. – С.24-36.
581. *Чернова В. Ф.* Лакнауская сессия Индийского национального конгресса 1916 г. Канд. диссерт. – М., 1975.
582. *Черновская В. В.* Национально-этнические проблемы независимой Индии. – Ярославль, 1993.
583. *Чернышов В. А.* Хинди в современной Индии. – М., 1998.
584. *Чичеров А. И.* Джавахарлал Неру и независимая Индия: (Очерки общественного развития страны в 50–70-е гг.). – М., 1990.
585. *Чувпило А. А.* Идейно-политическая борьба в Индийском национальном конгрессе на сессии в Гайя (1922 г.) // Экономика и история стран Южной и Юго-Восточной Азии. – М., 1978а. – С.125-138.
586. *Чувпило А. А.* Образование и деятельность партии свараджистов // Вопросы новой и новейшей истории. – 1979а. – Вып. 25. – С.71-79.

587. *Чувпило А. А.* Индийская историография об образовании и деятельности свараджистской партии // Вопросы новой и новейшей истории. – 1980. – Вып. 26. – С.106-115.
588. *Чувпило А. А.* Идеино-политическая борьба в Индийском национальном конгрессе в 20-е годы XX в. – Харьков, 1988. – 238 с. Деп. в ИНИОН АН СССР, № 33102.
589. *Чувпило А. А.* Политический курс Индийского национального конгресса и внутрипартийная борьба в 30-е годы XX века. – Харьков, 1996.
590. *Чувпило Л. А.* Первая мировая война и Индия // Материалы Международной научной конференции "Европа в XX веке: путь от войны к миру", посвященной 50-летию окончания II мировой войны. – Харьков, 1995. – С.122-124.
591. *Чувпило Л. О.* Сходознавство в Харківському університеті (1805–1917 рр.). Канд. дисерт. – Харків, 2002.
592. *Чувпило О. О.* Утворення і діяльність Всеіндійської ліги незалежності // Питання нової і новітньої історії. – 1978б. – Вип. 24. – С.22-29.
593. *Чувпило О. О.* Індійський національний конгрес і профспілки (20-ті роки XX ст.) // Вісник Харківського університету. – 1979б. – № 182: Історія. – Вип. 11. – С.71-79.
594. *Чувпило О. О.* Нариси з історії ідейно-політичної боротьби в Індійському національному конгресі (20-ті роки XX ст.). – Харків, 1999.
595. *Чувпило О. О.* Видатні борці за незалежність Індії. – Харків, 2000а.
596. *Чувпило О. О.* Індія на шляху до незалежності. – Ч. I. – Харків, 2000б.
597. *Чувпило О. О.* Деякі найважливіші індійські публікації з історії боротьби Індійського національного конгресу за незалежність батьківщини // Історичні і політологічні дослідження. – № 3/4 (11/12). – Донецьк, 2002. – С.249-253.
598. *Чувпило О. О.* Індійський "Овід" Бхагат Сінгх // Збірник наукових праць. Серія "Історія та географія" / Харк. нац. пед. ун-т ім. Г. С. Сковороди. – Вип. 27. – Харків, 2007. – С.30-39.
599. *Шаумян Т. Л.* Индийско-китайская граница: спорные проблемы // Восток. – 2002. – № 3. – С.63-70.
600. *Шахматов А. В.* Индия: управление, экономика, финансы. – М., 2005.
601. *Штейнберг Е.* Рабочее движение в Индии. – М., 1926.
602. *Штейнберг Е.* Индия. – М., 1930.
603. *Шубин П. А.* Проблемы революционного движения в Индии // Коммунистический Интернационал. – 1929. – № 14. – С.12-22; № 15. – С.15-29.
604. *Экономика и история Индии и Пакистана.* – М., 1966.
605. *Южная Азия: конфликты и компромиссы.* – М., 2004.
606. *Юнель А. И.* Советско-индийские связи, 1917–1939. – М., 1979.
607. *Юрлова Е. С.* "Неприкасаемые" в Индии. – М., 1989.
608. *Юрлова Е. С.* Индия: от неприкасаемых к далитам. – М., 2003.
609. *Юрлов Ф.* Субхас Чандра Бос – символ храбрости // Азия и Африка сегодня. – 1997. – № 7. – С.61-63.
610. *Юрлов Ф. Н.* Россия и Индия в меняющемся мире. – М., 1998.

611. *Юрлов Ф.* БДП: путь к власти // Азия и Африка сегодня. – 2003. – № 7-8. – С.24-30.
612. *Бхагван С.* Кісан андолян ка ітіхас (Історія селянського руху). – Делі, 1949 (мовою гінді).
613. *Гопал Р.* Бхаратія раджніті. Вікторія се Неру так (1858 се 1947) (Історія Індії від королеви Вікторії до Неру). – Бенарес, 1955 (мовою гінді).
614. *Махаджан В. Д., Сетха А. А.* Брітішкалін Бхарат ка ітіхас (Історія Індії під час англійського панування). – Делі, 1960 (мовою гінді).
615. *Махаджан В. Д.* Прачін Бхарат ка ітіхас (Історія стародавньої Індії). – Делі, 1993 (мовою гінді).
616. *Мішра Р. Н.* Радж'я аур шрені (Держава і класи). – Сангхарша, 1947 (мовою гінді).
617. *Раджкумар Н.* Бхарат ка раджнітік ітіхас (Політична історія Індії). – Бенарес, 1962 (мовою гінді).
618. *Сінха Б. П.* Сварадж'я кайсе мілега (Яким має бути сварадж). – Бомбей, 1935 (мовою гінді).
619. *Сінх Т. Р.* Кангрес ка сарал ітіхас (Стисла історія Конгресу). – Делі, 1949 (мовою гінді).
620. *Сундерлал Д.* Бхарат мен ангрезі радж (Індія за часів англійського панування): В 3-х т. – Делі, 1938 (мовою гінді).
621. *Тхакур К. К.* Бхарат мен ангрезі радж (Індія за часів англійського панування). – Аллахабад, 1959 (мовою гінді).
622. *Ядав К. С.* Харіяна прадеш ка ітіхас (Історія штату Харіяна). – Делі, 1987 (мовою гінді).
623. *Яшнал.* Гандхівад кі шавпарікіша (сатья аур ахімса кі параш) (Аналіз гандистських принципів сатья та ахімса). – Лакхнау, б. р. (мовою гінді).
624. *A Contemporary History of India.* – New Delhi, 1964.
625. *A Military History of India and South Asia.* – Oxford, 2006.
626. *A Study of Nehru.* – Bombay, 1960.
627. *A Study of the Congress.* – Bhavnagar, 1961.
628. *Aggarwala R. C.* National Movement and Constitutional Development of India. – Delhi, 1956.
629. *Agrawal S.* Press, Public Opinion and Government in India. – Jaipur, 1970.
630. *Ahluwalia B. K.* Sardar Patel: A Life. – New Delhi, 1974.
631. *Ahluwalia M. M.* Freedom Struggle in India (1858–1909). – Delhi, 1965.
632. *Ahluwalia S.* Founders of New India. – Delhi, 1986.
633. *Ahmad N.* Muslim Separatism in British India: A Retrospective Study. – Lahore, 1991.
634. *Ahmed A. S.* Jinnah, Pakistan and Islamic Identity: The Search for Saladin. – Lahore, 1997.
635. *Ahmed M.* The British Labour Party and the Indian Independence Movement, 1917–1939. – New Delhi, 1987.
636. *Aloysius G.* Nationalism Without a Nation in India. – Oxford, 1999.
637. *Alphonso-Karkala J. B.* Jawaharlal Nehru. – Boston, 1975.

638. *Alter J. S.* Gandhi's Body: Sex, Diet, and the Politics of Nationalism. – Philadelphia, 2000.
639. *Ambastha G. S. P.* Congress Government in Bihar. – New Delhi, 1985.
640. *Anagol P.* The Emergence of Feminism in India, 1850–1920. – Cardiff, 2006.
641. *Anand V. S.* A Study in the Evolution of Indian Nationalism. – London, 1967.
642. *Anstev V.* The Economic Development of India. – London, 1936.
643. *Antony T.* Mahatma Gandhi and Communal Problem. – New Delhi, 1983.
644. *Argov D.* Moderates and Extremists in the Indian Nationalist Movement 1883–1920. – London, 1967.
645. *Arnot R. P.* How British Rules India. – London, 1929.
646. *Ashe G.* Gandhi. – New York, 1968.
647. *Asis K. K.* Britain and Muslim India. – London, 1963.
648. *Athalye D. V.* The Life of Lokamanya Tilak. – Poona, 1921.
649. *Attar C.* Congress Party Politics and New Challenges. – New Delhi, 1985.
650. *Bahadur L.* Indian Freedom Movement and Thought. – New Delhi, 1983.
651. *Bahadur* of Burdwan. Indian Reform and the Simon Commission // Asiatic Review. – 1928. – July t. 24, № 79. – P.447-470.
652. *Baig T. A.* Sarojini Naidu. – New Delhi, 1974.
653. *Bajwa D. K.* Jayaprakash Narayan and Indian Politics. – New Delhi, 1987.
654. *Baker J.* The Break-down of Nationalist Unity and the Formation of the Swaraj Parties, India, 1922 to 1924 // University Studies in History. – 1970. – Vol. 5. – № 4. – P.85-113.
655. *Bakshi S. R.* Simon Commission and Indian Nationalism. – Munshiram, 1977.
656. *Bakshi S. R.* Nehru and Congress. – New Delhi, 1985a.
657. *Bakshi S. R.* Swaraj Party and the Indian National Congress. – New Delhi, 1985b.
658. *Bakshi S. R.* Gandhi and His Techniques of Satyagraha. – Delhi, 1987.
659. *Bakshi S. R.* Gandhi and the Congress. – New Delhi, 1996.
660. *Bala N.* Indian Women Freedom Fighters, 1857–1947. – New Delhi, 1986.
661. *Balaram N. E.* A Short History of the Communist Party of India. – Trivandrum, 1967.
662. *Banatwalla G. M.* Religion and Politics in India. – Bombay, 1992.
663. *Banerjea P.* A Study of Indian Economics. – London, 1940.
664. *Barns M.* India Today and Tomorrow. – London, 1937.
665. *Bartarya S. C.* The Indian Nationalist Movement. – Allahabad, 1958.
666. *Bedekar B. D.* Towards Understanding Gandhi. – Bombay, 1975.
667. *Bhagat K. P.* A Decade of Indo-British Relations, 1937–1947. – Bombay, 1964.
668. *Bhagwan V.* Indian Political Thinkers. – Delhi, 1986.
669. *Bhagwat S.* Viceroyalty of Lord Linlithgow 1936–1943. – Meerut, 1979.
670. *Bhandarkar D. R.* India. – Philadelphia, 1929.
671. *Bhargava M. L.* History of Modern India. – Lucknow, 1970.
672. *Bhargava M. L.* Role of Press in the Freedom Movement. – New Delhi, 1987.
673. *Bhattacharya N.* A Short History of the Indian National Congress. – Calcutta, 1948.
674. *Bipan C.* The Rise and Growth of Economic Nationalism in India. – New Delhi, 1966.

675. *Bombwall K. R.* Indian Politics and Government (since 1885). – Delhi, 1951.
676. *Bondurant J. V.* Conquest of Violence: The Gandhian Philosophy of Conflict. – Berkeley, 1971.
677. *Borman W.* Gandhi and Non-Violence. – New York, 1986.
678. *Bose N. K.* Studies in Gandhism. – Ahmedabad, 1972.
679. *Brailsford N. N.* India Rebels. – New Delhi, 1987.
680. *Brass P.* The Politics of India Since Independence. – New York, 1990.
681. *Brecher M.* Nehru: A Political Biography. – London, New York, 1959.
682. *Bright J. S.* The Life of Jawaharlal Nehru. – Delhi, 1958.
683. *Brock P.* Mahatma Gandhi as a Linguistic Nationalist. – Columbia, 1995.
684. *Brown J. M.* The Nationalist Movement. Indian Political Thought from Ranade to Bhave. – Berkeley, Los Angeles, 1961.
685. *Brown J. M.* Gandhi's Rise to Power. – Cambridge, 1972.
686. *Brown J. M.* Gandhi and Civil Disobedience. – Cambridge, 1977a.
687. *Brown J. M.* The Mahatma and Indian Politics, 1928–1934. – Cambridge, 1977b.
688. *Brown J. M.* Nehru: A Political Life. – London, 2003.
689. *Buch M.* The Development of Contemporary Indian Political Thought: In 3 Vs. – Baroda, 1938–1940.
690. *Campbell-Johnson A.* Mission with Mountbatten. – London, 1951.
691. *Chalapathi V.* Gandhi and Nehru. – Bombay, 1967.
692. *Chaman L.* The Vanishing Empire. – Delhi, 1969.
693. *Chand T.* History of the Freedom Movement in India: Vol. 1-3. – Delhi, 1961.
694. *Chandra B.* The Rise and Growth of Economic Nationalism in India: Economic Policies of Indian National Leadership. 1880–1905. – New Delhi, 1966.
695. *Chandra B.* Nationalism and Colonialism in Modern India. – New Delhi, 1981.
696. *Chandra B.* India's Struggle for Independence. – New Delhi, 1989.
697. *Chandra B., Tripathi A.* Freedom Struggle. – New Delhi, 1992.
698. *Chatterjee D. K. C. R.* Das and Indian National Movement. – Calcutta, 1965.
699. *Chatterji N.* India's Freedom Struggle. – Allahabad, 1958.
700. *Chattopadhyaya G.* Subhas Chandra Bose and Indian Communist Movement. – New Delhi, 1973.
701. *Chaturvedi B., Sykes M.* Charles Freer Andrews. A Narrative. – New Delhi, 1971.
702. *Chhabra G.* Advanced Study in the History of Modern India: In 3 Vs. – New Delhi, 1971.
703. *Choudhary N. N.* Subhas Chandra and Socialism. – Calcutta, 1965.
704. *Choudhary S.* Peasant's and Worker's Movement in India 1905–1929. – New Delhi, 1971.
705. *Choudhary S.* Growth of Nationalism in India: In 2 Vs. – New Delhi, 1973.
706. *Clymer K. J.* Quest for Freedom: the United States and India's Independence. – New York, 1995.
707. *Coatman* Reforms in India and the Depressed Classes // Asiatic Review. – 1933. – January t. 29, № 97. – P.41-70.
708. *Collins L., Lapierre D.* Freedom at Midnight. – New Delhi, 1976.
709. *Collins L., Lapierre D.* Mountbatten and the Partition of India. – Vol. 1. – New Delhi, 1982, 1994.

710. *Coupland J.* The Indian Problem 1833–1935. – Oxford, 1942.
711. *Crocker W.* Nehru. A Contemporary Estimate. – London, 1966.
712. *Dalal C. B.* Gandhi: 1915–1948. A Detailed Chronology. – New Delhi, 1971.
713. *Dalton D.* Mahatma Gandhi: Nonviolent Power in Action. – New York, 1993.
714. *Das Gupta H.* The Indian National Congress: Vol. 1. – Calcutta, 1947.
715. *Das Gupta H.* Deshbandhu Chittaranjan Das. – Delhi, 1960.
716. *Dasgupta R. K.* Nehru on Socialism // *Mainstream*. – 1977. – Vol. 15. – № 39. – P.7-10, 32.
717. *Das M. N.* The Political Philosophy of Jawaharlal Nehru. – London, 1961.
718. *Das S. K.* A New Policy in India // *Asiatic Review*. – 1924. – October t. 20, № 64. – P.563-570.
719. *Deliege R.* Gandhi. – Paris, 1999.
720. *De Mello F.* The Indian National Congress. A Historical Sketch. – London, 1934.
721. *Deol G. S.* The Role of the Ghadar Party in the National Movement. – Delhi, 1969.
722. *Desai A. R.* Social Background of Indian Nationalism. – Bombay, 1966.
723. *Dhanagare D.* Peasant Movements in India, 1920–1950. – Delhi, 1983.
724. *Dhanajay K.* Mahatma Gandhi: Political Saint and Unarmed Prophet. – Bombay, 1973.
725. *Dharmavira D.* Lala Har Dayal and Revolutionary Movement of His Times. – Delhi, 1970.
726. *Dhavan G.* The Political Philosophy of Mahatma Gandhi. – Delhi, 1990.
727. *Draper A.* Amritsar. The Massacre that Ended the Raj. – London, 1981.
728. *Druhe D. N.* Soviet Russia and Indian Communism 1917–1947. – New York, 1959.
729. *Dua R. P.* Social Factors in the Birth and Growth of the Indian National Congress Movement. – Delhi, 1967.
730. *Dubbish K. D.* Revolutionaries and Their Activities in Northern India. – Delhi, 1982.
731. *Durant W.* The Case for India. – New York, 1930.
732. *Dwivedy S.* Quest for Socialism: Fifty Years of Struggle in India. – New Delhi, 1984.
733. *East India Association.* Proceedings. The Report of Simon Commission // *Asiatic Review*. – 1930. – October t. 26, № 88. – P.629-676.
734. *Edwardes M.* Nehru. A Political Biography. – London, 1971.
735. *Erikson E.* Gandhi's Truth. – New York, 1969.
736. *Fagon P.* A Survey of Indian Constitutional Development and the Present Situation // *Asiatic Review*. – 1926. – April t. 22, № 70. – P.193-198.
737. *Fay P. W.* The Forgotten Army: India's Armed Struggle for Independence, 1942–1945. – Ann Arbor, 1995.
738. *Fazlul Haq A. K.* Muslim Suffering under Congress Rule. – Calcutta, 1939.
739. *Fischer H.* Mahatma Gandhi. – Berlin, 1981.
740. *Fisher L.* The Life of Mahatma Gandhi. – New York, 1966.
741. *Fox R.* The Colonial Policy of British Imperialism. – New York, 1935.
742. *Frank K.* Indira: The Life of Indira Nehru Gandhi. – London, 2002.
743. *Frank M.* Jawaharlal Nehru. A Biography. – Bombay, 1956.

744. *French P.* Liberty or Death: India's Journey to Independence and Division. – London, 1997.
745. *Gandhi R.* The Good Boatman: A Portrait of Gandhi. – New Delhi, 1995.
746. *Gandhi:* The Meaning of Mahatma for the Millennium. – Washington, 2001.
747. *Gautam R. S.* Indian National Congress and Constitutional Changes in India, 1885–1979. – New Delhi, 1981.
748. *Ghose S.* Indian National Congress. Its History and Heritage. – New Delhi, 1975.
749. *Ghosh A., Ghosh R.* Indian Political Movement, 1919–1971: A Systematic Bibliography. – Calcutta, 1976.
750. *Ghosh P. S.* The Development of the Indian National Congress, 1892–1909. – Calcutta, 1960.
751. *Ghosh P. S.* Socialism and Communism in India. – Bombay, 1971.
752. *Gopal R.* Lokamanya Tilak. – Bombay, 1956.
753. *Gopal R.* Indian Muslims. A Political History (1858–1947). – Bombay, 1959.
754. *Gopal R.* British Rule in India. – New York, 1963.
755. *Gopal R.* How India Struggled for Freedom. – Bombay, 1967.
756. *Gopal S.* The Viceroyalty of Lord Irwin 1926–1931. – Oxford, 1957.
757. *Gopal S.* Jawaharlal Nehru: A Biography: in 3 Vs. – Cambridge, 1976–1984 (poc. переклад: М., 1989–1990).
758. *Gopal T.* Bhagat Singh. The Man and His Ideas. – Bombay, 1953.
759. *Gordon L. A.* Bengal: The Nationalist Movement 1876–1940. – New York, 1974.
760. *Gordon L.* Brothers against the Raj: A Biography of Sarat and Subhas Chandra Bose. – New York, 1990.
761. *Govind Vallabh Pant.* His Life and Times. – New Delhi, 1981.
762. *Grabner S.* Mahatma Gandhi: Politiker, Pilger und Prophet. – Berlin, 1983.
763. *Green M.* Gandhi: Voice of a New Age Revolution. – New York, 1993.
764. *Griffiths P. J.* The British in India. – London, 1946.
765. *Guha A. C.* First Spark of Revolution. – Calcutta, 1971.
766. *Guha A. C.* India's Struggle Quarter of Century, 1921–1946: In 2 parts. – New Delhi, 1982.
767. *Guha B.* Congress – Old and New: Face Facts // Modern Review. – 1952. – Vol. 91. – № 1. – P.26-28.
768. *Guha S.* The Mahatma and the Netaji. – New York, Bangalore, 1986.
769. *Gupta D.* Indian National Movement. – Delhi, 1970.
770. *Gupta D. C.* Indian Government and Politics. – New Delhi, 1978.
771. *Gupta H. D.* Deshbandhu Chittaranjan Das. – Delhi, 1960.
772. *Gupta S. D.* Comintern and Colonial Question: The Decolonization Controversy. – Calcutta, 1976.
773. *Gwynn J. T.* Indian Politics. A Survey. – London, 1924.
774. *Haithcox J. P.* Communism and Nationalism in India: M. N. Roy and Comintern Policy, 1920–1939. – Princeton, 1971.
775. *Hamid A.* Muslim Separation in India, 1858–1947. – Karachi, 1967.
776. *Hardas B.* Armed Struggle for Freedom. – Poona, 1958.
777. *Hardgrave R., Kochanek S.* India: Government and Politics in a Developing Nation. – New York, 1993.

778. *Has Congress Failed? A Historical Survey of the Years 1918–1939.* – Bombay, 1943.
779. *Heehs P.* *India's Freedom Struggle.* – Oxford, 1988.
780. *Heehs P.* *The Bomb in Bengal: The Rise of Revolutionary Terrorism in India, 1900–1910.* – Oxford, 1994.
781. *Heimsath C.* *Indian Nationalism and Hindu Social Reform.* – Princeton, 1964.
782. *Hull W., Hist S.* *India's Political Crisis.* – London, 1930.
783. *Hunt J. D.* *Gandhi in London.* – New Delhi, 1978.
784. *Husein S. A.* *The Way of Gandhi and Nehru.* – New York, 1959.
785. *Hutchins F. G.* *India's Revolution: Gandhi and the Quit India Movement.* – Cambridge, 1973.
786. *Hutchinson L.* *Conspiracy at Meerut.* – London, 1935.
787. *India and War.* – London, 1915.
788. *Indian History.* *A Russian Viewpoint.* – Delhi, 2003.
789. *Israel M.* *Communications and Power: Propaganda and the Press in the Indian Nationalist Struggle, 1920–1947.* – Cambridge, 1994.
790. *Iyer C. S. R.* *India in the Crucible.* – Delhi, 1986.
791. *Iyer R.* *The Moral and Political Thought of Mahatma Gandhi.* – New York, 1973.
792. *Iyer R.* *Essential Writings of Mahatma Gandhi.* – Oxford, 1993.
793. *Jaffrelot C.* *Dr. Ambedkar and Untouchability: Fighting the Indian Caste System.* – New York, 2004.
794. *Jagadisan T. N. V. S.* *Srinivasa Sastri.* – Delhi, 1969.
795. *Jawaharlal Nehru.* *A Critical Tribute.* – Bombay, 1965.
796. *Jeelani J.* *Indian Muslims, Through Thirteen Decades, 1857 to 1987.* – Karachi, 1992.
797. *Jha M.* *Role of Central Legislature in the Freedom Struggle.* – Delhi, 1972.
798. *Jha M.* *Civil Disobedience and After.* – Meerut-Delhi, 1973.
799. *Jog N. G.* *In Freedom Quest.* – Bombay, 1969.
800. *Jordens J. T. F.* *Gandhi's Religion: A Homespun Shawl.* – New York, 1998.
801. *Joshi S.* *Struggle for Hegemony in India, 1920–1947.* – New Delhi, 1999.
802. *Kalhan P.* *Kamala Nehru.* – Delhi, 1973.
803. *Kamanujam G.* *Indian Labour Movement.* – New Delhi, 1986.
804. *Karanjya R. K.* *The Mind of Mr. Nehru.* – London, 1960.
805. *Karmarkar D. P.* *Tilak.* – Bombay, 1956.
806. *Karnik V. B.* *Indian Trade Unions.* – Bombay, 1960.
807. *Karunakaran K. P.* *The Phenomenon of Nehru.* – New Delhi, 1979.
808. *Kaur M.* *Woman in India's Freedom Struggle.* – New Delhi, 1985.
809. *Kaushik P. D.* *The Congress Ideology and Programme 1920–1947.* – Bombay, 1964.
810. *Kautsky J. H.* *Moscow and the Communist Party of India.* – New York, 1956.
811. *Kaye C.* *Communism in India with Unpublished Documents from National Archives of India (1919–1924).* – Calcutta, 1971.
812. *Keer D.* *Dr. Ambedkar: Life and Mission.* – Bombay, 1954.
813. *Khan B. R.* *Politics in Bengal, 1927–1936.* – Dhaka, 1987.

814. *Kidambi P.* The Making of an Indian Metropolis. Colonial Governance and Public Culture in Bombay, 1890–1920. – Leicester, 2007.
815. *Kitle C.* Gandhi, Soldier of Nonviolence. – Washington, 1982.
816. *Kochanek S. A.* The Congress Party of India. – Princeton, 1968.
817. *Kripalani J. B.* Gandhi: His Life and Thought. – New Delhi, 1970.
818. *Krishna N.* The Development of the Indian National Congress as a Mass Organization 1918–1923 // Journal of Asian Studies. – 1966. – Vol. 25. – № 3. – P.413-430.
819. *Krishnan T.* Kerala's First Communist. – New Delhi, 1971.
820. *Kulkarni V. B. M. R.* Jayakar. – New Delhi, 1976.
821. *Kumar M.* Sir Tej Bahadur Sapru: a Political Biography. – Gwalior, 1981.
822. *Kumar R.* Essays on Gandhian Politics: the Rowlatt Satyagraha of 1919. – Oxford, 1971.
823. *Kundra T.* Glimpses of Indian National Congress: From Inception to Attainment of Freedom (1885–1947). – New Delhi, 1996.
824. *Lakhanpal P. L.* History of the Congress Socialist Party. – Lahore, 1946.
825. *Lakshman P. P.* Congress and Labour Movement in India. – Allahabad, 1947.
826. *Lal B.* The Muslim League. Its History Activities and Achievements. – Agra, 1954.
827. *Lal R.* Political India, 1935–1942. – Delhi, 1986.
828. *Lamb B. P.* The Nehrus of India. – New York, 1967.
829. *Laushey D. M.* Bengal Terrorism and Marxist Left. Aspects of Regional Nationalism in India, 1905–1942. – Calcutta, 1975.
830. *Lengyel E.* Jawaharlal Nehru. The Brahman from Kashmir. – New York, 1968.
831. *Leue H. J.* Britische Indien politik 1926–1932. – Wiesbaden, 1981.
832. *Limaye M.* Communist Party. Facts and Fiction. – Hyderabad, 1951.
833. *Limaye M.* Indian National Movement. Its Ideological and Socio-economic Dimensions. – New Delhi, 1989.
834. *Lorents V. H.* Nationalismus und Sozialismus als problem der Dekolonisation. Die Congress Socialist Party. – Bonn, 1976.
835. *Lovett V.* A History of the Indian Nationalist Movement. – London, 1920.
836. *Low D. A.* Congress and the Raj: Facets of the Indian Struggle 1917–1947. – Heinemann, 1977.
837. *Low D. A.* Britain and Indian Nationalism, 1929–1942: Imprint of Ambiguity. – Cambridge, 1997.
838. *Mahajan P. M., Bharathi K. S.* Foundations Gandhian Thought. – Nagpur, 1987.
839. *Mahajan V.* Constitutional History of India (incl. the Nationalist Movement). – Delhi, 1971.
840. *Mahajan V. D.* The Nationalist Movement in India. – New Delhi, 1976.
841. *Mahatma Gandhi: Life, Ideology and Thought. A Vision for 21-st Century.* – Jaipur, 1999.
842. *Majumdar B. B.* Indian Political Associations and Reforms of Legislature. – Calcutta, 1966.
843. *Majumdar B. B., Mazumdar B. P.* Congress and Congressmen in the Pre-Gandhian Era. 1885–1917. – Calcutta, 1967.
844. *Majumdar R. C.* Three Phases of India's Struggle for Freedom. – Bombay, 1961.

845. *Majumdar R. C.* History of the Freedom Movement in India: In 3 Vols. – Calcutta, 1963.
846. *Majumdar R. C.* Struggle for Freedom. – Bombay, 1969.
847. *Majumdar R. C.* Historiography in Modern India. – London, New York, 1970.
848. *Majumdar S. K.* Jinnah and Gandhi. – Calcutta, 1966.
849. *Malaviya H. D.* Nehru's Concept of Socialism. – New Delhi, 1964.
850. *Malaviya H. D.* Socialist Ideology of Congress: A Study of Its Evolution. – New Delhi, 1966.
851. *Malkani K. P.* The Rise and Fall of the Congress. – Delhi, 1951.
852. *Mallick R.* Development Policy of a Communist Government: West Bengal since 1977. – Cambridge, 1994.
853. *Mangat G. S.* The Tiger Strikes. – Ludhiana, 1986.
854. *Marcovits C.* Indian Business and Nationalist Politics, 1931–1939: the Indigenous Capitalist Class and the Rise of the Congress Party. – New York, 1985.
855. *Martin B.* New India, 1885: British Official Policy and the Emergence of the Indian National Congress. – Berkeley, 1969.
856. *Masani M. R.* The Communist Party of India. A Short History. – London, 1954.
857. *Mashruwala K. G.* Gandhi and Marx. – Ahmedabad, 1951.
858. *Masselos J.* Indian Nationalism: an History. – New Delhi, 1985.
859. *Mathur A. S., Mathur J. S.* Trade Union Movement in India. – Allahabad, 1957.
860. *McDonough C. S.* Gandhi's Response to Islam. – New Delhi, 1994.
861. *McLane J. R.* Indian Nationalism and the Early Congress. – Princeton, 1977.
862. *Meadowcroft K.* The Emergence, Crystallization and Shattering of a Right-wing Alternative to Congress Nationalism: The All-India Hindu Mahasabha, 1937–1952. Ph. D. thesis. – Concordia University (Canada), 2003.
863. *Mehrotra S. R.* India and the Commonwealth 1885–1929. – London, 1965.
864. *Mehrotra S. R.* The Emergence of the Indian National Congress. – New Delhi, 1971.
865. *Mehrotra S. R.* Towards India's Freedom and Partition. – New Delhi, 1979.
866. *Mende T.* Conversations with Nehru. – Bombay, 1958.
867. *Misra B. B.* The Indian Political Parties. An Historical Analysis of Political Behaviour up to 1947. – Delhi, 1976.
868. *Mittal S. C.* Freedom Movement in Punjab (1905–1929). – Delhi, 1977.
869. *Mookerjee G. K.* Nehru the Humanist. – Delhi, 1972.
870. *Moore K. J.* The Crisis of Indian Unity 1917–1940. – Delhi, 1974.
871. *Moraes F.* Jawaharlal Nehru: A Biography. – New York, 1958.
872. *Moraes F.* India To-day. – New York, 1960.
873. *Morris-Jones W. H.* The Government and Politics of India. – London, 1971.
874. *Mukerjee H.* India Struggles for Freedom. – Bombay, 1948.
875. *Mukerjee H.* Gandhidji. A Study. – Calcutta, 1958.
876. *Mukerjee H.* The Gentle Colossus. A Study of Jawaharlal Nehru. – Calcutta, 1964.
877. *Mukerjee H.* Gandhi, Ambedkar and the Extirpation of Untouchability. – New Delhi, 1982.
878. *Mukerjee R.* Land Problems of India. – London, 1933.
879. *Mukerjee R.* The Indian Working Class. – Bombay, 1951.

880. *Mukhtar A.* Trade Unionism and Labour Disputes in India. – Bombay, 1935.
881. *Muller E., Bhattacharjee A.* Subhas Chandra Bose and Indian Freedom Struggle. – New Delhi, 1985.
882. *Murthi M. V. R.* Non-violence in Politics. – Delhi, 1958.
883. *Nair K.* A Higher Standard of Leadership: Lessons from the Life of Gandhi. – New Delhi, 1996 (рус. переклад: Ростов-на-Дону, 2005).
884. *Nanda B. R.* Mahatma Gandhi. A Biography. – London, 1959.
885. *Nanda B. R.* The Nehrus. Motilal and Jawaharlal. – London, 1962.
886. *Nanda B. R.* Motilal Nehru. – Delhi, 1964.
887. *Nanda B. R.* Gokhale, Gandhi and Nehrus. Studies in Indian Nationalism. – London, 1974.
888. *Nanda B. R.* Gokhale, the Indian Moderates and the British Raj. – Princeton–Delhi, 1977.
889. *Nanda B. R.* Gandhi and His Critics. – Delhi, 1985.
890. *Nanda B. R.* Gandhi: Pan-islamism, Imperialism and Nationalism in India. – Bombay, 1989.
891. *Nanda R. L.* History of the Freedom Struggle in Princely States. – Delhi, 1968.
892. *Narasimhan V. K.* Kasturi Ranga Iyengar. – New Delhi, 1963.
893. *Nargalkar V.* Ip's Crusade for Revolution. – New Delhi, 1975.
894. *National Seminar* on 100 Years of Indian National Congress (9-th, 10-th and 11-th Sept., 1985). – Agra, 1985.
895. *Netaji.* His Life and Work. – Agra, 1948.
896. *Niemeijer A. C.* The Khilafat Movement in India (1919–1924). – S-Gravenhage, 1972.
897. *Overstreet G. D., Windmiller M.* Communism in India. – Berkeley–Los-Angeles, 1959.
898. *Oza D. K.* Voluntary Action and Gandhian Approach. – New Delhi, 1991.
899. *Pandey B. N.* Nehru. – New York, 1976.
900. *Pandey G.* The Congress and the Nation, 1917–1947. – Calcutta, 1984.
901. *Pandey N. K.* Jawaharlal Nehru. The Man and the Myth. – Calcutta, 1955.
902. *Pandiri A. M.* A Comprehensive Annotated Bibliography on Mahatma Gandhi. – Oxford, 2007.
903. *Parekh B.* Gandhi's Political Philosophy: A Critical Examination. – Columbus, 1996.
904. *Park R.* India's Political System. – Berkeley, 1967.
905. *Patel G.I.* Vithalbai Patel. Life and Times: In 2 Vs. – Bombay, 1951.
906. *Patel P. U.* Sardar Patel, India's Man of Destiny. – Bombay, 1964.
907. *Patil V. T.* Nehru and the Freedom Movement. – New Delhi, 1977.
908. *Patwardhan P. H.* Jawaharlal Nehru. The Ecstasy and the Agony. – Poona, 1966.
909. *Pavadya S.* The Attitude of the Indian National Congress to Dominion Status, 1930–1947 // International Studies. – 1965. – Vol. 6. – № 3. – P.285-309.
910. *Pillai P.* Economic Conditions in India. – London, 1925.
911. *Political India* 1832–1932. – Delhi, 1968.
912. *Pradhan B.* The Socialist Thought of Jawaharlal Nehru. – Gurgaon, 1974.
913. *Pradhan G. P.* Lokamanya Tilak. A Life Sketch. – Bombay, 1963.

914. *Prakash I.* Hindu Mahasabha: Its Contribution to Indian Politics. – New Delhi, 1966.
915. *Prasad B.* India's Hindu Muslim Questions. – London, 1946.
916. *Prasad B.* The Origins of Indian Foreign Policy. The Indian National Congress and World Affairs, 1885–1947. – Calcutta, 1960.
917. *Prasad B.* Changing Modes of Indian National Movement. – New Delhi, 1966.
918. *Prashad V.* Untouchable Freedom: A Social History of a Dalit Community. – Oxford, 2001.
919. *Puri M. M.* Die Labour Party und die indische Unabhängig – Keitsbewegung 1927–1947. – Köln, 1961.
920. *Radhon R. G.* India's Struggle for Swaraj. – Madras, 1930.
921. *Raghuvanshi V. P. S.* Indian Nationalist Movement and Thought. – Agra, 1959.
922. *Rai G.* Congress Struggle. – Lahore, 1946.
923. *Raj K.* Annie Besant's Rise to Power in Indian Politics, 1914–1917. – New Delhi, 1981.
924. *Rajkumar N. V.* Indian Political Parties. – New Delhi, 1948.
925. *Rajkumar N. V.* Development of the Congress Constitution. – New Delhi, 1949.
926. *Ralhan O.* Subhas Chandra Bose: His Struggle for Independence. – Delhi, 1996.
927. *Ramanujam G.* Indian Labour Movement. – New Delhi, 1986.
928. *Rao B. S.* The Industrial Worker in India. – London, 1939.
929. *Rao B. S.* India's Freedom Movement: Some Notable Figures. – New Delhi, 1972.
930. *Rao D. M.* The Indian Round Table Conference and After. – London, 1932.
931. *Rao K.* The Right Honourable V. S. Srinivasa Sastri. A Political Biography. – New York, 1963.
932. *Rao M. V. R.* Development of the Congress Constitution. – New Delhi, 1958.
933. *Rao M. V. R.* A Short History of the Indian National Congress. – Delhi, 1959.
934. *Rao V. K. R. V.* The Nehru Legacy. – Bombay, 1971.
935. *Rasul A. A.* History of the All India Kisan Sabha. – Calcutta, 1974.
936. *Rau M. C.* Gandhi and Nehru. – Delhi, 1978.
937. *Ray N. R.* Concise History of the Indian National Congress, 1885–1947. – New Delhi, 1985.
938. *Ray P. C.* Life and Times of C. R. Das: The Story of Bengal's Self-expression. – Oxford, 1927.
939. *Rice S.* The Indian Election and After // Asiatic Review. – 1924. – January t. 20, № 61. – P.1-8.
940. *Rice S.* Indian Political Development: A Survey of the Montagu – Chelmsford Reforms // Asiatic Review. – 1926. – October t. 22, № 72. – P.545-560.
941. *Richards G.* The Philosophy of Gandhi. A Study of His Basic Ideas. – Calcutta, 1991.
942. *Riddick J. F.* The History of British India. A Chronology. – Oxford, 2006.
943. *Rizvi G.* Linlithgow in India. – London, 1978.
944. *Rothermund D.* The Phases of Indian Nationalism and Other Essays. – Bombay, 1970.
945. *Roy R.* Understanding Gandhi. – Delhi, 1996.

946. *Rudolph L. S., Rudolph S. H.* The Modernity of Tradition: Political Development in India. – Chicago, 1967.
947. *Rutherford V. H.* Modern India. – London, 1927.
948. *Sadig A.* Towards Socialist Thinking in Congress. – New Delhi, 1961.
949. *Saha P.* Shapurji Saklatvala. A Short Biography. – Delhi, 1970.
950. *Sahgal N.* Freedom Movement in India. – New Delhi, 1970.
951. *Saksena J. B.* The Economic Effects of War in India. – Lucknow, 1920.
952. *Sareen T. R.* Russian Revolution and India: A Study of Soviet Policy Towards Indian National Movement, 1922–1929. – New Delhi, 1977.
953. *Sastri K. R. R. S.* Srinivasa Iyengar. – New Delhi, 1972.
954. *Satyapal C.* Sixty Years of Congress. – Lahore, 1946.
955. *Saxena A.* Indian National Movement and the Liberals. – Allahabad, 1986.
956. *Saxena S. K.* Ever into God. Essays on Gandhi and Religion. – New Delhi, 1988.
957. *Schweinitz K.* The Rise and Fall of British India. – London, 1983.
958. *Seal A.* The Emergence of Indian Nationalism. Competition and Collaboration in the Later Nineteenth Century. – Cambridge, 1968.
959. *Sen A.* Social and Religious Reform: The Hindus of British India (Debates in Indian History and Society). – Oxford, 2005.
960. *Sen M.* Revolution in India: Path and Problems. – New Delhi, 1977.
961. *Sen S.* Peasants Movements in India. – New Delhi, 1982.
962. *Sen S. N.* History of the Freedom Movement in India (1857–1947). – New Delhi, 1989.
963. *Sengupta P.* Sarojini Naidu. A Biography. – London, 1966.
964. *Seton M.* Panditji. A Portrait of Jawaharlal Nehru. – New York, 1967.
965. *Shach M.* Freedom Movement in India (The Role of Ali Brothers). – New Delhi, 1979.
966. *Shakir M.* Khilafat to Partition. A Survey of Major Political Trends Among Indian Muslims During 1919–1947. – Delhi, 1983.
967. *Shankardas R. D.* The First Congress Raj: Provincial Autonomy in Bombay. – Delhi, 1982.
968. *Shankardas R. D.* Vallabhbhai Patel. – Delhi, 1988.
969. *Sharma G. K.* Labour Movement in India. – New Delhi, 1971.
970. *Sharma J. S.* A Constitutional History of India (1765–1954). – Bombay, 1955a.
971. *Sharma J. S.* Jawaharlal Nehru: A Descriptive Bibliography. – Delhi, 1955b.
972. *Sharma J. S.* Mahatma Gandhi. A Descriptive Bibliography. – Delhi, 1955c.
973. *Sharma J. S.* Indian National Congress. A Descriptive Bibliography of India's Struggle for Freedom. – Delhi, 1959.
974. *Sharma J. S.* Encyclopaedia of India's Struggle for Freedom. – New Delhi, 1971.
975. *Shay T. L.* The Legacy of the Lokamanya. The Political Philosophy of Bal Gangadhar Tilak. – London, 1956.
976. *Sheean V.* Nehru: the Gears of Power. – New York, 1960.
977. *Shukla B. D.* A History of the Indian Liberal Party. – Allahabad, 1960.
978. *Singh A. L.* The Origins of the Partition of India, 1936–1947. – Delhi, 1987.
979. *Singh B. P.* The Indian National Congress and Cultural Renaissance. – New Delhi, 1996.

980. *Singh D.* Lord Linlithgow in India: 1936–1943. – Jalandhar, 2005.
981. *Singh G. N.* Socialist Ideology in Congress: A Critical Study. – New Delhi, 1985.
982. *Singh H.* Nehru Family and Sikhs. – Delhi, 1984.
983. *Singh L.* Progress of Constitutional Government in India // *Asiatic Review*. – 1929. – October t. 25, № 84. – P.561-575.
984. *Singh M.* The Akali Movement in India. – Delhi, 1978.
985. *Singh V.* Nehru on Socialism. – Delhi, 1977.
986. *Sinha A.* Lord Reading: Viceroy of India. – New Delhi, 1985.
987. *Sinha L. P.* The Left Wing in India (1919–1947). – Muzaffarpur, 1965.
988. *Sinha P. B.* Indian National Liberation Movement and Russia. – New Delhi, 1975.
989. *Sinha S.* Indian Independence in Perspective. – Bombay, 1964.
990. *Sisson R., Wolpert S.* Congress and Indian Nationalism: The Pre-Independence Phase. – Berkeley, 1988.
991. *Smith W. R.* Nationalism and Reforms in India. – London, 1973.
992. *Srivastava K. N.* Industrial Peace and Labour in India. – Allahabad, 1955.
993. *Srivastava N. M. P.* Growth of Nationalism in India. – Meerut-Delhi, 1973.
994. *S. Srinivasa Iyengar.* – Delhi, 1972.
995. *Stern R. W.* The Process of Opposition in India. – Chicago, 1970.
996. *Strachey J.* The End of the Empire. – London, 1959.
997. *Strickland J.* What India Really Needs // *Asiatic Review*. – 1930. – April t. 26, № 86. – P.299-323.
998. *Struggling and Ruling: The Indian National Congress. 1885–1985.* – New-Delhi, 1987.
999. *Studdert-Kennedy G.* British Christians, Indian Nationalists, and the Raj. – New York, 1991.
1000. *Sunderland J. T.* India in Bondage. – New York, 1929.
1001. *Swinson A.* Six Minutes to Sunset. The Story of General Dyer and the Amritsar Affair. – London, 1964.
1002. *Symposium on the Statutory Commission* // *Asiatic Review*. – 1928. – January t. 24, № 77. – P.1-7.
1003. *Tahmankar D. V.* Sardar Patel. – London, 1970.
1004. *Tarooqi M.* India's Freedom Struggle and the Communist Party of India. – New Delhi, 1974.
1005. *Taunk B. M.* Non-cooperation Movement in Indian Politics (1919–1924). – Delhi, 1978.
1006. *Tendulkar D. G.* Mahatma. Life of Mohandas Karamchand Gandhi: In 8 Vs. – Bombay, 1951–1954.
1007. *Tendulkar D. G.* Abdul Ghaffar Khan: Faith is a Battle. – Bombay, 1967.
1008. *Thakur G.* Bhagat Singh. The Man and His Ideas. – Bombay, 1953.
1009. *The Emerging World.* Jawaharlal Nehru Memorial Volume. – Bombay, 1964.
1010. *The Encyclopaedia of Gandhian Thoughts.* – Delhi, 1985.
1011. *The Indian National Congress: Centenary Hindsight.* – Delhi, 1988.
1012. *The Mahatma.* – Bombay, 1969.
1013. *The Moral and Political Thought of Mahatma Gandhi.* – London, 1973.

1014. *The Philosophy of the Congress* // *Eastern Economist*. – 1955. – Vol. 25. – № 11. – P.385-387.
1015. *The Proposals of the Simon Commission* // *Asiatic Review*. – 1930. – July t. 26, № 87. – P.405-420.
1016. *The Role of Minorities in Freedom Struggle*. – Delhi, 1986.
1017. *The Story of Indian Revolution*. – Bombay, 1972.
1018. *Thomas A. Mahatma Gandhi and the Communal Problem*. – New Delhi, 1983.
1019. *Thomas G. Christian Indians and Indian Nationalism, 1885–1950*. – Frankfurt, 1979.
1020. *Thompson E. The Reconstruction of India*. – London, 1970.
1021. *Tomlinson B. R. The Indian National Congress and the Raj, 1929–1942*. – Toronto, 1976.
1022. *Toye H. Springing Tiger. A Study of a Revolutionary*. – Cassel–London, 1959.
1023. *Trevaskis H. K. The End of an Era*. – Shorchamby-Sea, 1973.
1024. *Tunzelmann A. von. Indian Summer. The Secret History and the End of Empire*. – New York, 2007.
1025. *Tyne C. H. India in Ferment*. – New York, 1923.
1026. *Veer P. van der. Religious Nationalism: Hindus and Muslims in India*. – Oxford, 1994.
1027. *Venkateswaran R. J. The Impact of Jawaharlal Nehru on Indian Economy*. – Calcutta, 1962.
1028. *Waley S. D. Edwin Montagu*. – New York, 1964.
1029. *Wasti S. R. The Political Triangle in India. 1858–1924*. – Lahore, 1976.
1030. *Wedderburn W. Allan Oktawian Hume, Father of the Indian National Congress*. – London, 1913.
1031. *Weiner M. Party Politics in India. The Development of a Multy-party System*. – Princeton, 1957.
1032. *Weiner M. Party Building in a New Nation. The Indian National Congress*. – Chicago, 1967.
1033. *Werth A., Harbich W. Netaji in Germany*. – Calcutta, 1970.
1034. *What Lenin Means to Us*. – Delhi, 1970.
1035. *Wilson J. Europeans in India and the Reforms* // *Asiatic Review*. – 1929. – April t. 25, № 82. – P.269-294.
1036. *Wilson P. Government and Politics of India and Pakistan. 1885–1955*. – Berkeley, 1956.
1037. *Winterton J. The Lee Commission Report* // *Asiatic Review*. – 1924. – July t. 20, № 63. – P.385-394.
1038. *Wolpert S. A. Tilak and Gokhale*. – Berkeley, 1962.
1039. *Wolpert S. Jinnah of Pakistan*. – New York, 1984 (рус. переклад: М., 1997).
1040. *Wolpert S. Nehru: A Tryst with Destiny*. – London, 1997.
1041. *Wolpert S. A. A New History of India*. – New York, 2004.
1042. *Wolpert S. Shameful Flight: Last Years of the British Empire in India*. – Oxford, 2006.
1043. *Wood C. The Moplah Rebellion and Its Genesis*. – New Delhi, 1987.

1044. *Yajnik J. Shyamaji Krishnavarma. Life and Times of an Indian Revolutionary.* – Bombay, 1950.
1045. *Zachariah B. Nehru.* – London, 2004.

1971, 1977, 1995, 2007

БОРОТЬБА В ІНДІЙСЬКОМУ НАЦІОНАЛЬНОМУ КОНГРЕСІ НАВКОЛО ДОПОВІДІ М. НЕРУ (1928–1929 рр.)

Однією з характерних рис національно-визвольного руху народів Індії наприкінці 20-х років ХХ ст. була боротьба в Індійському національному конгресі (ІНК) навколо доповіді Мотілала Неру. Вона частково висвітлюється в статтях Л.Р. Гордон-Полонської [2], Н.А. Крашеніннікової [3], А. Проніна [7], Б. Сейгеля [8], А. Сміта [10] та ін. Але згадані автори більше уваги приділяють конституційній політиці англійського колоніалізму в Індії та значно менше боротьбі між правими й лівими в Конгресі з конституційного питання.

У "Новітній історії Індії" [5] ідейно-політична боротьба в ІНК у 1928–1929 рр. розглядається дуже стисло, що пояснюється характером роботи. У спогадах Дж. Неру [4] та Р. Прасада [6] звертається увага на суперечності між правим і лівим крилом Конгресу з конституційного питання, але не дається їхня соціальна основа, а все зводиться до різних тактичних принципів. Цим і обмежується коло праць, спеціально присвячених конституційному питанню в Індії наприкінці 20-х років ХХ ст.

Напередодні нового піднесення національно-визвольного руху, яке відбулося у 1928–1933 рр., усередині Індійського національного конгресу чітко виділялися три течії, які розходилися у визначенні кінцевої мети партії.

Угруповання поміркованих діячів ІНК на чолі з М.К. Ганді відстоювало проведення старої політики ненасильницької боротьби й відмови від співробітництва з колоніальними властями [12, с. 1]. Їх називали противниками змін. Програма противників змін передбачала досягнення Індією статусу домініону.

Ще в березні 1923 р. в Конгресі сформувалося угруповання прихильників змін, очолюване Ч.Р. Дасом і М. Неру. Воно виступало проти бойкоту законодавчих органів і за використання їх у своїх інтересах. Паралізувавши всю машину управління, прихильники змін хотіли таким чином досягти свараджу (самоврядування). Тому їх назвали свараджистами.

Програма свараджистів відбивала страх індійської буржуазії перед активним масовим рухом та її прагнення знайти безпечніші методи боротьби з імперіалізмом. Бардольська резолюція похитнула віру в програму дій, яку пропонував М.К. Ганді. Тому з середини 20-х років свараджисти займають керівне становище в Конгресі. Найближча їхня мета – теж досягнення Індією статусу домініону [15, с. 5-6].

Наприкінці 20-х років у Конгресі заявила про себе лівонаціоналістична течія, яка виражала інтереси тієї частини національної буржуазії, що вимагала активнішої боротьби з імперіалізмом. Представників цієї течії не влаштовувала політика керівництва ІНК. Вони висували гасло боротьби за повну національну незалежність. Лідерами лівонаціоналістичної течії були Джавахарлал Неру (син М. Неру) і Субхас Чандра Бос.

Таким чином, після революційного піднесення 1918–1922 рр. національно-визвольний рух в Індії розколовся. І тому частина лідерів Конгресу приступає до

розробки національної конституції, вважаючи, що це буде та загальноіндійська платформа, яка допоможе патріотам об'єднатися.

За розробку проекту конституції взявся один із лідерів свараджистів аллахабадський адвокат М. Неру. Представляючи інтереси індійської національної буржуазії, М. Неру намагався виробити такий проект, який задовольнив би насамперед буржуазію й поміщиків Індії, котрі не бажали повного розриву з Британською імперією, а виступали тільки за збільшення їхньої ролі в управлінні країною [3, с. 161].

Ось чому проект М. Неру передбачав не повну незалежність Індії, а статус домініону. Проти нього виступило ліве крило Конгресу, очолюване Дж. Неру та С.Ч. Босом, яке вимагало повного розриву з Британською імперією, щоб стати на самостійний шлях розвитку. У своїй боротьбі ліві прагнули спиратися на широкий народний рух.

Поступово ліве крило Конгресу посилюється, залучаючи все більше прихильників, особливо серед конгресистської молоді, котра вбачала у молодому Дж. Неру свого вождя.

Посилення впливу лівонаціоналістичного крила наглядно продемонструвала вже Мадраська сесія Конгресу, де переважали прихильники Дж. Неру та С.Ч. Боса. Вперше за пропозицією Дж. Неру було проголошено, що Конгрес вважає кінцевою метою індійського народу повну національну незалежність [14, с. 1].

Було затверджено й інші резолюції, запропоновані представниками лівонаціоналістичного крила, зокрема про бойкот комісії Саймона та підтримку Міжнародної ліги боротьби з імперіалізмом, і резолюцію протесту проти воєнних приготувань з боку британського імперіалізму. Конгрес схвалив також боротьбу китайського народу проти імперіалізму [1, с. 143-144].

Яскравою ілюстрацією боротьби в Індійському національному конгресі з конституційного питання були події 1928–1929 рр. Боротьба розгорнулася навколо проекту конституції, розробленого свараджистами на чолі з М. Неру, й декларації Дж. Неру про повну національну незалежність. Для правильного розуміння подій цього періоду треба простежити передісторію появи конституції М. Неру.

Згідно з законом про реформи, введеним англійським імперіалізмом у 1919 р., парламент Англії через 10 років повинен був вивчити результати здійснення реформ і призначити комісію "для розгляду урядової системи, зростання освіти й розвитку представницьких установ у Британській Індії та пов'язаних з цим питань" [8, с. 45-46].

У жовтні 1927 р. англійський уряд створив комісію під головуванням ліберала Джона Саймона. Передчасне призначення комісії пояснювалося його бажанням вирвати конституційну ініціативу з рук індійської буржуазії та розколоти національно-визвольний рух. Разом із тим англійський уряд хотів показати, що саме британський парламент є кінцевою інстанцією для визначення подальшої долі індійської конституції.

Всі члени згаданої комісії були англійцями. Але вона мала право набирати в кожній провінції індійців як консультантів. Комісія мала розпочати свою роботу у перші місяці 1928 р. [2, с. 356; 6, с. 265; 13, с. 36].

Звістка про призначення комісії Саймона викликала протести по всій Індії. "Індуси й мусульмани були однієї думки з цього питання і створювалося враження, що знову стає можливою спільна боротьба проти Англії", – писав один із лідерів Конгресу Раджендра Прасад у своїй "Автобіографії" [6, с. 265].

Комісія Саймона працювала, не знайшовши контакту з індійською громадською думкою. В той же час основні політичні партії Індії намагалися виробити спільну політичну програму. Згідно з резолюцією Мадраської сесії Конгресу на початку 1928 р. в Делі була скликана конференція всіх партій. Конгрес та інші організації, представлені на конференції, погодилися, що питання про конституцію для Індії мусить обговорюватися на основі вимоги повністю відповідального уряду [9, с. 402].

Комісія Саймона зустріла в Індії загальний бойкот [14, с. 5]. І все ж вона продовжувала свою діяльність. Міжпартійна конференція вважала, що лише однієї критики цієї комісії, недостатньо, а треба підготувати єдиний конституційний план [6, с. 282]. Тому й було організовано невеличкий комітет на чолі з М. Неру, якому доручили до липня 1928 р. розробити проект конституції. Цей комітет стали називати "комітетом М. Неру", а представлену ним пізніше доповідь "доповіддю М. Неру" [4, с. 191].

Таким чином, у 1928 р. в Індії одночасно працювали дві конституційні комісії. Одна з них представляла інтереси англійського імперіалізму й намагалася виробити таку схему управління Індією, яка забезпечувала б збереження британського колоніального панування в країні. Друга складалася з представників індійської національної буржуазії й хотіла виробити проект самоуправління, котрий задовольняв би як буржуазію, так і поміщиків Індії.

"Комітет М. Неру" закінчив свою роботу в липні 1928 р. Проект конституції, відомий під назвою "доповіді М. Неру", був переданий на розгляд загальноіндійської та провінційних міжпартійних конференцій. Його копію надіслали для ознайомлення комісії Саймона.

Доповідь складалася з трьох частин: перша присвячувалася майбутньому статусові Індії, друга – головним правам індійських громадян, третя – питанням, пов'язаним з індусько-мусульманськими відносинами.

Доповідь ґрунтувалася на наданні Індії статусу домініону. Передбачалися зміна адміністративного поділу з урахуванням лінгвістичного принципу й розширення самоуправління окремих провінцій. Питання про федерацію безпосередньо не розглядалося: навпаки, підкреслювалася необхідність централізації майбутньої індійської держави. Багато уваги приділялося відповідальному урядові. Англійський уряд міг втручатися тільки в питання зовнішніх відносин та оборони. Також передбачалося введення митної автономії.

Доповідь вимагала надання народам Індії свободи слова, друку, зборів, організацій та інших громадянських прав і була спрямована проти релігійної та кастової дискримінації. Але в ній нічого не говорилося про забезпечення

прожиткового мінімуму трудящих Індії, про обмеження володінь великих земельних магнатів і наділення селян землею.

У розділі, присвяченому індусько-мусульманським відносинам, йшлося про охорону прав мусульман і розподіл місць у законодавчих органах окремих провінцій. Проект був спрямований проти куріальної системи виборів, передбачав єдині вибори й загальне виборче право. Згідно з ним мусульманам мали надати деякі гарантії в тих провінціях, де вони становили меншість [3, с. 161-162; 5, с. 216-217].

В основному цей проект відбивав інтереси великої індійської буржуазії та окремих прошарків поміщиків, незадоволених існуючою системою управління та якоюсь мірою пов'язаних з промисловими й торговельними колами.

Перші ж обговорення доповіді М. Неру виявили, що компрадорським і поміщицьким колам, які згодилися співробітничати з Конгресом на початку 1928 р., вона здавалася "надто лівою". У той же час цей проект конституції не задовольняв багатьох представників національної буржуазії, не говорячи вже про робітників, селян, ремісників. Критики справа звинувачували його в надмірній демократичності, критики зліва не могли погодитися з відмовою від повної незалежності.

Відсутність єдності з низки найважливіших питань виявилася вже у Лакхнау на загальноіндійській міжпартійній конференції, яка зібралася в серпні 1928 р., щоб розглянути доповідь "комітета М. Неру" [4, с. 191].

Ліве крило Конгресу на чолі з Дж. Неру не збиралося йти на поступки з питання про незалежність. Ліві вимагали, щоб кожен з учасників конференції зберіг за собою право діяти вільно, – Конгрес міг би визнавати своєю метою незалежність, а помірковані групи – статус домініону. Однак більшість делегатів на чолі з М. Неру не хотіла йти ні на які поступки. У відповідь на це Дж. Неру та С.Ч. Бос створюють Всеіндійську лігу незалежності й подають у відставку з постів генеральних секретарів Конгресу. "Але Робочий комітет не прийняв моєї відставки, заявивши мені, а також Субхасу Босу..., що ми можемо продовжувати свою діяльність в Лізі, не вступаючи в яке б то не було протиріччя з політикою Конгресу," – писав Дж. Неру в своїй "Автобіографії" [4, с. 193].

Після закінчення конференції в Лакхнау у вересні 1928 р. було скликано засідання Виконавчого комітету Конгресу в Делі, де знову з усією гостротою постало питання про незалежність. Довгі суперечки не дали позитивних результатів, а тому розгляд цього питання було перенесено на Калькуттську сесію (з'їзд) Національного конгресу, яка відбулася в грудні 1928 р. [4, с. 195].

На цій сесії між обома угрупованнями велися довгі суперечки і врешті-решт було ухвалено компромісне рішення. Головна резолюція з'їзду в її остаточному варіанті схвалювала доповідь міжпартійної конференції, але вказувала: якщо англійський уряд протягом року не дасть згоди на конституцію М. Неру, то Конгрес вважатиме своєю метою досягнення незалежності. Резолюція була прийнята незначною більшістю: 1350 проти 973 голосів [1, с. 146; 4, с. 206; 11].

Ця резолюція була відступом від ідеї незалежності, оскільки доповідь міжпартійної конференції не вимагала навіть повного статусу домініону. Однак представники лівого крила Конгресу голосували за неї. Це пояснюється тим, що

ліві намагалися зберегти єдність в ім'я спільної боротьби проти колоніального становища Індії. Важливу роль зіграло й те, що представники національної буржуазії намагалися зміцнити єдність Конгресу, щоб протиставити свою ідеологію впливові комуністів.

Резолюція, що схвалювала проект конституції М. Неру, була зустрінута з великим невдоволенням не тільки трудящими, а й багатьма представниками національної буржуазії [2, с. 375]. Всеіндійська ліга незалежності під керівництвом Дж. Неру та С.Ч. Боса вела активну пропаганду за повну незалежність країни й залучала все більше прихильників. Крім гасла про повну національну незалежність, Ліга висунула й економічну програму з рішучими вимогами: ліквідація економічної нерівності, націоналізація провідних галузей промисловості, 8-годинний робочий день тощо.

Дж. Неру склав для Ліги програму соціальних реформ, яку він розглядав як необхідну поступку з боку "освіченого капіталізму". Він чітко сформулював позицію Ліги, включивши до своєї програми пункт про розгляд конфліктів між працею й капіталом Третейською арбітражною камерою, щоб ліквідувати страйки [1, с. 146].

Після створення Всеіндійської ліги незалежності по всій країні виникають місцеві ліги. Їхня поява була викликана незадоволенням значної частини індійської національної буржуазії позицією її поміркованого крила, а програми відображали прагнення індійської громадськості до боротьби за повну національну незалежність. У багатьох провінціях такі ліги співробітничали з місцевими робітничо-селянськими партіями [5, с. 218].

Рік відстрочки минув, але конституція М. Неру не була прийнята урядом. Прихильники незалежності виступають за скликання чергової сесії Конгресу, яка мала розробити резолюцію про незалежність. Вона збирається в Лахорі у грудні 1929 р. Перед її початком М. Неру та інші лідери Конгресу зустрілися з віце-королем Індії лордом Ірвіном [6, с. 299]. Ірвін категорично відмовився навіть вести розмови про надання Індії статусу домініону. Тому на Лахорській сесії розробляється резолюція про незалежність. Вона була прийнята майже одноголосно. Суперечки виникли при голосуванні з другорядного питання – запропонованої до резолюції поправки. Поправка була відхилена, а головна резолюція "була проголошена прийнятою 31 грудня, у той самий момент, коли годинник пробив північ і старий рік уступив місце новому", – згадував Дж. Неру [4, с. 222-223].

Таким чином, як тільки минув рік відстрочки, встановлений Калькутською сесією Конгресу, було прийнято рішення боротися за повну національну незалежність. Це рішення свідчило, що багаторічна боротьба між правими й лівими в Індійському національному конгресі з конституційного питання, на Лахорській сесії завершилася. Перемогу здобуло ліве крило на чолі з Дж. Неру та С.Ч. Босом, яке вважало головним завданням індійського народу – досягнення повної національної незалежності. Національно-визвольний рух Індії вступив у новий етап своєї боротьби, маючи чітку програму, – досягнення повної національної незалежності.

ЛІТЕРАТУРА

1. Бошам Дж. Английский империализм в Индии. М., 1935, 174 с.
2. Гордон-Полонская Л. Р. Подготовка английским правительством нового акта об управлении Индией и позиция индийских политических партий (1928–1933 гг.). – "Ученые записки Института востоковедения", т. XVIII. М., 1957, с. 355-406.
3. Крашенинникова Н. А. Некоторые вопросы национально-освободительной борьбы и конституционного развития Индии после 1917 г. – "Труды университета Дружбы народов им. Патриса Лумумбы", т. 36. М., 1968, с. 147-164.
4. Неру Дж. Автобиография. М., 1955, 656 с.
5. Новейшая история Индии. М., 1959, 758 с.
6. Прасад Р. Автобиография. М., 1961, 623 с.
7. Пронин А. Новая индийская конституция. – "Революционный Восток", 1935, № 1, с. 7-12.
8. Сейгель Б. Комиссия Саймона и английская политика в Индии. – "Революционный Восток", 1928, № 4-5, с. 45-76.
9. Синха Н. К., Банерджи А. Ч. История Индии. М., 1954, 440 с.
10. Смит А. Индийская конституция. – "Мировое хозяйство и мировая политика", 1935, № 3, с. 11-15.
11. "Правда", 1928, 30 грудня.
12. The Masses of India, 1926, vol. II, No 7.
13. The Masses of India, 1927, vol. III, No 12.
14. The Masses of India, 1928, vol. IV, No 1.
15. The Masses of India, 1928, vol. IV, No 2.

УТВОРЕННЯ І ДІЯЛЬНІСТЬ ВСЕІНДІЙСЬКОЇ ЛІГИ НЕЗАЛЕЖНОСТІ

В історії національно-визвольного руху народів Індії проти англійського імперіалізму нараховується чимало проблем, які ще недостатньо вивчені. Однією з них, зокрема, є історія утворення та діяльності Всеіндійської ліги незалежності – організації лівих конгресистів, що виникла в кінці 20-х років ХХ ст. під впливом нової хвилі національно-визвольного руху.

В радянській історіографії та в працях індійських істориків-марксистів це питання майже не висвітлювалося. В індійській буржуазній історіографії також немає спеціальних досліджень, присвячених історії Ліги незалежності, хоча в деяких роботах згадується про її існування [18, с. 8-9; 21, с. 69; 22, с. 298; 23, с. 95]. Однак у публікаціях індійських буржуазних авторів припущені неточності й помилкові положення, ігноруються деякі важливі моменти в діяльності цієї організації.

Так, наприклад, буржуазні історики майже зовсім не розглядають соціально-економічну програму Ліги незалежності та боротьбу, що точилася з цього приводу серед її керівництва, а вся увага зосереджується головним чином на аналізі її політичних вимог. Це пояснюється класовою обмеженістю буржуазних дослідників, бажанням показати Лігу надкласовою організацією, для якої нібито характерна гармонія класових інтересів у визвольній боротьбі.

Виходячи з цього, ми поставили завдання розглянути деякі аспекти діяльності Ліги незалежності, проаналізувати її соціально-економічну та політичну програми. Методологічною основою при висвітленні цього питання є твори класиків марксизму-ленінізму, особливо роботи В.І. Леніна, присвячені характеристиці національно-визвольних рухів у період імперіалізму [1; 2; 3].

До числа найбільш важливих джерел належать документи Ліги незалежності, вміщені в зібранні творів Дж. Неру [15], виступи й спогади керівників Ліги [13; 14; 16], окремі матеріали Конгресу та всепартійних конференцій, які мають відношення до діяльності Ліги [4; 7; 20], індійська та англійська преса [8–12].

Приступаючи до розгляду поставленого питання, слід зазначити, що в 1927–1928 рр. в Індії почалося нове піднесення народно-визвольного масового руху. Воно характеризувалося зростанням кількості робітничих і селянських виступів, активізацією міської дрібної буржуазії та молодіжних елементів. В головній політичній організації індійської національної буржуазії – Індійському національному конгресі (ІНК) на той час сформувалася лівонаціоналістична течія, яка виражала незадоволення курсом керівництва Конгресу й висувала гасло боротьби за повну національну незалежність. Лідерами цієї течії були широко відомі в країні своїми радикальними поглядами Дж. Неру та С.Ч. Бос.

У боротьбі з правими лідерами, що визначали на той час політику ІНК, лівим вдалося досягти значних успіхів. Так, на сесії (з'їзді) Конгресу в Мадрасі (грудень 1927 р.) уперше в історії партії була прийнята резолюція про повну незалежність, запропонована Дж. Неру, а також деякі інші резолюції лівих [15, с. 8, 15]. Але ухваливши резолюцію про незалежність, керівництво Конгресу зовсім не збиралося втілювати її в життя. Навпаки, в першій половині 1928 р. ІНК

кілька разів скликав всепартійні конференції, де мова йшла тільки про надання Індії статусу домініону.

Тому Дж. Неру та С.Ч. Бос почали шукати шляхів об'єднання сил прихильників незалежності в масштабі країни. В першу чергу вони вирішили домогтися підтримки молоді, що була незадоволена політикою керівництва Конгресу й прагнула до активної боротьби з колоніалізмом. З цією метою Дж. Неру та С.Ч. Бос взяли участь у створенні молодіжних і студентських організацій по всій Індії. Велась також активна робота серед селянства, яке піднімалося на боротьбу за задоволення своїх вимог. Разом із тим ліві намагалися залучити на свій бік якомога більше конгресистів, пропагуючи серед них ідеї незалежності.

Отримавши підтримку значної кількості масових організацій, ліві конгресисти рішуче виступили за прийняття гасла повної незалежності на засіданні всепартійної конференції в Лакхнау, що зібралася 28-30 серпня 1928 р. для обговорення доповіді очолюваного М. Неру конгресівського комітету, який розробив проект індійської конституції. В основу доповіді М. Неру було покладено вимогу надання Індії статусу домініону [6, с. 169-175]. Дж. Неру, С.Ч. Бос, С. Айєнгар, а також інші представники лівих висловилися проти статусу домініону.

В заяві лівих конгресистів, з якою на конференції виступив Дж. Неру, говорилося, що ліву течію не задовольняє конституція на основі статусу домініону, і вони будуть боротися за повну незалежність [15, с. 61]. С. Айєнгар вимагав включення в доповідь М. Неру гасла повної незалежності Індії, погрожуючи в противному разі організувати в Мадрасі (він очолював прихильників незалежності Мадрасу) масові демонстрації на підтримку гасла незалежності. Він також заявив, що організує іншу партію для боротьби за незалежність, якщо Конгрес не відмовиться від статусу домініону. С. Айєнгара підтримали С.Ч. Бос і С. Кітчлу [8].

Незважаючи на рішучий виступ лівої течії, всепартійна конференція все ж не відмовилася від статусу домініону, але перенесла розгляд доповіді М. Неру на грудень 1928 р. У відповідь на це прихильники незалежності з числа учасників конференції 30 серпня 1928 р. заявили про утворення Індійської ліги незалежності. Її головним завданням проголошувалася боротьба за повну незалежність Індії [16, с. 192].

Після опублікування повідомлення про заснування Ліги в різних містах країни почали з'являтися місцеві ліги незалежності. Вони діяли в Бомбеї, Бенгалі, Панджабі, Андхрі, Тамілнаді й відразу ж стали центром, навколо якого під антиімперіалістичними гаслами згуртувалися тисячі молодих конгресистів з усіх верств індійського суспільства. У листі до видної діячки індійського національно-визвольного руху А. Безант від 30 вересня 1928 р. М. Неру з тривогою писав про зростання впливу прихильників незалежності, вказуючи на особливо велику активність у цьому відношенні свого сина Дж. Неру [5, с. 63-67].

Спочатку ліги не мали якоїсь чіткої програми діяльності, крім бажання боротися за повну незалежність, але на першому з'їзді Індійської ліги незалежності в Делі 3 листопада 1928 р. була прийнята програма, складена

Дж. Неру, а також обрані керівні органи. На з'їзді делегати від місцевих ліг вирішили назвати нову організацію Всеіндійською лігою незалежності, обрали її керівний орган – Центральну раду в складі 13 членів. Головою Ліги став С. Айєнгар, а генеральними секретарями – Дж. Неру та С.Ч. Бос [22, с. 298].

В політичній галузі Ліга боролася за повну незалежність Індії, розрив усіх зв'язків з Британською імперією, встановлення республіканського правління, надання народам Індії широких демократичних прав, ліквідацію релігійної та кастової дискримінації. В галузі економічній програма передбачала ліквідацію економічної нерівності, націоналізацію ключових галузей промисловості, введення восьмигодинного робочого дня [9]. Дж. Неру розробив програму соціальних реформ, яку він розглядав як необхідну поступку з боку "освіченого капіталізму" і вніс до неї, зокрема, такий пункт: "Всі конфлікти між робітниками й капіталістами будуть передаватися на розгляд безсторонньої третейської арбітражної камери для того, щоб зробити непотрібними страйки" [17, с. 146]. Як бачимо, завдання ліквідації капіталістичних відносин програмою не висувалося.

Незважаючи на це, програма Ліги була значним кроком уперед у порівнянні з поміркованими програмами інших буржуазних організацій, які в своїх вимогах не йшли далі статусу домініону. Порівнюючи програму Ліги з програмою ІНК, слід вказати на те, що Конгрес на той час зовсім не мав соціально-економічної програми, а обмежувався лише деякими резолюціями з соціально-економічних питань. Тому пропаганда програми Ліги незалежності серед конгресистів і членів інших буржуазних організацій мала велике значення.

Але серед керівництва Ліги з самого початку її утворення не було ідейної єдності, тому що навколо гасла незалежності згрупувалися представники найрізноманітніших течій. Всі вони прагнули незалежності Індії. Проте поміж ними існували глибокі протиріччя з питань форм і методів боротьби за незалежність, а особливо з приводу шляхів розвитку незалежної Індії.

Серед керівників Ліги більшість становили ліві націоналісти з складу ІНК, які вважали єдиним завданням Ліги пропаганду ідей незалежності та перетворення Конгресу в загальнонаціональний орган боротьби за незалежність. Їм не до вподоби була запропонована Дж. Неру соціально-економічна програма. І хоча вона була прийнята, головним чином завдяки великому особистому авторитету Дж. Неру, з'їзд Ліги все ж постановив вважати єдиним її завданням пропаганду повної незалежності, не взявши всерйоз інші положення програми Дж. Неру.

Відразу ж після свого утворення Всеіндійська ліга незалежності включилася в боротьбу індійського народу за своє визволення. Члени Ліги брали активну участь у кампаніях протесту проти приїзду в Індію призначеної англійським урядом для вивчення можливостей надання реформ комісії Саймона та в інших масових антиімперіалістичних виступах, організовували загони волонтерів для боротьби з провокаціями з боку властей під час масових виступів, закликали на мітингах і демонстраціях боротися за повну незалежність.

Лідери Ліги незалежності С. Айєнгар, Дж. Неру, С.Ч. Бос, С. Кітчлу, С. Сат'ямурті та інші публічно вимагали надання Індії повної незалежності, що в умовах того часу потребувало неабиякої хоробрості. На особливу увагу в цьому

відношенні заслуговує діяльність Дж. Неру, який, крім пропаганди ідей незалежності, намагався пропагувати серед громадськості також основні положення соціально-економічної програми Ліги.

У виступах на партійних провінційних конференціях, на зборах робітників, селян, молоді [14, с. 53-68, 121-129; 15, с. 197-214, 251-253, 255-266, 270-274] Дж. Неру підкреслював зв'язок національно-визвольного руху з боротьбою за соціальні перетворення, розглядав досягнення повної незалежності лише як перший крок на шляху до соціального й економічного відродження, боровся з комуналізмом, феодалізмом, релігійним шовінізмом та іншими вадами індійського суспільства.

Дж. Неру виступив також з критикою деяких керівників Ліги, що обмежували її діяльність виключно пропагандою ідей незалежності й приховували від мас соціально-економічну програму Ліги, закликав керівників провінційних ліг налагодити випуск і розповсюдження листівок, де масам пояснювалися б соціально-економічні завдання, які ставила перед собою Ліга, намагався активізувати діяльність ліг окремих провінцій, де їхні члени основну увагу приділяли роботі в конгресистській організації, зовсім забуваючи про свої обов'язки в Лізі [15, с. 281-282, 285-287].

В цьому відношенні значний інтерес становить діяльність Ліги незалежності Об'єднаних провінцій, якою керував сам Дж. Неру. Її члени не тільки проводили велику пропагандистську й агітаційну роботу серед населення, брали участь у масових антиімперіалістичних кампаніях, а й займалися організацією робітничих і селянських спілок, відкрили центри для роботи серед селян, випускали соціально-економічну літературу на місцевих мовах тощо [15, с. 289]. Ліга незалежності Об'єднаних провінцій також прийняла розроблену Дж. Неру програму, яку вона рекомендувала іншим провінційним лігам.

Програма Дж. Неру передбачала: досягнення повної незалежності; встановлення соціальної та економічної рівності; утворення демократичного уряду; ліквідацію експлуатації; організацію робітників і селян для вирішення цього питання; зменшення оподаткування; безплатне навчання; загальне виборче право; встановлення мінімуму заробітної плати для робітників; контроль держави над головними галузями промисловості; утворення профспілок; утворення фабрично-заводських комітетів робітників; 8-годинний робочий день і 44-годинний робочий тиждень; право на страйк; ліквідацію безробіття; страхування по хворобі та в разі нещасного випадку; полегшення праці жінок і дітей; ліквідацію посередників між хліборобом і державою; створення невеличких земельних ділянок без права їхнього укрупнення; ліквідацію недоторканості; рівність чоловіка й жінки [15, с. 287-289].

У травні 1929 р. ця програма була висунута Дж. Неру для обговорення на засіданні Центральної ради Всеіндійської ліги незалежності, але більшістю голосів відхилена. Це викликало гостре незадоволення з боку Дж. Неру та С.Ч. Боса, який підтримав його на засіданні Ліги. Вони навіть вирішили вийти зі складу керівництва Ліги й створити нову організацію для втілення програми Дж. Неру в життя. Тільки через зайнятість у Конгресі (Дж. Неру було обрано його президентом) та в інших громадсько-політичних організаціях вони змушені були

на деякий час відмовитися від цієї ідеї, повернувшись до неї тільки на початку 30-х років.

Всеіндійська ліга незалежності проводила значну роботу в Конгресі та в інших буржуазно-поміщицьких партіях та організаціях, намагаючись добитися відмови їх від статусу домініону й визнання гасла повної незалежності. Заслугує на увагу участь представників Ліги в роботі всепартійної конференції в Калькутті та в засіданнях керівних органів Конгресу в 1928–1929 рр.

У роботі всепартійної конференції в Калькутті [7, с. 5-149; 20, с. 19-48], що зібралася в грудні 1928 р. для остаточного затвердження доповіді М. Неру, активну участь взяли Дж. Неру, С.Ч. Бос, С. Айєнгар та інші видатні діячі Ліги незалежності. Під час обговорення доповіді М. Неру представники Ліги піддали гострій критиці вимогу статусу домініону й запропонували поправку до доповіді з вимогою повної незалежності. Причому вони не виступили проти доповіді в цілому, а тільки проти статусу домініону. Голова Ліги С. Айєнгар заявив на конференції, що Ліга не згодна з доповіддю М. Неру тільки тому, що вона базується на основі статусу домініону [7, с. 118-120].

Керівництво Ліги тим самим боялося відштовхнути від себе окремих представників інших буржуазних організацій, що симпатизували лозунгові незалежності, але не поділяли соціально-економічної програми Ліги. Тому заяву Ліги підписала значна частина делегатів (редактор збірника матеріалів конференції стверджував, що їх нараховувалося 115 чоловік) [7, с. 120]. Однак буржуазно-поміщицька більшість конференції відхилила вимогу Ліги незалежності й голосувала за статус домініону.

Та Ліга не змиралася з поразкою, і питання про незалежність знову було порушено, але тепер уже на сесії Конгресу в Калькутті 29-31 грудня 1928 р. Президент Конгресу М. Неру в своїй доповіді [4, с. 853-883] закликав делегатів прийняти й затвердити конституцію на основі статусу домініону. Але проти статусу домініону висловився робітничий клас Індії. Під час роботи сесії перед будинком Конгресу відбулася демонстрація 20-ти тис. робітників Калькутті, які вимагали від керівництва Конгресу боротьби за повну незалежність і поліпшення становища народних мас Індії [11]. Ця демонстрація була одним із найзначніших виступів індійського пролетаріату [10].

Підтримані таким могутнім виступом індійських робітників, ліві конгресисти – члени Ліги незалежності зажадали від керівництва Конгресу відмови від статусу домініону й прийняття рішення про початок боротьби за повну незалежність. Так, Дж. Неру під час засідання Всеіндійського комітету Конгресу й на сесії різко критикував ідею статусу домініону і заявив, що справжньої волі не може бути доти, доки Індія знаходиться в складі Британської імперії [12, с. 32].

Його підтримав С.Ч. Бос, який вимагав "проголосити свободу в чіткій і недвозначній формі" та запропонував поправку до головної резолюції. В поправці говорилося, що доповідь М. Неру цілком неприйнятна для представників Ліги незалежності [23, с. 67]. Дж. Неру й С.Ч. Боса підтримали С. Айєнгар, С. Сат'ямурті, а також багато рядових членів ІНК. Розгорілася настільки гостра боротьба, що "Таймс" навіть пророкувала розкол Конгресу [11].

Все ж досвідчене праве керівництво зуміло повести сесію за собою: поправку С.Ч. Боса йому вдалося відхилити 1350 голосами проти 973 і була прийнята компромісна резолюція М.К. Ганді. В ній зазначалося, що доповідь М. Неру приймається Конгресом, але якщо вона не буде визнана англійським парламентом до 31 грудня 1929 р., то Конгрес почне масову боротьбу за незалежність, а поки що окремі конгресисти могли вести пропаганду на користь повної незалежності.

Це хоч і відтягувало на рік початок боротьби за незалежність, але не заважало конгресистам – членам Ліги незалежності продовжувати пропаганду ідей незалежності протягом 1929 р. і зажадати від керівництва Конгресу виконання своєї обіцянки в кінці року. Члени Ліги незалежності, як і раніше, вели пропаганду ідей незалежності, брали участь в антиімперіалістичних кампаніях, особливо в кампанії бойкоту іноземного одягу, організованій Конгресом, та в кампанії захисту мірутських в'язнів.

Дж. Неру ввійшов до складу комітету бойкоту іноземного одягу, намагаючись використати його діяльність для пропаганди ідей незалежності, а С.Ч. Бос став членом комітету захисту мірутських в'язнів і доклав чимало зусиль для організації їм всеіндійської підтримки [21, с. 751].

Англійський уряд не прийняв доповіді М. Неру і не визнав за індіями права вирішувати свою долю. В умовах піднесення масового руху керівництво Конгресу вже не могло наполягати на статусі домініону й змушене було прийняти рішення про боротьбу за повну незалежність на сесії в Лахорі у грудні 1929 р.

Лахорська сесія ІНК стала поворотним пунктом в історії національно-визвольного руху народів Індії. На відміну від рішення Мадраської сесії про незалежність, яке було більше декларативним, резолюція Лахорської сесії призвела до змін в конституції Конгресу: ст. 1 конституції проголошувала замість свараджу (статус домініону) повну незалежність Індії [19, с. 48].

Конгрес знову, як і в 1918–1922 рр., очолив індійський народ в його боротьбі за визволення від гніту англійського імперіалізму. Керівництво Ліги незалежності на чолі з С. Айєнгаром вважало своє завдання – пропаганду ідей незалежності серед конгресистів та індійської громадськості виконаним. Тому на початку 1930 р. вона була розпущена.

Хоча Ліга незалежності діяла й недовго (менше двох років), але залишила помітний слід у політичному житті Індії. Всеіндійська ліга незалежності була першою індійською буржуазною організацією, яка внесла до своєї програми пункт про боротьбу за повну незалежність Індії. Заслугою її є об'єднання (хоча й короткочасне) сил прихильників незалежності в цій боротьбі. Ліга також уперше серед буржуазних організацій Індії розробила національні вимоги й програму державного устрою незалежної Індії. Обмеженість буржуазного керівництва Ліги, яке не хотіло втілювати в життя розроблену Дж. Неру політичну й соціально-економічну програму, було причиною її слабкості та поразки.

СПИСОК ДЖЕРЕЛ І ЛІТЕРАТУРИ

1. Ленін В. І. Доповідь на II Всеросійському з'їзді комуністичних організацій народів Сходу 22 листопада 1919 р. – Повн. збір. тв., т. 19, с. 299-310.
2. Ленін В. І. Пробудження Азії. – Повн. збір. тв., т. 23, с. 140-141.
3. Ленін В. І. Доповідь комісії по національному і колоніальному питаннях 26 липня (II конгрес Комуністичного Інтернаціоналу 19 липня – 7 серпня 1920 р.). – Повн. збір. тв., т. 41, с. 230-235.
4. Congress presidential addresses from silver to the golden jubilee. Madras, 1934. 941+18 p.
5. A bunch of old letters. Bombay, 1958. 511 p.
6. Indian constitutional documents 1757–1939. Vol. 3. 1917–1939. Calcutta, 1946. 480 p.
7. The proceeding of the All Parties National Convention. Allahabad, 1928. 149 p.
8. "The Daily Telegraph", 1928, 28 серпня.
9. "The Monitor", 1928, 7 листопада.
10. "New Age", 1955, 1 травня.
11. "The Times", 1928, 31 грудня.
12. "The Indian Review", 1929, vol. 30, N 1.
13. Bose S. C. Selected speeches. Delhi, 1962. 239 p.
14. Nehru J. Before and after independence. Vol. 1. New Delhi, 1957. 377 p.
15. Nehru J. Selected works. Vol. 3. New Delhi, 1972. 445 p.
16. Неру Дж. Автобіографія. Пер. с англ. Изд. иностр. лит. М., 1955. 656 с.
17. Бошам Дж. Англійський імперіалізм в Індії. Пер. с англ. Изд. иностр. лит. М., 1935. 174 с.
18. Datta K. K. History of the freedom movement in Bihar. Vol. 2. Patna, 1957. 528 p.
19. Has Congress failed? A historical survey of the years 1918–1939. Bombay, 1943. 83 p.
20. Hull W., Hist S. India's political crisis. Baltimore, 1930. 190 p.
21. Jog N. G. In freedom quest. Bombay, 1969. 356 p.
22. Nanda B. R. The Nehrus. Motilal and Jawaharlal. London, 1962. 357 p.
23. Netaji. His life and work. Calcutta, 1948. 367 p.

ИНДИЙСКИЙ НАЦИОНАЛЬНЫЙ ФЛАГ*

В 1947 г. индийский народ освободился от гнета британского империализма и вступил на путь самостоятельного развития. Завоеванию национальной независимости предшествовала длительная и упорная борьба народных масс страны против колонизаторов. Особый размах освободительное движение приобрело после Великого Октября, который вселил в индийцев веру в их силы и реальность национального освобождения. Говоря о международном значении Октябрьской революции, В.И. Ленин подчеркивал: "Во всех странах мира, в той же самой Индии, где задавлено триста миллионов человек английских батраков, пробуждается сознание и с каждым днем растет революционное движение"¹.

Свое место в борьбе против иностранного господства в Индии занимало и движение за национальный флаг. Будучи составной частью освободительного движения, оно способствовало вовлечению широчайших слоев в борьбу с угнетателями, сплочению антиимпериалистических сил, распространению в самых отдаленных уголках Индии лозунгов свободы.

История государственного флага независимой Индии восходит к началу нынешнего столетия, когда под влиянием первой российской революции в стране происходил в 1905–1908 гг. мощный подъем национально-освободительного движения. В нем приняли участие самые широкие слои населения, недовольные британским господством. Их вдохновил пример рабочих и крестьян России, поднявшихся на штурм самодержавия. Многие участники выступлений пришли к выводу, что нужно применять те же методы, которыми русские революционеры боролись против царизма². Впервые во весь голос заявил о себе индийский пролетариат, выступивший с политическими требованиями и поддержавший одного из лидеров левого крыла Индийского национального конгресса (ИНК) Б.Г. Тилака. В.И. Ленин, внимательно следивший за происходившим в Индии, обратил внимание на это обстоятельство, подчеркнув, что "пролетариат и в Индии дорос уже до сознательной политической массовой борьбы"³.

Борьба против империалистического гнета достигла такого размаха, что ряд радикально настроенных деятелей освободительного движения стал думать о возможности ликвидации колониальных порядков и достижения страной политической независимости⁴. Для этого необходимо было преодолеть национальные, классовые, религиозные и кастовые противоречия, добиться объединения всех индийцев в борьбе против иноземной власти. Одно из таких объединяющих и мобилизующих средств (наряду с традиционной религией, возвеличиванием старины и пр.) виделось этим деятелям в разработке символов индийской независимости и государственности, в первую очередь

---

* У співавторстві з Б.П. Зайцевим.

¹ Ленин В.И. ПСС. Т. 40, с. 177.

² Chitrol V. India. Lnd. 1926, p. 114.

³ Ленин В.И. ПСС, Т. 17, с. 179.

⁴ East India (Sedition Committee). Report of the Committee Appointed to Investigate into the Revolutionary Activities in India. Lnd. 1918, p. 18.

национального флага, причем особое значение придавалось его пропаганде за пределами страны, что в сочетании с другими мероприятиями должно было привлечь внимание мировой общественности к тяжелому положению индийского народа и вызвать симпатии к его борьбе за свободу.

Возможно, поэтому инициатива создания национального флага исходила от индийцев, находившихся в европейской эмиграции. В разгар массового движения против раздела Бенгалии (1905 г.) несколько политэмигрантов во главе с известной деятельницей освободительного движения Б. Р. Камой принялись в Париже за изготовление символа освободительной борьбы. Впервые флаг был публично выставлен в 1905 г. в Берлине, затем он стал широко известен в самой Индии, особенно в Бенгалии⁵. Под этим знаменем звучали призывы к борьбе против британского господства, проходили антиимпериалистические митинги и демонстрации в городах и сельской местности, развертывались кампании бойкота английских товаров, забастовки.

Знамя борьбы за независимость было трехцветным. Цвета располагались горизонтально в следующем порядке: зеленый, шафрановый (оранжевый) и красный. На зеленом фоне изображались восемь цветков лотоса; на шафрановом – имелась надпись на хинди "Привет тебе, Родина-мать!" – первые слова и название песни, написанной Б. Чаттопадхая и ставшей со времени событий 1905–1908 гг. гимном индийского национально-освободительного движения; на красном – в левой части изображалось Солнце, чуть правее центра – полумесяц⁶. По замыслу создателей этот флаг должен был стать олицетворением единства всех течений, ведших борьбу за национальное освобождение.

В годы первой мировой войны в Индии развернулось движение за гомруль, целью которого являлось достижение конституционными средствами самоуправления в рамках Британской империи. Его лидеры А. Безант и Б.Г. Тилак вели пропаганду за немедленное предоставление гомруля⁷. Это требование нашло широкую поддержку у различных слоев населения страны. В результате гомруль "стал вопросом всей Индии"⁸. Созданная в 1916 г. Лига гомруль популяризировала трехцветный флаг; его приняла и ведущая национально-буржуазная политическая организация – Индийский национальный конгресс (ИНК). Однако вскоре в руководстве ИНК появились настроения в пользу создания нового флага, в большей степени отвечавшего назревшим потребностям освободительного движения. Был создан в 1917 г. комитет, в который вошел художник А. Тагор. Комитету поручили представить эскиз нового флага, но комитет бездействовал, и флаг Лиги продолжал оставаться флагом ИНК⁹. Неудачей закончились и другие попытки разработки конгрессистами своего флага. И только во время движения несотрудничества (1920–1922 гг.), проходившего под руководством М.К. Ганди, появилось несколько проектов нового национального флага, сразу же породивших противоречия в рядах борцов

⁵ Netaji. His Life and Work. Agra. 1948, p. 262.

⁶ Ibid.

⁷ Majumdar R.C. History of the Freedom Movement in India. Vol. 2. Calcutta. 1963, p. 372.

⁸ Dwarkadas K. India's Fight for Freedom. Bombay. 1966, p. 45.

⁹ Хашимов И. М. Борьба Национального конгресса за самоуправление Индии (1914–1919). Ташкент. 1977, с. 48.

за свободу. Суть споров состояла в различной трактовке назначения флага и его символики.

Ганди, обладавший авторитетом и влиянием среди участников антиимпериалистического движения, выдвинул условие, чтобы флаг в максимальной степени соответствовал своему назначению, символизируя стремление всех индийцев к свободе и национальному возрождению. Такой флаг, по его мнению, следует изготовить из домотканой материи – кхади, что станет своеобразным символом борьбы индийского народа с засильем чужеземных товаров; на флаге должна быть изображена чаркха – ручная прялка, олицетворяющая стремление к созданию национальной экономики. Из поступивших проектов Ганди отобрал эскиз Н. Венкайя, изобразившего на красном и зеленом фоне чаркху. Автору было предложено использовать на флаге белый цвет. При этом Ганди рассматривал сочетание красного с зеленым в качестве символа индусско-мусульманского единства, к достижению которого он прилагал столько усилий в годы несотрудничества, белый же цвет символизировал равноправие всех религий, чистоту и миролюбие индийского народа¹⁰.

Так народные массы Индии получили новое знамя, рождение которого непосредственно связано с деятельностью Ганди. Полотнище, сшитое из кхади, было красного, белого и зеленого цветов. Посредине помещалась чаркха, пропаганда которой оставалась важной составной частью гандистской программы (вплоть до завоевания страной политической независимости). В оформлении нового знамени сказалось влияние предыдущего, а также трехцветных флагов многих европейских государств, особенно Болгарии, Сербии и Румынии, добившихся освобождения в ходе длительной и упорной борьбы с турецкими поработителями.

Когда в ходе движения несотрудничества, проводимого Ганди совместно с мусульманскими лидерами братьями Али, индийская общественность впервые увидела национальный флаг, изготовленный конгрессистами, это стало своеобразной вехой в развитии национально-освободительного движения. То, что флаг символизировал братское единство индусов и мусульман в освободительной борьбе, снискало ему большую популярность среди представителей обеих религиозных общин, а изображение чаркхи, ставшей в те годы "символом бунта"¹¹, – любовь и уважение миллионов простых индийцев. Понятно, что колонизаторы запрещали вывешивать этот флаг и обрушивали жестокие репрессии на участников антиимпериалистических демонстраций и митингов, проводившихся под национальным знаменем.

Другим важным рубежом (уже после движения несотрудничества) стала в Нагпуре сатьяграха – местное движение гражданского неповиновения, проводившееся конгрессистами весной и летом 1923 г. в знак протеста против запрещения процессий с национальными флагами по городским улицам¹². Волонтеры ИНК, объявленные империалистами вне закона, совместно с

¹⁰ Netaji, p. 263.

¹¹ Неру Дж. Автобиография. М. 1955, с. 73.

¹² Bose S. C. The Indian Struggle 1920–1942. Bombay, 1964. p. 88.

присоединившимися к ним местными жителями проносили трехцветные знамена по улицам Нагпура и организовывали митинги, во время которых ораторы требовали признания за индийцами права иметь собственный флаг. В сатьяграхе приняли активное участие известные конгрессистские деятели В. Патель, Ч. Раджагопалачария, Дж. Баджадж. Полиция оказалась не в состоянии справиться с народом. Английские газеты сообщали, что в начале июня 1923 г. было арестовано около тысячи участников гражданского неповиновения, но демонстрации и митинги продолжались¹³.

В этой обстановке Рабочий комитет ИНК санкционировал проведение таких манифестаций и публичных собраний в других местах страны, а руководство кампанией возложил на братьев Пателей, пользовавшихся авторитетом среди жителей Нагпура. Постепенно сатьяграха превращалась во всеиндийское движение. Колониальные власти, опасаясь, что дальнейшее ее развитие будет иметь нежелательные последствия, пошли на уступки. Конгрессисты получили право устраивать процессии и беспрепятственно проносить свои флаги по любой улице этого города¹⁴.

Нагпурская сатьяграха, закончившаяся победой, привлекла внимание всей страны и имела большое значение для популяризации национального флага. Вскоре он получил широкое распространение в самых отдаленных уголках Индии, заслужив признание у представителей различных религиозных течений и политических партий. Постепенно конгрессистское знамя превратилось во всеиндийский символ борьбы с колониальным гнетом, за достижение независимости. Оно становится неременным атрибутом антиимпериалистических собраний, демонстраций, национальных торжеств и праздников, мероприятий, проводимых ИНК или находившимися под его влиянием организациями.

Особую роль в пропаганде флага, активизации массового движения и укреплении в нем радикальных сил сыграла ежегодная сессия ИНК в Лахоре (декабрь 1929 г.), проходившая под руководством его лидера Дж. Неру. Конгресс отказался тогда от лозунга борьбы за статус доминиона и принял решение добиваться полной независимости. Сессия постановила начать массовую кампанию гражданского неповиновения во главе с Ганди. В полночь 31 декабря 1929 г. при огромном стечении народа Неру торжественно поднял в Лахоре на берегу р. Рави трехцветный флаг индийской независимости¹⁵. 26 января 1930 г. ИНК провел День независимости, ставший с тех пор ежегодным национальным праздником. В тот день повсюду водружался национальный флаг; проходили собрания, митинги и демонстрации; народ давал клятву бороться за достижение свободы¹⁶.

На Лахорской сессии ИНК поднимался вопрос и о внесении некоторых изменений в расцветку флага и об уточнении его символики, поскольку представители отдельных общин стали придавать ей религиозную окраску.

¹³ The Daily Telegraph, 6.VI.1923; The Manchester Post, 23.VI.1923; The Times, 3, 23.VI.1923.

¹⁴ Sitaramayya B. P. The History of the Indian National Congress. Vol. 1. Bombay, 1946, p. 257.

¹⁵ Nanda B.R. The Nehrus. Motilal and Jawaharlal. Lnd. 1962, p. 326.

¹⁶ Прасад Р. Автобиография. М. 1961, с. 300.

Руководство ИНК выступило против этого, боясь разобщения сил в преддверии кампании гражданского неповиновения. Следующая сессия ИНК в Карачи (март 1931 г.) образовала специальный Комитет по национальному флагу, который к июлю 1931 г. представил свои рекомендации. Они сводились к тому, что необходимо усовершенствовать знамя в художественном отношении и, изменив цветовую символику, придать ей более нейтральное с религиозной точки зрения содержание. Предлагалось, в частности, заменить красный цвет шафрановым, четко определить соотношение длины и ширины полотнища, а цвета трактовать таким образом, чтобы они олицетворяли собой лучшие качества индийского народа¹⁷.

Ганди, ознакомившись с рекомендациями Комитета, высказался за их одобрение Конгрессом. Рабочий комитет ИНК принял специальную резолюцию, официально закрепившую расположение цветов знамени, его пропорции и цветовую символику. Было решено, что флаг остается трехцветным; цвета располагались горизонтально в следующем порядке – шафрановый, белый, зеленый. Шафрановый символизировал мужество, храбрость, самопожертвование и другие достоинства индийского народа; белый – миролюбие и стремление к правде; зеленый – веру, благородство и самоотверженность. Посредине, на белом фоне в темно-синих тонах, сохранялось изображение чаркхи, но теперь она символизировала надежды масс на лучшее будущее. Соотношение длины и ширины знамени устанавливалось в пропорции 3:2¹⁸.

В последующие годы национальный флаг не подвергался каким-либо изменениям. Лишь в 1947 г., когда Индия обрела долгожданную свободу, возник вопрос о государственном флаге молодой республики. Ее первый премьер-министр Дж. Неру 21 июля 1947 г. вынес на рассмотрение сессии Учредительного собрания Индийского Союза проект конституции страны, а на следующий день – проект государственного флага. Теперь он имел вид прямоугольного полотнища, состоявшего из трех равных горизонтальных полос – шафрановой, белой и зеленой, и практически не отличался от предшественника, утвержденного в 1931 году. В центре на белой полосе помещался синий знак – чакра. Учредительное собрание одобрило проект флага и утвердило его в качестве государственного¹⁹. Теперь символика знамени истолковывалась следующим образом: шафрановый цвет символизировал отреченность и бескорыстие граждан Индийского государства; белый – жизнь, свет, правду, простоту; зеленый – связь с землей и природой²⁰.

В индийской мифологии чакра в виде колеса с 24 спицами (древний знак брахманизма) олицетворяла Солнце, выступая как атрибут солнечного бога Вишну. В буддизме же это – символ учения Будды. Распространено мнение, что в данном случае на флаге представлен символ древней индийской культуры – колесо официально введенного буддизма Ашоки, полулегендарного правителя

¹⁷ Netaji, pp. 264-265.

¹⁸ Ibid., pp. 265-266.

¹⁹ Известия, 25.VII.1947.

²⁰ Иванов К.А. Флаги государств мира. М. 1971, с. 131.

Индии III в. до н.э.²¹ Однако Неру подразумевал под чакрой в первую очередь колесо прялки (чаркху), которое символизировало собой "простого человека Индии, массы индийского народа и их промышленность"²². Синий же цвет чакры означал небеса и море.

15 августа 1947 г., в связи с провозглашением независимости, в столице Индии Дели состоялась торжественная церемония поднятия государственного флага. Над Красным фортом его поднял Неру под грохот оружейного салюта и крики сотен тысяч людей²³. 26 января 1950 г. в День независимости вступила в силу Конституция Индии, провозгласившая ее независимой республикой во главе с президентом. Этот день и стал национальным праздником – Днем республики. Ее флаг остался прежним. И тогда же наряду с государственным флагом был учрежден флаг президента страны (в чьих руках находится государственная власть), а также торговый и военно-морской флаги. В левой верхней четверти полотнища последних у древка помещается изображение государственного флага²⁴.

Итак, государственный флаг складывался как эмблема независимого государства в ходе длительной борьбы с колонизаторами. В нем органически сочетается традиционная символика, отражающая древнейшую культуру и многовековую историю индийского народа, с новыми символами, родившимися в ходе национально-освободительного движения.

1987

---

²¹ Campbell G., Evans I.O. The Book of Flags. Lnd. 1957, p. 60; Evans I.O. The Observer's Book of Flags. Lnd. 1959, p. 52.

²² Мамаев К.К. Флаги рассказывают. Л. 1972, с. 105.

²³ Там же, с. 104.

²⁴ Herzog H.-U. Flaggen und Wappen. Leipzig. 1980, S. 101.

ВНУТРИПАРТИЙНЫЙ КРИЗИС И ФРАКЦИОННАЯ БОРЬБА В ИНДИЙСКОМ НАЦИОНАЛЬНОМ КОНГРЕССЕ В 1934 г.

В истории Индийского национального конгресса (ИНК), возглавлявшего освободительное движение народов Индостана против британских колонизаторов, 1934 год явился периодом глубокого внутрипартийного кризиса и острой идейно-политической борьбы, принявшей конкретные организационные формы между различными по своему влиянию, составу и платформам группами. Однако эти важные события, наложившие неизгладимый отпечаток на весь последующий ход движения за независимость, не получили еще должного освещения в индологической литературе, ограничивающейся лишь кратким их перечислением и констатацией.

В данной статье ставится задача проанализировать положение в ИНК в конце второй кампании гражданского неповиновения и в первые месяцы после ее прекращения, обратив особое внимание на причины кризиса политики наиболее крупной и влиятельной организации Индии и характеристику деятельности и политических программ возникших в ней групп.

Следует отметить, что в 1932–1934 гг. ИНК под руководством своего лидера и идеолога М.К. Ганди организовал вторую ненасильственную кампанию гражданского неповиновения [9, с. 232-275]. В отличие от первой, проводившейся в 1930–1931 гг., она не стала поистине массовой, поскольку конгрессисты и народ были глубоко разочарованы действиями инициаторов антибританских выступлений, проявлявших нерешительность, колебания и стремление к компромиссу; к тому же с самого начала не было разработано четкого плана проведения кампании и не определены ее цели и задачи. Ничего нового конгрессистские лидеры, среди которых преобладали умеренные и правые деятели, народу не предлагали, а прежние идеалы [11, с. 222-256] в значительной степени уже утратили свою притягательность, оказавшись к тому же и малоэффективными. Жестокие репрессии колониальных властей, объявивших ИНК вне закона, лишь усиливали в стране упаднические настроения.

К началу 1934 г. гражданское неповиновение, ограниченное индивидуальным неповиновением членов ИНК, на практике почти нигде не проявлялось. Конгрессисты, выпущенные к тому времени из тюрем, были утомлены и не испытывали желания оказаться в заключении еще раз. Провинциальные руководители, обещавшие на конференции в Пуне в июле 1933 г. организовывать и проводить индивидуальное неповиновение, всячески избегали действий, которые могли бы повлечь массовые аресты [13, с. 483]. Признав фактически неудачу гражданского неповиновения и некоторых других положений гандистской теории и практики, они в основном были озабочены поиском более безопасных форм и методов деятельности, проявляя готовность пойти даже на компромисс с английскими правящими кругами. В результате конференция в Дели, созванная 31 марта 1934 г. для определения политического курса Конгресса в новых условиях, приняла решение о возрождении внутри ИНК свараджистской партии, чтобы дать возможность тем конгрессистам, которые не прибегли к гражданскому неповиновению, участвовать в выборах в легислатуры.

Сообщение об этом важном событии опубликовали ведущие индийские и английские газеты [20, 1934, 2, 3 апр.; 21, 1934, 2 апр.; 22, 1934, 4 апр.; 23, 1934, 2 апр.; 24, 1934, 2, 3 апр.; 25, 1934, 2 апр.; 26, 1934, 2, 3 апр.; 27, 1934, 1 апр.; 28, 1934, 2, 3 апр.]. 7 апреля 1934 г. М.К. Ганди, поддержавший новых свараджистов, выступил с заявлением, в котором рекомендовал всем конгрессистам прекратить гражданское неповиновение в любой форме, сохранив на него право только за собой [25, 1934, 9 апр.].

Ободренные поддержкой М.К. Ганди, свараджисты созвали 2-3 мая в Ранчи еще одну конференцию для выработки тактической линии своей партии. В ней наряду с умеренными и правыми политиками приняли участие и левые конгрессисты [21, 1934, 4 мая; 26, 1934, 3, 4, 5 мая; 28, 1934, 3, 4, 7 мая]. Один из их лидеров М.Р. Масани предложил свараджистам не ограничиваться парламентской деятельностью, а наряду с ней заняться организацией рабочих и крестьян с целью более активного их вовлечения в освободительную борьбу. При голосовании его предложение было отвергнуто 40 голосами против 26. Принятая конференцией парламентская программа рекомендовала представителям ИНК в легислатурах бороться за отмену всех законов и указов колониального правительства, направленных против национальных интересов Индии, и добиваться проведения радикальных реформ в промышленности и сельском хозяйстве, обратив особое внимание на реорганизацию деревень, трудовое законодательство, финансы и конструктивную программу [12, с. 17; 15, с. 571].

На заседании Всеиндийского комитета Конгресса (ВИККа) в Патне 10-19 мая 1934 г. инициатор возрождения свараджистской партии М.А. Ансари предложил резолюцию, полностью отменявшую гражданское неповиновение. Все поправки левых конгрессистов, пытавшихся сохранить массовое движение в той или иной форме, были отвергнуты. Затем М.К. Ганди внес резолюцию, допускавшую вхождение ИНК в легислатуры. Оппозиция, возглавляемая А.Н. Девом и Дж.П. Нараяном, потерпела поражение. ВИКК уполномочил руководителей свараджистов М.А. Ансари и М.М. Малавию сформировать Парламентский совет для решения всех вопросов, связанных с участием конгрессистов в предстоящей избирательной кампании. Рабочий комитет, являвшийся высшим исполнительным органом ИНК, на своих заседаниях в Патне 18-20 мая 1934 г. утвердил решения ВИККа. Он призвал конгрессистов прекратить с 20 мая 1934 г. гражданское неповиновение по всей Индии и возобновить легальную политическую деятельность [15, с. 571; 16, с. 273-274]. Колониальная администрация не стала препятствовать деятельности Конгресса, тотчас отменив указ о его запрещении [2, 1934, 8 июня].

Однако такая деятельность партийного руководства вызвала недовольство и возмущение со стороны многих конгрессистов, обвинивших его в капитулянтских настроениях и в стремлении сотрудничать с властями. Выдающийся лидер левого крыла ИНК, будущий премьер-министр независимой Индии Дж. Неру, находившийся в то время в тюрьме Дехра-Дун, писал, что работа ВИККа в Патне "оставляла гнетущее впечатление", поскольку там "не было сделано ни малейшей попытки дать оценку положения, всесторонне обсудить события и попытаться выбраться из старой колеи ... У членов комитета не было абсолютно никакой

ясности, среди них явно царило смятение... Никогда еще за последние пятнадцать лет ... лидеры Конгресса не высказывались в столь ультраконституционном духе" [1, с. 578-579]. Сильно огорчало Дж. Неру чрезмерное увлечение многих конгрессистов легислатурами, их стремление заручиться поддержкой имущих слоев населения на предстоящих выборах. Это приводило к тому, что "под их давлением Конгресс все больше отходил вправо ... Со словами примирения обращались даже к тем, кто в прошлом враждебно относился к конгрессистскому движению ..., стоял на стороне правительства" [1, с. 582] .

Особенно беспокоило лидера левых то, что в партию хлынуло огромное количество беспринципных деятелей и карьеристов, стоявших в стороне от освободительного движения, пока участие в нем было рискованным, но после отмены гражданского неповиновения влившихся в ее ряды и приобретших вес [1, с. 583]. Они любым путем, зачастую не брезгуя никакими средствами, старались попасть в руководящие органы конгрессистской организации, надеясь использовать ее в своих корыстных целях. Дж. Неру, посвятившему всю жизнь борьбе за светлые идеалы свободы, трудно было понять поведение жаждущей власти и руководящих постов новой волны конгрессистов, боровшихся не за идеи, а за личное благополучие, забывая "самые элементарные правила приличия" [1, с. 588].

Эти явные признаки начавшегося вырождения Конгресса, когда значительная часть его членов, если не большинство, лишь формально признавали программные установки партии, а фактически были им глубоко чужды, вынудили часть левых конгрессистов предпринять ответные действия в сторону своей идейной и организационной консолидации (о левых подробно см.: [14]). Накануне заседания ВИККа в Патне они создали конференцию, которая приняла решение о создании внутри ИНК в противовес сваражистам Конгресс-социалистической партии (КСП). Ее программа содержала ряд радикальных требований, принятие которых Конгрессом дало бы ему возможность преодолеть возникший кризис и вернуть былой авторитет у народа. Целью партии провозглашалось достижение независимости и проведение социально-экономических преобразований в промышленности и сельском хозяйстве в интересах большинства населения. В перспективе предполагалось социалистическое переустройство общества [4] .

Однако Дж. Неру, ознакомившись с программными документами КСП, воспринял их скептически, не веря в то, что влияние конгресс-социалистов на политический курс ИНК когда-нибудь станет решающим. Он, в частности, писал: "... в Конгрессе образовалась социалистическая партия, и многие мои близкие товарищи были связаны с ней. Насколько я мог судить, ее общий политический курс отвечал моим воззрениям, но она казалась странным и пестрым сборищем, и, даже если бы я был совершенно свободен, я бы не примкнул к ней сразу" [1, с. 588]. Добавим, что в будущем, солидаризируясь с КСП по многим вопросам, Дж. Неру так и не вступил в нее.

Что имел в виду Дж. Неру, давая такую нелестную оценку организации, где было много его единомышленников? Во-первых, то, что они отличались крайней неоднородностью и отсутствием идейной консолидации. Во-вторых, большинство

из членов КСП оставались в плену узкого национализма, не отличаясь от других конгрессистов. Их знакомство с социалистическими теориями было явно недостаточным из-за отсутствия литературы и ввиду крайне низкого общеобразовательного и идейно-теоретического уровня. Они испытывали скорее интуитивную тягу к социализму, не представляя себе иногда даже в общих чертах, что это такое. В-третьих, в Индии, в те годы, как и во многих других странах, наблюдалась своеобразная мода на увлечение социализмом. Понятно, что такое "хобби" не могло быть длительным, а среди конгресс-социалистов подобных "увлеченных" было немало. В-четвертых, множество конгрессистов, особенно молодых, увлеклись социализмом после публичных выступлений Дж. Неру с пропагандой его достижений в СССР. Это увлечение тоже оказалось временным и неглубоким. После того как появилось множество сведений о голоде, репрессиях и других отрицательных явлениях в Советской стране, интерес к ее опыту строительства социализма стал быстро угасать. В-пятых, одних привлекал социализм фабианского толка, других марксизм, а третьи увлекались теорией и практикой лейбористской партии. В-шестых, некоторые деятели КСП отвергали все социалистические теории, считая их порождением Запада, а потому неприемлемыми к условиям Индии в силу ее крайней специфичности. Они пытались сформулировать концепцию индийского социализма, отталкиваясь от гандизма и индийского религиозно-философского наследия. В-седьмых, среди конгресс-социалистов в то время оказалось очень много деятелей, пытавшихся использовать популярность идей социализма в своих корыстных интересах. В-восьмых, в рядах КСП оказалось немало конгрессистов, слабых в теоретическом отношении, но склонных к громкой фразе, критиканству, демагогии и т. п. Вели они себя часто глубоко непорядочно, меняя свои воззрения и симпатии в зависимости от складывавшейся обстановки. Именно они, склонные к эффекту, создавали много шума во время заседаний и митингов, выступая с пустыми речами и заявлениями. Дж. Неру называл такого рода деятелей "салонными революционерами", стремившимися "воспользоваться возвышенным социалистическим учением, для того чтобы оправдать свое бездействие" [1, с. 427].

Такая неоднородность КСП не только предопределила неизбежность в ней острой внутривнутрипартийной борьбы, но должна была привести эту организацию к последующему распаду или перерождению. Поэтому Дж. Неру назвал конгресс-социалистов "странным и пестрым сборищем" и не пожелал к ним присоединяться. Его точку зрения разделяли и многие другие представители левого крыла ИНК, которым не нравилось чрезмерное увлечение руководства КСП левой фразой, внешними эффектами, радикальными призывами, зачастую не подкрепленными реальными практическими действиями, а также стремление к авторитаризму отдельных лидеров. В результате в КСП вступила только КПИ и группа М.Н. Роя, но союз этот оказался недолговечным из-за возникших вскоре разногласий и развернувшейся борьбы за власть между руководителями конгресс-социалистов и коммунистов [10, с. 250].

Образование КСП привело к обострению противоречий и усилению политической поляризации в ИНК. Рабочий комитет на своих заседаниях в

Вардхе и Бомбее в июне 1934 г. отверг выдвинутую левыми конгрессистами радикальную программу и все их предложения о сохранении массовой борьбы в той или иной форме, но принял резолюцию, прямо направленную против конгресс-социалистов, в которой утверждалось, что они выступили за конфискацию частной собственности и развязывание классовой войны [16, с. 277]. Лидеры КСП А.Н. Дев, Сампурнананд и Дж.П. Нараян выступили 22 июля 1934 г. с заявлением, в котором говорилось, что они ставили вопрос не о конфискации всей частной собственности, а лишь о прогрессивной социализации средств производства, распределения и обмена. Обвинение Рабочего комитета, будто КСП собирается развязать классовую войну и конфисковать частную собственность, они отвергли как надуманное [12, с. 31-32]. Затем последовала серия взаимных обвинений и контробвинений; некоторые из них шокировали индийскую общественность.

В свою очередь в рядах конгрессистского руководства, до этого выступавшего единым фронтом, возникли принципиальные расхождения и даже столкновения при определении позиции ИНК в отношении "Белой книги" и "Общинного решения" [см.: 25, 1934, 23 июня; 28, 1934, 16, 18, 19, 21 июня]. Эти два важных документа, разработанных ранее англичанами, представляли собой проект колониальной конституции, которая не предусматривала предоставления Индии даже ограниченных прав доминиона [6; 7, с. 256-260]. Тем не менее большинство членов Рабочего комитета, боясь запрета ИНК властями, высказалось за проведение конгрессистами гибкого курса: не одобрять, но и не отвергать "Белую книгу" и "Общинное решение". Против выступили М.М. Малавия и М.С. Ани, стоявшие на религиозно-общинных позициях. Угрожая выйти не только из Парламентского совета, но и оставить Конгресс, они требовали, чтобы Рабочий комитет осудил "Общинное решение", поскольку в нем явно отдавалось предпочтение мусульманам и ущемлялись права индусов [28, 1934, 19 июня]. Их не удовлетворила Бомбейская резолюция Рабочего комитета, утверждавшая, что ввиду непримиримых противоречий между религиозными общинами ИНК, претендующий представлять в равной степени все общины, не может ни принять "Общинное решение", ни отвергнуть его до тех пор, пока будут сохраняться эти противоречия [8, с. 267-268]. Поддержанные другими коммуналистами, М.М. Малавия и М.С. Ани развернули кампанию против нее.

Резкое обострение противоречий среди конгрессистов вынудило руководство ИНК созвать в Бенаресе 27-30 июля 1934 г. еще одно заседание Рабочего комитета [26, 1934, 28 июля]. Учитывая особую важность обсуждавшегося на нем вопроса, в Бенарес специально прибыл М.К. Ганди. Он опасался принятия удобного индусским коммуналистам решения, давшего бы повод общинной реакции всех мастей обвинять Конгресс в проиндусских симпатиях и выставлять его в качестве религиозно-общинной организации. Сам М.К. Ганди предложил компромиссное решение конфликта: не пересматривать Бомбейскую резолюцию, но и не применять санкции к тем, кто выступил против нее. Разгорелись споры, в ходе которых М.М. Малавия и М.С. Ани, угрожая выходом из ИНК, настаивали на принятии новой резолюции по "Общинному решению". Все попытки уговорить их ни к чему не привели; в итоге

М.М. Малавия отказался возглавлять Парламентский совет, а М.С. Ани вышел из него и оставил Рабочий комитет [13, с. 535].

Выйдя из состава руководящих конгрессистских органов, М.М. Малавия и М.С. Ани 10-19 августа 1934 г. созвали в Калькутте конференцию, пригласив туда своих единомышленников из рядов ИНК и других организаций. После двухдневных прений она постановила образовать внутри Конгресса еще одну партию, провозгласив ее целью проведение пропагандистской кампании против "Общинного решения", а также участие в предстоящих выборах в легислатуры. Партия, президентом которой стал М.М. Малавия, а генеральным секретарем М.С. Ани, получила название Националистической [20, 1934, 20, 22, 25 авг.]. Она сразу же развернула активную агитацию против "Общинного решения", рассматривая его как большую несправедливость по отношению к индусам. Речи отдельных ее членов отличались религиозной нетерпимостью, что снискало им популярность среди индусской общинной реакции, но вызвало сильную тревогу у конгрессистских руководителей и М.К. Ганди, боявшихся оттолкнуть от ИНК мусульман. Поэтому они предприняли несколько попыток достичь компромисса с М.М. Малавией и М.С. Ани, однако те отказались идти на уступки до тех пор, пока ВИКК не примет угодные им решения [23, 1934, 17 сент.; 25, 1934, 21 сент.].

Возрождение свараджистской партии, а затем образование КСП и Националистической партии вызвали настолько глубокий кризис в ИНК, что его руководство осенью 1934 г. фактически уже не контролировало ситуацию. Некоторые европейские газеты не исключали даже возможности распада Конгресса на враждующие между собой фракции [2, 1934, 5 окт.; 3, 1934, 15 окт.; 17, 1934, 26 сент.; 18, 1934, 7 окт.; 19, 1934, 22 сент.]. В этой сложной обстановке М.К. Ганди, которому явно были не по душе как правые, лишь формально признававшие его установки и постепенно склонявшиеся к сотрудничеству с властями и религиозно-общинной реакцией, так и левые, виступавшие с антигандистских позиций, решил выйти из Конгресса, отойти от политики и заняться общественной деятельностью. 17 сентября 1934 г. он объявил о самоустранении от руководства Конгрессом и отказе каким-либо образом воздействовать на его политику, а также о нежелании быть даже рядовым членом партии, т.е. выходе из нее [16, с. 295-301]. Большинство обозревателей связывало уход М.К. Ганди из ИНК с развернувшейся в ней борьбой фракций [3, 1934, 15 окт.; 23, 1934, 22 окт.; 25, 1934, 15, 17, 18 окт.; 26, 1934, 19 сент.; 28, 1934, 18 сент.].

26-28 октября 1934 г. в Бомбее 48-я сессия ИНК санкционировала выход М.К. Ганди из Конгресса и утвердила резолюции о прекращении гражданского неповиновения, создании Парламентского совета, конструктивной программе и некоторые др. [25, 1934, 27, 29, 30 окт.; 28, 1934, 27, 29, 30 окт.]. Конгрессисты и общественность страны надеялись, что сессия даст глубокий анализ причин кризиса в ИНК и освободительном движении, наметит программу выхода из него, способствующую сохранению влияния и авторитета Конгресса в народе. Однако партийное руководство сумело искусно уклониться от такого анализа, сконцентрировав все внимание на личности М.К. Ганди и решении ряда текущих вопросов деятельности ИНК [5, с. 915-941], что ещё больше усилило в нем

кризисные и дезинтеграционные явления. Подавляющее большинство конгрессистов были сильно разочарованы. Их мнение выразил Дж. Неру, выделивший две характерные особенности Бомбейской сессии: "господствующее влияние личности Гандиджи и исключительное убожество религиозно-общинной оппозиции, возглавляемой пандитом Мадан Моханом Малавия и Ани" [1, с. 596].

Сразу же после окончания сессии в Бомбее ИНК окупился в избирательную кампанию, развернув агитационно-пропагандистскую деятельность по всей Индии [26, 1934, 8, 9 нояб.; 26, 1934, 7, 8 нояб.]. На выборах, проведенных властями в ноябре 1934 г., конгрессисты одержали убедительную победу, получив численное превосходство в легислатурах большинства провинций [25, 1934, 16, 23 нояб.; 26, 1934, 14, 16, 17 нояб.; 28, 1934, 16, 19, 20 нояб.]. Что же предопределило победу партии, переживавшей далеко не самые лучшие дни в своей истории? Вполне логично было бы говорить о популярности ИНК и его лидеров в народе, о прогрессивной предвыборной программе конгрессистских кандидатов, слабости других партий и т. д. Однако в действительности все выглядело как раз наоборот. Дело в том, что по тогдашней индийской избирательной системе контингент избирателей составлял всего три миллиона человек, выходцев из привилегированных слоев общества, при общей численности населения в триста с лишним миллионов. Особый статус избирателей, в основном поддерживавших колониальные порядки, определял политическую направленность их взглядов, отличавшихся не столько умеренностью, сколько реакционностью. Поэтому, чтобы привлечь их на свою сторону, ИНК выступал с умеренных и даже реакционных позиций, пытаясь перещеголять в этом все правые организации. Тем самым победа на выборах продемонстрировала дальнейший сдвиг Конгресса вправо и усиление в его политике соглашательских тенденций. Между руководством партии и рядовыми конгрессистами образовалась большая пропасть. Новый Рабочий комитет теперь состоял почти целиком из правых деятелей, которые в плане деятельности ИНК на 1935 год центральное место отвели легислатурам [15, с. 597-598]. Неудивительно, что в Конгрессе, хотя и подспудно, нарастало возмущение политикой партийной верхушки, приведшее в конечном счете к власти левые силы во главе с Дж. Неру.

Таким образом, анализ положения в ИНК в конце второй кампании гражданского неповиновения и в первые месяцы после ее прекращения позволяет сделать следующие выводы. Конгресс в рассматриваемый период представлял собой пестрый блок самых разных сил и слоев индийского общества, объединенных идеей национального освобождения в ее гандистской интерпретации, что предопределило неизбежность в нем острой идейно-политической борьбы и соперничества за власть. ИНК и действовавшие внутри него партии и группировки отличались неоднородностью, необычностью программных и тактических установок, крайней противоречивостью, своеобразием и парадоксальностью политики, а также взглядов и суждений лидеров. При характеристике деятельности Конгресса, его политики и программы должны быть исключены всякие обобщения, категоричность выводов, общепринятые оценки и нормы, европейские мерки, различного рода

политические штампы и стереотипы, все еще встречающиеся в индологической литературе. События и явления конгрессиистской истории, весьма запутанные и сложные, могут анализироваться только с учетом специфики этой организации и страны, в каждом конкретном случае, на определенном временном отрезке, оцениваясь не с современных позиций, а в соответствии с идеалами и системой ценностей тогдашнего индийского общества. В противном случае неизбежны серьезные заблуждения и ошибки.

Литература

1. Неру Дж. Автобиография. М., 1955.
2. Известия, 1934.
3. Правда, 1934.
4. All-India congress-socialist party. Constitution, programme and resolution of the first conference of the party and report of the organizing secretary, 1934. Bombay, 1934.
5. Congress presidential addresses from silver to the golden jubilee. Madras, 1934.
6. Indian constitutional reform, vol. 1. The White paper of December, 1934. London, 1934.
7. India's struggle for freedom: Select Documents and Sources. Delhi, 1962, Vol. 1.
8. Speeches and documents on the Indian Constitution 1921–1947. Bombay, 1957, Vol. 1.
9. Bose S.C. The Indian struggle, 1920–1942. Calcutta, 1964.
10. Gordon L.A. Bengal: The Nationalist Movement 1876–1940. New York, 1974.
11. Kaushik P.D. The Congress ideology and programme 1920–1947. Bombay, 1964.
12. Lakhanpal P.L. History of the Congress Socialist Party. Lahore, 1946.
13. Majumdar R.C. History of the freedom movement in India. Calcutta, 1963, Vol. 3.
14. Sinha L.P. The left wing in India (1919–1947). Muzaffarpur, 1965.
15. Sitaramayya B.P. The history of the Indian National Congress. Bombay, 1947, Vol. 1.
16. Tendulkar D.G. Mahatma. Life of Mahandas Karamchand Gandhi. Delhi, 1951, Vol. 3.
17. Frankfurter Zeitung.
18. Kölnische Zeitung.
19. Neue Züricher Zeitung.
20. The Bombay Chronicle.
21. The Daily Herald.
22. The Daily Mail.
23. The Daily Telegraph.
24. The Hindu.
25. The Manchester Guardian.
26. The Manchester Post.
27. The Observer.
28. The Times.

Ч.Р. ДАС – ЗАСНОВНИК СВАРАДЖИСТСЬКОЇ ПАРТІЇ

Чітта Ранджан Дас (1870–1925) – визначний діяч визвольного руху Індії, один із керівників Індійського національного конгресу (ІНК). Його світогляд і політична діяльність, а також характерні риси особистості [див.: 1; 2] і в наш час породжують гострі суперечки серед фахівців та усіх тих, кого цікавить історія боротьби народів Індостану за свободу й незалежність. Однак у радянській історіографії про Ч.Р. Даса можна знайти лише окремі згадки, а діяльність його оцінювалася в залежності від чергових партійних настанов і коливань політичної кон'юнктури. Так, до початку 70-х років Ч.Р. Даса вважали правим діячем, який начебто виступав за відмову від масової боротьби з англійським колоніальним режимом в Індії та за співробітництво з ним, а в 70–80-ті роки відбулася його "реабілітація", головним чином завдяки зусиллям московського індолога М.М. Єгорової, яка розглядала Ч.Р. Даса як впливового лідера революційно-демократичної течії в ІНК і визвольному русі [див.: 3, с. 94-106]. Що ж до сходовознавчої літератури пострадянської доби, то в усіх незалежних державах, що виникли на терені колишнього Радянського Союзу, життя, погляди та діяльність Ч.Р. Даса поки що не стали предметом спеціального дослідження.

У даному нарисі висувається завдання частково заповнити цю прогалину, виділивши невеличкий, але дуже бурхливий і насичений подіями проміжок часу – період утворення всередині Конгресу свараджистської партії (1922–1923 рр.), який став вінцем політичної кар'єри та життєвого шляху Ч.Р. Даса.

Перш ніж розглядати ці події, слід зазначити, що у 1919–1922 рр. в Індії відбувалося чергове піднесення визвольного руху. Антианглійські виступи очолювала найбільша й найвпливовіша загальноіндійська політична організація – Індійський національний конгрес, що в той час являв собою скоріше не партію, а блок різних політичних сил, які тимчасово об'єдналися навколо величної ідеї національного визволення в гандистській інтерпретації [про нього детально див.: 4]. Керівником і головним ідеологом ІНК був Мохандас Карамчанд (Махатма) Ганді – найвизначніший політичний та громадський діяч Індії ХХ ст. [про нього див.: 5]. За його пропозицією Конгрес проголосив своєю метою, а також метою очолюваного ним руху неспівробітництва (відмова від будь-якого співробітництва з колоніальною владою, ігнорування та бойкот усього англійського) досягнення свараджу (самоврядування), а методом дії – виключно мирну, ненасильницьку боротьбу [див.: 6, с. 28].

Однак, незважаючи на заклики конгресистів суворо дотримуватися ненасильства і не вдаватися до грубих дій та жорстокостей, патріоти під час проведення кампанії неспівробітництва, особливо у сільській місцевості, досить часто вдавалися до насильства, що призводило до численних жертв. 4 лютого 1922 р. відбулися трагічно відомі всій Індії події у невеличкому селищі Чаурі-Чаура (поблизу міста Горакхпур, що в Об'єднаних провінціях), коли розгнівана безчинствами поліції, юрба селян спалила поліцейську дільницю разом із поліцаями. За вимогою М.К. Ганді, який боявся переростання руху неспівробітництва за рамки ненасильства і не хотів вдаватися до будь-яких антигуманних дій, навіть якщо вони виправдовувалися найвеличнішими ідеалами,

Робочий комітет ІНК, що був вищим виконавчим органом партії, на своєму засіданні у містечку Бардолі 11-12 лютого 1922 р. прийняв резолюцію, в якій конгресистам рекомендувалося відмовитися від активної боротьби з колонізаторами до тих пір, доки народні маси повністю не засвоять принципи ненасильства [див.: 7, с. 1019-1024]. Готуючи їх до цього, члени ІНК повинні були втілювати в життя конструктивну програму М.К. Ганді, яка передбачала пропаганду в країні ручного прядіння й ткацтва та боротьбу з різними суттєвими вадами індійського суспільства, передусім із недоторканістю [див.: 6, с. 176-182].

Прийняття Бардолійської резолюції поклато початок спаду масового руху. ІНК, більшість якого була незадоволена припиненням кампанії неспівробітництва, вступив у смугу глибокої кризи. Із 10 млн. членів у ньому залишилося всього кілька сотень тисяч [7, с. XLVII]. Колоніальні власті проводили жорстокі репресії: більшість конгресистських лідерів, у тому числі й М.К. Ганді, опинилися за ґратами. Серед тих, хто залишився на волі, росло невдоволення політикою партійного керівництва. М.К. Ганді піддавався різкій критиці з усіх боків, віра в нього та в його методи боротьби сильно похитнулася [див.: 8, с. 417]. Серед конгресистів, які розділилися на два угруповання, виникли глибокі розбіжності з питання про дальші форми та методи боротьби за сварадж [див.: 9, с. 249-250]. Угруповання противників змін, очолюване мадраським лідером Ч. Раджагопалачарією, виступало проти будь-яких змін у тактичному курсі партії, вимагаючи тільки втілення в життя конструктивної програми. Пояснювалося це необхідністю копіткої роботи серед населення міста й села з метою підготовки його до майбутніх антиколоніальних виступів на основі ненасильства та інших гандистських принципів [див.: 10, с. 199 - 200; 11, с. 272].

Угруповання прихильників змін, лідером якого був широко відомий в Індії та за її межами, бенгальський конгресист Ч.Р. Дас, пропонувало в умовах спаду масового руху та жорстоких репресій властей дещо модифікувати програму ІНК, не обмежуватися лише конструктивною програмою, а розширити сферу діяльності партії, зробивши її більш ефективною та привабливішою. Зокрема, Ч.Р. Дас, якого підтримав інший впливовий конгресистський діяч М. Неру, батько майбутнього прем'єр-міністра незалежної Індії, висунув головним пунктом своєї програми участь у роботі законодавчих органів (куцоого колоніального парламенту) та органів місцевого самоврядування з метою використання їх в інтересах визвольного руху та на благо народів, що населяли багатонаціональну Індію. Для цього він усіляко домагався скасування керівництвом партії заборони на участь конгресистів у роботі законодавчих органів, які в Індії називалися легіслатурами, бажаючи поєднувати масовий рух із активною парламентською діяльністю. З точки зору Ч.Р. Даса, патріоти, перемігши на виборах до центральної та провінційних легіслатур, без боротьби могли отримати давно очікуваний сварадж, адже важелі управління величезною країною начебто переходили до їхніх рук або до рук їхніх ставлеників. Якщо цьому щось завадить, то конгресисти, за планом Ч.Р. Даса, зобов'язувалися боротися в законодавчих органах із колоніальними властями всіма можливими мирними засобами, перш за все активно бойкотувати всі їхні заходи, проводячи політику постійної та послідовної обструкції [12, с. 115-117; 13, с. 257-258].

Слід вказати на те, що вже усередині 1922 р. питання тактики боротьби за сварадж в умовах занепаду масового руху стало головним у Конгресі [див.: 14, с. 556-557]. Ч.Р. Дас, очоливши рух прихильників змін, вимагав перегляду програми Конгресу з урахуванням його вимог і пропозицій. Проте становище противників змін, незважаючи на активну пропаганду Ч.Р. Дасом своїх поглядів не тільки в Бенгалі, а й в інших провінціях, було досить міцним, оскільки вони мали більшість у центральних і місцевих керівних органах партії, тримали в своїх руках її апарат і фонди, на їхньому боці була майже вся національна преса [див.: 15, с. 43-44]. Обидва угруповання великі надії покладали на щорічну сесію ІНК, сподіваючись здобути на ній вирішальної переваги та затвердження своєї тактики вищим форумом партії. Тому вибори делегатів на сесію проходили в атмосфері великого збудження, а в деяких місцях навіть мали місце сутички між противниками та прихильниками змін [детально див.: 16, с. 250].

Напередодні сесії розгорнулася широка пропагандистська кампанія, в яку включилися всі найвідоміші діячі Конгресу, що знаходилися в той час на волі. Ч.Р. Дас проводив активну пропаганду своїх поглядів у Бенгалі, Центральних провінціях і Північній Індії, а його однодумці М. Неру і Вітхалбхай Патель – відповідно у Верхній Індії та в Бомбейській окрузі [див.: 12, с. 84]. Ч.Р. Дас, якого з захопленням зустрічали величезні натовпи людей, закликав народ не припиняти боротьбу, а рішуче й сміливо боротися за сварадж, засуджував репресивну політику колоніальної влади, вказував на необхідність внесення кардинальних змін у програму Конгресу з урахуванням кризових явищ, що склалися у визвольному русі. Вплив Ч.Р. Даса серед конгресистів і громадськості значно збільшився. За палкий патріотизм і гарячу любов до вітчизни, яку він мріяв бачити вільною й незалежною, Ч.Р. Даса в народі прозвали Дешбандху (Відданий батьківщині), а колоніальні власті розглядали його як одного з найнебезпечніших ворогів Британської імперії, приписуючи йому навіть схильність до тероризму (у молоді роки Ч.Р. Дас мав тісні зв'язки з революціонерами Бенгалу, але потім він порвав із ними). За відсутністю М.К. Ганді, який аж до 1924 р. знаходився у в'язниці, оскільки був засуджений до шестирічного тюремного ув'язнення, Ч.Р. Дас став визнаним лідером не тільки ІНК, а й усього індійського визвольного руху. Наприкінці 1922 р. його обрали президентом (головою) чергової, 37-ї сесії Конгресу та керівником партії на 1923 рік, а провідні її провінційні організації висловилися на його підтримку. Зокрема, на боці Ч.Р. Даса виступили конгресисти Бенгалу, визнаним керівником яких він був під час руху неспівробітництва, Об'єднаних провінцій, Панджабу, Центральних провінцій та Махараштри [див.: 8, с. 433; 12, с. 82].

Сесія Конгресу проводилася в м. Гая, яке знаходилося в тодішній провінції Біхар – оплоті противників змін, і тривала з 26 по 31 грудня 1922 р. [офіційний звіт про неї див.: 17]. На партійний з'їзд прибуло близько 15 тис. делегатів від комітетів Конгресу окремих провінцій та національних районів Індії, а також велика кількість гостей. У своєму президентському зверненні [18, с. 557-605] Ч.Р. Дас дав аналіз становища в країні та стану визвольного руху, торкнувся програми неспівробітництва. При цьому він підкреслив свою віру в основні положення вчення М.К. Ганді: неспівробітництво, ненасильство та істину. Потім

глава ІНК розглянув головну проблему, що стояла перед партією в той час – ставлення її до законодавчих органів, присвятивши цьому питанню значну частину свого виступу [18, с. 587-600]. Ч.Р.Дас констатував невідповідність країни до масової боротьби за сварадж і вказав на невдачу проведення в життя конструктивної програми М.К.Ганді. Тому в умовах спаду масового руху й занепадницьких настроїв у партії він вважав за необхідне розпочати боротьбу з колоніальним режимом усередині законодавчих органів, які до цього конгресисти згідно з програмою неспівробітництва активно бойкотували. Ч.Р. Дас, зокрема, заявив: "До цього ми бойкотували законодавчі органи зовні... Незважаючи на те, що ми домоглися деяких успіхів, вони продовжують існувати. Тому обов'язком Конгресу є їх більш ефективний бойкот – бойкот зсередини... Необхідно добиватися видозмінення цих органів таким чином, щоб вони служили цілям свараджу, або повністю покінчити з ними. Ось спосіб, яким я пропоную народу бойкотувати законодавчі органи" [18, с. 589-590].

Ч.Р. Дас також запевнив, що вступ до легіслатур повністю сумісний з програмою неспівробітництва, оскільки в них конгресисти будуть не співробітничати з владою, а боротися з нею, дотримуючись тактики постійної та послідовної обструкції всіх урядових заходів, правда, за умови, якщо колоніальні власті не задовольняють національних вимог індійських патріотів, які ті відразу ж висунуть, ставши членами законодавчих органів. Акцентуючи увагу партії на необхідності парламентської діяльності, Ч.Р. Дас не відмовлявся й від масових форм боротьби, але наполягав на тому, щоб до масової боротьби конгресисти ретельно готували народ, зокрема, робітників і селян, яких він закликав ширше залучати до Конгресу і під його керівництвом до визвольного руху. Причому президент ІНК рішуче вимагав приділення пильної уваги трудящим та їхній організації конгресистами. "Ми занадто довго виявляли повільність у цьому питанні. Якщо Конгрес буде неспроможним виконати свій обов'язок, то в країні з'являться організації робітників і селян, відірвані від нього і від боротьби за сварадж. В атмосферу мирної революції вони неминуче внесуть класову боротьбу" [18, с. 601]. Це та деякі інші схожі висловлювання Ч.Р.Даса на довгі роки визначили не тільки негативне ставлення до нього радянських авторів, а й значною мірою стали головною причиною його забуття.

Однак на сесії в Гая рішучу протидію значної кількості лідерів партії та її рядових членів викликала не позиція Ч.Р. Даса в соціальному питанні, а його погляди з питання тактики визвольного руху. Лідери противників змін Ч. Раджагопалачарія та М.А. Ансарі, які також займали посади генеральних секретарів ІНК (у Конгресі тоді було аж три генеральних секретаря) в своїх виступах заявили, що легіслатури вже продемонстрували свою повну нездатність сприяти справі визволення Індії, а тому вони не можуть стати знаряддям досягнення свараджу, як це стверджує Ч.Р. Дас. Вони закликали конгресистів продовжувати політику неспівробітництва, бойкотувати колоніальні легіслатури, суворо дотримуючись вчення М.К. Ганді. Генеральних секретарів підтримав майбутній президент незалежної Індії Р. Прасад, який користувався значним авторитетом і впливом серед конгресистів. Він категорично висловився як проти вступу членів ІНК до легіслатур, так і проти їхньої участі у виборах до них,

оскільки, на його думку, парламентська діяльність могла остаточно відірвати партію від народу. Натомість Р. Прасад запропонував провести кардинальну реорганізацію Конгресу в напрямку більшого його зв'язку з масами. Він також закликав конгресистів припинити внутрішні чвари та згуртувати свої лави для активної протидії колоніальній владі [15, с. 50-51, 57-58, 60].

Під час дебатів розгорілася запекла боротьба. Приблизно третина відстоювала точку зору Ч.Р. Даса, вимагаючи розширити сферу діяльності ІНК і взяти участь у роботі законодавчих органів, решта продовжувала наполягати на їхньому бойкоті та суворому дотриманні політики неспівробітництва, акцентуючи увагу лише на виконанні конструктивної програми М.К. Ганді, причому навіть без внесення до неї будь-яких змін [15, с. 62-63]. Деякі оратори, підозрюючи Ч.Р. Даса у прагненні не боротися, а співробітничати з властями у легіслатурах, переслідуючи власні інтереси, звинуватили його у відмові від програми неспівробітництва та в зраді справи національного визволення. Із виступаючих на підтримку Ч.Р. Даса слід виділити промови С. Айєнгара та М. Неру. С.Айєнгар, намагаючись послабити суперечності та відвернути звинувачення у співробітництві з колоніальною владою, висунуті на адресу Ч.Р. Даса, вніс пропозицію, щоб конгресисти лише брали участь у виборах до законодавчих органів, але не посідали там місця, а тим паче не займали будь-яких посад у колоніальному апараті. М. Неру підтримав цю пропозицію, але висловив побажання залишити це питання відкритим на розгляд наступної сесії ІНК [19, с. 29-30; 20, с. 251].

Однак Ч.Р. Дас не став зволікати, а запропонував на розгляд сесії в Гая проект головної резолюції, в якому висувалася вимога дозволити конгресистам вступати до легіслатур із метою використання їх в інтересах свараджу, а також визнавалася невдача політики й програми неспівробітництва. Під час голосування за нього було подано 894 голоси, а проти – 1740 [21, с. 218]. Була ухвалена резолюція, запропонована Ч. Раджагопалачарією, головним опонентом Дешбандху, майбутнім засновником партії "Сватантра", в якій говорилося: "Конгрес не рекомендує конгресистам виставляти свої кандидатури для обрання в законодавчі органи; всім виборцям необхідно утриматися від голосування за будь-якого кандидата, який запропонує свою кандидатуру для участі у виборах всупереч рішенню Конгресу" [6, с. 233]. Резолюція про бойкоти, запропонована противниками змін, підтверджувала незмінність політики бойкотів, розробленої М.К. Ганді, включаючи бойкот законодавчих органів [6, с. 234-235].

Зазнавши повної поразки на сесії в Гая, Ч.Р. Дас відмовився бути президентом Конгресу. До того ж під час обрання керівних органів партії великої переваги досягли противники змін [див.: 6, с. 237-238, 249], які в очах делегатів постали як послідовні й непримиренні борці за свободу Індії та борці за чистоту ідеалів Махатми Ганді, а звинувачення Ч.Р. Даса та його прихильників у прагненні співробітничати з колоніальною владою, значно зменшили авторитет і престиж Дешбандху серед конгресистів. Для втілення своїх ідей в життя Ч.Р. Дас вирішив створити нову партію, маючи намір назвати її свараджистською, щоб сама назва уособлювала її мету – сварадж для Індії. Тому після сесії в Гая Ч.Р. Дас разом із М. Неру розгорнули бурхливу діяльність щодо підготовки створення цієї

партії, головним пунктом програми якої мав бути вступ до законодавчих органів і боротьба в них з владою для досягнення свараджу [див.: 20, с. 252]. Після великої підготовчої роботи Ч.Р. Дас уже на початку січня 1923 р. виступив із маніфестом про створення всередині Конгресу партії свараджистів, який підписало близько ста видних конгресистів. У ньому зазначалося, що нова партія взяла собі за мету досягнення свараджу законними та мирними засобами, дотримуючись принципів ненасильницького неспівробітництва. Головою партії став Ч.Р. Дас, а М. Неру – генеральним секретарем [див.: 20, с. 139-140; 23, с. 205].

У березні 1923 р. в Аллахабаді відбулася установча конференція свараджистської партії, на якій була прийнята розроблена Ч.Р. Дасом її програма, що передбачала досягнення свараджу на основі поєднання масової боротьби з активною парламентською діяльністю [див.: 22, с. 4-5]. У ній зазначалося, що в Центральних законодавчих зборах та в провінційних легіслатурах депутати від свараджистів запропонують властям свої вимоги, в яких будуть відображені програмні положення патріотів про надання Індії свараджу, і, якщо ті відмовляться їх задовольнити, свараджистські депутати стануть проводити політику постійної та послідовної обструкції, щоб управління країною через законодавчі органи стало неможливим. При цьому свараджистам категорично заборонялося отримувати будь-які керівні посади, запропоновані їм урядом, щоб не нести ніякої відповідальності за політику колоніальної адміністрації. Свараджисти також мали брати участь і в виборах до муніципалітетів, щоб домогтися контролю над ними. Передбачалося проведення й інших заходів, які сприяли б зростанню впливу патріотів у країні. Так, члени свараджистської партії зобов'язувалися брати активну участь у всіх антианглійських виступах ІНК, зокрема, у кампаніях бойкоту британських товарів, надавати всілякої допомоги конгресистам у здійсненні конструктивної програми, вести пропаганду ідей індійського свараджу за кордоном, брати участь у створенні Федерації азійських країн, організовувати промислових і сільськогосподарських робітників з метою активного залучення їх до боротьби за сварадж тощо.

Очолював свараджистську партію президент, який разом із генеральним секретарем, на відміну від Конгресу, мав значно більші повноваження. Вищим партійним органом були конференції, що періодично скликалися, а в період між ними – Генеральна рада свараджистської партії. Ч.Р. Дас у свараджистській партії ввів сувору партійну дисципліну. Рядові члени, а також первинні й провінційні партійні організації зобов'язані були неухильно виконувати всі рішення вищестоячих керівних органів. У Конгресі ж провінційні партійні організації мали досить широку автономію і значні можливості самостійно вирішувати питання політичного життя свого регіону.

Створена Ч.Р. Дасом партія, на відміну від ІНК, який у колоніальний період весь час мав вигляд аморфного національного фронту, що об'єднував досить часто полярно протилежні сили й фактично ніколи не був єдиною та згуртованою політичною організацією, стала першою індійською політичною партією в нинішньому розумінні цього слова, організацією західного зразку, прообразом сучасних партій парламентського типу. Свараджисти залишилися в Конгресі, щоб вести всередині нього боротьбу за прийняття їхньої програми і цілковите

підпорядкування ІНК своєму впливу, маючи намір провести корінну його реорганізацію. За життя Ч.Р. Даса їм майже вдалося вирішити це завдання, ставши не тільки парламентським крилом Національного конгресу, а й домінуючою силою в ньому, визнаною усіма видними конгресистами, навіть М.К. Ганді. Та все це було досягнуто виключно завдяки волі, енергії й титанічним зусиллям Дешбандху. Але тяжка хвороба та передчасна смерть засновника свараджистської партії (16 червня 1925 р.) стали головною причиною відступу її від первісних програмних настанов, швидкого виродження, втрати впливу серед мас і зникнення з індійської політичної арени у другій половині 20-х років.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Das C. R. *India for Indians*. – Madras, 1921.
2. Das C. R. *The philosophy of non-cooperation and spiritual-political swaraj*. – Madras, 1922.
3. Девяткина Т. Ф., Егорова М. Н., Мельников А. М. *Зарождение коммунистического движения в Индии*. – М., 1978.
4. *A centenary history of the Indian National Congress: In 3 Vs.* – Delhi, 1985.
5. Tendulkar D. G. *Mahatma. Life of Mohandas Karamchand Gandhi: In 8 Vs.* – Bombay, 1951–1954.
6. *The Indian National Congress 1920–1923. Being a collection of the resolutions of the Congress and of the All India Congress Committee and of the Working Committee of the Congress from September 1920 to December 1923.* – Allahabad, 1924.
7. Gandhi M. *Young India 1919–1922*. – Madras, 1924.
8. Datta K. K. *History of the freedom movement in Bihar*. – Patna, 1957. – Vol.1.
9. *Statement exhibiting the moral and material progress and condition of India during the year 1923–1924*. – London, 1925.
10. Aggarwala R. C. *National movement and constitutional development of India*. – Delhi, 1956.
11. Dwarkadas K. *India's fight for freedom*. – Bombay, 1966.
12. Bose S. C. *The Indian struggle 1920–1942*. – Bombay, 1964.
13. Kaushik P. D. *The Congress ideology and programme 1920–1947*. – Bombay, 1964.
14. *The Indian year book 1923*. – Madras, 1923.
15. Jayakar M. R. *The story of my life*. – Bombay, 1959. – Vol.2.
16. *India in 1923–1924. A statement prepared for presentation to Parliament in accordance with the requirement of the 26-th section of the Government of India Act*. – Calcutta, 1924.
17. *Indian National Congress. Report of the 37-th session of the Indian National Congress held at Gaya. Patna, December 26, 1922*. – Patna, 1922.
18. *Congress presidential addresses from silver to the golden jubilee*. – Madras, 1935.
19. Sastry K. R. R. S. *Srinivasa Iyengar*. – New Delhi, 1972.
20. Sitaramayya B. P. *The history of the Indian National Congress*. – Bombay, 1946. – Vol.1.

21. Majumdar R. C. History of the freedom movement in India. – Calcutta, 1963. – Vol.3.
22. Speeches and documents on the Indian Constitution 1921–1947. – Bombay, 1957. – Vol.1.
23. Nanda B. R. The Nehrus. Motilal and Jawaharlal. – London, 1962.

ЖИТТЯ ТА ПОЛІТИЧНА ДІЯЛЬНІСТЬ М. НЕРУ

Серед провідних діячів національно-визвольних рухів народів світу значне місце посідає Мотілал Неру (1861–1931) – визначний політичний лідер Індії, один із керівників Індійського національного конгресу (ІНК), без аналізу світогляду та діяльності якого неможливо відтворити об'єктивну й повну картину боротьби за незалежність населення найбільшої британської колонії. Однак у радянській історіографії, яка завжди симпатизувала й віддавала перевагу діячам лівого соціально-політичного радикалізму, немає жодної роботи, присвяченої М. Неру, оскільки він традиційно вважався одним із лідерів правого крила ІНК, спеціальне вивчення якого відкрито начебто й не заборонялося, але ніколи й не заохочувалося. Що ж стосується української орієнталістики, то в ній, як і в індологічній науці інших незалежних країн, що виникли на терені колишнього СРСР, "реабілітація" М. Неру поки що чекає свого часу, хоча уже чимало зроблено в цьому відношенні на Україні та в Росії щодо "заплямованої" політичної біографії іншого конгресистського лідера – С.Ч. Боса [див.: 1; 2; 3; 4; 5]. На жаль, і в Індії, видавши праці М. Неру [див.: 6], теж дуже мало уваги приділили його особі [див.: 7; 8; 9; 10; 11], зосередивши її майже повністю на М.К. Ганді та Дж. Неру – синові М. Неру [див.: 12; 13].

У даному нарисі висувається завдання показати роль М. Неру в антиколоніальній боротьбі народів Індії, виділивши передусім останні 12 років життя М. Неру (1919–1931), кульмінаційні в його політичній діяльності, коли М. Неру здобув не тільки загальноіндійське, а й світове визнання, ставши разом із Махатмою Ганді та Ч.Р. Дасом безперечним лідером індійського визвольного руху.

Мотілал Неру, приречений завжди знаходитися в тіні величної постаті свого любимого сина Джавахарлала, народився в Агрі 6 травня 1861 р. у заможній сім'ї вихідців із Кашміру. Його батько Гангадхар Неру помер за три місяці до народження сина і вихованням Мотілала займалася мати та дядьки. Все своє життя М. Неру прожив у Аллахабаді (Сполучені провінції), де він спочатку вчився в школі, а потім у Центральному коледжі Муїр, і де 14 листопада 1889 р. народився Дж. Неру [детально див.: 14; 15; 16]. Ще в дитинстві Мотілал оволодів перською, арабською, урду та англійською мовами, виділяючись своєю ученістю серед однолітків та й навіть серед дорослих. Він отримав класичну європейську освіту й виховання і, хоча університет так і не закінчив, блискуче здав іспити на посаду вакіла (адвоката) Верховного суду, ставши першим і отримавши золоту медаль. Працюючи після цього три роки адвокатом в окружних судах м. Канпуру, а потім у Верховному суді в Аллахабаді, М. Неру повністю віддавався своїй професії. Що ж до політичної діяльності, то поділяючи загальнопогляд конгресистських діячів, М. Неру відвідав кілька щорічних партійних сесій, але не відразу приєднався до визвольного руху, очолюваного ІНК, тому що, як свідчив Дж. Неру, був занадто зайнятий професійною діяльністю, не мав чітко визначених суспільно-політичних поглядів і не хотів відігравати другорядну роль у діяльності конгресистської організації [17, с. 13]. Натомість він досяг вершин на ниві юриспруденції, ставши одним із провідних адвокатів Індії, блискучим оратором,

публіцистом і досить-таки заможною людиною. Спосіб життя в домі М. Неру, який називався "Ананд Бхаван" ("Будинок радості"), майже нічим не відрізнявся від європейського: у ньому вже навіть були басейн для плавання та електричне освітлення.

Однак після розділу англійцями Бенгалу (1905 р.), який викликав серед індійців величезне обурення й піднесення визвольного руху, М. Неру не залишився осторонь антибританських виступів, взявши активну участь у діяльності ІНК, який їх очолював. Зокрема, його було обрано головою комітету Конгресу Сполучених провінцій і делегатом сесії ІНК у Сураті (1907 р.), де Конгрес розколовся на поміркованих та екстремістів. Під час гострих дискусій між двома течіями в партії [див.: 18] М. Неру рішуче виступив на боці поміркованих, засудивши екстремістів Бенгалу й Махараштри, які вимагали рішучих дій щодо колоніальної влади. Дж. Неру пояснював це тим, що батько, вихований на засадах права й конституціоналізму, й до політики підходив з юридичної та конституційної точок зору [17, с. 33]. До того ж він не вбачав у тодішньому русі свадеші та бойкоту реальної перспективи, вважаючи його значною мірою реакційним, адже в основі цього руху лежав релігійний націоналізм, до якого М. Неру відчував велику відразу, вбачаючи майбутнє незалежної Індії не в релігійному фундаменталізмі та у відродженні старих феодальних порядків, на чому наполягали в той час екстремісти, а в розвитку передових західних інститутів, промисловості, науки і культури. Можна погодитися з Дж. Неру, що в цьому відношенні М. Неру та його однодумці з табору поміркованих були носіями більш прогресивних соціальних поглядів, але в тодішній Індії, основна маса населення якої мислила релігійними категоріями, вони не знайшли підтримки серед народу і залишалися нечисленною елітарною групою, приреченою на забуття.

Після придушення визвольного руху 1905–1908 рр. і шестирічного тюремного ув'язнення лідера екстремістів Б.Г. Тілака помірковані, які стали домінуючою силою в ІНК, майже нічим не виявляли своїх опозиційних настроїв аж до Першої світової війни, коли у 1916 р. А. Безант і Б.Г. Тілак створили Ліги боротьби за самоврядування Індії (Ліги гомруля), куди спочатку вступили екстремісти, а потім і лідери поміркованих, включаючи М. Неру. Та через кілька місяців більшість цих лідерів залишила ліги, а М. Неру, навпаки, активізував свою діяльність, очоливши відділення однієї з ліг в Аллахабаді [19, с. 29]. Він доклав чимало зусиль для поширення ідей самоврядування Індії не тільки в Сполучених провінціях, а й в інших регіонах країни, ставши одним із найвідоміших борців за утворення самостійної індійської держави.

Поступово М. Неру відходив від ортодоксально поміркованих позицій. Його обурювали надмірна покірність поміркованих та їхні постійні спроби апелювати до колоніальних властей, котрі ігнорували національних лідерів, ставлячись до них з презирством. Але й лідери екстремістів теж не приваблювали М. Неру, тому що йому не подобалася їхня мова й методи. Врешті-решт, визнавши тактику поміркованих негідною, М. Неру остаточно порвав із ними на надзвичайній конференції конгресистів Сполучених провінцій у Лакхнау влітку 1918 р., де він головував [17, с. 43-44]. Одночасно М. Неру перестав

співробітничати з ведучою газетою поміркованих "Лідером", яка виходила в Аллахабаді, і на початку 1919 р. став видавати власну газету "Індепендент" ("Незалежну"), сама назва якої начебто вказувала на незалежність поглядів її власника стосовно лідерів Конгресу [див.: 20]. Дійсно, в цей час М. Неру, відійшовши від конституційних переконань і втративши віру в юридичні норми щодо політики, особливо після розстрілу англійськими солдатами на чолі з генералом Дайером людей в Амрітсарі 13 квітня 1919 р. [див.: 21], не мав якоїсь певної ідейно-політичної платформи, крім бажання боротися за звільнення батьківщини від колоніального гніту, і не міг чітко визначити свою політичну позицію, тим паче, приєднатися до когось, оскільки жодна з течій в ІНК його не приваблювала.

Незважаючи на це (а може й завдяки цьому), конгресисти, в лавах яких М. Неру вже користувався великим впливом, повагою і був одним із найавторитетніших лідерів, у 1919 р. обрали його президентом (головою) партії. Він виправдав їхнє довір'я, всіляко намагаючись в умовах військового стану подолати розбіжності між різними угрупованнями конгресистів і досягти їхньої єдності з метою спільного протистояння наступу колонізаторів на сили національного визволення. Зокрема, президент намагався залучити поміркованих, які з 1918 р. стали називатися лібералами, до участі в роботі ІНК, примиривши їх з екстремістами, але всі його зусилля виявилися марними. На сесії в Амрітсарі (грудень 1919 р.), що проходила під головуванням М. Неру, помірковані так і не з'явилися, хоча Б.Г. Тілак брав у ній участь [22, с. 50-51]. Не вдалося президенту уникнути суперечностей і під час сесії. Вони виникли, коли обговорювалося питання про ставлення партії до введеного англійцями у 1919 р. нового Закону про управління Індією, який був незначною поступкою колонізаторів міцніючим силам національного визволення [див.: 23, с. 3-65; 24, с. 408-424]. У своєму виступі на сесії президент засудив закон 1919 р. [див.: 25, с. 455] і значною мірою сприяв тому, що делегати ухвалили резолюцію, в котрій висловили невдоволення новим законом і наполягали на утворенні в Індії дійсно відповідального уряду на основі принципів самоврядування, хоча в доповненні до резолюції й не відмовлялися брати участь у здійсненні реформ на основі закону 1919 р., щоб прискорити утворення такого уряду [див.: 23, с. 83-91].

У роботі Амрітсарської сесії вперше взяв активну участь видатний лідер індійського визвольного руху М.К. Ганді, який справив велике враження на М. Неру. На надзвичайній сесії ІНК у Калькутті (вересень 1920 р.), що поклала початок ері М.К. Ганді в політичному житті Індії, М. Неру підтримав запропоновану ним програму неспівробітництва (відмова від будь-якого співробітництва з колоніальною владою, ігнорування та бойкот усього англійського) [див.: 26, с. 1-2], хоча вона зустріла значну опозицію з боку багатьох впливових конгресистів, і став одним із лідерів керованого М.К. Ганді руху неспівробітництва (1920–1922 рр.). Метою його було досягнення Індією сфармації (самоврядування), а методом дії – виключно ненасильницька боротьба [див.: 27]. Повністю порвавши зі своїм колишнім життям, відмовившись від адвокатської практики, що означало втрату головного джерела існування, 59-річний М. Неру остаточно і назавжди віддав перевагу боротьбі за свободу й

незалежність, очоливши разом із М.К. Ганді та Ч.Р. Дасом кампанію неспівробітництва. Як і 30 тис. інших її учасників, М. Неру наприкінці 1921 р. був заарештований і присуджений до тюремного ув'язнення, а вже в лютому 1922 р. М.К. Ганді припинив масовий рух, боячись переростання його за рамки ненасильства. Ухвалена з цього приводу керівництвом ІНК Бардолійська резолюція, запропонована "апостолом ненасильства" М.К. Ганді, рекомендувала конгресистам відмовитися від активної боротьби з властями до тих пір, доки народні маси повністю не засвоять принципи ненасильства. Натомість їм пропонувалося зайнятися мирною діяльністю, в першу чергу ручним прядінням і ткацтвом, втілюючи в життя конструктивну програму М.К. Ганді, і таким шляхом готувати себе до наступних ненасильницьких кампаній [див.: 28, с. 1019-1024].

Перспектива заміни політичної діяльності прядінням і ткацтвом, навіть на деякий час, зовсім не влаштувала енергійного й ділового М. Неру, який вийшовши із в'язниці, зайнявся пошуком нових форм боротьби з колоніалізмом в умовах спаду масового руху і жорстоких репресій властей. Разом із Ч.Р. Дасом, широко відомим бенгальським лідером [про нього див.: 29], він очолив у Конгресі угруповання прихильників змін, яке пропонувало розширити сферу діяльності партії, взявши участь у роботі легіслатур (куцогоколоніального парламенту) та органів місцевого самоврядування з метою використання їх в інтересах визвольного руху та на благо народу. Для цього вони усіляко домагалися скасування Конгресом заборони на участь його членів у роботі легіслатур і муніципалітетів, доводячи, що патріоти, перемігши на виборах до них, без боротьби могли отримати давно очікуваний сварадж, адже важелі управління країною переходили до їхніх рук [30, с. 115-117]. При цьому майже не зверталася увага на ту обставину, що легіслатури не були законодавчими органами в повному розумінні цього слова, а скоріше законодорадчими, оскільки їхні рішення не ставали законом і не були обов'язковими для колоніальної влади. До того ж віце-король у центрі, а генерал-губернатори в провінціях мали право накладати вето на всі їхні рішення.

Прихильники змін зустріли активну опозицію з боку противників змін, які мали більшість у центральних і місцевих органах партії, тримали в своїх руках її апарат і фонди, на їхньому боці була майже вся національна преса [31, с. 43-44]. Це угруповання не пропонувало нічого нового, наполягаючи тільки на пунктуальному виконанні Бардолійської резолюції та дотриманні політики бойкотів, включаючи бойкот легіслатур і муніципалітетів. Розгорілася гостра ідейно-політична боротьба, в якій спочатку перевага була на боці противників змін, але вже наприкінці 1922 р. після великої пропагандистської кампанії, проведеної Ч.Р. Дасом і М. Неру по всій Індії, значна кількість рядових конгресистів і провінційні організації Сполучених провінцій, Панджабу, Центральних провінцій та Махараштри виступили на боці прихильників змін, а Ч.Р. Даса було обрано президентом ІНК [32, с. 433]. Великі надії Ч.Р. Дас і М. Неру поклали на щорічну сесію партії в Гая, сподіваючись здобути на ній вирішальної переваги і затвердження своєї програми Конгресом. Але сесія в Гая (26-31 грудня 1922 р.) не виправдала їхніх надій, хоча блискуча промова Ч.Р. Даса, в якій він виклав пропозиції прихильників змін щодо внесення

відповідних коректив у програму партії та змістовний виступ М. Неру на його підтримку, були схвально зустрінуті делегатами, більшість з них все-таки проголосувала проти резолюції Ч.Р. Даса про скасування заборони на вступ конгресистів до легіслатур [див.: 33].

Зазнавши поразки на сесії в Гая, Ч.Р. Дас і М. Неру вже на початку січня 1923 р. виступили із маніфестом про утворення всередині ІНК свараджистської партії, який підписало близько ста видних конгресистів. У березні 1923 р. в Аллахабаді відбулася установча конференція нової партії, на якій була прийнята розроблена Ч.Р. Дасом і М. Неру її програма, що передбачала досягнення Індією свараджу на основі поєднання масового руху з активною парламентською діяльністю у легіслатурах. У програмі, яка набула остаточного вигляду в серпні 1924 р. [див.: 24, с. 1175-1177; 34, с. 505-513], зазначалося, що в легіслатурах свараджистські депутати запропонують властям свої вимоги про надання Індії самоврядування, і якщо ті відмовляться їх задовольнити, стануть проводити політику обструкції, щоб управління країною через законодавчі органи стало неможливим. При цьому патріотам категорично заборонялося отримувати запропоновані їм урядом посади у колоніальному апараті, щоб не нести відповідальності за політику влади. Свараджисти також мали домогтися контролю над муніципалітетами і проводити там політику, що відповідала б національним інтересам. Передбачалася їхня участь і в масових заходах ІНК, зокрема у кампаніях бойкоту британських товарів. Головою партії став Ч.Р. Дас, а М.Неру – генеральним секретарем із досить великими повноваженнями. За пропозицією Ч.Р. Даса її діяльність у муніципалітетах координував майбутній лідер лівого крила ІНК – С.Ч. Бос [про нього див.: 35].

Свараджистська партія, на відміну від Конгресу, який у колоніальний період весь час мав вигляд аморфного національного фронту, що об'єднував досить часто полярно протилежні сили і ніколи не був єдиною та згуртованою організацією, стала першою індійською політичною партією західного зразку, прообразом сучасних партій парламентського типу. Величезна заслуга у цьому відношенні належить М. Неру, який у зв'язку з поганим станом здоров'я Ч.Р. Даса та його передчасною смертю (16 червня 1925 р.) фактично очолив партію і домігся того, що свараджисти стали не тільки парламентським крилом ІНК, а й домінуючою силою в ньому, визнаною усіма видними конгресистами, у тому числі й М.К. Ганді. Період утворення та активної діяльності свараджистської партії (1923–1926 рр.) став вінцем політичної кар'єри та життєвого шляху М.Неру, який у цей час отримав не тільки загальноіндійське, а й світове визнання. Разом із тим це був один із найтрагічніших періодів у його політичній діяльності, коли М. Неру, виявивши неабияку мужність, чесність і порядність, змушений був у 1926 р. залишити Центральні законодавчі збори, публічно визнавши помилковість своїх поглядів на колоніальні легіслатури, які не дали свараджистам "нічого, крім приниження", і фактично ліквідувати свараджистську партію (остаточно вона розпалася у 1928 р.), що становила "найбільшу гордість його життя", побачивши в ній всі ознаки швидкого виродження та відступу від первісних програмних настанов. Річ у тім, що свараджистські депутати фактично перестали боротися з властями, а отримавши від них вигідні посади у колоніальній адміністрації,

перейшли на позиції т. зв. відповідального співробітництва, порушивши партійну дисципліну і забувши всі обіцянки, які вони давали під час виборів. Боротьба з респонсивістами (так називали себе прибічники відповідального співробітництва) не дала бажаних результатів і тому М. Неру прийняв важке для себе рішення залишити легіслатури [див.: 36, с. 49-51]. Зазначимо, що в радянській історіографії, яка завжди віддавала перевагу масовим формам боротьби перед парламентськими, і вважала свараджистську партію правим буржуазним угрупованням в ІНК, цей крок з боку М.Неру не отримав належної оцінки.

Розчарувавшись у парламентській діяльності, М. Неру звернувся до законотворчості, надаючи великого значення розробці індійцями власної конституції як важливого кроку на шляху до самоврядування. Добре вивчивши всі існуючі конституції, М. Неру в індійському основному законі намагався втілити все найкраще, що виробило людство на ниві конституційного творення, не забуваючи й про специфіку розвитку Індії та її традиції. При цьому особлива увага приділялася розробці відповідних статей про права людини, які на Сході традиційно ігнорувалися. Тому М. Неру відвів Декларації прав майже третину конституції і саме нею зайнявся в першу чергу. Перші повідомлення про те, що лідер свараджистів взявся за розробку проекту конституції, з'явилися вже влітку 1926 р. [див.: 37, с. 5], але тільки через два роки з ним ознайомилася індійська й світова громадськість. Цьому передували такі важливі політичні події.

Згідно з Законом про управління Індією 1919 р. британський парламент через 10 років мав вивчити результати здійснення реформ і призначити комісію "для розгляду урядової системи, зростання освіти й розвитку представницьких установ у Британській Індії" [див.: 23, с. 52]. Така комісія під головуванням ліберала Джона Саймона була призначена на 2 роки раніше – 8 листопада 1927 р. [див.: 26, с. 205-207]. Те, що всі її члени були англійцями, і що саме вони мали визначати долю індійців, викликало в Індії протести і загальний бойкот комісії, яка працювала в країні з лютого 1928 р., не знайшовши контакту з індійською громадською думкою [див.: 26, с. 207-209]. На противагу їй провідні індійські політичні партії на всепартійній конференції в Бомбеї (19 травня 1928 р.) призначили комітет на чолі з М. Неру, якому доручили до 1 липня 1928 р. розробити проект національної конституції [див.: 23, с. 169-170]. Цей комітет увійшов в історію під назвою комітету М. Неру, а представлений ним проект конституції – доповіддю М. Неру. Хоча в складі комітету було 9 чол., проект конституції розробляв сам М. Неру, зосередившись на першому й третьому розділах, оскільки другий – Декларацію прав він написав раніше. Доповідь М. Неру була опублікована 14 серпня 1928 р. Основні її положення наводилися у провідних індійських газетах [див.: 38]. Британська преса теж надала цій доповіді великої уваги, як і особі М. Неру, виділяючи його як визначного політичного лідера Індії ліберального складу мислення [див.: 39]. Комісія Саймона також отримала її копію для ознайомлення.

Доповідь М. Неру [див.: 23, с. 170-175] складалася із трьох частин: перша присвячувалася майбутньому статусові Індії, друга – головним правам індійських громадян, третя – міжобщинним відносинам. Стосовно майбутнього статусу Індії говорилося, що хоча серед індійських політичних діячів наявні прихильники

повної незалежності, все ж таки мінімальною вимогою всіх національних лідерів є статус домініону, тому для досягнення згоди між ними комітет М. Неру взяв за основу статус домініону. Він передбачав створення індійської федерації, що складалася б із провінцій та князівств. Законодавча влада мала належати виборному парламенту: сенату й палаті представників. Залишалися повноваження генерал-губернатора, призначеного англійським королем, який мав право розпустити парламент і не скликати його протягом шести місяців до виборів нового. Уряд підпорядковувався парламенту і ніс перед ним колективну відповідальність. Провінції, створені на основі мовної спільності населення, користувалися правом самоврядування. За англійцями зберігалися права лише в галузі зовнішньої політики та оборони індійської держави. Проголошувалася рівність усіх громадян Індії перед законом і право на свободи: свободу слова, висловлювання власної думки в пресі й публічно, свободу зібрань, об'єднань, свободу професій, підприємництва, особисту свободу. Підкреслювалося, що визнається право власності, і проголошувалося, що ніхто не може бути позбавлений волі й майна інакше, ніж на основі закону. У доповіді чимало місця відводилося також положенням, спрямованим проти релігійної та кастової дискримінації: громадянам Індії, незалежно від віросповідання та кастової належності, надавалося право навчання, обіймати різні державні посади, брати участь у громадському житті. Для свого часу це був один із найпрогресивніших конституційних документів, що будь-коли розроблялися в країнах Сходу. Варто також звернути увагу на те, що доповідь М. Неру, будучи компромісним, виваженим і реалістичним документом, об'єднувала, а не роз'єднувала різні течії індійського визвольного руху, що було дуже важливо, адже в 1928 р. почалося нове його піднесення. Не випадково, що всепартійні конференції в Лакхнау (серпень 1928 р.) і в Калькутті (грудень 1928 р.) високо оцінили доповідь М. Неру та повністю її схвалили, а конгресисти вдруге обрали М. Неру президентом партії [див.: 24, с. 439-440; 40, с. 97-117].

Сесія ІНК у Калькутті (грудень 1928 р.) стала тріумфом М. Неру, що в цей час став чи не найвідомішим після М.К. Ганді індійським політичним діячем, майже кожний виступ якого наводився світовою пресою. Його президентське звернення було схвально зустрінуте делегатами, незважаючи на те, що глава ІНК висловився за надання Індії непопулярного серед конгресистів статусу домініону [див.: 34, с. 41-69]. Доповідь М. Неру сесія, однак, ухвалила із застереженням: якщо англійський уряд протягом року не дасть згоди на статус домініону, прийнявши конституцію М.Неру, то Конгрес почне боротьбу за повну незалежність. Таке рішення було викликано тим, що прихильники незалежності, очолювані Дж.Неру і С.Ч.Босом, категорично виступили проти статусу домініону, погодившись із іншими положеннями доповіді М. Неру [41, с. 329].

Рік відстрочки, визначений Калькуттською сесією минув, але конституція М. Неру не була прийнята англійським урядом. Напередодні чергової сесії ІНК у Лахорі М. Неру очолив делегацію лідерів Конгресу, яка зустрілася з віце-королем Індії лордом Ірвінім. Глава колоніальної адміністрації категорично відмовився навіть вести розмови про надання Індії статусу домініону [42, с. 503-504]. Тому на Лахорській сесії (грудень 1929 р.), де вже головував Дж. Неру, приймається

резолуція про початок боротьби за повну незалежність [див.: 43]. Для її досягнення ІНК у 1930 р. організував масову ненасильницьку кампанію громадянської непокори, в якій активну участь взяла майже вся сім'я Неру, включаючи й хворого на астму 69-річного Мотілала. Та ця кампанія виявилася для нього останньою: не витримавши напруження боротьби й тюремного ув'язнення, М. Неру тяжко захворів і помер 6 лютого 1931 р., не доживши три місяці до свого 70-ліття.

Оцінюючи в цілому роль М. Неру в історії індійського визвольного руху, слід зазначити, що завдяки своєму палкому патріотизму, видатним організаторським здібностям, неабиякій ораторській майстерності, могутньому інтелекту, талановитості, раціоналізму мислення, поміркованості поглядів, оптимізму, здоровому честолюбству, мужності, чесності й порядності, він став визначним конгресистським лідером, що користувався великою повагою і впливом не тільки в ІНК, а й в інших партіях та організаціях Британської Індії. Незважаючи на те, що М. Неру не висунув якихось фундаментальних теоретичних концепцій визвольного руху і навіть не розробив чіткої власної ідейно-політичної платформи, а тим паче не став, як М.К. Ганді, одноособовим керівником антибританської боротьби, постійно перебуваючи у 20-ті роки на індійському політичному Олімпі, знаходячись швидше в його центрі, а не на правому фланзі, як вважалося раніше, він своєю практичною діяльністю зробив великий внесок у благородну справу звільнення індійського народу від колоніального гніту, зайнявши почесне місце серед визнаних борців за його свободу й незалежність.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Курныкин О.Ю. Внешнеполитические взгляды С.Ч. Боса (30-е гг. XX в.) // Исторические и историографические вопросы международных отношений XX в. – Барнаул, 1993. – С.75-82.
2. Курныкии О.Ю. С.Ч.Бос и молодежное движение в Индии (конец 20-х – начало 30-х гг. XX в.) // Памяти Е.М. Залкинда. Сборник научных статей. – Барнаул, 1998. – С. 217-226.
3. Райков А. Суд, приблизивший свободу // Азия и Африка сегодня. – 1996. – № 6. – С.47-51.
4. Чувпило А.А. Новый взгляд на политическую позицию С.Ч. Боса в 1938 г. // Вісник Харківського державного університету. – Вип.29. – Історія. – № 396. – Харків, 1997. – С.176-186.
5. Чувпило А.А. Политический курс Индийского национального конгресса и внутривнутрипартийная борьба в 30-е годы XX века. – Харьков, 1996. – С. 155-220.
6. Nehru M. Selected Works: In 4 Vs. – New Delhi, 1982–1986.
7. Джилл С.С. Династия Ганди. – Ростов-на-Дону, 1997.
8. Nanda B.R. The Nehrus. Motilal and Jawaharlal. – London, 1962.
9. Nanda B.R. Motilal Nehru. – Delhi, 1964.
10. Nanda B.R. Gokhale, Gandhi and Nehrus. – London, 1974.
11. Singh H. Nehru family and Sikhs. – Delhi, 1984.
12. Sharma J.S. Mahatma Gandhi: a descriptive bibliography. – Delhi, 1955.

13. Sharma J.S. Jawaharlal Nehru: a descriptive bibliography. – Delhi, 1955.
14. Lamb B.P. The Nehrus of India. – New York, 1967.
15. Nehru K.H., Hatch A. We Nehrus. – New York, 1967.
16. Nehru M. Essays and reflection on his life and times. – Delhi, 1961.
17. Неру Дж. Автобиография. – М., 1955.
18. Argov D. Moderates and extremists in Indian nationalist movement 1883–1920. – London, 1967.
19. Гопал С. Джавахарлал Неру. Биография. – М., 1989. – Т. 1.
20. The Independent. – 1919. – April 5.
21. Draper A. Amritsar. The Massacre. That Ended Raj. – London, 1981.
22. Majumdar R.C. History of the freedom movement in India. – Calcutta, 1963. – Vol. 3.
23. Indian constitutional documents 1757–1939. – Calcutta, 1946. – Vol. 3.
24. India's struggle for freedom. Selected documents and sources. – Delhi, 1962. – Vol. 1.
25. Congress presidential addresses from silver to the golden jubilee. – Madras, 1934.
26. Speeches and documents on the Indian Constitution, 1921–1947. – Bombay, 1957. – Vol. 1.
27. Taunk B.M. Non-cooperation movement in Indian politics (1919–1924). – Delhi, 1978.
28. Gandhi M. Young India 1919–1922. – Madras, 1924.
29. Das Gupta H. Deshbandhu Chittaranjan Das. – Delhi, 1960.
30. Bose S.C. The Indian struggle 1920–1942. – Calcutta, 1964.
31. Jayakar M.R. The story of my life. – Bombay, 1959. – Vol. 2.
32. Datta K.K. History of the freedom movement in Bihar. – Patna, 1957. – Vol. 1.
33. Indian National Congress. Report of the 37-th session of the Indian National Congress held at Gaya. Patna, December 26, 1922. – Patna, 1922.
34. The Voice of freedom. Selected speeches of pandit Motilal Nehru. – Bombay, 1961.
35. Netaji Birth Day Commemorative Volume Centenary eve tribute. A collage of official documents 1924–1940. – Calcutta, 1996.
36. A bunch of Old Letters. – Bombay, 1958.
37. The Masses of India. – 1926. – Vol. 2. – № 7.
38. The Bombay Chronicle. – 1928. – August 15; Forward. – 1928. – August 15; The Hindu. – 1928. – September 21.
39. The Daily Telegraph. – 1928. – August 18; The Manchester Guardian. – 1928. – August 15; The Times. – 1928. – August 15, 18, September 7.
40. The Proceeding of the All Parties National Convention. – Allahabad, 6. p.
41. Sitaramayya B.P. The history of the Indian National Congress. – Bombay, 1946. – Vol. 1.
42. Tendulkar D.G. Mahatma. Life of Mohandas Karamchand Gandhi. – Bombay, 1951. – Vol. 2.
43. Indian National Congress. Report of the 44-th annual session. – Lahore, 1929.

ІДЕЙНО-ПОЛІТИЧНА БОРОТЬБА В КОМУНІСТИЧНОМУ РУСІ ІНДІЇ (1939–1945 рр.)

Історія індійського комуністичного руху висвітлена достатньо повно і всебічно. Однак ідейно-політична боротьба в ньому і політичний курс окремих комуністичних організацій під час Другої світової війни ще не стали предметом спеціального дослідження, залишаючись "білою плямою" в орієнталістиці. Спробуємо хоч деякою мірою заповнити цю прогалину, давши стислий аналіз подій, про які в сходознавчій літературі можна знайти лише окремі згадки.

Як відомо, КПІ, з якою більшість фахівців ототожнюють комуністичний рух Індії аж до 1964 р., була заснована на установчій конференції в Канपुरі у 1925 р., відразу ж зайнявши свою особливу позицію стосовно національно-визвольного руху, очолюваного Індійським національним конгресом (ІНК), та його лідера – "апостола ненасильства" М.К. Ганді. Фактично це була активна протидія патріотичним силам згідно з тодішньою лінією Комінтерну, який вважав конгресистський рух буржуазним і реакційним, хоча після відомих його рішень 1935 р. про єдиний фронт комуністи ввійшли до складу ІНК, відстоюючи тактику єдиного національного фронту.

Із самого початку існування КПІ в ній розгорнулася гостра ідейно-політична боротьба, яка на початку Другої світової війни досягла свого апогею і призвела до утворення нових комуністичних організацій. Найбільші розбіжності викликали такі питання: 1) КПІ і війна; 2) КПІ і національно-визвольний рух; 3) КПІ і ліві некомуністичні угруповання; 4) КПІ і Комінтерн; 5) КПІ і внутрішня та зовнішня політика СРСР; 6) КПІ і британські ліві. Дуже важко в тезовому нарисі висвітлити всі перипетії цієї боротьби. Зупинимось на найголовнішому і майже зовсім не вивченому.

Слід зазначити, що незважаючи на намагання партійного керівництва досягти єдності та не допустити розколу партії, вже на початку війни екстремістське угруповання, очолюване Д. Мазумдаром, А. Роєм, С.Роєм, Б. Дюбе і П.Д. Гуптою, вийшло з КПІ, вважаючи її занадто поміркованою, схильною до опортунізму організацією, і утворило Більшовицьку партію Індії, плекаючи надію піти шляхом своїх російських однодумців. Проповідуючи крайні форми лівого соціально-політичного радикалізму й екстремізму, індійські більшовики звинувачували КПІ, що вона, проводячи тактику єдиного національного фронту в період 1935–1939 рр., відступила від принципів марксизму-ленінізму, перейшла на меншовицькі позиції співробітництва з буржуазією в особі ІНК, тим самим зрадивши інтереси робітничого класу. Натомість вони висунули своїм головним гаслом безкомпромісну насильницьку революційну боротьбу пролетаріату проти буржуазії та імперіалізму, повністю порвавши з ІНК і силами національного визволення, включаючи й ліві некомуністичні організації, які теж звинувачувалися в усіляких гріхах.

Близьким до індійських більшовиків було ще одне екстремістське угруповання всередині КПІ, яке отримало назву революційних комуністів. У 1942 р. його лідери С.Н. Тагор, С. Дас Гупта та Н.Л. Дас Гупта заснували

самостійну Революційну Комуністичну партію Індії. Революційні комуністи категорично виступали проти гандистського принципу ненасильства у політичній боротьбі. Називаючи М.К. Ганді "пророком світової буржуазії", вони різко засуджували керівництво КПІ за співробітництво з ІНК і лівими некомуністичними силами у визвольному русі, хоча після нападу гітлерівської Німеччини на СРСР воно пішло на розрив із ними, вимагали повернення до первісних комуністичних ідеалів, під якими розумілися безкомпромісна класова боротьба, насильницька соціалістична революція та диктатура пролетаріату. Однак, на відміну від індійських більшовиків, які солідаризувалися з ними в критиці КПІ, але відкрито не виступали проти радянського тоталітарного режиму і сталінського керівництва, революційні комуністи різко виступали проти всього того, що відбувалося в СРСР, засуджували сталінізм, пакт Ріббентропа-Молотова, звинувачуючи радянське керівництво у виродженні та зраді. У свою чергу радянська пропаганда звинуватила їх у троцькізмі.

Значна кількість індійських дослідників відносять до комуністичних лівих організацій і Революційну Соціалістичну партію Індії, яка виникла в 1940 р. Дійсно, її засновники Дж.Чаттерджі, Т. Чаудхарі, Т.Х. Сінгх і К.П. Шарма (колишні політичні терористи) підкреслювали свою відданість марксизму, революційному насильству, вихваляли Жовтневу революцію та радянську тоталітарну модель соціалізму, єдино революційним класом вважали пролетаріат, засуджували гандизм і його тактику ненасильства. Але вони не виступали з такими різкими нападками на КПІ та інші ліві організації, як більшовики та революційні комуністи, йшли на співробітництво з борцями за незалежність, утримувалися від екстремістських гасел і дій, загалом виглядаючи найбільш поміркованими.

Таким чином, під час Другої світової війни комуністичний рух Індії не був однорідним; його досить умовно можна поділити на три частини: а) ліва – більшовики та революційні комуністи; б) центр – КПІ; в) права – революційні соціалісти. Між ними весь час точилася гостра ідейно-політична боротьба та боротьба за лідерство, хоча програмні й тактичні настанови, на перший погляд, мало в чому відрізнялися. Характеризуючи політичний курс лівих комуністичних організацій та їхні стосунки з визвольним рухом і некомуністичними лівими, не можна давати абстрактні оцінки взагалі, а завжди треба визначати, яка тенденція (радикальна або поміркована) домінувала на тому чи іншому етапі. Для цього необхідно мати чітке уявлення про те, яке угруповання знаходилося при владі в партії в досліджуваній період, хто її очолював і на яких позиціях він стояв, яка була стратегія і тактика світового комунізму та яку політику в той час проводила британська колоніальна адміністрація в Індії.

СТРАТЕГІЯ І ТАКТИКА ІНДІЙСЬКОГО НАЦІОНАЛЬНОГО КОНГРЕСУ НАПЕРЕДОДНІ МАСОВОЇ КАМПАНІЇ НЕСПІВРОБІТНИЦТВА (1918–1920 рр.)

Півстоліття тому, 26 січня 1950 р. вступила в дію Конституція Республіки Індія. Колишня найбільша англійська колонія (домініон з 15 серпня 1947 р.) стала повністю самостійною, суверенною державою. Завоюванню національної незалежності передувала тривала і вперта боротьба народів Індостану проти іноземного гноблення. Особливого розмаху вона набула після Першої світової війни, коли в зв'язку з ослабленням сил європейських країн, викликаного війною, спостерігалось піднесення визвольних рухів у всьому світі й почалася криза британської колоніальної імперії.

Антианглійські виступи очолювала найбільша і найвпливовіша загальноіндійська політична організація – Індійський національний конгрес (ІНК), що являв собою скоріше не партію, а строкатий блок різних соціально-політичних сил, які тимчасово об'єдналися навколо величної ідеї національного визволення [про ІНК детально див.: 1]. Ідейним керівником і провідним лідером ІНК із 1919 і по 1947 рік був М.К. Ганді [про М.К. Ганді див.: 2]. Під його керівництвом Конгрес перетворився на масову партію, що нараховувала мільйони членів, користувався підтримкою широких верств народних мас.

У багаторічній історії ІНК, який виник ще в 1885 р., особливе місце займав період 1918–1920 рр. Саме в цей час Конгрес почав перетворюватися на масову організацію, виробив програму й тактику національно-визвольного руху, що передбачала досягнення свараджу (самоврядування), розпочав проведення масової ненасильницької кампанії неспівробітництва, зробив важливі кроки до встановлення тісних зв'язків із робітничим і селянським рухом, розробив і прийняв новий статут партії.

Однак цей складний і цікавий період діяльності ІНК, що відзначався гострою внутрішньопартійною боротьбою, ще не знайшов достатнього висвітлення в індологічній літературі. Серед робіт радянських авторів, які завжди віддавали перевагу ліворадикальним соціально-політичним рухам, організаціям і діячам, і ніколи не виявляли якихось особливих симпатій до гандистських ненасильницьких форм боротьби, пропагованих ІНК, можна виділити лише монографію І.М. Хашимова, присвячену боротьбі конгресистів за гомруль під час Першої світової війни, але в ній розгляд подій фактично закінчується 1918 роком [див.: 3, с. 76]. У сходознавчій науці незалежної України та інших пострадянських держав, незважаючи на значні досягнення в дослідженні проблем історії та розвитку сучасної Індії, стратегія і тактика ІНК у 1918–1920 рр. теж залишилася поза увагою вчених, хоча вже давався стислий аналіз ідейно-політичної боротьби серед конгресистів у цей час [див.: 4, с. 40-47].

Що ж до індійської національної історіографії, то в ній досить поверхово висвітлювалися лише деякі аспекти діяльності ІНК у перші післявоєнні роки [див., наприклад: 5], але спеціального дослідження, присвяченого її цілісному відображенню, поки що немає. Пояснюється це тим, що вчені зосередилися переважно на детальному вивченні стратегії й тактики Національного конгресу

під час кампанії неспівробітництва, тобто на періоді 1921–1922 рр., коли визвольний рух досяг своєї кульмінації.

У даній статті висувається завдання деякою мірою заповнити цю прогалину, проаналізувавши стратегію і тактику ІНК в антиколоніальному русі у 1918–1920 рр., розкрити форми й методи його діяльності.

Серед найважливіших джерел слід виділити: матеріали ІНК [6], збірники документів із історії індійського національно-визвольного руху [7], офіційні звіти колоніальної адміністрації англійському парламенту [8], роботи й спогади видних діячів визвольної боротьби [9].

Приступаючи до розгляду поставленого питання, звертаємо увагу на те, що до 1918 р. ІНК переважно обмежувався боротьбою за розширення прав індійців у межах колоніальної державної структури, створеної англійцями в Індії. Керівництво Конгресу в основному дотримувалося конституційних форм боротьби, коли у визвольному русі брала участь лише незначна кількість людей. Питання про перетворення ІНК на масову партію, хоча й піднімалося деякими конгресистами, але завжди зустрічало впертий опір з боку старої гвардії партії.

Могутнє піднесення антиколоніальної боротьби наприкінці Першої світової війни змусило конгресистів шукати опору в масовому русі, щоб не залишитися осторонь бурхливих подій. Керівники ІНК дійшли висновку, що в нових умовах необхідно перетворити Конгрес на масову партію, кардинально змінити його стратегічний і тактичний курс, розпочавши боротьбу за національне визволення.

Уже в квітні 1918 р. лідери Конгресу виступили з маніфестом, в якому висувалася вимога надання Індії незалежності. Маніфест підписали такі широко відомі діячі визвольного руху, як Б.Г. Тілак, А. Безант, Ч.Р. Дас, В. Патель та ін. Його було надіслано колоніальній адміністрації в Індії, а також англійському парламенту [10, с. 94].

Разом із цим ІНК розгорнув широку пропаганду ідей гомруля (самоврядування), знайомлячи громадськість країни з вимогами конгресистів і закликаючи населення брати участь у визвольному русі. Особливу активність виявляв Б.Г. Тілак – видатний борець за свободу Індії [про нього див.: 11], який у своїх виступах не тільки пропагував визвольні ідеї, а й закликав народ боротися за незалежність. Так, виступаючи в червні 1918 р. на масовому мітингу в Пуні, Б.Г. Тілак закликав індійців не вступати до англо-індійської армії, а активно боротися проти колонізаторів. При цьому він зазначив, що в Індії люди голодують і відсутні елементарні права людини [12, с. 532]. Іншим разом на провінційній конференції з військових питань у Бомбеї Б.Г. Тілак вимагав від англійського уряду негайного надання Індії самоврядування, без чого не могло бути й мови про розвиток нормальних відносин між народами Індії та Англії [13, с. 711]. Вимоги надання Індії гомруля лунали й в інших виступах Б.Г. Тілака наприкінці Першої світової війни.

Визвольні ідеї, пропаговані Б.Г. Тілаком та іншими конгресистськими діячами, знаходили гарячу підтримку серед населення. Тому рух за самоврядування досить швидко поширювався по країні. Вже влітку 1918 р. він набув такого розмаху, що всерйоз почав непокоїти британську колоніальну адміністрацію в Індії.

Спочатку власті вдалися до жорстоких репресій, а потім, не отримавши від них бажаних результатів, вирішили піти на деякі незначні поступки. В липні 1918 р. вони опублікували доповідь Монтегю-Челмсфорда, що являла собою проект реформ управління Індією. У доповіді передбачалося створити в Британській Індії (князівства залишалися осторонь) колоніальний парламент із двох палат: Законодавчих зборів і Державної ради. Із 140 членів Законодавчих зборів 100 обиралися і 40 призначалося англійським генерал-губернатором, якого називали віце-королем. Із 60-ти членів Державної ради 34 обиралися і 26 призначалися. Право участі в виборах мало трохи більше одного відсотка населення. До того ж встановлювалися багатоступінчаті й ценові вибори. Найбільш важливі питання – військові, фінансові, зовнішніх відносин, релігії тощо обговорювалися тільки з особистого дозволу генерал-губернатора [14, с. 3-65]. Таким чином, парламент фактично ставав не законодавчим, а скоріше законодорадчим органом при всесильному англійському генерал-губернаторові, а індійці ніякого самоврядування не отримували.

Але публікація доповіді мала на меті послабити національно-визвольний рух, внести розбіжності в лави борців за самоврядування; адже серед них були й такі, хто міг би задовольнитися куцими реформами, обіцяними державним секретарем у справах Індії Е. Монтегю та віце-королем Британської Індії Ф. Челмсфордом.

Доповідь дійсно викликала протиріччя серед конгресистів. Помірковані лідери ІНК виступили за її схвалення, прийняття Конгресом, припинення пропаганди за самоврядування та співробітництво з колоніальними властями. Суперечності набули такої гостроти, що керівництво партії змушене було скликати надзвичайну сесію, яка відбулася в Бомбеї у кінці серпня 1918 р.

У роботі Бомбейської сесії взяло участь близько чотирьох тисяч делегатів і гостей із різних куточків Індії. Головував визначний діяч національно-визвольного руху Х. Імам. Обговорювалася доповідь Монтегю-Челмсфорда та питання про участь конгресистів у масовому русі. Помірковані лідери Конгресу вважали доповідь важливим кроком на шляху до самоврядування, наполягали на її схваленні та відмові від участі конгресистів у національно-визвольній боротьбі. Після тривалих дискусій сесія ухвалила головну резолюцію, де зазначалося, що індійський народ не може задовольнитися нічим, крім самоврядування [12, с. 519-521]. Реформи, пропонувані індійцям Е. Монтегю та Ф. Челмсфордом, визнавалися повністю незадовільними й неприйнятними.

Зазнавши поразки, помірковані конгресисти невдовзі залишили ІНК і утворили самостійну Національну ліберальну федерацію, яка засуджувала масовий рух і дотримувалася виключно конституційних форм боротьби [про неї див.: 15]. До її складу ввійшли переважно англомовні елітарні прошарки індійського суспільства, близькі до колонізаторів, що боялися визвольного руху. Для них Конгрес після Бомбейської сесії ставав уже занадто радикального організацією.

Засудивши доповідь Монтегю-Челмсфорда, ІНК збільшив свою популярність серед народу і поступово почав перетворюватися на масову партію. Щодо цього важливе значення мала чергова партійна сесія в Делі (грудень

1918 р.). В її роботі взяло участь уже близько шести тисяч чоловік, причому тисяча селян-землеробів. Головував М.М. Малавія, який вказав на справедливість і законність вимог індійців надати їм самоврядування. Сесія ухвалила спеціальну резолюцію про самоврядування, в якій висувалася вимога, щоб британський парламент негайно надав Індії самоврядування і визнав її самостійною нацією [16, с. 219].

Справедливі вимоги конгресистів не були задоволені англійськими правлячими колами; натомість колоніальні власті посилили репресії, прийнявши драконівський закон Роулетта, що наділяв їх необмеженими повноваженнями для придушення виступів народних мас. ІНК різко засудив цей закон і очолив демонстрації протесту проти його прийняття. Серед конгресистів і народу в цей час особливої популярності набув М.К. Ганді [детально див.: 17]. Він невтомно пропагував визвольні ідеї, вимагав поліпшення становища широких верств народних мас, закликав їх активно брати участь у боротьбі за свободу, а також виступав ініціатором проведення по всій країні масових антибританських кампаній. Разом із тим М.К. Ганді категорично виступав проти будь-якого насильства в боротьбі за самоврядування, вважаючи ненасильство єдиним можливим засобом звільнення країни від іноземного гніту. За ініціативою М.К. Ганді Конгрес повністю взяв у свої руки керівництво визвольним рухом, а також вирішив підготувати й провести в країні загальний хартал (страйк). Днем його проведення стало 30 березня 1919 р. Виступивши з відозвою до народу, М.К. Ганді закликав його взяти активну участь у мирних демонстраціях протесту проти закону Роулетта, суворо дотримуючись ненасильства, і присвятити цей день посту та молитвам [12, Т. 3, с. 14-15].

Напередодні харталу масовий рух набув надзвичайно гострих форм. По всій Індії прокотилася хвиля робітничих виступів: страйкували робітники найбільших промислових центрів. На боротьбу піднялися й селяни, особливо у районах, що знаходилися поблизу великих міст. Як свідчив кореспондент "Дейлі Геральд", у русі взяли участь представники усіх класів, релігійних общин і національностей, що населяли Індію [18]. Боячись переростання його за рамки ненасильства, М.К. Ганді вирішив перенести хартал з 30 березня на 6 квітня, маючи намір як слід до нього підготуватися і не допустити насильницьких дій. ІНК затвердив це рішення, але народ ігнорував заклики конгресистів трохи почекати з виступом, і стихійно провів його все-таки 30 березня. В цей день хартали відбулися в Делі, Ахмедабаді, Амрітсарі, Лахорі та в багатьох інших містах, охопивши майже всі провінції Британської Індії [8, с. 34].

Колонізатори придушували виступи мас силою зброї. Варварську жорстокість вони продемонстрували у провінції Панджаб, де визвольна боротьба набула найбільшого розмаху. У центральному місті Панджабу Амрітсарі на майдані Джаліанвала Баг війська генерала Дайера 13 квітня 1919 р. вчинили криваву розправу над 20 тис. беззбройних людей, що зібралися на мітинг протесту. При цьому загинуло близько тисячі чоловік і вдвічі більше було поранених [детально див.: 19].

Однак розстріл в Амрітсарі та інші варварські акти властей призвели лише до посилення визвольного руху. В окремих місцях у відповідь на звірства

колонізаторів розгорнулася збройна боротьба. В країні активізували свою діяльність організації, що агітували за збройне повстання. Невдовзі народ почав знищувати урядові установи, поліцейські дільниці, підпалювати будинки пошти, телеграфу тощо. Конгресисти, очолювані М.К. Ганді, закликали до ненасильства, але не могли нічого вдіяти з розгніваними людьми. Так, М.К. Ганді, виступаючи перед робітниками Ахмедабаду, вмовляв їх проводити мирні демонстрації, суворо дотримуючись ненасильства. Та робітники не послухали його і розгорнули збройну боротьбу з колонізаторами [20, с.12, 14, 38].

Великий розмах антибританського руху змусив Національний конгрес здійснити більш рішучі кроки до оволодіння ним. Керівництво партії терміново почало розроблювати тактичні заходи для посилення впливу конгресистів на населення та утримання народних виступів під своїм контролем. Із цією метою М.К. Ганді проголосив т. зв. програму неспівробітництва. Вона передбачала бойкот усього англійського: законодавчих органів, урядових установ і навчальних закладів, судових установ, британських товарів, відмову від різних титулів і звань, наданих англійцями, а також розвиток ручного прядіння й ткацтва в широкому масштабі для боротьби з засиллям дешевих фабричних текстильних виробів із Англії. На останньому етапі руху неспівробітництва М.К. Ганді мав намір розгорнути масову кампанію несплати податків колонізаторам [21, с. 221-230].

Конгрес і М.К. Ганді також вважали за необхідне підкорити своєму впливові зростаючий робітничий рух. Тому перед конгресистами було поставлено завдання активно боротися за поліпшення становища робітників і зайнятися організацією профспілок по всій країні. Сесія ІНК в Амрітсарі (грудень 1919 р.) прийняла спеціальну резолюцію з робітничого питання, в якій провінційним комітетам партії вказувалося на необхідність організації профспілок під егідою ІНК і залучення організованих робітників до ненасильницького визвольного руху [22, с. 17].

На сесії в Амрітсарі також розгорнулася боротьба між різними угрупованнями конгресистів щодо тактики партії до проведених колоніальними властями реформ Монтегю-Челмсфорда. Значна частина делегатів наполягала на тому, щоб їх схвалити, але не повністю, а частково. Погляди радикального крила ІНК виразив бенгальський конгресист Ч.Р. Дас [про нього див.: 23, с. 19-32]. Він закликав Конгрес повністю засудити реформи і запропонував резолюцію, що вимагала створення в Індії самостійного уряду на основі принципів самоврядування. Більшістю голосів ця резолюція була схвалена. Однак угруповання поміркованих конгресистів, очолюване А. Безант, домоглося того, що в резолюцію Ч.Р. Даса було внесено доповнення, в якому наголошувалося, що ІНК буде сприяти здійсненню реформ, маючи на меті прискорити утворення національного індійського уряду [12, Т.3, с.52].

Амрітсарська сесія показала, що в Конгресі заявило про себе радикальне крило, продовжувач справи крайніх на чолі з Б.Г. Тілаком. Воно виражало настрої робітників і селян, дрібних і середніх підприємців, торговців, зв'язаних з місцевим ринком, студентів, представників інтелігенції. Очолив радикальних конгресистів видатний діяч визвольного руху Ч.Р. Дас.

Із розгортанням антиколоніальної боротьби Ч.Р. Дас та його прихильники

почали вимагати від керівництва партії прийняття бойової програми визвольного руху та чіткого визначення дати початку боротьби за повну національну незалежність. Під їхнім тиском М.К. Ганді змушений був розпочати кампанію неспівробітництва значно раніше, ніж він до цього передбачав. Вона розпочалася 1 серпня 1920 р. і відразу ж набула всенародного характеру. Це змусило конгресистських лідерів уже в вересні 1920 р. скликати в Калькутті надзвичайну сесію ІНК для вирішення питання про подальшу стратегію і тактику національно-визвольного руху.

Під час обговорення делегатами сесії програми неспівробітництва виникли гострі протиріччя. Прихильники Ч.Р. Даса виступили проти її прийняття, вважаючи занадто поміркованою. Ч.Р. Дас, зокрема, заявив, що втілення в життя програми М.К. Ганді не дасть змоги назавжди покінчити з англійським пануванням в Індії. Угрупування, очолюване А.Безант, навпаки, виступило проти програми неспівробітництва тому, що вважало її занадто радикальною. Після довгих суперечок програма М.К. Ганді все ж була схвалена 1886 голосами проти 884 [12, Т.3, с. 88]. Однак те, що 884 делегати вищого форуму ІНК проголосували проти неї, а більшість з них становили радикальні конгресисти, свідчить про досить-таки значний вплив прихильників Ч.Р. Даса.

На черговій сесії в Нагпурі (грудень 1920 р.) радикальні конгресисти, очолювані Ч.Р. Дасом, вже виступили майже з усіх питань порядку денного і внесли пропозиції, прийняття яких значно збільшило авторитет Конгресу серед народу, сприяючи перетворенню його на масову партію. В резолюції з робітничого питання, запропонованій угрупованням Ч.Р. Даса, ІНК заявив про свою повну підтримку боротьби індійських трудящих за їхні соціальні права і засудив репресії колоніальних властей проти робітників. Аналогічна резолюція з селянського питання високо оцінювала участь селян у визвольній боротьбі і наголошувала, що англійське панування вело до їхнього розорення [24].

Радикальне крило запропонувало й свою програму визвольної боротьби, головною стратегічною метою якої було досягнення повної незалежності Індії. Вона, однак, не знайшла підтримки серед делегатів і більшістю голосів сесія ухвалила рішення про втілення в життя програми неспівробітництва М.К. Ганді. Метою ІНК і національно-визвольного руху ставала не повна незалежність, а гандистський сварадж (самоврядування), під яким аж до Мадраської сесії (1927 р.) розумівся статус домініону.

Все ж за пропозицією радикального крила сесія в Нагпурі вирішила утворити 150-тисячний корпус конгресистських волонтерів для організації й проведення масової кампанії неспівробітництва ненасильницькими методами. До його складу ввійшла переважно молодь: учні, студенти, робітники, ремісники, навіть службовці, що за закликом Конгресу залишили місця своєї служби. Цей корпус зіграв важливу роль під час проведення кампанії неспівробітництва у 1921–1922 рр.

Після тривалого обговорення Нагпурська сесія прийняла й статут Конгресу. Створювалася організаційна структура, що ґрунтувалася на конгресівському поділу країни згідно з національним розселенням народів Індії, а не на тодішньому колоніальному адміністративному розподілу. Замість семи провінцій

Британської Індії та великої кількості князівств ІНК утворив 21 провінцію, сформувавши там свої організації. В кожній конгресівській провінції був створений провінційний комітет, підлеглий Всеіндійському комітету Конгресу. Постійно функціонуючим вищим виконавчим органом партії ставав Робочий комітет ІНК, куди входило 15 чоловік, призначених президентом (головою) Національного конгресу. Визначалася також процедура виборів президента ІНК. Уперше в історії провідної індійської політичної організації в ній вводилося індивідуальне членство. Кожний член партії був зобов'язаний визнавати мету ІНК (сварадж) і сплачувати членські внески в розмірі 4 анна на рік [25, с. 158-159].

Сесія в Нагпурі стала переломною в історії Національного конгресу. Прийняття статуту партії, а також важливих резолюцій радикального крила означало, що ІНК перестав бути організацією невеличкої групи фрондуєчих інтелектуалів, повністю відірваних від народу, а перетворювався на масову партію, кількість членів якої у 1921 р. сягнула 10 млн. Після Нагпурської сесії Конгрес очолив масовий ненасильницький рух неспівробітництва, а М.К. Ганді став його визнаним керівником. У русі взяли активну участь селяни, робітники, ремісники, національні підприємці, інтелігенція. Кампанія неспівробітництва охопила практично всю країну, як міські, так і сільські райони, залучила широкі народні маси до участі в визвольній боротьбі, створивши серйозну загрозу англійському пануванню в найбільшій колонії світу.

Таким чином, період 1918–1920 рр. став важливим етапом в історії оформлення стратегічного й тактичного курсу Індійського національного конгресу. ІНК очолив рух за національне визволення, який розгорнувся в Індії наприкінці Першої світової війни. Від конституційної опозиції колоніальним властям конгресисти перейшли до активної масової боротьби за встановлення самоврядування. У Конгресі в цей час почало формуватися ліворадикальне крило на чолі з Ч.Р. Дасом, спадкоємець ідей Б.Г. Тілака, яке вимагало активізації національно-визвольного руху, прийняття бойової антиколоніальної програми, стратегічною метою якої було б завоювання Індією політичної незалежності, а також задоволення найважливіших вимог народних мас. Керівництво ІНК прийняло ряд пропозицій прихильників Ч.Р. Даса, що значно збільшило авторитет партії серед народу та розширило її соціальну базу. Після сесії в Нагпурі Конгрес організував масову ненасильницьку кампанію неспівробітництва, висунувши своїм головним стратегічним завданням досягнення гандистського свараджу, під яким розумілося самоврядування на кшталт статусу домініону. Однак, слід зазначити, що програма неспівробітництва, незважаючи на її виняткову гуманність та інші привабливі позитивні риси, не могла принести багатостраждальним народам Індостану бажаної свободи, а скоріше мала на меті примусити англійські правлячі кола піти на поступки конгресистам.

ЛІТЕРАТУРА

1. A centenary history of the Indian National Congress: In 3 Vs. – Delhi, 1985; Kaushik P.D. The Congress ideology and programme 1920–1947. – Bombay, 1964; Sitaramayya B.P. The history of the Indian National Congress: In 2 Vs. – Bombay,

1946–1947.

2. Fisher L. *The Life of Mahatma Gandhi*. – New York, 1966; Tendulkar D.G. *Mahatma. Life of Mohandas Karamchand Gandhi: In 8 Vols.* – Bombay, 1951–1954.
3. Хашимов И.М. *Борьба Национального конгресса за самоуправление Индии (1914–1919)*. – Ташкент, 1977.
4. Чувпило О.О. *Нариси з історії ідейно-політичної боротьби в Індійському національному конгресі (20-ті роки ХХ ст.)*. – Харків, 1999.
5. Andrews C.F., Mookerjee G. *The rise and growth of the Congress in India*. – London, 1938. – P.257-297; Choudhary S. *Growth of nationalism in India*. – New Delhi, 1973. – Vol. 2. – P.1-15; Sitaramayya B.P. *The history of the Indian National Congress...* – Vol.1. – P. 174-185; Сінх Т.Р. *Кангрес ка сарал ітіхас (Стисла історія Конгресу)*. – Делі, 1949. – С. 31-49 (мовою гінді).
6. *Indian National Congress. Punjab subcommittee. Report of the commissioners appointed by the Punjab subcommittee of the Indian National Congress, 1920: In 2 Vols.* – Bombay, 1920; *Sixty years of Congress*. – Lahore, 1946; *The Indian National Congress 1920–1923. Being a collection of the resolutions of the Congress and of the All India Congress committee and of the Working committee of the Congress from September 1920 to December 1923*. – Allahabad, 1924.
7. *Indian constitutional documents, 1757–1939*. – Calcutta, 1946. – Vol. 3; *Source material for a History of the freedom movement in India*. – Bombay, 1958. – Vol. 2.
8. *Statement exhibiting the moral and material progress and conditions of India during the year 1919*. – London, 1920.
9. Dwarkadas K. *India's fight for freedom*. – Bombay, 1966; Gandhi M. *Young India 1919–1922*. – Madras, 1924.
10. Dwarkadas K. *India's fight for freedom*. – Bombay, 1966.
11. Gopal R. *Lokamanya Tilak*. – Bombay, 1956; Shay T.L. *The legacy of the Lokamanya. The political philosophy of Bal Gangadhar Tilak*. – London, 1956; Wolpert S.A. *Tilak and Gokhale*. – Berkeley, 1962.
12. Majumdar R.C. *History of the freedom movement in India*. – Calcutta, 1963. – Vol. 2.
13. *Source material for a History of the freedom movement in India*. – Bombay, 1958. – Vol. 2.
14. *Indian constitutional documents 1757–1939*. – Calcutta, 1946. – Vol. 3. – P. 3-65.
15. Shukla B.D. *A history of the Indian liberal party*. – Allahabad, 1960.
16. *Sixty years of Congress*. – Lahore, 1946.
17. *Essays on Gandhian politics: The Rowlett Satyagraha of 1919*. – New York, 1971.
18. *The Daily Herald*. – 1919. – April 17.
19. *Indian National Congress. Punjab subcommittee...* – Vol.2. – P. 10-11; Swinson A. *Six Minutes to Sunset. The Story of General Dyer and the Amritsar Affair*. – London, 1964.
20. *Indian National Congress. Punjab subcommittee...* – Vol. 2.
21. Gandhi M. *Young India 1919–1922*. – Madras, 1924.
22. Lakshman P.P. *Congress and labour movement in India*. – Allahabad, 1947.
23. Чувпило О.О. *Видатні борці за незалежність Індії*. – Харків, 2000.
24. Lakshman P.P. *Congress and labour movement...* – P. 18; *The Indian National*

Congress 1920–1923... – P. 35.

25. Девяткина Т.Ф. Организационные принципы построения партии Индийский национальный конгресс // Экономика и история Индии и Пакистана. – М., 1966.

ДО ПИТАННЯ ПРО УТВОРЕННЯ ТА ДІЯЛЬНІСТЬ "ФОРВАРД БЛОКУ"

В історії національно-визвольного руху народів Індії проти британського колоніального панування нараховується чимало проблем, які ще недостатньо або зовсім не висвітлені. Однією з них є історія виникнення та діяльності "Форвард блоку", некомуністичної ліворадикальної організації всередині Індійського національного конгресу (ІНК), яка через прояпонську політику свого засновника С.Ч. Боса в роки Другої світової війни, була приречена радянською історіографією на забуття. Що ж до орієнталістики на пострадянському просторі, то в ній, незважаючи на великі позитивні зрушення, історія "Форвард блоку" поки що залишається "білою плямою", як і багатьох інших індійських партій та організацій.

Спробуємо частково заповнити цю прогалину, звернувши увагу на передумови утворення та діяльність "Форвард блоку" в роки найбільшої його політичної активності.

Приступаючи до розгляду поставленого питання, варто зазначити, що визвольну боротьбу народів Індостану проти англійського панування очолював Індійський національний конгрес, який виник у 1885 р. У колоніальний період (до 1947 р.) він був найбільшою і найвпливовішою організацією Британської Індії, являючи собою швидше не партію, а широкий фронт різних антиімперських соціально-політичних сил (від націоналістів до комуністів у другій половині 30-х років), що тимчасово об'єдналися навколо величної ідеї національного визволення [детально див.: 1]. Із 1919 і до 1947 року в Конгресі домінував і був його ідеологом М.К. Ганді, який категорично заперечував насильство в будь-якій формі, відстоюючи виключно мирні, конституційні форми боротьби з колонізаторами [про нього див.: 2]. За його пропозицією ІНК проголосив своєю метою, а також метою очолюваного ним визвольного руху досягнення свараджу (самоврядування), а методом дії – виключно ненасильницьку боротьбу [див.: 3]. Незважаючи на екстремізм деяких лідерів, ІНК загалом був поміркованою організацією, яка до здобуття незалежності ніколи не вдавалася до насильства, жорстокостей чи якихось антигуманних дій.

Надзвичайна строкатість, розмаїтість і неоднорідність складу Конгресу постійно породжувала в ньому гостру ідейно-політичну боротьбу і як її наслідок – виникнення різноманітних угруповань, які відстоювали своє розуміння суті, цілей і завдань антиколоніального руху. У другій половині 30-х років чималим впливом серед конгресистів і громадськості користувалися некомуністичні ліворадикальні угруповання (конгрес-соціалісти, радикальні конгресисти, кісан сабха та ін.), які виступали проти намагання поміркованого керівництва партії досягти закулісної угоди з колонізаторами, отримавши від них незначні поступки в економічній та політичній сферах. Їхні лідери вимагали більш активних дій за визволення батьківщини від іноземного гноблення [детально див.: 4]. Найрішучішого з них С.Ч. Боса конгресисти в січні 1938 р. переважною більшістю голосів обрали президентом (главою) партії [5]. Вже в липні 1938 р. він від імені усіх ліворадикальних угруповань в ІНК запропонував пред'явити англійському уряду ультиматум про надання Індії повної незалежності та розпочати масову

ненасильницьку кампанію громадянської непокори у разі відмови задовольнити його [6]. Це призвело до загострення ідейно-політичної боротьби в ІНК. Побоюючись прийняття Конгресом т. зв. "Плану дій", висунутого С.Ч. Босом, помірковані й праві лідери рішуче виступили проти обрання його президентом партії ще на один термін (керівників ІНК тоді обирали кожний рік) [див.: 7]. Все ж під час виборів 29 січня 1939 р. переміг С.Ч. Бос, випередивши свого суперника із поміркованого табору Б.П. Сітарамайю на 205 голосів [8]. Однак на партійній сесії (з'їзді) в м. Тріпурі (березень 1939 р.) помірковані й праві конгресисти розпочали рішучий наступ, намагаючись обмежити політичну діяльність С.Ч. Боса та його однодумців [9]. Користуючись тим, що ліворадикальні угруповання у вирішальний момент не змогли досягти єдності дій, вони домоглися прийняття резолюції Г.В. Панта, яка позбавляла президента мати необхідну більшість у керівних органах ІНК [10]. Це відразу ж призвело до різкого зміщення у співвідношенні внутрішньопартійних сил, що й проявилось на засіданні Всеіндійського комітету ІНК у Калькутті (30 квітня 1939 р.), де С.Ч. Бос змушений був відмовитися від посади президента партії [11]. 3 травня 1939 р. він оголосив про утворення в ІНК ще одного ліворадикального угруповання "Форвард блоку", в який вступати могли тільки конгресисти лівої орієнтації на основі індивідуального членства (в ІНК практикувалося колективне членство), що вважали своєю головною метою боротьбу за незалежність [12].

Програма "Форвард блоку", розроблена С.Ч. Босом, передбачала негайне розгортання Конгресом масової ненасильницької кампанії за досягнення Індією повної національної незалежності, введення республіканського правління та соціалістичного устрою держави після ліквідації в країні британського колоніального гніту (щось на кшталт радянської тоталітарної моделі соціалізму, якою в Індії тоді захоплювалося багато ліворадикальних діячів, включаючи й Дж. Неру, що відразу не змогли розпізнати її справжньої суті), встановлення загальнонародної власності на головні засоби виробництва, а також жорсткого контролю держави над виробництвом і розподілом продукції, надання народам Індостану широких демократичних прав і свобод, насамперед свободи віросповідання, мовної та культурної автономії. При цьому підкреслювалося, що у вільній Індії будуть домінувати принципи рівності й соціальної справедливості, а всі її жителі отримають рівні права. С.Ч. Бос вважав, що втілити цю програму в життя буде практично неможливо без вирішення "Форвард блоком" таких першочергових завдань: а) ставши осередком консолідації всіх ліворадикальних угруповань в ІНК, домогтися єдності їхніх дій; б) докласти максимум зусиль для того, щоб керівництво Конгресом перейшло із рук поміркованих і правих лідерів до рук ліворадикальних діячів; в) перетворити ІНК в орган єдиного антиколоніального фронту всіх патріотичних сил країни; г) створити всі умови для розгортання масової ненасильницької кампанії, метою якої мало бути завоювання повної незалежності Індії [13].

Очолюваний С.Ч. Босом та іншим ліворадикальним політиком С.С. Кавішаром "Форвард блок" у своїй діяльності зосередив увагу передусім на досягненні єдності всіх ліворадикальних сил в ІНК, без чого неможливо було вирішувати інші завдання, висунуті С.Ч. Босом. Важливою подією в цьому

відношенні стала Бомбейська конференція ліворадикальних конгресистів, скликана 22-23 червня 1939 р. під головуванням С.Ч. Боса. На ній було вирішено створити Лівий консолідаційний комітет (ЛКК), куди ввійшли "Форвард блок", Конгрес-соціалістична партія, Ліга радикальних конгресистів, Комуністична партія, яка в той час входила до складу Конгресу як складова частина Конгрес-соціалістичної партії, називаючи себе Національним фронтом (так називався і її офіційний орган), ліві профспілки та кісан сабха (селянська спілка). Конференція ухвалила резолюцію, в якій підкреслювалося, що головна мета ЛКК – завоювання повної національної незалежності та створення самостійної індійської держави [14]. З утворенням ЛКК ліворадикальні угруповання в ІНК зберігали свою самостійність і повну свободу дій. Його рішення були обов'язковими для виконання тільки в разі одностайного схвалення їх представниками усіх угруповань, що входили до складу ЛКК, тобто їхня єдність значною мірою була декларативною і на практиці досягти її було дуже важко.

Після Бомбейської конференції лідери "Форвард блоку" доклали чимало зусиль для того, щоб усунути від влади в Конгресі поміркованих і правих лідерів, перетворити його в орган єдиного антиколоніального фронту та розпочати масову кампанію для завоювання незалежності. Але в боротьбі з впливовим і досвідченим конгресистським керівництвом, куди входили визнані ветерани визвольного руху 20-х – початку 30-х років, "Форвард блок" зазнав поразки, а його засновник і лідер С.Ч. Бос 11 серпня 1939 р. був позбавлений конгресистським керівництвом права обіймати будь-яку керівну посаду у вищих партійних органах ІНК протягом трьох років, починаючи з серпня 1939 р. [15]. До того ж Робочий комітет ІНК (вищий виконавчий орган партії, своєрідне політбюро), засудивши погляди й діяльність С.Ч. Боса, зняв його з посади президента Бенгальського провінційного комітету ІНК, одного з найбільших і найвпливовіших у Конгресі, що для С.Ч. Боса означало кінець його політичної кар'єри в ІНК. Суворі дисциплінарні заходи були вжиті й до інших діячів "Форвард блоку" та близьких до нього ліворадикальних угруповань усередині Індійського національного конгресу [16].

Із початком Другої світової війни діяльність "Форвард блоку" зосередилася переважно на пропаганді визвольних ідей серед конгресистів та індійської громадськості, боротьбі за радикалізацію політичного курсу ІНК, акцентуючи увагу на необхідності використання ситуації, викликаній війною, для завоювання незалежності, участі в різноманітних масових виступах та акціях, спрямованих проти колоніального уряду, в діяльності робітничих, селянських і молодіжних спілок, а також у намаганні встановити зв'язки з визвольними рухами за межами Індії. В червні 1940 р. "Форвард блок", проголосивши себе політичною партією, організував масову ненасильницьку антивоєнну кампанію громадянської непокори [див.: 17], яка була жорстоко придушена колоніальними властями, що спиралися на закони воєнного часу, а С.Ч. Боса за протиправні дії було заарештовано [18]. Однак у січні 1941 р. він втік із Індії, невдовзі ставши одним із керівників, а пізніше й одноособовим керівником Індійської національної армії (ІНА), створеної з допомогою японців, на окупованих ними територіях Південно-Східної Азії, для збройного визволення Індії від британських колонізаторів [див.:

19]. Без свого лідера С.Ч. Боса "Форвард блок" не припинив активну політичну діяльність, але досить швидко втратив вплив серед конгресистів і громадськості. З часом він перетворився на другорядну індійську політичну партію, спадкоємиця якої діє й зараз, будучи невеличкою регіональною організацією лівого спрямування у штаті Західна Бенгалія, яка в 90-ті роки під час виборчих кампаній виступала молодшим партнером досить впливової на регіональному рівні КПІ(м).

Література

1. Kundra T. Glimpses of Indian National Congress. From inception to attainment of freedom (1885–1947). – New Delhi, 1996.
2. Bakshi S.R. Gandhi and the Congress. – New Delhi, 1996.
3. Gandhi M. Young India 1919–1922. – Madras, 1924. – P.221-230.
4. Sinha L.P. The left wing in India (1919–1947). – Muzaffarpur, 1965.
5. Netaji. His life and work. – Agra, 1948. – P.97.
6. The Bombay Chronicle. – 1938. – 9, 10 July.
7. Gordon L.A. Bengal: the nationalist movement 1876–1940. – New York, 1974. – P. 268.
8. Majumdar S.K. Jinnah and Gandhi. – Calcutta, 1966. – P. 297.
9. Sitaramayya B.P. The history of the Indian National Congress. – Vol. 2. – Bombay, 1947. – P. 113-114.
10. Lakhanpal P.L. History of the Congress Socialist Party. – Lahore, 1946. – P. 59-60.
11. Majumdar R.C. History of the freedom movement in India. – Vol. 3. – Calcutta, 1963. – P.584-585.
12. Bose S.C. The Indian struggle 1920–1942. – Calcutta, 1964. – P. 333-334.
13. Bose S.C. The Indian struggle 1920–1942. – Calcutta, 1964. – P. 395 – 414.
14. Sinha L.P. The left wing in India (1919–1947). – Muzaffarpur, 1965. – P. 468-469.
15. Sitaramayya B.P. The history of the Indian National Congress. – Vol.2. – Bombay, 1947. – P.118.
16. Netaji. His life and work. – Agra, 1948. – P. 104-105.
17. Netaji. His life and work. – Agra, 1948. – P. 106-109.
18. Rai G. Congress struggle. – Lahore, 1946. – P. 58-59.
19. Sareen T.R. Select documents on Indian National Army. – Delhi, 1988.

ОГЛЯД ІНДІЙСЬКОЇ ЛІТЕРАТУРИ З ІСТОРІЇ БОРОТЬБИ ІНДІЙСЬКОГО НАЦІОНАЛЬНОГО КОНГРЕСУ ЗА НЕЗАЛЕЖНІСТЬ БАТЬКІВЩИНИ

55 років тому, в 1947 р. Індія звільнилася від гніту британських колонізаторів і стала на шлях самостійного розвитку. Завоюванню національної незалежності передувала тривала й вперта боротьба народів Індостану проти іноземного панування. Її очолювала найбільша і найвпливовіша загальноіндійська організація – Індійський національний конгрес (ІНК), який у колоніальний період являв собою швидше не партію, а широкий національний фронт різних соціально-політичних сил, що об'єдналися навколо величної ідеї національного визволення.

Об'єктивне висвітлення з наукових позицій історії ІНК є надзвичайно актуальним з точки зору відтворення справжнього ходу визвольного руху, аналізу програмних і тактичних настанов конгресистів, вивчення форм і методів їхнього впливу на народні маси, еволюції поглядів визначних партійних лідерів, усунення "білих плям" історії Сходу, а також викриття вигадок, перекручень і фальсифікацій як різноманітних апологетів колоніалізму, так і багатьох авторів, що переслідували певні політичні та ідеологічні цілі. Між тим у вітчизняній історіографії немає фундаментальної узагальнюючої праці, в якій розглядалася б історія ІНК від його заснування у 1885 р. і до 1947 р., коли індійці отримали довгоочікувану свободу, хоча вже досліджена ідейно-політична боротьба серед конгресистів у 20–30-ті роки ХХ ст. (див.: 1; 2; 3). Її написання неможливе без ґрунтового знання індійських публікацій про ІНК, його історію та діяльність, всебічний аналіз яких поки що відсутній не тільки в українському, а й у зарубіжному сходознавстві. У даній статті висовується завдання дещо заповнити цю прогалину, звернувши увагу тільки на найголовніші роботи, що вийшли в Індії за минуле століття.

Індійська література, присвячена історії ІНК, має кілька особливостей, які необхідно враховувати під час її аналізу. По-перше, з огляду на специфічність предмету дослідження і в зв'язку з відносною молодістю історичної науки в Індії, дуже важко виділити найбільш характерні ознаки, котрі можуть бути визначальними при диференціації того, що ми вважаємо історичною школою, течією або напрямом, коли йде мова про західну історіографію з її давніми традиціями. Скоріше можна говорити про відмінність у позиціях авторів, які вплинули на їхні оцінки тих чи інших діячів, подій, явищ, внутрішньопартійної боротьби тощо. По-друге, значна кількість робіт з історії ІНК і національно-визвольного руху написана авторами, що брали безпосередню участь у антиколоніальній боротьбі. Більшість з них обіймали керівні посади у Конгресі або в його численних організаціях, і це наклало свій відбиток на їхні твори, яким притаманні суб'єктивізм, тенденційність і апологетичність. По-третє, наявність величезної кількості робіт автобіографічного, біографічного та мемуарно-біографічного жанру на шкоду власне науковим дослідженням, написаними професійними істориками. Властивим для них є емпіризм, невміння проаналізувати безліч наведених мілких фактів, тенденційність у викладенні матеріалу. По-четверте, публікації, присвячені ІНК і різним аспектам його багатогранної діяльності, зважаючи на специфіку мовної ситуації в Індії, у

переважній більшості своїй англомовні. Мовою гінді видана лише робота Т.Р. Сінха, але в ній історію Конгресу викладено у популярному вигляді (4).

Перші праці, в яких говорилося про ІНК та його участь у визвольному русі, з'явилися ще на початку ХХ ст. Це були, як правило, написані в публіцистичній формі твори визначних конгресистських лідерів С. Банерджі (5), Д. Наороджі (6), Б.Ч. Пала (7), Л.Л. Рая (8), А. Безант (9), Ч.Р. Даса (10), А.Ч. Мазумдара (11), М.К. Ганді (12) та ін. Більшість їх можна віднести до популярних нарисів, а не досліджень, тим паче, що науковий апарат повністю відсутній. Характерною їхньою рисою була антибританська та антиколоніальна спрямованість, бажання викликати у читача національно-патріотичні почуття, відстоювання тези про необхідність звільнення Індії від гніту колонізаторів, розвиток авторами власних концепцій визвольного руху. ІНК розглядався ними як загальноіндійська організація, головним завданням якої було очолити народні маси на боротьбу за незалежність. Що ж до характеру, форм і методів цієї боротьби, то кожний автор відстоював свої ідеї, котрі вони в ті роки намагалися втілювати в життя.

У міжвоєнний період з'явилися праці, присвячені безпосередньо історії ІНК і різним аспектам його діяльності. Заслуговує на увагу робота С.Ч. Боса "Індійська боротьба", надрукована спочатку в Лондоні у 1935 р., а потім вона неодноразово перевидавалася в Індії. Виклад подій у ній доведено з 1920 до 1942 р. (див.: 13). Її автор у 20–30-ті роки ХХ ст. разом із Дж. Неру був одним із лідерів лівонаціоналістичного крила Конгресу, засновником і керівником молодіжних організацій Індії. С.Ч. Бос став першим, хто висвітлив національно-визвольний рух народів Індії, очолюваний Конгресом, в історичному плані, ґрунтуючись, звичайно, на власних враженнях.

Через три роки, у 1938 р. вийшла з друку праця Ч.Ф. Ендрюса та Г.Н. Мукерджі, відомих конгресистських діячів, в якій вже систематично викладалася історія ІНК з моменту його заснування і до початку 20-х рр. ХХ ст. (14). У ній знайшла своє конкретне відображення багатогранна діяльність ІНК на всіх етапах його розвитку протягом 35 р., зокрема, керівництво національно-визвольним рухом, процес розробки його програми й політики, розвиток організаційних форм і принципів роботи партії, процес розробки, обговорення та прийняття рішень і постанов на сесіях (з'їздах), деякі інші важливі аспекти внутрішньопартійного життя.

Важливою подією в індійській "конгресології" був вихід в світ у 1946–1947 рр. фундаментальної двотомної монографії Б.П. Сітарамайї, що стала офіційною історією партії (15). У 1948 р. її було перекладено на гінді (16). Перший том видання (690 с.) охоплює період 1885–1935 рр., а другий (828 с.) – наступні досить насичені 12 років боротьби за незалежність. Автор – учасник і свідок більшості описуваних подій, оскільки був лідером конгресистів провінції Андхра. У 20-ті роки ХХ ст. він отримав загальноіндійське визнання, очоливши в Конгресі разом із Р. Прасадом і Ч. Раджагопалачарією угруповання противників змін, а в 30-ті роки претендував на вищі керівні посади в партії. У 1939 р. кандидатура Б.П. Сітарамайї висувалася навіть на посаду президента (голови) ІНК, але в боротьбі з С.Ч. Босом він зазнав поразки. Залучивши численні документальні матеріали, автор докладно, з усіма подробицями, описав практично

всі найважливіші події конгресистської історії, зобразивши розгорнуту картину визвольного руху протягом шести десятиліть. Не випадково, що твір Б.П. Сітарамайї півстоліття був своєрідним довідником для всіх тих, хто вивчав минуле найстарішої політичної партії Індії. Навіть у наш час він фактично є основою більшості наукових і популярних публікацій про неї.

Значно меншими за обсягом і наявністю фактичного матеріалу є інші праці індійських вчених і політичних діячів, у котрих висвітлюється історія ІНК, різні аспекти його діяльності, політики і програми. Після досягнення Індією політичної незалежності вони з'явилися у величезній кількості. Індійський історик Дж.С. Шарма створив навіть спеціальну бібліографію видань про ІНК, яка ще в 1959 р. нараховувала сотні назв (17). Однак, слід зазначити, що переважна більшість їхніх авторів не повідомляють майже нічого нового, обмежившись повторенням того, що задовго до них написав Б.П. Сітарамайя. Серед оригінальних можна назвати дослідження Х. Дас Гупти (18), С. Мехротри (19), П.Д. Каушіка (20), Б. Прасада (21), Н. Раджкумара (22), М.В. Рамани Рао (23). Для них притаманний більш аналітичний характер, критичне ставлення до праць і поглядів попередників, намагання не повторювати загальновідоме, а залучати оригінальні джерела і під новим кутом розглядати події минулого, наявність наукового апарату.

У 1985 р. індійці широко відзначили 100-річний ювілей ІНК. Був проведений Національний семінар, який підвів підсумки вивчення історії ІНК і висунув завдання на майбутнє (24). До цієї важливої дати провідні вчені також підготували тритомну історію конгресистської організації за 100 років її існування (25). Вона мало в чому відрізняється від роботи Б.П. Сітарамайї з точки зору наявності фактичного матеріалу стосовно колоніального періоду, але значною мірою з нових позицій розглядаються питання генези конгресистської організації, розробки нею програми й тактики антиколоніальної боротьби, ставлення ІНК до селянського, робітничого та молодіжного рухів, релігійно-общинних суперечностей, а також внесені деякі корективи в оцінки історичної ролі, світогляду та суспільно-політичної діяльності видатних лідерів руху за незалежність Б.Г. Тілака, М.К. Ганді, Дж. Неру, С.Ч. Боса та деяких інших.

В останні роки в Індії спостерігається послаблення інтересу до конгресистської історії. Пояснюється це насамперед тим, що ІНК втратив монополію на владу, позбувшись ореолу легендарності та перетворившись на звичайну опозиційну партію, дискредитовану діями окремих її керівників, віддаленістю подій антиколоніальної боротьби, які в очах нинішнього покоління не викликають такої зацікавленості, як у його попередників, загальною вивченістю ключових проблем становлення і розвитку організації, що очолювала боротьбу за національне визволення протягом шести десятиліть. Не випадково, що з наукового доробку 90-х років можна виділити лише монографію Т. Кундри, яка написана на рівні сьогоденного стану світової орієнталістики та індології і в основному не повторює застарілі погляди, офіційні концепції, штампи і стереотипи 50–70-х років (26).

Аналізуючи літературу, присвячену боротьбі ІНК за незалежність, слід також відзначити різноманітні публікації з загальної історії індійського

національно-визвольного руху, що з'явилися у великій кількості в перші десятиліття існування суверенної індійської держави (див., наприклад: 27; 28; 29; 30; 31; 32). У них викладені найважливіші моменти історії Конгресу, показана його особлива роль у національно-визвольному русі, описується внутрішньопартійна боротьба на окремих етапах. У більшості своїй це популярні роботи, тому досить часто будь-які посилання на джерела та літературу повністю відсутні, а фактичний матеріал запозичений у Б.П. Сітарамайї. Виняток становить тритомна фундаментальна монографія визначного індійського історика Р.Ч. Маджумдара, в якій на високому науковому рівні всебічно досліджена історія національно-визвольного руху народів Британської Індії та показана провідна роль у ньому ІНК (33).

Значний фактичний матеріал з історії Конгресу містять праці, в яких описується життєвий шлях, діяльність і світогляд видатних лідерів ІНК і визвольного руху. В незалежній Індії, особливо у 50–60-ті роки ХХ ст., побачила світ величезна кількість подібних видань. Не забули нікого з більш-менш відомих керівників антибританських виступів, хоча безперечна перевага надавалася С. Банерджі, Г.К. Гокхале, Д. Наороджі, Б.Ч. Палу, Б.Г. Тілаку, А. Безант, М.К. Ганді, Ч.Р. Дасу, М. Неру, Дж. Неру, С.Ч. Босу, Р. Прасаду, В. Пателю, М.Р. Джаякару, Н.Ч. Келкару, Б. Сінгху, біографічні твори про яких видавалися неодноразово. Але найбільше, звичайно, написано про М.К. Ганді, "найвідомішого індійця ХХ ст.", що дало змогу Дж.С. Шармі до десятиріччя незалежності створити "Гандіану" – бібліографію видань про М.К. Ганді, яка вже тоді нараховувала сотні назв (34). Найзначнішою ж є восьмитомна, детальна, добре ілюстрована біографія М.К. Ганді, написана другом і дослідником його діяльності Д.Г. Тендулкар, що вийшла в світ на початку 50-х років і стала основою для всіх наступних творів про Махатму (35). Праця насичена уривками із його робіт, промов, статей, листування. Автор навів чимало цікавих деталей стосовно некоронованого короля ІНК та інших його керівників, показав гостру внутрішньопартійну боротьбу в лавах конгресистів. Великий інтерес викликає також двотомна біографія М.К. Ганді, написана відомим індійським дослідником Н. П'ярелалом (36). У 60–70-ті роки вона справедливо користувалася світовою популярністю і вважалася однією з кращих у своєму жанрі. У праці, багатій фактичним матеріалом, дається не тільки докладний опис життя, діяльності та поглядів М.К. Ганді, але й робиться спроба проаналізувати різні аспекти гандистської ідеології, показати її вплив на Конгрес і визвольний рух. На жаль, ніхто з послідовників Д.Г. Тендулкара і Н. П'ярелала у наступні чотири десятиліття не зміг, на наш погляд, гідно суперничати з ними, хоча добре враження справляє дослідження С.Р. Бакші про взаємовідносини М.К. Ганді й Конгресу (37).

Таким чином, індійська національна історіографія, присвячена історії ІНК і визвольного руху, накопичила й узагальнила значний фактичний матеріал. Дослідник тих бурхливих подій не такого вже й далекого минулого має у своєму розпорядженні цілком достатню кількість джерел (про них див.: 38) і досліджень, щоб всебічно висвітлити боротьбу ІНК за незалежність батьківщини з часів заснування партії у 1885 р. і до 1947 р., коли англійці залишили Індію. Вони

дають змогу охарактеризувати антибританський рух за шість десятиліть, визначити місце й роль у ньому на різних етапах ІНК, проаналізувати його ідейні засади, діяльність, програму й тактику, висвітлити перебіг гострої внутрішньопартійної боротьби, розкрити процес формування різних угруповань конгресистів, дослідити їхні програми, тактичні принципи й основні напрями діяльності, проаналізувати світогляд і діяльність визначних конгресистських лідерів, показати еволюцію їхніх поглядів, форми й методи впливу на народні маси.

1. Чувпило О.О. Ідейно-політична боротьба в Індійському національному конгресі (20–30-ті рр. ХХ ст.). Автореф. дис. ... доктора іст. наук. – Харків, 1995.
2. Чувпило А.А. Политический курс Индийского национального конгресса и внутрипартийная борьба в 30-е годы ХХ века. – Харьков, 1996.
3. Чувпило О.О. Нариси з історії ідейно-політичної боротьби в Індійському національному конгресі (20-ті роки ХХ ст.). – Харків, 1999.
4. Сінх Т.Р. Кангрес ка сарал ітіхас (Популярна історія Конгресу). – Делі, 1949 (мовою гінді).
5. Banerjee S. A nation in making. – London, 1925.
6. Naoroji D. Poverty and un-British rule in India. – London, 1901.
7. Pal B.C. Nationality and Empire. A running study of some current Indian problem. – Calcutta, 1916.
8. Rai L. Young India (An interpretation and a history of the nationalist movement from within). – London, 1917.
9. Besant A. How India wrought for freedom. The story of the National Congress told from official records. – Madras, 1915.
10. Das C.R. India for Indians. – Madras, 1921.
11. Mazumdar A.C. Indian national evolution. A brief survey of the origin and progress of the Indian National Congress and the growth of Indian nationalism. – Madras, 1917.
12. Gandhi M. Young India 1919–1922. – Madras, 1924.
13. Bose S.C. The Indian struggle 1920–1942. – Bombay, 1964.
14. Andrews C.F., Mookerjee G. The rise and growth of the Congress in India. – London, 1938.
15. Sitaramayya B.P. The history of the Indian National Congress: In 2 Vs. – Bombay, 1946–1947.
16. Сітарамай П. Кангрес ка ітіхас (Історія Конгресу): В 2-х т. – Делі, 1948 (мовою гінді).
17. Sharma J.S. Indian National Congress. A descriptive bibliography of India's struggle for freedom. – Delhi, 1959.
18. Das Gupta H. The Indian National Congress. – Vol. 1. – Calcutta, 1947.
19. Mehrotra S. The emergence of the Indian National Congress. – Delhi, 1971.
20. Kaushik P.D. The Congress ideology and programme 1920–1947. – Bombay, 1964.
21. Prasad B. The origins of Indian foreign policy. The Indian National Congress and world affairs 1885–1947. – Calcutta, 1960.

22. Rajkumar N.V. Development of the Congress Constitution. – New Delhi, 1949.
23. Rao M.V.R.R. A short history of the Indian National Congress. – Delhi, 1959.
24. National seminar on 100 years of Indian National Congress (9-th, 10-th and 11-th Sept.,1985. – Agra, 1985.
25. A Centenary history of the Indian National Congress (1885–1985): In 3 Vs. – Delhi, 1985.
26. Kundra T. Glimpses of Indian National Congress. From inception to attainment of freedom (1885–1947). – New Delhi, 1996.
27. Aggarvala R.C. National movement and constitutional development of India. – Delhi, 1956.
28. Dwarkadas K. India's fight for freedom. – Bombay, 1966.
29. Gopal R. How India struggled for freedom. – Bombay, 1967.
30. Gupta D. Indian national movement. – Delhi, 1970.
31. Raghuvanshi V.P.S. Indian nationalist movement and thought. – Agra, 1959.
32. Sinha S. Indian independence in perspective. – London, 1964.
33. Majumdar R.C. History of the freedom movement in India: In 3 Vs. – Calcutta, 1963.
34. Sharma J.S. Mahatma Gandhi. A descriptive bibliography. – Delhi, 1955.
35. Tendulkar D.G. Mahatma. Life of Mohandas Karamchand Gandhi: In 8 Vs. – Bombay, 1951–1954.
36. Pyarelal N. Mahatma Gandhi. The last phase: In 2 Vs. – Ahmedabad, 1956–1958.
37. Bakshi S.R. Gandhi and the Congress. – New Delhi, 1996.
38. Чувпило О.О. Огляд джерел з історії боротьби Індійського національного конгресу за свободу й незалежність батьківщини // Сходознавство. – 2000. – № 11-12. – С. 219-228.

ПРЕСА БРИТАНСЬКОЇ ІНДІЇ 20–40-х РОКІВ ХХ ст. ЯК ДЖЕРЕЛО З ІСТОРІЇ ІНДІЙСЬКОГО НАЦІОНАЛЬНОГО КОНГРЕСУ

Важливим джерелом з історії Індійського національного конгресу (ІНК) та очолюваного ним масового антибританського визвольного руху є індійська преса. Між тим в існуючій нечисленній і вже досить-таки застарілій літературі розглядається лише зародження й розвиток преси та газетярства в Індії у колоніальний період, але дуже мало уваги звертається на те, як періодичні видання висвітлювали діяльність ІНК та його боротьбу за незалежність [1; 2; 3; 4; 5; 6; 7; 8; 9]. У даній статті висувається завдання дещо заповнити цю прогалину, виділивши 20–40-і роки ХХ ст., коли ІНК, що тоді являв собою не політичну партію, а широкий національний фронт [10], висунув завдання ненасильницькими методами звільнитися від англійського панування.

Перші газети в Індії, про які вітчизняному читачеві майже нічого не відомо, з'явилися ще наприкінці ХVІІІ ст. Вони були англомовними і призначалися для службовців Ост-Індської компанії, британських військових і невеличкої англійської общини Індостану. Засновані колонізаторами, ці періодичні видання на своїх шпальтах описували різноманітні події й факти із побуту англійців і все те, що могло їх зацікавити, практично не торкаючись життя корінного населення, до якого європейці у той час ставилися з презирством і зневагою. Такою була найперша індійська газета "Бенгал Газетт", яка вийшла з друку в Калькутті 29 січня 1780 р., а слідом за нею й багато інших, що стали виходити у великих містах Індії: калькуттські "Індія Газетт" (1780 р.) та "Калкатта Газетт" (1784 р.), мадраські "Мадрас Газетт" (1785 р.) та "Індія Геральд" (1785 р.), бомбейські "Бомбей Геральд" (1789 р.) і "Бомбей Газетт" (1791 р.) [11, с. 6-11, 39-45; 12, с. 5-58].

У ХІХ ст. кількість газет і журналів значно зросла. Важливою подією став вихід у Калькутті в 1818 р. першої індійської газети мовою бенгалі "Самачар Дарпан", яка поклала початок пресі національними мовами для місцевої читацької аудиторії. Однак у 1823 р. англійський генерал-губернатор видав драконівський "Ордонанс про пресу", на основі якого значно посилюється й до цього досить жорстока цензура і вводяться суворі обмеження та регламентація на газети й журнали, в першу чергу індійськими мовами. Зокрема, заборонялося видавати будь-які часописи без спеціального дозволу властей, а також друкувати в них матеріали, тією чи іншою мірою спрямовані проти колоніальних порядків, діяльності Ради директорів Ост-Індської компанії, критикувати дії місцевої адміністрації, Верховного суду тощо [11, с. 46-49]. Все ж, незважаючи на сувору заборону, з'явилися й перші опозиційні видання. Такими були бенгальська газета "Амріта Базар Патріка", що виходила з 1868 р. у Калькутті мовою бенгалі, та англомовна мадраська "Хінду", заснована в 1878 р. Вони критикували британське панування в Індії, виступали на захист її поневоленого населення, вимагали проведення соціально-економічних і політичних реформ.

Але у 1878 р., коли в Індії видавалося 478 газет [11, с. 6], проти них був прийнятий найреакційніший в історії Великої Британії закон про туземну пресу, на основі якого позакривалися всі опозиційні видання, навіть ті, що викликали у

властей лише підозру в своїй нелояльності до колонізаторів [11, с. 46-49, 125-126; 12, с. 158-167]. Та після його скасування у 1881 р., завдяки протестам англійської та світової громадськості, видатний лідер індійського національно-визвольного руху Б.Г. Тілак заснував у столиці провінції Махараштра м. Пуні перші національно-патріотичні друковані органи – газети "Махратта" (англомовну) і "Кесарі" (мовою маратхі) [13]. На початку ХХ ст. вже десятки газет і журналів у найвіддаленіших куточках Британської Індії займали антиколоніальні позиції, виступаючи з національно-патріотичними статтями. Своєрідною ж трибуною для критики колоніальних порядків і пропаганди національно-визвольних ідей стали "Аль-Хіلال", "Банде Матарам", "Гуджарат", "Джугантар", "Індія", "Кал", "Сандх'я", "Сварадж", "Хінд Сварадж" та вже згадані газети Б.Г. Тілака [3, с. 15-140].

Після Першої світової війни національно-визвольний рух, очолюваний ІНК, став масовим. Його лідер М.К. Ганді розробив тактику ненасильницького супротиву, яка аж до завоювання Індією незалежності у 1947 р. була головним засобом боротьби за свободу провідної політичної організації найбільшої колонії світу [14]. Для пропаганди своєї програми й тактики ІНК у величезних масштабах залучав пресу. Свідченням цього є те, що на початку 20-х років ХХ ст. близько тисячі газет і журналів практично з усіх провінцій Британської Індії жорстоко переслідувалися в судовому порядку на основі Акту про пресу 1910 р. [15] за друкування антиколоніальних матеріалів і симпатії конгресистському визвольному рухові [8, с. 172]. Всього ж у 1921–1922 р. в Індії видавалося 2252 періодичних видання (серед них 1094 газети), а в 1929–1930 рр. їх стало вже 3056 (із них 1693 газети). Найбільше газет виходило в Бенгалі (663), Сполучених провінціях (626), Панджабі (425), Бомбеї (314), Мадрасі (309), Біхарі та Оріссі (136), Делі (88), Центральних провінціях і Берарі (55), Ассамі (43) та в Північно-Західній Прикордонній провінції (13) [3, с. 170].

Серед великої кількості національно-патріотичних видань, як найголовніше джерело з історії ІНК та індійського національно-визвольного руху, слід насамперед виділити англомовну щотижневу газету "Янг Індія", яку з 1919 р. в Ахмедабаді видавав М.К. Ганді. Всі статті, написані особисто М.К. Ганді для цієї газети, ще в 20-ті роки ХХ ст. були надруковані в Індії у вигляді двох фундаментальних збірників, кожний з яких нараховує більше тисячі сторінок [16; 17]. В "Янг Індія" можна знайти безліч матеріалів, що відображали майже всі аспекти багатогранної діяльності ІНК та його провінційних партійних організацій, численні резолюції сесій, засідань Робочого комітету, який був вищим виконавчим органом партії, та її вищого законодавчого органу – Всеіндійського комітету Конгресу (ВІККу), програмні документи й різноманітні агітаційно-пропагандистські публікації ІНК і угруповань, що діяли всередині чи не найбільшої політичної організації світу (у 1921 р. в ній нараховувалося близько 10 мільйонів членів), або під її керівництвом, виступи президентів (голів) ІНК та його генеральних секретарів на щорічних партійних сесіях (з'їздах) і під час регулярних засідань керівних конгресистських органів, їхні промови на численних зібраннях і мітингах, заяви, інтерв'ю, інструкції місцевим комітетам партії, окремим її членам, дані про участь представників Конгресу в роботі

Центральних законодавчих зборів і провінційних легіслатур, документи всепартійних конференцій (вони в особливих випадках скликалися Конгресом для вирішення питань надзвичайної ваги, зокрема прийняття конституції суверенної індійської держави, розробленої патріотами), полемічні статті М.К. Ганді, Ч.Р. Даса, М. Неру, Дж. Неру, Р. Прасада, В. Пателя, Ч. Раджагопалачаріі, С.Ч. Боса, С. Айєнгара, заклики, листи, біографічні нариси, спогади тощо [18].

Одночасно з "Янг Індія" М.К. Ганді в тому ж Ахмедабаді видавав на рідній мові гуджараті ще одну щотижневу газету "Наваджіван"; вона майже повністю дублювала "Янг Індія" і призначалася для індійців провінції Гуджарат, які не володіли англійською, або не бажали читати чужомовну пресу. Тираж кожного з цих видань сягав 40 тис. примірників, що для тогочасної Індії було досить значним досягненням. У 1933 р. М.К. Ганді заснував третю щотижневу газету "Хариджан", призначену для захисту прав та інтересів найбільш пригніченої касті в Індії – недоторканих, названих М.К. Ганді хариджанами (божими людьми). Хоча переважна більшість матеріалів, надрукованих в "Хариджані", присвячувалася боротьбі з недоторканістю в індійському суспільстві, якій М.К. Ганді в 30-ті роки ХХ ст. надавав надзвичайного значення, в ній також містилося чимало статей, що висвітлювали антиколоніальний рух за незалежність, очолюваний ІНК [19].

Надзвичайно важливим джерелом для вивчення ідейних засад, політичного курсу та діяльності свараджистів, одного з найбільших і найвпливовіших угруповань в ІНК за всю його історію, був офіційний орган свараджистської партії – газета "Форвард", що з жовтня 1923 р. видавалася англійською мовою в Калькутті. Засновником її був лідер свараджистів Ч.Р. Дас, а редагував С.Ч. Бос – визначний діяч ліворадикального крила Конгресу й визвольного руху. "Форвард" всебічно висвітлювала діяльність партії свараджистів, яка виникла всередині ІНК у 1923 р., досить швидко ставши в ньому провідною силою, друкувала її програмні документи й матеріали, виступи, полемічні статті та праці лідерів, описувала антибританські виступи народних мас, організовані патріотами, висвітлювала настрої в ІНК і свараджистській партії, наводила безліч офіційних документів, різноманітних даних щодо політики колонізаторів [20].

Багата інформація про важливі події, пов'язані з боротьбою ІНК за незалежність у 20–40-і роки ХХ ст., наводилася на сторінках інших патріотичних періодичних видань. Щоденно й з усіма подробицями описувала їх одна з провідних радикальних індійських газет "Бомбей Кронікл", що виходила з 1913 р. в Бомбеї англійською мовою. Вона повідомляла про становище Британської Індії взагалі, про національно-визвольний рух, про діяльність головних політичних партій, організацій та товариств, як загальноіндійських, так і провінційних. Особливо широко висвітлювалася діяльність Конгресу та його лідерів. Майже в кожному номері газети давався докладний опис засідання Робочого комітету чи ВІККу з досить повним текстом прийнятих резолюцій стосовно нагальних питань визвольного руху та ґрунтовним аналізом суперечностей, що виникли під час їхнього обговорення, або відомості про життєвий шлях, діяльність і навіть світогляд М.К. Ганді, Ч.Р. Даса, Дж. Неру, С.Ч. Боса та інших національних лідерів [21].

Численні матеріали ІНК у 20–40-і роки ХХ ст. друкувала й вже згадувана щоденна мадраська газета "Хінду", яку називали "носієм націоналістичних поглядів". На сторінках "Хінду" знайшла своє конкретне відображення багатогранна діяльність ІНК на всіх етапах його розвитку, зокрема, керівництво національно-визвольним рухом, процес розробки його політики й програми, розвиток організаційних форм і принципів роботи партії, процес розроблення, обговорення та прийняття рішень і постанов, ідейно-політична боротьба, ідейні засади, програма, тактика й діяльність найважливіших угруповань конгресистів (противників змін, свараджистів, респонсивістів, конгрес-соціалістів, "Форвард блоку"), деякі важливі аспекти внутрішньопартійного життя [22].

Найрізноманітніші матеріали стосовно боротьби ІНК проти англійських колонізаторів друкувала щоденна англійська газета "Хіндустан Таймс", що видавалася в Делі з 1923 р. [23]. У 1936 р. вона стала виходити й мовою гінді, отримавши назву "Хіндустан". Зміст обох часописів не відрізнявся аж до отримання Індією незалежності, хоча зараз це фактично дві різні газети. Не можна не згадати щоденну аллахабадську газету "Лідер", яка вміщувала програмні документи ІНК та угруповань, що діяли всередині нього, матеріали діяльності конгресистських організацій окремих провінцій та міст, звіти про участь фракції ІНК у роботі центральної та місцевих легіслатур, документи організацій, що були складовою частиною Конгресу або знаходилися під його впливом, їхні доповіді, звіти, заяви, виступи, промови, постанови, резолюції, звернення, заклики, привітання, законодавчі акти британського парламенту щодо Індії, матеріали діяльності колоніального уряду та різних його служб, промови віце-королів, які тримали в своїх руках управління головною британською колонією, генерал-губернаторів провінцій, інших високопоставлених англійських чиновників, документи різних організацій, політичних партій, матеріали конференцій, уривки з англійської та європейської преси [24]. Це ж стосується і "Махратти", яку в 20-ті роки ХХ ст. видавав Н.Ч. Келкар [25].

Матеріали сесій ІНК, засідань Робочого комітету та ВІККу, звернення конгресистських президентів до щорічних сесій, доповіді генеральних секретарів ІНК, програми партії, виступи її лідерів, документи й матеріали первинних партійних організацій, агітаційно-пропагандистські та роз'яснювальні документи друкували також такі газети: "Амріта Базар Патріка" – вже згадувана щоденна газета, яка виходила в 20–40-і роки ХХ ст. в Калькутті та Аллахабаді мовами бенгалі, англійською та гінді; щоденна "Ананда Базар Патріка" (виходила з 1922 р. в Калькутті бенгальською мовою); "Індепендент" – виходила в 1919 р. в Аллахабаді англійською мовою; її засновником був визначний діяч ІНК і національно-визвольного руху М. Неру, батько Дж. Неру; "Нешнл Геральд" – англійська щоденна газета, заснована в 1938 р. Дж. Неру, – виходила в Делі та Лакхнау; щоденна англійська "Таймс оф Індія" – виходила з 1861 р. в Бомбеї та Делі, одна з найстаріших газет сучасної Індії.

Значно менше, ніж на сторінках газет, діяльність конгресистів і членів інших патріотичних організацій, зв'язаних з ними, висвітлювалася в деяких індійських журналах, які теж час від часу друкували окремі документи та матеріали ІНК і визвольного руху, праці його керівників, насамперед М.К. Ганді й

Дж. Неру, аналітичні статті про них. Зокрема, багато цікавих відомостей в цьому відношенні наводили англомовні журнали "Індіен Рев'ю" (Мадрас), "Мусульманин" (Калькутта), "Піпл" (Лахор) і "Фрі Пресс Джорнел" (Бомбей). Різні аспекти боротьби ІНК за незалежність у 20-ті роки ХХ ст. знайшли своє відображення й на сторінках англомовних бомбейських журналів "Індіен сошіел реформер", "Лейбор Газетт" і "Модерн Рев'ю". Однак інші журнали, в більшості своїй призначені для європейців і респектабельної індійської публіки, вихованої в англійському дусі, всіляко намагалися уникати болісних питань індійського політичного життя 20–40-х рр. ХХ ст.

Таким чином, уважне вивчення індійських періодичних видань колоніальної епохи, навіть без залучення інших важливих джерел, дозволяє охарактеризувати індійський національно-визвольний рух від закінчення Першої світової війни і до 1947 р., визначити місце й роль у ньому ІНК, проаналізувати його ідейні засади, програму, тактику і різні аспекти діяльності, висвітлити перебіг гострої ідейно-політичної боротьби в лавах конгресистів, розкрити процес формування найважливіших угруповань, дослідити їхні програми, тактичні принципи та основні напрями діяльності, форми й методи впливу на народні маси, розглянути світогляд і діяльність визначних конгресистських лідерів, показати еволюцію їхніх поглядів. Однак тільки комплексний аналіз усіх джерел дасть змогу об'єктивно й всебічно дослідити вкрай складні і досить часто малозрозумілі події політичного життя Індії першої половини ХХ ст.

ЛІТЕРАТУРА

1. Ермошкин Н., Сучков И. Печать, радио, телевидение Республики Индии. – М., 1971.
2. Круглов Е.В. Коммунистическая печать Индии. – М., 1966.
3. Agrawal S. Press, Public Opinion and Government in India. – Jaipur, 1970.
4. Barns M. The Indian press. A history of the growth of public opinion in India. – London, 1940.
5. Bhatnagar R.R. The rise and growth of Hindi journalism (1826–1945). – Allahabad, 1947.
6. Journalism in Modern India. – Bombay–Calcutta, 1954.
7. Natarjan J. History of Indian journalism. – Delhi, 1955.
8. Natarjan S. A History of the Press in India. – New York, 1962.
9. Sarkar C. The Press in India Today and Tomorrow. – New Delhi, 1966.
10. Про нього детально див.: Kundra T. Glimpses of Indian National Congress. From inception to attainment of freedom (1885–1947). – New Delhi, 1996.
11. Mahajan V.D. The nationalist movement in India. – New Delhi, 1976.
12. Mehrotra S. R. Towards India's freedom and partition. – New Delhi, 1979.
13. Детально див.: Kelkar N.C. Life and times of Lokamanya Tilak. – Madras, 1928.
14. Про це детально див.: Bakshi S.R. Gandhi and the Congress. – New Delhi, 1996.

15. Повністю його див.: East India (Press Act, 1910). Copy of the Indian Press Act, 1910, and proceedings of the Legislative Council of the Governor-General of India relating thereto. – London, 1910.
16. Gandhi M. Young India 1919–1922. – Madras, 1924.
17. Gandhi M. Young India 1924–1926. – Madras, 1927.
18. Див., наприклад: Young India 1919. – December 10; 1920. – August 18; 1923. – January 11; 1924. – July 3; 1930. – January 30, February 27, April 10, September 1; 1931. – May 28, November 26.
19. Див., наприклад: Harijan. – 1937. – January 2.
20. Див., наприклад: Forward. – 1923. – October 25; 1924. – August 31; 1927. – October 26; 1928. – August 15, October 6; 1929. – March 27.
21. Див., наприклад: The Bombay Chronicle. – 1921. – January 14; 1923. – July 10; 1928. – September 4; 1929. – November 13; 1931. – December 7; 1933. – December 2; 1936. – April 11, 14; 1937. – January 26; 1938. – August 8; 1939. – February 10, 11.
22. Див., наприклад: The Hindu. – 1927. – September 29; 1928. – September 24, 25, 26; 1930. – January 28; 1932. – January 14; 1933. – November 14; 1936. – June 21.
23. Див., наприклад: The Hindustan Times. – 1940. – April 15, 20, July 29; 1941. – December 10; 1942. – April 9, 21; 1945. – June 24; 1946. – April 7.
24. Див., наприклад: The Leader. – 1920. – September 4; 1921. – April 25; 1923. – February 4; 1928. – November 30; 1930. – March 19; 1933. – September 6.
25. Див., наприклад: The Mahratta. – 1922. – February 19, July 20, September 3, December 3; 1923. – January 7, February 4, 18, 25, March 18, September 9, 23, December 23; 1924. – March 2.

СОЦІАЛЬНІ ТА ЕКОНОМІЧНІ ПИТАННЯ В ДІЯЛЬНОСТІ ІНДІЙСЬКОГО НАЦІОНАЛЬНОГО КОНГРЕСУ (20–30-ті РОКИ ХХ ст.)

Визвольний рух народів Індостану проти англійського панування очолював Індійський національний конгрес (ІНК), що виник у 1885 р. [про нього див.: Сінх 1947; Kundra 1996; Sitaramayya 1946–1947]. У колоніальний період (до 1947 р.) він був найбільшою і найвпливовішою політичною організацією Британської Індії, являючи собою скоріше не партію, а широкий фронт різних антиімперських сил, що тимчасово об'єдналися навколо величної ідеї національної незалежності. З 1919 і до 1947 р. у Конгресі домінував "апостол ненасильства" М.К. Ганді, який одним із перших звернув увагу на необхідність активного залучення конгресистів до вирішення соціальних та економічних питань, хоча тлумачення їх у нього було досить-таки своєрідним [детально про нього див.: Vakshi 1996; Tendulkar 1951–1954]. Не випадково, що у 20–30-ті роки ХХ ст. конгресистське керівництво надавало їм особливого значення.

Однак у радянській історіографії, яка називала Конгрес буржуазною організацією, та у сходознавчій науці незалежних країн СНД соціально-економічна політика ІНК у міжвоєнні роки, яка викликає значний інтерес і в наш час, не знайшла достатнього висвітлення, хоча певне місце їй відводилося в дослідженнях, присвячених історії ІНК та ідейно-політичної боротьби в ньому [див.: Чувпило 1995; Чувпило 1996; Чувпило 1999]. Індійські автори теж не приділили їй достатньої уваги, обмежившись аналізом ставлення ІНК до селянського та робітничого рухів [див.: Бхагван 1949; Lakshman 1947].

Дана стаття має на меті дещо заповнити цю прогалину, звернувши увагу на ставлення ІНК до соціальних та економічних питань і на його діяльність по розробці своєї соціально-економічної програми, яка породжувала гостру ідейно-політичну боротьбу в лавах конгресистів.

Серед найважливіших джерел слід виділити матеріали ІНК [Congress presidential addresses... 1934; Constitution... 1925; Indian National Congress... 1929, 1936, 1954, 1956; The Indian National Congress... 1924], виступи та праці конгресистських керівників [Bose 1962; Gandhi 1927; Неру 1955, 1989; Nehru 1957; Nehru 1965; Nehru 1972; Nehru M. 1961], документи з історії індійського національно-визвольного руху [India's struggle for freedom... 1965; Speeches... 1957], листування учасників визвольної боротьби [A bunch of old Letters... 1958], пресу [The Monitor 1928; The Times 1934].

Приступаючи до розгляду поставленого питання, слід зазначити, що в перші три десятиріччя свого існування (1885–1918 pp.) ІНК дуже мало уваги приділяв соціальним та економічним проблемам, віддаючи перевагу виключно політичній діяльності [детально див.: National seminar... 1985]. У його Конституції, що була одночасно статутом і програмою партії, в рішеннях керівних органів, а також у виступах конгресистських лідерів соціально-економічні питання майже повністю ігнорувалися [див.: Constitution... 1925; Congress presidential addresses... 1934; Indian National Congress... 1956]. Це пояснюється тим, що ІНК тоді був елітарною організацією, відірваною від простого народу, яка, знаходячись у лояльній опозиції до британської влади в Індії, великі надії

покладала на проведення нею конституційних реформ і не займалася розробкою власної економічної політики. До того ж соціальні рухи в кінці XIX – на початку XX ст. для Британської Індії ще не набули значної гостроти, а тим паче не стали провідним чинником політичного життя найбільшої колонії світу.

Становище суттєво змінилося після Першої світової війни, коли селяни й робітники у великій кількості стали брати активну участь у національно-визвольному русі, а ІНК поступово почав перетворюватися на масову організацію, що нараховувала не тисячі, як раніше, а сотні тисяч і мільйони членів, врешті-решт ставши переважно селянською за своїм складом партією. Вже на сесії (з'їзді) в Амрітсарі (1919 р.) президент (глава) ІНК М. Неру вперше в конгресистській історії звернув увагу на робітниче питання, підкреслив, що воно потребує вирішення шляхом кардинального поліпшення становища робітництва та надання йому права голосу [Congress presidential addresses... 1934, 467]. У спеціальній резолюції з робітничого питання, ухваленій Амрітсарською сесією, наголошувалося, що конгресисти мають негайно зайнятися організацією профспілок на промислових підприємствах та активно залучати робітників під своїм керівництвом до участі у визвольній боротьбі [Lakshman 1947, 17].

Через рік, під час руху неспівробітництва [про нього див.: Taunk 1978], Нагпурська сесія (1920 р.) вперше прийняла резолюцію із селянського питання, в якій велике значення надавалося організації селян для участі їх у національно-визвольному русі, очолюваному ІНК [The Indian National Congress... 1924, 35]. Після цього тисячі активістів Конгресу вирушили у сільську місцевість для ведення пропагандистської роботи серед селян, відвідуючи віддалені села і виступаючи на селянських мітингах [Неру 1955, 89].

Тоді ж Конгрес прийняв т. зв. конструктивну програму свого беззаперечного лідера М.К. Ганді, котра фактично стала його економічною програмою. В основі її лежав бойкот британських текстильних виробів і розвиток по всій Індії ручного прядіння й ткацтва, а також виробництво у великій кількості домотканої одежі (кхаді) [див.: Сут ке дхаге... 1920; Gandhi 1927, 231-244]. М.К. Ганді сподівався, що відродження древньої індійської кустарної промисловості не тільки позбавить його батьківщину від засилля англійського капіталу, але й значно поліпшить становище мільйонів кустарів і ремісників, які не витримували конкуренції дешевих британських фабричних товарів.

Багато визначних конгресистів піддали різкій критиці таку соціально-економічну політику ІНК. Деякі з них виступили за розробку програми, яка б безпосередньо відображала інтереси робітників і селян, сприяючи їхньому масовому залученню до антиколоніальної боротьби. Керівництво партії, в якому переважало угруповання т. зв. противників змін [про нього див.: Bahadur 1983], категорично наполягало втілювати в життя конструктивну програму і виступало проти внесення до неї будь-яких змін, що весь час породжувало гострі внутрішньопартійні протиріччя. Їхнім наслідком стало утворення в 1923 р. усередині ІНК свараджистської партії, що являла собою блок різних соціально-політичних сил, як лівих, так і правих, невдоволених тими чи іншими аспектами політики конгресистського керівництва [про неї див.: Baker 1970, 85-113; Nehru M. 1961, 505-513].

Очолив свараджистів ліворадикальний лідер Ч.Р. Дас [про нього див.: Das Gupta 1960], який соціально-економічні питання вважав надзвичайно важливими. Він взяв активну участь у створенні робітничих організацій, а також у діяльності утвореного в 1920 р. під егідою ІНК Всеіндійського конгресу профспілок. Неодноразово виступаючи перед робітниками, Ч.Р. Дас заявляв про необхідність поліпшення їхнього становища, обіцяв після досягнення незалежності встановити сварадж (самоврядування) для трудящих, а не для панівних класів [Documents... 1974, 70-73]. Що ж стосується економічної програми, то свараджисти її так і не розробили, зобов'язавшись лише сприяти розвитку національної промисловості, послабленню класових суперечностей та допомагати Конгресу в здійсненні конструктивної програми [Speeches ... 1957, 4-5]. Заявляли свараджисти й про необхідність захисту приватної власності, що дало привід радянським авторам звинуватити їх у відстоюванні інтересів великого індійського капіталу. Після смерті Ч.Р. Даса (16 червня 1925 р.), не витримавши гострої внутрішньопартійної боротьби, свараджистська партія почала розпадатися, а в 1928 р. фактично припинила своє існування, відродившись у 1934 р. як парламентська фракція ІНК [див.: The Times 1934].

У Конгресі ж на час чергового піднесення національно-визвольного руху (1928–1929 рр.) сформувався надзвичайно строкате ліворадикальне крило, очолюване Дж. Неру та С.Ч. Босом [див.: Sinha 1965], діяльність якого мала суперечливий і неоднозначний характер. Незважаючи на те, що ліві конгресисти були розрізнені, так і не досягнувши організаційної єдності, вони змогли розробити ідейно-політичну платформу, в якій соціально-економічні питання зайняли одне з центральних місць. У серпні 1928 р. їм вдалося створити організацію, що отримала назву Всеіндійської ліги незалежності [A bunch of old Letters... 1958, 70-71]. Її засновник і лідер Дж. Неру пов'язував боротьбу за національне визволення з боротьбою за соціальні перетворення, вважав досягнення національної незалежності всього лише першим кроком на шляху до соціального й економічного відродження батьківщини [Nehru J. 1957, 53-68, 121-129; Nehru J. 1965, 153-167, 177-182; Nehru J. 1972, 197-214, 251-266, 270-274]. Ще один лідер Ліги С.Ч. Бос, надаючи великого значення участі робітників, селян, молоді та інших прошарків населення в цій боротьбі, закликав ІНК звернути пильну увагу на потреби простих трудівників, які були творцями матеріальних цінностей, вказував на необхідність проведення соціально-економічних перетворень після ліквідації колоніального гніту в Індії на користь переважної більшості індійського суспільства [Bose 1962, 31-40, 51-69].

Програма Ліги, розроблена Дж. Неру, передбачала після досягнення незалежності ліквідацію економічної нерівності, націоналізацію ключових галузей промисловості, введення восьмигодинного робочого дня, проведення широких соціальних реформ. Щоб позбутися страйків, Дж. Неру пропонував усі конфлікти між робітниками й підприємцями передавати на розгляд третейської арбітражної камери, зберігши приватновласницькі відносини в суспільстві [The Monitor 1928]. Програма Дж. Неру викликала невдоволення з боку індійських комуністів, які вважали її занадто поміркованою, а також із боку поміркованих і правих лідерів ІНК, що, навпаки, розцінили її як дуже радикальний документ. Що

ж до широкого конгресистського загалу, то він одностайно висловився на її користь, обравши у 1929 р. Дж. Неру президентом ІНК.

На сесії в Лахорі (1929 р.), що проходила під головуванням Дж. Неру, Конгрес ухвалив рішення боротися за повну незалежність Індії [див.: Indian National Congress... 1929]. Коли у 1930 р. почалася масова ненасильницька кампанія громадянської непокори [про неї див.: Jha 1973], Ліга незалежності злилася з Конгресом і припинила своє існування, але її засновник Дж. Неру на сесії в Карачі (березень 1931 р.) запропонував "Резолюцію про основні права й економічну програму", яка була схвалена переважною більшістю голосів [Indian National Congress... 1954, 3-10].

У вступі до "Резолюції..." вказувалося на необхідність чіткого викладу для мас найважливіших принципів, покладених в основу політики Конгресу після завоювання незалежності, перелічувалися основні положення майбутньої конституції суверенної індійської держави. Вона мала складатися з двох розділів: 1) основні права й обов'язки; 2) праця.

У першому розділі говорилося про важливість надання громадянам Індії права на свободу слова, думки, зібрань, об'єднань, релігії, встановлення рівності їх перед законом, незалежно від кастової належності, віросповідання й статі, наголошувалося на тому, що ніхто не може бути позбавлений свободи, житла, власності, підданий арешту чи конфіскації майна інакше як у порядку, встановленому законом, що держава має дотримуватися нейтралітету стосовно всіх релігій, ввести загальне виборче право, покінчити з експлуатацією мас тощо.

У другому розділі викладалися основні напрями соціально-економічної політики Індії після ліквідації колоніального режиму. Ґрунтуючись на принципах соціальної справедливості, держава мала в першу чергу забезпечувати задовільний рівень життя населення. Цього, на думку укладача резолюції Дж. Неру, можна було досягти таким чином: держава мала охороняти інтереси промислових робітників, прийнявши справедливе трудове законодавство і призначаючи заробітну плату, яка повністю задовольняла б робітників, ввести регламентований робочий день, забезпечити задовільні умови праці, охорону праці жінок, не допускати на роботу дітей шкільного віку, надати селянам і робітникам право на створення профспілок для захисту їхніх інтересів, провести реформу системи землеволодіння, переглянувши земельну ренту, суттєво знизити податки у сільській місцевості з метою поліпшення становища дрібних селянських господарств, значно скоротити витрати на апарат управління та утримання чиновників усіх рангів, встановивши для них максимально можливу платню в 500 рупій на місяць, скасувати соляні податки, ввести державний протекціонізм для захисту національної промисловості, заборонити виробництво та вживання спиртних напоїв і наркотиків, ввести державне регулювання фінансів і торгівлі, передати у власність держави чи під її контроль ключові галузі промисловості, природні ресурси, водні шляхи, транспорт, готувати військові кадри з метою створення національної армії.

Слід зазначити, що у 20–30-ті роки ХХ ст. в Індії, як і в багатьох інших країнах світу, головним чином через зuboжіння переважної більшості населення, значної популярності набули ідеї соціалізму в різній його інтерпретації (від

фабіанства до марксизму). В Конгресі вони були представлені Дж. Неру, який намагався розробити власну модель соціалізму [див.: Singh 1977], послідовниками фабіанського соціалізму, прибічниками теорії й практики англійської лейбористської партії та інших соціалістичних і соціал-демократичних західноєвропейських партій, прихильниками концепції т. зв. індійського соціалізму, в якій заперечувалися всі відомі тоді соціалістичні теорії й моделі як породження Заходу, і робилася спроба синтезувати гандизм із індійською релігійно-філософською спадщиною, а також конгресистами, орієнтованими на марксизм, але в більшості супротивниками насильства [детально див.: Дев 1938, 1940; Sinha 1965]. У 1934 р. вони утворили всередині ІНК надзвичайно строкате й розмаїте угруповання, що отримало назву Конгрес-соціалістичної партії (КСП) [про неї див.: Lakhanpal 1946]. Метою її проголошувалося досягнення Індією повної незалежності, а також проведення радикальних соціально-економічних перетворень у промисловості та сільському господарстві, ставлячи завдання побудувати власну модель соціалізму. При цьому конгрес-соціалісти, наслідуючи західних соціал-демократів і протидіючи комуністам, заперечували насильство, віддавши перевагу реформістській та конституційній діяльності, за що були приречені радянською історіографією на забуття.

Соціально-економічна програма конгрес-соціалістів була більш радикальною, ніж резолюція в Карачі, яку Дж. Неру сам розцінив як не дуже значний крок у соціалістичному напрямку [Неру 1955, 287-288]. В соціальній сфері вони висунули своїм головним завданням організацію трудящих та інших пригноблених і експлуатованих верств населення на боротьбу за свої права, домагаючись проведення радикальних соціальних реформ. В економічній сфері передбачалося провести націоналізацію ключових галузей промисловості, банків, шахт, рудників, залізничного й морського транспорту, ввести державну монополію на зовнішню торгівлю, перерозподілити землю, наділивши нею безземельних селян, ліквідувати експлуататорські класи (без насильства), сприяти розвитку колективних форм господарювання в місті й на селі [All-India Congress Socialist Party... 1934].

Після відомих рішень VII конгресу Комінтерну (1935 р.) про тактику єдиного фронту в КСП, а відповідно й в ІНК, вступили комуністи, які відстоювали радянську тоталітарну модель соціалізму, відповідно висунувши свою соціально-економічну програму [див.: Communist party... 1934]. Розгорнулася гостра ідейно-політична боротьба і боротьба за більшість у виконкомі КСП, яка в 1940 р. призвела до повного розриву між КСП і КПІ та вигнання комуністів із КСП [див.: Majumdar 1963, 686].

Що ж стосується Дж. Неру, то він не вступив до КСП, хоча плідно співробітничав із конгрес-соціалістами. Натомість він домагався прийняття Конгресом нових документів із соціально-економічних питань, які повністю відповідали б його тодішньому світогляду. На сесії ІНК у Лакхнау (квітень 1936 р.) Дж. Неру, обраний в черговий раз президентом партії, заявив, що тільки при соціалізмі можна вирішити усі проблеми Індії, і хоча ІНК боровся за незалежність, логіка боротьби мала привести до переростання визвольного руху в боротьбу за соціалізм, оскільки незалежність створює лише необхідні передумови

для проведення глибоких соціально-економічних перетворень [Nehru 1936]. При цьому слід зазначити, що під соціалізмом розумілися глибокі соціально-економічні перетворення в інтересах широких верств населення і, на відміну від СРСР, демократичний суспільний устрій; заперечувалося насильство в будь-якій формі, кривава революція, диктатура пролетаріату, всевладдя однієї партії, жорстока класова боротьба, масові репресії, геноцид, тобто все те, що було притаманним для радянської тоталітарної моделі соціалізму, якою Дж. Неру захоплювався, не розпізнавши відразу її справжньої суті, після візиту до СРСР у 1927 р. [детально див.: Чувпило 2000, 69-83]. Хоча значна кількість делегатів сесії в Лакхнау підтримала Дж. Неру, відповідних рішень щодо конгресівського соціалізму прийнято не було [див.: Indian National Congress ... 1936]. Проте наступна сесія в Файзпурі (грудень 1936 р.), що теж пройшла під головуванням Дж. Неру, вперше в історії партії прийняла розроблену ним аграрну програму ІНК із 13-ти пунктів. Вона передбачала значне зниження орендної плати та земельного податку, ліквідацію заборгованості селян, заборону примусової праці та феодальних поборів, підвищення життєвого рівня сільськогосподарських робітників, визнання прав кісан сабх (селянських спілок), надання селянам рівних прав із іншими верствами населення [India's struggle for freedom... 1965, 28-29; Sitaramayya 1947, 35].

Напередодні Другої світової війни Дж. Неру, С.Ч. Бос і деякі інші конгресистські лідери, відчуваючи наближення незалежності, розробляли плани економічного розвитку вільної Індії. Під їхнім тиском ІНК у жовтні 1938 р. ухвалив рішення про створення Національного комітету з планування, головою якого став Дж. Неру. Незважаючи на протидію деяких членів комітету, у 1938–1940 рр. був розроблений план економічного розвитку країни. Він передбачав створення національного уряду, який мав провести такі соціально-економічні перетворення: встановити державну власність на провідні галузі промисловості, провести індустріалізацію, націоналізацію землі, ліквідувати велике поміщицьке землеволодіння, розвивати кооперацію на селі, істотно поліпшити життя народу, ліквідувати неписьменність, злидні, голод та інші наслідки британського панування в Індії [Гопал 1989, 261-266; Неру 1989, 186-199]. Та Друга світова війна, під час якої майже все керівництво ІНК, очоливши рух за незалежність і проти участі Індії у війні, опинилося за ґратами, перервала розробку подальших планів розвитку суверенної індійської держави.

Таким чином, період 20–30-х років ХХ ст. став важливим етапом у формуванні соціально-економічної платформи найбільшої та найвпливовішої партії Індії. Очоливши після Першої світової війни національно-визвольний рух, в якому активну участь взяли всі соціальні прошарки індійського суспільства, ІНК змушений був звернути особливу увагу на соціальні та економічні питання й ухвалити з них відповідні рішення, котрі хоча й страждали декларативністю, все ж показали прагнення Дж. Неру та інших майбутніх керівників суверенної Індії визначити соціально-економічний ідеал партії, розробити власну модель економічного розвитку, яка б виправдала сподівання широких верств народних мас. Із досягненням незалежності ці пошуки найбільш вдалої для Індії моделі

суспільного устрою з теоретичної площини перейшли в практичну, ввійшовши в історію під назвою "курс Неру".

Література

- Бхагван С. Кісан андолан ка ітіхас (Історія селянського руху). Делі, 1949 (мовою гінді).
- Гопал С. Джавахарлал Неру. Биография. Москва, 1989. Т. 1.
- Дев А.Н. Марксвада аур соушеліст парті (Марксистська чи соціалістична партія). Бенарес, 1938 (мовою гінді).
- Дев А.Н., Сампурнананд. Сам'явад ка бігуль (Голос соціалізму). Бенарес, 1940 (мовою гінді).
- Неру Дж. Автобиография. Москва, 1955.
- Неру Дж. Открытие Индии. Москва, 1989. Кн. 2.
- Сінх Т.Р. Кангрес ка сарал ітіхас (Популярна історія Конгресу). Делі, 1949 (мовою гінді).
- Сут ке дхаге... Сут ке дхаге мен сварадж'я (Від пряжі до свараджу). Калькутта, 1920 (мовою гінді).
- Чувпило О.О. Ідейно-політична боротьба в Індійському національному конгресі (20–30-ті рр. ХХ ст.). Автореф. дис. ... доктора іст. наук. Харків, 1995.
- Чувпило А.А. Политический курс Индийского национального конгресса и внутрипартийная борьба в 30-е годы ХХ века. Харьков, 1996.
- Чувпило О.О. Нариси з історії ідейно-політичної боротьби в Індійському національному конгресі (20-ті роки ХХ ст.). Харків, 1999.
- Чувпило О.О. Видатні борці за незалежність Індії. Харків, 2000.
- A bunch of old Letters... A bunch of old Letters. Bombay, 1958.
- All-India Congress Socialist Party... All-India Congress Socialist Party. Constitution, Programme and Resolutions of the 1-st Conference of the Party and Report of the organizing Secretary. Bombay, 1934.
- Bahadur L. Indian freedom movement and thought: politics of "pro-change" versus "no-change" (1919–1929). New Delhi, 1983.
- Baker J. The break-down of nationalist unity and the formation of the swaraj parties // University studies in history. 1970. Vol. 5. № 4.
- Bakshi S.R. Gandhi and the Congress. New Delhi, 1996.
- Bose S.C. Selected speeches. Delhi, 1962.
- Communist party... Communist party of India. Programme of the Communist party of India. Bombay, 1934.
- Congress presidential addresses... Congress presidential addresses from silver to the golden jubilee. Madras, 1934.
- Constitution... Constitution of the Indian National Congress. Allahabad, 1925.
- Das Gupta H. Deshbandhu Chittaranjan Das. Delhi, 1960.
- Documents... Documents of the history of the Communist party of India. New Delhi, 1974. Vol. 2.
- Gandhi M. Young India 1924–1926. Madras, 1927.

Indian National Congress... Indian National Congress. Report of the 44-th annual session. Lahore, 1929.

Indian National Congress... Indian National Congress. Report of the General Secretaries. Lahore, 1956. In 3 Vs.

Indian National Congress... Indian National Congress. Resolutions on economic policy and programme 1924–1954. New Delhi, 1954.

Indian National Congress... Indian National Congress. Resolutions passed at the 49-th Congress held at Lucknow on April 12-14, 1936. Allahabad, 1936.

India's struggle for freedom... India's struggle for freedom. Selected documents and sources. Delhi, 1965. Vol.3.

Jha M. Civil disobedience and after. Meerut-Delhi, 1973.

Kundra T. Glimpses of Indian National Congress. From inception to attainment of freedom (1885–1947). New Delhi, 1996.

Lakhanpal P.L. History of the Congress Socialist Party. Lahore, 1946.

Lakshman P.P. Congress and labour movement in India. Allahabad, 1947.

Majumdar R.C. History of the freedom movement in India. Calcutta, 1963. Vol.3.

National seminar... National seminar on 100 years of Indian National Congress (9-th, 10-th and 11-th Sept., 1985). Agra, 1985.

Nehru J. Presidential Address. Forty-ninth session. April 1936, Lucknow. Allahabad, 1936.

Nehru J. Before and after independence. New Delhi, 1957. Vol. 1.

Nehru J. The first sixty years. New York, 1965. Vol.1.

Nehru J. Selected Works. New Delhi, 1972.

Nehru M. The Voice of freedom. Selected speeches of pandit Motilal Nehru. Bombay, 1961.

Singh V. Nehru on Socialism. Delhi, 1977.

Sinha L.P. The left wing in India (1919–1947). Muzaffarpur, 1965.

Sitaramayya B.P. The history of the Indian National Congress. Bombay, 1947. Vol. 2.

Speeches... Speeches and Documents on the Indian Constitution, 1921–1947. Bombay, 1957. Vol. 1.

Taunk B.M. Non-cooperation movement in Indian politics (1919–1924). Delhi, 1978.

Tendulkar D.G. Mahatma. Life of Mohandas Karamchand Gandhi. Bombay, 1951–1954. In 8 Vs.

The Indian National Congress... The Indian National Congress. 1920–1923. Being a collection of the resolutions of the Congress and of the All India Congress Committee and of the Working Committee of the Congress from September 1920 to December 1923. Allahabad, 1924.

The Monitor, 1928, 7 November.

The Times, 1934, 3, 4 May.

УТВОРЕННЯ ТА ДІЯЛЬНІСТЬ БІХАРСЬКОЇ СОЦІАЛІСТИЧНОЇ ПАРТІЇ (1931–1934 рр.)

Історія некомуністичних ліворадикальних організацій Індії, які брали активну участь у національно-визвольному русі і зробили значний внесок у справу індійської незалежності, ще не знайшла достатнього висвітлення в світовій орієнталістичній літературі. У повній мірі це стосується й Біхарської соціалістичної партії (БСП), про яку навіть в індійській історіографії можна знайти лише окремі згадки. Між тим саме біхарські соціалісти стали осередком, навколо якого згуртувалися їхні однодумці з інших провінцій Британської Індії, і в 1934 р. утворили загальноіндійську Конгрес-соціалістичну партію (КСП), котра в другій половині 30-х років ХХ ст. була найбільшим лівим угрупованням усередині Індійського національного конгресу (ІНК), що очолював антиколоніальний рух. Спробуємо стисло викласти найважливіші події, пов'язані з утворенням і діяльністю БСП. Головним джерелом для нас стали надруковані в Патні у 1936 р. мовою гінді документи з історії соціалістичного руху в провінції Біхар (див.: Біхар прантія самаджваді саммелан. – Патна, 1936. – 376 с.).

Як же виникла БСП і які основні напрями її діяльності? Слід зазначити, що в 20–30-ті роки ХХ ст. егалітаристські ідеї, зокрема ідеї соціалізму в різній його інтерпретації, від фабіанства до марксизму, через зубожіння переважної більшості населення, пропаганду їх лідером лівого крила ІНК Дж. Неру та комуністами, набули в Індії, як і в багатьох інших країнах світу, значної популярності. У провінції Біхар, відомій своїми давніми традиціями егалітаристських рухів, найбільшим впливом серед місцевих ліворадикальних конгресистів користувалися помірковані ідеї ненасильницького фабіанського соціалізму, проти яких у свій час різко виступали В.І. Ленін, Комінтерн та індійські комуністи. Біхарські прибічники поглядів подружжя Вебб і Дж.Б. Шоу, зокрема Дж.П. Нараян, П.П. Варма і Р. Санкрітьяна (тоді його знали як Б.Р. Даса) вирішили створити щось на кшталт місцевого Фабіанського товариства. Після великої підготовчої роботи в липні 1931 р. у столиці Біхару м. Патні була утворена Біхарська соціалістична партія, яку очолив визначний вчений проф. А. Барі. До складу її керівництва ввійшли також П.П. Варма, Б.Р. Дас і Г.Ш. Сінха. БСП відразу ж визначила свою найближчу та кінцеву мету. Найближчою її метою стала пропаганда соціалістичних ідей фабіанського зразка в провінції Біхар та Індії, а також організація робітників і селян. Кінцевою метою партії проголошувалося досягнення політичної незалежності й побудова соціалістичної держави. При цьому під соціалізмом розумілося поступове введення загальної рівності населення, ліквідація приватної власності та встановлення загальнонародної власності на засоби виробництва, глибокі соціально-економічні перетворення в інтересах широких верств народних мас, демократичний суспільний устрій, культурні перетворення. Наслідуючи західних соціал-демократів і протидіючи комуністам, біхарські соціалісти віддали перевагу реформістській та конституційній діяльності, категорично заперечували насильство й примус у будь-якій формі, криваву революцію, диктатуру пролетаріату, жорстоку класову боротьбу, всевладдя однієї партії, масові репресії,

геноцид, тобто все те, що було притаманним для радянської тоталітарної моделі соціалізму, якою в той час захоплювалося багато лівих конгресистів, що відразу не розпізнали її справжньої суті, включаючи й Дж. Неру. Однак звертаємо увагу на те, що згодом біхарські соціалісти відійшли від первісних партійних настанов і підтримали курс керівництва КСП на співробітництво з комуністами напередодні Другої світової війни.

Характеризуючи діяльність БСП, зазначимо, що її члени не обмежилися лише пропагандою соціалістичних ідей та організацією трудящих. Вони взяли активну участь у першій та другій масових ненасильницьких кампаніях громадянської непокори, які організував ІНК, очолюваний М.К. Ганді, у 1930–1934 рр. для завоювання політичної незалежності. Крім цього, за ініціативою А. Барі, який викладав у місцевому університеті, БСП розгорнула велику науково-дослідницьку роботу, створивши в Патні науковий інститут соціалістичних досліджень, головним завданням якого стала розробка конституції незалежної індійської держави та планів її економічного розвитку. Дуже багато уваги також приділялося участі в роботі Біхарської провінційної організації ІНК, членами якої залишалися всі соціалісти, і в роботі загальноіндійських конгресистських органів – Робочого комітету та Всеіндійського комітету Конгресу. При цьому особливе значення надавалося досягненню єдності всіх ліворадикальних сил в ІНК, маючи на меті утворення загальноіндійської соціалістичної партії. БСП стала осередком, навколо якого об'єдналися соціалісти Аджмеру, Андхри, Бенгалу, Берару, Бомбею, Гуджарату, Делі, Керали, Махараштри, Сполучених провінцій, Уткалу та Центральних провінцій. У грудні 1933 р. в Патні була скликана перша загальноіндійська конференція конгресистів-соціалістів під головуванням А.Н. Дева, а в жовтні 1934 р. на установчій конференції в Бомбеї приймається рішення про утворення в складі ІНК всеіндійської Конгрес-соціалістичної партії, одним із керівників якої став лідер БСП проф. А. Барі. Метою КСП проголошувалося досягнення Індією повної національної незалежності та проведення ненасильницьким шляхом радикальних соціально-економічних перетворень у промисловості та сільському господарстві в інтересах широких верств народних мас. У перспективі передбачалася соціалістична перебудова індійського суспільства. КСП, як і БСП, теж заперечувала насильство, орієнтуючись тільки на реформістську та конституційну діяльність. Проте, на відміну від БСП, яка завжди стояла на поміркованих позиціях, КСП напередодні Другої світової війни, об'єднавшись із комуністами, які вступили до КСП, а відповідно й в ІНК, стала проводити політику єдиного фронту, солідаризуючись із комуністами з багатьох питань, і аж до 1940 р., коли КПІ залишила КСП, відрізнялася особливою радикальністю. Що ж до БСП, то з утворенням КСП вона втратила свою організаційну самостійність, ставши Біхарським відділенням Конгрес-соціалістичної партії Індії.

УЧАСТЬ МУСУЛЬМАН БРИТАНСЬКОЇ ІНДІЇ В ГАНДИСТСЬКОМУ РУСІ НЕСПІВРОБІТНИЦТВА (1919–1922 рр.)

На сучасному етапі, коли релігійні чинники відіграють все більшу роль у світовій політиці та міжнародних відносинах, надзвичайно важливим є вивчення історії зародження й розвитку різноманітних масових рухів, ідеологічною основою яких були ті чи інші теологічні вчення. У цьому відношенні особливу увагу привертають активні виступи широких верств мусульман Британської Індії на захист прав турецького султана (він був також халіфом усіх мусульман-сунітів), що розгорнулися в Південній Азії після Першої світової війни і набули чіткого антиколоніального спрямування, отримавши назву халіфатистського руху. Між тим генеза цього руху та особливо участь халіфатистів у гандистській кампанії неспівробітництва з англійським пануванням в Індії, яка розгорнулася одночасно з боротьбою за халіфат, ще не знайшли достатнього висвітлення в індологічній літературі.

У даній статті висувається завдання деякою мірою заповнити цю прогалину, звернувши головну увагу на взаємини халіфатистів і конгресистів під час піднесення визвольного руху в 1919–1922 рр., показати їхню участь у ньому, розкрити програмні й тактичні настанови борців за незалежність.

Джерельну базу статті становлять матеріали Індійського національного конгресу (ІНК) [1], документи з історії індійського національно-визвольного руху [2], праці та спогади учасників визвольної боротьби [3; 4; 5; 6; 7], звіти британської колоніальної адміністрації в Індії [8; 9].

Приступаючи до розгляду поставленого питання, слід зазначити, що ще під час Першої світової війни спостерігалось посилення антибританських настроїв серед індійських мусульман, які становили чверть населення найбільшої англійської колонії [про них детально див.: 10]. Як наслідок цього в діяльності провідної їхньої організації – Мусульманської ліги [про неї див.: 11], головним стає участь у боротьбі за незалежність, яку очолював Національний конгрес [про нього див.: 12]. Це дало змогу Мусульманській лізі та ІНК узгодити в 1916 р. на сесії Конгресу в Лакхнау спільну політичну програму. Ця програма, відома як "Схема реформ", висунула головною метою національно-визвольного руху самоврядування Індії в складі Британської імперії та визначила політичний устрій країни після його отримання [див.: 13, с. 71-74]. "Схема реформ" поклала початок співробітництву конгресистів, які виступали від імені всіх індійських релігійних общин, і представників мусульманського руху в боротьбі за звільнення Індії від гніту англійських колонізаторів.

Могутнє піднесення національно-визвольної боротьби, що охопило колоніальну Індію після Першої світової війни, залучило мусульман до масових антибританських кампаній, очолюваних конгресистами. Конфронтаційні настрої серед мусульман Індії значно посилилися в зв'язку з намаганнями Англії та інших західних країн розчленити Туреччину і підкорити собі іншу ісламську країну – Афганістан. У вересні 1919 р. лідери індійських мусульман утворили Центральний халіфатський комітет, який висунув своєю метою організацію масового руху на захист турецького султана – халіфа (релігійного глави) усіх

мусульман-сунітів [14, с. 83]. Його очолили брати Мухаммед і Шаукат Алі, широко відомі громадські діячі того часу [про них див.: 15].

В умовах відсталої напівфеодальної країни, де "зупинився час", а переважна більшість населення мислила релігійними категоріями, знаходячись у полоні вікових традицій, висунуте братами Алі гасло масової боротьби з "невірними" на захист прав халіфа, відразу ж набуло значної популярності, а рух халіфатистів охопив широкі верстви індійських мусульман. У ньому активну участь взяли селяни, робітники, ремісники, дрібні та середні торговці, представники інтелігенції, а також служителі культу. Керівництво рухом опинилося в руках мусульманських богословів, які на Сході традиційно користувалися беззаперечним авторитетом і впливом серед простих людей. ІНК схвалив утворення Халіфатського комітету і звернувся до нього з пропозицією розробити спільну програму антиколоніальної боротьби. 23-24 листопада 1919 р. на Всеіндійській конференції халіфатистів у Делі обговорювалася запропонована лідером Конгресу М.К. Ганді [про нього див.: 16] т. зв. програма неспівробітництва. Вона передбачала бойкот виборів до законодавчих органів, бойкот державних установ і навчальних закладів, юридичних установ, передусім судів, відмову від різних титулів і звань, наданих індійцям англійськими властями, розвиток у широкому масштабі ручного прядіння, а також ткацтва з метою боротьби із засиллям дешевих британських фабричних товарів. На останньому етапі планувалося провести кампанію несплати усіх податків колонізаторам. При цьому М.К. Ганді, прозваний пізніше "апостолом ненасильства", категорично вимагав дотримуватися виключно ненасильницьких форм боротьби, які він розглядав як єдино можливий засіб звільнення країни від англійського панування та колоніального гніту [5, с. 221-230].

Однак програма неспівробітництва викликала багато заперечень із боку халіфатистів. Радикальна їхня частина різко виступила проти абсолютизації тактики ненасильства, вважаючи, що пропоновані М.К. Ганді мирні методи і повна відмова від насильства не принесуть бажаної перемоги над колонізаторами. Помірковані халіфатисти, навпаки, розцінили гандистську програму як занадто радикальний документ і наполягали на тому, щоб повністю відмовитися від масових форм боротьби, натомість домагаючись поступок від англійців шляхом переговорів. Після тривалих і напружених дискусій халіфатисти все ж відхилили програму неспівробітництва, вирішивши послати до Англії високопоставлену делегацію на чолі з М. Алі, уповноваживши її переконати англійський уряд піти на поступки вимогам халіфатистів [4, с. 288; 17, с. 57].

Переговори в Лондоні, проте, закінчилися нічим, і халіфатистська делегація з великим розчаруванням повернулася на батьківщину. Ця обставина, а також посилення антиколоніальної боротьби мас змусили Халіфатський комітет прийняти наполегливі пропозиції М.К. Ганді про встановлення його тісного союзу з ІНК. На початку 1920 р. відбулося кілька зустрічей халіфатистських лідерів із М.К. Ганді, під час яких було досягнуто принципової угоди про те, що халіфатисти в своїй боротьбі з кривдниками їхнього духовного глави будуть керуватися гандистськими принципами ненасильницького неспівробітництва. Невдовзі на черговому засіданні Халіфатського комітету в квітні 1920 р. програма

неспівробітництва після довгих суперечок була схвалена халіфатистами, хоча й з деякими доповненнями. У свою чергу М.К. Ганді заявив, що ІНК приймає вимоги халіфатистів і вважає їх своїми, оскільки це давало можливість чи не вперше за багато років об'єднати зусилля індусів і мусульман у загальнонаціональному масштабі [14, с. 94, 106-107].

У травні 1920 р. Халіфатський комітет виступив із маніфестом про початок масової боротьби на захист законних прав халіфа. У ньому містився заклик до всіх мусульман Британської Індії взяти активну участь у цій священній боротьбі, але підкреслювалося, що вона буде вестись ненасильницькими методами у повній відповідності з програмою неспівробітництва та спільним планом дій, розробленим халіфатистами й конгресистами [14, с. 94].

Автори маніфесту не визначили точної дати початку спільної боротьби з ворогами халіфа. Це було викликано тим, що під час її обговорення між лідерами халіфатистів і конгресистів виникли гострі розбіжності. Брати Алі вимагали негайно розпочати кампанію неспівробітництва, мотивуючи це тим, що Англія та інші західні держави, які брали участь у роботі Паризької мирної конференції, збиралися підписати договір про позбавлення Туреччини прав суверенної держави. М.К. Ганді ж вказував на неготовність конгресистів до боротьби, оскільки ІНК ще не затвердив програму неспівробітництва. Та невдовзі він змушений був піти на поступки вмовлянням халіфатистів і їхня конференція в Аллахабаді (червень 1920 р.) ухвалила узгоджене з представниками Конгресу рішення про початок масової антибританської кампанії неспівробітництва з 1 серпня 1920 р. [14, с. 225].

Одночасно з підготовкою до кампанії неспівробітництва халіфатисти весною-літом 1920 р. організували масовий рух хіджри (букв. переселення, залишення). Вони випустили фетву (думка, рішення), автором якої був А.К. Азад – один із ідеологів халіфатистів, відомий своїми антибританськими поглядами [про нього див.: 18]. Фетва закликала індійських мусульман залишати Індію та переходити до сусідніх ісламських країн на знак протесту проти позиції англійських правлячих кіл із турецького питання. Хіджра не стала настільки масовою, як сподівався А.К. Азад, але все ж таки десятки тисяч людей, причому головним чином представники найбідніших верств населення із Сінду, Північно-Західної Прикордонної провінції, Панджабу, Сполучених провінцій, Біхару та Оріссі, залишили Індію назавжди. Більшість попрямувала до Афганістану, який обіцяв їм усіляку допомогу та підтримку. Тільки в серпні 1920 р., як свідчили представники англійської колоніальної адміністрації в Індії, афганський кордон перетнуло 18 тис. чоловік [8, с. 52].

Але значна частина учасників руху хіджри повернулася додому, так і не діставшись афганського кордону, тому що люди не змогли витримати злигоднів, пов'язаних із далеким переходом. Багато паломників загинуло в дорозі від голоду та різноманітних хвороб. Ті, хто все ж таки прибув на місце призначення, фактично були позбавлені будь-яких засобів існування, не отримавши обіцяної допомоги від афганських властей, які залишили їх напризволяще. Це стало причиною того, що А.К. Азад першим категорично висловився за припинення хіджри. Його активно підтримав М.К. Ганді, який з самого початку ставився до

ідеї масового переселення мусульман Індії до сусідніх країн досить-таки скептично. Та брати Алі, А. Барі й деякі інші радикально настроєні лідери халіфатистів вимагали продовження хіджри, звинувачуючи А.К. Азада в ренегатстві. Вони домоглися того, що Халіфатський комітет не відмінив рух хіджри, а заявив про необхідність його активного продовження, але через деякий час і після ретельної підготовки [14, с. 104-105]. Та все ж, незважаючи на чималі зусилля братів Алі, рух хіджри не виправдав надій, які ті на нього покладали. З кожним днем бажаючих залишити рідну домівку ставало все менше, і невдовзі брати Алі змушені були визнати невдачу хіджри та всього пов'язаного з нею.

10 серпня 1920 р. західні держави підписали Севрський мирний договір, згідно з яким Туреччина втрачала значну частину своїх володінь і відновлювався режим капітуляцій. Повідомлення про це викликало велике обурення серед індійських мусульман і хвилю протестів [4, с. 291]. Халіфатисти закликали негайно розпочати масову антибританську боротьбу. Між тим М.К. Ганді не погоджувався давати хід кампанії неспівробітництва, тому що його програма не знаходила бажаної підтримки у лавах конгресистів, які її різко критикували, як справа, так і зліва. Суперечності набули такої гостроти, що керівництво ІНК змушене було скликати 5 вересня 1920 р. у Калькутті надзвичайну сесію (з'їзд) партії, на яку прибуло близько 5 тис. делегатів з усіх куточків Британської Індії. Очевидці вказували на присутність серед делегатів і гостей величезної кількості мусульман, що прибули на сесію, маючи намір активно підтримати програму неспівробітництва [4, с. 291-292]. Після довгих і напружених дебатів сесія ухвалила гандистську програму переважною більшістю голосів (1886 проти 884). В її рішеннях спеціально наголошувалося, що ІНК надає виняткового значення руху халіфатистів і буде активно боротися за повне задоволення їхніх вимог [4, с. 292-295; 17, с. 88].

Чергова сесія ІНК у Нагпурі (грудень 1920 р.) затвердила рішення Калькуттської сесії. Разом із тим вона проголосила метою Конгресу сварадж (самоврядування) і закликала народи Індії розпочати масову ненасильницьку кампанію неспівробітництва для його завоювання. З метою її проведення ненасильницькими методами створювався спеціальний корпус конгресівських волонтерів. Слід зазначити, що Нагпурська сесія ухвалила рішення про фактичне злиття халіфатистського та конгресистського рухів і входження халіфатистів до складу ІНК, а також до його керівних органів. Зокрема, до складу Робочого комітету Конгресу (вищого виконавчого органу партії) делегати обрали Мухаммеда Алі, а в комісію, створену Конгресом для координації робітничого руху, ввійшов Шаукат Алі [17, с. 96-101; 19, с. 149; 20, с. 18].

Після Нагпурської сесії ІНК, досягнувши формальної єдності між індусами та мусульманами, очолив масовий рух неспівробітництва, а М.К. Ганді став його загальноновизнаним керівником. У кампанії неспівробітництва, яка охопила практично всю Британську Індію, причому не тільки міста, а й сільську місцевість, активну участь взяли селяни, робітники, ремісники, інтелігенція, підприємці, представники всіх релігійних конфесій, каст і національностей найбільшої англійської колонії. 31 березня 1921 р. вищий законодавчий орган конгресистів – Всеіндійський комітет Конгресу (ВІКК), готуючись до

вирішального наступу на колонізаторів, на своєму засіданні в Безваді ухвалив історичне рішення: не пізніше 30 червня 1921 р. довести кількість членів партії до 10 млн. [17, с. 102]. Причому особлива увага надавалася масовому вступі до партії мусульман, які й після рішень Калькуттської сесії у більшості своїй ставилися до Конгресу з упередженням, розглядаючи його як проіндуську організацію.

Втілюючи в життя план ВІККу про кардинальне розширення конгресистської організації, М.К. Ганді доклав величезних зусиль, намагаючись переконати лідерів Халіфатського комітету прийняти рішення про масовий вступ мусульман-халіфатистів до Конгресу. Це питання було вирішено на конференції халіфатистів у Міруті 7 квітня 1921 р., яка після гострої ідейно-політичної боротьби ухвалила звернення до мусульман Індії вступати до лав Конгресу, щоб вони могли взяти найактивнішу участь у кампанії неспівробітництва [14, с. 86]. Із цього часу почався масовий вступ мусульман-халіфатистів до Конгресу, який заклав підґрунтя нетривалому періоду індусько-мусульманської єдності у визвольному русі.

Як і очікувалося, халіфатисти стали однією з рушійних сил антибританського руху неспівробітництва, виділяючись особливою активністю під час спалювання іноземного одягу, в організації мітингів, демонстрацій та різноманітних процесій в усіх провінціях країни. Мусульманські проповідники, захищаючи законні права халіфа, закликали до священної війни проти "невірних" англійців і до єднання всіх індійців, незалежно від їхнього віросповідання. У свою чергу індуські проповідники були допущені в мечеті, де вони зверталися з пропагандистсько-агітаційними промовами до мусульманських прихожан. Газети повідомляли про невидане до цих пір явище в історії взаємовідносин індусів і мусульман, коли в головній мечеті Делі Джама-масджід, куди традиційно під час служби категорично заборонялося навіть входити іновірцям, індуські проповідники зверталися до мусульман, що молилися, з закликами до активної боротьби проти англійців і ці заклики знаходили палкі відгуки [21, с. 45].

Брати Алі по кілька разів на день виступали на зібраннях і мітингах, організованих Халіфатським комітетом разом із Національним конгресом, причому не тільки в тих місцевостях, де переважало мусульманське населення, а й у районах, де більшість становили індуси. Скрізь створювалися організації добровольців на кшталт конгресівських волонтерів, куди вступали представники всіх релігійних общин, об'єднані спільною ідеєю боротьби за незалежність. При цьому варто звернути увагу на те, що халіфатисти відрізнялися найбільшою радикальністю серед інших учасників визвольного руху. Так, М. Алі весь час наголошував на тому, що одними резолюціями, якими б вдалими вони не були, англійців з Індії не вигнати, а треба активізувати масову боротьбу, не відмовляючись і від насильства. Виступаючи перед мусульманами Мадрасу, він закликав їх активно готуватися до можливого повстання проти колонізаторів, збирати зброю та гроші, записуватися у добровольчі загони. При цьому М. Алі заявив, що релігія ісламу не забороняє вдаватися до насильства [21, с. 45-46]. Ця заява, що відверто суперечила гандистському вченню про ненасильство, однак, не зустріла належної відсічі від конгресистських лідерів. Тому невдовзі халіфатисти на своїй конференції в Карачі (липень 1921 р.) вже ухвалили офіційну резолюцію,

яка закликала солдатів-мусульман залишати англо-індійську армію, де вони становили значну частину, і брати активну участь у визвольній боротьбі. У резолюції також підкреслювалося, що мусульмани не можуть вбивати своїх єдиновірців. ВІКК, всупереч волі М.К. Ганді, прийняв резолюцію, яка схвалювала дії халіфатистів [21, с. 46].

Із посиленням антиколоніальної боротьби халіфатисти, підтримані радикальною частиною конгресистів, почали вимагати відмови від гандистських принципів ненасильства. Влітку й восени 1921 р. промови братів Алі, Х. Мохані та Я. Хасана стали особливо войовничими. Вони усіляко намагалися переконати М.К. Ганді проголосити по всій країні насильницьку кампанію громадянської непокори для повалення існуючого колоніального режиму. 21-22 вересня 1921 р. в Делі на черговому засіданні Халіфатського комітету промовці категорично вимагали негайного проголошення Конгресом кампанії громадянської непокори, погрожуючи в противному разі розпочати її силами халіфатистів [22, с. 92-94]. ІНК змушений був скликати 4 листопада 1921 р. спеціальне засідання ВІККу, на якому розгорілася гостра ідейно-політична боротьба між радикальними і поміркованими учасниками руху неспівробітництва. Халіфатисти, підтримані радикальними конгресистами, звинуватили М.К. Ганді в пасивності і вимагали вдатися до останньої стадії неспівробітництва – несплати усіх податків властям. Особливу активність виявляв Х. Мохані, один із радикальних лідерів мусульман-конгресистів. М.К. Ганді пішов на поступки, обіцявши розпочати кампанію несплати податків уже 23 листопада, але не по всій країні, а спочатку лише в дистрикті Бардолі [14, с. 137].

У надзвичайно напруженій політичній атмосфері 27 грудня 1921 р. в Ахмедабаді зібралася чергова щорічна сесія ІНК. Вона підтвердила рішення Калькуттської та Нагпурської сесій і закликала патріотів продовжувати кампанію неспівробітництва до тих пір, доки в країні не буде встановлено сварадж. У головній резолюції, ухваленій Ахмедабадською сесією, наголошувалося, що Конгрес, як і раніше, сповнений рішучості боротися за справу халіфатистів. Із цією метою ІНК санкціонував індивідуальну й масову громадянську непокору колонізаторам, але виключно в межах ненасильства [2, с. 88-91].

Х. Мохані від імені халіфатистів закликав конгресистів до більш рішучих дій і запропонував проголосити метою ІНК і національно-визвольного руху не сварадж, а повну незалежність Індії [16, с. 281]. Однак, під час голосування більшість делегатів відхилила цю пропозицію і надалі метою патріотів аж до 1927 р. залишався сварадж, під яким розумілося самоврядування на зразок статусу домініону.

На початку 1922 р. антиколоніальний рух в Індії досяг своєї кульмінації. Визначний діяч ліворадикального крила ІНК С.Ч. Бос зазначав, що тоді, як ніколи до цього, все складалося напрочуд вдало для борців за незалежність, а умови були надзвичайно сприятливі для успіху кампанії неспівробітництва [3, с. 73]. Дійсно, народні виступи набули такої сили, що колоніальні власті перебували у панічному стані, вже не в змозі нічого вдіяти. Намагаючись розколоти єдиний фронт індусів і мусульман, вони виступили з заявою про те, що Севрський мирний договір буде анульовано і навіть надіслали істеричну телеграму до Лондона з категоричною

вимогою його негайного перегляду [22, с. 97]. Та на той час турецьке питання для халіфатистів уже значною мірою втратило свою гостроту; головним для них стала боротьба за визволення Індії від колоніального гніту.

За таких обставин М.К. Ганді 1 лютого 1922 р. пред'явив колоніальній адміністрації ультиматум, вимагаючи звільнення не пізніше, ніж через сім днів, усіх політичних в'язнів і надання повної свободи для національної преси. У разі невиконання цих мінімальних вимог він погрожував розпочати кампанію несплати основних податків по всій Індії [7, с. 107-110]. Однак, всупереч очікуванням, колоніальна влада не пішла на поступки, а виступила 4 лютого 1922 р. зі спеціальним комюніке, в якому підкреслювалося, що громадянська непокоря становить серйозну небезпеку для держави і тому буде суворо переслідуватися на всіх рівнях. У свою чергу англійський прем'єр-міністр Д. Ллойд-Джордж заявив, що Індія не отримає ніякого самоврядування [22, с. 96-97].

У відповідь на цю заяву патріоти Індії посилили боротьбу. У багатьох місцях країни розгорнулася збройна боротьба з колонізаторами. Активізувалися терористи, які вбивали найбільш одіозних британських чиновників і військових. Власті посилили репресії, але вони не давали бажаних результатів, лише збільшуючи народне невдоволення. У цей надзвичайно важливий і критичний момент для національно-визвольного руху його було припинено конгресистським керівництвом. Приводом стали трагічні події 4 лютого 1922 р. у селищі Чаурі-Чаура (поблизу міста Горакхпур, що в Об'єднаних провінціях), коли розгнівана безчинствами поліції, юрба спалила поліцейську дільницю разом із поліцаями [детально див.: 9, с. 653-654]. 11-12 лютого 1922 р. Робочий комітет ІНК на своєму засіданні в Бардолі за вимогою М.К. Ганді, який боявся переростання руху неспівробітництва у криваву революцію і не хотів вдаватися до вбивств та інших антигуманних дій, ухвалив резолюцію, в якій рекомендував конгресистам припинити по всій країні кампанію громадянської непокори у зв'язку з тим, що почастишали випадки грубих насильств із боку народних мас. Натомість члени ІНК мали втілювати в життя т. зв. конструктивну програму М.К. Ганді, яка передбачала пропаганду в країні ручного прядіння й ткацтва, боротьбу з різними вадами індійського суспільства, в першу чергу із недоторканістю, до тих пір, поки патріоти повністю не засвоять принципів ненасильства [див.: 1, с. 176-182].

Прийняття Бардолійської резолюції поклато початок спаду масового руху. Тисячі учасників кампанії неспівробітництва, припинивши згідно з рішенням Робочого комітету ІНК боротьбу з колонізаторами, опинилися за ґратами, у тому числі й більшість ватажків. Конгрес вступив у смугу глибокої кризи: із 10 млн. членів у ньому залишилося всього кілька сотень тисяч. М.К. Ганді піддавався критиці з усіх боків, віра в його методи боротьби сильно похитнулася. Серед конгресистів, які розділилися на угруповання, виникли глибокі розбіжності з питання про подальші форми й методи боротьби за сварадж [детально див.: 23]. Єдиний фронт, що склався між індусами та мусульманами під час руху неспівробітництва, досить швидко розпався. Невдовзі почалися індусько-мусульманські зіткнення у багатьох районах Індії, значною мірою спровоковані колоніальними властями [6, с. 241-242, 250].

Розчарований Бардолойським рішенням, Халіфатський комітет майже відразу ж відійшов від Конгресу. Халіфатисти, серед яких вчення М.К. Ганді про ненасильство ніколи не користувалося особливою популярністю, в переважній більшості залишили ІНК, не бажаючи втілювати в життя конструктивну програму. Спад масового руху, жорстокі репресії властей, різке погіршення індусько-мусульманських відносин сильно послабили позиції Халіфатського комітету, який до того ж не мав реальної програми подальшої боротьби. Перемога кемалістської революції в Туреччині у 1923 р. остаточно підірвала його вплив серед мас і з 1924 р. Халіфатський комітет, втративши свою ідейну основу, фактично припинив активну діяльність, хоча формально й не був розпущений.

Таким чином, масовий антиколоніальний рух неспівробітництва, що розгорнувся в Індії після Першої світової війни, закінчився поразкою. Керівництво ІНК, не бажаючи перетворення його в криваву революцію і керуючись гуманними гандистськими принципами, припинило громадянську непокору, як тільки вона стала переходити межі ненасильства. Однак боротьба за сварадж не пройшла безслідно; найважливішим її наслідком стало досягнення уперше й востаннє в новітній історії Індії індусько-мусульманської єдності, яка проявилася в співробітництві ІНК і Халіфатського комітету під час кампанії неспівробітництва. Конгрес, спочатку підтримавши халіфатистське гасло масової антибританської боротьби на захист прав духовного глави всіх мусульман-сунітів, потім сильно вплинув на оформлення чисто світських вимог халіфатистів, що дало їм змогу подолати релігійну та общинну обмеженість, ставши однією з рушійних сил руху неспівробітництва. Сварадж для Індії став чи не головною вимогою Халіфатського комітету і всіх індійських мусульман, а питання порушених прав турецького султана відійшло на задній план. Тому припинення громадянської непокори викликало масове невдоволення учасників халіфатистського руху і стало головною причиною не тільки їхнього розриву з Конгресом, а й активізації діяльності релігійно-общинних організацій і погіршення індусько-мусульманських відносин.

ЛІТЕРАТУРА

1. The Indian National Congress. 1920–1923. Being a collection of the resolutions of the Congress and of the All India Congress Committee and of the Working Committee of the Congress from September 1920 to December 1923. – Allahabad, 1924.
2. India's struggle for freedom. Select documents and sources. – Delhi, 1962. – Vol. 1.
3. Bose S. C. The Indian struggle 1920–1942. – Bombay, 1964.
4. Andrews C.F., Mookerjee G. The rise and growth of the Congress in India. – London, 1938.
5. Gandhi M. Young India 1919–1922. – Madras, 1924.
6. Sitaramayya B.P. The History of the Indian National Congress. – Bombay, 1946. – Vol. 1.
7. Tendulkar D.G. Mahatma. The life of Mohandas Karamchand Gandhi. – Bombay, 1951. – Vol. 2.

8. Statement exhibiting the moral and material progress and condition of India during the year 1920. – London, 1921.
9. The Indian year book, 1923. – Madras, 1923.
10. Gopal R. Indian Muslims. A political history (1858–1947). – Bombay, 1959.
11. Lal B. The Muslim League. Its history, activities and achievements. – Agra, 1954.
12. Kundra T. Glimpses of Indian National Congress. From inception to attainment of freedom (1885–1947). – New Delhi, 1996.
13. Dobbine C.E. Basic documents in the development of modern India and Pakistan 1835–1947. – London, 1970.
14. Niemeijer A.C. The Khilafat movement in India (1919–1924). – S. Gravenhage, 1972.
15. Shach M. Freedom movement in India (The role of Ali Brothers). – New Delhi, 1979.
16. Bakshi S.R. Gandhi and the Congress. – New Delhi, 1996.
17. Majumdar R.C. History of the freedom movement in India. – Calcutta, 1963. – Vol. 3.
18. Desai M. Maulana Abul Kalam Azad. – London, 1941.
19. Chaturvedi B., Sykes M. Charles Freer Andrews. – New Delhi, 1971.
20. Lakshman P.P. Congress and labour movement in India. – Allahabad, 1947.
21. Девяткина Т.Ф., Егорова М.Н., Мельников А.М. Зарождение коммунистического движения в Индии. – М., 1978.
22. Choudhary S. Growth of nationalism in India (1919–1929). – New Delhi, 1973. – Vol. 2.
23. Bahadur L. Indian freedom movement and thought: politics of "pro-change" versus "no-change" (1919–1929). – New Delhi, 1983.

ДО ПИТАННЯ ПРО МОРАЛЬНО-ЕТИЧНІ ПОГЛЯДИ М.К.ГАНДІ

Мохандас Карамчанд Ганді (1869–1948) – видатний діяч індійського визвольного руху, який очолював боротьбу народів Індостану проти британських колонізаторів близько трьох десятиліть. Незважаючи на наявність величезної кількості робіт різного характеру й спрямованості про М.К. Ганді та гандизм [див.: 1–19], світогляд і діяльність М.К. Ганді, а також характерні риси його особистості продовжують викликати значний інтерес і породжують гострі суперечки.

Радянська історіографія, знаходячись у повній залежності від офіційних партійних настанов і коливань політичної кон'юнктури, в різні часи по-різному оцінювала гандистську теорію й практику. У 20–30-ті роки в основному спостерігалось неприйняття й різке засудження гандизму як однієї з різновидностей шкідливої буржуазної ідеології, що начебто відволікала народні маси від активної боротьби за незалежність [див.: 5; 6]; у другій половині 50-х – 70-ті роки йшла поступова "реабілітація" М.К. Ганді разом із Б.Г. Тілаком як видатних борців за свободу Індії [див.: 2; 3; 4]; у 80-ті роки радянські індологи іноді доходили майже до його апологетики [див.: 1; 7]. До того ж здебільшого давалися узагальнені оцінки – крізь класову призму, без виділення етапів у діяльності М.К. Ганді, врахування конкретних обставин, а також певних змін світогляду й настроїв, їхньої генези. Виняток становлять праці відомого філософа-орієнталіста О.Д. Літмана [див.: 3, с. 129-225; 20, с. 3-38; 21, с. 180-204], який у свій час звернув увагу автора на необхідність вивчення поглядів М.К. Ганді з точки зору історика, надавши значну допомогу в роботі над темою даного нарису та темою докторської дисертації.

Що ж до української сходознавчої науки, то в ній, як і в орієнталістиці інших країн СНД, поки що відсутні будь-які роботи, спеціально присвячені М.К. Ганді й гандизму, хоча оцінка гандистської теорії та практики, а також ролі М.К. Ганді у визвольному русі давалася в дослідженнях, присвячених аналізу політичного курсу та внутрішньопартійної боротьби в Індійському національному конгресі (ІНК) [див.: 22; 23].

У даному нарисі висувається завдання деякою мірою заповнити цю прогалину, звернувши увагу на морально-етичні погляди М.К. Ганді, яким більшість дослідників гандизму, особливо радянські, не віддали належне, вважаючи їх чимось другорядним, не вартим серйозного розгляду й уваги. Між тим сам М.К. Ганді завжди над усе ставив духовні пошуки, назвавши їх пошуками істини, яку він ототожнював з Богом [див.: 20; 24].

М.К. Ганді або Махатма, що значить Велика душа (так його називали в народі всупереч власному бажанню), народився 2 жовтня 1869 р. у невеличкому князівстві Порбандар або Судамapur (Західна Індія), належачи до торговельної касты банія, представники якої в далекому минулому були бакалійниками [детально див.: 11; 14; 15; 19, т. 1]. Його батько Карамчанд (Каба) Ганді деякий час був діваном (головним міністром) у маленьких індійських князівствах Раджкот і Ванканері. Мати – Путлібай, навіть для Індії вирізнялася великою набожністю, пунктуально виконуючи індуїстські обряди та щодня відвідуючи

хавелі (храм вішнуїтів), що справило незабутнє враження на чутливого та вразливого Мохандаса. Після закінчення середньої школи в Індії М.К. Ганді 4 вересня 1888 р. відбув до Англії, де навчався в Лондонському університеті та Школі права, одночасно знайомлячись із досягненнями європейської цивілізації та західним світом, про який до цього мав досить невиразні уяви. Отримавши диплом адвоката у 1891 р., він всього два роки пробув на батьківщині і в квітні 1893 р. вирушив до Південної Африки, де протягом двох десятиліть очолював боротьбу вихідців із Індостану за свої права, здобувши всесвітнє визнання [див.: 25]. Повернувшись додому в січні 1915 р., М.К. Ганді вже у 1919 р. став керівником визвольної боротьби народів Індії і залишався ним аж до 1947 р., коли вони отримали довгоочікувану свободу [детально див.: 10; 12].

Біографи самого відомого індійця ХХ ст. нічого особливого, а тим паче геніального, в його зовнішності, вигляді та поведінці у молоді роки, що різко виділяло б його серед однолітків, не зазначають [див.: 1, с. 23-28; 3, с. 52-53]. Але вже у дитинстві виявилися, а в зрілому віці розвинулися такі риси й якості М.К. Ганді, як скромність, чесність, правдивість, порядність, благородство, простота, щирість, лагідність, приязність, любов до істини, душевний оптимізм, віра в успіх своєї справи, хворобливе сприйняття усякої несправедливості та палке бажання будь-що домогтися справедливості, співчуття до знедолених, категорична відмова від будь-якого насильства щодо усього живого, сприйняття чужої біди як своєї, намагання завжди надати допомогу ближньому, роблячи людям тільки добро, бажання змінити існуючі порядки на кращі таким чином, щоб люди жили згідно з високими моральними нормами, глибокі душевні страждання тоді, коли дії Махатми вступали в протиріччя з власним "моральним кодексом", любов і близькість до простого народу, зокрема до селян, яким він глибоко співчував, розумів їхні біди й страждання, розмовляв з ними зрозумілою мовою. Його ідеалом суспільного устрою була сарводая – суспільство загального благополуччя, засноване на принципах високої моралі та соціального егалітаризму [детально див.: 26–33]. Всі ці якості, а також аскетичний спосіб життя (фактично на межі злиднів), надзвичайна убогість житла й одягу, вегетаріанське харчування й простота спілкування різко відрізняли М.К. Ганді від усіх відомих людству політичних діячів, хоча так називати його можна лише з дуже великими застереженнями. Не випадково, що ще на початку 20-х років дехто вважав М.К. Ганді не політиком, а святим і навіть посланцем Бога, проти чого він категорично заперечував [див.: 34, с. 1069, 1166-1167]. Деякі сучасні дослідники гандизму теж вважають М.К. Ганді пророком або святим у політиці, який намагався жорстко регламентувати її нормами високої моралі, сумістити політику з мораллю [див., напр.: 12].

Варто також звернути увагу на виняткову парадоксальність, неординарність і непередбачуваність більшості дій та вчинків М.К. Ганді, загадковість і навіть містичність його натури, суперечливість поглядів і діяльності, що часто вводило в оману фахівців і призводило до помилковості їхніх оцінок і висновків. Можливо тому ще ніхто з них не дав вичерпної відповіді на питання: в чому секрет популярності Махатми і загадковість його впливу на людей, хоча дослідники гандизму, намагаючись розгадати "таємницю феномену Гандіджі", іноді

приписують йому якісь надлюдські якості й можливості, або навіть натякають на спілкування з могутніми потойбічними силами. Розгадка харизми особистості М.К. Ганді полягає не тільки в тому, що він використовував знайомі масам поняття й звичні для них стереотипи мислення, хоча це дійсно було одним із найважливіших чинників його впливу на людей і розповсюдження гандистських ідей в Індії, а скоріше в сфері сприйняття та почуттів, тобто того, що людина відчуває, навіть частково або повністю може зрозуміти, але не завжди здатна передати словами, виразно й чітко пояснити свої почуття, настрої та захоплення.

Морально-етичні погляди М.К. Ганді теж не менш суперечливі та парадоксальні, ніж його особистість, тому, розглядаючи їх, треба зробити кілька суттєвих зауважень, а саме: 1) як і весь гандистський світогляд, вони формувалися під впливом індійської та світової релігійно-філософської спадщини, поглядів Л.М. Толстого, особливо його вчення про ненасильство, поглядів Дж. Раскіна, Р.У. Емерсона та Г.Д. Торо [див.: 17; 34, с. 1260-1264]. За своїм характером вони еkleктичні; 2) дуже важко визначити, коли саме морально-етичні погляди М.К. Ганді сформувалися остаточно (деякі автори вважають, що на час його повернення з Англії у 1891 р.); ймовірніше їхнє формування йшло все його життя, хоча вже у 20-ті роки вони набули більш-менш закінченого вигляду, будучи частково викладені М.К. Ганді у редагованій ним газеті "Янг Індія", яка була видана в Індії у вигляді двох збірників [див.: 34; 35], а також у автобіографії [див.: 20]. Але треба зазначити, що вони не являють собою цілісну систему; їм також бракує чіткості, стрункості, в них багато недомовленості, суперечливості, іноді категоричності; 3) морально-етичні погляди М.К. Ганді нерозривно зв'язані з його релігійними та філософськими уявленнями; їх не можна розділяти й розглядати окремо, оскільки фактично – це одне ціле; 4) їхнє головне завдання – формування нових відносин у суспільстві та нового морально-духовного складу людини, норми й правила поведінки якої кардинально відрізнялися б від норм і правил поведінки її попередників, повністю відповідаючи високому призначенню людини. М.К. Ганді намагався створити свою морально-етичну концепцію як абстрактну теорію ідеальної загальнолюдської моралі, необхідної усім людям без винятку, в усі часи й за будь-яких обставин; 5) для М.К. Ганді морально-етичні категорії та цінності – вічні й незмінні, незалежні від матеріальних умов життя людей та конкретно-історичних обставин. Він не визнавав їхньої відносності та змінності, наявності своєї моралі у різних прошарків населення, відмінних моральних норм у різних народів у різні епохи, а також заперечував можливість визначення критеріїв моралі у кожному конкретному випадку та в залежності від обставин; 6) поведінку кожної людини і все, що відбувалося в людському суспільстві, М.К. Ганді оцінював тільки з точки зору моральної системи цінностей та відповідних власних критеріїв. Політична діяльність у цьому відношенні не була для нього винятком. Навпаки, М.К. Ганді завжди наголошував, що мораль і політика – не тільки сумісні, а й нерозривно зв'язані, що політика завжди має бути моральною, а політичні діячі зобов'язані дбати в першу чергу про моральне підґрунтя своїх дій. Він також відстоював єдність політики з релігією, вважаючи, що політика повинна базуватися на релігійних засадах; 7) хоча М.К. Ганді постійно підкреслював свою відданість індуїзму, можна сказати, що це була

більше данина традиції та вірність його індуїстському походженню, ніж надання якоїсь особливої переваги цій релігії над іншими. Ставлення М.К. Ганді до світових релігій підтверджує це. Так, ще будучи в Англії, він вивчав Євангелію, маючи намір створити щось на кшталт єдиної віри шляхом об'єднання індуїзму з християнством. Тоді ж він дійшов висновку про рівнозначність усіх релігій, визнавши, що вчення їхніх засновників доповнюють одне одного [36, с. 280]. Тому не випадково деякі автори вважають, що М.К. Ганді синтезував найважливіші елементи головних релігій та вірувань, а в його морально-етичних поглядах знайшли своє відображення ідеї та погляди великих пророків і релігійних діячів минулого; сам же М.К. Ганді став продовжувачем їхньої справи.

Які ж основні положення морально-етичної концепції М.К. Ганді, тобто його вчення про мораль, норми та правила поведінки людей, їхнє ставлення один до одного й до людського суспільства у цілому? Які були уявлення та мрії М.К. Ганді про ідеал людини майбутнього – громадянина незалежної Індії, норми та правила його поведінки?

Центральне місце у своїй морально-етичній концепції М.К. Ганді відводив релігії, ставлячи її вище власного життя і навіть життя взагалі [див.: 37]. Він не мислив існування кожної людини та людського суспільства як особливої спільноти без релігії, без Бога. Все гандистське вчення про мораль базується на релігійних засадах, тому його можна називати ще й релігійно-етичним. Релігійність, як найважливіша морально-етична категорія Махатми, вже сама по собі начебто визначала моральне обличчя людини, будучи своєрідним свідченням високої моральності, а решта категорій знаходилися майже в прямій залежності від неї. Цим самим М.К. Ганді побічно немовби вилучав із числа моральних усіх невірних і навіть відмовляв їм у праві стати такими до тих пір, поки вони не змінять своє ставлення до релігії. Належність до того чи іншого віросповідання суттєвої ролі не грала, оскільки М.К. Ганді з однаковою повагою й шаную ставився до всіх релігій, віддаючи належне достоїнствам кожної з них без винятку.

Другою за значенням морально-етичною категорією, якій М.К. Ганді теж надавав виняткового значення і вважав властивий природі людини, був принцип ненасильства [див.: 8; 13; 17; 28; 38; 39; 40]. Услід за релігійністю він розглядався як визначальний чинник поведінки не тільки кожної окремої людини, а й взаємовідносин у людському суспільстві загалом. Хоча М.К. Ганді запозичив цей принцип із давньоіндійської релігії та філософії джайнізму, де він був найважливішою етичною категорією і називався ахімса, не можна не помітити його зв'язку з вченнями Будди та Ісуса Христа. Джайнізм визначав ахімсу як утримання від нанесення усьому живому фізичних страждань, незалежно від того, людина це чи сама найжалюгідніша істота, а М.К. Ганді значно поширив дію цього принципу, розглядаючи його як утримання не тільки від фізичних, а й духовних дій, які могли б заподіяти страждання, біль, зло, шкоду й наругу божому створінню, маючи на увазі передусім людей, для яких духовні страждання й травми іноді бувають страшніші фізичних. Він жорстко регламентував усі вчинки та поведінку людей принципом ахімси. По-перше, вони ні за яких умов не мали права вдаватися до будь-якого насильства. По-друге, ніщо в світі не могло

виправдати його вживання, навіть якісь особливо поважні причини, включаючи й ті випадки, коли виникала реальна загроза життю людини і їй потрібно було вдатися до самозахисту, щоб врятуватися.

З точки зору М.К. Ганді, прозваного ще й "апостолом ненасильства", тільки та людина могла досягти т. зв. цілковитої моральної довершеності, яка повністю засвоїла принцип ненасильства, постійно керувалася ним у повсякденному житті й ніколи його не порушувала, вдаючись до насильства чи дій, близьких до нього. Її обов'язковою умовою також було моральне ставлення до свого супротивника, що означало не тільки повну відсутність ненависті до особи, яка спричинювала фізичний біль і страждання, а навпаки, любов до неї. Причому ахімса вважалася справжньою та здійсненою лише тоді, коли людина виявляла почуття любові не тільки до того, хто її любив, а й до того, хто її ненавидів [детально див.: 41]. Любов до найзапеклішого ворога була її найголовнішим критерієм і найбільшим випробовуванням сили волі людини, перевіркою того, як вона засвоїла принцип ненасильства. М.К. Ганді вважав, що подібна любов, потребує величезного напруження усіх духовних сил людини, виявлення нею неабиякої хоробрості, мужності й стійкості, змусить супротивника відмовитися від насильства й вдатися в свою чергу до любові, справедливості та правдивості. На таке могли бути здатні лише одиниці – особи надзвичайно морально стійкі, витримані, холонокровні, врівноважені психічно. Тому не випадково Махатма вважав ахімсу знаряддям людей не слабких, не боягузів, а сильних в усіх відношеннях, здатних принести себе в жертву заради великої ідеї ненасильства та її торжества в усьому світі.

Але навіть найближчі послідовники М.К. Ганді в Індії далеко не завжди повністю відповідали таким суворим вимогам свого гуру. Скоріше, навпаки. Що ж стосується широкого загалу, зокрема учасників сатьяграх – масових ненасильницьких кампаній в Індії у 20–30-ті роки ХХ ст. [див.: 8; 39; 40], то вони в переважній більшості, згадуючи відомий вислів Ісуса Христа, всього лише "заговорили його мовою", сприйнявши ахімсу не як глибоке переконання чи віру, а як нав'язаний вождем своєрідний тимчасовий обряд для учасників антибританських виступів, частково або повністю їм чужий, обов'язковий для виконання, але не обов'язковий для душі й серця. Можливо тому в Індії було чимало відступів від принципу ненасильства, хоча, завдяки М.К. Ганді, який сам загинув від руки вбивці 30 січня 1948 р., визвольний рух зумів зберегти свій ненасильницький характер. У зв'язку з цим можна погодитися з тими дослідниками гандизму, які залишають Махатму, як і інших великих мислителів і пророків минулого, наодинці зі своїми поглядами, та спірним залишається питання, що це відбулося в першу чергу тому, що ненасильство суперечить природі людини, якій властива така риса як агресивність.

Із ахімси витікали й інші морально-етичні категорії М.К. Ганді, настільки органічно зв'язані з нею, що їх навіть можна вважати складовою частиною ненасильства. Насамперед це мужність, хоробрість і стійкість, тлумачення яких теж досить-таки своєрідне й парадоксальне. М.К. Ганді вважав, що без названих якостей людина не зможе дотримуватися ненасильства, адже їй треба повністю побороти усякий страх і виховати їх у собі. Однак їхнє головне призначення та спрямованість свідчать про пасивність і покірність – заради любові до людей, не

виключаючи й ворогів, добровільно взяти на себе великі страждання, повністю принести себе в жертву злу, стати мучеником, плекаючи надію перетворити зло на добро. Ідея страждання й мученичества – дуже важлива в гандистській концепції [детально див.: 42]. Махатма надавав їй виняткового значення, вважаючи добровільне страждання й мученичество найвищою доблестю, а досягнутий духовний стан страждаючого мученика особливо привабливим, оскільки при цьому почувалося та пізнавалося дещо таке, що було недосяжним для інших людей, насамперед найвищі духовні цінності та особливе сприйняття дійсності.

Нерозривний зв'язок із ахімсою мала й категорія любові, теж одна з найголовніших у морально-етичній концепції М.К. Ганді [див. детально: 32; 41]. Махатма проповідував абстрактну, безмежну, всеохоплюючу любов взагалі, однакоvu до всього існуючого на Землі без винятку, включаючи й ворогів, незалежну від того, що являв собою об'єкт любові і чи заслуговував він на неї. Ця "любов взагалі" мислилася не як реальне й конкретне піднесене почуття когось до чогось, а як абстрактні, ні на кого не спрямовані, безликі почуття загального милосердя, доброти та всепрощення. Виховуючи в собі такі почуття, людина зобов'язувалася повністю позбутися ненависті, оскільки ахімса, в основі якої лежала безмежна й неосяжна загальна любов, була абсолютно несумісна з ненавистю, яку М.К. Ганді вважав диким звірячим інстинктом, що повністю суперечив природі людини та її високому призначенню.

Гандистський ідеал цілковитої моральної довершеності, крім морально-етичних категорій, містив у собі ще й низку етичних норм, своєрідні нагальні правила поведінки людини в житті та побуті, які вона добровільно зобов'язувалася пунктуально виконувати. Вони жорстко регламентували кожний її крок, повністю позбавляючи людину можливості жити так, як їй хотілося б, і діяти за власним бажанням. Фактично людську індивідуальність ліквідовувала вже брахмачарія [див.: 20, с. 193-199] – джайністський етичний принцип, який М.К. Ганді особливо виділяв серед своїх моральних норм, вважаючи його найголовнішим. Вона поділялася на дві стадії: а) часткова або обмежена брахмачарія – утримання від потакання своїм фізичним прагненням, що означало приборкання людиною всього того, що приносило їй бодай найменше фізичне задоволення чи насолоду, навіть смакові відчуття, і послідовне перетворення її в аскета (статеві відносини допускалися лише в тих випадках, коли передбачалося зачаття дитини); б) повна брахмачарія – цілковите володіння собою, яке передбачало жорстке управління не тільки своїми почуттями, діями та вчинками, а й словами та думками, повне приборкання їх.

Варто зазначити, що решта етичних норм були або складовою частиною брахмачарії, витікаючи з неї, або ж нею визначалися. Це такі абстрактні категорії: чесність, правдивість, справедливість, благородство, відданість (вірність), самоконтроль, відмова від матеріальних цінностей та усього зв'язаного з ними, некористолюбство, щоденна особиста праця, особливо ручне прядіння й ткацтво, чим Махатма й займався все своє життя [див.: 43], аскетизм на межі животіння, убоге вегетаріанське харчування, достатнє тільки для підтримки життєвих функцій організму, складову частину його становили систематичні пости

(голодування), яким М.К. Ганді надавав надзвичайно великого значення як основному засобу очищення не стільки людського організму, скільки душі, а також зв'язана з харчуванням категорична заборона вживання будь-яких спиртних напоїв, тютюну та наркотичних засобів [детально див.: 35, с. 751-753, 765-768, 772, 957-984].

Таким чином, ідеал людини, якому М.К. Ганді неухильно наслідував усе своє життя, передбачав наявність у неї таких моральних якостей та рис характеру: релігійність, правдивість, чесність, справедливість, доброта, благородство, повна відмова від будь-якого насильства, відсутність ненависті й агресивності, безмежна любов до всього живого, передусім до людей, включаючи й ворогів, повна відмова від багатства й матеріальних цінностей, цілковите приборкання усіх бажань, аскетичний спосіб життя, вегетаріанство, тверезість, невживання тютюну й наркотиків. Відсутністю або нестачею цих якостей Махатма пояснював усі негаразди в людському суспільстві, вбачаючи його майбутнє, і в першу чергу майбутнє незалежної Індії, побудованим тільки на засадах високої моралі та соціального егалітаризму. Однак, незважаючи на виняткову гуманність і деякі інші привабливі риси гандистських морально-етичних поглядів, їхня відірваність від реального життя та існуючих відносин серед людей, абстрактність, суперечливість, парадоксальність, а також категоричність тлумачення самим М.К. Ганді, який так і не зрозумів істинної природи людини ХХ століття, приписуючи їй хибні уявлення, нахили та уподобання, свідчать про те, що навряд чи навіть у найближчому майбутньому вони стануть надбанням не поодиноким послідовників Махатми, бажаючих досягти екзотичного стану цілковитої моральної довершеності, або одержимих мріями про кардинальну перебудову людського суспільства, а переважної більшості людей, менталітет, духовні та життєві цінності й прагнення яких ще дуже далекі від того, що проповідував і про що мріяв великий ідеаліст і не менш трагічна особа – Мохандас Карамчанд Ганді.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА:

1. Горев А.В. Махатма Ганди. – М., 1984.
2. Дьяков А.М., Рейснер И.М. Роль Ганди в национально-освободительной борьбе народов Индии // Советское востоковедение. – 1956. – № 5. – С. 21-34.
3. Комаров Э.Н., Литман А.Д. Мироззрение Мохандаса Карамчанда Ганди. – М., 1969.
4. Мартышин О.В. Политические взгляды Мохандаса Карамчанда Ганди. – М., 1970.
5. Рейснер И.М. Ганди, пророк индийской буржуазии // Коммунистический Интернационал. – 1930. – № 15. – С. 37-42.
6. Рославлев У. Гандизм. – М.–Л., 1931.
7. Ульяновский Р.А. Три лидера великого индийского народа. – М., 1986.
8. Яшпал. Гандхивад кі шавпарікша (сатья аур ахімса кі параш) (Аналіз гандистських принципів сатья та ахімса). – Лакхнау, б. р. (мовою гінді).
9. Ashe G. Gandhi. – New York, 1968.
10. Brown J.M. Gandhi's rise to power. – Cambridge, 1972.

11. Fisher L. The life of Mahatma Gandhi. – New York, 1966.
12. Grabner S. Mahatma Gandhi: politiker, pilger und prophet. – Berlin, 1983.
13. Kitle C. Gandhi, soldier of nonviolence. – Washington, 1982.
14. Nanda B.R. Mahatma Gandhi. A biography. – London, 1959.
15. Payne R. The life and death of Mahatma Gandhi. – London, 1969.
16. Pyarelal N. Mahatma Gandhi. The last phase: In 2 Vs. – Ahmedabad, 1956–1958.
17. Pyarelal N. Thoreau, Tolstoy and Gandhi. – Calcutta, 1958.
18. Sharma J.S. Mahatma Gandhi. A descriptive bibliography. – Delhi, 1955.
19. Tendulkar D.G. Mahatma. Life of Mohandas Karamchand Gandhi: In 8 Vs. – Bombay, 1951–1954.
20. Ганди М.К. Моя жизнь. – М., 1959.
21. Литман А.Д. Современная индийская философия. – М., 1985.
22. Чувпило О.О. Ідейно-політична боротьба в Індійському національному конгресі (20–30-ті рр. ХХ ст.). Докт. дисерт. – Харків, 1995.
23. Чувпило А.А. Политический курс Индийского национального конгресса и внутривластьная борьба в 30-е годы ХХ века. – Харьков, 1996.
24. Gandhi M.K. Truth is God. – Ahmedabad, 1957.
25. Gandhi M.K. Satyagraha in South Africa. – Ahmedabad, 1950.
26. Gandhi M.K. Indian Home Rule or Hind Swaraj. – Madras, 1947.
27. Gandhi M.K. India of My Dreams. – Ahmedabad, 1947.
28. Gandhi M.K. Towards Non-violant Socialism. – Ahmedabad, 1951.
29. Gandhi M.K. Sarvodaya (The Welfare of All). – Ahmedabad, 1954.
30. Gandhi M.K. Sarvodaya. Its Principles and Programme. – Ahmedabad, 1957.
31. Gandhi M.K. My Socialism. – Ahmedabad, 1956.
32. Gandhi M.K. All Men are Brothers. – Paris, 1958.
33. Gandhi M.K. My Picture of Free India. – Bombay, 1965.
34. Gandhi M.K. Young India 1919–1922. – Madras, 1924.
35. Gandhi M.K. Young India 1924–1926. – Madras, 1927.
36. Gandhi M.K. The Collected Works. – New Delhi, 1958. – Vol. 1.
37. Gandhi M.K. My Religion. – Ahmedabad, 1955.
38. Gandhi M.K. Non-violence in Peace and War: In 2 Vs. – Ahmedabad, 1948.
39. Gandhi M.K. Satyagraha (non-violant resistance). – Ahmedabad, 1951.
40. Gandhi M.K. The Science of Satyagraha. – Bombay, 1957.
41. Gandhi M.K. The Law of Love. – Bombay, 1962.
42. Gandhi M.K. The Law of Suffering. – Ahmedabad, 1951.
43. Gandhi M.K. Khadi (hand-spun cloth). Why and how. – Ahmedabad, 1959.

МІЖНАРОДНІ ПИТАННЯ В ДІЯЛЬНОСТІ ІНДІЙСЬКОГО НАЦІОНАЛЬНОГО КОНГРЕСУ (1914–1929 рр.)

Миролюбний зовнішньополітичний курс Індійської Республіки, творцями якого були її видатні сини М.К. Ганді та Дж. Неру, визначався і втілювався в життя партією Індійський національний конгрес (ІНК), що знаходилася при владі в цій країні з 1947 по 1996 рік (з невеличкими перервами) [про неї див.: Сінх 1949; Kundra 1996; Sitaramaуа 1946]. Між тим її ставлення до міжнародних питань у роки Першої світової війни та в перше післявоєнне десятиліття, коли ІНК приступив до розробки зовнішньополітичної концепції визвольного руху і почали закладатися основи зовнішньої політики майбутньої суверенної індійської держави, ще недостатньо досліджено в індологічній літературі.

У даній статті висувається завдання деякою мірою заповнити цю прогалину, звернувши головну увагу на аналіз рішень і дій ІНК із найважливіших зовнішньополітичних питань, що хвилювали у 1914–1929 рр. як індійську, так і світову громадськість.

Її хронологічні рамки визначені, виходячи із наступних міркувань: 1914 рік – це початок Першої світової війни, який змусив ІНК звернути більш пильну увагу на події міжнародного життя, а в грудні 1929 р. він ухвалив рішення про початок боротьби за повну незалежність Індії, розгорнувши у 1930 р. масову кампанію громадянської непокорі для її досягнення, що започаткувала новий етап у конгресистській історії.

Приступаючи до розгляду поставленого питання, слід зазначити, що Національний конгрес, який очолював визвольну боротьбу найбільшої британської колонії, у перші три десятиріччя свого існування (1885–1914 рр.) дуже мало уваги приділяв подіям за межами Індії, будучи цілковито зайнятий внутрішніми проблемами. Прийняті в ці роки його щорічними сесіями (з'їздами) кілька стислих резолюцій з питань зовнішньої політики Британської Індії торкалися головним чином її стосунків із деякими сусідніми державами [детально див.: Prasad 1960, 38-40]. Лише під час Першої світової війни, в яку Індія була втягнута правлячими колами Великої Британії всупереч волі та бажанню її народів [про це детально див.: India and War... 1915], ІНК, де в цей час домінувало угруповання поміркованих, на сесії в Мадрасі (грудень 1914 р.) робить спробу визначити своє ставлення до війни. В резолюції, запропонованій одним із визначних лідерів поміркованих С. Банерджі, Конгрес заявив про свою вірність Британії та тверду рішучість бути разом із імперією у важкий для неї час, сподіваючись у перспективі, на знак вдячності за підтримку Лондона у війні, отримати від нього самоврядування [Besant 1915, 585].

Прийняття такої вірнопідданської резолюції різко загостило внутрішньопартійну боротьбу в ІНК і призвело до поділу конгресистів на прихильників і супротивників участі індійців у світовій війні. Якщо помірковані закликали жителів Індії вступати до англо-індійської армії і надавати Британській імперії усіляку допомогу в її боротьбі з силами Четверного союзу, то угруповання крайніх (екстремістів), очолюване видатним борцем за незалежність Індії Б.Г. Тілаком [про них детально див.: Argov 1967], навпаки, повністю відмовлялося

співробітничати з Англією у її військових зусиллях [Gopal 1956, 408]. Так, під час багатолюдного мітингу в Пуні (червень 1918 р.) Б.Г. Тілак, категорично виступивши проти мобілізації індійців до британської армії, що відправлялася на фронт, риторично запитував у присутніх: "Чому ми повинні захищати Індію, в якій позбавлені будь-яких прав і перетворені на рабів?" [Majumdar 1963, 532]. Однак, заради справедливості, треба визнати, що не такі настрої переважали тоді в партії, а надії отримати самоврядування від британської корони в нагороду за допомогу їй у війні. Навіть М.К. Ганді [про нього див.: Bakshi 1996; Tendulkar 1951], прозваний пізніше "апостолом ненасильства", щиро вірив у це. Він не тільки виступив за підтримку Англії у війні, але й взяв активну участь у вербуванні солдатів-індійців для британської армії, за був нагороджений кількома медалями [Tendulkar 1951, 280].

Після закінчення Першої світової війни, коли М.К. Ганді очолив ІНК, а партія стала найбільшою політичною організацією Британської Індії (у 1921 р. в ній нараховувалося близько 10 млн. членів), головними принципами багатогранної діяльності Конгресу стають ненасильство, беззастережне засудження колоніалізму, агресії та використання військової сили як у питаннях власне індійських, так і в міжнародних. Розроблена М.К. Ганді програма неспівробітництва, схвалена сесією ІНК у Калькутті (вересень 1920 р.), передбачала виключно мирні, ненасильницькі форми боротьби з англійським пануванням в Індії [див.: The Indian National Congress ... 1924, 6-9]. Тоді ж конгресисти прийняли спеціальну резолюцію про зовнішню політику, в якій говорилося, що інтереси Індії на міжнародній арені не співпадають з інтересами Англії, а тому Індія ні в якій формі не збирається підтримувати загарбницькі плани метрополії, а буде намагатися співробітничати з іншими країнами, маючи на меті встановлення дружніх відносин передусім із сусідніми країнами [The Indian National Congress ... 1924, 70, 75-76]. Втілюючи її в життя, Конгрес закликав індійців не вступати до британської армії, яку колонізатори посилали в Ірак для придушення місцевого національно-визвольного руху [The Indian National Congress ... 1924, 6-9]. Відтоді ІНК постійно й незмінно виступав на боці визвольних рухів, де б вони не відбувалися, повністю відмежувавшись від англійської зовнішньої політики. Поступово почала формуватися власна зовнішньополітична лінія Конгресу, котра, за словами Дж. Неру, базувалася "на ліквідації політичного й економічного імперіалізму в усьому світі та встановленні співробітництва між вільними країнами" [Неру 1989, 222].

Які ж проблеми міжнародних відносин і міжнародного політичного життя знаходилися в центрі уваги ІНК, а також його лідерів у 20-ті роки ХХ ст.?

Насамперед, слід виділити колоніальне питання та різні аспекти політики західних держав із цього питання. Керівництво Конгресу уважно стежило за всіма перипетіями визвольної боротьби народів Азії та Африки, приймаючи відповідні рішення на їхню підтримку. Такі резолюції солідарності з народами й країнами, що піднялися на боротьбу за національну незалежність, як правило, ухвалювалися майже одногосно, хоча при обговоренні інших питань у лавах конгресистів виникали гострі розбіжності, які не раз загрожували цілісності партії [детально див.: Чувпило 1995]. У їхній розробці брали активну участь М.К. Ганді, Ч.Р. Дас,

М. Неру, Дж. Неру, С.Ч. Бос, Р. Прасад, В. Патель та інші широко відомі індійські політичні лідери.

Особливе значення надавалося засудженню агресії західних держав проти Туреччини, що почалася відразу ж після закінчення Першої світової війни, а також підтримці боротьби турецького народу за свободу й незалежність. ІНК та його керівні органи – Робочий комітет і Всеіндійський комітет Конгресу (ВІКК) спочатку виступили проти введення військ Англії та Франції до Туреччини, а потім проти їхніх наполегливих спроб розчленити її, придушивши рух, очолюваний Кемалем Ататюрком. Солдатам-індійцям, яких посилали до Туреччини в складі британського військового контингенту, рекомендувалося не брати участі у воєнних діях проти турецьких патріотів [The Indian National Congress ... 1924, 101-102]. Крім цього, Конгрес активно підтримав халіфатистський рух, що розгорнувся серед індійських мусульман на захист порушених прав турецького султана, який був халіфом – духовним главою усіх мусульман – сунітів [про нього див.: Niemeijer 1972]. Для керівництва халіфатистським рухом був створений Халіфатський комітет, на чолі якого стали відомі конгресистські діячі – брати Мухаммед і Шаукат Алі [про них див.: Shach 1979]. У роботі комітету активну участь взяв М.К. Ганді і незабаром його очолив. Після підписання Севрського мирного договору (10 серпня 1920 р.), який викликав величезне обурення мусульман усього світу, оскільки за його умовами Туреччина фактично втрачала свою самостійність, халіфатистський рух в Індії досяг кульмінації. Паралельно з ним ІНК розгорнув очолюваний М.К. Ганді масовий рух неспівробітництва, одним із найголовніших завдань якого було задоволення вимог халіфатистів [про нього див.: Taunk 1978]. Мусульмани Британської Індії взяли в ньому активну участь [детально див.: Чувпило 2002, 89-99] і невдовзі халіфатистський рух і гандистський рух неспівробітництва злилися в одне ціле [Niemeijer 1972, 86-87]. Визнання міжнародною спільнотою незалежності Туреччини внаслідок підписання Лозаннського мирного договору (24 липня 1923 р.) Конгрес розцінив як перший значний успіх сил національного визволення. Привітавши дружній турецький народ у зв'язку з цією знаменною подією, він висловив упевненість, що утворення суверенної турецької держави стане провісником майбутнього визволення усіх колоніальних і залежних країн Сходу [The Indian National Congress ... 1924, 305].

Одночасно ІНК виявив неабияку зацікавленість долею арабських країн Південно-Західної Азії та Близького Сходу, що входили до кінця Першої світової війни до складу Османської імперії, а після її розпаду отримали статус підмандатних територій Англії (Ірак, Трансіорданія, Палестина) та Франції (Сирія, Ліван). Мандатна система Ліги Націй використовувалася правлячими колами Англії та Франції для встановлення свого панування в колишніх турецьких володіннях, населення яких у 20-ті роки ХХ ст. розгорнуло визвольну боротьбу. На знак солідарності з мусульманами Британської Індії та всього світу, що вимагали вигнання європейців із місць, де знаходилися святині ісламу, Конгрес активно виступив за відміну мандатної системи, розцінивши її як прикриття колоніалізму, і вимагав надання арабським країнам повної незалежності [The Indian National Congress ... 1924, 305]. У свою чергу М.К. Ганді

в редакційній газеті "Янг Індія" назвав політику західних держав у близькосхідному регіоні імперіалістичною і звернувся до арабських країн із закликом чинити їй усілякий опір [Young India 1920, September 8; April 27]. ІНК також висловив співчуття й підтримку арабам Північної Африки, особливо єгиптянам, котрі, як і індійці, знаходилися під британським гнітом. У 1924 р. ВІКК звернувся до них із дружнім посланням, у якому говорилося про симпатії конгресистів боротьбі єгипетського народу за звільнення від колоніалізму і висловлювалася надія, що єгиптяни зможуть отримати в ній перемогу [Prasad 1960, 70].

Конгрес та його керівництво дуже непокоїв розвиток подій у сусідньому Афганістані, народи якого зуміли вистояти в протиборстві з англійськими колонізаторами, відстояти національну незалежність і під керівництвом Аманулли-хана розпочали проведення важливих реформ, які відкривали цій країні шлях до світового співтовариства. У травні 1921 р. М.К. Ганді заявив, що якщо Англія розпочне четверту загарбницьку війну проти незалежної афганської держави, то він буде вважати її злочинною, відкрито скаже про це індійському народу і звернеться до нього з закликом не надавати агресору ніякої допомоги у веденні воєнних дій [Young India 1921, May 4]. Коли восени 1928 р. в Афганістані вибухнуло реакційне повстання, організоване британською агентурою, яке призвело до падіння уряду Аманулли (у січні 1929 р. владу в Кабулі захопив Бачаї Сакао), то ІНК, що відкрито симпатизував Аманулли та його реформам, сприйняв переворот в афганській столиці як поразку прогресивних сил [Prasad 1960, 75].

Значне місце в міжнародній діяльності ІНК відводилося підтримці боротьби китайського народу проти іноземного панування та внутрішньої реакції. При цьому він не обмежувався висловлюванням симпатій конгресистів визвольному русі в Китаї, а намагався налагодити з ним тісні стосунки та надавати посильну практичну допомогу. Оскільки колоніальні власті в Індії усіляко перешкоджали її здійсненню, то з великими труднощами у 1927 р. вдалося організувати лише невеличкий медичний загін із добровольців для відправлення в Китай, який, однак, так і не зміг туди дістатися через відмову уряду Британської Індії видати лікарям закордонні паспорти [Prasad 1960, 74]. Конгресисти також не змогли перешкодити відправленню в Китай із Індії каральних військ для розправи над китайськими патріотами, хоча вони організували по всій країні мітинги й демонстрації солідарності з китайським народом, під час яких висувалася категорична вимога: "жодного солдата, жодної рупії для війни проти Китаю". Тоді ж Мадраська сесія ІНК (грудень 1927 р.) виступила з вимогою негайного виведення усіх індійських військових частин із Китаю та закликала індійців не брати більше участі в боротьбі з китайською революцією [Sitaramaууа 1946, 317].

Бачачи свої вкрай обмежені можливості здійснювати хоч якийсь реальний вплив на зовнішню політику Великої Британії, а тим паче на розвиток міжнародних відносин, керівництво Конгресу виступило з ідеєю створення Федерації народів колоніальних і залежних країн для спільної протидії колоніалістській політиці західних держав, а також для активного позитивного впливу на міжнародне життя. Думку про спільність історичної долі та інтересів пригнічених народів і країн одним із перших висловив М.К. Ганді у 1920 р. [див.:

Young India 1920, April 14]. Інший визначний діяч ІНК Ч.Р. Дас у президентському зверненні до сесії в Гая (грудень 1922 р.) зробив спробу її конкретизувати, вказавши на необхідність створення Федерації Азійських країн у вигляді союзу пригнічених народів Азії, одним із засновників якого мала стати Індія [Congress presidential addresses ... 1934, 579-580]. Лідер халіфатистів М. Алі на сесії ІНК у Коканаді (грудень 1923 р.), де він головував, висловився на користь утворення Східної Федерації, до складу якої входило б набагато більше країн, ніж це передбачав Ч.Р. Дас [Congress presidential addresses ... 1934, 707-711]. На сесії в Гаухаті (грудень 1926 р.) президент ІНК С. Айєнгар уже заявив про те, що індійці повинні безпосередньо зайнятися організацією Федерації Азійських народів [Congress presidential addresses ... 1934, 813]. Його наступник на посаді президента ІНК М.А. Ансарі, звертаючись через рік до делегатів Мадраської сесії, значну частину своєї доповіді присвятив власне проекту створення Азійської Федерації [Congress presidential addresses ... 1934, 845-847]. А Дж. Неру висловив думку, що до її складу могли б увійти Китай, Індія, Бірма, Цейлон, Афганістан і деякі інші країни Азії [Неру 1955, 637]. Проте втілити всі ці ідеї та задуми в життя на практиці виявилось неможливо, тому що індійський колоніальний уряд постійно відмовлявся видати в'їзні візи представникам азійських країн, що виявили бажання взяти участь у розробці проекту створення Азійської федерації разом із представниками ІНК. Двічі (у 1927 і 1928 рр.) власті Британської Індії відмовилися видати в'їзні візи навіть дружині Сунь Ятсена – Сунь Цінлін. Незважаючи на це, Конгрес у 1928 р. все-таки створив свій іноземний відділ і вирішив скликати в Індії у 1930 р. першу сесію Паназійської Федерації для остаточного вирішення питання про шляхи й засоби об'єднання країн Азії [Hull, Hist 1930, 137-138; Sitaramayya 1946, 328], але масова кампанія громадянської непокори, що розпочалася в Індії 26 січня 1930 р., завадила її проведенню.

З метою встановлення й розвитку тісних зв'язків із визвольними рухами інших країн ІНК уповноважив Дж. Неру, який з березня 1926 р. перебував у Європі, взяти участь у роботі Міжнародного конгресу проти колоніального гніту та імперіалізму, скликаного в Брюсселі у лютому 1927 р. Під час роботи конгресу представник ІНК відігравав помітну роль: Дж. Неру обрали до складу президії, він взяв активну участь в усіх неофіційних засіданнях, а також головував на одному з офіційних засідань. Виступаючи на відкритті конгресу, Дж. Неру не тільки різко засудив британське панування в Індії, але й зробив спробу розкрити його мотиви, характер і методи діяльності. Резолюція про Індію, складена Дж. Неру, висловлювала гарячу підтримку делегатів конгресу визволенню Індії від колоніального гніту, вважаючи це найважливішим кроком у справі визволення народів усього світу. У спільній декларації індійської та китайської делегацій, автором якої теж був Дж. Неру, говорилося про тісні зв'язки між народами Індії та Китаю, на англійські правлячі кола покладалася відповідальність за досить сильні антикитайські настрої в Індії і наголошувалося на необхідності вести активну боротьбу проти британського імперіалізму одночасно на двох фронтах. Потім індійська й китайська делегації переконали англійську делегацію, представлену КПВ, Незалежною робітничою партією та лівими лейбористами, висловити свою

підтримку боротьбі колоніальних країн за повну незалежність і виступити проти будь-яких форм їхнього пригнічення [Гопал 1989, 101-103].

Для координації та об'єднання дій сил, що боролися проти імперіалізму як в колоніях, так і в метрополіях, Брюссельський конгрес вирішив створити Антиімперіалістичну лігу [про неї див.: Соркин 1965]. Разом із А. Ейнштейном, Р. Ролланом і Сунь Цінлін Дж. Неру було обрано одним із почесних голів Ліги, а також членом її виконкому. Він переконав конгресистське керівництво вступити до Ліги на правах асоційованого члена, сподіваючись через Лігу налагодити тісне співробітництво ІНК із визвольними рухами світу. Тому Дж. Неру був представлений і на другому конгресі Антиімперіалістичної ліги, що проходив у Франкфурті. Однак надії, що покладали на Лігу Дж. Неру й ІНК, не справдилися, оскільки невдовзі в ній стали домінувати комуністи, які відмовилися від співробітництва з Національним конгресом, вважаючи його буржуазною партією, що буцімто відмовилася від боротьби за незалежність, а Дж. Неру звинуватили в зраді справи визволення Індії [Гопал 1989, 213].

Важливе місце в зовнішньополітичній орієнтації ІНК відводилося європейському континенту. Ще в 1927 р., за 12 років до початку Другої світової війни, Конгрес не тільки передбачив її можливість, але й визначив своє ставлення до неї. Він заявив, що Індія не може брати участі в імперіалістичній війні, і що ні за яких обставин не можна примушувати її вступати в будь-яку війну, не отримавши згоди її народу [Sitaramaуа 1946, 317]. У 1928 р. ІНК категорично заперечував, щоб Англія використовувала Індію в своїх імперіалістичних планах щодо інших народів [Джавахарлал Неру ... 1989, 176]. Симпатії конгресистів цілковито були на боці європейських сил миру, що виступали проти війни й фашизму. Між тим до мирних ініціатив, що надходили від політичних діячів Заходу, лідери ІНК, особливо М.К. Ганді й Дж. Неру, ставилися з певною недовірою, сумніваючись у щирості їхніх заяв, які не без підстав розцінювалися ними як досить вдале маскування агресивних задумів і планів стосовно один одного або щодо окремих країн Сходу. Показовою в цьому відношенні була позиція, зайнята Конгресом, щодо укладення 27 серпня 1928 р. провідними європейськими країнами пакту Келлога, який декларував їхню відмову від війни як засобу національної політики. Погодившись із основними положеннями пакту, ІНК, не вірячи в щирість багатьох політиків, що його підписали, не вважав за необхідне для Індії брати участь у пакті Келлога і відмовився вести пропаганду серед індійського народу на його користь. Точку зору партії відносно пакту висловив М.К. Ганді, який визначив його як спробу партнерів по пригніченню країн Азії та Африки мирним шляхом вирішити питання про продовження їхнього пригнічення та експлуатації [Young India 1929, July 4].

Що ж стосується ставлення ІНК до СРСР та його внутрішньої й зовнішньої політики, то воно було неоднозначним, в різні часи різним, і змінювалося в залежності від часу та політичних обставин. Воно переважно визначалося наступними чинниками: а) ставленням до СРСР М.К. Ганді, Дж. Неру та лідерів провідних угруповань у Конгресі; б) співвідношенням політичних сил у керівництві партії на тому чи іншому етапі її діяльності; в) результатами гострої ідейно-політичної боротьби в лавах конгресистів; г) станом англо-радянських

відносин; д) конкретними діями радянського керівництва всередині країни і на міжнародній арені. Якщо ж все-таки спробувати дати йому узагальнюючу характеристику, абстрагуючись від цих і деяких інших, менш суттєвих чинників, то можна зробити висновок, що до 1927 р. у Конгресі взагалі переважало негативне ставлення до СРСР, спричинене тим, що більшовицький режим викликав відразу у М.К. Ганді й більшості конгресистів, тому що "він базувався на насильстві та запереченні Бога" [Young India 1924, December 11]. Становище дещо змінилося, починаючи з осені 1927 р., коли Дж. Неру, що ідеалізував тоді внутрішню та зовнішню політику Радянського Союзу [див.: Чувпило 1994, 177-186], розгорнув серед індійської громадськості пропаганду окремих його досягнень [див.: Nehru 1929], закликавши до встановлення та розвитку всебічних радянсько-індійських зв'язків [Forward 1927, October 26]. Він, зокрема, запропонував, щоб ІНК мав свого постійного представника в Москві (а також у Парижі, Нью-Йорку, Анкарі та Токіо) для налагодження тісних зв'язків із прихильниками незалежності Індії та спостереження за всім тим, що там відбувалося [Forward 1928, October 6]. Слід також звернути увагу на такий важливий і значною мірою визначальний чинник, як підтримку Радянським Союзом визвольних рухів народів Азії та Африки і, насамперед, антибританської боротьби в Індії. Враховуючи це, ставлення конгресистів, і особливо М.К. Ганді, до СРСР досить швидко стало змінюватися. Так, у 1928 р. М.К. Ганді спочатку надрукував у трьох номерах "Янг Індія" схвальну статтю Дж. Неру про систему освіти в СРСР [див.: Young India 1928, August 9, 16, 23], а потім сам заявив, що хоча через свою схильність до насильства, радянський режим навряд чи довго протримається, більшовицькі ідеали не можуть пропасти даремно, тому що за ними стоїть благородний приклад самовідданості й повного самозречення величезної кількості людей, які віддали в ім'я цих ідеалів усе, що в них було [Young India 1928, November 15]. Ставлення ж Конгресу до зовнішньої політики СРСР та англо-радянських протиріч, що призвели до розриву дипломатичних відносин між Англією та СРСР у 1927 р., визначалося тим, що, як стверджував Дж. Неру, переслідуючи власні інтереси, СРСР простягав руку дружби пригніченим народам [Nehru 1972, 364], тобто був союзником національно-визвольних рухів. Тому розрив англо-радянських відносин викликав осуд Дж. Неру та інших керівників ІНК, які піддали гострій критиці британську зовнішню політику, склавши всю провину за погіршення англо-радянських відносин і відповідальність за їхній розрив повністю на британські правлячі кола [Prasad 1960, 85-86].

Таким чином, період 1914–1929 рр. став важливим етапом у формуванні зовнішньополітичної доктрини ІНК. Уже тоді почали вимальовуватися її окремі характерні риси: відмова від застосування насильства в міжнародних відносинах, засудження насильства, агресії та війн, намагання врегулювати всі спірні питання мирним шляхом, сприяння справі загального миру, засудження політики колоніальних держав щодо пригнічених ними народів, протидія їй та підтримка національно-визвольних рухів, виступ із вимогою ліквідації імперіалізму, колоніалізму, всіх форм пригнічення людини людиною і надання незалежності країнам Азії та Африки, встановлення й розвиток співробітництва з народами, що

вели боротьбу за національне визволення, прагнення самостійно визначати свою позицію в міжнародних питаннях. Після завоювання політичної незалежності вони стали основою зовнішньої політики суверенної Індії, яка відіграла величезну роль у міжнародних відносинах, будучи активним учасником Руху неприєднання, а також автором багатьох ініціатив, спрямованих на збереження миру та безпеки на Землі.

Література

- Гопал С. Джавахарлал Неру. Биография. Москва, 1989. Т. 1.
 Джавахарлал Неру ... Джавахарлал Неру. Воспоминания. Исследования. Москва, 1989.
 Неру Дж. Автобиография. Москва, 1955.
 Неру Дж. Открытие Индии. Москва, 1989. Кн. 2.
 Сінх Т.Р. Конгрес ка сарал ітіхас. (Популярна історія Конгресу). Делі, 1949 (мовою гінді).
 Соркин Г.З. Антиимпериалистическая лига (1927–1935). Москва, 1965.
 Чувпило А.А. Эволюция взглядов Джавахарлала Неру на "советскую модель социализма" // Тоталитаризм и антитоталитарные движения в Болгарии, СССР и других странах Восточной Европы (20–80-е годы XX века): Материалы международной научной конференции. Харьков, 1994. Т.1.
 Чувпило О.О. Ідейно-політична боротьба в Індійському національному конгресі (20–30-ті рр. XX ст.). Докторська дисертація. Харків, 1995.
 Чувпило О.О. Участь мусульман Британської Індії в гандистському русі неспівробітництва (1919–1922 рр.) // Вісник Харківського національного університету, 2002, № 566, Історія. Вип. 34.
 Argov D. Moderates and extremists in the Indian nationalist movement 1885–1920. London, 1967.
 Bakshi S.R. Gandhi and the Congress. New Delhi, 1996.
 Besant A. How India wrought for freedom. Madras, 1915.
 Congress presidential addresses ... Congress presidential addresses from silver to the golden jubilee. Madras, 1934.
 Forward 1927, 1928.
 Gopal R. Tilak. A Biography. Bombay, 1956.
 Hull W.J., Hist S. India's political crisis. Baltimore, 1930.
 India and War ... India and War. London, 1915.
 Kundra T. Glimpses of Indian National Congress. From inception to attainment of freedom (1885–1947). New Delhi, 1996.
 Majumdar R.C. History of the freedom movement in India. Calcutta, 1963. Vol. 2.
 Nehru J. Soviet Russia. Bombay, 1929.
 Nehru J. Selected Works. New Delhi, 1972. Vol. 2.
 Niemeijer A.C. The Khilafat movement in India (1919–1924). S.-Gravenhage, 1972.
 Prasad B. The origins of Indian Foreign Policy. Calcutta, 1960.
 Shach M. Freedom movement in India (The role of Ali Brothers). New Delhi, 1979.
 Sitaramayya B.P. The history of the Indian National Congress. Bombay, 1946. Vol.1.

Taunk B.M. Non-cooperation movement in Indian politics (1919–1924). Delhi, 1978.

Tendulkar D.G. Mahatma. The life of Mohandas Karamchand Gandhi. Bombay, 1951. Vol. 1.

The Indian National Congress ... The Indian National Congress. 1920–1923. Being a collection of the resolutions of the Congress and of the All India Congress Committee and of the Working Committee of the Congress from September 1920 to December 1923. Allahabad, 1924.

Young India 1920, 1921, 1924, 1928, 1929.

ПОЛІТИЧНІ ПАРТІЇ СУЧАСНОЇ ІНДІЇ

На сучасному етапі, коли мільярдна Індія відіграє все більшу роль у світовій політиці та міжнародних відносинах, політичний розвиток цієї багатопартійної країни набуває особливого значення і викликає підвищений інтерес. Між тим у вітчизняній науковій та науково-популярній літературі про переважну більшість нинішніх провідних індійських партій (виняток становлять Індійський національний конгрес (І) (ІНК(І)) та частково "Бхаратія джаната парті" (БДП)) важко знайти навіть окремі згадки, що значно утруднює вчителю аналіз подій на Індійському субконтиненті.

Спробуємо хоч деякою мірою заповнити цю прогалину, давши стислу характеристику тих індійських партій, які під час останніх виборчих кампаній отримали найбільшу кількість голосів виборців і ввійшли до нижньої палати загальноіндійського парламенту – Лок сабхи (Народної палати).

Приступаючи до розгляду поставленого питання, слід зазначити, що Індія – одна з небагатьох колишніх колоніальних країн Азії та Африки, в якій за часів незалежного розвитку (з 1947 р.) загалом утвердилася парламентська демократія західного зразку та існують досить міцні демократичні інститути, що є гарантією від встановлення тоталітарних режимів і диктаторських форм правління. За 55 років політична система в ній пройшла складну еволюцію від фактичної однопартійності (домінування ІНК у перші 30 років) до теперішньої реальної багатопартійної системи як у центрі, так і на місцях. Найголовнішими рисами сучасного політичного розвитку Індії є: 1) продовжується, хоча й в досить своєрідній формі, процес демократизації суспільно-політичного життя та розвиваються традиції парламентаризму, започатковані ще за англійського панування; 2) однією з характерних ознак індійського суспільства на початку ХХІ ст. все ще залишається його ієрархічність і стратифікація, що накладає свій відбиток на політичне життя країни; 3) посилюються релігійно-общинні й сепаратистські настрої та тенденції; 4) програмні положення переважної більшості партій дуже схожі – набір майже однакових, що постійно змінюються, популістських декларативних гасел та обіцянок; 5) зараз жодна з політичних партій, як ще недавно ІНК, не має загальнонаціонального статусу і не може забезпечити цілковитого домінування на центральному та штатівському рівнях; 6) ІНК(І), повністю втративши монополію на владу, залишається, тим не менш, єдиною загальноіндійською партією, але кризові явища в ньому продовжуються, падає вплив, престиж і авторитет, відсутні харизматичні лідери загальнонаціонального масштабу, розмивається масова база; 7) 34 індійські партії, що вийшли з Конгресу внаслідок його розколів і фрагментації, виступають на політичній арені як своєрідні "версії" ІНК, маючи ідейну платформу дуже близьку до нього, і навіть зберігають слово Конгрес у своїй назві ("Таміл мааніла конгрес", ІНК (Тіварі), "Мадх'я Прадеш вікас конгрес", "Карнатака конгрес парті" та ін.); 8) продовжується трансформація ідеологічних платформ практично всіх партій; значна частина з них уже відійшла від ідей антиконгресизму, хоча зберігаються сильні антиконгресистські настрої в кількох регіонах; 9) на загальноіндійському рівні та особливо в кожній окремій партії посилюється гостра ідейно-політична

боротьба, фракційні суперечності та дезінтеграційні процеси, причому фракційність спостерігається і в центрі, і на рівні кожного штату; 10) суперечності в суспільному житті, між партіями та всередині партій, мають персональну, релігійну, кастову, етнічну, національну, політичну, ідеологічну, регіональну, соціально-економічну основу або суперництво поколінь; 11) ширше, ніж раніше, використовується політика укладання угод і створення різноманітних альянсів і блоків, причому не тільки під час виборів; 12) кожний штат, а це за територією добра європейська країна, користуючись великою автономією і значними повноваженнями, має свої характерні особливості, які визначаються історичним минулим, місцевими умовами й традиціями даного регіону, рівнем його розвитку, авторитетом харизматичних лідерів, співвідношенням сил різних угруповань, особливо релігійних чи кастових. Тому в штатах при владі досить часто знаходяться прямо протилежні сили, а їхнє розміщення в центрі практично дуже мало впливає на політичну ситуацію в провінції; 13) навпаки, спостерігається досить-таки значний вплив регіональних і дрібних партій на загальнонаціональні політичні процеси; 14) проблеми зовнішньої політики не є зараз визначальними в платформах провідних політичних партій Індії, а під час виборчих кампаній вони не грають суттєвої ролі; 15) традиційний поділ партій та політичних лідерів на лівих, правих і центристів, загальноприйнятій у всьому світі, стосовно Індії досить відносний, зважаючи на їхню крайню специфічність, і враховуючи характерні особливості пануючих власне індійських дефініцій та диференціацій.

Зараз до Лок сабхи, що нараховує 545 місць, входять 45 партій, з яких провідними можна вважати 8–10, адже решта представлені всього кількома або навіть одним депутатом. Абсолютної більшості – 273 мандатів, що дає право одноособово сформувати уряд, не має жодна партія. Найбільша ж парламентська фракція БДП (251 депутат) для створення уряду змушена була шукати додаткових союзників серед дрібних партій і незалежних, вступивши з ними в коаліцію. В результаті з жовтня 1999 р. при владі в країні знаходиться національно-демократичний альянс із 20-ти партій, очолюваний БДП, лідером якої є досвідчений політик 76-річний Атал Біхарі Ваджаї. Однак зберегти такий альянс протягом п'яти років, відведених Конституцією 1950 р., практично неможливо, про що яскраво свідчить доля всіх попередніх індійських коаліційних урядів.

"Бхаратія джаната парті" ("Індійська народна партія") була утворена в 1980 р. як правонаступниця релігійно-націоналістичної індуїстської партії "Бхаратія джан сангх", утвореної ще в 1951 р. Деякі оглядачі плутають її з блоком "Джаната парті", що знаходився при владі в Індії у 1977–1979 рр. У політичній боротьбі спирається на підтримку майже чверті індуїстського гіндомовного населення (всього індуїстів у країні близько 80 відсотків), виступаючи з незмінною ідеологічною платформою захисту інтересів індуїстської громади і традиційних багатовікових цінностей індуїзму. Екстремістське крило БДП неодноразово брало участь у міжобщинних конфліктах і зіткненнях. Що ж стосується нинішнього прем'єр-міністра Республіки Індія А.Б. Ваджаї, то його можна віднести до виважених поміркованих політичних діячів. На парламентських виборах 90-х рр. БДП користувалася значним впливом і популярністю у виборців, отримавши відповідно 121, 160 і 251 місце в

парламенті. З нею гідно суперничати міг лише ІНК(І), який все ж змушений був піти в опозицію.

Найстарішою ж політичною партією самої багатонаціональної країни світу є ІНК(І), заснований у 1885 р. за сприяння англійської колоніальної адміністрації, яка покладала на нього певні надії. Спочатку Конгрес до британської влади ставився лояльно, але, очоливши після Першої світової війни рух за сварадж (самоврядування), перетворився на широкий опозиційний національний фронт усіх антиколоніальних сил. Найголовнішою програмною вимогою партії в 30-ті рр. ХХ ст. було завоювання ненасильницьким шляхом політичної незалежності. Її визначні лідери М.К. Ганді, Дж. Неру та С.Ч. Бос отримали широке визнання в усьому світі. Після утворення суверенної індійської держави ІНК став правлячою партією, користуючись безперервною монополією на владу з 1947 аж до 1977 р., коли вперше програв парламентські вибори. Зараз це єдина загальнонаціональна партія з масовою базою підтримки у всіх штатах і найбільша опозиційна партія, яка має в нижній палаті парламенту 145 місць (до цього у 90-ті рр. відповідно 230, 136 і 166). Відстоює єдність Індії, стабільність внутрішньополітичного життя, розв'язання складних соціально-економічних проблем і збалансований зовнішньополітичний курс. На парламентських виборах 1999 р. ІНК(І), очолюваний С. Ганді, виступав із маніфестом, що містив традиційні популістські гасла та обіцянки, які майже не відрізнялися від тих, що проголошували інші провідні політичні партії.

Під час парламентських виборів 90-х років стабільно високі місця (2–3) посідає партія "Джаната дал" ("Народна партія"). Вона була заснована у 1988 р., а вже на виборах 1989 р. зайняла друге після Конгресу місце, отримавши 141 парламентський мандат (ІНК(І) – 195). У 1996–1998 рр. ДД, як називають її в Індії, стала основою коаліційного уряду Об'єданого фронту, який очолювали лідери "Народної партії" Х.Д. Деве Гоуда та І.К. Гуджрал. У наш час це провідна центристська партія країни, але все-таки не загальнонаціональна, оскільки сфера її впливу обмежується переважно штатами Біхар і Карнатак, де вона правляча, а також Уттар-Прадешом і Оріссою. На відміну від БДП та ІНК(І), спирається на підтримку обездолених верств індійського суспільства, виражаючи в своїй програмі інтереси та захищаючи права т. зв. "проміжних каст", хариджанів (недоторканих) і значної частини мусульман, яких в Індії понад 120 млн.

Традиційно четверте місце під час виборів 90-х років, проводячи 33–34 депутата в парламент, займала Комуністична партія Індії (марксистська) (КПІ(м)), яка з'явилася на політичній арені в 1964 р. унаслідок розколу єдиної Компартії Індії на КПІ, що вела свій початок з 1925 р., і КПІ(м). Незважаючи на значне послаблення впливу комуністичних ідей в усьому світі після розпаду СРСР, КПІ(м) традиційно досить впливова у штатах Керала, Тріпура та Західна Бенгалія, де постійно очолює місцеві уряди або входить в урядові коаліції. На загальноіндійському рівні переважно знаходиться в опозиції, хоча в 1977–1979 рр. надавала підтримку уряду "Джаната парті", очолюваному М. Десаї, а в 1996–1998 рр. коаліційному уряду Об'єданого фронту, в еkleктичних програмах яких давалися усілякі обіцянки, навіть боротися з бідністю та проводити соціалістичні перетворення.

12–13 місць у парламенті регулярно отримує КПП, вплив якої на загальнонаціональні процеси значно зменшився після розколу 1964 р., що був спричинений головним чином різним ставленням її керівників до політики уряду, очолюваного ІНК. На відміну від багатьох компартій інших країн тодішнього світу, КПП, діючи в рамках парламентської демократії, виступала як досить-таки поміркована сила. На загальних виборах 1952, 1957 і 1962 рр. вона отримувала 8–10% голосів виборців, проводячи в парламент 30–35 своїх представників, і будучи в ньому другою після ІНК фракцією. Найбільший вплив має у штатах Біхар, Андхра Прадеш, Уттар Прадеш і Західна Бенгалія, суперничаючи там за голоси виборців із КПП(м).

До десятки провідних індійських партій входить "Самаджваді парті" ("Соціалістична партія"), яка виникла в 1993 р. після серії розколів у "Джаната дал" і "Самаджваді джаната дал" ("Соціалістична народна партія"). Подібно іншим соціалістичним партіям, які ведуть свій початок ще з 30-х років ХХ ст. (Біхарська соціалістична партія виникла в 1931 р., Конгрес-соціалістична партія – у 1934 р.), ідеологічна платформа СП базується на низці егалітаристських гасел популістського характеру, які в умовах сьогоденної Індії практично неможливо втілити в життя, але вони постійно приваблюють виборців, а також на більш реальному відстоюванні інтересів хариджанів, "проміжних каст" і мусульман. Переважна більшість виборців СП зосереджена в штатах Біхар та особливо в Уттар Прадеші.

Решта індійських партій, представлених в парламенті лише кількома депутатами, мають суто регіональний характер діяльності, іноді будучи впливовою силою в межах лише якоїсь частини штату, або користуючись незначним впливом у кількох штатах. Найзначнішими з них є:

- "Таміл мааніла конгрес" – регіональна партія штату Тамілнад, яка виникла в 1996 р. унаслідок розколу в штатівській організації ІНК(І);
- "Дравіда муннетра кажагам" – ще одна партія штату Тамілнад. Вона виникла у 1949 р., кілька разів очолювала штатівські уряди, входила до правлячої коаліції Об'єднаного фронту в 1996–1998 рр.;
- "Телугу десам парті" – регіональна партія штату Андхра Прадеш, заснована в 1982 р. відомим південноіндійським кіноактором Н.Т. Рама Рао. У 80–90-ті рр. Рама Рао і ТДП були серед головних ініціаторів консолідації антиконгресистських сил. Неодноразово очолювала уряд штату Андхра Прадеш. ТДП у 1995 р. розкололася в чисто індійському стилі на дві фракції: ТДП (Найду) – зять Рама Рао і ТДП (Парваті) – вдова засновника партії. Фракція Найду користувалася значно більшою популярністю, відразу ввійшовши у 1996 р. в Народну палату, де за кількістю місць (16) випередила багато її старожилів, отримавши загальноіндійське визнання;
- "Бахуджан самадж парті" була створена у 1985 р., виступивши з гаслом захисту інтересів низьких індуїстських каст, хариджан і релігійних меншин, що кожний раз дає їй постійну підтримку 6–8% електорату в штатах Уттар Прадеш, Мадх'я Прадеш і Панджаб;

- Революційно-соціалістична партія – невеличка лівоцентристська партія штату Західна Бенгалія. Постійно виступає молодшим партнером очолюваного КПШ(м) уряду цього штату;
- "Ассам гана парішад" – релігійна партія штату Ассам, утворена в 1985 р. Виступає під гаслами захисту прав та інтересів корінних ассамців, насамперед політичних, соціальних і культурних;
- Індійський національний конгрес (Тіварі) – маловпливова партія, очолювана Н.Д. Тіварі та А. Сінгхом. Відкололася від ІНК(І) у 1995 р.;
- "Мусульманська ліга Індійського Союзу" – друга за віком партія Індії, створена ще у 1906 р. Головний ініціатор розділу Британської Індії на Хіндустан і Пакистан. Колись була провідною партією, а зараз користується незначним впливом лише у кількох штатах з великим відсотком мусульманського населення. Давно перетворилася на другорядну політичну силу, проводячи в парламент у 90-ті рр. по 2 депутати;
- "Форвард блок" – невеличка регіональна партія лівого спрямування в штаті Західна Бенгалія, молодший партнер КПШ(м) у місцевому уряді, спадкоємець знаменитого "Форвард блоку", заснованого С.Ч. Босом у 1939 р.;
- "Харіана вікас парті" – регіональна партія штату Харіана. Виступає виразником інтересів заможних сільських каст штату. Утворювала виборчі блоки з БДП.

СПИСОК РЕКОМЕНДОВАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ

1. Антонова К.А., Бонгард-Левин Г.М., Котовский Г.Г. История Индии. – М., 1979.
2. Басу Д.Д. Основы конституционного права Индии. – М., 1986.
3. Володин А.Г. Буржуазная оппозиция в социально-политической структуре Индии. – М., 1982.
4. Володин А.Г. Индия: становление институтов буржуазной демократии. – М., 1989.
5. Горев А.В., Зимянин В.М. Неру. – М., 1988.
6. Горев А.В. Махатма Ганди. – М., 1989.
7. Горошко Г.Б. Борьба в Индии по вопросам внешней политики 1957–1964 гг. – М., 1982.
8. Девяткина Т.Ф. Индийский национальный конгресс (1947–1964). – М., 1970.
9. Девяткина Т.Ф., Егорова М.Н., Мельников А.М. Зарождение коммунистического движения в Индии. – М., 1978.
10. Джилл С.С. Династия Ганди. – Ростов-на-Дону, 1997.
11. Егорова М.Н. Рабочий класс Индии. Социально-экономические аспекты формирования и особенности массового сознания. – М., 1988.
12. Индия – союз штатов. Проблемы политического и социально-экономического развития. – М., 1981.
13. Куценков А.А. Политическая борьба в современной Индии. – М., 1971.
14. Куценков А.А. Эволюция индийской касты. – М., 1983.

15. Куцобин П.В., Чичеров А.И. Современная Индия: достижения, проблемы, перспективы. – М., 1977.
16. Маляров О.В. Роль государства в социально-экономической структуре Индии. – М., 1978.
17. Павлов В.И. Формирование индийской буржуазии. – М., 1958.
18. Поліха І.З. Основні особливості і результати розвитку багатопартійної політичної системи в Індії (1947–1997 рр.). Автореф. канд. дис. – К., 1997.
19. Пономарев Ю.А. История Мусульманской лиги Пакистана. – М., 1982.
20. Проблемы коммунистического движения в Индии. – М., 1972.
21. Райков А.В. Национально-революционные организации Индии в борьбе за свободу. 1905–1930 гг. – М., 1979.
22. Регинин А.И. Индийский национальный конгресс: очерки идеологии и политики (60-е – первая половина 70-х годов). – М., 1978.
23. Сикхский сепаратизм: история возникновения, социально-экономические корни и политическая эволюция. – М., 1987.
24. Ульяновский Р.А. Три лидера великого индийского народа. – М., 1986.
25. Чувпило А.А. Политический курс Индийского национального конгресса и внутривнутрипартийная борьба в 30-е годы XX века. – Харьков, 1996.
26. Чувпило О.О. Видатні борці за незалежність Індії. – Харків, 2000.
27. Юрлова Е.С. "Неприкасаемые" в Индии. – М., 1989.

ПРАЦІ М. ДЕСАЇ ЯК ДЖЕРЕЛО З ІСТОРІЇ ІНДІЙСЬКОГО НАЦІОНАЛЬНО-ВИЗВОЛЬНОГО РУХУ

Одним із найважливіших джерел з історії індійського національно-визвольного руху, яке недостатньо залучене до наукового обігу, є праці Махадева Десаї – особистого секретаря, вірного друга, соратника й послідовника видатного борця з колоніалізмом М.К. Ганді, учасника та очевидця практично всіх подій антибританської боротьби в Індії з 1915 по 1943 рік, детально ним описаних, члена гандистських релігійно-трудоових общин Сабарматі, Сатьяграха та Севаграм ашрамів, активного супротивника комуналізму, недоторканості та інших вад індійського суспільства 20–30-х років ХХ ст.

Серед творів М. Десаї, насамперед, слід виділити його щоденник (див.: Махадевабхаї кі даярі: В 3-х т. – Ахмадабад, 1947–1951), з яким за повнотою опису життєвого шляху, діяльності та світогляду М.К. Ганді може суперничати лише восьмитомна біографія "батька індійської нації", написана теж його близьким другом, послідовником і дослідником діяльності Д.Г. Тендулкар. Будучи поруч з М.К. Ганді протягом багатьох років, М. Десаї майже всю свою увагу сконцентрував на його особистості, а власна персона і все, що пов'язане з нею, значною мірою відійшло на задній план. У щоденнику він навів безліч унікальних даних і фактів, зовсім невідомих з інших джерел. Це стосується не тільки цікавих відомостей про М.К. Ганді, а й про діяльність Індійського національного конгресу (ІНК), який очолював боротьбу індійців за незалежність, інших патріотичних партій та організацій, визначних національних лідерів, діячів англійської колоніальної адміністрації в Індії тощо.

Надзвичайно багату інформацію про події визвольної боротьби містять спогади М. Десаї (див.: Desai M. The Story of My Life: In 3 Vs. – Delhi, 1978). Їхнє уважне вивчення в поєднанні з іншими джерелами дасть змогу визначити роль М.К. Ганді, Ч.Р. Даса, М. Неру, Р. Прасада, М.Р. Джаякара, Дж. Неру, С.Ч. Боса, Ч. Раджагопалачарі, А.К. Азада в історії індійського антиколоніального руху, охарактеризувати їхній світогляд, політичну діяльність, форми й методи впливу на народні маси, розкрити причини гострої ідейно-політичної боротьби в ІНК і визвольному русі, простежити процес формування найважливіших угруповань конгресистів, проаналізувати їхні ідейні засади, програмні настанови й основні напрями діяльності, показати силу і слабкість, взаємовідносини між собою і з конгресистським керівництвом, висвітлити деякі невідомі факти з історії проведення сатьяграх та інших масових гандистських ненасильницьких кампаній, розглянути діяльність ашрамів, в яких М.К. Ганді навчав своїх послідовників методам ненасильницької боротьби.

Для дослідників гандизму велику цінність становить робота М. Десаї "Гандіджі в індійських селах" (див.: Desai M. Gandhidji in Indian Villages. – Madras, 1927. – 349 p.). Автор розглянув становище в індійському селі, де проживало понад 80% населення найбільшої колонії світу, ставлення М.К. Ганді до безправних селян-землеробів, які знаходилися в повній залежності від заміндарів (поміщиків) і лихварів, засудив англійські земельно-податкові системи заміндарі, райятварі та махальварі, визнавши необхідність проведення

радикальних реформ в індійському сільському господарстві. Він звернув увагу на те, що М.К. Ганді, якого в той час Комінтерн та індійські комуністи вважали виразником інтересів національної буржуазії, хворобливо сприймаючи будь-яку несправедливість, завжди був на боці бідняків, активно боровся проти соціальної нерівності, гноблення та експлуатації, всіляко намагався поліпшити становище сотень мільйонів індійських селян, що потерпали від іноземного панування та пережитків місцевого феодалізму.

Боротьбі селян з колоніальними властями в окрузі Бардолі присвячена праця М. Десаї "Історія Бардолі" (див.: Desai M. The Story of Bardoli. – Ahmedabad, 1929. – 363 p.). У ній з усіма подробицями описана перша в історії Британської Індії масова ненасильницька кампанія (сатьяграха) селян проти підвищення ставок земельного податку в середньому на 20–25%, організована ІНК у 1928 р. в окрузі Бардолі (Бомбейська провінція). Внаслідок багатомісячної боротьби селяни під керівництвом одного з провідних конгресистських лідерів Валлабхбая Пателя, категорично відмовившись сплачувати земельний податок, отримали перемогу; уряд змушений був відновити старі податкові ставки.

Значний інтерес викликає біографічна робота М. Десаї про Абул Калам Азада (1888–1958) – визначного мусульманського діяча ІНК і визвольного руху, відомого богослова й мислителя, міністра освіти в уряді Дж. Неру (див.: Desai M. Maulana Abul Kalam Azad. – London, 1941. – 191 p.). Аналізуючи громадсько-політичну діяльність і світогляд цієї напрочуд талановитої особистості, автор багато уваги приділив визвольній боротьбі, очолюваній ІНК, торкнувся діяльності неконгресистських організацій і партій та їхніх лідерів, показав ідейно-політичну боротьбу між різними течіями індійського націоналізму та їхнє ставлення до форм і методів боротьби за незалежність, пропонованих М.К. Ганді, намагався з'ясувати причини й характер гострих релігійно-общинних протиріч в індійському політичному житті у міжвоєнний період.

ПРАЦІ М.К. ГАНДІ ЯК ДЖЕРЕЛО ВИВЧЕННЯ ЙОГО СВІТОГЛЯДУ

Мохандас Карамчанд (Махатма) Ганді (1869–1948) – видатний діяч індійського визвольного руху, який близько трьох десятиліть очолював боротьбу народів Індостану проти британських колонізаторів [1]. Незважаючи на наявність величезної кількості робіт різного характеру й спрямованості про М.К. Ганді та гандизм, світогляд і діяльність Махатми, а також характерні риси його особистості продовжують викликати значний інтерес і породжують гострі суперечки. Однак остаточне вирішення переважної більшості спірних питань гандистської теорії та практики неможливе без фундаментального аналізу найважливіших праць "батька індійської незалежності", які є головним джерелом вивчення його світогляду. На жаль, у вітчизняній індологічній науці поки що відсутні подібні аналітичні дослідження, хоча перелік і загальна характеристика творів М.К. Ганді давалися при висвітленні ідейно-політичної боротьби в Індійському національному конгресі (ІНК) [2, с.25; 3, с.19].

У даній статті висувається завдання дещо заповнити цю прогалину, але зважаючи на її стислий характер, розглянути не всю ідейно-теоретичну спадщину Махатми, а лише ті його роботи, що мали найбільший вплив на формування та розвиток ідеології індійського визвольного руху.

Загальну уяву про світогляд М.К. Ганді, тобто про систему його поглядів, уявлень про оточуючий світ і суспільство, в якому він жив (іноді це називають філософією гандизму), можна отримати з автобіографії Махатми, яка вперше вийшла в Індії англійською мовою у 1927–1929 рр. під назвою "Історія моїх експериментів з істиною" [4]. В перекладі на російську мову ця книжка видавалася за радянських часів під назвою "Моє життя" у 1934, 1959 і 1969 рр. [5]. Проте для того, щоб мати чітку уяву про гандизм як сукупність конкретних концепцій, висунутих М.К. Ганді під час визвольної боротьби, необхідно проаналізувати ті його праці, що безпосередньо відносяться до кожної з цих концепцій.

Політичні погляди Махатми тією чи іншою мірою містяться практично в усіх його творах, але в більш-менш закінченому та систематизованому вигляді вони вперше були викладені у невеличкій брошурі з 20-ти маленьких розділів (близько 80 с.) під характерною назвою "Індійське самоврядування або Хінд сварадж" [6]. Вона була написана у 1908 р. рідною М.К. Ганді мовою гуджараті та видана в Південній Африці, де Махатма перебував із 1893 по 1915 р., очолюючи боротьбу вихідців із Індостану за свої права. Після цього праця М.К. Ганді, отримавши загальне визнання, багато разів перевидавалася в Індії англійською мовою без будь-яких змін. Англomовне видання своєї книжки М.К. Ганді послав Л.М. Толстому, в якого вона викликала велике захоплення.

В "Індійському самоврядуванні" Махатма різко засудив, як несправедливе, англійське панування й правління в Індії, а також тодішню західноєвропейську буржуазну цивілізацію, носіями якої в Індії були британські колонізатори. Причому він категорично виступив навіть проти залізниць, якими сам постійно їздив, телеграфу та інших технічних винаходів і досягнень науково-технічного прогресу, європейської освіти, юристів, лікарів, лікарень і медичної науки в

цілому як "концентрованої есенції чорної магії", вбачаючи спасіння Індії у відмові від усього того, чого вона навчилася у європейців за останні 50 років, тобто в відродженні національних традицій, кустарної промисловості та ремесел і в поверненні до індійської самотності. Висловившись за ліквідацію англійських колоніальних порядків і надання Індії свараджу (самоврядування), Махатма повністю відмовлявся від застосування будь-якого насильства для його завоювання. Він вважав, що індійці повинні ставитися до англійців не як до ворогів, а як до братів, і, покоривши їх своєю стійкістю, добротою та високою моральністю, змусять надати Індії бажану свободу.

Із політичними нерозривно пов'язані соціально-економічні погляди М.К. Ганді, які він найбільш послідовно висловив на сесії ІНК у Белгаумі (1924 р.) [7, с.732-755], а також у роботах "Кхаді (домоткана одежа). Чому і як" [8] і "Сварадж за один рік" [9]. Заперечуючи класову боротьбу, на чому постійно наголошували комуністи, Махатма мріяв ліквідувати соціальну нерівність і соціальні протиріччя в індійському суспільстві мирним шляхом. Він розробив теорію опіки, згідно з якою багаті, насамперед, заіндари (поміщики) й підприємці, мали не експлуатувати працюючих на них селян і робітників, а усвідомивши всю аморальність своєї поведінки, добровільно змінити ставлення до трудящих, стати їм опікунами, які будуть постійно піклуватися про бідних і знедолених так, як це роблять в сім'ї батьки або старші брати. Якщо ж свідомість у багатих все-таки виявиться занадто низькою і виникнуть якісь суперечності чи конфлікти в такій соціально неоднорідній сім'ї як індійське суспільство, то їх М.К. Ганді рекомендував вирішувати за допомогою спеціально створеного третейського арбітражу. Гандистська економічна програма передбачала бойкот іноземних товарів, відродження національної промисловості, розвиток в широких масштабах власне індійського традиційного виробництва (свадеші), в першу чергу, ручного домашнього прядіння на чаркхі (індійський ручний прядці) та ручного ткацтва, а також виробництво у великій кількості домотканої бавовняної матерії (кхаді) та одязі з неї. Цим самим Махатма сподівався дати роботу мільйонам кустарів і ремісників, які розорялися й гинули від голоду, не витримуючи конкуренції дешевих англійських фабричних бавовняних тканин, зроблених в Ланкаширі з індійської ж сировини.

Гандистський ідеал суспільно-політичного устрою знайшов своє найбільш повне відображення в творах про сарводаю, соціалізм, людське братство та майбутнє вільної Індії [10–16]. Їхній аналіз показує, що Махатма мріяв побудувати в незалежній Індії сарводаю – суспільство загального благополуччя (дослівно загального піднесення, процвітання), засноване на принципах ненасильства, високої моралі та соціального егалітаризму. Ця своєрідна модель гандистського індійського соціалізму, розкритиковане за утопізм ще у 20–30-ті роки ХХ ст., передбачала відмову від усіх благ машинної цивілізації та повернення країни до первісного патріархального "золотого віку", схожого на біблійний рай, з справедливими й чесними відносинами між людьми, який яскраво зображений в священних книгах індуїзму, що означало децентралізацію всього промислового виробництва й перетворення його в дрібнотоварне, введення ручної ремісничої та кустарної праці, а також обцинно-кооперативних форм

виробництва й розподілу. В такому самобутньому казковому суспільстві, "царстві Божому на Землі", де люди повністю позбулися насильницьких інстинктів, жорстокості та аморальності, панують ідеали свободи й справедливості, світле братство, загальна рівність, гармонія у відносинах між людьми, увага й глибока повага до кожної людини, всеохоплююча любов і жалість кожного до всіх і всіх до кожного, радість, щастя й благородні піднесені почуття; всі фізично працюють, добуваючи собі засоби існування власними руками, хоча фізична й розумова праця однаково поважається суспільством, відсутні соціальні негаразди й протиріччя, експлуатація, корупція, ненависть, жадібність, заздрість, упередженість, ворожнеча між різними віруваннями, голод, злидні, нетрі, горе, злочинність, проституція, пияцтво, куріння тютюну, наркоманія та інші вади й неминучі супутники західноєвропейської буржуазної цивілізації.

М.К. Ганді надзвичайного значення надавав методам боротьби за незалежність і побудови нового суспільства, звертаючи увагу на них чи не в кожній своїй праці. Він постійно наголошував, що вони обов'язково мали бути виключно гуманними й ненасильницькими, оскільки "ненасильство – закон нашого людського роду" [17, с.142]. Вчення Махатми про ахімсу або ахінсу (ненасильство, неспричинення шкоди й зла) – давньоіндійський етичний принцип, відомий з упанішад, буддизму та джайнізму, детально викладено ним в газеті "Янг Індія", що в 20-ті роки ХХ ст. була видана в Індії у вигляді двох об'ємистих збірників [18; 19], і в двохтомнику "Ненасильство під час миру й війни" [20]. Принцип ахімси розглядався М.К. Ганді, прозваним "апостолом ненасильства", як визначальний чинник не тільки взаємовідносин у людському суспільстві, а й поведінки кожної окремої людини. Ним він жорстко регламентував усі вчинки та поведінку людей. По-перше, вони ні за яких умов не мали права вдаватися до будь-якого насильства. По-друге, ніщо в світі не могло виправдати його вживання, навіть якісь особливо поважні причини, включаючи й ті випадки, коли виникала реальна загроза життю людини і їй потрібно було вдатися до самозахисту, щоб врятуватися самому або врятувати своїх рідних.

Принцип ахімси був покладений в основу розробленої Махатмою тактики ненасильницького супротиву, яку він назвав сатьяграха (твердість у відстоюванні істини). Вчення про сатьяграху і все, що пов'язане з нею, міститься в трьох роботах М.К. Ганді: "Сатьяграха в Південній Африці" [21], "Сатьяграха (ненасильницький супротив)" [22] і "Наука сатьяграхи" [23]. Згідно з його вченням, теоретично сатьяграха, будучи знаряддям людей морально чистих і духовно сильних, – це життя у повній відповідності з принципами істини і справедливості при суворому дотриманні методів ахімси та активне відстоювання того, що вважається справедливим аж до самопожертви. На практиці – це різні ненасильницькі масові виступи проти несправедливості, які "апостол ненасильства" розпочав, будучи ще в Південній Африці, і детально описав їх у своїх творах. Залежно від конкретної ситуації сатьяграха могла приймати такі форми: громадянська непокоря, страйки, проведення мирних демонстрацій та мітингів, закриття лавок і крамниць (хартал), бойкот урядових закладів, припинення роботи в державних установах, на державних і приватних підприємствах, а також навчання в середніх і вищих навчальних закладах,

голодовки, бойкот усіх дій влади, несплата податків тощо. Метою сатьяграхи було не досягнення повної або часткової перемоги над супротивником, а намагання викликати у нього благородні почуття доброзичливості й глибокої поваги до сатьяграхистів за їхню непохитну твердість і небажання вдатися до насильства ні за яких обставин. Її кінцевий результат полягав у тому, щоб мирно розв'язати конфліктну ситуацію при повному взаєморозумінні протиборствуючих сторін, не принижуючи один одного.

Проведення сатьяграхи згідно з вченням М.К. Ганді, яке для пересічної людини виглядало досить-таки незвичним, дивним і парадоксальним, а дослідники називають його утопічним, вимагало від її учасників неабиякої витримки, вміння та навичок. Для їхнього виховання Махатма створював спеціальні навчально-тренувальні центри, які він назвав ашрамами (обителями). З роботи М.К. Ганді "Сатьяграха ашрам" [24] можна дізнатися, як утворювався і діяв такий центр, а також як прищеплювалися його членам навички застосування гандистських методів на практиці. За визначенням Махатми, ашрам – це спільне проживання однією сім'єю певної групи людей, які живуть і діють у повній відповідності з релігійними заповідями, існують тільки за рахунок власної фізичної праці, маючи на меті безкорисливе служіння батьківщині. За канонами ж індуїзму – це етап у житті віруючого, коли правочинний індуїст похилого віку на самоті проводив залишки свого життя у релігійних роздумах. Перша така навчально-трудова община чи комуна в Індії, що дуже нагадувала релігійну секту, була створена М.К. Ганді у 1915 р., відразу ж після його повернення з Південної Африки, в містечку Кочраб, розташованому на берегах р. Сабарматі, недалеко від міста Ахмедабада. Спочатку вона отримала назву Сабарматі ашрам, а потім Сатьяграха ашрам, проіснувавши як головна резиденція Махатми та його прихильників аж до 1933 р., коли було засновано новий ашрам – Севаграм ашрам (служіння селу). Для членів ашраму, що зобов'язувалися дотримуватися досить суворої добровільної дисципліни, його засновник розробив спеціальні правила поведінки, які ретельно ними виконувалися. Практично всі питання підготовки, проведення та припинення будь-якої масової боротьби вирішувалися особисто М.К. Ганді або призначеним ним наступником.

Великого значення Махатма надавав релігії, ставлячи її вище власного життя і навіть життя взагалі. Він постійно підкреслював свою відданість індуїзму і практично в кожній праці так чи інакше торкався релігійних питань. У концентрованому вигляді погляди "апостола ненасильства" на релігію знайшли своє найбільш повне відображення в двох роботах: "Моя релігія" [25] та "Істина є Бог" [26]. Махатма не мислив існування кожної окремої людини і людського суспільства, як особливої спільноти, без релігії, без Бога, вважаючи теологію наукою всіх наук і різко критикуючи атеїзм та атеїстів. Релігійність вже сама по собі начебто визначала духовний склад і моральне обличчя людини, будучи його прямим критерієм і свідченням її безперечно позитивних якостей, та майже повною гарантією від скоєння злочину чи якихось інших протиправних або аморальних дій. Належність до певного віросповідання суттєвої ролі не грала, незважаючи на індуїстське походження М.К. Ганді, оскільки він з однаковою повагою й шаную ставився до всіх релігій без винятку, віддаючи належне

достоїнствам кожної з них і засуджуючи окремі їхні недоліки. Свідченням цього є багаторічна боротьба Махатми за єдність індусів і мусульман, а також відданість справі захисту прав хариджанів (недоторканих), що вступало в протиріччя з традиціями й класичними канонами індуїзму.

Морально-етичні погляди М.К. Ганді [27, с.4-18] достатньо повно викладені ним у автобіографії [4; 5], газеті "Янг Індія" [18; 19] та в двох творах: "Закон любові" [28] і "Закон страждання" [29]. Ідеал людини, якому Махатма неухильно наслідував усе своє життя, борючись із найменшою несправедливістю, передбачав наявність у неї таких моральних якостей та рис характеру: релігійність, терпимість, правдивість, чесність, справедливість, доброта, милосердя, благородство, повна відмова від будь-якого насильства й примусу, відсутність ненависті й агресивності, співчуття до бідних, знедолених, пригноблених і страждених, безмежна любов до всього живого, насамперед, до людей, включаючи й заклятих ворогів, відмова від будь-якого багатства й матеріальних цінностей, навіть дешевих прикрас, цілковите приборкання усіх бажань, включаючи й статеві (статеві відносини допускалися не як насолода, а лише для зачаття дитини), аскетичний спосіб життя на межі животіння, одноманітне харчування, вегетаріанство, абсолютна тверезість, невживання тютюну й наркотиків навіть у медичних цілях, щоденна фізична праця, зокрема, щоденне особисте ручне прядіння й ткацтво. Відсутністю або нестачею цих якостей М.К. Ганді пояснював усі негаразди в людському суспільстві, вбачаючи його майбутнє, і перш за все майбутнє незалежної Індії, побудованим тільки на засадах високої моралі та соціального егалітаризму.

Таким чином, стислий аналіз найголовніших праць М.К. Ганді дає всі підстави твердити, що вони є основним першоджерелом вивчення його політичних, соціально-економічних, релігійно-філософських і морально-етичних поглядів, створюючи також чітку уяву про суспільно-політичний ідеал Махатми та про пропоновані ним методи боротьби за втілення його в життя. Свідомо утримуючись від будь-яких власних оцінок світогляду "найвідомішого індійця ХХ ст." (їх вже й так занадто багато в існуючій індологічній літературі і це не було метою нашого дослідження), зазначимо лише, що подальше детальне вивчення гандистської ідейно-теоретичної спадщини із залученням ненадрукованих праць і листування не тільки допоможе розгадати "таємницю феномену Гандіджі" і сутність харизми його особистості, а й відповісти на цілу низку інших дискусійних питань гандистської філософії, спростувати існуючі міфи, вигадки, ідеологічні й політичні штампи та стереотипи, показати упередженість в оцінці гандизму з боку його численних ідейних супротивників, а також дослідників, що переслідували певні ідеологічні та політичні цілі.

ЛІТЕРАТУРА

1. Про нього детально див.: Bakshi S.R. Gandhi and the Congress. – New Delhi, 1996; Tendulkar D.G. Mahatma. Life of Mohandas Karamchand Gandhi: In 8 Vols. – Bombay, 1951–1954; Яшпал. Гандхівад кі шавпарікша (сатья аур ахімса кі

- параши) (Аналіз гандизму (принципи сатья та ахімса)). – Лакхнау, б.р. (мовою гінді).
2. Чувпило О.О. Ідейно-політична боротьба в Індійському національному конгресі (20–30-ті рр. ХХ ст.): Автореферат дисертації на здобуття наукового ступеня доктора історичних наук. – Харків, 1995.
  3. Чувпило О.О. Нариси з історії ідейно-політичної боротьби в Індійському національному конгресі (20-ті роки ХХ ст.). – Харків, 1999.
  4. Gandhi M.K. The Story of My Experiments with Truth: In 2 Vs. – Ahmedabad, 1927–1929.
  5. Ганди М.К. Моя жизнь. – М., 1934, 1959, 1969.
  6. Gandhi M.K. Indian Home Rule or Hind Swaraj. – Madras, 1947.
  7. Congress presidential addresses from silver to the golden jubilee. – Madras, 1934.
  8. Gandhi M.K. Khadi (hand-spun cloth). Why and how. – Ahmedabad, 1959.
  9. Gandhi M.K. Swaraj in one year. – Madras, 1921.
  10. Gandhi M.K. Sarvodaya (The Welfare of All). – Ahmedabad, 1954.
  11. Gandhi M.K. Sarvodaya. Its Principles and Programme. – Ahmedabad, 1957.
  12. Gandhi M.K. Towards Non-violent Socialism. – Ahmedabad, 1951.
  13. Gandhi M.K. My Socialism. – Ahmedabad, 1956.
  14. Gandhi M.K. All Men are Brothers. – Paris, 1958.
  15. Gandhi M.K. India of My Dreams. – Ahmedabad, 1947.
  16. Gandhi M.K. My Picture of Free India. – Bombay, 1965.
  17. Gandhi M.K. Selections from Gandhi. – Ahmedabad, 1948.
  18. Gandhi M.K. Young India 1919–1922. – Madras, 1924.
  19. Gandhi M.K. Young India 1924–1926. – Madras, 1927.
  20. Gandhi M.K. Nonviolence in Peace and War: In 2 Vs. – Ahmedabad, 1948.
  21. Gandhi M.K. Satyagraha in South Africa. – Ahmedabad, 1950.
  22. Gandhi M.K. Satyagraha (Non-violent Resistance). – Ahmedabad, 1958.
  23. Gandhi M.K. The Science of Satyagraha. – Bombay, 1957.
  24. Gandhi M.K. The Satyagraha ashram. – Bloomington, 1956.
  25. Gandhi M.K. My Religion. – Ahmedabad, 1955.
  26. Gandhi M.K. Truth is God. – Ahmedabad, 1957.
  27. Детально про них див.: Чувпило О.О. Видатні борці за незалежність Індії. – Харків, 2000.
  28. Gandhi M.K. The Law of Love. – Bombay, 1962.
  29. Gandhi M.K. The Law of Suffering. – Ahmedabad, 1951.

СВІТОГЛЯД І ПОЛІТИЧНА ДІЯЛЬНІСТЬ С. АЙЄНГАРА

Срїніваса Айєнгар (1874–1941) – активний борець проти колоніалізму, один із визначних лідерів ліворадикального крила Індійського національного конгресу (ІНК). Однак через ідеологічну упередженість радянської офіційної науки його ім'я довгий час залишалося невідомим не тільки широкому загалу, а й певною мірою навіть вузьким фахівцям. Тільки в останні роки відбувається поступова "реабілітація" С. Айєнгара разом із С.Ч. Босом, Ч.Р. Дасом, М. Неру (батьком Дж. Неру) та деякими іншими діячами індійського визвольного руху [детально див.: 1; 2; 3]. На жаль, і в Індії, через комплекс причин, що можуть стати предметом окремого дослідження, С. Айєнгар залишається в "тіні" величних постатей М.К. Ганді, Дж. Неру та С.Ч. Боса, яким присвячена величезна кількість різноманітних публікацій. Література ж про С. Айєнгара обмежується всього кількома невеличкими, вже досить-таки застарілими брошурами. Серед них більш-менш серйозною можна вважати науково-популярну працю К.Р.Р. Састрі, в якій дається короткий (66 с.) історичний нарис життєвого шляху С. Айєнгара та наводяться уривки з найважливіших його промов [див.: 4]. Проте автор детально не досліджує діяльність свого героя, обмежившись стислим викладом біографічних даних та описом кількох важливих з його точки зору подій. При цьому залишається практично не висвітленим кульмінаційний етап у політичній кар'єрі С. Айєнгара – утворення та діяльність Всеіндійської ліги незалежності, яку він очолював.

У даній статті висувається завдання дещо заповнити цю прогалину, звернувши увагу на світогляд С. Айєнгара, якого ніхто не вивчав, на діяльність Ліги та на деякі інші маловідомі факти з біографії С. Айєнгара.

Джерельну базу статті становлять промови С. Айєнгара [4, с.68-94; 5, с.783-822] та інших керівників ІНК [5; 6], їхнє листування [7] і праці [8], матеріали ІНК [9; 10; 11; 12], документи з історії індійського визвольного руху [13], конституційні документи [14; 15], матеріали всепартійних конференцій [16; 17], документи Центральних законодавчих зборів [18], преса [19; 20; 21; 22; 23].

С. Айєнгар народився 11 вересня 1874 р. у Мадрасі в заможній сім'ї. Отримавши юридичну освіту, він плідно займався адвокатською практикою [детально див.: 4, с.1-29]. До визвольного руху С. Айєнгар, якому з дитинства були властиві риси вільнолюбства та патріотизму, неабиякий розум, оригінальність мислення, багатогранність таланту і різнобічність захоплень, долучився лише в зрілому віці, взявши разом із братом Кастурі Ранга Айєнгаром участь у роботі конгресистської організації під час Першої світової війни. Завдяки природній обдарованості й неабияким організаторським та ораторським здібностям, він досить швидко став лідером мадраських конгресистів, а загальноіндійське визнання здобув у роки гандистської ненасильницької кампанії неспівробітництва (1920–1922 рр.) [детально див.: 24]. Після її припинення у лютому 1922 р. конгресисти Мадраської провінції обрали свого лідера делегатом щорічної сесії (з'їзду) ІНК у Гая (грудень 1922 р.), де партія, що являла собою блок різних соціально-політичних сил, розділилася на противників і прихильників змін [детально див.: 11; 25]. С. Айєнгар рішуче виступив на боці прихильників

змін, очолюваних Ч.Р. Дасом і М. Неру. Вони вимагали внесення кардинальних змін до програми й тактики ІНК, зокрема, скасування заборони на участь конгресистів у роботі колоніальних легіслатур та органів місцевого самоврядування. У березні 1923 р. Ч.Р. Дас і М. Неру утворили всередині ІНК свараджистську партію, лідером якої в Мадрасі став С. Айєнгар. Програма свараджистів передбачала досягнення свараджу (самоврядування на кшталт статусу домініону) ненасильницькими засобами, поєднуючи активну парламентську діяльність із роботою серед мас [детально див.: 15, с.4-5].

Свараджистська партія, як і ІНК, теж являла собою строкатий та аморфний блок різних сил, незадоволених тими чи іншими аспектами політики конгресистського керівництва, що постійно породжувало в ній гостру ідейно-політичну боротьбу. Права її частина прагнула співробітництва з колоніальними властями та отримання від них вигідних посад у державному апараті. Помірковане крило, очолюване М. Неру, вимагало активної обструкції всіх їхніх заходів у легіслатурах. Ліві свараджисти були прихильниками боротьби за повну незалежність Індії, навіть допускаючи насильство для її досягнення. Програма свараджистів виявилася для конгресистів більш привабливою, і вони досягли значних успіхів у боротьбі з противниками змін, які в 1923–1924 рр. поступово втратили свій вплив у Конгресі [детально див.: 26]. У 1925 р. свараджистська партія, яку підтримав звільнений з в'язниці у 1924 р. "апостол ненасильства" і "некоронований король Індії" М.К. Ганді [про нього див.: 27], стала провідною силою в ІНК, здобувши право представляти Конгрес у легіслатурах. Противники ж змін після сесії в Белгаумі (грудень 1924 р.) зосередили всю свою увагу на мирній конструктивній діяльності [див.: 9, с.1-10].

Очолити разом із С.Ч. Босом ліве крило свараджистської партії, С. Айєнгар виступив прихильником активної боротьби з колонізаторами в легіслатурах і поза ними, домагаючись визнання за індійцями права на незалежність. Здобувши перемогу на виборах до легіслатури Мадраської провінції, місцеві свараджисти під керівництвом С. Айєнгара досягли значних успіхів у боротьбі з владою. Це обумовило його перемогу на виборах до Центральних законодавчих зборів (1926 р.), де С. Айєнгар став лідером лівонаціоналістичної непримиренної опозиції, категорично виступаючи разом із М. Неру проти будь-яких проявів співробітництва з колоніальною адміністрацією [детально див.: 7, с.49-51; 18; 21]. За безмежну відданість справі національного визволення, палкий патріотизм, безкомпромісність, принциповість, чесність і порядність конгресисти у 1926 р. переважною більшістю голосів обрали С. Айєнгара президентом (головою) ІНК.

На 41-й сесії Конгресу в Гаухаті (грудень 1926 р.) глава однієї з найбільших політичних партій світу виступив із великою промовою [5, с.783-822], в якій різко засудив співробітництво з властями правих свараджистів, звернув увагу делегатів на необхідність активізації руху за визволення батьківщини від британського гніту і запропонував їм свою програму: мобілізувати всі сили країни на боротьбу за встановлення повністю відповідального (національного) уряду; домагатися скликання конференції круглого столу для вирішення питання надання Індії статусу вільної держави, наполягаючи на тому, щоб індійці самі визначали умови

членства в Британській імперії чи виходу з неї; в легіслатурах відмовлятися від будь-яких посад, запропонованих владою, проводити політику постійної та послідовної обструкції всіх її заходів, спрямованих на зміцнення колоніальних порядків, зокрема відхиляти бюджети та субсидії, але підтримувати національну промисловість, сільське господарство, торгівлю, захищати права сільських орендарів, промислових і сільськогосподарських робітників; перетворити ІНК на широкий національний фронт і знаряддя для завоювання свараджу (під ним розумівся не статус домініону, а повна незалежність); активізувати пропаганду визвольних ідей в містах і селах; встановити повний контроль над органами місцевого самоврядування у кожному населеному пункті; боротися за втілення в життя конструктивної програми М.К. Ганді; займатися організацією трудящих; пропагувати віротерпимість; брати активну участь у створенні азійської федерації тощо.

Однак сесія в Гаухаті не прийняла програму С. Айєнгара. Консервативна більшість ухвалила резолюції, спрямовані не тільки проти тих, хто співробітничав із владою, а й проти прихильників боротьби за повну незалежність [див.: 13, с.830-831; 20]. У Гаухаті противники змін і помірковані свараджисти на чолі з М. Неру, засудивши як правих, так і лівих свараджистів, утворили поміркований правлячий блок, який заперечував необхідність змін у політичному курсі ІНК. В індологічній літературі цей блок отримав загальноприйнятту назву правого крила, хоча його неоднорідність і аморфність передбачає чітку диференціацію на угруповання та течії, які значно відрізнялися одна від одної. На противагу правому крилу, з 1927 р. навколо лівих свараджистів поступово починає формуватися надзвичайно строката ліворадикальна течія в ІНК, яка отримала теж не дуже виправдану, загальноживану назву лівонаціоналістичного або лівого крила [див., наприклад: 28]. Організаційно воно так ніколи й не сформувалося, а діяльність його мала суперечливий і неоднозначний характер. Традиційно вважається, що з 1927 р. лівих конгресистів очолили Дж. Неру, який до цього стояв осторонь політичної боротьби в Конгресі [про нього див.: 29; 30], та С.Ч. Бос [про нього див.: 1; 31; 32], хоча їх ніхто ні на які посади не обирав. До того ж не існувало організації, лідерами якої вони могли б стати, а також не було й відповідних програмних документів, а тільки популярне серед низів ІНК гасло зміни політичного курсу партії та організації мас на боротьбу за незалежність. При цьому звертаємо увагу на те, що індійська література, висвітлюючи формування та діяльність лівого крила в Конгресі, як правило, всю свою увагу концентрує на заслугах і досягненнях його видатних харизматичних лідерів – Дж. Неру та С.Ч. Боса, недооцінюючи роль С. Айєнгара, про якого можна знайти лише окремі згадки. Теж саме стосується ще двох визначних ліворадикальних діячів – С. Кітчлу і С. Сат'ямурті. На жаль, індологи інших країн, цілком справедливо захоплюючись особистостями Дж. Неру й С.Ч. Боса, як це часто буває, механічно запозичують в індійських авторів і їхнє ставлення до С. Айєнгара, тим самим поповнюючи довгий список незаслужено забутих імен кращих представників людства, яким воно дуже зобов'язане, але так і не віддало належне. Що ж до радянських авторів, то їм була властива ще й ідеологічна та

політична упередженість і неприязнь до окремих лівих націоналістів, започаткована за часів сталінізму.

Намагаючись відновити історичну справедливість щодо С. Айєнгара, зазначимо, що у 1926–1927 рр. остаточно визначилися й сформувалися його суспільно-політичні погляди, а також соціально-економічний ідеал. Аналізуючи їх, звертаємо увагу на те, що С. Айєнгар був рішучим прихильником повної незалежності Індії, хоча більшість конгресистів у той час цілком задовольнив би і статус домініону. Він виступав за активні форми боротьби з британськими колонізаторами, залучаючи широкі верстви народних мас, але поділяв погляди М.К. Ганді, що в цій боротьбі не треба вдаватися до насильства та жорстокостей. Як і Дж. Неру, С. Айєнгар визнавав обмеженість визвольного руху і тому намагався орієнтувати його на захист інтересів переважної більшості населення, в першу чергу трудівників міста й села, хотів розширити соціальну базу ІНК, збільшити участь у ньому робітників і селян, перетворити їх на опору партії, а для цього задовольнити їхні соціальні та економічні вимоги. Тодішній європейський капіталізм і пануючий буржуазний устрій в провідних країнах світу С. Айєнгар ототожнював із колоніалізмом і вважав приреченим, а створену ним політичну, економічну, соціальну та колоніальну системи гнобительськими і несправедливими, хоча, на відміну від комуністів, не виключав можливості еволюції капіталізму та його реформування таким чином, щоб він частково або повністю служив на потреби суспільства. Разом із багатьма іншими лівими конгресистами, зокрема з Дж. Неру, С. Айєнгар вбачав майбутнє Індії в соціалізмі [детально див.: 33; 34], але його ідеал суспільно-політичного устрою був менш конкретизованим, ніж у Дж. Неру, який намагався наповнити його реальним і цілком прогнозованим науково-економічним змістом [детально див.: 35; 36; 37]. Для С. Айєнгара соціалізм був більше невиразною морально-етичною, а не чіткою соціально-економічною категорією, давньою мрією людства про загальне щастя і майбутню справедливу цивілізацію, яка б кардинально відрізнялася від тодішньої капіталістичної. Мабуть тому, він не захопився радянською тоталітарною моделлю соціалізму, на відміну від Дж. Неру, що спочатку не розпізнав її справжньої суті, хоча, відвідавши СРСР, де він мав навіть зустріч із Й.В. Сталіним, відзначав значні успіхи радянського народу в побудові нового суспільства [4, с.39]. С. Айєнгара з Дж. Неру різнило й те, що він вважав за необхідне порвати з поміркованими й правими лідерами ІНК, створивши політичну організацію односторонців, яка очолила б боротьбу за повну незалежність Індії та розпочала побудову в ній нової цивілізації. Дж. Неру ж усіма засобами намагався зберегти єдність Конгресу та керівну роль у ньому М.К. Ганді, який здебільшого спирався на консервативні елементи, але без нього він не уявляв собі ні партії, ні визвольного руху [див.: 38; 39].

Розбіжності в поглядах лідерів аж ніяк не сприяли єдності лівого крила ІНК, породжуючи гострі суперечності між різними угрупованнями та перешкоджаючи їхній консолідації. Всі намагання С. Айєнгара створити у 1927 р. згуртовану ліворадикальну організацію, яка могла б очолити боротьбу за незалежність на протипагу Конгресу, не знаходили підтримки у Дж. Неру, який вважав, що подібний крок призведе до його розколу і значно послабить сили національного

визволення, а також у С.Ч. Боса, котрий бажав використати конгресистську трибуну для пропаганди своїх радикальних ідей. Єдине, що вдалося домогтися С. Айєнгару, – це домовитися з ними про спільний виступ усіх ліворадикальних угруповань на черговій сесії ІНК у Мадрасі (грудень 1927 р.). Незважаючи на активну протидію поміркованих і правих діячів, ліве крило, організатором і координатором якого став С. Айєнгар, а Дж. Неру та С.Ч. Бос погоджували з ним свої дії, зуміло досягти значного успіху: запропонована ним резолюція, яку виголосив Дж. Неру, вперше в історії Конгресу проголошувала його метою замість статусу домініону повну незалежність Індії [6, с.150].

Однак, прийнявши резолюцію про незалежність, нове керівництво ІНК на чолі з М.А. Ансарі та М. Неру зовсім не збиралося втілювати її в життя. Навпаки, в першій половині 1928 р. Конгрес, який зайнявся розробкою проекту індійської конституції, кілька разів скликав всепартійні конференції, де мова йшла тільки про надання Індії статусу домініону [23]. На черговій такій конференції в Лакхнау (28-30 серпня 1928 р.) вже обговорювався готовий проект конгресівської конституції, який отримав назву доповіді М. Неру. В її основу було покладено вимогу надання Індії обмеженого статусу домініону [див.: 14, с.169-175; 16]. С. Айєнгар, категорично висловившись проти нього, вимагав включення в доповідь М. Неру гасла повної незалежності Індії, погрожуючи в противному разі організувати на своїй малій батьківщині в Мадрасі масові демонстрації на його підтримку. Він також заявив, що організує нову партію для боротьби за незалежність, якщо ІНК, всупереч рішенню Мадраської сесії, не відмовиться від статусу домініону. С. Айєнгара активно підтримали С.Ч. Бос і С. Кітчлу [19]. В спільній заяві лівих конгресистів, з якою на конференції виступив Дж. Неру, говорилося, що їх зовсім не влаштовує поміркована конституція на основі статусу домініону, і вони будуть наполегливо боротися за повну незалежність [8, с.61]. Незважаючи на рішучий виступ С. Айєнгара та його однодумців, всепартійна конференція все ж не відмовилася від статусу домініону, але перенесла остаточний розгляд доповіді М. Неру на грудень 1928 р. У відповідь на це прихильники незалежності з числа учасників конференції 30 серпня 1928 р. заявили про утворення Індійської ліги незалежності. Її головним завданням проголошувалася боротьба за повну незалежність Індії [8, с.67-68].

Після опублікування повідомлення про заснування Ліги в різних містах країни почали з'являтися місцеві Ліги незалежності. Вони діяли в Бомбеї, Бенгалі, Панджабі, Андхрі, Тамілнаді, відразу ж ставши центром, навколо якого під антиколоніальними гаслами згуртувалися тисячі конгресистів з усіх верств індійського суспільства. У листі до видатної діячки визвольного руху А. Безант від 30 серпня 1928 р. М. Неру вказував на значне зростання впливу прихильників повної незалежності Індії, розглядаючи це як тривожний симптом для правлячої еліти ІНК [7, с.63-67].

Спочатку Ліги не мали якоїсь чіткої програми діяльності, крім бажання боротися за незалежність, але на першому їхньому з'їзді в Делі 3 листопада 1928 р. вона була прийнята, а також обрані керівні органи. На з'їзді делегати від місцевих Ліг, висловившись проти розриву з Конгресом, на чому наполягав С. Айєнгар, вирішили утворити всередині ІНК нову організацію – Всеіндійську

лігу незалежності. Вони обрали її керівний орган – Центральну раду в складі 13 членів. Головою Ліги майже одностайно було обрано С. Айєнгара, а генеральними секретарями – Дж. Неру та С.Ч. Боса [40, с.298]. Програма Ліги, розроблена її керівництвом, передбачала в політичній галузі завоювання повної незалежності Індії, розрив усіх зв'язків із Британською імперією, встановлення республіканського правління, надання індійському народу широких демократичних прав, ліквідацію релігійної та кастової дискримінації. В галузі економічній вона передбачала ліквідацію економічної нерівності, націоналізацію ключових галузей промисловості, введення восьмигодинного робочого дня та низки соціальних реформ [22]. Програма Ліги була значним кроком уперед порівняно з занадто поміркованими програмами інших індійських політичних організацій, які в своїх вимогах не йшли далі обмеженого самоврядування в складі Британської імперії. Порівнюючи її з програмою ІНК, слід вказати на те, що Конгрес у той час зовсім не мав соціально-економічної програми, а обмежувався лише деякими резолюціями з соціально-економічних питань [див.: 10; 13, с.858-880]. Але серед членів Ліги з самого початку її існування не було ідейної єдності, тому що навколо гасла незалежності згуртувалися представники різних угруповань і течій. Усі вони прагнули незалежності Індії. Проте між ними існували глибокі розбіжності та виникла гостра боротьба з питань форм і методів боротьби за її втілення в життя, а також з приводу шляхів розвитку вільної Індії [детально див.: 8, с.281-282, 284-285, 286-287, 289-292]. Переважна більшість вважала єдиним завданням Ліги пропаганду ідей незалежності та перетворення ІНК на загальнонаціональний орган боротьби за її завоювання. Їм не до вподоби була політична й соціально-економічна програма, яку відстоювали С. Айєнгар, Дж. Неру та С.Ч. Бос, а також сильне прагнення С. Айєнгара зробити Лігу постійно діючою організацією.

Відразу ж після свого утворення Всеіндійська ліга незалежності, очолювана С. Айєнгаром, включилася в боротьбу індійського народу за національне визволення. Члени Ліги, і особисто С. Айєнгар, взяли активну участь у кампаніях протесту проти приїзду в Індію, призначеної англійським урядом для вивчення можливостей надання їй реформ, комісії Саймона [детально див.: 15, с.205-219] та в інших масових акціях і виступах, організовували загони волонтерів для боротьби з провокаціями властей, закликали на мітингах і демонстраціях боротися за повну незалежність. Особливу увагу С. Айєнгар надавав роботі членів Ліги в Конгресі та в інших національно-патріотичних організаціях, намагаючись добитися відмови їх від статусу домініону і визнання гасла повної незалежності. Заслуговує на увагу в цьому відношенні участь представників Ліги в роботі чергової всепартійної конференції у Калькутті, що була скликана в грудні 1928 р. для остаточного затвердження доповіді М. Неру [див.: 17]. Під час її обговорення С. Айєнгар, піддавши гострій критиці вимогу статусу домініону, запропонував поправку до доповіді, в якій говорилося, що Індію може задовольнити тільки повна незалежність. Хоча її підтримало 115 делегатів, що підписалися під спеціальною заявою Ліги, більшість поміркованих учасників конференції голосувала за статус домініону [17, с.118-120]. Та С. Айєнгар і Ліга не змирилися з поразкою, і питання про незалежність знову було порушено, але тепер уже на

сесії ІНК, яка розпочала свою роботу відразу ж після закінчення всепартійної конференції у тій же Калькутті. Обраний президентом Конгресу М. Неру закликав делегатів обговорити й затвердити конституцію на основі статусу домініону [5, с.853-883]. Керівники Ліги С. Айєнгар, Дж. Неру та С.Ч. Бос різко критикували ідею статусу домініону, твердячи, що справжньої волі не може бути доти, доки Індія буде знаходитися в складі Британської імперії. Розгорілася настільки гостра боротьба, що М.К. Ганді, боячись розколу Конгресу, запропонував компромісну резолюцію, в якій зазначалося, що доповідь приймається Конгресом, але якщо вона не буде визнана британським парламентом до 31 грудня 1929 р., то ІНК повністю відмовиться від статусу домініону і розпочне боротьбу за повну незалежність, а поки що окремі конгресисти могли вести пропаганду на її користь.

Цей компроміс, хоч і відтягував на рік початок боротьби за незалежність, але не заважав конгресистам – членам Ліги продовжувати пропаганду її ідей протягом 1929 р. і зажадати від керівництва ІНК виконання своєї обіцянки в кінці року. Як і передбачав С. Айєнгар, англійський уряд не прийняв доповіді М. Неру і не визнав за індійцями права самим вирішувати свою долю. На сесії ІНК у Лахорі (грудень 1929 р.), що проходила під керівництвом Дж. Неру, обраного майже одногосно президентом партії, ухвалюється рішення про початок боротьби за повну незалежність Індії, починаючи з 1930 р. [детально див.: 12]. С. Айєнгар активно включився в цю роботу, але ненадовго, тому що різко погіршився загальний стан здоров'я (він захворів у 1928 р.). В результаті аж до 19 травня 1941 р., коли С. Айєнгар пішов із життя, його ім'я поступово зникає з індійського політичного Олімпу. Що ж до Ліги незалежності, яка становила найбільшу гордість життя С. Айєнгара і разом із сесією в Гаухаті стала вершиною його політичної діяльності, то вона з початком першої гандистської ненасильницької кампанії громадянської непокори (1930–1931 рр.) [про неї див.: 41] припинила своє існування.

Таким чином, стислий аналіз світогляду та політичної діяльності С. Айєнгара дає всі підстави твердити, що хоча він і не висунув якихось фундаментальних концепцій визвольного руху, але був яскравою неординарною особистістю, полум'яним патріотом своєї батьківщини, активним супротивником колоніального гніту й усілякої несправедливості, прихильником радикальних соціально-економічних і політичних перетворень в інтересах широких верств народних мас; людиною, яка, на відміну від багатьох інших політичних діячів, ніколи не зраджувала високі ідеали безкорисливого служіння своєму народу і звільнення Індії та людства від будь-якого гноблення та експлуатації.

Література

1. Курныкин О.Ю. С.Ч. Бос и индийское национально-освободительное движение (20–30-е гг. XX в.). – Канд. диссерт. – Томск, 1998.
2. Чувпило О.О. Нариси з історії ідейно-політичної боротьби в Індійському національному конгресі (20-ті роки XX ст.). – Харків, 1999.
3. Чувпило О.О. Видатні борці за незалежність Індії. – Харків, 2000.

4. Sastry K.R.R. S. Srinivasa Iyengar. – New Delhi, 1972.
5. Congress presidential addresses from silver to the golden jubilee. – Madras, 1934.
6. Nehru J. Before and after independence. – New Delhi, 6. p. – Vol.1.
7. A bunch of old Letters. – Bombay, 1958.
8. Nehru J. Selected works. – New Delhi, 1972. – Vol.3.
9. Indian National Congress. Belgaum, 1924. Resolutions passed by the 39-th session of the Indian National Congress, held at Belgaum on December 26-th and 27-th 1924. – Allahabad, 1925.
10. Indian National Congress. Constitution of the Indian National Congress. – Allahabad, 1925.
11. Indian National Congress. Report of the 37-th session of the Indian National Congress held at Gaya. Patna, December 26, 1922. – Patna, 1922.
12. Indian National Congress. Report of the 44-th annual session. – Lahore, 1929.
13. India's struggle for freedom. Selected documents and sources. – Delhi, 1965. – Vol.3.
14. Indian constitutional documents 1757–1939. – Calcutta, 1948. – Vol.3.
15. Speeches and documents on the Indian Constitution 1921–1947. – Bombay, 1957. – Vol.1.
16. All Parties Conference, Bombay, 1928. Report of the Committee appointed by the Conference to determine the principles of the Constitution for India. – Allahabad, 1928.
17. All Parties National Convention, Calcutta, 1928. – Allahabad, 1928.
18. India, Legislative Assembly. The Legislative Assembly debates (official report), 1924, 1925, 1926, 1927. – Delhi, 1925, 1926, 1927, 1928.
19. The Daily Telegraph. – 1928. – August 28.
20. The Indian Review. – 1927. – Vol.28. – №1. – P.21-23.
21. The Manchester Guardian. – 1926. – March 9, June 3, October 4.
22. The Monitor. – 1928. – November 7.
23. The Times. – 1928. – February 24, May 21.
24. Taunk B.M. Non-cooperation movement in Indian politics (1919–1924). – Delhi, 1978.
25. Bahadur L. Indian freedom movement and thought: politics of "pro-change" versus "no-change" (1919–1929). – New Delhi, 1983.
26. Baker J. The break-down of nationalist unity and the formation of the swaraj parties, India, 1922 to 1924 // University studies in history. – 1970. – Vol.5. – №4. – P.85-113.
27. Bakshi S.R. Gandhi and the Congress. – New Delhi, 1996.
28. Sinha L.P. The left wing in India (1919–1947). – Muzaffarpur, 1965.
29. Bakshi S.R. Nehru and Congress. – New Delhi, 1985.
30. Patil V.T. Nehru and the freedom movement. – New Delhi, 1974.
31. Choudhary N.N. Subhas Chandra and Socialism. – Calcutta, 1965.
32. Mookerji G. Subhas Chandra Bose. – New Delhi, 1975.
33. Malaviya H.D. Socialist ideology of Congress: a study of its evolution. – New Delhi, 1966.
34. Singh G.N. Socialist ideology in Congress: a critical study. – New Delhi, 1985.

35. Malaviya H.D. Nehru's Concept of Socialism. – New Delhi, 1964.
36. Pradhan B. The Socialist Thought of Jawaharlal Nehru. – Gurgaon, 1974.
37. Singh V. Nehru on Socialism. – Delhi, 1977.
38. Nehru J. Nehru on Gandhi. – New York, 1948.
39. Rau M.C. Gandhi and Nehru. – Delhi, 1978.
40. Nanda B.R. The Nehrus. Motilal and Jawaharlal. – London, 1962.
41. Васильева Р.И., Чувпило А.А. Политический курс Индийского национального конгресса во время массовых кампаний гражданского неповиновения 1930–1934 гг. // Эпохи (Великотырново, Болгария). – 1996. – №4. – С.33-55.

СТАНОВЛЕННЯ ІНДІЙСЬКОЇ ГІНДОМОВНОЇ ІСТОРИОГРАФІЇ НАЦІОНАЛЬНО-ВИЗВОЛЬНОГО РУХУ НАРОДІВ ІНДОСТАНУ

Мовна ситуація в Індії за часів колоніалізму [1] складалася таким чином, що переважна більшість публікацій з історичної тематики виходила мовою метрополії, тобто англійською [2]. На жаль, і після проголошення політичної незалежності (15 серпня 1947 р.) та прийняття Конституції суверенної індійської держави (26 січня 1950 р.), яка надала статусу головних провідним національним мовам і санскриту, становище в перші два десятиліття мало в чому змінилося [3]. Як і до 1947 р., через комплекс об'єктивних і суб'єктивних причин, англійська мова домінувала в індійській історичній науці (та й не тільки в ній) [4]. Що ж стосується праць з історії антиколоніальної боротьби, то національними мовами виходили лише одиниці; навіть численні збірники, присвячені визвольним рухам в окремих штатах, були англомовні [5]. Можливо тому ніхто з вітчизняних дослідників не зробив спробу висвітлити надзвичайно важливу проблему становлення та розвитку індійської історіографії національно-визвольного руху мовами гінді, урду, бенгалі, маратхі, гуджараті, панджабі, орійя, ассамі, кашмірі, тамілі, телугу, малаялам, каннарі та ін.

У даній статті висувається завдання дещо заповнити цю прогалину, звернувши увагу на роботи, написані тільки мовою гінді (на ній розмовляє понад 400 млн. чоловік з мільярдного населення країни), про боротьбу з британським пануванням у найбільшій колонії світу, що вийшли з друку в 40–60-ті роки ХХ ст., коли відбувалося становлення національної історичної науки Республіки Індія.

Пристаючи до розгляду поставленого питання, слід зазначити, що перші гіндомовні історичні публікації з'явилися ще у Британській Індії. Однак серед них дуже важко знайти праці, в яких висвітлювалася б боротьба індійців проти англійського гніту. Пояснюється це не лише дискримінацією мови гінді, а в першу чергу тим, що визвольна й патріотична тематика переслідувалася колоніальною владою та цензурою. Тому антибританський рух знайшов своє найбільш повне відображення лише в окремих гіндомовних працях А.Н. Дева і Сампурнананда – лідерів ліворадикального крила Індійського національного конгресу (ІНК) [6]. Вони містять досить широку інформацію про рух за незалежність та діяльність ІНК, що його очолював, про ідейно-політичну боротьбу в партії та виникнення угруповань, про напрями їхньої діяльності, висвітлюють настрої у лавах конгрес-соціалістів (найбільшого лівого угруповання в ІНК за всю його історію), лідерами яких були А.Н. Дев і Сампурнананд (їхня платформа в кінці 30-х років дуже мало відрзнялася від платформи комуністів), розкривають психологічні мотиви вчинків тих чи інших діячів. Проте це не наукові історичні дослідження, а публіцистичні твори, які пізніше використовувалися вченими при написанні історії лівонаціоналістичного крила в ІНК [7]. Якщо ж говорити про наукові роботи, то національно-визвольної тематики частково торкалися Б.П. Сінха, аналізуючи сутність свараджу (самоврядування на кшталт статусу домініону) [8] та Д. Сундерлал при висвітленні історії англійського панування в Індії [9].

У 20–30-ті роки ХХ ст. з'явилися й перші видання мовою гінді збірників документів із історії індійського національно-визвольного руху [10]. Вони дають змогу охарактеризувати надзвичайно строкатий табір борців за національне визволення у міжвоєнні роки, визначити в ньому місце й роль ІНК та інших патріотичних партій та організацій, проаналізувати їхні ідейні засади, програмні настанови, тактику й діяльність, розглянути перебіг гострої ідейно-політичної боротьби в лавах опозиційних властям сил, а також у кожній конкретній організації чи угрупованні, розкрити складний процес їхнього формування, висвітлити кампанії громадянської непокори, політику іноземних правителів у різних регіонах Індії, конференції круглого столу, діяльність легіслатур і конгресистських урядів, створених у 1937 р. в більшості індійських провінцій, Закон про управління колонією 1935 р., деякі інші конституційні та законодавчі документи.

Після досягнення політичної незалежності разом із величезною кількістю англомовних історичних видань вийшли з друку й перші дослідження з історії ІНК і визвольного руху. Найзначнішою є фундаментальна двотомна монографія Б.П. Сітарамайї, в якій розглядається діяльність конгресистської організації від її заснування у 1885 р. і до 1947 р., коли Індія отримала довгоочікувану свободу [11]. Автор – учасник і свідок більшості описуваних ним подій: у 20-ті роки ХХ ст. він був одним із керівників впливового угруповання противників змін, представляючи конгресистів провінції Андхра, а в 30-ті – претендував на вищі партійні посади. У 1939 р. кандидатура Б.П. Сітарамайї навіть висувалася на пост президента (глави) ІНК, але в боротьбі з лідером лівих націоналістів С.Ч. Босом він зазнав поразки. Залучивши величезну кількість документальних матеріалів, автор докладно описав найважливіші події конгресистської історії, зобразивши розгорнуту картину визвольного руху протягом шести десятиліть. Щодо цього твір Б.П. Сітарамайї, надрукований мовою гінді в 1948 р., а трохи раніше англійською, став своєрідним посібником для всіх тих, хто вивчав минуле найстарішої політичної партії Індії. Навіть у наш час він значною мірою залишається основою наукових і особливо популярних публікацій про ІНК.

Значно меншою за обсягом (242 с.) і наявністю фактичного матеріалу є робота Т.Р. Сінха, теж присвячена історії Конгресу й очолюваного ним загальноіндійського масового антиколоніального руху, що вийшла з друку в 1949 р. [12]. У ній стисло, в популярній формі, висвітлюється минуле ІНК, розглядаються різні аспекти його діяльності, аналізується політика, програма й тактика партії на всіх етапах її існування, показані гострі розбіжності в лавах конгресистів із програмно-тактичних питань у 20–30-ті роки ХХ ст., наводяться короткі відомості про угруповання, що діяли всередині конгресистської організації у міжвоєнний період, зокрема про противників змін, свараджистів, респонсивістів і конгрес-соціалістів. Т.Р. Сінх також охарактеризував діяльність і погляди провідних конгресистських лідерів Б.Г. Тілака, М.К. Ганді, Ч.Р. Даса, М. Неру, Дж. Неру, С.Ч. Боса, Ч. Раджагопалачарїї, М.Р. Джаякара, Н.Ч. Келкара та деяких інших, додав важливі документи про боротьбу народів Індостану проти колоніального гніту, а саме: конституцію Національного конгресу, в якій

містилися його програмні й статутні положення, та список визначних діячів партії.

Для становлення й розвитку гіндомовної історіографії національно-визвольного руху велике значення мало видання у 1947–1951 рр. щоденника Махадева Десаї [13] – особистого секретаря, вірного друга, соратника й послідовника М.К. Ганді, учасника та очевидця практично всіх подій індійської політичної боротьби з 1915 по 1943 рік, докладно ним описаних. У щоденнику М. Десаї навів безліч унікальних даних і фактів, зовсім невідомих з інших джерел. Це стосується не тільки важливих відомостей про М.К. Ганді, який очолював ІНК та організовану ним боротьбу за незалежність протягом майже трьох десятиліть, а й про діяльність Конгресу, інших патріотичних партій та організацій, про відомих далеко за межами Індії національних лідерів, діячів англійської колоніальної адміністрації тощо.

Вихід у світ щоденника М. Десаї, а також одночасно з ним і деяких цінних англомовних джерел, дали змогу створити узагальнюючі наукові й науково-популярні праці мовою гінді з історії Індії епохи колоніалізму, які містять значний фактичний матеріал про рух за національне визволення. У 40–60-ті роки ХХ ст. вони з'явилися у великій кількості. Однак варто звернути увагу на те, що переважна більшість авторів цих робіт не повідомляють майже нічого нового, обмежившись повторенням того, що написали Б.П. Сітарамая та англомовні дослідники подій визвольної боротьби Р.Ч. Аггарвала, К. Дваркадас, Р.Ч. Маджумдар, В.П.С. Рагхуванші, С. Сінха. Серед оригінальних можна назвати монографії Р. Гопала [14], В.Т. Махаджана та А.А. Сетхи [15], а також К.К. Тхакура [16]. Для них притаманний більш аналітичний характер, критичне ставлення до праць і поглядів попередників, намагання не повторювати відоме, а залучати до наукового обігу нові джерела, і під зовсім іншим кутом розглядати факти й події минулого.

Історія індійського національно-визвольного руху тією чи іншою мірою висвітлювалася і в низці гіндомовних досліджень, присвячених політичній історії Індії [17], історії селянського руху [18], історії держави й права [19] та в літературі біографічного жанру, в якій докладно описується життєвий шлях, діяльність і світогляд борців за свободу й незалежність Індії, особливо М.К. Ганді [20]. Аналізуючи соціально-економічний та політичний розвиток Британської Індії, її державні й правові інститути, селянський рух, ідеї й погляди національних лідерів, їхні автори розглядали найважливіші проблеми, що поставали перед визвольним рухом, торкалися окремих сторін діяльності ІНК, інших індійських політичних партій та організацій, показали ідейно-політичну боротьбу між ними за лідерство в політичному житті країни. Проте всі ці питання, звичайно, не були предметом спеціального вивчення, а досить стисло й поверхово розглядалися при дослідженні основного кола проблем кожної праці.

Таким чином, підбиваючи підсумки стислого огляду гіндомовної літератури з історії індійського національно-визвольного руху, яка вийшла в світ у перші два десятиріччя існування незалежної Індії, констатуємо, що в ній достатньо повно висвітлюється хід визвольної боротьби народів Індостану проти іноземних гнобителів, повідомляються важливі дані про становище в ІНК та в інших

опозиційних англійцям партіях, про діяльність національних лідерів та очолюваних ними угруповань, аналізується політика британських колонізаторів у Південній Азії, їхнє ставлення до сил національного визволення тощо. З повною впевненістю можна стверджувати, що в 40–60-ті роки ХХ ст. відбулося становлення індійської національної гіндомовної історіографії визвольного руху, хоча на цьому етапі, як і надалі, переважна більшість історичних праць виходила англійською мовою. Навіть зі вступом Індії у ХХІ століття співвідношення загальноіндійських історичних видань англійською мовою та мовою гінді далеко не на користь останньої.

ЛІТЕРАТУРА

1. Про неї детально див.: Варма Д. Хінді бхаша ка ітіхас (Історія мови гінді). – Аллахабад, 1962 (мовою гінді); Grierson G.A. Linguistic Survey of India: In 20 Vols. – London, 1903–1928.
2. Детально див.: Chatterjee S.K. Languages and Literatures of India. – Calcutta, 1963; Fifty years of Indian historical writings. – New Delhi, 1972; Warder A.K. An introduction to Indian historiography. – Bombay, 1972.
3. Див.: Census of India, 1961. – Vol.1. – Pt.2. – New Delhi, 1962; Historiography in Indian languages. – Delhi, 1972; Majumdar S.N. Marxism and the Language problem in India. – New Delhi, 1970. – P.1-74.
4. Див.: Historians and historiography in modern India. – Calcutta, 1973; Historians of India, Pakistan and Ceylon. – Oxford, 1961; Indian historical researches since independence. – Calcutta, 1987; Majumdar R.C. Historiography in modern India. – London, 1970; Schwarz H. Writing cultural history in colonial and postcolonial India. – Philadelphia, 1997.
5. Див., наприклад: Bazaz P.N. The history of struggle for freedom in Kashmir. – New Delhi, 1954; Datta K.K. History of the freedom movement in Bihar: In 3 Vols. – Patna, 1957–1958; History of the Freedom movement in Orissa: In 3 Vols. – Cuttack, 1957; History of the freedom struggle in princely states. – Delhi, 1968; The freedom struggle in Hyderabad: In 2 Vols. – Hyderabad, 1956; The freedom struggle in Uttar Pradesh: In 2 Vols. – Uttar Pradesh, 1957–1958; The history of the freedom movement in Madhya Pradesh. – Nagpur, 1956.
6. Див., наприклад: Дев А.Н. Марксвада аур соушеліст парті (Марксистська чи соціалістична партія). – Бенарес, 1938 (мовою гінді); Дев А.Н., Сампурнананд. Сам'явад ка бігуль (Голос соціалізму). – Бенарес, 1940 (мовою гінді).
7. Див., наприклад: Sinha L.P. The left wing in India (1919–1947). – Muzaffarpur, 1965.
8. Сінха Б.П. Сварадж'я кайсе мілега (Яким має бути сварадж). – Бомбей, 1935 (мовою гінді).
9. Сундерлал Д. Бхарат мен ангрезі радж (Індія за часів англійського панування): В 3-х т. – Делі, 1938 (мовою гінді).
10. Див., наприклад: Сут ке дхаге мен сварадж'я (Від пряжі до свараджу). – Калькутта, 1920 (мовою гінді); Біхар прантія самаджваді саммелан (Біхарська провінційна соціалістична конференція). – Патна, 1936 (мовою гінді); Сам'явад

- ка бігуль (Голос соціалізму). – Бенарес, 1936 (мовою гінді); Бхаратій джаграті (Пробудження Індії). – Бріндабан, 1939 (мовою гінді).
11. Сітарамай П. Кангрес ка ітіхас (Історія Конгресу): В 2-х т. – Делі, 1948 (мовою гінді).
  12. Сінх Т.Р. Кангрес ка сарал ітіхас (Популярна історія Конгресу). – Делі, 1949 (мовою гінді).
  13. Махадевабхаї кі даярі (Щоденник Махадевабхаї): В 3-х т. – Ахмадабад, 1947–1951 (мовою гінді).
  14. Гопал Р. Бхаратій раджніті. Вікторія се Неру так (1858 се 1947) (Індійська політика. Від Вікторії до Неру (з 1858 до 1947 року)). – Бенарес, 1955 (мовою гінді).
  15. Махаджан В.Т., Сетха А.А. Брітішкалін Бхарат ка ітіхас (Історія Британської Індії). – Делі, 1960 (мовою гінді).
  16. Тхакур К.К. Бхарат мен ангрезі радж (Індія за часів англійського панування). – Аллахабад, 1959 (мовою гінді).
  17. Див., наприклад: Раджкumar Н. Бхарат ка раджнітік ітіхас (Політична історія Індії). – Бенарес, 1962 (мовою гінді).
  18. Див., наприклад: Бхагван С. Кісан андолан ка ітіхас (Історія селянського руху). – Делі, 1949 (мовою гінді).
  19. Див., наприклад: Мішра Р.Н. Радж'я аур шрені (Держава та класи). – Сангхарша, 1947 (мовою гінді).
  20. Див., наприклад: Яшпал. Гандхівад кі шавпарікша (сатья аур ахімса кі параш) (Аналіз гандизму (принципи сатья та ахімса)). – Лакхнау, б.р. (вийшла у 50-ті роки ХХ ст.) (мовою гінді).

ВИВЧЕННЯ ІСТОРІЇ СУЧАСНИХ ІНДІЙСЬКИХ МОВ

Проблема виникнення та розвитку мов народів Індійського субконтиненту, незважаючи на значні досягнення в різних галузях вітчизняної орієнталістики, все ще залишається зовсім не дослідженою. Для її вирішення необхідно, насамперед, проаналізувати доробок світової індологічної лінгвістичної науки у вивченні походження й генези сучасних індійських мов. Однак така праця поки що відсутня в українській сходознавчій науці. У даній статті висувається завдання деякою мірою заповнити цю прогалину, але зважаючи на її стислий характер, розглянути лише найголовніші, "знакові" публікації, в яких поставлені й розв'язані ключові питання мов жителів нинішнього Індостану.

Історія індійських мов нараховує приблизно 4,5 тис. років. Досить-таки умовно їхній розвиток можна розділити на три періоди: давній (2500 р. до н.е. – 500 р. до н.е.), середній (500 р. до н.е. – X ст. н.е.) та новий (з XI ст. н.е. й до сучасності). У первісному суспільстві виник адіпракрит (початковий пракрит) із великою кількістю діалектів, який став прабатьком і основою давньоіндійських мов. Він остаточно сформувався десь на початок II тис. до н.е., являючи собою типову флективну мову, що відрізнялася багатством і різноманітністю граматичних форм. Адіпракрит був мовою найдавніших пам'ятників індійської літератури – вед (букв. знання), які, як відомо, складаються з 4-х збірників: Рігведа (гімни), Самаведа (пісні), Яджурведа (жертвні вислови) та Атхарваведа (заклинання) [1]. Мова кожної з вед відображає послідовні ступені розвитку адіпракриту. Його найстаріша форма знайшла своє відображення у Рігведі (2500 р. – 1500 р. до н.е.), мантри (сакральні релігійні гімни) якої спочатку вивчали напам'ять, а з появою писемності – її записали (приблизно в X ст. до н.е.). Мова решти вед, а також брахманів, араньяків та упанішад (коментаторських і філософських ведичних творів) досить суттєво відрізняється від мови Рігведи. У V ст. до н.е. індійський граматист Паніні розробив нормативну граматику мови вед "Аштадх'яй" ("Восьмикнижжя" граматичних правил) [2], яка з того часу отримала назву санскрит (від давньоіндійського самскрта – очищений, вдосконалений). Нова мова користувалася алфавітом деванагарі – складовим письмом, що походило від давньоіндійського письма – брахмі [3]. З V ст. до н.е. і до XIII ст. н.е. санскрит був мовою давньої та середньовічної індійської релігійної, філософської, наукової та художньої літератури, мовою найвищої індуїстської касты – брахманів [4].

Одночасно з санскритом розвивалися й індійські народні мови – пракрити (природні, справжні) [5], які спочатку мали тільки розмовні форми, але з часом набули й літературних форм. Хоча існувало кілька пракритів, три з них лінгвісти вважають головними. Це шаурасені-пракрит, магадхі-пракрит і махараштрі-пракрит. Їхні назви походять від старих географічних назв районів, де вони були поширені (Шаораштри, Магадхи й Махараштри). Серед пракритів особливо слід виділити мову палі [6], яка на ранньому етапі була лише розмовною, а пізніше – літературною мовою населення Північної Індії, залишаючись нею аж до початку нового періоду [7]. З поширенням буддизму за межі Індії палі стала мовою цієї релігії та мовою буддистських монахів. Слід зазначити, що з розвитком

літературних форм пракритів у VI–X ст. н.е. вони почали значно відрізнятися від народних розмовних мов, які назвали апабхреш або апабхреш (зіпсовані). Посилення відмінностей між літературними пракритами й апабхрешами призвело до того, що кожний пракрит мав свій окремий апабхреш: шаурасені-пракрит – шаурасені-апабхреш, магадхі-пракрит – магадхі-апабхреш, махараштрі-пракрит – махараштрі-апабхреш тощо. Кожна форма апабхрешу в новий період поклала початок одній із сучасних індійських мов. Від шаурасені-апабхрешу або нагару походять такі мови: гінді, раджастхані, гуджараті й пахарі; магадхі-апабхреш став основою біхарі, бенгалі, ассамі та орійя, а махараштрі-апабхреш – маратхі [8. С.8-9]. Літературні твори на новоіндійських мовах з'явилися вже у XIII–XIV ст., коли Індія була завойована мусульманами. Тоді ж виникає розмовна мова – кхарі болі як суміш індійських і частково персидських, арабських і турецьких слів. Її літературна форма з використанням арабського алфавіту отримала назву урду, а з використанням алфавіту деванагарі – гінді [9].

Сучасні індійські мови не являють собою єдиної лінгвістичної сім'ї чи групи [10]. Населення Індії [11], чисельність якого перевищила 1 млрд., розмовляє на мовах індоєвропейської, дравідійської, австроазійської та сино-тибетської (тибето-китайської) мовних сімей, які в свою чергу поділяються на мовні групи. Різні мовні класифікації народів Індії [12] дають різну кількість мов і діалектів. Під час англійського панування у Британській Індії нараховувалося 179 мов і 544 діалекти [13. С.27], перепис 1951 р. дав 845 мов і діалектів, а перепис 1971 р. – 251 мову [14. С.330]. Із них лише 12 є національними мовами. За Конституцією Республіки Індія, прийнятій 26 січня 1950 р., 14 мов спочатку вважалися головними. Це ассамі, бенгалі, гуджараті, гінді, каннада (каннарі), кашмірі, малаялам, маратхі, орійя, панджабі, санскрит, тамілі, телугу й урду. Пізніше до них додали сіндхі. Офіційною мовою держави проголошено гінді й тимчасово англійську [15. Статті 343-351]. Мови, які мають писемність, використовують алфавіт деванагарі (гінді, маратхі) або його видозмінені форми (бенгалі, панджабі, гуджараті, тамілі). Урду й кашмірі користуються видозміненою формою арабського алфавіту. Найкраще вивчена граматична структура мов індоарійської (арійської) групи (гінді, бенгалі, орійя, ассамі, панджабі, гуджараті, маратхі, раджастхані, пахарі), насамперед завдяки доробкам Т.Г. Бейлі [16], Дж. Бімса [17], Ж. Блока [18], Р.Л. Тернера [19] та С.К. Чаттерджі [20; 21].

Огляд найважливіших досліджень, автори яких тією чи іншою мірою торкалися історії індійських мов, необхідно почати з праці видатного російського індолога, учня В.П. Васильєва – І.П. Мінаєва (1840–1890) про мову палі [22]. Досконало вивчивши на індійських і цейлонських першоджерелах найдавніший з пракритів, вчений всебічно його описав. Він дав глибокий аналіз звукових засобів палі та розвитку їх протягом значного відрізка часу, розглянув її систему форм зміни слів і правила утворення граматичних форм слова, провів порівняння граматичних категорій палі з граматичними категоріями інших пракритів, дійшовши висновку, що палі близька до магадхі-пракриту, але відрізняється від нього своєю фонетикою (у наш час деякі лінгвісти вважають, що основою палі був один із діалектів шаурасені-пракриту), звернув увагу на спорідненість палі з

санскритом, хоча разом із тим вказав і на значні відмінності між двома арійськими мовами, які дали йому підстави твердити, що палі не походила від санскриту. І.П. Мінаєв також висловив припущення, що поширення палі за межами Індії обумовлене появою та розвитком буддизму, а це в свою чергу сприяло збагаченню й вдосконаленню літературної мови, визначні пам'ятки якої (надписи Ашоки (III ст. до н.е.), "Тіпітака" (I ст. до н.е.) – сакральний канон південного буддизму, "Діпованса" та "Махаванса" (IV–V ст. н.е.) – фактично історія Цейлону) увійшли до культурної скарбниці людства. На жаль, монографія І.П. Мінаєва, що нічим не поступалася граматиці палі Ч. Дюрозеля [23], яка витримала кілька видань і отримала всесвітнє визнання, залишилася маловідомою широкому світовому науковому загалу. Те ж саме можна сказати й про праці інших російських індологів-філологів [24].

Продовжив справу І.П. Мінаєва видатний індолог і філолог, професор Харківського університету Д.М. Овсяннико-Куликовський (1853–1920), ім'я якого стало відоме науковій громадськості лише в останні роки [25. С.219-224; 26. С.223-228]. Досконало вивчивши адіпракрит і санскрит (вчителями Д. М. Овсяннико-Куликовського були видатні російські санскритологи І.В. Ягіч і І.П. Мінаєв та всесвітньо відомі французькі філологи-орієталісти А. Авет-Бено (санскрит), А. Бергеня (ведаїзм) і Дж. Дармстер (Авеста) [27. С.51]), вчений не тільки читав лекції з санскриту та порівняльної граматики індоєвропейських мов, а й досліджував їх, зробивши блискучий переклад і аналіз гімнів "Рігведи". В своїх працях, присвячених дослідженню екстатичних культів індоєвропейської давнини та віруванням індійців в епоху вед [28], він також проаналізував мову "Рігведи", вважаючи, що вона найкраще відображала мислення, свідомість, характер і культуру первісних жителів Індостанського півострова. Скрупульозне вивчення мови мантрів "Рігведи" дало можливість Д.М. Овсяннико-Куликовському визначити характерні риси свідомості індоаріїв, невідомі аспекти їхньої духовної діяльності, основи художньої творчості. Він склав словник епітетів бога вогню Агні, який нараховував 831 епітет і зайняв 60 сторінок.

Перший систематичний фундаментальний опис індійських мов зробив видатний англійський лінгвіст Д.А. Грірсон у 20-титомній публікації "Лінгвістичний огляд Індії", що виходила в Калькутті англійською мовою протягом 1903–1928 рр. [29]. На заключному етапі цієї титанічної праці Д.А. Грірсону допомагав ще один видатний лінгвіст С. Коноу. Звертаємо увагу на те, що робота над укладанням лінгвістичного опису населення найбільшої колонії світу розпочалася в 1894 р., коли уряд Британської Індії, йдучи назустріч рішення Міжнародного конгресу орієталістів у Відні (1886 р.) про необхідність класифікації індійських мов, спеціально зайнявся питанням вивчення мовного складу населення країни. Через сім років, у 1901 р., черговий урядовий звіт за рік уже вперше містив окремий розділ про мови народів Індостану, автором якого був Д.А. Грірсон, а через два роки з'явився перший том "Лінгвістичного огляду". В Британській Індії Д.А. Грірсон нараховував 179 мов і 544 діалекти. Його методика класифікації мов ґрунтувалася на відмінностях їхнього історичного розвитку, часових фонетичних і морфологічних змінах. Виходячи з цього, індійські мови розподілялися на 5 сімей, чотири з яких існували ще в давнину. Найстарішою

мовною сім'єю Д.А. Грірсон вважав австрійську або нішадську і ставив її на перше місце. Вона ділилася на дві підсім'ї – австроазійську та австронезійську, а ті в свою чергу на мовні групи (гілки). Так, австроазійська підсім'я складалася з груп мунда і мон-кхмерської. Другою сім'єю була сино-тибетська або кіратська, яка ділилася на дві підсім'ї: тибето-бірманську та сіамо-китайську; третьою – тибето-гімалайська; четвертою – дравідійська і п'ятою – індоєвропейська або арійська, де особливо виділялася індоарійська підсім'я з групами іранською, дардською та індоарійською. У класифікації Д.А. Грірсона відображено також територіальне розселення індійських народів, що належали до різних мовних груп, та показано надзвичайну строкатість етнічного складу населення однієї з найдавніших цивілізацій світу. Робота Д.А. Грірсона стала класичною і була покладена в основу всіх наступних мовних класифікацій жителів Індії. Керуючись нею, Індійський національний конгрес, який очолював визвольний рух проти англійських колонізаторів, на черговій партійній сесії в Нагпурі (1920 р.) виступив із вимогою реорганізації провінцій Британської Індії на лінгвістичній основі [30. С.1].

Із досліджень, що вийшли в світ у незалежній Індії, заслуговує на увагу монографія патріарха індійських лінгвістів, національного професора С.К. Чаттерджі "Мови та літератури сучасної Індії" [31]. Автор розглянув історію індійських мов у нерозривному зв'язку з розвитком культури, зокрема літератури народів, які на них розмовляли. Не заперечуючи в принципі класифікацію і термінологію Д.А. Грірсона, він разом із тим, коли мова йшла про минуле, ввів поняття "мовно-культурні групи". У давньоіндійському суспільстві вчений виділив 4 такі мовно-культурні групи: нішадську, драмідійську або дравідійську, кіратську та арійську. Протягом тисячоліть ці групи взаємно впливали й взаємно збагачували одна одну, з часом розвинувшись у 4 сучасні мовні сім'ї: австрійську, дравідійську, тибето-китайську (сино-тибетську) та індоєвропейську. С.К. Чаттерджі також вважав неприйнятним поділ Д.А. Грірсоном, який був прибічником теорії Хорнелля про два різні шляхи й дві різні хвилі міграції аріїв на Індійський субконтинент, індоарійської мовної групи на три окремі підгрупи: зовнішню, внутрішню й серединну. Натомість він висунув ідею про стадії трансформації давньої індоарійської мови в нові, що значно полегшувало розуміння схеми класифікації нових індоарійських мов на різні групи та підгрупи. Глибоко аналізуючи ці стадії, дослідник показав досить-таки значні неарійські впливи на давню арійську мову, які почалися ще в Ірані, а продовжилися у різних регіонах Індії, що передусім позначилося на граматиці та вимові, і призвело до появи нових індоарійських діалектів і мов. Показавши виникнення, становлення та розвиток пракритів, санскриту, апабхрмшів і бхашів (нових індоарійських мов), С.К. Чаттерджі дав свою класифікацію нових індоарійських мов. Він розподілив їх на шість груп: 1) північно-західну; 2) південну; 3) східну; 4) східно-центральну; 5) центральну; 6) північну або пахарі або гімалайську групу. При характеристиці мов кожної з груп визначалося їхнє походження від одного з пракритів, давалася делімітація території розповсюдження і кількість населення, яке на ній розмовляло. Стосовно окремих мов наводилися додаткові відомості про їхню генезу та розвиток як самостійних. Наприклад, С.К. Чаттерджі визначив, що

раджастхані й гуджараті спочатку були однією мовою, а з кінця XVI ст. н.е. гуджараті поступово почала виділятися в окрему мову.

Історію мови гінді детально висвітлив один із провідних індійських лінгвістів Д. Варма [32]. Він схильний до думки, що гінді, як і раджастхані, гуджараті та пахарі, швидше за все походить від шаурасені-апабхрамшу, а її розвиток починається з XI ст. н.е., тобто якраз тоді, коли й інших новоіндійських мов. Разом із цим звертається увага на те, що мова гінді, являючи собою групу діалектів, дуже близьких один до одного, поділяється на західну й східну. Автор не виключає можливості, що західна гінді (діалекти кхарі болі, брадж бхаша, бангру, каннауджі, бунделі) походить від шаурасені-апабхрамшу, а східна (діалекти авадхі, багхелі, чаттісгархі) – від ардхамагадхі-апабхрамшу. При цьому зазначається, що головним діалектом літературної форми гінді є діалект кхарі болі, який виник у XIII–XIV ст. н.е., будучи спочатку лише розмовною мовою. Коли з часом освічені індійці почали користуватися алфавітом деванагарі і кхарі болі перетворився на літературну мову, то він отримав назву кхарі болі гінді або просто гінді. Проте решта діалектів гінді, за винятком брадж бхаша та авадхі, поширених в наш час у різних місцевостях Центральної та Північно-Західної Індії, так і залишилися виключно розмовними мовами.

Серед праць, в яких говориться про походження й розвиток сучасних індійських мов, варто виділити роботи одного з піонерів індологічної лінгвістики Республіки Індія С.Н. Мазумдара [33; 34. С.1-74]. Розглядаючи історію мови кожного конкретного народу, як складову частину його історії, культури й характеру, вчений зробив загальний огляд основних мов народів Індостану, навів і проаналізував лінгвістичні класифікації Д.А. Грірсона та С.К. Чаттерджі, дав періодизацію розвитку й модифікації арійських мов, визначив райони їхнього поширення в межах Індійського субконтиненту, висвітлив проблему походження, генези й модифікації давньоіндійських, середньоіндійських і новоіндійських мов і діалектів: адіпракриту (мова Рігведи), пракритів, санскриту, апабхрамшів (шаурасені-апабхрамшу, магадхі-апабхрамшу, ардхамагадхі-апабхрамшу) та появу й розвиток бхашів, датуючи це VI–X ст. н.е. Він також проаналізував 4 мовно-культурні групи в давній Індії (нішадську, драмідійську або дравідійську, кіратську та арійську) і 4 мовні сім'ї у новітній Індії (австрійську, дравідійську, тибето-китайську або сино-тибетську та індоєвропейську), показав їхню генезу та взаємний вплив і вплив на розвиток культури окремих регіонів, всебічно розглянув мовну проблему в суверенній Індії, вважаючи її складовою частиною проблеми національної інтеграції, підвів підсумки дослідження індійських мов, звернувши увагу на необхідність вивчення лінгвістичною наукою цілої низки важливих питань історії індійських мов, зокрема, розробки історичної та порівняльної граматики кожної мови, в якій розглядавсь б історичний розвиток її граматичної будови і компаративно-історичний розвиток граматичної будови групи споріднених мов і діалектів.

Решта публікацій про індійські мови або зовсім не торкаються їхньої історії або повідомляють дуже мало нового, обмежившись здебільшого повторенням того, що в свій час висловили їхні попередники. Серед оригінальних можна виділити наведені нами праці російських, радянських і зарубіжних авторів про

окремі мови [3–10; 16–24], матеріали IV Всесвітньої конференції з санскриту, присвяченої санскриту та його впливу на світову культуру (Веймар, 1979 р.) [35] та монографію американського індолога П. Брока про погляди М.К. Ганді на мовну проблему і мовну політику в колоніальній Індії [36]. В них, однак, розглядаються занадто вузькі питання, лише побічно пов'язані з конкретикою історичного розвитку індійських мов.

Підводячи підсумки стислого огляду досліджень про історію індійських мов, зазначаємо, що все ще залишаються недостатньо вивченими або спірними питання їхнього походження, генези, модифікації, виділення в окремі мови, взаємного впливу, появи й розвитку алфавіту, періодизації, класифікації, діалектизації. Історія багатьох мов народів Індостанського півострова потребує детального вивчення у наш час з точки зору новітніх досягнень орієнталістичної лінгвістики та інших наук, у тому числі й негуманітарних. Це такі мови: ака, ао, бодо, бхумідж, гадаба, гаро, гонді, дарді, дафла, джаунсарі, дімаса, кабуї, канаурі, койя, коламі, конда, корку, ката, кохістані, коч, кулуї, кургі, куріба, кхандеші, кхарія, кхосі, ладапхі, лалунг, лахулі, лепга, мірі, мішмі, мундарі, парджі, почурі, рабха, савара, санталі, тода, тулу, хо, чурахі, шерпа та деякі інші.

ЛІТЕРАТУРА

1. Детально див.: Dandekar R.N. Vedic bibliography. – Vol. 1–2. – Bombay, Poona, 1946–1961.
2. Див.: Ashtadhyai of Panini. – Vol. 1–2. – Delhi, 1962.
3. Детально див.: Иванов В.В., Топоров В.Н. Санскрит. – М., 1960; Кочергина В.А. Начальный курс санскрита. – М., 1956; Whitney W.D. A Sanskrit Grammar. – Cambridge, 1960.
4. Детально див.: Keith A.V. A history of Sanskrit literature. – Oxford, 1941.
5. Про них детально див.: Katre S. Prakrit languages and their contribution to Indian culture. – Poona, 1964.
6. Про палі детально див.: Елизаренкова Т.Я., Топоров В.Н. Язык пали. – М., 1965; Perniola V. A grammar of the Pali language. – Colombo, 1958; Warder A.K. Introduction to Pali. – London, 1963.
7. Детально див.: Санкрітьяян Р. Палі сахіт'я ка ітіхас (Історія літератури на мові палі). – Лакхнау, 1963 (мовою гінді).
8. Аулова Р.А. Учебник языка хинди. – Ташкент, 1969.
9. Детально див.: Баранников А.П. Хиндустани. (Урду и хинди). – Л., 1934; Катенина Т.Е. Язык хинди. – М., 1960; Чернышов В.А. Диалекты и литературный хинди. – М., 1969; Шукла Р. Хинді сахіт'я ка ітіхас (Історія літератури на мові гінді). – Бенарес, 1953 (мовою гінді).
10. Детально див.: Зограф Г.А. Языки Индии, Пакистана, Цейлона и Непала. – М., 1960.
11. Детально див.: Индия: страна и ее регионы. – М., 2000; A Journey through India. – New Delhi, 1990.
12. Див., наприклад: Census of India, 1961. – Vol. 1. – Pt. II. – Language Tables. – Delhi, 1962.

13. Report of the Official Language Commission. – Delhi, 1956.
14. Брук С.И. Население мира. Этнодемографический справочник. – М., 1986.
15. The Constitution of India. – New Delhi, 1983.
16. Bailey T.G. Studies in North Indian languages. – London, 1938.
17. Beams J. A comparative grammar of the modern Aryan languages of India. – Vol. 1–2. – Calcutta, 1926.
18. Bloch J. L'Indo-Aryen. Du Veda aux temps modernes. – Paris, 1934.
19. Turner R.L. A comparative dictionary of the Indo-Aryan languages. – London, 1966.
20. Чаттерджи С.К. Введение в индоарийское языкознание. – М., 1977.
21. Chatterjee S.K. Indo-Aryan and Hindi. – Ahmedabad, 1942.
22. Минаев И.П. Очерк фонетики и морфологии языка пали. – СПб., 1872.
23. Див.: Duroiselle C. A practical grammar of Pali language. – Rangoon, 1921.
24. Див.: Избранные труды русских индологов-филологов. – М., 1962.
25. Чувпило Л.А. Из истории индологии в Харьковском университете: Д.Н. Овсяннико-Куликовский // Материалы Международной конференции молодых историков. – Х., 1994.
26. Чувпило Л.А. Индологическое наследие Д.Н. Овсяннико-Куликовского // Вісник ХДУ. – 1998. – №411: Спадщина Д.М. Овсяннико-Куликовського та сучасна філологія.
27. Ковалівський А. Антологія літератур Сходу. – Харків, 1961.
28. Див.: Овсяннико-Куликовский Д.Н. Разбор мифа о соколе, принесшем цветок Сомы. – М., 1882; Його ж. Опыт изучения вакхических культов индоевропейской древности в связи с ролью экстаза на ранних ступенях развития общественности. – Одесса, 1883; Його ж. К истории культа огня у индусов в эпоху вед. – Одесса, 1887; Його ж. Религия индусов в эпоху вед. – Харьков, 1892.
29. Див.: Grierson G.A. Linguistic Survey of India: In 20 Vols. – Calcutta, 1903–1928.
30. Див.: The Indian National Congress. Resolutions on states reorganization. 1920–1956. – New Delhi, 1956.
31. Див.: Chatterjee S.K. Languages and Literatures of Modern India. – Calcutta, 1963.
32. Варма Д. Хінді бхаша ка ітіхас (Історія мови гінді). – Аллахабад, 1962 (мовою гінді).
33. Мазумдар С.Н. Бхаша таттве Марксбад (Марксистська концепція мови). – Калькутта, 1953 (мовою бенгалі).
34. Mazumdar S.N. Marxism and the language problem in India. – New Delhi, 1970.
35. Sanskrit and World culture. – Berlin, 1986.
36. Brock P. Mahatma Gandhi as a linguistic nationalist. – Columbia, 1995.

ІНДІЙСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ КОНГРЕС І КОНСТИТУЦІЙНІ ПИТАННЯ (1885–1947 рр.)

55 років тому, 26 січня 1950 р., вступила в дію Конституція Республіки Індія [див.: *The Constitution of India ... 1950*], розроблена й прийнята після того як англійські колонізатори розділили й залишили країну, надавши з 15 серпня 1947 р. обом її частинам статус домініону. Тільки через два з половиною роки Індія була проголошена незалежною республікою в складі Британської Співдружності націй. Завоюванню національної незалежності передувала тривала й вперта боротьба народів Індостану проти іноземного гноблення. Очолювала її найбільша і найвпливовіша загальноіндійська політична організація – Індійський національний конгрес (ІНК), що виник у 1885 р. З 1919 і до 1947 р. у Конгресі домінував М.К. Ганді, який категорично заперечував насильство в будь-якій формі, відстоюючи виключно мирні, конституційні форми боротьби [див.: *Vakshi 1996; Dalton 1993; Gandhi ... 2001*]. Не випадково, що в 20–40-і роки ХХ ст. конгресистське керівництво конституційним питанням надавало особливого значення.

Однак у радянській історіографії та сходознавчій науці незалежних країн СНД вони ще не знайшли достатнього висвітлення, хоча їх тією чи іншою мірою торкалися історики й правознавці в дослідженнях, присвячених конституційному розвитку незалежної Індії та становленню її політичної системи [див.: *Володин 1989; Криворучко 1997; Поліха 1997*].

У даній статі висувається завдання дещо заповнити цю прогалину, звернувши увагу на ставлення ІНК до конституційної політики щодо Індії британських правлячих кіл і на його власну законотворчу й законодавчу діяльність.

Серед найважливіших джерел слід виділити матеріали ІНК та інших індійських партій та організацій [*Indian National Congress ... 1929, 1954; Historic Documents ... 1970; Lessons ... 1917; The proceeding ... 1928*], конституційні документи й матеріали [*Great Britain. Joint ... 1934; Great Britain. Laws ... 1935; Indian constitutional documents ... 1946; Indian constitutional reform ... 1934; Montagu, Chelmsford 1918; Papers ... 1920; Speeches ... 1957; The Constitution of India ... 1950; Towards freedom ... 1985*], документи з історії індійського національно-визвольного руху [*India's struggle for freedom ... 1962*], виступи й праці конгресистських керівників [*Неру 1955; Besant 1915; Gandhi 1924; Menon 1957; Sitaramaуа 1946; Tilak 1919*], листування учасників визвольної боротьби [*A bunch ... 1958*], праці представників англійської колоніальної адміністрації в Індії [*Minto 1935; Mountbatten 1968*], індійську та британську пресу [*Forward 1928, August 15; The Bombay Chronicle 1928, August 15, 1937, March 15, 20, 21; The Hindu 1928, September 21; The Daily Telegraph 1928, August 18, 28, 30, 31; The Manchester Guardian 1926, March 9, 1928, August 15, 17; The Times 1928, August 15, 18, 29, 31, September 7, 1929, January 1*].

Приступаючи до розгляду поставленого питання, слід зазначити, що з самого початку свого існування ІНК, знаходячись у лояльній опозиції до британської влади в Індії, майже всі надії покладав на проведення нею

конституційних реформ, унаслідок яких англійці поступово передали б управління країною до рук індійців. Тому в перші два десятиріччя діяльність конгресистської організації, куди входили елітарні прошарки індійського суспільства, полягала в тому, що її лідери на щорічних сесіях приймали резолюції, в яких схвально оцінювалися колоніальні порядки, і лише висувалися нерішучі вимоги їхнього реформування. Вони також зверталися з петиціями до властей, прохаючи проведення ними поміркованих реформ, спрямованих на захист і розвиток національної промисловості та розширення складу легіслатур з метою створення там виборної більшості з індійців. Тільки одиниці вимагали тоді надання Індії самоврядування [детально див.: Majumdar В.В., Mazumdar В.Р. 1967].

Але з часом опозиційність конгресистів зростала, оскільки навіть найпоміркованіші їхні вимоги колонізатори залишали без уваги. Під час піднесення визвольного руху в 1905–1908 рр., викликаного поділом Бенгалу віце-королем Індії Дж. Керзоном, частина членів ІНК уже взяла активну участь у масових антианглійських виступах. Конгрес розколовся на поміркованих, котрі не бажали долучатися до масового руху, та екстремістів на чолі з Б.Г. Тілаком, які наполягали на цьому, висунувши гасло боротьби за сवारдж (самоврядування) [детально див.: Argov 1967].

Намагаючись ізолювати конгресистів від народу, міністр у справах Індії Д. Морлі та віце-король М. Мінто, що змінив у край непопулярного Дж. Керзона, дійшли згоди про надання їм поступок у вигляді незначної зміни системи управління Індією. Так у 1909 р. з'явилися реформи Морлі-Мінто, на які великі надії покладали помірковані на чолі з Г.К. Гокхале, сподіваючись на конституційну передачу їм влади. Однак, ознайомившись зі змістом Акту про реформи, помірковані, як і вся індійська громадськість, не могли приховати свого розчарування та невдоволення. Адже в ньому мова йшла не про передачу влади до рук індійців, а лише про деяке збільшення їхнього представництва в легіслатурах [детально див.: Majumdar R.C. 1963, 251-264; Minto 1935].

Зокрема, в імперській та провінційних радах була збільшена кількість членів, що не були посадовими особами, більша частина яких не призначалася, а обиралася шляхом непрямих виборів. Членам рад дозволялося робити запити та обговорювати бюджет. До рад при міністрі в справах Індії та віце-королеві долучалося ще по одному члену із індійців. Якщо зважити на те, що легіслатури тільки називалися законодавчими органами, а в дійсності були законодорадчими, оскільки на всі їхні рішення віце-король мав право "вето", то реформи Морлі-Мінто не призвели до якихось кардинальних змін у політиці колонізаторів. Вони лише посилили невдоволення в стані екстремістів, лідер яких Б.Г. Тілак під час Першої світової війни разом із А. Безант очолив рух за надання Індії самоврядування, що отримав назву рух за гомруль [про нього див.: Besant 1915; Lessons ... 1917; Tilak 1919]. Він досяг такого розмаху, що власті змушені були 20 серпня 1917 р. зробити декларацію про необхідність поступового створення відповідального уряду в Індії. Після цього міністр у справах Індії Е. Монтегю та віце-король Ф. Челмсфорд підготували проект найголовніших заходів, які треба було провести в цьому напрямку і доповідь Монтегю-Челмсфорда [див.: Montagu,

Chelmsford 1918] склала основу прийнятого в 1919 р. нового Акту (Закону) про управління Індією, який, на думку професора Саугарського університету М.П. Шарми, відкрив новий розділ в історії конституційного розвитку Індії [див.: Шарма 1958, 32]. Адже до цього індійці частково брали участь у законодавстві й управлінні, але не мали реальної влади. Після 1919 р. їм, хоча й незначною мірою, починається передача влади. Зазначимо, що до самоврядування було ще дуже далеко.

Згідно з Законом 1919 р., на основі якого були проведені реформи Монтегю-Челмсфорда [див.: Indian constitutional documents ... 1946, 3-146; Papers ... 1920], законодавча влада в Британській Індії здійснювалася генерал-губернатором (віце-королем) і законодавчим двопалатним органом: Державною радою та Законодавчими зборами. В провінціях передбачалося створення однопалатних легіслатур, частина членів котрих призначалася губернатором провінції, а частина обиралася. Діяльність створених легіслатур зводилася нанівець правом віце-короля, який підкорявся тільки англійському парламенту, та губернаторів провінцій накладати "вето" на будь-які їхні рішення. В чому ж тоді полягала передача незначною мірою індійцям влади? По-перше, більшість членів легіслатур тепер обиралася; по-друге, в провінціях вводилася т. зв. "діархія", згідно з якою місцеві адміністрації поділялися на дві категорії: а) зарезервовані департаменти, що знаходилися під контролем губернатора, і несли відповідальність тільки перед англійським парламентом і б) "передані" департаменти, контроль над якими здійснювали міністри з індійців, а відповідальність вони несли перед легіслатурою провінції; по-третє, в економічній галузі індійці вперше отримали деякий контроль над фінансовою політикою власної країни, здійснюваний законодавчими органами, зокрема могли визначати річний бюджет.

Отже, англійські правлячі кола, зберігши незмінним колоніальний статус Індії, змушені були піти на незначні поступки міцніючим силам національного визволення. Тому в оцінці реформ Монтегю-Челмсфорда з боку конгресистів виявилася двоїстість: вони засуджували їх взагалі, але намагалися використати деякі права, надані ними індійцям у легіслатурах. Уже на сесії в Амрітсарі (1919 р.) думки конгресистів щодо реформ розділилися. Помірковані делегати наполягали на використанні прав, наданих реформами, і пропонували їх частково схвалити. Радикальні члени ІНК вимагали засудження реформ сесією і прийняття нею резолюції про необхідність введення в Індії відповідального уряду на основі принципів самоврядування. Більшістю голосів була схвалена резолюція, що засуджувала реформи [див.: India's struggle for freedom ... 1962, 424], а ІНК після цього розгорнув очолюваний М.К. Ганді масовий ненасильницький рух неспівробітництва, метою якого було досягнення свараджу [про нього див.: Таунк 1978]. Та у лютому 1922 р. М.К. Ганді припинив його, боячись переростання кампанії неспівробітництва в криваву революцію. Прийнята з цього приводу керівництвом ІНК Бардолейська резолюція, розроблена М.К. Ганді, рекомендувала конгресистам відмовитися від активної боротьби з властями до тих пір, доки народні маси повністю не засвоять принципи ненасильства. Натомість їм пропонувалося зайнятися мирною діяльністю, насамперед прядінням

і ткацтвом, втілюючи в життя т. зв. конструктивну програму М.К. Ганді [див.: Gandhi 1924, 1019-1024].

Перспектива заміни політичної діяльності прядінням і ткацтвом, навіть на деякий час, зовсім не влаштувала багатьох конгресистів, які в березні 1923 р. утворили всередині ІНК свараджистську партію, програма якої передбачала досягнення Індією свараджу на основі поєднання масового народного руху з активною парламентською діяльністю [див.: Speeches ... 1957, 2-5]. Перемігши на виборах до законодавчих органів у 1924 р., свараджисти на чолі з Ч.Р. Дасом і М. Неру, представляючи Конгрес, доклали чимало зусиль для того, щоб перетворити легіслатури в "конституційне знаряддя досягнення свараджу", але, як заявив їхній лідер М. Неру, "не домоглися нічого, крім приниження" [The Manchester Guardian 1926, March 9], і змушені були у 1926 р. залишити їх напризволяще [A bunch ... 1958, 49-51], повернувшись туди лише у 1935 р.

Розчарувавшись у парламентській діяльності в умовах колоніального устрою, конгресисти звернулися до законотворчості, надаючи великого значення розробці індійцями власної конституції, як важливого кроку на шляху до самоврядування. Це відповідальне завдання партія доручила М. Неру, одному з провідних юристів Індії. Добре вивчивши всі існуючі конституції, М. Неру намагався в індійському основному законі втілити все те найкраще, що виробило людство на ниві конституційного творення, не забуваючи й про специфіку розвитку Індії та її традиції. При цьому особлива увага приділялася розробці відповідних статей про права людини, які на Сході традиційно ігнорувалися. Тому Декларації прав М. Неру відвів майже третину конституції. 14 серпня 1928 р. її надрукували у вигляді брошури, а 15 серпня провідні індійські газети ознайомили громадськість із конгресистською конституцією [див.: Forward 1928, August 15; The Bombay Chronicle 1928, August 15; The Hindu 1928, September 21]. Британська преса теж надала їй великої уваги, як і особі М. Неру, виділяючи його як визначного політичного діяча Індії ліберального складу мислення, вихованого на цінностях вікторіанської Англії [див.: The Daily Telegraph 1928, August 18, 28, 30, 31; The Manchester Guardian 1928, August 15, 17; The Times 1928, August 15, 18, 29, 31, September 7].

Конституція М. Неру складалася з трьох частин: перша присвячувалася майбутньому статусові Індії, друга – основним правам індійських громадян, третя – міжобщинним стосункам. Стосовно майбутнього статусу Індії говорилося, що хоча серед конгресистів наявні прихильники незалежності, все ж мінімальною вимогою всіх національних лідерів є статус домініону, тому для досягнення згоди між ними метою визвольного руху проголошувався саме він. Конституція передбачала створення індійської федерації, що складалася б із провінцій та князівств. Законодавча влада мала належати виборному парламенту із двох палат: сенату й палати представників. Залишалися повноваження генерал-губернатора, призначеного англійським королем, який мав право розпустити парламент і не скликати його протягом шести місяців до виборів нового. Уряд підпорядковувався парламенту і ніс перед ним колективну відповідальність. Провінції, створені на основі мовної спільності населення, користувалися правом самоврядування. За англійцями зберігалися права лише в галузі зовнішньої

політики та оборони. Проголошувалася рівність усіх громадян Індії перед законом і право на свободи. Підкреслювалося, що визнається право власності, і наголошувалося, що ніхто не може бути позбавлений волі й майна інакше, ніж на основі закону. Заборонялася релігійна та кастова дискримінація.

Для свого часу це був один із найпрогресивніших конституційних документів, що будь-коли розроблялися в країнах Сходу. Не випадково, що конституція М. Неру в грудні 1928 р. спочатку була ухвалена провідними політичними партіями Індії на їхній конференції в Калькутті, а потім конгресистами на черговій сесії ІНК, яка обрала М. Неру президентом (главою) партії [див.: *The proceeding ... 1928; The Times 1929, January 1*]. Причому конгресисти пред'явили колонізаторам ультиматум: якщо англійський уряд протягом року не прийме конституцію М. Неру, давши згоду на статус домініону, то вони почнуть боротьбу за повну незалежність [Sitaramayya 1946, 329]. Рік відстрочки минув, а в політиці Лондона нічого не змінилося, тому сесія ІНК у Лахорі (грудень 1929 р.) ухвалила рішення про початок боротьби за повну незалежність [див.: *Indian National Congress ... 1929*] і в 1930–1934 рр. конгресисти організували під керівництвом М.К. Ганді дві масові ненасильницькі кампанії громадянської непокорі для її досягнення, які, проте, закінчилися невдачею: Індія так і залишилася британською колонією [про них див.: Васильєва, Чувпило 1996, 33-50].

Однак вони мали велике значення для подальшого розвитку індійського визвольного руху, тому що в цей час ІНК остаточно визначив свій політичний і соціально-економічний ідеал. Відбулося це на сесії в Карачі (березень 1931 р.), де була ухвалена розроблена Дж. Неру (сином М. Неру) "Резолюція про основні права й економічну програму", яка суттєво доповнювала конституцію М. Неру й розвивала деякі її положення в нових умовах [див.: *Indian National Congress ... 1954, 3-10*]. У вступі до неї вказувалося на необхідність чіткого викладу для мас найважливіших принципів, покладених в основу позиції ІНК щодо конституційного питання після завоювання незалежності, перелічувалися основні положення майбутньої конституції суверенної індійської держави, котру передбачалося розробити й схвалити після того, як англійці залишать країну. Вона мала складатися з двох розділів: 1) основні права й обов'язки та 2) праця.

У першому розділі говорилося про важливість надання громадянам Індії права на свободу слова, думки, зібрань, об'єднань, релігії, встановлення рівності їх перед законом, незалежно від кастової належності, віросповідання й статі, наголошувалося на тому, що ніхто не може бути позбавлений свободи, житла, власності, підданий арешту чи конфіскації майна інакше, ніж у порядку, встановленому законом, що держава має дотримуватися нейтралітету стосовно всіх релігій, ввести загальне виборче право, покінчити з експлуатацією мас тощо.

У другому розділі викладалися основні напрями соціально-економічної політики Індії після ліквідації колоніального режиму. Грунтуючись на принципах справедливості, держава мала забезпечувати задовільний рівень життя населення. Цього, на думку укладача резолюції, можна було досягти таким чином: держава повинна охороняти інтереси промислових робітників, прийнявши справедливе трудове законодавство і призначаючи заробітну плату, яка повністю задовольняла

б робітників, ввести регламентований робочий день, забезпечити задовільні умови праці, охорону праці жінок, не допускати на роботу дітей шкільного віку, надати селянам і робітникам право на створення профспілок для захисту їхніх інтересів, провести реформу системи землеволодіння, переглянувши земельну ренту, суттєво знизити податки в сільській місцевості з метою поліпшення становища дрібних селянських господарств, значно скоротити витрати на апарат управління та утримання чиновників усіх рангів, встановивши для них максимально можливу заробітну платню в 500 рупій на місяць, скасувати соляні податки, ввести державний протекціонізм для захисту національної промисловості, заборонити виробництво та вживання спиртних напоїв і наркотиків, ввести державне регулювання фінансів і торгівлі, передати у власність держави чи під її контроль ключові галузі промисловості, природні ресурси, водні шляхи, транспорт, готувати військові кадри з метою створення національної армії.

У відповідь на резолюцію, прийняту в Карачі, колоніальні власті, які ще восени 1927 р. призначили комісію під головуванням Дж. Саймона для вивчення можливостей перегляду реформ Монтегю-Челмсфорда, спочатку опублікували "Общинне рішення", "Білу книгу" та Доповідь об'єднаного парламентського комітету, що містили основні положення нового Акту про управління Індією [див.: Great Britain. Joint ... 1934; Historic Documents ... 1970, 155; Indian constitutional reform ... 1934], а потім у серпні 1935 р. обидві палати британського парламенту схвалили його, проігнорувавши позицію ІНК та інших індійських партій, котрі висловилися в Центральних законодавчих зборах проти нього як документу, що зовсім не враховував їхні конституційні прагнення [Sitaramaуа 1946, 596-597].

Акт (Закон) 1935 р., що став конституцією, складався зі "Вступу" й двох частин – "Всеіндійської федерації" або "Федеральної схеми" та "Провінційної автономії" [повний текст його див.: Great Britain. Laws ... 1935]. У "Вступі" встановлювалися принципи взаємовідносин метрополії з її головною колонією, підкреслювалося, що Індія залишається підлеглою англійського короля. Згідно з "Федеральною схемою" замість Британської Індії та численних князівств утворювалася нова державна одиниця, що складалася з колишніх провінцій, об'єднаних у федерацію, і називалася Індійською федерацією. Про надання Індії самоврядування, про що мріяло кілька поколінь індійських патріотів, мова не йшла, тому що федерація створювалася "під управлінням англійської корони". Законодавчу владу в ній очолював англійський генерал-губернатор. Фактично він на свій розсуд вирішував усі питання: міг припинити дію конституції, розпустити й скликати законодавчі збори, призначити раду міністрів, видавати закони, надзвичайні укази тощо. Відповідальність він ніс перед британським парламентом і лише частково перед центральною індійською легіслатурою. При такому всесильному генерал-губернаторові (не випадково названому віце-королем) Центральні законодавчі збори нічого не вирішували, залишаючись законодавчим органом.

Друга частина конституції 1935 р. визначала організацію влади в провінціях. Як і центр, провінції перебували під управлінням губернаторів, які зосереджували в них всю повноту влади, особисто вирішуючи основні питання місцевого життя.

Проте в провінціях ліквідувалася система діархії і вирішення усіх питань формально передавалася міністрам, відповідальними перед провінційними законодавчими органами. Фактично ж губернатори мали особливі повноваження перебирати владу до своїх рук повністю або частково, коли вважали за необхідне.

У цілому Закон 1935 р., незважаючи на окремі поступки щодо подальшого залучення індійців до влади, зберіг у недоторканості колоніальний статус країни. Тому й не дивно, що він викликав розчарування і був підданий різкій критиці конгресистами, які влучно називали його "рабською конституцією" (вперше так висловився М.К. Ганді). Однак, засуджуючи "Федеральну схему", вони намагалися використати поступки, надані провінційним радам міністрів у "Провінційній автономії". В партії навіть висувалася утопічна ідея встановлення конгресистського самоврядування в провінціях, утворивши там уряди із членів ІНК. Про особливі повноваження губернаторів якимось забувалося. В результаті Конгрес взяв участь у виборах до провінційних легіслатур (лютий 1937 р.), здобувши найбільшу підтримку в 7-ми провінціях із 11-ти, і сформував там свої уряди. У решті провінцій конгресисти ввійшли до складу коаліційних урядів (Бенгал, Панджаб, Сінд і Ассам) [детально див.: *Towards freedom ... 1985*], сподіваючись встановити в них провінційну автономію.

У своїй діяльності члени провінційних легіслатур і конгресистські уряди мали керуватися розробленою Дж. Неру за сприяння М.К. Ганді програмою із 14-ти пунктів, що називалася "Національна вимога" [див.: *The Bombay Chronicle 1937, March 15, 20, 21*]. У ній до представників ІНК в урядових установах висувалася вимога не співробітничати з владою, а боротися з нею, маючи на увазі, що конституція 1935 р. сприяла зміцненню колоніального устрою в Індії. Мета партії, підкреслювалося в програмі, як і раніше, полягала в завоюванні повної національної незалежності та створенні на місці найбільшої британської колонії суверенної індійської демократичної держави, в якій вся повнота влади мала належати народу. Тому перед конгресистами – членами провінційних легіслатур і рад міністрів висувалися такі першочергові завдання: домагатися повної відміни "рабської конституції", активно протидіяти введенню "Федеральної схеми" і негайно висувати категоричну вимогу про скликання Установчих зборів, обраних усім дорослим населенням країни, які розроблять і ухвалять конституцію незалежної Індії, боротися за зменшення ренти й податків, а також лихварської заборгованості в місті й на селі, скасування драконівських репресивних законів, повне звільнення політичних в'язнів – учасників визвольного руху, сприяти захисту національної промисловості й торгівлі, домагатися підвищення заробітної плати трудящим, введення восьмигодинного робочого дня та інших заходів, які поліпшили б становище найбідніших верств населення, вимагати надання населенню Індії демократичних прав і свобод тощо.

Однак, незважаючи на титанічні зусилля керівництва Конгресу, очолюваного в 1936–1938 рр. видатними діячами індійського визвольного руху Дж. Неру та С.Ч. Босом, виконати цю програму в умовах колоніального статусу було практично неможливо. До того ж деякі конгресистські уряди або окремі міністри стали співробітничати з властями, ухиляючись від виконання "Національної вимоги" та інших директив партії. Хоча, за словами Дж. Неру,

конгресистські уряди все ж таки здійснили велику роботу, вони не змогли розв'язати основних проблем Індії, тому що для цього "потрібні були глибші й ґрунтовніші зміни та ліквідація імперіалістичної системи, яка перебувала на боці привілейованих груп" [Неру 1955, 632]. Розв'язати їх можна було лише за умови досягнення Індією політичної незалежності. Тому ІНК напередодні Другої світової війни зайнявся розробкою плану економічного розвитку незалежної Індії, створивши в жовтні 1938 р. Національний комітет із планування на чолі з Дж. Неру. Цей план, розроблений у 1938–1940 рр., передбачав створення національного уряду, який мав провести такі соціально-економічні перетворення: встановити державну власність на провідні галузі промисловості, провести індустріалізацію країни, ліквідувати велике поміщицьке землеволодіння, розвивати кооперацію на селі, поліпшити життя народу, ліквідувати неписьменність, злидні, голод та інші наслідки британського панування в Індії [Гопал 1989, 261-266]. Та Друга світова війна, під час якої майже все керівництво Конгресу, очоливши рух за незалежність і проти участі Індії у війні, опинилося за ґратами, перервала розробку подальших планів утворення й розвитку суверенної індійської держави.

Після війни в умовах піднесення національно-визвольного руху англійські правлячі кола змушені були піти на поступову передачу влади до рук індійців конституційним шляхом [детально див.: Lumby 1954; Menon 1957]. Весною 1946 р. керівництво Конгресу спочатку вело активні переговори про надання Індії незалежності й прийняття конституції суверенної індійської держави з британською місією Петтіка-Лоуренса, а потім ІНК взяв участь у виборах до Установчих зборів (червень 1946 р.). Перемігши на них, конгресисти в липні 1946 р. сформували тимчасовий уряд. Його, однак, очолив віце-король Індії А. Уейвелл (лідер ІНК Дж. Неру обійняв посаду віце-прем'єра) [Menon 1957, 287]. Із призначенням замість А. Уейвелла віце-королем Л. Маунтбеттена (березень 1947 р.) переговорний процес прискорився [детально див.: Чувпило 2000, 4-144; Campbell-Johnson 1951; Collins, Lapierre 1976, 1982; Mountbatten 1968]. 3 червня 1947 р. після поїздки віце-короля в Лондон англійський уряд оголосив Закон про незалежність Індії, який індійці назвали планом Л. Маунтбеттена [див.: Menon 1957, 371-402]. Він передбачав поділ Індії за релігійною ознакою на дві держави: Хіндустан (індуїстську) та Пакистан (мусульманську). До остаточного визначення їхніх кордонів проводилися референдуми у Північно-Західній Прикордонній провінції, Сілхетській окрузі Ассаму та голосування в легіслатурі Сінду з питання про входження цих територій до складу тієї чи іншої держави. В Панджабі й Бенгалі шляхом голосування у місцевих законодавчих органах теж вирішувалася доля жителів цих провінцій: приєднатися до Пакистану цілком чи розділити кожен провінцію на індійську та пакистанську частини. Після проведення референдумів і голосувань мала відбутися процедура поділу Установчих зборів Індії на Установчі збори Хіндустану та Установчі збори Пакистану, а самі держави отримували статус домініону. Що стосується майбутнього 601 князівства, то вони могли самостійно вирішувати до якого домініону приєднуватися. План Л. Маунтбеттена став причиною гострої ідейно-політичної боротьби в лавах конгресистів. Все ж керівництво партії після довгих коливань

погодилося з ним і з 15 серпня 1947 р. на місці найбільшої колонії світу з'явилися дві нові держави – Індія та Пакистан.

Таким чином, період 1885–1947 рр. став важливим етапом у формуванні конституційної політики ІНК. Конгресисти в цей час не тільки активно протидіяли конституційним маневрам британських правлячих кіл, спрямованим на зміцнення колоніального устрою в Індії, а й займалися власною законотворчою та законодавчою діяльністю, аналіз якої дає всі підстави твердити, що ідеалом партії було створення в незалежній Індії демократичного суспільства, яке базувалося б на засадах права, рівності усіх громадян перед законом, наданні їм широких демократичних прав і свобод, соціальній справедливості та загальнолюдських цінностях. Все це знайшло своє втілення в Конституції Індійської Республіки 1950 р., 55-річний ювілей якої у 2005 р. урочисто відзначає індійський народ.

ЛІТЕРАТУРА

- Васильева Р.И., Чувпило А.А. Политический курс Индийского национального конгресса во время массовых кампаний гражданского неповиновения 1930–1934 гг. // *Епохи* (Велике Тирново, Болгарія), 1996, №4.
- Володин А.Г. Индия: становление институтов буржуазной демократии. Москва, 1989.
- Гопал С. Джавахарлал Неру. Биография. Москва, 1989. Т.1.
- Криворучко О.В. Акт про незалежність Індії 1947 року (історико-правовий аспект). Кандидатська дисертація. Харків, 1997.
- Неру Дж. Автобіографія. Москва, 1955.
- Поліха І.З. Основні особливості і результати розвитку багатопартійної політичної системи в Індії (1947–1997 рр.). Кандидатська дисертація. Київ, 1997.
- Чувпило О.О. Індія на шляху до незалежності. Харків, 2000. Ч.І.
- Шарма М.П. Государственный строй Индийской Республики. Москва, 1958.
- A bunch ... A bunch of old Letters. Bombay, 1958.
- Argov D. Moderates and extremists in the Indian nationalist movement 1885–1920. London, 1967.
- Bakshi S.R. Gandhi and the Congress. New Delhi, 1996.
- Besant A. How India wrought for freedom. Madras, 1915.
- Campbell-Johnson A. Mission with Mountbatten. London, 1951.
- Collins L., Lapierre D. Freedom at Midnight. New Delhi, 1976.
- Collins L., Lapierre D. Mountbatten and the Partition of India. New Delhi, 1982. Vol.1.
- Dalton D. Mahatma Gandhi: Nonviolent power in action. New York, 1993.
- Forward 1928.
- Gandhi M. Young India 1919–1922. Madras, 1924.
- Gandhi: the meaning of Mahatma for the Millennium. Washington, 2001.
- Great Britain. Joint ... Great Britain. Joint committee on Indian constitutional reform. London, 1934.
- Great Britain. Laws ... Great Britain. Laws, Statutes etc. Government of India Act, 1935. London, 1935.

- Historic Documents ... Historic Documents of the Muslim Freedom Movement. Lahore, 1970.
- Indian constitutional documents ... Indian constitutional documents 1757–1939. Calcutta, 1946. Vol.3.
- Indian constitutional reform ... Indian constitutional reform (session 1933 – 34). Vol.1: The White paper of December, 1931. London, 1934.
- Indian National Congress ... Indian National Congress. Report of the 44-th annual session. Lahore, 1929.
- Indian National Congress ... Indian National Congress. Resolutions on economic policy and programme 1924–1954. New Delhi, 1954.
- India's struggle for freedom ... India's struggle for freedom. Select documents and sources. Delhi, 1962. Vol.1.
- Lessons ... Lessons from Russia. Home Rule movement pamphlet. Madras, 1917.
- Lumby E.W.R. The transfer of power in India. London, 1954.
- Majumdar B.B., Mazumdar B.P. Congress and Congressmen in the Pre-Gandhian Era. 1885–1917. Calcutta, 1967.
- Majumdar R.C. History of the freedom movement in India. Calcutta, 1963. Vol.2.
- Menon V.P. The transfer of the power in India. London, 1957.
- Minto M. India. Morley and Minto, 1905–1910. London, 1935.
- Montagu E.S., Chelmsford F.J. Report on Indian constitutional reforms. Calcutta, 1918.
- Mountbatten L. Reflections on the Transfer of Power and Jawaharlal Nehru. Cambridge, 1968.
- Papers ... Papers relating to the application of the principle of diarchy to the Government of India. Oxford, 1920.
- Sitaramayya B.P. The History of the Indian National Congress. Bombay, 1946. Vol.1.
- Speeches ... Speeches and documents on the Indian Constitution, 1921–1947. Bombay, 1957. Vol.1.
- Taunk B.M. Non-cooperation movement in Indian politics (1919–1924). Delhi, 1978.
- The Bombay Chronicle 1928, 1937.
- The Constitution of India ... The Constitution of India. Delhi, 1950.
- The Daily Telegraph 1928.
- The Hindu 1928.
- The Manchester Guardian 1926, 1928.
- The proceeding ... The proceeding of the All Parties National Convention. Allahabad, 1928.
- The Times 1928, 1929.
- Tilak B.G. Writings and speeches. Madras, 1919.
- Towards freedom ... Towards freedom, 1937–1947. Vol.1. Experiment with provincial autonomy. 1 January – 31 December 1937. New Delhi, 1985.

КОНГРЕСИСТСЬКІ ІДЕАЛИ СУСПІЛЬНО-ПОЛІТИЧНОГО УСТРОЮ НЕЗАЛЕЖНОЇ ІНДІЇ (КОЛОНІАЛЬНИЙ ПЕРІОД)

На сучасному етапі, коли в Індії, як і в 50–60-ті роки ХХ ст., знову жваво обговорюється питання про вибір найбільш вдалої моделі розвитку країни, надзвичайно актуальним є дослідження поглядів лідерів Індійського національного конгресу (ІНК), який очолював національно-визвольний рух, на проблему суспільно-політичного устрою незалежної Індії. Між тим це питання ще не знайшло достатнього висвітлення в індологічній літературі [детально див.: 1–13].

У даній статті висувається завдання деякою мірою заповнити цю прогалину, звернувши увагу на аналіз планів розбудови вільної Індії Б.Г. Тілака, М.К. Ганді, Ч.Р. Даса, М. Неру, Дж. Неру, С.Ч. Боса, С. Айєнгара та засновників Конгрес-соціалістичної партії Індії А.Н. Дева, Дж.П. Нараяна та Сампурнананда, чия творчість і світогляд справили значний вплив на формування конгресистської моделі розвитку суверенної Індії.

Джерельну базу статті становлять виступи, праці та спогади видатних конгресистських діячів [14–42], матеріали ІНК [43; 44], документи угруповань, що діяли в ньому [45; 46], збірники документів із історії індійського визвольного руху [47], конституційні документи [48; 49], документи інших індійських партій [50].

Приступаючи до розгляду поставленого питання, слід зазначити, що ІНК у перші три десятиріччя свого існування (1885–1918 рр.) являв собою елітарну організацію, відірвану від простого народу та його потреб. Переважну більшість партії (близько 90%) складали індуси, майже половина яких належала до вищої касты – брахманів. Інші релігійні общини (мусульмани, сикхи, парси, християни) завжди були в меншості. За соціальним складом переважали представники національної інтелігенції (50%), насамперед, юристи (понад 40%), журналісти, лікарі, педагоги, чиновники колоніальної адміністрації (англійський чиновник А.О. Юм був засновником партії та її генеральним секретарем упродовж 20 р.), а поміщики, гендлярі, торговці та підприємці становили меншість. Хоча Конгрес був загальноіндійською організацією, на щорічних сесіях (з'їздах) домінували делегати від Бомбею, Сінду, Мадрасу, Бенгалу та Ассаму [детально див.: 44; 51].

Релігійний, соціальний і національний склад ІНК обумовив його поміркованість, обмеженість програмних настанов і діяльності. Незважаючи на те, що конгресисти на досить високому рівні розглядали економічні, політичні та соціальні проблеми, ніхто з них до 1906 р. не порушив питання про надання навіть обмеженого самоврядування для Індії, хоча Д. Наороджі, С. Банерджі, Г.К. Гокхале, М.Г. Ранаде й Б.Ч. Пал дуже багато говорили й писали про згубні наслідки англійського панування в країні та мріяли про її незалежність [17; 31; 32; 33; 37–40]. На практиці ж вони вимагали лише ввести по всій Британській Індії систему постійного земельного оподаткування, знизити основні податки, особливо податок на сіль, домагалися захисту індійської промисловості й ремесла від імпорту дешевих іноземних товарів, активно боролися за розвиток національного підприємництва й торгівлі, виступали з пропозиціями активнішого залучення індійців до управління країною. Непокоїли конгресистів також загальна

бідність найбільшої колонії світу та злидні основної маси її населення [детально див.: 9, с.1-37; 52, с.88-172].

Однак під час піднесення національно-визвольного руху (1905–1908 рр.) ІНК виступив із вимогою надання Індії свараджу (самоврядування), розуміючи під ним не повну незалежність, а систему управління на кшталт колонії з самоврядуванням у складі Британської імперії. Економічною програмою партії стало гасло свадеші – заохочення розвитку вітчизняного виробництва та його захист від іноземної конкуренції [детально див.: 38]. У роки Першої світової війни Конгрес взяв активну участь у русі за гомруль (самоуправління), метою якого було досягнення конституційними методами самоврядування знову ж таки в межах Британської імперії. Гомрулісти пропагували необхідність проведення низки реформ системи управління Британською Індією й створення в ній національного парламенту, який мав би право контролювати внутрішню політику країни. Вони заперечували необхідність виходу Індії зі складу Британської імперії, сподіваючись, що колонізатори після закінчення війни нададуть Індії самоврядування або повністю відповідальний уряд [детально див.: 53, с.124-134].

Пов'язуючи майбутнє батьківщини з Британською імперією, ІНК і його лідери до початку 20-х років ХХ ст. не розробляли якихось конкретних планів незалежного розвитку Індії, а всі свої надії покладали на конституційні реформи англійських правлячих кіл. Єдиним винятком у цьому відношенні був лідер екстремістської течії в Конгресі Б.Г. Тілак (1856–1920), який рішуче виступив за ліквідацію колоніального режиму в Індії та проголошення її самостійності. Заперечуючи тогочасний європейський буржуазний лад і створену ним цивілізацію, як загарбницьку, колонізаторську, антинародну та антигуманну, Б.Г. Тілак, як і багато інших індійських політичних діячів, літераторів і філософів, не бачив іншого засобу вирішення суспільних проблем країни крім відродження й розвитку древніх релігійних традицій, національних ідеалів, інститутів і звичаїв, які повинні були вберегти індійців від шкідливого впливу західних ідей. Тому зразком суспільно-політичного устрою для вільної Індії він обрав маратхську феодальну державу часів правителя Шиваджі (1627–1680), де начебто панували ідеали справедливості, висока мораль, релігійність і загальне щастя. Ідеалізуючи історичні та особливо релігійні традиції маратхів, зокрема, ортодоксальний індуїзм і його кастову систему, Б.Г. Тілак, який був вихідцем із Махараштри, твердив, що й майбутнє Індії обов'язково повинно бути пов'язане з кастовістю, індуїстськими обрядами та іншими атрибутами життя маратхського суспільства ХVII ст. [41, с.1-170; 42]. За це його погляди різкій критиці піддали сучасники з табору конгресистів-секуляристів і особливо нащадки, вважаючи їх реакційними в соціальному відношенні [див.: 52, с.171-172].

Після Першої світової війни Конгрес, очоливши визвольний рух, стає масовою організацією і поступово перетворюється з елітарної партії на широкий фронт усіх національно-патріотичних сил країни, які об'єдналися навколо величної ідеї визволення батьківщини від гніту колонізаторів [див.: 47, с.811-880]. Його ідейним керівником і найвпливовішим лідером із 1919 по 1947 рік був "апостол ненасильства" М.К. Ганді, прозваний в народі Махатма, що значить "Велика душа" [детально див.: 6; 10]. Під керівництвом М.К. Ганді ІНК,

чисельність якого виросла з кількох тисяч чоловік до 10 млн. (у 1921 р.), організував у 20–30-ті роки ХХ ст. три масові ненасильницькі кампанії для завоювання незалежності. Немає сенсу докладно описувати діяльність Махатми, його політичні, соціально-економічні та філософські погляди, які достатньо відомі, хоча й продовжують викликати гострі дискусії [див.: 3; 11]. Зупинимося на його суспільно-політичних поглядах, стосовно яких в орієнталістичній літературі існує чимало переконачень. Гандистський ідеал суспільно-політичного устрою знайшов своє найбільш повне відображення в творах про сарводаю, соціалізм, людське братство та майбутнє незалежної Індії [див.: 26–30]. Їхній аналіз показує, що Махатма мріяв побудувати в суверенній Індії сарводаю – суспільство загального благополуччя, засноване на принципах ненасильства, високої моралі та соціального егалітаризму. Ця своєрідна модель гандистського індійського соціалізму, розкритикована за утопізм ще в 20–30-ті роки ХХ ст., передбачала відмову від усіх благ машинної цивілізації та повернення країни до патріархального "золотого віку", схожого на біблійний рай, з справедливими й чесними відносинами між людьми, який яскраво зображений у священних книгах індуїзму, що означало децентралізацію всього промислового виробництва і перетворення його в дрібнотоварне, введення ручної ремісничої й кустарної праці та общинно-кооперативних форм виробництва й розподілу. В такому самобутньому казковому суспільстві, "царстві Божому на Землі", де люди повністю позбулися насильницьких інстинктів, жорстокості та аморальності, панують ідеали свободи й справедливості, загальна рівність, світле братство, гармонія у відносинах між людьми, увага й глибока повага до кожної людини, всеохоплююча любов і жалість кожного до всіх і всіх до кожного, радість, щастя й благородні піднесені почуття; всі фізично працюють, добуваючи засоби існування власними руками, хоча фізична й розумова праця однаково поважається суспільством, відсутні соціальні негаразди й протиріччя, експлуатація, корупція, жадібність, заздрість, упередженість, ненависть, ворожнеча між різними віруваннями, голод, злидні, нетрі, горе, злочинність, пияцтво, проституція, куріння тютюну, наркоманія та інші вади й неминучі супутники західноєвропейської буржуазної цивілізації.

У Конгресі, зважаючи на його неоднорідність і строкатість складу, з самого початку існування відбувалася гостра ідейно-політична боротьба між різними соціально-політичними силами, утворювалися течії та угруповання, які відстоювали своє розуміння суті, цілей і завдань визвольного руху. У березні 1923 р. угруповання т. зв. прихильників змін, очолюване відомими національними лідерами Ч.Р. Дасом і М. Неру, утворило всередині ІНК свараджистську партію. Вона проголосила своєю метою досягнення свараджу (самоврядування) законними й мирними засобами, поєднуючи активну парламентську діяльність у легіслатурах і органах місцевого самоврядування з роботою серед народу [див.: 49, с.2-3, 4-5]. Досить швидко свараджисти стали домінувати в конгресистській організації. Однак вони теж розділилися на угруповання. Ліві свараджисти під керівництвом Ч.Р. Даса та С.Ч. Боса виступили за повну незалежність Індії та активізацію боротьби мас для її досягнення. Праве крило на чолі з М.Р. Джаякармом і Н.Ч. Келкармом, вимагаючи співробітництва з колонізаторами та

отримання від них вигідних посад у державному апараті, утворило угруповання т. зв. респонсивістів. Помірковані свараджисти під проводом М. Неру, представляючи ІНК у центральній і місцевих легіслатурах, відстоювали політику обструкції всіх заходів властей, спрямованих проти інтересів індійців.

Свараджистські лідери, незважаючи на гострі розбіжності між ними, вперше в історії ІНК чітко поставили питання про необхідність визначення конгресистами свого ідеалу суспільно-політичного устрою незалежної Індії та створили спеціальний комітет для розробки проекту її конституції. У зв'язку з цим значний інтерес викликають погляди засновника й голови свараджистської партії, визначного діяча індійського антиколоніального руху Ч.Р. Даса (1870–1925). На відміну від Б.Г. Тілака, М.К. Ганді та багатьох інших індійських політиків, які ідеалізували старовину й релігійні традиції, вбачаючи майбутнє Індії в її минулому, Ч.Р. Дас не заперечував досягнень науково-технічного прогресу й здобутків людської цивілізації, але вважав за необхідне примусити їх служити не на користь купки багатіїв, а на благо більшості населення. Звідси його категоричні заяви про необхідність введення в Індії широкого народовладдя, встановлення свараджу для мас, а не для класів, "для 98% населення", і демократії для бідних, висловлювання про надзвичайну важливість організації трудящих і активної боротьби за поліпшення їхнього становища, засудження гноблення й експлуатації, а також і приватної власності [див.: 43, с.600-602; 50, с.91, 490, 506, 532, 542-543]. Ч.Р. Дас виступав прихильником світської держави, республіканського устрою та парламентської форми правління, надання народам Індостану реальних демократичних прав і свобод, ліквідації введених англійцями земельно-податкових систем і наділення селян землею, проведення реформ у промисловості й торгівлі, встановлення рівності усіх національностей, релігійних общин, каст і класів індійського суспільства [див.: 23; 24].

Зовсім інших поглядів дотримувався генеральний секретар свараджистської партії М. Неру (1861–1931), для якого зразком суспільно-політичного устрою була вікторіанська Англія. Свій ідеал він виклав у проекті першої індійської конституції, прийнятої Конгресом у 1928 р. М. Неру визначив майбутній статус Індії як входження в Британську імперію на правах домініону. На місці найбільшої англійської колонії передбачалося створення індійської федерації, що складалася б із провінцій та князівств. Законодавча влада мала належати виборному парламенту: сенату й палаті представників. Залишалися повноваження генерал-губернатора, призначеного англійським королем, який мав право розпустити парламент і не скликати його протягом шести місяців до виборів нового. Уряд підпорядковувався парламенту і ніс перед ним колективну відповідальність. Провінції, створені на основі мовної спільності населення, користувалися правом самоврядування. За англійцями зберігалися права лише в галузях зовнішньої політики та оборони. Проголошувалася рівність усіх громадян Індії перед законом і право на свободи. Підкреслювалося, що визнається право власності, і наголошувалося, що ніхто не може бути позбавлений волі й майна інакше, ніж на основі закону. Громадянам Індії також, незалежно від віросповідання та кастової належності, надавалося право навчання, обіймати різні державні посади, брати участь у громадському житті тощо [48, с.170-175]. Для

свого часу це був один із найпрогресивніших документів, що будь-коли розроблялися в країнах Сходу, адже М. Неру вбачав майбутнє Індії не в релігійному націоналізмі, фундаменталізмі та у відродженні старих феодальних порядків, на чому до нього наполягали інші впливові лідери ІНК, а в розвитку передових західних інститутів, промисловості, науки й культури.

У кінці 20-х років ХХ ст. в ІНК утворюється надзвичайно строката ліворадикальна течія, яка в індологічній літературі отримала назву лівонаціоналістичного або лівого крила [детально див.: 54]. Його лідери Дж. Неру (син М. Неру), С.Ч. Бос і С. Айенгар, висунувши гасло завоювання Індією повної незалежності, а не автономії в складі Британської імперії, що було метою Конгресу аж до 1929 р., категорично виступили як проти західної системи державного устрою, втіленої в конституції М. Неру, так і проти повернення країни до патріархальних соціальних відносин, примітивних форм виробництва та ортодоксальної індуїстської релігії. Натомість вони намагалися розробити свою систему майбутнього устрою вільної Індії, втіливши в ній давні мрії людства про справедливий суспільний лад і власні ідеї про забезпечення добробуту й щастя її громадян. Заперечуючи тодішній дикий капіталізм, який ототожнювався з колоніалізмом, війнами, експлуатацією, пограбуванням і геноцидом, ліві конгресисти звернулися до модних у міжвоєнний період серед багатьох індійських націоналістів соціалістичних теорій.

Піонером у цьому відношенні виступив Дж. Неру (1889–1964), який навіть називав себе соціалістом-республіканцем [43, с.894-895]. Симпатизуючи деякий час радянській моделі соціалізму, він, тим не менш, розпізнав її справжню суть і розробив власну оригінальну модель суспільно-політичного розвитку Індії, відмінну від капіталізму старого типу і дискредитованого радянського соціалізму, назвавши її суспільство соціалістичного зразка або демократичний соціалізм. Ось найголовніші риси такого суспільства: це яскраво виявлена політична демократія з парламентським режимом, загальним виборчим правом та іншими демократичними атрибутами, властивими кращим зразкам західної парламентської демократії, наголос виключно на мирні й демократичні засоби здійснення перетворень, відсутність будь-якої дискримінації каст і класів, надання кожній людині рівних можливостей для повноцінного розвитку й праці згідно зі своїми здібностями, змішана економіка з впливовим і міцним державним сектором, але зі збереженням приватного підприємництва, наукове планування, яке б надавало можливість при відмові від суцільної націоналізації забезпечити більш високий рівень виробництва, збільшення національного прибутку й справедливий його розподіл, раціональне державне регулювання економіки, спрямоване на забезпечення постійного економічного зростання й неухильного підвищення рівня життя населення. Таке суспільство, "де можливості були б рівні для всіх, де різниця між людьми була б незначною і де суспільне життя ґрунтувалося б на співробітництві", Дж. Неру називав ще й "державою благополуччя" і відводив для його будівництва 3–4 п'ятирічки. Причому він повністю не ототожнював поняття "суспільство соціалістичного зразка" й "державу благополуччя", наголошуючи, що побудова соціалізму неминуче призведе до створення "держави благополуччя", але вона можлива й при

капіталізмі на певному етапі його розвитку [36, Т.3, с.16-17, 52-53, 85, 91, 359, Т.4, с.70, 120, 129-130, Т.5, с.56, 81, 95, 129-130].

Заслуговують на увагу також вкрай своєрідні й суперечливі суспільно-політичні погляди ще одного лідера лівого крила ІНК С.Ч. Боса (1897–1945), які навіть у наш час продовжують викликати гострі дискусії та досить часто полярні судження й оцінки. Його ідеалом була національна держава з авторитарним ладом і жорстким однопартійним тоталітарним режимом, очолювана видатним військовим і політичним вождем (не випадково С.Ч. Боса в Індії називають Нетаджі, що значить Вождь). Згідно з розробленою ним доктриною сам'яваду (комунізму) її розвиток мав іти шляхом синтезу "кращих рис" фашизму, який Нетаджі вважав лише агресивною формою націоналізму, та комунізму радянського зразка, що означало відсутність парламентської демократії як давно віджившої себе політичної системи, наявність суворої централізації, дисципліни, беззаперечного підкорення вождю, мілітаризації суспільства тощо. Основу економіки такої сталінсько-гітлерівської держави мав складати міцний державний сектор, але зі збереженням приватної власності та ринкових механізмів. Для того, щоб Індія зайняла своє місце серед високорозвинутих країн світу, передбачалося проведення індустріалізації, введення національного планування, залучення досягнень науково-технічного прогресу, упровадження найновітніших технологій, здійснення аграрних і соціальних перетворень [див.: 18–22]. Слід зазначити, що доктрина сам'яваду шокувала навіть найближче оточення С.Ч. Боса, а керівництво ІНК, яке постійно декларувало свою схильність до гандистського ненасильства, конституціоналізму та демократичних принципів, напередодні Другої світової війни засудило погляди Нетаджі й відхилило запропонований ним для партії новий політичний курс [21, с.333].

Значний інтерес викликають суспільно-політичні погляди й соціально-економічний ідеал голови Всеіндійської ліги незалежності (вона виникла всередині ІНК у 1928 р.) С. Айєнгара (1874–1941). Тодішній західноєвропейський капіталізм і пануючий буржуазний устрій в провідних країнах світу він ототожнював із колоніалізмом і вважав приреченим, а створену ним політичну, економічну, соціальну та колоніальну системи – гнобительськими й несправедливими, хоча, на відміну від комуністів, не виключав можливості еволюції капіталізму та його реформування таким чином, щоб він повністю або частково служив на потреби суспільства. Разом із багатьма іншими лівими конгресистами, зокрема Дж. Неру, С. Айєнгар вбачав майбутнє Індії в соціалізмі, але його ідеал суспільно-політичного устрою був менш конкретизованим, ніж у Дж. Неру, який намагався наповнити його реальним і цілком прогнозованим науково-економічним змістом. Для С. Айєнгара соціалізм був більше невиразною морально-етичною, а не чіткою соціально-економічною категорією, давньою мрією людства про загальне щастя й майбутню справедливу цивілізацію, яка б кардинально відрізнялася від тодішньої капіталістичної. Втілити в життя цю мрію сподівалася керувана С. Айєнгаром Ліга незалежності, програма якої передбачала завоювання повної незалежності Індії, розрив усіх зв'язків із Британською імперією, встановлення республіканського правління, надання народам Індостану широких демократичних прав, ліквідацію економічної нерівності, релігійної та

кастової дискримінації, націоналізацію ключових галузей промисловості, введення восьмигодинного робочого дня і низки соціальних реформ [43, с.783-822; 55].

Звертаємо увагу на те, що решта провідних конгресистських лідерів (Р. Прасад, Ч. Раджагопалачарія, В. Патель, М.Р. Джаякар, Н.Ч. Келкар, А.К. Азад) у своїх уявленнях про майбутнє Індії не виходили за межі гандизму або конституції М. Неру. Серед оригінальних можна виділити лише керівників утвореної всередині ІНК у 1934 р. Конгрес-соціалістичної партії (КСП), яка проголосила своєю метою побудову соціалістичного суспільства в Індії [див.: 45; 46]. Ідеологи КСП А.Н. Дев, Дж. Нараян і Сампурнананд, протиставляючи себе комуністам, розробили концепцію ненасильницького конгресівського соціалізму (без кривавої революції, громадянської війни, жорстокої класової боротьби, насильства й диктатури пролетаріату), який в загальних рисах дещо нагадував гандистську сарводаю. Однак, на відміну від М.К. Ганді, конгрес-соціалісти не збиралися повертатися до примітивних форм виробництва й розподілу, відмовившись від досягнень цивілізації та науково-технічної революції, а хотіли поставити їх на службу новому суспільству. Під соціалізмом вони розуміли поступове введення шляхом реформ загальної рівності населення, ліквідацію приватної власності на засоби виробництва і встановлення загальнонародної власності, глибокі соціально-економічні перетворення в промисловості та сільському господарстві в інтересах широких верств народних мас, демократичний суспільний устрій на кшталт західноєвропейських демократій, культурні перетворення з метою відродження традиційних індійських духовних цінностей [див.: 14–16; 25; 34–35].

Таким чином, аналіз суспільно-політичних поглядів визначних діячів ІНК колоніального періоду на майбутнє незалежної Індії дає підстави твердити, що на всіх етапах розвитку партії виразно простежується тенденція до синтезу в одне ціле вікових традиційних індійських національних інститутів і цінностей з новітніми західними ідеологіями як лівого, так і правого спрямування. За винятком С.Ч. Боса, який тяжів до авторитаризму й тоталітаризму, національні лідери пропагували демократичні та ліберальні ідеали: право народу на свободу, народовладдя, права людини, соціальну справедливість, загальне братство людей.

Література

1. Сінх Т.Р. Кангрес ка сарал ітіхас (Популярна історія Конгресу). – Делі, 1949 (мовою гінді).
2. Сітарамай П. Кангрес ка ітіхас (Історія Конгресу): В 2-х т. – Делі, 1948 (мовою гінді).
3. Яшпал. Гандхівад кі шавпарікша (сатья аур ахімса кі параш) (Аналіз гандизму (принципи сатья та ахімса)). – Лакхнау, б. р. (мовою гінді).
4. Райков А.В. Опаснейший час Индии. – Липецк, 1999.
5. Чувпило О.О. Ідейно-політична боротьба в Індійському національному конгресі (20–30-ті рр. ХХ ст.). – Докторська дисерт. – Харків, 1995.
6. Bakshi S.R. Gandhi and the Congress. – New Delhi, 1996.

7. Deliege R. Gandhi. – Paris, 1999.
8. French P. Liberty or death: India's journey to independence and division. – London, 1998.
9. Ghose S. Indian National Congress. Its History and Heritage. – New Delhi, 1975.
10. Kundra T. Glimpses of Indian National Congress. From inception to attainment of freedom (1885–1947). – New Delhi, 1996.
11. Nair K. A higher standard of leadership: Lessons from the life of Gandhi. – New Delhi, 1996.
12. Ralhan O. Subhas Chandra Bose: His struggle for independence. – Delhi, 1996.
13. Roy R. Understanding Gandhi. – Delhi, 1996.
14. Дев А.Н. Марксвада аур соушеліст парті (Марксистська чи соціалістична партія). – Бенарес, 1938 (мовою гінді).
15. Дев А.Н., Сампурнананд. Сам'явад ка бігуль (Голос соціалізму). – Бенарес, 1940 (мовою гінді).
16. Сампурнананд. Самаджвад. (Соціалізм). – Бенарес, 1936 (мовою гінді).
17. Banerjee S. A nation in making being the reminiscences of fifty years of public life. – Madras, 1925.
18. Bose S.C. Important Speeches and Writings of Subhas Bose. – Lahore, 1946.
19. Crossroads. The Works of Subhas Chandra Bose. 1938–1940. – Calcutta, Bombay, 1962.
20. Bose S.C. Selected Speeches of Subhas Chandra Bose. – New Delhi, 1962.
21. Bose S.C. The Indian struggle 1920–1942. – Bombay, 1964.
22. Bose S.C. Fundamental Questions of Indian Revolution. – Calcutta, 1970.
23. Das C.R. India for Indians. – Madras, 1921.
24. Das C.R. The philosophy of non-cooperation and spiritual-political swaraj. – Madras, 1922.
25. Dev A.N. Socialism and National Revolution. – Bombay, 1946.
26. Gandhi M.K. Sarvodaya (The Welfare of All). – Ahmedabad, 1954.
27. Gandhi M.K. My Socialism. – Ahmedabad, 1956.
28. Gandhi M.K. Sarvodaya. Its Principles and Programme. – Ahmedabad, 1957.
29. Gandhi M.K. All Men are Brothers. – Paris, 1958.
30. Gandhi M.K. My Picture of Free India. – Bombay, 1965.
31. Gokhale G.K. Speeches of Gopal Krishna Gokhale. – Madras, 1920.
32. Naoroji D. Essays, speeches, addresses and writings (on Indian politics). – Bombay, 1887.
33. Naoroji D. Poverty and un-British rule in India. – London, 1901.
34. Narayan J.P. Why Socialism. – Bombay, 1936.
35. Narayan J.P. Towards struggle. Selected manifestoes, speeches and writings. – Bombay, 1946.
36. Nehru J. Jawaharlal Nehru's Speeches: In 5 Vs. – Delhi, 1967–1968.
37. Pal B.C. Nationality and Empire. A running study of some current Indian problems. – Calcutta, 1916.
38. Pal B.C. Swadeshi and swaraj: The rise of new patriotism. – Calcutta, 1954.
39. Ranade M.G. A revenue manual of the British Empire in India. – Poona, 1877.
40. Ranade M.G. Essays on Indian economics. – Madras, 1906.

41. Tilak B.G. Speeches of Bal Gangadhar Tilak (Delivered during 1889–1918). – Madras, 1918.
42. Tilak B.G. His writings and speeches. – Madras, 1919.
43. Congress presidential addresses from silver to the golden jubilee. – Madras, 1934.
44. The Indian National Congress, containing an account of its origin and growth, full text of all the presidential addresses, reprint of all the Congress resolutions, extracts from all the welcome addresses, notable utterances on the movement, portraits of all the Congress presidents. – Madras, 1917.
45. Біхар прантія самаджваді саммелан (Біхарська провінційна соціалістична конференція). – Патна, 1936 (мовою гінді).
46. All-India Congress Socialist Party. Constitution, Programme and Resolutions of the First Conference of the Party and Report of the Organizing Secretary. – Bombay, 1934.
47. India's struggle for freedom. Select documents and sources. – Vol.3. – Delhi, 1965.
48. Indian constitutional documents 1757–1939. – Vol.3. – Calcutta, 1946.
49. Speeches and documents on the Indian Constitution, 1921–1947. – Vol.1. – Bombay, 1957.
50. Documents of the History of the Communist Party of India. – Vol.2. – New Delhi, 1974.
51. Mazumdar A.C. Indian national evolution. A brief survey of the origin and progress of the Indian National Congress and the growth of Indian nationalism. – Madras, 1917.
52. Mahajan V.D. The nationalist movement in India. – New Delhi, 1976.
53. Mehrotra S.R. Towards India's freedom and partition. – New Delhi, 1979.
54. Sinha L.P. The left wing in India (1919–1947). – Muzaffarpur, 1965.
55. S. Srinivasa Iyengar. – Delhi, 1972.

БІОГРАФІЧНІ ПРАЦІ ІНДІЙСЬКИХ АВТОРІВ ПРО ЛІДЕРІВ ІНДІЙСЬКОГО НАЦІОНАЛЬНОГО КОНГРЕСУ

Біографічний жанр у сучасній Індії надзвичайно популярний. Особливо це стосується життєписів керівників Індійського національного конгресу (ІНК), який очолював визвольний рух проти англійських колонізаторів. Індійці не забули нікого з більш-менш відомих конгресистських діячів, хоча пріоритет належить харизматичним особистостям [1]. Переважна більшість літератури, присвяченої борцям за свободу й незалежність, вийшла в світ у кінці 40-х – середині 80-х років ХХ ст., коли люди ще пам'ятали колоніальне минуле. В останні два десятиліття у зв'язку з віддаленістю подій антибританської боротьби й загальною вивченістю тематики кількість подібних публікацій значно зменшилася. Головним чином у черговий раз перевидавалися старі роботи.

Слід зазначити, що наукова громадськість України, як і інших країн пострадянського простору, через брак відповідних історіографічних досліджень (їх немає і в Індії), практично незнайома з досягненнями індійських авторів у висвітленні життєвого шляху, діяльності та світогляду героїв визвольних змагань із лав ІНК. Що ж до пересічного вітчизняного читача, то йому відомі імена лише М.К. Ганді, Дж. Неру, Р. Прасада та А.К. Азада, оскільки їхні спогади, окремі твори, а також кілька біографій друкувалися в СРСР [2–11].

У даній статті висувається завдання стисло проаналізувати найзначніші біографічні праці індійських авторів про конгресистських лідерів, що з'явилися в Індії після здобуття нею політичної незалежності, показати їхнє значення для вивчення історії індійського національно-визвольного руху.

Приступаючи до розгляду величезної кількості різноманітних біографічних творів, звертаємо увагу на те, що більшість їх вторинна і не має самостійного наукового значення, будучи за своїм характером популяризаторськими виданнями. Тому ми виділяємо лише ті з них, які становлять певну наукову цінність. Переважно це англійська література. Національними мовами, зокрема мовою гінді, у зв'язку з специфікою розвитку мовної ситуації в Республіці Індія, друкувалися в основному популяризаторські біографії провідних загальноіндійських лідерів, а також описи життя й діяльності конгресистських діячів, імена яких відомі тільки на рівні штатів.

Найбільше, звичайно, надруковано про "батька нації" М.К. Ганді (1869–1948), що дало змогу індійському історикові Дж.С. Шармі ще в 1955 р. створити "Гандіану" – бібліографію видань про найвидатнішого сина Індії ХХ ст., яка нараховує сотні назв [12]. Найзначнішою ж є восьмитомна, детальна, добре ілюстрована біографія М.К. Ганді, написана другом і дослідником його діяльності Д.Г. Тендулкар, що побачила світ на початку 50-х років ХХ ст. [13]. Праця насичена уривками з промов, статей, листування М.К. Ганді. Автор навів чимало цікавих деталей стосовно "некоронованого короля" ІНК та інших його керівників. У другому й третьому томі даються важливі відомості про перебіг внутрішньопартійної боротьби серед конгресистів і показано ставлення М.К. Ганді до програм і політичного курсу угруповань, що діяли в Конгресі у 20–30-ті роки ХХ ст. Упродовж 50-ти років робота Д.Г. Тендулкара фактично була

основою майже всіх наукових, науково-популярних і особливо популяризаторських публікацій про М.К. Ганді та гандизм.

Значний інтерес викликає також двотомна біографія М.К. Ганді, написана відомим індійським дослідником Н.П. П'ярелалом [14]. У свій час вона цілком справедливо вважалася однією з кращих у своєму жанрі, користуючись світовою популярністю. У праці, багатій фактичним матеріалом, дається не тільки докладний опис життя й діяльності М.К. Ганді, а й робиться спроба проаналізувати різні аспекти гандистської ідеології та показати її вплив на ІНК і визвольну боротьбу. Автор також висвітлив становище в Конгресі та інших провідних політичних партіях Британської Індії, він торкається ідейно-політичної боротьби в ІНК і визвольному русі, аналізує ставлення М.К. Ганді до різних течій індійського націоналізму. За винятком роботи одного з лідерів ІНК і провідного історика партії Б.П. Сітарамайї [15], інші біографічні твори про М.К. Ганді індійських вчених і політичних діячів є набагато меншими за обсягом і наявністю фактичного матеріалу. Вони повідомляють дуже мало нового, обмежившись головним чином повторенням того, що є у Д.Г. Тендулкара. Серед оригінальних виділимо біографію М.К. Ганді, що належить перу відомого дослідника життя й діяльності національних лідерів Б.Р. Нанди [16]. Для неї притаманний більш аналітичний характер, критичне ставлення до праць і поглядів попередників, намагання не повторювати відоме, а залучати нові джерела і під новим кутом розглядати події минулого.

Із М.К. Ганді за кількістю присвячених публікацій може суперничати лише Дж. Неру (1889–1964). Бібліографія праць про Дж. Неру, складена Дж.С. Шармою [17], за своїм обсягом (421 с.) не набагато поступається гандистській бібліографії (565 с.). Серед численних біографій Дж. Неру індологи визнали кращою тритомну фундаментальну монографію визначного індійського історика С. Гопала, надруковану в Індії та на Заході у 1976–1984 рр. [18], а у 1989–90 рр. її переклад було зроблено в Радянському Союзі [5]. Детально аналізуючи життєвий шлях, політичну діяльність і значною мірою погляди Дж. Неру, автор залучив практично всі можливі джерела, частина яких унікальні. Це особисті папери сім'ї Неру, листування, архівні документи й матеріали, зокрема ті, які знаходяться у Меморіальному музеї та Бібліотеці Дж. Неру в Делі, а також в Ананд-бхавані – резиденції Дж. Неру на його батьківщині в Аллахабаді. Науковий апарат, як і саме дослідження, відповідає найвищим вимогам орієнталістичної науки. На наш погляд, робота Б. Захарія [19], яка отримала високу оцінку серед західних фахівців, щодо новизни підходів усе ж має менше наукове значення, ніж праця С. Гопала.

Багато біографічних творів різного характеру й спрямованості видано в Індії про одного з провідних харизматичних лідерів ІНК догандистської епохи легендарного Б.Г. Тілака (1856–1920). Якщо оцінювати їх з точки зору первинності та науковості, то насамперед заслуговують на увагу дослідження Р. Гопала [20], Д.П. Кармаркара [21], а також Г.П. Прадхана [22]. Описуючи життя та громадсько-політичну діяльність лідера т. зв. екстремістської течії в Конгресі й визвольному русі, названі автори з усіма подробицями висвітлили роботу сесій (з'їздів) ІНК і діяльність його керівних органів на початку ХХ ст.,

показали еволюцію цієї партії від елітарної організації заможних, проанглійськи настроєних верств індійського суспільства, до відносно широкого масового руху за гомруль (обмежене самоврядування), розкрили причини гострої ідейно-політичної боротьби та утворення угруповань у лавах конгресистів, проаналізували їхні ідейні засади, програмні настанови, форми, методи та основні напрями діяльності, еволюцію поглядів лідерів, їхні взаємовідносини та ставлення до інших індійських партій, зокрема до Мусульманської ліги.

У цьому відношенні значний інтерес викликає біографія засновника свараджистської партії всередині ІНК Ч.Р. Даса (1870–1925), автором якої є Х. Дас Гупта [23]. У ній наводяться унікальні факти, невідомі з іншої літератури, про діяльність конгресистів провінції Бенгал, звідки родом Ч.Р. Дас, про гандистську ненасильницьку кампанію неспівробітництва (1920–1922 рр.) та активну участь Ч.Р. Даса в боротьбі за сварадж (повне самоврядування), аналізується становище у Конгресі після прийняття Бардолійської резолюції (11-12 лютого 1922 р.) про припинення активної боротьби з колонізаторами до тих пір, поки народні маси не засвоять принципів ненасильства, висвітлюється боротьба між т. зв. противниками й прихильниками змін, передумови утворення, заснування та діяльність свараджистської партії, яку очолив Ч.Р. Дас разом із М. Неру, участь представників ІНК в особі свараджистів у роботі колоніальних легіслатур, діяльність Ч.Р. Даса на посаді глави калькуттського муніципалітету, контакти лівих свараджистів із терористами, комуністами та представниками інших партій.

Виділимо також біографію ще одного свараджистського лідера – М. Неру (1861–1931), батька Дж. Неру, автором якої був дослідник життя й діяльності членів сім'ї Неру Б.Р. Нанда [24]. Із неї читач отримає важливі відомості, відсутні в інших біографіях М. Неру та в численних працях з історії індійського національно-визвольного руху, які дають змогу більш ґрунтовно висвітлити політику британських колонізаторів у найбільшій колонії світу, окремі аспекти антиколоніальної боротьби 20-х – початку 30-х років ХХ ст., виникнення й діяльність партії свараджистів, виборчі кампанії в Центральні законодавчі збори та провінційні легіслатури, їхню діяльність, участь свараджистської фракції, очолюваної М. Неру, в роботі колоніального парламенту, підготовку й прийняття Конгресом разом із іншими політичними партіями Британської Індії конституції, розробленої М. Неру, в основу якої було покладено вимогу надання головній англійській колонії статусу домініону за зразком інших самоврядних домініонів Британської імперії, гострі розбіжності між батьком і сином Неру стосовно цієї конституції (Джавахарлал наполягав на тому, щоб конституція передбачала повну незалежність Індії), стосунки М. Неру з М.К. Ганді, Ч.Р. Дасом, С. Айенгаром, С.Ч. Босом, Р. Прасадом, Ч. Раджагопалачарією та іншими конгресистськими лідерами, ставлення М. Неру до політичного курсу Хінду Махасабхи, Мусульманської ліги, Федерації лібералів, КПІ тощо. Важливі деталі з життя та громадсько-політичної діяльності обох Неру навів Б.Р. Нанда також у їхньому спільному життєпису [25]. Автор цитує уривки з публічних промов Мотілала й Джавахарлала, листування, газетних статей. У цій роботі він намагався показати позиції, які займали відомі на весь світ керівники ІНК під час обговорення

нагальних питань визвольного руху, яскраво змалював розбіжності у патріотичному таборі, коли обговорювалася та приймалася конституція М. Неру.

Величезна кількість різних біографій та біографічних збірників присвячена видатному лідеру ліворадикальної течії в ІНК С.Ч. Босу (1897–1945) [26]. Серед них виділимо ті, які мають найбільше наукове значення. У першу чергу це праці Х. Дас Гупти [27], Н.Г. Джога [28], Г.К. Мукерджі [29], Х. Мукерджі [30], О. Ралхана [31], а також популярний протягом багатьох років в Індії та за її межами опис життя й політичної діяльності С.Ч. Боса під характерною назвою "Нетаджі", що в перекладі означає "Вождь" (так його любовно називають в Індії), редактором якого був Ш.Р. Шарма [32]. Біографії С.Ч. Боса досить часто містять унікальну інформацію, повністю відсутню в інших публікаціях та й навіть у доступних джерелах. Вони дають змогу більш виважено та об'єктивно визначити місце й роль С.Ч. Боса в історії боротьби народів Індостану за незалежність у 20–40-і роки ХХ ст., проаналізувати його громадсько-політичну діяльність на малій батьківщині у Бенгалі, зокрема приєднання Нетаджі до свараджистської партії, обрання на посаду голови виконавчих органів калькуттського муніципалітету (1924 р.) та мера найбільшого міста Індії (її столиці до 1911 р.) Калькутти (1930 р.), показати участь С.Ч. Боса у молодіжному та профспілковому русі Індії, насамперед на високій посаді голови Всеіндійського конгресу профспілок, а також його діяльність разом із Дж. Неру в якості одного з лідерів лівого крила ІНК. На жаль, період Другої світової війни, коли С.Ч. Бос таємно залишив батьківщину (17 січня 1941 р.) і після довгих поневірянь на чужині в пошуках союзників для боротьби з англійцями (він відвідав Афганістан, СРСР, Німеччину, Японію), очолив у 1943 р. створену з допомогою японців на окупованих ними територіях Південно-Східної Азії Індійську національну армію (ІНА) [33], розпочавши збройну боротьбу за незалежність, у біографічній літературі висвітлений досить поверхово. Зокрема, ніхто з авторів не звернув увагу на те, що якраз у цей час Нетаджі перестав ототожнювати ідеологію національного визволення з діяльністю певної партії чи з якимось рухом.

Наукову цінність становлять первинні біографії й деяких інших провідних лідерів ІНК, але менш харизматичних порівняно з М.К. Ганді чи з Дж. Неру. Вони містять чимало важливих відомостей про різні аспекти боротьби за незалежність, очолюваної конгресистами. Так, у праці К.Р.Р. Састрі про визначного діяча лівого крила Конгресу С. Айенгара [34] наводяться маловідомі факти з історії Всеіндійської ліги незалежності, яку той заснував разом із Дж. Неру та С.Ч. Босом; із дослідження В.К. Нарасімхана про його брата К.Р. Айенгара [35] ми дізнаємося, як конгресисти Мадрасу, звідки родом сім'я Айенгарів, ставилися до форм і методів боротьби з колонізаторами, пропонованих М.К. Ганді; багато "білих плям" із історії свараджистів і респонсивістів усунув В.Б. Кулкарні в життєписі одного з засновників респонсивістської партії М.Р. Джаякара [36]; біографії видатної індійської поетеси та громадсько-політичного діяча (президента ІНК у 1925 р.) С. Найду, написані Т.А. Бейгом [37] і П. Сенгуптою [38], являють собою своєрідний опис національно-визвольного руху першої половини 20-х років ХХ ст.; виникнення та діяльність Конгрес-соціалістичної партії, утвореної всередині ІНК у 1934 р., розглядається в біографічному творі

Д.К. Баджва про її найхаризматичнішого лідера Дж. Нараяна [39]; історія Бардолійської сатьяграхи (1928 р.) викладена в біографіях Б.К. Ахлувалія [40] та П.У. Пателя [41] про її керівника Валлабхбая Пателя; боротьба між противниками змін і свараджистами розглядається в роботі Г. Пателя про молодшого брата В. Пателя – Вітхалбая [42]; взаємовідносини ІНК із Федерацією лібералів аналізуються в описах життя й діяльності С. Састрі, авторами яких були Т.Н. Джагадісан [43] і К. Рао [44]; Б. Чатурведі й М. Сікс у нарисі про Ч.Ф. Ендрюса [45] торкнулися важливого питання ставлення конгресистів до інших індійських політичних партій та організацій.

Таким чином, уважне вивчення біографій лідерів ІНК, написаних індійськими авторами за часів незалежності, дає змогу повніше й глибше дослідити індійський національно-визвольний рух у ХХ ст., визначити у ньому місце й роль Національного конгресу, розглянути організаційну структуру, програмні настанови, політичний курс, форми й методи діяльності цієї партії, розкрити причини гострої ідейно-політичної боротьби та виникнення угруповань у ній, простежити процес їхнього формування, проаналізувати взаємовідносини між собою та з конгресистським керівництвом, висвітлити роботу щорічних сесій Конгресу, діяльність його Робочого комітету, Всеіндійського комітету ІНК і місцевих партійних організацій, охарактеризувати погляди й політичну діяльність конгресистських керівників і ватажків угруповань, дати оцінку політиці британських правлячих кіл у головній їхній колонії, визначити актуальні питання історії ІНК, які все ще потребують подальшої розробки.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Про них див.: Чувпило О.О. Видатні борці за незалежність Індії. – Харків, 2000.
2. Азад А.К. Индия добивается свободы. – М., 1961.
3. Володин А.Г., Шаститко П.М. "Пусть не обманет надежда!.." Жизнь и борьба Джавахарлала Неру. – М., 1990.
4. Ганди М.К. Моя жизнь. – М., 1934, 1959, 1969.
5. Гопал С. Джавахарлал Неру: Биография: в 3-х т. – М., 1989–1990.
6. Горев А.В. Махатма Ганди. – М., 1984.
7. Горев А.В., Зимянин В.М. Неру. – М., 1988.
8. Неру Дж. Автобиография. – М., 1955.
9. Неру Дж. Открытие Индии. – М., 1955.
10. Неру Дж. Взгляд на всемирную историю: в 3-х т. – М., 1981.
11. Прасад Р. Автобиография. – М., 1961.
12. Sharma J.S. Mahatma Gandhi. A descriptive bibliography. – Delhi, 1955.
13. Tendulkar D.G. Mahatma. Life of Mohandas Karamchand Gandhi: In 8 Vs. – Bombay, 1951–1954.
14. Pyarelal N. Mahatma Gandhi. The last phase: In 2 Vs. – Ahmedabad, 1956–1958.
15. Sitaramayya B.P. Gandhi and gandhism (A study): In 2 Vs. – Allahabad, 1943–1944.
16. Nanda B.R. Mahatma Gandhi. A biography. – London, 1959.

17. Sharma J.S. Jawaharlal Nehru. A descriptive bibliography. – Delhi, 1955.
18. Gopal S. Jawaharlal Nehru. A Biography: In 3 Vs. – Bombay, Oxford, Delhi, Calcutta, Madras, 1976–1984.
19. Zachariah B. Nehru. – London, 2004.
20. Gopal R. Lokamanya Tilak. – Bombay, 1956.
21. Karmarkar D.P. Tilak. – Bombay, 1956.
22. Pradhan G.P. Lokamanya Tilak (A Life sketch). – Bombay, 1963.
23. Das Gupta H. Deshbandhu Chittaranjan Das. – Delhi, 1960.
24. Nanda B.R. Motilal Nehru. – Delhi, 1964.
25. Nanda B.R. The Nehrus. Motilal and Jawaharlal. – London, 1962.
26. Про нього див.: Чувпило О.О. Формування суспільно-політичних поглядів Субхаса Чандри Боса // Збірник наукових праць. Серія "Історія та географія". – Вип.17. – Харків, 2004. – С.5-8.
27. Das Gupta H. Subhas Chandra Bose. – Bombay, 1946.
28. Jog N. G. In Freedom's Quest. A Biography of Netaji Subhas Chandra Bose. – New Delhi, 1969.
29. Mookerji G. Subhas Chandra Bose. – New Delhi, 1975.
30. Mukerjee H. Bow of Burning Gold. – New Delhi, 1977.
31. Ralhan O. Subhas Chandra Bose: His Struggle for Independence. – Delhi, 1996.
32. Netaji. His Life and Work. – Agra, 1948.
33. Sareen T.R. Select Documents on Indian National Army. – Delhi, 1988.
34. Sastri K.R.R. S. Srinivasa Iyengar. – New Delhi, 1972.
35. Narasimhan V.K. Kasturi Ranga Iyengar. – New Delhi, 1963.
36. Kulkarni V.B. M.R. Jayakar. – New Delhi, 1974.
37. Baig T.A. Sarojini Naidu. – New Delhi, 1974.
38. Sengupta P. Sarojini Naidu. A Biography. – London, 1966.
39. Bajwa D.K. Jayaprakash Narayan and Indian politics. – New Delhi, 1987.
40. Ahluwalia B.K. Sardar Patel: A Life. – New Delhi, 1974.
41. Patel P.U. Sardar Patel, India's Man of Destiny. – Bombay, 1964.
42. Patel G. Vithalbai Patel. Life and times. – Bombay, 1950.
43. Jagadisan T.N. V.S. Srinivasa Sastri. – Delhi, 1969.
44. Rao K. The right honourable V.S. Srinivasa Sastri. A political biography. – New York, 1963.
45. Chaturvedi B., Sykes M. Charles Freer Andrews. A narrative. – New Delhi, 1971.

М. К. ГАНДІ Й СУЧАСНІСТЬ

Gandhi: the Meaning of Mahatma for the Millennium /
 edited by K. Pandikattu. – Washington, 2001. – 297 p.

Після урочистого святкування в грудні 1995 р. 110-ї річниці від дня заснування Індійського національного конгресу (ІНК) і публікації серії ювілейних видань про найстарішу політичну партію Республіки Індія в наступні роки значно послабився інтерес не тільки до неї та до її харизматичних лідерів М. К. Ганді й Дж. Неру, а й взагалі до історії національно-визвольного руху народів Індостану. Пояснюється це насамперед тим, що ІНК уже втратив монополію на владу в країні, позбувшись ореолу легендарності і перетворившись із широкого національного фронту, яким він був напередодні досягнення незалежності, на звичайну опозиційну партію, значною мірою дискредитовану діями окремих її керівників, віддаленістю подій антиколоніальної боротьби, які в очах нинішнього покоління не викликають такої гострої зацікавленості, як у його попередників, загальною вивченістю ключових проблем визвольного руху та проблем становлення й розвитку провідної індійської політичної організації, що очолювала антибританський рух за національне визволення протягом шести десятиліть. Тим більшу цінність у цьому відношенні має видання в 2001 р. Радою з дослідження духовних і філософських цінностей (RVP) з центром у Вашингтоні солідної колективної праці під редакцією К. Пандікатту про безперечного лідера Конгресу й індійського визвольного руху М. К. Ганді та значення його спадщини для людства на початку третього тисячоліття, авторами якої стали 9 провідних вчених із різних індійських штатів. Для них притаманне намагання не повторювати відоме, а залучати нові джерела й під новим кутом розглядати події минулого, критичне ставлення до поглядів і праць попередників, аналітичний характер.

У Вступі (с. 1-15) редактор видання професор зі штату Махараштра К. Пандікатту пояснює, чому на рубежі тисячоліть увагу авторів, які відомі своїми новаторськими та нетрадиційними підходами й методами в дослідженні минулого й сучасності, привернув саме М. К. Ганді та його спадщина. Поява ще однієї публікації про гандизм викликана, на його думку, не стільки бажанням відкрити щось невідоме або з нових позицій проаналізувати описане раніше, скільки прагненням крізь призму гандистської теорії та практики дати відповіді на насущні й болісні питання сьогодення, з якими зіткнулося людство, вступивши в третє тисячоліття. Це політичні, релігійні, економічні та культурні проблеми, зокрема політичний фанатизм, релігійний фундаменталізм, економічна депривація й культурна гомогенізація. У свій час дещо схожі проблеми постали й перед М. К. Ганді, і він запропонував свої досить ефективні методи й рецепти їхнього вирішення. Ось чому відомі вчені з різних куточків багатонаціональної Індії зібралися разом в Америці, щоб показати актуальність М. К. Ганді та його філософії для сучасної світової цивілізації.

Виходячи з цього, дослідник життя, діяльності та світогляду М. К. Ганді з індійського штату Мадх'я Прадеш Д. Джордж, який написав про нього блискучу докторську дисертацію, переконливо продемонстрував (с. 19-33), що саме в теорії

та практиці гандизму може бути корисним для сучасного суспільства, яке знаходиться "в zenіті технологічних і наукових досягнень", стало "ядерним гігантом", але з точки зору моралі та етики все ще залишається карликом. Аналізуючи знамениту працю М. К. Ганді "Хінд сварадж", надруковану в 1908 р., коли той перебував у Південній Африці, активно відстоюючи громадянські права вихідців із Британської Індії, вчений погоджується з оцінкою автора, що в ній викладена цілісна теорія життя, і вважає найціннішим для людства у ХХІ ст. повну відмову від будь-якого насильства, аморальних вчинків, жорстокості, заздрощів, нездорового суперництва, матеріалізму, бідності, культу наживи, пияцтва, куріння, наркоманії та інших вад епохи глобалізації.

Провідний філософ і природознавець зі штату Західна Бенгалія Дж. Паттері дав глибокий аналіз розробленої М. К. Ганді тактики ненасильницького супротиву, яку він назвав сатьяграха (твердість у відстоюванні істини) (с. 35-51). Згідно з гандистським вченням, сатьяграха теоретично, будучи знаряддям людей морально чистих і духовно сильних, – це життя у повній відповідності з високими принципами істини й справедливості, при суворому дотриманні ненасильства та активне відстоювання того, що вважається справедливим, аж до самопожертви. На практиці – це різні ненасильницькі масові виступи проти несправедливості, які М. К. Ганді, прозваний "апостолом ненасильства", розпочав, будучи в Південній Африці, і детально описав їх у своїх творах. Залежно від конкретної ситуації, сатьяграха могла набувати таких форм: громадянська непокора, страйки, проведення мирних демонстрацій та мітингів, закриття лавок і крамниць (хартал), бойкот урядових закладів, припинення роботи в державних установах, на державних і приватних підприємствах, а також навчання в середніх і вищих навчальних закладах, голодовки, бойкот усіх дій влади, несплата податків тощо. Метою сатьяграхи було не досягнення повної або часткової перемоги над супротивником, а бажання викликати в нього благородні почуття доброзичливості й глибокої поваги до сатьяграхистів за їхню непохитну твердість і небажання вдатися до насильства ні за яких обставин. Її кінцевий результат полягав у тому, щоб мирно розв'язати конфліктну ситуацію при повному взаєморозумінні протиборствующих сторін, не принижуючи один одного. Дж. Паттері дійшов висновку, що в наш час, коли насильство й тероризм досягли величезних масштабів і стали майже повсякденним явищем, гандистська сатьяграха, яку продовжують критикувати за утопізм, може вважатися чи не єдиною ідеальною зброєю для всіх тих, хто бореться з будь-якою несправедливістю.

Визначний знавець теології та релігійних вчень філософ зі штату Махараштра Дж. Карувеліл висвітлив ставлення М. К. Ганді до релігії та його розуміння її ролі в суспільному житті (с. 53-79). Він дав глибокий і всебічний аналіз релігійно-філософських поглядів "батька індійської нації", тлумачення ним секуляризму, релігійності та плюралізму, звернув увагу на еклектичність і виняткову парадоксальність гандистського релігійного світогляду. Автор підкреслює, що М. К. Ганді релігії надавав надзвичайного значення, ставлячи її вище власного життя і навіть життя взагалі. Він постійно твердив про свою відданість індуїзму й практично в кожному виступі або праці так чи інакше торкався релігійних питань, не мислячи існування кожної окремої людини й

людського суспільства як особливої спільноти, без Бога та релігії, а теологію вважав наукою всіх наук і різко критикував атеїзм та атеїстів. З точки зору М. К. Ганді, релігійність вже сама по собі начебто визначала духовний склад і моральне обличчя людини, будучи його прямим критерієм і свідченням її безперечно позитивних якостей, та майже повною гарантією від скоєння злочину чи якихось інших протиправних або аморальних дій. Належність до певного віросповідання суттєвої ролі не грала, незважаючи на індуїстське походження М. К. Ганді, оскільки він з однаковою повагою й шаною ставився до всіх релігій без винятку, віддаючи належне достоїнствам кожної з них і засуджуючи окремі їхні недоліки. Свідченням цього є багаторічна боротьба М. К. Ганді за єдність індусів і мусульман, а також відданість справі захисту дітей (шлюби малолітніх), жінок (обряд саті – самоспалювання вдови) та хариджанів (недоторканих), що вступало в протиріччя з традиціями й класичними канонами індуїзму. При цьому Дж. Карувеліл зазначає, що М. К. Ганді все ж таки релігію вважав особистою справою кожної людини і зовсім не збирався будувати в Індії теократичну державу; навпаки, він віддавав перевагу секулярній державі, і це вказує на його релігійну терпимість і відсутність догматизму й фанатизму, що дає всі підстави твердити про актуальність гандистських релігійних поглядів для сучасного суспільства, в якого з духовністю та мораллю далеко не все гаразд.

Відомий антрополог із Делі Дж. М. Куджур, який займається вивченням історії та життя племен, що мешкають в Індії та за її межами, одним із перших в "Гандіані" (численній літературі різного спрямування про М. К. Ганді та гандизм) зробив спробу показати ставлення М. К. Ганді до насущних проблем аdivасі (букв. з *gindi* – корінні жителі) (с. 83-93). Це відсталі племена, переважна більшість яких проживає в центральних і східних районах Індії, насамперед у нинішніх штатах Біхар, Західна Бенгалія, Мадх'я Прадеш та Орісса. У сучасній індійській політичній літературі та лексиці, як правило, вживається термін "зарєєстровані" племена. За часів колоніалізму аdivасі не мали ніяких прав, їхнє становище було жахливим, а чисельність неухильно скорочувалася. На захист прав аdivасі разом із М. К. Ганді виступили не тільки провідні діячі індійського національно-визвольного руху, а й передові англійці, зокрема видатний британський лінгвіст і етнограф, автор 20-томного "Лінгвістичного огляду Індії" Дж. А. Грірсон. Незважаючи на те, що в незалежній Індії за Конституцією 1950 р. аdivасі отримали рівні права з іншими громадянами й стали брати досить активну участь у політичному житті країни, соціально-економічне становище "зарєєстрованих" племен все ще залишається досить складним і це, на думку Дж. М. Куджура, є головною причиною значної популярності серед них гандистських ідей у наш час.

Фахівець у галузі феноменології та феміністики С. Вазхапіллі з Ахмедабаду на основі копіткої роботи з джерелами досліджує важке становище індійських жінок під час англійського панування й ставлення до них М. К. Ганді (с. 95-115). Автор підкреслює, що М. К. Ганді надавав величезного значення питанню емансипації жінок у Британській Індії, був активним борцем за надання їм рівних прав із чоловіками, виступав за зміну ставлення до них як до неповноцінних істот, які мали задовольняти лише сексуальні потреби чоловіків, протестував проти насильства над жінками і закликав активно залучати кращу половину населення

Індії до свідомої участі в національно-визвольному русі. Причому шлях до емансипації жінок М. К. Ганді вбачав не тільки в перебудові моралі, а й у зміні політичного устрою, тобто в ліквідації колоніального статусу країни. Те, що лідер Конгресу говорив і писав про жінок, зазначає С. Вазхапіллі, характеризує його як великого гуманіста, а погляди М. К. Ганді на жіноче питання не втратили свого значення і в наш час, коли жіноцтво в Індії активно бореться за свої права.

Професор Дж. А. Фернандо зі штату Тамілнад, філософ і природознавець, аналізує розвиток і досягнення сучасних наукових технологій, показує їхню корисність і шкоду для людства та навколишнього середовища, а також висвітлює погляди М. К. Ганді на науково-технічний прогрес і їхню доцільність для сучасного суспільства (с. 119-136). М. К. Ганді був активним противником західноєвропейської буржуазної цивілізації, науково-технічного прогресу та індустріалізації. Причому він категорично виступав навіть проти залізниць, якими сам постійно їздив, телеграфу та інших технічних винаходів і досягнень науково-технічного прогресу, європейської освіти, юристів, лікарів, лікарень і європейської медичної науки взагалі як "концентрованої есенції чорної магії", вбачаючи спасіння Індії та її майбутнє у відмові від усього того, чого вона навчилася у англійців, тобто у відродженні давніх національних традицій, кустарної промисловості та ремесел, зокрема ручного прядіння й ручного ткацтва, і в поверненні до індійської самобутності. Дж. А. Фернандо зазначає, що критика М. К. Ганді "машинної цивілізації" є сьогодні актуальною для тих, хто бореться за врятування Землі від техногенної катастрофи.

Ще один дослідник М. К. Ганді зі штату Тамілнад Дж. Джозеф показує значення гандистських парадигм для розвитку сучасної культури (с. 137-169). Він віддає належне досягненням європейської культури, визначає сам термін "культура" і знаходить його еквівалент (самскара) в індійських мовах, аналізує теорію культурних змін та основні принципи гандистського ненасильницького культурного правопорядку (сварадж, свадеші, сатья, ахімса, сатхітананда, сатьяграха, нішкам'я карма, лока самграха, брахмачарія, апаріграха, сарводая та ін.), розглядає село як колицю індійської матеріальної та духовної культури, дає гандистську критику індустріальної культури, зокрема таких явищ, як конкуренція, експлуатація, безробіття, централізація, концентрація, урбанізація, фінансові кризи, підкреслює, що для М. К. Ганді поняття справжня культура було несумісним із капіталізмом і капіталістичною індустріалізацією, а тому в незалежній Індії він вважав за необхідне побудувати сарводая – суспільство загального благополуччя, засноване на принципах ненасильства, високої моралі та соціального егалітаризму. У наш час погляди М. К. Ганді на культуру мають цінність для всіх тих, хто бореться з антикультурою та глобалізацією.

Фахівець у галузях індології, феноменології та ісламу Г. Лазар зі штату Махараштра аналізує релігійно-філософські погляди М. К. Ганді з точки зору нинішньої складної релігійної ситуації в світі, розглядаючи їх як своєрідний символ миру на фоні повсюдного конфесійного протистояння (с. 215-233). Описуючи, зокрема, суспільно-політичну та релігійно-просвітницьку діяльність М. К. Ганді в 20–40-і роки ХХ ст., його керівну роль у національно-визвольному русі, автор наголошує, що те, як М. К. Ганді вирішував надзвичайно складні

питання ідейно-політичного протистояння в Британській Індії в період між двома світовими війнами, може бути прикладом для сучасників. Насамперед це стосується проблеми ненасильства, боротьби за єдність індусів і мусульман, неспівробітництва, громадянської непокори, боротьби з кастовою системою та недоторканістю, руху за свадеші та сवारadž, боротьби проти розв'язання нової світової війни.

Редактор рецензованого видання К. Пандікатту розглянув три важливі проблеми, нерозривно пов'язані одна з одною: 1) світове село проти гандистської моделі села (с. 171-196); 2) севаграм і сарводая та їхнє значення для майбутнього (с. 199-214); 3) М. К. Ганді як міф для сучасності (с. 235-269). Автор ділиться своїми досить-таки дискусійними думками з приводу глобалізації, розвитку сільської економіки згідно з ідеями М. К. Ганді, сатьяграхи, ручного прядіння й ткацтва, сवारadžу, свадеші, севаграму, сарводаї, релігійних поглядів М. К. Ганді, ненасильства, істини, співвідношення релігії та політики, гандистського культу в роки боротьби за незалежність і на сучасному етапі. Він робить висновок, що зі вступом людства в третє тисячоліття спостерігається відродження інтересу до М. К. Ганді та гандизму, причому не тільки в Індії, а й далеко за її межами, оскільки ця незвичайна людина залишилася вічно живою в серцях мільйонів людей у всьому світі. "Неначе зірка, – пише К. Пандікатту, – Махатма (Ганді) й зараз служить нам дороговказом, хоча ми живемо вже у комп'ютеризованому суспільстві. Неначе зірка, він веде нас уперед, освітлюючи шлях, роблячи наше життя більш осмисленим, а все те парадоксальне, що відбувається в Індії, отримує певний сенс" (с. 266).

МОХАНДАС КАРАМЧАНД ГАНДІ Й РЕЛІГІЯ

Ставлення видатного діяча індійського національно-визвольного руху й оригінального мислителя М.К. Ганді (Махатми Ганді) (1869–1948) до релігії ще не знайшло достатнього висвітлення у вітчизняній та зарубіжній індологічній літературі. У даному нарисі висувається завдання систематизувати висловлювання М.К. Ганді про світові релігії з метою створення більш-менш цілісної уяви про релігійні погляди Махатми. Головними джерелами стали: праці М.К. Ганді, редаговані ним друковані періодичні видання та спогади найближчих соратників індійського лідера.

Приступаючи до розгляду поставленого питання, слід звернути увагу на те, що М.К. Ганді в своїй морально-етичній концепції центральне місце відводив релігії, ставлячи її вище власного життя і навіть життя взагалі. Він не мислив існування кожної окремої людини і людського суспільства, як особливої спільноти, без релігії, без Бога. Релігійність, як найважливіша морально-етична категорія Махатми, вже сама по собі начебто визначала моральне обличчя людини, будучи своєрідним свідченням чи навіть індикатором високої моральності, а інші категорії фактично знаходилися в прямій залежності від неї. Цим самим М.К. Ганді побічно немовби вилучав із числа моральних невіруючих та атеїстів і навіть відмовляв їм у праві стати такими до тих пір, поки вони не змінять своє ставлення до релігії. Належність до того чи іншого віросповідання суттєвої ролі не грала, оскільки Махатма з однаковою повагою й шаную ставився до всіх релігій та вірувань без винятку, віддаючи належне достоїнствам кожної з конфесій, якою б вона не була: монотеїстичною чи політеїстичною, сунітською чи шіїтською, католицькою чи православною.

Можна стверджувати також, що хоча М.К. Ганді постійно підкреслював свою відданість індуїзму і всьому тому, що так чи інакше зв'язане з ним, це була більше данина традиції та вірність його індуїстському походженню, ніж надання якоїсь особливої переваги цій релігії над іншими. Ставлення Махатми до інших світових релігій, зокрема до християнства, з яким він познайомився ще в дитинстві, підтверджує це. Так, навчаючись в Англії у Лондонському університеті й Школі права (1888–1891 рр.) та одночасно знайомлячись із досягненнями європейської цивілізації та західним світом, про який юнак до цього мав досить невиразні уяви, М.К. Ганді уважно вивчав Євангелію, маючи намір створити щось на кшталт єдиної віри для людства шляхом об'єднання індуїзму з християнством, узявши все найкраще з цих двох релігій. Тоді ж він дійшов висновку про рівнозначність усіх релігій, визнавши, що вчення їхніх засновників доповнюють одне одного.

Пізніше, знаходячись у Південній Африці (1893–1915 рр.), де Махатма протягом двох десятиліть очолював боротьбу вихідців із Індостану за свої права, здобувши всесвітнє визнання, він зробив спробу, але невдалу, синтезувати найважливіші елементи головних світових релігій та вірувань і створити єдину ідеальну світову релігію, в якій знайшли б своє відображення найкращі їхні риси й положення, а також ідеї та погляди великих пророків і релігійних діячів минулого. Повернувшись на батьківщину в 1915 р., М.К. Ганді напрочуд швидко,

вже у 1919 р., став загальноновизнаним керівником національно-визвольної боротьби народів Британської Індії проти англійського колоніального гноблення і залишався ним аж до 1947 р., коли вони здобули довгоочікувану свободу, за яку боролося кілька поколінь індійських патріотів. Він ще не раз повертався до своєї давньої мрії про створення єдиної віри для всіх людей на Землі, але вона так і не була втілена в життя. Дуже важко дати однозначну відповідь на питання, чому так сталося, адже при цьому треба враховувати безліч різних чинників, значна кількість яких для нас зараз просто невідома.

Зазначимо лише, що в 20–30-ті роки ХХ ст. Махатма, критикуючи те, що йому було не до вподоби в ортодоксальному індуїзмі, який тоді ніяк не міг позбутися рудиментів минулих епох (обряд саті – самоспалювання вдови під час кремації тіла її чоловіка, принизливе становище жінок і дітей, шлюби малолітніх, релігійна нетерпимість, образливе ставлення вищих каст до представників нижчих каст, особливо до недоторканих (хариджанів) тощо), схилився до думки, що основу єдиної світової релігії мають скласти не індуїзм і християнство, а буддизм і християнство, оскільки вчення Будди та Ісуса Христа – найгуманніші в світі і вони доповнюють одне одного. Він перечитував лондонське видання Святого письма, особливо виділяючи Євангелію від св. Матвія, яку найчастіше цитував у публічних виступах перед простим народом і наводив у своїх творах. Причому в християнстві увагу М.К. Ганді привертала не обряди, яким він не надавав особливого значення, а піднесене вчення Ісуса Христа та його морально-етичні погляди. Що ж до відповідальності за все те негативне, що було в християнстві протягом 2 тис. років його існування, зокрема за інквізицію, то Махатма повністю покладав її на церковників, які далеко не завжди виявлялися на висоті свого духовного становища. Після досягнення політичної незалежності (1947 р.) М.К. Ганді доклав величезних зусиль, намагаючись припинити індусько-мусульманську ворожнечу, що охопила в той час розділену на Хіндустан і Пакистан колишню Британську Індію, але сам став жертвою індуїстського фанатика М. Годсе 30 січня 1948 р.

ПОЛІТИКА ІНДІЙСЬКОГО НАЦІОНАЛЬНОГО КОНГРЕСУ ЩОДО РОБІТНИЧОГО ТА СЕЛЯНСЬКОГО РУХІВ (20-ті РОКИ ХХ ст.)

Національно-визвольний рух народів Британської Індії очолював Індійський національний конгрес (ІНК), який у 20-ті роки ХХ ст. являв собою скоріше не партію, а широкий фронт усіх патріотичних сил, що об'єдналися тоді навколо величної ідеї визволення батьківщини від гніту англійських колонізаторів без використання насильства [детально див.: Чувпило 1999]. Ідейним керівником і найвпливовішим лідером ІНК із 1919 і по 1947 рік був М.К. Ганді [про нього див.: Gandhi ... 2001]. Під його керівництвом Конгрес перетворився на масову партію, що нараховувала мільйони членів, користувався підтримкою широких верств народних мас. У ненасильницьких антиколоніальних виступах, організованих конгресистами, активну участь брали індійські робітники й селяни, які виступали не тільки проти іноземного, а й проти місцевого гноблення. Взаємовідносини Національного конгресу з робітничим і селянським рухами ще не знайшли достатнього висвітлення у вітчизняній та зарубіжній індологічній літературі. Особливо це стосується періоду 20-х років ХХ ст., коли закладалися їхні підвалини.

Мета даної статті – розкрити політику ІНК по відношенню до робітничого та селянського рухів, проаналізувати його рішення з цього питання у 20-ті роки ХХ ст.

Спочатку розглянемо ставлення конгресистів до робітників і робітничого руху. Слід відзначити, що в перші роки існування ІНК (а він виник у 1885 р.) його діячі робітничому рухові приділяли мало уваги. В рішеннях Конгресу та в виступах його керівників за перші три десятиріччя діяльності організації важко знайти які-небудь згадки про робітниче питання. Це пояснюється тим, що в той час боротьба індійських робітників ще не набула широкого розмаху і не стала істотним фактором у політичному житті країни. Однак становище різко змінилося після Першої світової війни, коли робітничий клас Індії виступив як одна з найважливіших сил національно-визвольного руху. З того часу лідери ІНК почали докладати всіх зусиль, щоб підкорити робітничий рух своєму впливові. На сесії в Амрітсарі (грудень 1919 р.) президент ІНК М. Неру вперше в історії Конгресу вказав на необхідність вирішення робітничого питання і в зв'язку з цим підкреслив важливість такого заходу, як підвищення життєвого рівня робітників. Він висловив також побажання надати їм право голосу [Congress presidential...1934, 467]. Більшістю голосів була схвалена резолюція, в якій провінційним комітетам Конгресу рекомендувалося допомагати в організації профспілок по всій країні для масового залучення робітників до національно-визвольного руху, але під керівництвом конгресистів [Lakshman 1947, 17].

Втілюючи в життя це рішення, діячі ІНК взяли активну участь у діяльності профспілок і в утворенні загальноіндійського профспілкового центру. Вони відіграли провідну роль у скликанні першої сесії Всеіндійського конгресу профспілок (ВІКПу), яка відбулася 31 жовтня 1920 р. в Бомбеї. Її головою було обрано одного з лідерів ІНК Л.Л. Рая, а до керівних органів робітничого форуму ввійшли переважно конгресисти. Головним завданням індійського робітництва

сесія проголосила боротьбу за поліпшення економічного становища робітників [Documents ... 1971, 206-215].

Сесія ІНК у Нагпурі (грудень 1920 р.) переважною більшістю голосів прийняла резолюцію, в якій уже вказувалося на необхідність встановлення повного контролю конгресистів над робітничим рухом. Робочому комітету ІНК (вищому виконавчому органу партії) доручалося призначити комісію для розробки ефективних заходів у цьому напрямку [Lakshman 1947, 18].

Після Нагпурської сесії лідери Конгресу по-справжньому приступили до здійснення своїх планів щодо робітничого руху країни. Їм вдалося майже повністю захопити керівництво ВІКПом, а також очолити більшість профспілок на місцях.

На другій сесії ВІКПу, яка проходила в Джхарія з 30-го листопада по 2-ге грудня 1921 р., у розпал руху неспівробітництва (1920–1922 рр.), головували діячі ІНК. У своєму виступі голова сесії Дж. Баптіста підкреслив, що поліпшення становища індійських робітників неможливе без звільнення від англійського гніту. При цьому він звернувся з закликом до колоніальних властей і підприємців вирішити робітниче питання в дусі взаємної симпатії та співробітництва. Сесія схвалила рішення про участь індійських профспілок у русі неспівробітництва, яким керував Конгрес. Була прийнята також резолюція, що закликала робітників усього світу допомагати народу Радянської Росії в ліквідації голоду й наслідків війни [Documents ... 1971, 311-319]. Результати першої та другої сесій ВІКПу свідчать про те, що лідерам ІНК на початку 20-х рр. вдалося добитися значного впливу в профспілковому русі. Це давало їм можливість спрямовувати діяльність профспілок таким чином, щоб вони проводили політику, яка відповідала б інтересам ІНК.

Характерна в цьому відношенні діяльність одного з найбільших профспілкових об'єднань Індії – Ахмедабадського союзу текстильників, який утворився в 1920 р. за участю лідера Національного конгресу М.К. Ганді й перебував під його впливом. З самого початку союз фактично відмовився від активної боротьби з підприємцями на захист інтересів робітників і будував свою роботу на основі пропаганди гандистських принципів "класового миру" [Dange 1952, 30].

Але, незважаючи на всі намагання конгресистів перетворити профспілки в органи класового співробітництва, це їм не завжди вдавалося. Так, після прийняття Конгресом у лютому 1922 р. відомих Бардолійських рішень про припинення масового руху страйкова боротьба індійських робітників не припинилася, а навпаки, посилилася. У 1922 р. вони провели 278 страйків, у яких взяло участь 435434 чол. [Industrial labour ... 1938, 138]. Причому, значно зросла тривалість страйків, що свідчило про більшу їхню організованість.

Активізація робітничого руху, збільшення його самостійності викликали тривогу в конгресистів. На сесії ІНК у Гая (грудень 1922 р.) президент Конгресу Ч.Р. Дас вказував на ріст активності робітників і поставив перед конгресистами завдання повністю взяти під свій контроль робітничий рух країни. "Ми надто довго виявляли повільність у робітничому питанні, – говорив Ч.Р. Дас. – Якщо Конгресу не вдасться виконати свій обов'язок, то в країні з'являться організації

робітників і селян, відірваних від нього і від боротьби за сварадж^{*}. В атмосферу мирної революції вони неминуче внесуть класову боротьбу... Якщо Конгрес хоче уникнути такої сумної перспективи, то давайте візьмемо справу робітників і селян у свої руки і організуємо їх як з точки зору їхніх особистих інтересів, так і з точки зору підпорядкування цих інтересів справі боротьби за сварадж" [Congress presidential...1934, 601].

Більшістю голосів делегати сесії ухвалили резолюцію з робітничого питання, в якій підкреслювалося, що конгресисти мали активізувати роботу по організації промислових і сільськогосподарських робітників з метою встановлення повного контролю над робітничим рухом країни. У резолюції вказувалося на важливість поліпшення відносин між підприємцями й робітниками, а також на необхідність активного залучення робітників до національно-визвольного руху [Indian National Congress ... 1924, 236]. Після сесії в Гая утворилася т. зв. свараджистська партія, яка незабаром стала провідною силою в Конгресі. З її появою почався новий етап у політиці ІНК щодо робітничого руху. Одним із головних пунктів програми партії був пункт про необхідність посилення роботи по організації робітників із метою підкорення їх своєму впливу [Speeches... 1957, 2-3, 4-5]. Її лідер Ч.Р. Дас навіть виношував плани утворення в Індії робітничої партії на зразок англійської лейбористської партії.

Свараджисти розгорнули велику пропагандистську та агітаційну діяльність серед промислових і сільськогосподарських робітників, намагаючись повністю завоювати керівництво як окремими профспілками, так і ВІКПом, і міцно закріпити позиції ІНК у робітничому русі.

На третій сесії ВІКПу, яка відбулася в Лахорі 26-27 березня 1923 р., більшість делегатів становили представники свараджистів. Головуючий Ч.Р. Дас у своєму виступі зупинився на питанні організації робітників. При цьому він вказав на важливість утворення в країні робітничої партії з метою більш активного залучення робітників під керівництвом ІНК до боротьби за загальнонаціональні інтереси (сварадж), підкресливши, що без широкої участі трудящих ця боротьба приречена на невдачу. Ч.Р. Дас висловився за встановлення "свараджу для мас, а не для класів", і закликав робітників боротися за сварадж для більшості населення Індії [Documents ... 1974, 70-73].

Четверта сесія ВІКПу проходила також під головуванням Ч.Р. Даса 30-31 березня 1924 р. в умовах посилення страйкової боротьби індійських робітників. Ця обставина позначилася на роботі сесії. Одним із головних питань, що обговорювалися, було питання про ставлення ВІКПу до Червоного Інтернаціоналу профспілок. Генеральний секретар ВІКПу Н. Джоші та його прихильники наполягали, щоб індійські профспілки приєдналися до Амстердамського Інтернаціоналу та могли вступати до некомуністичних міжнародних робітничих об'єднань. Розгорнулася гостра ідейно-політична боротьба. Значна кількість делегатів, у тому числі й деякі конгресисти, виступили

* Сварадж – самоврядування Індії в межах Британської імперії.

проти цієї пропозиції. Більшістю голосів вона була відхилена, а розгляд питання перенесено на пізніший термін [Documents ... 1974, 323-347].

Після четвертої сесії ВІКПу в профспілковому русі Індії з'явилися нові риси, які полягали в зародженні лівого крила. На це першими звернули увагу сучасники тих подій. Так, Ш.Б. Рао відзначав, що починаючи з 1924 р., в індійському профспілковому русі посилювалися радикальні тенденції. Він пов'язував це з початком діяльності комуністів у профспілках і в усьому робітничому русі [Raо 1939, 149]. У роботі А. Матхур і Дж. Матхур також вказується на те, що з 1924 р. у профспілках збільшився вплив комуністів і посилювалася політична диференціація серед робітників [Mathur A., Mathur J. 1957, 240]. Арешти 1924 р. і процес над індійськими комуністами дещо загальмували розвиток цих тенденцій. Але з новою силою вони відновилися після утворення в 1925 р. Комуністичної партії Індії, яка розгорнула роботу по створенню нових профспілок і звільненню вже існуючих з-під впливу конгресистів.

Посилення впливу комуністів у профспілках викликало занепокоєння серед керівництва ІНК. На партійній сесії в Канпурі (грудень 1925 р.) його лідери з великою тривогою говорили про посилення класової боротьби робітників, зменшення впливу конгресистів у профспілках і про активізацію діяльності комуністів і діячів лівого крила. Сесія висунула завдання активізувати роботу по створенню нових конгресистських профспілок і вказала на важливість поліпшення відносин між підприємцями й робітниками з метою ліквідації основи класових конфліктів [Congress presidential... 1934, 808].

Але, незважаючи на заходи керівництва ІНК, вплив комуністів і діячів лівого крила серед робітників через комплекс об'єктивних і суб'єктивних чинників все збільшувався. Хоча конгресисти утримували керівництво ВІКПом у своїх руках, у ньому посилювалася боротьба різних течій. Починаючи з 1927 р., комуністи вже виступали у ВІКПі як самостійна група зі своєю платформою. Вони поставили питання про активну участь профспілок у боротьбі за незалежність і закликали не підкорятися впливу тред-юніонів та Амстердамського Інтернаціоналу. Відомий індійський дослідник робітничого руху С.К. Бос зазначав: "Комуністи були рішучою й дуже дисциплінованою групою" [Bose 1967, 167].

У березні 1927 р. відбулася сьома сесія ВІКПу, більшість на якій становили представники ІНК. Головував конгресист Р. Прасад. Хоча рішення сесії в основному були на користь конгресистів, проти них активно виступили комуністи й члени робітничо-селянських партій [Bradley 1935, 22]. Результати роботи сесії аналізувалися на засіданні Всеіндійського комітету Конгресу (ВІККу), який був вищим законодавчим органом ІНК, у травні 1927 р. ВІКК доручив Робочому комітету призначити спеціальних осіб для ведення пропагандистської та організаційної роботи серед робітників [The Bombay Chronicle, 1927, May 20].

Однак це ще більше загострило ідейно-політичну боротьбу в робітничому русі. У кінці 20-х років у ВІКПі чітко визначилися три течії: праві, конгресисти, комуністи та інші ліві профспілкові діячі. У свою чергу серед конгресистів значний вплив мало ліве крило, представники якого часто співробітничали з комуністами.

Послаблення впливу конгресистів у робітничому русі змусило лідерів ІНК приділяти все більше уваги робітничому питанню. Тому воно постійно обговорювалося на засіданнях ВІККу, Робочого комітету і сесіях Конгресу в Мадрасі (1927 р.), Калькутті (1928 р.) та Лахорі (1929 р.). Були ухвалені рішення про співробітництво конгресистських профспілок із профспілками, які знаходилися під впливом комуністів. Вони були прийняті під тиском лівого крила ІНК на чолі з Дж. Неру та С.Ч. Босом, які виступали за об'єднання сил робітництва для боротьби за незалежність.

Слід відзначити, що незважаючи на згоду співробітничати з конгресистськими профспілками у визвольному русі, комуністи виступали проти пропагованої Конгресом теорії гармонії праці й капіталу, відстоюючи свій принцип організації профспілок на класовій основі. Тим не менш, на сесіях ВІКПу конгресисти (особливо ліві) та комуністи досить часто спільно виступали проти правих, які були проти участі робітників у політичних виступах, визнаючи тільки економічну боротьбу.

На восьмій сесії ВІКПу (листопад 1929 р.) праві профспілкові лідери виступили проти співробітництва з міжнародною Лігою боротьби з імперіалізмом, наполягаючи на участі в роботі комісії Уїтлі, яка була послана в Індію англійським урядом із метою винайдення засобів боротьби з впливом комуністів серед робітників. Ліві конгресисти, комуністи та інші радикальні елементи ВІКПу виступили за бойкот комісії Уїтлі, участь індійських профспілок у Лізі боротьби з імперіалізмом і за визнання лівої профспілки "Гірні Камгар". У відповідь на це праві вийшли зі складу ВІКПу та утворили паралельний профцентр – Всеіндійську федерацію профспілок. Конгресисти залишилися в складі ВІКПу, сподіваючись перетворити його в орган розповсюдження ідеології Конгресу серед робітників [The Hindu, 1929, December 6].

Розкол ВІКПу не послабив ідеологічної боротьби в робітничому русі, що змусило конгресистів посилити свою діяльність у профспілках. У 1930 р. ІНК створив комітет із робітничого питання, перед яким поставив завдання обмежувати робітничий рух, знову підкорити його впливові конгресистів, а також боротися з поширенням марксистської ідеології серед робітників. Активізація діяльності ІНК у робітничому русі, його боротьба проти комуністів, а комуністів проти конгресистів, призвели до нового розколу ВІКПу. На одинадцятій сесії (липень 1931 р.) він розколовся на два профспілкових центри – Всеіндійський конгрес профспілок, очолюваний конгресистами, та Червоний конгрес профспілок під керівництвом комуністів.

Аналізуючи взаємини Конгресу та селянського руху, зазначимо, що під час піднесення антиколоніальної боротьби в 1918–1922 рр. селянство виступило однією з її рушійних сил. У зв'язку з цим ІНК вирішив посилити свій вплив на селян. Це питання жваво обговорювалося на сесіях Конгресу в Амрітсарі, Калькутті, Нагпурі та Ахмедабаді.

Нагпурська сесія (грудень 1920 р.) уперше в історії Конгресу прийняла резолюцію з селянського питання. В ній засуджувалася політика англійських колонізаторів і підкреслювалося, що селянство стало однією з рушійних сил у визвольному русі [Indian National Congress ... 1924, 35].

Одним із основних завдань, поставлених керівництвом Конгресу перед його членами, було широке залучення селян до визвольної боротьби. Для того, щоб утримувати в своїх руках керівництво масовими виступами й уникнути насильства, ІНК прийняв розроблену М.К. Ганді т. зв. програму неспівробітництва, в якій вказувалося на необхідність активізації визвольного руху, але висувалася вимога суворо дотримуватися принципів ненасильства. Народним масам рекомендувалося бойкотувати все англійське, не сплачувати податків, а також займатися ручним прядінням і ткацтвом і тим самим боротися з засиллям англійських фабричних товарів [Indian National Congress ... 1924, 28].

Після сесії конгресисти розгорнули активну діяльність по залученню селян до національно-визвольного руху. Десятки тисяч активістів Конгресу пішли на село. Видатний діяч ІНК Дж. Неру згадував: "Іди в село" – такий був лозунг тих днів, і ми пройшли чимало миль по полях, відвідуючи віддалені села і виступаючи на селянських мітингах" [Неру 1955, 89].

Керівництво селянськими виступами майже скрізь опинилося в руках конгресистів, які закликали боротися виключно проти англійського панування, дотримуючись при цьому ненасильницької тактики. У тих випадках, коли боротьба виходила за рамки ненасильства, конгресисти докладали всіх зусиль для її припинення.

Так, коли селяни Малабарського узбережжя (їх називали мопла) зі зброєю в руках виступили проти поміщиків і англійських властей, керівництво Конгресу суворо засудило їхні дії. Робочий комітет ІНК, спеціально обговоривши питання про повстання мопла, закликав селян припинити насильницькі акції [Indian National Congress ... 1924, 119].

4 лютого 1922 р. відбулися події в с. Чаурі-Чаура (поблизу міста Горакхпур), які стали приводом до припинення антиколоніальної кампанії по всій країні: у відповідь на насильства поліції селяни спалили поліцейську дільницю разом із поліцаями [Gandhi 1924, 993-994]. 11-12 лютого 1922 р. відбулося засідання Робочого комітету Конгресу, на якому ці дії були суворо засуджені. Комітет ухвалив т. зв. Бардолійську резолюцію з приводу подій в Чаурі-Чаура. Він постановив припинити масовий рух по всій країні та наказав місцевим комітетам ІНК дати вказівки селянам сплачувати земельні й інші податки, припинивши всяку антиурядову діяльність. Водночас Робочий комітет обіцяв розв'язувати конфлікти між поміщиками й селянами на основі земельних угод. У Бардолійській резолюції вказувалося на необхідність втілення в життя т. зв. конструктивної програми М.К. Ганді, яка передбачала розвиток ручного прядіння й ткацтва, боротьбу за ліквідацію недоторканості та інших вад індійського суспільства того часу [Indian National Congress ... 1924, 176-182].

Прийняття Бардолійської резолюції ознаменувало початок спаду масового визвольного руху. Сам ІНК вступив у смугу глибокої кризи. Із 10 млн. членів у ньому залишилося всього кілька сотень тисяч чоловік [Gandhi 1924, XLVII]. Керівництво Конгресу дійшло висновку, що головною причиною невдач була невідповідність мас до боротьби з колоніалізмом на основі ненасильства, а також слабкий вплив конгресистів на селян. Тому лідери ІНК поставили завдання наполегливо пропагувати серед селянства програму партії та ідеї ненасильства.

Висувалася також вимога взяти під свій контроль усі існуючі на селі організації та створювати селянські спілки (кісан сабхи) під егідою ІНК. На сесії в Гая (грудень 1922 р.) президент Конгресу Ч.Р. Дас довів до відома присутніх ці завдання і закликав їх не допустити розгортання класової боротьби в країні [Congress presidential ... 1934, 600-602].

Під керівництвом М.К. Ганді конгресисти розгорнули велику роботу, прагнучи, зокрема, до утворення в кожному селі осередку Конгресу з метою пропаганди програми партії, організації ручного прядіння й ткацтва, створення навчальних закладів для дітей селян, пропаганди ідей індусько-мусульманської єдності, ненасильства та боротьби за поліпшення становища недоторканих. Під час конфліктів на селі конгресисти виступали посередниками між селянами й поміщиками. Одним із найголовніших напрямів роботи членів ІНК на селі була організація селянських спілок під своїм керівництвом. У середині 20-х років їм вдалося створити велику кількість спілок, метою яких стало запобігання активним антифеодальним виступам та обмеження селянського руху частковими вимогами.

Така політика викликала невдоволення селянства; воно прагнуло звільнитися від опіки конгресистів і створити самостійні спілки з метою боротьби не лише проти англійських властей, а й проти місцевих експлуататорів. Подібні організації спочатку почали виникати серед сільськогосподарських робітників, які працювали на кабальних умовах у поміщиків і сільських багатіїв.

Стривожене керівництво Конгресу кілька разів обговорювало питання про роботу серед селян. На сесії в Белгаумі (грудень 1924 р.) президент ІНК М.К. Ганді закликав конгресистів сконцентрувати зусилля на реалізації конструктивної програми, розглядаючи її як єдиний ефективний засіб послаблення класової боротьби селянства й підготовки народу до боротьби за самоврядування [Congress presidential ... 1934, 732-755]. У вересні 1925 р. на засіданні ВІККу в Патні навіть було вирішено створити спеціальну організацію для налагодження на селі ручного прядіння й ткацтва, яка дістала назву Всеіндійської асоціації ручних ткачів і стала складовою частиною Конгресу [Sitaramaya 1946, 288-289].

На сесії в Канпурі (грудень 1925 р.) також обговорювалося селянське питання. Оратори з тривогою говорили про зростання активності й прагнення селян до створення спілок, які виражали б їхні класові інтереси. Сесія ухвалила рішення посилити роботу конгресистів на селі, включивши в конструктивну програму обов'язковий для всіх комітетів Конгресу пункт про організацію конгресистами сільськогосподарських робітників [Congress presidential ... 1934, 808].

Із середини 20-х років роботу серед селян почали розгортати індійські комуністи й члени робітничо-селянських партій. Їхній вплив поширювався головним чином на Бенгал і Панджаб – економічно найрозвинутіші тоді провінції Індії. Конгресисти розглядали це як серйозну загрозу своєму впливові на селі. На засіданні ВІККу в травні 1927 р. постало питання про прийняття аграрної програми на противагу програмі комуністів. Розгорнулася гостра боротьба між різними угрупованнями конгресистів, і тому ВІКК вирішив розглянути це питання пізніше. Натомість Робочому комітету було доручено розробити статут для

керівництва селянами і призначити спеціальних осіб для ведення пропагандистської та організаційної роботи серед сільськогосподарських робітників, які найменш піддавалися впливові конгресистів [The Bombay Chronicle, 1927, 20 May].

Кінець 20-х років ХХ ст. в Індії ознаменувався новим піднесенням національно-визвольного руху. За цих умов керівництво ІНК поставило перед його членами завдання не допустити селянських повстань, як це було в 1918–1922 рр. На сесії в Мадрасі (грудень 1927 р.) президент Конгресу М.А. Ансарі вказав на необхідність заручитися підтримкою селян і робітників у боротьбі за національне визволення й відзначив важливість утримання конгресистами контролю над рухом трудящих, щоб не допустити переростання його за рамки ненасильства [Congress presidential ... 1934, 823-852].

Виконуючи рішення Мадраської сесії, члени ІНК намагалися закріпити свій вплив на селян, здійснюючи водночас тиск на англійський уряд. У цьому відношенні характерні дії керівництва Конгресу під час подій в окрузі Бардолі (провінція Гуджарат), де в 1928 р. була проведена перша в історії Індії організована масова кампанія селян, які відмовилися сплачувати земельний податок [детально див.: Desai 1929, 4-272].

Причиною виступу стало рішення властей Бомбейського президентства про підвищення в окрузі Бардолі ставок земельного податку в середньому на 20–25%. ІНК взяв керівництво рухом у свої руки. Він звернувся до губернатора провінції з проханням зберегти старі податкові ставки й призначити спеціальну комісію для вивчення можливостей селян сплачувати податки. Губернатор відмовився задовольнити цю вимогу і тоді Робочий комітет ІНК ухвалив рішення провести в Бардолі кампанію несплати поземельного податку. Керівником її було призначено одного з лідерів ІНК Валлабхбхая Пателя.

ІНК розділив усі селища округи на групи, які очолили авторитетні конгресисти. Суворо дотримуючись ненасильства, селяни не сплачували податки навіть тоді, коли власті почали конфіскацію їхньої землі та домашнього майна. Кампанія стала широко відома по всій Індії. Прогресивна громадськість країни виступила з вимогою поліпшити становище селян. У свою чергу ІНК організував збори й мітинги на підтримку бардолійського селянства. Власті змушені були піти на поступки й відновити старі податкові ставки. Вони також дали обіцянку звільнити заарештованих селян і повернути їм конфісковану землю й майно, але не виконали її. Незважаючи на це, в липні 1928 р. ІНК заявив про припинення кампанії, оскільки досяг мети – посилити вплив на селян і показати свою силу властям.

У цей же час конгресисти намагалися залучити селян і до участі в кампаніях протесту проти діяльності комісії Саймона, призначеної англійським урядом для вивчення можливостей змін у системі управління Індією [Indian constitutional ... 1946, 157-160]. На селі осередки Конгресу створювали спеціальні комітети для організації масового бойкоту комісії. Скликалися мітинги й демонстрації, під час яких приймалися резолюції з вимогою повернення комісії до Англії та передачі її функцій представникам індійського народу.

Водночас ІНК разом із іншими національними партіями розробив проект індійської конституції, який широко обговорювався громадськістю країни влітку 1928 р. В основу проекту була покладена вимога надання Індії статусу домініону. Передбачалося утворення індійського уряду, введення широких прав і свобод. Проте в проекті нічого не говорилося про обмеження великого поміщицького землеволодіння та наділення селян землею [Forward, 1928, 15 August].

На сесії в Калькутті (грудень 1928 р.), де йшла мова про прийняття Конгресом проекту конституції, представники селянства запропонували включити до нього вимогу знищення великого поміщицького землеволодіння без будь-якої компенсації. Керівництво Конгресу заявило, що воно не в змозі прийняти цю пропозицію без погодження з іншими партіями країни й перенесло її розгляд на всепартійну конференцію. Сесія схвалила резолюцію з селянського питання, запропоновану М.К. Ганді, в якій зверталася увага на необхідність активізації боротьби за поліпшення становища селян, але нічого не говорилося про наділення їх землею [Sitaramaуа 1946, 328-332; The Times, 1928, 27, 28, 29, 31 December]. Правда, пізніше М.К. Ганді не раз заявляв, що після досягнення незалежності, земля має бути передана тим, хто її обробляє без компенсації [New Age, 1978, 2 April]. Калькуттська сесія прийняла рішення про масове залучення селянства до Конгресу з метою підготовки кампанії громадянської непокори, яку планувалося почати в 1930 р. Цікаво, що М.К. Ганді планував залучити в партію чверть населення Індії [The Daily Telegraph, 1929, 28 May]. До Конгресу вступали переважно селяни, що зберегли свої наділи, дрібні сільські крамарі та ремісники, а також сільськогосподарські робітники, які сподівалися, що членство в ІНК дасть їм можливість організовано боротися за поліпшення свого становища.

На сесії в Лахорі (грудень 1929 р.) президент ІНК Дж. Неру заявив про необхідність розпочати боротьбу за повну незалежність Індії. Відводячи в ній важливе місце селянам, він закликав керівництво партії розробити соціальну програму, яка б у першу чергу відбивала їхні інтереси. Дж. Неру закликав також боротися за побудову в Індії суспільства без експлуатації мас, незалежного від імперіалізму [Congress presidential ... 1934, 884-902]. Виступ схвально зустріли селяни, яких біля табору Конгресу зібралося кілька десятків тисяч. Переважною більшістю голосів сесія ухвалила рішення про початок кампанії громадянської непокори для досягнення повної незалежності. Її керівником, як і в 1920–1922 рр., знову призначався М.К. Ганді [The Manchester Post, 1929, 28 December].

У квітні 1930 р. ІНК офіційно оголосив про початок масової кампанії громадянської непокори. Порівнюючи її з кампанією початку 20-х років, слід відзначити, що вплив Конгресу на селян у 30-ті роки значно збільшився, чому сприяло утворення конгресистами майже в кожному селі свого осередку, який користувався серед селянства значним авторитетом. Соціальна база ІНК тепер значно розширилася. Тому конгресисти, залучивши селян до широкої участі в антианглійських виступах, тривалий час утримували їх від активної боротьби проти поміщиків.

Література

- Неру Дж. Автобіографія. М., 1955.
- Чувпило О.О. Нариси з історії ідейно-політичної боротьби в Індійському національному конгресі (20-ті роки ХХ ст.). Харків, 1999.
- Bose S.K. The industrial worker in India. London, 1967.
- Bradley V.F. Trade-unionism in India. Bombay, 1935.
- Congress presidential ... Congress presidential addresses from silver to the golden jubilee. Madras, 1934.
- Dange S.A. On the Indian trade union movement. Calcutta, 1952.
- Desai M. The story of Bardoli. Allahabad, 1929.
- Documents ... Documents of the history of the Communist Party of India. Vol. 1. 1917–1922. New Delhi, 1971.
- Documents ... Documents of the history of the Communist Party of India. Vol. 2. 1923–1925. New Delhi, 1974.
- Forward 1928.
- Gandhi ... Gandhi: the Meaning of the Mahatma for the Millennium. Washington, 2001.
- Gandhi M.K. Young India 1919–1922. Madras, 1924.
- Indian constitutional ... Indian constitutional documents 1757–1939. Vol.3. Calcutta, 1946.
- Indian National Congress ... Indian National Congress 1920–1923. Being a collection of the resolutions of the Congress and of the All India Congress Committee and of the Working Committee of the Congress from September 1920 to December 1923. Allahabad, 1924.
- Industrial Labour ... Industrial Labour in India. Geneva, 1938.
- Lakshman P.P. The Congress and labour movement in India. Allahabad, 1947.
- Mathur A., Mathur J. Trade union movement in India. Allahabad, 1957.
- New Age 1978.
- Rao B. S. The industrial worker in India. London, 1939.
- Sitaramayya B.P. The History of the Indian National Congress. Vol.1 (1885–1935). Bombay, 1946.
- Speeches ... Speeches and documents on the Indian constitution. 1921–1947. Vol.1. Bombay, 1957.
- The Bombay Chronicle 1927.
- The Daily Telegraph 1929.
- The Hindu 1929.
- The Manchester Post 1929.
- The Times 1928.

РОЗВИТОК ПАРТІЙНО-ПОЛІТИЧНОЇ ТА ДЕРЖАВНО-ПРАВОВОЇ СТРУКТУР ІНДІЇ У ХХ СТОЛІТТІ

Індія (Республіка Індія) – федеративна республіка (союз штатів), член Британської Співдружності націй, незалежна держава з 15 серпня 1947 р. (до 26 січня 1950 р. – домініон Великої Британії). Країна розташована у Південній Азії, в басейні Індійського океану; включає Індостанський півострів, східну частину Індо-Гангської рівнини, частину Гімалаїв, Каракоруму, а також Лаккадівські, Аміндівські, Андаманські й Нікобарські острови. Межує з Пакистаном, Афганістаном, Китаєм, Непалом, Бутаном, Бангладеш, М'янмою (колишньою Бірмою); омивається Індійським океаном, Аравійським морем і Бенгальською затокою. Столицею Індії вважається район м. Делі – Нью-Делі. Площа країни – 3287,6 тис. кв. км., кількість населення на кінець ХХ ст. досягла 1 млрд. Державна мова Індії – гінді, хоча другою державною мовою тимчасово вважається англійська.

На початку ХХ ст. Індія була найбільшою англійською колонією і називалася Британською Індією. Її територія включала території сучасної Індії, Пакистану, Бангладеш і М'янми. У фактичній залежності від британської корони знаходилося також близько 600 формально незалежних індійських феодальних князівств. Британська Індія, хоча й випереджала в розвитку інші колонії світу, все ж являла собою відсталу аграрну країну. Основу її економіки становило сільське господарство, в якому зберігалися сильні феодальні пережитки. У промисловості переважали легкі галузі. Колонізатори усіляко перешкоджали розвитку національної індустрії, намагаючись повністю підпорядкувати її своєму впливові. Тяжкий їхній гніт породжував непримиренні протиріччя між народами Індостану та іноземним пануванням. Унаслідок цього у визвольній боротьбі активну участь брали представники всіх національностей, релігійних общин, каст і класів індійського суспільства. Очолювала її найбільша й найвпливовіша загальноіндійська політична організація – Індійський національний конгрес (ІНК), що виник у 1885 р. Мусульманський та індуський релігійно-общинні визвольні рухи намагалися згуртувати навколо себе відповідно Мусульманська ліга й Хінду Махасабха, які утворилися в 1906 р.

Слід зазначити, що з самого початку свого існування ІНК, знаходячись у лояльній опозиції до британської влади в Індії, майже всі надії покладав на проведення нею конституційних реформ, унаслідок яких англійці поступово передали б управління країною до рук індійців. Тому в перші два десятиріччя діяльність конгресистської організації, куди входили елітарні прошарки індійського суспільства, полягала в тому, що її лідери на щорічних сесіях приймали резолюції, в яких схвально оцінювалися колоніальні порядки, і лише висувалися нерішучі вимоги їхнього реформування. Вони також зверталися з петиціями до властей, прохаючи проведення ними поміркованих реформ, спрямованих на захист і розвиток національної промисловості, та розширення складу легіслатур із метою створення там виборної більшості з індійців. Тільки одиниці вимагали тоді надання Індії самоврядування. Але з часом опозиційність конгресистів зростала, оскільки навіть найпоміркованіші їхні вимоги

колонізатори залишали без уваги. Під час піднесення визвольного руху в 1905–1908 рр., викликаного поділом Бенгалу віце-королем Індії Дж. Керзоном, частина членів ІНК уже взяла активну участь у масових антианглійських виступах. Конгрес розколовся на поміркованих, котрі не бажали долучатися до масового руху, та екстремістів на чолі з Б.Г. Тілаком, які наполягали на цьому, висунувши гасло боротьби за сварадж (самоврядування) та свадеші (своє виробництво).

Намагаючись ізолювати конгресистів від народу, міністр у справах Індії Д. Морлі та віце-король М. Мінто, що змінив у край непопулярного Дж. Керзона, дійшли згоди про надання їм поступок у вигляді незначної зміни системи управління Індією. Так у 1909 р. з'явилися реформи Морлі-Мінто, на які великі надії покладали помірковані на чолі з Г.К. Гокхале, сподіваючись на конституційну передачу їм влади. Однак, ознайомившись зі змістом Акту про реформи, помірковані, як і вся індійська громадськість, не могли приховати свого розчарування та невдоволення. Адже в ньому йшлося не про передачу влади до рук індійців, а лише про деяке збільшення їхнього представництва в легіслатурі.

Зокрема, в імперській та провінційних радах була збільшена кількість членів, що не були посадовими особами, більша частина яких не призначалася, а обиралася шляхом непрямих виборів. Членам рад дозволялося робити запити та обговорювати бюджет. До рад при міністрі в справах Індії та віце-королеві долучалося ще по одному члену із індійців. Якщо зважити на те, що легіслатури тільки називалися законодавчими органами, а в дійсності були законодорадчими, оскільки на всі їхні рішення віце-король мав право "вето", то реформи Морлі-Мінто не призвели до якихось кардинальних змін у політиці колонізаторів. Вони тільки посилили невдоволення в стані екстремістів, лідер яких Б.Г. Тілак під час Першої світової війни, в яку Індія була втягнута всупереч волі й бажанню її народів, разом із А. Безант очолив рух за надання Індії самоврядування, що отримав назву рух за гомруль. Він досяг такого розмаху, що власті змушені були 20 серпня 1917 р. зробити декларацію про необхідність поступового створення відповідального уряду в Індії. Після цього міністр у справах Індії Е. Монтегю та віце-король Ф. Челмсфорд підготували проект найголовніших заходів, які треба було провести в цьому напрямку і доповідь Монтегю-Челмсфорда склала основу прийнятого у 1919 р. нового Акту (Закону) про управління Індією, який, на думку професора Саугарського університету М.П. Шарми, відкрив новий розділ в історії конституційного розвитку Індії. Адже до цього індійці частково брали участь у законодавстві й управлінні, але не мали реальної влади. Після 1919 р. їм, хоча й незначною мірою, починається передача влади. Зазначимо, що до самоврядування було ще дуже далеко.

Згідно з Законом 1919 р., на основі якого були проведені реформи Монтегю-Челмсфорда, законодавча влада в Британській Індії здійснювалася генерал-губернатором (віце-королем) і законодавчим двопалатним органом: Державною радою та Законодавчими зборами. В провінціях передбачалося створення однопалатних легіслатур, частина членів котрих призначалася губернатором провінції, а частина обиралася. Діяльність створених легіслатур зводилася нанівець правом віце-короля, який підкорявся тільки англійському парламенту, та губернаторів провінцій накладати "вето" на будь-які їхні рішення. В чому ж тоді

полягала передача незначною мірою індійцям влади? По-перше, більшість членів легіслатур тепер обиралася; по-друге, в провінціях вводилася т. зв. "діархія", згідно з якою місцеві адміністрації поділялися на дві категорії: а) зарезервовані департаменти, що знаходилися під контролем губернатора, а несли відповідальність тільки перед англійським парламентом; б) "передані" департаменти, контроль над якими здійснювали міністри з індійців, а відповідальність вони несли перед легіслатурою провінції; по-третє, в економічній галузі індійці вперше отримали деякий контроль над фінансовою політикою власної країни, здійснюваний законодавчими органами, зокрема могли визначати річний бюджет.

Отже, англійські правлячі кола, зберігши незмінним колоніальний статус Індії, змушені були піти на незначні поступки міцніючим силам національного визволення. Тому в оцінці реформ Монтегю-Челмсфорда з боку націоналістів виявилася двоїстість: вони засуджували їх взагалі, але намагалися використати деякі права, надані ними індійцям у легіслатурах. На сесії (з'їзді) ІНК в Амрітсарі (1919 р.) думки конгресистів щодо реформ розділилися. Помірковані делегати наполягали на використанні прав, наданих реформами, і пропонували їх частково схвалити. Радикальні вимагали засудження реформ сесією і прийняття нею резолюції про необхідність створення в Індії відповідального уряду на основі принципів самоврядування. Більшістю голосів була схвалена резолюція, що засуджувала реформи, а ІНК, перетворившись на широкий фронт усіх національно-патріотичних сил, розгорнув у 1920–1922 рр., очолюваний своїм визначним лідером М.К. Ганді, масовий ненасильницький рух неспівробітництва, метою якого було досягнення свараджу. Однак у лютому 1922 р. М.К. Ганді припинив його, боячись переростання кампанії неспівробітництва в криваву революцію. Прийнята з цього приводу керівництвом ІНК Бардолійська резолюція, розроблена М.К. Ганді, рекомендувала конгресистам відмовитися від активної боротьби з властями до тих пір, доки народні маси повністю не засвоять принцип ненасильства. Натомість їм пропонувалося зайнятися мирною діяльністю, в першу чергу прядінням і ткацтвом, втілюючи в життя т. зв. конструктивну програму М.К. Ганді.

Перспектива заміни політичної діяльності в умовах спаду масового руху прядінням і ткацтвом, навіть на деякий час, зовсім не влаштувала багатьох конгресистів, які в березні 1923 р. утворили всередині ІНК свараджистську партію, програма якої передбачала досягнення Індією свараджу на основі поєднання масового руху з активною парламентською діяльністю в законодавчих органах. Перемігши на виборах до них у 1924 р., свараджисти, очолювані Ч.Р. Дасом і М. Неру, як представники Конгресу, доклали чимало зусиль для того, щоб перетворити легіслатури на "конституційне знаряддя досягнення свараджу", але, як заявив їхній лідер М. Неру, "не домоглися нічого, крім приниження", і змушені були в 1926 р. залишити їх напризволяще, повернувшись туди лише у 1935 р.

У 1927 р. спостерігалось пожвавлення національно-визвольного руху, а з 1928 р. почалося його нове піднесення. У Конгресі в цей час формується лівонаціоналістичне крило, очолюване Дж. Неру та Ч.С. Босом. Його

представники вимагали модифікації політичного курсу партії, прийняття нею радикальної політичної та соціально-економічної програми, яка передбачала б досягнення повної національної незалежності замість статусу домініону, і проведення радикальних реформ в інтересах переважної більшості населення. Значний вплив лівонаціоналістичного крила, що спиралося на радикально настроєні прошарки інтелігенції, робітників, селян і молодь, показала вже Мадраська сесія ІНК (грудень 1927 р.). Після довгих дискусій переважною більшістю голосів вона ухвалила запропоновану Дж. Неру резолюцію, що визначала головною метою конгресистської організації повну незалежність Індії. Наступним кроком стала розробка націоналістами конституції суверенної індійської держави, автором якої став М. Неру (батько Дж. Неру). Спочатку вона була ухвалена провідними політичними партіями Індії, а потім конгресистами на сесії ІНК у Калькутті (грудень 1928 р.).

Конституція М. Неру складалася з трьох частин: перша присвячувалася майбутньому статусові Індії, друга – основним правам індійських громадян, третя – міжобщинним стосункам. Стосовно майбутнього статусу Індії говорилося, що хоча серед конгресистів наявні прихильники незалежності, все ж мінімальною вимогою всіх національних лідерів є статус домініону, тому для досягнення згоди між ними метою визвольного руху проголошувався саме він. Конституція передбачала створення індійської федерації, що складалася б із провінцій та князівств. Законодавча влада мала належати виборному парламенту із двох палат: сенату й палати представників. Залишалися повноваження генерал-губернатора, призначеного англійським королем, який мав право розпустити парламент і не скликати його протягом шести місяців до виборів нового. Уряд підпорядковувався парламенту і ніс перед ним колективну відповідальність. Провінції, створені на основі мовної спільності населення, користувалися правом самоврядування. За англійцями зберігалися права лише в галузях зовнішньої політики та оборони. Проголошувалася рівність усіх громадян Індії перед законом і право на свободи. Підкреслювалося, що визнається право власності, й проголошувалося, що ніхто не може бути позбавлений волі й майна інакше, ніж на основі закону. Заборонялася релігійна та кастова дискримінація. Для свого часу це був один із найпрогресивніших конституційних документів, що будь-коли розроблялися в країнах Сходу. Не випадково, що конституція М. Неру дістала схвальні оцінки не тільки індійської, а й британської громадськості. Тим не менш, конгресисти висунули колонізаторам ультиматум: якщо англійський уряд протягом року не прийме конституцію М. Неру, давши згоду на статус домініону, то вони почнуть боротьбу за повну незалежність. Рік відстрочки минув, а в політиці Лондона нічого не змінилося, тому сесія ІНК у Лахорі (грудень 1929 р.) ухвалила рішення про початок боротьби за повну незалежність і в 1930–1934 рр. конгресисти під керівництвом М.К. Ганді організували дві масові ненасильницькі кампанії громадянської непокорі для її досягнення, які, проте, закінчилися невдачею: згідно з компромісним пактом Ганді-Ірвіна Індія так і залишилася британською колонією.

Однак вони мали велике значення для подальшого розвитку індійського визвольного руху, тому що в цей час ІНК остаточно визначив свій політичний і

соціально-економічний ідеал. Відбулося це на сесії в Карачі (березень 1931 р.), де була схвалена розроблена Дж. Неру "Резолюція про основні права й економічну програму", яка суттєво доповнювала конституцію М. Неру й розвивала деякі її положення в нових умовах. У вступі до неї вказувалося на необхідність чіткого викладу для мас найважливіших принципів, покладених в основу позиції ІНК щодо конституційного питання після завоювання незалежності, перелічувалися основні положення майбутньої конституції суверенної індійської держави, котру передбачалося розробити й схвалити після того, як англійці залишать країну. Вона мала складатися з двох розділів: 1) основні права й обов'язки та 2) праця.

У першому розділі говорилося про важливість надання громадянам Індії права на свободу слова, думки, зібрань, об'єднань, релігії, встановлення рівності їх перед законом, незалежно від кастової належності, віросповідання й статі, наголошувалося на тому, що ніхто не може бути позбавлений свободи, житла, власності, підданий арешту чи конфіскації майна інакше, ніж у порядку, встановленому законом, що держава має дотримуватися нейтралітету стосовно всіх релігій, ввести загальне виборче право, покінчити з експлуатацією мас тощо.

У другому розділі викладалися основні напрями соціально-економічної політики Індії після ліквідації колоніального режиму. Ґрунтуючись на принципах справедливості, держава мала забезпечувати задовільний рівень життя населення. Цього, на думку укладача резолюції, можна було досягти таким чином: держава мала охороняти інтереси промислових робітників, прийнявши справедливе трудове законодавство і призначаючи заробітну плату, яка повністю задовольняла б робітників, ввести регламентований робочий день, забезпечити задовільні умови праці, охорону праці жінок, не допускати на роботу дітей шкільного віку, надати селянам і робітникам право на створення профспілок для захисту їхніх інтересів, провести реформу системи землеволодіння, переглянувши земельну ренту, суттєво знизити податки в сільській місцевості з метою поліпшення становища дрібних селянських господарств, значно скоротити витрати на апарат управління та утримання чиновників усіх рангів, встановивши для них максимально можливу платню в 500 рупій на місяць, скасувати соляні податки, ввести державний протекціонізм для захисту національної промисловості, заборонити виробництво й вживання спиртних напоїв і наркотиків, ввести державне регулювання фінансів і торгівлі, передати у власність держави чи під її контроль ключові галузі промисловості, природні ресурси, водні шляхи, транспорт, готувати військові кадри з метою створення національної армії.

У відповідь на резолюцію, прийняту в Карачі, колоніальні власті, які ще восени 1927 р. призначили комісію під головуванням Дж. Саймона для вивчення можливостей перегляду реформ Монтегію-Челмсфорда, спочатку опублікували "Общинне рішення", "Білу книгу" та Доповідь об'єднаного парламентського комітету, що містили основні положення нового Акту про управління Індією, а потім у серпні 1935 р. обидві палати британського парламенту схвалили його, проігнорувавши позицію ІНК та інших індійських партій, котрі висловилися в Центральних законодавчих зборах проти нього, як документу, що зовсім не враховував їхні конституційні прагнення.

Акт (Закон) 1935 р., що став конституцією, складався з "Вступу" й двох частин – "Всеіндійської федерації" або "Федеральної схеми" та "Провінційної автономії". У "Вступі" встановлювалися принципи взаємовідносин метрополії з її головною колонією, підкреслювалося, що Індія залишається підлеглою англійського короля. Згідно з "Федеральною схемою" замість Британської Індії та численних князівств утворювалася нова державна одиниця, що складалася з колишніх провінцій, об'єднаних у федерацію, і називалася Індійською федерацією. Про надання Індії самоврядування, про що мріяло кілька поколінь індійських патріотів, мова не йшла, тому що федерація створювалася "під управлінням англійської корони". Законодавчу владу в ній очолював англійський генерал-губернатор. Фактично він на свій розсуд вирішував усі питання: міг припинити дію конституції, розпустити й скликати законодавчі збори, призначити раду міністрів, видавати закони, надзвичайні укази тощо. Відповідальність він ніс перед британським парламентом і тільки частково перед центральною індійською легіслатурою. При такому всесильному генерал-губернаторові (не випадково названому віце-королем) Центральні законодавчі збори нічого не вирішували, залишаючись законодавчим органом.

Друга частина конституції 1935 р. визначала організацію влади в провінціях. Як і центр, провінції перебували під управлінням губернаторів, які зосереджували в них всю повноту влади, особисто вирішуючи основні питання місцевого життя. Проте в провінціях ліквідовувалася система діархії і вирішення усіх питань формально передавалася міністрам, відповідальними перед провінційними законодавчими органами. Фактично ж губернатори мали особливі повноваження перебирати владу до своїх рук повністю або частково, коли вважали за необхідне.

У цілому Закон 1935 р., незважаючи на окремі поступки щодо подальшого залучення індійців до влади, зберіг у недоторканості колоніальний статус країни. Тому й не дивно, що він викликав розчарування і був підданий різкій критиці конгресистами, які влучно називали його "рабською конституцією" (вперше так висловився М.К. Ганді). Однак, засуджуючи "Федеральну схему", вони намагалися використати поступки, надані провінційним радам міністрів у "Провінційній автономії". В партії навіть висувалася утопічна ідея встановлення конгресистського самоврядування в провінціях, утворивши там уряди із членів ІНК. Про особливі повноваження губернаторів якимось забувалося. В результаті Конгрес взяв участь у виборах до провінційних легіслатур (лютий 1937 р.), здобувши найбільшу підтримку в 7-ми провінціях із 11-ти, і сформував там свої уряди. В решті провінцій конгресисти увійшли до складу коаліційних урядів (Бенгал, Панджаб, Сінд і Ассам), сподіваючись встановити провінційну автономію.

У своїй діяльності члени провінційних легіслатур і конгресистські уряди мали керуватися розробленою Дж. Неру за сприяння М.К. Ганді програмою з 14-ти пунктів, що називалися "Національна вимога". У ній до представників ІНК в урядових установах висувалася вимога не співробітничати з властями, а боротися з ними, маючи на увазі, що конституція 1935 р. сприяла зміцненню колоніального устрою в Індії. Мета партії, підкреслювалося в програмі, як і раніше, полягала в

завоюванні повної національної незалежності та створенні на місці найбільшої британської колонії суверенної індійської демократичної держави, в якій вся повнота влади мала належати народу. Тому перед конгресистами – членами провінційних легіслатур і рад міністрів висувалися такі першочергові завдання: домогтися повної відміни "рабської конституції", активно протидіяти введенню "Федеральної схеми", негайно висувати категоричну вимогу про скликання Установчих зборів, обраних усім дорослим населенням країни, які розроблять і схвалять конституцію незалежної Індії, боротися за зменшення ренти й податків, а також лихварської заборгованості в місті й на селі, вимагати скасування драконівських репресивних законів і повного звільнення політичних в'язнів – учасників визвольного руху, сприяти захисту національної промисловості й торгівлі, домогтися підвищення заробітної плати трудящим, введення восьмигодинного робочого дня та інших заходів, які поліпшили б становище найбідніших верств населення, вимагати надання населенню Індії демократичних прав і свобод тощо.

Однак, незважаючи на титанічні зусилля керівництва Конгресу, очолюваного в 1936–1938 рр. видатними діячами індійського визвольного руху Дж. Неру та С.Ч. Босом, виконати цю програму в умовах колоніального статусу було практично неможливо. До того ж деякі конгресистські уряди або окремі міністри стали співробітничати з властями, ухиляючись від виконання "Національної вимоги" та інших директив партії. Хоча, за словами Дж. Неру, конгресистські уряди все ж таки здійснили велику роботу, вони не змогли розв'язати основних проблем Індії, тому що для цього "потрібні були глибші й ґрунтовніші зміни та ліквідація імперіалістичної системи, яка перебувала на боці привілейованих груп". Розв'язати їх можна було тільки за умови досягнення Індією політичної незалежності. Тому напередодні Другої світової війни ІНК зайнявся розробкою плану економічного розвитку незалежної Індії, створивши в жовтні 1938 р. Національний комітет із планування на чолі з Дж. Неру. Цей план, розроблений у 1938–1940 рр., передбачав створення національного уряду, який мав провести такі соціально-економічні перетворення: встановити державну власність на провідні галузі промисловості, провести індустріалізацію країни, ліквідувати велике поміщицьке землеволодіння, розвивати кооперацію на селі, поліпшити життя народу, ліквідувати неписьменність, злидні, голод та інші наслідки британського панування в Індії. Та Друга світова війна, під час якої майже все керівництво Конгресу, очоливши рух за незалежність і проти участі Індії у війні, опинилося за ґратами, перервала розробку подальших планів утворення й розвитку суверенної індійської держави.

Після Другої світової війни в умовах піднесення національно-визвольного руху англійські правлячі кола змушені були піти на поступову передачу влади до рук індійців конституційним шляхом. Весною 1946 р. керівництво Конгресу спочатку вело активні переговори про надання Індії незалежності й прийняття конституції суверенної індійської держави з британською місією Петтіка-Лоуренса, а потім ІНК взяв участь у виборах до Установчих зборів (червень 1946 р.). Перемігши на них, конгресисти в липні 1946 р. сформували тимчасовий уряд. Його, однак, очолив віце-король Індії А. Уейвелл (лідер ІНК Дж. Неру

обійняв посаду віце-прем'єра). З призначенням замість А. Уейвелла віце-королем Л. Маунтбеттена (березень 1947 р.) переговорний процес прискорився. З червня 1947 р. після поїздки віце-короля в Лондон англійський уряд оголосив Закон про незалежність Індії, який індійці назвали планом Л. Маунтбеттена. Він передбачав поділ колишньої Британської Індії за релігійною ознакою, як того вимагала Мусульманська ліга, очолювана М.А. Джинною, на дві держави: Хіндустан (індуїстську) й Пакистан (мусульманську). До остаточного визначення їхніх кордонів проводилися референдуми в Північно-Західній Прикордонній провінції, Сілхетській окрузі Ассаму та голосування в легіслатурі Сінду з питання про входження цих територій до складу тієї чи іншої держави. У Панджабі й Бенгалі шляхом голосування в місцевих законодавчих органах теж вирішувалася доля жителів цих провінцій: приєднатися до Пакистану цілком чи розділити кожен провінцію на індійську та пакистанську частини. Після проведення референдумів і голосувань мала відбутися процедура поділу Установчих зборів Індійської федерації на Установчі збори Хіндустану та Установчі збори Пакистану, а самі держави отримували статуси домініонів. Що ж стосується майбутнього 601 князівства, то вони могли самостійно вирішувати до якого домініону приєднуватися. План Л. Маунтбеттена став причиною гострої ідейно-політичної боротьби в лавах конгресистів. Все ж керівництво партії після довгих коливань погодилося з ним і з 15 серпня 1947 р. на місці найбільшої колонії світу з'явилися дві нові держави – Індія та Пакистан.

Після проголошення Індії домініоном на її території перестали діяти закони, що видавав англійський парламент, хоча Л. Маунтбеттен до червня 1948 р. залишався генерал-губернатором другої за кількістю населення країни світу. Розпочали свою роботу Установчі збори, головою яких став ветеран ІНК, відданий гандист Р. Прасад. Перший уряд Індійського Союзу, куди ввійшли колишні провінції Індійської федерації та князівства, очолив Дж. Неру, одночасно виконуючи й обов'язки міністрів закордонних справ та оборони. Переважну більшість інших ключових міністерських посад, включаючи й важливу посаду віце-прем'єра, теж обійняли провідні конгресисти. З неконгресистів міністром промисловості та постачання було призначено керівника Хінду Махасабхи Ш.П. Мукерджі, а міністром юстиції – лідера недоторканих Б.Р. Амбедкара. Національний уряд відразу ж зайнявся встановленням кордонів держави, індіанізацією її адміністративного апарату, створенням національних збройних сил та органів дипломатичної й консульської служби. Він також вирішував надзвичайно важливе питання інтеграції князівств до складу Індійського Союзу і проведення на їхній території адміністративної та земельно-податкової реформ. Незважаючи на те, що 555 із 601 індійських князівств приєдналися до Індії, їхня інтеграція викликала погіршення внутрішньополітичного становища молодій державі, поклавши початок тривалому індо-пакистанському конфлікту через князівство Джамму й Кашмір (перші збройні сутички між Індією та Пакистаном відбулися вже 22 жовтня 1947 р.). Ще однією проблемою, що гостро постала перед урядом Дж. Неру, були масові індусько-мусульманські зіткнення та погроми, під час яких загинуло близько 500 тис. людей, викликані поділом Індії, інтеграцією князівств і переселенням індуського та мусульманського населення із

однієї країни в іншу. 30 січня 1948 р. трагічно загинув "апостол ненасильства" і "некоронований король Індії" М.К.Ганді, який вимагав припинення мусульманських погромів. Його вбивця М. Годсе був членом Хінду Махасабхи, що згуртувала навколо себе індуські релігійно-шовіністичні кола.

26 листопада 1949 р. Установчі збори ухвалили проект Конституції Індії, яка вступила в дію 26 січня 1950 р. Цей день було проголошено Днем Республіки. Згідно з Конституцією (найбільшою в світі), Індія ставала суверенною демократичною секулярною парламентською федеративною республікою – Союзом штатів на чолі з президентом. Він обирався спеціальною колегією, утвореною з депутатів парламенту та легіслатур штатів, і мав досить широкі повноваження: був головнокомандуючим збройними силами, призначав прем'єр-міністра, рекомендував на посади міністрів центрального уряду та губернаторів штатів, затверджував законодавчі акти, ухвалені парламентом і законодавчими зборами штатів, у період між парламентськими сесіями видавав і скасовував закони, міг призупинити дію Конституції та ввести надзвичайних стан. Вищим законодавчим органом країни ставав Центральний парламент, що складався з двох палат: Народної палати (Лок сабхи) й Ради штатів (Радж'я сабхи). Законодавчими органами штатів були законодавчі збори, які обиралися терміном на 5 років (як і Лок сабха) шляхом прямого й таємного голосування на основі загального виборчого права. Вища виконавча влада зосереджувалася в руках центрального уряду – ради міністрів – колегіального органу, куди входили керівники усіх центральних урядових відомств на чолі з прем'єр-міністром. Однак до складу Кабінету міністрів, який фактично здійснював внутрішню й зовнішню політику держави, входили не всі міністри, а лише провідні. Слід зазначити, що законодавча, виконавча й судова влада суворо розмежовувалися. Штати, очолювані губернаторами, мали свої уряди й користувалися досить широкою автономією, але не мали права виходу із Союзу. Конституція вводила всі демократичні свободи, хоча й не без обмежень, забороняла будь-яку національну, расову, кастову, релігійну чи іншу дискримінацію громадян Індії, закріплювала недоторканість приватної власності, проголошувала офіційною мовою Індійського Союзу гінді й тимчасово англійську, а також визначила 15 головних мов Індії. Першим президентом Республіки Індія депутати Установчих зборів одноголосно обрали Р. Прасада, а її першим прем'єр-міністром став Дж. Неру, який незмінно знаходився при владі аж до 1964 р., коли він пішов із життя у віці 75 років.

Із утворенням суверенної індійської держави досить суттєво змінилося розташування й співвідношення партійно-політичних сил країни. Почався період їхнього розмежування, диференціації, перегрупування, поляризації та посилення конфронтації. Широкий антиколоніальний фронт усіх національно-патріотичних партій та організацій, що об'єдналися навколо ІНК під час боротьби за незалежність, швидко розпався. Відбулося відокремлення від Конгресу самостійних політичних партій, течій та угруповань, а сам він поступово перетворився із національного фронту на звичайну політичну партію, яка, однак, у перші 30 років незалежного розвитку Індії повністю домінувала в політичному житті країни, головним чином завдяки попереднім заслугам, значному авторитету

серед різних верств суспільства, великому політичному досвіду, прийнятним для різних прошарків населення програмним положенням, а також через слабкість і роз'єднаність опозиційних партій, котрі не могли скласти гідну конкуренцію ІНК у центрі й на штатному рівні. Не випадково, що цей період розвитку багатопартійної системи в Індії М.О. Сімонія охарактеризував як "однопартійну диктатуру ІНК у рамках формальної (в юридичному розумінні) парламентської демократії". Всередині Конгресу, який залишався загальнонаціональною всеіндійською масовою організацією, теж відбувалася поляризація сил і розгорнулася гостра ідейно-політична боротьба між різними угрупованнями, що призводила до розколів партії та її фрагментації.

Перші загальноіндійські вибори, в яких взяло участь близько 80 партій, відбулися в жовтні 1951 – лютому 1952 рр. Впевнену перемогу здобув ІНК, який отримав можливість сформувати однопартійні уряди не тільки в центрі, а й у штатах, і втілити в життя обіцяну народу програму радикальних реформ, спрямовану на перебудову відсталого колоніально-феодальної структури. Ця програма, що увійшла в історію під назвою "курс Неру", передбачала проведення аграрних реформ, спрямованих на ліквідацію системи заміндарі, встановлення максимуму землеволодіння, капіталізацію сільського господарства, здійснення індустріалізації країни, прискорений розвиток державного капіталізму, а також проведення адміністративно-політичної реформи з метою створення етнолінгвістичних штатів. Важливою складовою частиною процесу економічного розвитку Індії було планування, в якому використовувався досвід СРСР. Під час виконання перших трьох п'ятирічних планів (1951–1966 рр.) здійснювався курс на паралельний розвиток державного й приватного секторів, що повністю відповідало концепції "змішаної економіки", розробленої Дж. Неру. При цьому базові підприємства знаходилися в руках держави чи під її контролем, а для приватного підприємництва залишалася досить широке поле діяльності. Метою реформ і перетворень Дж. Неру вважав побудову в Індії соціалістичного суспільства. За його ініціативою на сесії в Аваді (1955 р.) ІНК проголосив своєю метою побудову на Індійському субконтиненті "суспільства соціалістичного зразка". Через дев'ять років, незадовго до смерті Дж. Неру, сесія ІНК у Бхубанешварі (1964 р.) вже визначила метою партії побудову демократичної соціалістичної держави. Слід зазначити, що на відміну від радянської моделі соціалізму, конгресівський соціалізм категорично заперечував будь-яке насильство, терор, масові репресії, класову боротьбу, диктатуру пролетаріату, відсутність демократії, порушення прав людини, ліквідацію приватної власності на засоби виробництва, експропріацію власності, фізичне знищення експлуататорських класів, насильницьку колективізацію, всевладдя однієї партії тощо. Він означав встановлення яскраво виявленої політичної демократії з парламентським режимом, загальним виборчим правом та іншими демократичними атрибутами, властивими кращим зразкам західної парламентської демократії, наголос на мирні й демократичні засоби здійснення перетворень, відсутність будь-якої дискримінації класів, каст, етносів і конфесій, надання кожній людині рівних можливостей для повноцінного розвитку та праці згідно зі своїми здібностями, змішана економіка з впливовим і міцним державним

сектором, але зі збереженням приватного підприємництва, наукове планування й раціональне державне регулювання економіки, спрямоване на забезпечення постійного економічного зростання й неухильного підвищення рівня життя населення.

Другі (1957 р.) та треті (1962 р.) загальні вибори знову виграв ІНК, але під час третіх виборів правляча партія втратила більше 6 млн. голосів виборців. Натомість зміцнили свої позиції праві партії Сватантра, що складалася з колишніх конгресистів – супротивників "курсу Неру", та Джан Сангх, яка виступала за зміну секуляристського характеру індійської держави й забезпечення домінування в ній індуїстської релігійної общини. Послаблення позицій ІНК було викликане прорахунками в здійсненні реформ, гострою фракційною боротьбою та поляризацією сил у партії, що значно утруднювало втілювати в життя "курс Неру". В ній у цей час утворилися три головні фракції: права на чолі з М. Десаї, центристська, очолювана Дж. Неру, та ліва на чолі з С.К. Патілем. У 1963 р. праві конгресисти, утворивши в Конгресі впливове угруповання "Синдикат", навіть виступили в парламенті з категоричною вимогою відставки уряду Дж. Неру. Після смерті Дж. Неру (травень 1964 р.) внутрішньополітична боротьба в Конгресі досягла своєї кульмінації, а це суттєво позначилося на всьому політичному житті Індії. Услід за Конгресом посилилася ідейно-політична боротьба і в інших індійських партіях та організаціях, навіть у лівих. Зокрема, у 1964 р. КПІ, що виникла в 1925 р., розкололася на КПІ та КПІ (м), а у 1965 р. Об'єднана соціалістична партія розпалася на Соціалістичну партію й Народно-соціалістичну партію. На рівні штатів відбулися розколи в місцевих конгресистських організаціях, а також активізувалися екстремістські партії та угруповання різного спрямування. Новий конгресистський прем'єр-міністр центрист Л.Б. Шастрі, проводячи гнучку політику лавірування між протиборствувальними угрупованнями, усіяко намагався послабити суперництво й боротьбу за владу в партії, але після його смерті (січень 1966 р.) суперечності ще більше загострилися. За посаду прем'єр-міністра в ІНК розгорнулася запекла боротьба між правими й лівими силами. Праві висунули на цю посаду кандидатуру ветерана визвольного руху М. Десаї, а ліві та центристи – дочку Дж. Неру І. Ганді. Перемогла І. Ганді, яка аж до трагічної загибелі у 1984 р. була харизматичним лідером не тільки Конгресу, а значною мірою і всієї Індії. На четвертих загальних виборах у 1967 р. ІНК, хоча й переміг, але значно погіршив своє становище в центрі й на місцях, уперше зазнавши поразки в більшості штатів. Зокрема, він втратив 5% голосів і 19% місць у Лок сабсі, а в 9 із 17 штатів, послабивши свій вплив серед електорату, перестав бути правлячою партією і в них утворилися коаліційні уряди із опозиційних сил. Монополія Конгресу на владу в центрі й на рівні штатів виявилася підірваною. В країні почали говорити про кризу в партії та про втрату нею довіри народу. За цих обставин ліві радикали в ІНК, що отримали назву індійських молодотурків, намагаючись повернути довіру народних мас, виступили з вимогою втілення в життя соціалістичних ідеалів партії. У першу чергу вони вважали за необхідне провести націоналізацію банківської сфери. Йдучи назустріч "молодотуркам", І. Ганді запропонувала конгресистам прийняти відповідну програму, яка б свідчила про соціалістичні

наміри партії. Незважаючи на активну протидію правих сил, ІНК під керівництвом прем'єр-міністра схвалив у 1967 р. "Програму з 10-ти пунктів". Вона передбачала соціальний контроль над банками, націоналізацію страхування, ліквідацію привілеїв колишніх правителів князівств, введення обмежень на володіння землями у місті, реформу орендних відносин, а також низку заходів, спрямованих на обмеження влади монополій та зменшення концентрації економічної влади. У 1969 р. уряд І. Ганді провів націоналізацію 14-ти найбільших приватних банків, обмежив владу монополій, збільшив асигнування в державний сектор, встановив контроль держави над імпортом найважливіших товарів, почав земельну реформу на користь безземельних і малоземельних селян. Це призвело до розколу ІНК та утворення двох самостійних паралельних конгресистських організацій по всій Індії. Партію, очолювану І. Ганді, стали називати ІНК(І), а лідер "Синдикату", колишній міністр фінансів в уряді І. Ганді, М. Десаї очолив партію Організація Конгрес (ІНК(О)).

П'яті загальні вибори 1971–1972 рр. пройшли зі значною перевагою ІНК(І). Він отримав абсолютну більшість місць у парламенті та в законодавчих зборах 15-ти штатів, сформувавши уряди в 15-ти з 21-го штатів. Вибори показали, що Конгрес, очолюваний І. Ганді, зумів відновити своє домінуюче становище як на рівні центру, так і на рівні штатів. Після виборів уряд І. Ганді націоналізував страхові компанії, 100 підприємств текстильної промисловості, металургійні підприємства, вугільні шахти, і почав здійснювати решту положень "Програми з 10-ти пунктів", намагаючись насамперед провести аграрні реформи, оскільки земельні реформи 50–60-х рр. не дали бажаних результатів. Однак прийняття законів, спрямованих на здійснення цих заходів, призвело до загострення становища в суспільстві та в Конгресі, а дії уряду викликали опір великих землевласників, промисловців і фінансистів, які намагалися дестабілізувати економічну ситуацію в країні. Світова енергетична криза та підвищення цін на нафту теж значно ускладнили реалізацію економічних і соціальних програм оточення І. Ганді. До того ж неефективно працював державний сектор, в який вкладалися не виправдано великі кошти, росли ціни, процвітала бюрократія, корупція, спекуляція, посилювалася соціальна та етноконфесійна напруга й сепаратизм. Все це вмало було використано опозицією, яка висунула гасло "тотальної революції", що означало демократизацію політичного життя, боротьбу проти монополії ІНК (І) на владу й проти авторитарних методів правління І. Ганді та її прибічників, а також проти корупції й зловживань державних чиновників і партійного керівництва Конгресу. Об'єднавши навколо себе значну кількість заможних селян, представників середнього класу, частину інтелігенції та студентства, опозиція, до складу якої входили не тільки праві партії, а й КПІ(м), виступила з вимогою відставки І. Ганді з посади прем'єр-міністра. Вона заснувала "Комітет народної боротьби" за повалення уряду І. Ганді, який ухвалив рішення про початок загальнонаціональної масової антиконгресистської кампанії 29 червня 1975 р. У відповідь на це 26 червня 1975 р. І. Ганді ввела в країні надзвичайний стан. Було заарештовано найактивніших керівників опозиційних партій (всього ув'язнених у 1975–1976 рр. було 175 тис.), заборонена діяльність деяких релігійно-общинних і лівоекстремістських організацій, обмежена свобода

преси. Щоб зберегти свою соціальну базу, уряд І. Ганді 1 липня 1975 р. проголосив "Програму з 20-ти пунктів", яка була продовженням "Програми з 10-ти пунктів". Найголовнішими її пунктами були боротьба з контрабандою та спекуляцією, стабілізація цін, збільшення виробництва товарів першої необхідності, введення максимуму земельних наділів у містах і сільській місцевості, розподіл залишків земель між безземельними селянами та сільськогосподарськими робітниками, ліквідація заборгованості селян лихварям, надання землі для житлового будівництва сільськогосподарським робітникам, лібералізація в сфері приватного підприємництва, припинення націоналізації. Разом із тим Програма розширювала функції виконавчої влади, збільшувала роль лідерів у діяльності ІНК, створюючи можливості для різноманітних зловживань, і перетворювала партію в етатизовану жорстку централізовану організацію, перед якою висувалося завдання досягти політичної консолідації індійського суспільства силовими засобами.

Із метою зміцнення своїх позицій серед народу уряд І. Ганді у 1976 р. провів у парламенті 42-у поправку до Конституції, згідно з якою Індія проголошувалася "суверенною соціалістичною секулярною демократичною республікою". Проте цей популістський крок не призвів до змін на краще економічного становища, яке залишалося досить складним, і не поліпшив життя народу, тому що "Програма з 20-ти пунктів" реалізовувалася з величезними труднощами, викликаними гострою боротьбою на селі та опором промисловців. На противагу їй молодший син І. Ганді Санджай, який очолював "Молодіжний Конгрес", висунув свою "Програму з 5-ти пунктів". Її мета – навчити читати й писати одного неписьменного, боротися з недоторканістю, посадити одне дерево, відмовитися від приданого за нареченою та обмежити народжуваність двома дітьми на сім'ю. Програма С. Ганді керівництвом ІНК(І) була визнана офіційною. Її здійснення конгресистськими властями, особливо у тій частині, яка стосувалася обмеження народжуваності, супроводжувалося зловживаннями, примусом і насильством. Було проведено більше 10 млн. добровільно-примусових стерилізацій жінок і чоловіків. Насильство застосовувалося також при знищенні нетрів у містах, де проживали мільйони людей. Все це викликало масове невдоволення простих людей, сильно підриваючи вплив ІНК(І) серед народу.

За таких складних умов 18 січня 1977 р. уряд І. Ганді досить несподівано скасував надзвичайний стан і оголосив про проведення шостих загальних парламентських виборів у березні 1977 р. Із тюрем вийшли лідери опозиційних партій, які відразу ж почали об'єднуватися на антиконгресистській основі. Напередодні виборів вони створили коаліцію опозиційних партій під назвою Джаната фронт (Народний фронт) на чолі з М. Десаї. До нього увійшли Організація Конгрес, Джан Сангх, Бхаратія лок дал, Соціалістична партія, угруповання колишніх конгресистів на чолі з Ч. Шекхаром, яке співробітничало з КПІ(м), уклавши з нею виборчу угоду, Акалі дал і Дравіда муннетра кажагам. Передвиборний маніфест Джаната фронту передбачав: боротьбу за соціально-економічні права простого народу, відродження ідей та цінностей М.К. Ганді, побудову в Індії демократичного соціалістичного суспільства, відновлення демократичних свобод, проведення аграрної реформи, боротьбу з впливом

монополій та концентрацією економічної влади, встановлення справедливого економічного порядку, пріоритетний розвиток дрібної промисловості й кустарного виробництва, обмеження сфери діяльності держави й державного сектору, боротьбу з безробіттям, кастеїзмом та іншими пережитками в індійському суспільстві. Фактично маніфест Джаната фронту, перехоплюючи ініціативу в конгресистів, повторював більшість стандартних популярних гасел ІНК(І), які регулярно забезпечували йому успіх під час виборів, але виступав проти різного роду зловживань, насильницьких та авторитарних методів управління його керівництва. І. Ганді не змогла протиставити електорату якихось переконливих чи оригінальних аргументів на свою користь, вдавшись до традиційної популістської риторики й різного роду обіцянок. Її становище значно погіршилося в зв'язку з тим, що напередодні виборів усередині ІНК(І) розгорнулася гостра ідейно-політична боротьба, яка призвела до його чергового розколу, і впливове угруповання на чолі з авторитетним ветераном Конгресу Дж. Рамом створило нову партію – Конгрес за демократію. Проголосивши своєю метою демократію, соціалізм і секуляризм, а найближчим завданням боротьбу проти диктатури І. Ганді та її сина Санджая, Конгрес за демократію приєднався до Джаната фронту. Це остаточно схилило чашу терезів на користь опозиції, яка розгорнула надзвичайно активну пропагандистську кампанію.

На шостих загальних виборах 1977 р. ІНК(І), що так і не зміг подолати внутрішню кризу, уперше в своїй історії зазнав нищівної поразки від блоку Джаната фронт – Конгрес за демократію, отримавши 153 місця в Лок сабсі, тоді як опозиція – 328 (власне Джаната фронт – 298). На рівні штатів ситуація теж була не кращою, особливо в північних штатах (ІНК(І) прийшов до влади тільки в 5-х штатах). 1 травня 1977 р. на установчому з'їзді відбулося організаційне об'єднання опозиційних партій Джаната фронту, що саморозпускалися, в одну партію, яка отримала назву Джаната парті (Народна партія). Метою її проголошувалася побудова на індійській землі демократичної світської соціалістичної держави, виходячи з принципів гандизму, на основі децентралізації економічної й політичної влади та успадкування зовнішньополітичного курсу. Однак у Джаната парті, яка об'єднала ідеологічно різні сили, насамперед для того, щоб скинути уряд І. Ганді, відразу ж почалася запекла ідейно-політична та фракційна боротьба між колишніми партіями, які продовжували діяти як організовані угруповання, відстоюючи свої вузькопартійні, а не коаліційні інтереси. В результаті коаліційний уряд, очолюваний М. Десаї, виявився нежиттєздатним, а влітку 1979 р. Джаната парті розкололася. Частина депутатів парламенту від Джаната парті на чолі з Ч. Сінгхом вийшла з неї, утворивши нову партію – Джаната парті (світська), яка пізніше отримала назву Лок дал (Народна партія). У липні 1979 р. опозиція в парламенті запропонувала вотум недовіри уряду М. Десаї, який подав у відставку. Його змінив коаліційний уряд на чолі з Ч. Сінгхом, але він теж невдовзі пішов у відставку, призначивши дострокові загальні вибори на січень 1980 р. Що ж до Конгресу, то в 1978–1979 рр. продовжилася його фрагментація. Він розколовся на три партії: найчисленнішим продовжував залишатися ІНК(І), що об'єднував прихильників І. Ганді, будучи спадкоємцем конгресистської організації часів М.К. Ганді й Дж. Неру; ІНК(С)

об'єднував прибічників колишнього міністра закордонних справ С. Сінгха; ІНК(А) – прибічників Д. Арса. ІНК(О) припинив своє існування. В ІНК(І) змінився розклад політичних сил і відбулося їхнє перегрупування. Намагаючись відродити колишній вплив серед народу, його керівництво знову використовувало традиційні соціалістичні ідеї та гасла, але старалося наповнити їх новим змістом, засуджуючи всі ті зловживання, які воно допустило раніше.

На сьомих позачергових виборах 1980 р., всупереч багатьом прогнозам, упевнено переміг ІНК(І), отримавши абсолютну більшість місць у Лок сабсі – 352 із 524 (Джаната парті – 31, а Лок дал – 41), що надавало йому право в черговий раз сформувати однопартійний уряд. ІНК(І) поновив повне домінування на загальноіндійському рівні, постійно володіючи більшістю в Народній палаті і знаходячись при владі в 15-ти штатах. Перемозі на виборах сприяли такі чинники: розчарування й невдоволення виборців нестабільним урядом Джаната парті в 1977–1979 рр., який не зміг виконати переважну більшість своїх передвиборних обіцянок і привів країну до хаосу; розкол і гостра боротьба в таборі опозиції; основним передвиборним аргументом І. Ганді та її команди було забезпечення стабільності й ефективності управління країною, на відміну від неспроможних у цьому плані неконгресистських сил. Цей аргумент зіграв вирішальну роль у перемозі конгресистів тому, що в 1980 р. вперше за всю історію незалежної Індії передвиборна боротьба зосередилася не навколо конкретних ідеологічних чи соціально-економічних питань, оскільки ІНК(І), Джаната парті й Лок дал однаково обіцяли побудувати демократичне суспільство з максимальним врахуванням інтересів усіх верств і соціальних прошарків індійського суспільства, а в площині – стабільність або хаос. Ще однією характерною особливістю виборів 1980 р. було те, що відбулося перегрупування партійно-політичних сил у масштабах країни й змінилося їхнє співвідношення. Частина партій припинила своє існування (Сватантра, ІНК(О), Конгрес за демократію та ін.), деякі дрібні партії об'єдналися і кількість малих партій в парламенті значно зменшилася, з'явилися нові політичні партії та організації. Зокрема важливою подією в цьому відношенні було створення ще однієї досить впливової Джаната парті, але під назвою Бхаратія джаната парті (Індійська народна партія). Вона утворилася на базі Джан Сангх унаслідок перегрупування войовничих релігійно-общинних націоналістичних індуїстських організацій Джан Сангх і Раштрія сваям севак сангх і була спадкоємицею Джан Сангх, а не Джаната парті 1977 р., яка поступово втрачала свій вплив на політичній арені. В основі ідеологічної платформи Бхаратія джаната парті лежав захист інтересів індуїстської громади й традиційних цінностей індуїзму.

На новий уряд І. Ганді різні прошарки індійського суспільства поклали великі надії, розраховуючи, що він зможе забезпечити сильну й стійку адміністрацію, вирішить проблеми злиднів, безробіття, зростання цін тощо. Правляча партія зіткнулася з комплексом складних завдань: шукати оптимальну модель соціально-економічного розвитку, спробувати знайти баланс між загальнодержавними, регіональними й клановими інтересами та негайно вирішувати самі нагальні проблеми. Уряду майже відразу ж вдалося добитися стабільних темпів зростання ВВП на 6% щорічно, промислового виробництва на

4%, збільшити збір зернових, зменшити рівень інфляції, підвищити ефективність підприємств держсектору. Бажаючи надати національній економіці більш ринкового характеру, він поступово почав відходити від деяких базових економічних принципів, закладених Дж. Неру, і став робити помірковані кроки на шляху економічної лібералізації: полегшення надходження іноземного капіталу, пріоритетний розвиток орієнтованих на експорт галузей, передусім у приватному секторі, податкові пільги, позики, зближення з міжнародними фінансовими організаціями. Однак ці спроби часткового реформування економіки не могли призвести до швидкого вирішення глибоких соціально-економічних проблем, навпаки, вони викликали тимчасове падіння життєвого рівня більшості індійців. Економічні проблеми посилювалися й через зростання сепаратистських і комуналістських тенденцій, міжетнічні, міжконфесійні та міжкастові зіткнення, розгул тероризму, загострення проблем Панджабу, Ассаму, Нагаленду, Мізораму, ускладнення ситуації в Джамму й Кашмірі, що становило загрозу єдності та територіальній цілісності країни. Уряд змушений був проводити численні арешти і ввести збройні сили в штати Ассам, Тріпура та Маніпур, вести рішучу боротьбу із застосуванням зброї проти сикхських сепаратистів, які виступали за створення на території Панджабу незалежної держави Халістан, а також тамільських екстремістських угруповань, що боролися за тамільську державу – Таміл ілам. Проте ця боротьба з сепаратистами коштувала І. Ганді життя. 31 жовтня 1984 р. під час прогулянки вона була вбита двома власними охоронцями-сикхами, які не могли пробачити прем'єру те, що вона віддала військам наказ штурмувати головну сикхську святиню – Золотий храм в Амрітсарі.

Трагічна загибель І. Ганді викликала хвилю співчуття й симпатій на користь ІНК(І), що забезпечило йому масову підтримку електорату, і принесло беззастережну перемогу на дострокових восьмих загальних парламентських виборах у грудні 1984 р. Зосередивши увагу не на соціально-економічних проблемах, які відійшли на задній план, а на необхідності збереження єдності, територіальної цілісності країни, боротьби з сепаратизмом та екстремізмом, забезпечення стабільності, законності й правопорядку, ІНК(І) добився рекордного за всю історію незалежної Індії показника, отримавши 401 із 506 виборюваних місць, а в ході довиборів довів своє представництво до 415. На посаду прем'єр-міністра було обрано старшого сина І. Ганді – Раджива (молодший Санджай загинув раніше), який тільки на початку 80-х років долучився до великої політики. Як і мати, Р. Ганді заявив про свою вірність соціалістичним ідеалам, соціальній справедливості й рівності, підкресливши, що соціалізм являв собою істинно індійську ідеологію, відому на теренах Індії ще з давніх давен. Він висунув головним завданням свого уряду економічний розвиток на основі соціальної справедливості, обмежуючи гру ринкових сил, рішучу боротьбу зі злиднями, зменшення нерівності в прибутках і ліквідацію соціальної та економічної нерівності. Проте на практиці в сфері економіки Р. Ганді продовжив відхід від "курсу Неру", започаткований І. Ганді в 1980–1984 рр. Його урядом проводилася лібералізація й модернізація економіки із залученням іноземного капіталу, модернізація сільського господарства, державний сектор розвивався без капіталовкладень за рахунок власних ресурсів, а нерентабельні державні

підприємства підлягали приватизації, відмінялися командно-адміністративні методи управління економікою, хоча залишалося її планування, значно зменшилося втручання держави в приватне підприємництво, полегшилася процедура залучення новітніх технологій, велася боротьба з корупцією та різними зловживаннями в економіці, виділялися чималі кошти на боротьбу з безробіттям, злиднями й бідністю. У внутрішньополітичній галузі слід відзначити нормалізацію становища в країні, відновлення законності та правопорядку, підписання угоди про політичне врегулювання в штаті Панджаб, нормалізацію становища в штаті Ассам, проголошені Р. Ганді плани демократизації правлячої партії, зокрема поновлення внутрішньопартійних виборів, які не проводилися в ній з 1972 р., прийняття Р. Ганді важливих рішень лише після консультацій з опозицією, висунення ним на ключові партійні та урядові посади молодих технократів, прийняття 52-ї поправки до Конституції, згідно з якою депутати всіх рівнів позбавлялися свого мандату й відповідних пільг у разі виходу зі своєї партії чи переходу до іншої.

Діяльність уряду Р. Ганді можна розділити на два етапи: 1985–1987 рр. і 1987–1989 рр. На першому етапі спостерігалася велика популярність Р. Ганді та ІНК(І). Їхня діяльність у цілому була успішною, викликала підтримку більшості індійців і навіть відсутність серйозних заперечень із боку опозиції. На другому етапі різко знизилися темпи економічного росту, жодна з широко розрекламованих раніше соціально-економічних програм не дала реальних результатів, знову загострилася проблема Панджабу, виникла криза в Джамму й Кашмірі, погіршилася міжрелігійна ситуація в країні, зокрема тільки в перше півріччя 1988 р. відбулося 238 індусько-мусульманських сутичок, переважно в штатах Біхар, Гуджарат та Уттар Прадеш. До того ж тамільська громада Індії, яка нараховувала близько 50 млн., звинуватила Р. Ганді в зраді національних інтересів за його підтримку сингалів у національному конфлікті між сингалами й тамілами на Шрі Ланці. Як наслідок, різко активізувалася антиконгресистська опозиція в країні, яка швидко консолідувалася, та численні опоненти Р. Ганді в лавах ІНК(І). В середині ІНК(І) виникло надзвичайно впливове угруповання т. зв. дисидентів, котре висунуло своєю головною метою усунення Р. Ганді від влади. 2 жовтня 1987 р. дисиденти, очолювані В.П. Сінгхом, порвали з Конгресом і утворили власну організацію Джан морча (Народний фронт). Вступивши у 1988 р. в коаліцію з Джаната парті та Лок дал, вони організували ще одну партію – Джаната дал, яка об'єднала навколо себе основні опозиційні сили в широкий антиконгресистський блок центристських і регіональних опозиційних партій, що отримав назву Раштрія морча (Національний фронт). До нього ввійшли Джаната дал, ІНК(С), Ассам гана парішад, Дравіда муннетра кажагам і Телугу десам. Із ними солідаризувалися релігійно-общинна Бхаратія джаната парті та блок лівих партій, куди входили й обидві компартії. Основним своїм завданням Національний фронт висунув побудову в Індії демократичної світської соціалістичної держави, забезпечення чесного та ефективного управління країною на основі рівності й соціальної справедливості, а також проведення децентралізації економічної та політичної влади в дусі справжнього федералізму. Його головними передвиборними гаслами були усунення від влади Р. Ганді,

захист інтересів найбідніших верств населення, боротьба з бідністю, злиднями, корупцією, підвищенням цін та інфляцією.

На дев'ятих загальних парламентських виборах у листопаді 1989 р. ІНК(І) отримав 194 парламентських мандати із загальних 543 (разом із союзниками – 216), а Національний фронт на чолі з В.П. Сінгхом – 144. Уперше в історії незалежної Індії жодна з політичних партій не змогла набрати достатньої кількості місць у Лок сабсі для сформування однопартійного уряду, хоча Конгрес мав у ній найбільшу за чисельністю фракцію. Президент Індії Р. Венкатараман запропонував Р. Ганді, як лідеру найбільшої парламентської фракції, сформувати новий уряд. Не бажаючи вступати в коаліцію і враховуючи домінуючі антиконгресистські настрої в суспільстві, а також неможливість отримання вотуму довіри в парламенті, ІНК(І) відхилив цю пропозицію, перейшовши в опозицію. Його керівництво сподівалося на зміну з часом настроїв електорату, дискредитацію опозиційних партій, розчарування народу діяльністю коаліційного уряду та його швидкий розпад, тобто повторення сценарію 1980 р. В результаті Національний фронт сформував центристський уряд меншості на чолі з В.П. Сінгхом, який спирався на підтримку правих і лівих сил. Однак, як і уряд Джаната парті в 1977–1979 рр., він не зміг виконати передвиборних обіцянок Національного фронту й досягти внутрішньополітичної стабільності. Знаходячись при владі з грудня 1989 р. і до листопада 1990 р., кабінет В.П. Сінгха після розколу Джаната дал у листопаді 1990 р. на Джаната дал і Самаджваді Джаната дал (Соціалістична Джаната дал) пішов у відставку. Його змінив уряд, очолюваний лідером Самаджваді Джаната дал Ч. Шекхаром, котрий спирався лише на 61 депутата парламенту, і зміг протриматися до лютого 1991 р. тільки завдяки підтримці конгресистської фракції. З листопада 1990 р. ІНК(І) фактично перетворився в реально правлячу силу, оскільки без його санкції кабінет меншості Ч. Шекхара не міг ухвалити жодного рішення. Причому Конгрес не ніс ніякої відповідальності за його дії. Проте в лютому 1991 р. ІНК(І) відмовив у підтримці уряду Ч. Шекхара, що призвело до його відставки та оголошення позачергових загальних парламентських виборів. Передвиборна платформа Конгресу в 1991 р. практично не відрізнялася від програм його конкурентів – однаковий набір декларативних обіцянок. Однак не на неї поклалися основні надії партії. Враховуючи чергову невдачу неконгресистських урядів і розчарування в них із боку електорату, ІНК(І) знову, як і в 1980 р., взяв на озброєння головне гасло – "стабільність замість анархії". Напередодні виборів, неподалік від Мадрасу, під час мітингу внаслідок терористичного акту тамільських екстремістів 21 травня 1991 р. був убитий Р. Ганді. Ця трагічна подія викликала нову "хвилю співчуття" до Конгресу й принесла йому 2–3% додаткових голосів виборців, переважно жінок.

На десятих загальних позачергових виборах 1991 р. ІНК(І), всупереч очікуванню його керівництва, отримав всього 220 із 511 виборюваних місць. Пізніше внаслідок додаткових виборів він дещо покращив свої показники – 244 місця із загальних 545, але навіть це знову, як і в 1989 р., не давало конгресистам можливості сформувати однопартійний уряд. Друге місце посів блок Національного фронту з лівими партіями – 129 місць, а третє (серед власне партій

– друге) досить несподівано виборола індуїстська релігійно-общинна Бхаратія джаната парті – 121. На відміну від 1989 р. ІНК(І), головою якого відразу ж після вбивства Р. Ганді було призначено спочатку його вдову Соню Ганді (італійку за походженням), а потім після її відмови ветерана партії П.В. Нарасімху Рао, вперше сформував уряд меншості, що спирався на підтримку кількох союзних партій. Діяльність уряду П.В. Нарасімхи Рао (1991–1996 рр.) позначилася значними досягненнями, насамперед у галузі економіки. Продовживши курс Р. Ганді на її лібералізацію та проведення ринкових реформ, кабінет П.В. Нарасімхи Рао здійснив девальвацію індійської рупії, провів денационалізацію значної частини державної власності та її приватизацію, передавши приватному капіталу хронічно збиткові держпідприємства, значно розширив права національного приватного капіталу при збереженні координуючої, а не контролюючої функції держави, відкрив для приватного капіталу доступ у раніше закриті для нього сфери, передусім у важкій промисловості, скасував експортні субсидії та промислове ліцензування майже в усіх галузях, створив сприятливий клімат для іноземних інвестицій, відкрив індійський ринок для більш вільного імпорту, провів дебіюрократизацію економічної системи, значно скоротивши бюрократичний апарат, активно впроваджував нові технології, намагаючись зробити індійську економіку динамічною, конкурентоздатною та орієнтованою на ринок. Досить швидко уряд досягнув фінансово-економічної макростабілізації, поклавши край колишнім різким коливанням фінансово-економічної системи, значно виросла конкурентоспроможність індійських товарів, економіка Індії стала більш інтегрованою до світової та більш адаптованою до вимог світового ринку, регулярно покращувалася більшість економічних показників, зміцнів середній клас, який досяг кількості майже 150 млн. чоловік. Однак, незважаючи на те, що уряд надавав значної уваги соціальному питанню, структурна перебудова економіки посилила соціальне розмежування в індійському суспільстві, знизився життєвий рівень більшості індійців (близько 250 млн. бідних), зросло безробіття (до 30 млн.), злидні тощо. Все це, а також корупція та причетність до фінансових махінацій керівництва ІНК(І) різко негативно позначилося на результатах партії під час чергових парламентських виборів.

На одинадцятих загальних виборах, що відбулися в квітні-травні 1996 р., перемогла Бхаратія джаната парті, вплив якої значно зріс унаслідок посилення релігійно-націоналістичних настроїв серед представників індуїстської громади (80% населення), а також завдяки виваженому й збалансованому в той час політичному курсу її керівництва. Вона отримала 160 місць, а разом із союзниками – 194. ІНК(І) зазнав самої нищівної поразки за всю історію існування партії – 136 парламентських мандатів із 534 (в 9 округах вибори не відбулися). Коаліція центристських і лівих партій, які увійшли до Об'єданого фронту (до квітня 1996 р. він називався Національний фронт), провела 111 депутатів. Президент Індії Ш.Д. Шарма запропонував лідеру Бхаратія джаната парті А.Б. Ваджпаї сформувати новий уряд. Згідно з Конституцією, кабінет А.Б. Ваджпаї повинен був у двотижневий термін підтвердити наявність у нього більшості в Лок сабсі. Оскільки він не зміг заручитися в ній підтримки жодної з

великих партій чи коаліцій, то не очікуючи голосування з вотуму довіри, подав у відставку 27 травня 1996 р., пробувши при владі всього 13 днів. Тоді формування уряду було доручено 13-партійній фракції Об'єднаного фронту, чисельність якої зросла до 180 депутатів за рахунок приєднання кількох дрібних і регіональних партій, а також незалежних депутатів. Прем'єр-міністром став один із керівників Джаната дал, маловідомий політичний лідер зі штату Карнатак Х.Д. Деве Гоуда, обраний на цю посаду внаслідок компромісу між кількома реальними претендентами на владу. Хоча ІНК(І) спочатку надавав Х.Д. Деве Гоуді беззастережну підтримку, в квітні 1997 р. він отримав вотум недовіри в парламенті й прем'єром став ще один лідер Об'єднаного фронту І.К. Гуджрал, який у свою чергу протримався до кінця листопада 1997 р. і подав у відставку, прийняту новим президентом Індії Р.К. Нараянаном. Головною причиною відставки уряду Об'єднаного фронту, який знаходився при владі рівно 1,5 року, і за цей час не встиг практично нічого значущого зробити, було те, що ІНК(І) відмовив йому в підтримці, виступивши за проведення дострокових парламентських виборів.

Дванадцяті позачергові загальні вибори відбулися в лютому-червні 1998 р., хоча склад парламенту практично визначився вже на початку березня. Як і в 1996 р., знову перемогла Бхаратія джаната парті, котра отримала 251 мандат із 539, а разом із союзниками – 264. ІНК(І), очолюваний С. Ганді, збільшив своє представництво в парламенті до 166 місць, тоді як альянс Об'єднаний фронт, навпаки, зменшив до 96. Новий коаліційний уряд, сформований лідером Бхаратія джаната парті А.Б. Ваджпаї, приступив до виконання своїх обов'язків 19 березня 1998 р. Він обіцяв захищати вітчизняну промисловість (свадеші) та продовжити реформи, розпочаті в 1991 р., але спрямувати їх на збільшення робочих місць і ліквідацію безробіття. Розроблена урядом А.Б. Ваджпаї економічна програма передбачала: державний протекціонізм для національної промисловості з одночасним звільненням її від контролю держави, подальшу лібералізацію й модернізацію економіки, надання захисту й допомоги дрібному виробництву й сільському господарству, спрямування іноземних інвестицій у ключові галузі промисловості, особливо в інфраструктуру та енергетику, а не в легку й харчову промисловість чи в засоби масової інформації. Уряд виходив з того, що індійській економіці потрібен був час і всебічна допомога, щоб у всеозброєнні зустріти виклики глобалізації. У соціальній сфері він зобов'язувався активно займатися охороною здоров'я, розвитком освіти, житловим будівництвом, забезпеченням населення продуктами харчування та питною водою. Було висунуто завдання забезпечити продовольчу безпеку країни, підготувавши Національну хартію соціальної справедливості, засновану на принципах соціальної гармонії. Хоча фінансова криза 1997–1998 рр. сильно перешкоджала проведенню реформ, уряд А.Б. Ваджпаї вже в перший рік свого існування добився значних успіхів, що не залишилося непоміченим міжнародними фінансовими організаціями. Тим не менш, 17 квітня 1999 р. він отримав вотум недовіри в парламенті й пішов у відставку. Після цього п'ять місяців проводилися тринадцяті позачергові загальні парламентські вибори, під час яких перемогу здобув багатопартійний Національний демократичний альянс, очолюваний Бхаратія джаната парті. Він

отримав 182 парламентські мандати із 539. Здобувши всього 112 місць у Лок сабсі, що було найгіршим показником за всі роки незалежності, ІНК(І) став лідером парламентської опозиції. 13 жовтня 1999 р. А.Б. Ваджпаї вдруге склав присягу на посаду прем'єр-міністра чергового коаліційного уряду Індії. Він відразу ж заявив про продовження реформ і перетворень, назвавши їх реформами "другого покоління". Головною метою цих реформ кабінет А.Б. Ваджпаї визначив насамперед швидкий розвиток національної економіки, всебічний захист вітчизняного виробництва, його протекціонізм, забезпечення зайнятості населення, ліквідацію безробіття, бідності, злиднів і голоду. Вступивши в третє тисячоліття, багатонаціональний індійський народ урочисто відзначив 26 січня 2000 р. визначну подію в своїй історії – 50-річчя утворення Республіки Індія.

УЧНІ А.П. КОВАЛІВСЬКОГО: Ю.Г. ЛИТВИНЕНКО

Харківський національний університет, що в 2005 р. відсвяткував свій 200-літній ювілей, став першим на Україні освітнім і науковим центром, який у 50-х роках ХХ ст. почав відроджувати розвиток різних сходознавчих досліджень, започаткованих ще у 1805–1917 рр. і припинених за часів сталінізму. Провідна роль у цьому належала видатному українському арабісту, професору А.П. Ковалівському (1895–1969). Саме він активно відстоював необхідність повернення до класичного сходознавства, був супротивником політизації орієнталістичної науки, її надмірної регламентації, виділення пріоритетних і актуальних з точки зору влади кон'юнктурних напрямів і тем. Завдяки зусиллям А.П. Ковалівського на історичному факультеті університету, де вчений спочатку очолював кафедру нової та новітньої історії, а потім засновану ним кафедру історії середніх віків, у 50–60-ті роки ХХ ст. відбулося становлення арабістики, індології, синології, тюркології та японознавства, з'явилися фахівці, які оволоділи арабською, гінді, китайською, турецькою та японськими мовами, а також захистили дисертації зі сходознавчої тематики, що ґрунтувалися на оригінальних східних джерелах. Учнями А.П. Ковалівського стали відомий арабіст В.М. Бейліс, провідний тюрколог України І.Ф. Черніков, синолог Б.В. Ветров, японознавець Я.А. Побеленський, африканіст Б.Г. Пільверман та інші.

Одним із найталановитіших його учнів був доцент кафедри нової та новітньої історії ХДУ Юрій Григорович Литвиненко (1929–1990). Головним захопленням його життя стала загадкова Індія, історію якої юнак досконало знав ще навчаючись у середній школі, а в студентські роки (1949–1953) зайнявся вивченням культури й мов народів Індійського субконтиненту в давні часи. З великим задоволенням і насолодою читаючи "Махабхарату" й "Рамаяну", веди й ведичну літературу, майбутній вчений зацікавився проблемою виникнення та розвитку індійських мов, зокрема адіпракрити, пракритів (шаурасені-пракрити, магадхі-пракрити й махараштрі-пракрити), санскриту, палі, гінді та урду. Він самотужки опанував санскрит і гінді, маючи намір у майбутньому вивчити й бенгалі, але свою мовну підготовку вважав недостатньою і завжди соромився говорити про неї. Як згадував Ю.Г. Литвиненко, тему кандидатської дисертації він обрав із історії середньоіндійських мов (V ст. до н.е. – X ст. н.е.). Однак вона не була затверджена, оскільки її визнали філологічною, неісторичною і неактуальною. Натомість аспіранту порадили вибрати щось із пріоритетної, рекомендованої партією для вивчення тематики, тобто якісь сюжети з історії робітничого, комуністичного або національно-визвольного руху. Ю.Г. Литвиненко зупинився на робітничому русі в Індії у 1927–1929 рр., коли, як він писав, "спостерігалось піднесення страйкової боротьби індійського пролетаріату, посилювалася його організованість і розгорнулася боротьба за створення Комуністичної партії Індії". Відтоді й до кінця свого життя вчений понад 30 років присвятив дослідженню різних проблем робітничого, комуністичного й національно-визвольного рухів народів Британської Індії в 20–40-і роки ХХ ст.

Яка ж наукова спадщина одного з фундаторів української індології?

Ю.Г. Литвиненко був автором близько 40 наукових і науково-популярних публікацій з індійської проблематики. Значним внеском в українську індологічну науку є його праці, присвячені історії індійського робітничого, профспілкового, комуністичного та національно-визвольного рухів у міжвоєнний період, діяльності робітничо-селянських партій, Індійського національного конгресу (ІНК), інших національно-патріотичних організацій та угруповань, аналізу світогляду й діяльності видатних діячів робітничого й визвольного рухів народів Південної Азії, взаємовідносинам різних течій та угруповань індійського націоналізму та ідейно-політичній боротьбі між ними. На жаль, Ю.Г. Литвиненко не став доктором історичних наук. 22 травня 1964 р. він успішно захистив кандидатську дисертацію за темою "Робітничий рух в Індії у кінці часткової тимчасової стабілізації капіталізму (1927–1929 рр.)". Науковим керівником її був проф. А.П. Ковалівський. Зазначимо, що вперше в історії вітчизняної індології дисертація була написана українською мовою, а це на той час потребувало неабиякої мужності, викликавши неоднозначну реакцію наукової громадськості. Зокрема, з Києва надійшов негативний відгук, який дуже засмутив А.П. Ковалівського. У 1971 р. Ю.Г. Литвиненко затвердив тему докторської дисертації: "Робітничий клас Індії та національно-визвольний рух (1917–1947 рр.)". Науковим консультантом погодився стати видатний радянський індолог, завідувач кафедри історії країн Південної Азії Інституту країн Азії та Африки при МДУ проф. В.І. Павлов. Кафедра нової та новітньої історії ХДУ обговорила й ухвалила чотири з п'яти розділів докторської дисертації Ю.Г. Литвиненка, захист планувався десь на початок 90-х років, але в 1990 р. на 62 році життя перестало битися серце вченого. Згадуючи Ю.Г. Литвиненка, не можна не звернути увагу на те, що він брав активну участь у підготовці індологічних кадрів, зокрема надав велику допомогу О.О. Чувпило в підготовці кандидатської та докторської дисертацій, займався науковою критикою і популяризацією сходознавчих знань, залучався до написання енциклопедій, підручників і навчальних посібників із історії країн Азії та Африки, входив до складу редакційної колегії республіканського міжвідомчого наукового збірника "Питання нової і новітньої історії".

Індологічну спадщину Ю.Г. Литвиненка умовно можна розділити на чотири рубрики: 1) праці з історії робітничого руху Британської Індії; 2) дослідження з історії індійського комуністичного руху; 3) роботи з історії визвольної боротьби народів Індостану проти британських колонізаторів; 4) індологічні публікації в Українській радянській енциклопедії.

Пристаюючи до її розгляду, слід насамперед стисло висвітлити його загальнотеоретичні сходознавчі та індологічні погляди, які в закінченому систематизованому вигляді так і не знайшли місця на сторінках друкованих видань, але збереглися в численних нотатках вченого, висловлювалися ним на наукових сходознавчих конференціях, викладалися з року в рік багатьом поколінням студентів-істориків, доповідалися на засіданнях кафедри нової та новітньої історії ХДУ, обговорювалися під час спілкування з колегами. Звертаємо увагу на те, що Ю.Г. Литвиненко, не заперечуючи й формально не виходячи за межі тодішньої традиційної істматівської сходознавчої парадигми та офіційних

наукових догм і стереотипів, все ж висловлював ідеї, які іноді випереджали свій час, а деякі з них пізніше навіть стали загальноприйнятими. Зокрема, ще у 60–70-і роки ХХ ст. під час сходознавчих наукових дискусій та активізації боротьби течій у радянській орієнталістиці він наголошував, що п'ятичленна істматівська формаційна система історичного розвитку людства, в основі якої лежала періодизація суто європейських явищ і подій, не могла пояснити усього розмаїття процесів, що відбувалися в країнах Азії та Африки, і вказував на необхідність перегляду періодизації східної історії, виходячи з аналізу специфіки розвитку кожної країни окремо або якогось певного регіону. Особливо це стосувалося Японії, Китаю та Індії, які найбільш наглядно випадали з загальної формаційної періодизації за європейськими зразками, оскільки вони мали глибоку безперервну спадкоємну історичну й культурну традицію, а всі зміни, що відбувалися в них, проходили еволюційно, без різких стрибків, не фіксуючись у людській свідомості як рубіжні. Тому, викладаючи історію цих трьох країн, Ю.Г. Литвиненко акцентував увагу саме на унікальність розвитку їхніх цивілізацій і, підтримуючи свого вчителя А.П. Ковалівського, схилився до формаційно-цивілізаційного підходу при періодизації японської, китайської та індійської історії.

Під час знаменитої наукової дискусії про "азійський" спосіб виробництва він солідаризувався з відомими радянськими сходознавцями Л.Б. Алаєвим, Т.П. Дев'яткіною, М.М. Єгоровою, Г.Г. Котовським, В.І. Павловим і деякими іншими, які виступили проти європоцентризму при періодизації історії Сходу, а також проти вульгаризації, догматизації та примітивізації орієнталістики, що створювало лише ілюзію її науковості. До того ж у своїх лекційних курсах, від яких, на жаль, збереглися лише фрагменти, Ю.Г. Литвиненко піддав критиці тих сходознавців, які традиційно оцінювали історію країн афро-азійського регіону на основі європейських або сучасних їм уявлень і критеріїв, що призводило до численних деформацій та неминучих викривлень, і закликав враховувати характерні особливості та специфічні риси розвитку кожної країни й кожного періоду окремо, оцінки давати не з точки зору європейських критеріїв і систем цінностей, коли узагальнювалися чи порівнювалися речі, схожі лише на перший погляд, а в кожному конкретному випадку, з обов'язковим урахуванням усього комплексу визначальних чинників, уникаючи некоректних аналогій, категоричний суджень і висновків, догматичних наукових уподобань та упередженості, що в протилежному разі неминуче вело до спрощення історичного процесу в східних країнах.

Повною мірою все це стосувалося й поглядів Ю.Г. Литвиненка на індійську історію, де він був визнаним фахівцем, якого знали й поважали усі радянські індологи. Викладаючи три десятиліття історію народів Індійського субконтиненту на всіх відділеннях історичного факультету ХДУ, він досить часто висловлював неординарні точки зору (це ще й зараз добре пам'ятають його численні учні й колеги по роботі), далекі від санкціонованих владою вульгарних істматівських ідей та схем. Причому лектор кожний рік намагався трохи по-іншому викладати й інтерпретувати минуле однієї з найдавніших цивілізацій світу, не зв'язуючи її з певною політичною кон'юнктурою, а навпаки, ґрунтуючись на найновітніших досягненнях не тільки радянської, а й зарубіжної індологічної науки. Він завжди

ставив перед собою завдання висвітлити не лише загальні закономірності історико-культурного процесу народів сучасної Індії, а й показати своєрідність, специфічність та індивідуальність цієї загадкової країни, оцінити вплив на неї європейської культури та політичних систем, визначити внесок індійців у світову цивілізацію. При цьому Ю.Г. Литвиненко, випереджаючи свій час, звертав особливу увагу на безперервність і спадкоємність розвитку індійського суспільства з найдавніших часів і до наших днів і тому виступав проти механічного перенесення й поширення на індійську історію суто європейських понять і визначень (давність, середньовіччя, новий час), а тим паче проти ототожнення їх з певними соціально-економічними процесами, характерними переважно лише для країн Західної Європи. Кілька поколінь студентів-істориків ХДУ слухали лекції доц. Ю.Г. Литвиненка з історії країн Азії та Африки, в яких говорилося про відносність усіх загальноприйнятих понять, визначень, термінів, схем, рубежів та етапів всесвітньої історії, коли мова заходить про унікальну індійську цивілізацію, що має свою внутрішню періодизацію, в основі якої лежать виключно індійські рубіжні події та дати.

Учні Ю.Г. Литвиненка й викладачі історичного факультету ХДУ старшого покоління також добре пам'ятають, як справджувалися його всебічно аргументовані й вивірені наукові передбачення та прогнози про ймовірний розвиток політичної ситуації в Південній Азії перед проголошенням Бангладеш (1971 р.), стосовно утворення й діяльності в Республіці Індія блоку Джаната фронт на чолі з М. Десаї, а також долі створеного ним першого неконгресистського індійського уряду в 1977–1979 рр., оцінки ситуації напередодні парламентських виборів 1980 р. в Індії, коли всупереч усім прогнозам науковців і політологів перемогла очолювана І. Ганді партія ІНК(І) і до влади в країні знову повернулися конгресисти, попередження Ю.Г. Литвиненка в лекціях перед студентами й широкою громадськістю про велику загрозу життю І. Ганді за кілька тижнів до її трагічної загибелі та висловлені ним пророчі припущення в публічній лекції на Харківському заводі харчових кислот, де він виступав разом із автором даної статті, що син І. Ганді – Р. Ганді, який очолював індійський уряд після її вбивства, незважаючи на досягнуті ним значні успіхи у внутрішній та зовнішній політиці, скоріше за все програє парламентські вибори блоку опозиційних партій, що повністю підтвердилося в 1989 р.

Але найбільший внесок Ю.Г. Литвиненко вніс у дослідження проблем історії індійського робітничого руху в 20-ті роки ХХ ст. та його ролі в розвитку національно-визвольної боротьби [див.: Литвиненко 1961, 1962, 1964]. Ним фундаментально висвітлені такі важливі питання: чисельний склад фабрично-заводських робітників Британської Індії, їхнє економічне становище, умови праці й життя, стан трудового законодавства в найбільшій англійській колонії, страйкова боротьба індійських трудящих, розвиток профспілкового руху, участь у ньому різних політичних сил та угруповань, зокрема індійських комуністів та англійських лейбористів. Науковою новизною тією чи іншою мірою відрізнялися такі сюжети: характеристика індійської фабрично-заводської промисловості, постійні промислові робітники, їхня кількість і склад наприкінці 20-х років ХХ ст., розподіл робітників по окремим галузям і районам країни, зв'язки

робітників із селом, рухомість робочої сили на різних підприємствах і в різних галузях промисловості, умови праці робітників, тривалість робочого дня, оплата праці, життєвий рівень, харчування, санітарні умови, охорона здоров'я, освіта, джобберство, раціоналізація та інтенсифікація виробництва, розвиток трудового законодавства, фабричні акти, соціальне страхування, акти про профспілки, інспекція з робітничого питання, страйкова боротьба індійських трудящих у різних галузях і в різних регіонах (текстильники Бомбею, залізничники Бенгало-Нагпурської залізниці, нафтовики Мадрасу, металісти Джамшедпуру на заводах індійського підприємця Тати, текстильники Ахмедабаду, джутовики Калькутти), політика колоніальних властей з робітничого питання, ІНК і робітничий рух, Комуністична партія Індії (КПІ) та робітничий рух, утворення й діяльність Всеіндійського конгресу профспілок (ВІКПу), загальна характеристика профспілкових організацій Британської Індії, боротьба течій у профспілковому русі, ліва профспілка "Гірні Камгар" та її діяльність, діяльність англійських лейбористів і Генеральної ради тред-юніонів в Індії, індійські профспілки й міжнародний робітничий рух, під яким за традицією розумівся Профінтерн.

Незважаючи на те, що радянська індологія висвітлила історію комуністичного руху народів Британської Індії достатньо повно, хоча, звичайно, й не без ідеологічної та політичної спрямованості, Ю.Г. Литвиненко все ж зумів знайти окремі його аспекти, які залишилися непоміченими іншими дослідниками, або свідомо ігнорувалися ними з якихось кон'юнктурних чи можливо цензурних міркувань [див.: Литвиненко 1962¹, 1974, 1975, 1976, 1977]. Передусім це стосується деяких недостатньо досліджених питань утворення й діяльності перших індійських комуністичних гуртків і груп у Бомбеї, Мадрасі, Калькутті, Канпурі та Лахорі, боротьби угруповань у комуністичному русі напередодні й під час утворення КПІ на установчій конференції в Канпурі (1925 р.), участі комуністів у робітничому, профспілковому та національно-визвольному русі, ставлення британської колоніальної адміністрації до комуністичної діяльності, тактичної лінії легальних і нелегальних комуністів, утворення й діяльності "Національної комуністичної партії" (1926 р.), спроб об'єднання різних течій індійського комунізму на травневій 1927 р. конференції в Бомбеї, їхнього ставлення до стратегічної й тактичної лінії Комінтерну та Комінтерну до них, участі комуністів в утворенні й діяльності робітничо-селянських партій Бенгалу, Бомбейського президентства, Панджабу та Всеіндійської робітничо-селянської партії, взаємовідносин індійських та англійських комуністів, діяльності індійських комуністів в еміграції, а саме утворення їхньої групи в Західній Європі, участі комуністів у діяльності конгресистської організації та деяких інших патріотичних партій та організацій, Мірутського процесу, що розпочався над індійськими лівими діячами в 1929 р., і заяви на ньому представників комуністичного руху.

Досліджуючи історію робітничого й комуністичного рухів найбільшої колонії світу, Ю.Г. Литвиненко так чи інакше торкався історії її визвольної боротьби та діяльності головної національно-патріотичної організації, що очолювала масовий антибританський рух, – Індійського національного конгресу [див.: Литвиненко 1983]. Крім уже названих проблем про участь конгресистів у

робітничому русі та стосунків конгресистів із комуністами, слід також вказати на важливість вивчення ним разом із О.О. Чувпило історії халіфатистського руху, що розгорнувся в Індії після Першої світової війни на знак протесту проти порушених західними державами прав турецького султана, який був халіфом (релігійним главою) усіх мусульман-сунітів світу [див.: Литвиненко, Чувпило 1988]. Генеза цього руху та особливо участь халіфатистів у масовій гандистській ненасильницькій кампанії неспівробітництва з англійським пануванням в Індії, що розгорнулася в 1920–1922 рр. одночасно з боротьбою за халіфат, до публікації спільної роботи харківських індологів не знайшли достатнього висвітлення в індологічній та орієнталістичній літературі. Автори зробили важливий для сходознавчої науки висновок, що незважаючи на поразку руху неспівробітництва, боротьба за сварадж (самоврядування на кшталт статусу домініону) в Індії не пройшла безслідно, оскільки її найважливішим наслідком стало досягнення вперше та в останнє у новітній індійській історії справжньої індусько-мусульманської єдності, яка проявилася в співробітництві ІНК і Халіфатського комітету – головного керівного та координаційного центру халіфатистського руху. Конгрес, спочатку підтримавши халіфатистське гасло масової антианглійської боротьби на захист прав халіфа, потім сильно вплинув на оформлення чисто світських вимог халіфатистів, що дало їм змогу частково подолати традиційну до цього релігійну та общинну обмеженість, ставши однією з рушійних сил руху неспівробітництва. Тому його припинення керівництвом ІНК на чолі з М.К. Ганді викликало масове невдоволення халіфатистів і стало головною причиною не тільки їхнього розриву з Конгресом, а й активізації діяльності екстремістських релігійно-общинних організацій та погіршення індусько-мусульманських відносин.

Свідченням високого фахового рівня Ю.Г. Литвиненка було його запрошення взяти участь у написанні Української радянської енциклопедії [див.: Литвиненко 1962²⁻¹²]. У ній харківський вчений став автором 11-ти індологічних статей: про Бомбейський страйк 1908 р., Великих Моголів, Маратхську державу XVII ст. на чолі з Шиваджі, Індійське національне повстання 1857–1859 рр., лідера індійських комуністів А.К. Гхоша, біографічних нарисів про першого президента Республіки Індія Р. Прасада, легендарних індійців Н. Сагіба й Р. Сінга, а також видатних, відомих усьому світу російських індологів Г.С. Лебедева та І.П. Минаєва.

Таким чином, Ю.Г. Литвиненко, хоча й не висунув якихось фундаментальних концепцій історії індійського робітничого, комуністичного та національно-визвольного рухів, але зробив свій посильний внесок у становлення й розвиток української індології. Як і його вчитель А.П. Ковалівський, Ю.Г. Литвиненко випередив свій час, будучи науковцем нової епохи, взірцем для нинішньої генерації індологів та орієнталістів незалежної України.

ЛІТЕРАТУРА

Литвиненко Ю.Г. Розвиток профспілкового руху в Індії у 1927–1929 рр. // Учені записки Харківського державного університету. Труды історичного факультету. Т.8. X., 1961. С.55-72.

- Литвиненко Ю.Г. Становище пролетаріату Індії напередодні світової економічної кризи (1927–1929 рр.) // Учені записки Харківського державного університету. Труды історичного факультету. Т.9. Х., 1962. С.94-110.
- Литвиненко Ю.Г. Развитие коммунистического движения в Индии в 1927–1929 гг. // Ученые записки Харьковского государственного университета. Труды кафедры Истории КПСС. Т.10. Х., 1962¹. С.95-112.
- Литвиненко Ю.Г. Бомбейський страйк 1908 р. // Українська радянська енциклопедія. Т.2. К., 1962². С.35.
- Литвиненко Ю.Г. Великі моголи // Українська радянська енциклопедія. Т.2. К., 1962³. С.280.
- Литвиненко Ю.Г. Гхош А.К. // Українська радянська енциклопедія. Т.3. К., 1962⁴. С.542.
- Литвиненко Ю.Г. Індійське національне повстання 1857–1859 рр. // Українська радянська енциклопедія. Т.5. К., 1962⁵. С.417.
- Литвиненко Ю.Г. Лебедєв Г.С. // Українська радянська енциклопедія. Т.8. К., 1962⁶. С.33.
- Литвиненко Ю.Г. Маратхська держава // Українська радянська енциклопедія. Т.8. К., 1962⁷. С.233.
- Литвиненко Ю.Г. Минаєв І.П. // Українська радянська енциклопедія. Т.9. К., 1962⁸. С.133.
- Литвиненко Ю.Г. Мірутський процес // Українська радянська енциклопедія. Т.9. К., 1962⁹. С.233.
- Литвиненко Ю.Г. Нана Сагіб // Українська радянська енциклопедія. Т.9. К., 1962¹⁰. С.489.
- Литвиненко Ю.Г. Прасад Р. // Українська радянська енциклопедія. Т.11. К., 1962¹¹. С.462.
- Литвиненко Ю.Г. Раджніт Сінг // Українська радянська енциклопедія. Т.12. К., 1962¹². С.134.
- Литвиненко Ю.Г. Робітничий рух в Індії у кінці часткової тимчасової стабілізації капіталізму (1927–1929 рр.). Кандидатська дисертація. Х., 1964.
- Литвиненко Ю.Г. Утворення перших комуністичних гуртків в Індії // Вісник Харківського університету. №104. Серія Історія. Випуск 8. Х., 1974. С.36-41.
- Литвиненко Ю.Г. Індійські комуністи і робітничо-селянські партії // Вісник Харківського університету. №118. Серія Історія. Випуск 9. Х., 1975. С.80-86.
- Литвиненко Ю.Г. Ставлення комуністів Індії до Національного конгресу в 1921–1929 роках // Питання нової і новітньої історії. Випуск 22. Х., 1976. С.70-79.
- Литвиненко Ю.Г. Діяльність індійських комуністів у профспілках в 1921–1934 роках // Питання нової і новітньої історії. Випуск 23. Х., 1977. С.72-81.
- Литвиненко Ю.Г. Национально-освободительное движение в Индии в 1918–1922 гг. и рабочий класс // Вестник Харьковского университета. №238. История и культура досоциалистических формаций. Х., 1983. С.10-15.
- Литвиненко Ю.Г., Чувпило А.А. Индийский национальный конгресс и халифатистское движение // Вопросы новой и новейшей истории. Випуск 34. К., 1988. С.94-103.

БІЛОРУСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ ТА ІНДІЙСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНО-ВІЗВОЛЬНИЙ РУХИ У МІЖВОЄННИЙ ПЕРІОД: ПЕРША СПРОБА КОМПАРАТИВНОГО АНАЛІЗУ*

Білоруський національний та індійський національно-визвольний рухи надзвичайно своєрідні й специфічні. Їм дуже важко знайти якісь більш-менш близькі аналоги в світовій історії. До того ж вони ще недостатньо вивчені, а те, що вже досліджено раніше, потребує переосмислення й перегляду в наш час із точки зору найновітніших досягнень вітчизняної та зарубіжної історичної науки. Тому в даній статті робиться перша спроба порівняти ці рухи на основі узагальнення доступних для нас існуючих джерел і літератури про них.

Білоруський національний рух у Польщі в 20–30-ті роки ХХ ст. (саме така назва максимально відображає його суть, тому що далеко не всі складові цього руху висували своєю метою боротьбу за незалежність).

Після Першої світової війни, як відомо, відбувся розпад кількох колишніх багатонаціональних імперій. Чимало народів, що ще на початку ХХ ст. перебували на периферії європейської історії, отримали шанс на власну державність. На жаль, білоруси не змогли ним скористатися в бурхливі 1917–1920-ті рр. Однією з головних причин цього була слабкість національного руху, який тільки на межі ХІХ–ХХ ст. почав набувати організаційних форм. Ризький мирний договір (березень 1921 р.) між Радянською Росією та Польщею розділив білоруський народ, залишивши близько 2 млн. білорусів у межах II Речі Посполитої. За таких умов перед національним рухом у Західній Білорусі постали нові завдання, спрямовані, насамперед, проти асиміляційних планів польської держави.

Дослідженням білоруського національного руху в міжвоєнній Польщі займалося досить багато істориків, як білорусів, так і поляків. Ще за радянських часів вагомий внесок у вивчення проблеми зробили В. Ладисев, В. Полуян, І. Полуян [1–6]. У сучасній Білорусі провідним спеціалістом із історії міжвоєнного періоду є О. Вабішчевич [7–10]. Серед польських дослідників привертають увагу роботи К. Гомілки та Є. Мироновича [11–14]. Але в історіографії не вистачає праць, в яких для визначення особливостей білоруського руху, автори проводили б його порівняльний аналіз із національними рухами інших країн і народів.

Основу національного руху білорусів у Польщі складала нечисленна інтелігенція та представники білоруського католицького духовництва. Переважна більшість населення, а це були селяни, мала вкрай низький рівень національної самосвідомості, що не могло не позначитися на розвитку руху. Опинившись у складі II Речі Посполитої, представники західнобілоруської інтелігенції, не зважаючи на ті протиріччя, що існували між ними, одноставно засуджували умови Ризького договору, який розривав білоруський народ на дві частини. Але реально оцінюючи власні сили, більшість білоруських політиків вирішила насамперед об'єднати зусилля для відстоювання прав білорусів у межах

---

* У співавторстві з Г.Г. Дедуріним.

законодавства Польської республіки. Це рішення виглядало цілком логічним, якщо врахувати ті, досить широкі права, які були гарантовані національним меншинам головними законодавчими актами держави, зокрема Березневою конституцією 1921 р. [15. С. 73-77].

Об'єднання зусиль різних за своїми ідейними переконаннями білоруських сил дало змогу напередодні парламентських виборів 1922 р. створити Білоруський центральний виборчий комітет, який приєднався до загальнодержавного блоку національних меншин. Його очолив відомий політик А. Луцкевич, колишній лідер проголошеної в березні 1918 р. Білоруської народної республіки (БНР)[16. С. 263]. Вибори були успішними для білорусів, які отримали 11 місць у сеймі та 3 у сенаті [17. С. 141]. Обрані депутати утворили Білоруський парламентський клуб (БПК). Його учасники, що представляли майже всі білоруські політичні партії та організації Польщі, спочатку досить лояльно ставилися до польської влади, лише намагаючись з трибуни сейму донести до неї проблеми власного народу.

Іншим шляхом пішли білоруські есери. Вони зробили ставку на дестабілізацію становища в регіоні через організацію терористичних актів і розгортання партизанської боротьби. При цьому лідери есерів сподівалися на допомогу ковенського уряду Литви, який теж був зацікавлений в підтримці радикального білоруського руху, зважаючи на невирішеність питання щодо належності Вільно. Найбільшої сили партизанська боротьба під проводом есерів досягла в 1922–1923 рр. [18. С. 95]. Але надалі ситуація суттєво змінилася. Організувати загальне повстання не вдалося. Польські власті, завдяки кільком успішним операціям, ліквідували лідерів партизанського руху (процеси в Гродно та Білостоці). Після офіційного визнання кордонів Польщі Лігою Націй (березень 1923 р.) втратила зацікавленість у підтримці білорусів литовська сторона. Колишні учасники есерівського руху частково приєдналися до комуністичних угруповань, а здебільшого, розчинилися в білоруській селянській масі. У 1924 р. лідери Білоруської партії соціалістів-революціонерів (БПС-Р) оголосили про припинення існування партії [19, ф. 3, оп. 1, д. 146, л. 7].

Складна соціально-економічна ситуація в Західній Білорусі та низька національна самосвідомість місцевого селянства створювали чудові можливості для розвитку комуністичного руху. У 1923 р. керівництво Комінтерну вирішило в якості філій Комуністичної партії Польщі (КПП) створити комуністичні партії Західної України та Західної Білорусі (КПЗУ та КПЗБ). Керівництву КПЗБ, що складалося переважно не з білорусів, потрібен був деякий час, щоб пристосуватися до ситуації в регіоні. Процес адаптації компартії значно прискорило злиття її наприкінці 1923 р. з Білоруською революційною організацією (БРО), до складу якої входило чимало колишніх есерів [20. С. 162]. Згідно з постановами ЦК КПЗБ, одним із головних завдань партії була ліквідація єдності т. зв. дрібнобуржуазних сил. До того ж на це були досить вагомі передумови.

Починаючи з другої половини 1923 р., навколо БПК постійно виникали конфлікти. Ігнорування польською владою всіх звернень білоруських депутатів із вказівкою на постійні порушення конституційних прав білорусів, з одного боку, та зміни в національній політиці Білоруської радянської соціалістичної

республіки (БРСР) (перехід до білорусизації), з іншого, змушували білоруських політиків шукати інші шляхи захисту інтересів власного народу. Частина депутатів, очолювана лідером християнських демократів А. Станкевичем, висловлювалася на користь орієнтації виключно на власні сили, що можливо й не дозволить досягти значних результатів, але, принаймні, не дасть змоги використовувати білоруський рух іншим силам [21. С. 117]. Іншої думки була група депутатів на чолі з авторитетним громадським діячем, талановитим філологом Б. Тарашкевичем. Зневірившись у можливості досягти компромісу з польською владою, ці білоруські обранці з великою симпатією ставилися до позитивних перетворень у БРСР, дійшовши висновку, що саме там будується справжній "білоруський дім". Вже у 1924 р. Б. Тарашкевич встановлює контакти з комуністичним підпіллям [22. С. 133]. Згідно з отриманими від нього інструкціями, він у червні 1925 р. ініціює створення нового парламентського клубу Білоруської селянсько-робітничої Громади (БСРГ), що виходить зі складу БПК, а згодом отримує статус політичної партії [23. С. 269]. Таким чином, відбувся організаційний розкол білоруського руху, який реально позначився на подальшій діяльності всіх партій та організацій, що входили до його складу.

Саме в цей час у Польщі відбувся державний переворот, унаслідок якого в травні 1926 р. до влади повернувся Ю. Пілсудський, що знаменувало собою встановлення т. зв. "санаційного режиму". Всі білоруські сили, крім відверто полонофільських угруповань, після деяких вагань, встали в опозицію до нього.

Використавши невизначеність влади в ставленні до національних меншин, що мала місце в перші місяці після травневих подій, громадівці розгорнули бурхливу діяльність на теренах Західної Білорусі. Трохи більше ніж за рік, чисельність БСРГ досягла, за різними оцінками, від 100 до 120 тис. чоловік [24. С. 106; 25. С. 273]. Причини вражаючого успіху Громади слід шукати в тогочасній об'єктивній західнобілоруській реальності. За умов соціального та національного гноблення білоруське селянство відчувало нагальну потребу в такій організації, яка давала б надію подолати постійні злидні, отримати землю у власність, навчати дітей у школі на рідній мові. Саме ці гасла використовували в своїй пропаганді громадівці, саме вони й привертали увагу білоруського селянства до БСРГ. Зростання впливу Громади дало змогу її лідерам встановити контроль над низкою білоруських організацій, зокрема найпотужнішою культурно-просвітницькою організацією регіону – Товариством білоруської школи (ТБШ) і Білоруським національним комітетом (БНК) у Вільно, що виконував функції координаційного центру білоруського руху [19, ф. 3, оп. 1, д. 195, л. 24].

Але успіхи Громади затьмарила постійно зростаюча залежність її керівництва від КПЗБ, що підтверджують і архівні документи. Комуністи вважали БСРГ "привідним пасом" власної політики в краї, засобом підкорення своїм цілям національного руху [26, ф. 242, оп. 1, д. 935, л. 69-70]. Будь-які самостійні кроки Б. Тарашкевича та його оточення засуджувалися. Зв'язки Громади й компартії не були таємницею для польської влади, а їхнє посилення викликало занепокоєння керівництва країни. Внаслідок цього 15 січня 1927 р. БСРГ було ліквідовано. Лідери організації отримали різні терміни ув'язнення [11. С. 83]. Період існування Громади виявився часом найбільшого масового піднесення білоруського

національного руху, а її ліквідація викликала вкрай негативну реакцію з боку інших його учасників.

Серед них помітно вирізнялися білоруські християнські демократи (БХД) або хадеки, які після Громади були другою за впливом силою у національному русі. Очолювали БХД білоруські католицькі ксьондзи, найбільш відомими з яких були А. Станкевич, В. Годлевський та Ф. Абрантович. БХД постійно еволюціонувала в напрямку від закритої костельної організації до справжньої політичної партії. У програмі християнських демократів 1926 р. вперше головною метою партії висувалася боротьба за створення незалежної білоруської держави, яка об'єднала б усі етнічні землі білорусів [26, ф. 242, оп. 1, д. 229, л. 70]. Враховуючи те, що православна церква в Західній Білорусі, яка складалася переважно з російського духівництва, не дуже була зацікавлена в підтримці національного руху білорусів, саме хадеки вирішили стати тією силою, яка б згуртувала все білоруське суспільство навколо захисту національних прав. Із цією метою в другій половині 1920-х рр. до лав партії стали приймати й православних [27. С. 41]. Але більшість білоруського селянства, 75% якого було православним, з підозрою ставилася до представників католицької церкви, хоча й білорусів за національністю. Тому вплив БХД був помітним переважно лише в тих повітах, де більшість становили білоруси-католики. Суттєвою перешкодою для хадеків був і постійний нагляд костельних властей, які жорстко переслідували будь-які прояви національної діяльності під дахом костелів [28, ф. 4, оп. 1, д. 92]. Все це не дало змоги БХД перетворитися в дійсно загальнонаціональну партію.

Наприкінці 1920-х рр., після нетривалого періоду експериментів, польська влада знову повернулася до національної асиміляції меншин, не залишаючи їм ніяких шансів на вільний національно-культурний розвиток. У цей же час місцеві комуністи намагалися зберегти свій вплив у білоруському русі завдяки повністю залежному від них селянсько-робітничому клубу "Змагання", утвореному з кількох білоруських депутатів після виборів 1928 р. [29. С. 540]. Проте депутати "Змагання" користувалися серед народу значно меншим авторитетом і діяли, використовуючи колишню популярність БСРГ. До того ж, унаслідок зміни національної політики в БРСР, КПЗБ переходить на позиції національного нігілізму, що супроводжувалося вкрай ворожим ставленням до всіх тих, хто не поділяв їхньої ідейної платформи. Навіть боротьба за відкриття національних шкіл була визнана недоцільною [26, ф. 242, оп. 1, д. 135, л. 188-189]. Це підтверджує приклад ТБШ, яке фактично припинило свою діяльність після того, як наприкінці 1920-х рр. контроль над ним встановили комуністи.

Конфлікт між національно-демократичним і ліворадикальним напрямками руху, на фоні посилення репресивних заходів польських властей та загальної пасивності білоруського селянства, обумовив провал білоруських сил на виборах до сейму 1930 р. На відміну від виборів 1922 і 1928 рр. білорусам не вдалося домовитися щодо створення єдиного передвиборного блоку і вони спромоглися обрати до сейму лише одного свого представника [17. С. 152]. Опинившись фактично поза парламентом у першій половині 1930-х рр., білоруські сили так і не змогли досягти взаєморозуміння. Діяльність багатьох партій та організацій знаходилася в стані анабіозу. Лише християнські демократи намагалися якимось

вплинути на ситуацію, поступово поширюючи свій вплив на все нові інституції білорусів (БНК, Білоруський студентський союз та ін.). Їм у цьому сприяло падіння довіри населення до ліворадикальних гасел, особливо після надходження повідомлень з БРСР про проведення примусової колективізації, а також про репресії проти т. зв. "націонал-демократів", зокрема проти колишніх громадівців Б. Тарашкевича, С. Рак-Михайловського та ін.

У середині 1930-х рр. було зроблено останню спробу змінити негативні для білорусів тенденції на краще. Вона пов'язана з реалізацією ідеї створення в краї єдиного народного фронту. Ця ініціатива надходила зі стану комуністів. Її можна було пояснити деякими об'єктивними причинами, як внутрішнього, так і зовнішнього характеру. По-перше, в зв'язку з встановленням у Європі низки правототалітарних та авторитарних режимів, міжнародний комуністичний рух вирішив змінити тактику, закликавши до об'єднання всіх антифашистських сил проти встановлення диктаторських режимів. Це рішення знайшло своє офіційне оформлення в рішеннях VII конгресу Комінтерну (липень-серпень 1935 р.) [30]. По-друге, хоча в Польщі вірогідність встановлення фашистської диктатури перебільшувалася, проте посилення авторитарних тенденцій у керівництві держави було важко заперечувати. Квітнева конституція 1935 р. надала значно більше повноважень президенту. Незважаючи на смерть Ю. Пілсудського (травень 1935 р.), в керівництві країни продовжували переважати шовіністично настроєні політики, противники будь-яких поступок меншинам. Враховуючи ці обставини, а також те, що вплив комуністів на національний рух продовжував зменшуватися, влітку 1935 р. ЦК КПЗБ вирішив звернутися до БХД із пропозицією створити єдиний антифашистський фронт [19, ф. 3, оп. 1, д. 201, л. 131]. Все це відбувалося на фоні бойкоту білоруськими партіями виборів до сейму і значних утисків прав національних меншин у новому виборчому законодавстві.

На той час християнська демократія вже пройшла довгий шлях еволюційних перетворень, логічним завершенням яких стала зміна назви на Білоруське народне об'єднання (БНА), що символізувало остаточний розрив із костьолом і дійсно надавало партії можливість представляти інтереси всього білоруського населення [16. С. 82]. Природно, що за таких умов лідери хадеків з підозрою поставилися до пропозиції комуністів, не безпідставно вважаючи, з огляду на попередній досвід їхніх взаємовідносин, що ліві зможуть використати реалізацію цієї ідеї з метою опанування структур БНА. Комуністи, тим самим, опинилися заручниками власної хибної тактики у відносинах із національно-демократичними силами. Єдиного фронту створити не вдалося. Проте певні результати контакти представників КПЗБ і БХД-БНА все ж мали. Лідери партій зуміли домовитися про проведення ТБШ і Білоруським інститутом господарства і культури (БГІК), залежним від хадеків, спільної акції з відстоювання прав білоруської школи [31. С. 378]. Вона розпочалася в березні 1936 р. і справді сколихнула місцеве населення, яке почало масово звертатися до польських органів влади з вимогами створення білоруськомовних шкіл. Наприкінці 1936 р. спільні зусилля БНА та КПЗБ дозволили провести у Вільно дні білоруської культури [10. С. 91].

За умов нічим уже неприхованої асиміляційної політики пожвавлення білоруського руху було приречене на репресивні контрзаходи. Влада, стурбована навіть частковим об'єднанням зусиль колишніх непримиренних ворогів, вирішує не дати розгорнутися цьому процесу і наприкінці 1936 р. ліквідує ТБШ і БГІК, звинувачуючи ці організації в антидержавній діяльності [32, ф. 1, оп. 9, д. 1306, л. 9]. Ці події означали кінець існування організованого білоруського національного руху в II Речі Посполитій. Протягом наступних двох років було ліквідовано майже всі білоруські інституції, репресовано багатьох провідних діячів національного руху. Негативний вплив мала й постанова Комінтерну 1938 р., яка ґрунтується на вигаданих звинуваченнях, розпускала КПЗБ, котра щойно почала повертати довіру білоруських сил. Таким чином, на початку Другої світової війни в білоруському національному русі не було жодної сили, здатної продовжувати ефективну боротьбу за права білоруського населення, якщо не враховувати кількох невливових організацій прогерманської орієнтації. Проте не варто й перебільшувати "успіхи" національної політики польської влади. Слід зазначити, що справжній ефект асиміляційних заходів щодо білорусів був дуже скромним. Навпаки, не підлягає сумніву, що вони викликали зростання ворожості й створили підґрунтя для політичного та суспільного радикалізму в білоруському середовищі. Надати йому організаційні форми саме й намагалися представники білоруського національного руху, які не досягли бажаних результатів, але заклали основи позитивної національної самосвідомості у власному народі, що й було їхньою головною метою.

Індійський національно-визвольний рух. Як і білоруський, він достатньо добре вивчений, нараховуючи величезну кількість різноманітних публікацій [33. С.82-88]. Однак, на відміну від білоруського національного руху, індійський національний рух із повним правом можна називати національно-визвольним, тому що практично всі його складові боролися з британськими колонізаторами за національне визволення [34]. Відмінності також, звичайно, полягають у величезних розмірах і кількості населення Британської Індії, більшість провінцій якої набагато більше Білорусі, нараховуючи іноді десятки мільйонів жителів, у релігійному, національному, етнічному, кастовому, мовному складі індійського суспільства, що породжує й зараз досить часто гострі протиріччя, у нерівномірності розвитку окремих регіонів Індії, наявності в ній сильних пережитків минулих епох тощо. Можна наводити багато прикладів і про кардинальні відмінності з історії виникнення білоруського та індійського рухів, їхнього складу, програмних документів, діяльності лідерів, ідейно-політичної боротьби на кожному етапі, ставленні до влади тощо. На жаль, розмір однієї статті не дає змоги всебічно й в деталях все це розглянути, а тому ми змушені обмежитися лише констатацією наявності значних відмінностей обох рухів, давши надалі загальну характеристику особливостей та специфічних рис індійського національно-визвольного руху, щоб читач міг порівняти його з білоруським.

Монопольне керівництво індійським визвольним рухом здійснювала найбільша й найвпливовіша загальноіндійська політична організація – Індійський національний конгрес (ІНК), що був створений у 1885 р. за сприяння британської

колоніальної адміністрації, яка вважала, що він перетвориться на лояльну опозицію імперії та відверне елітарні прошарки індійського суспільства, як правило, виховані в англійському дусі, від активних виступів за свободу й незалежність батьківщини разом із простим народом. Дійсно, в перші три десятиріччя свого існування (1885–1918 рр.) ІНК являв собою елітарну організацію, відірвану від народу та його потреб. Переважну більшість партії (близько 90%) складали індуси, майже половина яких належала до найвищої касты – брахманів. Інші релігійні общини (мусульмани, сикхи, парси, християни) завжди були в меншості. За соціальним складом переважали представники національної інтелігенції (50%), насамперед юристи (понад 40%), журналісти, лікарі, педагоги, чиновники колоніальної адміністрації (англійський чиновник А.О. Юм був засновником партії та її генеральним секретарем упродовж 20 р.), а поміщики, гендлярі, торгівці й підприємці становили меншість. Хоча ІНК був загальноіндійською організацією, на щорічних сесіях (з'їздах) домінували делегати від Бомбею, Сінду, Мадрасу, Бенгалу та Ассаму [35].

Релігійний, соціальний та національний склад Конгресу обумовив його поміркованість, обмеженість програмних настанов і діяльності. Незважаючи на те, що конгресисти на досить високому рівні розглядали економічні, політичні та соціальні проблеми, жоден з них до 1906 р. не порушив питання про надання навіть обмеженого самоврядування для Індії, хоча Д. Наороджі, С. Банерджі, Г.К. Гокхале, М.Г. Ранаде та Б.Ч. Пал дуже багато говорили й писали про згубні наслідки англійського панування в країні та мріяли про її незалежність. На практиці ж вони вимагали лише ввести по всій Британській Індії систему постійного земельного оподаткування, знизити основні податки, особливо податок на сіль, домагалися захисту індійської промисловості й ремесла від імпорту дешевих іноземних товарів, переважно англійських, активно боролися за розвиток національного підприємництва й торгівлі, виступали з пропозиціями активнішого залучення індійців до управління країною. Непокоїли конгресистів також загальна бідність найбільшої колонії світу та злидні основної маси її населення [36. С.88-172].

Однак під час піднесення національно-визвольного руху (1905–1908 рр.) ІНК виступив із вимогою надання Індії свараджу (самоврядування), розуміючи під ним не повну національну незалежність, а систему управління на кшталт колонії з самоврядуванням у складі Британської імперії. Економічною програмою партії стало гасло свадеші – заохочення розвитку вітчизняного виробництва та його захист від іноземної конкуренції [37]. У роки Першої світової війни Конгрес взяв активну участь у русі за гомруль (самоуправління), метою якого було досягнення самоврядування конституційними методами знову ж таки в межах Британської імперії. Гомрулісти, очолювані А. Безант і Б.Г. Тілаком, пропагували необхідність проведення низки реформ системи управління Британською Індією та створення в ній національного парламенту, який мав би право контролювати внутрішню політику країни. Вони заперечували необхідність виходу Індії зі складу Британської імперії, сподіваючись, що колонізатори після закінчення війни нададуть їй самоврядування або повністю відповідальний уряд [38. С.124-139]. Після Першої світової війни ІНК, очоливши масовий рух неспівробітництва

(1920–1922 рр.), стає масовою організацією і поступово перетворюється з елітарної партії на широкий строкатий національний фронт усіх патріотичних сил країни, як правих, так і лівих, які тимчасово об'єдналися навколо величної ідеї національного визволення. Його ідейним керівником і найвпливовішим лідером із 1919 і по 1947 рік був "апостол ненасильства" М.К. Ганді, прозваний у народі Махатма, що значить Велика душа [39]. За його пропозицією ІНК проголосив своєю метою, а також метою усього національно-визвольного руху досягнення свараджу (самоврядування), під яким розумівся статус домініону, а методом дії – виключно ненасильницьку боротьбу [40. С.1]. Проте, незважаючи на заклики конгресистів поводитися толерантно і не застосовувати грубу силу, патріоти під час проведення кампанії неспівробітництва досить часто вдавалися до насильства. 4 лютого 1922 р. відбулися трагічні події в с. Чаурі-Чаура (поблизу міста Горакхпур), коли розгнівана безчинствами поліції, юрба спалила поліцейську дільницю разом із поліцаями. За вимогою М.К. Ганді, який боявся переростання руху неспівробітництва за рамки ненасильства і не хотів вдаватися до антигуманних дій, Робочий комітет ІНК, що був вищим виконавчим органом партії, на своєму засіданні в Бардолі 11-12 лютого 1922 р. ухвалив резолюцію, в якій конгресистам рекомендувалося відмовитися від активної боротьби з колонізаторами до тих пір, доки народні маси не засвоять принципів ненасильства. Готуючи їх до цього, члени ІНК повинні були втілювати в життя т. зв. конструктивну програму М.К. Ганді, яка передбачала пропаганду в країні ручного прядіння й ткацтва, боротьбу з різними вадами індійського суспільства, передусім із недоторканістю [41. С.1019-1024].

Прийняття Бардолійської резолюції поклало початок спаду масового руху. Конгрес, більшість якого була незадоволена припиненням кампанії неспівробітництва, вступив у смугу глибокої кризи. Із 10 млн. членів у ньому залишилося всього кілька сотень тисяч. М.К. Ганді піддавався критиці з усіх боків, віра в його методи боротьби сильно похитнулася [42. С.72-73]. Серед конгресистів, які розділилися на два угруповання, виникли глибокі розбіжності з питання про дальші форми й методи боротьби за сварадж. Угруповання т. зв. противників змін, очолюване Ч. Раджагопалачарією, виступало проти будь-яких змін у тактичному курсі партії, вимагаючи лише втілювати в життя конструктивну програму. Пояснювалося це необхідністю копіткої роботи серед населення міст і сіл із метою підготовки його до майбутніх антиколоніальних виступів на основі ненасильства. Угруповання т. зв. прихильників змін, лідерами якого були Ч.Р. Дас і М. Неру, пропонувало розширити сферу діяльності ІНК, не обмежуючись лише пропагандою прядіння й ткацтва та боротьбою з недоторканістю. Зокрема, вони висунули головним пунктом своєї програми участь у роботі законодавчих органів та органів місцевого самоврядування, щоб використати їх в інтересах визвольного руху й на благо народу. На думку Ч.Р. Даса, патріоти, перемігши на виборах до легіслатур, без боротьби могли отримати давно очікуваний сварадж, адже важелі управління величезною країною начебто переходили до них або до їхніх ставлеників. Якщо цьому щось завадить, то конгресисти зобов'язувалися боротися в легіслатурах з іноземною владою всіма можливими засобами, бойкотуючи її заходи [43. Т.3. С.96-97]. Звертаємо увагу на

те, що віце-король і генерал-губернатори провінцій мали право вето на всі рішення легіслатур, що перетворювало їх із законодавчих на законодорадчі органи.

Зазнавши поразки на сесії в Гая (грудень 1922 р.), прихильники змін утворили всередині ІНК свараджистську партію (березень 1923 р.). Вона проголосила своєю метою досягнення свараджу законними й мирними засобами, поєднуючи активну парламентську діяльність у законодавчих органах із роботою серед мас [44. Т.1. С.2-5]. Ліве її крило, зв'язане з революціонерами Бенгалу, виступало за повну незалежність і навіть допускало відмову від ненасильства для її досягнення. Однак переважна більшість свараджистів засуджувала подібні погляди. Свараджистська партія, програма якої виявилася для конгресистів більш привабливою, досягла значних успіхів у боротьбі з противниками змін, які поступово втрачали свій вплив у Конгресі. Внаслідок цього свараджисти, яких підтримав звільнений із тюрми М.К. Ганді, наприкінці 1925 р. стали провідною силою в ІНК, здобувши право представляти партію в центральній та місцевих легіслатурах. Противники змін під керівництвом М.К. Ганді зосередили всю свою увагу на конструктивній програмі. М.К. Ганді навіть оголосив про відхід від активної політичної діяльності, передавши всю владу над Конгресом до рук свараджистських лідерів [45. С.564-568].

Незважаючи на це, внутрішньопартійна боротьба в ІНК не припинилася. Навпаки, у 1926 р. вона загострилася, але вже з питання політики представників ІНК, тобто свараджистів, у законодавчих органах. Противники змін наполягали на обструкції всіх заходів колоніальних властей. М. Неру, який після смерті Ч.Р. Даса (1925 р.) очолив свараджистську партію, теж заявляв про необхідність конфронтації з ними [46. С.101-291]. Проте досить впливове й численне угруповання т. зв. респонсивістів на чолі з М.Р. Джаякармом і Н.Ч. Келкармом вимагало співробітництва з колонізаторами та отримання від них вигідних посад у державному апараті [47. Т.3. С.1108-1113]. Керівництво свараджистської партії, боячись, що діяльність респонсивістів повністю дискредитує ІНК в очах індійської громадськості, спочатку прийняло рішення залишити легіслатури [48. С.49-51], а потім домовилося з противниками змін про повернення їх до керівництва Конгресом для спільної боротьби проти респонсивістів і лівих свараджистів, що активізували свою діяльність. Унаслідок цього сесія в Гаухаті (грудень 1926 р.) ухвалила резолюції, в яких засуджувалася не лише політика респонсивістів, а й діяльність лівих свараджистів, що пропагували ідеї боротьби за повну незалежність Індії [49. С.783-822]. У Гаухаті відновилася єдність конгресистського керівництва: свараджистська партія фактично перестала існувати, хоча формально й не була розпущена, а противники змін і свараджисти утворили гандистсько-свараджистський блок, який повернувся до політики неспівробітництва в її первісному гандистському варіанті.

Після сесії в Гаухаті спостерігалось деяке поживлення масового руху, а з 1928 р. почалося його нове піднесення. Однак гандистсько-свараджистський блок, куди входили переважно помірковані й праві діячі, дуже повільно реагував на ці нові віяння. Конгресистам знову, як і в 1920–1922 рр., пропонувалися статус домініону, ненасильство та конструктивна програма, що задовольняло далеко не

всіх. Ліві свараджисти стають осередком, навколо якого згуртувалися всі ті, хто вимагав від конгресистського керівництва модифікації політичного курсу партії. Поступово утворюється надзвичайно строката радикальна течія в ІНК, яка отримала назву лівонаціоналістичного або лівого крила [50]. Організаційно воно так ніколи й не сформувалося, а діяльність його мала суперечливий та неоднозначний характер. Традиційно вважається, що з 1927 р. лівих конгресистів очолили Дж. Неру та С.Ч. Бос, хоча ніхто їх ні на які посади не обирав, адже не існувало організації, лідерами якої вони могли б стати. Спочатку у них не було й програмних документів, а лише популярне гасло організації мас на боротьбу за повну незалежність Індії. Але в листопаді 1928 р. Всеіндійська ліга незалежності, яка згуртувала навколо себе частину лівих конгресистів, прийняла розроблену Дж. Неру політичну й соціально-економічну програму, що передбачали досягнення незалежності та проведення радикальних реформ [51].

При цьому слід зазначити, що табір прихильників статусу домініону, який в індологічній літературі називають правим крилом, не можна оцінювати однозначно негативно, як це роблять деякі автори. Адже в більшості це були ветерани визвольного руху, прагматики, які чудово розуміли, що за тих обставин Індія могла розраховувати максимум на отримання обмеженого статусу домініону. Не випадково, що їм у Конгресі протистояла переважно недосвідчена молодь, яка щойно вступила в партію (таких у ній на той час було більше половини членів). Вона виявляла нетерпіння, бажаючи якомога швидше побачити свою батьківщину вільною та незалежною.

Радикальні ідеї Дж. Неру та С.Ч. Боса, які розгорнули надзвичайно активну пропагандистську діяльність, знайшли багато прихильників не лише серед рішуче настроєних молодіжних елементів у Конгресі, а й поза ним: серед інтелігенції, робітників і селян. Значний вплив лівонаціоналістичного крила показала вже Мадраська сесія ІНК (грудень 1927 р.). Після довгих дискусій переважною більшістю голосів вона ухвалила запропоновану Дж. Неру резолюцію, яка визначала метою партії повну незалежність Індії [52. Т.1. С.150]. Правим коштувало великих зусиль переконати делегатів сесії не вносити необхідних змін до конституції (програми) Конгресу: його метою, як і раніше, залишався сварадж. Проте на сесії в Калькутті (грудень 1928 р.), де розгорілася настільки напружена боротьба між прихильниками незалежності й статусу домініону, що "Таймс" навіть пророкувала розкол ІНК [53], досвідчене керівництво партії зуміло повести делегатів за собою, вміло використовуючи величезний авторитет М.К. Ганді та недосвідченість лівих. Поправка С.Ч. Боса з вимогою негайно розпочати боротьбу за повну незалежність, запропонована ним до головної резолюції, була відхилена 1350 голосами проти 973. Все ж таки головна резолюція містила застереження: якщо до 31 грудня 1929 р. Індії не буде даровано сварадж, Конгрес вважатиме доцільним розпочати кампанію громадянської непокорі для його досягнення [54]. Оскільки колонізатори відмовилися надати Індії жаданий сварадж, то сесія в Лахорі (грудень 1929 р.), президентом якої було обрано Дж. Неру, схвалила запропоновану ним резолюцію про те, що індійський сварадж може тлумачитися лише як повна незалежність, і вирішила організувати масову боротьбу за визволення Індії від іноземців. У ст. I конституції ІНК з цього часу було записано,

що його мета – повна незалежність. Лахорська сесія закінчилася 31 грудня 1929 р. піднесенням трикольного національного прапора. Конгрес встановив щорічне святкування Дня індійської незалежності – 26 січня [55].

Виконуючи рішення Лахорської сесії, ІНК на початку 1930 р. розпочав ненасильницьку кампанію громадянської непокори для досягнення незалежності [56. С.33-50]. Масовий рух, що охопив Індію, знову, як і в 1920–1922 рр., очолив М.К. Ганді. Розпочавшись із порушення соляної монополії колоніального уряду, він потім набув яскраво виявлену антибританську спрямованість. Проводилися хартали (загальні громадянські страйки) та маніфестації під патріотичними гаслами, пікетувалися крамниці, які продавали англійські товари, бойкотувалися усі державні установи, служби й навчальні заклади, не сплачувалися податки. У Чіттагонзі, Пешаварі й Шолапурі, незважаючи на протидію конгресистів, спалахнули повстання, жорстоко придушені колонізаторами. Боячись втратити свою найбільшу колонію, британські правлячі кола 5 березня 1931 р. змушені були укласти з М.К. Ганді компромісну угоду, яка ввійшла в історію під назвою Делійський пакт. Глава ІНК припиняв громадянську непокору, а англійці брали на себе різні зобов'язання та обіцянки. Незалежності або навіть статусу домініону Індія не отримала, що викликало глибоке невдоволення конгресистів і черговий спалах суперечностей між ними [57]. Постійні порушення англійцями умов Делійського пакту, різке загострення ідейно-політичної боротьби в ІНК та утворення в ньому нового угруповання – Біхарської конгрес-соціалістичної партії змусили М.К. Ганді в січні 1932 р. розпочати другу кампанію громадянської непокори [58. Т.3. С.153-156]. Однак, на відміну від першої, вона не набула великого розмаху. Спочатку проводилася індивідуальна непокора членів ІНК, а з літа 1932 р., через зниження їхньої активності й посилення репресій властей, М.К. Ганді зосередив головну увагу на боротьбі проти недоторканості та на врегулюванні міжобщинних суперечностей, хоча формально громадянська непокора продовжувалася до травня 1934 р.

Після чергової зміни політичного курсу Конгресу в ньому виникли занепадницькі настрої, пригніченість і розгубленість. Конгресисти, яким вдалося уникнути в'язниці, розділилися на окремі фракції, між якими точилася гостра боротьба з питання про дальші форми й методи боротьби за незалежність. Помірковані діячі вимагали остаточного припинення будь-якого масового руху, легалізації ІНК і переходу до конституційних форм діяльності. Ліве крило висунуло ідею радикальної реорганізації партії та прийняття нею нової програми. На конференції в Делі 31 березня 1934 р. його представники виявилися в меншості; переважною більшістю голосів ухвалюється рішення про відновлення свараджистської партії, щоб знову зосередити всю увагу конгресистів на діяльності всередині легіслатур. Громадянська непокора повністю та остаточно відмінялася з 20 травня 1934 р. Колоніальна адміністрація, в свою чергу, з 12 червня 1934 р. легалізувала ІНК. Всі спроби представників лівого крила хоч в якійсь формі зберегти масовий рух зазнали невдачі. Робочий комітет рекомендував конгресистам, крім парламентської діяльності, займатися також пропагандою прядіння й ткацтва, боротися за ліквідацію недоторканості, сприяти

досягненню міжобщинної єдності, пропагувати тверезість, розвивати національну освіту, кустарні промисли тощо [59].

Після Делійської конференції ІНК, як і в 1922 р., вступив у смугу глибокої кризи. Знову чисельність його членів неухильно скорочувалася. В партії відбувалася настільки інтенсивна поляризація сил, що виникла загроза її розпаду. У серпні 1934 р. праві діячі, які перебували на позиціях індуського комуналізму, вийшли зі складу керівних конгресистських органів і утворили т. зв. Націоналістичну партію. Вона проголосила своєю метою боротьбу за задоволення особливих прав індусів у новому проекті конституції Індії, який розробляли британські правлячі кола [60]. ІНК у цей час полишив і М.К. Ганді, відмовившись бути навіть його рядовим членом [61]. Натомість частина лівих конгресистів у жовтні 1934 р. утворила загальноіндійську Конгрес-соціалістичну партію (КСП), яка проголосила своєю метою досягнення повної незалежності Індії та побудову демократичної соціалістичної держави. КСП, залишаючись у Конгресі, мала намір залучити більшість його членів на свій бік і домогтися прийняття ним своєї програми [62]. Але з огляду на об'єктивні й суб'єктивні причини реалізувати його конгрес-соціалістам не вдалося.

Кризові явища, що спостерігалися в ІНК, не минули уваги англійських властей, які все менше рахувалися з провідною індійською політичною організацією. 2 липня 1935 р. обидві палати британського парламенту ухвалили новий Закон про управління Індією, ігноруючи позицію ІНК та інших індійських партій, що раніше висловилися проти нього повністю або частково. У Законі підкреслювалося, що Індія залишається в підданстві англійського короля [63]. Засудивши в цілому Закон 1935 р., помірковані й праві діячі намагалися все ж використати надані ним можливості для активізації та розширення парламентської діяльності ІНК, але зустріли активну протидію з боку лівих сил. В результаті, кінець 1935 р. і початок 1936 р. позначилися різким загостренням внутрішньопартійної боротьби, в якій перемогу здобуло ліве крило. У лютому 1936 р. президентом партії було обрано Дж. Неру – найавторитетнішого на той час лідера серед конгресистів [64. Т.2. С.2]. Проте праві, втративши посаду президента, не втратили свого впливу; вони залишалися могутньою політичною силою в центрі й на периферії, чисельно переважаючи в більшості місцевих організацій, що давало їм змогу й при Дж. Неру активно впливати на політичний курс ІНК. Так, сесія в Лакхнау (квітень 1936 р.) після напружених дискусій відхилила більшість резолюцій, висунутих Дж. Неру та його прихильниками, у тому числі й пропозицію про прийняття Конгресом нової програми та про колективне приєднання до нього масових організацій трудящих. Замість цього була прийнята резолюція представників правого крила про участь конгресистів у виборах до провінційних легіслатур [65]. Домігшись успіху в Лакхнау, праві повели боротьбу й за повернення керівних посад у Конгресі, всіляко перешкоджаючи Дж. Неру проводити намічені ним перетворення в партії. Однак на черговій її сесії в Файзпурі (грудень 1936 р.) Дж. Неру вдруге став президентом ІНК [66] і, незважаючи на опір правих у Робочому комітеті та в інших керівних органах партії, зумів дуже багато зробити для повернення Конгресу впливу в народі та утвердження його як провідної політичної сили Індії.

У лютому 1937 р. відбулися вибори до місцевих легіслатур, під час яких ІНК здобув переконливу перемогу в семи провінціях із одинадцяти [67]. Цей успіх посилив суперечності в лавах конгресистів, оскільки серед них виникли гострі розбіжності з питання про функції представників партії в законодавчих органах. Праві виступили за прийняття від властей міністерських посад та утворення в семи провінціях конгресистських урядів. Ліві, очолювані Дж. Неру, заперечували їм, вимагаючи відмови від міністерських посад і прийняття конгресистськими депутатами в легіслатурах рішення про скликання установчих зборів для розробки ними конституції незалежної Індії. На засіданні вищого законодавчого органу ІНК – Всеіндійського комітету Конгресу (ВІККу) в Делі (березень 1937 р.) перемогли прихильники прийняття міністерських посад [68. С.55-57]. На знак протесту Дж. Неру відмовився втретє балотуватися на вищу партійну посаду [69. С.633]. Аналіз діяльності провінційних урядів, утворених конгресистами, показує, що вони не виконали більшості своїх передвиборних обіцянок [70]. Це викликало велике невдоволення конгресистів і народу, на хвилі якого президентом ІНК у січні 1938 р. обирається С.Ч. Бос, представник лівого крила, який виступав за відродження масового руху [71. С.166].

Обрання С.Ч. Боса главою партії, його заклики до рішучих дій за визволення батьківщини від іноземного гноблення різко загострили ідейно-політичну боротьбу в ІНК. Вона досягла своєї кульмінації в липні 1938 р., коли праві висунули ідею укладання чергової закулісної угоди з колонізаторами, маючи намір отримати від них обіцяні поступки в політичній та економічній сферах. С.Ч. Бос, підтриманий більшістю лівих, запропонував пред'явити англійському уряду ультиматум про надання Індії повної незалежності й розпочати кампанію громадянської непокори в разі відмови задовольнити його [72]. Побоюючись прийняття Конгресом т. зв. "Плану дій", висунутого С.Ч. Босом, праві рішуче виступили проти висунення його кандидатури ще на один президентський термін. Тим самим дискусія про особистість президента, що розгорнулася серед конгресистів наприкінці 1938 – на початку 1939 рр., набула принципового значення. Всі спроби правого крила залучити більшість конгресистів на свій бік не мали успіху. Під час виборів 29 січня 1939 р. переміг С.Ч. Бос, випередивши свого суперника Б.П. Сітарамайю на 205 голосів [73. С.295]. Однак на сесії в Тріпурі (березень 1939 р.) помірковані й праві діячі розпочали рішучий наступ, намагаючись обмежити політичну діяльність С.Ч. Боса та його прихильників. Користуючись тим, що ліве крило у вирішальний момент виявилось розколотим, вони домоглися прийняття резолюції Г.В. Панта, яка позбавляла президента мати необхідну більшість у керівних органах ІНК [74. С.228-229]. Це призвело до різкого зміщення в співвідношенні внутрішньопартійних сил, що й проявилось на засіданні ВІККу в Калькутті (30 квітня 1939 р.), де С.Ч. Бос змушений був відмовитися від посади президента. 3 травня 1939 р. він оголосив про утворення в ІНК ще одного лівого угруповання – "Форвард блоку", метою якого проголошувалася боротьба з консерваторами у Конгресі й перетворення його в орган єдиного антиколоніального фронту з метою розгортання масової боротьби за незалежність [75. С.175-178]. Діяльність "Форвард блоку" та його керівника показує, що С.Ч. Бос, висуваючи популістські

гасла, так і не зміг сформулювати чітку ідейно-політичну платформу, яка могла б стати основою консолідації лівих угруповань. Тому всі його спроби досягти єдності їхніх дій в рамках утвореного в червні 1939 р. Лівого консолідаційного комітету закінчилися невдачею [42. С.404; 50. С.468-469; 74. С.104]. Внаслідок цього в ІНК у черговий раз переважали помірковані й праві діячі, які реалістично оцінюючи становище, що склалося у визвольному русі, віддавали перевагу конституційним формам досягнення незалежності. Ліве крило, яке весь час робило спроби реанімувати масовий рух, хоч і користувалося значною підтримкою конгресистів у період 1936–1939 рр., на початку Другої світової війни зазнало поразки й було усунуте від влади [34. Т.3. С.590-600; 42. С.404-407; 50. С.485-511].

Крім ІНК, із яким досить часто повністю ототожнюють індійський національно-визвольний рух у міжвоєнні роки, певну роль у боротьбі з іноземним пануванням грали й інші легальні патріотичні організації [76], значення яких не треба перебільшувати, але не треба й применшувати, незважаючи на те, що вони в усіх відношеннях поступалися Конгресу і, звичайно, ніяк не могли з ним суперничати на рівних. Маються на увазі, насамперед, релігійно-общинні партії Мусульманська ліга та Хінду Махасабха, створені в 1906 р., Федерація лібералів або Ліберальна федерація, що вийшла зі складу ІНК у 1918 р., і надалі діяла самостійно, Комуністична партія Індії, яка виникла в 1925 р., причому спочатку протиставляла себе ІНК, а в другій половині 30-х років об'єдналася з Конгрес-соціалістичною партією і стала складовою частиною конгресистської організації, робітничий і селянський рухи та їхні організації, демократичні рухи в князівствах, а також підпільні національно-революційні організації, що першими виступили на боротьбу за повну незалежність Індії. Взаємовідносини їх із Національним конгресом часто були досить складними й залежали від кожної конкретної політичної ситуації. Але всі вони, застосовуючи різні форми й методи боротьби і висуваючи різні гасла, так чи інакше боролися з британськими колонізаторами, зробивши свій посильний внесок у справу завоювання Індією свободи й незалежності.

ЛІТЕРАТУРА :

1. Ладысев В. В борьбе за демократические права и свободы. – Мн., 1988.
2. Ладысеу У. Насуперак волі народа. – Мн., 1976.
3. Ладысеу У. Шлях да свабоды. – Мн., 1978.
4. Полуян В., Полуян И. Революционное и национально-освободительное движение в Западной Белоруссии. – Мн., 1962.
5. Палуян У. Беларуска-сялянска-рабочая Грамада. – Мн., 1967.
6. Полуян В. Революционно-демократическое движение в Западной Белоруссии. – Мн., 1978.
7. Вабішчэвіч А. Нацыянальная школа у Заходняй Беларусі (1921–1939 гг.) //Беларускі гістарычны часопыс (БГЧ). – 1994. – № 2. – С. 38-46.
8. Вабішчэвіч А. Таварыства Беларускай школы (1921–1936 гг.) // БГЧ. – 1997. – № 1. – С.86-92.

9. Вабішчэвіч А. Таварыства Беларускай школы: першыя гады існавання // Спадчына. – 1996. – № 5. – С. 31-51.
10. Вабішчэвіч А. Асвета у Заходняй Беларусі (1921–1939 гг.). – Брэст, 2004.
11. Gomolka K. Białorusini w II Rzeczypospolitej // Zeszyty naukowe Politechniki Gdanskiej. Ekonomia. Nr. 31. – Gdansk, 1992.
12. Gomolka K. Białoruska Chryścijańska Demokracja w latach 1918–1939 // Studia z dziejów Rosji i Europy Środkowo-Wschodniej. – Т. XXIX. – Warszawa, 1994. – S. 57-65.
13. Mironowicz E. Białorusini wobec państwa polskiego w latach 1918–1925 // Białoruskie Zeszyty Historyczne (BZH). – 1995. – Z. 1. – S. 20-28.
14. Mironowicz E. Politycy i społeczeństwo białoruskie II Rzeczypospolitej wobec idei własnego państwa // BZH. – 1998. – Z. 4. – S. 50-57.
15. Конституция Польши 1921 года // В. Н. Дурденевский. Послевоенные конституции Запада. – Л., 1924. – Ч. I. – С. 59-79.
16. Stankiewicz Ad. Bielaruski Chrystyjanski ruch. – Wilnia, 1939.
17. Сидоревич А. Антон Луцкевич // Неман. – 1990. – № 7. – С. 91-167.
18. Ляхоускі У. Беларуская і украінская "карты" у палітыцы ковенскага урада Літвы у 1920-я гг. // Спадчына. – 2002. – № 5–6. – С. 46-53.
19. Белорусский государственный архив-музей литературы и искусства. – Ф. 3.
20. Bergman A. Przyczynek do historii Białoruskiej Organizacji Rewolucyjnej // Przegląd Historyczny. – 1971. – № 1. – S. 157-170.
21. Рагуля В. Успаміны // Спадчына. – 1994. – № 4. – С. 107-127.
22. Тарашкевіч Б. Аутабіяграфія // Спадчына. – 1996. – № 5. – С. 130-168.
23. Stepien S. Działalność posłów białoruskich w sejmie RP w latach 1922–1927 // Studia Historyczne. – 1981. – Z. 2. – S. 261-276.
24. Eckert M. Historia polityczna Polski lat 1918–1939. – Warszawa, 1985.
25. История Польши. – М., 1958. – Т. 3.
26. Национальный архив республики Беларусь. – Ф. 242.
27. Коукель І. Беларуская хрысціянская дэмакратыя і яе роля у беларускім грамадска-палітычным руху (1917–1939 гг.) // Этносоциальные и конфессиональные процессы в трансформирующемся обществе. – Гродно, 2001. – Ч. II. – С. 36-44.
28. Отдел редкой книги и рукописей НАН Беларуси. – Ф. 4.
29. Trejdenski P. Białoruskie stronnictwa polityczne w Polsce i ich ideologia // Sprawy narodowościowe. – 1930. – № 5–6. – S. 513-543.
30. Коммунистический интернационал. Всемирный конгресс (7; 1935). Резолюции VII Всемирного конгресса Коммунистического интернационала. – М., 1935.
31. Борьба трудящихся Западной Белоруссии за социальное и национальное освобождение и воссоединение с БССР. Сборник документов и материалов. – Мн., 1962. – Т. 1.
32. Государственный архив Брестской области. – Ф. 1.
33. Детально див.: Чувпило О.О. Огляд індійської літератури з історії боротьби Індійського національного конгресу за незалежність батьківщини // Зб. наукових праць ХДПУ ім. Г.С. Сковороди: серія "Історія та географія". – Вип.10. – Х., 2002.

34. Детально див.: Majumdar R.C. History of the Freedom Movement in India: In 3 Vs. – Calcutta, 1963.
35. Детально див.: Сітамарай Б.П. Кангрес ка ітіхас (Історія конгресу): В 2-х т. – Бомбей, 1947–1948 (мовою гінді); Dua R.P. Social Factors in the Birth and Growth of the Indian National Congress Movement. – Delhi, 1967; Mehrotra S. The Emergence of the Indian National Congress. – Delhi, 1971; Ray N.R. Concise History of the Indian National Congress, 1885–1947. – New Delhi, 1985.
36. Див.: Mahajan V.D. The Nationalist Movement in India. – New Delhi, 1976.
37. Детально див.: Pal B.C. Swadeshi and Swaraj: The Rise of New Patriotism. – Calcutta, 1954.
38. Див.: Mehrotra S.R. Towards India's Freedom and Partition. – New Delhi, 1979.
39. Про нього див.: Bakshi S.R. Gandhi and the Congress. – New Delhi, 1996; Gandhi: the Meaning of Mahatma for the Millennium. – Washington, 2001.
40. Constitution of the Indian National Congress. – Allahabad, 1925.
41. Детально див.: Gandhi M. Young India 1919–1922. – Madras, 1924.
42. Bose S.C. The Indian Struggle 1920–1942. – Calcutta, 1964.
43. Indian Constitutional Documents 1757–1939: In 3 Vs. – Calcutta, 1946.
44. Speeches and Documents on the Indian Constitution, 1921–1947: In 2 Vs. – Bombay, 1957.
45. Gandhi M. Young India 1924–1926. – Madras, 1927.
46. The Voice of Freedom. Selected Speeches of Pandit Motilal Nehru: In 3 Vs. – Bombay, 1961.
47. India's Struggle for Freedom. Select Documents and Sources. – Delhi, 1965.
48. A Bunch of Old Letters. – Bombay, 1958.
49. Congress Presidential Addresses from Silver to the Golden Jubilee. – Madras, 1934.
50. Про нього детально див.: Sinha L.P. The Left Wing in India (1919–1947). – Muzaffarpur, 1965.
51. Див.: The Monitor. – 1928. – November 7; The Hindu. – 1928. – November 3, 6.
52. Nehru J. Before and after Independence: In 2 Vs. – New Delhi, б. п.
53. Див.: The Times. – 1928. – December 27.
54. The Times. – 1929. – January 1.
55. Див.: Indian National Congress. Report of the 44-th Annual Session. – Lahore, 1929.
56. Про неї детально див.: Васильева Р.И., Чувпило А.А. Политический курс Индийского национального конгресса во время массовых кампаний гражданского неповиновения 1930–1934 гг. // Епохи (Великотырново, Болгария). – 1996. – № 4.
57. The Daily Telegraph. – 1931. – March 6, 7; The Times. – 1931. – March 6, 7, 31.
58. Tendulkar D.G. Mahatma. Life of the Mohandas Karamchand Gandhi: In 8 Vs. – Delhi, 1951–1954.
59. The Manchester Guardian. – 1934. – April 2, May 19, 23; The Times. – 1934. – April 3, 17, 22, 25, May 2, 3, 4, 7, 21, 22, 25, 31, June 6, 7, 15, 16, 18, 19, 21.
60. The Times. – 1934. – August 20, 22, 25.
61. The Daily Telegraph. – 1934. – September 17.

62. Детально див.: All-India Congress Socialist Party. Constitution, Programme and Resolutions of the 1-st Conference of the Party and Report of the Organizing Secretary. – Bombay, 1934.
63. Див.: Great Britain. Laws, Statutes etc. Government of India Act, 1935. – London, 1935.
64. Sitaramaуа В.Р. The History of the Indian National Congress: In 2 Vs. – Bombay, 1946–1947.
65. Детально див.: Indian National Congress. Resolutions Passed at the 49-th Congress held at Lucknow on April 12-14, 1936. – Allahabad, 1936.
66. Детально див.: Indian National Congress. Resolutions Passed at the 50-th Session of the Congress held at Faizpur (Maharashtra), December 27 and 28, 1936. – Allahabad, 1937.
67. Детально див.: The Bombay Chronicle. – 1937. – March 15, 19, 20, July 8, 11, 14, August 13, October 19, November 11.
68. Lakhanpal P.L. History of the Congress Socialist Party. – Lahore, 1946.
69. Див.: Неру Дж. Автобіографія. – М., 1955.
70. Детально див.: Towards Freedom 1937–1947. – Vol. 1 (Experiment with Provincial Autonomy. January 1 – December 31. 1937). – New Delhi, 1985.
71. Gordon L.A. Bengal: the Nationalist Movement 1876–1940. – New York, 1974.
72. The Bombay Chronicle. – 1938. – July 9, 10.
73. Majumdar S.K. Jinnah and Gandhi. – Calcutta, 1966.
74. Netaji. His Life and Work. – Agra, 1948.
75. Детально див.: Чувпило О.О. До питання про утворення та діяльність "Форвард блоку" // Історична наука: проблеми розвитку. Матеріали конференції. Всесвітня історія. – Луганськ, 2002.
76. Детально див.: Misra B.B. The Indian Political Parties. An Historical Analysis of Political Behaviour up to 1947. – Delhi, 1976.

ІНДОЛОГІЧНА СПАДЩИНА Г.Г. КОТОВСЬКОГО

Одним із провідних індологів колишнього Радянського Союзу й сучасної Росії був Григорій Григорович Котовський (1923–2001). Він народився у 1923 р. в одному з найкрасивіших і наймальовничіших провінційних міст України, у самому її серці, у старовинній Умані, що знаходиться на заході теперішньої Черкаської області. У наш час вона відома на весь світ славнозвісним унікальним дендрологічним парком "Софіївка" – видатною пам'яткою садово-паркового мистецтва кінця XVIII ст. та тим, що є головним сакральним релігійним центром хасидизму. У 1922–1925 рр. в центрі Умані, у будинках дореволюційних готелів "Бристоль" і "Лондон" (зараз там розташована Уманська швейна фабрика) знаходився штаб 2-го кавалерійського корпусу під командуванням батька Григорія Григоровича – легендарного героя Громадянської війни Григорія Івановича Котовського (1881–1925). Після його трагічної загибелі в 1925 р. Г.Г. Котовський виховувався в сім'ї К.Є. Ворошилова у Москві, але ніколи не забував Україну, вважав її своєю батьківщиною, добре знав українську мову, радо вітав земляків і намагався надавати їм усіляку допомогу. Зокрема, він завжди приязно зустрічав автора даної статті (корінного уманчанина), розпитував про рідне місто, багато допомагав йому в роботі над кандидатською та докторською дисертаціями. Навіть у похилому віці Григорій Григорович кілька разів приїжджав до Умані, покладав квіти до пам'ятника батьку, який височіє навпроти швейної фабрики, зустрічався з керівництвом і громадськістю міста, виступав із цікавими лекціями перед його жителями, милувався "Софіївкою" та відвідував центральний стадіон, зведений батьком у 1922–1923 рр. і названий на його честь (у 2005 р. стадіон після реконструкції став називатися "Іллічівцем").

Закінчивши з відзнакою середню школу, Г.Г. Котовський у 18-річному віці добровольцем пішов на фронт, знаходячись у діючій армії з квітня по липень 1942 р. Обороняючи підступи до Севастополя, він був тяжко поранений, потрапив у полон і до звільнення північної частини Норвегії від гітлерівських окупантів радянськими військами (жовтень 1944 р.) перебував у німецькому концтаборі, що знаходився на території цієї країни. Після проходження перевірки в радянському фільтраційному таборі Григорій Григорович за виявлену хоробрість на Кримському фронті був нагороджений орденом Вітчизняної війни I ступеня і продовжив військову службу. Демобілізувавшись із армії, він поступив на історичний факультет МДУ, успішно закінчив його у 1949 р. і з 1953 р. й до кінця свого життя працював у координаційному центрі радянської та російської орієнталістики – Інституті сходознавства АН СРСР/РАН – спочатку рядовим співробітником, а в 1970–1987 рр. – завідувачем Відділу Індії та Південної Азії, відрізняючись скромністю, високою культурою, інтелігентністю, демократичністю, неабияким інтелектом, широтою світогляду та багатогранністю мислення.

Роботу в Інституті сходознавства Г.Г. Котовський поєднував із великою громадською діяльністю, будучи активним учасником руху на підтримку боротьби народів колоніальних країн за національне визволення, соціальну справедливість, подолання відсталості й злиднів, членом виконкому Міжнародної

асоціації економічної історії, зарубіжним членом Всеіндійської асоціації аграрників-економістів, членом виконкому та заступником генерального секретаря Всесвітньої федерації наукових працівників, заступником керівника Російсько-індійської комісії зі співробітництва в галузі суспільних наук, главою різноманітних індологічних делегацій, рад та оргкомітетів, організатором всесоюзних і міжнародних індологічних конференцій, семінарів і симпозіумів, редактором численних праць із історії та економіки Індії та країн Південної Азії. Усі свої сили Григорій Григорович віддавав розвитку дружніх відносин СРСР і РФ з Індією та організації індологічних досліджень. Він неодноразово зустрівся з Дж. Неру, І. Ганді та іншими державними й громадсько-політичними лідерами Індії, вченими, діячами культури. За визначні заслуги в зміцненні радянсько-індійської дружби Г.Г. Котовському було присуджено звання лауреата премії ім. Джавахарлала Неру [інші важливі деталі його біографії див.: 1, с.215-217; 2, с.3-4].

Наукова творчість вченого вплинула на розвиток не тільки вітчизняної, а й світової індології та орієнталістики. З-під його пера за 50 років наукової діяльності (1952–2001) вийшло понад 200 наукових, науково-популярних, публіцистичних, популяризаторських та інших індологічних праць, у тому числі 6 одноосібних монографій, а також написані розділи до 43-х колективних монографій, що отримали високу оцінку наукової громадськості. Причому за кордоном із них опубліковано 70 наукових і публіцистичних робіт, більшість яких (понад 40) була видана в Республіці Індія англійською, гінді, урду та деякими іншими національними мовами. Велику науково-дослідну роботу у Відділі Індії та Південної Азії/Центрі індійських досліджень Інституту сходознавства АН СРСР/РАН Г.Г. Котовський поєднував із не меншою науково-організаційною та викладацькою діяльністю в головному центрі орієнтальної лінгвістики Росії – Інституті країн Азії та Африки при МДУ, приділяючи особливу увагу підготовці нової генерації індологів, насамперед істориків та економістів. Повз нього не пройшла жодна важлива подія в науковому житті Москви й Росії, так чи інакше пов'язана з Індією. Глибоко символічно, що останні хвилини свого життя Григорій Григорович провів у будинку індійського посольства в Москві, куди він у котрий раз прийшов для підведення підсумків чергового російсько-індійського наукового семінару.

Проводжаючи в останню путь одного з патріархів слов'янської індології, колеги й учні знайшли для нього такі щирі чудові слова: "24 октября 2001 г. ушел из жизни последний из замечательного поколения индологов, отличавшихся глубокой эрудицией, широтой взглядов, академичностью научного подхода и интеллигентностью, которые создали особое научное и человеческое сообщество – Отдел Индии и Южной Азии ИВ РАН. Григорий Григорьевич был верным хранителем и продолжателем традиций, заложенных его учителями и старшими товарищами. Утрата невосполнима" [2, с.3].

Індологічну спадщину Г.Г. Котовського умовно можна розділити на п'ять рубрик: 1) праці з аграрних питань; 2) із історії індійського національно-визвольного руху; 3) з нової та новітньої історії Індії; 4) з історії радянсько/російсько-індійського співробітництва; 5) з історії індології.

Більшість праць вченого присвячена аграрним проблемам Індії за часів колоніалізму та в перші десятиріччя незалежності [див., наприклад: 2, с.239-265; 3–17]. Для них притаманний аналітичний характер, критичне ставлення до робіт і поглядів попередників, намагання не повторювати відоме, а залучати нові джерела і під новим кутом розглядати поставлені питання. Відрізняючись оригінальністю й новизною підходів, Г.Г. Котовський вивчав сучасне індійське суспільство, в якому зберігається дуже багато рудиментів минулих епох в усіх сферах життя, з точки зору ретроспективного погляду на його розвиток із найдавніших часів і до наших днів, що надавало дослідженням вченого історичної перспективи. Однак, на відміну від багатьох інших індологів, особливо радянських, які досить часто оцінювали давню та середньовічну Індію на основі сучасних уявлень і критеріїв, що призводило до численних деформацій, він враховував характерні особливості й специфічні риси розвитку кожного періоду, оцінки давав не з точки зору європейських критеріїв і систем цінностей, коли узагальнювалися чи порівнювалися події та явища схожі лише на перший погляд, а в кожному конкретному випадку, з обов'язковим урахуванням усього комплексу визначальних чинників, уникаючи некоректних аналогій, категоричних суджень і висновків, догматичних наукових уподобань та упередженості.

Аграрні відносини та їхній розвиток на певному відрізку часу Г.Г. Котовський досліджував комплексно, в нерозривному зв'язку з розвитком інших структурних компонентів індійського суспільства, проводячи при цьому глибокий системно-структурний аналіз за схемою А.І. Уймова: суспільство – система, а аграрний устрій та аграрні відносини – одна з найважливіших її якісних структур. Це давало йому можливість нерідко вирішувати головні питання, що хвилювали науку, висловлювати оригінальні припущення й робити нестандартні узагальнення та висновки, хоча за радянських часів уникати ідеологічних і політичних штампів і стереотипів вдавалося далеко не завжди. Аналізуючи аграрні відносини, аграрне законодавство та земельні реформи в незалежній Індії, Г.Г. Котовський у першу чергу звертав увагу на аграрну та економічну політику партії Індійський національний конгрес (ІНК), яка будучи правлячою протягом майже півстоліття у величезній азійській країні, проводила в ній свої земельні реформи й домоглася певних результатів. Він не давав їм оцінку взагалі, а робив поділ на два етапи, обумовлені насамперед розвитком суспільно-політичної ситуації в Індійському Союзі: 1) відміна системи заміндарі, введеної англійцями, та орендного законодавства; 2) прийняття законодавства про межу землеволодіння та його здійснення. Значну увагу дослідник приділяв висвітленню ідейно-політичної боротьби навколо проведення аграрних реформ усередині ІНК, серед інших провідних індійських політичних партій та організацій, селянських спілок, на рівні окремих штатів, безпосередньо на селі та в парламенті.

У нерозривному зв'язку з аграрними відносинами та усім комплексом інших важливих процесів, що відбувалися в індійському суспільстві, Г.Г. Котовський досліджував історію національно-визвольного руху народів Британської Індії проти англійського колоніального режиму [див., наприклад: 18–20]. Залучивши широке коло оригінальних індійських та англійських джерел і публікацій, він досить докладно висвітлив перебіг і події визвольної боротьби в різних провінціях

і куточках найбільшої колонії світу, намагаючись подати її як єдиний загальноіндійський процес, визначив місце й роль ІНК та інших національно-патріотичних партій та організацій у русі за ліквідацію іноземного панування в Індії та утворення самостійної держави, розглянув їхню організаційну структуру, ідейні засади, програмні настанови, політичний курс, форми, методи та основні напрями діяльності на різних історичних етапах, встановив причини гострої ідейно-політичної боротьби у визвольному русі взагалі й у кожній організації окремо, простежив процес формування в них найважливіших угруповань, проаналізував їхню програму й тактику, охарактеризував світогляд і політичну діяльність видатних національних лідерів Б.Г. Тілака, М.К. Ганді, Ч.Р. Даса, Дж. Неру, С.Ч. Боса та деяких інших, визначив актуальні питання історії національно-визвольного руху, які потребували подальшої розробки.

Деякі індологи після розпаду Радянського Союзу і відмови від марксистсько-ленінської методології критикували Г.Г. Котовського, який залишився членом компартії, хоча й заперечував т. зв. догматичний та вульгарний марксизм, за те, що він начебто примітивізував історичний процес, подаючи визвольний рух у статиці, а не в динаміці, перебільшував значення окремих його складових, зокрема соціально-економічних факторів, недооцінюючи при цьому роль багатьох інших важливих чинників, однобічно висвітлював ідейно-політичну боротьбу в ІНК і визвольному русі на початку ХХ ст., зводячи її лише до суперечностей між поміркованими та екстремістами, ігноруючи інші його течії, ідеалізував Б.Г. Тілака, який вбачав майбутнє Індії в поверненні до середньовічних ідеалів і цінностей часів видатного маратхського правителя Шиваджі, переоцінював значення традиційної індійської релігійно-філософської, державно-правової та політичної спадщини і недооцінював модернізуючий вплив західних ідей та інститутів, перебільшував роль окремих лідерів і партій, особливо індійських комуністів та організацій, що знаходилися під їхнім впливом, у боротьбі за незалежність. Однак подібні звинувачення можна висунути на адресу практично всіх радянських індологів, які не могли вийти за межі традиційної істматівської парадигми та офіційних наукових догм і стереотипів.

У зв'язку з цим зазначимо, що Г.Г. Котовський ще в 60–70-ті роки ХХ ст. закликав на індологічних конференціях переглянути історію індійського визвольного руху, відмовившись від застарілих уявлень і стереотипів минулого; він одним із перших почав розглядати ІНК у період між двома світовими війнами не як політичну організацію індійської національної буржуазії, а як широкий блок або навіть фронт усіх патріотичних сил країни, що тимчасово об'єдналися навколо величної ідеї національного визволення виключно ненасильницькими методами. Що ж до оцінки ролі М.К. Ганді як ідеолога й лідера визвольних змагань, то він, як раніше, уже не вважав його буржуазним діячем, а керівником широкого масового народного руху за свободу й незалежність Індії. Під час наукових дискусій, особливо знаменитої дискусії про "азійський" спосіб виробництва, Г.Г. Котовський на індологічних семінарах, організованих у Відділі Індії та Південної Азії Інституту сходознавства АН СРСР, куди запрошувався й автор даної статті, висловлював неординарні точки зору, іноді достатньо далекі від санкціонованих владою вульгарних істматівських ідей та схем (на жаль, вони так і

не знайшли більш-менш повного відображення на сторінках друкованих видань). Зокрема, звертаючи увагу присутніх на необхідність по-новому інтерпретувати історію народів Індійського субконтиненту, не зв'язуючи її з будь-якою політичною кон'юнктурою, глава радянських індологів указував, що істматівська п'ятичленна формаційна схема не в змозі пояснити усього розмаїття історичного процесу в Індії та в інших країнах Південної Азії, пропонуючи поєднувати формаційний і цивілізаційний підходи. Вчений також виступав проти європоцентризму при періодизації індійської історії та догматизації індологічної науки, що створювало лише ілюзію її науковості. Значно випередивши свій час, він відзначав історичну роль колоніалізму в деформації та трансформації внутрішньої структури традиційного Сходу.

У працях із загальної історії Індії [див., наприклад: 21–25] Г.Г. Котовський теж вніс чимало новаторського. Не випадково, що вони отримали високу оцінку радянських, російських і зарубіжних фахівців, були перекладені на іноземні мови й надруковані за кордоном, передусім в Індії. Автор ставив перед собою завдання дослідити не лише загальні закономірності історико-культурного розвитку народів сучасної Індії, а й показати специфічність, своєрідність та індивідуальність цієї загадкової країни, оцінити вплив на неї досягнень європейської культури й політичних систем, визначити внесок індійців у світову цивілізацію. Найбільш детально він висвітлив соціально-економічний та політичний розвиток Британської Індії після поразки Великого народного повстання 1857–1859 рр. і до звільнення її від англійського колоніального гніту в 1947 р., а також становлення та розвиток індійської державності в перші три десятиріччя незалежного існування другої за кількістю населення країни світу. Новизною підходів тією чи іншою мірою відрізнялися такі сюжети: зміни в системі колоніального управління Індією, адміністративні реформи британських правлячих кіл у головній їхній колонії, аграрна політика англійців, розвиток товарно-грошових відносин, ріст національного капіталістичного підприємництва, народні виступи в різних районах країни, виникнення т. зв. буржуазного націоналізму та різні його течії, релігійне реформаторство й просвітництво, створення ІНК та інших національно-патріотичних і релігійно-общинних організацій, рухи за свадеші та сварадж, боротьба течій в ІНК на початку ХХ ст., світогляд і діяльність Б.Г. Тілака (з певними застереженнями), рух за гомруль, діяльність підпільних революційних організацій, індійська революційна еміграція, халіфатистський рух після Першої світової війни, утворення та діяльність свараджистської партії, М.К. Ганді й гандизм, боротьба течій в ІНК та індійському національно-визвольному русі в 20–30-ті роки ХХ ст., діяльність лівого крила ІНК, "Серпнева революція" 1942 р., утворення тимчасового індійського уряду, курс на "змішану економіку", аграрні відносини й земельні реформи в незалежній Індії, "курс Неру", боротьба за продовження "курсу Неру", культура колоніальної та суверенної Індії.

Г.Г. Котовський стояв у витоків такої важливої складової частини індології як дослідження історії радянсько/російсько-індійських відносин і зв'язків. У його працях з цих питань [див., наприклад: 26–31] найбільш повно знайшло своє відображення радянсько-індійське наукове та культурне співробітництво після

звільнення Індії від колоніальної залежності. Аналізуючи наукові зв'язки між двома країнами, вчений виділив три їхні основні етапи: 1) встановлення наукових контактів у 50-ті роки ХХ ст.; 2) розвиток регулярного наукового обміну в 60-ті роки; 3) плановане різнобічне наукове співробітництво в 70–80-ті роки. Показавши значні досягнення та успіхи індійців у сфері вищої освіти й науки за роки незалежності, він докладно висвітлив співробітництво радянських та індійських наукових закладів і вчених як у галузі гуманітарних, так і природничих наук, розглянув форми й напрями спільної роботи. Культурні зв'язки та співробітництво Г.Г. Котовський розглядав як широку взаємодію двох великих культур, в якій однакову потребу й зацікавленість мали народи Індії та СРСР. Виходячи з цього, він навів величезну кількість прикладів їхньої взаємодії в галузях літератури, образотворчих мистецтв, театру, хореографії, музики, кінематографу та освіти. Причому описувалися конкретні факти реального співробітництва, корисного й вигідного для обох країн, а не агітаційно-пропагандистські вигадки й кліше, характерні для більшості тогочасних публікацій про дружбу й співробітництво братських народів. Скажімо, в галузі природничих наук – проведення спільних робіт за такими важливими напрямками: дослідження космосу, МГД-перетворення енергії, використання сонячної енергії, захист металів від корозії, хімічний каталіз, електрошлакова технологія та електрометалургія, тепло- та масообмін, лазери й лазерна техніка та технологія, біотехнологія, фізика високих тисків, фізика високих температур тощо; у галузі культури – обмін групами артистів, делегаціями вчених, кінематографістів, художників, організація виставок, кінофестивалів, переклад книжок, створення спільних кінофільмів, стажування, навчання студентів та аспірантів.

Значний внесок Г.Г. Котовський вніс у вивчення історії російської та радянської індології взагалі й на певному відрізку часу [див., наприклад: 32–45]. Він глибоко аналізував індологічні дослідження й твори істориків, економістів, філософів, політологів, філологів, культурологів. Як правило, оцінки їм давалися в прямій залежності від того, що нового вніс той чи інший фахівець, висвітлюючи конкретну проблему, порівняно з його попередниками, хоча були й окремі незначні відступи з етичних міркувань, коли йшлося про тих орієнталістів, котрі були засновниками вітчизняної індологічної науки, давно ставши визнаними авторитетами. Насамперед, це стосувалося учителів і наставників Г.Г. Котовського, які все своє свідоме життя знаходилися під гнітом тоталітарного режиму, який жорстко обмежував і регламентував їхню творчість. Виняток, виходячи з морально-етичної точки зору, також, звичайно, становили численні меморіальні та ювілейні публікації про видатних російських і провідних радянських індологів і сходознавців І.П. Мінаєва, А.Є. Снесарева, І.М. Рейснера, О.М. Дьякова, В.В. Балабушевича, О. Михайловича, Б.Г. Гафурова, Р.О. Ульяновського (У. Рославлева), К.З. Ашрафян. Характеристика індологічних публікацій Г.Г. Котовського історіографічно-бібліографічного характеру буде неповною, якщо не відзначити те, що він протягом багатьох років брав активну участь у створенні "Бібліографії Індії", в якій враховувалася практично вся друкована продукція про Індію (крім газетних матеріалів), що виходила в світ у дореволюційній Росії та Радянському Союзі російською мовою та мовами народів

колишнього СРСР, а також праці радянських авторів, видані в перекладі за кордоном [див.: 46]. Література в "Бібліографії" систематизувалася згідно з такими науковими дисциплінами: історія вивчення Індії, географія та країнознавство, етнографія, історія, економіка та економічна історія, культура, філософія та історія релігій, мовознавство та історія писемності.

Таким чином, навіть стислий аналіз наукової індологічної спадщини Г.Г. Котовського дає всі підстави твердити, що вона досить-таки значна й багатогранна, охоплюючи фактично "весь комплекс феномену Індії" ХІХ–ХХ ст. Хоча Г.Г. Котовський і не висунув якихось фундаментальних чи узагальнюючих концепцій історичного розвитку народів Індійського субконтиненту, але він зробив свій посильний внесок у вивчення минулого й сьогодення однієї з найзагадковіших країн сучасного світу, яка "завжди чарувала, вабила й притягувала до себе, неначе магніт, кращих з кращих представників роду людського", до яких із повною впевненістю можна віднести й Григорія Григоровича Котовського.

ЛІТЕРАТУРА

1. In memoriam Григорий Григорьевич Котовский (1923–2001) // Восток. – 2002. – №3.
2. Индия: общество, власть, реформы: Памяти Г.Г. Котовского. – М., 2003.
Праці Г.Г. Котовського
3. Аграрный вопрос на юге Индии (Тамилнаду и Керала) в период общего кризиса капитализма. – М., 1952.
4. К вопросу о роли ростовщического капитала в обезземеливании крестьянства в Индии // Краткие сообщения Института востоковедения АН СССР. – М., 1953. – Вып.10. – С.20-34.
5. Аграрные отношения в Индии // Советское востоковедение. – 1955. – №4. – С.66-83.
6. Аграрная политика английских колонизаторов в Индии в 60-е годы ХІХ века // Народное восстание в Индии 1857–1859 гг. – М., 1957. – С.273-308.
7. Аграрные отношения в Махараштре в последней трети ХІХ – начале ХХ в. // Национально-освободительное движение в Индии и деятельность Б.Г. Тилака. – М., 1958. – С.89-159.
8. Индия // Аграрные отношения в странах Востока. – М., 1958. – С.7-133.
9. Некоторые вопросы развития земледельческого капитализма и аграрные реформы в Индии // Материалы по аграрным реформам на Востоке. – М., 1958. – С.40-61.
10. Аграрные реформы в Индии. – М., 1959.
11. Некоторые вопросы разложения сельской общины в Индии в конце ХVІІІ – начале ХІХ в. – М., 1960 (теж саме й англійською мовою. – М., 1960).
12. Das Ausbeutungssystem der Plantagerarbeiter in Südindien // Die ökonomische und soziale Entwicklung Indiens: Sowjetische Beiträge zur indischen Geschichte. – Berlin, 1961. – Bd.2. – S.99-131.
13. Agrarian Reforms in India. – New Delhi, 1964.

14. Agrarian Relations in Maharashtra in Late 19th and Early 20th Centuries // Tilak and the Struggle for Indian Freedom. – New Delhi, 1966. – P.95-170.
15. Земельная собственность и структура феодального класса в Индии XVII–XVIII вв. // Страницы истории и историографии Индии и Афганистана: К столетию со дня рождения И.М. Рейснера. – М., 2000. – С.168-195.
16. Аграрный строй: изменения за годы независимости // Азия и Африка сегодня. – 2001. – №3. – С.55-58; №4. – С.59-62.
17. On the Nature of Land Property in Late Medieval India: Sixteenth to Eighteenth Centuries // Indian History. A Russian Viewpoint. – Delhi, 2003. – P.85-101.
18. Аграрная программа Индийского национального конгресса в 1885–1917 гг. // Очерки по новой истории стран Среднего Востока. – М., 1951. – С.20-39.
19. Возникновение буржуазного национализма и его различные течения // Новая история Индии. – М., 1961. – С.422-444, 456-476 (у співавт. з В.І. Павловим).
20. Вступительная статья // Индийский национальный конгресс. – М., 1987. – С.5-12.
21. Колониальная эксплуатация и экономическое развитие Индии в 60–90-х годах XIX в. // Новая история Индии. – М., 1961. – С.321-372.
22. Индия в период перехода к империализму // История стран Азии и Африки в новое время. – М., 1971. – С.452-465; теж саме. – М., 1990. – Ч.2. – С.167-181.
23. Индия в эпоху пробуждения Азии // История стран Азии и Африки в новое время. – М., 1971. – С.466-481; теж саме. – М., 1990. – Ч.2. – С.182-199.
24. История Индии. – М., 1973, 1979 (у співавт. з К.О. Антоновою та Г.М. Бонгард-Левіним).
25. Индия в новое и новейшее время // История народов Восточной и Центральной Азии с древнейших времен до наших дней. – М., 1986. – С.520-541.
26. Exhibition of Indian Art and Crafts // VOKS Bulletin. – Moscow. – 1956. – №1. – P.36-37.
27. Indo-Soviet Friendship: A Positive World Influence // Amity. – New Delhi, 1973. – Vol.2. – №11. – P.28-30.
28. Indo-Soviet Economic Cooperation: Three Distinguishing Features // Amity. – New Delhi, 1975. – Vol.4. – №3. – P.32-33.
29. Soviet-Indian Cooperation: Factor of Stability in Asia // Soviet Review. – New Delhi, 1980. – Vol.17. – №57. – P.6-12.
30. World-Historic Significance of Soviet-Indian Cooperation // Soviet Review. – New Delhi, 1981. – Vol.18. – №41–42. – P.32-38.
31. Советско-индийское научное и культурное сотрудничество // СССР и Индия. – М., 1987. – С.280-310 (у співавт. з С.І. Потабенко).
32. И.П. Минаев – выдающийся русский индолог // И.П. Минаев. Сб. статей. – М., 1967. – С.5-28.
33. Александр Михайлович (Некролог) // Народы Азии и Африки. – 1969. – №3. – С.230-232.
34. Владимир Васильевич Балабушевич (К семидесятилетию со дня рождения) // Народы Азии и Африки. – 1970. – №5. – С.215-217 (разом із товаришами).
35. Игорь Михайлович Рейснер – ученый и педагог // Проблемы истории Индии и стран Среднего Востока. – М., 1972. – С.3-14.
36. Алексей Михайлович Дьяков (1896–1974) // Народы Азии и Африки. – 1974. –

№5. – С.244-246.

37. Soviet Indology: Ways and Stages of Development // Soviet Studies of India: Achievements and Stages of Progress. – New Delhi, 1974. – P.1-12.
38. Studies in India's Economy // Soviet Studies of India: Achievements and Stages of Progress. – New Delhi, 1974. – P.28-43.
39. Иван Павлович Минаев – выдающийся русский ученый-востоковед и путешественник // Восточный альманах. – М., 1975. – Вып.3. – С.469-484.
40. Розвиток радянської індології // Вивчення Індії в Радянському Союзі. – Делі, 1976. – С.7-18 (мовою гінді).
41. Вивчення індійської економіки // Вивчення Індії в Радянському Союзі. – Делі, 1976. – С.39-54 (мовою гінді).
42. 90-летие Ростислава Александровича Ульяновского // Восток. – 1994. – №5. – С.193-195.
43. Бободжан Гафурович Гафуров – глава советского востоковедения // В масштабе века: Сборник воспоминаний о Б.Г. Гафурове – ученом, политике, гражданине. – М., 1999. – С.113-124.
44. Игорь Михайлович Рейснер – человек, исследователь, педагог // Страницы истории и историографии Индии и Афганистана: К столетию со дня рождения И.М. Рейснера. – М., 2000. – С.5-30.
45. Памяти Клары Зармайровны Ашрафян (15 сентября 1924 г. – 7 августа 1999 г.) // Восток. – 2000. – №1. – С.216-217.
46. Библиография Индии. Дореволюционная и советская литература на русском языке и языках народов СССР, оригинальная и переводная. – М., 1959, 1965, 1976 (у співавт. з Н.В. Менагарішвілі, С.І. Тансикбаєвою (Ібрагімовою), Д.А. Бірман і Н.Н. Сосіною).

РОЛЬ С.Ч. БОСА В НАЦІОНАЛЬНО-ВИЗВОЛЬНОМУ РУСІ НАРОДІВ ІНДІЇ НАПЕРЕДОДНІ ДРУГОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ

Серед провідних діячів індійського національно-визвольного руху значне місце займає Субхас Чандра Бос (1897–1945). Незважаючи на те, що після трагічної загибелі Нетаджі (Любимого вождя – так його називають в Індії) минуло вже більше шести десятиліть, навколо його імені не вщухають дискусії, вирують пристрасті, а оцінки поглядів і діяльності досить часто полярно протилежні. Між тим життя, діяльність і світогляд С.Ч. Боса ще не знайшли спеціального висвітлення в українській історіографії, залишаючись маловідомими широкому науковому загалу.

У даній статті висувається завдання дещо заповнити цю прогалину, звернувши головну увагу на недостатньо вивчену політичну діяльність Нетаджі у 1938–1939 р., коли він уперше й востаннє очолив Індійський національний конгрес (ІНК), намагаючись кардинально змінити його політичний курс.

Приступаючи до розгляду поставленого питання, слід, насамперед, стисло проаналізувати процес формування та розвиток світогляду С.Ч. Боса, показати його характер і сутність на різних етапах еволюції.

Уважне вивчення джерел, передусім виступів і праць С.Ч. Боса [Bose 1938; Bose 1946; Bose 1962; Bose 1964; Bose 1967; Bose 1970; Bose 1974; Sareen 1988, 184-364], а також критичне осмислення численної літератури [Курныкин 1998; Чувпило 2000, 50-68; A Beacon... 1973; Bose S.K. 2004; Chattopadhyaya 1973; Choudhary 1965; Das Gupta 1946; Guha 1986; Hardas 1958; Jog 1969; Mangat 1986; Mookerjee 1977; Mookerji 1975; Muller 1985; Netaji... 1948; Netaji... 1984; Netaji... 1996; Ohsawa 1954; Ralhan 1996; Seth 1943; Sopan 1946; Toye 1959; Werth 1970] дає змогу виділити чотири досить чітко розмежованих етапи в розвитку світогляду Нетаджі. Це: 1) початковий, дуже важливий етап формування суспільно-політичних поглядів С.Ч. Боса, коли закладалися їхні підвалини (до початку 20-х рр. ХХ ст.). Саме в цей час С.Ч. Бос, який виріс у провінції Бенгал, відомій своїми традиціями антиколоніальної боротьби, політичного екстремізму й тероризму, сприймав визвольні ідеї в їх найбільш радикальній формі, що назавжди визначило його схильність і потяг до ліворадикальної ідеології; 2) період активної політичної діяльності в ІНК у 1920–1927 рр. (виключаючи тюремне ув'язнення), яка помітно відбилася на світогляді Нетаджі. Зокрема, спочатку він взяв активну участь у гандистському ненасильницькому русі неспівробітництва (1920–1922 рр.) в Бенгалі, хоча ідеї ненасильства його ніколи не приваблювали, а потім став одним із лідерів ліворадикального крила свараджистської партії, заснованої в 1923 р. Ч.Р. Дасом і М. Неру, досить швидко здобувши всеіндійське визнання; 3) період із кінця 20-х років і до початку Другої світової війни (1928–1939 рр.). Це був кульмінаційний етап у політичній біографії С.Ч. Боса на батьківщині. Разом із Дж. Неру він очолив лівонаціоналістичне крило ІНК, домагаючись радикалізації програми й тактики партії, відмови її від вимоги надання Індії статусу домініону та прийняття рішення боротися за повну незалежність. У 30-ті роки ХХ ст. С.Ч. Бос за популярністю мало в чому поступався М.К. Ганді, свідченням чого було обрання його двічі президентом

(главою) ІНК у 1938–1939 рр.; 4) період Другої світової війни (1939–1945 рр.). Це заключний етап у життєвому шляху Нетаджі. Зазнавши поразки в суперництві з поміркованими й правими лідерами Конгресу і повністю розчарувавшись у ненасильницькій тактиці, С.Ч. Бос 17 січня 1941 р. залишив Індію і після довгих поневірянь на чужині в пошуках союзників для боротьби з Англією (він побував у Кабулі, Москві й Берліні) очолив у 1943 р. створену з допомогою Японії, на окупованих нею територіях Південно-Східної Азії, Індійську національну армію (ІНА) та Тимчасовий уряд Вільної Індії. ІНА, однак, зазнала поразки, а Нетаджі 18 серпня 1945 р. загинув у авіакатастрофі на Тайвані за загадкових обставин.

Характеризуючи основні риси та особливості світогляду С.Ч. Боса, слід зазначити, що це була вкрай талановита, але суперечлива й неоднозначна особа, з неприборканим характером, яку дуже важко оцінювати за звичними критеріями. Його погляди, що формувалися під впливом бенгальської та загальноіндійської політичної традиції, а також ліворадикальних ідей та світових рухів ХІХ – першої третини ХХ ст., були своєрідні й парадоксальні, а практична діяльність досить часто здавалася мало зрозумілою. Як і в багатьох інших харизматичних особистостей, у С.Ч. Боса було щось таке, що не завжди піддавалося раціональному аналізу й поясненню. Нетаджі не розробив якихось фундаментальних концепцій визвольного руху; його погляди за своїм характером еkleктичні й змінювалися вони в залежності від обставин. Все ж можна з впевненістю констатувати, що С.Ч. Бос був яскравим представником лівого соціально-політичного радикалізму, виступаючи за найрішучіші методи звільнення Індії від колоніального гноблення, включаючи й збройну боротьбу, й не менш рішучі методи проведення соціально-економічних перетворень після досягнення нею політичної незалежності. Його менталітет скоріше був європейським, ніж індійським. Нетаджі ніколи не обмежував себе релігійними чи морально-етичними категоріями, що сильно відрізняло його від М.К. Ганді та інших конгресистських лідерів. Він завжди тяжів до авторитаризму й тоталітарного мислення, вбачаючи й майбутнє Індії в своєрідному синтезі "кращих рис" комунізму й фашизму, що шокувало навіть найближчих його прихильників. Однак, на відміну від комуністів, С.Ч. Бос, будучи полум'яним патріотом, завжди віддавав пріоритет загальнонаціональним цінностям над класовими інтересами, хоча й захоплювався досвідом соціальних перетворень в СРСР, уважно вивчав його, виступав прихильником тоталітарної моделі соціалізму (з деякими застереженнями) й планової централізованої економіки та співробітничав із лівими партіями та організаціями. Виняток становить період Другої світової війни, коли Нетаджі був змушений налагодити тісні зв'язки з Німеччиною та Японією, плекаючи надію з їхньою допомогою завоювати незалежність Індії. Йдучи на небезпечне зближення з правим тоталітаризмом, він явно недооцінював небезпеку для Індії з боку нацизму й японського мілітаризму, прийнявши за чисту монету їхні обіцянки надати їй довгоочікувану свободу.

Торкаючись безпосередньо ролі С.Ч. Боса в подіях конгресистської історії напередодні Другої світової війни, зазначаємо, що в цей час у Конгресі, який очолював індійський національно-визвольний рух, спрямований проти англійського гніту, орієнтуючись виключно на гандистські ненасильницькі форми

боротьби [див.: Constitution... 1925, 1], переважали помірковані й праві лідери, представлені кількома досить впливовими угрупованнями. Головну увагу вони приділяли парламентській діяльності в реформованих англійськими властями на основі Закону (Акту) про управління Індією 1935 р. [див.: Great Britain... 1935] кутих колоніальних легіслатурах, які були швидше законодорадчими, ніж законодавчими органами, оскільки колонізатори мали право вето на всі їхні рішення, та нормальному функціонуванню кабінетів міністрів, створених конгресистами в семи провінціях із одинадцяти, після їхньої перемоги на виборах до місцевих легіслатур у 1937 р. [детально див.: The Bombay Chronicle, 1937, 15, 19, 20 March, 8, 11, 14 July, 13 August, 19 October, 11 November; Towards... 1985]. Фактична відмова тодішнього керівництва ІНК від активної боротьби з іноземною владою за свободу й незалежність Індії, а також численні випадки прямого співробітництва багатьох міністрів-конгресистів із британською адміністрацією в Індії викликали значне невдоволення в Конгресі, який у кінці 30-х років ХХ ст. являв собою строкатий блок або навіть своєрідний національний фронт різних політичних сил (від націоналістів до комуністів), тимчасово об'єднаних ідеями національного визволення в гандистській інтерпретації.

На хвилі цього невдоволення й посилення протиріч у лавах партії її президентом у січні 1938 р. було обрано одного з провідних лідерів ліворадикального крила С.Ч. Боса, який у той час знаходився в Австрії, лікуючись від загострення хронічного захворювання [Bose 1964, 331; Gordon 1974, 166]. Його відрізняла пристрасна непримиренність до колоніалізму, палкий патріотизм, різке невдоволення політикою партійних вождів, намагання усіма можливими засобами активізувати боротьбу за незалежність, а також бажання максимально використати в інтересах Індії майбутні військові ускладнення Англії в Європі. Так, в інтерв'ю кореспонденту лівої англійської газети "Дейлі Уоркер" С.Ч. Бос визначив найголовнішими цілями Конгресу повну політичну незалежність і соціалізм [The Daily Worker, 1938, January 24], не конкретизуючи при цьому, що він вкладав у поняття соціалізм.

Повернувшись на батьківщину на початку лютого 1938 р., якраз напередодні чергової сесії (з'їзду) ІНК у Харіпурі, С.Ч. Бос був із захопленням зустрінутий величезними натовпами народу. Під час його публічних виступів на антибританських мітингах і демонстраціях збиралися тисячі людей, які з ентузіазмом підтримували заклики нового керівника конгресистів до рішучих і сміливих дій у боротьбі за ідеали свободи. Головну увагу він приділяв питанню введення англійцями т. зв. "Федеральної схеми" – першої частини Закону про управління Індією 1935 р., на основі якого вся влада в Індії, як і до цього, повністю знаходилася в руках колонізаторів [див.: Speeches... 1957, 323-376]. Категорично висловлюючись проти ухвали й прийняття Конгресом "Федеральної схеми", С.Ч. Бос активну й послідовну боротьбу проти неї визначив найважливішим завданням своєї діяльності на посаді глави провідної політичної партії Індії, обіцяючи при цьому, згідно з програмою конгресистської організації, дотримуватися законних і мирних засобів у боротьбі з іноземними поневолювачами. Серед інших питань, що мали надзвичайне значення для ІНК, він висунув проблему досягнення взаєморозуміння та єдності усіх релігійних

общин, що населяли Індію, а також складне міжнародне становище наприкінці 30-х років, сподіваючись використати його з найбільшою користю для завоювання незалежності [Sitaramaya 1947, 73-74].

Перші ж кроки та дії С.Ч. Боса на посаді президента ІНК викликали значне невдоволення й роздратування серед поміркованих і правих діячів партії, очолюваних ветеранами визвольного руху В. Пателем, Р. Прасадом і Ч. Раджагопалачарією. За словами С.Ч. Боса, його активна діяльність стала головною причиною загострення ідейно-політичної боротьби в лавах конгресистів [Bose 1964, 331]. Вона невдовзі розгорнулася вже на сесії в Харіпурі (провінція Гуджарат), що проходила 19-21 лютого 1938 р. Прибічники президента, представлені п'ятьма ліворадикальними угрупованнями [про них детально див.: Sinha 1965], яких підтримала значна кількість делегатів вищого партійного форуму, виступили з вимогою негайної кардинальної зміни політичного курсу ІНК, але зустріли сильну протидію з боку старої гвардії партії, переважно колишніх противників змін [про них див.: Bahadur 1983]. Основними питаннями, навколо яких на сесії виникли суперечки, були такі: ставлення конгресистів до введення в дію "Федеральної схеми", визначення політики щодо робітничого та селянського рухів, оцінка міжнародних подій, особливо майбутньої великої війни в Європі, ІНК і народні рухи в індійських князівствах, де проживала майже третина майбутніх громадян вільної Індії, оцінка політики конгресистських провінційних урядів, проблема перетворення ІНК в орган єдиного антиколоніального національного фронту всіх патріотично настроєних сил країни [Sinha 1965, 443-444].

Погляди ліворадикальної частини делегатів сесії, що виступала проти будь-якого співробітництва з метрополією та за активізацію боротьби з нею для завоювання повної незалежності, знайшли своє найбільш повне відображення в традиційному зверненні президента партії до сесії, яке він виголосив 19 лютого 1938 р. [див.: Bose 1938]. Сама його назва "Індія для індійців" символізувала велике бажання оратора бачити свою батьківщину вільною й незалежною від іноземного панування, в якій би формі воно не здійснювалося. Розпочавши виступ зі всебічної характеристики й аналізу становища в Британській імперії, С.Ч. Бос зробив пророчий висновок, що її неминуче спіткає трагічна доля всіх великих імперій минулого, які існували за рахунок поневолення, пограбування, експлуатації та приниження національної гідності безлічі народів, що їх населяли, і розпалися внаслідок могутніх ударів внутрішніх чи зовнішніх ворогів. Він звернув увагу на нерозривний зв'язок між пануванням класу капіталістів у метрополії та хижацьким пограбуванням колоній, навів слова В.І. Леніна про поневолення й гноблення імперіалістичною Англією величезної кількості націй, підкреслив, що англійська аристократія та буржуазія процвітали виключно завдяки пограбуванню своїх колоній та залежних від Британії країн і територій, досягнення повної політичної незалежності якими мало завдати важкого удару по правлячим колам Англії, прискоривши встановлення в ній соціалістичного устрою. Разом із цим не виключалася й можливість утворення на місці величезної Британської імперії федерації вільних націй, але за неодмінної умови повного звільнення жителів британських островів від капіталістичної експлуатації та

перетворення Англії в соціалістичну державу. Визначення цього поняття та конкретизації моделі соціалізму, якій надавав перевагу С.Ч. Бос, а також шляхів її реалізації на практиці не давалося (як і в інших виступах та інтерв'ю С.Ч. Боса), але швидше всього на увазі малася радянська тоталітарна модель [детально див.: Choudhary 1965].

Далі лідер партії проаналізував політику англійських правлячих кіл у найбільшій колонії світу, якою була Індія, різко її засудив і піддав гострій критиці, висвітлив визвольний рух народів Індостану, зауваживши, що їхнім найближчим союзником у боротьбі з іноземним пануванням, є Радянська Росія (звичайно, мова йшла про СРСР), "саме існування якої наповнює жахом серця представників правлячих класів у кожній імперіалістичній державі". При цьому увага присутніх зверталася на втрату колишньої могутності Англії, яка раніше була "майстернею світу" та "володаркою морів", на значний ріст сил індійського національного визволення, на необхідність вирішення проблеми релігійних меншин та активного супротиву конгресистів і народних мас введенню в дію "Федеральної схеми". С.Ч. Бос закликав керівників ІНК усіх рівнів і рядових членів партії повністю відмовитися від набридлої та марної політики реформізму й конституціоналізму, а натомість використовувати найменшу можливість для посиленої підготовки до всенародної кампанії масової громадянської непокори, єдиною метою якої мало бути завоювання Індією повної політичної незалежності та створення самостійної індійської держави.

На думку С.Ч. Боса, після вигнання англійців із Індії Конгрес повинен був повністю взяти владу в свої руки й відразу ж розпочати національну реконструкцію, яка означала глибокі політичні, соціально-економічні та культурні реформи й перетворення. Утворений конгресистами індійський національний уряд, мав насамперед ліквідувати бідність, злидні, нетрі, голод, хвороби та зайнятися організацією виробництва й розподілу на основі соціалістичних принципів, встановивши економічну й соціальну рівність. Потім висувалося завдання провести радикальну земельну реформу, ліквідувавши введені англійцями грабіжницькі земельно-податкові системи, поміщицьке землеволодіння, усі види заборгованості селян поміщикам і лихварям, надати селянам і сільськогосподарським робітникам необхідні кредити для ведення господарства, сприяти розвитку кооперативного руху на селі, а також провести індустріалізацію Індії. Для розробки плану її економічного розвитку, що передбачав створення й розширення державного сектору та встановлення контролю держави над економічним життям країни, пропонувалося створити спеціальний комітет із планування, який повинен був визначити головні напрями й форми індустріалізації, маючи на меті соціалізацію промисловості та сільського господарства. Президент вважав, що комітет із планування міг би розпочати свою діяльність ще до завоювання незалежності.

Звернення глави ІНК містило й програму діяльності конгресистів на 1938 рік. Він закликав членів партії повністю присвятити себе активній боротьбі проти введення в дію колонізаторами "Федеральної схеми", проводити постійну агітаційно-пропагандистську роботу серед широких верств народних мас, встановити тісне співробітництво з організаціями робітників і селян, домагаючись

приєднання їх до Конгресу, налагодити близькі стосунки з усіма антиколоніальними патріотичними силами в країні, ставлячи завдання перетворити ІНК у реально діючий орган єдиного національного фронту, активно підтримувати демократичні рухи в князівствах, боротися за звільнення усіх політичних в'язнів, до якої б ідейної течії вони не належали, налагоджувати контакти й встановлювати зв'язки з найближчими сусідами Індії, які теж потерпали від колоніальної залежності, для спільної боротьби за національне визволення. Повністю погодившись із програмою й тактичним курсом створеної всередині ІНК у 1934 р. Конгрес-соціалістичної партії (КСП) [детально про неї див.: All-India... 1934; Lakhanpal 1946], С.Ч. Бос радив усім лівим угрупованням конгресистів подолати гострі внутрішні розбіжності та об'єднатися в єдину партію, яка була б соціалістичною за своїм характером. При цьому він заявив: "Хоча соціалізм для нас не є безпосередньою метою, тим не менш, пропагуючи його зараз, ми будемо готувати країну до соціалістичних перетворень після завоювання політичної незалежності" [Netaji 1948, 322].

Висунута С.Ч. Босом програма побудови незалежної індійської держави, що проголошувала бажаність перетворень соціалістичного характеру у вільній Індії, незважаючи на декларативність багатьох її положень і симпатії автора радянській тоталітарній моделі соціалізму, не викликала особливих заперечень у делегатів сесії, оскільки соціалістичні ідеї в різній інтерпретації, від фабіанства до марксизму, вже користувалися напередодні Другої світової війни значною популярністю серед конгресистів, завдяки пропаганді їх Дж. Неру, КСП і комуністами [детально див.: Malaviya 1966; Pradhan 1974; Sadig 1961; Singh G.N. 1985; Singh V. 1977]. Однак досить гостра боротьба розгорнулася під час обговорення питання про ставлення партії до введення в дію "Федеральної схеми", до масового руху селян та їхнім організаціям ("кісан сабхам"), до боротьби населення індійських князівств за демократичні перетворення й незалежність, а також до міжнародних подій, які мали значний вплив на колоніальну політику Англії. Найбільші протиріччя виникли під час обговорення питання про введення в дію "Федеральної схеми". Праві, очолювані В. Пателем і Ч. Раджагопалачарією, схилилися до думки про можливість укладання компромісу з колоніальною адміністрацією, якщо він буде вигідним і почесним для Конгресу, тобто власті підуть на якісь суттєві поступки силам національного визволення. Ліве крило, що згуртувалося навколо президента, категорично заперечувало "Федеральну схему" в цілому, без будь-яких зауважень, і наполягало на підготовці партії й країні до рішучої боротьби проти введення її в дію, не висуваючи англійцям ніяких попередніх умов і не йдучи з ними ні на які компроміси. Оратори, які відстоювали таку точку зору, поклали свої дії на те, що Англія неодмінно буде втягнута у нову світову війну, в неминучості якої вже мало хто сумнівався, і якщо й не зазнає в ній поразки, то вийде з неї дуже послабленою, з чого вдало зможуть скористатися індійські патріоти, завоювавши незалежність [Sinha 1965, 443-444]. Переважна більшість делегатів підтримала антифедералістів. У резолюції, схваленій сесією, вказувалося на необхідність організації членами Конгресу активного опору введенню в дію "Федеральної схеми", а також негайного розгортання масової антибританської кампанії по всій

Індії, якщо колонізатори все-таки введуть федерацію [див.: India's... 1962, 565-566]. У решті резолюцій також знайшли певне відображення пропозиції прибічників С.Ч. Боса [детально див.: Sitaramaya 1947, 78-80].

Після сесії в Харіпурі С.Ч. Бос відбув у тривале агітаційно-пропагандистське турне по Індії. Відвідуючи одну провінцію за іншою, він скрізь виголошував полум'яні промови, закликаючи народ готуватися до тривалої та впертої боротьби за незалежність, висловлювався на користь рішучих дій у протиборстві з властями, багато часу приділяв викладенню своїх поглядів, поясненню ухвалених у Харіпурі рішень, програми ІНК та основних напрямів його майбутньої політики. Його з захопленням зустрічали натовпи людей, в атмосфері великого ентузіазму проводилися публічні мітинги й демонстрації, а антибританські висловлювання супроводжувалися схвальними вигуками. Найбільшу підтримку індійських патріотів викликала заява конгресистського президента на багатотисячному мітингу в Калькутті про те, що вже настав час пред'явити Великій Британії єдині вимоги усіх жителів Індостану, проти яких вона виявиться безсилою. Після цього у м. Чіттагонзі проти С.Ч. Боса невідомими була організована збройна провокація, внаслідок якої він, однак, отримав лише легку травму [детально див.: Netaji 1948, 221; Sitaramaya 1947, 102].

Значне зміцнення позицій ліворадикальних угруповань у провідній загальноіндійській політичній організації, пропагандистська кампанія С.Ч. Боса, особливо його заклики до найрішучіших дій у боротьбі за незалежність, хоча й не виходячи за межі гандистських принципів ненасильства, призвели весною та влітку 1938 р. до загострення внутрішньопартійної боротьби в ІНК. Причому, слід зазначити, що серед конгресистського керівництва відбувалася глибока підспудна боротьба, яка практично ніде не проявлялася у вигляді відкритих активних виступів, майже непомітна для партійних низів і широкої громадськості, швидше на апаратному рівні, але вона мала велике подальше значення й наслідки як для долі Конгресу взагалі, так і для долі його лівого крила зокрема. Вона посилювалися після повернення С.Ч. Боса з поїздки по країні, коли він, підтриманий багатьма відомими конгресистами, здійснив кілька серйозних спроб рішуче змінити політичний курс партії в центрі й на місцях, але зіткнувся з впертою протидією консервативних сил, що чекали від колонізаторів суттєвих поступок із питання введення федерації [детально див.: Netaji 1948, 221].

Суперечності в конгресистській організації стали відомі широкому загалу в кінці червня – на початку липня 1938 р., коли помірковані й праві діячі виступили з пропозицією до британських правлячих кіл провести в Лондоні таємні переговори з питання введення в дію федерації. Усі спроби президента перешкодити укладанню закулісної угоди, не роблячи її надбанням громадськості, закінчилися повною невдачею. Тоді 8 липня 1938 р. він виступив зі зверненням до індійського народу, в якому категорично протестував проти угодницьких планів більшості провідних лідерів партії, і навіть погрожував залишити посаду її президента, щоб повністю присвятити себе боротьбі проти введення в дію "Федеральної схеми" [The Bombay Chronicle, 1938, 9, 10 July]. Назрівав скандал, якого ще не знала історія Конгресу з моменту його заснування. Тому прихильники укладання чергового компромісу з метрополією змушені були

відмовитися від своїх планів, а С.Ч. Бос та його оточення отримали значно більшу свободу дій.

У боротьбі за зміну політичного курсу ІНК С.Ч. Бос першочергового значення надавав досягненню єдності лівих угруповань у партії, чудово розуміючи, що їхні розбіжності й роздрібненість можуть призвести до перегруповання внутрішньопартійних сил на користь поміркованих і правих. Незважаючи на зайнятість і погіршення стану здоров'я восени 1938 р., президент багато уваги приділяв послабленню протиріч, що існували серед ліворадикальних угруповань, встановленню співробітництва між ними і врешті-решт – їхньому об'єднанню з метою прийняття плану спільних дій для завоювання незалежності. Завдяки зусиллям С.Ч. Боса, а також підтримці його з боку іншого визначного лідера лівого крила ІНК Дж. Неру, який восени 1938 р. щойно повернувся з тривалої поїздки до Європи, представникам лівих угруповань вдалося досягти принципової домовленості про необхідність проведення першої конференції ліворадикальних конгресистів для вирішення питання про їхню єдність. Проте остаточно ліквідувати суперечності всередині лівого крила С.Ч. Босу, як і до нього Дж. Неру, не вдалося. Вони залишалися між конгрес-соціалістами й комуністами, які входили тоді до складу КСП і відповідно до Конгресу, а також між різними фракціями КСП; невдовзі досить сильна напруга виникла також у стосунках С.Ч. Боса з Дж. Неру, що породило між ними приховану неприязнь [детально див.: Chattopadhyaya 1973; Lakhanpal 1946, 66-68].

Особливої уваги заслуговують наполегливі спроби С.Ч. Боса змінити характер діяльності провінційних конгресистських урядів, що проводили політику, яка далеко не завжди відповідала національним інтересам. Деякі з них взагалі стали співробітничати з місцевими властями, порушивши передвиборні обіцянки ІНК активно боротися з ними, що викликало невдоволення рядових конгресистів і патріотично настроєної частини індійської громадськості. Глава ІНК кілька разів зустрічався з прем'єр-міністрами конгресистських провінційних урядів, окремими міністрами, проводив з ними бесіди, наради й конференції, під час яких вносив пропозиції про необхідність тісної координації діяльності усіх кабінетів міністрів, створених на місцях конгресистами, а також проведення ними узгодженої єдиної політики, яка відповідала б національним інтересам Індії, активно сприяв врегулюванню частих конфліктних ситуацій з провінційною владою в Ассамі, Сполучених провінціях і Центральних провінціях, вимагав від Робочого комітету ІНК, що був вищим виконавчим органом партії, та від Всеіндійського комітету Конгресу (ВІККу) – її вищого законодавчого органу – приділяти значно більше уваги діяльності провінційних урядів і надавати їм необхідну допомогу [детально див.: Gordon 1974, 284-285; Netaji 1948, 224; Sitaramaya 1947, 92-97].

Великого значення С.Ч. Бос надавав індустріалізації Індії та плануванню її економічного розвитку [детально див.: Majumdar S.K. 1966, 293-295]. Він розробив програму національного планування, що передбачала індустріалізацію країни, ознайомив з нею спочатку прем'єр-міністрів провінційних конгресистських урядів, а потім, отримавши згоду Робочого комітету ІНК, провів у Делі 2-3 жовтня 1938 р. конференцію міністрів промисловості в

конгресистських кабінетах, яка ухвалила рішення створити Національний комітет із планування, до складу якого мало входити 27 підкомітетів. Визначення персонального складу комітету й призначення його голови конференція доручила С.Ч. Босу [Netaji 1948, 223; Sitaramayya 1947, 97]. В результаті головою комітету став Дж. Неру, а до його складу, за словами Дж. Неру, ввійшли "тверезо мислячі представники великого капіталу", "соціалісти й особи, близькі до комунізму" [Неру 1955, 429]. Вони відразу ж зайнялися розробкою плану економічного розвитку Індії. Як свідчив С.Ч. Бос, праві лідери ІНК сприйняли рішення про створення Національного комітету з планування із великим невдоволенням, розцінивши його діяльність як "загрозу цілям і завданням Всеіндійської асоціації сільських ремесел, створеної Махатмою Ганді" [Netaji 1948, 224]. Сам же М.К. Ганді підтримав їх у цьому відношенні [див.: A Bunch... 1958, 378-379].

Невдоволення та активну протидію правих конгресистів викликали й інші дії С.Ч. Боса, зокрема розв'язана ним восени 1938 р. масова кампанія на підтримку демократичних рухів у князівствах [див.: Moore 1974, 308-309; The Bombay Chronicle, 1939, 10, 11 February], а також активна пропагандистська діяльність керівника ІНК щодо чіткого визначення ставлення партії й очолюваного нею індійського національно-визвольного руху до майбутньої світової війни, яка викликала чергове загострення ідейно-політичної боротьби в лавах конгресистів. С.Ч. Бос і значна кількість лівих конгресистів, що підтримала його, категорично виступили проти будь-якої участі Індії у війні між європейськими державами, вважаючи за необхідне скористатися із ймовірних воєнних невдач Англії для завоювання політичної незалежності. Помірковані й праві конгресисти також висловлювалися проти втягнення народів Індійського субконтиненту у воєнні дії на боці метрополії, посиляючись на гандистську ненасильницьку доктрину ІНК, але, боячись втратити міністерські посади, надані колонізаторами, під різними приводами відмовлялися ухвалити рішення про розгортання в країні масового антивоєнного руху в разі, якщо Індія стане воюючою державою [детально див.: Bose 1964, 336; Majumdar R.C. 1963, 580]. За вимогою лівих питання про ставлення конгресистів до війни спеціально обговорювалося на засіданні Робочого комітету ІНК 24-26 вересня 1938 р. [див.: Sitaramayya 1947, 101]. Однак під час гострих суперечок перемогу все-таки отримали праві, підтримані М.К. Ганді.

Зазнавши поразки на засіданні Робочого комітету, С.Ч. Бос здійснив ще одну пропагандистську поїздку по Індії, під час якої закликав народ посилено готуватися до майбутньої боротьби за незалежність, визначивши її початком розгортання широкомасштабних воєнних операцій у Європі за участю Англії [див.: Bose 1964, 332]. Знову його захоплено зустрічали величезні натовпи людей, демонструючи свою підтримку рішучості й сміливості конгресистського президента. Побачивши бажання народних мас боротися за звільнення країни від іноземних поневолювачів, С.Ч. Бос наприкінці 1938 р. виступив із "Планом дій", який привернув пильну увагу не лише індійської, а й світової громадськості. Він передбачав пред'явлення індійськими патріотами ультиматуму англійському уряду про надання Індії повної політичної незалежності, без будь-яких застережень, у шестимісячний термін. У разі, якщо англійці відмовляться

повністю задовольнити його, С.Ч. Бос пропонував негайно розпочати по всій країні масову кампанію громадянської непокори для завоювання незалежності. Глава ІНК, зокрема, заявив: "Ми хочемо "пурна сварадж" (повної незалежності) якомога швидше, і для того, щоб домогтися його, нам самим треба виявити ініціативу" [Новейшая... 1959, 363].

"План дій", на відміну від багатьох інших ініціатив С.Ч. Боса, отримав повну підтримку всіх лівих угруповань конгресистів, а також більшості учасників антибританського руху; деякі з них, схвалюючи його взагалі, висували до нього лише незначні доповнення. Навпаки, помірковані й праві лідери ІНК, що, як і раніше, відстоювали політику вичікування слушного моменту, піддали "План дій" різкій критиці, виступивши проти пред'явлення Лондону ультиматуму, оскільки вважали його занадто передчасним. Їхнє невдоволення й роздратування "екстремістською" політикою президента партії досягло своєї кульмінації. Тому, коли ліве крило, не без підстав сподіваючись ухвали "Плану дій" на черговій сесії ІНК, висунуло кандидатуру С.Ч. Боса ще на один річний президентський термін (конгресисти традиційно свого голову обирали лише на рік), то зустріло активну протидію правих [детально див.: Sinha 1965, 447]. Дискусія про особистість президента, що розгорнулася серед конгресистів у кінці 1938 – на початку 1939 р., проходила за умов неабияких суперечностей. Дещо схоже в багаторічній історії ІНК спостерігалось лише одного разу, в 1907 р., напередодні сесії в Сураті, коли відбулися надзвичайно бурхливі зіткнення з питання про кандидатуру президента партії між прибічниками лідера т. зв. екстремістів або крайніх Б.Г. Тілака й прибічниками лідера поміркованих Р.Б. Гхоша, що призвели тоді до розколу конгресистської організації та виходу з неї крайніх [детально див.: Sinha 1965, 447; Sitaramaуа 1947, 104]. Висуванці поміркованих і правих – спочатку відомий мусульманський діяч ІНК А.К. Азад (центрист), а потім майбутній автор офіційної історії конгресистської організації Б.П. Сітарамайя (правий) – не змогли всерйоз суперничати з С.Ч. Босом, і на виборах, що відбулися 29 січня 1939 р., він переміг, набравши 1580 голосів, а його супротивник Б.П. Сітарамайя, хоча й підтриманий М.К. Ганді (до цього практично завжди перемагали висуванці "некоронованого короля ІНК" Махатми Ганді), – 1375 [детально див.: Gordon 1974, 268; Majumdar S.K. 1966, 295; Netaji 1948, 80-85]. Проте до складу нового Робочого комітету ІНК окрім самого С.Ч. Боса, його брата Сарата й Дж. Неру, увійшли 12 представників правого крила, які 22 лютого 1939 р. подали у відставку, вимагаючи від С.Ч. Боса створити однорідний за складом виконком, куди входили б виключно їхні однодумці. У відставку подав і Дж. Неру, виходячи з власних міркувань. Становище ускладнювалося черговим загостренням хвороби президента, а також посиленням протиріч у стані лівого крила [детально див.: Majumdar S.K. 1966, 298].

На сесії ІНК у Тріпурі (10-12 березня 1939 р.) помірковані й праві лідери, скориставшись відсутністю С.Ч. Боса через хворобу та розбіжностями серед лівих угруповань, що відстоювали кожне свою політичну платформу поодиночі, пішли в рішучий наступ. Спочатку вони виступили проти пред'явлення ультиматуму англійським правлячим колам, на чому наполягав С.Ч. Бос у своєму президентському зверненні до делегатів сесії, яке зачитав присутнім Сарат Чандра

Бос, і домоглися підтримки більшості сесійного зібрання, а потім представник правого крила Г.В. Пант запропонував резолюцію, котра значно обмежувала політичну діяльність С.Ч. Боса та його однодумців. Її зміст полягав у тому, щоб президент ІНК призначав нових членів Робочого комітету не за власним бажанням, як це було раніше, починаючи з 1934 р., а керуючись виключно побажаннями М.К. Ганді, чиї симпатії традиційно завжди були на боці поміркованих і правих політиків. У найкритичніший момент, під час голосування, ліве крило виявилось розколотим. За словами С.Ч. Боса, Дж. Неру виступив проти нього разом зі "старою гвардією" [Jog 1969, 158], а найчисленніше і найвпливовіше ліве угруповання в особі КСП відмовилося від підтримки С.Ч. Боса, оголосивши про свій нейтралітет, під приводом необхідності збереження єдності й згуртованості конгресистської організації напередодні важливих подій, і це дало змогу правим отримати перемогу під час голосування щодо резолюції Г.В. Панта [див.: Gordon 1974, 273; Lakhanpal 1946, 60; Netaji 1948, 228-229].

Ухвалення сесією резолюції Г.В. Панта суттєво змінило співвідношення політичних сил у партії, оскільки праві відтепер могли практично без будь-яких перешкод усувати з її провідного керівного органу усіх неугодних їм діячів, прикриваючись величезним авторитетом і харизматичним іменем М.К. Ганді. Ліві фактично втратили можливість зберегти свої позиції не лише в Робочому комітеті ІНК, а й у його партійному апараті, де вони на той час мали чималий вплив. Тому невдовзі праве крило набуло вже достатньої сили, щоб повернути собі втрачені позиції в Конгресі та його численних організаціях. Так, на засіданні ВІККУ в Калькутті 29-30 квітня 1939 р., де С.Ч. Бос патетично заявив, що віднині він, незважаючи ні на що, відмовляється бути президентом ІНК, члени ВІККУ не стали вмовляти його залишитися (умовляв лише Дж. Неру), а натомість висловили повну довіру одному з провідних лідерів правого крила Р. Прасаду (на початку 20-х років він разом із Ч. Раджагопалачарією очолював прогандистське угруповання противників змін), обравши його замість С.Ч. Боса черговим конгресистським президентом на річний термін. 1 травня новий глава ІНК призначив Робочий комітет, включивши до його складу виключно поміркованих і правих діячів [Bose 1964, 333; Majumdar R.C. 1963, 584-585].

Подавши у відставку з посади конгресистського президента, С.Ч. Бос 3 травня 1939 р. оголосив про утворення всередині ІНК нової політичної організації лівої орієнтації, якій він дав назву "Форвард блок" [детально див.: Чувпило 2002, 175-178]. До неї могли входити лише ліві конгресисти на основі індивідуального членства. Їхніми головними завданнями проголошувалися боротьба з консерваторами в конгресистській організації, завоювання в ІНК вирішального впливу та перетворення його в орган єдиного антиколоніального фронту усіх патріотичних сил Індії з метою наступного розгортання масової боротьби за повну національну незалежність. У своїй діяльності "Форвард блок" мав повністю керуватися програмою ІНК, лише активно протидіючи політиці його поміркованих і правих лідерів. Фактично С.Ч. Бос не зміг чи не захотів через якісь тільки одному йому відомі причини сформулювати принципово нову ідейно-політичну платформу, яка могла б стати реальною основою для об'єднання усіх

лівих угруповань всередині Конгресу, а також можливо й за його межами. Тому вони майже одноставно розцінили утворення ще однієї лівої організації як черговий виток боротьби за владу в ІНК і за лідерство в національно-визвольному русі, й спочатку відмовилися приєднатися до "Форвард блоку", залишивши С.Ч. Боса наодинці зі своєю організацією [детально див.: Netaji 1948, 103, 234; Sinha 1965, 462, 465-467].

Однак потім, виключно завдяки зусиллям С.Ч. Боса, після тривалих і напружених переговорів між керівниками лівих угруповань конгресистів, на скликаній ними 22-23 червня 1939 р. у Бомбеї спеціальній конференції, було ухвалено рішення про створення т. зв. Лівого консолідаційного комітету (ЛКК). До його складу ввійшли представники "Форвард блоку", який так і не став масовою організацією, КСП, КП, Ліги радикальних конгресистів, очолюваної колишнім відомим діячем Комінтерну М.Н. Роем, лівого крила індійських профспілок і Всеіндійської селянської спілки. Найголовнішою метою лівої консолідації проголошувалося завоювання Індією повної національної незалежності й створення суверенної індійської держави. У спеціальній резолюції, схваленій конференцією, вказувалося на необхідність підготовки населення країни до вирішального виступу проти англійських колонізаторів, щоб максимально використати в інтересах національно-визвольного руху різке погіршення міжнародного становища й можливі майбутні воєнні утруднення метрополії. Слід зазначити, що з утворенням ЛКК ліві угруповання зберігали свою організаційну та ідейну самостійність, а також повну свободу дій, виступаючи кожне окремо зі своєю політичною платформою. Рішення, ухвалені комітетом, були обов'язковими для виконання лише в разі одноставного схвалення їх представниками всіх угруповань, що входили до його складу [Bose 1964, 404; Netaji 1948, 104; Sinha 1965, 468-469]. Тим самим ЛКК перетворювався на своєрідний колективний дорадчий орган із дуже обмеженими можливостями та повноваженнями.

Відразу ж після утворення ЛКК Робочий комітет ІНК скликав у тому ж Бомбеї засідання ВІККу, на якому були схвалені запропоновані Робочим комітетом дві важливі резолюції про внесення змін до конституції партії (вона одночасно замінювала програму й статут), спрямовані на значне обмеження політичної діяльності лівих конгресистів. Перша резолюція забороняла членам Конгресу брати участь у всіх видах сатьяграх (масових гандистських ненасильницьких кампаніях) без попередньої санкції провінційних комітетів партії. Оскільки переважна більшість сатьяграх проводилася в сільській місцевості, то лідери лівих розцінили її як серйозну спробу перешкодити їм брати участь у селянському русі. Друга резолюція надавала практично необмежені повноваження місцевим конгресистським урядам, де переважали помірковані й праві, для вирішення усіх важливих питань внутрішнього життя провінцій, у тому числі й питань придушення робітничого та селянського рухів. Внесення таких змін до основного закону партії аргументувалося назрілою необхідністю надати значно більшої ваги парламентській діяльності конгресистів, послабивши роботу серед народних мас, яка з цього часу відходила на задній план, ставала начебто

другорядною [Majumdar R.C. 1963, 586-587; Sitaramayya 1947, 114-115; The Bombay Chronicle, 1939, 28 June].

У відповідь на це 9 липня 1939 р. ЛКК провів всеіндійський День протесту проти Бомбейських рішень ВІККу, організувавши по всій країні масові мітинги й демонстрації з вимогою їхньої негайної відміни [Sinha 1965, 470]. Оскільки Р. Прасад категорично заборонив конгресистам брати в них участь, погрожуючи жорсткими санкціями порушникам наказу президента, то Робочий комітет, скликаний у Вардхі 11 серпня 1939 р., за грубе порушення партійної дисципліни усунув С.Ч. Боса з посади президента Бенгальського провінційного комітету ІНК і позбавив його права обіймати будь-яку виборну керівну посаду у вищих партійних органах протягом трьох років, починаючи з серпня 1939 р. Різні дисциплінарні догани від Робочого комітету отримали й інші ліві конгресисти [детально див.: Bose 1964, 404-406; Majumdar R.C. 1963, 590-591; Netaji 1948, 104-105, 236-237]. Після цього праві, як стверджував С.Ч. Бос, розпочали широкомасштабний наступ у центрі та в провінційних конгресистських організаціях, намагаючись повністю усунути ліворадикальних діячів з усіх найважливіших партійних посад [див.: Bose 1964, 406]. Із початком Другої світової війни, в яку Індія була втягнута 3 вересня 1939 р. простим оголошенням віце-короля лорда Лінлітгоу, всупереч волі її народів і переважної більшості політичних партій та організацій, ідейно-політична боротьба в ІНК не послабилася, а, навпаки, загострилася [детально див.: Bose 1964, 405-407; Majumdar R.C. 1963, 596-600; Sinha 1965, 485-511]. Хоча перебіг цієї боротьби та участь у ній С.Ч. Боса не є предметом нашого дослідження, тим не менш, зазначимо, що питання ставлення до війни та участі в ній стало головною причиною посилення протиріч не лише між правими й лівими конгресистами, а й усередині лівого крила, в якому знову стали домінувати дезінтеграційні процеси. Зокрема, виникли серйозні розбіжності між КСП і КПІ, внаслідок чого комуністи в 1940 р. були виключені зі складу КСП і стали проводити політику підтримки Англії у війні, "Форвард блоком" і КПІ, "Форвард блоком" і Лігою радикальних конгресистів, що наприкінці 1939 р. стала називатися Радикально-демократичною партією, "Форвард блоком" і КСП, а також між окремими лідерами лівих угруповань і всередині кожної організації. Причому суперечності торкалися не лише питання ставлення до війни, а й того, хто очолить ліве крило ІНК у нових політичних умовах. У цій боротьбі С.Ч. Бос, висуваючи переважно популістські гасла, так і не зміг сформулювати чітку ідейно-політичну платформу, яка могла б стати основою консолідації розрізнених лівих угруповань під час війни. Тому всі його спроби й докладені чималі зусилля досягти їхньої єдності в рамках ЛКК закінчилися невдачею, внаслідок чого вже на кінець 1939 р. у ньому залишилися лише "Форвард блок" і Всеіндійська селянська спілка [Bose 1964, 407].

Таким чином, на початку Другої світової війни в Конгресі після тривалої внутрішньопартійної боротьби в черговий раз переважали помірковані й праві діячі, переважно ветерани визвольного руху, які більш реалістично оцінюючи складне становище, що склалося в патріотичному таборі, віддали перевагу виключно конституційним формам досягнення незалежності. Ліве крило, в якому протягом 1938–1939 рр. провідну роль грав С.Ч. Бос, іноді "за популярністю

переважаючи навіть самого М.К. Ганді", хоч і користувалося значним впливом серед конгресистів та індійської громадськості, все ж не змогло реанімувати масовий народний рух, і якраз напередодні вступу Індії в Другу світову війну, було повністю усунене від влади в конгресистській організації. Незважаючи на те, що політичний курс ІНК і стратегічний та тактичний курс кожного угруповання в ньому напередодні Другої світової війни відрізнялися крайньою суперечливістю, що значно утруднює зробити глибокий і всебічний аналіз причин політичної поразки С.Ч. Боса та очолюваних ним лівих сил, все ж спробуємо виділити найважливіші з них. Це крайня неоднорідність і розмаїтість лівого крила, що робило практично неможливим досягнення справжньої єдності в його лавах; політична недосвідченість ліворадикальних конгресистів, серед яких переважала в основному молодь; відсутність у С.Ч. Боса та інших лівих лідерів оригінальної ідейно-політичної платформи, яка могла б згуртувати й об'єднати розрізнені та не досить численні ліворадикальні угруповання, адже від імені гандизму виступали помірковані й праві лідери, ототожнюючи себе з іменем та ідеями Махатми; наявність глибоких розбіжностей й навіть антипатії між С.Ч. Босом та іншими лівими керівниками, котрі нерідко переслідували свої вузькокорисні цілі, відмінні від загальнонаціональних інтересів; велика втома й навіть апатія, що охопили значну кількість, якщо не більшість, конгресистів усіх рівнів після невдало проведених масових гандистських ненасильницьких кампаній громадянської непокори в першій половині 30-х років ХХ ст., внаслідок чого багато з них, з одного боку, відчували певну відразу й навіть огиду до політичної діяльності, займаючись винятково мирною конструктивною діяльністю в межах гандистських соціальних програм, а з іншого, не бажаючи викликати жорстокі репресії властей і потрапити за ґрати, як це було в 1930–1934 рр., вони уникали або відмовлялися брати участь в активних антиколоніальних виступах, до яких закликав С.Ч. Бос; тісно пов'язане з цим прагнення багатьох конгресистів, особливо керівного складу, займатися відносно безпечною й набагато спокійнішою законодавчою діяльністю всередині реформованих на основі Акту 1935 р. колоніальних легіслатур і в органах місцевого самоврядування; надто низький загальноосвітній та ідейно-теоретичний рівень більшості рядових конгресистів, що давало змогу досвідченим поміркованим і правим політикам, прикриваючись іменем М.К. Ганді, надзвичайно вміло маніпулювати громадською думкою і домагатися ухвали вигідних для них рішень керівними конгресистськими органами; на відміну від лівих, єдність і згуртованість представників правого крила; величезний політичний досвід і майстерність В. Пателя, Р. Прасада, Ч. Раджагопалачарі та інших ветеранів визвольного руху, які зуміли зберегти традиційний вплив у керівних конгресистських структурах і значну підтримку партійних мас у центрі й на місцях. І наостанок те, що, на перший погляд, здається другорядним і навіть не вартим особливої уваги, але насправді могло бути чи не вирішальним чинником: як ідеаліст і максималіст (вживаючи мову психологів перфекціоніст), "С.Ч. Бос був приречений на поразки", тому що, "не вмюючи жити", тобто будучи мало пристосованим до повсякденного людського життя з його особливими законами й правилами, він часто плутав ідеали, зокрема

високі ідеали свободи й незалежності, з реальним життям, яке у Конгресі та й взагалі у колоніальній Індії було ще дуже далеким від його мрій.

ЛІТЕРАТУРА

- Курныкин О.Ю. С.Ч. Бос и индийское национально-освободительное движение (20–30-е гг. XX в.). Канд. дис. Томск, 1998.
- Неру Дж. Открытие Индии. М., 1955.
- Новейшая... Новейшая история Индии. М., 1959.
- Чувпило О.О. Видатні борці за незалежність Індії. Харків, 2000.
- Чувпило О.О. До питання про утворення та діяльність "Форвард блоку" // Історична наука: проблеми розвитку. Матеріали конференції. Всесвітня історія. Луганськ, 2002.
- A Beacon... A Beacon across Asia. A Biography of Subhas Chandra Bose. Delhi, 1973.
- A Bunch... A Bunch of Old Letters. Bombay, 1958.
- All-India... All-India Congress Socialist Party. Constitution, Programme and Resolutions of the 1-st Conference of the Party and Report of the Organizing Secretary. Bombay, 1934.
- Bahadur L. Indian Freedom Movement and Thought: Politics of "Pro-change" Versus "No-change" (1919–1929). New Delhi, 1983.
- Bose S.C. Presidential Address, Haripura. 19-th February, 1938. Calcutta, 1938.
- Bose S.C. Important Speeches and Writings of Subhas Bose. Lahore, 1946.
- Bose S.C. Crossroads. The Works of Subhas Chandra Bose. 1938–1940. Calcutta, Bombay, 1962.
- Bose S.C. The Indian Struggle 1920–1942. Calcutta, 1964.
- Bose S.C. Correspondence. 1924–1932. Calcutta, 1967.
- Bose S.C. Fundamental Questions of Indian Revolution. Calcutta, 1970.
- Bose S.C. Selected Speeches of Subhas Chandra Bose. New Delhi, 1962, 1974.
- Bose S.K. Netaji Subhas Chandra Bose. New Delhi, 2004.
- Chattopadhyaya G. Subhas Chandra Bose and Indian Communist Movement: A Study of Cooperation and Conflict. New Delhi, 1973.
- Choudhary N.N. Subhas Chandra and Socialism. Calcutta, 1965.
- Constitution... Constitution of the Indian National Congress. Allahabad, 1925.
- Das Gupta H. Subhas Chandra Bose. Bombay, 1946.
- Gordon L.A. Bengal: The Nationalist Movement 1876–1940. New York, 1974.
- Great Britain... Great Britain. Laws, Statutes etc. Government of India Act, 1935. London, 1935.
- Guha S. The Mahatma and the Netaji. Two Men of Destiny of India. New Delhi, 1986.
- Hardas B. Armed Struggle for Freedom. Ninety Years War of Indian Independence. 1857 to Subhas. Poona, 1958.
- India's... India's Struggle for Freedom: Select Documents and Sources. Vol.1. Delhi, 1962.
- Jog N.G. In Freedom's Quest. A Biography of Netaji Subhas Chandra Bose. New Delhi, 1969.

- Lakhanpal P.L. History of the Congress Socialist Party. Lahore, 1946.
- Majumdar R.C. History of the Freedom Movement in India. Vol.3. Calcutta, 1963.
- Majumdar S.K. Jinnah and Gandhi. Calcutta, 1966.
- Malaviya H.D. Socialist Ideology of Congress: A Study of its Evolution. New Delhi, 1966.
- Mangat G.S. The Tiger Strikes: An Unwritten Chapter of Netaji's Life History. Ludhiana, 1986.
- Mookerjee H. Bow of Burning Gold. New Delhi, 1977.
- Mookerji G. Subhas Chandra Bose. New Delhi, 1975.
- Moore R.C. The Crisis of Indian Unity 1917–1940. Delhi, 1974.
- Muller E., Bhattacharjee A. Subhas Chandra Bose and Indian Freedom Struggle. New Delhi, 1985.
- Netaji... Netaji: A Pictorial Biography. Calcutta, 1984.
- Netaji... Netaji Birth Day Commemorative Volume Centenary Eve Tribute. Calcutta, 1996.
- Netaji... Netaji. His Life and Work. Agra, 1948.
- Ohsawa J.G. The Two Great Indians in Japan. Calcutta, 1954.
- Pradhan B. The Socialist Thought of Jawaharlal Nehru. Gurgaon, 1974.
- Ralhan O. Subhas Chandra Bose: His Struggle for Independence. Delhi, 1996.
- Sadig A. Towards Socialist Thinking in Congress. New Delhi, 1961.
- Sareen T.R. Select Documents on Indian National Army. New Delhi, 1988.
- Seth H.L. Personality and Political Ideals of Subhas Chandra Bose. Is He Fascist? Lahore, 1943.
- Singh G.N. Socialist Ideology in Congress: A Critical Study. New Delhi, 1985.
- Singh V. Nehru on Socialism. Delhi, 1977.
- Sinha L.P. The Left Wing in India (1919–1947). Muzaffarpur, 1965.
- Sitaramayya B.P. The History of the Indian National Congress. Vol.2. (1935–1947). Bombay, 1947.
- Sopan. Netaji Subhas Chandra Bose. Bombay, 1946.
- Speeches ... Speeches and Documents on the Indian Constitution, 1921–1947. Vol.1. Bombay, 1957.
- The Bombay Chronicle 1937, 1938, 1939.
- The Daily Worker 1938.
- Towards... Towards Freedom 1937–1947. Vol.I. (Experiment with Provincial Autonomy. January 1 – December 31. 1937). New Delhi, 1985.
- Toye H. The Springing Tiger. A Study of Revolutionary. Cassel–London, 1959.
- Werth A., Harbich W. Netaji in Germany. Calcutta, 1970.

СПОГАДИ М.Р. ДЖАЯКАРА ЯК ДЖЕРЕЛО З ІСТОРІЇ СВАРАДЖИСТСЬКОЇ ПАРТІЇ

Важливим джерелом з історії свараджистської партії, яка виникла всередині Індійського національного конгресу (ІНК) у березні 1923 р., і невдовзі стала в ньому провідною силою, є спогади М.Р. Джаякара (1873–1959) [1] – відомого діяча національно-визвольного руху народів Британської Індії, лідера бомбейських конгресистів, одного з засновників партії свараджистів, керівника індійських лібералів [2]. Незважаючи на те, що після публікації цих спогадів минуло 47 років, вони ще не отримали належної оцінки в джерелознавчих індологічних дослідженнях, залишаючись маловідомим твором навіть для сходовознавчого наукового загалу, хоча й залучалися при висвітленні ідейно-політичної боротьби в ІНК у 20-ті роки ХХ ст. [3. С.116-119].

У даній статті висувається завдання проаналізувати другий том праці М.Р. Джаякара, в якому на 734 с. містяться надзвичайно цінні відомості, відсутні в інших джерелах і літературі, про передумови виникнення, утворення та діяльність свараджистської партії, охоплюючи період 1922–1925 рр. (у першому томі розглядаються події 1873–1921 рр.).

Приступаючи до розгляду поставленого питання, слід зазначити, що після Першої світової війни в Індії, яка залишалася найбільшою англійською колонією і не випадково отримала назву Британська Індія, відбувалося піднесення визвольної боротьби. Очолювала її провідна загальноіндійська національно-патріотична організація – Індійський національний конгрес, створений ще у 1885 р. як виразник інтересів заможних елітарних прошарків індійського суспільства [4]. У післявоєнні роки ІНК перетворився на своєрідний національний фронт усіх антиколоніальних сил, що тимчасово об'єдналися навколо величної ідеї звільнення батьківщини від іноземного панування [5. С.413-430]. Керівником і головним ідеологом конгресистів став М.К. Ганді – найвизначніший політичний і громадський діяч Індії ХХ ст. [6]. За його пропозицією ІНК, що нараховував тоді мільйони членів і користувався підтримкою широких верств народних мас, проголосив своєю метою, а також метою очолюваного ним руху неспівробітництва з англійською владою [7] – досягнення свараджу (самоврядування), під яким розумівся статус домініону, а методом дії – виключно ненасильницьку боротьбу [8. С.1].

Однак, незважаючи на заклики конгресистів не застосовувати силу під час проведення кампанії неспівробітництва (1920–1922 рр.), патріоти нерідко творили грубе насильство й жорстокості. 4 лютого 1922 р. відбулися трагічні події в с. Чаурі-Чаура (поблизу міста Горакхпур, що в Сполучених провінціях), коли, розгнівана безчинствами поліції, юрба спалила поліцейську дільницю разом із 21-м поліцаєм [9. С.814]. За категоричною вимогою М.К. Ганді, який боявся переростання ненасильницького руху неспівробітництва в криваву неконтрольовану революцію і не хотів вдаватися до будь-яких антигуманних дій, що суперечили б високому призначенню людини, Робочий комітет ІНК (вищий виконавчий орган партії) на своєму засіданні в містечку Бардолі 11-12 лютого 1922 р. ухвалив важливу резолюцію, в якій конгресистам рекомендувалося

негаймо відмовитися від активної боротьби з колонізаторами до тих пір, поки народні маси не засвоять гандистських принципів ненасильства [10. С.176-182]. Готуючи їх до цього, члени ІНК повинні були також фактично відмовитися й від політичної діяльності, а натомість втілювати в життя т. зв. конструктивну програму М.К. Ганді, яка передбачала систематичну пропаганду в країні ручного прядіння й ткацтва (чаркхи й кхаддару) та боротьбу з найбільш одіозними вадами в індійському суспільстві, у першу чергу з недоторканістю [11. С.1019-1024].

Звертаємо увагу на те, що прийняття Бардолійської резолюції досить швидко поклало початок спаду масового руху. ІНК, більшість членів якого була невдоволена припиненням кампанії неспівробітництва в зв'язку з інцидентом у Чаурі-Чаура, вступив у смугу глибокої кризи. За свідченням одного з найближчих соратників М.К. Ганді, першого президента вільної Індії Р. Прасада, із 10 млн. членів (кінець 1921 р.) у ньому незабаром залишилося всього кілька сотень тисяч [11. С. XLVII]. М.К. Ганді піддавався різкій критиці з усіх боків, віра в його методи боротьби сильно похитнулася [12. С.72-73; 13. С.80-86]. Серед конгресистів, які розділилися на два угруповання – т. зв. противників і прихильників змін, – виникли глибокі розбіжності з питання про подальші форми й методи боротьби за сварадж [14]. Угруповання противників змін, очолюване Ч. Раджагопалачарією, виступало проти внесення будь-яких змін у тактичний курс партії, вимагаючи лише послідовно й неухильно втілювати в життя конструктивну програму. Пояснювалося це нагальною необхідністю копіткої роботи серед населення міст і сіл із метою фундаментальної підготовки його до майбутніх антибританських виступів на основі ненасильства. Угруповання прихильників змін, лідерами якого були легендарні особистості Ч.Р. Дас [15. С.181-188] і М. Неру [16. С.108-118], пропонувало в умовах спаду масового руху розширити сферу діяльності ІНК, не обмежуючись лише пропагандою прядіння й ткацтва та боротьбою з недоторканістю. Зокрема, вони висунули головним пунктом своєї програми повернення конгресистів до політичної діяльності шляхом активної участі представників Конгресу в роботі колоніальних законодавчих органів та органів місцевого самоврядування і широкого використання їх в інтересах визвольного руху й на благо народу. До цього ж конгресисти згідно з програмою неспівробітництва, прийнятою в 1920 р., бойкотували центральну й місцеві легіслатури, вважаючи неможливим займатися парламентською діяльністю в умовах колоніального устрою [9. Т.1. С.87-88]. Відтепер, на думку Ч.Р. Даса, патріоти, перемігши на виборах до створеного англійцями індійського парламенту й отримавши там необхідну більшість, без особливої боротьби й величезних втрат могли проголосити давно очікуваний сварадж, адже головні важелі управління однією з найбільших країн світу начебто переходили до їхніх рук. Якщо цьому щось завадить, то конгресисти зобов'язувалися боротися в легіслатурах з іноземною владою усіма можливими мирними засобами, передусім бойкотуючи її дії та заходи, спрямовані проти індійських національних інтересів [17. Т.3. С.96-97]. При цьому якимось забувалося, хоча Ч.Р. Дас і М. Неру були висококваліфікованими юристами, що згідно з Законом Монтегю-Челмсфорда 1919 р. [17. Т.3. С.3-22], який у 1922 р. ніхто не відміняв, всесильні віце-король у центрі, а генерал-губернатори в провінціях мали

право вето на всі ті рішення куцих колоніальних легіслатур, які їх не влаштовували, що автоматично перетворювало їх із законодавчих на законодорадчі, підконтрольні властям органи, адже їхні рішення не ставали законом.

Поступово, з поглибленням кризи визвольного руху, посилювалася ідейно-політична боротьба в лавах конгресистів. Зазнавши поразки на партійній сесії (з'їзді) в Гая (грудень 1922 р.) [18], де Ч.Р. Дас, обраний президентом ІНК, головував, прихильники змін утворили всередині Конгресу свараджистську партію (березень 1923 р.) [19. С.85-113]. Вона проголосила своєю головною метою досягнення свараджу всіма законними й мирними засобами, поєднуючи активну парламентську діяльність у законодавчих органах із роботою серед народних мас [20. С.2-3, 4-5]. Ліве її крило на чолі з Ч.Р. Дасом, який був зв'язаний із революціонерами Бенгалу [21. С.73], та С.Ч. Босом [12] згодом виступило за надання Індії повної національної незалежності, а С.Ч. Бос навіть допускав відмову від ненасильства для її досягнення, очоливши під час Другої світової війни збройну боротьбу з колонізаторами. Однак у період створення партії більшість свараджистів, будучи поміркованими політиками, засуджували подібні погляди, віддаючи перевагу набагато спокійнішій парламентській діяльності. Зроблений нами аналіз ідейно-політичної боротьби в ІНК на сесіях у Делі, Коканаді й Белгаумі (1923–1924 рр.) [3. С.88-101], дає всі підстави твердити, що свараджистська партія, програма якої виявилася для конгресистів більш привабливою, досягла значних успіхів у боротьбі з противниками змін, які поступово втрачали свій вплив у Конгресі. Внаслідок цього свараджисти, яких підтримав звільнений із тюрми М.К. Ганді, наприкінці 1925 р. стали домінувати в ІНК, здобувши право представляти його в Центральних законодавчих зборах, де вони мали 45 місць із 145, та у провінційних легіслатурах [9. Т.3. С.1173]. Що ж до противників змін, то вони під безпосереднім керівництвом М.К. Ганді зосередили всю свою увагу на конструктивній програмі, створивши Всеіндійську асоціацію ручних ткачів. Причому М.К. Ганді навіть оголосив про відхід від активної політичної діяльності й передачі всієї повноти влади над Конгресом до рук свараджистських лідерів [22. С.564-568].

Незважаючи на це, внутрішньопартійна боротьба в конгресистській організації не припинилася. Навпаки, у 1926 р. вона загострилася, але тепер уже з питання політики представників ІНК, тобто свараджистських депутатів, у законодавчих органах. Противники змін рішуче наполягали на обструкції ними усіх заходів колоніальних властей, оскільки ті не йшли ні на які поступки вимогам націоналістів. М. Неру, який після смерті Ч.Р. Даса (16 червня 1925 р.) одноосібно очолив свараджистську партію, теж заявляв про необхідність конфронтації з ними, якщо індійцям негайно не буде надане самоврядування згідно з резолюцією Центральних законодавчих зборів від 8 лютого 1924 р. [17. Т.3. С.146-155; 23. С.101-291]. Проте досить впливове й численне угруповання т. зв. респонсивістів на чолі з ветеранами визвольного руху й засновниками свараджистської партії М.Р. Джаякармом [1; 2] і Н.Ч. Келкармом [13], навпаки, вимагало співробітництва з колонізаторами (за певних умов) і отримання від них керівних посад у державному апараті з метою утворення в Індії повністю

відповідального уряду [9. Т.3. С.1108-1113]. М. Неру, боячись, що діяльність респонсивістів остаточно дискредитує партію й Конгрес в очах громадськості, спочатку прийняв надзвичайно важке для себе рішення залишити легіслатури [24. С.49-51], а потім пішов на зближення з частиною противників змін (М.К. Ганді займав нейтральну позицію) для спільної боротьби як проти респонсивістів, так і проти лівих свараджистів, незадоволених надто поміркованим курсом партійного керівництва. Внаслідок цього сесія ІНК у Гаухаті (грудень 1926 р.) ухвалила рішення, в яких засуджувалася політична програма респонсивістів, відновлювалася політика бойкоту легіслатур, а також відхилялися пропозиції лівих свараджистів оголосити метою визвольного руху боротьбу за повну незалежність Індії (через рік це рішення винесе Мадраська сесія) [9. Т.3. С.830-831; 25. С.783-822]. У Гаухаті частково відновилася колишня єдність конгресистського керівництва: свараджистська партія, проіснувавши неповні чотири роки, в умовах бойкоту законодавчих органів фактично перестала діяти, хоча формально й не була розпущена до 1928 р. (потім вона відродилася у 1934 р.), а частина противників змін разом із керівним ядром свараджистів, очолюваним М. Неру, утворили правлячий гандистсько-свараджистський блок, який повернувся до політики неспівробітництва з англійською адміністрацією в Індії в її первісному варіанті, відмовившись аж до середини 30-х років ХХ ст. від активної парламентської діяльності у колоніальних легіслатурах.

У чому ж наукова цінність спогадів М.Р. Джаякара для висвітлення історії свараджистської партії? Що нового дають вони порівняно з іншими джерелами? Якщо не звертати особливої уваги на суб'єктивізм і тенденційність, що, як відомо, є характерною ознакою усіх без винятку творів мемуарного жанру, то для дослідників історії ІНК та індійського визвольного руху найбільшу цінність становить саме інформація, яку наводить М.Р. Джаякар про перебіг ідейно-політичної боротьби в лавах конгресистів з 1922 по 1925 рік і про утворення та основні напрями діяльності партії свараджистів. Значна частина цієї інформації зовсім не зустрічається в інших доступних нам джерелах і це дає всі підстави твердити про її унікальність. Вживаючи для наочності й більшої виразності історіографічну термінологію, можна з впевненістю констатувати про новизну для індологічної науки багатьох сюжетів праці М.Р. Джаякара. Щоб не утруднювати аналіз, наведемо їх у хронологічному порядку.

1922 рік [1. Т.2. С.1-70]. Це такі важливі маловідомі події, факти, зібрання, виступи, листування тощо: політична конференція, організована на початку року видним діячем ІНК, його президентом у 1909 та 1918 рр. М.М. Малавією; публічний мітинг, скликаний 11 лютого 1922 р. Бомбейським студентським братством, на якому обговорювалися нагальні питання визвольного руху, зокрема головним предметом дискусії було питання про переваги конституційної агітації над прямою дією (головував лідер Мусульманської ліги М.А. Джинна); листування М.Р. Джаякара з майбутніми лідерами лівого крила ІНК С. Сат'ямурті та С. Айенгаром у травні-червні 1922 р. щодо вступу конгресистів до законодавчих органів; критичні матеріали "Бомбей кронікл" та інших націоналістичних газет на адресу М.Р. Джаякара та його однодумців із табору прихильників змін за відмову дотримуватися політики бойкоту легіслатур

(червень 1922 р.); обговорення між М.Р. Джаякаром та його однодумцями влітку 1922 р. питання про необхідність скликання прихильниками змін своєї конференції з метою проголошення утворення нової політичної партії, яка відмовиться від програми неспівробітництва й візьме участь у виборчій кампанії до центральної та місцевих легіслатур; реакція М.Р. Джаякара та інших лідерів прихильників змін на публікацію 20 жовтня 1922 р. доповіді призначеного Конгресом спеціального комітету з громадянської непокори, який проводив опитування громадської думки в різних провінціях Британської Індії стосовно можливості активного продовження масової боротьби за сварадж на основі програми неспівробітництва; заява М.Р. Джаякара про те, що не можна наперед деталізувати майбутню поведінку конгресистів у законодавчих органах; обговорення 17 листопада 1922 р. доповіді комітету з громадянської непокори на засіданні вищого законодавчого органу ІНК – Всеіндійського комітету Конгресу (ВІККу) (проводиться диференціація керівних діячів ІНК із табору прихильників змін на п'ять різних угруповань залежно від їхнього ставлення до майбутнього політичного курсу партії в легіслатурах); активна пропагандистська кампанія Ч. Раджагопалачаріі в листопаді 1922 р., спрямована проти участі членів ІНК у роботі колоніальних легіслатур із посиленням навіть на один із творів Л.М. Толстого; публікація в грудні 1922 р. політичного трактату прихильників змін під назвою "Докази за та проти вступу до законодавчих органів", передмову до якого написав М.Р. Джаякар; детальний, з усіма подробицями (цитуванням виступів і документів) опис суперечностей та ідейно-політичної боротьби між противниками й прихильниками змін на сесії ІНК у Гая, взятий із особистого щоденника М.Р. Джаякара від 23-31 грудня 1922 р.; заява про утворення свараджистської партії.

1923 рік [1. Т.2. С.71-181]. Це засідання ВІККу 31 січня 1923 р., на якому Ч.Р. Дас відмовився бути президентом Конгресу, виступивши зі спеціальною заявою про те, що відтепер він повністю присвятить себе формуванню всередині ІНК свараджистської партії; маніфест свараджистів, який підписало близько 100 відомих керівників конгресистської організації різних рівнів; дискусії щодо програми свараджистської партії; різні маловідомі публічні виступи Ч.Р. Даса, зокрема його виступ у Бандрі 27 січня 1923 р., в якому лідер свараджистів виклав свою точку зору на визвольний рух, неспівробітництво та легіслатури; 1-5 лютого 1923 р. Ч.Р. Дас і М.Р. Джаякар провели важливі зустрічі зі своїми однодумцями у Пуні та Бомбеї; листування М.Р. Джаякара з К.Р. Айенгаром (братом С. Айенгара) та М. Неру: обговорювалося питання створення осередків свараджистської партії на місцях; надзвичайно цінні відомості про намагання частини свараджистів піти на компроміс із противниками змін, що викликало обурення М.Р. Джаякара; програма свараджистів "для службового користування, а не для публікації", розроблена Ч.Р. Дасом у Тхакурдварі 29 січня 1923 р.; план врегулювання протиріч між свараджистами й Конгресом, запропонований центристом А.К. Азадом, і спочатку відхилений Ч.Р. Дасом; переговори між керівництвом ІНК і лідерами свараджистів 28 лютого 1923 р. в Аллахабаді; досягнення компромісної угоди, запропонованої Ч. Раджагопалачарією, та її умови; встановлення "збройного нейтралітету" в Конгресі до 30 квітня 1923 р.;

послаблення ідейно-політичної боротьби в ІНК у березні-квітні 1923 р.; невдалі спроби з боку противників змін відродити масовий рух; обговорення умов компромісу, а також діяльності свараджистів Бомбею та інших провінцій у листуванні М.Р. Джаякара з Ч.Р. Дасом, Р. Айером, К.Р. Айенгаром, С. Сатьямурті та Б. Петітом (березень 1923 р.); циркулярний лист за підписом М. Неру від 1 травня 1923 р., адресований членам ВІККу та провінційним комітетам ІНК про припинення терміну дії компромісної угоди, досягнутої в Аллахабаді; маніфест Ч. Раджагопалачарі від 1 травня 1923 р. про припинення дії компромісу й продовження пропаганди бойкоту легіслатур із боку противників змін; невдоволення частини противників змін маніфестом їхнього лідера; боротьба в таборі бомбейських свараджистів між прибічниками М.Р. Джаякара та Вітхалбхая Пателя; проголошення утворення свараджистської партії Бомбейської провінції 8 травня 1923 р.; гострі протиріччя серед керівництва ІНК на засіданні ВІККу в Бомбеї 25-28 травня 1923 р., що проходило від головуванням Ч.Р. Даса; вихід противників змін зі складу Робочого комітету й створення центристського Робочого комітету на чолі з М.А. Ансарі; заява нового Робочого комітету про припинення конгресистами пропаганди бойкоту легіслатур; зібрання свараджистів 23 червня 1923 р., на якому було призначено комітет по висуненню кандидатів на вибори до законодавчих органів; різке загострення суперечностей серед свараджистів Бомбейської провінції; прибуття Ч.Р. Даса в Бомбей для врегулювання конфліктної ситуації; розкол у стані бомбейських свараджистів на угруповання М.Р. Джаякара та Вітхалбхая Пателя; боротьба угруповань на засіданні ВІККу в Нагпурі 9 липня 1923 р. під головуванням С. Найду; пропозиція центриста Дж. Неру скликати надзвичайну сесію ІНК для врегулювання розбіжностей у лавах конгресистів (підтримана 80 голосами членів ВІККу проти 67); обрання коаліційного Робочого комітету в складі свараджистів, противників змін і центристів; звернення М.Р. Джаякара до виборців 23 липня 1923 р., в якому він аналізує причини розколу серед бомбейських свараджистів (амбіції Вітхалбхая Пателя), і пояснює, чому йде на вибори як незалежний кандидат, висунутий колективом місцевого університету, а не за мандатом свараджистської партії; М.Р. Джаякар вирішив заснувати "Незалежну націоналістичну групу", яка не буде протистояти свараджистській партії, а стане тісно співробітничати з нею; напружена передвиборна боротьба у серпні 1923 р.; надзвичайна сесія ІНК у Делі 15-19 вересня 1923 р. під головуванням А.К. Азада; прийняття компромісної резолюції, запропонованої М. Алі, згідно з якою свараджисти отримали право брати участь у виборах до легіслатур; передвиборна боротьба у вересні-жовтні 1923 р.; вибори до Центральних законодавчих зборів 14 листопада 1923 р. і провінційних легіслатур; ідейно-політична боротьба на сесії ІНК у Коканаді (28 грудня 1923 р. – 1 січня 1924 р.).

1924 рік [1. Т.2. С. 182-523]. Це дискусія, що розгорнулася серед свараджистів відразу ж після закінчення роботи сесії ІНК у Коканаді, про необхідність внесення змін у програму партії щодо її парламентської політики; листи до М. Неру та М.Р. Джаякара, датовані 5 січня 1924 р., від незалежного депутата Бомбейської легіслатури Ш.С. Део, в яких той радить свараджистам створити в законодавчих органах коаліцію з іншими партіями й проводити більш

гнучку політику, не обмежуючись лише обструкціоністською тактикою; листування М.Р. Джаякара з М. Неру, Л.Б. Бхопаткар і К. Наріманом про парламентську тактику свараджистської партії; виступ М. Неру в Центральних законодавчих зборах 8 лютого 1924 р. з пропозицією співробітництва з англійцями за умови, що ті підуть на поступки націоналістам, погодившись на скликання конференції круглого столу, метою якої буде встановлення в Індії повністю відповідального уряду на основі статусу домініону; зародження течії "відповідального співробітництва"; діяльність М.Р. Джаякара в Бомбейській легіслатурі на посаді лідера опозиції, яка нараховувала 28 членів зі 111; ставлення високопоставлених британських політиків до питання встановлення в Індії повністю відповідального уряду; листування М.Р. Джаякара з впливовим англійським посадовцем Г. Полом про можливість надання Індії статусу домініону; розчарування в таборі індійських націоналістів колоніальною політикою англійського уряду; політична боротьба в Бомбейській легіслатурі весною 1924 р.; обговорення свараджистами питання про утворення в законодавчих органах широкої коаліції усіх патріотичних сил за участю М.К. Ганді, Ч.Р. Даса, М. Неру, Л.Л. Рая, М.М. Малавії, М.Р. Джаякара, Вітхалбхая Пателя та ін. (квітень-травень 1924 р.); виступи М.Р. Джаякара перед громадськістю з роз'ясненням парламентської тактики свараджистів; переговори в Джуху між М.К. Ганді, М. Неру, Ч.Р. Дасом і М.Р. Джаякар і у травні 1924 р.; заяви М.К. Ганді та свараджистських лідерів про причини їхньої невдачі; діяльність націоналістів на керівних посадах в органах місцевого самоврядування (Ч.Р. Даса – на посаді мера найбільшого міста Індії Калькутти, Вітхалбхая Пателя – президента Бомбейської корпорації, Валлабхбая Пателя – президента Ахмедабадського муніципалітету, Р. Прасада – президента муніципалітету в Патні, Дж. Неру – президента Аллахабадського муніципалітету); розбіжності між М.К. Ганді та свараджистами на засіданні ВІККу в Ахмедабаді 27-29 червня 1924 р.; демонстративний вихід Ч.Р. Даса й М. Неру зі складу Робочого комітету; оцінка Ахмедабадських рішень і поведінки М.К. Ганді з боку представників різних течій індійського націоналізму; намагання свараджистів зблизитися з лібералами; пошуки джерел фінансування свараджистської партії; діяльність Бомбейської законодавчої ради в липні-серпні 1924 р.; зібрання свараджистів у Калькутті 16-18 серпня 1924 р. та його рішення; обрання М.Р. Джаякара до складу виконкому свараджистської партії; лист М. Неру до М.К. Ганді з пропозицією укладання компромісної угоди й встановлення миру в конгресистській організації; поступки М.К. Ганді свараджистам; приїзд М.К. Ганді в Бомбей 31 серпня 1924 р.; публічний мітинг на його честь, під час якого глава ІНК закликав конгресистів до миру та єдності; голодовка М.К. Ганді 18 вересня – 8 жовтня 1924 р.; конференція єдності під головуванням Дж. Неру та її рішення (26 вересня – 2 жовтня 1924 р.); припинення голодовки М.К. Ганді; діяльність Бенгальської законодавчої ради в другій половині жовтня 1924 р.; подальше зближення М.К. Ганді з свараджистами; укладення "Калькуттського пакту" або "Пакту між М.К. Ганді й Ч.Р. Дасом" 9 листопада 1924 р. та його умови; всепартійна конференція в Бомбеї 22-25 листопада 1924 р. та її рішення; виступ М.К. Ганді на засіданні ВІККу в Бомбеї 24 листопада 1924 р., в якому він пояснив причини

підписання угоди з свараджистами, і закликав конгресистів дотримуватися її умов; зустріч М.Р. Джаякара з віце-королем Британської Індії лордом Р. Рідінгом; підготовка до чергової сесії ІНК у Белгаумі; засідання ВІККу 24 грудня 1924 р., до складу якого входило 58 свараджистів і 65 несвараджистів, та його рішення; заклик М.К. Ганді до примирення та об'єднання усіх течій конгресистів; виступ 28 членів ВІККу проти "Калькуттського пакту"; щорічна сесія ІНК у Белгаумі (26-27 грудня 1924 р.) під головуванням М.К. Ганді та її рішення; тріумф свараджистської партії; сесія Мусульманської ліги; з'їзди інших індійських партій та організацій; відгуки індійської преси на рішення сесії ІНК у Белгаумі.

1925 рік [1. Т.2. С.524-734]. Це діяльність свараджистів у законодавчих органах; тенденція до співробітництва з владою; звинувачення на адресу М.К. Ганді в капітуляції перед свараджистами; виправдовування М.К. Ганді, що у нього не було альтернативи примиренню конгресистів, оскільки діяльність ІНК через внутрішньопартійну боротьбу була паралізована, а політична ситуація в країні все погіршувалася; розбіжності серед свараджистів щодо політики партії в легіслатурах; засідання виконкому свараджистської партії в Нагпурі 11-12 січня 1925 р. та його рішення; всепартійна конференція в Делі 23-25 січня 1925 р. під головуванням М.К. Ганді та її рішення; дебати в Бомбейській законодавчій раді; перемога проурядових сил 44 голосами проти 43; вимоги націоналістів про створення в Індії повністю відповідального уряду; арешти в Бенгалі; маніфест Ч.Р. Даса від 29 березня 1925 р. про непричетність свараджистів до насильства та терористичної діяльності; репресивна політика колоніальної адміністрації; дебати в палаті лордів англійського парламенту 31 березня 1925 р. з приводу Бенгальського ордонансу; пропозиція міністра в справах Індії Ф. Біркенхеда Ч.Р. Дасу допомагати уряду в боротьбі з насильством; відмова Ч.Р. Даса співробітничати з колонізаторами 3 квітня 1925 р.; промова Ч.Р. Даса на Бенгальській провінційній конференції свараджистів у Фарідпурі 2 травня 1925 р., в якій він висунув чіткі умови можливого почесного співробітництва націоналістів із колоніальною владою; ставлення М.К. Ганді, інших індійських політиків і громадськості до промови Ч.Р. Даса; точка зору М.Р. Джаякара; смерть Ч.Р. Даса 16 червня 1925 р.; відмова Ф. Біркенхеда виконати умови Ч.Р. Даса; обрання М. Неру президентом свараджистської партії замість Ч.Р. Даса; нові поступки М.К. Ганді свараджистам; входження М. Неру до створеного колонізаторами т. зв. комітету Скіна; критика М. Неру з боку противників отримання посад від англійців; вихід М. Неру із комітету Скіна; пропозиція М.Р. Джаякару від М.К. Ганді очолити ІНК на черговій партійній сесії; відмова М.Р. Джаякара; активізація діяльності прихильників отримання посад; дебати в Бомбейській легіслатурі; відмова свараджистських депутатів брати участь у роботі Бомбейської законодавчої ради 14 серпня 1925 р.; обрання Вітхалбхая Пателя президентом Бомбейської легіслатури 22 серпня 1925 р. та його відмова від свараджистського мандату; засідання ВІККу в Патні 22-23 вересня 1925 р. та його рішення; припинення суперечностей між противниками змін і свараджистами; остаточна перемога свараджистів; утворення Всеіндійської асоціації ручних ткачів для втілення в життя конструктивної програми М.К. Ганді; перехід політичної діяльності в конгресистській організації до рук

свараджистів; відхід М.К. Ганді від активної політичної діяльності; входження лідера свараджистів Центральних провінцій С.Б. Тамбе до складу губернаторської виконавчої ради; інші випадки отримання свараджистами посад в урядових органах; полеміка серед свараджистів і громадськості країни щодо отримання посад від властей; виступ М. Неру в пресі проти легалізації політики співробітництва з колоніальною адміністрацією 17 листопада 1925 р.; М.Р. Джаякар і Н.Ч. Келкар очолили табір прибічників т. зв. відповідального співробітництва (респонсивістів); боротьба між М. Неру та респонсивістами; зібрання респонсивістів 25 листопада 1925 р.; обговорення питання про створення респонсивістами власної партії для втілення в життя політики відповідального співробітництва; провідні індійські газети про політику респонсивістів; спроби досягти компромісу між ортодоксальними свараджистами, очолюваними М. Неру, та респонсивістами; боротьба угруповань на щорічній сесії ІНК у Канпурі 25-28 грудня 1925 р.; поразка респонсивістів; консолідація лав конгресистського керівництва; відмова респонсивістів брати участь у роботі законодавчих органів за свараджистськими мандатами; намір М.Р. Джаякара продовжувати боротьбу за прийняття Конгресом тактики відповідального співробітництва.

Таким чином, навіть стислий аналіз змісту оригінальних сюжетів зі спогадів М.Р. Джаякара показує, що ця публікація є одним із найголовніших джерел для висвітлення історії свараджистської течії в ІНК. У поєднанні з іншими важливими джерелами, зокрема з офіційними документами свараджистської партії, праця М.Р. Джаякара дає змогу достатньо повно й всебічно дослідити зародження та розвиток ідеології й практики конгресистського парламентаризму за часів колоніалізму. Крім цього, уважне вивчення спогадів М.Р. Джаякара має велике значення для спростування тверджень радянської історіографії, яка завжди віддавала перевагу масовим формам політичної боротьби перед парламентськими, що свараджистська партія була правим крилом ІНК (виняток становлять праці М.М. Єгорової, котра вважала Ч.Р. Даса революційним демократом). Насправді ж це було тимчасове, надзвичайно строкате, різнобарвне об'єднання політичних діячів як правого, так і лівого спрямування (поміркованих, лібералів, радикалів, терористів, політичних опортуністів усіх відтінків тощо), незадоволених тими чи іншими аспектами гандистської програми неспівробітництва. Тому діяльність і політику свараджистів дуже важко оцінювати однозначно позитивно чи негативно, а тим паче неможливо давати якісь стандартні категоричні визначення самій партії (права, ліва і т. п.). Скоріше можна говорити про домінування певної тенденції в її політиці на тому чи іншому етапі або умовно диференціювати свараджистську течію на праве, ліве та центристське (ортодоксальне) крило.

Література:

1. Див.: Jayakar M.R. The Story of My Life: In 2 Vs. – Bombay, 1958–1959.
2. Про нього див.: Kulkarni V.B. M.R. Jayakar. – New Delhi, 1976; Shukla B.D. A History of the Indian Liberal Party. – Allahabad, 1960.
3. Чувпило О.О. Нариси з історії ідейно-політичної боротьби в Індійському національному конгресі (20-ті роки ХХ ст.). – Харків, 1999.
4. Про нього детально див.: Das M.N. Indian National Congress Versus the British. – Vol.1. – Delhi, 1978; Dua R.P. Social Factors in the Birth and Growth of the Indian National Congress Movement. – Delhi, 1967; Kundra T. Glimpses of Indian National Congress. From Inception to Attainment of Freedom (1885–1947). – New Delhi, 1996; Mehrotra S. The Emergence of the Indian National Congress. – Delhi, 1971; National Seminar on 100 Years of Indian National Congress (9-th, 10-th and 11-th Sept., 1985). – Agra, 1985.
5. Детально див.: Krishna N. The Development of the Indian National Congress as a Mass Organization 1918–1923 // Journal of Asian Studies. – 1966. – Vol.25. – №3.
6. Про нього див.: Bakshi S.R. Gandhi and the Congress. – New Delhi, 1996; Gandhi: the Meaning of Mahatma for the Millennium. – Washington, 2001; Mahatma Gandhi: Life, Ideology and Thought. A Vision for 21st Century. – Jaipur, 1999.
7. Про нього детально див.: Taunk B.M. Non-cooperation Movement in Indian Politics (1919–1924). – Delhi, 1978.
8. Див.: Constitution of the Indian National Congress. – Allahabad, 1925.
9. India's Struggle for Freedom. Select Documents and Sources: In 3 Vs. – Delhi, 1965.
10. Повний текст її див.: The Indian National Congress 1920–1923. Being a Collection of the Resolutions of the Congress and of the All India Congress Committee and of the Working Committee of the Congress, from September 1920 to December 1923. – Allahabad, 1924.
11. Детально див.: Gandhi M. Young India 1919–1922. – Madras, 1924.
12. Детально див.: Bose S.C. The Indian Struggle 1920–1942. – Calcutta, 1964.
13. Про нього див.: Kelkar N.C. A Passing Phase of Politics. – Poona, 1925.
14. Детально див.: Bahadur L. Indian Freedom Movement and Thought: Politics of "Pro-change" Versus "No-change" (1919–1929). – New Delhi, 1983.
15. Про нього див.: Чувпило О.О. Ч.Р. Дас – засновник свараджистської партії // Східний світ. – 1997. – № 1–2. – К., 2000.
16. Про нього див.: Чувпило О.О. Життя та політична діяльність М. Неру // 36. наукових праць ХДПУ ім. Г.С. Сковороди: серія "Історія та географія". – Вип.7. – Х., 2001.
17. Див.: Indian Constitutional Documents 1757–1939: In 3 Vs. – Calcutta, 1946.
18. Про неї див.: Indian National Congress. Report of the 37-th Session of the Indian National Congress held at Gaya. – Patna, 1922.
19. Детально див.: Baker C.J. The Break-down of Nationalist Unity and the Formation of the Swaraj Parties, India, 1922 to 1924 // University Studies in History. – 1970. – Vol.5. – №4.
20. Програмні документи свараджистів див.: Speeches and Documents on the Indian Constitution, 1921–1947. – Vol.1. – Bombay, 1957.

21. Documents of the History of the Communist Party of India. – Vol.2. – New Delhi, 1974.
22. Див.: Gandhi M. Young India 1924–1926. – Madras, 1927.
23. Див.: The Voice of Freedom. Selected Speeches of Pandit Motilal Nehru. – Bombay, 1961.
24. A Bunch of Old Letters. – Bombay, 1958.
25. Congress Presidential Addresses from Silver to the Golden Jubilee. – Madras, 1934.

СУЧАСНА ІНДІЯ (2000–2006 рр.)

Дана стаття, в якій висувається завдання проаналізувати деякі найбільш характерні особливості та специфічні риси розвитку сучасної Індії з 2000 р. і до наших днів, є логічним продовженням навчально-методичних матеріалів із післявоєнної історії другої за кількістю населення країни світу, надрукованих у Методичних вісниках №2 за 2003 р. (с.56-63) та №4 за 2005 р. (с.53-69), і хронологічно доведених до 26 січня 2000 р., коли багатонаціональний індійський народ урочисто відзначав визначну подію в своїй історії – 50-річчя утворення Республіки Індія. Тому в ній ми свідомо уникаємо будь-якого дублювання та пояснень усього того, що розглядалося раніше, включаючи назви й терміни, а літературу рекомендуємо переважно лише ту, в якій висвітлюються події останніх років.

Пристаюючи до розгляду поставленого питання, слід вказати на те, що коаліційний уряд, сформований лідером Бхаратія джаната парті (БДП) А.Б. Ваджпаї в жовтні 1999 р., на початку третього тисячоліття продовжив т. зв. реформи "другого покоління", головною метою яких був швидкий розвиток національної економіки, подальша її лібералізація, всебічний захист вітчизняного виробництва, його протекціонізм, забезпечення зайнятості населення, ліквідація безробіття, бідності, злиднів і голоду. Вони вивели Індію до провідної четвірки країн світу (разом із Китаєм, Росією та Бразилією), економіки яких найбільш динамічно розвивалися, та на четверте місце серед країн із найбільшими макроекономічними показниками. Щорічний приріст ВВП становив 6–8%, валютні резерви у 2004 р. досягли 100 млрд. дол., а рівень інфляції не перевищував 3,5%. За обсягом торгівлі країна вийшла на друге місце в світі. Доля населення нижче офіційної межі бідності, хоча й залишалася надто великою, але зменшилася до 25% (у 90-ті роки ХХ ст. вона становила аж 44%). Кількість середнього класу досягла рекордної позначки в 300 млн. чол. Значно підвищилася купівельна спроможність населення. Чималі досягнення були й в аграрній сфері на шляху створення сучасної інфраструктури на селі. Новий курс експортно-імпоротної політики сприяв скасуванню багатьох обмежень та активізації торгівлі сільськогосподарською продукцією. Крім економіки можна відзначити величезні зрушення й у розвитку науки та новітніх технологій, особливо комп'ютерних (Індія посіла третє місце в світі за кількістю інженерів-програмістів). Однак розв'язати одне з найголовніших завдань, яке обіцяв уряд А.Б. Ваджпаї, – подолати бідність і злидні – не вдалося, на що весь час звертали увагу політичні опоненти та супротивники БДП.

На чотирнадцятих загальних парламентських виборах, що проходили 26 квітня – 13 травня 2004 р., головна боротьба розгорнулася між БДП на чолі з А.Б. Ваджпаї (він мав найвищий рейтинг серед індійських політичних діячів) та Індійським національним конгресом (І) (ІНК(І)), лідером якого була С. Ганді. У виборчому маніфесті БДП, впевненій у своїй легкій та повній перемозі над здавалося слабким суперником, головна увага приділялася фундаментальним загальнонаціональним цінностям і вдалими економічними реформам і перетворенням. ІНК(І), навпаки, висунув ліві гасла, роблячи акцент на соціально-

економічні питання, більш зрозумілі переважно малоосвіченому або зовсім неписьменному сільському виборцю, причому серед них на перше місце висувалася нагальна проблема подолання бідності та злиднів. Виступивши від імені майже 300 млн. індійських бідняків, що сильно потерпали від швидких темпів економічного зростання й лібералізації економіки за часів А.Б. Ваджпаї, та понад 4 млн. інфікованих СНІДом (2-е місце в світі після ПАР, де їх 5 млн.), С. Ганді вказувала на нерівномірність у розподілі прибутків між бідними й багатими, збільшення прірви між 300 млн. злидарів і 300 млн. заможних індійців, звертала увагу на злидні й масове безробіття як наслідок лібералізації економіки та нехтування соціальними питаннями. У виборах взяли участь 670 млн. громадян Індії, що стало рекордним показником за всю історію цієї азійської країни. Всупереч результатам опитувань громадської думки й прогнозам переважної більшості політичних оглядачів та аналітиків, які віддавали беззаперечну перевагу БДП і недооцінювали ІНК(І), іноді зневажливо називаючи його несерйозним суперником, із невеликою перевагою переміг Конгрес, який зумів залучити на свій бік неімуцій електорат, переважно в сільській місцевості. Конгресисти отримали в Лок сабсі (Народній палаті) 214 із 535 виборюваних місць, БДП, не підтвердивши свій високий рейтинг, досягнутий в останнє десятиліття, – 189, а решта партій разом здобули лише 132 місця.

Відчутна поразка БДП і відповідно відставка 78-річного А.Б. Ваджпаї відкрили перед 58-річною С. Ганді шлях до прем'єрського крісла. Конгресистське керівництво відразу ж після перемоги на виборах одностайно висунуло її кандидатом на посаду глави уряду. Однак через два дні після оголошення остаточних результатів виборів, під час зустрічі з однопартійцями, що отримали депутатські мандати, С. Ганді заявила, що прем'єром не буде. Певно пам'ятаючи трагічну долю свекрухи й чоловіка, вона висловилася наступним чином: "Я вирішила прислухатися до свого внутрішнього голосу. Сьогодні він каже мені, що я повинна відмовитися від цієї посади. Я прошу вас зрозуміти й прийняти моє рішення. Я не маю наміру його змінювати". Не почувши будь-яких інших вмотивованих пояснень такого кроку з боку свого лідера, соратники по партії понад три години безуспішно вмовляли С. Ганді передумати. Всерйоз навіть обговорювалася пропозиція здійснити "колективне політичне самогубство", відмовившись від завойованих із такими труднощами депутатських мандатів. Все ж була ухвалена резолюція, що С. Ганді повинна "до кінця виконати свої обов'язки перед нацією, яка пов'язує з її ім'ям майбутнє Індії". Після цього кілька днів прихильники С. Ганді по всій країні проводили масові мітинги й демонстрації на її підтримку. Вона змушена була виступити з повторною заявою, в якій наголошувала, що "в династії Неру-Ганді не прийнято змінювати свої рішення". Тоді 19 травня 2004 р. на закритому засіданні парламентської фракції ІНК(І) її лідером було обрано ветерана партії 71-річного М.М. Сінгха (соратника С. Ганді, відомого вченого економіста, заступника голови Планової комісії в уряді Р. Ганді та міністра фінансів в уряді Н. Рао, архітектора економічних реформ і "батька індійського економічного дива"), який автоматично став черговим індійським прем'єр-міністром (до нього цю посаду обіймали 12 політиків: Дж. Неру, Л.Б. Шастрі, І. Ганді, М. Десаї, Ч. Сінгх, Р. Ганді, В.П. Сінгх,

Ч. Шекхар, Н. Рао, Х.Д. Деве Гоуда, І.К. Гуджрал та А.Б. Ваджпаї). 22 травня 2004 р. М.М. Сінгх разом із численними міністрами Об'єднаного демократичного альянсу, очолюваного ІНК(І), в урочистій обстановці склав присягу і президент А. Калам затвердив його главою уряду "найбільшої демократії в світі".

Головним завданням чергового конгресистського уряду М.М. Сінгх, одночасно з продовженням фінансових і економічних реформ, висунув активну боротьбу зі злиднями та бідністю, надаючи їй, як і С. Ганді, надзвичайного значення. Новий бюджет Індії на другу половину 2004 і початок 2005 р., розроблений у перших числах липня 2004 р. міністром фінансів П. Чітамбарамом, передбачав виділення значних коштів на субсидування низьких цін для неімущих індійців і надання кредитів та усілякої допомоги сільській бідності, маючи на меті подолати значне відставання у розвитку села від міста, зменшити величезну прірву між бідними та багатими, грамотними й неписьменними, ліквідувати диспропорції в розвитку сільського господарства й промисловості. За це критики з табору БДП та інших опозиційних Конгресу сил назвали його популістським. Відповідаючи їм, прем'єр-міністр наголошував: для того, щоб бути успішними, соціальні та економічні реформи повинні враховувати інтереси не лише невеличкої купки привілейованих верств населення, а насамперед інтереси більш ніж мільярда індійців, понад чверть яких все ще живе нижче офіційної межі бідності. Коментуючи бюджет, М.М. Сінгх, зокрема, заявив: "Економічне зростання не є для нас самоціллю. Це лише необхідний засіб збільшити зайнятість, ліквідувати безробіття, злидні, голод, бездомність і значно поліпшити життєвий рівень переважної більшості народних мас". Наступні бюджети, розроблені урядом на 2005 та 2006 роки, набагато збільшивши витрати на соціальні програми, боротьбу з безробіттям, на освіту, охорону здоров'я, обциний розвиток і захист навколишнього середовища, показали, що уряд М.М. Сінгха всерйоз зайнявся розробкою на практиці механізмів реалізації своїх обіцянок побороти бідність і злидні. В результаті за два роки перебування при владі уряд ІНК(І), успішно продовживши реформи й перетворення, розпочаті у свій час М.М. Сінгхом та А.Б. Ваджпаї, вже зумів чимало зробити й для поліпшення становища найбідніших верств населення, хоча покінчити з бідністю за такий невеличкий проміжок часу практично неможливо, зважаючи ще й на різні значні труднощі та перешкоди на цьому важкому шляху. До того ж не можна не відзначити також миролюбний зовнішньополітичний курс та активну роль Індії в міжнародних відносинах. Зокрема, уряд М.М. Сінгха намагається вести конструктивний діалог із Пакистаном для вирішення міждержавних протиріч, що вже стали хронічними, перш за все, проблеми Кашміру, приділяє особливу увагу регіональному співробітництву в межах Асоціації регіонального співробітництва країн Південної Азії та співпраці з країнами Бенгальської затоки, проводить діалог для врегулювання усіх спірних проблем і налагодження активного співробітництва з КНР, активізував відносини Індії з Європейським Союзом, Великою Британією, Росією, США та багатьма іншими державами. Серед них можна виділити й Україну, про що свідчить візит на українську землю президента Індії А. Калама у 2005 р.

Зараз Індія, могутня країна з сумою ВВП понад 2,5 трлн. дол., найбільшими успіхами й досягненнями може похвалитися в сферах економіки, освіти та науки. Вона має розвинену промислову базу й виробляє широкий асортимент товарів – від найпростіших до найскладніших: є найбільшим у світі виробником тракторів і шкіряних виробів, другим – мотоциклів і моторолерів, четвертим – цементу; входить до числа 10 найбільших виробників ліків у світі, а її провідні фармацевтичні компанії представлені у 60 країнах, у тому числі й в Україні. Індія також є найбільшим у світі виробником і постачальником бавовни, її доля на світовому ринку становить 25%. 18% промислової продукції країни складає традиційна високорозвинена текстильна галузь, яка відповідає усім сучасним вимогам і має високий рівень конкурентоспроможності, забезпечуючи повний цикл виробництва текстилю (подібне є тільки в Пакистані та Китаї). Традиційною є й ювелірна промисловість (перше місце в світі з обробки й виготовлення дорогоцінного каміння й прикрас). Створюється цивільна й військова атомна промисловість. Індія має 22 ядерних реактори (з них 15 працюючих). 2 березня 2006 р. під час візиту американського президента Дж. Буша до Індії була укладена важлива індійсько-американська ядерна угода: Індія отримала допуск до американських цивільних ядерних технологій. Цим самим вона перервала тривалу міжнародну ядерну ізоляцію, розпочату в травні 1998 р. на знак протесту проти індійських військових ядерних випробувань на полігоні Покхран. Активно розвивається й індійське сільське господарство, яке забезпечує 70% робочих місць, а його частка у ВВП складає 25%. Індія є одним із найбільших у світі виробників сільськогосподарської продукції (понад 600 млн. т.). Вона займає перше місце в світі за виробництвом молока, цукрової тростини, чаю, манго, кокосів, джуту, бананів; друге – за виробництвом овочів, експорту пшениці, рису, фруктів та овочів. Досить стабільною є індійська фінансова система. Національна грошова одиниця рупія наразі лише частково конвертована, але уряд Індії, згідно з заявою голови планової комісії М.С. Алувалія від 20 березня 2006 р., у найближчий час має намір зробити її повністю конвертованою і зняти всі заборони на трансакції з іноземною валютою.

Хоча з 10 індійців сьогодні 4 неписьменних (неграмотність складає 39%), а на 100 освічених чоловіків припадає всього 61 жінка, Індія має одну з кращих у світі систем вищої освіти. У країні нараховується 226 університетів і 9,5 тис. коледжів, викладацький корпус у вищих навчальних закладах складає 225 тис. чол. (на початку 50-х років ХХ ст. університетів було лише 27, коледжів – 600, а викладачів – 4 тис.). Причому з них державних – всього 36%, а решта – приватні. Залучившись до процесів глобалізації, активно розвивається індійська наука. Індія має 2000 великих науково-дослідних інститутів під контролем держави та 1260 центрів і консультативних фірм, що належать приватним компаніям. Слід зазначити, що 75% науково-дослідних розробок фінансуються урядом. За кількістю висококваліфікованих науково-технічних працівників Індія займає третє місце в світі. Найбільш пріоритетними напрямками розвитку науки є мікроелектроніка й програмне забезпечення, телекомунікації, океанографія, біотехнологія, непрямі джерела енергії (сонячна, енергія вітру), нові матеріали (полімери, надпровідники), ядерні дослідження, комп'ютерні технології, вивчення

космосу. Диплом інженера-програміста в Індії щорічно отримують 100 тис. молодих фахівців. 30% висококваліфікованих комп'ютерних спеціалістів у світі – індійці за походженням. Кожний третій лікар у США – виходець із Індії. До того ж Індія традиційно утримує першість у світі за кількістю створених кінофільмів – понад 1000 на рік.

Наближаючись до 60-річчя здобуття політичної незалежності, Індія втілює в життя концепцію "Індія – 2020", одним із авторів якої є її нинішній президент (з липня 2002 р.) доктор А. Калам (12-й президент в історії країни й третій після З. Хусейна та Ф. Ахмеда мусульманин). Вона передбачає перетворення Республіки Індія з країни, що розвивається, на розвинену за такими найголовнішими критеріями: багатство держави, добробут її народу та представництво на міжнародній арені. Передбачається реалізація п'яти найважливіших програмних напрямів: 1) подальший розвиток і трансформація сільського господарства та харчової промисловості; 2) якісне й надійне постачання електроенергії в усі частини країни; 3) розвиток освіти та охорони здоров'я; 4) пріоритетність новітніх інформаційних технологій; 5) стратегічні сектори, які гарантують національну безпеку та могутність. Для кожної галузі промисловості розроблена конкретна програма дій, і всі вони мають бути узгоджені та інтегровані в загальнонаціональну розбудову господарства. Головною метою трансформації Індії є її перетворення на вільну процвітаючу державу, яку будуть поважати в усьому світі.

Надаємо деяку найважливішу інформацію про сучасну Індію, яка може стати в нагоді вчителю під час підготовки до уроку. Радимо також уважно ознайомитися з рекомендованим нами навчальним посібником одного з провідних індологів незалежної України О.А. Борділовської, звернувши особливу увагу на с.5-9, 43-73, 80-83, 90-95, 99-124, 129-130, 141-147, 153-155, 158-195.

Індія (Республіка Індія) – федеративна республіка (союз штатів), член Британської Співдружності націй, незалежна держава з 15 серпня 1947 р. (до 26 січня 1950 р. – домініон Великої Британії). Країна розташована у Південній Азії, в басейні Індійського океану; включає Індостанський півострів, східну частину Індо-Гангської рівнини, частину Гімалаїв, Каракоруму, а також Лаккадівські, Аміндівські, Андаманські та Нікобарські острови. Межує з Пакистаном, Афганістаном, Китаєм, Непалом, Бутаном, Бангладеш, М'янмою (колишньою Бірмою); омивається Індійським океаном, Аравійським морем і Бенгальською затокою. Столицею Індії вважається район м. Делі – Нью-Делі. Площа країни 3287,6 тис. кв. км (сьома у світі). Її сухопутний кордон має протяжність 15168 км, а берегова лінія – 5653 км. Індія має найбільшу в світі залізничну мережу та найдовшу поштову. Вона є другою в світі після Китаю за кількістю населення – близько 1 млрд. 80 млн. Щорічний його приріст – 13 млн. Жінки й чоловіки розподіляються майже порівну. Понад 700 млн. жителів країни – молодь у віці до 35 років. 3/4 населення мешкає в сільській місцевості і лише 1/4 – у містах. Середня тривалість життя – 62,8 років. Понад 20 млн. індійців проживають за кордоном у кількох десятках країн; з них у США – 1,7 млн., у Великій Британії – 1,3 млн.

Індійці розмовляють 18 головними мовами, які офіційно визнані Конституцією, та величезною кількістю інших мов і діалектів. Сучасні індійські мови не являють собою єдиної лінгвістичної сім'ї чи групи. Населення розмовляє на мовах індоєвропейської, дравідійської, австроазійської та сино-тибетської (тибетско-китайської) мовних сімей, які в свою чергу поділяються на мовні групи. Різні мовні класифікації народів Індії дають різну кількість мов і діалектів. Під час англійського панування видатний британський лінгвіст Д.А. Грірсон у своїй 20-томній публікації "Лінгвістичний огляд Індії" нарахував 179 мов і 544 діалекти; перепис 1951 р. дав 845 мов і діалектів, 1961 – 187 мов, 1971 – 281 мову, а деякі сучасні лінгвісти-індологи до них додають ще понад 500 діалектів. 67% громадян Індії в наш час спілкуються мінімум двома мовами.

Індія – сама багатонаціональна країна світу; тут нараховується кілька сотень націй, народностей та племінних груп, що перебувають на різних ступенях свого розвитку (найбільші з них гіндустанці й біхарці). Тому відмінності між ними досить часто можуть бути фундаментальними. Індія також поліконфесійна, але секулярна країна. Релігією переважної більшості індійців є індуїзм (близько 83% населення), представлений у двох своїх основних формах – вішнуїзм і шиваїзм. Мусульмани складають понад 12% усього населення. Переважно це суніти ханіфітської гілки, хоча на Малабарському узбережжі є послідовники сунізму шафіїтського тлумачення. Приблизно десята частина індійських мусульман – шіїти, що невеличкими общинами мешкають переважно в містах. Християн (католики, англікани, лютерани, баптисти) у країні – 2,4%, сикхів – 1,9%, буддистів – 0,7%, джайнів – 0,5%, парсів-зороастрійців – 0,1%, іудеїв – 0,1%. У деяких гірських народів, кількість яких досить суттєво відрізняється в різних демографічних збірниках, ще й досі зберігаються місцеві традиційні вірування (культ предків, сил природи тощо). Звертаємо особливу увагу на кастовий чинник у житті індійського суспільства. Хоча після прийняття Конституції 1950 р. кастова система або точніше система варн-джаті, що включає понад 3 тис. різних каст (нерідко зустрічаються й інші цифри, зокрема 3,5 тис. і навіть набагато більше), формально перестала існувати і кастова належність ніде офіційно не враховується, а кастова дискримінація карається законом, фактично ж напрочуд життєстійкий консервативний інститут каст і нині продовжує відігравати надзвичайно важливу роль не лише у повсякденному житті населення, насамперед сільського, а й активно впливає практично на всі сфери життя країни, оскільки на рівні відносин між людьми кастовий розподіл суспільства традиційно зберігається та активно діє майже скрізь.

Індія є федеративною державою, у складі якої 28 штатів, 6 союзних територій та 1 національна столична територія – Делі, що має свій особливий статус. Зазначимо, що 16 штатів із 28 належать до категорії великих; кількість населення в них іноді набагато перевищує населення таких європейських країн, як Італія, Іспанія чи Франція. Найбільший з штатів – Уттар-Прадеш, де проживає 16% індійців. Найбільшим містом країни є Мумбаї (колишній Бомбей), населення якого разом із передмістями нараховує понад 13 млн., а далі йдуть Калькутта, Делі та Мадрас. Індія є також найбільшою в світі багатопартійною парламентською республікою, в якій вища законодавча влада належить

двопалатному парламенту. Верхня його палата – Радж'я сабха (Рада штатів) має у своєму складі 250 депутатів, а нижня – Лок сабха (Народна палата) – 545. Формально виконавчу владу очолює президент, який обирається членами парламенту та легіслатур штатів терміном на п'ять років, але фактично реальна влада належить прем'єр-міністру – лідеру політичної партії або коаліції партій, що отримала перемогу на загальних парламентських виборах до Лок сабхи. Штати користуються досить-таки значною автономією, маючи свої однопалатні законодавчі органи та місцеві уряди, які майже самостійно вирішують найважливіші питання життя того чи іншого штату. Нерідко виникали ситуації, коли в центрі й на місцях при владі знаходилися прямо протилежні політичні сили, яким дуже важко було скоординувати свою діяльність (наприклад, тривале перебування при владі комуністів у штаті Керала).

Література

1. Алаев Л.Б., Загородникова Т.Н. Кастовый состав населения Индии // Восток. – 1993. – №1. – С.121-128.
2. Алаев Л.Б. Средневековая Индия. – Санкт-Петербург. – 2003. – С.5-9, 242-268.
3. Альбедиль М.Ф. Индия: беспредельная мудрость. – М., 2005.
4. Белокреницкий В.Я., Москаленко В.Н., Шаумян Т.Л. Южная Азия в мировой политике. – М., 2003.
5. Борділовська О. Міжнародний аспект кашмірської проблеми: історія і сучасність // Вісник КНУ. Історія. – 2000. – №59–60. – С.114-119.
6. Борділовська О. Перспективи розвитку українсько-індійського співробітництва // Актуальні проблеми міжнародних відносин. – К., 2002. – Вип.24. – Ч.2. – С.24-29.
7. Борділовська О. Доктор А.П.Дж. Абдул Калам – 12-й президент незалежної Індії // Східний Світ. – 2003. – №1. – С.162-164.
8. Борділовська О. Республіка Індія: у пошуках власного шляху (до 55-ї річниці здобуття незалежності) // Вісник КНУ. Міжнародні відносини. – 2003. – Вип.25–28. – С.113-116.
9. Борділовська О. Українсько-індійське гуманітарне співробітництво (1991–2002) // Актуальні проблеми міжнародних відносин. – К., 2003. – Вип.42. – Ч.2. – С.68-73.
10. Борділовська О.А. Республіка Індія: у пошуках власного шляху. Навчальний посібник. – К., 2004.
11. Брагіна Е. Индия: продолжение экономических реформ // Международная экономика и международные отношения. – 1999. – №8. – С.109-113.
12. Бхарат Ю. Индия: ашрамы. – М., 2004.
13. Ваджпай А.Б. Индия на пути в будущее. Сборник речей и выступлений. – М., 2001.
14. Взаимодействие России, Индии и Китая в XXI веке: проблемы, перспективы, направления: В 2-х т. – М., 2004.
15. Визит Президента Индии д-ра А.П. Дж. Абдула Калама в Российскую Федерацию (22-25 мая 2005 г.). – М., 2005.

16. Выдающиеся женщины Индии XX века. – М., 2002.
17. Галака С.П. Проблемы ядерной зброї після ядерних випробувань в Індії та Пакистані // Вісник дипломатичної академії. – 1999. – №2. – С.64-68.
18. Галака С.П. Проблема нерозповсюдження ядерної зброї у міжнародних відносинах. – К., 2002.
19. Горобець І. Індія та Пакистан на межі ХХІ ст.: компаративний аналіз особливостей сучасного внутрішньополітичного становища // Людина і політика. – 2000. – №5. – С.20-25.
20. Горобець І. Геостратегічні імперативи та ринок озброєнь Південної Азії на межі ХХІ ст. // Людина і політика. – 2001. – №3. – С.93-103.
21. Горошко Г.Б. Береза и баньян: российско-индийские отношения: вчера, сегодня, завтра. – М., 1999.
22. Гхош М. Індія: розставляючи крапки над "і". Посольство Індії в Україні. – К., 2002.
23. Джилл С.С. Династия Ганди. – Ростов-на-Дону, 1997.
24. Дюмон Л. Номо Hierarchicus. Опыт описания системы каст. – Санкт-Петербург, 2001.
25. Жириновский В.В. Россия, Китай, Индия: политико-идеологические доминанты в XX столетии. – М., 2000.
26. Жоль К.К. Индуизм в истории Индии. – М., 2006.
27. Запивалов Н.П., Павлов Ф.В. Индия – путь к большой нефти, 1955–2005. – Новосибирск, 2005.
28. Ігнат'єв П. Індія та Китай у ХХІ столітті: суперники чи партнери? // Вісник КНУ. Міжнародні відносини. – 2003. – Вип.25–28. – С.117-120.
29. Індія: давнина і сучасність. Збірник наукових праць. – К., 2003. – Вип.1.
30. Индия в современном мире. – Санкт-Петербург, 2004.
31. Индия: достижения и проблемы. Материалы научной конференции. – М., 2002.
32. Индия: общество, власть, реформы. – М., 2003.
33. Индия: страна и ее регионы. – М., 2000.
34. История Индии. – М., 2004.
35. Кашин В. Независимая Индия и Советский Союз (по материалам рассекреченного архива) // Восток. – 2001. – №1. – С.42-48.
36. Кашин В. Махараджи и навабы без слонов и алмазов // Азия и Африка сегодня. – 2004. – №3. – С.45-50.
37. Ключев Б.И. Религия и конфликт в Индии. – М., 2002.
38. Костиков В.М. Очерки истории внешней политики Индии XIX–XX веков. – Рязань, 2000.
39. Куценков А. На рубеже веков: Республике Индии – 50 лет // Азия и Африка сегодня. – 1999. – №12. – С.4-12.
40. Лукаш О.І Роль і місце Індії в Русі неприєднання в умовах глобалізації // Тези доповідей V міжнародної наукової конференції "Сходознавчі читання А. Кримського" 10-12 жовтня 2001 р. – К., 2001. – С.161-162.
41. Лунев С.И. Индийская цивилизация в глобализирующемся мире. – М., 2005.
42. Москаленко В. Пакистан и Индия: две страны, один конфликт // Азия и Африка сегодня. – 2001. – №1. – С.47-51.

43. Мусульманские страны у границ СНГ. – М., 2001.
44. Небогатова О.А. Экономические реформы 1990-х годов и проблемы бедности в Индии // Восток. – 2004. – №5. – С.91-105.
45. Носовский Г.В. Новая хронология Индии. – М., 2004.
46. Официальный визит Премьер-министра Индии А.Б. Ваджпай в Россию 11-13 ноября 2003 г. – М., 2003.
47. Поліха І.З. Зростання впливу партій релігійної орієнтації на внутрішньополітичні процеси сучасної Індії // Східний Світ. – 1997. – №1–2. – С.174-180.
48. Потапов А. Информационный потенциал Индии // Азия и Африка сегодня. – 2002. – №5. – С.10-17.
49. Райков А.В. Опаснейший час Индии. – Липецк, 1999.
50. Растянников В.Г. Становление современного аграрного хозяйства в Индии. Земельный вопрос. – М., 1999.
51. Рашковский Е. Индия: лик цивилизации (аналитический обзор) // Международная экономика и международные отношения. – 2003. – №3. – С.66-73.
52. Российско-индийские отношения: нынешнее состояние и перспективы. – М., 2006.
53. Россия и Индия в современном мире. – Санкт-Петербург, 2005.
54. Сдасюк Г.В. Индия сегодня. – М., 2005.
55. Семенець О.Є. На нову прагматичну основу. Україна й Індія: погляд у ХХІ століття // Політика і час. – 2002. – №1. – С.3-8.
56. ТАТА. Портрет компанії. – К., 2004.
57. Тези I Всеукраїнської науково-практичної конференції індологів, присвяченої 50-річчю Республіки Індія. – К., 2000.
58. Ульциферов О.Г. Культурное наследие Индии. – М., 2005.
59. Ченгаппа Р. Как создавалось ядерное оружие Индии // Азия и Африка сегодня. – 2003. – №3. – С.47-55.
60. Чернышов В.А. Хинди в современной Индии. – М., 1998.
61. Чувпило О.О. Політичні партії сучасної Індії // Методичний вісник історичного факультету. – Харків, 2003. – №2. – С.56-63.
62. Чувпило О.О. Розвиток партійно-політичної та державно-правової структур Індії (1947–2000 рр.) // Методичний вісник історичного факультету. – Харків, 2005. – №4. – С.53-69.
63. Шаумян Т.Л. Индийско-китайская граница: спорные проблемы // Восток. – 2002. – №3. – С.63-70.
64. Шахматов А.В. Индия: управление, экономика, финансы. – М., 2005.
65. Южная Азия: конфликты и компромиссы. – М., 2004.
66. Юрлова Е.С. Индия: от неприкасаемых к далитам. – М., 2003.
67. Юрлов Ф.Н. Россия и Индия в меняющемся мире. – М., 1998.
68. Юрлов Ф. БДП: путь к власти // Азия и Африка сегодня. – 2003. – №7–8. – С.24-30.

ДОСЛІДЖЕННЯ ЕКОНОМІЧНОГО РОЗВИТКУ ІНДІЇ В ПРАЦЯХ Г.К. ШИРОКОВА

Економічний розвиток сучасної Республіки Індія особливо інтенсивно почав вивчатися у Радянському Союзі в 50-ті роки ХХ ст. Якраз на ті часи й припадає остаточне становлення радянської наукової школи індологів-економістів, яка невдовзі отримала широке всесвітнє визнання, незважаючи на те, що вона засновувалася на істматівській методології. Одним із провідних її фахівців був головний науковий співробітник відділу економічних досліджень Інституту сходознавства РАН, доктор економічних наук, професор Глерій Кузьмич Широков (1930–2005), який зробив свій значний внесок у розвиток радянської та російської індології. Між тим його життя та величезна наукова спадщина ще зовсім не знайшли будь-якого висвітлення у науковій сходознавчій літературі. Можна навести лише невеличкий меморіальний нарис у журналі "Восток", де стисло перераховуються заслуги Г.К. Широкова перед радянською та російською орієнталістикою¹.

У даній статті, автор якої спілкувався й тісно співробітничав із Г.К. Широковим ще з початку 70-х років ХХ ст., висувається завдання частково заповнити цю прогалину, звернувши головну увагу на численні праці вченого, в яких досліджувався економічний розвиток Індії напередодні та після здобуття нею політичної незалежності у 1947 р.

Перш ніж розглядати індологічну економічну спадщину Г.К. Широкова, слід зазначити, що все своє свідоме життя він віддав безкорисному служінню науці в Інституті сходознавства АН СРСР (РАН), де працював понад півстоліття, пройшовши довгий нелегкий шлях від рядового наукового співробітника до заступника директора Інституту. У цьому провідному координаційному центрі радянського, а після 1991 р. російського сходознавства, Г.К. Широков закінчив аспірантуру, успішно захистив кандидатську й докторську дисертації, багато років очолював Спеціалізовану вчену раду з економічних наук при Інституті сходознавства, став одним із засновників (у 1992 р.) давно омріяного Східного університету при Інституті сходознавства РАН. Визнанням науковою громадськістю СРСР і РФ наукових заслуг Г.К. Широкова було неодноразове обрання його членом Тихоокеанського комітету АН СРСР, членом комітету з науки й техніки Міжнародної організації наукових працівників, членом правління Товариства сходознавців (СРСР і РФ), віце-президентом Товариства радянсько-індійської дружби та членом редколегії журналу "Азия и Африка сегодня". У 1987 р. за цикл визначних робіт із економіки Індії, які отримали високу оцінку індійських економістів і були перекладені на головні індійські мови, Г.К. Широкову (одному з небагатьох радянських орієнталістів-індологів) присудили почесну премію ім. Дж. Неру. Звертаємо увагу також на те, що більше трьох десятиліть Г.К. Широков викладав провідні сходознавчі дисципліни студентам Університету Дружби народів ім. П. Лумумби, Інституту країн Азії та Африки при МДУ, що багато років готував висококваліфікованих знавців східних мов, а з 1992 р. – Східного університету при Інституті сходознавства РАН. Всі,

хто слухав лекції проф. Г.К. Широкова, згадують його як одного з найкращих викладачів-сходознавців Москви.

Із понад 300 наукових праць Г.К. Широкова, інтереси якого охоплювали економічні й політичні процеси практично в усіх країнах світу, значна кількість присвячена безпосередньо дослідженню економічного розвитку Індії у ХХ ст. Переважна більшість їх побачила світ у другій половині 50-х – 80-ті роки ХХ ст.² В останні 15 років життя з-під пера вченого вийшло всього кілька публікацій про сучасну Індію³, оскільки він зосередився на дослідженні глобальних економічних проблем. Аналізуючи розвиток індійської економіки, Г.К. Широков передусім виділяв зовсім недосліджені або недостатньо досліджені світовою індологією питання. Це насамперед розвиток форм вербування та найму робочої сили на чайних плантаціях Північно-Східної Індії за часів англійського колоніального панування; форми заробітної плати на чайних плантаціях Ассаму та Бенгалу в колоніальній Індії; становище плантаційних робітників Ассаму та Бенгалу за часів колоніалізму; економічний розвиток чайних плантацій під час англійського панування; еволюція товарного господарства в колоніальній Індії; промисловість колоніальної Індії та напередодні незалежності; особливості ломки колоніальної структури індійської промисловості; особливості розвитку індійської промисловості; податкова система незалежної Індії; діяльність галузевих об'єднань в індійській промисловості та спеціалізовані асоціації; дрібне виробництво й легка промисловість в Індії; державний капіталізм і приватний капітал в індійській промисловості; формування та розвиток індійської буржуазії; міська промислова й торгова буржуазія; концерн Тати; розвиток народного господарства; промисловий переворот в Індії у перші два десятиріччя незалежності; планування в Індії; індустріалізація Індії та її особливості; принципи й перспективи планування її економіки; індустріалізація та інтеграційні процеси в індійській економіці; соціальна структура суспільства в незалежній Індії; фонд особистого споживання в Індії; галузевий аналіз економіки Індії; розвиток капіталізму й традиційні структури в незалежній Індії; підсумки економічного розвитку Індії за роки незалежності; економічний розвиток Індії у 80-ті роки ХХ ст.

Індологічний економічний доробок Г.К. Широкова досить умовно можна розділити на чотири великі рубрики: 1) загальні питання економіки Індії; 2) індустріалізація країни; 3) планування її розвитку; 4) індійська буржуазія. Ґрунтуючись на оригінальних індійських джерелах, значна частина яких вводилася до наукового обігу вперше, а також численних економічних дослідженнях індійських і західних авторів, Г.К. Широков був першим серед індологів, хто висвітлив весь комплекс проблем економічного розвитку Індії у ХХ ст. Спробуємо стисло показати його внесок в орієнталістичну науку.

Комплексно досліджуючи економіку Індії, Г.К. Широков розглянув передумови економічного розвитку, всебічно показав роль держави у цьому процесі, проаналізував інтеграційні й дезінтеграційні тенденції в економіці однієї з найбільших країн світу, висвітлив розвиток її головних галузей. При цьому науковою новизною відрізнялися такі сюжети: формування механізмів господарювання, економічна структура Республіки Індія, багатокладність

індійської економіки та співвідношення укладів, функціонування суспільного виробництва, інтеграція й дезінтеграція структурних елементів економіки, міська й сільська економіка, товарно-грошові відносини, капіталістична трансформація індійського міста й села, технічна реконструкція, еволюція дрібнотоварного виробництва, створення та розвиток нових галузей промисловості, формування ринку робочої сили, соціальні відносини в індійському суспільстві та його соціальна перебудова, фінансова система країни та її розвиток, спеціалізація та кооперування, економічна діяльність держави та окремих її інститутів, вирівнювання господарчого потенціалу різних регіонів країни, диспропорції в розвитку окремих галузей промисловості, державний капіталізм і методи його впливу на економіку, утворення та функціонування державного сектору, окремі його галузі, засоби макро- й мікроструктурного регулювання економіки, виробничі сили та їхня диверсифікація, велике, середнє та дрібне приватне підприємництво, уніфікація багатокладного базису, концентрація виробництва й капіталу, індійські монополістичні об'єднання, особливості їхнього розвитку, регулювання та ліцензування, змішаний державно-приватний сектор та його специфічні риси, робоча сила, її специфіка, кількісний та якісний склад робочої сили, демографічний чинник у проблемі робочої сили, зайнятість і безробіття, заробітна плата та її особливості, умови оплати праці, дезінтеграція ринку робочої сили за кастовою ознакою, трудове законодавство, соціальна організація сільського населення, парцеляція на селі, соціальна та економічна еволюція селянства, інтенсифікація та механізація сільського господарства, заощадження, нагромадження капіталу, капіталовкладення, розпад національного фонду капіталовкладень на галузеві фонди, технологічна структура капіталовкладень, ефективність капіталовкладень, легальна й "паралельна економіка", імпортно-експортна політика, лібералізація економіки, інфляційний перерозподіл прибутків, особливості нагромадження капіталу в різних соціально-економічних секторах, перерозподіл нагромаджень, оподаткування та податкова політика, позиції державного сектора у фінансово-кредитній сфері, корпоративний сектор та його оподаткування, "чорний ринок", "чорні гроші" та їхня легалізація⁴.

Значний внесок Г.К. Широков вніс у вивчення індустріалізації Індії, з якою пов'язувалося вирішення найголовніших довготермінових економічних проблем держави, зокрема переведення економіки на нову технічну базу, підвищення продуктивності праці, повна ліквідація або значне скорочення безробіття, збільшення національного прибутку та фонду нагромадження. Під терміном "індустріалізація" Г.К. Широков розумів не лише створення та розвиток виробництва засобів виробництва, а насамперед завершення промислового перевороту в економіці взагалі та переведення усього народного господарства на індустріальні методи виробництва. Таке розуміння індустріалізації визначало її спрямування – у першу чергу повинні створюватися галузі важкої промисловості, що випускають засоби виробництва, а потім, після створення відповідного промислового потенціалу, починається переведення усього народного господарства на індустріальні методи виробництва, маючи на меті підвищення продуктивності праці, збільшення національного прибутку й фонду нагромадження, прискорення темпів економічного розвитку, зміну

народногосподарських пропорцій, а також подолання економічної та соціальної відсталості. При цьому вчений висунув перед собою завдання показати особливості процесу індустріалізації, що відбувався на базі капіталізму в слаборозвиненій, багатокладній економіці, виявити закономірності, які визначали в ній розвиток промисловості, визначити її перспективи та основні параметри зростання. Він першим комплексно показав характер і напрями індустріалізації величезної азійської країни, розглянув її методи, масштаби, зміну галузевої структури промисловості, ефективність виробництва, а також взаємодію великої та дрібної промисловості. В його роботах всебічно висвітлені такі проблеми: індійська промисловість на час досягнення незалежності, загальна стратегія індустріалізації, різні підходи до проблем індустріалізації, особливості економічної політики держави, планування індустріалізації, державне регулювання економіки під час індустріалізації, державне стимулювання промислового підприємництва, державне підприємство, індустріалізація та зміни структури промисловості, легка промисловість під час індустріалізації, напрям і хід індустріалізації, зміни галузевої структури промисловості, нове будівництво й структура капіталу, залежність від іноземного технічного досвіду, підприємства з незавершеним циклом виробництва, спеціалізація та кооперація виробництва, техніка й технологія виробництва, ефективність виробництва, індустріалізація та дрібне виробництво⁵.

Невід'ємною складовою частиною індустріалізації було планування економіки, якому індійські політичні лідери, особливо Дж. Неру, надавали величезного значення, оскільки незалежна Індія відчувала нагальну потребу різко прискорити розвиток національної економіки у цілому та окремих її провідних секторів. Першим, хто в СРСР почав вивчати індійське планування і фундаментально його дослідив, був Г.К. Широков, до якого невдовзі приєднався Л.І. Рейснер (син видатного радянського індолога І.М. Рейснера). Він звернув увагу на те, що Індія займала особливе місце серед країн "третього світу", тому що, на відміну від них, на час досягнення незалежності вона вже мала досить міцний капіталістичний уклад, значний промисловий потенціал і сильні групи місцевого капіталу, включаючи монополії. Водночас її економіка мала й усі характерні риси, властиві слаборозвиненому суспільству – перевага сільського господарства, багатокладність при збереженні значних докапіталістичних відносин, аграрне перенаселення, незавершеність промислового перевороту, низький рівень суспільної продуктивності праці й нагромадження тощо. Тому в ній більше, ніж в інших країнах "третього світу", були як матеріальні (масштаби капіталістичного усупільнення), так і духовні (усвідомлення необхідності швидко розвиватися) передумови планування. Не випадково, що в Індії ідеї планування та перші плани її розвитку з'явилися ще напередодні Другої світової війни (у 1938 р. Індійський національний конгрес, що очолював визвольний рух проти британських колонізаторів, за ініціативою свого президента С.Ч. Боса створив Національний комітет із планування під керівництвом Дж. Неру, який у 1940 р. розробив план розвитку вільної Індії), а суверенна Індія до планових заходів приступила однією з перших серед капіталістичних країн (у 1951 р.). Г.К. Широков визначив (і це стало загальноприйнятим у вітчизняній

орієнталістичній економічній науці), що планування передбачало таке співвідношення політики й економіки, надбудови й базису, при якому насамперед держава суттєво впливала на структурні зміни, що відбувалися в економічній системі. У відсталій країні, зазначав Г.К. Широков, для якої характерні багатокладність, слабкий розподіл праці та диспропорції господарства, держкапіталістичне планування повинно форсувати темпи економічного зростання, одночасно вирішуючи два завдання: створення багатогалузевої пропорційної економіки та формування цілісної інтегрованої економічної системи. На державний капіталізм і планування покладалася велика організаційно-господарча функція – об'єднання, внесення елементів плановості та обліку в переважаюче дрібнотоварне й дрібнокапіталістичне господарство. Тому Г.К. Широков, випереджаючи свій час, оцінював державний капіталізм як прогресивне явище, передусім за його активну роль по відношенню до децентралізованих укладів. Він проаналізував генезу держкапіталістичного планування в Індії, концепції планування, його особливості, включаючи техніку, організацію та інструменти планування, а також вплив планування на економічний розвиток країни. Вперше детально висвітлені такі надзвичайно важливі питання: передісторія планування в Індії, розвиток концепцій планування після завоювання Індією політичної незалежності, планові органи, техніка планування, державне регулювання, державний сектор і виконання плану, планування та економічний розвиток (нагромадження, капіталовкладення, виробництво)⁶.

Для правильного розуміння складних економічних і політичних процесів, що відбувалися в незалежній Індії, Г.К. Широков великого значення надавав глибокому вивченню соціальної структури індійського суспільства та визначенню головних напрямів його перетворення. Він зазначав, що виконання цього завдання передбачало аналіз ролі та внутрішньої будови різних прошарків і класів постколоніального суспільства, їхніх взаємовідносин та економічної еволюції, а також висвітлення питання про те, як ці явища відображалися на політичному житті країни. Виходячи з того, що якраз національна буржуазія після 1947 р. стала в Індії панівним класом, а її інтереси мали найбільший вплив на характер соціально-економічної еволюції держави, Г.К. Широков всебічне вивчення індійської буржуазії визначив одним із головних напрямів своєї наукової роботи. Продовживши дослідження В.І. Павлова про формування індійської буржуазії та О.І. Левковського про особливості розвитку індійського капіталізму, що отримали визнання й серед фахівців Індії, вчений разом із І.М. Рейснером на основі диференційованого підходу до складових частин буржуазії показав різні групи й прошарки індійської буржуазії, характер їхнього зростання та зрушення в структурі й становищі після 1947 р., визначивши головні тенденції розвитку буржуазії як класу. Увага приділялася соціально-економічним аспектам еволюції індійської буржуазії, перш за все промислової, а також взаємовідносинам прошарків, що входили до неї, та змінам у співвідношенні сил окремих її фракцій та угруповань. Всебічно були досліджені такі складні й дискусійні питання: поняття "національна буржуазія", її генеза, основні угруповання індійської буржуазії, індійські монополії, монополії та велика буржуазія, капітал сфери

обігу, середня промислова буржуазія, дрібна промислова буржуазія. Солідаризуючись із О.І. Левковським і В.І. Павловим, Г.К. Широков під національною буржуазією розумів ту частину місцевої буржуазії, яка персоніфікує, уособлює розвиток свого, національного капіталістичного виробництва, що й є основою її існування. Це великі й дрібні промислові капіталісти, а також представники купецького капіталу, що обслуговує внутрішній товарообіг, корінні економічні інтереси яких вимагають самостійного капіталістичного розвитку країни. Дослідник намагався показати наскільки повно державно-капіталістичні заходи, що проводилися в Індії, відображали інтереси усієї індійської буржуазії та конкретних її угруповань, яка амплітуда й ступінь розходжень інтересів різних її фракцій, чи існували об'єктивні передумови для переростання цих протиріч у відкриті конфлікти, тобто для розколу в буржуазному таборі⁷. Позитивною рисою праць Г.К. Широкова було те, що висвітлюючи ці вкрай заідеологізовані та заполітизовані за радянських часів проблеми, він усіляко намагався зберегти високий науковий рівень своїх досліджень, уникаючи ідеологічної упередженості, кон'юнктурщини, ідеологічних і політичних штампів і стереотипів, догматизації та вульгаризації, визнавав прогресивну роль індійської буржуазії, а тому вони отримали високу оцінку в Індії і не стали ще одним "пам'ятником тоталітарної епохи", зберігаючи свою актуальність і для сьогодення.

Таким чином, навіть стислий аналіз індологічних економічних досліджень Г.К. Широкова дає всі підстави твердити, що він зробив значний внесок у радянську та російську орієнталістичну науку. Ним фундаментально висвітлені практично всі найголовніші проблеми економічного розвитку Індії після досягнення нею політичної незалежності, а саме: розвиток індійської промисловості в цілому та окремих її галузей, державний капіталізм, індустріалізація країни та її значення, планування розвитку економіки, розвиток національної буржуазії та її роль в економічному житті країни. Незважаючи на те, що переважна більшість праць Г.К. Широкова, присвячених економічним проблемам Індії, побачила світ за радянських часів, вони зберегли своє значення і в наш час, оскільки вчений намагався уникати ідеологічних і політичних штампів і стереотипів, ґрунтуючись на найновітніших досягненнях світової індології.

Примітки:

¹ Див.: In memoriam Глерий Кузьмич Широков (1930–2005) // Восток. – 2005. – № 4. – С. 217-218.

² Див. найважливіші праці Г.К. Широкова тих часів: Развитие форм вербовки и найма рабочей силы на чайных плантациях северо-восточной Индии в период английского колониального господства // Краткие сообщ. Ин-та востоковедения (АН СССР). – Вып. 23. – М., 1957. – С. 69-81; Формы заработной платы на чайных плантациях Ассамы и Бенгалии в колониальной Индии // Индия. Очерки экономической истории. – М., 1958. – С. 95-122; К вопросу об абсолютном обнищании плантационных рабочих Ассамы и Бенгалии в колониальной Индии // Краткие сообщ. Ин-та востоковедения (АН СССР). – Вып. 28. – М., 1958. – С. 25-35; Экономическое развитие чайных плантаций в Индии. – М., 1959; Налоговая

система современной Индии // Экономика современной Индии. – М., 1960. – С. 345-373; Развитие экономических связей между Советским Союзом и Индией // Экономика современной Индии. – М., 1960. – С. 416-429 (у співавт. з Л.І. Рейснером); Иностраный частный капитал в Индии // Пробл. востоковедения. – 1960. – № 1. – С. 44-65 (у співавт. з Л.І. Рейснером); Промышленность Индии (к вопросу колониального периода) // Народы Азии и Африки. – 1961. – № 4. – С. 50-67 (у співавт. з Л.І. Рейснером); Индия на пути независимости // Народы Азии и Африки. – 1962. – № 4. – С. 22-38 (у співавт. з О.І. Чічеровим); К вопросу о деятельности отраслевых объединений в индийской промышленности // Краткие сообщ. Ин-та народов Азии АН СССР. – Вып. 51. Экономика и история Индии и Пакистана. – М., 1962. – С. 3-17; Specialized Associations in Indian Industry // Central Asian Review. – Vol. 11. – № 3. – London, 1963. – P. 297-307; Введение. Индийская промышленность накануне независимости // Развитие промышленности независимой Индии. – М., 1964. – С. 6-28; Промышленная политика независимой Индии // Развитие промышленности независимой Индии. – М., 1964. – С. 29-58; Некоторые особенности ломки колониальной структуры индийской промышленности // Народы Азии и Африки. – 1964. – № 4. – С. 12-21; Государственный капитализм и частный капитал в индийской промышленности // Актуальные проблемы экономики стран Азии. – М., 1965. – С. 56-76; Современная индийская буржуазия. – М., 1966 (у співавт. з Л.І. Рейснером). Те ж: Колумбійський ун-т, 1967 (англ. мовою); Концерн Таты // Экономика и история Индии и Пакистана. – М., 1966. – С. 23-33 (у співавт. з Р.М. Дольніковою); Итоги развития народного хозяйства // Проблемы экономического и социального развития независимой Индии. – М., 1967. – С. 5-60; Городская промышленная и торговая буржуазия // Проблемы экономического и социального развития независимой Индии. – М., 1967. – С. 220-244 (у співавт. з Л.І. Рейснером); Промышленный переворот в современной Индии // Народы Азии и Африки. – 1967. – № 2. – С. 5-18 (у співавт. з Л.І. Рейснером); Планирование в Индии. – М., 1969 (у співавт. з Л.І. Рейснером); Индийская промышленность: некоторые особенности роста // Народы Азии и Африки. – 1969. – № 6. – С. 23-35; Предыстория планирования в Индии // Вопр. истории. – 1969. – № 8. – С. 49-62 (у співавт. з Л.І. Рейснером); Индустриализация Индии. – М., 1971. Те ж: Делі, 1980 (англ. мовою); Индустриализация Индии и ее особенности // Экономика современной Индии (Проблемы роста). – М., 1972. – С. 14-24; Индийская буржуазия: изменения за годы независимости // Народы Азии и Африки. – 1972. – № 2. – С. 28-43; India: Social and Economic Development (XVIII–XXth Centuries). – Moscow, 1975. Те ж: на мовах гуджараті, урду, гінді, маратхі, бенгалі (у співавт. з В. Павловим і В. Растянніковим); The Principles of Planning and Growth of the National Economy // India and the Soviet Union: Cooperation and Development. – New Delhi, 1975. – P. 45-48; Эволюция товарного хозяйства в колониальной Индии // Товарно-денежные отношения в экономике Индии. – М., 1976. – С. 42-71; Індустріалізація Індії. – М., 1976 (мовами гінді та гуджараті); Industrialization and Changing Pattern of India's Social System // Indian Left Review. – 1976. – Vol. 4. – № 12. – P. 12-55; Specifics of the System of Reproduction in India // Problems of Contemporary World. – New Delhi, 1976. –

Р. 74-81; Индустриализация и социальная структура общества в Индии // Индустриализация в Индии и СССР. – М., 1977. – С. 178-186; Индустриализация и интеграционные процессы в индийской экономике // Интеграционные процессы в индийской экономике. – М., 1978. – С. 72-81; Фонд личного потребления в Индии // Экономика развивающихся стран: теории и методы исследования. – М., 1979. – С. 211-241; Соціально-економічний розвиток Індії (XVIII–XX ст.). – М., 1979 (мовою гінді); Промышленность // Экономика Индии. Отраслевой анализ. – М., 1980. – С. 12-70; Industrialization of India. – Delhi, 1980; Итоги экономического развития Индии // Индия. 1980. – М., 1982. – С. 34-47; Колониальное господство и формирование традиционных структур // Традиционные структуры и экономический рост в Индии. – М., 1984. – С. 22-36; Развитие капитализма и традиционные структуры в независимой Индии // Традиционные структуры и экономический рост в Индии. – М., 1984. – С. 37-47; Results of Economic Development in India // Changing South Asia. Development and Welfare. – London, 1984. – P. 127-134; Индия – современные этапы экономического развития // Мировая экономика и междунар. отношения. – 1986. – № 6. – С. 65-76 (у співавт. з А.Є. Грановським); Экономическое развитие Индии в 80-е годы // Индия. 1985–1986. – М., 1987. – С. 21-41 (у співавт. з А.Є. Грановським).

³ Див.: Россия, Китай и Индия в современных глобальных процессах. – М., 1998 (у співавт. з С.І. Луньовим); Экономические реформы в Индии // Вестник Московского университета. – Сер. 13. Востоковедение. – М., 1999. – С. 96-100; Индия 90-х годов: политическая экономия "второй республики" // Индия и мир. – М., 2000. – С. 113-129 (у співавт. з А.Г. Володіним); Трансформация мировой системы: крупнейшие страны Евразии. – М., 2001 (у співавт. з С.І. Луньовим).

⁴ Див., наприклад: Экономика Индии. Отраслевой анализ. – М., 1980 (у співавт. з Р.П. Гурвічем та О.Л. Баталовим).

⁵ Див., наприклад: Индустриализация Индии. – М., 1971.

⁶ Див., наприклад: Планирование в Индии. – М., 1969 (у співавт. з Л.І. Рейснером).

⁷ Див., наприклад: Современная индийская буржуазия. – М., 1966 (у співавт. з Л.І. Рейснером).

ІНДІЙСЬКИЙ "ОВІД" БХАГАТ СІНГХ (до 100-річчя від Дня народження)

Дивлячись на багатьох політиків сучасного світу, дуже важко повірити, що колись були справжні борці за волю народу, які віддавали найдорожче, що у них було, – своє життя за світлі ідеали свободи, незалежності, соціальної рівності, справедливості, людського братства й загального щастя. Таких "Оводів", а не політичних аферистів та авантюристів усіх відтінків, звичайно, було мало. Один із них – легендарний індійський революціонер-романтик Бхагат Сінгх (1907–1931), жорстоко страчений англійськими колонізаторами у молодому віці, але він, як і його літературний прообраз Артур Бертон, не скорився і не схилив голову перед своїми катами. Ім'я Б. Сінгха, який не зрадив свого народу і не переродився в політичного опортуніста, а став новомучеником разом із двома своїми ідейними побратимами, й зараз не забуте в Індії і є сакральним для кожного свідомого й чесного індійця, а в 30-ті роки ХХ ст. за популярністю він мало в чому поступався М.К. Ганді. Однак за межами Індостану, зокрема на пострадянському просторі, воно практично невідоме. Пояснюється це значною мірою тим, що Б. Сінгх, будучи революціонером-егалітаристом, поділяв погляди К. Маркса та його послідовників на капіталізм і необхідність заміни його соціалізмом, але не став комуністом комінтернівсько-сталінського типу, оскільки вважав тодішній світовий комуністичний рух і радянську тоталітарну модель соціалізму деформацією марксизму, а також, приймаючи соціалістичну мету, не міг прийняти тих шляхів і методів, які обирали комуністи 20–30-х років ХХ ст. для її досягнення. До того ж марксизм Б. Сінгха мав чітко виражене національне забарвлення. Все це за радянських часів прирікало його на повне забуття. Єдиний, хто тоді серйозно звернув увагу на Б. Сінгха, був провідний радянський і російський дослідник історії індійських національно-революційних організацій, індолог із Липецька О.В. Райков [1. С.160-167, 231-240]. Після розпаду СРСР деякі орієнталісти, навпаки, ототожнювали Б. Сінгха з комуністами-тоталітаристами і теж не бажали популяризувати це ім'я. Згадуючи відомий вислів, можна сказати, що він став "чужим серед своїх, своїм серед чужих". Настав час віддати належне цій благородній особистості, хоча навіть в Індії про життя, діяльність і світогляд Б. Сінгха дуже мало джерел і літератури [2], а у вітчизняній історіографії їх зовсім немає.

Б. Сінгх народився й виріс у провінції Панджаб, здавна відомій своїми багатими традиціями волелюбства та антиколоніальної боротьби [3], в сім'ї дрібного сикхського землевласника й службовця Кішен Сінгха, який був активним членом Індійського національного конгресу (ІНК), що очолював ненасильницький визвольний рух проти британського панування в догандистську еру [4], а також учасником патріотичного руху "Арія самадж" ("Товариство аріїв") [5], за що не раз опинявся у в'язниці. Активну участь у боротьбі за незалежність брав і його брат Аджит Сінгх, відомий далеко за межами Панджабу. Патріотичні традиції роду Сінгхів, безперечно, впливали на становлення й розвиток світогляду Бхагата, який з дитинства хворобливо сприймав суцільну несправедливість, що панувала в людському суспільстві, і мріяв про подвиги на її подолання та в ім'я

свого народу, вважаючи, що порядна й інтелігентна людина не здатна примиритися з несправедливістю, навіть якщо вона її не торкається. Найбільше його хвилювали соціальна, національна й кастова нерівність серед індійців, їхня бідність, злидні, експлуатація, муки, страждання, жорстокість, грубощі, приниження людської гідності, упередженість, ставлення до жінок і дітей тощо. Дуже рано Б. Сінгх почав співчувати знедоленим, скривдженим і приниженим. Юнак ненавидів багатіїв і здирників, презирливо ставився до людей нечесних і нещирих, "уміючих жити" та "благополучних". Він любив читати, особливо казки, в яких добро обов'язково перемагало зло, і мріяв, що наступить Золотий вік, царство Боже на Землі, коли встановиться загальна рівність і справедливість, не буде бідних і багатих, а всі люди заживуть весело й щасливо. Все своє недовге життя Б. Сінгх жив у казковому світі омріяних утопічних образів, почувавши глибоку відразу й величезну огиду до оточуючої його жорстокої та неправедної дійсності, скрізь почувавши себе чужим. Це накладало свій відбиток і на його ставлення до жінок. Бхагат був прибічником духовної любові, віддаючи їй перевагу перед тілесною, незважаючи на те, що в Індії з давніх давен панував культ еросу та тілесних задовольень. Він визнавав шлюб, але тільки на основі високої любові та взаємної згоди молодих, а не через домовленість батьків, що традиційно відбувалося в Індії з найдавніших часів.

Бхагат дуже рано почав активно боротися з усілякою несправедливістю. Так, уже в дванадцятирічному віці він брав безпосередню участь у масовому антиколоніальному русі проти драконівського закону Роулетта (1919 р.), який був спрямований на придушення народних виступів у Британській Індії [6. С.206-216], а навчаючись у Панджабському національному коледжі, посилено вивчав революційний рух у країнах Заходу. Що ж до історії Індії, то в ній Б. Сінгха особливо захоплювала діяльність революційної партії "Гадар" або "Гадр" [7], відомий діяч якої Картар Сінгх Сарабха, що відрізнявся надзвичайною хоробрістю, був його улюбленим героєм [1. С.160]. Увагу вразливого юнака, який намагався знайти відповіді на усі питання буття, привертала давньоіндійська філософія, зокрема джайнізм із його бережливим ставленням до усього живого, первісне християнство, особливо життя та вчення Ісуса Христа, егалітаристські вчення й рухи та гандизм, передусім за його відмову від багатства, проповідь соціальної рівності, аскетизму й людського братства. Однак після провалу масової ненасильницької кампанії неспівробітництва (1920–1922 рр.) [8], Бхагат досить швидко розчарувався в гандистському вченні і звернувся до марксизму (він прочитав "Капітал"), насамперед за його антикапіталістичну спрямованість, хоча жорстокість, якою відрізнялися більшовики, втілюючи ідеї К. Маркса та Ф. Енгельса в життя, не викликала у нього особливого захоплення, а скоріше відразу. Подібно Дж. Неру, який намагався синтезувати майже несумісне – буржуазну демократію й марксизм [9], Б. Сінгх хотів поєднати ідеї національного визволення з марксизмом, виробити на противагу т. зв. буржуазному націоналізму, як його охрестили комуністи, щось на кшталт теорії й практики соціалістичного націоналізму, наповнивши націоналізм, що не збирався відстоювати економічні інтереси пригноблених індійців, соціалістичним змістом, зробити націоналізм ідеологією не купки багатіїв, а бідноти, яка становила

переважну більшість населення Індії. Ідеалом Бхагата став російський вождь В.І. Ленін, але швидше не як реальна особа, а як придуманий ним героїчний образ або своєрідний символ сучасного Прометея – незламного справжнього революціонера, геніального теоретика й мислителя. Що ж стосується його конкретної політичної діяльності, як лідера більшовицької партії та Голови Раднаркому молодій радянській державі, то вона для нього не мала надто принципового значення, ставала начебто другорядною.

Ненавидячи колоніалізм, а разом із ним і тогочасний західноєвропейський капіталізм, що його породжував, Б. Сінгх бажав брати участь одночасно і в національно-визвольному русі проти англійського гноблення, і в боротьбі за соціальну справедливість – визволення індійських робітників і селян від експлуатації іноземними та місцевими визискувачами. Проте в Британській Індії у 20-ті роки ХХ ст. таке поєднання було практично неможливе, адже визвольну боротьбу проти англійців очолював ІНК, де якраз домінували виразники інтересів імущих класів індійського суспільства, для яких соціальні питання завжди були несуттєвими, а від імені трудящих найбільшій колонії світу намагалися виступати комуністи та їхні прибічники з інших організацій, що переважно сторонилися Конгресу, вважаючи його буржуазною організацією, та ще й близькою до колонізаторів [10]. Тому Бхагат приєднався до т. зв. національних революціонерів, які, на відміну від ІНК, діючи нелегально, боролися за незалежність Індії насильницькими методами, досить часто вдаючись до терористичної діяльності, за що колоніальні власті називали їх терористами. Деякі з них були близькими до марксизму [11]. Спочатку в 1925 р. Б. Сінгх створив і очолив легальну організацію "Науджаван Бхарат Сабху" ("Молодіжну індійську спілку"), ставши її генеральним секретарем [12]. Вона займалася вербуванням нових членів у підпільні організації, будучи легальним філіалом створеної в 1924 р. у Канपुरі нелегальної Хіндустанської республіканської асоціації (ХРА), метою якої було завоювання повної національної незалежності шляхом збройної революції, утворення федеративної індійської республіки та побудова нового суспільства, де буде відсутня експлуатація людини людиною, а робітники й селяни отримають широкі права [13. С.297-298]. ХРА привернула увагу Б. Сінгха тому, що стала першою індійською національно-революційною організацією, яка поєднала боротьбу за незалежність із питанням необхідності проведення соціальних перетворень в інтересах трудящих. У програмах інших революційних організацій домінували націоналістичні та релігійні положення і в цьому відношенні вони мало в чому відрізнялися від ІНК і близьких до нього легальних політичних партій. Невдовзі Бхагат стає одним із лідерів ХРА і разом зі своїми однодумцями Б.К. Сінхою, Сукхдевом і Ш. Вермою доклав чимало зусиль для реорганізації ХРА, долаючи опір впливових ветеранів революційного руху, що недооцінювали соціальний аспект в її діяльності, виступаючи з суто націоналістичних або навіть комуналістських (релігійно-общинних) позицій. Зрештою він організував нараду провінційних лідерів ХРА із Панджабу, Сполучених провінцій, Раджастхану та Біхару, яка відбулася поблизу Делі 8-9 вересня 1928 р. У ній відмовилися брати участь лише представники Бенгалу, де переважали націоналістичні настрої. Підтриманий більшістю зібрання, Б. Сінгх

запропонував проголосити метою ХРА соціалізм і перейменувати її в Хіндустанську соціалістичну республіканську асоціацію (ХСРА), оскільки ця назва повністю символізувала ту владу, яку молоді революціонери збиралися встановити в Індії після вигнання з неї британських колонізаторів [12; 13. С.298-299; 14. С.4-5; 15]. Будь-якої конкретизації терміну соціалізм не давалося, а тим паче не визначалася його модель, якій віддавали перевагу революціонери-соціалісти. Пояснювалося це тим, що для Б. Сінгха та його прибічників соціалізм тоді ще не мав конкретного політичного та соціально-економічного змісту, а був лише давно омріяним, неясним світлим ідеалом казкового нового суспільства, кардинально відмінного від індійських зразків феодалізму та капіталізму, де мала панувати соціальна рівність, відсутність експлуатації людини людиною, задоволення усіх її потреб, радість і загальне щастя. Звичайно, як проводити соціалістичні перетворення та будувати це казкове суспільство, революціонери собі теж не уявляли, адже радянська тоталітарна модель соціалізму для Б. Сінгха не була зразковою, а західні ненасильницькі еволюційні моделі, відомі в Індії (фабіанська, лейбористська тощо), його нічим не приваблювали.

Проте до реалізації кінцевої мети – побудови соціалістичного суспільства було ще дуже далеко і суперечності в лавах революціонерів щодо вибору його моделі та засобів втілення її в життя затихли самі по собі, оскільки перед ними терміново постало безпосереднє завдання, їхня найближча мета – завоювання повної політичної незалежності. Тому, створивши централізовану, широко розгалужену, добре законспіровану, досить численну організацію, очолювану Центральним комітетом, Б. Сінгх та його товариші взяли активну участь у ненасильницькому конгресистському визвольному русі під керівництвом М.К. Ганді, який наприкінці 20-х років ХХ ст. переживав період піднесення, намагаючись перетворити його з мирного в національно-революційний. На практиці це найчастіше проявлялося в збройних діях, які проводили окремі члени ХСРА, або організовані групи. Не відмовилися остаточно революціонери й від індивідуального терору, вбиваючи найбільш одіозних і жорстоких представників англійської колоніальної адміністрації в Індії, особливо військових і поліцаїв, які творили звірства проти учасників мирних демонстрацій та мітингів. Так, 17 грудня 1928 р. група бойовиків, очолювана Б. Сінгхом, вбила високого поліцейського посадовця Саундерса. Він отримав смертний вирок від ХСРА за те, що керував діями поліції, яка, розганяючи мирну демонстрацію протесту проти прибуття в Індію комісії Саймона, призначеної Лондоном для вивчення можливостей зміни системи управління найбільшою британською колонією, жорстоко побила ветерана визвольних змагань, одного з провідних лідерів ІНК Л.Л. Рая (1865–1928), який після цього пішов із життя [16. С. 318-319]. Всі спроби поліції знайти народних месників закінчилися повною невдачею. Однак їхні дії викликали обурення й гнівний осуд із боку М.К. Ганді та керівництва ІНК, яке всіляко намагалося відмежуватися від терористичної діяльності, визнаючи виключно законні й мирні засоби боротьби з колоніальними властями [17. С. 436-438], що в цей час посилювали репресії проти революціонерів і представників ліворадикального крила визвольного руху.

Тоді керівництво ХСРА вирішило піти на відчайдушний крок, який для нього виявився фатальним. Намагаючись привернути увагу індійської та світової громадськості до питання надання Індії незалежності, а також показати колонізаторам, що з революційним рухом у країні не покінчено і він продовжує активно діяти, Б. Сінгх та його однодумці, натхненні прикладом французького анархіста Вальяна, який у 1893 р. кинув бомбу в палаті депутатів французького парламенту, вирішили й собі кинути бомбу й розкидати революційні "червоні листівки" в залі засідань Центральних законодавчих зборів (фактично вони були не законодавчими, а закондорадчими, оскільки всесильний віце-король Британської Індії мав право накладати вето на всі рішення центральної легіслатури) якраз тоді, коли депутати мали обговорювати біль "Про промислові конфлікти", який під загрозою тюремного ув'язнення забороняв страйки на індійських державних підприємствах без попереднього попередження властей за місяць, і біль "Про громадську безпеку", спрямований на придушення комуністичного, революційного та лівоконгресистського рухів [6. 1929–1930. С. 82-91]. Б. Сінгх у цей час мав їхати до Москви як представник усього індійського революційного руху, що було його давньою мрією, але він у категоричній формі відмовився від поїздки, і, незважаючи на вмовляння товаришів, із великими труднощами зумів переконати Центральний комітет ХСРА, що саме він і ніхто інший, повинен кинути бомбу й розкидати листівки. 8 квітня 1929 р. Б. Сінгх разом із Батукешваром Даттом пробралися до зали засідань Центральних законодавчих зборів і з трибуни для гостей кинули туди бомбу. Оскільки цей акт мав чисто символічний, агітаційно-пропагандистський характер, то місце й особливо сила вибуху заздалегідь спеціально були розраховані таким чином, щоб нікого не вразити й нікому не завдати будь-якої шкоди, адже в цьому куцому індійському парламенті засідали обрані індійцями представники провідних політичних партій країни, включаючи й конгресистів на чолі з М. Неру. Цілком природно, що жертв не було зовсім. Під час паніки, що розпочалася в залі, революціонери могли спокійно втекти, не наражаючись на небезпеку, але вони свідомо не зробили цього. Натомість Б. Сінгх і Б. Датт виголосили гасло "Хай живе революція!", холонокровно розкидали "червоні листівки" з викладенням своїх поглядів, а потім, кинувши пістолети, добровільно здалися поліції, сподіваючись використати трибуну судового процесу для пропаганди визвольних ідей [6. 1929–1930. С.10-11; 18; 19. С.160-161].

На суді Б. Сінгх повадився виключно мужньо, викриваючи злочини колоніального режиму, і був присуджений до довічного тюремного ув'язнення, хоча його вчинок ніяк не заслуговував такого важкого покарання [20. С.32-38]. Що ж до ХСРА, то на початку липня 1929 р. вона була розгромлена поліцією і на деякий час призупинила активну діяльність. Над її провідними членами колоніальна адміністрація з 10 липня 1929 р. організувала судовий процес у Лахорі, долучивши до нього й Б. Сінгха, незважаючи на те, що він незадовго до цього вже отримав свій жорстокий вирок. Б. Сінгх та його товариші повною мірою використали трибуну відкритого судового процесу для викриття політики англійських правлячих кіл в Індії та пропаганди ідей незалежності, перетворивши суд над собою в суд над колоніалізмом. Під час процесу вони провели голодовку

(з 12 липня 1929 р.), вимагаючи поліпшити ставлення до політичних в'язнів у тюрмах Британської Індії. Не витримавши її, 13 вересня 1929 р. у віці 25 років помер революціонер Джатіндранатх Дас (він голодував 64 дні), але тюремщики все ж змушені були піти на поступки, дозволивши в'язням отримувати й читати літературу [21. С.47; 22. С.76]. Налякані організатори процесу вирішили замість звичайного відкритого суду, куди допускалися майже всі бажаючі, створити спеціальний закритий трибунал, на який стороннім потрапити було практично неможливо. Це остаточно поховало надії індійської громадськості на більш-менш справедливий вирок. Дійсно, Б. Сінгх, Сукхдев і Раджгуру отримали смертні вироки, а решта підсудних членів ХСРА – різні терміни тюремного ув'язнення. Вирок Б. Сінгху та його товаришам був сприйнятий в Індії як національна трагедія, а присуджені до страти стали народними героями. Відразу ж в країні розгорнулася широка кампанія за перегляд вироку [23. С. 353-354]. Причому на захист засуджених активно виступали навіть ті, хто не поділяв їхні політичні погляди й революційні методи боротьби. Серед людей інтенсивно поширювалися чутки, що колоніальна адміністрація перегляне вирок, якщо найближчі рідні засуджених, а особливо вони самі, звернуться до віце-короля Індії лорда Ірвіна з покайням і проханням про помилування. Тому під тиском громадськості батько Б. Сінгха звернувся до властей із проханням про помилування сина. Всі, хто вболівав за життя Б. Сінгха, навіть самі революціонери, наполегливо радили йому змирити свою гордість і наслідувати приклад батька. Однак Бхагат не схвалив дії батька й категорично відмовився подати апеляцію своїм ворогам. Він вважав, що його героїчна загибель принесе набагато більше користі справі індійської незалежності, ніж помилування ціною приниження й втрати людської гідності. Мужність Б. Сінгха викликала здивування й захоплення навіть у багатьох порядних англійців, які зуміли гідно оцінити його високий патріотизм і самопожертву. Завдяки британській пресі, особливо консервативній "Таймс", ім'я індійського героя стало відоме в усьому світі.

Відчайдушні спроби визволити Б. Сінгха або організувати йому втечу, на відміну від пригодницьких романів, закінчилися невдачею. До того ж він сам не погоджувався тікати, прийнявши тверде рішення віддати життя за свободу й незалежність батьківщини. Тоді революціонери, що залишилися на волі, бажаючи залякати колонізаторів і таким чином врятувати життя Бхагата, 22 грудня 1929 р. (за іншими даними 23-го) організували замах на віце-короля, але той залишився неушкодженим [6. 1929–1930. С.12; 24. С.363]. У свою чергу, начебто солідаризуючись із ними, ІНК на сесії (з'їзді) в Лахорі (29 грудня 1929 р. – 1 січня 1930 р.) ухвалив історичне рішення відмовитися від гасла боротьби за статус домініону й оголосив про розгортання по всій країні з 26 січня 1930 р. масової ненасильницької кампанії громадянської непокори для завоювання повної політичної незалежності [25]. Все це змусило колоніальний уряд, який боявся посилення в Індії антибританських настроїв, лавірувати і, чекаючи слушної нагоди, відкласти на невизначений термін виконання вироку Б. Сінгху та його товаришам. Така нагода з'явилася в березні 1931 р. після припинення Конгресом першої кампанії громадянської непокори (1930–1931 рр.) та укладення 5 березня 1931 р. мирного пакту між М.К. Ганді та Ірвіним [26. С.100-104], коли визвольний

рух уже пішов на спад і зникла реальна загроза англійському пануванню в Індії. Крім цього, закінчувався 5-річний термін перебування при владі Ірвіна, якому відтепер теж уже нічого не загрожувало, і в нього, як кажуть, були "розв'язані руки". Правда, деякі чільні англійські посадовці та журналісти, що мали "добре серце", радили віце-королю, на знак примирення між народами метрополії та колонії, зробити наостанок благородний жест і помилувати засуджених до страти революціонерів, зважаючи на прохання індійської та світової громадськості, а особливо на їхній молодий вік. Однак ця людина мабуть ніколи не знала, що таке благородство, милосердя й прощення [27]. 23 березня 1931 р. Б. Сінгх, Сукхдев і Раджгуру були жорстоко страчені у Лахорській в'язниці через повішання, а їхні тіла були кремовані на березі річки Сутледж [17. Т.3. С.73]. Мужність і витримка революціонерів під час страти вразили навіть звиклих до всього катів. Ось як Л.В. Мітрохін описав останні хвилини життя індійського "Овода". Б. Сінгх, який весь час перебування в тюрмі читав революційну літературу, якраз перед стратою отримав, принесену його другом Прам Натхом, біографію В.І. Леніна і почав її читати, коли до камери зайшов тюремний офіцер (індієць) у парадній формі і, начебто почувуючи власну провину, ввічливо повідомив, що надійшов наказ про повішання, і треба йти на страту. Тримаючи книжку в правій руці, Бхагат, не відриваючись від неї, підняв ліву долоню і сказав: "Зачекайте! Революціонер зустрічається з революціонером!" Прочитавши ще кілька надзвичайно важливих для нього рядків, Б. Сінгх відклав книжку в бік і встав: "Пішли!" [28. С.128]. Він не дожив навіть до свого 24-ліття.

Страта трьох революціонерів, яких люди назвали великими мучениками, викликала в Індії масові протести. 24 березня 1931 р. по всій країні було оголошено Днем національної жалоби. Відбулися демонстрації й сутички з поліцією, під час яких загинули сотні індійців. Про Б. Сінгха складали вірші й пісні, його іменем називали дітей. Ставлення до загиблого революціонера стало своєрідним "лакмусовим папірцем" патріотизму кожного політика. Тому всі вони, незалежно від політичної орієнтації, в один голос засуджували страту Бхагата, віддаючи належне його мужності й хоробрості. Так, представник правих конгресистів, майбутній президент вільної Індії Р. Прасад назвав Б. Сінгха народним героєм, а лідер лівого крила ІНК, майбутній прем'єр-міністр суверенної індійської держави Дж. Неру заявив, що прах Б. Сінгха завжди буде стояти між Індією та Англією [17. Т.3. С.73-74; 29]. Різкій критиці з усіх боків піддавався "некоронований король ІНК" М.К. Ганді, який у 1930 р. сказав, що він схиляє голову перед патріотизмом революціонерів [17. Т.3. С.7], але під час підписання пакту з Ірвінім, не доклав достатньо зусиль для врятування Б. Сінгха, хоча для цього була реальна можливість [17. Т.3. С.77-80; 19. С.204-205]. Коли відразу ж після страти відкрилося засідання Центрального законодавчих зборів, то більшість депутатів на знак протесту проти вбивства революціонерів покинула залу засідань [30]. Не залишився осторонь і Національний конгрес, незважаючи на його постійне засудження політичного насильства й тероризму. У спеціальній резолюції, запропонованій Дж. Неру та ухваленій на сесії в Карачі (29-31 березня 1931 р.) під назвою "Бхагат Сінгх та його товариші", висловлювалося захоплення хоробрістю та самопожертвою Б. Сінгха, Сукхдева й Раджгуру і говорилося, що

ІНК висловлює своє співчуття їхнім сім'ям і сумує разом із ними. Конгрес також заявив, що він вважає страту трьох індійських патріотів актом безглуздої помсти й справжнім глузуванням над одностайною вимогою нації про пом'якшення кари [31. С.456-457]. Надалі популярність Б. Сінгха досягла "небачених масштабів" [32. С.195], а в незалежній Індії він став одним із найбільш шанованих легендарних національних героїв.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Див.: Райков А.В. Национально-революционные организации Индии в борьбе за свободу 1905–1930 гг. – М., 1979.
2. Див., наприклад: Ратанлал Б. Три революціонера-мученика. – Агра, 1962 (мовою гінді); Ghosh A. Bhagat Singh and his Comrades. – Bombay, 1946; Gopal T. Bhagat Singh. The Man and his Ideas. – Bombay, 1953; Josh S.S. My Meetings with Bhagat Singh and on Other Early Revolutionaries. – New Delhi, 1976.
3. Про неї детально див.: Gupta H.R. History of the Sikhs: In 3 Vs. – Lahore, 1944; Macauliffe M.A. The Sikh Religion, its Gurus, Sacred Writings and Authors: In 6 Vs. – Oxford, 1909; Mittal S.C. Freedom Movement in Punjab (1905–1929). – Delhi, 1977; Singh K. History of the Sikhs: In 2 Vs. – Princeton, 1966; Uberoi J.P.S. Religion, Civil Society and the State: A Study of Sikhism. – Delhi, 1996.
4. Про Конгрес у ті роки детально див.: Majumdar B.B., Mazumdar B.P. Congress and Congressmen in the Pre-Gandhian Era. 1885–1917. – Calcutta, 1967.
5. Про нього див.: Rai L. The Arya Samaj. – London, 1915.
6. Про цей закон див.: Statement Exhibiting the Moral and Material Progress and Condition of India during the Year 1919. – Appendix II. – London, 1920.
7. Про "Гадар" і гадрівців детально див.: Девяткина Т.Ф. Образование и деятельность организации "Гадр" в годы первой мировой войны // Краткие сообщения Института востоковедения АН СССР. Вып. XV. – М., 1955; Панчхі П.С. Історія партії "Гадар". – Делі, 1960 (мовою гінді); Deol G.S. The Role of the Gadar Party in the National Movement. – Delhi, 1969; Josh S.S. Baba Sohan Singh Bhakna. Life of the Founder of the Gadar Party. – New Delhi, 1970.
8. Про неї детально див.: Taunk V.M. Non-cooperation Movement in Indian Politics (1919–1924). – Delhi, 1978.
9. Про погляди та діяльність Дж. Неру детально див.: Brown J.M. Nehru: A Political Life. – London, 2003; Malaviya H.D. Nehru's Concept of Socialism. – New Delhi, 1964; Pradhan B. The Socialist Thought of Jawaharlal Nehru. – Gurgaon, 1974; Singh V. Nehru on Socialism. – Delhi, 1977; Zachariah B. Nehru. – London, 2004.
10. Про комуністичний рух в Індії за часів колоніалізму детально див.: Сатьябхакта. Заснування Комуністичної партії в Індії. – Матхура, 1975 (мовою гінді); Balaram N.E. A Short History of the Communist Party of India. – Trivandrum, 1967; Documents of the History of the Communist Party of India. – Vol.1–3. – New Delhi, 1971, 1974, 1979; Druhe D.N. Soviet Russia and Indian Communism 1917–1947. – New York, 1959; Ghosh P.S. Socialism and Communism in India. – Bombay, 1971; Haithcox J.P. Communism and Nationalism

- in India. M.N. Roy and Comintern Policy 1920–1939. – Princeton, 1971; Kautsky J.H. Moscow and the Communist Party of India. – New York, 1956; Limaye M. Communist Party. Facts and Fiction. – Hyderabad, 1951; Masani M.R. The Communist Party of India. A Short History. – London, 1954; Overstreet G.D., Windmiller M. Communism in India. – Berkeley–Los Angeles, 1959; Tarooqi M. India's Freedom Struggle and the Communist Party of India. – New Delhi, 1974.
11. Про національних революціонерів крім монографії О.В. Райкова також див.: Гупта М. Історія індійського революційного руху. – Делі, 1960 (мовою гінді); Райков А.В. Индийские национальные революционеры и марксизм // Вопросы истории. – 1972. – №2; Шаститко П.М. Ленин и индийские революционеры // Народы Азии и Африки. – 1969. – №4; Dharmavira. Lala Har Dayal and Revolutionary Movement of his Times. – Delhi, 1970; Gupta M. History of the Indian Revolutionary Movement. – Bombay–New Delhi, 1972.
  12. Про неї див.: Гордон-Полонская Л.Р. Деятельность мелкобуржуазных террористических организаций во время подъема антиимпериалистического движения народов Индии в 1928–1933 гг. // Краткие сообщения Института востоковедения АН СССР. – Т. XXIII. – М., 1957.
  13. Sinha L.P. The Left Wing in India (1919–1947). – Patna, 1965.
  14. Ghosh A. Bhagat Singh and his Comrades. – Bombay, 1946.
  15. New Age. – 1967. – November 5.
  16. Majumdar R.C. History of the Freedom Movement in India. – Vol.3. – Calcutta, 1963.
  17. Tendulkar D.G. Mahatma. Life of Mohandas Karamchand Gandhi. – Vol.2. – Bombay, 1951.
  18. The Times. – 1929. – April 9.
  19. Bose S.C. The Indian Struggle 1920–1942. – Bombay, 1964.
  20. Про судову справу Б. Сінгха див.: Datta K.K. History of the Freedom Movement in Bihar. – Vol.2. – Patna, 1957.
  21. Сінх Т.Р. Популярна історія Конгресу. – Делі, 1949 (мовою гінді).
  22. Jog N.G. In Freedom Quest. – Bombay, 1969.
  23. Gopal R. How India Struggled for Freedom. – Bombay, 1967.
  24. Dwarkadas K. India's Fight for Freedom. – Bombay, 1966.
  25. Indian National Congress. Report of the 44th Annual Session. – Lahore, 1929.
  26. Повний його текст із 21 пункту див.: India's Struggle for Freedom. Select Documents and Sources. – Vol.1. – Delhi, 1962.
  27. Про нього детально див.: Gopal S. The Viceroyalty of Lord Irwin 1926–1931. – Oxford, 1957.
  28. Див.: Митрохин Л.В. Индия о Ленине. – М., 1971.
  29. The Times. – 1931. – March 25.
  30. The Manchester Guardian. – 1931. – March 25.
  31. Sitaramayya V.P. The History of the Indian National Congress. – Vol.1 (1885–1935). – Bombay, 1946.
  32. Неру Дж. Автобиография. – М., 1955.

ПЕРША ТА ДРУГА КОНГРЕСИСТСЬКІ КАМПАНІЇ ГРОМАДЯНСЬКОЇ НЕПОКОРИ В ІНДІЇ (1930–1934 рр.)

У багаторічній боротьбі народів Індостану проти британського колоніального гніту особливе місце займає період 1930–1934 рр., коли Індійський національний конгрес (ІНК), очолюваний його видатним харизматичним лідером М.К. Ганді [про нього детально див.: Bakshi 1996; Mahatma Gandhi... 1999], відмовився від вимоги надання Індії прав свараджу (фактично статусу домініону) та організував дві масові ненасильницькі кампанії громадянської непокори для завоювання пурна свараджу або азаді (повної національної незалежності). Вивчення характерних особливостей цих кампаній, що не втратили своєї актуальності для Індії та й для багатьох інших країн світу навіть у наш час, має не тільки наукове, а й політичне значення. Між тим вони ще не знайшли достатнього висвітлення в індологічній літературі. У даній статті висувається завдання частково заповнити цю прогалину, звернувши головну увагу на деякі маловивчені події конгресистської історії першої половини 30-х років ХХ ст.

Пристаюючи до розгляду поставленого питання, слід зазначити, що у перші три десятиріччя свого існування (1885–1918 рр.) ІНК був елітарною, відірваною від народу організацією, яка домагалася від англійців лише незначних поступок конституційним шляхом [детально див.: Dua 1967; Majumdar V.V., Mazumdar V.P. 1967; Mehrotra 1971]. Становище кардинально змінилося після Першої світової війни, коли за пропозицією М.К. Ганді його керівництво ухвалило рішення про перетворення партії в загальнонародну організацію шляхом залучення до неї широких верств народних мас та організації їх на ненасильницьку боротьбу з іноземним гнобленням [Indian National Congress 1920–1923... 1924, 35]. В результаті ІНК, що очолив цю боротьбу, досить швидко перетворився на масову організацію, набагато випередивши за чисельністю інші індійські політичні партії та організації. Уже в 1921 р. у ньому нараховувалося близько 10 млн. членів [Gandhi 1924, XLVII]. У 20-ті роки ХХ ст. Конгрес, що уособлював тоді бажання індійців боротися за звільнення батьківщини від колонізаторів, перетворився зі звичайної політичної партії на широкий блок або навіть своєрідний національний фронт усіх патріотичних сил країни, що тимчасово об'єдналися навколо величної ідеї національного визволення в її гандистській інтерпретації [детально див.: Чувпило 1999]. Навіть значна кількість комуністів, незважаючи на звинувачення ІНК із боку Комінтерну та керівництва Комуністичної партії Індії в буржуазності, відмові від революційних методів боротьби й деяких інших гріхах, до 1929 р. входила до складу конгресистської організації, беручи активну участь у національно-визвольному русі [див.: Sinha 1965, 309].

Серед конгресистів постійно відбувалася гостра ідейно-політична боротьба, в якій у більшості випадків гору брали помірковані та праві діячі, ветерани визвольного руху, що не втрачали здорового глузду й витримки в самих екстремальних ситуаціях. Це наклало свій відбиток на політичний курс і програмно-тактичні настанови конгресистів та їхнього незмінного лідера М.К. Ганді, які відрізнялися поміркованістю, миролюбством і повною відмовою від будь-якого насильства у боротьбі за свободу. Ст. 1 конституції ІНК, де

одночасно містилися програмні й статутні положення партії, визнавала виключно мирні та законні засоби боротьби з британською владою в Індії [Constitution... 1925, 1]. Тому ІНК ніколи не вдавався до насильницьких дій або терористичної діяльності, суворо дотримуючись гандистських принципів ненасильства, та охоче йдучи на укладання компромісних угод. У своїй соціально-економічній політиці протягом 20-х років ХХ ст. конгресисти керувалися т. зв. конструктивною програмою М.К. Ганді, яка повністю виключала соціальні конфлікти, класову боротьбу, на чому постійно акцентували увагу комуністи, та прояви будь-якого екстремізму в галузі соціальних відносин. Її наріжним каменем був бойкот англійського текстилю та розвиток у широкому масштабі древніх національних промислів – прядіння й ткацтва (чаркхи й кхаддару) з метою масового виробництва ручної домотканої одяжі (кхаді) [Gandhi 1927, 231–244]. Політичні прагнення та амбіції конгресистів до партійних сесій (з'їздів) у Мадрасі (1927 р.) та Лахорі (1929 р.) обмежувалися вимогою надання Індії статусу домініону в межах Британської імперії [детально див.: Rao 1958]. М.К. Ганді називав його свараджем (самоврядуванням), розуміючи під ним самоуправління на кшталт британських домініонів Канади та Австралії, які в той час фактично вже були незалежними [Gandhi 1924, 881-884, 1140-1153, 1160-1169; Gandhi 1927, 361-366, 381, 407-408, 431, 435, 437-438]. Однак на Лахорській сесії, що проходила в умовах небаченої до цього активізації ліворадикальних сил, очолюваних Дж. Неру та С.Ч. Босом [про них див.: Bose S.K. 2004; Brown 2003; Sinha 1965], відбулося суттєве зрушення конгресистської організації вліво: сесія переважною більшістю голосів відмовилася від невизначеного гасла свараджу й проголосила головною метою партії боротьбу за повну національну незалежність Індії, ухваливши важливе рішення розгорнути масову ненасильницьку кампанію громадянської непокори для її досягнення [Indian... 1946, 186; Indian National Congress... 1929].

2 січня 1930 р. Робочий комітет ІНК (вищий виконавчий орган партії) ухвалив рішення відкликати конгресистських депутатів із куцих колоніальних легіслатур (вони фактично були не законодавчими, а швидше законодорадчими органами, оскільки всесильний віце-король у центрі та генерал-губернатори в провінціях мали право вето на всі їхні рішення), повністю бойкотувати нові вибори до Центральних законодавчих зборів і провінційних законодавчих органів та організувати 26 січня 1930 р. по всій країні святкування Дня незалежності, коли населення найбільшої британської колонії та найбільшої колонії світу дасть урочисту клятву боротися за повне звільнення батьківщини від іноземного поневолення. У тексті клятви, розробленому Робочим комітетом, містилася також програма діяльності конгресистів і народних мас. У ній говорилося про невід'ємне право індійців на свободу й незалежність і висувалося завдання ліквідації британського колоніального режиму в Індії. Вирішувати його рекомендувалося наступним чином: суворо дотримуючись ненасильства, припинити будь-яке співробітництво з чужоземною владою та її установами, а потім організовано вдатися до масової ненасильницької громадянської непокори, включаючи несплату податків [India's... 1962, 94-96; The Daily Herald, 1930, 7 January; The Observer, 1930, 5 January; The Times, 1930, 6, 8 January]. 25 січня 1930 р. віце-король Індії лорд Ірвін [про нього детально див.: Gopal 1957], виступивши з

великою промовою в Центральних законодавчих зборах, поховав надії значної частини конгресистів та й самого М.К. Ганді на можливість досягнення угоди з британськими правлячими колами про надання Індії навіть обмежених прав домініону [India's... 1962, 447-449]. Така позиція влади ще більше посилила антибританські настрої в країні, сприяючи втіленню в життя рішень Лахорської сесії.

26 січня 1930 р. на заклик керівництва ІНК урочисто відзначити День незалежності, який з того часу став провідним національним святом, усі верстви населення в містах і сільській місцевості взяли активну участь у мирних демонстраціях, урочистих зборах і мітингах, під час яких їхні учасники давали клятву боротися за повну національну незалежність. Незважаючи на численні провокації властей, народні зібрання та процесії пройшли у виключно мирній обстановці. Тим не менш, багато конгресистів, що очолювали народні виступи, опинилося за ґратами. Одним із перших був заарештований С.Ч. Бос, який відзначався особливим радикалізмом поглядів і дій [Netaji... 1948, 362-363]. Всенародний ентузіазм під час проведення Дня незалежності показав М.К. Ганді, що країна вже готова й для більш рішучих і серйозних дій. У своїй газеті "Янг Індія" М.К. Ганді пред'явив колоніальній адміністрації т. зв. "11 пунктів М.К. Ганді" – мінімум вимог, задоволення яких продемонструвало б її бажання піти й на більш суттєві поступки міцніючим силам національного визволення і тим самим запобігти розгортанню масової кампанії громадянської непокори. Глава ІНК із тактичних міркувань відмовився від висунення головного питання – про незалежність і деяких інших, що могли б викликати невдоволення чи роздратування віце-короля, а обмежився лише незначними вимогами заборони продажу спиртних напоїв, зниження валютного курсу індійської рупії щодо фунту стерлінгів, зменшення поземельного податку, скасування грабіжницького податку на сіль, зменшення військових витрат із боку Індії, введення протекціоністських тарифів на іноземний одяг для захисту індійської текстильної промисловості, звільнення політичних в'язнів тощо [Young India, 1930, 30 January].

Однак навіть ці вимоги віце-король проігнорував, начебто давши зрозуміти індійським патріотам, що власті не бажають іти ні на поступки, ні на переговори про майбутній політичний статус Індії. Тому на засіданні Робочого комітету ІНК у Сабарматі 14-16 лютого 1930 р. вже обговорювалося питання про початок масової кампанії громадянської непокори для завоювання незалежності. Після тривалих і напружених дискусій, під час яких виявилися суттєві розбіжності у поглядах конгресистських керівників на її характер і масштаби, Робочий комітет ухвалив резолюцію, яка надавала М.К. Ганді практично необмежені повноваження на організацію та проведення масової кампанії [The Daily Telegraph, 1930, 15, 17 February; The Times, 1930, 15, 17 February]. 2 березня М.К. Ганді надіслав листа Ірвіну, в якому повторювалися найважливіші положення клятви в День незалежності, та вказувалося на небажання колоніальної адміністрації піти назустріч вимогам конгресистів. У зв'язку з цим М.К. Ганді повідомив віце-короля, що він особисто розпочне кампанію громадянської непокори шляхом публічного порушення найбільш несправедливого із введених англійцями законів – соляного, а услід за ним розгорнуться виступи народних мас

по всій Британській Індії [The Daily Express, 1930, 3, 5 March; The Daily Telegraph, 1930, 3, 6 March; The Times, 1930, 4, 5, 6, 7 March]. Індійська громадськість розцінила лист М.К. Ганді Ірвіну як ультиматум колоніальній владі, хоча багато хто вважав, що це була остання відчайдушна спроба досягти з нею хоч якогось компромісу. Проте в своєму посланні Ірвін не погоджувався навіть на мінімальні поступки борцям за свободу [The Times, 1930, 8 March]. Це остаточно переконало М.К. Ганді та інших прихильників укладання компромісу з колонізаторами в лавах ІНК, що настав час діяти.

12 березня 1930 р. М.К. Ганді разом із 79-ма своїми найближчими послідовниками розпочав знаменитий похід до селища Данді, що знаходилося на березі Аравійського моря, маючи намір символічно випарювати там сіль із морської води [The Daily Express, 1930, 13 March; The Daily Herald, 1930, 13 March]. Тим самим відкрито порушувався одіозний закон, який забороняв індійцям у себе вдома видобувати й виробляти сіль. Упродовж усього маршруту учасникам походу влаштовувалися урочисті зустрічі, проводилися мітинги й демонстрації під антиколоніальними гаслами, під час яких М.К. Ганді виступав із закликами взяти активну участь у розпочатій ним масовій кампанії, але при цьому суворо дотримуватися ненасильства [Tendulkar 1951, 24-27]. Всеіндійський комітет Конгресу (ВІКК) – вищий законодавчий орган партії, що спеціально був скликаний в Ахмедабаді, підтвердив та узаконив ці заклики, а також офіційно ухвалив текст клятви борців за незалежність: кожний учасник масової кампанії громадянської непокори зобов'язувався визнавати мету ІНК – досягнення повної політичної незалежності Індії та беззаперечно виконувати усі вказівки її керівників [The Daily Telegraph, 1930, 24 March; The Times, 1930, 24 March]. 5 квітня 1930 р. "соляний" похід завершився, а з 6 квітня по всій Індії розгорнулася кампанія порушення соляної монополії колоніального уряду. Сіль добували скрізь, де це тільки було можливо. Ті, хто не займався її виробництвом, бойкотували іноземний одяг; часто спалювали його у публічних місцях і закликали носити національне вбрання із кхаді, розхвалюючи його достоїнства. Власті посилили проти патріотів репресії, не зупиняючись іноді навіть перед застосуванням вогнепальної зброї. В'язниці були переповнені. М.К. Ганді різко засудив такі дії колонізаторів, визначивши становище, що склалося в Британській Індії, як "чорний режим", і закликав її населення зберігати спокій, витримку, поводитися мирно, не піддаватися ні на які можливі провокації, а особливо не відповідати насильством на насильство поліції та англо-індійської армії [Sitaramaya 1946, 389-391].

У черговому листі до віце-короля він звернув увагу на безчинства поліції та виступив з вимогою скасування закону про соляну монополію колоніального уряду, погрожуючи в противному разі ще більшим посиленням масових народних виступів. Замість відповіді 5 травня 1930 р. М.К. Ганді й значна кількість інших керівників всеіндійського та провінційного рівня були заарештовані. Напередодні свого арешту М.К. Ганді звернувся з посланням до конгресистів і народу, в якому закликав до активізації боротьби з колоніальним режимом і виклав детальні рекомендації щодо її подальшого ведення. У селах він пропонував розгорнути широкомасштабне виробництво солі, а в містах – активно проводити хартали

(загальні громадянські страйки, коли повністю припинялася робота на підприємствах, рух усіх видів транспорту, торгівля) та масові маніфестації, пікетувати питні заклади й крамниці, які торгували іноземним одягом, передусім англійського виробництва, бойкотувати урядові установи, державні навчальні заклади, масово займатися прядінням і ткацтвом. У спеціально прийнятій щодо цього резолюції Робочий комітет ІНК визнав ці рекомендації свого вождя загальнообов'язковими для виконання усіма конгресистами, додавши до них надзвичайно важливий пункт про несплату населенням владі поземельного та деяких інших податків, проте не в усіх, а лише в окремо виділених керівництвом Конгресу провінціях [The Manchester Guardian, 1930, 6 May; Sitaramayya 1946, 394-398].

Заклик М.К. Ганді був із ентузіазмом підтриманий конгресистами й широкими верствами народних мас. Відтепер порушення соляного закону набуло загального характеру. Скрізь проводилися хартали, антиколоніальні мітинги та демонстрації, пікетувалися крамниці з іноземним одягом і заморськими товарами, винні лавки, бойкотувалися державні установи, інститути та навчальні заклади. У русі активну участь брали представники різних національностей, релігій та каст, що населяли країну, практично всі класи й соціальні прошарки як міста, так і села, жінки, молодь. Поліція переслідувала беззбройних людей, які, тим не менш, вели себе мирно, дисципліновано й мужньо, у більшості випадків неухильно виконуючи жорсткі інструкції М.К. Ганді про дотримання ненасильства (неприємним винятком стали збройні повстання у Чіттагонзі, Пешаварі й Шолапурі, жорстоко придушені військами). Тюрми були переповнені: упродовж руху опору кількість заарештованих перевищила цифру 90 тис. чол. [Kaushik 1964, 239].

Стійкість індійців, що в такій своєрідній формі відстоювали своє невід'ємне людське право на свободу й вільне існування, а також численні протести передової світової громадськості, включаючи й британську, яка не могла спокійно спостерігати за жорсткостями й знущаннями над людьми, що творилися в Індії, змусили колонізаторів лавірувати. Не припиняючи репресій та оголосивши ІНК поза законом, вони разом із тим, сподіваючись дещо послабити напруження боротьби, 7 червня 1930 р. опублікували доповідь комісії Саймона, що була створена в листопаді 1927 р. для вивчення питання про зміни в системі управління Британською Індією. Проте бажаного результату досягнуто не було, оскільки з доповіді виходило, що головна британська колонія не отримає навіть обмеженого статусу домініону [Indian Statutory... 1930]. Тоді колоніальна адміністрація спочатку виступила з заявою про необхідність скликання спеціальної конференції круглого столу для детального й всебічного обговорення індійської проблеми, а потім через посередників із числа впливових індійців (лідерів Федерації лібералів, що в 1918 р. вийшла зі складу Конгресу, Т.Б. Сапру та М.Р. Джаякара) усіляко намагалася переконати М.К. Ганді припинити кампанію громадянської непокори й розпочати переговори для розв'язання усіх спірних питань між Лондоном і силами індійського національного опору мирним шляхом. Аналогічні пропозиції отримали й інші провідні конгресистські лідери [The Daily Express, 1930, 18 July; The Times, 1930, 18 July].

23-24 липня 1930 р. у Єравді (центральна в'язниця м. Пуни) Т.Б. Сапру, який отримав від англійців титул сера, та М.Р. Джаякар провели інтенсивні переговори з М.К. Ганді, а незабаром 13-15 серпня до них долучилися ще й переведені з інших тюрем до Єравди Мотілал і Джавахарлал Неру, Валлабххай Патель, С. Махмуд, Дж. Даулатрам і С. Найду (відома індійська поетеса й діячка визвольного руху). Вони звернулися до Ірвіна з колективним листом від 15 серпня 1930 р., в якому погодилися вести переговори з англійцями, але для цього висунули такі попередні умови: негайне визнання за Індією права на вихід зі складу Британської імперії, звільнення усіх політичних в'язнів, повне повернення конфіскованого майна й матеріальних цінностей учасникам кампанії громадянської непокори, відновлення на роботі й службі усіх тих, хто був незаконно звільнений за політичними мотивами, а не за інші порушення, скасування надзвичайних указів. Ірвін у листі до М.К. Ганді від 28 серпня 1930 р. категорично відмовився задовольнити ці вимоги й переслідування патріотів відновилися з новою силою [Неру 1955, 250-251, 644-647; *The Bombay Chronicle*, 1930, 6 September].

Одночасно британські правлячі кола продовжили й політику лавірування. 12 листопада 1930 р. у Лондоні все ж таки відкрилася скликана колонізаторами конференція круглого столу, в якій взяло участь 89 делегатів, спеціально відібраних англійцями з числа тих індійських політиків, які були вельми лояльно настроєні до британської корони. ІНК, а також інші патріотичні партії та організації, що брали активну участь у кампанії громадянської непокори й відомі своєю антиімперською діяльністю, на конференцію запрошення не отримали. Англійський прем'єр-міністр Р. Макдональд, на якого індійські політичні лідери в свій час покладали великі надії, сподіваючись на зміну політичного курсу лейбористів щодо Індії, лицемірно заявив про можливість надання Індії статусу домініону, але за неодмінної умови наділення віце-короля Британської Індії та генерал-губернаторів усіх її провінцій особливими повноваженнями, що фактично не давало індійцям можливості самостійно визначати свою внутрішню та зовнішню політику [Speeches... 1957, 229-232].

21 січня 1931 р. в Аллахабаді Робочий комітет ІНК, що складався майже повністю з тимчасових членів, оскільки постійні його члени знаходилися у в'язницях, обговорив результати роботи конференції круглого столу та ухвалив резолюцію, в якій її рішення не визнавалися легітимними на тій підставі, що в роботі конференції не брали участі справжні представники народів Індії, заарештовані колоніальними властями. На думку членів Робочого комітету, у виступі Р. Макдональда вони не почули навіть ніяких натяків на майбутні принципові зміни в політиці британського кабінету міністрів щодо Індії. Виходячи з цього, резолюція Робочого комітету закликала конгресистів і народи Індії активно продовжувати боротьбу за національну незалежність, повністю виконуючи всі попередні рішення й настанови керівних органів конгресистської організації [The Daily Herald, 1931, 22 January]. Однак, досить несподівано, 25 січня 1931 р. колоніальна адміністрація виступила з великою заявою про свої наміри відновити мир і спокій у Британській Індії, надавши їй права домініону. Відразу ж було скасовано указ про те, що ІНК оголошений поза законом, а із

в'язниць вийшли М.К. Ганді та інші відомі національні лідери. У свою чергу М.К. Ганді виступив зі зверненням до народів Індії, в якому теж досить несподівано заявив про необхідність мирного й конструктивного врегулювання усіх спірних питань з владою та укладання з нею почесного миру. Разом із тим він закликав населення Індії продовжувати добування й виробництво солі, бойкотувати іноземний одяг і питні заклади, що торгували спиртними напоями. Аналогічні заклики містилися й у резолюції Робочого комітету ІНК, засідання якого відбулися в Аллахабаді 31 січня та 1 лютого 1931 р. [The Manchester Guardian, 1931, 2 February; The Times, 1931, 2 February].

Після цього керівництво Конгресу розгорнуло інтенсивну підготовку до переговорів із колоніальним урядом. 16 лютого 1931 р. М.К. Ганді, отримавши позитивну відповідь від Ірвіна на прохання про особисту зустріч із ним, відбув до Делі, де знаходилася резиденція віце-короля. Трохи пізніше туди поїхали й члени Робочого комітету ІНК, що все більше схилилися до думки про необхідність укладання взаємовигідної угоди з колоніальною владою. У спеціально прийнятій резолюції Робочого комітету вони доручили М.К. Ганді провести переговори з віце-королем від імені Конгресу, наділивши його необмеженими повноваженнями [Tendulkar 1951, 53-54].

Таку швидку зміну позиції М.К. Ганді й членів Робочого комітету ІНК, які щойно закликали народ до посилення боротьби з колонізаторами, мабуть, не можна пояснити лише їхнім винятковим миролюбством, гандистським всепрощенням і патологічним прагненням до компромісу, як це іноді роблять деякі автори, що досліджують світогляд і діяльність М.К. Ганді, Дж. Неру, С.Ч. Боса та інших конгресистських керівників. Безперечно, були й інші, більш вагомі причини. По-перше, М.К. Ганді та його оточення боялися виходу громадянської непокори за межі ненасильства, швидкого переростання її у всенародне повстання з величезними людськими втратами, колосальними руйнуваннями й непередбачуваними наслідками. Тому вони й намагалися домовитися з англійцями про почесний мир на умовах, вигідних для обох сторін. По-друге, напередодні й особливо під час кампанії громадянської непокори в Конгресі різко збільшився вплив ліворадикальних сил, які піддали гострій критиці гандистські форми й методи антиколоніальної боротьби, вважаючи їх неефективними. По-третє, занадто жорстокі репресії властей, які досить часто досягали поставленої мети, і люди більше не хотіли брати участь у гандистських акціях, здатних викликати не лише втрату свободи, а й майна. По-четверте, послаблення активності конгресистів і народних мас, викликане не тільки репресіями властей, але й значною мірою тим, що вони поступово втрачали віру в можливість завоювання національної незалежності за допомогою пропонованих М.К. Ганді форм і методів. По-п'яте, М.К. Ганді та інші конгресистські високі посадовці побоювалися, що в разі бойкоту ними конференції круглого столу, політичний вакуум, який утвориться внаслідок цього, заповнять представники крайньо правих і реакційних релігійно-общинних партій та організацій і це призведе до того, що Конгрес втратить роль провідної загальноіндійської політичної сили. По-шосте, значне збільшення в той час впливу прибічників

насильницьких методів боротьби за незалежність, особливо т. зв. національних революціонерів та індійських комуністів.

Переговори М.К. Ганді з Ірвіним продовжувалися з перервами понад три тижні. Їхній перебіг і зміст, як не дивно, зберігалися в надзвичайно суворій таємниці, що викликало велике невдоволення й обурення журналістів, у більшості своїй американських, яким практично нічого було передавати за океан. Що ж до індійської громадськості, то в неї створювалося враження, що на переговорах уже вирішується питання про передачу влади в Індії Національному конгресу. Тому М.К. Ганді, як майбутньому лідеру великої вільної Індії, відразу ж поквапилися виказати своє визнання й повагу представники різних індійських партій, організацій, відомі громадські діячі, навіть деякі іноземні посадовці, що перебували на той час у Делі. Проте віковічні мрії індійців побачити свою батьківщину вільною й сформувати власний уряд не справилися. В укладеній у ніч із 4 на 5-е березня 1931 р. угоді, яка отримала назву Делійський пакт, або "Пакт Ганді–Ірвін", про це нічого не говорилося [India's... 1962, 100-104; The Daily Herald, 1931, 6 March; The Times, 1931, 6 March].

Пакт складався із 21 статті. Питання про надання Індії повної політичної незалежності чи хоча б якогось обмеженого варіанту статусу домініону в ньому не піднімалося. В ст. 2 пакту лише зазначалося, що на майбутніх переговорах, але обов'язково за згодою англійського кабінету міністрів, буде розглядатися план створення конституційного уряду в Індії, який обговорювався на конференції круглого столу в Лондоні. Що ж стосується кампанії громадянської непокори, то згідно зі ст. 1 пакту вона повністю припинялася. У наступних статтях угоди містилися конкретні зобов'язання Конгресу щодо її припинення. Це були значні поступки ІНК колоніальній владі, які свідчили про його відмову практично від усіх форм боротьби, які конгресисти застосовували напередодні та під час масової ненасильницької кампанії громадянської непокори.

Колоніальна адміністрація, в свою чергу, взяла зобов'язання залучати в майбутньому представників ІНК до обговорення й розробки проектів конституційних реформ у Британській Індії, сприяти економічному розвитку колонії, скасувати надзвичайні укази, звільнити більшість, але не всіх політичних в'язнів, відмінити великі штрафи за участь в антиурядовій діяльності, повернути конфісковану в патріотів власність за участь у кампанії громадянської непокори, однак із певними застереженнями, та відновити їх на колишній роботі. Знаменитий соляний закон, який став приводом до початку кампанії громадянської непокори, не скасовувався, хоча в окремих випадках допускалося виробництво певної кількості солі для власного споживання (передусім це стосувалося найбільш бідних верств населення). У разі будь-якого порушення конгресистами умов пакту власті залишали за собою повне право вдаватися до таких дій, які вони вважали за необхідне, для захисту колоніального закону та порядку (ст. 21).

Як бачимо, "Пакт Ганді–Ірвін" був укладений на умовах, запропонованих віце-королем. Хоча М.К. Ганді погодився припинити кампанію громадянської непокори, він не зміг домогтися задоволення своїх найголовніших вимог, висунутих ним і підтриманих Конгресом на початку масової боротьби. Історичне

рішення Лахорської сесії про завоювання Індією повної національної незалежності виявилось невиконаним і його виконання тепер відкладалося на невизначений термін. Влада британських колонізаторів залишалася в Індії у незмінному вигляді. Ті незначні поступки, на які вони пішли силами національного визволення, не передбачали ніяких суттєвих політичних чи економічних змін у країні. Індійці, як і раніше, не мали елементарних політичних прав і демократичних свобод, якими вже давно користувалося населення метрополії, залишаючись під жорстоким гнітом колоніального уряду, призначеного Лондоном і підзвітного тільки йому.

Разом із тим пакт зіграв і певну позитивну роль у визвольній боротьбі народів Британської Індії. Вперше в історії колонії її всесильний віце-король змушений був на рівних розпочати й вести переговори з главою Конгресу, тим самим визнавши його провідною політичною силою країни. Це завдало сильного удару по поглядах тих індійських релігійно-общинних діячів, названих в Індії комуналістами, які традиційно вважали ІНК не загальноіндійською світською політичною організацією, а звичайною індуською общинною партією, відмовляючи йому в праві представляти мусульман, сикхів та інші релігійні общини Індостану. Зробивши навіть незначні поступки вимогам конгресистів, правлячі кола Британської імперії цим самим визнали не стільки силу ІНК, скільки силу багатомільйонних народних мас Індії, від імені яких виступали члени однієї з найбільших у світі політичних партій. І, нарешті, визнання Делійським пактом необхідності значних конституційних змін у майбутньому політичному статусі Індії сприяло активізації визвольного руху, а колонізаторів змушувало лавірувати та йти на подальші поступки міцніючим силам національного визволення.

Укладення Делійського пакту, який, як зазначалося раніше, не передбачав надання Індії навіть обмежених прав домініону, викликало велике розчарування серед конгресистів та індійської громадськості [детально див.: Bose S.C. 1964, 363-365; *The Bombay Chronicle*, 1931, 16 March]. Конгрес вступив у смугу глибокої кризи; серед його членів у черговий раз загострилися суперечності з питання про подальший політичний курс партії. Колишня єдність партійних лав порушилася, посилювалися процеси поляризації та дезінтеграції. М.К. Ганді піддавався різкій критиці з усіх боків. Ліворадикальні конгресисти вимагали відновлення боротьби за незалежність, модифікації її форм і методів, а також наполягали, щоб ІНК прийняв радикальну соціально-економічну програму, яка відображала б найважливіші вимоги народних мас. У результаті Конгрес, що являв собою строкате та розмаїте об'єднання лівих, правих, центристів і значної кількості політичних опортуністів усіх відтінків, після укладення Делійського пакту перетворився на арену запеклої боротьби між різними протидіючими угрупованнями.

Суттєві розбіжності в лавах ще недавно єдиної та згуртованої організації виявилися вже на сесії у Карачі (29-31 березня 1931 р.), де Дж. Неру та його прихильники активно виступили за зміну політичного курсу ІНК. Деякі їхні пропозиції знайшли підтримку в делегатів вищого партійного форуму й були ухвалені сесією. Зокрема, запропонована Дж. Неру на прохання М.К. Ганді

резолуція, що загалом схвалювала Делійський пакт, все ж визначала його лише як тимчасове врегулювання відносин між Робочим комітетом ІНК і колоніальним урядом, наголошуючи при цьому, що метою партії, як і раніше, залишалася повна національна незалежність [The Manchester Post, 1931, 31 March; The Times, 1931, 31 March]. В іншій резолюції "Про основні права та економічну програму", теж розробленій Дж. Неру, вперше в історії ІНК зверталася увага на необхідність чітко викласти народним масам політику конгресистів після ліквідації англійського колоніального режиму в Індії. Це передусім надання їм широких загальнодемократичних прав і свобод, підняття життєвого рівня населення, суттєве зниження земельної ренти, обмеження лихварства, передача до рук держави провідних галузей промисловості, транспорту, природних багатств тощо [Indian National Congress... 1954, 3-10].

Одночасно ліві конгресисти здійснили одну з перших спроб свого організаційного оформлення. У липні 1931 р. в провінції Біхар вони створили всередині конгресистської організації Біхарську соціалістичну партію (БСП), яка в своїй діяльності заперечувала насильство, керуючись гандистськими принципами ненасильства. Її найближчою метою проголошувалося розповсюдження в Індії соціалістичних ідей та організація робітників і селян, а кінцевою метою – побудова в країні демократичного соціалістичного суспільства, в якому будуть відсутні приватна власність на засоби виробництва та експлуатація людини людиною [див.: Біхар... 1936]. Незабаром аналогічні соціалістичні угруповання, що залишалися в складі ІНК, виникли серед конгресистів Сполучених провінцій, Делі та Бомбею [Sinha 1965, 305]. Вони відрізнялися надзвичайною строкатістю, неоднорідністю, відсутністю ідейної та організаційної консолідації, наявністю значних розбіжностей як усередині кожного угруповання, так і між окремими угрупованнями, що було досить серйозною перешкодою на шляху їхнього організаційного об'єднання в єдину загальноіндійську партію аж до 1934 р., коли всередині ІНК була створена загальноіндійська Конгрес-соціалістична партія (КСП) [див.: All-India... 1934; Deva 1946, 5-29; Lakhanpal 1946]. Ці ж чинники перешкоджали ліворадикальним угрупованням також здійснювати більш ефективний вплив на політичний курс Конгресу, який і в цей час повністю визначав М.К. Ганді.

Як наслідок, ІНК в особі М.К. Ганді взяв участь у другій конференції круглого столу, що проходила в британській столиці влітку-восени 1931 р., а також у першій половині 1932 р. Скликаючи конференцію, англійський уряд проголосив її головною метою розробку нового Закону про управління Індією, але під час її роботи зовсім не збирався вирішувати питання про ліквідацію колоніального статусу Індії, на що розраховували М.К. Ганді та конгресисти. Оскільки склад конференції скрупульозно підбирався англійцями із представників найбільш реакційних прошарків індійського суспільства, серед яких усіляко розпалювалися розбіжності, насамперед релігійно-общинні, то вона так і не змогла ухвалити проект нової індійської конституції через непримиренні протиріччя, що виникли при обговоренні проблеми гарантії прав окремих народностей, релігійних общин і каст [детально див.: Indian Round Table... 1932]. Усі спроби М.К. Ганді досягти єдності серед майстерно відібраних

колонізаторами представників індійської громадськості завершилися повною невдачею і він достроково повернувся на батьківщину 28 грудня 1931 р. [Sitaramaуа 1946, 505]. Услід за ним для вивчення політичної та економічної ситуації в Індії прибули три досить представницькі комісії, призначені конференцією круглого столу [The Hindu, 1932, 14 January]. Що ж до англійського уряду, то він опублікував свій проект індійської конституції, т. зв. "Білу книгу", котра не передбачала надання Індії навіть прав домініону [див.: Indian Constitutional Reform... 1934].

Ця обставина, а також постійні порушення властями умов Делійського пакту, змусили керівництво ІНК розпочати нові переговори з віце-королем на початку січня 1932 р. [The Times, 1932, 11 January]. Глава колоніальної адміністрації навідріз відмовився навіть частково задовольнити вимоги конгресистів, що й стало приводом для лідерів ІНК оголосити другу масову ненасильницьку кампанію громадянської непокори. Розроблений ними план її проведення передбачав різні акції громадянської непокори колоніальним властям на загальноіндійському та провінційному рівнях під безпосереднім керівництвом М.К. Ганді. У масштабах усєї країни проводилися численні бойкоти, пікетування крамниць і лавок, що торгували англійськими товарами, іноземним одягом і спиртними напоями, заборонені владою мітинги й демонстрації, порушувалися надзвичайні укази та інші закони [Sitaramaуа 1946, 527-528]. Проте друга кампанія громадянської непокори, на відміну від першої, не стала посправжньому масовою і не досягла такого широкого розмаху. Якщо перші чотири місяці боротьби ще відрізнялися певною активністю та натиском, то потім почався поступовий спад, що відзначався лише окремими спалахами. Річ у тім, що у народних мас виникли почуття глибокого розчарування політикою конгресистського керівництва, яке виявляло тоді нерішучість, коливання, постійне прагнення до компромісу, а це розцінювалося владою як ознака слабкості й невіри в свої сили. Нічого принципово нового воно не пропонувало, а колишні ідеали значною мірою вже втратили свою привабливість, виявившись до того ж малоефективними. Репресії колонізаторів, що жорстокішали з кожним днем, лише посилювали занепадницькі настрої [див.: The Daily Herald, 1933, 29 March; The Daily Telegraph, 1933, 31 March, 3 April; The Times, 1933, 31 March, 3 April]. Внаслідок цього Конгрес, оголошений поза законом, поступово втрачав свій вплив на народні маси. Антианглійські виступи, організовані його членами, збирали все менше учасників і бажаючих опинитися за ґратами. Тому цілком природно, що з літа 1932 р. друга кампанія громадянської непокори пішла на спад, все частіше обмежуючись лише індивідуальною непокорою переважно найбільш активних і стійких конгресистів. Визвольний рух почав розпадатися на окремі потоки, майже не зв'язані один з одним, вступивши в смугу глибокої та тривалої кризи. Тверезо оцінюючи все те, що відбувалося, М.К. Ганді вирішив зосередити головні зусилля вже не на громадянській непокорі, а на боротьбі проти древнього інституту індуїстської релігії – недоторканості (недоторкані або хариджани – найнижчі та найбільш пригнічені й безправні касти в Індії) та на усуненні релігійно-общинних протиріч, сподіваючись отримати мільйони нових прихильників, які раніше через ті чи інші причини не брали участі в очолюваному

ним русі. Уже перебуваючи в тюрмі, М.К. Ганді став ініціатором ще однієї масової кампанії – проти недоторканості [див.: *The Manchester Guardian*, 1933, 9, 13, 24 January, 2 March, 1, 5, 6, 9 May; *The Times*, 1933, 25, 28 January, 10 February, 4, 8, 9 May], яку він вважав чи не найбільшим соромом для тогочасної Індії. Він присвятив їй увесь свій час і сили, начебто забувши про боротьбу за незалежність і кампанію громадянської непокори, яка поступово й неухильно згасала, а 9 травня 1933 р. згідно з рішенням Робочого комітету ІНК була призупинена, але не припинена повністю, залишаючись насправді пустою формальністю [Bose S.C. 1964, 259-261; *India's...* 1962, 110-112; Majumdar R.C. 1963, 479-480; Tendulkar 1951, 190-205].

Призупинення кампанії громадянської непокори ще більше посилювало занепадницькі настрої, пригніченість і розгубленість у стані конгресистів. Панувала атмосфера зневіри й безперспективності. Різко загострилися внутрішньопартійні суперечності. Більшість конгресистів ніяк не могла примиритися з тим, що боротьба з недоторканістю, далека від політики, стала їхнім основним заняттям, вважаючи її другорядною, допоміжною у вирішенні головної мети – завоювання повної національної незалежності. М.К. Ганді в черговий раз став об'єктом гострої критики як справа, так і зліва. Праві конгресисти вимагали повного припинення масового народного руху, легалізації ІНК та укладання нової мирної угоди з колоніальним урядом на кшталт Делійського пакту. Продовження боротьби за незалежність за ситуації, що склалася в ІНК і визвольному русі, вони вважали безглуздом. Ліві конгресисти засуджували М.К. Ганді за її фактичне припинення й вимагали негайного скликання спеціальної конференції для чіткого визначення подальшого політичного курсу партії. Агентство Рейтер у цей час розповсюдило по всьому світу заяву С.Ч. Боса та Вітхалбхая Пателя (його брат Валлабхбхай був одним із лідерів правих у Конгресі), в якому політична діяльність М.К. Ганді як лідера й керівника масового народного руху проти британського колоніального панування в Індії, визнавалася вкрай невдалою і висувалася вимога повної реорганізації ІНК на основі кардинально нових принципів і методів, зміни його політичного курсу, а також повної відставки партійного керівництва [Bose S.C. 1964, 261, 357; Tendulkar 1951, 205; *The Daily Express*, 1933, 11 July; *The Daily Telegraph*, 1933, 11 July].

Йдучи назустріч вимогам представників обох течій, виконуючий обов'язки президента Конгресу М.С. Ані скликав у Пуні 12-14 липня 1933 р. спеціальну конференцію, в якій взяло участь 150 (за іншими даними 200) провідних керівників ІНК усіх рівнів і делегатів від провінційних організацій партії. Переважали помірковані й праві діячі, в першу чергу випущені колонізаторами із тюрм (значна частина лівих конгресистів усе ще знаходилася у в'язницях, оскільки була звинувачена в антиурядовій, а деякі з них навіть у терористичній діяльності). Оратори не стали серйозно аналізувати становище в партії та очолюваному нею народному русі, а обмежилися обговоренням порівняльних достоїнств масової та індивідуальної громадянської непокори. Рішення конференції доручити М.К. Ганді домагатися особистої зустрічі з новим віце-королем Британської Індії лордом Віллінгдоном, що змінив із 1933 р. Ірвіна на

посаді глави колоніальної адміністрації, для укладання почесного миру з урядом повністю розчарувало рядових конгресистів та індійську громадськість, яка розцінила такий крок як капітуляцію перед колоніальними властями [Bose S.C. 1964, 262-263; Tendulkar 1951, 208; The Manchester Guardian, 1933, 14, 15 July; The Times, 1933, 13, 14, 15 July].

Ще більше розчарування викликала категорична відмова непоступливого й жорсткого Віллінгдона вести будь-які переговори з М.К. Ганді та Конгресом [The Manchester Guardian, 1933, 15, 17, 18, 19 July]. Тоді керівництво ІНК у кінці липня 1933 р. повністю відмінило масову громадянську непокору, яка вже ледь жеврїла, але санкціонувало індивідуальну непокору. Конгресистам і народним масам рекомендувалося вдаватися до неї індивідуально, виходячи із особистого бажання та власних можливостей. Конгрес самоухилився від керівництва й надання допомоги учасникам антиколоніальних виступів, які відтепер мали діяти на свій страх і ризик. М.С. Ані видав спеціальні укази про припинення функціонування усіх конгресистських комітетів, організацій та робочих установ [Bose S.C. 1964, 263; The Bombay Chronicle, 1933, 26 July; The Times, 1933, 24, 27 July]. С.С. Кавішар, що змінив його на посаді президента в серпні 1933 р., видав додаткові укази, які ліквідували пост конгресистського президента та інші керівні партійні посади. М.К. Ганді, виправдовуючи такі рішення, що шокували індійську громадськість і навіть викликали здивування колоніальних властей, акцентував увагу на необхідності ведення боротьби з іноземною владою кожним індійцем самотійно, не отримуючи ніяких керівних вказівок і допомоги від конгресистської організації [Tendulkar 1951, 210].

Фактично визнавши повну невдачу громадянської непокори й деяких інших положень гандистської теорії та практики, лідери ІНК розпочали пошук більш безпечних форм і методів своєї діяльності. Вихід із глухого кута, в якому опинився ІНК, вони вбачали у новому компромісі з властями та входженні в колоніальні легіслатури, які і в цей час залишалися законодавчими органами, тому що колоніальна адміністрація зберігала за собою право вето на їхні рішення. На спеціальній конференції провідних конгресистів у Делі 31 березня 1934 р., де зібралося близько 40 партійних посадовців, ухвалюється рішення про відродження всередині ІНК Всеіндійської свараджистської партії (як парламентське крило ІНК вона була створена Ч.Р. Дасом і М. Неру в 1923 р., але наприкінці 20-х років ХХ ст. у зв'язку з розгортанням масової боротьби за незалежність призупинила свою діяльність [детально див.: Чувпило 1997, 181-188]), щоб надати можливість тим конгресистам, які не вдалися до індивідуальної громадянської непокори, взяти участь у виборах до центральної та провінційних легіслатур. Будучи обраними до них за свараджистськими мандатами, депутати-конгресисти в законодавчих органах повинні були домагатися скасування центральним урядом Британської Індії та місцевими провінційними урядами усіх репресивних законів та указів, спрямованих проти борців за незалежність, а також відхиляти пропозиції, які містилися в "Білій книзі", замінюючи їх національними вимогами, і при цьому категорично наполягати на їхньому прийнятті легіслатурою [Lakhanpal 1946, 14]. Повідомлення про відродження всередині Конгресу свараджистської партії, що ставала його повноважним представником у

Центральних законодавчих зборах і провінційних законодавчих органах, із задоволенням опублікували провідні британські газети, майже одноставно розцінивши рішення Делійської конференції як остаточну відмову керівництва ІНК від будь-яких форм масової боротьби проти англійського панування в Індії [The Daily Herald, 1934, 2 April; The Daily Telegraph, 1934, 2 April; The Manchester Guardian, 1934, 2 April; The Manchester Post, 1934, 2, 3, April; The Observer, 1934, 1 April; The Times, 1934, 2, 3 April].

Дійсно, на засіданні Всеіндійського комітету Конгресу в Патні 18-19 травня 1934 р. М.А. Ансарі, за пропозицією М.К. Ганді, запропонував резолюцію, яка повністю припиняла громадянську непокору в будь-якій формі з 20 травня 1934 р. Вона надавала право вдаватися до неї лише М.К. Ганді за його власним бажанням. Усі поправки представників ліворадикального крила ІНК, автори яких намагалися зберегти масовий рух хоч у будь-якій формі, щоб Конгрес остаточно не дискредитував себе в очах народу, виявилися відхиленими. Потім сам М.К. Ганді запропонував резолюцію, що допускала участь членів ІНК у роботі легіслатур і санкціонувала створення Конгресом спеціальної Парламентської ради для організації та активного проведення конгресистами своєї виборчої кампанії. Ліві конгресисти, зокрема А.Н. Дев і Дж. П. Нараян, які різко виступили проти відродження свараджистської партії та входження конгресистів до легіслатур, розцінивши це як пряме співробітництво з колонізаторами та співучасть у їхніх злочинах проти індійських патріотів, зазнали поразки і ВІКК переважною більшістю голосів затвердив резолюцію М.К. Ганді [Majumdar R.C. 1963, 533; The Manchester Guardian, 1934, 19, 23 May; The Times, 1934, 21, 22 May]. Одночасно Робочий комітет ІНК скасував укази М.С. Ані та С.С. Кавішара про припинення функціонування усіх конгресистських структур та органів, порекомендувавши їм відновити нормальну діяльність [Bose S.C. 1964, 265-266]. У свою чергу колоніальний уряд на початку червня 1934 р. скасував свій указ про заборону Конгресу та всіх його організацій, повністю легалізувавши провідну індійську політичну партію [The Daily Telegraph, 1934, 7 June; The Manchester Post, 1934, 7 June; The Times, 1934, 6, 7 June]. Потім Робочий комітет ІНК, що проводив свої засідання в Бомбеї 17-18 червня 1934 р., за пропозицією М.К. Ганді, рекомендував відродженим конгресистським організаціям таку програму подальшої діяльності: активно займатися розповсюдженням прядіння й ткацтва, боротися за ліквідацію недоторканості, сприяти досягненню єдності усіх релігійних общин, що населяли Індію, пропагувати утримання від вживання спиртних напоїв і наркотиків, сприяти розвитку національної освіти, дрібних національних промислових підприємств, а також реконструкції індійського села з метою підняття його економічного та соціального рівня. Дозволялися також і деякі інші види мирної та законної діяльності, але щоб вони ніяк не суперечили цілям і політиці відродженого Конгресу, повністю виключаючи будь-які форми масової чи індивідуальної громадянської непокори [Sitaramaуа 1946, 574].

Таким чином, рішення Робочого комітету в Бомбеї свідчать про те, що конгресистське керівництво, припинивши другу кампанію громадянської непокори, не тільки констатувало її невдачу, але й фактично визнало неефективність і навіть помилковість висунутих ним у 1930–1934 рр. форм і

методів масової боротьби за національну незалежність, відмовилося від ведення активної політики й перейшло до мирної конструктивної діяльності на благо суспільства. Головна мета обох кампаній громадянської непокори – завоювання незалежності Індії та утворення суверенної індійської держави – не була досягнута через комплекс об'єктивних і суб'єктивних чинників, про які йшлося раніше, і досягнення цієї мети відкладалося відтепер на невизначений термін. Підбиваючи підсумки народно-визвольного руху, очолюваного Національним конгресом у першій половині 30-х років ХХ ст., слід зазначити таке.

1. Політичний курс ІНК під час масової боротьби за незалежність був вкрай непослідовним. Керівництво партії не змогло чи не захотіло чітко визначити й сформулювати цілі й завдання першої та другої кампаній громадянської непокори, а також розробити детальний план їхнього проведення. Тому виступи народних мас у більшості випадків розвивалися стихійно, спонтанно й хаотично.
2. Форми й методи боротьби за незалежність, висунуті відразу ж після Лахорської сесії М.К. Ганді, який понад усе боявся насильницької неконтрольованої кривавої революції, з розгортанням масових виступів і поширенням їх на всю країну потребували серйозної корекції та певної модифікації.
3. Хоча зовні Конгрес виглядав єдиною та згуртованою організацією, керованою своїм беззаперечним харизматичним лідером М.К. Ганді, у ньому й під час кампаній громадянської непокори не припинялася гостра ідейно-політична боротьба між різними угрупованнями, яких дослідники досить умовно поділяють на праве й ліве крило. Ця боротьба значно послаблювала найбільшу політичну партію Індії, перешкоджаючи їй проводити єдиний та узгоджений політичний курс.
4. Незважаючи на повну невдачу й поразку, обидві кампанії громадянської непокори показали всьому світові силу народних мас Британської Індії, а це означало, що рано чи пізно з англійським пануванням у ній буде повністю покінчено і народи Індостану отримають довгоочікувану свободу.

Література

- Біхар... Біхар прантія самаджваді саммелан (Біхарська провінційна соціалістична конференція). Патна, 1936 (мовою гінді).
- Неру Дж. Автобіографія. М., 1955.
- Чувпило О.О. Ч.Р. Дас – засновник свараджистської партії // Східний світ. 1997. № 1–2.
- Чувпило О.О. Нариси з історії ідейно-політичної боротьби в Індійському національному конгресі (20-ті роки ХХ ст.). Харків, 1999.
- All India... All India Congress Socialist Party. Constitution, Programme and Resolutions of the 1st Conference of the Party and Report of the Organizing Secretary. Bombay, 1934.
- Bakshi S.R. Gandhi and the Congress. New Delhi, 1996.
- Bose S.C. The Indian Struggle 1920–1942. Calcutta, 1964.
- Bose S.K. Netaji Subhas Chandra Bose. New Delhi, 2004.
- Brown J.M. Nehru: A Political Life. London, 2003.
- Constitution... Constitution of the Indian National Congress. Allahabad, 1925.

- Deva A.N. *Socialism and the National Revolution*. Bombay, 1946.
- Dua R.P. *Social Factors in the Birth and Growth of the Indian National Congress Movement*. Delhi, 1967.
- Gandhi M. *Young India 1919–1922*. Madras, 1924.
- Gandhi M. *Young India 1924–1926*. Madras, 1927.
- Gopal S. *The Viceroyalty of Lord Irwin 1926–1931*. Oxford, 1957.
- Indian... *Indian Constitutional Documents. 1757–1939*. Vol. 3. Calcutta, 1946.
- Indian Constitutional Reform... *Indian Constitutional Reform (Session 1933–34)*. Vol. 1: *The White Paper of December, 1931*. London, 1934.
- Indian National Congress 1920–1923... *Indian National Congress 1920–1923. Being a Collection of the Resolutions of the Congress and of the All India Congress Committee and of the Working Committee of the Congress, from September 1920 to December 1923*. Allahabad, 1924.
- Indian National Congress... *Indian National Congress. Report of the 44th Annual Session*. Lahore, 1929.
- Indian National Congress... *Indian National Congress. Resolutions on Economic Policy and Programme 1924–1954*. New Delhi, 1954.
- Indian Round Table... *Indian Round Table Conference 2nd Session, 1931. Proceedings*. London, 1932.
- Indian Statutory... *Indian Statutory Commission. Report of the Indian Statutory Commission*. In 2 Vols. London, 1930.
- India's... *India's Struggle for Freedom: Select Documents and Sources*. Vol. I. Delhi, 1962.
- Kaushik P.D. *The Congress Ideology and Programme 1920–1947*. Bombay, 1964.
- Lakhanpal P.L. *History of the Congress Socialist Party*. Lahore, 1946.
- Mahatma Gandhi... *Mahatma Gandhi: Life, Ideology and Thought. A Vision for 21st Century*. Jaipur, 1999.
- Majumdar B.B., Mazumdar B.P. *Congress and Congressmen in Pre-Gandhian Era. 1885–1917*. Calcutta, 1967.
- Majumdar R.C. *History of the Freedom Movement in India*. Vol. 3. Calcutta, 1963.
- Mehrotra S. *The Emergence of the Indian National Congress*. Delhi, 1971.
- Netaji... *Netaji. His Life and Work*. Agra, 1948.
- Rao M.V.R. *Development of the Congress Constitution*. New Delhi, 1958.
- Sinha L.P. *The Left Wing in India (1919–1947)*. Muzaffarpur, 1965.
- Sitaramayya B.P. *The History of the Indian National Congress*. Vol. 1 (1885–1935). Bombay, 1946.
- Speeches... *Speeches and Documents on the Indian Constitution, 1921–1947*. Vol. 1. Bombay, 1957.
- Tendulkar D.G. *Mahatma. Life of Mohandas Karamchand Gandhi*. Vol. 3. Bombay, 1951.
- The Bombay Chronicle 1930, 1931, 1933.
- The Daily Express 1930, 1933.
- The Daily Herald 1930, 1931, 1933, 1934.
- The Daily Telegraph 1930, 1933, 1934.
- The Hindu 1932.

The Manchester Guardian 1930, 1931, 1933, 1934.

The Manchester Post 1931, 1934.

The Observer 1930, 1934.

The Times 1930, 1931, 1932, 1933, 1934.

Young India 1930.

ФІЛОСОФСЬКІ ПОГЛЯДИ ВИДАТНИХ ЛІДЕРІВ ІНДІЙСЬКОГО НАЦІОНАЛЬНО-ВИЗВОЛЬНОГО РУХУ

Незважаючи на значні досягнення в різних галузях вітчизняного сходознавства [1], індійська філософія все ще залишається недостатньо вивченою. Особливо це стосується дослідження світогляду провідних керівників масового руху народів Індостану, спрямованого проти англійського колоніального панування у 20–30-ті роки ХХ ст. Тому метою даної статті і є аналіз філософських поглядів М.К. Ганді та Дж. Неру – двох легендарних лідерів Індійського національного конгресу (ІНК), який незмінно очолював визвольну боротьбу індійців протягом шести десятиліть.

Філософські погляди видатного лідера індійського національно-визвольного руху й мислителя Мохандаса Карамчанда (Махатми) Ганді (1869–1948) ще недостатньо досліджені у вітчизняній та зарубіжній індологічній літературі [2]. Найбільший внесок у їхнє вивчення вніс провідний радянський та російський філософ-індолог О.Д. Літман [3. С.180-204], але й він постійно вказував на необхідність подальшого глибокого аналізу релігійно-філософського та морально-етичного вчення Махатми Ганді з урахуванням найновітніших досягнень світової індології та орієнталістики. Виходячи з цього, нами висувається завдання не повторювати загальновідомі положення й факти, а звернути увагу передусім на ті проблеми формування та розвитку філософії гандизму, які зберігають свою актуальність для сьогодення, породжуючи гострі дискусії серед широкого наукового загалу і навіть серед пересічних громадян. Основними джерелами стали праці М.К. Ганді [4], редаговані ним періодичні видання, зокрема "Хариджан" та "Янг Індія" [5], а також роботи й спогади учасників антибританської визвольної боротьби [6].

Пристаюючи до розгляду поставленого питання, зазначимо, що Махатма Ганді не був професійним філософом, хоча "великим філософом за станом душі", і він, як вірно стверджував О.Д. Літман, не тільки не створив будь-якої самостійної та завершеної філософської системи, а й ніколи навіть не намагався розроблювати якісь нові принципи й доктрини, стараючись лише пристосовувати вічні істини до повсякденного життя та його проблем. Тому з впевненістю можна констатувати, що за своїм характером філософські погляди М.К. Ганді еkleктичні. Як і весь світогляд Махатми, вони формувалися під впливом індійської, а також світової релігійно-філософської спадщини, морально-етичного вчення Л.М. Толстого, поглядів Дж. Раскіна, Р.У. Емерсона та Г.Д. Торо. Враховуючи неадекватність тлумачення поняття "філософія" й усього пов'язаного з ним у європейців та індійців, а також інші значні відмінності, особливо термінологічні, на Заході та в Індії, коли мова заходить про якісь філософські проблеми, все ж зробимо стандартний висновок, що М.К. Ганді, ґрунтуючись на давньоіндійських філософських традиціях, повністю заперечував матеріалізм і цілковито стояв на позиціях об'єктивного ідеалізму. Первинним він вважав найвищу божественну сутність, яка існує об'єктивно й незалежно від волі та свідомості людини, а матерію, людство й оточуючий його світ – вторинним, створеним цією божественною сутністю. Ототожнивши Бога з Істиною (Truth), Махатма поклав її

в основу своїх філософських пошуків. Що ж до пізнаваності світу, то він не давав чіткої та недвозначної відповіді на це питання, хоча О.Д. Літман, аналізуючи проблему співвідношення абсолютної та відносної Істин у гандистській філософії, вказує на допущену М.К. Ганді можливість пізнання абсолютної Істини-Бога, але досить-таки своєрідно і з певними застереженнями. Тому його мабуть не слід вважати агностиком у європейському розумінні цього слова.

Зі вступом людства у третє тисячоліття філософія Махатми, основу якої складають релігійні погляди, доктрина ненасильства та морально-етичне вчення, не втратила свого значення, а навпаки, стала надзвичайно актуальною. На це акцентують увагу майже всі дослідники, які на початку ХХІ ст. займаються аналізом життя, діяльності та світогляду М.К. Ганді (С. Вазхапіллі, Дж. Джозеф, Д. Джордж, Дж. Карувелі, Дж. М. Куджур, Г. Лазар, К. Пандікатту, Дж. Паттері, Дж. А. Фернандо та ін.) [7. С.1-269]. Визначимо коло актуальних і недосліджених питань гандистської філософії, які в епоху глобалізації потребують комплексного вивчення не лише філософією, а й іншими науками гуманітарного циклу: 1) необхідно встановити, що саме в філософії гандизму може бути корисним для сучасного людського суспільства; 2) конкретизувати й проаналізувати ідейні впливи на неї індуїзму, буддизму, джайнізму, християнства, вед, упанішад, а також інших релігій та релігійно-філософських вчень; 3) уточнити релігійно-філософський зміст таких важливих понять в лексиці М.К. Ганді: апаріграха, ахімса, брахмачарія, дхарма, лока самграха, мокша, нішкам'я карма, санатані, сарводая, сатхітананда, сатья, сатьяграха, тапасья, шакті та ін.; 4) дослідити такі недостатньо вивчені й дискусійні питання філософського світогляду Махатми: його еволюція на різних етапах життя та за різних обставин, проблема пізнаваності Бога, релігія й політика, ставлення М.К. Ганді до світових релігій, еволюція поняття "Істина", концепція Істини, досягнення Істини, співвідношення абсолютної та відносної Істин, зв'язок Істини з політикою, гандистська концепція моралі й моральної довершеності, концепція ахімси, її елементи й категорії, етика голодування, співвідношення мети та засобів втілення її в життя, філософія сарводаї; 5) показати розвиток гандистської філософії у незалежній Індії та в інших країнах світу.

Філософські погляди іншого видатного діяча індійського національно-визвольного руху, першого прем'єр-міністра незалежної Індії Джавахарлала Неру (1889–1964) теж ще не знайшли достатнього висвітлення у сходовознавчій історико-філософській літературі [8]. Що ж до аналізу світогляду Дж. Неру, то тут знову слід виділити внесок О.Д. Літмана [3. С.313-332; 9], який першим привернув увагу автора до індійської філософії і вказав на необхідність її дослідження й з точки зору історика, а також А.Х. Вафи [9; 10], О.В. Мартишина [11] та О.В. Ленька (учня О.О. Чувпило) [12]. У даному нарисі про Дж. Неру, зважаючи на його стислий характер, висувається завдання не детального аналізу всіх аспектів проблеми, а лише винести на обговорення наукової громадськості питання про сутність та особливості філософського світогляду одного з найкращих представників людства за всю його історію, ніяк не дискредитованого своєю політичною діяльністю.

Приступаючи до його розгляду, слід зазначити, що Дж. Неру за фахом не був професійним філософом. Тим не менш, оскільки все своє свідоме життя він присвятив духовним пошукам, то його можна вважати філософом і мислителем за станом душі, а головні праці Дж. Неру "Автобіографія" [13], "Відкриття Індії" [14] та "Погляд на всесвітню історію" [15] містять чимало й філософських положень. Їхнє уважне вивчення, а також зібрання творів Дж. Неру [16] дає змогу стверджувати, що формування філософських поглядів Пандітджі (так в Індії називають Дж. Неру) проходило під впливом давньоіндійської релігійно-філософської спадщини, насамперед вед, упанішад і буддизму, філософії гандизму, західноєвропейських ідейно-філософських традицій та марксизму. У цьому загальному комплексі ідейних впливів дуже важко віддати кому-небудь перевагу. Повністю солідаризуючись із О.Д. Літманом, робимо висновок, що вони однаковою мірою впливали на світогляд Дж. Неру, який містив у собі різномірні ідеологічні течії, проте не став тотожним жодній з них, а сам Дж. Неру не створив цілісної філософської системи або концептуально сформованого вчення і не дотримувався якогось певного філософського методу. Він і не намагався робити цього, вважаючи, що людське життя занадто складна річ і в ньому так багато нелогічного, що його неможливо вмістити в рамки якоїсь однієї доктрини. Однак погляди Дж. Неру на життя і все, що пов'язане з ним, настільки глибокі й оригінальні, що й зараз породжують гострі розбіжності та суперечки.

Під філософією Дж. Неру розумів всеохоплююче вчення про буття та його пізнання, а також своєрідний засіб інтелектуального й морального обґрунтування або виправдання політичних доктрин і принципів, які здійснюються в процесі суспільно-політичної діяльності. Тому її практичне завдання полягало в розробці відповідних наукових підходів до загальних проблем історичного процесу, а також до конкретних соціально-економічних і політичних питань. Причому перевага надавалася не теоретичному мисленню та абстрактним судженням, відірваним від життя та його проблем, а практичній діяльності на благо суспільства. Він вважав, що філософські вчення не можуть бути результатом розвитку чистих ідей, а є продуктом того соціально-історичного середовища, в якому вони виникли, а також відповідного рівня розвитку людського мислення, що їх створило. При цьому Дж. Неру поділяв філософію на два типи: філософія звичайної людини й філософія теоретика. У пересічної людини світогляд міг бути результатом власного осмислення життя, запозичення чужих ідей або частіше поєднання власного й чужого. У теоретиків філософія є наслідком творчого аналізу та узагальнення історичного розвитку філософської думки, реальних процесів об'єктивної дійсності й потреб практики [3. С.313-332].

Що ж до конкретних, суто філософських проблем, особливо тих, які в 20–50-ті роки ХХ ст. хвилювали не лише науковців, а й досить часто були предметом жорсткого ідеологічного протистояння, то Дж. Неру намагався уникати їх зовсім або не давати категоричної відповіді. Це передусім стосується питань первинності буття чи свідомості, матеріального й духовного, пізнаваності світу, єдності й боротьби протилежностей, співвідношення абсолютної та відносної істин тощо. Торкаючись їх, мислитель намагався примиряти крайні точки зору, виробити якесь середнє, виважене рішення. Звідси й з'явилася теорія створення нового

світогляду на основі прагматичного синтезу кращих рис різних філософських систем, яку Дж. Неру назвав філософією синтезу або третьою ідеологією. Вона могла об'єднати й примирити навіть антиподи: ідеалізм і матеріалізм, буржуазну ідеологію й марксизм, науку й релігію. Причому це мало велике значення в першу чергу для суверенної Індії, де, на думку Дж. Неру, цілком реально міг виникнути синтез двох протилежних ідеологій як новий зразок економічного розвитку, заснований на поєднанні кращих рис марксистського соціалізму та буржуазної демократії. На практиці філософія синтезу знайшла своє конкретне втілення в реалізації концепції індійського соціалізму, розробленої Дж. Неру, яка за його життя набула реальних форм як єдина ненасильницька демократична альтернатива тоталітарним моделям соціалізму та дикому капіталізму, що панував тоді в Індії [17].

Література:

1. Див.: Східний світ. – 1993–2007; Сходознавство. – 1999–2007.
2. Див., наприклад: Бурмистров С.Л. Гандистский утопический проект: социально-философский аспект // Восток. – 2006. – №4. – С.55-69; Комаров Э.Н., Литман А.Д. Мировоззрение Мохандаса Карамчанда Ганди. – М., 1969; Мартышин О.В. Политические взгляды Мохандаса Карамчанда Ганди. – М., 1970; Чувпило О.О. Видатні борці за незалежність Індії. – Харків, 2000. – С.4-18; Чувпило О.О. Праці М.К. Ганді як джерело вивчення його світогляду // Збірник наукових праць. Серія "Історія та географія". – Вип.13. – Харків, 2003. – С.71-77; Чувпило О.О. Мохандас Карамчанд Ганді й християнство // Збірник наукових праць. Серія "Історія та географія". – Вип.18. – Харків, 2005. – С.27-36; Яшпал. Аналіз гандизму (сатья та ахімса). – Лакхнау, б. р. (мовою гінді); Bakshi S.R. Gandhi and His Techniques of Satyagraha. – Delhi, 1987; Bakshi S.R. Gandhi and the Congress. – New Delhi, 1996; Bondurant J. Conquest of Violence: The Gandhian Philosophy of Conflict. – Princeton, 1988; Bose N.K. Studies in Gandhism. – Ahmedabad, 1972; Dalton D. Mahatma Gandhi. – New York, 1993; Deliege R. Gandhi. – Paris, 1999; Gandhi R. The Good Boatman: A Portrait of Gandhi. – New Delhi, 1995; Iyer R. Essential Writings of Mahatma Gandhi. – Oxford, 1993; Mahajan P.M., Bharathi K.S. Foundations of Gandhian Thought. – Nagpur, 1987; Mahatma Gandhi: Life, Ideology and Thought. A Vision for 21st Century. – Jaipur, 1999; McDonough C.S. Gandhi's Response to Islam. – New Delhi, 1994; Nair K. A Higher Standard of Leadership: Lessons from the Life of Gandhi. – New Delhi, 1996; Roy R. Understanding Gandhi. – Delhi, 1996.
3. Див.: Литман А.Д. Современная индийская философия. – М., 1985.
4. Gandhi M.K. The Collected Works of Mahatma Gandhi: In 77 Vs. – New Delhi, 1958–1978.
5. Harijan. – 1933–1948; Young India. – 1919–1932.
6. Див., наприклад: Щоденник Махадевабхаї: В 3-х т. – Ахмадабад, 1947–1951 (мовою гінді); Birla G.D. In the Shadow of the Mahatma. – Bombay, 1953; Bose N.K. My Days with Gandhi. – Bombay, 1974; Desai M. Day to Day with Gandhi: In 9 Vs. – Varanasi, 1968–1976; Krishnadas N. Seven Months with Mahatma Gandhi:

- In 2 Vs. – Calcutta, 1928; Narayan S. Memoirs. Window on Gandhi and Nehru. – Bombay, 1971; Prasad R. At the Feet of the Mahatma Gandhi. – New York, 1955; Sitaramayya B.P. Gandhi and Gandhism (A Study): In 2 Vs. – Allahabad, 1943–1944; Tendulkar D.G. Mahatma. Life of Mohandas Karamchand Gandhi: In 8 Vs. – Bombay, 1951–1954.
7. Див., наприклад: Gandhi: the Meaning of Mahatma for the Millennium. – Washington, 2001.
  8. Див., наприклад: Володин А.Г., Шаститко П.М. "Пусть не обманет надежда!.." Жизнь и борьба Джавахарлала Неру. – М., 1990; Горев А.В., Зимянин В.М. Неру. – М., 1988; Джавахарлал Неру: Воспоминания, исследования. – М., 1989; Мироззрение Джавахарлала Неру. – М., 1973; A Study of Nehru. – Bombay, 1960; Bakshi S.R. Nehru and Congress. – New Delhi, 1985; Brecher M. Nehru: A Political Biography. – London, New York, 1959; Brown J.M. Nehru: A Political Life. – London, 2003; Das M.N. The Political Philosophy of Jawaharlal Nehru. – London, 1961; Edwardes G. Nehru. A Political Biography. – London, 1971; Frank M. Jawaharlal Nehru. A Biography. – Bombay, 1956; Gopal S. Jawaharlal Nehru: A Biography: In 3 Vs. – Cambridge, 1976–1984 (рос. переклад у 1989–1990 pp.); Karunakaran K.P. The Phenomenon of Nehru. – New Delhi, 1979; Lamb B.P. The Nehrus of India. – New York, 1967; Moraes F. Jawaharlal Nehru: A Biography. – Bombay, 1956; Mukerjee H. The Gentle Collossus. A Study of Jawaharlal Nehru. – Calcutta, 1964; Nanda B.R. The Nehrus. Motilal and Jawaharlal. – London, 1962; Seton M. Panditji. A Portrait of Jawaharlal Nehru. – New York, 1967; Sharma J.S. Jawaharlal Nehru: A Descriptive Bibliography. – Delhi, 1955; Zachariah B. Nehru. – London, 2004.
  9. Вафа А.Х., Литман А.Д. Философские взгляды Джавахарлала Неру. – М., 1987.
  10. Вафа А.Х. Исторические воззрения Джавахарлала Неру. – Канд. диссерт. – М., 1975.
  11. Мартышин О.В. Политические взгляды Джавахарлала Неру. – М., 1981.
  12. Ленько О.В. Суспільно-політичні погляди Джавахарлала Неру та становлення індійської державності (1947–1964 pp.). Канд. диссерт. – Харків, 2001.
  13. Неру Дж. Автобиография. – М., 1955.
  14. Неру Дж. Открытие Индии. – М., 1955, 1989 (в 2-х т.).
  15. Неру Дж. Взгляд на всемирную историю: В 3-х т. – М., 1981.
  16. Nehru J. Soviet Russia. – Bombay, 1949; Before and After Independence: In 2 Vs. – New Delhi, 1964; The First Sixty Years: In 2 Vs. – New York, 1965; Selected Works: In 15 Vs. – New Delhi, 1972–1982.
  17. Див.: J. Nehru on Socialism. Selected Speeches and Writings. – New Delhi, 1954; Malaviya H.D. Nehru's Concept of Socialism. – New Delhi, 1964; Nehru J. Congressmen's Primer for Socialism: A Compilation. – New Delhi, 1964; Pradhan B. The Socialist Thought of Jawaharlal Nehru. – Gurgaon, 1974; Singh V. Nehru on Socialism. – Delhi, 1977.

ДЕЯКІ НАЙВАЖЛИВІШІ ДЖЕРЕЛА З ІСТОРІЇ ЗАГАЛЬНОІНДІЙСЬКИХ НЕКОНГРЕСИСТСЬКИХ ВИЗВОЛЬНИХ РУХІВ ПЕРШОЇ ПОЛОВИНИ ХХ ст.

У боротьбі народів Індостану за визволення від англійського колоніального панування на загальноіндійському рівні брали участь Індійський національний конгрес (ІНК), який її очолював і був найбільшою політичною організацією Британської Індії, Мусульманська ліга, Хінду Махасабха, робітничі й селянські рухи, Комуністична партія (КПІ), національно-революційні організації та Індійська національна армія (ІНА). Усі вони зробили свій внесок у справу завоювання індійської незалежності. Однак тільки політичний курс ІНК та ідейно-політична боротьба в ньому знайшли певне висвітлення у вітчизняній історіографії¹. Історія ж решти загальноіндійських і місцевих патріотичних рухів першої половини ХХ ст. залишається зовсім не вивченою. Для того, щоб усунути ці "білі плями" в українській індології, об'єктивно й всебічно дослідити досить складні й заплутані події визвольних змагань, слід насамперед проаналізувати найважливіші джерела, в яких відображена багатогранна діяльність кожної організації. Це і є метою даної статті. Звертаємо увагу на те, що оскільки конгресистські джерела детально розглядалися нами раніше², то наразі вони свідомо не залучаються.

Приступаючи до розгляду поставленого питання, варто зазначити, що переважна більшість джерел із історії боротьби індійців за свободу й незалежність, англомовні. Національним мовами, зокрема мовою гінді, за часів колоніалізму (до 1947 р.) видавалися лише поодинокі публікації та окремі часописи. Пояснюється це особливостями британської мовної політики в найбільшій колонії світу та специфікою розвитку індійського суспільства, де іноземна мова стала чи не єдиним засобом міжнаціонального спілкування освічених верств населення, особливо у містах. Проте і в суверенній Індії, незважаючи на значні досягнення у розвитку та поширенні національних мов, ситуація склалася таким чином, що англійська мова не втратила свого значення, а тому англомовні видання історичних документів продовжували домінувати. На жаль, у бібліотеках країн СНД, за винятком Москви й частково Санкт-Петербургу, вони практично відсутні. До того ж у книгосховищах цих міст наявні далеко не всі індійські джерела з історії антибританських рухів та організацій. Значна частина їх представлена окремими документами³ або міститься в різних збірниках, тематика яких не має прямого відношення до визвольної боротьби⁴. Тому, вивчаючи історію будь-якої індійської політичної партії або організації, необхідно спочатку провести узагальнення та систематизацію усіх наявних джерел про неї.

Аналіз джерельної бази неконгресистських загальноіндійських визвольних рухів починаємо з Мусульманської ліги, яка у Британській Індії була другою за величиною та значенням після ІНК організацією і першою загальноіндійською мусульманською політичною партією. Вона виникла у 1906 р. й очолювалася великим поміщиком Ага-ханом, главою секти ісмаїлітів, котрі становили провідну торговельно-гендлярську общину серед мусульман. Стосунки Ліги з Конгресом

розвивалися досить складно й змінювалися залежно від обставин. У 1916 р., ухваливши "Пакт у Лакхнау", обидві організації вирішили спільно боротися за самоврядування в складі Британської імперії. Однак після невдачі конгресистського ненасильницького руху неспівробітництва (1920–1922 рр.) під проводом М.К. Ганді, який поєднувався з боротьбою за халіфат, керівництво Ліги стало на шлях самостійної боротьби за конституційні реформи та забезпечення гарантій общинних прав, прийнявши 23 березня 1940 р. рішення створити власну державу на тій частині території Індії, де мусульмани становили більшість. Після Другої світової війни Мусульманська ліга перетворилася на могутню політичну силу, яка користувалася широкою підтримкою мусульманських мас. Очолювана М.А. Джинною (1876–1948), вона змогла втілити в життя свій план поділу Індії та створити у 1947 р. мусульманську державу Пакистан, губернатором якої став М.А. Джинна (1947–1948 рр.).

Найважливішим першоджерелом із історії Мусульманської ліги є її різноманітні документи й матеріали, опубліковані в двох томах у Пакистані в 1969–1970 рр., і перевидані в Індії у 1982 р. під загальною назвою "Основи Пакистану. Документи Всеіндійської Мусульманської ліги: 1906–1947"⁵. Перший том охоплює період 1906–1924 рр., а другий – 1924–1947 рр. Це частина архівів і документів Ліги, які з 1966 р. зберігаються в бібліотеці університету м. Карачі, нараховуючи близько 90 тис. одиниць. Дане видання є найбільш повним друкованим зібранням документів Ліги з моменту її заснування й до утворення Пакистану. Воно включає протоколи її щорічних сесій (з'їздів), повні тексти промов президентів (голів) партії на цих сесіях, протоколи й резолюції засідань керівних партійних органів: Ради Ліги та Робочого комітету, тексти промов і виступів лідерів Ліги, документи ІНК, що безпосередньо торкалися Ліги, індусько-мусульманських відносин і вимог про створення Пакистану. Аналіз наведених матеріалів Ліги дає можливість всебічно охарактеризувати не лише діяльність і політичний курс партії на будь-якому відрізку часу, а й становище у ній, основні напрями внутрішньопартійної боротьби, ідейні засади, програму, тактику й діяльність практично всіх угруповань усередині організації, ставлення Ліги до ІНК та очолюваного ним масового руху за незалежність, а також її взаємини з іншими індійськими партіями та організаціями, передусім мусульманськими.

Документи й матеріали Ліги, що надруковані окремо⁶, або містяться у збірниках із історії визвольної боротьби⁷ та в тематичних публікаціях⁸, здебільшого ті ж самі, що й в "Основах Пакистану". Тому немає сенсу їх аналізувати, а звернемо увагу ще на одне надзвичайно цінне джерело. Це праці та промови легендарного лідера Мусульманської ліги й "батька" Пакистану М.А. Джинни, що вийшли з друку в Пакистані у 1960 р.⁹ Їхнє вивчення дає змогу краще зрозуміти позицію Ліги у визвольному русі, з'ясувати характер гострої ідейно-політичної боротьби в ньому, уточнити окремі важливі аспекти політичного курсу й діяльності Мусульманської ліги та боротьби течій у ній, визначити роль деяких політичних діячів у боротьбі з колонізаторами, з'ясувати характер розбіжностей між ними, мотиви, що визначали їхню поведінку, узнати

особисте ставлення М.А. Джинни до політичних подій, що відбувалися за його життя.

У тому ж 1906 р. з'явилася партія Хінду Махасабха або Велика спілка індусів, яку часто називають антиподом Мусульманської ліги. Вона мала найбільший вплив серед елітарних прошарків індусів, настроєних у релігійно-шовіністичному дусі, перш за все у Бенгалі й Панджабі, де індуська меншість досить часто зазнавала утисків із боку мусульманської більшості, а також у Махараштрі й Сполучених провінціях, де давні історичні традиції сприяли розвитку націоналістичного релігійно-шовіністичного індуського духу. Загалом керівництво Хінду Махасабхи виступало з патріотичних позицій, висловлюючись за ліквідацію британського панування в Індії та утворення суверенної індійської держави. Однак ця партія мала досить помірковану політичну програму, домагаючись на практиці лише обмеженого статусу домініону для Індії. Зате її національно-релігійна програма передбачала організацію індусів у загальноіндійському масштабі для наступу проти мусульман. Фактично політика Хінду Махасабхи, як і її супротивника Мусульманської ліги, посилювала в країні релігійно-общинні протиріччя, особливо на заключному етапі визвольних змагань, підривала вплив Конгресу серед індусів і стала однією з причин розколу Індії. На відміну від Мусульманської ліги, джерельна база Хінду Махасабхи за межами Індії набагато менша. Відсутнє повне зібрання документів і матеріалів цієї партії, хоча частина їх знаходиться в доступних нам збірниках документів із історії визвольної боротьби¹⁰ та в збірниках із історії конституційного розвитку Індії¹¹; іноді окремі документи, що стосуються Хінду Махасабхи, зустрічаються в конгресистських публікаціях джерел¹². Їхнє узагальнення та систематизація все ж дає змогу проаналізувати політичний курс, програму й тактику Хінду Махасабхи на різних етапах визвольних змагань.

Активну участь у боротьбі з колоніалізмом брали індійські робітники, хоча вони становили незначний відсоток населення Британської Індії. Робітничий рух став важливою складовою частиною визвольної боротьби 1905–1908 рр., гандистської кампанії неспівробітництва 1920–1922 рр., антисаймонівських виступів кінця 20-х років, конгресистських кампаній громадянської непокори 1930–1934 рр., масових виступів за незалежність напередодні й під час Другої світової війни, а також у 1946–1947 рр. Індійські профспілки, що вели свій початок від 1920 р., активно виступали не тільки з економічними, а й з політичними вимогами, повністю підтримуючи національно-патріотичні сили. Однак після чергового розколу на початку 30-х років ХХ ст. профспілковий рух Індії очолювали аж три організації: 1) Всеіндійський конгрес профспілок (ВІКП), створений конгресистами; 2) Всеіндійська федерація профспілок, яка визнавала тільки економічну боротьбу й сторонилася визвольного руху; 3) Червоний конгрес профспілок під керівництвом комуністів.

Найголовнішим джерелом із історії індійського робітничого руху є різноманітні документи й матеріали ВІКПу¹³. Вони дають змогу всебічно дослідити розвиток робітничого руху від появи перших профспілок у Британській Індії та до здобуття нею незалежності, показати участь робітників у антиколоніальних виступах і кампаніях, їхнє ставлення до форм і методів

боротьби за незалежність, висунутих Конгресом та іншими індійськими партіями, проаналізувати боротьбу течій у профспілковому русі, погляди й діяльність окремих робітничих лідерів. Документи ВІКПу доповнюють Щорічники з питань праці¹⁴, матеріали спеціальної комісії, яка займалася вивченням умов праці в індійській промисловості¹⁵, офіційні щорічні звіти англійської колоніальної адміністрації в Індії британському парламенту¹⁶ та щорічники, що видавав уряд Британської Індії¹⁷, в яких значне місце відводилося робітникам і робітничому рухові.

Однією з рушійних сил у боротьбі з колонізаторами було індійське селянство, яке становило переважну більшість населення головної англійської колонії. Селяни склали основу всіх масових гандистських ненасильницьких кампаній, спрямованих проти іноземного гніту. Серед них беззаперечним авторитетом і фактично монополюючим впливом користувалися конгресисти, які створили майже в кожному селі свій осередок, ставши організаторами й керівниками селянських спілок – кісан сабх, що неухильно виконували настанови М.К. Ганді та інших чільних конгресистських посадовців. Тому, не випадково, що найважливішим джерелом із історії селянського руху Індії є ті документи й матеріали Конгресу, які торкалися участі селян у антиколоніальних виступах. Це окремі важливі матеріали сесій ІНК¹⁸, засідань Робочого комітету та Всеіндійського комітету Конгресу¹⁹, звернення конгресистських президентів до щорічних партійних сесій²⁰, доповіді на них генеральних секретарів ІНК²¹, програми партії²², документи й матеріали із історії боротьби за незалежність в окремих провінціях²³. У них знайшла своє конкретне відображення багатогранна діяльність конгресистів серед селян, зокрема, організація та керівництво селянським рухом, процес розробки його політики й програми, розвиток організаційних форм і принципів роботи кісан сабх, процес обговорення, розроблення та прийняття рішень і постанов щодо них, деякі інші аспекти функціонування селянських спілок. Значення першоджерела мають також програмні документи загальноіндійської кісан сабхи²⁴ та праці визначного селянського лідера проф. Н.Г. Рангі²⁵, в яких у значній кількості наводяться унікальні документальні матеріали із історії селянського руху, діяльності кісан сабх та їхніх керівників. Про спроби КПІ закріпитися в селянському русі свідчить таке важливе джерело як документи робітничо-селянських партій²⁶, створених комуністами у 1926–1927 рр. спочатку в Бенгалі та Бомбеї, а 28-30 грудня 1928 р. – на загальноіндійському рівні.

Особливе місце в індійському визвольному русі займав комуністичний рух, який претендував виступати від імені робітничого класу, але користувався в ньому недостатнім впливом. Перші комуністичні гуртки й групи в Індії з'явилися на початку 20-х років ХХ ст. Як правило, вони відгалужувалися від ліворадикального крила ІНК і лівих профспілок. Так, на початку 1922 р. у Бомбеї була створена Радикальна партія Конгресу на чолі з Ш.А. Данге, а вслід за нею з'явилися комуністичні групи в Мадрасі під проводом С. Четтіяра, котрий водночас був і головою місцевого комітету ІНК, та в Бенгалі під керівництвом М. Ахмада. Невеличкі групи діяли і в інших провінціях. Між ними й всередині них велася гостра ідейно-політична боротьба. Комінтерн тоді ще не мав

регулярних зв'язків із цими паростками лівого соціально-політичного радикалізму в Індії, хоча М.Н. Рой доклав чимало зусиль для підкорення їх впливу Москви. Нарешті у 1925 р., після кількох невдалих спроб, на установчій конференції в Канпурі утворюється загальноіндійська Комуністична партія, яка не відразу стала комінтернівсько-сталінською. До VI Конгресу Комінтерну (1928 р.) комуністи, називаючи ІНК буржуазною організацією і критикуючи його за поміркованість, все ж залишалися членами Конгресу, а деякі з них – навіть членами його місцевих комітетів, маючи на меті активізацію лівих сил у конгресистській організації та її поступову радикалізацію. Але після 1928 р., виконуючи рішення Комінтерну про конфронтацію з національно-патріотичними силами, КПІ виродилася у вузьку секту, нараховуючи в 1933 р. всього кілька сотень членів. Згідно з рішеннями VII Конгресу Комінтерну (1935 р.) про проведення тактики єдиного народного фронту комуністи повернулися до ІНК, ставши складовою частиною Конгрес-соціалістичної партії Індії, яка виникла всередині Конгресу у 1934 р. Проте у 1940 р. шляхи комуністів і соціалістів розійшлися назавжди. Під час Другої світової війни в КПІ розгорнулася внутрішньопартійна боротьба і її вже не можна було ототожнювати з усім індійським комуністичним рухом, тому що внаслідок розколів КПІ, одночасно з нею діяли ще дві комуністичні організації: Більшовицька партія Індії та Революційна комуністична партія Індії, які звинувачували одна одну у відступі від марксистських ідей.

Для тих, хто вивчає перипетії визвольних змагань на Індійському субконтиненті, цінність становлять не всі джерела про минуле тамтешнього комуністичного руху, які в більшості своїй вкрай заідеологізовані та заполітизовані²⁷, а лише ті, що свідчать про участь комуністів у боротьбі з колоніальним режимом. Найбільше таких матеріалів містить багатотомна публікація документів із історії КПІ, яку здійснила Національна рада компартії Індії під редакцією відомого вченого д-ра Г. Адхікарі²⁸. Виділимо найважливіші з них. Це комуністичний маніфест на адресу сесії Конгресу в Ахмедабаді (1921 р.), статті М.Н. Роя про індійський визвольний рух, матеріали про діяльність Ш.А. Данге та видання ним "Соціаліста", листування М.Н. Роя з Ш.А. Данге, Комінтерн і боротьба індійців за незалежність, сесія ІНК у Гая (1922 р.) та участь у ній комуністів, виступ С. Четтіяра в Гая, відкритий лист М.Н. Роя на адресу лідера лівих конгресистів Ч.Р. Даса, резолюція про незалежність, матеріали справи про змову в Пешаварі, рух "хіджри", придушення колонізаторами руху неспівробітництва, утворення профспілок та участь їх у визвольних змаганнях, генеза робітничо-селянських партій, утворення Індійської соціалістичної робітничої партії Індійського національного конгресу, утворення всередині ІНК свараджистської партії на чолі з Ч.Р. Дасом і М. Неру, діяльність Дж. Неру, сесія ІНК у Коканаді (1923 р.), халіфатистський рух проти англійців, справа про змову в Канпурі, V Конгрес Комінтерну й визвольний рух у Британській Індії, М.К. Ганді, Ч.Р. Дас і національні революціонери, М.К. Ганді й більшовизм, сесія ІНК у Белгаумі (1924 р.), Фарідпурська промова Ч.Р. Даса, утворення КПІ, її ставлення до національно-патріотичних партій та організацій, робітничо-свараджистська партія та її програмні документи, сесія ІНК у Канпурі (1925 р.), утворення робітничо-селянських партій, сесія ІНК у Гаухаті (1926 р.), нові

тенденції у визвольному русі, сесія ІНК у Мадрасі (1927 р.). Як уже зазначалося, після VI Конгресу Комінтерну, який значно посилив свій вплив на комуністичний рух, спостерігався відхід КПІ від ІНК і патріотичного табору та поступове перетворення її на вузьку секту. Тому подальша діяльність комуністів становить інтерес лише для фахівців, що займаються історією власне комуністичного руху в Індії.

Свій внесок у загальноіндійську боротьбу з колонізаторами зробили й національно-революційні організації, які діяли в Індії та за її межами протягом першої третини ХХ ст. Вони першими висунули гасло боротьби за повну незалежність батьківщини й пропагували необхідність застосування насильницьких методів для втілення його в життя, не виключаючи й збройне повстання. Національні революціонери до появи комуністів являли собою найрадикальнішу течію в політичному житті Індії. Вони йшли в перших лавах борців за свободу, діючи в глибокому підпіллі і вдаючись до змовницьких і терористичних методів боротьби, за що колонізатори охрестили їх терористами й нещадно переслідували. Революціонери також мали великі заслуги в розвитку ідеології визвольного руху, які полягали в тому, що тривалий час вони єдині відстоювали демократичні ідеали: право народу на повстання проти гноблення й тиранії, народовладдя, демократичні свободи за західними зразками, соціальну справедливість і загальне братство людей.

Основними джерелами для висвітлення історії національно-революційних організацій є їхні власні видання²⁹, документи із історії визвольних змагань³⁰, в яких вміщені матеріали про прихильників насильницьких методів боротьби, офіційні публікації властей про терористів і боротьбу з ними³¹, роботи й спогади учасників визвольного руху³², спогади визначних англійських посадовців³³. На основі цих джерел можна дослідити виникнення організацій національних революціонерів, їхній склад, іноді навіть чисельність, структуру, програмні положення, організаційні принципи, суспільно-політичні погляди учасників революційного руху, їхню діяльність у різні періоди й на різних етапах, взаємовідносини між собою та з іншими організаціями й угрупованнями, зокрема з ІНК, свараджистами й комуністами, встановити причини зникнення революційної течії з політичної арени.

У роки Другої світової війни організовану збройну боротьбу за незалежність розгорнула Індійська національна армія (ІНА) під командуванням колишнього видатного лідера лівого крила ІНК С.Ч. Боса. Зазнавши поразки в суперництві з поміркованими й правими лідерами Конгресу³⁴, а також повністю розчарувавшись у гандистській ненасильницькій тактиці боротьби з колонізаторами, С.Ч. Бос 17 січня 1941 р. залишив Індію і після довгих поневірянь на чужині в пошуках союзників для війни з Англією (він побував у Кабулі, Москві й Берліні) очолив у 1943 р. створену з допомогою японців із полонених ними в боях з англійськими військами індійців, на окупованих Японією територіях Південно-Східної Азії, ІНА та Тимчасовий уряд Вільної Індії. ІНА, однак, зазнала поразки, а С.Ч. Бос 18 серпня 1945 р. загинув у авіакатастрофі на Тайвані за загадкових обставин. Довгий час історія ІНА за її співробітництво з Японією замовчувалася, спотворювалася і через брак джерел була "білою плямою" в світовій індології, а

про С.Ч. Боса ходили різні легенди й чутки. Відновити історичну справедливість щодо неї вдалося лише після публікації Т.Р. Саріном у 1988 р. основних документів ІНА³⁵, які в поєднанні зі спадщиною С.Ч. Боса³⁶, дають можливість описати весь її шлях – від створення й до суду, що вчинили англійські власті в Індії над керівниками ІНА після війни.

Деякі дослідники до загальноіндійського визвольного руху відносять і різні патріотичні рухи в князівствах, яких нараховувалося аж 601. У радянській історіографії ці рухи називали демократичними за їхню спрямованість проти авторитаризму й тиранії феодалних князів. На нашу думку, все, що відбувалося в князівствах, у тому числі й народні рухи, не можна відносити до загальноіндійських процесів, оскільки князівства зберігали формальну незалежність від Англії, не входячи до складу Британської Індії. Проте для тих, хто дотримується протилежної точки зору, виходячи з того, що князівства фактично були залежними від Англії, а після завоювання Індією незалежності більшість їх увійшла до її складу, і тому їхні рухи можна вважати частиною загальноіндійських, зазначимо, що основним джерелом для вивчення антибританської боротьби в князівствах є публікація документів із її історії, здійснена у 1968 р.³⁷

Таким чином, дослідник історії індійського національно-визвольного руху має в своєму розпорядженні цілком достатню кількість різноманітних джерел, щоб всебічно висвітлити боротьбу народів Британської Індії за незалежність батьківщини з часів поділу англійськими колонізаторами Бенгалу в 1905 р., що викликало піднесення масової боротьби проти чужоземного панування, і до 1947 р., коли індійці здобули довгоочікувану свободу. Вони дають реальну можливість охарактеризувати визвольні змагання майже за півстоліття, показати співвідношення політичних сил у них, визначати місце й роль у боротьбі з англійською владою на різних етапах кожної організації, партії та руху, проаналізувати їхні ідейні засади, програми, тактичні принципи й діяльність, висвітлити перебіг ідейно-політичної боротьби, розкрити процес формування угруповань та їхній політичний курс, дослідити світогляд і діяльність визначних національних лідерів, еволюцію їхніх політичних поглядів, форми й методи впливу на народні маси.

Примітки:

¹ Див.: *Чувпило О.О.* Ідейно-політична боротьба в Індійському національному конгресі (20–30-ті рр. ХХ ст.). Докторська дисертація. – Харків, 1995; *Його ж.* Политический курс Индийского национального конгресса и внутривластная борьба в 30-е годы ХХ века. – Харьков, 1996; *Його ж.* Нариси з історії ідейно-політичної боротьби в Індійському національному конгресі (20-ті роки ХХ ст.). – Харків, 1999; *Його ж.* Видатні борці за незалежність Індії. – Харків, 2000; *Його ж.* Індія на шляху до незалежності. – Ч.1. – Харків, 2000; *Його ж.* Ч.Р. Дас – засновник свараджистської партії // Східний світ. – 1997. – №1–2. – К., 2000. – С.181-188; *Його ж.* Стратегія і тактика Індійського національного конгресу напередодні масової кампанії неспівробітництва (1918–1920 рр.) // Вісник ХНУ. – 2001. – №526. Історія. – Вип.33. – С.62-71; *Його ж.* Соціальні та економічні

питання в діяльності Індійського національного конгресу (20–30-ті роки ХХ ст.) // Східний світ. – 2002. – №2. – С.78-83; *Його ж.* Міжнародні питання в діяльності Індійського національного конгресу (1914–1929 рр.) // Східний світ. – 2003. – №4. – С.109-115; *Його ж.* Індійський національний конгрес і конституційні питання (1885–1947 рр.) // Східний світ. – 2004. – №3. – С.88-95; *Його ж.* Політика Індійського національного конгресу щодо робітничого та селянського рухів (20-ті роки ХХ ст.) // Східний світ. – 2005. – №3. – С.49-56; *Його ж.* Перша та друга конгресистські кампанії громадянської непокори в Індії (1930–1934 рр.) // Східний світ. – 2007. – №2. – С.153-165.

² Див.: *Чувпило О.О.* Огляд джерел з історії боротьби Індійського національного конгресу за свободу й незалежність батьківщини // Сходознавство. – 2000. – №11–12. – С.219-228.

³ Див., наприклад: *Біхар* прантія самаджваді саммелан (Біхарська провінційна соціалістична конференція. Документи). – Патна, 1936 (мовою гінді); *Бхаратій джаграті* (Пробудження Індії. Документи). – Бріндабан, 1939 (мовою гінді); *Сам'явад* ка бігуль (Голос соціалізму). – Бенарес, 1936 (мовою гінді); *Сут ке дхаге мен сварадж'я* (Від пряжі до свараджу). – Калькутта, 1920 (мовою гінді); *All Parties National Convention, Calcutta, 1928.* – Allahabad, 1928; *The All India Muslim Conference, 1928–1935. A Documentary Record.* – Karachi, 1972.

⁴ Див., наприклад: *Documents Concerning the Origin and Purpose of the Indian Statutory Commission.* – New York, 1930; *Rare Documents.* – Lahore, 1967; *Selected Documents of the British Period of Indian History.* – Calcutta, 1958; *Selections from the Records of the Government of India, 1849–1937.* – London, 1987.

⁵ *Foundations of Pakistan. All-India Muslim League Documents: 1906–1947: In 2 Vols.* – Karachi, 1969–1970 (індійське видання – New Delhi, 1982).

⁶ Див., наприклад: *The Constitution and Rules of the All Indian Muslim League.* – Lahore, 1944.

⁷ Див., наприклад: *A History of the Freedom Movement 1707–1947: In 4 Vols.* – Karachi, 1960; *Historic Documents on Muslim Freedom Movement.* – Lahore, 1970; *Struggle for Independence. 1857–1947.* – Karachi, 1993.

⁸ Див., наприклад: *Dobbine C.* Basic Documents in the Development of Modern India and Pakistan 1835–1947. – London, 1970; *Philips C.H.* The Evolution of India and Pakistan. 1858–1947. Select Documents. – London, 1964.

⁹ Див.: *Jinnah M.A.* Speeches and Writings of M.A. Jinnah. – Lahore, 1960.

¹⁰ Див., наприклад: *India's Struggle for Freedom. Selected Documents and Sources: In 3 Vols.* – Delhi, 1962–1965; *The Indian Nationalist Movement, 1885–1947. Select Documents.* – London, 1979.

¹¹ Див., наприклад: *Indian Constitutional Documents 1757–1939: In 3 Vols.* – Calcutta, 1948; *Speeches and Documents on the Indian Constitution 1921–1947: In 2 Vols.* – Bombay, 1957.

¹² Див., наприклад: *A Centenary History of the Indian National Congress: In 3 Vols.* – Delhi, 1985.

¹³ Див., наприклад: *All-India Trade Union Congress. Directory of Trade Unions.* – Bombay, 1925; *All-India Trade Union Congress: Documents.* – New Delhi, 1973; *All-*

India Trade Union Congress. 8th Session. Cawnpore, 1927. Report and Congress Constitution. – Bombay, 1928.

¹⁴ Див., наприклад: *The Indian Labor Year-Book, 1946–1947. – Simla, 1948.*

¹⁵ Див.: *The Labor Investigation Committee, Main Report. – Delhi, 1946.*

¹⁶ Див., наприклад: *India in 1927–1928. A Statement Prepared for Presentation to Parliament in Accordance with the Requirements of the 26th Section of the Government of India Act. – Calcutta, 1928.*

¹⁷ Див., наприклад: *The Indian Year Book. A Statistical and Historical Annual of the Indian Empire, with an Explanation of the Principal Topics of the Day, 1935. – Bombay–Calcutta, 1935; Statement Exhibiting the Moral and Material Progress and Condition of India During the Year 1916–1917. – London, 1918.*

¹⁸ Див., наприклад: *Indian National Congress. Report of the 44th Annual Session. – Lahore, 1929.*

¹⁹ Див., наприклад: *The Indian National Congress. 1920–1923. Being a Collection of the Resolutions of the Congress and of the All India Congress Committee and of the Working Committee of the Congress from September 1920 to December 1923. – Allahabad, 1924.*

²⁰ Див.: *Congress Presidential Addresses from Silver to the Golden Jubilee. – Madras, 1934.*

²¹ Див.: *Indian National Congress. Reports of the General Secretaries: In 3 Vs. – Lahore, 1956.*

²² Див.: *Indian National Congress. Constitution of the Indian National Congress. – Allahabad, 1925.*

²³ Див., наприклад: *The Freedom Struggle in Hyderabad: In 2 Vs. – Hyderabad, 1956; The Freedom Struggle in Uttar Pradesh: In 2 Vs. – Uttar Pradesh, 1957–1958; The History of the Freedom Movement in Madhya Pradesh. – Nagpur, 1956.*

²⁴ Див.: *All-India Kisan Sabha. Constitution of the All-India Kisan Sabha. – Delhi, 1936.*

²⁵ Див.: *Ranga N.G. Peasants and Congress. – Madras, 1938; Його ж. History of Kisan Movement in India. – Madras, 1939; Його ж. Revolutionary Peasants. – New Delhi, 1949.*

²⁶ Див., наприклад: *Workers and Peasants Party. Manifesto to the Indian National Congress. Calcutta, 1927; Workers and Peasants Party of Bengal. Report of the Executive Committee 1927–1928. – Calcutta, 1928.*

²⁷ Див., наприклад: *Сатьябхакта. Бхарат мен кам'юніст парті кі стхапна (Заснування Комуністичної партії в Індії). – Матхура, 1975 (мовою гінді); Communist Party of India. A Manifesto to the All-India National Congress. – London, 1926; Communist Party of India. Communism and Nationalism. – Calcutta, 1925; Communist Party of India. Programme of the Communist Party of India. – Bombay, 1934; Indian Communist Party. Documents (1930–1956). – Bombay, 1957; Some Documents Relating to Early Indian Communists and Controversies Around Them. – New Delhi, 1992.*

²⁸ Див.: *Documents of the History of the Communist Party of India: Vol.1–3. – New Delhi, 1971, 1974, 1979.*

²⁹ Див., наприклад: *A Manifesto of the Indian Nationalist Party*. – London, 1916; *The Constitution of the Federated Republics of India*. – Б. м., 1926; *Why India is in Revolt against British Rule*. – London, 1916.

³⁰ Див., наприклад: *Source Material for a History of the Freedom Movement in India (Collected from the Bombay Government Records): Vol. II*. – Bombay, 1958.

³¹ Див., наприклад: *Disorders Inquiry Committee, 1919–1920. Report*. – Calcutta, 1920; *East India (Emergency Measures). Measures Taken to Counteract the Civil Disobedience Movement and to Deal with the Terrorist Movement in Bengal*. – London, 1932.

³² Див., наприклад: *Махадевабхаї. Махадевабхаї кі даярі (Щоденник Махадевабхаї): В 3-х т.* – Ахмадабад, 1947–1951(мовою гінді); *Bose S.C. The Indian Struggle 1920–1942*. – Calcutta, 1964; *Gandhi M. Young India 1919–1922*. – Madras, 1924; *Josh S.S. My Meetings with Bhagat Singh and on Other Early Revolutionaries*. – New Delhi, 1976; *Pratap M. My Life – Story of Fifty-Five Years*. – Dehra-Dun, 1947; *Rai L.L. Speeches and Writings: In 2 Vs.* – Delhi-Jullundur, 1966.

³³ Див., наприклад: *Montagu E.S. An Indian Diary*. – London, 1930; *Morley J. Recollections: In 2 Vs.* – London, 1917; *O'Dwyer M. India as I Knew It 1885–1925*. – London, 1925.

³⁴ Детально про це див.: *Чувтило О.О. Роль С.Ч. Боса в національно-визвольному русі народів Британської Індії напередодні Другої світової війни // Східний світ*. – 2006. – №4. – С.63-75.

³⁵ Див.: *Sareen T.R. Select Documents on Indian National Army*. – Delhi, 1988.

³⁶ Див.: *Bose S.C. Important Speeches and Writings of Subhas Bose*. – Lahore, 1946; *Його ж. Fundamental Questions of Indian Revolution*. – Calcutta, 1970; *Його ж. Selected Speeches of Subhas Chandra Bose*. – New Delhi, 1974.

³⁷ Див.: *History of the Freedom Struggle in Princely States*. – Delhi, 1968.

ДОСЛІДЖЕННЯ ІСТОРІЇ ІНДІЙСЬКОГО НАЦІОНАЛЬНО-ВІЗВОЛЬНОГО РУХУ В ПРАЦЯХ Р.Ч. МАДЖУМДАРА*

Ромеш Чандра Маджумдар – відомий у всьому світі видатний дослідник історії національно-визвольного руху народів Індії проти британського колоніального гніту. Однак наукова громадськість України, як і інших країн пострадянського простору, практично незнайома з його понад 50-річною творчою спадщиною, оскільки відсутні історіографічні праці, в яких аналізувався б внесок провідного індійського вченого ХХ ст. в сучасну орієнталістику. Тому в даному нарисі, незважаючи на його стислий характер, висувається завдання дещо заповнити цю прогалину, віддавши належне здобуткам маститого історика та історіографа.

Приступаючи до розгляду поставленого питання, передусім слід показати, що являє собою доробок Р.Ч. Маджумдара з історії визвольних змагань. Це тритомна монографія "Історія визвольного руху в Індії" (див.: Majumdar R.C. *History of the Freedom Movement in India: In 3 Vols. – Calcutta, 1963*). Її третій том (902 с.) охоплює період 1919–1947 рр., коли боротьба індійців із колоніальним режимом, очолювана "апостолом ненасильства" М.К. Ганді, вступила в заключну фазу і в 1947 р. вони здобули довгоочікувану свободу. Аналогічні питання, але з моменту піднесення антиімперського руху в 1905 р. і до 1947 р., розглядаються ще в одній фундаментальній роботі автора (1144 с.) під характерною назвою "Боротьба за свободу" (див.: Majumdar R.C. *Struggle for Freedom. – Bombay, 1969*). Узагальнюючі теоретико-методологічні проблеми індійського народно-визвольного руху та його періодизація знайшли глибоке висвітлення в праці Р.Ч. Маджумдара "Три етапи боротьби індійців за свободу" (див.: Majumdar R.C. *Three Phases of India's Struggle for Freedom. – Bombay, 1961*). Підсумки розвитку історичної науки в Республіці Індія за два десятиліття її самостійного існування, включаючи й вивчення історії визвольного руху, підводяться в історіографічному дослідженні вченого "Історіографія в сучасній Індії" (див.: Majumdar R.C. *Historiography in Modern India. – London, New York, 1970*).

Детальний аналіз змісту наведених нами творів Р.Ч. Маджумдара дає підстави твердити, що він достатньо повно й всебічно, залучивши величезну кількість оригінальних джерел, дослідив усі події визвольної боротьби населення Індостану проти чужоземного панування і зробив важливі висновки, які не втратили свого значення і в наш час. Найбільшу цінність для індологічної науки становили такі проблеми та сюжети: передумови й причини визвольного руху; попередники Індійського національного конгресу (ІНК); утворення ІНК; роль А.О. Юма в створенні та діяльності конгресистської організації; перші роки її діяльності; ставлення колоніальних властей до ІНК; причини гострої ідейно-політичної боротьби й виникнення угруповань у Конгресі; помірковані, їхні ідейні засади, програмні настанови, форми й методи політичної діяльності; екстремісти, їхня програма, тактика й діяльність; поділ Бенгалу та піднесення народно-визвольної боротьби проти англійського колоніального гноблення у 1905–

---

* Присвячується моєму другу Миколі Пантелійовичу Неліну.

1908 рр.; утворення Мусульманської ліги, її програма й діяльність; утворення Хінду Махасабхи, її програма та політичний курс; боротьба течій в індійському визвольному русі; сесія ІНК у Сураті (1907 р.) та розкол Конгресу; судовий процес над лідером екстремістів Б.Г. Тілаком; рух за гомруль; політична діяльність А. Безант і Б.Г. Тілака; революційний та терористичний рухи; сесія ІНК у Лакхнау (1916 р.); зближення Національного конгресу й Мусульманської ліги; еволюція ІНК від елітарної організації майнових верств індійського суспільства до широкого масового національно-визвольного руху за ліквідацію англійського панування в Індії та утворення суверенної індійської держави; М.К. Ганді, його світогляд, політична програма, ненасильницька тактика й громадсько-політична діяльність; масовий ненасильницький рух неспівробітництва 1920–1922 рр. та його припинення; ідейно-політична боротьба в ІНК; противники змін і свараджисти, їхні програмні й тактичні настанови та основні напрями діяльності; утворення та діяльність Комуністичної партії Індії (КПІ); утворення поміркованого гандистсько-свараджистського блоку в ІНК та його діяльність; утворення лівонаціоналістичного крила в ІНК і визвольному русі; світогляд і політична діяльність Дж. Неру та С.Ч. Боса; конституція М. Неру та її прийняття Конгресом разом із іншими провідними політичними партіями Індії; національно-революційні організації та їхня діяльність; сесія ІНК у Лахорі (1929 р.); прийняття рішення про боротьбу за повну незалежність Індії; перша та друга гандистські ненасильницькі кампанії масової громадянської непокори в Індії (1930–1934 рр.); пакт Ганді-Ірвіна; припинення Конгресом масової боротьби за незалежність; фрагментація ІНК; утворення Конгрес-соціалістичної партії Індії (КСП); М.Н. Рой та його політична діяльність; вибори 1935 р. у центральну та провінційні легіслатури; утворення та діяльність провінційних конгресистських урядів; ідейно-політична боротьба у визвольному русі напередодні Другої світової війни; суперечності між ІНК і Мусульманською лігою; антибританський визвольний рух "Геть із Індії" під час Другої світової війни; комуністичний рух в Індії під час війни; утворення Індійської національної армії (ІНА) та її збройна боротьба за визволення Індії від англійців; масова боротьба на незалежність після Другої світової війни; утворення Перехідного уряду та його діяльність; позиція ІНК і Мусульманської ліги з питання надання Індії політичної незалежності; призначення віце-королем Індії лорда Л. Маунтбеттена та його план поділу Індії за релігійною ознакою; позиція М.К. Ганді з цього питання; утворення Хіндустану й Пакистану.

ІСТОРИОГРАФІЧНІ ДОСЛІДЖЕННЯ ІНДІЙСЬКИХ АВТОРІВ НА ПЕРШОМУ ЕТАПІ НЕЗАЛЕЖНОСТІ

Історія індійської історичної науки практично зовсім не висвітлена в українській орієнталістиці. Виняток становлять лише кілька статей, присвячених історіографії національно-визвольного руху народів Індостану [1. С.106-115; 2. С.15-23; 3. С.47-54; 4. С.82-89; 5. С.82-88; 6. С.11-16; 7. С.32-39]. Аналогічна ситуація в Росії та в інших країнах пострадянського простору [8. С.197-198]. Між тим відсутність будь-якої інформації про індійських істориків минулого й сьогодення та про їхні досягнення у вивченні історії людської цивілізації значно затримує не тільки розвиток вітчизняної індології, а й національного сходознавства взагалі.

У даній статті, зважаючи на її стислий характер, висувається завдання розглянути не всі, а найзначніші, знакові роботи індійських авторів, що вийшли з друку в перші два десятиліття після досягнення Індією політичної незалежності.

Історична наука в Індії має свої давні традиції, сягаючи у далеку давнину [9]. Однак перші спроби узагальнити її здобутки на сучасному теоретико-методологічному рівні відбулися лише у новітній час [10. С.411-439]. При цьому не можна не відзначити значний вплив на індійських істориків історичної науки англійської та західноєвропейської історіографічних традицій. Адже освічені індійці добре володіли мовою метрополії, знали історичні твори британських авторів, спілкувалися з ними, а їхні праці видавалися майже виключно англійською мовою, будучи відомими також у Великій Британії та в США. Незважаючи на розвиток національних історіографічних шкіл у суверенній Індії, цей вплив зберігається й зараз.

Із багатьох історіографічних праць, в яких аналізувалися різноманітні історичні дослідження, наукові школи та спадщина окремих істориків, що з'явилися в Республіці Індія у 50–60-ті роки ХХ ст., виділимо ті публікації, які стали визначальними тоді, коли відбувалося становлення індійської національної історіографії. Це насамперед монографія професора історії президентського коледжу в Калькутті, одного з перших індійських історіографів сучасності У.Н. Гхошала, присвячена дослідженню давньоіндійської історіографії, а також проблемам періодизації історії та культури Індії, видана в Бомбеї у 1957 р. [11]. Вперше вона побачила світ ще у 1944 р. під назвою "Витоки індійської історіографії та інші нариси", але видання 1957 р. значно доповнене й перероблене з урахуванням тодішніх новітніх тенденцій у розвитку індійської історіографічної науки. Характерною особливістю цієї роботи, як і багатьох інших, є поєднання історіографічного аналізу з історичним, джерелознавчим і культурологічним, тобто історіографія не виступає як самостійний і чітко визначений предмет дослідження з усіма притаманними йому рисами й термінологією. Немає визначення й самого поняття історіографія і дуже важко зрозуміти, який його конкретний зміст, хоча автор цей термін постійно вживає. У книзі спочатку розглядається зародження елементів історіографії у ведах, висвітлюються рання буддистська історіографія, історіографічні традиції в пуранах, знаменита хроніка Харші, династійні хроніки Кашміру, а потім дається

періодизація індійської історії, показується її динаміка, описуються ведичні церемонії та інститути, функції міністерств у давньоіндійських державах, їхня адміністративна номенклатура, розвиток історичної науки в стародавній Індії (дослідження соціальної, релігійної та політичної історії), давньоіндійське рабство, різні обряди тощо. Завершується робота спеціальним розділом про причини занепаду й загибелі давньоіндійської цивілізації.

Набагато більш наближеною до сучасних західних історіографічних уявлень і стандартів виглядає праця одного з провідних індійських істориків ХХ ст. С.Р. Тікекара, присвячена аналізу історичної спадщини та ідейно-теоретичних засад "трьох великих індійських істориків" кінця ХІХ – 60-х років ХХ ст. Дж.Н. Саркара, Г.С. Сардесаї та П.К. Годе, що вийшла з друку в 1964 р. [12]. Автор плідно співробітничав із провідними європейськими вченими, зокрема з патріархом радянської індології В.В. Балабушевичем (Бушевичем), перші наукові праці якого з'явилися ще в 20-ті роки ХХ ст. Зберігся примірник наведеної нами книги С.Р. Тікекара, який він люб'язно подарував В.В. Балабушевичу з дарчим надписом від 3 лютого 1967 р.

На відміну від У.Н. Гхошала, С.Р. Тікекар мав чітке уявлення про предмет свого дослідження. Він розглядав історіографію як науку про вчених, які вивчали минуле людства, про їхні праці та їхні історичні теорії та уподобання. Центральне місце в ній відводилося вченим-історикам. Виходячи з цього, С.Р. Тікекар познайомив індійську громадськість із життям, науковою діяльністю та поглядами трьох видатних співвітчизників, гордістю національної науки, які присвятили своє життя вивченню середньовічної історії Індії. Він пишався своїм знайомством і дружбою з цими неординарними особистостями, фанатично відданими науці, істориками за станом душі, людьми з великої літери.

Найбільший науковий доробок мав бенгальський історик Дж.Н. Саркар (1870–1958). Він написав історію Індії за часів Аурангзеба (5 томів), дослідження про кінець Могольської імперії (4 томи), став автором фундаментальної біографії легендарного маратхського правителя Шиваджі, брав активну участь у написанні Кембріджської історії Індії та у виданні багатьох інших європейських індологічних публікацій. Разом із Г.С. Сардесаї (Махараштра) Дж.Н. Саркар видав 65 томів оригінальних документів. Аналізуючи індологічну спадщину Дж.Н. Саркара, С.Р. Тікекар торкнувся й питань методології історії, методики історичних та історіографічних досліджень, періодизації історії Індії, проблем її хронології, термінології, методики вивчення й наукової критики історичних джерел. Аналогічний підхід він продемонстрував, описуючи й наукову творчість Г.С. Сардесаї (1865–1959), який був автором 12-томної історії Індії з часів ісламського завоювання і до появи англійців, а також історичної спадщини Р.К. Годе (1891–1961), відомого своїми історичними індологічними творами на санскриті. Він тривалий час очолював науково-дослідний інститут історії в Пуні.

Велике значення мала поява в 1970 р. узагальнюючої праці провідного дослідника історії індійського національно-визвольного руху Р.Ч. Маджумдара, присвяченої історіографії та методології історичних творів індійських авторів, яка вийшла з друку одночасно в Індії та в США [13]. Це три великі лекції, прочитані автором у 1967 р. в Бомбейському інституті вивчення індійської історії та

культури Хероса. У першій лекції розглядалася європейська історіографія та показувався її вплив на розвиток індійської історичної науки в першій половині ХХ ст. У другій висвітлювався розвиток історіографії в Індії з середини ХІХ ст. і до 60-х років ХХ ст. У третій вся увага зверталася на недоліки в розвитку історіографічної науки в Індії. Серед недоліків, які заважали прогресу національної історіографії, Р.Ч. Маджумдар виділив такі: регламентація творчості істориків із боку властей, використання історії в політичних цілях, що не можна виправдати ніякими благородними мотивами, політизація, ідеологізація та партійність історичної науки, особливо з боку правлячої партії Індійський національний конгрес, фальсифікація історії, оцінка історичних подій, виходячи із сучасних уявлень, необ'єктивність, відступи від правдивого висвітлення історичних фактів, кон'юнктурщина, упередженість, зокрема політична, релігійна й расова, подвійні стандарти, відкрите виявлення симпатій чи антипатій, намагання виправдати окремих діячів минулого або возвеличити їх чи засудити, надмірний патріотизм, перебільшення власних досягнень, фактографія.

Визначною подією в розвитку індійської історіографії було проведення Інститутом історичних досліджень VI-ї щорічної наукової конференції під назвою "Історики та історіографія у сучасній Індії", що відбулася в жовтні 1967 р. у кашмірському місті Шрінагар. На конференції, в якій взяли участь провідні науковці Республіки Індія, підводилися підсумки розвитку індійської історичної науки у ХІХ–ХХ ст. Аналізувалася наукова спадщина 40 визначних вчених, що репрезентували усі галузі історії, починаючи від археології й закінчуючи економічною історією. Кожну галузь представляло кілька найбільш знакових особистостей. Фахівців із історії Індії поділили на 4 групи: 1) давня історія; 2) середньовіччя; 3) регіональна історія (маратхи, сикхи, раджпути та ін.); 4) сучасна історія. Регламентувалася й структура доповідей. Вона була така: 1) стислий біографічний нарис історика; 2) критичний огляд його праць, витриманий за хронологічним або тематичним принципом; 3) методологічні основи дослідника, звертаючи увагу передусім на його історичні погляди; 4) вплив ідей та поглядів інших істориків, особливо сучасників. Матеріали конференції з чималими додатками вийшли з друку з великим запізненням лише в червні 1973 р. у Калькутті, де знаходився заснований у 1961 р. Інститут історичних досліджень – координаційний центр індійської історичної науки [14].

У передмові до збірника [14. С.V-XVI] директор Інституту історичних досліджень С.П. Сен зазначив, що індійська історіографія веде свій початок із середини ХІХ ст., коли вчені стали критично вивчати, осмислювати й переглядати історичні концепції стародавнього Індостану. Лише через п'ять десятиліть, зі вступом людства у ХХ ст., вони зайнялися вивченням історіографії середньовіччя, нової, а згодом і новітньої історії. Першими центрами історичних та історіографічних досліджень стали великі індійські міста Бомбей і Калькутта. Величезний вплив на індійських істориків мали західні історіографічні концепції та школи. Піонером вивчення новітньої історії був легендарний Р.Ч. Датт. У колоніальний період (до 1947 р.) увага індійських істориків зосереджувалася переважно на дослідженні політичної, конституційної, адміністративної та частково економічної історії. До 40-х років ХХ ст. вони не зробили жодної спроби

підбити підсумки розвитку національної історичної науки, а також написати узагальнюючу багатотомну історію Індії. Першим це зробив видатний калькуттський історик Р.Ч. Маджумдар, який плідно досліджував історію Індії та її національно-визвольний рух понад півстоліття.

Збірник матеріалів конференції відкривала надзвичайно важлива програмна стаття Р.Ч. Маджумдара під назвою "Індійська історіографія: деякі тенденції розвитку на сучасному етапі" [14. С.ХVII-XXIII]. Це була його вступна доповідь на конференції, де Р.Ч. Маджумдар головував. У ній глава індійських істориків звернув увагу присутніх на те, що перша конференція індійських істориків-орієнталістів відбулася в Пуні ще у 1919 р. На ній головував геніальний індійський сходознавець Р.Г. Бхандаркар. Причому в роботі конференції взяли активну участь не тільки історики-орієнталісти, а й представники інших галузей сходознавства. Переважали, однак, фахівці з давньої та частково середньовічної історії Індії. У тому ж 1919 р. стала діяти й комісія з вивчення історичних джерел, до складу якої разом із істориками входили також представники англійської колоніальної адміністрації в Індії. Через 18 років замість орієнталістичних конференцій скликається Перший індійський історичний конгрес, який спочатку обмежився лише тематикою з новітньої історії. Але потім тематика наступних історичних конгресів значно розширилася, охоплюючи світову історію з найдавніших часів і до ХХ ст. Р.Ч. Маджумдар торкнувся й багатогранної діяльності Інституту історичних досліджень, який проводив щорічні конгреси істориків, а також т. зв. дискусійні зібрання (близько 20 щорічно). На них запрошувалися вчені з усіх регіонів Індії. Інститут мав свій друкований англійський орган – журнал *Quarterly Review of Historical Studies*, що виходив 4 рази на рік. Разом із науковими статтями в ньому друкувалася й різноманітна інформація про історичні дослідження в індійських університетах і науково-дослідних установах. Інститут пишався своєю чудовою власною будівлею, багатою бібліотекою і спеціальною службою (*Research Service Bureau*), яка займалася тим, що надавала допомогу індійським і зарубіжним дослідникам історії Індії. Р.Ч. Маджумдар також спростував досить поширену думку, що в незалежній Індії історична наука переживала кризу, оскільки на неї значно зменшився вплив західної історіографії і послабилися контакти між індійськими та європейськими вченими. Він у котрий раз знову категорично виступив проти політизації та ідеологізації історичної науки, піддавши різкій критиці окремих істориків і тодішній уряд Індії, який, на його думку, намагався використати історію в своїх корисливих політичних цілях. Р.Ч. Маджумдар висунув гасло: "Історія повинна ґрунтуватися тільки на правді". Воно стало програмним як для конференції у Шрінагарі, так і для збірника її матеріалів.

Наведемо, вміщені у збірнику, імена видатних індійських істориків, зовсім невідомих нашим читачам, а також не менш визначні імена тих, хто проаналізував їхню наукову спадщину (у дужках). **Давній період** вивчали: Р.Р. Мітра (*С.К. Мітра*); Р.Г. Бхандаркар (*А.Д. Пусалкар*); Д.Р. Бхандаркар (*А.Н. Лахірі*); С.К. Айенгар (*Г.С. Дікшит*); Р.К. Мукерджі (*Х.Ш. Срівастава*); К.П. Джаясвал (*Б.П. Сінха*); Х.Ч. Райчаудхурі (*Б.К. Маджумдар*); П.Ч. Багчі (*Х.П. Чакраварті*); Г. Яздані (*Х.К. Шервані*); Д.Д. Косамбі (*Д.Н. Джха*). **Середньовіччя**: Дж. Н. Саркар

(А.Л. Срівастава); Дж.А. Хан (В. Прасад); Б. Крішна (А.Г. Павар). *Історію Махараїстри*: М.Г. Ранаде (В.Г. Хаталкар); К.Г. Теланг (Л.Б. Кені); В.К. Раджваде (Г.Х. Кхаре); Д.Б. Парасніс (В.Г. Кхобрекар); В.В. Кхаре (А.М. Вайрат); Г.С. Сардесаї (В.Д. Рао). *Панджабу*: С.М. Латіф (С.К. Баджадж); С.Р. Кохлі (Ф. Сінгх); І. Банерджі (А.Ч. Банерджі). *Раджастхану*: К. Ш'ямалдас (Г.Н. Шарма); Г.Х. Оджха (М.С. Джайн). *Гуджарату*: К.М. Джхавері (Ч.Р. Наїр); Д.К. Шастрі (Р.Н. Мехта). Ось **імена істориків**, які вивчали **сучасну історію**: Р.Ч. Датт (С.П. Сен); К.М. Паніккар (єдиний, чия праця перекладена на російську мову [15]) (Т. Банерджі); С.Н. Сен (А.Ч. Банерджі); Ч.С. Срінівасачарі (С. Крішнасвами); К.П.П. Менон (М.Г.С. Нарайянан); П.С.С. Піссурленкар (Б.С. Шастрі). У **збірнику** є й **нариси** про видатних британських індологів, написані індійцями. Це Г. Дафф (А.Р. Кулкарні); М. Вілкс (К.Н.В. Састрі); Дж. Тод (С. Бхаттачарія); Дж.Д. Каннінгем (Б.С. Ніджджар); В.В. Хантер (К.К. Шарма); В.А. Сміт (Б.К. Маджумдар); В.Х. Моріленд (Ч. Паліт).

Таким чином, навіть стислий аналіз найголовніших історіографічних праць індійських авторів дає змогу стверджувати, що вже в перші два десятиліття незалежного розвитку індійської держави, в галузі історіографії можна відзначити певні досягнення, особливо, якщо порівнювати з тим, що було зроблено за часів колоніалізму. Однак наш огляд буде неповним без уточнення двох важливих фактів. **Перший**. Наукове вивчення історії народів Індостану в Індії почалося у 1784 р., коли в Калькутті було засноване Азійське товариство, яке очолив англієць У. Джонс. Воно зайнялося вивченням історії та культури індійців, збираючи історичні джерела. Оскільки в працях членів Азійського товариства містилися важливі відомості й про істориків минулого і навіть давалася оцінка їхньої наукової творчості, то індійські автори вважають, що національна історіографія веде свій початок від заснування Азійського товариства [14. С.10]. Не маючи достатньої кількості достовірних джерел, нам дуже важко це підтвердити чи спростувати. **Другий**. На загальноіндійському рівні розвиток індійської історичної науки та історіографічних досліджень почався з появи університетів, які стали провідними центрами не тільки підготовки високоосвічених фахівців, а й осередками освіти і науки, що ведуть свій початок із давніх часів [16]. Перші три індійські університети з'явилися у 1857 р. в Калькутті, Бомбеї та Мадрасі [10. С.31-32; 17]. Будучи моделлю Лондонського університету, вони повністю копіювали його. Характерною особливістю індійських університетів за часів англійського панування був переважно гуманітарний характер освіти. Тому в них майже відразу ж почалися історичні та історіографічні дослідження. З часом кількість університетів неухильно зростала, а разом із ними і кількість істориків, і на кінець 60-х років ХХ ст. в Індії вже був 31 університет [10. С.32; 18; 19; 20]. Та все ж і тоді понад 70% студентів відвідували гуманітарні факультети, що стало однією з головних причин кризи вищої освіти в Індії [21].

Література:

1. Чувпило А.А. Индийская историография об образовании и деятельности свараджистской партии // Вопросы новой и новейшей истории. – Вып.26. – Киев, 1980.

2. Чувпило А.А. Индийская историография национально-освободительного движения 1918–1922 гг. в Индии // Вестник Харьк. ун-та. – 1983. – №238: История и культура досоциалистических формаций.
3. Чувпило А.А. Индийская буржуазная историография о роли М.К. Ганди в национально-освободительном движении // Вестник Харьк. ун-та. – 1985. – №268: История СССР и зарубежных стран.
4. Чувпило А.А. Индийская буржуазная историография о колониальной политике Англии в Индии (1917–1947 гг.) // Вестник Харьк. ун-та. – 1986. – №296: История капиталистической и социалистической формаций.
5. Чувпило О.О. Огляд індійської літератури з історії боротьби Індійського національного конгресу за незалежність батьківщини // Збірник наукових праць. Серія "Історія та географія". – Вип.10. – Харків, 2002.
6. Чувпило О.О. Становлення індійської гіндомовної історіографії національно-визвольного руху народів Індостану // Збірник наукових праць. Серія "Історія та географія". – Вип.14–15. – Харків, 2003.
7. Чувпило О.О. Біографічні праці індійських авторів про лідерів Індійського національного конгресу // Збірник наукових праць. Серія "Історія та географія". – Вип.19–20. – Харків, 2005.
8. Див., наприклад: Мяло К.Г. Буржуазная историография Индии // Вопросы истории. – 1965. – №4.
9. Див.: Historians of India, Pakistan and Ceylon. – Oxford, 1961.
10. Див., наприклад: The Teaching of Social Sciences in India (1947–1964). – Delhi, 1968.
11. Ghoshal U.N. Studies in Indian History and Culture. – Bombay, 1957.
12. Tikekar S.R. On Historiography. A Study of Methods of Historical Research and Narration of J.N. Sarkar, G.S. Sardesai and P.K. Gode. – Bombay, 1964.
13. Majumdar R.C. Historiography in Modern India. – New York, 1970.
14. Historians and Historiography in Modern India. – Calcutta, 1973.
15. Див.: Паниккар К.М. Очерк истории Индии. – М., 1961.
16. Про традиції освіти в Індії детально див.: Mitra V. Education in Ancient India. – Delhi, 1964.
17. Dongerkery S.R. A History of the University of Bombay. 1857–1957. – Bombay, 1957.
18. Keay F.S. A History of Education in India and Pakistan. – Calcutta, 1959.
19. Mukerji S.N. History of Education in India. – Baroda, 1961.
20. University Development in India. Basic Facts and Figures. 1970–1971. – New Delhi, 1974.
21. Про неї детально див.: Raj K.N. Crisis of Higher Education in India. – New Delhi, 1971.

МУСУЛЬМАНСЬКА ЛІГА ТА ІНДІЙСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ КОНГРЕС: АНАЛІЗ ВЗАЄМВІДНОСИН (1907–1927 рр.)

Історія мусульманських релігійно-общинних і політичних рухів народів Британської Індії та їхні взаємовідносини з Індійським національним конгресом (ІНК), який очолював визвольну боротьбу індійців проти британського колоніального гніту, практично зовсім не висвітлена у вітчизняній історіографії. Єдиний виняток становить стаття, присвячена участі індійських мусульман у гандистській кампанії неспівробітництва (1919–1922 рр.)¹. У роботах радянських авторів, які упереджено ставилися до релігійно-общинних рухів, зокрема мусульманських, особливо до середини 70-х років ХХ ст., віддаючи перевагу Комуністичній партії та Національному конгресу, існує чимало переконачень, одностороннього висвітлення, ідеологічних і політичних штамів і стереотипів. До того ж на їхні оцінки часто впливала політична кон'юнктура, стан радянсько-індійських, радянсько-пакистанських, індо-пакистанських відносин, а також політика США стосовно країн Південної Азії. У цьому відношенні вигідно відрізняється монографія Ю. О. Пономарьова, але на ній теж лежить відбиток епохи². Індо-пакистанські суперечності значною мірою вплинули й на дослідження індійських і пакистанських авторів, які здебільшого тенденційні³.

У даній статті висувається завдання дати виважений та об'єктивний аналіз взаємин двох провідних учасників боротьби за незалежність Індії у перші двадцять років існування Мусульманської ліги. Наведені матеріали з численних джерел різного походження можуть стати в нагоді вчителю при підготовці його до уроку з історії Індії, Пакистану та Бангладеш.

Приступаючи до розгляду поставленого питання, зазначимо, що зараз мусульмани в Республіці Індія складають близько 12% населення, а за часів колоніалізму (до 1947 р.) майже кожний четвертий житель Індостану був мусульманином⁴. Вони становили більшість населення у північно-західних і північно-східних районах Британської Індії, зокрема у Бенгалі, Панджабі та Сінді, але навіть у цих провінціях їх експлуатувала більш розвинута індуська меншість, що здавна породжувало взаємну неприязнь між двома найбільшими індійськими релігійними общинами. Англійські колонізатори усіляко розпалювали міжобщинні розбіжності, боячись об'єднання індусів і мусульман у боротьбі за незалежність. У 1885 р. за їхнього сприяння утворюється Індійський національний конгрес, засновником і генеральним секретарем якого впродовж двадцяти років був відставний високопоставлений чиновник Індійської цивільної служби англієць А. О. Юм. У перші три десятиріччя існування (1885–1918 рр.) ІНК являв собою елітарну організацію, відірвану від простого народу та його потреб. Хоча партія вважалася загальноіндійською і секулярною, переважну її більшість (близько 90%) становили індуси, майже половина яких належала до найвищої касты брахманів. Інші релігійні общини (мусульмани, сикхи, християни, парси тощо) завжди були в меншості. За соціальним складом переважали представники національної інтелігенції (50%), головним чином юристи (понад 40%), журналісти, лікарі, педагоги та чиновники колоніальної адміністрації, а поміщики, торгівці, гендлярі та підприємці становили меншість. Тим не менш,

тривалий час радянські індологи називали ІНК буржуазно-поміщицькою організацією. На щорічних сесіях (з'їздах) домінували делегати від Бомбею, Сінду, Мадрасу, Бенгалу та Ассаму⁵. Релігійний, соціальний і національний склад ІНК обумовив його поміркованість, обмеженість програмних настанов і діяльності.

Незважаючи на те, що до складу Конгресу входили й мусульмани-уніоністи, які були прихильниками єдності усіх антибританських сил, мусульманські сепаратисти, підтримувані колоніальною владою, склали більшість у мусульманському общинному русі. Вони мали свої просвітницькі організації – Мусульманське літературне товариство, засноване в Калькутті у 1863 р., та Національну мусульманську асоціацію, яка діяла теж у Калькутті з 1877 р. Відразу ж після утворення ІНК видатний ідеолог мусульманського релігійно-общинного націоналізму, засновник першої спільної індусько-мусульманської організації Асоціації Британської Індії (1866 р.) Саїд Ахмад-хан утворив першу політичну мусульманську організацію – Об'єднаний комітет друзів Індії, метою якого була боротьба проти політичних ідеалів і діяльності Конгресу. Центром протистояння індуської та мусульманської релігійних общин став також знаменитий Алігархський коледж, створений у 1877 р. для навчання вихідців із багатих мусульманських і немусульманських сімей, та підготовки їх на посади чиновників колоніальної державної служби. Після утворення ІНК він поступово перетворився на важливий осередок політичної та релігійної активності освічених мусульман, а також в ідеологічний центр мусульманського общинного руху, ставши виключно мусульманським закритим навчальним закладом. У 1893 р. Саїд Ахмад-хан для політичної та релігійної протидії Конгресу, який швидко поширював свій вплив у країні, створив за підтримки англійців ще одну мусульманську общинну організацію під характерною назвою Англо-східна оборонна асоціація Верхньої Індії. Вона мала активно захищати політичні інтереси мусульман, представляючи їх англійському народу й уряду Індії, перешкоджати політичній агітації серед мусульман, надавати підтримку заходам властей, спрямованим на зміцнення стабільності англійського уряду та безпеки Британської імперії, боротися за збереження миру в Індії та виховувати почуття лояльності у населення. У 1896 р. Саїд Ахмад-хан від імені Асоціації виступив із меморандумом, у якому він вимагав введення рівного представництва для індусів і мусульман у законодавчій раді Північно-Західних провінцій, проведення окремих виборів для мусульманської общини та збільшення представництва мусульман у місцевих виконавчих органах. Разом із програмою Англо-східної оборонної асоціації цей меморандум став основою мусульманського політичного та релігійно-общинного руху в Індії⁶.

Однак не всі мусульманські організації займали антиконгресистські й пробританські позиції. До боротьби з англійським пануванням в Індії та за встановлення співробітництва з Конгресом закликав відомий Деобандський центр "Дар-ул-улум", заснований у 1867 р. М. Касимом. Примирити мусульманське общинне просвітництво з загальноіндійським націоналізмом намагалася бомбейська мусульманська політична організація "Анджуман-і іслам", яка виникла у 1881 р. У боротьбі з колонізаторами конгресистів підтримувало

мусульманське товариство "Надват-ул-улама", що утворилося в Лакхнау у 1894 р.⁷ На початку своєї політичної діяльності прихильником Конгресу був і майбутній харизматичний лідер Мусульманської ліги М. А. Джинна⁸.

Намагаючись пересварити бенгальців-мусульман і бенгальців-індусів і розколоти індійський визвольний рух за релігійною ознакою, віце-король Британської Індії лорд Керзон 16 жовтня 1905 р. здійснив поділ Бенгалу. Це поклало початок піднесенню національно-визвольного руху, який проходив під гаслами свараджу (самоврядування) та свадеші (букв. своя країна, але малося на увазі своє виробництво), і продовжувався до 1908 р.⁹ Очолив антиколоніальні виступи народу Національний конгрес. Спочатку в масових акціях проти поділу Бенгалу, організованих конгресистами, активну участь брали як індуси, так і мусульмани. Але з посиленням визвольної боротьби вона невдовзі набула з боку ІНК релігійно-індуїстського характеру, особливо в найбільш розвинених індійських провінціях Бенгалі й Махараштрі. Цим самим Конгрес відштовхнув від себе не тільки мусульманську общину загалом, а й відданих ідеям загальноіндуїстського націоналізму конгресистів-мусульман, які до цього вважали його чисто секулярною організацією. Не зміг перебороти релігійну обмеженість, зайнявши фактично антимусульманську позицію, навіть видатний ліворадикальний лідер крайніх або екстремістів легендарний Б. Г. Тілак. Він вбачав майбутнє вільної Індії у відродженні й розвитку древніх релігійних індуїстських традицій, ідеалів, інститутів і звичаїв. Зразком її суспільно-політичного устрою Б. Г. Тілак, якого люди прозвали Локаманія, що значить Улюбленець народу, обрав маратхську феодальну державу часів правителя Шиваджі (1627–1680). Ідеалізуючи історичні та особливо релігійні традиції маратхів, зокрема ортодоксальний індуїзм і його кастову систему, Локаманія, який був вихідцем із Махараштри, твердив, що й життя громадян суверенної Індії обов'язкового мало бути пов'язане з кастовістю, індуїстськими обрядами, які він активно пропагував, влаштовуючи свята на честь Шиваджі, та іншими рудиментарними атрибутами життя маратхського суспільства XVII ст.¹⁰ За це його погляди піддали різкій критиці мусульманські політики усіх відтінків, конгресисти-секуляристи з табору поміркованих і нащадки, вважаючи їх реакційними у соціальному відношенні¹¹.

У свою чергу активна діяльність мусульманських сепаратистів теж не сприяла єдності визвольного руху, який виявився розколотим через релігійно-общинні суперечності. Цим вміло користувалися британські колонізатори, розпалюючи в країні індусько-мусульманську ворожнечу та сепаратистські настрої серед мусульманської верхівки, яка висунула гасло сваджаті (своя релігійна община). За підтримки нового віце-короля Британської Індії лорда Мінто¹², який заявив, що мусульманська община може бути впевнена в захисті її політичних прав та інтересів, 30 грудня 1906 р. у м. Дакка було оголошено про створення політичної асоціації під назвою Всеіндійська мусульманська ліга. Вона висунула своєю метою розвивати серед мусульман почуття лояльності до британського уряду та його заходів, захищати й розвивати політичні права та інтереси мусульман Індії, представляти їхні потреби уряду, не допускати у мусульман виявлення ворожих почуттів до інших общин, але якщо це не вступало

в протиріччя з іншими цілями Ліги. Протягом 1907 р. Ліга створила свої відділення в провінціях, що дало змогу її лідерам скликати першу сесію нової партії. Вона розпочала свою роботу в Карачі у кінці грудня 1907 р., а завершила її в Алігархі у березні 1908 р. Головував бомбейський підприємець П. Адамджі, який належав до секти меманів. Сесія ухвалила перший статут Ліги та створила її вищий керівний орган – Раду Ліги. Відразу ж на її спеціальному засіданні 18 березня 1908 р. постійним головою партії було обрано главу секти ісмаїлітів (провідної торговельно-гендлярської общини серед мусульман) великого поміщика Ага-хана, а почесним секретарем – С. Х. Білграмі¹³.

Мусульманська ліга стала першою загальноіндійською мусульманською політичною партією і другою за величиною та значенням після ІНК організацією Британської Індії. Керували нею великі землевласники, багаті підприємці, торгівці та відомі мусульманські богослови. Стосунки Ліги з Конгресом розвивалися досить складно, були різними на різних етапах її діяльності, змінюючись у залежності від обставин. У перші роки своєї діяльності Мусульманська ліга, повністю підтримуючи англійське панування в Індії, виступила з вимогою проведення колонізаторами поміркованих реформ, спрямованих на збільшення політичних привілеїв верхівки мусульманської общини. Це створення окремої виборчої курії для індійських мусульман під час виборів до законодавчих органів Британської Індії, надання в легіслатурах додаткових місць мусульманам там, де вони становили меншість населення, введення рівного представництва індусів і мусульман у Виконавчій раді при віце-королеві. Тому керівництво Ліги не підтримало масовий визвольний рух за сवारдж, очолюваний ІНК, проводячи політику т. зв. комуналізму (міжобщинної боротьби). Разом із тим воно позитивно оцінило події, що відбулися на сесії конгресистів у Сураті (1907 р.), коли ІНК розколовся на поміркованих, що зберігали вірність британській короні, та крайніх або екстремістів, які вимагали надання Індії самоврядування. У Лізі навіть з'явилася впливова течія, яка виступила за співробітництво з поміркованими у боротьбі за проведення в найбільшій англійській колонії конституційних реформ. Однак консервативна більшість Ліги була проти контактів із поміркованими конгресистами, вважаючи їх все ж таки занадто радикальними¹⁴.

15 листопада 1909 р. англійські правлячі кола оголосили про введення в Індії реформ Морлі-Мінто (від імен державного секретаря у справах Індії та її віце-короля). Вони передбачали збільшення кількості членів, що не були посадовими особами, в Імперській та провінційних законодавчих радах, більша частина яких не призначалася, а обиралася шляхом непрямих виборів. Це не була зміна колоніальної політики. Проте мусульманам надавалося право окремого або общинного представництва, тобто вводилася система окремих виборчих курій для мусульман та індусів. Реформи не задовольнили навіть поміркованих конгресистів, які виступили з їхньою критикою. Керівництво Ліги, навпаки, було задоволене введенням куріальної системи виборів і схвалило реформи Морлі-Мінто. Відтепер релігійно-общинні протиріччя в Індії набули характеру політичної боротьби загальнонаціонального масштабу. Про єдиний національно-визвольний рух годі було й мріяти. Становище ускладнювалося й

комуналістською політикою релігійно-общинної шовіністичної партії Хінду Махасабхи, створеної у 1906 р. радикальними індуїстами для активної протидії Мусульманській лізі. Окремі дії керівництва ІНК у цей час теж не сприяли встановленню індусько-мусульманські єдності. Настав період войовничого комуналізму з боку обох найбільших індійських общин, які звинувачували одна одну в різних існуючих і неіснуючих гріхах¹⁵.

Однак уже через два роки становище змінилося й почалося поступове зближення Ліги й Конгресу, яке можна пояснити такими причинами: 1) возз'єднання колонізаторами Бенгалу в 1911 р., що викликало величезне невдоволення майже всіх мусульманських політиків; 2) вороже ставлення Англії до Туреччини, султан якої був халіфом – духовним главою мусульман-сунітів, а в Індії суніти серед мусульман становили переважну більшість; 3) утворення й швидке посилення лівого крила в Мусульманській лізі, яке зайняло антибританські та уніоністські позиції; 4) поправління ІНК через домінування в ньому поміркованих, що значно полегшувало зближення обох індійських організацій. В результаті для врегулювання існуючих протиріч і встановлення співробітництва між індусами та мусульманами із представників Ліги й ІНК у 1911 р. спочатку був створений спеціальний комітет, а потім на сесіях обох організацій у 1912–1913 рр. уже говорилося не про їхні розбіжності, а про необхідність встановлення індусько-мусульманської єдності та спільної боротьби за встановлення самоврядування в Індії. Консерватор Ага-хан унаслідок гострої внутрішньопартійної боротьби у 1913 р. змушений був піти у відставку з посади голови Ліги¹⁶. Натомість у її керівництві посилилися позиції представників лівого крила, які були прихильниками індусько-мусульманської єдності та встановлення тісного співробітництва з ІНК. Тоді активним уніоністом вважався й "батько" Пакистану М. А. Джинна, який вступив до Ліги у 1913 р., а вже в 1916 р. став її головою¹⁷. За його пропозицією Ліга з 1915 р. і по 1921 р. регулярно проводила свої сесії у тому ж місці і в той же час, що й ІНК. Якраз на сесії 1915 р. вона ухвалила надзвичайно важливу резолюцію, запропоновану М. А. Джинною, про створення спільного комітету Ліги й ІНК для розробки проекту індійських реформ. До його складу з обох сторін ввійшли найбільш авторитетні й шановані політичні діячі, що відрізнялися своєю поміркованістю. Тому невдовзі комітет успішно завершив свою роботу, розробивши узгоджену доповідь про програму реформ.

На сесіях Ліги й ІНК у Лакхнау (грудень 1916 р.) обидві організації без особливого напруження ухвалили розроблену міжпартійним комітетом програму реформ, яка більше відома як "Схема реформ". Від імені Ліги її підписав головуючий на партійній сесії в Лакхнау М. А. Джинна, а від імені ІНК – усі його лідери, серед яких уперше після розколу партії в Сураті відновилася єдність між поміркованими та екстремістами на чолі з Б. Г. Тілаком, який під час Першої світової війни разом із А. Безант організував всеіндійський рух за гомруль (самоврядування). Ця історична угода про тісне співробітництво й навіть союз двох колишніх непримиренних суперників, що ввійшла в історію під назвою "Пакт у Лакхнау", передбачала об'єднану боротьбу обох організацій за самоврядування у складі Британської імперії на основі взаємних поступок про

окремі виборчі курії та процент місць для мусульманської та індуської общин у провінційних законодавчих органах. ІНК не тільки повністю визнав окреме представництво мусульман у легіслатурах тих провінцій, де воно вже було до цього раніше, але й погодився ввести його у Панджабі й Центральних провінціях, а також дав згоду на збільшення представництва мусульман у тих провінціях, де вони знаходилися в меншості. Ліга, в свою чергу, пішла на зменшення кількості місць, що належали мусульманам, у законодавчих органах Панджабу та Бенгалу, де мусульмани становили більшість населення¹⁸. Фактично в Лакхнау вперше після Великого національного повстання 1857–1859 рр. мусульмани й індуси об'єдналися для спільної боротьби за встановлення самоврядування в Індії, що наклало свій позитивний відбиток на розвиток усього індійського національно-визвольного руху. Адже протягом наступних п'яти років Ліга й ІНК діяли спільно як одна партія, встановивши подвійне членство. Відомі лідери Ліги з табору уніоністів стали членами конгресистської організації і навіть входили до складу її керівних органів. Зокрема, до 1920 р. голова Ліги М. А. Джинна був одним із провідних лідерів ІНК.

Після Першої світової війни в умовах нового піднесення визвольної боротьби спостерігалось посилення антибританських настроїв серед індійських мусульман, особливо в зв'язку з намаганнями Англії та інших західних держав розчленити Туреччину, яка в роки війни була союзницею Німеччини, та підкорити собі іншу незалежну ісламську країну – Афганістан. У вересні 1919 р. лідери індійських мусульман лівого спрямування утворили Центральний халіфатський комітет, який висунув своєю метою організацію масового руху на захист турецького султана – халіфа сунітів усього світу¹⁹. Його очолили брати Мухаммед і Шаукат Алі, широко відомі громадські діячі того часу, що стояли у витоків Мусульманської ліги, залучивши до неї й М. А. Джинну²⁰. Одночасно вони були й членами Конгресу, входячи до радикального мусульманського угруповання конгресистів-панісламістів. ІНК, який у цей час перетворився на широкий антиколоніальний фронт усіх патріотичних сил Британської Індії, схвалив створення Халіфатського комітету й звернувся до нього з пропозицією розробити спільну програму антибританської боротьби. 23-24 листопада 1919 р. на Всеіндійській конференції халіфатистів у Делі обговорювалася запропонована видатним лідером конгресистів М. К. Ганді²¹ т. зв. програма неспівробітництва, яка передбачала бойкот усього англійського на основі суворого дотримання ненасильства, розвиток у широкому масштабі ручного прядіння й ткацтва для боротьби з засиллям дешевих англійських фабричних товарів, а на останньому етапі планувалося провести масову кампанію несплати податків колоніальній владі²². Вона викликала багато заперечень із боку халіфатистів, серед яких переважали члени Ліги та ІНК, і після тривалих дискусій була відхилена²³. Однак пізніше на черговому засіданні Халіфатського комітету в квітні 1920 р. гандистська програма все ж була схвалена халіфатистами, хоча й з деякими доповненнями. М. К. Ганді, в свою чергу, заявив, що ІНК приймає релігійні вимоги халіфатистів і вважає їх своїми, оскільки це давало можливість уперше за багато років об'єднати зусилля індусів і мусульман у загальнонаціональному масштабі.

У травні 1920 р. Халіфатський комітет виступив із маніфестом про початок масової боротьби на захист законних прав халіфа. У ньому містився заклик до всіх мусульман Британської Індії взяти в ній активну участь, але підкреслювалося, що вона буде вестися ненасильницькими методами у повній відповідності з гандистською програмою неспівробітництва та спільним планом дій, розробленим халіфатистами й конгресистами. У червні 1920 р. конференція халіфатистів ухвалила узгоджене з конгресистами рішення про початок масової антибританської кампанії неспівробітництва з 1 серпня 1920 р. У свою чергу Нагпурська сесія ІНК (грудень 1920 р.) ухвалила важливе рішення про злиття халіфатистського та конгресистського рухів і входження халіфатистів до складу ІНК і його вищих керівних органів²⁴. Після Нагпурської сесії ІНК, досягнувши єдності між індусами та мусульманами, очолив масовий рух неспівробітництва, а М. К. Ганді став його загальноновизнаним керівником. За його пропозицією конференція халіфатистів у Мірутї (квітень 1921 р.) закликала мусульман Індії вступати до Конгресу, щоб вони могли взяти найактивнішу участь у боротьбі з англійськими колонізаторами. Відразу ж почався масовий вступ мусульман до ІНК, незалежно від їхньої партійної належності та політичної орієнтації, який заклав підґрунтя небувалої індусько-мусульманської єдності у визвольному русі, коли навіть у головній мечеті Делі Джама-масджід індуїстські проповідники зверталися до мусульман, що молилися, з закликами боротися з англійцями і вони знаходили палкі відгуки²⁵. Тоді халіфатистський рух і кампанія неспівробітництва фактично злилися воедино.

При цьому зазначимо, що представники лівого крила Мусульманської ліги, об'єднавшись із конгресистами, взяли активну участь у боротьбі з британською владою в Індії. Навпаки, її праве крило разом із угрупованням М. А. Джинни, який заявив у 1920 р. про свій вихід із Конгресу, боячись посилення впливу М. К. Ганді й конгресистів на мусульман і повного відриву їх від Ліги та очолюваного нею сепаратистського релігійно-общинного руху, виступили як проти халіфатистів, так і проти руху неспівробітництва. Внаслідок цього у партії розгорілася гостра ідейно-політична боротьба, в якій перемогу здобуло її ліве крило, що складалося з послідовних уніоністів – прихильників єдності з ІНК і світської орієнтації головної мусульманської партії Індії. На сесії в Нагпурі (грудень 1920 р.) більшістю голосів делегатів була ухвалена резолюція про підтримку Лігою руху неспівробітництва, а метою партії оголошувалося гандистське гасло ІНК – досягнення народами Індії свараджу всіма законними й мирними засобами²⁶. М. А. Джинна та його прихильники опинилися в ізоляції, а ліве крило Ліги взяло активну участь у русі на захист халіфату і в кампанії неспівробітництва. Та у лютому 1922 р. керівництво ІНК на своєму засіданні в Бардолі, за категоричною вимогою М. К. Ганді, який боявся переростання народного руху в криваву революцію і не хотів вдаватися до вбивств та інших антигуманних дій, припинило боротьбу з колоніальним режимом у зв'язку з тим, що почастишали випадки грубих насильств із боку рядових її учасників. Відтепер членам ІНК рекомендувалося втілювати в життя т. зв. конструктивну програму М. К. Ганді, яка передбачала пропаганду в країні ручного прядіння й ткацтва, боротьбу з різними вадами індійського суспільства, передусім із недоторканістю,

до тих пір, поки патріоти повністю не засвоять гандистських принципів ненасильства²⁷. Відразу ж почався спад масового антиколоніального руху. Розчарований Бардолойським рішенням, Халіфатський комітет відійшов від ІНК, а рядові халіфатисти, серед яких вчення М. К. Ганді про ненасильство ніколи не користувалося особливою популярністю, у переважній більшості залишили ІНК, не бажаючи займатися реалізацією занадто поміркованої та відірваної від боротьби за сварадж конструктивної програми. Перемога кемалістської революції в Туреччині (1923 р.) та ліквідація халіфату турецьким республіканським урядом у 1924 р. призвели до того, що Халіфатський комітет, втративши свою ідейну основу, фактично перестав активно діяти, хоча формально й не був розпущений.

Після припинення руху неспівробітництва ІНК вступив у смугу глибокої кризи: із 10 млн. членів у ньому залишилося всього кілька сотень тисяч. М. К. Ганді піддавався критиці з усіх боків, віра в його методи боротьби сильно похитнулася. Серед конгресистів, які розділилися на угруповання, виникли глибокі розбіжності з питання про подальші форми й методи боротьби за сварадж. Єдиний фронт, що склався між індусами та мусульманами під час халіфатистського руху, досить швидко розпався. Невдовзі почалися індусько-мусульманські зіткнення у багатьох районах Індії, значною мірою спровоковані колоніальною владою²⁸. У Мусульманській лізі знову переважали помірковані й праві діячі, скориставшись тим, що найбільш активні лідери уніоністів були заарештовані, залишилися в ІНК, емігрували за кордон або перейшли в інші організації. Беззаперечним лідером Ліги в умовах спаду національно-визвольного руху (1922–1927 рр.) став М. А. Джинна, який відмовився від співробітництва з ІНК, звинувативши його керівництво в нездатності врегулювати індусько-мусульманські відносини, і повністю зосередив зусилля на консолідації мусульманської общини, перетворенні Ліги в сильну мусульманську партію та активному захисті общинних прав. Ліга не відмовилася від боротьби за самоврядування Індії, але її керівництво вважало, що його можна досягти виключно шляхом конституційних реформ без участі в масовому визвольному русі, очолюваному конгресистами²⁹. Проте у 1927–1928 рр., коли почалося його чергове піднесення, Ліга змушена була відновити свої стосунки з ІНК, але це вже новий розділ у взаємовідносинах двох провідних партій колоніальної Індії.

Примітки

- ¹ Див.: Чувпило, О. О. Участь мусульман Британської Індії в гандистському русі неспівробітництва (1919–1922 рр.) / О. О. Чувпило // Вісник ХНУ. – 2002. – № 566: Історія. – Вип. 34. – С. 89-99.
- ² Див.: Пономарев, Ю. А. История Мусульманской лиги Пакистана / Ю. А. Пономарев. – Москва, 1982.
- ³ Див., наприклад: Ahmad, N. Muslim Separatism in British India: A Retrospective Study / N. Ahmad. – Lahore, 1991; Ahmed, A. S. Jinnah, Pakistan and Islamic Identity: The Search for Saladin / A. S. Ahmed. – Lahore, 1997; Gopal, R. Indian Muslims. A Political History (1858–1947) / R. Gopal. – Bombay, 1959; Hamid, A. Muslim Separatism in India. A Brief Survey. 1858–1947 / A. Hamid. – Lahore, 1971; Jeelani, J. Indian Muslims, Through Thirteen Decades, 1857 to 1987 / J. Jeelani. –

- Karachi, 1992; *Kabir, H.* Muslim Politics 1906–1947 and Other Essays / H. Kabir. – Calcutta, 1969; *Lal, B.* The Muslim League, Its History Activities and Achievements / B. Lal. – Agra, 1954; *Mujeeb, M.* The Indian Muslims / M. Mujeeb. – London, 1967; *Noman, M.* Rise and Growth of the All-India Muslim League / M. Noman. – Allahabad, 1942; *Rajput, A. B.* Muslim League. Yesterday and Today / A. B. Rajput. – Lahore, 1948.
- ⁴ Детально див.: *Gopal, R.* Indian Muslims. A Political History (1858–1947) / R. Gopal. – Bombay, 1959.
- ⁵ Детально див.: *Ghosh, P. C.* Indian National Congress / P. C. Ghosh. – Calcutta, 1960; *Majumdar, B., Mazumdar, B. P.* Congress and Congressmen in the Pre-Gandhian Era, 1885–1917 / B. Majumdar, B. P. Mazumdar. – Calcutta, 1967; *Mehrotra, S. R.* The Emergence of the Indian National Congress / S. R. Mehrotra. – New Delhi, 1971. – P. 294-378; *Wedderburn, W.* Allan Oktavian Hume, Father of the Indian National Congress / W. Wedderburn. – London, 1913.
- ⁶ Детально див.: *Aggarwala, R. N.* National Movement and Constitutional Development of India / R. N. Aggarwala. – Delhi, 1956. – P. 59-63; *Bombwall, K. R.* Indian Politics and Government (Since 1885) / K. R. Bombwall. – Delhi, 1951. – P. 95-111; *Malik, H.* Sir Sayyid Ahmad Khan and Muslim Modernization in India and Pakistan / H. Malik. – New York, 1980.
- ⁷ Детально див.: *Historic Documents of the Muslim Freedom Movement / Historic.* – Lahore, 1970.
- ⁸ Детально див.: *Saiyid, M. H.* Mohammad Ali Jinnah. A Political Study / M. H. Saiyid. – Karachi, 1970. – P. 39.
- ⁹ Детально див.: *Сінха, Б. П.* Сварадж'я кайсе мілега (Яким має бути сварадж) / Б. П. Сінха. – Бомбей, 1935. – С. 1-206 (мовою гінді); *Ghose, S.* Indian National Congress. Its History and Heritage / S. Ghose. – New Delhi, 1975. – P. 5-44; *Mahajan, V. D.* The Nationalist Movement in India / V. D. Mahajan. – New Delhi, 1976. – P. 117-172; *Mehrotra, S. R.* Towards India's Freedom and Partition / S. R. Mehrotra. – New Delhi, 1979. – P. 91-123.
- ¹⁰ Детально див.: *Tilak, B. G.* Speeches of Bal Gangadhar Tilak (Delivered during 1889–1918) / B. G. Tilak. – Madras, 1918. – P. 1-170; *Tilak, B. G.* His Writings and Speeches / B. G. Tilak. – Madras, 1919; *Wolpert, S.* Tilak and Gokhale. Revolution and Reform in the Making of Modern India / S. Wolpert. – Berkeley, 1962.
- ¹¹ *Mahajan, V. D.* The Nationalist Movement in India / V. D. Mahajan. – New Delhi, 1976. – P. 171-172.
- ¹² Про діяльність лорда Мінто детально див.: *Wasti, S. R.* Lord Minto and Indian Nationalist Movement / S. R. Wasti. – London, 1964.
- ¹³ Програмні документи Мусульманської Ліги детально див.: *Foundations of Pakistan. All-India Muslim League Documents: 1906–1947: In 2 Vs.* / Foundations. – Karachi, 1969–1970; *The Constitution and the Rules of the All Indian Muslim League / The Constitution.* – Lahore, 1944.
- ¹⁴ Див.: *Foundations of Pakistan. All-India Muslim League Documents: 1906–1947 / Foundations.* – Vol. 1. – Karachi, 1969. – P. 58-79; *Majumdar, R. C.* History of the Freedom Movement in India / R. C. Majumdar. – Vol. 2. – Calcutta, 1963. – P. 218-

- 250; *Raghuvanshi, V. P. S.* Indian Nationalist Movement and Thought / V. P. S. Raghuvanshi. – Agra, 1959. – P. 97-112.
- ¹⁵ Детально див.: *Bartarya, S. C.* The Indian Nationalist Movement / S. C. Bartarya. – Allahabad, 1958. – P. 102-136; *Minto, M.* Morley and Minto / M. Minto. – London, 1935; *Wasti, S. R.* Lord Minto and Indian Nationalist Movement / S. R. Wasti. – London, 1964.
- ¹⁶ Детально див.: *Aga Khan.* The Memoirs of Aga Khan / Aga Khan. – London, 1954.
- ¹⁷ Про нього детально див.: *Bolitho, H.* Jinnah. Creator of Pakistan / H. Bolitho. – Karachi, 1964; *Jinnah, M. A.* Speeches and Writings of Mr. Jinnah / M. A. Jinnah. – Vol. 1. – Lahore, 1968.
- ¹⁸ Детально див.: *Dobbine, C. E.* Basic Documents in the Development of Modern India and Pakistan 1835–1947 / C. E. Dobbine. – London, 1970. – P. 71-74.
- ¹⁹ Детально див.: *Niemeijer, A. C.* The Khilafat Movement in India (1919–1924) / A. C. Niemeijer. – S. Gravenhage, 1972. – P. 83.
- ²⁰ Про братів Алі детально див.: *Shach, M.* Freedom Movement in India (The Role of Ali Brothers) / M. Shach. – New Delhi, 1979.
- ²¹ Про нього детально див.: *Bakshi, S. R.* Gandhi and the Congress / S. R. Bakshi. – New Delhi, 1996.
- ²² Детально програму неспівробітництва див.: *Gandhi, M.* Young India 1919–1922 / M. Gandhi. – Madras, 1924. – P. 221-230.
- ²³ Детально див.: *Andrews, C. F., Mookerjee, G.* The Rise and Growth of the Congress in India / C. F. Andrews, G. Mookerjee. – London, 1938. – P. 288.
- ²⁴ Див.: *Majumdar, R. C.* History of the Freedom Movement in India / R. C. Majumdar. – Vol. 3. – Calcutta, 1963. – P. 96-101; *Niemeijer, A. C.* The Khilafat Movement in India (1919–1924) / A. C. Niemeijer. – S. Gravenhage, 1972. – P. 94, 106-107, 225.
- ²⁵ *Девяткина, Т. Ф., Егорова, М. Н., Мельников, А. М.* Зарождение Коммунистического движения в Индии / Т. Ф. Девяткина, М. Н. Егорова, А. М. Мельников. – Москва, 1978. – С. 45.
- ²⁶ Див.: *Foundations of Pakistan.* All-India Muslim League Documents: 1906–1947 / Foundations. – Vol. 1. – Karachi, 1969. – P. 553-554.
- ²⁷ Детально див.: *The Indian National Congress.* 1920–1923. Being a Collection of the Resolutions of the Congress and of the All India Congress Committee and of the Working Committee of the Congress from September 1920 to December 1923 / The Indian. – Allahabad, 1924. – P. 176-182; *The Indian Year Book / The Indian.* – Madras, 1923. – P. 653-654.
- ²⁸ Детально див.: *Sitaramayya, B. P.* The History of the Indian National Congress / B. P. Sitaramayya. – Vol. 1. – Bombay, 1946. – P. 241-242, 250.
- ²⁹ Детально див.: *Majumdar, S. K.* Jinnah and Gandhi / S. K. Majumdar. – Calcutta, 1966. – P. XII, 106-116.

ДЖАВАХАРЛАЛ НЕРУ ПРО СОЦІАЛЬНО-ЕКОНОМІЧНІ ТА ПОЛІТИЧНІ ПЕРЕТВОРЕННЯ У РАДЯНСЬКОМУ СОЮЗІ

Джавахарлал Неру (1889–1964) – видатний політичний діяч і мислитель ХХ століття, перший прем'єр-міністр незалежної Індії, автор концепцій побудови "суспільства соціалістичного зразка" та "держави благополуччя". Вивчення еволюції його поглядів на СРСР і "радянську модель соціалізму", активним прихильником якої він був упродовж багатьох років, не зумівши відразу розпізнати її справжню суть, дозволяє не тільки з'ясувати причини й значення встановлення тоталітарного режиму на одній шостій частині земної кулі, але й краще розібратися в складних явищах сучасного світу, що швидко розвивається та змінюється буквально на очах.

Між тим у численних дослідженнях різного характеру й спрямованості, присвячених аналізу життя, діяльності та світогляду Дж. Неру [див.: Вафа 1975; Вафа, Литман 1987; Володин, Шаститко 1990; Горев, Зимянин 1988; Джавахарлал Неру... 1989; Ленько 2001; Литман 1985, 313-332; Мартышин 1981; Мироззрение... 1973; Чувпило 2007а, 203-208; 2007б, 179-181; A Study... 1960; Bakshi 1985; Brecher 1959; Brown 2003; Das 1961; Edwardes 1971; Frank 1956; Gopal 1976–1984; Karunakaran 1979; Lamb 1967; Malaviya 1964; Moraes 1956; Mukerjee 1964; Nanda 1962; Pradhan 1974; Seton 1967; Sharma 1955; Singh 1977; Zachariah 2004], еволюція його поглядів на "радянський експеримент" ще не знайшла достатнього висвітлення. Значна частина авторів, особливо радянських, ігнорувала те, що під впливом міжнародних подій та розуміння природи сталінізму, уявлення Дж. Неру про "досягнення соціалістичного будівництва" в СРСР зазнали суттєвих змін. При цьому проводилася думка ніби його ставлення до перетворень, що проводилися у Радянському Союзі, завжди було однозначно позитивним і не зазнавало будь-яких радикальних змін.

У даній статті висувається завдання дещо заповнити цю прогалину й показати ті чинники, під впливом яких поступово змінилися погляди Дж. Неру на практичне значення досвіду соціально-економічних і політичних перетворень, що проводилися КНРС, для Індії та інших країн, які звільнилися від колоніалізму й стали на шлях самостійного розвитку.

Серед найважливіших джерел слід виділити виступи, спогади й праці Дж. Неру [Неру 1955а; 1955б; 1981; Nehru 1936; 1949; 1950; 1954; 1964; 1965; 1967–1968; 1972–1982], документи з історії індійського національно-визвольного руху [India's Struggle... 1965], матеріали Індійського національного конгресу (ІНК) [Congress Bulletin 1964; Congress Presidential... 1934; Constitution... 1957; Indian National Congress... 1954], періодичні видання [Правда; The Manchester Post; The Monitor].

Еволюція політичних поглядів Дж. Неру, як справедливо відзначив О.В. Мартишин, не була безперервним підйомом, у ній були свої спуски, повороти й відступи назад, зумовлені швидкою зміною політичної ситуації та політичною боротьбою [Мартишин 1981, 64-65]. Тому дуже важко виділити якісь конкретні етапи в їхньому формуванні та розвитку. Все ж, аналізуючи життєвий шлях Дж. Неру та його ідейно-політичну спадщину, досить умовно можна

виділити два етапи формування його поглядів на "радянську модель соціалізму" і все, що пов'язане з нею.

Перший етап відноситься до 20-х – першої половини 30-х років ХХ ст. Характерною його рисою була надмірна ідеалізація Жовтневої революції та усього того, що відбувалося в Радянській Росії та СРСР, а також сильне захоплення Дж. Неру соціалістичними ідеями в різній інтерпретації, починаючи від фабіанства й до марксизму. У цей час переважало некритичне ставлення до внутрішньої та зовнішньої політики молодого Радянської держави та її керівникам. Пояснюється це значною мірою не тільки відсутністю достатньої та надійної інформації про події в СРСР, але й визнанням з боку Дж. Неру права більшовиків на помилки, прикрі упущення і навіть відхилення від первісних задумів, оскільки вони неминучі в ході розпочатих ними грандіозних перетворень, які в разі успіху могли мати величезне значення для всього світу, у тому числі й для Індії. Тому Дж. Неру, що виявляв великий інтерес до "першого соціалістичного експерименту", звертав увагу головним чином на успіхи та досягнення Країни Рад, прагнучи виділяти все те цінне в її досвіді, що згодом могло бути використане в незалежній Індії. Що ж стосується негативних сторін "радянського досвіду", то вони сприймалися як "хвороба росту" і спочатку не вважалися серйозними. При цьому не можна не враховувати й такий чинник, що зумовив дружнє ставлення Дж. Неру до Радянського Союзу: його послідовну боротьбу проти колоніалізму й незмінну підтримку національно-визвольних рухів, у тому числі й боротьби народів Індії за незалежність.

Висловлювання Дж. Неру в цей період і його практична діяльність, як лідера лівого крила ІНК та індійського визвольного руху, є свідченням симпатій, хоча й не беззастережних, до СРСР і зацікавленості в успіхах радянського народу. Так, Жовтневу революцію він назвав "однією з найбільших подій у світі з часу Французької революції" [Nehru 1949, 36]. Вона нібито "набагато вперед просунула людське суспільство й запалила яскраве полум'я, яке неможливо загасити..., заклала фундамент тієї нової цивілізації, до якої може рухатися світ" [Неру 1955б, 24]. Із великим захопленням і навіть любов'ю говорив Дж. Неру про теоретичну й практичну діяльність В.І. Леніна, називаючи його світлим розумом і генієм революції [Неру 1981, Т.3, 5]. "Мільйони людей дивляться на нього як на рятівника й найвеличнішу людину епохи", – писав Дж. Неру [Неру 1955б, 308]. Про негативні сторони революційної дійсності, які відражали його, як і інших конгресистських діячів, що були прихильниками ідей ненасильства, майбутній лідер вільної Індії вважав за краще помовчати.

Жовтнева революція та перетворення, що почалися услід за нею, які Дж. Неру вважав успішними, викликали в нього інтерес до марксизму. Він став із великим інтересом вивчати твори К. Маркса, Ф. Енгельса та В.І. Леніна, які, як і інша соціалістична література, справили на молодого Дж. Неру велике враження й значною мірою розкрили очі на багато явищ, що здавалися до цього загадковими та неясними. Дж. Неру так писав про цей етап у становленні свого світогляду: "Вивчення Маркса й Леніна справило величезний вплив на мою свідомість і допомогло мені побачити історію та сучасне життя у новому світлі. У довгому ланцюзі історичних подій і суспільного розвитку з'явився якийсь сенс, якась

послідовність, а майбутнє вже не здавалося таким неясним. Практичні досягнення Радянського Союзу також справляли надзвичайно глибоке враження" [Неру 1955б, 24]. Симпатії Дж. Неру тепер уже були не на боці II Інтернаціоналу, а на боці Комінтерну; він став доброзичливо ставитися до комунізму, але не став послідовником його доктрини тому, що недостатньо розбирався в тонкощах комуністичного вчення, пізнавши в той час лише загальні його принципи [Неру 1955а, 182].

У 1927 р. Дж. Неру разом із батьком Мотілалом Неру та дочкою Індірою відвідав СРСР, про що повідомляла "Правда", назвавши Дж. Неру вождем лівого крила ІНК [див.: Правда, 1927, 5 лист.]. Сім'я Неру пробула в Радянській країні всього чотири дні [див.: Мировоззрение... 1973, 197-211], і за такий невеличкий проміжок часу не змогла ознайомитися зі всіма її проблемами, обмежившись переважно вивченням визначних пам'яток Москви. Проте Дж. Неру під враженням побаченого дійшов таких висновків: "У той час, коли решта світу задихалася в лещатах депресії і значною мірою поверталася назад, у радянській країні на наших очах створювався новий великий світ. Втілюючи заповіді великого Леніна, Росія заглянула в майбутнє і думала тільки про те, що повинно бути, тоді як інші країни лежали придавлені мертвою рукою минулого й витрачали свої сили на те, щоб зберегти зайві реліквії минулої епохи. На мене, зокрема, справили сильне враження повідомлення про великі успіхи, досягнуті при радянській владі у відсталих районах Середньої Азії. Тому кінець кінцем я був цілком на боці Росії; існування й приклад Радянського Союзу були світлим і відрадним явищем у темному та похмурому світі" [Неру 1955а, 383].

Повернувшись із СРСР, Дж. Неру розгорнув пропаганду досягнень радянських людей у різних сферах життя. У своїх виступах перед народом і в пресі він особливо підкреслював, яке велике враження справили на нього досягнення радянського народу в будівництві нового життя, вирішення національного питання [див.: Nehru 1965, Vol.1, 138-140; 1972, Vol.2, 381-451]. У 1929 р. в Індії була опублікована робота Дж. Неру "Радянська Росія", в якій він описав свої враження від короткочасного перебування в СРСР [див.: Nehru 1949]. Навіть побіжне знайомство з нею показує, що автор багато в чому видавав бажане за дійсне, малюючи в рожевому світлі радянську дійсність і не помічаючи багато негативних явищ, на які вже давно звернули увагу на Заході. Особливе значення автор надавав соціально-економічним перетворенням, що проводилися в СРСР. "Якщо Росія зможе задовільно вирішити ці проблеми, то наша діяльність в Індії буде полегшена", – підкреслював Неру [Nehru 1949, 3].

Відвідини СРСР вплинули й на формування світогляду Дж. Неру. "Мій світогляд, – згадував він, – став ширшим, і націоналізм у власному сенсі слова здавався мені безумовно вузькою й недостатньою доктриною. Політична свобода, незалежність, без сумніву, мали істотно важливе значення, але це були тільки кроки у вірному напрямі; за відсутності соціальної свободи й соціалістичного ладу суспільства та держави ні країна, ні людська особа не могли вільно розвиватися" [Nehru 1955а, 185].

Тому після поїздки до Радянського Союзу Дж. Неру також розгорнув серед конгресистів та індійської громадськості пропаганду ідей незалежності та

соціально-економічних перетворень. Він так описував свою діяльність у ті роки: "Я скрізь говорив про політичну незалежність і соціальну свободу, підкреслюючи, що досягнення першої з них стане кроком на шляху до здійснення другої. Я прагнув пропагувати ідеологію соціалізму, особливо серед працівників Конгресу та серед інтелігенції, бо ці люди, що склали кістяк національного руху, в більшості своїй знаходилися в полоні вкрай вузького націоналізму" [Неру 1955a, 202].

Ставши в кінці 20-х років одним із лідерів лівого крила ІНК і визвольного руху, Дж. Неру розпочав боротьбу за радикалізацію політичного курсу Конгресу та його соціально-економічної програми. Уже на сесії (з'їзді) партії в Мадрасі (грудень 1927 р.) він різко виступив проти тих, хто виявляв коливання та пасивність, уперто чіпляючись за гасло статусу домініону [детально див.: Nehru 1950, 145-151; 1972, Vol.3, 3-8]. За наполяганням Дж. Неру ІНК ухвалив рішення про необхідність боротьби за повну незалежність [India's Struggle... 1965, Vol.2, 276-277]. У 1928 р. Дж. Неру та інші ліві лідери створили Лігу незалежності, яка прийняла програму боротьби за досягнення повної незалежності та побудову в Індії демократичного суспільства, вільного від експлуатації та гноблення [The Monitor, 1928, 7 November].

У 1929 р. Дж. Неру був обраний президентом (главою) ІНК на черговій його сесії в Лахорі. Він висунув програму [див.: Congress Presidential... 1934, 884-902], яка разом із завоюванням незалежності передбачала проведення важливих соціально-економічних перетворень на користь найбідніших верств населення. Дж. Неру виклав конгресистам свій суспільний ідеал, що полягав у побудові в Індії вільного суспільства без експлуатації мас і залежності від колонізаторів. При цьому він заявив: "Я – соціаліст-республіканець і не вірю ні в королів, ні в імператорів, ні в той громадський порядок, який породжує нинішніх промислових королів" [Congress Presidential... 1934, 894-895]. Уперше в історії ІНК його президент, настроений у прорадянському дусі, висловлював свої симпатії соціалізму й закликав конгресистів прийняти програму, що відповідала б його тодішнім уявленням про соціальну справедливість. Сесія в Лахорі таку програму не прийняла, обмежившись рішенням про розгортання масової ненасильницької кампанії громадянської непокорі для завоювання незалежності [див.: The Manchester Post, 1929, 29 December].

Але на сесії в Карачі (1931 р.) ІНК на вимогу Дж. Неру та його прихильників ухвалив "Резолюцію про основні права та економічну програму" [див.: Indian National Congress... 1954, 3-10]. У ній Конгрес після досягнення незалежності зобов'язувався покінчити з експлуатацією, надати народу широкі демократичні права, загальне виборче право, ввести трудове законодавство, яке б забезпечувало мінімальний прожитковий рівень для робітників, надати індійським трудящим можливість організації для боротьби проти експлуатації. ІНК тут же висловився за передачу до рук держави ключових галузей промисловості, комунальних послуг, залізничного та інших видів транспорту, найважливіших природних багатств країни. У резолюції також указувалося на необхідність різкого зниження земельної ренти, зменшення заборгованості сільського населення та встановлення контролю над лихварями. Причому Дж. Неру не збирався зупинятися на

досягнутому, розцінивши резолюцію в Карачі лише як початок тривалої та впертої боротьби за зміну світогляду конгресистів [Неру 1955а, 287-288].

На сесії ІНК у Лакхнау (1936 р.) Дж. Неру заявив, що тільки соціалізм зможе вирішити всі проблеми Індії, покінчивши з убогістю, безробіттям, стагнацією та залежністю від Англії [див.: Nehru 1936]. Побудова соціалізму, вказував Неру, передбачає проведення революційних змін в існуючій соціально-економічній та політичній структурі країни, ліквідацію приватної власності на землю й промислові підприємства, встановлення системи громадської праці, тобто створення нової цивілізації, докорінно відмінної від капіталістичної. "Перед нами був приклад Радянського Союзу, – згадував згодом Дж. Неру, – котрий за якихось два десятиліття, заповнених війнами та громадянською війною, і незважаючи на, здавалося б, непереборні труднощі, досяг колосальних успіхів. Одних комунізм приваблював, інших ні, але всі були захоплені успіхами Радянського Союзу в галузях освіти, культури, охорони здоров'я і фізичного виховання, а також у галузі вирішення національної проблеми – дивовижними й грандіозними зусиллями, спрямованими на створення нового світу на уламках старого... Якщо інші можуть зробити це, то чому цього не можемо зробити ми? Ми вірили в свої здібності, у свій розум, у свою волю, наполегливість і терпіння, у здатність досягти поставленої мети" [Nehru 1955б, 402-403].

Проте після сесії в Лакхнау пропаганда "успіхів і досягнень" СРСР та ідей соціалізму вже не домінує у виступах Дж. Неру та в його політичній діяльності; досить швидко й загалом несподівано захоплення прикладом Радянського Союзу, що "досяг колосальних успіхів", проходить. Навпаки, все частіше говориться про невдачу соціалістичного експерименту в СРСР. Уявлення Дж. Неру про Радянську країну істотно змінюються. Тим самим сесією в Лакхнау завершується перший етап його захоплення "радянською моделлю соціалізму" та ідеями соціалізму взагалі. Чим були викликані такі різкі зміни в його світогляді? Чому так швидко зникли гасла соціалізму в його виступах? Дослідники, що займалися аналізом життя, діяльності та світогляду Дж. Неру, не дали переконливої відповіді на ці питання, обмежившись в основному тезою про його небажання ускладнювати становище в Конгресі, та тим, що на перший план висувалися нові проблеми [див., наприклад: Мартышин 1981, 66]. Сам Дж. Неру вважав за краще особливо не розповсюджуватися на цю тему. На наш погляд, зміна ставлення Дж. Неру до СРСР та ідей соціалізму значною мірою пояснюється тим, що в другій половині 30-х років індійській громадськості стали широко відомі такі негативні явища в СРСР, як відсутність демократії та політичних свобод, всевладдя вищої партійної бюрократії, жахи колективізації, голодомор 1932–1933 рр., терор НКВС, масові репресії 1936–1938 рр. та інші реалії радянського життя 20-30-х років. Знав Дж. Неру і про пакт Ріббентропа-Молотова, який його шокував і викликав розчарування зовнішньою політикою Радянського Союзу.

В результаті з другої половини 30-х років почався другий етап еволюції поглядів Дж. Неру на СРСР і "радянську модель соціалізму", що тривав до самої його смерті в 1964 р. Він характерний значно критичнішим ставленням Дж. Неру до внутрішньої та зовнішньої політики СРСР: захоплення досвідом будівництва соціалізму в Країні Рад змінилося критикою, причому інколи досить різкою. Не

можна не звернути увагу й на такий факт: подібних висловлювань було дуже мало, що не дає можливості судити безумовно й чітко про відмінності між поглядами Дж. Неру 20-х – першої половини 30-х і подальших років щодо найважливіших питань радянської дійсності довоєнного періоду. Пояснюється це не тільки небажанням Дж. Неру зайвий раз визнавати власні помилки, але й міркуваннями політичної доцільності, особливо в період його перебування при владі (1946–1964 рр.). Але навіть ці нечисленні висловлювання дають змогу розділити другий етап на три періоди. Перший період, що почався в 1937 р. і закінчився в 1946 р., коли Дж. Неру фактично очолив тимчасовий уряд Індії, характерний значним послабленням інтересу до СРСР та ідей соціалізму, що знайшло своє відображення в його творах і висловлюваннях, із яких виходить, що Дж. Неру не вважав за необхідне ще щось говорити про соціалізм, а визнавав за краще мовчати. Другий період (1946–1955 рр.) примітний тим, що Дж. Неру взагалі виключив слово "соціалізм" зі свого політичного словника і в статті "Основний підхід" піддав критиці радянський тоталітарний режим, повністю відмовившись від оцінок кінця 20-х – початку 30-х років. Третій період (1955–1964 рр.) примітний тим, що Дж. Неру, повністю відмовившись від "радянської моделі соціалізму", зважаючи на її неспроможність, зробив спробу розробити власну концепцію "суспільства соціалістичного зразка".

Аналіз виступів і робіт Дж. Неру передвоєнного та особливо періоду 40–50-х років дає змогу зробити висновок, що Дж. Неру відчував глибоке розчарування результатами "експериментів в Росії", а також в інших країнах т. зв. реального соціалізму. Тепер він уже не знаходив ніяких виправдань і пояснень терору, масовим репресіям та іншим негативним явищам, що спостерігалися під час т. зв. соціалістичних перетворень в СРСР, оскільки величезні людські втрати, принесені їм у жертву, фактично виявилися марними. В оцінки майже всіх значних подій та явищ у Радянському Союзі, починаючи з Жовтневої революції, були внесені істотні корективи. В них стали домінувати негативні моменти, на що з радянських дослідників одним із перших звернув увагу О.В. Мартишин [див.: Мартишин 1981, 112-113]. Дж. Неру повністю відмовився від однобічного висвітлення процесів, що відбувалися в СРСР, коли увага акцентувалася майже виключно на успіхах і досягненнях, що зовсім не сприяло правильному розумінню індійською громадськістю радянського минулого та сьогодення.

Зберігши в цілому дружнє ставлення до СРСР і радянського народу, що дійсно добився значних досягнень у багатьох галузях життя, Дж. Неру, проте, дійшов висновку, що в радянській країні встановлена комуністична диктатура й створено авторитарний уряд, який за допомогою насильства пригнічує свободу особи, не прагне до позитивних змін у суспільному устрої та проведенню демократичних перетворень. Тим самим комунізм радянського зразка на практиці зазнав невдачі через свою негнучкість та ігнорування найважливіших потреб людини. На думку Дж. Неру, радянське керівництво пристосувало марксизм до своїх потреб, а його тлумачення марксизму дуже далеке від справжнього К. Маркса. До того ж у другій половині ХХ ст. комуністична теорія явно застаріла, бо розроблялася в ХІХ ст. Та й роботи К. Маркса писалися з урахуванням умов Західної Європи, а не слаборозвинених країн на кшталт Росії та Індії [див.: Nehru

1967–1968, V.2, 47; V.3, 327, 332, 394; V.4, 116-117, 376]. Тому для Індії Дж. Неру спробував знайти інший шлях розвитку, відмінний від дикого капіталізму старого типу та "радянської моделі соціалізму", що повністю дискредитувала себе, якийсь середній шлях, котрий враховував би специфіку умов, у яких жили індійці. Уже в кінці 40-х – на початку 50-х років він висунув ідею "середнього шляху" для Індії, яка в середині 50-х років трансформувалася в концепцію "суспільства соціалістичного зразка", знайшовши своє офіційне відображення в різних матеріалах ІНК 1955–1964 рр. Так, сесія Конгресу в Аваді (1955 р.) заявила про намір цієї партії будувати "суспільство соціалістичного зразка", а після неї в конституцію (програму й статут) ІНК було внесене положення про побудову в Індії "соціалістичної кооперативної держави" [див.: Constitution... 1957, 1]. У 1963 р. на засіданні Всеіндійського комітету Конгресу (вищого законодавчого органу партії) в Джайпурі говорилося про "демократичний соціалізм". У 1964 р. на сесії ІНК у Бхубанешварі модифікована ідея "суспільства соціалістичного зразка" знайшла своє відображення в резолюції про демократичний соціалізм [див.: Congress Bulletin 1964, № 1–2, 168-176].

До побудови якого ж суспільства прагнули Дж. Неру та ІНК, що прийняв таку важливу резолюцію? Ось найголовніші його риси: це яскраво виявлена політична демократія з парламентським режимом, загальним виборчим правом та іншими демократичними атрибутами, властивими кращим зразкам західної парламентської демократії, наголос виключно на мирні й демократичні засоби здійснення перетворень, відсутність будь-якої дискримінації класів і каст, надання кожній людині рівних можливостей для повноцінного розвитку та праці згідно зі своїми здібностями, змішана економіка з впливовим і сильним державним сектором, але зі збереженням приватного підприємництва, наукове планування яке б надавало можливість при відмові від суцільної націоналізації забезпечити більш високий рівень виробництва, збільшення національного прибутку та його справедливий розподіл, раціональне державне регулювання економіки, спрямоване на забезпечення постійного економічного зростання та неухильного підвищення рівня життя населення. Таке суспільство Дж. Неру називав ще й "державою благополуччя", відводячи для його побудови 3–4 п'ятирічки. При цьому Дж. Неру не ототожнював повністю поняття "суспільство соціалістичного зразка" й "державу благополуччя", наголошуючи, що побудова соціалізму неминуче призведе до створення "держави благополуччя", але "державу благополуччя" можлива й при капіталізмі на певному етапі його розвитку [див.: Nehru 1967–1968, V.3, 16-17, 52-53, 85, 91, 359; V.4, 70, 120, 129-130; V.5, 56, 81, 95, 129-130]. Проте через комплекс об'єктивних і суб'єктивних причин плани Дж. Неру побудувати на індійській землі суспільство, "де можливості були б рівні для всіх, де різниця між людьми була б незначною і де громадське життя ґрунтувалося б на співробітництві", виявилися нездійсненними. Це стало недосяжним ідеалом не тільки для Індії, а й для всього людства.

Таким чином, еволюція поглядів Дж. Неру на СРСР і "радянську модель соціалізму", як і еволюція його світогляду взагалі, це складне, неоднозначне й суперечливе явище, обумовлене особливостями його особи та ролі в громадсько-політичному житті Індії. Звернувшись у молодості до соціалізму, що багато в

чому визначило розвиток його політичних поглядів надалі, Дж. Неру пройшов складний шлях від надмірної ідеалізації більшовицького варіанту соціалізму, характерного великими випробуваннями й потрясіннями для суспільства, до глибокого розуміння його справжньої суті як однієї з форм тоталітаризму і розробки концепції "суспільства соціалістичного зразка", принципово відмінної від реального втілення соціалістичного ідеалу в СРСР та в інших лівих тоталітарних державах. Її реалізація відкривала перед Індією перспективу створення "держави благополуччя", що могло втілити в життя давню мрію людства про ідеальну організацію суспільства, де б панували ідеї розуму та загальної справедливості.

ЛІТЕРАТУРА

- Вафа А.Х. Исторические воззрения Джавахарлала Неру.* Канд. диссерт. Москва, 1975.
- Вафа А.Х., Литман А.Д. Философские взгляды Джавахарлала Неру.* Москва, 1987.
- Володин А.Г., Шаститко П.М. "Пусть не обманет надежда!.." Жизнь и борьба Джавахарлала Неру.* Москва, 1990.
- Горев А.В., Зимянин В.М. Неру.* Москва, 1988.
- Джавахарлал Неру... Джавахарлал Неру: Воспоминания, исследования.* Москва, 1989.
- Ленько О.В. Суспільно-політичні погляди Джавахарлала Неру та становлення індійської державності (1947–1964 рр.).* Канд. дисерт. Харків, 2001.
- Литман А.Д. Современная индийская философия.* Москва, 1985.
- Мартышин О.В. Политические взгляды Джавахарлала Неру.* Москва, 1981.
- Мировоззрение... Мировоззрение Джавахарлала Неру.* Москва, 1973.
- Неру Дж. Автобиография.* Москва, 1955а.
- Неру Дж. Открытие Индии.* Москва, 1955б.
- Неру Дж. Взгляд на всемирную историю: В 3-х т.* Москва, 1981.
- Правда 1927.*
- Чувпило О.О. Філософські погляди видатних лідерів індійського національно-визвольного руху // Збірник наукових праць. Серія "Історія та географія". Вип. 28.* Харків, 2007а.
- Чувпило О.О. Філософські погляди Дж. Неру // XI Сходознавчі читання А. Кримського. Тези доповідей міжнародної наукової конференції.* Київ, 2007б.
- A Study... A Study of Nehru.* Bombay, 1960.
- Bakshi S.R. Nehru and Congress.* New Delhi, 1985.
- Brecher M. Nehru: A Political Biography.* London, New York, 1959.
- Brown J.M. Nehru: A Political Life.* London, 2003.
- Congress Bulletin 1964.*
- Congress Presidential... Congress Presidential Addresses from Silver to the Golden Jubilee.* Madras, 1934.
- Constitution... Constitution of the Indian National Congress.* New Delhi, 1957.
- Das M.N. The Political Philosophy of Jawaharlal Nehru.* London, 1961.

- Edwardes G. Nehru. A Political Biography.* London, 1971.
- Frank M. Jawaharlal Nehru. A Biography.* Bombay, 1956.
- Gopal S. Jawaharlal Nehru: A Biography:* In 3 Vs. Cambridge, 1976–1984 (poc. переклад у 1989–1990 pp.).
- Indian National Congress... Indian National Congress. Resolutions on Economic Policy and Programme, 1924–1954.* New Delhi, 1954.
- India's Struggle... India's Struggle for Freedom. Select Documents and Sources. Vol. 2.* Delhi, 1965.
- Karunakaran K.P. The Phenomenon of Nehru.* New Delhi, 1979.
- Lamb B.P. The Nehrus of India.* New York, 1967.
- Malaviya H.D. Nehru's Concept of Socialism.* New Delhi, 1964.
- Moraes F. Jawaharlal Nehru: A Biography.* Bombay, 1956.
- Mukerjee H. The Gentle Colossus. A Study of Jawaharlal Nehru.* Calcutta, 1964.
- Nanda B.R. The Nehrus. Motilal and Jawaharlal.* London, 1962.
- Nehru J. Presidential Addresses, Forty-ninth Congress. Lucknow, April, 1936.* Lucknow, 1936.
- Nehru J. Soviet Russia* (First published in 1929). Bombay, 1949.
- Nehru J. Before and After Independence.* New Delhi, 1950.
- Nehru J. J. Nehru on Socialism. Selected Speeches and Writings.* New Delhi, 1954.
- Nehru J. Congressmen's Primer for Socialism: A Compilation.* New Delhi, 1964.
- Nehru J. The First Sixty Years:* In 2 Vs. New York, 1965.
- Nehru J. Jawaharlal Nehru's Speeches:* In 5 Vs. Delhi, 1967–1968.
- Nehru J. Selected Works:* In 15 Vs. New Delhi, 1972–1982.
- Pradhan B. The Socialist Thought of Jawaharlal Nehru.* Gurgaon, 1974.
- Seton M. Panditji. A Portrait of Jawaharlal Nehru.* New York, 1967.
- Sharma J.S. Jawaharlal Nehru: A Descriptive Bibliography.* Delhi, 1955.
- Singh V. Nehru on Socialism.* Delhi, 1977.
- The Manchester Post 1929.
- The Monitor 1928.
- Zachariah B. Nehru.* London, 2004.

ЕГАЛІТАРИСТСЬКІ ТЕЧІЇ В ПАРТІЇ ІНДІЙСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ КОНГРЕС (1885–1947 рр.)^{*}

Історія індійських егалітаристських рухів і течій зовсім не висвітлена у вітчизняній історіографії. Те ж саме стосується й "левелерів" у партії Індійський національний конгрес (ІНК), яка ще з радянських часів традиційно вважалася виразником інтересів заможних верств індійського суспільства, зокрема різних прошарків національної буржуазії. Між тим в історії ІНК на різних етапах його діяльності завжди були окремі лідери й навіть течії, які виступали категоричними противниками західної буржуазної цивілізації та тодішнього капіталізму, ототожнюючи з ними колоніалізм, расизм, пограбування відсталих народів та їхнє масове знищення, соціальну та економічну нерівність, культ грошей і наживи, експлуатацію людини людиною, жорстокість, голод, злидні й тотальну несправедливість. Вони пропагували власні моделі майбутнього розвитку суверенної індійської держави, мріючи створити принципово нове гуманне суспільство, кардинально відмінне від капіталістичного з його дикими звірячими законами, побудоване на засадах справжньої політичної рівності та соціального егалітаризму.

У даній статті висувається завдання дещо заповнити цю прогалину, звернувши увагу на маловідомі факти з історії боротьби ліворадикальних конгресистів у колоніальний період за створення суспільства соціальної справедливості на древній індійській землі. Ми свідомо, там, де це можливо, намагаємося уникати традиційних загальноживаних термінів соціалістичний, комуністичний, марксистський, тому що вони, будучи вкрай заідеологізованими, заполітизованими й майже повністю дискредитованими людьми, вже давно втратили своє первісне значення, перетворившись у набридлі ідеологічні та політичні штампи й стереотипи. До того ж в Індії в них здебільшого вкладають зовсім інший зміст, ніж у Європі та в Америці. Ми враховуємо й неадекватність тлумачення інших політичних понять та усього пов'язаного з ними у індійців та європейців, а також багато значних відмінностей, особливо термінологічних, на Заході та в Індії, коли мова заходить про якісь ідеологічні або політичні проблеми.

Егалітаристські ідеї та концепції в Індії мають давню традицію. Дослідники знаходять їх у гіті, шастрах, ведах, упанішадах, пуранах, джайнізмі, вченні Будди тощо. Дійсно, з давніх давен індійці мріяли побудувати суспільство рівності й загальної справедливості, що знаходить своє підтвердження у різноманітних джерелах. Робилися й численні спроби втілити ці мрії на практиці, однак вони завжди закінчувалися невдачею. Нерівність, зокрема кастова, не тільки не ліквідовувалася, а навпаки, ставала ще більшою, охоплюючи всі сфери життя індійців. Тому досить популярними стали твердження, що нерівність має сакральний характер, а рівність начебто суперечить природі людини та її місії на Землі. Колоніальне панування англійців, які принесли з собою в Індію буржуазні

---

^{*} Присвячується моєму університетському наставнику Вадиму Сергійовичу Алексєєву-Попову.

відносини й зразки європейської соціальної нерівності, значною мірою підтверджувало їх¹.

Із утворенням ІНК (1885 р.), який став провідною й найбільшою загальноіндійською світською політичною організацією, становище спочатку мало в чому змінилося. Адже впродовж перших двадцяти років конгресистами фактично керував відставний високий чиновник Індійської цивільної служби А. О. Юм, а склад ІНК свідчив про те, що він об'єднував заможні елітарні прошарки суспільства, переважно індусів, серед яких майже половину становили представники найвищої індуїстської касты брахманів. Політичний курс конгресистської організації відрізнявся поміркованістю та лояльністю до британської влади, а соціальних питань її керівництво свідомо уникало. Економічна діяльність першої генерації конгресистів обмежувалася зверненнями до колонізаторів вжити протекціоністських заходів для розвитку індійської промисловості й торгівлі та поміркованими вимогами впорядкувати оподаткування на селі. Будучи повністю відірваними від простого народу, вони не боролися разом із ним за незалежність, а всіляко намагалися поліпшити колоніальний режим шляхом проведення ним часткових реформ і надання незначних поступок індійцям у політичній та економічній сферах².

Однак реформи й перетворення, які повільно проводилися англійцями в Індії, були настільки обмеженими, що не могли задовольнити навіть найпоміркованіших конгресистів. Тому з часом опозиційність їх зростала, а критика колоніальних порядків ставала все сміливішою. Поступово в ІНК почала складатися радикальна течія (крайні або екстремісти), представники якої вже на початку ХХ ст. закликали до боротьби за ліквідацію британського панування в Індії та залучення до неї широких верств народних мас³. Причому, оскільки вони вважали колоніалізм прямим породженням капіталістичного Заходу й створеної ним буржуазної цивілізації, то їхня ненависть до жорстокого іноземного гніту прямо спрямовувалася й на європейське буржуазне суспільство. Заперечуючи соціальну нерівність, приватну власність, велику машинну індустрію, жадобу збагачення та інші риси капіталізму, окремі індійські патріоти із лав ІНК стали висовувати власні концепції альтернативного капіталізму суспільного устрою, які за своїм характером були егалітаристськими. Однак у переважній більшості вони знаходили їх у минулому Індії, ідеалізуючи давнину та середньовіччя, коли начебто панували справедливі й чесні відносини між людьми.

Найбільший резонанс у сучасників і нащадків викликали погляди видатного лідера екстремістів Б. Г. Тілака (1856–1920), прозваного індійцями Локаманія, що значить Улюбленець народу. Критикуючи тодішній капіталізм і буржуазні відносини, передусім за колоніальний гніт, суспільну нерівність, загальну несправедливість і всеохоплюючу владу грошей, Локаманія після повного вигнання англійців із Індії мріяв побудувати на місці колишньої найбільшої колонії світу суспільство рівності, соціальної справедливості, піднесених почуттів, високої моралі, релігійності, загального братства й щастя. Проте він вбачав його у відродженні й розвитку древніх індійських релігійних традицій, національних ідеалів, інститутів і звичаїв, які мали вберегти індійців від шкідливого впливу західних буржуазних ідей. Зразком суспільно-політичного

устрою для вільної Індії Б. Г. Тілак обрав маратхську феодальну державу часів правителя Шиваджі (1627–1680), де буцімто панували омріяні ним суспільні відносини. Ідеалізуючи історичні та особливо релігійні традиції маратхів, зокрема ортодоксальний індуїзм і його кастову систему (класичний зразок кричущої нерівності), Локаманія, який був вихідцем із Махараштри, твердив, що й майбутнє Індії обов'язково повинно бути пов'язане з кастовістю, древніми індуїстськими обрядами та іншими рудиментарними атрибутами життя маратхського суспільства XVII ст.⁴ За це його погляди піддали різкій критиці супротивники з табору поміркованих конгресистів-секуляристів і нащадки, вважаючи їх реакційними у соціальному відношенні⁵.

Слід зазначити, що ще до Першої світової війни провідним конгресистам, які в більшості своїй отримали англійську освіту й чудово володіли мовою метрополії, були добре відомі не тільки буржуазні ідеї Заходу, а й європейські егалітаристські вчення та рухи, особливо британські. Це знаменитий твір легендарного Т. Мора "Утопія" та його суспільно-політичні погляди, "Закон свободи" Дж. Уінстенлі та рух справжніх левелерів під час революційних подій в Англії у XVII ст., погляди й діяльність Р. Оуена, погляди подружжя Вебб і діяльність Фабіанського товариства. Вони були знайомі й з вченнями Т. Кампанелли, Ж. Мельє, А. Сен-Сімона, Ш. Фур'є, Г. Бабефа, К. Маркса та Ф. Енгельса, а також із діяльністю "Союзу комуністів", Першого та Другого Інтернаціоналів. Чимало конгресистів захопилося західними соціалістичними й комуністичними ідеями, вважаючи, що майбутнє Індії не в поверненні до середньовічних феодальних порядків, а в побудові егалітаристського суспільства, про яке мріяли численні європейські ідеологи соціальної та економічної рівності. Їхнім лідером був видатний бенгальський ліворадикальний конгресист Б. Ч. Пал, який пов'язував майбутнє Індії тільки з соціалізмом європейського зразка, не виділяючи якусь його конкретну політичну та соціально-економічну модель⁶.

Після Першої світової війни ІНК, очоливши визвольний рух, досить швидко перетворився з верхівкової організації на широкий опозиційний фронт усіх патріотичних сил Британської Індії, які тимчасово об'єдналися навколо величної ідеї національного визволення, і став масовою загальнонародною організацією⁷. Відтепер переважну більшість його склали селяни, зокрема безземельні, що були стихійними егалітаристами. Очолив конгресистів видатний мислитель і політичний діяч сучасності М. К. Ганді (1869–1948) – послідовний аскет за станом душі та соціальний егалітарист за переконаннями⁸. Тому в гандистський період (1919–1947 рр.) ІНК уже не можна вважати виразником інтересів лише заможних класів, зокрема національної буржуазії. Та помилковим буде й твердження, що ця партія стала егалітаристською за своїм характером. Адже світогляд її загальноновизнаного лідера, яким був М. К. Ганді, не відображав усього розмаїття поглядів, складу та діяльності конгресистської організації. Річ у тім, що це був надзвичайно строкатий блок різних соціально-політичних сил (від поміркованих конгресистів до комуністів на початку 20-х років і напередодні Другої світової війни), в якому ніколи не припинялася гостра ідейно-політична боротьба між великими й малими угрупованнями, що переслідували свої цілі в національно-визвольному русі. Їхні соціально-економічні програми досить часто кардинально

відрізнялися. Відповідно різні угруповання мали й різну соціальну орієнтацію. У зв'язку з цим зазначимо, що й всередині кожного угруповання теж не було ідейної єдності, а тому дуже важко в цілому оцінювати їхні програмні положення й політичний курс. Не боячись помилитися, оцінки можна давати лише в кожному конкретному випадку або на якомусь етапі діяльності того чи іншого угруповання, визначаючи яка тенденція у той час домінувала. Виходячи з цього, розглянемо ті угруповання конгресистів, які заперечували тодішній буржуазний устрій, орієнтуючись на егалітаристські цінності. Це може бути угруповання загалом або якась його ліворадикальна частина.

Найближчими послідовниками М. К. Ганді в Конгресі були т. зв. противники змін, очолювані Ч. Раджагопалачарією та Р. Прасадом. Ця поміркована й консервативна в політичному відношенні течія виникла в партії після припинення в лютому 1922 р. гандистського масового ненасильницького руху неспівробітництва (1920–1922 рр.). Її лідери, зберігаючи вірність гандистській програмі неспівробітництва з іноземною владою, категорично виступали проти внесення до неї будь-яких змін. Особливо вони вимагали не відмінити заборону на участь конгресистів у виборах до колоніальних легіслатур, розцінюючи парламентську діяльність патріотів як співробітництво з англійцями⁹. Противники змін, які на початку 20-х років становили більшість у керівних органах ІНК, поділяли, хоча й значною мірою формально, погляди М. К. Ганді на європейський капіталізм і сарводаю – суспільство загального благополуччя, засноване на принципах ненасильства, гуманізму, високої моралі та соціального егалітаризму. Ця модель гандистського соціалізму передбачала повну відмову від усіх благ буржуазної машинної цивілізації та повернення країни до патріархального "золотого віку", що означало децентралізацію всього промислового виробництва й перетворення його в дрібнотоварне, введення ручної ремісничої та кустарної праці та общинно-кооперативних форм виробництва й розподілу¹⁰. Хоча сарводая була розкритикована за утопізм не тільки науковцями, а й багатьма відомими конгресистами, противники змін уже в 20-ті роки ХХ ст. намагалися втілювати окремі її положення в життя, активно зайнявшись популяризацією ручного прядіння й ткацтва та різних кустарних промислів. Причому особистим прядінням і ткацтвом зайнялися всі конгресисти, виконуючи конструктивну програму М. К. Ганді¹¹.

У 1923 р. в Конгресі виникла т. зв. свараджистська партія, головним пунктом програми якої було поєднання роботи серед широких верств народних мас із активною парламентською діяльністю в центральній і провінційних легіслатурах. Це був надзвичайно строкатий блок різних антигандистських сил як правого, так і лівого спрямування, очолюваний Ч. Р. Дасом і М. Неру¹². Помірковані й праві свараджисти були прихильниками капіталістичного розвитку Індії на кшталт Англії. Натомість частина лівих свараджистів на чолі з С. Ч. Босом, критикуючи буржуазну цивілізацію, на відміну від Б. Г. Тілака та М. К. Ганді, вбачала майбутнє Індії не в її минулому, а в побудові високорозвиненого централізованого суспільства на основі загальнонародної власності на засоби виробництва та соціального егалітаризму¹³. Течія лівих свараджистів стала осередком, навколо якого згуртувалися ліворадикальні конгресисти, створивши в

1927–1928 рр. лівонаціоналістичне крило ІНК¹⁴. Очолили його Дж. Неру, С. Ч. Бос і С. Айєнгар. Воно складалося з кількох течій, серед яких відразу ж виникли гострі розбіжності, а тому не могло проводити узгоджений політичний та соціально-економічний курс. Тим не менш, його лідери розгорнули широку пропаганду соціалістичних ідей по всій Індії, розуміючи під соціалізмом насамперед загальнонародну власність на засоби виробництва, соціальний егалітаризм і, на відміну від СРСР, демократичний устрій суспільства. Заперечуючи т. зв. буржуазний націоналізм як ідеологію багатих, угруповання лівих конгресистів, очолюване Дж. Неру, хотіло зробити націоналізм егалітаристською ідеологією бідних, поєднавши націоналізм із соціалізмом, ідеї незалежності з ідеями соціальної рівності¹⁵.

Для пропаганди ідей незалежності та соціалізму ліві конгресисти у 1928 р. створили Всеіндійську лігу незалежності з філіалами в окремих провінціях. Її головою став С. Айєнгар, а генеральними секретарями Дж. Неру та С. Ч. Бос¹⁶. Програма Ліги передбачала повну незалежність Індії, утворення республіки, надання народам Індії широких демократичних прав за західними зразками, ліквідацію релігійної та кастової дискримінації, встановлення соціальної та економічної рівності, націоналізацію ключових галузей промисловості, введення трудового законодавства, зокрема восьмигодинного робочого дня¹⁷. Дж. Неру очолив на своїй малій батьківщині в Сполучених провінціях місцеву Лігу незалежності. Для неї він розробив ще радикальнішу програму. Наводимо основні її положення: повна незалежність, соціальна та економічна рівність, демократичний уряд, обраний народом, відсутність експлуатації людини людиною, організація робітників і селян для вирішення соціально-економічних питань, суттєве зменшення оподаткування, безплатне навчання в усіх освітніх закладах, загальне виборче право без будь-яких обмежень, встановлення мінімуму заробітної плати для трудящих, націоналізація промисловості та контроль держави над нею, утворення профспілок і фабрично-заводських комітетів, трудове законодавство, право на страйк, відсутність безробіття, страхування по хворобі, захист державою хлібороба, надання селянам земельних ділянок без права їхнього укрупнення, ліквідація каст, рівність чоловіка й жінки, захист державою дітей¹⁸.

За вимогою членів Ліги незалежності та інших лівих конгресистів сесія (з'їзд) ІНК у Карачі (1931 р.) вперше в історії партії схвалила запропоновану Дж. Неру егалітаристську програму під назвою "Резолюція про основні права й економічну програму". У ній проголошувалися: незалежність Індії, усі демократичні права, рівність громадян перед законом без обмежень і дискримінації, соціальна та економічна рівність, державна власність на засоби виробництва, природні ресурси, водні шляхи й транспорт чи її контроль над ними, захист інтересів промислових робітників із боку держави, справедливе трудове законодавство, утворення профспілок для захисту інтересів трудящих, реформа землеволодіння в інтересах найбідніших селян і дрібних селянських господарств, захист жінок і дітей, значне скорочення витрат на апарат управління та утримання чиновників усіх рівнів, встановивши для них максимально можливу платню в 500 рупій на місяць, скасування соляних податків, державний протекціонізм для захисту

національної промисловості, заборона виробництва та вживання спиртних напоїв і наркотиків, державне регулювання фінансів і торгівлі, створення національної армії¹⁹.

Визначною подією в боротьбі лівих конгресистів за радикальні соціально-економічні перетворення егалітаристського характеру було утворення всередині ІНК соціалістичних угруповань, які називали себе соціалістичними або конгрес-соціалістичними партіями. Слід зазначити, що в кінці 20-х – на початку 30-х років ХХ ст. егалітаристські ідеї, зокрема ідеї соціалізму в різній його інтерпретації, від фабіанства до марксизму, через зубожіння переважної більшості населення, пропаганду їх Дж. Неру та комуністами, набули в Індії, як і в багатьох інших країнах світу, значної популярності. У Конгресі надзвичайно строката й розмаїта течія соціалістів, яка, протиставляючи себе комуністам, стояла на позиціях т. зв. ненасильницького соціалізму (без кривавої революції, класової боротьби, насильства та диктатури пролетаріату), близького до гандистської сарводаї, на початку 30-х років за чисельністю переважала всі інші ліві угруповання. До неї входили послідовники фабіанського соціалізму, прибічники теорії й практики англійської лейбористської партії та інших соціалістичних і соціал-демократичних західноєвропейських партій, прихильники концепції т. зв. індійського соціалізму, в якій заперечувалися всі відомі тоді соціалістичні теорії й моделі як породження Заходу, і робилася спроба синтезувати гандизм із індійською релігійно-філософською спадщиною, а також конгресисти, орієнтовані на марксизм, у більшості своїй супротивники насильства. Така ідейна неоднорідність соціалістів не тільки постійно породжувала в їхньому таборі гостру ідейно-політичну боротьбу, а й перешкоджала утворити власну організацію, хоча подібне бажання виникало у них неодноразово²⁰.

Перша спроба її створення була здійснена в 1931 р. біхарськими соціалістами. У провінції Біхар, відомій своїми давніми традиціями егалітаристських рухів, найбільшим впливом серед місцевих ліворадикальних конгресистів користувалися помірковані ідеї ненасильницького фабіанського соціалізму, проти яких у свій час різко виступали В.І. Ленін, Комінтерн та індійські комуністи. Біхарські прибічники поглядів подружжя Вебб і Дж. Б. Шоу Дж. Нараян, П. П. Варма і Р. Санкрітьяна (тоді його знали як Б. Р. Даса) вирішили створити щось на кшталт місцевого Фабіанського товариства. Після великої підготовчої роботи в липні 1931 р. у столиці Біхару м. Патні була утворена Біхарська соціалістична партія (БСП), яку очолив визначний вчений проф. А. Барі. До складу її керівництва ввійшли також П. П. Варма, Б. Р. Дас і Г. Ш. Сінха. БСП відразу ж визначила свою найближчу та кінцеву мету. Найближчою її метою стала пропаганда соціалістичних ідей фабіанського зразка в провінції Біхар і Британській Індії та організація робітників і селян. Кінцевою метою партії проголошувалося досягнення політичної незалежності й побудова соціалістичної держави. При цьому під соціалізмом розумілося поступове введення соціальної рівності населення, ліквідація приватної власності й встановлення загальнонародної власності на засоби виробництва, глибокі соціально-економічні перетворення в інтересах широких верств народних мас, демократичний суспільний устрій, культурні перетворення. Наслідуючи західних соціал-

демократів і протидіючи комуністам, біхарські соціалісти віддали перевагу реформістській та конституційній діяльності. Вони категорично заперечували насильство та примус у будь-якій формі, криваву революцію, диктатуру пролетаріату, жорстоку класову боротьбу, всевладдя однієї партії, масові репресії, геноцид, тобто все те, що було притаманним для радянської тоталітарної моделі соціалізму, якою в той час захоплювалося багато лівих конгресистів, що відразу не розпізнали її справжньої суті, включаючи й Дж. Неру²¹.

Характеризуючи діяльність БСП, зазначимо, що її члени не обмежилися лише пропагандою соціалістичних ідей та організацією трудящих. Вони взяли активну участь у першій та другій масових ненасильницьких кампаніях громадянської непокори, які організував ІНК, очолюваний М. К. Ганді, у 1930–1934 рр. для завоювання політичної незалежності. Крім цього, за ініціативою А. Барі, який викладав у місцевому університеті, БСП розгорнула велику науково-дослідницьку роботу, створивши в Патні науковий інститут соціалістичних досліджень, головним завданням якого стала розробка конституції незалежної індійської держави та планів її економічного розвитку. Дуже багато уваги також приділялося участі в роботі Біхарської провінційної організації ІНК, членами якої залишалися всі соціалісти, і в роботі керівних загальноіндійських конгресистських органів – Робочого комітету та Всеіндійського комітету Конгресу. При цьому особливе значення надавалося досягненню єдності всіх ліворадикальних сил в ІНК, маючи на меті утворення загальноіндійської соціалістичної партії. БСП стала осередком, навколо якого об'єдналися соціалісти Аджмеру, Андхри, Бенгалу, Берару, Бомбею, Гуджарату, Делі, Керали, Махараштри, Сполучених провінцій, Уткалу та Центральних провінцій. У грудні 1933 р. в Патні була скликана перша загальноіндійська конференція конгресистів-соціалістів під головуванням А. Н. Дева, а в жовтні 1934 р. на установчій конференції в Бомбеї ухвалюється рішення про утворення в складі ІНК Всеіндійської Конгрес-соціалістичної партії (КСП), одним із керівників якої став лідер БСП проф. А. Барі. Метою КСП проголошувалося досягнення Індією повної національної незалежності та проведення ненасильницьким шляхом радикальних соціально-економічних перетворень у промисловості та сільському господарстві в інтересах широких верств народних мас. У перспективі передбачалася соціалістична перебудова індійського суспільства. КСП, як і БСП, теж заперечувала насильство в будь-якій формі, орієнтуючись тільки на реформістську та конституційну діяльність. Що ж до БСП, то з утворенням КСП вона втратила свою організаційну самостійність, ставши Біхарським відділенням Конгрес-соціалістичної партії Індії. Конгрес-соціалісти залишилися в ІНК, маючи на меті залучити конгресистів на свій бік і домогтися, щоб вплив КСП на політику Конгресу став вирішальним²².

Однак відразу ж після утворення КСП у ній розгорнулася гостра боротьба між різними угрупованнями з програмних і тактичних питань, а також виникли суперечності між окремими лідерами (А. Барі, А. Н. Девом, А. Патвардханом, М. Р. Масані, Дж. Нараяном та ін.). До того ж до КСП вступили комуністи, які всіляко намагалися підкорити її своєму впливові, отримавши чисельну перевагу в виконкомі партії. Суперництво між комуністами та соціалістами за лідерство

тривало аж до 1940 р., коли КПІ була виключена із КСП. Все це не могло не позначитися на діяльності КСП, яка занадто багато уваги приділяла вирішенню питань внутрішньопартійного життя та врегулюванню досить напружених відносин із конгресистським керівництвом (у керівних органах ІНК тоді традиційно домінували помірковані й праві діячі, далекі від симпатій щодо конгрес-соціалістів). Фактично аж до березня 1948 р., коли соціалісти вийшли зі складу ІНК і утворили самостійну партію, назвавши її Соціалістичною партією Індії, діяльність КСП зосередилася головним чином на пропаганді соціалістичних ідей серед конгресистів, членів інших партій та організацій і серед індійської громадськості, боротьбі за радикалізацію політичного курсу ІНК, участі в різноманітних масових акціях і кампаніях ІНК і в діяльності робітничих, селянських і молодіжних спілок, участі в роботі конгресистських урядів, утворених у більшості провінцій Індії наприкінці 30-х років, і в роботі законодавчих органів та органів місцевого самоврядування, в боротьбі з недоторканістю та іншими пережитками минулого в тодішньому індійському суспільстві²³.

Таким чином, егалітаристські течії в партії Індійський національний конгрес у колоніальний період користувалися досить значним впливом і популярністю. Розглядаючи тодішній дикий капіталізм і створену ним буржуазну цивілізацію як минуле людства, ліворадикальні конгресисти-егалітаристи вбачали майбутнє вільної Індії тільки в побудові ненасильницького правового суспільства загального благополуччя, основними рисами якого мали бути соціальна та економічна рівність, рівність усіх перед законом, перерозподіл матеріальних благ, загальнонародна власність на засоби виробництва, народовладдя, справжня демократія, дотримання усіх прав людини та громадянина, відсутність експлуатації людини людиною, державне регулювання економіки, забезпечення з боку держави нормального прожиткового рівня усіх верств населення, безплатна освіта, соціальне законодавство, наділення селян землею, ліквідація інституту каст, висока моральність, заборона вживання спиртних напоїв, тютюну та наркотиків. Видатний лідер ліворадикальних конгресистів Дж. Неру, будучи прем'єр-міністром суверенної Республіки Індія у 1947–1964 рр., зробив усе для того, щоб побудувати на древній індійській землі таке суспільство благополуччя та соціальної справедливості, назвавши його суспільство соціалістичного зразка або демократичний соціалізм. Проте через комплекс об'єктивних і суб'єктивних причин втілити в життя давню мрію людства про ідеальну організацію суспільства, де б панували ідеї розуму та загальної справедливості, "де можливості були б рівні для всіх, де різниця між людьми була б незначною і де громадське життя ґрунтувалося б на співробітництві", йому не вдалося. Це стало недосяжним ідеалом не тільки для Індії, а й для всього людства.

Примітки

¹ Див. також: *Алаев, Л. Б. Средневековая Индия / Л. Б. Алаев. – СПб. – 2003; Бонгард-Левин, Г. М. Древняя Индия. История и культура / Г. М. Бонгард-Левин. – СПб. – 2001; Ванина, Е. Ю. Идеи и общество в Индии XVI – XVIII вв. /*

- Е. Ю. Ванина. – М., 1993; *Мезенцева, О. В.* Мир ведийских истин. Жизнь и учение Свами Даянанды / О. В. Мезенцева. – М., 1994; *Тхакур, К. К.* Бхарат мен ангрезі радж (Індія за часів англійського панування) / К. К. Тхакур. – Аллахабад, 1959 (мовою гінді).
- ² Детально див.: *Dua, R. P.* Social Factors in the Birth and Growth of the Indian National Congress Movement / R. P. Dua. – Delhi, 1967; *Maclane, J. R.* Indian Nationalism and Early Congress / J. R. Maclane. – Princeton, 1977; *Majumdar, B., Mazumdar, B. P.* Congress and Congressmen in the Pre-Gandhian Era, 1885–1917 / B. Majumdar, B. P. Mazumdar. – Calcutta, 1967; *Majumdar, R. C.* Militant Nationalism in India and Its Socio-Religious Background 1897–1917 / R. C. Majumdar. – Calcutta, 1966; *Mehrotra, S. R.* The Emergence of the Indian National Congress / S. R. Mehrotra. – New Delhi, 1971.
- ³ Про них детально див.: *Anand, V. S.* A Study in the Evolution of Indian Nationalism / V. S. Anand. – London, 1967; *Argov, D.* Moderates and Extremists in the Indian Nationalist Movement 1883–1920 / D. Argov. – London, 1967.
- ⁴ Детально див.: *Tilak, B. G.* Speeches of Bal Gangadhar Tilak (Delivered during 1889–1918) / B. G. Tilak. – Madras, 1918. – P. 1-170; *Tilak, B. G.* His Writings and Speeches / B. G. Tilak. – Madras, 1919; *Wolpert, S.* Tilak and Gokhale. Revolution and Reform in the Making of Modern India / S. Wolpert. – Berkeley, 1962.
- ⁵ *Mahajan, V. D.* The Nationalist Movement in India / V. D. Mahajan. – New Delhi, 1976. – P. 171-172.
- ⁶ Детально див.: *Pal, B. C.* Nationality and Empire / B. C. Pal. – Calcutta, 1916; *Pal, B. C.* World Situation and Ourselves / B. C. Pal. – Calcutta, 1919; *Pal, B. C.* Swadeshi and Swaraj: The Rise of New Patriotism / B. C. Pal. – Calcutta, 1954.
- ⁷ Детально див.: *Krishna, G.* The Development of the Indian National Congress as a Mass Organization, 1918–1923 / G. Krishna // The Journal of Asian Studies. – Vol. 25. – No. 3 (May, 1966). – P. 413-430.
- ⁸ Про нього детально див.: *Чувпило, О. О.* Мохандас Карамчанд Ганді й християнство / О. О. Чувпило // Збірник наукових праць. Серія "Історія та географія". – Вип. 18. – Харків, 2005. – С. 27-36; *Яшпал.* Гандхівад кі шавпарікша (сатъя аур ахімса кі параш) (Аналіз гандизму (сатъя та ахімса)) / Яшпал. – Лакхнау, б. р. (мовою гінді); *Alter, J. S.* Gandhi's Body: Sex, Diet, and the Politics of Nationalism / J. S. Alter. – Philadelphia, 2000; *Bakshi, S. R.* Gandhi and the Congress / S. R. Bakshi. – New Delhi, 1996; *Gandhi: the Meaning of Mahatma for the Millennium / Gandhi.* – Washington, 2001.
- ⁹ Про них детально див.: *Bahadur, L.* Indian Freedom Movement and Thought: Politics of "Pro-change" Versus "No-change" (1919–1929) / L. Bahadur. – New Delhi, 1983.
- ¹⁰ Детально див.: *Gandhi, M. K.* Sarvodaya (The Welfare of All) / M. K. Gandhi. – Ahmedabad, 1954; *Gandhi, M. K.* My Socialism / M. K. Gandhi. – Ahmedabad, 1956; *Gandhi, M. K.* Sarvodaya. Its Principles and Programme / M. K. Gandhi. – Ahmedabad, 1957.
- ¹¹ Про неї детально див.: *Gandhi, M.* Young India 1919–1922 / M. Gandhi. – Madras, 1924. – P. 1019-1024.

- ¹² Про свараджистську партію детально див.: *Bakshi, S. R. Swaraj Party and the Indian National Congress / S. R. Bakshi. – New Delhi, 1985; Ray, P. C. Life and Times of C. R. Das / P. C. Ray. – Oxford, 1927.*
- ¹³ Детально див.: *Чувпило, О. О. Роль С. Ч. Боса в національно-визвольному русі народів Британської Індії напередодні Другої світової війни / О. О. Чувпило // Східний світ. – 2006. – № 4. – С. 63-75; Bose, S. C. Important Speeches and Writings of Subhas Bose / S. C. Bose. – Lahore, 1946; Bose, S. C. Fundamental Questions of Indian Revolution / S. C. Bose. – Calcutta, 1970.*
- ¹⁴ Про ліве крило ІНК детально див.: *Sinha, L. P. The Left Wing in India (1919–1947) / L. P. Sinha. – Muzaffarpur, 1965.*
- ¹⁵ Детально див.: *Nehru, J. J. Nehru on Socialism. Selected Speeches and Writings / J. Nehru. – New Delhi, 1954; Nehru, J. Selected Works: in 15 Vs. / J. Nehru. – New Delhi, 1972–1982.*
- ¹⁶ Про Лігу незалежності детально див.: *Чувпило, О. О. Утворення і діяльність Всеіндійської ліги незалежності / О. О. Чувпило // Питання нової і новітньої історії. – 1978. – Вип. 24. – С. 22-29.*
- ¹⁷ Програму Всеіндійської ліги незалежності див.: *The Monitor. – 1928. – November 7.*
- ¹⁸ Програму Ліги незалежності Сполучених провінцій див.: *Nehru, J. Selected Works / J. Nehru. – Vol. 3. – New Delhi, 1972. – P. 287-289.*
- ¹⁹ Резолюцію, ухвалену сесією в Карачі, див.: *Indian National Congress. Resolutions on Economic Policy and Programme 1924–1954 / Indian National Congress. – New Delhi, 1954. – P. 3-10.*
- ²⁰ Детально див.: *Sinha, L. P. The Left Wing in India (1919–1947) / L. P. Sinha. – Muzaffarpur, 1965. – P. 304-530.*
- ²¹ Програмні документи БСП детально див.: *Біхар прантія самаджваді саммелан (Біхарська провінційна соціалістична конференція. Документи) / Біхар. – Патна, 1936 (мовою гінді).*
- ²² Програмні документи КСП детально див.: *All-India Congress Socialist Party. Constitution, Programme and Resolutions of the 1st Conference of the Party and Report of the Organizing Secretary / All-India. – Bombay, 1934.*
- ²³ Про діяльність КСП детально див.: *Lakhanpal, P. L. History of the Congress Socialist Party / P. L. Lakhanpal. – Lahore, 1946.*

ПРАЦІ ЛІДЕРІВ ІНДІЙСЬКОГО НАЦІОНАЛЬНО-ВИЗВОЛЬНОГО РУХУ ЯК ДЖЕРЕЛО З ІСТОРІЇ АНТИКОЛОНІАЛЬНОЇ БОРОТЬБИ НАРОДІВ ІНДОСТАНУ

Важливим джерелом з історії антиколоніальної боротьби народів Індостану є праці лідерів індійського національно-визвольного руху. На жаль, у сучасних джерелознавчих дослідженнях з історії Сходу відсутні спеціальні роботи, присвячені їхньому аналізу. У даній статті висувається завдання дещо заповнити цю прогалину, але зважаючи на її стислий характер, ми обмежимося лише певними узагальненнями, не претендуючи на будь-яку деталізацію і дотримуючись хронологічного принципу. При цьому спочатку наводимо найважливіші відомості про того чи іншого автора, щоб читач мав уяву про його роль у боротьбі за свободу й незалежність Індії, а потім розглядаємо друковану спадщину. Звертаємо увагу на те, що в зв'язку зі специфікою розвитку мовної ситуації в Республіці Індія, вона майже повністю англomовна.

Одним із засновників і перших керівників Індійського національного конгресу (ІНК), що виник у 1885 р., і протягом шести десятиліть очолював визвольні змагання індійців проти англійського колоніального гніту, був Дадабхай Наороджі (1825–1917). У своїх дослідженнях про економіку Індостану [1] він виступав із поміркованих позицій проти згубних наслідків іноземного панування в Індії, вимагаючи надання їй самоврядування у межах Британської імперії на кшталт статусу домініону. Вони є надзвичайно цінним джерелом для вивчення соціально-економічного та політичного розвитку Британської Індії, а також характерних особливостей колоніальної політики різних англійських кабінетів у Південній Азії, форм і методів здійснення її на практиці.

Визначним організатором і керівним діячем ІНК перших років його існування був Махадев Говінд Ранаде (1842–1901). Як і Д. Наороджі, М.Г. Ранаде плідно займався вивченням індійської економіки, ставши засновником школи націонал-економістів. Його непокоїли загальна бідність найбільшої колонії світу та злидні переважної більшості її населення. Виступаючи з пропозиціями більш активного залучення індійців до управління країною, М.Г. Ранаде домагався захисту індійської промисловості й ремесла від імпорту дешевих британських товарів, активно боровся за розвиток національного підприємництва й торгівлі, вимагав знизити основні податки, особливо податок на сіль. Його праці [2] дають можливість проаналізувати економічну політику англійських правлячих кіл в Індії, розвиток індійської промисловості та сільського господарства, показати економічні передумови визвольної боротьби.

До видатних піонерів індійського визвольного руху належить Сурендранатх Банерджі (1848–1925). Ще в 1875 р. він заснував Індійську асоціацію – легальне опозиційне об'єднання колоніальному режиму. У 1885 р. С. Банерджі став одним із організаторів і перших керманічів ІНК, очоливши в ньому досить впливову течію т. зв. поміркованих. Конгресисти двічі (у 1895 і 1902 рр.) обирали його на найвищу партійну посаду президента (глави) організації. У 1918 р. С. Банерджі порвав із Конгресом і створив Федерацію лібералів, яка орієнтувалася виключно на конституційні форми досягнення Індією самоврядування та встановлення

відносин співробітництва з колоніальною владою. Тому в 1921–1923 рр. він обіймав посаду міністра у своїй рідній провінції Бенгал. Уважне вивчення праць С. Банерджі [3] дає змогу охарактеризувати політику й тактику поміркованого крила індійського націоналізму, становище в конгресистській організації, основні напрями ідейно-політичної боротьби в ній, ідейні засади, програмні положення, політичний курс і діяльність різних угруповань конгресистів.

У цьому відношенні важливим джерелом є також праці одного з лідерів ліворадикальної течії крайніх або екстремістів Бепін Чандри Пала (1858–1932) [4]. У 1905 р. він разом із Б.Г. Тілаком очолював організовану екстремістами масову ненасильницьку кампанію протесту проти поділу англійцями Бенгалу. У 1920 р. редагував газету М. Неру "Індепендент", яка отримала загальноіндійське визнання. Виступивши проти політичної програми й тактичної лінії М.К. Ганді, Б.Ч. Пал невдовзі залишив Конгрес, але й надалі продовжував користуватися серед його членів значним впливом і авторитетом. На відміну від М.К. Ганді, він вважав, що майбутнє Індії не в відмові від досягнень європейської цивілізації та в поверненні до міфічного "золотого віку", а в побудові високорозвиненого егалітаристського суспільства загальної справедливості, про яке давно мріяли численні європейські ідеологи соціальної та економічної рівності.

Серед засновників і перших керівників ІНК чільне місце посідає Гопал Крішна Гокхале (1866–1915) – професор історії та політичної економії в Пуні (провінція Махараштра). Він очолював табір поміркованих конгресистів, був обраний президентом партії у 1905 р., коли відбулася її важлива сесія в Бенаресі, заснував патріотичне "Товариство слуг Індії". Праці Г.К. Гокхале [5] дають можливість показати процес виникнення та становлення конгресистської організації, її еволюцію від елітарної організації майнових верств індійського суспільства до широкого масового руху за сварадж (самоврядування), визначити місце й роль ІНК у визвольній боротьбі, розглянути його організаційну структуру, програмні настанови, політичний курс, форми та методи діяльності.

Видатним діячем індійського національно-визвольного руху був Бал Гангадхар Тілак (1856–1920), прозваний індійцями Локаманія, що значить Улюбленець народу. У Конгресі й визвольному русі він очолював екстремістів, виступаючи за вигнання англійців з Індії усіма можливими засобами, включаючи й насильницькі. За свою патріотичну діяльність Б.Г. Тілак двічі опинявся за ґратами. Під час Першої світової війни Локаманія разом із А. Безант заснували Ліги гомруля (самоуправління) і стали організаторами загальноіндійського ненасильницького руху за самоврядування Індії. Заслужують на увагу соціально-економічні погляди Б.Г. Тілака. Критикуючи тодішній капіталізм і буржуазні відносини, насамперед за колоніалізм, суспільну нерівність, загальну несправедливість і всеохоплюючу владу грошей, Локаманія мріяв побудувати на місці колишньої англійської колонії суспільство рівності, соціальної справедливості, релігійності, високої моралі, загального братства й щастя. Вивчення його творів [6] дає змогу визначити причини гострої ідейно-політичної боротьби та виникнення угруповань у визвольному русі, простежити процес їхнього формування, проаналізувати форми й методи діяльності, показати еволюцію поглядів керівників, передусім самого Б.Г. Тілака.

Загальноновизнаним лідером Конгресу й усього індійського антиколоніального руху протягом 1919–1947 рр. був Мохандас Карамчанд Ганді (1869–1948), якого в народі прозвали Махатма, що значить Велика душа. Він відомий в усьому світі як видатний політичний діяч і мислитель ХХ ст., категоричний поборник ненасильства, послідовний аскет за станом душі та соціальний егалітарист за переконаннями. Засуджуючи західноєвропейський капіталізм і створену ним буржуазну цивілізацію, Махатма мріяв побудувати у вільній Індії сарводаю – принципово нове людське суспільство загального благополуччя, засноване на принципах ненасильства, релігійності, духовності, високої моралі, гуманізму та соціального егалітаризму. У колоніальний період та особливо після досягнення незалежності в Індії вийшли з друку практично всі твори М.К. Ганді. Це їхнє повне зібрання [7], численні інші видання [8] та публікації окремих праць [9]. Спадщина М.К. Ганді є найголовнішим і найбільш повним джерелом із історії ІНК і визвольної боротьби індійців проти колоніального гноблення у 20–40-і роки ХХ ст., охоплюючи практично всі її аспекти [10. С.71-77].

Після Першої світової війни визначним керівником Конгресу був Чітта Ранджан Дас (1870–1925), прозваний людьми Дешбандху, що значить Друг країни. У 1921–1922 рр. він очолював ІНК, а в 1923 р. разом із М. Неру створив усередині нього свараджистську партію, яка взяла на озброєння тактику поєднання масового народного руху з активною парламентською боротьбою проти колоніального режиму в законодавчих органах та органах місцевого самоврядування. У цей час Дешбандху, який дотримувався ліворадикальних поглядів, маючи зв'язки навіть із революціонерами Бенгалу, за популярністю серед конгресистів і народу мало в чому поступався М.К. Ганді [11. С.181-188]. У книгосховищах країн СНД є тільки дві роботи Ч.Р. Даса [12] та його виступ на сесії ІНК у Гая 1922 р. [13. С.557-605], але й вони містять цінну інформацію про боротьбу за самоврядування під керівництвом Конгресу, про найважливіші напрями його діяльності, про настрої у патріотичному таборі та погляди й мотиви вчинків Ч.Р. Даса.

Найближчим соратником Ч.Р. Даса був Мотілал Неру (1861–1931). Однак, на відміну від Дешбандху, який очолював лівих свараджистів, М. Неру дотримувався ліберальних поглядів і очолював поміркованих свараджистів, які з часом відмовилися від діяльності серед мас, повністю зосередившись на парламентській боротьбі в куцях колоніальних легіслатурах. Проте досить впливове й численне угруповання правих свараджистів на чолі з М.Р. Джаякармом і Н.Ч. Келкармом виступило проти них, вимагаючи не боротьби, а співробітництва з колонізаторами у законодавчих органах та отримання від них вигідних посад у державному апараті. У лавах свараджистів розгорнулася гостра ідейно-політична боротьба між лівими, правими та поміркованими угрупованнями, внаслідок чого у 1926 р. свараджистська партія зійшла з індійської політичної арени [14. С. 108-118]. Праці М. Неру [15] разом із працями Ч.Р. Даса є головним джерелом з історії свараджистської течії в ІНК. У них простежується процес формування парламентського крила Конгресу, аналізуються ідейні засади, програмні настанови, форми, методи й основні напрями діяльності свараджистів,

висвітлюється боротьба між різними їхніми угрупованнями і навіть наводяться важливі програмні документи організації.

Другим після М.К. Ганді загальноновизнаним лідером ІНК і визвольного руху в міжвоєнний період був майбутній прем'єр-міністр суверенної Індії, син М. Неру – Джавахарлал Неру (1889–1964). Він разом із С.Ч. Босом і С. Айєнгаром очолював ліве або лівонаціоналістичне крило в антибританському таборі. Заперечуючи т. зв. буржуазний націоналізм як ідеологію багатіїв, Дж. Неру хотів зробити націоналізм егалітаристською ідеологією бідних, поєднавши націоналізм із соціалізмом, ідеї незалежності з ідеями соціальної рівності. Наводимо основні положення його політичної програми 20–30-х років ХХ ст.: повна національна незалежність, соціальна та економічна рівність, загальне виборче право, демократичні права, демократичний уряд, обраний усім народом, відсутність експлуатації людини людиною, безплатне навчання та медичне обслуговування, організація трудящих, націоналізація економіки та її державне регулювання, трудове законодавство, земельна реформа, відсутність безробіття, захист державою робітників, селян і дітей, ліквідація каст, рівність чоловіка й жінки тощо [16. С.128-135]. В Індії видані багатотомні зібрання творів Дж. Неру [17], найважливіші його промови [18] та різні тематичні збірники [19]. Їхнє вивчення дає змогу виразніше зрозуміти причини й розвиток ідейно-політичної боротьби в Конгресі та визвольному русі, уточнити окремі важливі деталі виникнення й діяльності лівих угруповань, що входили до складу лівонаціоналістичного крила ІНК, визначити місце й роль у ньому Всеіндійської ліги незалежності, Конгрес-соціалістичної партії Індії, Ліги радикальних конгресистів, робітничих і селянських організацій.

Заслуговують на увагу також вкрай своєрідні й суперечливі суспільно-політичні погляди ще одного видатного харизматичного лідера ІНК Субхаса Чандри Боса (1897–1945), які навіть у наш час продовжують викликати гострі дискусії та досить часто полярні судження й оцінки. Його ідеалом була національна держава з авторитарним ладом і жорстким однопартійним тоталітарним режимом, очолювана видатним військовим і політичним вождем (не випадково С.Ч. Боса в Індії називають Нетаджі, що значить Вождь). Згідно з розробленою ним доктриною сам'яваду (комунізму) її розвиток мав іти шляхом синтезу "кращих рис" фашизму, який Нетаджі вважав лише особливою агресивною формою націоналізму, та комунізму радянського зразка, що означало відсутність парламентської демократії, наявність суворої централізації, дисципліни, милітаризації суспільства, беззаперечного підкорення вождю. Основу такої сталінсько-гітлерівської держави мав складати міцний державний сектор, але зі збереженням приватної власності та ринкових механізмів [20. С.5-8; 21. С.63-75]. Для того, щоб узагальнити й систематизувати ці ідеї, а потім викласти їх у концентрованому вигляді, необхідно детально ознайомитися з творами С.Ч. Боса, які у різні роки були видані в Індії англійською мовою [22]. Але для дослідників історії лівого крила Конгресу та його складових найважливішим джерелом є знаменита робота Нетаджі під характерною назвою "Індійська боротьба" [23], в якій з усіма подробицями викладений рух за незалежність у 20–30-ті роки ХХ ст. Вперше вона вийшла з друку ще у 1934 р., а потім неодноразово

перевидавалася, причому не тільки в Індії, а й у країнах Заходу, зокрема в Англії. Опис подій, активним учасником і свідком яких був автор, доведений ним в останньому виданні аж до 1942 р., коли С.Ч. Бос вже покинув Індію для організації збройної боротьби за її визволення від англійського поневолення.

Видатним лідером загальноіндійського общинного визвольного руху був легендарний глава Мусульманської ліги й "батько" Пакистану Мухаммед Алі Джинна (1876–1948). Спочатку він був активним членом ІНК, а з 1920 р. виходить із нього, зосередивши всі свої зусилля на консолідації мусульманської общини та перетворенні очолюваної ним Мусульманської ліги в сильну партію, яка й стала другою за величиною та значенням після ІНК організацією [24. С.68-78]. Після Другої світової війни Мусульманська ліга під керівництвом М.А. Джинни змогла втілити в життя свій план поділу Індії та створити у 1947 р. мусульманську державу Пакистан, губернатором якої став її лідер. У 1960 р. в Пакистані вийшли з друку найважливіші праці та промови М.А. Джинни [25], які є цінним джерелом не тільки з історії першої загальноіндійської мусульманської політичної партії, а й з історії індійського визвольного руху взагалі. Їхнє вивчення дає змогу краще зрозуміти позицію Ліги у боротьбі за незалежність, з'ясувати характер розбіжностей між Лігою та ІНК, уточнити окремі важливі аспекти політичного курсу й діяльності Мусульманської ліги та боротьби течій у ній, визначити роль окремих політичних діячів у мусульманському общинному русі, узнати ставлення М.А. Джинни до тих чи інших подій.

Ми навели праці провідних, знакових лідерів індійського антиколоніального руху, імена яких відомі в усьому світі. Однак його джерельна база буде неповною без залучення доробку інших, менш відомих борців за незалежність, які теж залишили важливі свідчення про те, що відбувалося в Індії за часів колоніалізму. Заслуговують на увагу твори таких лідерів визвольних змагань: визначних діячів ІНК А.К. Азада [26], А. Безант [27], М. Десаї [28], Ч.Ф. Ендрюса [29], Л.Л. Рая [30], Р. Прасада [31]; лідера халіфатистського руху М. Алі [32]; лідерів респонсивістів М.Р. Джаякара [33] та Н.Ч. Келкара [34]; керівників Конгрес-соціалістичної партії Індії А.Н. Дева [35], Сампурнананда [36] та Дж. П. Нараяна [37]; засновника й керівника Ліги радикальних конгресистів і Радикально-демократичної партії Індії, відомого діяча Комінтерну М.Н. Роя (Нарендранатха Бхаттачарїї) [38]; визначного індійського революціонера М. Гупти [39]; керівників Комуністичної партії Індії М. Ахмада [40], А.К. Гхоша [41], Ш.А. Данге [42], Ш.Г. Сардесаї [43] та Сатъябхакти [44]; лідера Всеіндійської кісан сабхи (селянського союзу) проф. Н.Г. Ранги [45].

Список джерел і літератури

1. Naoroji D. Essays, Speeches, Addresses and Writings (on Indian Politics). – Bombay 1887; Naoroji D. Poverty and un-British Rule in India. – London, 1901.
2. Ranade M.G. A Revenue Manual of the British Empire in India. – Poona, 1877; Ranade M.G. Essays on Indian Economics. – Madras, 1906.
3. Banerjee S. A Nation in Making being the Reminiscences of Fifty Years of Public Life. – Madras, 1925.

4. Pal B.C. Nationality and Empire. A Running Study of Some Current Indian Problems. – Calcutta, 1916; Pal B.C. Swadeshi and Swaraj: The Rise of New Patriotism. – Calcutta, 1954.
5. Gokhale G.K. Speeches of Gopal Krishna Gokhale. – Madras, 1920.
6. Tilak B.G. Speeches of Bal Gangadhar Tilak (Delivered during 1889–1918). – Madras, 1918; Tilak B.G. His Writings and Speeches. – Madras, 1919.
7. Gandhi M.K. The Collected Works of Mahatma Gandhi: In 77 Vs. – New Delhi, 1958–1978.
8. Див., наприклад: Gandhi M.K. Non-violence in Peace and War: In 2 Vs. – Ahmedabad, 1948; Gandhi M.K. Selected Speeches. – New Delhi, 1969.
9. Див., наприклад: Ганди М.К. Моя жизнь. – М., 1934, 1959, 1969; Gandhi M.K. My Religion. – Ahmedabad, 1955; Gandhi M.K. Truth is God. – Ahmedabad, 1957; Gandhi M.K. My Picture of Free India. – Bombay, 1965.
10. Детально про спадщину М.К. Ганді див.: Чувпило О.О. Праці М.К. Ганді як джерело вивчення його світогляду // Збірник наукових праць. Серія "Історія та географія". – Вип. 13. – Харків, 2003.
11. Детально про Ч.Р. Даса див.: Чувпило О.О. Ч.Р. Дас – засновник свараджистської партії // Східний світ. – 1997. – № 1–2. – Київ, 2000.
12. Das C.R. India for Indians. – Madras, 1921; Das C.R. The Philosophy of Non-cooperation and Spiritual-political Swaraj. – Madras, 1922.
13. Congress Presidential Addresses from Silver to the Golden Jubilee. – Madras, 1934.
14. Детально про М. Неру див.: Чувпило О.О. Життя та політична діяльність М. Неру // Збірник наукових праць. Серія "Історія та географія". – Вип. 7. – Харків, 2001.
15. Nehru M. The Voice of Freedom. Selected Speeches of M. Nehru. – Bombay, 1961; Nehru M. Selected Works: In 4 Vs. – New Delhi, 1982–1986.
16. Детально про Дж. Неру див.: Джавахарлал Неру про соціально-економічні та політичні перетворення у Радянському Союзі // Східний світ. – 2009. – № 1.
17. Nehru J. Selected Works: In 3 Vs. – New Delhi, 1972; Nehru J. Selected Works: In 15 Vs. – New Delhi, 1972–1982.
18. Nehru J. Jawaharlal Nehru's Speeches: In 5 Vs. – Delhi, 1967–1968.
19. Див., наприклад: Nehru J. Nehru on Socialism. Selected Speeches and Writings. – New Delhi, 1954; Nehru J. Before and after Independence: In 2 Vs. – New Delhi, 1964; Nehru J. The First Sixty Years: In 2 Vs. – New Delhi, 1965.
20. Про погляди С.Ч. Боса детально див.: Чувпило О.О. Формування суспільно-політичних поглядів Субхаса Чандри Боса // Збірник наукових праць. Серія "Історія та географія". – Вип. 17. – Харків, 2004.
21. Про участь С.Ч. Боса у визвольній боротьбі детально див.: Чувпило О.О. Роль С.Ч. Боса в національно-визвольному русі народів Британської Індії напередодні Другої світової війни // Східний світ. – 2006. – № 4.
22. Bose S.C. Important Speeches and Writings of Subhas Bose. – Lahore, 1946; Bose S.C. Selected Speeches of Subhas Chandra Bose. – New Delhi, 1962; Bose S.C. Fundamental Questions of Indian Revolution. – Calcutta, 1970.
23. Bose S.C. The Indian Struggle 1920–1942. – Bombay, 1964.

24. Детально про це див.: Чувпило О.О. Мусульманська ліга та Індійський національний конгрес: аналіз взаємовідносин (1907–1927 рр.) // Методичний вісник історичного факультету. – 2008. – № 7.
25. Jinnah M.A. Speeches and Writings of M.A. Jinnah. – Lahore, 1960.
26. Азад А.К. Индия добивается свободы. – М., 1961.
27. Besant A. Shall India Live or Die. – Madras, 1925.
28. Махадевабхаї. Махадевабхаї кі даярі (Щоденник Махадевабхаї): В 3-х т. – Ахмадабад, 1947–1951 (мовою гінді); Desai M. The Story of Bardoli. – Ahmedabad, 1929.
29. Andrews C.F. The Indian Problem. – Madras, 1929; Andrews C.F., Mookerjee G.N. The Rise and Growth of the Congress in India. – London, 1938.
30. Rai L.L. Unhappy India. – Calcutta, 1928; Rai L.L. Writings and Speeches: In 2 Vs. – Delhi, 1965.
31. Прасад Р. Автобіографія. – М., 1961; Prasad R. At the Feet of Mahatma Gandhi. – New York, 1955.
32. Ali M. My Life. – Lahore, 1946.
33. Jayakar M.R. The Story of My Life: In 2 Vs. – Bombay, 1958–1959.
34. Kelkar N.C. A Passing Phase of Politics. – Poona, 1925; Kelkar N.C. Life and Times of Lokamanya Tilak. – Madras, 1928.
35. Дев А.Н. Марксвада аур соушеліст парті (Марксистська чи соціалістична партія). – Бенарес, 1938 (мовою гінді); Дев А.Н., Сампурнананд. Сам'явад ка бігуль (Голос соціалізму). – Бенарес, 1940 (мовою гінді).
36. Сампурнананд. Самаджвад (Соціалізм). – Бенарес, 1936 (мовою гінді).
37. Narayan J.P. Towards Struggle. Selected Manifestoes, Speeches and Writings. – Bombay, 1946.
38. Roy M.N. Memoirs. – Bombay, 1964.
39. Gupta M. They Lived Dangerously. Reminiscences of Revolutionary. – Delhi, 1969.
40. Ahmad M. Communist Party of India. Years of Formation 1921–1933. – Calcutta, 1959; Ahmad M. Myself and the Communist Party of India, 1920–1929. – Calcutta, 1970.
41. Гхош А.К. Статті и речи. – М., 1962; Ghosh A. Bhagat Singh and His Comrades. – Bombay, 1946.
42. Данге Ш.А. В тюрьмах Индии. – М., 1930; Dange S.A. On the Indian Trade Union Movement. – Calcutta, 1952; Dange S.A. Mahatma Gandhi and History. – New Delhi, 1969; Dange S.A. Selected Writings. – Bombay, 1974.
43. Сардесаи Ш.Г. Индия и революция в России. – М., 1967.
44. Сатьябхакта. Бхарат мен кам'юніст парті кі стхапна (Заснування Комуністичної партії в Індії). – Матхура, 1975 (мовою гінді).
45. Ranga N.G. Peasants and Congress. – Madras, 1938; Ranga N.G. History of Kisan Movement in India. – Madras, 1939; Ranga N.G. Revolutionary Peasants. – New Delhi, 1949.

ДОСЛІДЖЕННЯ СУЧАСНОЇ ІНДІЙСЬКОЇ ФІЛОСОФІЇ В ПРАЦЯХ О. Д. ЛІТМАНА

Провідним індологом-філософом колишнього Радянського Союзу та пострадянської Росії, видатним дослідником філософії народів Індостану ХІХ – ХХ ст., праці якого визнані єдиними у своєму роді [див.: 20, с. 215], був доктор філософських наук, лауреат премії ім. Дж. Неру Олексій Давидович Літман (1923–1993). Між тим його життя та унікальна наукова спадщина ще не знайшли будь-якого висвітлення в сходознавчій літературі. Можна навести лише невеличкий меморіальний нарис Л. Р. Полонської в журналі "Восток", де стисло перераховувалися заслуги О. Д. Літмана перед вітчизняною та світовою індологією [див.: 20].

У даній статті, автор якої багато спілкувався й тісно співробітничав з О. Д. Літманом ще з початку 70-х років ХХ ст., висувається завдання дещо заповнити цю прогалину, звернувши головну увагу на праці вченого, в яких досліджувалася сучасна індійська філософія.

Перш ніж розглядати індологічну філософську спадщину О. Д. Літмана, слід зазначити, що він пройшов нелегкий життєвий та творчий шлях. Олексій Давидович народився 27 грудня 1923 р. Закінчивши середню школу, він поступив у Московський інститут філософії та літератури, але вже через рік добровільно пішов на фронт. Війну О. Д. Літман закінчив старшим лейтенантом, командиром окремого зенітно-кулеметного батальйону. Демобілізувавшись, продовжив навчання на філософському факультеті Московського університету. Успішно закінчивши його, кілька років працював за призначенням у Ташкенті ученим секретарем Академії наук Узбекистану. У 1957 р. повернувся до Москви й відтоді доля Олексія Давидовича нерозривно була пов'язана з Інститутом сходознавства АН СРСР (РАН), у стінах якого він незмінно провів майже півстоліття, віддавши всі свої сили, знання, серце й душу безкорисному служінню індології, яка стала сенсом життя цієї неординарної особистості. Навіть ті нечисленні й незначні з погляду обивателя посади, які обіймав О. Д. Літман, були безпосередньо пов'язані з індологічною наукою. Це керівництво творчою групою з історії розвитку суспільної думки й культури Індії в Центрі індійських досліджень Інституту сходознавства, яка видала 11 збірників, присвячених проблемам загальнолюдських цінностей, керівництво лекторієм із проблем індійської духовної спадщини, членство у виконкомі Товариства радянсько-індійської дружби, яке організувало святкування 100-літніх ювілеїв видатних синів Індії М. К. Ганді, Дж. Неру і С. Радхакришнана, та редагування збірників із проблем суспільної та релігійної думки Індії. О. Д. Літман також дуже багато уваги приділяв підготовці кадрів індологів. Учні Олексія Давидовича згадують його як видатну особистість, людину енциклопедичних знань, яка справила на них незабутнє враження в роки їхнього становлення на ниві науки. У зв'язку з цим не можна не відзначити й те, що О. Д. Літман допоміг автору цієї статті остаточно сформулювати назву теми докторської дисертації ("Ідейно-політична боротьба в Індійському національному конгресі (20–30-ті рр. ХХ ст.)"), порадив йому після її захисту зайнятися вивченням історії індійської філософії та зробив цінні

зауваження під час роботи над статтями про філософські погляди видатних лідерів індійського національно-визвольного руху [детально див.: 21; 22; 23].

Індологічна філософська спадщина О. Д. Літмана нараховує близько 70 наукових робіт, серед яких є вісім фундаментальних монографій. На перший погляд, це не так вже й багато, але майже всі вони мають величезне значення для індології та орієнталістики, оскільки проблеми, які в них аналізувалися, не знайшли свого висвітлення не лише у вітчизняній, а й в індійській та світовій історико-філософській літературі. Не випадково, що значна кількість праць радянського філософа видана за кордоном, передусім в Індії, незважаючи на те, що вони засновувалися на істматівській методології [див., наприклад: 24; 25; 26; 27; 28; 29]. При цьому слід зазначити, що будь-яка диференціація філософських творів О. Д. Літмана за тематичним принципом, зважаючи на їхню комплексність, завжди буде відносною і викличе серйозні заперечення та зауваження. Сам вчений під час ювілейних урочистостей з нагоди його 60-річчя (грудень 1983 р.), на яких був присутній автор даної статті, висловився проти поділу своїх індологічних філософських праць за тематичною ознакою (тоді С. Д. Мілібанд саме складав їхню бібліографію), заявивши, що всі вони присвячені дослідженню сучасної індійської філософії, яка пройшла кілька історичних етапів у своєму розвитку, і тому рубрикація бібліографії може бути лише поетапною. Виходячи з цього, ми умовно поділяємо індологічну філософську спадщину О. Д. Літмана на три рубрики, виділяючи ті твори, які мають найбільше значення для науки: 1) публікації з загальних проблем сучасної індійської філософії; 2) дослідження, в яких аналізувалася філософська спадщина видатних індійських мислителів колоніальної доби; 3) роботи, присвячені аналізу поглядів провідних філософів незалежної Індії.

Пристаюючи до її розгляду, слід стисло висвітлити найголовніші принципи історико-філософських досліджень О. Д. Літмана. Вчений завжди наголошував, що завдання об'єктивного історико-філософського дослідження полягає в тому, щоб на основі вивчення як загальних закономірностей розвитку філософії, так і її національних особливостей, виявити в усій його складності й конкретно-специфічному вираженні реальний зміст створеного кожним народом арсеналу філософських уявлень, які збагатили людство в його русі на шляху до постійно поглиблюючого пізнання світу. Що ж до індійської філософії, то Олексій Давидович категорично виступав як проти домінуючої в західній індологічній філософській науці традиції зводити філософію Індії до комплексу її древніх класичних вчень і систем, що отримали назву даршани, так і проти ідентифікації вітчизняної філософії в творах переважної більшості індійських авторів з давньоіндійською філософською класикою. Адже такий підхід призвів до того, що сучасна індійська філософія, як самостійний розділ філософії, не стала об'єктом спеціального історико-філософського дослідження та аналізу, і навіть не визнавалася не лише західними філософами, а й індійцями, особливо в колоніальний період. У них таке ставлення було реакцією на європоцентризм, представники якого ототожнювали індійську філософію з відсталими примітивними релігійними поглядами й вченнями. Заперечуючи наявність сучасної індійської філософської теорії, індійські автори вважали, що сучасні

мислителі Індії, за винятком А. Гхоша та С. Радхакришнана, займалися лише тим, що узгоджували традиційні філософські системи з новими уявленнями про реальність, але і в цьому напрямі досягли незначних успіхів. Об'єктом, гідним дослідження, визнавалася лише давньоіндійська філософія. В результаті в індійській філософській літературі не було жодної узагальнюючої роботи, в якій давався б всебічний аналіз розвитку сучасної індійської філософії, причому навіть усі узагальнюючі твори індійських авторів разом не створювали її повної картини. Тому О. Д. Літман присвятив своє життя реабілітації новітньої індійської філософії, постійно доводячи, що сучасна Індія має власну філософію, а його узагальнюючі праці не мають аналогів у світовій науці. Він визначив поняття "сучасна індійська філософія" з точки зору його змісту й хронології, дав науково обґрунтовану періодизацію її історії та здійснив головну справу свого життя – охарактеризував сучасну індійську філософію в усій її емпіричній повноті та фактичних деталях, проаналізувавши філософські погляди, вчення, школи й системи найавторитетніших і найвпливовіших мислителів сучасної Індії.

Як показав О. Д. Літман, сучасна індійська філософія являє собою надзвичайно складне явище. В країні, де "зупинився час", унаслідок домінування в свідомості людей рудиментів минулих епох, наявності багатокладної соціальної структури й складного процесу класоутворення сформувалася специфічна ситуація в філософії – калейдоскопічне переплетіння ідей, що відносилися до різних історичних періодів, включення в сучасні концепції традиційних категорій і принципів, які нараховують століття й навіть тисячоліття свого існування й розвитку. Ці елементи, на перший погляд, архаїчні та примітивно-наївні, стали важливою складовою частиною створених у новий та новітній час філософських вчень, вони виконують певну соціальну функцію, їх не можна відділяти від усього комплексу суспільної думки, зокрема від ідеології національно-визвольного руху. Творчість індійських філософів надзвичайно різноманітна й різнобічна: їхні теоретичні інтереси охоплюють широкий комплекс проблем світогляду, практично всі галузі філософських знань, включаючи соціологію, етику, естетику, логіку, психологію тощо. У працях одного мислителя, а іноді й в одному його творі можуть відобразитися ледь не всі аспекти світогляду. Багато мислителів створюють вчення, що претендують на універсальний характер не лише в плані вирішення усіх філософських проблем, а й в плані задоволення духовних потреб усього людства. Тому деякі з них вважають універсальною за своїм характером не тільки сучасну індійську філософію, а й усю індійську суспільно-філософську думку від Рігведи до С. Радхакришнана. За таких умов лише всебічний конкретний аналіз конкретних явищ на основі принципу історизму давав можливість вірно визначити місце й роль кожного філософа в розвитку сучасної філософії, що й зробив у своїх творах О. Д. Літман.

У строкатому спектрі філософських вчень і систем сучасної Індії, які охоплюють всі галузі філософських знань, вчений виділив три визначальні групи: 1) академічні системи, які створювали професійні філософи в університетах і різноманітних спеціальних і загальногуманітарних наукових закладах; 2) погляди й вчення громадсько-політичних діячів – лідерів національно-визвольного руху, а

в незалежній Індії – керівників держави; 3) релігійно-філософські вчення, які створювалися численними т. зв. професійними святими, що мали традиційно величезний вплив практично серед усіх верств населення. О. Д. Літман також окреслив коло теоретичних проблем, аналіз яких дав йому можливість показати принципові особливості, головні риси й напрями розвитку сучасної індійської філософії. Це проблеми онтології (метафізики), гносеології (епістемології), сутності філософії та її співвідношення з наукою й релігією, проблеми людини й гуманізму, а також деякі питання етики й теорії цінностей (аксіології). За межею дослідження залишилися проблеми логіки, естетики, психології, соціології та соціально-політичні концепції. Не завжди була можливість всебічно проаналізувати й еволюцію світогляду кожного з провідних сучасних індійських мислителів, тому автор іноді обмежувався аналізом і викладом лише принципово значущих і концептуально сформованих елементів їхніх поглядів.

Особливу увагу звертаємо на те, що на відміну від багатьох інших радянських авторів, які давали принизливі оцінки представникам немарксистських і непролетарських вчень і рухів, а досить часто ще й навішували їм різні одіозні ідеологічні чи політичні ярлики, О. Д. Літман завжди з повагою ставився до своїх ідейних і наукових опонентів, звичайно, якщо вони того заслуговували. Щоб не бути звинуваченим владою та деякими колегами, які йому відверто заздрили, в усіляких політичних гріхах (так, він називав сталінську модель соціалізму номадо-азійською), вчений для підтвердження своїх поглядів посилався на тодішні загальноновизнані авторитети, найбільше на В.І. Леніна, якого цінував передусім як видатного теоретика й мислителя. Зокрема, посилаючись на ленінські методологічні положення, що марксист повинен враховувати живе життя, точні факти дійсності, а не чіплятися за теорію вчорашнього дня, О. Д. Літман виступив проти вульгаризаторського й догматичного ставлення до індійської філософії, яка була майже виключно ідеалістичною, радянських ідеологів, що вважали матеріалізм прогресивним, а ідеалізм реакційним, указуючи на необхідність творчого підходу до тих чи інших індійських вчень і філософських систем, а також проти однозначних висновків (прогресивний, реакційний тощо), які здебільшого виявляються не тільки недостатніми або однобічними, а й просто безпідставними. Значно випередивши свій час, О. Д. Літман зазначав, що зневажливе й нігілістичне ставлення до тих чи інших індійських вчень лише тому, що вони є ідеалістичними або непролетарськими, не тільки теоретично не обґрунтовано, але й політично неправомірно. Підтвердженням цього слугує той факт, що ідеалістична філософія була незмінним теоретичним фундаментом індійського буржуазного націоналізму (так його називали в радянській історіографії), якому властива прогресивна антифеодальна та антиімперіалістична спрямованість, що збереглося й у постколоніальний період, а передові його представники, незважаючи на ідеалістичний світогляд, виступали з прогресивних громадсько-політичних позицій. Навіть прямі виступи філософів-ідеалістів проти матеріалізму, на думку О. Д. Літмана, не завжди можна кваліфікувати як вияв реакції: часто вони були породженням духовної атмосфери країни, в якій панував ідеалізм у свідомості народних мас, переважна більшість яких мислила релігійними категоріями

[детально див.: 18, с. 7-24]. Такий виважений, вільний від ідеологічної та політичної упередженості підхід до наукового дослідження, нехарактерний для представників радянських гуманітарних наук, дав можливість О. Д. Літману охопити основну проблематику сучасної індійської філософії, а також вчення та системи її представників майже за 100 років, починаючи з кінця XIX ст. і до початку 90-х років XX ст.

У працях із загальних проблем сучасної індійської філософії [див., наприклад: 7; 8; 9; 13; 14; 18; 19] дослідник визначив характерні риси й чинники розвитку індійської філософської думки в добу колоніалізму та особливості її розвитку в незалежній Індії. Стосовно доби колоніалізму головна увага приділялася таким невивченим, недостатньо вивченим і дискусійним історико-філософським питанням: релігійно-ідеалістичний зміст індійського націоналізму, внутрішня гетерогенність і суперечливість індійської філософії, специфічне співвідношення філософії та буденної свідомості, панування ідеалізму, політичне протиборство ідеалізму й матеріалізму, прогресивна роль індійської ідеалістичної філософії в ідеології національно-визвольного руху та реакційна роль у ньому "західного матеріалізму", специфіка співвідношення суб'єктивного та об'єктивного ідеалізму в індійській філософії, домінування у ній об'єктивного ідеалізму, відсутність концептуальних елементів скептицизму та агностицизму, функціонально-творча роль і цементуючий чинник класичної філософської спадщини в сучасній індійській філософії, розбіжності в інтерпретації суті й характеру цієї спадщини (роль даршан, міманси, йоги), наукова класифікація філософських традицій, вплив ведантистської традиції на ідеологічний процес у колоніальній Індії, адвайта-веданта Шанкари як основа ідеалізму та усієї індійської філософії, концепція майї або майявади як символ сутності індійської філософії, концепція мокші, діяльність Адвайта ашраму, ведантистські організації та центри, давньоіндійська система свабхававади, натуралістичні традиції індійської філософії, система локаяти та її вплив на індійську філософію, індійська й західна філософія, вплив об'єктивно-ідеалістичних систем Заходу на індійських філософів, проблема "синтезу філософій", вплив марксизму на індійську філософію, характерні риси релігійно-філософських вчень у колоніальній Індії, роль ашрамів у її духовному житті, релігійно-філософські концепції індійського комуналізму, утворення та діяльність релігійно-комуналістських політичних організацій Мусульманської ліги, "Шрі Бхарат дхарма мандал" (Товариства славної індійської релігії), Хінду Махасабхи (Великої спілки індусів) і "Раштрія сваямсевак сангх" (Союзу служителів нації), світські філософські системи й релігійно-філософські вчення.

Стосовно періоду незалежності це такі питання: "ідеологічний вакуум" і пошуки "філософії життя" після завоювання Індією незалежності, криза індійської філософської науки, спроби її "реконструкції" та "реорієнтації", боротьба течій у філософії, "філософська революція", "філософія духовності", вплив на індійську філософію доби незалежності традиційних ведантистських вчень, зокрема адвайта-веданти, релігійна міфологія та її роль у філософському житті країни, неоднозначне ставлення до філософських вчень і систем Заходу, екзистенціалізм, феноменологія, філософський лінгвістичний аналіз, філософський структуралізм

та інші "модні" західні течії в Індії, британська, німецька та американська "моделі" філософії, концепції "синтезу" та компаративізму, раціоналістичні й гуманістичні тенденції, рух бхудан, "філософія науки", проблема людини й людських цінностей, соціально-політичний зміст проблеми гуманізму, принципи "гуманістичної філософії", процес диференціації серед індійських філософів на другому етапі незалежності, боротьба між прихильниками прогресивної "реорієнтації" та духовного традиціоналізму, вплив гострої ідейно-політичної боротьби в країні на розвиток національної філософської науки, "філософія" правих і лівих політичних течій, "філософія" релігійно-комуналістських політичних організацій традиційного й нового спрямування, проблеми співвідношення "традиціоналізму" й "модернізму", філософії та науки, розмежування представників релігійно-ідеалістичних вчень (релігійні діячі, релігійно-громадські, релігійно-світські), діяльність місії Рамакришни в незалежній Індії, розповсюдження в Індії ідей теологічного ідеалізму, формування "філософії цінностей" та наукознавства як самостійних галузей знань, боротьба проти матеріалістичного світогляду, розвиток марксистської філософії в незалежній Індії, критики марксизму, ленінізм як антитеза марксизму, дискусія з питання марксистської інтерпретації релігії та філософії буддизму, критика індійськими марксистами веданти, дискусія серед індійських марксистів щодо ролі веданти в розвитку індійської філософії, аналіз і тлумачення індійськими марксистами пам'яток давньоіндійської філософської думки.

Величезне значення для індологічної науки мають роботи О. Д. Літмана, в яких аналізувалася філософська спадщина окремих видатних індійських мислителів колоніальної доби Дев Атми, Свами Абхедананди, Рамани Махарші, Мухаммада Ікбала, Кришначандри Бхатгачарії, Ауробіндо Гхоша, Рабіндраната Тагора, Мохандаса Карамчанда (Махатми) Ганді та філософа-марксиста Рахула Санкрітьяяна [див., наприклад: 2; 3; 4; 5; 10; 15; 16]. Оскільки дослідити всю сукупність проблем, що їх турбували, практично неможливо, то вчений виділив таке коло невивчених питань і таких мислителів, аналіз праць яких давав йому можливість визначити принципові особливості, основні риси й напрями розвитку індійської філософської думки до 1947 р. Уважно вивчивши величезну літературно-філософську спадщину кожного з мислителів (тільки у М. К. Ганді вона складає 77 томів) англійською та індійськими мовами, О. Д. Літман обрав для аналізу такі проблеми: сутність і призначення філософії, співвідношення об'єкту й суб'єкту, доктрина істинності й помилковості, концепція "троїстого" Абсолюту, "інтегралізм" – керівний принцип, типи розуму та їхнє співвідношення з Абсолютом, природа та її субстанційні атрибути, еволюція та інволюція – закони змін і гармонії в природі, типи первісного незнання й процес пізнання, людина – інтегральна частина природи, її роль в еволюції та місце в системі інтегралізму, пізнання – найвищий привілей людини, самопізнання як "практичний" аспект та інтегративний чинник усіх модифікацій веданти, принципи "філософії самопізнання", діяльність – не перешкода "самопізнанню", концепція худі, онтологічні й гносеологічні передумови "самопізнання", любов як чинник формування ідеального худі – "досконалої людини", Бог та істина – їхній

корелятивний взаємозв'язок, діалектика, матеріалізм, метафізика, етика, засоби морального вдосконалення, концепція ненасильства, релігійність.

Аналізуючи досягнення численних філософів і мислителів суверенної Республіки Індія [див., наприклад: 1; 6; 11; 12; 17], О. Д. Літман найбільшу увагу приділив творчості Свами Шивананди, Свами Ранганатхананди, Свами Джннанананди, Сарвепаллі Радхакришнана, Пулла Тірупаті Раджу, Тельяврама Махадевана, Праваса Дживана Чаудхурі, Абдул Рахмана, Джавахарлала Неру та Дебіпрасада Чаттопадх'яї. У конгломераті питань, що піднімалися в різних вченнях і системах індійських філософів доби незалежності, вчений виділив такі: "синтетична санатана-дхарма", веданта як "всеохоплюючий синтез", синтез релігії та науки, духовність – "основа життя", людина та її сутність, "філософська релігія", вихідні принципи "філософської релігії", онтологія "філософської релігії", гносеологія (епістемологія) "філософської релігії", єдність релігії, філософії та науки, гуманістична система "вічної релігії", модель ідеальної філософії, "універсальна релігія" або "релігія духу", концепція людини в системі "вічної релігії", етична концепція в системі "вічної релігії", філософія як світоглядна основа системи "вічної релігії", абсолютний ідеалізм, вихідні принципи його системи, онтологія абсолютного ідеалізму, гносеологія абсолютного ідеалізму, ведантистська аксіологія, загальні принципи її системи, релігійні цінності, етичні цінності, філософія науки, концепції науки, концепція універсального розуму як "методологічна" основа науки, ведантистська інтерпретація науки та її критика, методологічні принципи розвитку науки.

Таким чином, навіть стислий аналіз індологічних філософських досліджень О. Д. Літмана дає всі підстави твердити, що він зробив значний внесок у радянську, російську та світову орієнталістику. Ним фундаментально висвітлені практично всі найголовніші проблеми філософії колоніальної та незалежної Індії. Незважаючи на те, що переважна більшість праць О. Д. Літмана, присвячених сучасній індійській філософії, вийшла в світ ще за радянської доби, вони зберегли своє значення і в наш час, оскільки вчений намагався уникати ідеологічних і політичних стереотипів, ґрунтуючись на найновітніших досягненнях світової індологічної науки. Будучи науковцем нової епохи, О. Д. Літман випередив свій час, ставши взірцем для нинішньої генерації індологів та орієнталістів не тільки Росії, а й усіх незалежних держав колишнього Радянського Союзу.

Література

1. Вафа, А. Х., Литман, А. Д. *Философские взгляды Джавахарлала Неру* / А. Х. Вафа, А. Д. Литман. – М., 1987.
2. Комаров, Э. Н., Литман, А. Д. *Мировоззрение Мохандаса Карамчанда Ганди* / Э. Н. Комаров, А. Д. Литман. – М., 1969.
3. Литман, А. Д. *Мохандас Карамчанд Ганди и его мировоззрение* / А. Д. Литман // Ганди М. К. *Моя жизнь*. – М., 1959. – С. 3-38.
4. Литман, А. Д. *Философские взгляды Рабиндраната Тагора* / А. Д. Литман // Рабиндранат Тагор. – М., 1961. – С. 85-116.

5. *Литман, А. Д.* Философские взгляды М. К. Ганди / А. Д. Литман // *Общественно-политическая и философская мысль Ганди.* – М., 1962. – С. 130-199.
6. *Литман, А. Д.* Религиозно-философское учение Свами Шивананды / А. Д. Литман // *Идеологические течения современной Индии.* – М., 1965. – С. 109-137.
7. *Литман, А. Д.* Философия / А. Д. Литман // *Культура современной Индии.* – М., 1966. – С. 4-34.
8. *Литман, А. Д.* Философская мысль независимой Индии. Академические системы и религиозно-философские учения / А. Д. Литман. – М., 1966.
9. *Литман, А. Д.* Экзистенциализм в Индии / А. Д. Литман // *Современный экзистенциализм. Критические очерки.* – М., 1966. – С. 532-560.
10. *Литман, А. Д.* Критика концепции синтеза религии, философии и науки в религиозно-философских воззрениях Свами Абхедананды и Свами Джнанананды / А. Д. Литман // *Религия и общественная мысль народов Востока.* – М., 1971. – С. 42-63.
11. *Литман, А. Д.* Отражение религии в мировоззрении общественных деятелей и философских учениях современной Индии / А. Д. Литман // *Религии и атеизм в Индии.* – М., 1973. – С. 86-124.
12. *Литман, А. Д.* Философские взгляды Джавахарлала Неру / А. Д. Литман // *Мировоззрение Дж. Неру.* – М., 1973. – С. 108-141.
13. *Литман, А. Д.* Некоторые особенности развития современной индийской философии / А. Д. Литман // *Политическое развитие и общественная мысль Индии.* – М., 1976. – С. 342-367.
14. *Литман, А. Д.* Философский натурализм в общественной мысли Индии / А. Д. Литман // *Народы Азии и Африки.* – 1978. – № 4. – С. 84-95.
15. *Литман, А. Д.* Мохандас Карамчанд Ганди / А. Д. Литман // *Народы Азии и Африки.* – 1980. – № 4. – С. 83-95.
16. *Литман, А. Д.* Традиции философского натурализма в Индии и мировоззрение Дев Атмы / А. Д. Литман. – М., 1982.
17. *Литман, А. Д.* Сарвепалли Радхакришнан / А. Д. Литман. – М., 1983.
18. *Литман, А. Д.* Современная индийская философия / А. Д. Литман. – М., 1985.
19. *Литман, А. Д.* Философия в независимой Индии: проблемы, противоречия, дискуссии / А. Д. Литман. – М., 1988.
20. *Полонская, Л. Р.* Памяти Алексея Давыдовича Литмана / Л. Р. Полонская // *Восток.* – 1993. – № 3. – С. 215-216.
21. *Чувпило, О. О.* Філософські погляди М. К. Ганді / О. О. Чувпило // *X Сходознавчі читання А. Кримського. Тези доповідей міжнародної наукової конференції.* – Київ, 2006. – С. 204-207.
22. *Чувпило, О. О.* Філософські погляди видатних лідерів індійського національно-визвольного руху / О. О. Чувпило // *Збірник наукових праць. Серія "Історія та географія".* – Вип. 28. – Харків, 2007. – С. 203-208.
23. *Чувпило, О. О.* Філософські погляди Дж. Неру / О. О. Чувпило // *XI Сходознавчі читання А. Кримського. Тези доповідей міжнародної наукової конференції.* – Київ, 2007. – С. 179-181.

24. *Litman, A. D.* Philosophical Views of Rabindranath Tagore / A. D. Litman // The Visvabharati Quarterly. – 1963. – Vol. 28. – № 4. – P. 301-356; 1964. – Vol. 30. – № 3. – P. 219-244; 1965. – Vol. 30. – № 4. – P. 317-334.
25. *Litman, A. D.* The Historical Role of Mahatma Gandhi in the Indian National-Liberation Movement / A. D. Litman // Gandhi – Lenin: Centenary Souvenir. – Trivandrum, 1969. – P. 55-62.
26. *Litman, A. D.* Über die philosophischen Anschauungen M. K. Gandhis und ihre Entwicklung im heutigen Indien / A. D. Litman // Deutsche Zeitschrift für Philosophie. – 1969. – Hft. 6. – S. 703-723.
27. *Litman, A. D.* M. K. Gandhi's World Outlook: Problem of Culture / A. D. Litman // Gandhi through Soviet Eyes. Lenin through Indian Eyes. – New Delhi, 1971. – P. 1-9.
28. *Litman, A. D.* Marxistisch-Leninistischen Philosophie in Indien / A. D. Litman // Deutsche Zeitschrift für Philosophie. – 1974. – Hft. 6. – S. 698-717.
29. *Litman, A. D.* Einige Besonderheiten der Entwicklung der heutigen indischen Philosophie / A. D. Litman // Politik und Ideologie im gegenwertigen Indien. – Berlin, 1976. – S. 371-398.

УТВОРЕННЯ ТА ДІЯЛЬНІСТЬ ЛІГИ РАДИКАЛЬНИХ КОНГРЕСИСТІВ

Постановка проблеми. Важливою складовою частиною лівого крила Індійського національного конгресу (ІНК), який у міжвоєнний період очолював боротьбу народів Індостану проти англійського колоніального панування, була Ліга радикальних конгресистів (ЛРК). **Аналіз актуальних досліджень.** Між тим її утворення, програмні настанови та діяльність ще не знайшли будь-якого висвітлення в індологічній літературі. **Мета статті.** У даній статті, зважаючи на її стислий характер, висувається завдання проаналізувати політичну біографію М.Н. Роя та показати основні напрями діяльності Ліги радикальних конгресистів. Найважливішими джерелами для цього є багата ідейно-теоретична спадщина М.Н. Роя [40; 41], його мемуари [42], документи з історії індійського комуністичного руху, що містять важливі праці М.Н. Роя першої половини 20-х років ХХ ст. [19], роботи й спогади соратників М.Н. Роя з лівого табору [1; 2; 6; 9; 10; 14; 15; 17; 18; 22; 24; 36; 37; 39].

Виклад основного матеріалу. Приступаючи до розгляду поставленого питання, слід насамперед висвітлити життєвий шлях, діяльність і світогляд М.Н. Роя. Манабендра Натх Рой (1889–1954) – активний учасник боротьби народів Індії за національне визволення, відомий діяч Комінтерну, який значною мірою визначав у 20-ті роки ХХ ст. його політику щодо антиколоніальних рухів. Однак, незважаючи на наявність досить широкого кола праць про М.Н. Роя, "роїзм", Комінтерн, соціалістичний та комуністичний рухи в Індії [див., наприклад: 3; 4; 5, с. 380-421; 7; 8, с. 50-66; 16; 20; 21; 23; 25; 26; 27; 28; 29; 30; 31; 32; 34; 35; 38; 43; 44; 45; 46; 47; 48], життя, діяльність і світогляд цієї напрочуд талановитої, суперечливої та неоднозначної особи й донині належать до найменш досліджених в орієнталістичній науці проблем. Пояснюється це тим, що навколо постаті М.Н. Роя ще з 20–30-х років ХХ ст. утворилася вкрай заполітизована та заідеологізована атмосфера, а література про нього (в переважній більшості політична публіцистика) не тільки радянських, а й багатьох зарубіжних авторів, вузько тенденційна та партійно заангажована. Настав час неупереджено проаналізувати діяльність і погляди М.Н. Роя, без чого неможливо відтворити об'єктивну й повну картину індійського визвольного руху та участі у ньому ЛРК.

М.Н. Рой, справжнє ім'я якого Нарендранатх Бхаттачарія, народився в 1889 р. у бенгальському селищі Урбалія в сім'ї брахмана [детально див.: 19, т. 1, с. 140-150]. Хворобливо сприймаючи усяку несправедливість і будучи занадто вразливим від природи, він рано (у 1907 р.) долучився до антибританського руху в провінції Бенгал, відомій своїми давніми традиціями політичного екстремізму та тероризму, взявши активну участь у діяльності місцевої організації національних революціонерів, яка боролася за незалежність шляхом заколотів, збройних виступів та індивідуального терору. Після невдалих збройних рейдів на Чінгріпоту й Нетру М.Н. Рой разом із іншими бойовиками у січні 1910 р. був заарештований і більше року провів у в'язниці, де близько зійшовся з легендарним революціонером-підпільником ("бенгальським Оводом") Джатіном Мукерджі, повністю поділяючи його погляди стосовно нещадної боротьби з англійськими колонізаторами. До Індійського національного конгресу та очолюваного ним

масового ненасильницького руху М.Н. Рой ставився тоді негативно. Вийшовши на волю, він продовжив свою небезпечну діяльність, ставши у 1911–1914 рр. разом із Джатіном Мукерджі та Джадудом Гопалом Мукерджі одним із визначних лідерів бенгальського революційно-терористичного руху, який за своїм характером був суто національним і не мав будь-якого соціального забарвлення. Після другого арешту на початку Першої світової війни та звільнення під заставу М.Н. Рой залишив Індію на довгих 15 років.

Спочатку він займався пошуком союзників для боротьби з іноземним пануванням в Індії, побувавши у 1914–1917 рр. в багатьох країнах Азії, Європи та в США, а потім прибув до Мексики (листопад 1917 р.), де невдовзі став активістом Соціалістичної партії, яка в грудні 1918 р. навіть обрала його своїм генеральним секретарем. У Мексиці остаточно визначилися симпатії й потяг М.Н. Роя до лівого соціально-політичного радикалізму. Він виступає палким прихильником Жовтневої революції, а також теорії й практики більшовизму, не втрачаючи інтересу й до визвольних ідей. За активної участі М.Н. Роя була утворена Мексиканська компартія, яка послала його одним із двох своїх делегатів на II конгрес Комінтерну. У травні 1920 р. після перебування в Європі, де М.Н. Рой разом із дружиною Евелін Рой (Санті Деві) намагався переконати індійських революціонерів-емігрантів перейти на комуністичні позиції, видавши Індійський комуністичний маніфест, він прибув до Москви, досить швидко здобувши визнання серед найбільш екстремістські настроєних комінтернівців, що мріяли про світову соціалістичну революцію. Немає сенсу детально описувати відому всім полеміку М.Н. Роя з В.І. Леніним щодо національно-колоніального питання та його діяльність у Східному відділі Комінтерну [детально див.: 3; 7; 8; 14; 15; 19; 20; 26; 44; 47]. Зазначимо лише, що вже через три-чотири роки почався поступовий відхід М.Н. Роя від лівого екстремізму, авторитаризму та захоплення радянською тоталітарною моделлю соціалізму, що зрештою стало однією з головних причин виключення його з Комінтерну (1928 р.) та вигнання із СРСР (щодо цього є й інші точки зору).

Нелегально повернувшись до Індії в 1929 р., М.Н. Рой опинився у політичному вакуумі. Як зазначав Дж. Неру, колоніальний уряд полював за ним, націоналістична Індія ним не цікавилася, а індійські комуністи вважали його зрадником [див.: 6, с. 289]. Тільки Дж. Неру намагався надати М.Н. Рою допомогу, але влітку 1931 р. того було заарештовано і засуджено до шести років тюремного ув'язнення. Перебування у в'язниці стало важливим етапом в ідейно-політичній еволюції М.Н. Роя. Він вирішив повністю порвати зі своїм героїчним революційним минулим, відмовився від насильства, політичного екстремізму й тероризму і, вийшовши із тюрми у листопаді 1936 р., вступив до ІНК, визнавши його тактику ненасильницької боротьби єдиною вірною для Індії.

У конгресистській організації, яка практикувала подвійне партійне членство, являючи собою строкатий блок різних антибританських сил (від націоналістів до комуністів), М.Н. Рой відразу ж розгорнув активну політичну діяльність. Він згуртував навколо себе т. зв. роїстів і оголосив про утворення всередині Конгресу ліворадикального угруповання – Ліги радикальних конгресистів. Її союзниками стали найбільше й найвпливовіше ліве угруповання в

ІНК – Конгрес-соціалістична партія (КСП), яка організаційно сформувалася у 1934 р., але свій початок вела ще з 1931 р., Комуністична партія Індії (КПІ) (вона виникла у 1925 р., а в другій половині 30-х років ХХ ст. входила до складу Конгресу як складова частина КСП, називаючи себе Національним фронтом), ліві профспілки (тоді в Індії було аж три профспілкові центри) та Всеіндійська кісан сабха (Всеіндійська селянська спілка), очолювана визначним селянським лідером проф. Н.Г. Рангою [про ліве крило в ІНК детально див.: 1; 2; 9; 11, с. 175-178; 12, с. 63-75; 13, с. 260-272; 17; 21; 23; 29; 32; 34; 36; 37; 39; 40; 41; 42; 43; 45; 46; 48].

Програма ЛРК, розроблена М.Н. Роем, мало в чому відрізнялася від програм інших ліворадикальних конгресистських угруповань. Вона передбачала розгортання Конгресом масової ненасильницької кампанії громадянської непокори для досягнення народами Індостану повної національної незалежності, введення республіканського правління та соціалістичного устрою держави після ліквідації в Індії англійського колоніального режиму, утворення демократичного уряду, обраного усім народом, встановлення загальнонародної власності на засоби виробництва, природні ресурси, транспорт і водні шляхи, а також введення жорсткого контролю держави над економікою, фінансами, виробництвом і розподілом продукції, проведення радикальних соціально-економічних перетворень у промисловості та сільському господарстві в інтересах найбідніших верств населення, перерозподіл власності, встановлення соціальної та економічної рівності, проведення аграрної реформи, метою якої мала бути ліквідація поміщицького землеволодіння та передача землі у власність селянам, ліквідація експлуатації людини людиною, введення трудового законодавства, зокрема восьмигодинного робочого дня, та соціального страхування, встановлення мінімуму заробітної плати для трудящих, залучення робітників і селян для вирішення соціально-економічних питань, надання індійцям широких демократичних прав і свобод, передусім загального виборчого права без будь-яких обмежень, безплатне навчання в усіх навчальних закладах без винятку, безплатне медичне обслуговування населення, захист державою хлібороба та інших трудівників, право трудящих на страйк тощо [46, с. 411-417].

Характеризуючи діяльність ЛРК, зазначимо, що її члени, заперечуючи тодішній капіталізм, займалися пропагандою соціалістичних ідей серед конгресистів і громадськості (під соціалізмом вони розуміли загальнонародну власність на засоби виробництва, ліквідацію приватної власності та соціальний егалітаризм) та організацією трудящих, боролися за радикалізацію поміркованого політичного курсу ІНК, маючи на меті, щоб керівництво конгресистською організацією у центрі й на місцях перейшло із рук поміркованих і правих лідерів до рук ліворадикальних діячів на кшталт Дж. Неру та С.Ч. Боса, виступали за єдність ліворадикальних сил у Конгресі та перетворення його в орган єдиного антиколоніального фронту усіх патріотичних сил Британської Індії, брали активну участь у різноманітних масових виступах та акціях, спрямованих проти колоніального уряду, а також у діяльності робітничих, селянських і молодіжних спілок, пропагуючи ідею вступу трудящих до Конгресу на основі індивідуального, а не колективного членства, на чому наполягали помірковані та праві лідери. При цьому не можна не звернути увагу на гострі розбіжності з

програмних і тактичних питань, що виникли у стосунках М.Н. Роя не тільки з представниками правого крила ІНК, й з лідерами ліворадикальних угруповань, які звинувачували главу ЛРК у підриві лівої єдності, сектантстві, егоїзмі та в деяких інших гріхах. Кульмінацією цих протиріч став вихід Ліги радикальних конгресистів зі складу створеного С.Ч. Босом у червні 1939 р. Лівого консолідаційного комітету (туди входили очолювана С.Ч. Босом ліворадикальна організація "Форвард блок", КСП, КПІ, ЛРК, ліві профспілки та Всеіндійська селянська спілка) та рішення М.Н. Роя утворити всередині Конгресу на основі ЛРК Радикально-демократичну партію [детально див.: 11, с. 175-178; 12, с. 63-75; 13, с. 260-272; 17, с. 404-407; 33, с. 584-600]. Створена наприкінці 1939 р., вона у роки Другої світової війни, всупереч рішенням керівництва ІНК, яке засудило війну, виступила за підтримку у війні Англії та країн антигітлерівської коаліції, що викликало величезне обурення у лавах конгресистів, котрі звинуватили М.Н. Роя в зраді справи національного визволення. Як вважають деякі дослідники, це значно прискорило у післявоєнний період процес "деполітизації" світогляду М.Н. Роя та еволюцію його поглядів у бік гуманістичних принципів. Дійсно, в останні роки свого життя (з 1948 р.) М.Н. Рой проповідував ідеали т. зв. нового гуманізму, віддаючи перевагу загальнолюдським цінностям над класовими та вузькопартійними інтересами.

Висновки. Таким чином, М.Н. Рой, який пройшов складний і трагічний шлях від крайніх форм політичного радикалізму й екстремізму лівого спрямування до загальнолюдських гуманістичних ідеалів, створив у листопаді 1936 р. всередині Індійського національного конгресу ліворадикальне ненасильницьке угруповання – Лігу радикальних конгресистів, яка через три роки перетворилася у Радикально-демократичну партію. Заперечуючи тодішній європейський капіталізм і створену ним західну буржуазну цивілізацію, з якими індійські патріоти ототожнювали колоніалізм, расизм, пограбування відсталих народів та їхнє масове знищення, соціальну та економічну нерівність, культ грошей і наживи, експлуатацію людини людиною, аморальність, жорстокість, злидні, голод і тотальну несправедливість, члени Ліги пропитували власну модель майбутнього розвитку суверенної індійської держави, мріючи створити принципово нове гуманне суспільство, кардинально відмінне від капіталістичного, з його дикими звірячими законами, побудоване на засадах справжньої політичної рівності та соціального егалітаризму.

Перспективи подальших досліджень. Рекомендуємо майбутнім дослідникам історії індійського національно-визвольного руху детально висвітлити програму, тактику й діяльність очолюваної М.Н. Роем Радикально-демократичної партії, особливо у роки Другої світової війни, та її стосунки з трьома індійськими комуністичними організаціями, що діяли під час війни, конгрес-соціалістами та іншими ліворадикальними організаціями, які входили тоді до складу ІНК.

ЛІТЕРАТУРА

1. *Дев А.Н.* Марксвада аур соушеліст парті (Марксистська чи соціалістична партія). – Бенарес, 1938 (мовою гінді).
2. *Дев А.Н., Сампурнананд.* Сам'явад ка бігуль (Голос соціалізму). – Бенарес, 1940 (мовою гінді).
3. *Девяткина Т.Ф., Егорова М.Н., Мельников А.М.* Зарождение коммунистического движения в Индии. – М., 1978.
4. *Куцобин П.В.* Аджой Гхош и коммунистическое движение в Индии. – М., 1985.
5. *Мартышин О.В.* Коминтерн и проблема единого антиимпериалистического фронта в Индии // Коминтерн и Восток. – М., 1969.
6. *Неру Дж.* Автобиография. – М., 1955.
7. *Персиц М.А.* Революционеры Индии в Стране Советов. – М., 1973.
8. *Резников А.Б.* Из истории Коммунистической партии Индии: первые годы // Народы Азии и Африки. – 1975. – № 5.
9. *Сампурнананд.* Самаджвад (Соціалізм). – Бенарес, 1936 (мовою гінді).
10. *Сатъябхакта.* Бхарат мен кам'юніст парті кі стхапна (Заснування Комуністичної партії в Індії). – Матхура, 1975 (мовою гінді).
11. *Чувпило О.О.* До питання про утворення та діяльність "Форвард блоку" // Історична наука: проблеми розвитку: Матеріали конференції. Всесвітня історія. – Луганськ, 2002.
12. *Чувпило О.О.* Роль С.Ч. Боса в національно-визвольному русі народів Британської Індії напередодні Другої світової війни // Східний світ. – 2006. – № 4.
13. *Чувпило О.О.* Егалітаристські течії в партії Індійський національний конгрес (1885–1947 рр.) // Вісник ХНУ. – 2009. – № 852: Історія. – Вип. 41.
14. *Ahmad M.* Communist Party of India. Years of Formation 1921–1933. – Calcutta, 1959.
15. *Ahmad M.* Myself and the Communist Party of India, 1920–1929. – Calcutta, 1970.
16. *Balaram N.E.* A Short History of the Communist Party of India. – Trivandrum, 1967.
17. *Bose S.C.* The Indian Struggle 1920–1942. – Calcutta, 1964.
18. *Dange S.A.* Selected Writings. – Bombay, 1974.
19. Documents of the History of the Communist Party of India. – Vol. 1–2. – New Delhi, 1971, 1974.
20. *Druhe D.N.* Soviet Russia and Indian Communism 1917–1947. – New York, 1959.
21. *Dwivedy S.* Quest for Socialism: Fifty Years of Struggle in India. – New Delhi, 1984.
22. *Ghosh A.* Bhagat Singh and His Comrades. – Bombay, 1946.
23. *Ghosh P.S.* Socialism and Communism in India. – Bombay, 1971.
24. *Gupta M.* They Lived Dangerously. Reminiscences of Revolutionary. – Delhi, 1969.
25. *Gupta S.D.* Comintern and Colonial Question: the Decolonization Controversy. – Calcutta, 1976.

26. *Haithcox J.P.* Communism and Nationalism in India. M.N. Roy and Comintern Policy 1920–1939. – Princeton, 1971.
27. *Kautsky J.H.* Moscow and the Communist Party of India. – New York, 1956.
28. *Krishnan T.* Kerala's First Communist. – New Delhi, 1971.
29. *Lakhanpal P.L.* History of the Congress Socialist Party. – Lahore, 1946.
30. *Laushey D.M.* Bengal Terrorism and Marxist Left. Aspects of Regional Nationalism in India, 1905–1942. – Calcutta, 1975.
31. *Limaye M.* Communist Party. Facts and Fiction. – Hyderabad, 1951.
32. *Lorents V.H.* Nationalismus und Sozialismus als problem der Dekolonisation. Die Congress Socialist Party. – Bonn, 1976.
33. *Majumdar R.C.* History of the Freedom Movement in India. – Vol. 3. – Calcutta, 1963.
34. *Malaviya H.D.* Socialist Ideology of Congress: a Study of its Evolution. – New Delhi, 1966.
35. *Masani M.K.* The Communist Party of India. A Short History. – London, 1954.
36. *Narayan J.P.* Towards Struggle. Selected Manifestoes, Speeches and Writings. – Bombay, 1946.
37. *Nehru J.* Nehru on Socialism. Selected Speeches and Writings. – New Delhi, 1954.
38. *Overstreet G.D., Windmiller M.* Communism in India. – Berkeley-Los Angeles, 1959.
39. *Ranga N.G.* Peasants and Congress. – Madras, 1938.
40. *Roy M.N.* Jawaharlal Nehru. – Delhi, 1945.
41. *Roy M.N.* Political Power and Parties. – Calcutta, 1960.
42. *Roy M.N.* Memoirs. – Bombay, 1964.
43. *Sadig A.* Towards Socialist Thinking in Congress. – New Delhi, 1961.
44. *Sareen T.R.* Russian Revolution and India: a Study of Soviet Policy Towards Indian National Movement, 1922–1929. – New Delhi, 1977.
45. *Singh G.N.* Socialist Ideology in Congress: a Critical Study. – New Delhi, 1985.
46. *Sinha L.P.* The Left Wing in India (1919–1947). – Muzaffarpur, 1965.
47. *Sinha P.B.* Indian National Liberation Movement and Russia. – New Delhi, 1975.
48. *Tarooqi M.* India's Freedom Struggle and the Communist Party of India. – New Delhi, 1974.

ДЕЯКІ НАЙВАЖЛИВІШІ ДЖЕРЕЛА ПРО УЧАСТЬ ІНДІЙСЬКИХ КОМУНІСТІВ У НАЦІОНАЛЬНО-ВИЗВОЛЬНОМУ РУСІ

Важливою складовою частиною визвольної боротьби народів Індостану проти англійського колоніального панування був комуністичний рух. Однак участь комуністів у масових виступах за незалежність ще не знайшла достатнього висвітлення в індологічній літературі, незважаючи на наявність величезної кількості вже досить застарілих публікацій різного характеру й спрямованості про комуністичний рух в Індії, Комуністичну партію Індії (КПІ) та її стосунки з Комінтерном, про інші індійські комуністичні й егалітаристські організації та окремих їхніх визначних представників [див., наприклад: 5; 7; 8, с. 70-79; 9; 10, с. 50-66; 12; 13, с. 143-144; 15; 16; 18; 21; 22; 28; 29; 30; 33; 34; 35; 36; 37; 38; 39; 41; 42; 43; 44; 45; 46; 48]. До того ж переважна більшість цих робіт вкрай заполітизована та заідеологізована, а деякі з них відверто упереджені, ототожнюючи всіх індійських комуністів зі сталіністами, та приписуючи їм різні неіснуючі гріхи. Для того, щоб відтворити об'єктивну й повну картину взаємовідносин і взаємодії індійських комуністів і націоналістів у визвольних змаганнях на основі сучасних досягнень світової індологічної науки, слід насамперед проаналізувати найважливіші джерела з цього питання. Їхнє уважне вивчення допоможе розв'язати ще й низку надзвичайно складних загальних проблем не тільки історії індійського егалітаризму, а й міжнародних визвольних і комуністичних рухів. Передусім це такі проблеми: соціально-економічні передумови визвольної боротьби, співвідношення в ній соціального й національного, боротьба течій у Комінтерні з національно-колоніального питання, роль М.Н. Роя у цій боротьбі, вульгаризація марксизму та її різновидності, марксизм і сталінізм, обуржуазнення та виродження комуністичних партій, різні моделі соціалізму, егалітаристські течії та рухи некомуністичного походження.

Метою даної статті є узагальнення й аналіз усіх доступних нам джерел про участь індійських комуністів у боротьбі народів Британської Індії проти англійського колоніального режиму. Її написання обумовлено тим, що такого дослідження в індологічній науці ще немає.

Приступаючи до розгляду поставленого питання, необхідно зробити кілька суттєвих пояснень. 1. Індійський комуністичний рух пройшов важкий і складний шлях від невеличких марксистських гуртків і угруповань в Індії та за її межами до утворення КПІ та її фрагментації на кілька комуністичних організацій після завоювання політичної незалежності. 2. Перші індійські комуністи, які здебільшого були вихідцями із національно-революційних організацій, ліворадикальних мусульманських угруповань та Індійського національного конгресу (ІНК), що виник у 1885 р., і очолював визвольну боротьбу індійців проти іноземних поневолювачів, являючи собою широкий національний фронт усіх патріотичних сил країни, переважно були людьми високоосвіченими й високоідейними. Вони мріяли побудувати на древній індійській землі принципово нове суспільство загальної рівності, кардинально відмінне від тодішнього капіталістичного з його дикими звірячими законами, тотальною владою грошей, жорстокістю та аморальністю. У цьому відношенні перші комуністи, серед яких

переважали колишні конгресисти, повністю поділяли погляди видатного лідера ІНК та індійського народно-визвольного руху М.К. Ганді, що західноєвропейська буржуазна цивілізація, яка базувалася на приватній власності, суперечила природі людини та її високому призначенню на Землі, а тому вона ніяк не могла бути майбутнім людства, а лише його ганебним і трагічним минулим. 3. Ті комуністи, що вийшли з конгресистської організації (вона абсолютизувала ненасильство, відрізняючись поміркованістю програмних настанов і діяльності), а потім на правах подвійного партійного членства, широко поширеного в Індії у міжвоєнні роки, повернулися до нього, вірили в можливість побудувати в незалежній Індії гандистську сарводаю – ненасильницьке казкове суспільство загального благополуччя, засноване на принципах високої моралі та соціального егалітаризму. Вони ж погоджувалися з М. К. Ганді, що в Індії треба встановити справедливі й чесні відносини між людьми, які начебто були в древності, та відмовитися від великого машинного капіталістичного виробництва й досягнень науково-технічної революції, повернувшись до общинного дрібнотоварного виробництва. У свою чергу М.К. Ганді неодноразово високо оцінював ідеали індійських комуністів, їхній патріотизм, мужність і самовідданість. Разом із тим він постійно різко критикував їх за відмову від релігії, хоча серед індійських комуністів, на відміну від більшовиків, не було войовничих атеїстів, і схильність до насильства, яку комуністи успадкували від національних революціонерів. А інший видатний борець за незалежність Індії, що очолював ліве крило ІНК і визвольного руху, Дж. Неру дав високу оцінку марксистській теорії, називав себе соціалістом-республіканцем та активно співробітничав із поміркованими комуністами. Він також надав допомогу заарештованим колонізаторами лідерам робітничого й комуністичного руху, над якими англійці в 1929–1933 рр. влаштували судовий процес у м. Міруті. 4. Що ж до ставлення індійських комуністів до Жовтневої революції, Комінтерну та всього того, що відбувалося в СРСР у 20–30-ті роки ХХ ст., то воно було різним у різних угруповань і залежало від місця, часу й кожної конкретної ситуації. Зазначимо, що всі індійські комуністи загалом привітали Жовтневу революцію й поклали на неї величезні надії, сподіваючись, що вперше в історії людства буде створена держава робітників і селян, встановлена соціальна та економічна рівність, справедливі відносини між людьми, загальне братство й щастя. Їх у цьому відношенні підтримав Дж. Неру та інші ліворадикальні лідери ІНК і визвольного руху, які сподівалися, що "соціалістичний експеримент у Росії виявиться вдалим", і відводили для нього чималий проміжок часу. Але вже в кінці 20-х і особливо в 30-ті роки ХХ ст. ліворадикальні діячі в Індії на чолі з Дж. Неру, серед яких була й частина комуністів, відкрито почали говорити про невдачу соціалістичного експерименту в СРСР. Їх непокоїли відсутність демократії, грубі порушення прав людини, масові репресії, всевладдя партійної бюрократії, голодомор, низький рівень життя населення тощо. Останньою краплею в цьому відношенні виявився пакт Ріббентропа-Молотова, який просто шокував Дж. Неру та прогресивну індійську громадськість, і відразу ж призвів до загострення ідейно-політичної боротьби в комуністичному русі Індії, наслідком якої став поділ його на просталінські та антисталінські угруповання. При цьому дуже важко дати

однозначну відповідь на питання, коли переважала та чи інша течія або тенденція, адже хитросплетіння внутрішньопартійної боротьби в КПІ й до цього часу багато в чому залишається таємницею. 5. Сталіністи, виконуючи вказівки Комінтерну, схвально оцінювали всі ті негативні явища, що відбувалися в СРСР, повністю підтримували внутрішню та зовнішню політику молодшої радянської держави, твердячи, що "експеримент" міг тривати ще довго, а сталінське керівництво, яке його здійснювало, "мало право на помилки й відступи назад". Цікаво, що майже те ж саме говорив і Дж. Неру, але за 12 років до цього, коли він полемізував із противниками соціалізму, побувавши в СРСР у листопаді 1927 р. на святкуванні 10-річного ювілею Жовтневої революції. Серед сталіністів досить поширеною була й така точка зору, що в міжвоєнний період у Радянському Союзі, через недорозвиненість економіки царської Росії, відбувалося не будівництво соціалізму, а був встановлений тривалий перехідний період від феодально-капіталістичного устрою до соціалістичного, під час якого радянське керівництво, переживаючи "хворобу росту", мало право на різні експерименти, могло зазнавати невдач на цьому важкому шляху, відмовлятися від своїх планів тощо. У цей час політичний режим начебто мав бути лише тоталітарним, щоб організувати й твердо втілювати в життя усі необхідні перетворення на шляху до соціалізму. Такий перехідний період, на їхню думку, міг тривати досить довго, навіть декілька десятиліть. 6. Комунисти-антисталіністи різних відтінків (переважно ветерани комуністичного руху) вважали, що після смерті В. І. Леніна в СРСР відбувся реакційний контрреволюційний переворот на кшталт термідоріанського та утворився режим, який не мав нічого спільного з істинним марксизмом, а був лише його вульгаризацією; він дискредитував ідеї К. Маркса та Ф. Енгельса, суперечив справжньому соціалізму як віковій мрії людства, ідеалам Жовтневої революції та прагненням російського пролетаріату. Все це розцінювалося як зрада революції та справи робітників і селян. Наводячи слова В. І. Леніна, що дрібнобуржуазна стихія після Жовтневої революції охопила країну, а може охопити й партію, представники цієї течії в комуністичному русі Індії вважали, що більшовицька партія, узурпувавши владу в найбільшій країні світу, з часом обуржуазилася й виродилася, а віддані ідеалам революції її члени були знищені під час масових сталінських чисток і репресій. Жорстокий антинародний тоталітарний режим, що утворився в СРСР у період між двома світовими війнами, вони називали не соціалізмом, а карикатурою або пародією на соціалізм, своєрідною формою державного капіталізму. Пізніше сталінську модель соціалізму деякі індійські комунисти з табору КПІ(м) стали називати номадо-азійською. Хоча індійський комуніст М. Н. Рой фактично визначав східну політику Комінтерну майже до його VI конгресу (1928 р.), загалом засуджувалася й політика Комінтерну як активного знаряддя сталіністів у світовому комуністичному русі та на міжнародній арені. 7. Серед індійських комуністів під час Другої світової війни існувала ще й точка зору, яка має багато прихильників і в наш час, переважно в лавах КПІ(м), що в Росії, виходячи з вчення К. Маркса, неможливо побудувати високорозвинений соціалізм, мрію соціалістів усіх часів і народів, а лише якусь його фальшиву спотворену карикатурну модель. Пояснювалося це занадто низьким соціально-економічним і цивілізаційним

рівнем її розвитку та низьким культурним рівнем населення. В останні роки звертається увага ще й на переважаючий номадичний генотип номадо-слов'янського населення колишньої Російської імперії, яке буцімто схильне більше до деструктивних, ніж до конструктивних дій. 8. В результаті в Комуністичній партії Індії, яка з великими труднощами сформувалася у 1925 р. на установчій конференції в Канпурі, напередодні та на початку Другої світової війни розгорнулася гостра ідейно-політична боротьба. Під час війни вона призвела до розколу її на три партії: КПІ, Більшовицьку партію Індії та Революційну комуністичну партію Індії. Боротьба течій в КПІ, яка й після війни залишалася найбільшою комуністичною організацією Індії, продовжилася й на першому етапі незалежності. Зрештою у 60-ті роки ХХ ст. КПІ розкололася на три самостійні компартії: КПІ, КПІ(м) та КПІ(м-л). Надалі виникла ще й загальноіндійська Комуністична партія на чолі з Ш.А. Данге [детально про все це див.: 3; 4; 5; 7; 9; 10, с. 50-66; 11; 12; 13, с.143-144; 15; 16; 18; 22; 23; 25; 28; 29; 30; 33; 34; 35; 36; 39; 40; 41; 42; 43; 45; 48].

Торкаючись безпосередньо питання участі індійських комуністів у національно-визвольному русі, слід зазначити, що вони активно співробітничали з національно-патріотичними силами в 20-ті роки ХХ ст., підтримуючи гасло, висунуте лівими націоналістами з табору ІНК, про необхідність боротьби за повну незалежність Індії. Незважаючи на рішення VI конгресу Комінтерну, який фактично заборонив комуністам співробітничати з націоналістами, значна кількість рядових членів КПІ та багато провінційних лідерів продовжували брати активну участь у визвольній боротьбі разом із конгресистами, зокрема у масових гандистських ненасильницьких кампаніях громадянської непокори 1930–1934 рр. та в боротьбі проти Закону про управління Індією 1935 р. VII конгрес Комінтерну (1935 р.), ухваливши рішення про єдиний фронт, дав можливість комуністам налагодити офіційні стосунки з національно-патріотичними силами, очолюваними М.К. Ганді та Дж. Неру. Після тривалих переговорів КПІ вступила до Конгрес-соціалістичної партії (КСП) (вона виникла всередині ІНК у 1934 р.), тим самим ставши складовою частиною конгресистської організації. Однак після гострих суперечок між лідерами комуністів і конгрес-соціалістів із програмно-тактичних питань і за лідерство в партії КПІ була виключена з КСП (1940 р.), а відповідно й з ІНК, продовжуючи надалі діяти як самостійна організація. Під час Другої світової війни розбіжності між комуністами й конгресистами значно посилювалися, оскільки ІНК у черговий раз очолив боротьбу за незалежність, а комуністи підтримали антигітлерівську коаліцію. Комуністів навіть звинувачували в співробітництві з англійцями та в зраді справи національного визволення. Тим не менш, у 1945–1947 рр. вони взяли активну участь у масових виступах за незалежність і зробили свій внесок у завоювання Індією довгоочікуваної свободи [детально див.: 3; 4; 8, с. 70-79; 15; 16; 29; 30; 34; 35; 36; 37; 38; 42; 45; 48].

Найбільше матеріалів про участь індійських комуністів у боротьбі з англійським колоніальним режимом в Індії містять перші три томи багатотомної публікації документів із історії КПІ, яку здійснила Національна рада компартії Індії за редакцією ветерана комуністичного та визвольного рухів народів

Індостану, відомого вченого д-ра Г. Адхікарі [див.: 21]. Вони дають змогу показати передумови виникнення комуністичного руху в Індії, його зародження, утворення й становлення перших комуністичних гуртків і груп у різних провінціях Британської Індії, їхні ідейні засади, програму, тактику та основні напрями діяльності, ідейно-політичну боротьбу в кожній групі окремо та в комуністичному русі загалом, ставлення до визвольного руху та участь у ньому, утворення КПІ, її програмні настанови й політичний курс, боротьбу течій в КПІ з питань співробітництва з ІНК та іншими індійськими організаціями й партіями, особливо з національними революціонерами, Мусульманською лігою, Хінду Махасабхою, робітничими й селянськими організаціями та молодіжним рухом.

Важливі відомості про боротьбу індійських комуністів за незалежність містять виступи, праці й мемуари ветеранів КПІ та інших комуністичних організацій народів Індостану. Особливий інтерес викликає написане й висловлене М. Ахмадом, А.К. Гхошем, Ш.А. Данге, М.Н. Роєм, Сатьябхактою [див., наприклад: 12; 15; 16; 20; 27; 42]. Ці публікації, що потребують уважного й критичного вивчення, є важливим джерелом для визначення ролі комуністів у формуванні й діяльності лівого крила індійського визвольного руху. Вони дають можливість дослідити такі питання: участь комуністів у масових гандистських ненасильницьких кампаніях неспівробітництва 1920–1922 рр. і громадянської непокори 1930–1934 рр., виступи комуністів на сесіях ІНК, їхню боротьбу проти поміркованої політики конгресистського керівництва, стосунки комуністів із лівими свараджистами, очолюваними Ч.Р. Дасом, лівими націоналістами на чолі з Дж. Неру, С.Ч. Босом і С. Айєнгаром, М.Н. Роєм на різних етапах його діяльності, особливо напередодні Другої світової війни, коли він очолював усередині ІНК Лігу радикальних конгресистів, входження комуністів до КСП і відповідно в ІНК, суперечності між комуністами й конгрес-соціалістами, причини їхнього виключення з КСП, політичний курс КПІ та інших індійських комуністичних організацій під час Другої світової війни, їхні стосунки з різними течіями індійського націоналізму під час війни та напередодні завоювання незалежності (1945–1947 рр.).

Великий фактичний матеріал про ці події містить індійська комуністична преса [детально про неї див.: 6], особливо центральні органи КПІ "Нешнл фронт" і "Нью Ейдж". Цінність цього джерела передусім полягає в тому, що в пресі повідомляється безліч конкретних фактів, відсутніх в інших джерелах, про безпосередню участь індійських комуністів у різних антианглійських акціях і кампаніях, про судові процеси, влаштовані колонізаторами над представниками комуністичного та лівого робітничого рухів, а також про їхню діяльність усередині Конгресу та його численних організацій. "Нешнл фронт", зокрема, наводить чимало унікальних даних про діяльність комуністів усередині КСП і про складні взаємовідносини лідерів КПІ з керівництвом КСП і лідерами конгресистської організації в другій половині 30-х років ХХ ст. Якраз із комуністичної преси можна дізнатися маловідомі факти про гостру ідейно-політичну боротьбу між різними індійськими політичними партіями та угрупованнями, що розгорнулася в Індії у другій половині 30-х років ХХ ст. навколо питання створення єдиного національного фронту усіх патріотичних сил

країни та участі різних партій, організацій і соціальних сил у його діяльності, особливо національної буржуазії та окремих її прошарків, поміщиків, профспілок, селянських спілок (кісан сабх), студентських організацій, представників поміркованої частини національних революціонерів, про позицію всіх угруповань комуністів щодо цього питання, а також із питань колективного приєднання масових організацій до ІНК, досягнення єдності усіх лівих сил усередині Конгресу, об'єднання комуністів і конгрес-соціалістів на основі марксистської теорії тощо. Зазначимо, що англійська та націоналістична преса комуністичному рухові приділяла дуже мало уваги, публікуючи переважно лише повідомлення про переслідування комуністів колоніальними властями й про судові процеси над ними.

Серед джерел, які свідчать про участь індійських комуністів у національно-визвольному русі, особливе місце посідають документи й матеріали ІНК, а також роботи й спогади його керівників, опубліковані в Індії у колоніальний період і після здобуття нею політичної незалежності [див., наприклад: 14; 19; 25; 26; 31; 40]. В них містяться важливі дані не тільки про офіційну політику ІНК щодо комуністичного руху в Індії, а й про непрості взаємини комуністів і конгресистів на загальноіндійському та провінційному рівні на різних етапах визвольних змагань, про ставлення М.К. Ганді, Ч.Р. Даса, М. Неру, Дж. Неру, С.Ч. Боса, С. Айєнгара, братів Пателів, Р. Прасада та інших визначних конгресистських лідерів до комуністів загалом і до окремих комуністичних угруповань і лідерів. У конгресистських документах можна знайти й численні свідчення про участь комуністів у масових виступах за незалежність у різних регіонах Індії разом із конгресистами й членами інших патріотичних партій та організацій, про участь комуністів у роботі керівних органів конгресистської організації в центрі й на місцях, про спроби комуністів створити ліворадикальні осередки всередині ІНК, про звернення Комінтерну й КПІ на адресу керівництва ІНК, про діяльність Радикальної партії Конгресу на чолі з комуністом Ш.А. Данге в Бомбеї та про діяльність комуністів у Мадрасі, лідер яких С. Четтіяр був водночас і головою місцевого комітету ІНК.

Велике значення мають документи й матеріали інших індійських партій та організацій [див., наприклад: 1; 17; 24]. На їхній основі можна дослідити такі важливі питання, як розвиток індійського народно-визвольного руху, місце в ньому комуністів, боротьбу течій у патріотичному таборі, стратегію й тактику окремих партій у визвольних змаганнях, їхнє ставлення до форм і методів боротьби за незалежність, висунутих комуністами, стосунки комуністів і різних їхніх угруповань із іншими індійськими партіями, угрупованнями та організаціями, участь комуністів у робітничому, профспілковому, селянському та молодіжному рухах. У цьому відношенні слід особливо виділити документи робітничо-селянських партій, створених комуністами в різних провінціях країни у 1926–1928 рр. для залучення робітників і селян до визвольного руху під безпосереднім керівництвом КПІ, але щоб вони діяли на лівому фланзі ІНК [див., наприклад: 49; 50]. Агітаційно-пропагандистська та організаційна діяльність Робітничо-селянської партії Бенгалу (вона спочатку називалася Робітничою свараджистською партією Індійського національного конгресу) та Робітничо-

селянської партії Бомбею (її метою було оволодіння ІНК, завоювання незалежності та встановлення на федеративних основах суверенної індійської республіки) сприяла радикалізації ІНК і визвольного руху, посиленню в ньому впливу лівих сил, більш активному залученню трудящих до боротьби за незалежність, а також залученню значної частини національних революціонерів, що відмовилися від насильства й стали членами робітничо-селянських партій, до ненасильницької боротьби з колоніальною владою під прапором ІНК.

Важливим джерелом для дослідження участі індійських комуністів у боротьбі з чужоземним пануванням є збірники документів із історії індійського визвольного руху, видані в Індії у 30-ті роки та після здобуття нею незалежності [див., наприклад: 2; 11; 24; 32]. Вони містять найрізноманітніші документи про боротьбу індійців проти британських колонізаторів, починаючи ще з другої половини XVIII ст.: законодавчі акти англійського парламенту щодо Індії, матеріали діяльності колоніального уряду та різних його служб, промови віце-королів, губернаторів провінцій та інших високопоставлених чиновників, документи різних організацій, політичних партій, конференцій, промови лідерів ІНК та інших партій, уривки з преси. Вміщені в цих збірниках документи й матеріали з історії комуністичного руху в Індії значно розширюють коло джерел, що свідчать про боротьбу комуністів проти колоніального гніту.

У цьому відношенні важливу інформацію, незважаючи на її тенденційність, містять щорічні фундаментальні звіти англійської колоніальної адміністрації в Індії британському парламенту [див., наприклад: 47]. В них детально висвітлювався економічний і політичний розвиток найбільшої колонії світу за рік, що минув, подавалися відомості про антибританський рух і діяльність індійських партій та організацій, характеризувалися провідні національні лідери, описувалася діяльність легіслатур, провінційних урядів, різних установ і служб. До звітів здебільшого додавалися досить важливі офіційні документи й матеріали діяльності Центральних законодавчих зборів, документи політичних партій, навіть резолюції їхніх щорічних сесій (з'їздів), матеріали урядів і державних установ, промови різних офіційних осіб. Матеріали щорічних звітів доповнюють джерельну базу про комуністичний рух в Індії та про його антибританську спрямованість, показують ставлення до комуністів колоніальної адміністрації на різних етапах визвольної боротьби.

Важливим джерелом для вивчення стратегії й тактики комуністів в антиколоніальному русі є архівні матеріали. Найбільше документів про визвольні змагання в Індії у період між двома світовими війнами містять фонди Комінтерну й Профінтерну, які знаходяться в Російському державному архіві соціально-політичної історії в Москві. Залучення документів Комінтерну, який розробляв і намагався втілювати в життя політику індійських комуністів щодо ІНК і визвольного руху, дасть можливість більш ґрунтовно показати зародження, становлення й розвиток комуністичного руху в Індії, участь його представників у боротьбі з колонізаторами, ідейно-політичну боротьбу в КПІ з питань взаємовідносин комуністів із націоналістами, ставлення різних комуністичних угруповань до рішень Комінтерну з національно-колоніального питання, а також визначити причини невдач комуністів у визвольних змаганнях і показати їхній

внесок у справу індійської незалежності. Документи Профінтерну, що мають пряме відношення до індійського робітничого руху, в якому індійські комуністи брали активну участь, очолюючи Червоний конгрес профспілок, є важливим додатковим джерелом для визначення позиції КПІ та різних її угруповань не тільки в робітничому русі, а й у визвольній боротьбі, складовою частиною якої був робітничий рух. Для тих дослідників, хто не має можливості ознайомитися з багатими фондами численних індійських і пакистанських архівів, величезну цінність становлять мікрофільми Національного архіву Індії, що зберігаються в Архіві Інституту сходознавства РАН у Москві. Значна частина важливих документів Національного архіву Індії, які потрапили до Архіву Інституту сходознавства АН СРСР ще за радянських часів, має безпосереднє відношення до національно-революційного та комуністичного рухів народів Британської Індії та до їхньої участі у національно-визвольній боротьбі.

Таким чином, дослідник історії індійського комуністичного руху має в своєму розпорядженні цілком достатню кількість різноманітних джерел, щоб всебічно висвітлити боротьбу КПІ та різних її течій за незалежність після утворення перших комуністичних гуртків і груп в Індії та за її межами на початку 20-х років ХХ ст. і до 1947 р., коли англійці залишили Індостанський півострів. Вони дають змогу охарактеризувати індійський комуністичний рух у колоніальний період, визначити його місце й роль у національно-визвольній боротьбі, проаналізувати ідейні засади, програму, тактику та основні напрями діяльності КПІ, всебічно висвітлити перебіг ідейно-політичної боротьби серед комуністів із національно-колоніального питання, розкрити процес формування усіх угруповань і течій усередині КПІ, показати їхнє ставлення до національно-патріотичних сил, очолюваних ІНК, і до окремих їхніх представників. Майбутнім дослідникам історії комуністичного руху в Індії радимо уважно вивчити архівні матеріали про нього, що зберігаються в Індії, Пакистані та Бангладеш.

Примітки

1. *Біхар* прантія самаджваді саммелан (Біхарська провінційна соціалістична конференція. Документи). – Патна, 1936 (мовою гінді).
2. *Бхаратій джаграті* (Пробудження Індії. Документи). – Бріндабан, 1939 (мовою гінді).
3. *Дев А.Н.* Марксвада аур соушеліст парті (Марксистська чи соціалістична партія) / А.Н. Дев. – Бенарес, 1938 (мовою гінді).
4. *Дев А.Н., Сампурнананд.* Сам'явад ка бігуль (Голос соціалізму) / А.Н. Дев, Сампурнананд. – Бенарес, 1940 (мовою гінді).
5. *Девяткина Т.Ф., Егорова М.Н., Мельников А.М.* Зарождение коммунистического движения в Индии / Т.Ф. Девяткина, М.Н. Егорова, А.М. Мельников. – М., 1978.
6. *Круглов Е.В.* Коммунистическая печать Индии / Е.В. Круглов. – М., 1966.
7. *Куцобин П.В.* Аджой Гхош и коммунистическое движение в Индии / П.В. Куцобин. – М., 1985.

8. *Литвиненко Ю.Г.* Ставлення комуністів Індії до Національного конгресу в 1921–1929 роках / Ю.Г. Литвиненко // Питання нової і новітньої історії. – 1976. – Вип. 22.
9. *Персиц М.А.* Революционеры Индии в Стране Советов / М.А. Персиц. – М., 1973.
10. *Резников А.Б.* Из истории Коммунистической партии Индии: первые годы / А.Б. Резников // Народы Азии и Африки. – 1975. – № 5.
11. *Сам'явад* ка бігуль (Голос соціалізму). – Бенарес, 1936 (мовою гінді).
12. *Сат'ябхакта*. Бхарат мен кам'юніст парті кі стхапна (Заснування Комуністичної партії в Індії) / Сат'ябхакта. – Матхура, 1975 (мовою гінді).
13. *Чувпило О.О.* Ідейно-політична боротьба в комуністичному русі Індії (1939–1945 рр.) / О.О. Чувпило // V Сходознавчі читання А. Кримського. Тези доповідей Міжнародної наукової конференції. – К., 2001.
14. *A Centenary History of the Indian National Congress: In 3 Vs.* – Delhi, 1985.
15. *Ahmad M.* Communist Party of India. Years of Formation 1921–1933 / M. Ahmad. – Calcutta, 1959.
16. *Ahmad M.* Myself and Communist Party of India, 1920–1929 / M. Ahmad. – Calcutta, 1970.
17. *All-India Trade Union Congress: Documents.* – New Delhi, 1973.
18. *Balaram N.E.* A Short History of the Communist Party of India / N.E. Balaram. – Trivandrum, 1967.
19. *Bose S.C.* The Indian Struggle 1920–1942 / S.C. Bose. – Calcutta, 1964.
20. *Dange S.A.* Selected Writings / S.A. Dange. – Bombay, 1974.
21. *Documents of the History of the Communist Party of India: Vol. 1–3.* – New Delhi, 1971, 1974, 1979.
22. *Druhe D.N.* Soviet Russia and Indian Communism 1917–1947 / D.N. Druhe. – New York, 1959.
23. *Dwivedy S.* Quest for Socialism: Fifty Years of Struggle in India / S. Dwivedy. – New Delhi, 1984.
24. *Foundations of Pakistan. All-India Muslim League Documents: 1906–1947: In 2 Vs.* – Karachi, 1969–1970 (індійське видання – New Delhi, 1982).
25. *Gandhi M.* Young India 1924–1926 / M. Gandhi. – Madras, 1927.
26. *Gandhi M.K.* The Collected Works of Mahatma Gandhi: In 77 Vs. / M.K. Gandhi. – New Delhi, 1958–1978.
27. *Ghosh A.* Bhagat Singh and His Comrades / A. Ghosh. – Bombay, 1946.
28. *Ghosh P.S.* Socialism and Communism in India / P.S. Ghosh. – Bombay, 1971.
29. *Gupta S.D.* Comintern and Colonial Question: the Decolonization Controversy / S.D. Gupta. – Calcutta, 1976.
30. *Haithcox J.P.* Communism and Nationalism in India. M.N. Roy and Comintern Policy 1920–1939 / J.P. Haithcox. – Princeton, 1971.
31. *Indian National Congress. Report of the 44th Annual Session.* – Lahore, 1929.
32. *India's Struggle for Freedom. Selected Documents and Sources: In 3 Vs.* – Delhi, 1962–1965.
33. *Kautsky J.H.* Moscow and the Communist Party of India / J.H. Kautsky. – New York, 1956.

34. *Krishnan T.* Kerala's First Communist / T. Krishnan. – New Delhi, 1971.
35. *Laushey D.M.* Bengal Terrorism and Marxist Left. Aspects of Regional Nationalism in India, 1905–1942 / D.M. Laushey. – Calcutta, 1975.
36. *Limaye M.* Communist Party. Facts and Fiction / M. Limaye. – Hyderabad, 1951.
37. *Lorents V.H.* Nationalismus und Sozialismus als problem der Decolonisation. Die Congress Socialist Party / V.H. Lorents. – Bonn, 1976.
38. *Malaviya H.D.* Socialist Ideology of Congress: a Study of its Evolution / H.D. Malaviya. – New Delhi, 1966.
39. *Masani M.K.* The Communist Party of India. A Short History / M.K. Masani. – London, 1954.
40. *Nehru J.* Nehru on Socialism. Selected Speeches and Writings / J. Nehru. – New Delhi, 1954.
41. *Overstreet G.D., Windmiller M.* Communism in India / G.D. Overstreet, M. Windmiller. – Berkeley-Los Angeles, 1959.
42. *Roy M.N.* Memoirs / M.N. Roy. – Bombay, 1964.
43. *Sareen T.R.* Russian Revolution and India: a Study of Soviet Policy Towards Indian National Movement, 1922–1929 / T.R. Sareen. – New Delhi, 1977.
44. *Singh G.N.* Socialist Ideology in Congress: a Critical Study / G.N. Singh. – New Delhi, 1985.
45. *Sinha L.P.* The Left Wing in India (1919–1947) / L.P. Sinha. – Muzaffarpur, 1965.
46. *Sinha P.B.* Indian National Liberation Movement and Russia / P.B. Sinha. – New Delhi, 1975.
47. *Statement* Exhibition the Moral and Material Progress and Condition of India During the Year 1929–1930. – London, 1931.
48. *Tarooqi M.* India's Freedom Struggle and the Communist Party of India / M. Tarooqi. – New Delhi, 1974.
49. *Workers and Peasants Party.* Manifesto to the Indian National Congress. – Calcutta, 1927.
50. *Workers and Peasants Party of Bengal.* Report of the Executive Committee 1927–1928. – Calcutta, 1928.

МУСУЛЬМАНСЬКА ЛІГА У ПОШУКАХ ВЛАСНОГО ШЛЯХУ: АНАЛІЗ ВЗАЄМВІДНОСИН З ІНДІЙСЬКИМ НАЦІОНАЛЬНИМ КОНГРЕСОМ (1927–1937 рр.)

Дана стаття, в якій висувається завдання проаналізувати взаємовідносини Мусульманської ліги з Індійським національним конгресом (ІНК) у 1927–1937 рр., є прямим продовженням нашої попередньої публікації навчально-методичних матеріалів із всесвітньої історії у Методичному віснику історичного факультету ХНУ за 2008 рік про взаємовідносини Ліги з ІНК у 1907–1927 рр. [детально див.: 3, с. 68-78], коли закладалися їхні підвалини. У ній зазначалося, що в умовах спаду національно-визвольного руху (1922–1927 рр.) Ліга, очолювана своїм видатним харизматичним лідером М.А. Джинною, внаслідок цілого комплексу причин, відмовилася від співробітництва з ІНК, повністю зосередивши зусилля на консолідації мусульманської общини, перетворенні Ліги в сильну партію та активному захисті общинних прав. Однак у 1927 р., коли почалося чергове піднесення антиколоніальної боротьби, очолюваної ІНК, Ліга відновила свої непрості стосунки з Конгресом. Цьому передували такі обставини.

Намагаючись створити єдиний фронт усіх національно-патріотичних сил Британської Індії для боротьби за звільнення батьківщини від англійського панування, керівництво ІНК на початку 1927 р. звернулося до Ліги з пропозицією нормалізувати відносини між індуською й мусульманською общинами та встановити співробітництво між ІНК і Мусульманською лігою. Обіцяючи піти на суттєві поступки мусульманам, конгресисти, зокрема, запропонували лідерам Ліги відмовитися від куріальної системи виборів і спільно з ними взяти участь у виборах до центральної та місцевих легіслатур. На спеціальній конференції в Делі, скликаній керівництвом Ліги 20 березня 1927 р. для обговорення звернення конгресистів і стану індусько-мусульманських відносин, за пропозицією М.А. Джинни, який на ній головував, після напружених дебатів були ухвалені т. зв. Делійські пропозиції. Вони являли собою умови нормалізації відносин і подальшого взаємного зближення Ліги й ІНК, індуської та мусульманської общин. Погоджуючись на спільні вибори, Ліга вимагала від Конгресу гарантувати їй мусульманську більшість у легіслатурах Панджабу та Бенгалу, відокремити Сінд від Бомбею, провести реформи в Північно-Західній Прикордонній провінції, надати мусульманам третину загальної кількості місць у Центральних законодавчих зборах, а в провінційних легіслатурах надати кожній общині фіксовану кількість місць пропорційно кількості її населення в даній провінції [детально див.: 8, т. 1, с. 498-499].

Делійські пропозиції про спільні вибори, викликавши незадоволення як індуських, так і мусульманських комуналістів, які вважали, що вони шкодять інтересам їхніх общин, стали причиною гострої ідейно-політичної боротьби в обох організаціях. Все ж після тривалих і напружених дискусій Всеіндійський комітет Конгресу (вищий законодавчий орган партії) на своєму засіданні в Бомбеї 15-16 травня 1927 р. висловився за прийняття вимог Делійської конференції Ліги, одностайно схваливши відповідну резолюцію. Натомість у Лізі відмова її керівника від окремих виборів до законодавчих органів була розцінена

комуналістами як повна перемога конгресистів. Їхнє угруповання, очолюване М. Шафі, залишило партію, оголосивши про створення ще однієї Мусульманської ліги. Фактично Ліга розкололася на дві нерівні організації, очолювані відповідно М.А. Джинною та М. Шафі, між якими існували серйозні розбіжності не тільки з питання окремих чи спільних виборів, а й з надзвичайно важливого питання – ставлення до ІНК та очолюваного ним масового антибританського руху. Так, Ліга М.А. Джинни після довгих коливань підтримала організований конгресистами загальноіндійський масовий рух бойкоту комісії Дж. Саймона (вона була призначена англійським урядом у листопаді 1927 р. для визначення можливих змін і реформ у системі управління Британською Індією), а Ліга М. Шафі майже відразу ж погодилася активно співробітничати з цією комісією та надавати їй усіляку допомогу. Тим самим мусульмани Індії в своєму ставленні до англійської комісії теж розділилися на прихильників і противників співробітництва з нею. Не було серед них одностайності й у ставленні до історичного рішення сесії ІНК у Мадрасі (1927 р.) проголосити головною метою індійського національно-визвольного руху замість статусу домініону боротьбу за повну незалежність Індії [детально див.: 5, с. 142-147; 6, с. 823-852; 10, с. 129; 18, с. 13-15; 19, т. 3, с. 157-169; 25, т. 1, с. 428-439; 34, с. 195-196; 36, с. 117-120; 37, с. 119-121; 40, т. 1, с. 312-319; 44, т. 2, с. 402-403].

Не визнаючи за англійцями права визначати майбутню долю індійців, ІНК, на протигагу комісії Дж. Саймона, вирішив створити свій комітет для розробки патріотами проекту власної конституції. Такий комітет із представників різних індійських політичних партій, очолюваний визначним лідером ІНК М. Неру, був створений Конгресом на скликаній ним всепартійній конференції в Бомбеї 19 травня 1928 р. До складу комітету, який нараховував сім членів, увійшли й представники індійських мусульман-уніоністів – А. Імам і Ш. Квуреші. Уже в липні 1928 р. комітет М. Неру, у визначений всепартійною конференцією тримісячний термін, завершив роботу над проектом індійського основного закону, а в середині серпня англійські та індійські газети надрукували його повністю або частково, назвавши доповіддю М. Неру. Оскільки метою всіх індійських політичних партій був тоді статус домініону, то для отримання їхньої згоди й підтримки, передусім підтримки Ліги М.А. Джинни, М. Неру вирішив покласти в основу своєї доповіді вимогу статусу домініону, порушивши рішення Мадраської сесії про боротьбу за повну незалежність Індії. Тим не менш, не тільки Ліга М. Шафі, а й Ліга М.А. Джинни, незадоволені тим, що в проекті конституції М. Неру передбачалося введення в Індії системи спільних виборів до законодавчих органів, відмовилися брати участь у роботі загальноіндійської всепартійної конференції, скликаній Конгресом у Лакхнау 28-31 серпня 1928 р. для детального обговорення й затвердження доповіді М. Неру. Численні мусульманські організації Індії різних відтінків і спрямування представляв лише Халіфатський комітет, який вже втратив свій колишній вплив серед мусульман країни. Незважаючи на активний опір прихильників незалежності з табору Конгресу, очолюваних видатними лідерами його лівого крила Дж. Неру (сином М. Неру) та С.Ч. Босом, які вимагали визнати метою антиколоніального руху повну незалежність Індії, всепартійна конференція все ж ухвалила доповідь

М. Неру в першому читанні [детально див.: 2, с. 54-60; 4, с. 41-44; 5, с. 147-158; 6, с. 853-883; 7, с. 75-100; 8, т. 2, с. 8-9; 12, с. 336-342; 13, 15.08.1928; 18, с. 15-19; 19, т. 3, с. 169-175, 181-184; 28, т. 3, с. 307-316; 31, с. 284-292; 33, с. 41-69; 44, т. 2, с. 433-435; 45, 15.08.1928; 47, 18, 28, 30, 31. 08.1928; 48, 15.08.1928; 49, 15, 17. 08.1928; 51, с. 5-149; 52, 15, 18, 29, 30, 31. 08.1928].

Уже в грудні 1928 р. провідні індійські політичні партії, долаючи гострі розбіжності, продовжили обговорення доповіді М. Неру, щоб затвердити її остаточно. Це було викликано посиленням антианглійських виступів народних мас, які вселяли надію на швидке звільнення від іноземного гноблення. Намагаючись досягти компромісу з ІНК, Ліга М.А. Джинни провела свою щорічну сесію одночасно з Конгресом, Халіфатським комітетом і черговою всепартійною конференцією в Калькутті 29-31 грудня 1928 р. Головним питанням, яке обговорювалося на усіх цих зібраннях, була доповідь М. Неру. Погодившись із більшістю положень майбутньої індійської конституції, Ліга М.А. Джинни виступила лише проти системи спільних виборів до легіслатур, вимагаючи включити до неї пункти про гарантію особливих прав мусульманської общини. Про це ж говорив і М.А. Джинна, виступаючи на сесії ІНК як повноважний представник очолюваної ним Ліги. Він навіть зайшов так далеко, що погоджувався на спільні вибори до законодавчих органів, але за умови, якщо конгресисти підуть на певні поступки вимогам мусульман. Проте, на відміну від керівництва ІНК, яке раніше погодилося з вимогами Ліги, делегати сесії голосували проти надання мусульманській общині будь-яких гарантій та поступок, викликавши незадоволення мусульман-конгресистів. Тоді Ліга М. Шафі, яка намагалася виступати від імені обох Ліг, не проконсультувавшись із М.А. Джинною, скликала в Делі 31 грудня 1928 р. Всеіндійську мусульманську конференцію під головуванням Ага-хана. Її делегати виступили з вимогою збереження куріальної системи виборів, надання мусульманам щонайменше третини місць у Центральних законодавчих зборах, виділення їм додаткових місць у легіслатурах тих провінцій Британської Індії, де вони становили меншість населення, та введення в країні федеративної системи з наданням повної автономії провінціям і обмеженням повноважень центрального уряду. Щоб об'єднати усіх індійських мусульман для активної протидії доповіді М. Неру, Всеіндійська мусульманська конференція оголосила себе постійно діючою організацією під орудою Ага-хана [детально див.: 6, с. 853-883; 8, т. 2, с. 9-10; 12, с. 343-347; 17, с. 90; 26, с. 71-74; 28, с. 316-318; 32, т. 1, с. 168-172; 36, с. 123-124; 40, т. 1, с. 328-334].

Таке рішення могло в перспективі кардинально змінити співвідношення сил у мусульманському общинному русі на користь М. Шафі та Ага-хана. Тому М.А. Джинна, намагаючись перехопити в них ініціативу, знову повертається на сепаратистські позиції. Виступаючи 12 березня 1929 р. у Центральних законодавчих зборах з приводу доповіді М. Неру, він висловився проти її схвалення індійським колоніальним парламентом, наголосивши, що спроба розробити спільну для всіх індійців конституцію виявилася невдалою через ігнорування її авторами інтересів мусульманської общини. Депутати-мусульмани, очолювані М.А. Джинною, в переважній більшості голосували проти ухвали

Центральними законодавчими зборами доповіді М. Неру. Незважаючи на це, Конгрес, самостійно ухваливши доповідь М. Неру, за вимогою його лівого крила вирішив розпочати кампанію масової громадянської непокори для досягнення повної незалежності Індії, якщо англійський уряд до грудня 1929 р. не погодиться з вимогою, що містилася в конституції М. Неру, надати Індії статус домініону. Ультиматум, висунутий ІНК на адресу англійців, підтримали мусульмани-конгресисти й мусульмани-уніоністи в обох Лігах, а також патріотично настроєні представники інших мусульманських організацій. Але М.А. Джинна, М. Шафі та Ага-хан відмовилися брати участь у боротьбі за незалежність, очолюваній Конгресом. Підтриманий Всеіндійською мусульманською конференцією, М.А. Джинна від імені індійських мусульман, на противагу доповіді М. Неру, виступив зі своїми вимогами до індійської конституції. Отримавши назву "14 пунктів Джинни", вони бурхливо обговорювалися на сесії Ліги М.А. Джинни в кінці березня 1929 р. Значна кількість делегатів, очолюваних М.А. Ансарі (він одночасно був і відомим діячем ІНК) і Ч. Халікуззаманом, вимагала єдності дій з конгресистами в боротьбі за незалежність. Це угруповання, відоме як мусульмани-націоналісти, зазнало поразки, й сесія більшістю голосів ухвалила резолюцію М.А. Джинни, що містила його 14 пунктів [детально див.: 5, с. 159-175; 6, с. 884-902; 8, т. 2, с. 13-48; 9, с. 327-329; 10, с. 130-131; 12, с. 355-369; 16, с. 46-50; 22, с. 3; 26, с. 75-82; 28, т. 3, с. 318-330, 878-879; 31, с. 310-326; 34, с. 202-207; 36, с. 125-132; 37, с. 126-127; 40, т. 1, с. 339-361; 41, с. 107-108; 43, с. 1-113, 466-468; 44, т. 2, с. 443-506].

На думку М.А. Джинни, узгоджена всіма політичними партіями країни, майбутня індійська конституція мала передбачати такі важливі положення: 1) федеративну форму державного устрою; 2) єдину ступінь автономії для всіх без винятку провінцій; 3) усі легіслатури та інші виборні органи мали формуватися на основі пропорційного представництва меншин у кожній провінції, причому співвідношення між більшістю й меншістю завжди повинно було залишатися незмінним; 4) представництво мусульман у Центральних законодавчих зборах мало складати щонайменше третину всіх їхніх членів; 5) представництво релігійних общин у легіслатурах мало здійснюватися на основі системи окремих виборів, хоча кожна община на власний розсуд могла в будь-який час відмовитися від неї та перейти до системи спільних виборів; 6) будь-яке територіальне розмежування не могло торкатися мусульманської більшості в Панджабі, Бенгалі та Північно-Західній Прикордонній провінції; 7) усі общини повинні мати повну релігійну свободу; 8) будь-яке рішення в будь-якій легіслатурі, що безпосередньо торкалося інтересів тієї чи іншої общини, могло стати законом лише за умови, якщо з ним погодяться щонайменше три чверті представників даної общини в легіслатурі; 9) Сінд обов'язково мав бути відокремлений від Бомбею; 10) у Північно-Західній Прикордонній провінції та Білуджистані мали бути проведені реформи на тій же основі, що й в інших провінціях; 11) там, де це необхідно, мусульмани повинні отримати певну кількість місць на державній службі та в місцевих органах самоврядування, виходячи з їхньої чисельності в даній провінції; 12) конституція повинна передбачати відповідні гарантії захисту мусульманської культури, мови й релігії, захист і розвиток мусульманського

просвітництва та благодійних закладів, відрахування їм відповідної частки від коштів, які виділятимуть держава та органи місцевого самоврядування; 13) при формуванні будь-якого кабінету міністрів, центрального чи провінційного, кількість міністрів-мусульман у ньому повинна становити щонайменше одну третину; 14) Центральні законодавчі збори не можуть вносити будь-яких змін до конституції без попередньої згоди усіх складових частин Індійської федерації. В резолюції М.А. Джинни також зазначалося, що очолювана ним Ліга не погодиться з принципом спільних виборів доти, доки Сінд не буде виділений в окрему провінцію, та не будуть проведені відповідні реформи в Північно-Західній Прикордонній провінції та Білуджистані [детально див.: 11, с. 93-94; 42, т. 1, с. 245-247].

Ухвала сесією резолюції М.А. Джинни призвела ще до одного розколу колись єдиної Мусульманської ліги. Протестуючи проти сепаратистської політики її лідера, який, на їхню думку, ставив общинні інтереси вище загальнонаціональних, мусульмани-націоналісти вийшли зі складу Ліги й невдовзі утворили самостійну Мусульманську націоналістичну партію, головою якої став М.А. Ансарі, а генеральним секретарем – Ч. Халікуззаман. Відтепер мусульманський релігійно-общинний політичний рух у загальноіндійському масштабі, внаслідок фрагментації Мусульманської ліги, замість однієї партії представляли аж чотири її дочірні організації: Всеіндійська Мусульманська ліга М.А. Джинни, Всеіндійська Мусульманська ліга М. Шафі, Всеіндійська мусульманська конференція Ага-хана та Мусульманська націоналістична партія М.А. Ансарі. Хоча всі вони претендували на беззаперечне лідерство в ньому, називаючи себе прямими спадкоємцями Ліги, утвореної в 1906 р., провідна роль у взаєминах з ІНК належала Мусульманській лізі М.А. Джинни, яка залишалася найбільшою й найвпливовішою індійською мусульманською партією. Найближчою ж до Конгресу, звичайно, була організація, очолювана М.А. Ансарі, до складу якої на основі подвійного партійного членства, широко поширеного тоді в Індії, входило багато конгресистів-мусульман, а програма її дуже мало відрізнялася від конгресистської.

Відмовившись раніше надати конституційні гарантії мусульманській общині в доповіді М. Неру, керівництво Конгресу відхилило й "14 пунктів Джинни", втративши тим самим чудову нагоду досягти єдності між індусами й мусульманами, як це було в роки боротьби за Халіфат, і залучити величезну мусульманську общину до кампанії масової громадянської непокорі проти англійців, яку глава ІНК М.К. Ганді згідно з рішенням Лахорської сесії (1929 р.) розпочав на початку 1930 р., висунувши мету завоювати повну незалежність Індії. Обидві Ліги, керовані М.А. Джинною та М. Шафі, відмовилися брати в ній участь, вважаючи, що М.К. Ганді бореться за встановлення панування індусів на Індійському субконтиненті та підкорення ними мусульман. За пропозицією М.А. Джинни, вони вирішили вступити в переговори з колонізаторами, щоб мирно вирішити конституційну проблему в Індії, домовившись з англійцями про утворення в країні повністю відповідального уряду й надання їй статусу домініону. В результаті ІНК очолив масову боротьбу на незалежність на індійській землі, а Ліги, підтримані іншими поміркованими індійськими

мусульманськими й немусульманськими організаціями, взяли активну участь у конференції круглого столу, скликаній англіїцями в Лондоні у листопаді 1930 р. Однак вона зайшла в глухий кут через непереможні суперечності між індуськими й мусульманськими комуналістами з питання гарантій прав меншин, а також через неможливість визначити статус князівств у майбутній індійській державі [детально див.: 1, с. 33-50; 4, с. 60-61; 5, с. 176-197; 21; 23; 25, т. 1, с. 94-462; 32, т. 1, с. 187-210; 40, т. 1, с. 362-426, 635-651; 42, т. 1, с. 25-248, т. 2, с. 435-440, 744-747; 44, т. 3, с. 1-48; 47, 28.05.1929; 48, 1.01.1930; 52, 17.02, 24.08, 8.09.1930].

Тоді англійський уряд припинив роботу конференції та пішов на переговори з конгресистами, заключивши з ними 4-5 березня 1931 р. т. зв. Пакт Ганді-Ірвіна про припинення кампанії масової громадянської непокори на певних умовах. Цим самим колонізатори фактично визнали ІНК провідною політичною силою Британської Індії, що викликало невдоволення й обурення лідерів обох Ліг, які боячись посилення впливу на його політику індуських комуналістів (адже члени Хінду Махасабхи на основі подвійного партійного членства входили до складу конгресистської організації), одностайно вимагали збільшення провінційної автономії, надання гарантій прав мусульманам, введення окремих виборів до законодавчих органів і навіть створення індуської та мусульманської держав на території Індії. Тим не менш, разом із представниками Конгресу вони з готовністю взяли участь у роботі другої конференції круглого столу влітку 1931 р. в Лондоні, але знову зосередили основну увагу на обговоренні гарантій прав релігійних общин, окремих народів і каст, забувши про найголовніше питання, яке хвилювало усіх без винятку індійців, – про звільнення їх від англійського панування й створення національного уряду. Делегацію конгресистів очолював М.К. Ганді, який усіяко намагався досягти єдності з мусульманськими представниками, щоб спільно з ними виступити перед англіїцями з вимогою надання самоврядування для Індії. Однак його заяви про те, що тільки ІНК може представляти Індію на переговорах з колонізаторами, а індуси й мусульмани зможуть і повинні жити разом у єдиній Індії, без будь-якого окремого представництва в легіслатурах і без будь-яких спеціальних гарантій їхніх прав, ще більше посилити протиріччя, викликавши активну протидію не тільки з боку мусульманських представників, а й з боку представників інших індійських общин. Зрештою М.К. Ганді відмовився брати участь у роботі Лондонської конференції і повернувся на батьківщину. У свою чергу М.А. Джинна, звинувативши в зриві її роботи войовничих індуських комуналістів, вирішив тимчасово припинити активну політичну діяльність і деякий час побути в Англії [детально див.: 5, с. 198-231; 6, с. 903-914; 23; 24; 25, т. 1, с. 100-107, 232-245, 462-470, т. 2, с. 776-810; 40, т. 1, с. 429-508, 565-598; 42, т. 1, с. 229-239, 248-259, 309-310, т. 2, с. 747-754; 44, т. 3, с. 49-152; 47, 5.03, 7.04.1931; 49, 20.07.1931; 50, 17.05.1931; 52, 6, 31.03, 13.07, 20.08.1931].

Повернувшись до Індії, М.К. Ганді в січні 1932 р. розпочав другу кампанію громадянської непокори. Намагаючись залучити до неї мусульман, ІНК звернувся до Ліги М.А. Джинни з пропозицією провести переговори про можливість ведення спільних дій двох організацій у боротьбі за незалежність. Та нове керівництво Ліги, в якому після відставки М.А. Джинни, переважали відверті

комуналісти, що домовлялися з Ага-ханом про об'єднання, відмовилося вступати в переговори з конгресистами й брати участь у масовому антибританському народно-визвольному русі. Все ж, намагаючись досягти співробітництва усіх індійських общин у боротьбі з колоніальним режимом, насамперед мусульман, Конгрес на початку серпня 1932 р. скликав у Аллахабаді конференцію єдності, але й вона не вирішила проблему нормалізації індусько-мусульманських відносин. Відразу ж англійські правлячі кола, звинувативши індійських релігійно-общинних політиків у небажанні досягти взаємної угоди про співробітництво, опублікували 10 серпня 1932 р. "Общинне рішення". Воно передбачало введення окремих виборчих курій для мусульман, сикхів та європейців і непропорційний розподіл місць у провінційних легіслатурах для представників мусульманської общини. У легіслатурах чотирьох провінцій, де мусульмани за кількістю населення переважали інші общини, вони отримували менше місць, ніж їм належало згідно з чисельністю мусульманської общини, а у п'яти провінціях, де в більшості були індуси, мусульмани, навпаки, отримували в законодавчих органах набагато більше місць, ніж їм це належало. "Общинне рішення", яке не примирювало індійські общини, а значно посилювало ворожнечу між ними, й робило майже неможливим досягнення будь-якої угоди між індусами й мусульманами у найближчому майбутньому, загалом схвально зустріли обидві Ліги та організація Ага-хана, а серед конгресистів воно викликало негативну реакцію лише з боку лівонаціоналістичного крила. Зате помірковані й праві діячі, які в першій половині 30-х років ХХ ст. визначали політику партії, тактовно мовчали аж до 17 червня 1934 р., коли нарешті заявили, що ІНК не може ні схвалити "Общинне рішення", ні відхилити його [детально див.: 5, с. 232-323; 6, с. 915-941; 25, т. 1, с. 245-260, 474-502; 27, с. 12-77; 40, т. 1, с. 509-598, 657-665; 42, т. 1, с. 142-143, 239-241, 259-309; 44, т. 3, с. 153-319; 46, 4.01.1932, 20, 29.03.1933; 47, 4.04, 7.06.1933; 48, 14.01.1932; 49, 17.11.1932, 14.07.1933; 52, 1, 8, 11, 13, 14, 22, 30.01, 21-24.03, 6.09, 1, 3, 5, 10.11.1932, 4, 11, 16.01, 1.05, 25.09, 3.10.1933, 12.01.1934; 53, 11.01.1932].

У відповідь на це колоніальна адміністрація легалізувала Конгрес, який відмовився від масової боротьби за незалежність, і переміг на виборах до Центральних законодавчих зборів у листопаді 1934 р. У них взяв участь і М.А. Джинна, який після трирічного перебування в Англії повернувся до Індії, відразу ж відновивши активну політичну діяльність. У Законодавчих зборах він очолив фракцію т. зв. незалежних мусульман. Намагаючись посилити свої позиції в куцому колоніальному парламенті шляхом залучення їх на свій бік, керівництво ІНК вирішило провести чергові переговори з Мусульманською лігою М.А. Джинни, маючи на меті врегулювати індусько-мусульманські суперечності з приводу "Общинного рішення" та перерозподілити депутатські місця в Законодавчих зборах. Переговори між президентом ІНК Р. Прасадом і М.А. Джинною відбулися в січні 1935 р. у Делі, але закінчилися невдачею, розчарувавши індійську громадськість, яка покладала на них великі надії. Цим уміло скористалися англійці, які спочатку провели обговорення в британському парламенті т. зв. "Білої книги", що містила матеріали й рекомендації конференції круглого столу, а потім 2 липня 1935 р. обидві його палати ухвалили новий Закон

про управління Індією, повністю ігноруючи позицію Конгресу та інших впливових індійських партій, що раніше висловилися проти нього повністю або частково. У Законі, який ще мав назву конституція 1935 р., підкреслювалося, що індійці залишаються в підданстві англійського короля. Хоча ніякого самоврядування, а тим паче незалежності, Індія не отримувала, їй надавалася обмежена провінційна автономія. Тому, засудивши Закон 1935 р. у цілому, керівники ІНК хотіли використати надані ним можливості на рівні провінцій для активізації та розширення парламентської діяльності партії. Лідери обох Ліг теж визнали конституцію 1935 р. незадовільною, але, як і конгресисти, взяли участь у виборах до провінційних законодавчих органів, що відбулися в лютому 1937 р. [детально див.: 5, с. 323-327, 380-391; 15; 20; 25, т. 1, с. 502-505, 555-561; 28, т. 3, с. 530-549; 29, с. 152-157; 30, с. 305; 40, т. 1, с. 599-628; 42, т. 1, с. 320-376, 384-389].

Під час виборів спостерігалось нове загострення релігійно-общинних протиріч по всій країні. Боротьба за депутатські місця йшла під комуналістськими гаслами. Мусульманські політики, серед яких знову на перше місце вийшов М.А. Джинна, поділяли його побоювання, що індуські комуналісти, здобувши перемогу на місцевих виборах, зможуть підкорити собі провінції з переважаючим мусульманським населенням. Щоб цього не сталося, М.А. Джинна створив Центральну парламентську раду, намагаючись перетворити її в координаційний центр мусульманської політики в масштабах усієї Індії, та розробив досить пристойну передвиборну соціально-економічну програму своєї партії. Однак величезні зусилля М.А. Джинни, спрямовані на те, щоб об'єднати навколо очолюваної ним Ліги усіх мусульман-виборців, виявилися марними. Мусульманська община, як і раніше, залишалася розколотою, а голоси мусульман розпорошилися між різними релігійно-общинними партіями та організаціями. До того ж, всупереч очікуванням М.А. Джинни, значна кількість мусульман пішла за Конгресом, у передвиборній програмі якого, розробленій Дж. Неру, тодішнім президентом партії, містилася вимога надання Індії повної незалежності та проведення глибоких соціально-економічних і політичних перетворень в інтересах широких верств народних мас. Можливо через те Ліга М.А. Джинни, яка визначила своєю метою обмежений статус домініону, під час виборів зазнала нищівної поразки. У семи провінціях із одинадцяти переконливо переміг ІНК, який створив у них конгресистські уряди. Ще в чотирьох провінціях діяли неконгресистські уряди, але в жодному з них представники Ліги М.А. Джинни не мали вирішального впливу [детально див.: 5, с. 329; 14, с. 280-282; 25, т. 1, с. 562-574; 27, с. 55-58; 28, т. 3, с. 549-551; 29, с. 159-162; 30, с. 305-307; 35, с. 327-328; 40, т. 2, с. 38-70; 42, т. 1, с. 376-382, 389-397].

Така невдача провідної мусульманської партії на провінційних виборах посилила в ній комуналістські, сепаратистські та антиконгресистські настрої. Цьому значною мірою сприяла й політика лівого керівництва ІНК, яке вважало будь-яке співробітництво з Лігою М.А. Джинни, що прогнала вибори й втратила свій колишній вплив серед мусульманських мас Індії, безперспективним. Переоцінюючи сили ІНК і недооцінюючи видатні організаційні здібності М.А. Джинни, окремі високопоставлені конгресисти часто допускали зухвалі й

принизливо-образливі висловлювання щодо Ліги та її лідера. Навіть Дж. Неру в березні 1937 р. самовпевнено заявив, що в Індії є лише дві політичні сили: англійський імперіалізм та індійський націоналізм, представлений Конгресом. Він же необачно заперечував наявність релігійно-общинної проблеми в Індії, зводячи її лише до суперечностей між представниками різних общин за розподіл урядових посад у провінційних кабінетах міністрів і до боротьби за представництво різних общин у законодавчих органах. Не визнаючи страшної загрози общинного сепаратизму, керівництво ІНК гордовито відмовилося співробітничати з Лігою М.А. Джинни в формуванні провінційних кабінетів міністрів, а самі конгресистські уряди, викликаючи невдоволення мусульман, досить часто не виконували свої передвиборні обіцянки щодо них, іноді ображали релігійні почуття мусульманського населення, підпадали під вплив індуських комуналістів тощо. Ліга М.А. Джинни навіть створила спеціальні комісії для розслідування принижень і образ мусульманської общини з боку конгресистів та індуських комуналістів, які невдовзі надрукували свої фундаментальні доповіді. У них дії конгресистських високих посадовців розцінювалися як особлива політика, спрямована на підкорення індусами мусульман у загальноіндійському масштабі й встановлення панування індуської общини на Індостанському півострові. Сам же М.А. Джинна дійшов висновку, що Конгрес у 1937 р. втратив останню нагоду досягти індусько-мусульманської єдності [детально див.: 14, с. 282-284; 28, т. 3, с. 551-577; 29, с. 162-170; 38; 39; 42, т. 1, с. 422-423].

Відтоді очолювана ним Ліга, підтримана іншими мусульманськими сепаратистськими партіями та організаціями, висунула своєю головною метою захист інтересів мусульманської общини. Вона кардинально змінила ставлення до ІНК, перейшовши від політики налагодження стосунків із конгресистами до активної боротьби з ними за утворення Пакистану, але це вже новий розділ у взаємовідносинах двох провідних індійських партій.

ЛІТЕРАТУРА

1. Васильева, Р.И., Чувпило, А.А. Политический курс Индийского национального конгресса во время массовых кампаний гражданского неповиновения 1930–1934 гг. / Р.И. Васильева, А.А. Чувпило // Эпохи (Великотырново, Болгария). – 1996 (вийшов із друку в 1999 р.). – № 4.
2. Чувпило, О.О. Борьба в Индийском национальном конгрессе навколо доповіді М. Неру (1928–1929 рр.) / О.О. Чувпило // Вісник Харк. ун-ту. – 1974. – № 104. – Історія.
3. Чувпило, О.О. Мусульманська ліга та Індійський національний конгрес: аналіз взаємовідносин (1907–1927 рр.) / О.О. Чувпило // Методичний вісник історичного факультету. – 2008. – № 7.
4. Bose, S.C. Selected Speeches of Subhas Chandra Bose / S.C. Bose. – Delhi, 1962.
5. Bose, S.C. The Indian Struggle 1920–1942 / S.C. Bose. – Bombay, 1964.
6. Congress Presidential Addresses from Silver to the Golden Jubilee / Congress. – Madras, 1934.
7. Coupland, R. The Indian Problem 1833–1935 / R. Coupland. – London, 1942.

8. Datta, K.K. History of the Freedom Movement in Bihar / K.K. Datta: in 3 Vs. – Patna, 1957–1958.
9. Desai, A.R. Social Background of Indian Nationalism / A.R. Desai. – Bombay, 1948.
10. Desai, M. Maulana Abul Kalam Azad / M. Desai. – London, 1941.
11. Dobbine, C.E. Basic Documents in the Development of Modern India and Pakistan 1835–1947 / C.E. Dobbine. – London, 1970.
12. Dwarkadas, K. India's Fight for Freedom / K. Dwarkadas. – Bombay, 1966.
13. Forward.
14. Gordon, L.A. Bengal: the Nationalist Movement 1876–1940 / L.A. Gordon. – New York, 1974.
15. Great Britain. Laws, Statutes etc. Government of India Act, 1935 / Great Britain. – London, 1935.
16. Has Congress Failed? A Historical Survey of the Years 1918–1939 / Has Congress. – Bombay, 1943.
17. Historic Documents of the Muslim Freedom Movement / Historic. – Lahore, 1970.
18. Hull, W., Hist, S. India's Political Crisis / W. Hull, S. Hist. – Baltimore, 1930.
19. Indian Constitutional Documents 1757–1939 / Indian: In 3 Vs. – Calcutta, 1946.
20. Indian Constitutional Reform (Session 1933–34). Vol. 1: The White Paper of December, 1931 / Indian. – London, 1934.
21. Indian National Congress. Report of the 44-th Annual Session / Indian. – Lahore, 1929.
22. Indian National Congress. Resolutions on Economic Policy and Programme 1924–1954 / Indian. – New Delhi, 1954.
23. Indian Round Table Conference 1-st Session. 1930–1931. Proceedings / Indian. – London, 1931.
24. Indian Round Table Conference 3-d Session. 1932. Proceedings / Indian. – London, 1933.
25. India's Struggle for Freedom. Selected Documents and Sources / India's: in 3 Vs. – Delhi, 1962–1965.
26. Jog, N.G. In Freedom Quest / N.G. Jog. – Bombay, 1969.
27. Lakhanpal, P.L. History of the Congress Socialist Party / P.L. Lakhanpal. – Lahore, 1946.
28. Majumdar, R.C. History of the Freedom Movement in India / R.C. Majumdar: In 3 Vs. – Calcutta, 1963.
29. Majumdar, S.K. Jinnah and Gandhi / S.K. Majumdar. – Calcutta, 1966.
30. Moore, K.J. The Crisis of the Indian Unity 1917–1940 / K.J. Moore. – Delhi, 1974.
31. Nanda, B.R. The Nehrus. Motilal and Jawaharlal / B.R. Nanda. – London, 1962.
32. Nehru, J. The First Sixty Years / J. Nehru: In 2 Vs. – New York, 1965.
33. Nehru, M. The Voice of Freedom. Selected Speeches of M. Nehru / M. Nehru. – Bombay, 1961.
34. Raghuvanshi, V.P.S. Indian Nationalist Movement and Thought / V.P.S. Raghuvanshi. – Agra, 1959.
35. Rai, G. Congress Struggle / G. Rai. – Lahore, 1946.

36. Rao, M.V.R. A Short History of the Indian National Congress / M.V.R. Rao. – Delhi, 1959.
37. Rare Documents / Rare. – Part 2. – Lahore, 1967.
38. Report of the Inquiry Committee Appointed by the Council of the All-India Muslim League to Inquire into Muslim Grievances in Congress Provinces (Pirpur Report) / Report. – Delhi, 1938.
39. Report of the Inquiry Committee Appointed by the Working Committee of the Bihar Provincial Muslim League to Inquire into Some Grievances of Muslims in Bihar (Shareef Report) / Report. – Patna, 1939.
40. Sitaramayya, B.P. The History of the Indian National Congress / B.P. Sitaramayya: In 2 Vs. – Bombay, 1946–1947.
41. Slade, M. The Spirit's Pilgrimage / M. Slade. – New York, 1960.
42. Speeches and Documents on the Indian Constitution, 1921–1947 / Speeches: In 2 Vs. – Bombay, 1957.
43. Statement Exhibiting the Moral and Material Progress and Condition of India During the Year 1929–1930 / Statement. – № 65. – London, 1931.
44. Tendulkar, D.G. Mahatma. Life of Mohandas Karamchand Gandhi / D.G. Tendulkar: In 8 Vs. – Bombay, 1951–1954.
45. The Bombay Chronicle.
46. The Daily Herald.
47. The Daily Telegraph.
48. The Hindu.
49. The Manchester Guardian.
50. The Observer.
51. The Proceeding of the All Parties National Convention / The Proceeding. – Allahabad, без дати.
52. The Times.
53. The Times of India.

ДЕЯКІ НАЙВАЖЛИВІШІ ДЖЕРЕЛА ПРО УТВОРЕННЯ ТА ДІЯЛЬНІСТЬ МУСУЛЬМАНСЬКОЇ ЛІГИ ІНДІЇ У КОЛОНІАЛЬНИЙ ПЕРІОД (1906–1947 рр.)

Незважаючи на наявність кількох статей про участь індійських мусульман у визвольній боротьбі з британськими колонізаторами та про взаємини Індійського національного конгресу (ІНК) із Мусульманською лігою [див.: 4, с. 94-103; 5, с. 89-99; 6, с. 68-78; 7, с. 172-184], історія провідної загальноіндійської мусульманської партії все ще залишається "білою плямою" в національній індології. Щоб заповнити цю прогалину, слід насамперед узагальнити й систематизувати усі наявні джерела про виникнення та основні напрями діяльності Ліги на першому етапі її існування (1906–1947 рр.).

Метою даної статті є аналіз доступних нам найважливіших джерел про внесок Мусульманської ліги в справу завоювання індійської незалежності. Її написання обумовлене тим, що такої роботи в індологічній науці ще немає.

Приступаючи до розгляду поставленого питання, слід зазначити, що практично всі джерела, які характеризують політичний курс Мусульманської ліги за часів колоніалізму, англомовні. Мовою урду, якою спілкувалася переважна більшість індійських мусульман, вони почали виходити лише після утворення Пакистану (1947 р.). Пояснюється це особливостями британської мовної політики в найбільшій колонії світу та специфікою розвитку індійського суспільства, де іноземна мова фактично стала єдиним засобом міжнаціонального спілкування освічених верств населення, особливо в містах. Найбільш повним друкованим зібранням документів Ліги від часу її заснування в 1906 р. і до утворення Пакистану є її різноманітні документи й матеріали, опубліковані в двох томах у Пакистані в 1969–1970 рр., і перевидані в Індії у 1982 р. під загальною назвою "Основи Пакистану. Документи Всеіндійської Мусульманської ліги: 1906–1947" [див.: 16]. Перший том охоплює період 1906–1924 рр., а другий – 1924–1947 рр. Це видання включає протоколи щорічних сесій (з'їздів) Мусульманської ліги, повні тексти промов її президентів (голів) на цих сесіях, протоколи й резолюції засідань керівних партійних органів: Ради Ліги й Робочого комітету, тексти промов і виступів лідерів Ліги, документи ІНК, що безпосередньо торкалися Ліги, індусько-мусульманських відносин і вимог про створення Пакистану.

Аналіз цих матеріалів Ліги дає змогу всебічно висвітлити такі важливі питання: політику англійських колонізаторів щодо індійських мусульман і мусульманського визвольного руху, передумови виникнення всеіндійської мусульманської політичної організації, метою якої мав бути захист інтересів мусульманської общини, план створення такої організації, розроблений навабом Дакки Салімуллою, оформлення нової партії 30 грудня 1906 р., її програмні положення, створення провінційних організацій Ліги, скликання 1-ї сесії Ліги в Карачі 29-30 грудня 1907 р., прийняття першого статуту партії та створення її керівного органу – Ради Ліги, її соціальний склад, обрання Ага-хана головою Ліги, а почесним секретарем – С. Х. Білграмі, взаємини Ліги з англійською колоніальною адміністрацією в Індії, її ставлення до національно-визвольного руху, очолюваного ІНК у 1905–1908 рр., взаємини Мусульманської ліги та Хінду

Махасабхи, ставлення Ліги до реформ Морлі-Мінто 1909 р., введення куріальної системи виборів у Британській Індії, перебіг ідейно-політичної боротьби серед керівництва Мусульманської ліги, утворення угруповань, релігійно-общинні суперечності, релігійний комуналізм, розкол національно-патріотичних сил Індії за релігійною ознакою, ставлення Ліги до возз'єднання Бенгалу (1911 р.) і до антитурецької політики англійців у 1911–1913 рр., формування радикального напрямку в Мусульманській лізі, діяльність Ш. Номані, братів Мухаммеда й Шауката Алі, З. Алі-хана, А. К. Азада та М. А. Джинни, полівіння Мусульманської ліги, перебіг боротьби в ній між радикалами й консерваторами, засідання Ради Ліги в Банкіпурі 31 грудня 1912 р., на якому ухвалюється резолюція про зміну програмних настанов партії, ухвалення нової програми Ліги на 6-й сесії в Лакхнау 22 березня 1913 р. під головуванням М. Шафі, 7-а сесія Ліги в Агрі 30-31 грудня 1913 р., боротьба на ній між старою гвардією та молодими мусульманськими політиками, відставка Ага-хана, що очолював Мусульманську лігу з 1906 р., та А. Алі, ставлення Ліги до Першої світової війни, зближення Мусульманської ліги з ІНК під час війни, створення спільного комітету Ліги й Конгресу для розробки проекту програми реформ і проведення переговорів з іншими патріотичними організаціями для його схвалення (30 грудня 1915 р.), сутність програми реформ Ліги й ІНК, введення спільного проведення сесій Ліги та Конгресу (з 1916 р.), укладення історичного "Пакту в Лакхнау" 30 грудня 1916 р. між Лігою та ІНК про співробітництво, перші спроби об'єднати зусилля індусів і мусульман у всеіндійському масштабі для спільної боротьби проти англійських колонізаторів, критика угоди в Лакхнау з боку окремих визначних керівників Мусульманської ліги, ставлення Ліги загалом та окремих її представників до проведених англійцями реформ Монтегю-Челмсфорда 1919 р., поляризація й фрагментація політичних угруповань усередині Ліги, оформлення лівого крила Мусульманської ліги, програма неспівробітництва М. К. Ганді та халіфатистський рух 1919–1924 рр., участь у ньому представників лівого крила Ліги, ставлення правого крила Ліги й особисто М. А. Джинни до халіфатистського руху й боротьби за сварадж (самоврядування) у формі масового ненасильницького неспівробітництва з колоніальною владою та її установами в Індії, вихід М. А. Джинни з Індійського національного конгресу в 1920 р., злиття лівого крила Ліги з халіфатистами й конгресистами, визначні борці за незалежність Індії в лавах Мусульманської ліги, поступовий перехід М. А. Джинни на комуналістські позиції в 1922–1927 рр., боротьба течій в Лізі під час спаду масового антибританського руху (1922–1927 рр.), створення Мусульманської ліги М. Шафі в 1927 р., ставлення керівництва обох Ліг до англійської комісії Саймона та до "доповіді М. Неру", створення постійно діючої Всеіндійської мусульманської конференції в 1928 р. та боротьба течій у ній, знамениті "14 пунктів" М. А. Джинни та реакція на них індійських мусульманських партій і діячів, створення Мусульманської націоналістичної партії (1929 р.), ставлення Всеіндійської мусульманської ліги на чолі з М. А. Джинною, Всеіндійської мусульманської ліги на чолі з М. Шафі, Мусульманської націоналістичної партії, Всеіндійської мусульманської конференції, а також окремих їхніх угруповань і лідерів до масових

ненасильницьких кампаній громадянської непокори, які ІНК проводив у 1930–1934 рр., участь Мусульманської ліги на чолі з М. А. Джинною у конференціях круглого столу в Лондоні, поява ідеї створення самостійної мусульманської держави на Індостанському півострові, ставлення Мусульманських ліг та інших індійських мусульманських організацій до "Общинного рішення" (1932 р.), "Білої книги" (1933 р.) і Закону про управління Індією (1935 р.), участь Ліги на чолі з М. А. Джинною у виборах до Центральних законодавчих зборів Індії, переговори між М. А. Джинною та президентом ІНК Р. Прасадом (1935 р.), спроби М. А. Джинни досягти єдності усіх мусульманських організацій Індії, створення М. А. Джинною Центральної парламентської ради й публікація передвиборного маніфесту Ліги М. А. Джинни (1936 р.), поразка Ліги, очолюваної М. А. Джинною, на виборах до провінційних легіслатур у 1937 р., відмова конгресистів співробітничати з Лігою М. А. Джинни у формуванні провінційних урядів, загострення протиріч між Лігою М. А. Джинни та Конгресом напередодні Другої світової війни, перетворення антиконгресистської боротьби в генеральну лінію політики Ліги М. А. Джинни, реорганізація Ліги М. А. Джинною, прийняття нею нової програми, створення нових відділів Ліги, зміцнення внутрішньопартійної дисципліни, ставлення Ліги М. А. Джинни до Другої світової війни, підтримка нею Англії у війні, організація М. А. Джинною під час війни руху за створення самостійної держави індійських мусульман, підтримка цього руху з боку інших мусульманських партій та організацій Індії, ставлення до нього населення індійських князівств та їхніх правителів, історичне рішення Лахорської сесії Мусульманської ліги про створення двох незалежних мусульманських держав на території Індії (1940 р.), теорія двох націй, гасло створення Пакистану, збільшення чисельності й впливу Ліги, централізація влади в ній, боротьба Ліги за створення Пакистану після Другої світової війни, успіх Ліги на виборах до легіслатур у 1946 р., утворення Тимчасового уряду Індії (1946 р.) та входження до нього представників Ліги, бойкот Лігою Установчих зборів, категорична вимога створення Пакистану, офіційне проголошення утворення Пакистану 14 серпня 1947 р.

Величезну цінність становить також публікація документів і матеріалів про участь індійських мусульман у визвольному русі, що вийшла з друку в Лахорі у 1970 р. [див.: 17]. У ній містяться надзвичайно важливі джерела про боротьбу за незалежність, які дають змогу охарактеризувати мусульманський визвольний рух, визначити місце й роль у ньому Мусульманської ліги та різних її фрагментів і фракцій, показати її ставлення до форм і методів боротьби з англійськими колонізаторами, висунутих конгресистами, які її очолювали. Без уважного вивчення цих джерел дуже важко дослідити такі досить складні питання історії Мусульманської ліги: зародження мусульманського націоналізму в колоніальній Індії, його ідейні попередники, діяльність мусульманських просвітницьких організацій, світогляд і діяльність шаха Валіуллі, Саїд Ахмад-хана, Б. Тайябджі та Р. Сайяні, участь мусульман у діяльності конгресистської організації, опозиція Конгресу з боку мусульманських організацій, розвиток мусульманського сепаратизму, утворення Мусульманської ліги, її фрагментація, співробітництво частини Ліги з Конгресом під час піднесення визвольного руху 1905–1908 рр.,

спроби досягти національної єдності шляхом об'єднання усіх патріотичних сил Британської Індії, полеміка в Лізі стосовно куріальної системи виборів, виступи Ліги проти возз'єднання англійцями Бенгалу, підтримка нею турецької та іранської революцій, налагодження зв'язків Ліги з Конгресом напередодні Першої світової війни, вимоги надання Індії самоврядування, заклики братів Алі до збройної боротьби проти англійського колоніального режиму в Індії під час Першої світової війни, створення Центру визволення Індії та Тимчасового уряду Індії, плани підготовки антианглійського повстання М. Хасана та У. Сіндхі, створення "революційного фонду", "змова шовкових листів", прийняття Лігою гасла надання Індії самоврядування, зближення Ліги й Конгресу, створення спільного комітету Ліги й ІНК для розробки проекту індійських реформ, сутність "плану дев'ятнадцяти", "Пакт у Лакхнау", боротьба мусульман проти "Закону Роулетта", "Амрітсарська бійня", підтримка ліворадикальним крилом Ліги боротьби за сварадж і халіфатистського руху індійських мусульман, створення Всеіндійського халіфатського комітету (1919 р.), підтримка Конгресом халіфатистського руху, ідейно-політична боротьба серед халіфатистів, фрагментація халіфатистського руху, ставлення правого крила Ліги до боротьби за сварадж і до халіфатистського руху, вихід М. А. Джинни з Конгресу та його наслідки, ставлення улемів Індії до халіфатистського руху та руху неспівробітництва, створення політичної організації "Джаміат-ул-улама-і Хінд" та її стосунки з Мусульманською лігою, висунення представниками ліворадикального крила Ліги (М. Алі, С. Кітчлу, У. Сіндхі, М. Кідваї та Х. Мохані) гасла боротьби за повну незалежність Індії та вимоги відмови від ненасильницьких методів для її досягнення, симпатії більшовизму з боку цих лівих мусульманських діячів, встановлення ними контактів із Радянською Росією, негативна реакція щодо цього М. А. Джинни та поміркованих і правих діячів Мусульманської ліги, відхід від Конгресу лівих мусульманських політиків після припинення М. К. Ганді масового ненасильницького руху неспівробітництва (1922 р.), перегрупування сил лівих мусульман у 1922–1927 рр. для підготовки нового етапу боротьби з британським колоніальним пануванням в Індії, участь лівих мусульман у кампанії бойкоту комісії Саймона та в гандистських масових ненасильницьких кампаніях громадянської непокори на початку 30-х років ХХ ст., ставлення до них керівництва обох Мусульманських ліг та інших індійських мусульманських організацій, діяльність Ради мусульманської єдності та Партії уніоністів напередодні Другої світової війни, висунення Лігою гасел досягнення Індією повної політичної незалежності та створення Пакистану під час війни, ідейно-політична боротьба в мусульманському визвольному русі Індії, ставлення мусульман-конгресистів до гасла утворення Пакистану, боротьба за створення Пакистану після Другої світової війни, боротьба течій у Мусульманській лізі напередодні утворення Пакистану (1946–1947 рр.).

Надзвичайно цінним джерелом є ще й праці та промови легендарного лідера Мусульманської ліги й "батька" Пакистану М. А. Джинни, що вийшли з друку в Пакистані у 1960 р. [див.: 22]. Їхнє уважне вивчення дає змогу краще зрозуміти позицію Ліги й споріднених з нею інших впливових мусульманських організацій Індії у визвольному русі, з'ясувати характер гострої ідейно-політичної боротьби в

ньому, уточнити окремі важливі аспекти політичного курсу й діяльності Мусульманської ліги та боротьби течій у ній, визначити роль окремих визначних мусульманських політичних діячів у русі за незалежність Індії, показати розбіжності між ними, мотиви, що визначали їхню поведінку, узнати особисте ставлення М. А. Джинни до політичних подій, що відбувалися за його життя. Те ж саме можна сказати й про твори та мемуари інших індійських мусульманських політичних лідерів колоніальної доби [див., наприклад: 1; 10; 23; 24; 29]. Саме з праць, промов і мемуарів М. А. Джинни та його соратників ми можемо дізнатися про такі невідомі сторінки історії мусульманського общинного руху в колоніальній Індії: діяльність мусульманських сепаратистів та уніоністів, участь членів Ліги в діяльності ІНК, розбіжності Ліги й Конгресу, взаємини Ліги з іншими індійськими мусульманськими общинними організаціями, протистояння Ліги та Хінду Махасабхи на різних етапах визвольного руху, сутність релігійно-комуналістської ідеології, сутність гасла сваджаті, причини й сутність індусько-мусульманських розбіжностей на різних етапах антиколоніальної боротьби, взаємини Ліги та інших мусульманських організацій Індії з колоніальною владою, її роль в утворенні Ліги та її відділів у різних індійських провінціях, ставлення колонізаторів до окремих мусульманських організацій та їхніх лідерів, зокрема до ліворадикальних діячів, ідейно-політична боротьба всередині Ліги та серед мусульманських політичних організацій, участь М. А. Джинни в роботі конгресистської організації, ставлення Ліги та окремих її лідерів до Б. Г. Тілака, М. К. Ганді, Ч. Р. Даса, М. Неру, Дж. Неру, С. Ч. Боса, а також до противників змін, свараджистів, Всеіндійської ліги незалежності, ліворадикальних конгресистів, конгрес-соціалістів, Ліги радикальних конгресистів, Форвард блоку та комуністів, погляди й суспільно-політична діяльність представників "нового покоління" мусульманських політиків (Ш. Номані, брати Алі, З. Алі-хан, А. К. Азад), генеза програми Мусульманської ліги, програмні положення представників її лівого крила, взаємини М. А. Джинни з М. К. Ганді, Дж. Неру, С. Ч. Босом, Ч. Халікуззаманом, братами Алі, А. К. Азадом, М. А. Ансарі, М. Хасаном, М. Шафі, Х. Мохані, ставлення М. А. Джинни до халіфатистського руху, гандистського руху неспівробітництва та кампаній громадянської непокори, а також до конгрес-соціалістів і комуністів, участь М. А. Джинни в конференціях круглого столу в Лондоні, переговори М. А. Джинни з Р. Прасадом, створення М. А. Джинною Центральної парламентської ради, боротьба М. А. Джинни за створення Пакистану напередодні та під час Другої світової війни, поділ Індії та формування уряду Пакистану, призначення М. А. Джинни генерал-губернатором Пакистану.

Значно меншими за наявністю та обсягом фактичного матеріалу про утворення та діяльність Мусульманської ліги є інші джерела. Серед них насамперед слід виділити документи ІНК [див., наприклад: 8; 13; 19; 20; 36]. Це матеріали сесій ІНК, засідань Робочого комітету та Всеіндійського комітету Конгресу, звернення конгресистських президентів до щорічних сесій, доповіді генеральних секретарів ІНК, з якими вони виступали на сесіях, програмні документи партії, матеріали, що утворилися в процесі діяльності керівних органів Конгресу, документи й матеріали партійних організацій провінцій, агітаційно-

пропагандистські та роз'яснювальні документи тощо. У них містяться важливі дані, відсутні в інших джерелах, про позицію Мусульманської ліги у визвольному русі, її взаємовідносини з ІНК та окремими його угрупованнями, зокрема, з мусульманами-націоналістами й мусульманами-уніоністами, про ставлення Конгресу та його визначних керівників, передусім Б. Г. Тілака, М. К. Ганді та Дж. Неру, до політичного курсу Мусульманської ліги на різних етапах її діяльності. У цьому відношенні значну цінність становлять також документи й матеріали інших індійських партій та організацій, з яких ми дізнаємося про їхнє ставлення до Мусульманської ліги та її керівників, а також до форм і методів боротьби за незалежність, висунутих М. А. Джинною [див., наприклад: 2; 11; 12; 15; 31; 35].

Важливі документи й матеріали містять збірники документів із історії індійського національно-визвольного руху, видані до та після здобуття Індією політичної незалежності [див., наприклад: 3; 9; 14; 21; 28; 30; 32; 34; 37]. Вони включають документи й матеріали сесій Ліги, засідань її керівних органів, матеріали діяльності провінційних організацій партії, програмні документи Ліги та угруповань, що діяли всередині неї, виступи керівників партії перед народом, їхні заяви, інтерв'ю, матеріали про участь представників Ліги в роботі колоніальних легіслатур, документи організацій, які були близькими до Ліги, або знаходилися під її безпосереднім впливом. Однак ці видання містять багато документів і матеріалів, які ми знаходимо в двотомному зібранні документів Ліги та зібранні документів про участь індійських мусульман у визвольному русі, що значно знижує їхню цінність.

Решту джерел можна вважати допоміжними, оскільки вони в більшості своїй дублюються в інших виданнях, або не мають самостійного значення. Маються на увазі щорічні фундаментальні звіти англійської колоніальної адміністрації в Індії британському парламенту та уряду [див., наприклад: 18; 33], в яких наводилися важливі документи Мусульманської ліги, проте вони є й в інших документальних публікаціях. Це ж стосується й британських та індійських періодичних видань 20–40-х років ХХ ст., які на своїх сторінках друкували багату інформацію про діяльність Мусульманської ліги та інших індійських мусульманських організацій, яка, однак, пізніше значною мірою дублювалася в документальних публікаціях. На наш погляд, не має самостійного значення таке важливе, але надзвичайно суб'єктивне джерело, як праці й мемуари високопоставлених чиновників англійської колоніальної адміністрації в Індії [див., наприклад: 25; 26; 27], що потребують до себе особливо критичного ставлення, а документи, які вони наводять, пізніше увійшли до інших видань. Що ж до архівних матеріалів, то в архівах країн СНД, зокрема в Російському державному архіві соціально-політичної історії у Москві (фонди Комінтерну й Профінтерну) та в мікрофільмах Національного архіву Індії, що зберігаються в Архіві Інституту сходознавства РАН у Москві, теж містяться цінні документи й матеріали, але вони мають безпосереднє відношення лише до участі індійських мусульман у національно-революційному та комуністичному рухах народів Британської Індії.

Таким чином, дослідник історії Мусульманської ліги Індії має в своєму розпорядженні цілком достатню кількість різноманітних джерел, щоб всебічно

висвітлити утворення та діяльність Мусульманської ліги, показати процес її фрагментації та участь у визвольному русі протягом 1906–1947 рр. Їхнє уважне вивчення дає змогу охарактеризувати визвольний рух індійських мусульман майже за півстоліття, визначити місце й роль у ньому Мусульманської ліги, проаналізувати її ідейні засади, програму, тактику й діяльність, всебічно висвітлити перебіг гострої ідейно-політичної боротьби серед членів Ліги, розкрити процес формування найважливіших угруповань, дослідити їхні програми, тактичні принципи та основні напрями діяльності. Майбутнім дослідникам історії Мусульманської ліги й мусульманських релігійно-общинних рухів в Індії радимо уважно вивчити архівні матеріали про них, що зберігаються в Індії, Пакистані та Бангладеш.

Примітки

1. *Азад А. К.* Индия добивается свободы / А. К. Азад. – М., 1961.
2. *Біхар* прантія самаджваді саммелан (Біхарська провінційна соціалістична конференція. Документи). – Патна, 1936 (мовою гінді).
3. *Бхаратій* джаграті (Пробудження Індії. Документи). – Бріндабан, 1939 (мовою гінді).
4. *Литвиненко Ю. Г., Чувпило А. А.* Индийский национальный конгресс и халифатистское движение / Ю. Г. Литвиненко, А. А. Чувпило // Вопросы новой и новейшей истории. – 1988. – Вип. 34.
5. *Чувпило О. О.* Участь мусульман Британської Індії в гандистському русі неспівробітництва (1919–1922 рр.) / О. О. Чувпило // Вісник ХНУ. – 2002. – № 566: Історія. – Вип. 34.
6. *Чувпило О. О.* Мусульманська ліга та Індійський національний конгрес: аналіз взаємовідносин (1907–1927 рр.) / О. О. Чувпило // Методичний вісник історичного факультету. – Харків, 2008. – № 7.
7. *Чувпило О. О.* Мусульманська ліга у пошуках власного шляху: аналіз взаємовідносин з Індійським національним конгресом (1927–1937 рр.) / О. О. Чувпило // Методичний вісник історичного факультету. – Харків, 2011. – № 9.
8. *A Centenary History of the Indian National Congress: Vol. 1–3.* – Delhi, 1985.
9. *A History of the Freedom Movement 1707–1947: In 4 Vs.* – Karachi, 1960.
10. *Ali M.* My Life / M. Ali. – Lahore, 1946.
11. *All-India Trade Union Congress: Documents.* – New Delhi, 1973.
12. *All Parties National Convention, Calcutta, 1928.* – Allahabad, 1928.
13. *Congress Presidential Addresses from Silver to the Golden Jubilee.* – Madras, 1934.
14. *Dobbine C.* Basic Documents in the Development of Modern India and Pakistan 1835–1947 / C. Dobbine. – London, 1970.
15. *Documents of the History of the Communist Party of India: Vol. 1–3.* – New Delhi, 1971, 1974, 1979.
16. *Foundations of Pakistan. All-India Muslim League Documents: 1906–1947: In 2 Vs.* – Karachi, 1969–1970 (індійське видання – New Delhi, 1982).
17. *Historic Documents on Muslim Freedom Movement.* – Lahore, 1970.

18. *India* in 1926–1927. A Statement Prepared for Presentation to Parliament in Accordance with the Requirements of the 26th Section of the Government of India Act. – Calcutta, 1928.
19. *Indian* National Congress. Report of the 44th Annual Session. – Lahore, 1929.
20. *Indian* National Congress. Report of the General Secretaries: in 3 Vs. – Lahore, 1956.
21. *India's* Struggle for Freedom. Selected Documents and Sources: In 3 Vs. – Delhi, 1962–1965.
22. *Jinnah* M. A. Speeches and Writings of M. A. Jinnah / M. A. Jinnah. – Lahore, 1960.
23. *Khaliquzzaman* C. Pathway to Pakistan / C. Khaliquzzaman. – Lahore, 1961.
24. *Khan* Aga. The Memoirs / Aga Khan. – London, 1954.
25. *Montagu* E. S. An Indian Diary / E. S. Montagu. – London, 1930.
26. *Morley* J. Recollections: In 2 Vs. / J. Morley. – London, 1917.
27. *O'Dwyer* M. India as I Knew It. 1885–1925 / M. O'Dwyer. – London, 1925.
28. *Philips* C. H. The Evolution of India and Pakistan. 1858–1947. Select Documents / C. H. Philips. – London, 1964.
29. *Pratap* M. My Life – Story of Fifty-Five Years / M. Pratap. – Dehra-Dun, 1947.
30. *Rare* Documents. – Lahore, 1967.
31. *Some* Documents Relating to Early Indian Communists and Controversies Around Them. – New Delhi, 1992.
32. *Source* Material for a History of the Freedom Movement in India (Collected from the Bombay Government Records): Vol. II. – Bombay, 1958.
33. *Statement* Exhibition the Moral and Material Progress and Condition of India During the Year 1931–1932. – London, 1933.
34. *Struggle* for Independence. 1857–1947. – Karachi, 1993.
35. *The All India* Muslim Conference, 1928–1935. A Documentary Record. – Karachi, 1972.
36. *The Indian* National Congress. 1920–1923. Being a Collection of the Resolutions of the Congress and of the All India Congress Committee and of the Working Committee of the Congress from September 1920 to December 1923. – Allahabad, 1924.
37. *The Indian* Nationalist Movement, 1885–1947. Select Documents. – London, 1979.

ДЕЯКІ НАЙВАЖЛИВІШІ ДЖЕРЕЛА ПРО ПОЛІТИЧНИЙ КУРС ІНДІЙСЬКОГО НАЦІОНАЛЬНОГО КОНГРЕСУ В ПЕРІОД НЕЗАЛЕЖНОСТІ

Незважаючи на значні досягнення в розвитку української національної "конгресології" [див., наприклад: 9], політичний курс Індійського національного конгресу (ІНК) після досягнення Індією політичної незалежності ще не знайшов будь-якого висвітлення у вітчизняній індології, хоча вже з'явилися перші праці, присвячені актуальним проблемам розвитку незалежної Індії [див.: 5; 6; 11; 12; 13]. Для того, щоб проаналізувати еволюцію ідеології та політики ІНК, показати гостру ідейно-політичну боротьбу, яка розгорнулася серед його членів на всіх етапах розвитку суверенної Індії, слід насамперед узагальнити й систематизувати найважливіші джерела, в яких відображена багатогранна діяльність конгресистської організації. Це і є метою нашої статті. Її написання обумовлено тим, що такої роботи в індологічній науці ще немає.

Приступаючи до розгляду поставленого питання, звертаємо увагу на те, що у колоніальний період (до 1947 р.) Індійський національний конгрес, який виник у 1885 р., незмінно очолював боротьбу народів Індостану за визволення від гніту англійських колонізаторів, будучи найбільшою і найвпливовішою загальноіндійською світською політичною організацією. Так, у 1921 р. він нараховував близько 10 млн. членів. У 1919–1948 рр. ІНК очолював видатний борець проти колоніалізму, великий мислитель і гуманіст, категоричний противник будь-якого насильства Мохандас Карамчанд (Махатма) Ганді (1869–1948) [про нього див.: 10, с. 4-18]. Ідеалом Махатми була сарводая – суспільство загального благополуччя, засноване на принципах високої моралі та соціального егалітаризму. У міжвоєнний період Конгрес під керівництвом М. К. Ганді являв собою широкий національний фронт усіх патріотичних сил Індії, які тимчасово об'єдналися навколо величної ідеї національного визволення в гандистській ненасильницькій інтерпретації [детально див.: 9]. Після завоювання політичної незалежності та проголошення Республіки Індія (26 січня 1950 р.) ІНК, хоча й поступово перетворився із національного фронту на звичайну політичну партію, все ж до 1977 р. мав фактичну монополію на владу в другій за кількістю населення країні світу, проводячи в ній демократичні реформи й перетворення. На сучасному етапі конгресистський уряд, очолюваний творцем "індійського економічного дива" М. М. Сінгхом, продовжує вдалі реформи в усіх сферах життя, метою яких є перетворення Індії на передову процвітаючу державу.

Практично всі основні джерела з історії конгресистської організації загальноіндійського характеру англомовні, оскільки в сучасній Індії, незважаючи на значні досягнення в розвитку індійських мов і діалектів, мова колишньої метрополії все ще залишається чи не єдиним засобом міжнаціонального спілкування освічених верств населення не тільки в центрі, а й на місцях, особливо у великих містах. Національними мовами, зокрема мовою гінді, яка поки що не може гідно суперничати з англійською мовою, друкувалися лише поодинокі передвиборні маніфести окремих партій, організацій та блоків,

переважно у тих районах, де більшість становило гіндомовне населення [див., наприклад: 1; 3; 4; 7].

Найважливішим джерелом, безперечно, є різноманітні матеріали Національного конгресу, опубліковані в Індії після здобуття політичної незалежності [див., наприклад: 16; 17; 21; 28; 29; 31; 52; 53; 54; 55; 56; 60; 74; 76; 79; 87; 97; 111]. У них знайшла своє конкретне відображення багатогранна діяльність ІНК на всіх етапах його розвитку, а саме: заходи щодо ліквідації феодально-колоніальної спадщини, здійснення загальнодемократичних перетворень, індустріалізація країни, плановий розвиток економіки, висунення соціалістичних програм, боротьба проти бідності й злиднів, обмеження великого капіталу й монополій, розвиток державного сектору економіки, проведення аграрних перетворень, особливо ліквідація системи заміндарі, створення "індійського економічного дива", надання прав робітникам і селянам і поліпшення їхнього становища, формування штатів за національно-мовною ознакою, введення секуляризму та законодавства проти кастової системи, проведення курсу неприєднання, боротьба за мир, проти колоніалізму та расизму, дружба й співробітництво з країнами і народами світу, розвиток освіти, науки та культури. Все це пояснює, чому ІНК, зберігаючи підтримку різних верств народних мас, за своїм впливом та організаційними можливостями набагато переважав решту індійських політичних партій та організацій, тривалий час зберігаючи монополію на владу в центрі й на штатівському рівні. Як зазначав М. О. Сімонія, це була однопартійна диктатура ІНК у рамках формальної (в юридичному розумінні) парламентської демократії [8, с. 35]. Аналіз конгресистських матеріалів дає змогу всебічно охарактеризувати не тільки діяльність і політичний курс партії на будь-якому відрізку часу, а й становище в ній, основні напрями внутрішньопартійної боротьби, ідейні засади, програму, тактику й діяльність практично всіх угруповань конгресистів.

Велику цінність становлять документи й матеріали інших індійських політичних партій, блоків та організацій [див., наприклад: 1; 3; 4; 7; 14; 19; 20; 24; 25; 26; 27; 33; 34; 35; 39; 40; 57; 58; 59; 65; 66; 77; 88; 100; 106; 107; 112; 113]. У них містяться важливі дані про діяльність різних фрагментів або клонів ІНК, яких нараховувалося аж понад тридцять, але всі вони виступали як самостійні політичні партії, лише зберігаючи в своїй назві аббревіатуру ІНК, про стратегію й тактику Великого альянсу, Бхаратія джаната парті, Бхаратія джан сангх, Бхаратія кранті дал, Бхаратія лок дал, Бхаратія маздур сангх, Всеіндійського конгресу профспілок, Джаната парті, Джаната фронту, Дравіда муннетра кажагам, Індійського національного конгресу профспілок, кісан сабх (селянських спілок), КПІ, КПІ(м), КПІ(м-л), Мусульманської ліги Індії, Республіканської партії, Раштрія сваям севак сангх, Сватантри, Соціалістичних партій Індії (заснованих відповідно в 1948, 1955, 1971 і 1993 рр.), Соціалістичного форуму, Форвард блоку, Хінд маздур сабхи, Хінду Махасабхи, Центру соціалістичної єдності, Шив сени тощо. На основі цих документів можна дослідити політичну боротьбу в Індії за шість десятиліть її незалежного розвитку, боротьбу течій в кожній організації, їхнє ставлення до ІНК та окремих його угруповань, програмні положення та основні напрями діяльності окремих партій, блоків та організацій.

Велике значення мають також різноманітні збірники документів і документальні публікації, присвячені політичному розвитку сучасної Індії [див., наприклад: 22; 37; 38; 41; 46; 49; 78; 96; 99]. Вони містять офіційні індійські матеріали, які мають пряме відношення до діяльності Конгресу та різних його течій і фрагментів, даючи змогу отримати важливу інформацію про таке: діяльність конгресистської фракції в парламенті, рішення вищого законодавчого органу Республіки Індія, виступи конгресистських прем'єр-міністрів, матеріали діяльності конгресистських урядів та урядів штатів, цифрові результати загальних виборів, програмні документи провідних політичних партій країни та промови їхніх лідерів, матеріали преси й результати соціологічних досліджень, рішення конгресистських сесій (з'їздів), засідань Робочого комітету (вищого виконавчого органу ІНК) і Всеіндійського комітету Конгресу (вищого законодавчого органу партії), доповіді, звіти, промови лідерів ІНК, матеріали діяльності конгресистських організацій окремих провінцій та районів.

Значний фактичний матеріал містять різноманітні звіти, доповіді та довідково-статистичні публікації про результати соціально-економічного й політичного розвитку Індії за рік, що минув, за п'ятирічку, про підсумки загальних парламентських виборів тощо [див., наприклад: 18; 23; 36; 48; 51; 67; 73; 75; 80; 81; 82; 83; 84; 85; 86; 89; 98; 101; 114]. У них наводилися не тільки важливі статистичні дані, а й давалася оцінка соціально-економічної політики індійської держави, яку проводив ІНК, висвітлювалася діяльність конгресистської адміністрації, конгресистських і неконгресистських урядів у різних індійських штатах, аналізувалися підсумки виборів у законодавчі збори штатів, говорилося про зловживання конгресистських властей, особливо при здійсненні офіційної програми "добровільної стерилізації" та планування сім'ї, під час введення надзвичайного стану, 42-ї поправки до індійської конституції, багатьох законів, які обмежували політичні права й свободи громадян Індії, забороняли діяльність опозиції, порушували трудове й земельне законодавство тощо.

Надзвичайно важливим джерелом для дослідження політики Конгресу є преса. Вона містить найбільший фактичний матеріал. Численні індійські газети різних напрямів [див., наприклад: 50, 1990. 30. 11; 1995. 15. 05; 1996. 31. 05; 1997. 15. 04; 1999. 27. 10; 72, 1954. 21. 03; 1956. 20. 05; 1967. 1. 01; 1976. 19. 12; 1977. 27. 03; 102, 1953. 3. 06; 1956. 29. 12; 1989. 18. 12; 1990. 12. 03; 1992. 23. 12; 1994. 28. 03; 1995. 27. 11; 1996. 19. 05; 1998. 19. 03; 103, 1948. 28. 06; 1949. 6. 04; 1956. 21. 08; 1960. 15. 01; 1966. 25. 09; 1975. 7. 04; 1977. 23. 03; 1987. 25. 09; 1990. 7. 03; 1993. 28. 12; 1994. 13. 12; 1995. 27. 02; 1996. 24. 04; 2000. 27. 01; 104, 1967. 27. 02; 1968. 21. 02; 1976. 21. 12; 1977. 25. 02; 1985. 18. 10; 1986. 30. 11; 1989. 19. 12; 1990. 6. 04; 1993. 9. 12; 2001. 16. 02; 108, 1952. 16. 07; 1966. 13. 02; 1969. 19. 04; 1976. 10. 11; 1977. 27. 03; 1990. 18. 01; 109, 1951. 28. 08; 1961. 14. 01; 1966. 5. 02; 1967. 15. 05; 1969. 16. 02; 1974. 25. 07; 1975. 19. 07; 1976. 26. 05; 1987. 8. 01; 1990. 10. 04; 1993. 4. 12; 1995. 16. 11; 1996. 3. 07; 1997. 25. 12; 110, 2001. 11. 12] широко висвітлювали діяльність ІНК та його лідерів. Майже в кожному номері газет можна знайти докладний опис засідань керівних органів Конгресу з досить повним текстом ухвалених резолюцій та аналізом суперечностей, що виникли під час їхнього обговорення, або відомості про

життєвий шлях, діяльність і навіть світогляд Дж. Неру, Л. Б. Шастрі, І. Ганді, Санджая Ганді, Раджива Ганді, Соні Ганді, Н. Рао, М. М. Сінгха, Дж. Рама, К. Менона, Г. Л. Нанди, К. Д. Малавії, М. Десаї, С. К. Патіла та ін.

На сторінках газет із номера в номер описувалися всі перипетії політичного життя Індії протягом 65 років її незалежного розвитку. Саме з них дослідник може дізнатися подробиці таких важливих для ІНК подій: утворення домініону Індійський Союз (15 серпня 1947 р.), формування його уряду на чолі з Дж. Неру, перші реформи й перетворення уряду ІНК, проголошення Республіки Індія (26 січня 1950 р.) та прийняття її конституції, боротьба між різними течіями в ІНК, початок його фрагментації, перемога ІНК на парламентських виборах 1951–1952 рр., "курс Неру", проведення індустріалізації країни, створення державного сектору економіки, введення планування, п'ятирічні плани, аграрні перетворення, програма побудови "суспільства соціалістичного зразка", посилення ідейно-політичної боротьби в ІНК, утворення в Конгресі трьох головних фракцій: правої на чолі з М. Десаї, центристської на чолі з Дж. Неру та лівої на чолі з С. К. Патілем, утворення "Синдикату", поразка лівих конгресистів на сесії партії в Бхубанешварі (січень 1964 р.), діяльність центристського уряду Л. Б. Шастрі (1964–1966 рр.), утворення уряду І. Ганді (1966 р.), загальні парламентські вибори 1967 р., криза політичної влади ІНК (1967–1969 рр.), розкол ІНК і формування внутрішньополітичного курсу І. Ганді (1969–1971 рр.), загальні парламентські вибори 1971–1972 рр., боротьба між ІНК та опозицією в першій половині 70-х років, введення надзвичайного стану, парламентські вибори 1977 р., перемога Джаната фронту, усунення ІНК від державної влади, розкол ІНК 1978 р., процес фрагментації та клонування Конгресу, перегрупування політичних сил усередині ІНК(І), перемога ІНК(І) на сьомих позачергових парламентських виборах (1980 р.), політичний курс нового уряду І. Ганді, перемога ІНК(І) на восьми загальних парламентських виборах (1984 р.), діяльність уряду Р. Ганді (1985–1989 рр.), перехід ІНК(І) в опозицію, створення ІНК(І) уряду меншості на чолі Н. Рао, його внутрішня та зовнішня політика (1991–1996 рр.), поразка ІНК(І) на виборах 1996 р., ІНК(І) у партійно-політичній системі Індії за часів правління антиконгресистських сил (1996–2004 рр.), модифікація його політичного курсу, перемога Конгресу, очолюваного С. Ганді, на виборах 2004 р., внутрішня та зовнішня політика уряду М. М. Сінгха (2004–2012 рр.), величезні досягнення конгресистської адміністрації в галузях економіки, сільського господарства, культури та у впровадженні новітніх технологій.

Велике значення для вивчення історії Конгресу та діяльності створених ним урядів мають виступи, праці й мемуари визначних конгресистських діячів і керівників інших індійських політичних партій та організацій [див., наприклад: 2; 15; 30; 32; 42; 43; 44; 45; 47; 60; 61; 62; 63; 64; 68; 69; 70; 71; 90; 91; 92; 93; 94; 95; 105]. В Індії видано надзвичайно багато подібної літератури. Найбільший інтерес викликає написане й висловлене Дж. Неру, І. Ганді, М. Десаї, А. Б. Ваджпаї та ін. Уважне вивчення цієї групи джерел дає змогу виразніше зрозуміти окремі аспекти ідейно-політичної боротьби в ІНК, уточнити деякі важливі деталі виникнення й діяльності всіх угруповань у ньому, визначити роль тих чи інших лідерів у появі та діяльності Конгресу за демократію, Організації Конгресу, Синдикату та ін.,

з'ясувати характер розбіжностей між ними, мотиви, що визначали поведінку певних політичних діячів, узнати їхню оцінку подій, що відбувалися, настрої народних мас. Ця група джерел містить широку інформацію, хоча й надзвичайно суб'єктивну, про виникнення в Конгресі угруповань і найважливіші напрями їхньої діяльності, про настрої в партії на різних її історичних етапах, про психологічні мотиви вчинків відомих політиків, про ставлення ІНК до інших індійських партій, угруповань, блоків та організацій, про настрої у таборах провідних політичних сил, їхні стосунки з Конгресом і між собою.

Решту джерел можна вважати допоміжними, оскільки вони не мають самостійного значення, будучи вторинними за своїм характером. До них можна віднести й матеріали українських і російських архівів, а також фонди архівів інших країн СНД, адже вони до політичного курсу ІНК на сучасному етапі не мають прямого відношення, а торкаються лише зв'язків Індії з конкретною країною пострадянського простору, або їхнього двостороннього співробітництва у певних сферах. Найбільше таких матеріалів мають відношення до економічного та культурного співробітництва, що дало змогу українським і російським науковцям присвятити йому кілька дисертацій. До цього варто додати, що з розвитком Інтернету в його мережі з'являється все більше матеріалів про сучасну Індію, її лідерів, про соціально-економічний і політичний розвиток народів Індостану, внутрішню та зовнішню політику індійської держави, роботу її парламенту, про діяльність ІНК та інших індійських партій. Однак ці матеріали з відомих причин не можуть вважатися первинними, а досить часто й достовірними, хоча індологи все частіше залучають їх до своїх досліджень.

Таким чином, дослідник історії Індійського національного конгресу має в своєму розпорядженні цілком достатню кількість різноманітних джерел, щоб всебічно висвітлити політичний курс партії з 1947 р., коли народи Індії здобули довгоочікувану свободу, й до нашого часу. Вони дають можливість охарактеризувати всі аспекти діяльності ІНК за 65 років розвитку суверенної індійської держави, проаналізувати його ідейні засади, програму, тактику й діяльність, висвітлити перебіг гострої ідейно-політичної боротьби у лавах конгресистів, розкрити процес формування усіх угруповань, які з часом перетворилися на самостійні політичні партії, дослідити їхні програми, тактичні принципи та основні напрями діяльності, проаналізувати світогляд і діяльність визначних конгресистських лідерів, показати еволюцію їхніх поглядів, форми й методи впливу на народні маси. Майбутнім дослідникам історії Конгресу радимо уважно вивчити матеріали індійських архівів, насамперед Національного архіву Індії.

Примітки

1. *Бахуджан* самадж парті виборчий маніфест 1993 р. – Нью Делі, 1993 (мовою гінді).
2. *Ваджнаи А. Б.* Индия на пути в будущее / А. Б. Ваджнаи. – М., 2001.
3. *Виборчий* маніфест Бхаратія джан сангх 1962 р. – Нью Делі, 1962 (мовою гінді).
4. *Джаната* дал виборчий маніфест 1991 р. – Нью Делі, 1991 (мовою гінді).

5. *Ленько А. В.* Общественно-политические взгляды Джавахарлала Неру и становление индийской государственности (1947–1964 гг.). Канд. диссерт. / А. В. Ленько. – Харьков, 2001.
6. *Поліха І. З.* Основні особливості і результати розвитку багатопартійної політичної системи в Індії (1947–1997 рр.). Канд. дисерт. / І. З. Поліха. – Київ, 1997.
7. *Програма Джан морча.* – Нью Делі, 1987 (мовою гінді).
8. *Симония Н. А.* Экономические процессы и эволюция политической системы в странах Востока в 70-х годах / Н. А. Симония. – М., 1979.
9. *Чувпило О. О.* Ідейно-політична боротьба в Індійському національному конгресі (20–30-ті рр. ХХ ст.). Докторська дисерт. / О. О. Чувпило. – Харків, 1995.
10. *Чувпило О. О.* Видатні борці за незалежність Індії / О. О. Чувпило. – Харків, 2000.
11. *Чувпило О. О.* Політичні партії сучасної Індії / О. О. Чувпило // Методичний вісник історичного факультету. – Харків, 2003. – № 2.
12. *Чувпило О. О.* Розвиток партійно-політичної та державно-правової структур Індії (1947–2000 рр.) / О. О. Чувпило // Методичний вісник історичного факультету. – Харків, 2005. – № 4.
13. *Чувпило О. О.* Сучасна Індія (2000–2006 рр.) / О. О. Чувпило // Методичний вісник історичного факультету. – Харків, 2006. – № 5.
14. *A Common Approach to Major Policy Matters and a Minimum Programme.* – New Delhi, 1996.
15. *Adhikary G.* Communist Party and India's Path to National Regeneration and Socialism / G. Adhikary. – New Delhi, 1964.
16. *AICC Economic Review.*
17. *AICC Nagpur Session Documents 1959.* – New Delhi, 1959.
18. *Annual Plan, 1969–1970.* – Delhi, 1970.
19. *Bharatiya Janata Party Election Manifesto 1996.* – New Delhi, 1996.
20. *Bharatiya Janata Party National Executive Council Proceedings, May 9-11, 1986, New Delhi.* – Parts 1, 2. – New Delhi, 1986.
21. *Bhubaneshwar to Jaipur. Call for Faster Steps towards Socialism. Presented to the Congress President by "The Socialist Congressman".* – New Delhi, 1966.
22. *Broken Promises and Dalits Betrayed: Black Paper on Status of Dalit Human Rights.* – New Delhi, 2000.
23. *Census of India 2001.* – New Delhi, 2001 (щорічне видання).
24. *Communist Party of India. Election Manifesto 1971.* – New Delhi, 1971.
25. *Communist Party of India (Marxist). Election Manifesto 1991.* – New Delhi, 1991.
26. *Communist Party of India (Marxist). Political Resolution. Adopted by the Eighth Congress. Cochin. December 23-29, 1968.* – б. м., б. р.
27. *Communist Party of India (Marxist). Program Adopted at the Seventh Congress of the Communist Party of India at Calcutta. October 31 to November 7, 1964.* – Calcutta, 1971.
28. *Congress Bulletin.* – 1963. – № 1–12 (щорічне видання).
29. *Constitution of The Indian National Congress.* – New Delhi, 1974.

30. *Dange S. A. When Communist Differ / S. A. Dange.* – Bombay, 1970.
31. *Declaration of Northern India Congress Worker's Convention.* – New Delhi, 1964.
32. *Desai M. The Story of My Life / M. Desai.* – New Delhi, 1978.
33. *Documents Adopted by the Eighth Congress of CPI.* – Patna, 1968.
34. *Documents of the Ninth Congress of the Communist Party of India. Political Report and Political Resolution.* – New Delhi, 1971.
35. *Documents of the Tenth Congress of the Communist Party of India. Bhowanisennagar, Vijayawada, 27 January to 2 February 1975.* – New Delhi, 1975.
36. *Economic Survey 2000–2001.* – Government of India, 2001.
37. *Elections and Electoral Reforms in India.* – New Delhi, 1971.
38. *Election Manifestoes 1971.* – Bombay–New Delhi, 1971.
39. *Election Manifesto 1977. Janata Party.* – New Delhi, 6. p.
40. *Election Manifesto of Bharatiya Jana Sangh 1952.* – New Delhi, 1952.
41. *Eleventh General Elections in India 1996.* – New Delhi, 1996.
42. *Gandhi I. Aspects of Our Foreign Policy / I. Gandhi.* – New Delhi, 1973.
43. *Gandhi I. Democracy and Discipline. Speeches of Shrimati Indira Gandhi / I. Gandhi.* – New Delhi, 1975.
44. *Gandhi I. Eternal India / I. Gandhi.* – Bombay, Calcutta, 1980.
45. *Gandhi I. Speeches / I. Gandhi.* – New Delhi, 1981.
46. *General Elections in India 1967.* – Bombay, 1967.
47. *Gupta B. 25 Years of Independence and the Challenge of the Path / B. Gupta.* – New Delhi, 1972.
48. *India. A Reference Annual. 1977–1978.* – Delhi, 1978.
49. *India: Human Rights and Human Development.* – New Delhi, 2000.
50. *India Today.*
51. *India 2002. A Reference Annual.* – Government of India, 2002.
52. *Indian National Congress (I). Election Manifesto 1996.* – New Delhi, 1996 (виборчий маніфест 1991 р. має цю ж назву).
53. *Indian National Congress. 1977. Congress Election Manifesto.* – New Delhi, 6. p.
54. *Indian National Congress. Report of the General Secretary.* – New Delhi, 1968.
55. *Indian National Congress. Sixtieth Session. Resolutions. Satymurthinagar. Avadi (Madras), 21-st to 23-rd January 1955.* – Delhi, 1955.
56. *Indian National Congress. Sixty Ninth Session. Durgapur, January 9, 10, 1965. Resolutions.* – New Delhi, 1965.
57. *Janata Dal Election Manifesto 1989.* – New Delhi, 1989.
58. *Janata Dal Party Program 1988.* – New Delhi, 1988.
59. *Janata Party Election Manifesto 1977.* – New Delhi, 1977.
60. *Malaviya K. D. Democracy and Socialism. Draft Resolution for the 68-th Session of the Indian National Congress at Bhubaneshwar / K. D. Malaviya.* – New Delhi, 6. p.
61. *Malhotra A. S. What is the Communist Party? / A. S. Malhotra.* – New Delhi, 1970.
62. *Mitra P., Sen M. Communist Party and Naxalities / P. Mitra, M. Sen.* – New Delhi, 1971.
63. *Mukerjee H. India and Parliament / H. Mukerjee.* – New Delhi, 1962.

64. *Namboodiripad E. M. S. Economics and Politics of India's Socialist Pattern / E. M. S. Namboodiripad.* – New Delhi, 1966.
65. *National Front Draft Program.* – New Delhi, 1988.
66. *National Front Election Manifesto 1996.* – New Delhi, 1996.
67. *National Human Development Report, 2001.* – New Delhi, 2002.
68. *Nehru J. Before and After Independence / J. Nehru.* – Vol. 1–2. – New Delhi, 1951.
69. *Nehru J. Speeches. 1949–1953 / J. Nehru.* – New Delhi, 1956.
70. *Nehru J. Towards a Socialist Order / J. Nehru.* – New Delhi, 1956.
71. *Nehru J. Speeches and Articles / J. Nehru.* – New Delhi, 1965.
72. *New Age.*
73. *Ninth Five Years Plan 1997–2002.* – Vol. 1–2. – New Delhi, 2000.
74. *Non-official Resolutions from the Members of the All India Congress Committee.* – Durgapur, 1965.
75. *Planning Commission of India. GOI. Sixth Five-Year Plan 1980–1985.* – New Delhi, 1980.
76. *Plenary Congress Session Materials. Tirupati 1992.* – Tirupati–New Delhi, 1992.
77. *Political Alternatives in India.* – Bombay, 1967.
78. *Progress of Land Reform.* – Delhi, 1963.
79. *Report of the AICC Panel on Economic Policy.* – New Delhi, 1969.
80. *Report of the Centre-State Relations Inquiry Committee. Government of Tamilnadu 1971.* – Madras, 1971.
81. *Report of the Commission for Scheduled Castes and Scheduled Tribes 1979–1980.* – New Delhi, 1981.
82. *Report of the Committees of the Panel of Land Reforms. Government of India. Planning Commission.* – Delhi, 1959.
83. *Report of the Fiscal Commission. 1949/1950.* – Delhi, 1950.
84. *Report of the Land Reforms Committee.* – Nagpur, 1955.
85. *Report on Legislative Assemblies Elections 1993.* – New Delhi, 1994.
86. *Report on the Tenth General Elections in India 1991. Election Commission of India.* – New Delhi, 1991.
87. *Resolutions on Economic Policy and Programmes, 1955–1956.* – New Delhi, 1956.
88. *Resolutions on Splitters and Other Documents of the National Council of the Communist Party of India.* – New Delhi, 1964.
89. *Second Five Year Plan.* – New Delhi, 1956.
90. *Selected Speeches of Indira Gandhi / I. Gandhi.* – New Delhi, 1971.
91. *Selected Speeches and Writings of Indira Gandhi / I. Gandhi.* – Vol. 1–3. – New Delhi, 1984.
92. *Sen B. Evolution of Agrarian Relations in India / B. Sen.* – New Delhi, 1962.
93. *Sen B., Sen M. National Democracy and People's Democracy / B. Sen, M. Sen.* – New Delhi, 1972.
94. *Sen M. Communism and New Left / M. Sen.* – New Delhi, 1970.
95. *Sen M. The Indian Revolution / M. Sen.* – New Delhi, 1970.
96. *State Politics in India.* – New Delhi, 1986.
97. *Text of Resolutions Adopted at the 73rd Plenary Session of the Indian National Congress held at Bombay on December 28-29, 1969.* – New Delhi, 6. p.

98. *The Centre for the Study of Developing Societies Survey*. – New Delhi, 1996.
99. *The Constitution of India*. – New Delhi, 2000.
100. *The Election Manifesto of the Communist Party of India*. – New Delhi, 1966.
101. *The Forth General Elections. A Statistical Analysis, June 1967*. – New Delhi, 1967.
102. *The Hindu*.
103. *The Hindustan Times*.
104. *The Indian Express*.
105. *The Mind of Mr. Nehru. An Interview by R. K. Karanjia*. – London, 1961.
106. *The Proceedings of the Seventh Congress of CPI. – Vol. 1*. – New Delhi, 1965.
107. *The Programme of the Communist Party of India*. – Bombay, 1964.
108. *The Statesman*.
109. *The Times of India*.
110. *The Tribune*.
111. *The Twenty-Point Programme 1986*. – Delhi, 1986.
112. *United Front Election Manifesto 1996*. – New Delhi, 1996.
113. *Why the Ultra-left Deviation*. – Calcutta, 1968.
114. *Year Book 1993*. – New Delhi, 1993.

ЗМІСТ

<i>Він належить до кращих з кращих представників людства</i>	
<i>Життєвий шлях О. О. Чувпила</i>	3
<i>Він залишився вірним ідеалам юності</i>	
<i>Внесок професора О. О. Чувпила в українську та світову індологію</i>	7
<i>Від автора</i>	14
ІДЕЙНО-ПОЛІТИЧНА БОРОТЬБА В ІНДІЙСЬКОМУ НАЦІОНАЛЬНОМУ КОНГРЕСІ (20–30-ті роки ХХ ст.)	16
ВСТУП	17
РОЗДІЛ 1. БОРОТЬБА В ІНДІЙСЬКОМУ НАЦІОНАЛЬНОМУ КОНГРЕСІ З ПИТАНЬ ТАКТИКИ НАЦІОНАЛЬНО-ВИЗВОЛЬНОГО РУХУ (1922–1926 рр.)	32
§ 1.1. Деякі характерні риси економічного та політичного становища Індії на початку 20-х років ХХ ст. Визвольний рух	32
§ 1.2. Індійський національний конгрес у період піднесення масового руху (1918–1922 рр.)	38
§ 1.3. Загострення внутрішньопартійної боротьби в Конгресі після ухвали Бардолійського рішення	48
§ 1.4. Утворення та початок діяльності свараджистської партії	60
§ 1.5. Послаблення суперечностей між противниками змін і свараджистами; консолідація лав конгресистського керівництва	75
РОЗДІЛ 2. БОРОТЬБА В ІНДІЙСЬКОМУ НАЦІОНАЛЬНОМУ КОНГРЕСІ З ПИТАННЯ ПРО МЕТУ НАЦІОНАЛЬНО-ВИЗВОЛЬНОГО РУХУ (1927–1929 рр.)	88
§ 2.1. Оформлення лівого крила Конгресу напередодні нового піднесення визвольного руху	88
§ 2.2. Призначення комісії Саймона і початок боротьби в Конгресі з конституційного питання	96
§ 2.3. Боротьба в Конгресі навколо доповіді М. Неру	105
§ 2.4. Загострення боротьби в Конгресі з питання завоювання повної незалежності Індії	114
РОЗДІЛ 3. ІНДІЙСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ КОНГРЕС У ПЕРІОД НОВОГО ПІДНЕСЕННЯ НАЦІОНАЛЬНО-ВИЗВОЛЬНОГО РУХУ (1930–1934 рр.)	127
§ 3.1. Перша кампанія громадянської непокори	127
§ 3.2. Друга кампанія громадянської непокори	150

§ 3.3. Фракційна боротьба в ІНК після припинення громадянської непокори	168
РОЗДІЛ 4. БОРОТЬБА ЛІВОГО КРИЛА ІНК ЗА РАДИКАЛІЗАЦІЮ ПОЛІТИЧНОГО КУРСУ ПАРТІЇ (1934–1936 рр.)	183
§ 4.1. Оформлення Конгрес-соціалістичної партії	183
§ 4.2. Суперечності в ІНК із конституційних питань	200
§ 4.3. Обрання Дж. Неру президентом ІНК	218
РОЗДІЛ 5. ПОЛІТИЧНИЙ КУРС ІНК І ВНУТРІШНЬОПАРТІЙНІ СУПЕРЕЧНОСТІ НАПЕРЕДОДНІ ДРУГОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ (1937–1939 рр.)	233
§ 5.1. Провінційні вибори 1937 р., утворення та діяльність конгресистських урядів	233
§ 5.2. Політична позиція С. Ч. Боса на посаді президента ІНК	249
§ 5.3. Загострення ідейно-політичної боротьби серед конгресистів напередодні Другої світової війни (1939 р.)	263
ВИСНОВКИ	281
ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА	286
Боротьба в Індійському національному конгресі навколо доповіді М. Неру (1928–1929 рр.)	323
Утворення і діяльність Всеіндійської ліги незалежності	329
Индийский национальный флаг	336
Внутрипартийный кризис и фракционная борьба в Индийском национальном конгрессе в 1934 г.	342
Ч. Р. Дас – засновник свараджистської партії	350
Життя та політична діяльність М. Неру	358
Ідейно-політична боротьба в комуністичному русі Індії (1939–1945 рр.)	367
Стратегія і тактика Індійського національного конгресу напередодні масової кампанії неспівробітництва (1918–1920 рр.)	369
До питання про утворення та діяльність "Форвард блоку"	378
Огляд індійської літератури з історії боротьби Індійського національного конгресу за незалежність батьківщини	382

Преса Британської Індії 20–40-х років ХХ ст. як джерело з історії Індійського національного конгресу	388
Соціальні та економічні питання в діяльності Індійського національного конгресу (20–30-ті роки ХХ ст.)	394
Утворення та діяльність Біхарської соціалістичної партії (1931–1934 рр.)	402
Участь мусульман Британської Індії в гандистському русі неспівробітництва (1919–1922 рр.)	404
До питання про морально-етичні погляди М. К. Ганді	413
Міжнародні питання в діяльності Індійського національного конгресу (1914–1929 рр.)	421
Політичні партії сучасної Індії	430
Праці М. Десаї як джерело з історії індійського національно-визвольного руху	436
Праці М. К. Ганді як джерело вивчення його світогляду	438
Світогляд і політична діяльність С. Айєнгара	444
Становлення індійської гіндомовної історіографії національно-визвольного руху народів Індостану	453
Вивчення історії сучасних індійських мов	458
Індійський національний конгрес і конституційні питання (1885–1947 рр.)	465
Конгресистські ідеали суспільно-політичного устрою незалежної Індії (колоніальний період)	475
Біографічні праці індійських авторів про лідерів Індійського національного конгресу	484
М. К. Ганді й сучасність	490
Мохандас Карамчанд Ганді й релігія	495

Політика Індійського національного конгресу щодо робітничого та селянського рухів (20-ті роки ХХ ст.)	497
Розвиток партійно-політичної та державно-правової структур Індії у ХХ столітті	507
Учні А. П. Ковалівського: Ю. Г. Литвиненко	528
Білоруський національний та індійський національно-визвольний рухи у міжвоєнний період: перша спроба компаративного аналізу	535
Індологічна спадщина Г. Г. Котовського	552
Роль С. Ч. Боса в національно-визвольному русі народів Індії напередодні Другої світової війни	561
Спогади М. Р. Джаякара як джерело з історії свараджистської партії	577
Сучасна Індія (2000–2006 рр.)	588
Дослідження економічного розвитку Індії в працях Г. К. Широкова	597
Індійський "Овід" Бхагат Сінгх (до 100-річчя від Дня народження)	605
Перша та друга конгресистські кампанії громадянської непокори в Індії (1930–1934 рр.)	614
Філософські погляди видатних лідерів індійського національно-визвольного руху	631
Деякі найважливіші джерела з історії загальноіндійських неконгресистських визвольних рухів першої половини ХХ ст.	636
Дослідження історії індійського національно-визвольного руху в працях Р. Ч. Маджумдара	646
Історіографічні дослідження індійських авторів на першому етапі незалежності	648
Мусульманська ліга та Індійський національний конгрес: аналіз взаємовідносин (1907–1927 рр.)	654
Джавахарлал Неру про соціально-економічні та політичні перетворення у Радянському Союзі	664

Егалітаристські течії в партії Індійський національний конгрес (1885–1947 рр.)	673
Праці лідерів індійського національно-визвольного руху як джерело з історії антиколоніальної боротьби народів Індостану	683
Дослідження сучасної індійської філософії в працях О. Д. Літмана	690
Утворення та діяльність Ліги радикальних конгресистів	699
Деякі найважливіші джерела про участь індійських комуністів у національно-визвольному русі	705
Мусульманська ліга у пошуках власного шляху: аналіз взаємовідносин з Індійським національним конгресом (1927–1937 рр.)	715
Деякі найважливіші джерела про утворення та діяльність Мусульманської ліги Індії у колоніальний період (1906–1947 рр.)	726
Деякі найважливіші джерела про політичний курс Індійського національного конгресу в період незалежності	734
ЗМІСТ	743

НАУКОВЕ ВИДАННЯ

ЧУВПИЛО *Олександр Олександрович*

ВИБРАНІ ІНДОЛОГІЧНІ ТВОРИ